

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, իր կայքերում ներկայացնելով հայագիտական հրատարակություններ, նպատակ ունի հանրությանն ավելի հասանելի դարձնել այդ ուսումնասիրությունները:

Մենք շնորհակալություն ենք հայտնում հայագիտական աշխատասիրությունների հեղինակներին, հրատարակիչներին:

Մեր կոնտակտները՝

Պաշտոնական կայք՝ <http://www.armin.am>

Էլ. փոստ՝ info@armin.am

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ
ՆԱՅ
ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ

ՀԱՅԵՐՈՒ ՑՐՈՒՈՒՄԸ ԱՇԽԱՐՀԻ ԶԱՆԱԶԱՆ ՄԱՍԵՐԸ

Բ.

(ԴՐԻՍՏՈՍԻ ԺԱ. ԴԱՐԷՆ ՄԻՆՉՅԻ ՄԻՋԻՆ ԴԱՐՈՒ ՎԱԽՃԱՆԸ)

✱

ԳՐԵՑ

ԱՐԵԱԿ ԱԼԳՕՅԱՃԵԱՆ

✱

ՅԳ. ՆՈՐ ԱՍՏԼ

ԳԱՀԻՐԷ 1955

Printed in Egypt

تاریخ مهاجرات الارمن

تأليف

آرشاك آلبويادجيان

HISTORY OF THE ARMENIAN EMIGRATIONS

By ARCHAG ALBOYADJIAN

Մտաւարական Սպասարկութեանց Գրասենեակը հաճոյքն ունի լայն ընծայելու այս աշխատանքը՝ Արշակ Ալպոյաճեանի «Պատմութիւն Հայ Գաղթականութեան» կարեւոր աշխատանքներէն երկրորդ հատորը:

Այս հատորը կը հրատարակուի գրասէր ազգայիններու կողմէ ինքնաբերաբար եղած նուիրատուութեանց գումարով, որ գոյացաւ հեղինակին Գրական Գործունէութեան Յիշատակայ Յարելեանին աւթիւ (կոյացած ի Գահիրէ, 22 Մարտ 1953ին):

Ինչպէս ծանուցուած էր նախապէս, յիշեալ գումարը պահ գրուած էր Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան Սփիւղատոսի կեդրոնական Յանձնաժողովի մօտ, աւելի ուշ՝ գործածուելու համար իր նպատակին: Սակայն շուտով տեսնուեցաւ որ գոյացած գումարը պիտի չբաւէր տպագրութեան ծախքերուն:

Նուիրահաւաքութիւնը փակուած չէր սակայն, երբ կիպրոսի մեր ազգայինները — գլխաւորութեամբ և ջանքերովը Տիար Յակոբ Գահիճեանի — կարեւոր մասնակցութիւն մը բերին հիմնադրամին, ապահովելով գիրքին ամբողջական տպագրութիւնը: Մենք արդէն ձեռնարկեր էինք տպագրութեան, երբ մեր ամերիկահայ բարեկամներն ալ շարժեցան ի նպաստ հրատարակական մեր ձեռնարկին և վստահ ենք որ նշանակելի գումար մըն ալ պիտի ունենանք ամերիկահայութենէն: Յոյս կայ նաև այլ շրջաններէն:

Հեղինակը ունի բազմաթիւ այլ երկասիրութիւններ, որոնք հրատարակութեան կ'ուպանեն: Վերոյիշեալ նուիրահաւաքութիւններէն գոյացած գումարին անհրաժեշտ մասը այս գիրքին գործածուելէն ետք մնացեալը պիտի շարունակէ հանդիսանալ հիմնադրամ մը վասն այլ երկերու տպագրութեան, տնչուշտ աճելով և զարգանալով յառաջիկայ տարուան ընթացքին, շնորհիւ հայ մշակութասէր շրջանակներու ջանքերուն:

Արտօնուած ենք յայտարարելու որ Յարելեանական Յանձնաժողովը ատեն մը ետք զբքայի ձեւով պիտի հրատարակէ իր հաշուետուութիւնը, ուրկէ մեր ազգայինները տեսնելով թէ ի՞նչ խղճամբա ձեւով գործածուած է գումարը՝ պիտի խթանուին աւելի անվերապահ ջերմութեամբ քաջալեր հանդիսանալու մեր հրատարակութիւններուն, որոնք աւստրական ոչ մէկ ընթացիկ ունին ու կը մնան միշտ մշակութային ձեռնարկներ միայն:

Գահիրէ, 15 Սեպտ. 1955

ՄՏՈՒՈՐԱԿԱՆ ՍՊԱՍԱՐԿՈՒԹԵԱՆՑ
ԳՐԱՍԵՆԵԱԿԻ ՎԱՐՁՈՒԹԻՒՆ

Յ Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

**ՄՏԱԻՈՐԱԿԱՆ ՍՊԱՍԱՐԿՈՒԹԵԱՆՑ ԳՐԱՍԵՆԵԱԿԻ
ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ**

1. ԹՈՐԳՈՄ ՊԱՏՐԻԱՐՔ ԳՈՒՇԱԿԵԱՆ 1940 Արշակ Ալպոյաճեան	Ե. Դ. 30
2. ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ Ա. հտ. (1941) Արշակ Ալպոյաճեան	60
3. ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆՉԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹԻՒՆԸ (1942) Սաչիկ Գուշակեան (սպառած)	
4. ԲԺԻՇԿԻ ՄԸ ԽՐԱՏՆԵՐԸ ՀԱՅ ՊԱՏԱՆԻՆԵՐՈՒ (1942) Տոքթ. Յ. Պալեան	3
5. ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՒՆ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՐՑԸ 1945 Արշակ Ալպոյաճեան	10
6. ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՆՇՄԱՐՆԵՐ. ՀԱՅ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ՄԸ ԱՌԱՔԵԼՈՒԹԻՒՆԸ Ի ՀԱՊԷՇԻՍՏԱՆ ԺԷ. ԴԱՐՈՒՆ (1946) Արշակ Ալպոյաճեան	20
7. ՊԱՏՐԻԱՐՔԱԿԱՆ ՅՈՒՇԵՐ, ՎԱԻԵՐԱԳԻՐՆԵՐ ԵՒ ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐ Ջաւէն Արքեպոս. (1947)	100
8. ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ Բ. Հատոր (1955) Արշակ Ալպոյաճեան	120

Դիմել հետեւեալ հասցէին՝
THE NEW STAR PRESS
 7, Rue Daramalli
 Bab el Louk
 Le Caire (Egypt)

Պատմութիւն Հայ Գաղթականութեան Ա. հատորին մէջ արդէն պարզած եմ այս աշխատութեան նպատակն ու ձգտումը: Ուստի որեւէ նոր բացատրութեան հարկ չեմ տեսներ:

Հոս միայն կ'ուզեմ աւելցնել մի քանի մասնաւոր ծանօթութիւններ՝ այս Բ. հատորին մասին:

Ա. հատորը հնագոյն ժամանակներէն մինչեւ Քր. ի ժ. Ա. դար կը հասցնէր Հայ Գաղթականութեան Պատմութիւնը, բաժնուած՝ երեք մասերու:

Ա. մասին մէջ կը խօսուէր մինչեւ Արշակունեաց կործանումը (Քր. ի 428) Հայաստանէն հեռացող Հայերուն վրայ:

Բ. մասին մէջ կը պատմուէր Սասան-Բիւզանդական պայքարը 428էն 640՝ Հայաստանի համար և անոր հետեւանքով Հայաստանէն հեռացող Հայերու ցրուումը աշխարհի զանազան մասերը՝ իսկ Գ. մասին մէջ կը ներկայացուէր Արաբական տիրապետութեան շրջանին (640-1040) անցքերը և Հայերու Հայաստանէն տեղափոխութիւնը մասնաւորապէս դէպի Արեւմուտք:

Այս երկրորդ հատորին մէջ կը խօսուի կեդրոնական Ասիոյ հրոսներու դէպի Արեւմուտք արշաւներուն և այդ շրջանի Հայ գաղթականութիւններուն վրայ. հետեւաբար այս հատորը կ'ընդգրկէ 1040-1468 չորս դարերու Հայ գաղթականութեան պատմութիւնը:

Այս շրջանին սկիզբէն մինչեւ վերջը Հայաստան ենթարկուած էր կեդրոնական Ասիայէն դէպի Արեւմուտք արշաւող հրոսներու կատարած աւերածութիւններուն և կեղեքիչ տիրապետութեան: Այդ բարբարոսները հեռուէն գալով ոչ միայն տիրեցին երկիրին, այլ հոն տեղաւորուեցան և Հայաստանի բնակչութեան ցեղային բաղկացութիւնը այլափոխեցին և Հայ մեծամասնութեան պակսելուն պատճառ եղան:

Հայ պատմութեան այս դժբախտ շրջանը, որուն հետեւանքները այնքան խորունկ եղած են մեր ազգին ճակատագիրին վրայ, մեր գաղթականութեան պատմութեան ալ ամէնէն նշանակելի շրջանը եղած է, քանի որ Հայերը այդ ժամանակ մեծ զանգուածներով հեռացած են իրենց բնակավայրէն և անկէ դուրս նոր հայրենիք մը կերտած են, մեծ Հայաստանի սահմաններէն դուրս Կիլիկիոյ մէջ անկախ թագաւորութիւն մը հիմնելով և համաշխարհային պատմութեան մէջ նշանակելի դեր կատարելով:

Հետեւաբար, Ասիական հրոսներու երեք մեծ արշաւանքները, որոնք կատարուեցան Սելջուկներու, Մոնկոլներու և Էօզպէք-Թաթարներու կողմէ, և-

րեք յաջորդական ալիքներով, մեր ազգին վրայ ունեցած են խորունկ ներգործութիւն եւ ճակատագրական ազդեցութիւն: Աստուծոց հետեւանքները տակաւին այսօր կը կրէ Հայ ազգը, որ մօտաւորապէս հազարամեակ մը թրքական այդ ցեղերուն հետ ուղղակի յարաբերած է, իր բազմապիսի շփումներուն և բնակակցութեան պատճառով: Իսկ ԺԱ. դարէն առաջ՝ գրեթէ նոյնքան ժամանակ ալ անուղղակի կերպով մեր պատմութեան հոլովոյթին մէջ դեր մը խաղացած են այդ վայրենի ժողովուրդները: Արդարեւ, այդ թուրք-թաթար կատարած են այդ վայրենի ժողովուրդները: Արդարեւ, այդ թուրք-թաթար ցեղերն էին որ Պարսկաստանը տկարացուցին իբրեւ թուրան կանգնելով Իրանի դէմ: Անոնք էին նաեւ որ իբրեւ վարձկաններ, աւարառութեան սիրով տարուած, Արքասեան Խալիֆաներուն բանակներուն մէջ մտան և աղէտալի դեր մը կատարեցին. քանզի իսլամական քաղաքակրթութեան ծաղկումը Պարսկաստանը, որ Հայաստանի համար պատուար մըն էր Արեւելքի խժողովուրդներուն դէմ և Արաբ Խալիֆայութիւնը որուն պաշտպանութեան տակ Հայաստան ինքնավար պետութիւն մը ունէր և կը վայելէր որոշ առաւելութիւններ, որոնք չէին ըմբռնուած դժբախտաբար Հայերէն. Արաբները երկարատեան պաշտպանած են Հայաստանը Հիւսիսէն և Արեւելքէն արշաւող յետաձուց և կոպիտ, արիւնկզակ ու վայրենի ժողովուրդներու դէմ, որոնք իրենց շարունակական արշաւանքներով վերջապէս կործանեցին Արաբ Խալիֆայութիւնը և Մերձաւոր Արեւելքի մէջ անիշխանութեան և խառնակութեան շրջան մը բացին: Ասոր հետեւանքով՝ առնուազն 2500—2600 տարիներէ ի վրեժան մը բացին: Ասոր հետեւանքով՝ առնուազն 2500—2600 տարիներէ ի վրեժան մը բացին: Ասոր հետեւանքով՝ առնուազն 2500—2600 տարիներէ ի վրեժան մը բացին: Ասոր հետեւանքով՝ առնուազն 2500—2600 տարիներէ ի վրեժան մը բացին:

Անուրանալի ճշմարտութիւն մըն է, որ մասնաւորապէս մեր պատմութիւնը իր քաղաքական և քաղաքակրթական կրկնակ երեսներով՝ ԺԱ. դարէն սկսեալ մինչև մեր օրերը, Հայ և թուրք յարաբերութիւնները ունին իբր գլխաւոր ազդակ և մղիչ զսպանակ, և ինչ որ կատարուած է մեր կեանքին մէջ իբրեւ բարեշրջում կամ յոռեշրջում, իբրեւ վերելք կամ վայրէջք, իբրեւ առաջդիմութիւն կամ յետադիմութիւն, ասոնք ամէնքն ալ Հայ և թուրք յարաբերութիւններու հետ կապ ունեցած են:

Հետեւաբար, Հայ եւ թուրք յարաբերութիւնները ներկայացնել յարմար դատեցի սկսեալ ամենահին շրջաններէն. տալով թրքութեան Մերձաւոր Արեւելքի մէջ կոկոզավիզ երեւան գալէն առջի շրջանին պատմութիւնը եւս, իբրեւ նախամուտ կամ ներածութիւն, ապա խօսելով անոնց սկզբնական պատմութեան վրայ նախ քան իրենց Հայաստան մուտքը:

Իսկ ԺԱ. դարէն սկսեալ, Ա. հատորին մէջ ընտրուած մեթոտին համաձայն այս հատորին մէջ տրուած է կեդրոնական Ասիոյ հրոսներու արշաւանքներուն պատմութիւնը և զանոնք կատարող խաժամուժներուն ցեղային նկարագիրը, անոնց Հայաստանի մէջ ստեղծած կառավարական վարչութիւնը, անոնց վայրագութիւնները և պատճառած աւերները և դժբախտութիւնները, ինչպէս և Հայ ազգին կրած բազմապիսի զրկանքները և կեղեքումները,

որպէսզի կարկառուն կերպով պարզուի այն անհանդուրժելի կոտորածները, որ Հայերը մղած է լքելու իրենց հայրենի երկիրը և երթալու հեռաւոր աշխարհներ, հողմացրիւ և թափառական:

Եւ ինչպէս Ա. հատորին մէջ եղած էր, այս հատորին մէջ ալ ցոյց տրուած է Հայ փախստական գաղթականներուն չուն ու երթը՝ բախտէն հալածական՝ մեր աշխարհին չորս կողմերը, ինչպէս դէպի Սրբեւեք, մինչև Խաղաղական Ովկիանոս, դէպի Հիւսիս՝ գրեթէ մինչև մօտը Սպիտակ ծովին կամ Հիւսիսային Սառուցեալ Ովկիանոսին, դէպի Հարաւ՝ մինչև Պարսից Մոց և Կարմիր ծով, Եգիպտոս և Նիովպիա և վերջապէս դէպի Արեւմուտք՝ մինչև Ատլանտեան Ովկիանոսի եզրքը, ուրկէ անդին «Համատարած Ովկիանոս»-ին մէջ նետուելուն յանդուգն փորձութիւնն իսկ ունեցած է Հայ գաղթականը կամ շրջիկը:

Համաձայն իմ ծրագրիս, Հայ գաղթականներուն իրենց նոր բնակավայրերուն մէջ ունեցած կեանքին ամբողջական պատմութիւնը վերապահուած է իւրաքանչիւր գաղութի մասնաւոր և ընդարձակ պատմութեան: Հոս ուղած եմ համառօտաբար ներկայացնել անոնց զարգացման և բարգաւաճման հիմնական գիծերը միայն, որպէսզի ընթացողը գոնէ ընդհանուր գաղափար մը ունենայ. Այս մեթոտով՝ Հայ Գաղթականութեան պատմութիւնը իր հիմնական գիծերուն մէջ տրուած պիտի ըլլայ, և առանձին առանձին վայրերու Հայ գաղութներուն պատմութեան պատրաստութեան աշխատանքը պիտի դիւրանայ:

Ա. հատորին մէջ ցաւ յայտնած էի, որ ստիպուել եմ ջնջել յատուկ անուններու բառարանը, որ անհրաժեշտ էր գրեթէ այս տեսակ աշխատութեան համար Այս թերին ալս անգամ լրացուցի՝ հակառակ տաղտկալի և տաժանելի աշխատանք մը ըլլալուն, յանձն առնելով Ա. և Բ. հատորներուն յատուկ անուններու բառարանը կցելու գործիս, ինչ որ կը յուսամ թէ մեծապէս պիտի դիւրացնէ երկու հատորներուն ալ օգտակարագոյնս գործածութիւնը: Կը ցաւիմ որ այս անգամ ալ չկրցայ կցել աշխարհագրական գունաւոր քարտէսներ, յատկապէս այս գործին համար պատրաստուած, նիւթական դժուարութիւններու պատճառով:

Գ. հատորը որ պիտի ամբողջացնէ Հայ գաղթականութեան պատմութիւնը, եթէ բախտ ունենամ տպագրել տալու, պիտի ջանամ անոր կցելու գունաւոր քարտէսները ամբողջական գործին և ասով այդ թերին ալ լրացնել:

Գ. հատորին մէջ պիտի տրուի նաեւ երեք հատորներուն մատենագրութիւնը, ներկայացնելով ցանկը այն հարիւրաւոր հատորներուն, հանդէսներուն և լրագիրներուն, որոնցմէ օգտուած եմ այժմ հատորներուն պատրաստութեան ատեն:

Նոյնպէս, այդ Գ. հատորին մէջ՝ իւրաքանչիւր երկիրի Հայ գաղութներուն համար մասնաւոր աղբիւրներու ցանկեր պիտի տրուին, որպէսզի դիւրութիւն ունենան անոնք, որ մասնաւոր շահագրգռութիւն կը տածեն որոշ երկիրի մը Հայ գաղութին մասին:

Կը յուսամ թէ իրենց ազգին պատմութեամբ շահագրգռուող Հայ անհատ-

ներ, մանաւանդ երիտասարդներ, պիտի գնահատեն այս գործը, զոր պատ-
րաստողը բնաւ յաւակնութիւնը չունի թէ զայն անթերի կրցած է ընել: Սակայն
պիտի հաստատեն ընթերցողները թէ գոնէ զայն կարելի եղածին չափ կա-
տարեալ ընելու համար որեւէ ջանք խնայուած չէ:

Եթէ երկասիրողը հնարաւորութիւնն ունեցած ըլլար աչքէ անցընելու
ազգային մատենադարան մը, մասնաւորաբար Ս. Հայաստանի պետական
ճոխ մատենադարանը, բնական է այս երկը կրնար աւելի ճոխանալ և կատա-
րելագործուիլ: Իմ աշխատանքս գերազանցելու պարտքը, ուրեմն, կ'իյնայ
մայր-հայրենիքի բանասէր զրչեղբայրներուս, աւելի խնամեալ երկասիրու-
թիւններով:

Գանիրե
15 Սեպտեմբեր 1955

ՀԱՅԵՐՈՒ ՑՐՈՒՈՒՍԸ ԱԾԽԱՐՀԻ ԶԱՆԱԶԱՆ ՄԱՍԵՐԸ

(ԺԱ. ԳԱՐԷՆ ՄԻՆՉԵՒԻ ՄԻՋԻՆ ԴԱՐՈՒ ՎԱԵՃԱՆԸ)

Ա.

ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ԱՍԻՈՅ ՀՐՈՍՆԵՐՈՒ ԱՐՇԱԽԱՆՔՆԵՐԸ

ԵՒ

ՇՐՋԱՆԻ ՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

(1040—1468)

ՇՐՋԱՆԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԵԿՈՐՈՒԹԻՐԸ

Հայ ժողովուրդի պատմական դառն շրջաններէն մէկն է այս աւելի քան
չորս դարերու ժամանակամիջոցը, որուն տեւողութեան մեր մայր հայրենիքը՝
Մեծ Հայաստանը պարպուեցաւ Հայիրէ, ունենալով նախորդ շրջաններէն ան-
համեմատ աւելի մեծ թիւով գաղթողներ, վասնզի վայրենի հրսաներ ողողե-
ցին մեր երկիրը, ինչպէս Ասիոյ արեւմտեան և Եւրոպայի արեւելեան մասերը
և հիւսիսային Ափրիկէն, և աւարի տուին ու աւերեցին հին քաղաքակրթու-
թեան որորան հանգիսացող բոլոր այս երկիրները, անոնց աւերակներուն վրայ
լարելով իրենց վրանները: Արգարեւ այս չորս հարիւր տարիներու ընթացքին
է որ Կեղրոնական Ասիայի տափաստաններէն դէպի շէն ու բարգաւաճ երկիր-
ներ կ'արշաւեն պարբերաբար, վայրենի և բարբարոս ցեղեր զանգուածային
գաղթաշարժերով և իրենցմէ անհամեմատ բարձր քաղաքակրթութիւն ունեցող
ժողովուրդները կ'ընճեն և կը վանեն զանոնք իրենց հողերէն և իրենք կը տե-
ղաւորուին հոն:

Արեւելքէն դէպի արեւմուտք յառաջացող այս յարատեւ հոսանքը, մաս-
նաւորապէս երեք գլխաւոր ցեղերու՝ Սիլիւկներու, Մոնկոլներու և էօզպէք
Թաթարներու — իրարու յաջորդող երեք ուժովն շարժումներով, կիրպարանա-
փոխ ըրաւ քաղաքակիրթ աշխարհը և գէթ քանի մը դար կասեցուց մարդկա-
յին յառաջդիմութեան ընթացքը:

Հայիրը, որ այդ վաչկատուն և վայրենի ժողովուրդներու արշաւուղիին
վրայ գտնուելու դժբախտութիւնը ունէին, իբրեւ շինարար ու խաղաղասէր ժո-

դովուրդ, չկրցան հանդուրժել այս վայրագ հրոսներու հասցուցած չարիքնե-
րուն: Շատեր հեռացան իրենց հայրենիքէն, մրրիկէ վանուած փոշիին պէս,
չորս ծագելուն ցրուելով, կամ, Դման՝ փոթորիկէ խորտակուած նաւի մը բե-
կորներուն, որոնք խաղալիք կ'ըլլան ջուրիսու անհուն տարածութեան և կ'իյ-
նան հեռաւոր ափեր: Հրոսները այդ անհղ մրրիկներուն դիրը կատարեցին:

Կեդրոնական Ասիոյ բարբարոս ժողովուրդներէն փախչող Հայաստանի զըժ-
բախտ Հայ բնակչութիւնը, իր բնագաւառէն դուրս, մերձաւոր և հեռաւոր եր-
կիրներու մէջ, ապաստութիւն ու հանգիստ, ինչպէս նաև ապրուստ և բարօ-
րութիւն կ'որոնէր:

Հայաստան, իր աշխարհագրական աննպաստ դիրքին պատճառով, ինչպէս
աւելի հին շրջաններուն, նոյնպէս և այս շրջանին, իբրև անցք ծառայեց
վաչկատուն և թափառիկ ժողովուրդներուն, որոնք, ինչպէս ըսինք, յաջոր-
դաբար խուժեցին հոն և գրեթէ վանեցին անկէ երկրին բնակչութեան մէկ կա-
րեւոր մասը և անոր տեղը իրենք հաստատուեցան:

Հետեւաբար, այս շրջանին Հայաստան բոլորովին փոխեց ցեղային բաղ-
կացութեան տեսակէտէն արդէն իսկ այլապէս իր զուտ հայկական նկարագիրը
և վերածուեցաւ խառն բնակչութեամբ երկրի մը, ուր տեղաւորուած էին այլ-
ևս մեծ զանգուածներով՝ այլացեղ և այլակրօն ժողովուրդներ, և խախտած՝ մեր
բնավայրին բնակչութեան ցեղային ու կրօնական միութիւնը: Այսպէս, անբաղ-
ձալի կացութիւն մը ստեղծուեցաւ մեր ժողովուրդին համար, որ ատոր ան-
խուսափելի դաւն հետեւանքները ան կը կրէ մինչեւ այսօր, մօտաւորապէս
հազար տարիէ ի վեր:

Արդ, մենք հայիրս, տասը դարէ ի վեր ուղղակի շփում ունեցած ենք
Կեդր. Ասիոյ ժողովուրդներուն, մասնաւորապէս Թուրքերուն հետ, որոնք ցե-
ղով մոնկոլ-թաթար ծագում ունին, և իբրև սկզբնական բնակավայր՝ Չինաս-
տանէն և Մանչուրիայէն մինչեւ Թուրքեստան տարածուած հողերը:

Ուրեմն, նկատելով որ Թուրքերը միակ ցեղն են որ մօտաւորապէս հա-
զար տարիէ ի վեր դէթ ուղղակի յարաբերութեան մէջ են մեզի հետ, և նկա-
տելով որ այս հազարամեայ շրջանը կանխող հինգ հարիւր տարիներու ըն-
թացքին ալ անուղղակի կերպով կրած ենք թրքական հրոսային շարժումներու
հետեւանքները, կ'արժէ ներկայացնել թրքական ցեղերու համառօտ պատմու-
թիւնը, աւելի հասկնալի դարձնելու համար մեր պատմութիւնը իր բոլոր ծալ-
քերով, և հանգամանօրէն բացատրելու ժԱ. դարէն սկսեալ. Հայ զաղթակա-
նութիւններու գոյութեան պատճառները:

Դժբախտաբար մեր մէջ շատ քիչ կարեւորութիւն տրուած է Թուրքերու
պատմութեան, որ մեզի համար կենսական կարեւորութիւն պէտք է ունենար
և այսօր ալ ունի, և կրնայ շատ բան լուսաբանել, եթէ խորապէս քննուի:

ՈՒՅԻՉՔ ԹՈՒՐԿ ՊԼԵՄՈՒԹԻՈՆ

Հին ատեն իբրև անձանօթ աշխարհ մը կը ներկայանային այն ընդար-
ձակ երկիրները, որոնք կը տարածուէին Կասպից ծովին և Ուրալ, Ալթա, Չի-
նական և Հիմալայա լեռներուն մէջեւ և նախնական որորաններն էին բազ-

մաթիւ բարբարոս ցեղերու (1), որոնք անյիշատակ ժամանակներէ սկսեալ ձրգ-
տում ունէին գաղթաշարժերով իրենց նախնական հայրենիքէն հեռանալու և ու-
րիշ երկիրներ ասպատակելու, զանոնք նուաճելու և այն տեղերը հաստատուելու:

Հերոդոտոս և ուրիշ պատմիչներ, քաղաքակիրթ և ծանօթ աշխարհէն
դուրս գտնուող և անոր սպառնացող այս ժողովուրդները կը ճանչնային ընդ-
հանուր անունով մը — Սկիւթացի — և անոնց արշաւներուն վրայ կը խօսե-
ին իբր պատուհասներու: Անոնց համար Սկիւթացի էին Դանուբէն անցնող
բարբարոսները, ինչպէս Կովկասեան լեռներու անցքերէն դէպի հարաւ խուժող
ժողովուրդները, և Ոքսոսէն անդին անցնող և թաթարական տափաստաններէն
Իրան առաջացող բարբարոսները: Իսկ Պարսիկները՝ հիւսիսէն դէպի իրենց կող-
մը (հարաւ) արշաւող և իրանեան հողերէն ներս խուժել նկրտող այս ժողո-
վուրդներուն բնակավայրը միօրինակ անունով մը՝ Քուրան կը կոչէին: Իրան-
Քուրան պոյքարը, որ Պարսիկ պատմութեան գլխաւոր առանցքներէն մէկը
կը ներկայացնէ, արձագանգ գտած էր նաև արևմուտքի մէջ: Վասնզի Հերո-
դոտոս կը խօսի Սկիւթացիներու վրայ, որոնք Դարեոս Վշտասպեանի (521 —
486 Ք. Ա.) ատեն, Սոզդիանիայի (Մարղանտի շրջանակ) և Բակտրիոյ սահ-
մանագլուխները բռնաբարած էին: Պարթեներու Հրահատ Ա. թագաւորը (176
— 171 Ք. Ա.) Անտիոքոս Դ. Եպիփանի (2) (175 — 164 Ք. Ա.) դէմ, այս Սկիւ-
թացիները օգնութեան կը կոչէ, սակայն անոնք յետոյ իրեն դէմ կը դառնան
և Պարթեներու բոլոր ջանքերը չեն կրնար արգելել զանոնք հաստատուելէ
Բակտրիոյ և Սոզդիանիայի մէջ:

Ասոնք յետոյ, Միջին Դարուն, Քուշանք անունով կոչուեցան Պարսիկնե-
րէն, որոնք Դ. դարէն սկսեալ գործ ունեցան անոնց հետ:

Այս ընդհանուր անուններով ներկայացուած բարբարոսները միակ ազգ մը
չէին, այլ բազմաթիւ ցեղեր և ժողովուրդներ, որոնցմէ մէկն էր Թուրքը, որ
շատ հին ատենները կը բաղկանար մեծ մասամբ աւարառու և վաչկատուն
հինգ ցեղախումբերէ, որոնք կը կոչուէին Քիլիչաք, Օլիուր կամ Ուլյուր (3)
Քանկի, Քալաչ և Քարչիւք (հմմտ. Մ. Սերտեան, Մեր պայքարը նայ ա-
զասագրութեան ուղիով, Գահիրէ, 1948, էջ 1):

(1) Հին ժամանակներու մէջ անոնք կը ճանչցուէին այլազան բնորոշուող կոչումներով,
ի՛նչպէս Սաւմասպիք, Սիլքապիք, Քուսանք, Հեփթաղ, Խազար կամ Խազիք, և աւելի
ու՛՛ Մանկոլ, Թաթար, Խորրոք, Քուրք, Քալաք, Քալաք և այլ անուններով:

(2) Կր ճանաչէ շեքելի:

(3) Քիլիչաքներ և Օլյուրներ ամենէն կարեւոր ցեղախումբերն էին քրեական, և
կը բնակէին Աւագուհեաւ Նուրիսի մէջ (Գարա Գում, Գրքըլ Գում, Ա.Բ.Պում
այսիքն սել, կարմիր և սերմալ աւագ բաժանումներով) որ կը օտար ծաւր Կասպից ծա-
վին հարաւակողմ. Քիլիչաքներ՝ արեւմուտք և Օլյուրներ՝ անոք արեւելք կը գրա-
ւէին (Lamouche - Շոյն, 13): Օլյուր բառ *Leon Cabuñ-ի (Introduction de l'Histoire
de l'Asie. Turcs et Mongols, 1890)* կը սօսանսէ շամբաւած մարդի, ենթակայ մէկ օրէն-
քի, հեռաւոր, յաւաքեաբար բաղաճակարտ և հաւաքօրէն ճասկեաց: Ուլյուրաց աճոց
որոք յափով մը բաղաճակարտեան, իրենց գիրն է, որ Ը. դարու անոնց օտար Սիլքայէն
Նեստուրեան բարոյներ, որոնք Թուրքեստան եկած և միջեւ Չինաստան քափանցած էին
(Philippe Berger, *Histoire de l'Ecriture dans l'Antiquité*, 282): Առաջին, բարձր գի-
րք գրուած է Քալաքի մէջ (Lamouche, Շոյն 24):

Չինացիների Քր. Ի Ա. դարուն «Ճամբուցներ» անունը տուած են այն երկիրներուն, որոնք այսօր ծանօթ են Չունկարի (Dzoungarie) և Քաշկար կամ աւելի հասարակօրէն Չինական Թուրքեստան անուններով (հմմտ. Colonel Lamouche, Histoire de la Turquie depuis les origines jusqu'à nos jours, 1934 Paris, 13):

Առաջինը կոչուած է Փե-Լու՝ «Հիւսիսի Ճամբայ», և երկրորդը Նան-Լու՝ «Հարաւի Ճամբայ»:

Թուրքերը այդ երկիրներէն փէ-Լուի կու տան Պեշ-Պայիք, «հինգ քաղաքներ» և Նան-Լուի՝ «Ալթը Շէհիր» անունները: Կ'ըստի թէ երբ մարդ Չինաստանի Հիւսիսային Ճամբէն մեկնի, կը հասնի Թուրքերուն բնակավայրը, Թուրքեստանի մէջ, զոր Թուրքերն ու Մոնկոլները կը կոչէին Չեթե, «Սահմանազուխ»: Հոս է որ Թուրքերը պահ մը կանգ առին, խմբաւորումներ կազմեցին. գիւղեր հիմնելով և իրենց ապահովութեան համար հարկադրուեցան որդեգրել կարգապահութեան սկզբունքները, իրենց մեծերուն ձեռքին տակ և երեւան բերին Օյկուր ցեղախումբը: (հմմտ. Մ. Սիրոբեան, նոյն 2):

Չինացիները՝ Թուրքերը, Մոնկոլները և Օյկուրները կը կոչեն Հիուցկ-Նու, «Ապստամբ գերիներ», «Ըմբոստ ծառաներ», որոնք կը բնակէին Հօանկ Հօ գետին հիւսիսակողմը:

Պատմութեան մէջ Թուրք անունը առաջին անգամ կը յիշուի Ե. դարուն, երբ Չինացիներ այդ Մոնկոլ ժողովուրդներուն կու տան Թու-Քիու անունը (1), և այդ շինական կոչումն է որ Չ. դարուն յոյները կը վերածեն Թուրք արդի ձեւին:

Չինական տարեգրութիւններու համաձայն, 569ին թու Քիուի թագաւորը դեսպան կը զրկէ Չինաստանի կայսեր և համաձայն յու՛սական տարեգրութիւններու, Բիւզանդիոնի Հոմէրական կայսրը իր կողմէ դեսպան կը զրկէ Թու-Քիուի թագաւորին (Մ. Սիրոբեան, նոյն, 3):

Թուրքերէն մաս մը աւջատուած է իրենց մեծ զանգուածէն և հեռացած է անկէ: Այս փախստականները, այդ վայրենացածները Թուրքերէն կոչուած են Խըրդրդ-Դագաւ անունով, որ կը նշանակէ ազգէն. խումբէն բաժնուած: Գանքի ցեղախումբի այդ փախստականներու մէկ մասը երբ պարտաւորուեցաւ շարունակ փախուստ տալ իրմէ զօրաւորներուն առջևէն, տափաստաններու վրայ ապրեցաւ, իբրև իւրրդրդ (= թափառական) և անապատներու մէջ՝ իբրև զաւաթ հարկադրուեցաւ ապրիլ, արկածախնդրութեամբ, թալանով և քանդելով ամէն ինչ՝ որուն կը հանդիպէր իր ճամբուն վրայ:

ՁԻՆ ԵՒ ԹՈՒՐԳ ՊՈՅՔԱՐ

Չինաստան տեսնելով այս բարբարոսներուն անուղղայ ընթացքը և անոնց կողմէ ստեղծուած յարաճուն վտանգը, ուղեց միանգամ ընդ միշտ ազատուիլ

(1) Ձինացի գրողներ առաջին անգամ կը յիշեն Թու-Քիուցներ՝ Հաւսեօրէն բուրբուս համար գործածուած է եւ մեկով Քիւթ-ուս բառէն կազմուած: (Colonel Lamouche, Histoire de la Turquie depuis les origines jusqu'à nos jours 1934, Paris, 13):

այդ անբաղձալի տարրերէն, այդ «ապստամբ գերիներ»էն, որոնք սկսած էին ունենալ տեսակ մը պիտական կազմ, Չէն-Նու (Թուրքերէն Քանգրի-Պոթ) կայսեր ձեռքին տակ: Մեր թուականի 72ին, Չին կայսր Մինկ-Քի որոշեց վերջնական հարուածը տալ անոնց, և այդ գործը յանձնեց Փան-Չաօ զօրավարին, որ լաւ կատարեց իր պաշտօնը: Ան հետզհետէ գրաւեց Փէն-Լուն և Նան-Լուն, և Թուրքերը քեց դէպի արեւմուտք: Անոնցմէ շատեր սպաննուեցան Չինացիներէն, Թաթարներէն, Մոնկոլներէն, Օյկուրներէն ու Թունկուզներէն, և այդ բռնապաշտիւն ենթարկուած տարագիրներու մնացորդները հետզհետէ ձուլուելով Քիւիչաքներու, Գազաքներուն և Խըրդըզներու մէջ, եկան ինկան Ալթայի վրայ և դարերով տխուր կիանք մը ապրեցան: Չինացիք պաշտպանելու համար իրենց երկիրը միանգամ ընդ միշտ այդ հրոսներու յարձակումներուն դէմ, կառուցին Չինաստանի Մեծ Պարիսպը 214ին (Քր. է ետք):

Թերեւս իրենց յառաջխաղացութեան դէմ կանգնած այս պատուարը, այս բարբարոսները սանձահարած է կամ զանոնք մղած է դէպի արեւմուտք դառնալու և փորձելու ոտնակոխ ընել Իրանը, որ երկար ատեն մաքառած է այս ցեղախումբերուն դէմ, զոր Պարսիկները, ինչպէս ըսինք. Թուրան ընդհանուր անունով կը ճանչնային:

Ուրեմն Չինացիներէն կոտորակուած և հալուամաչ եղած այս ցեղը մինչեւ Ե. դար բազմացած և իր ուժերը վերստացած, աւելի կարգապահ դուրս ելաւ Էրքէնէ-Քունէն, առաջնորդութեամբ իրենց զլխաւորին Պիւրթէ-Չէնէի, (Գորշ-Գայլ), որ ըստ Թուրք ու Մոնկոլ աւանդութեան, հայրն է Ալան Կօայի, Լոյս Եղնիկի, որ Չինկիզ Խանի նախահայրն էր:

Ասկէ վերջն է որ այս ցեղախումբերը փոխանակ «Հիուցկ Նու»ի (ապստամբ գերիներ), կը կոչուին Թու Քիու կամ Թուրք, Ե. դարուն չինացիներէն, ինչպէս տեսնուեցաւ:

Չին գրողներ կը յիշեն նաև Օղուզները որոնք կը բնակէին Թուրքեստանի արեւելքը և իրենց անունը կ'առնէին Օղու-Պան կոչուած պետէ մը, որուն առասպելական պատմութիւնը զինքը ժամանակակից կը դարձնէր Աբրահամ Նահապետի (Համմէր. Օսմ. Պատմ. Ա. 7):

Համմէր կը յիշէ նաև Ղուզերը կամ Ուզերը, որոնք դաշնակիցներն էին Կուվաններու և Փեչենէկներու: Կարելի է Օղուզ, Ղուզ և Ուզ միևնոյն ժողովուրդներն են որ վաղնջական դարու մը բաժնուած են երկու մասի, օրոնցմէ մէկը մնացած է Կեդր. Ասիոյ մէջ, մինչ միւսը՝ տեղափոխուած է հիւսիս, դէպի Ուրալ և Վուկա (Lamouche, նոյն, 14):

Այսպէս, ինչպէս տեսնուեցաւ, Թուրքերու իրական պատմութիւնը կը սկսի այդ թուականներէն, վասնզի այնուհետեւ, անոնք հետզհետէ իրենց իշխանութեան կ'ենթարկեն Ռուսիոյ սթէփներէն մինչև Դանուբի հովիտը, Պարսկաստանը, Միջագետքը, Հայաստանը և Փոքր Ասիան:

Եւ այսպէս ամբողջ Արեւելքի մէջ կը հասնին տիրական այլ սակայն աւերող և քանդող դիրքի մը:

Անոնք կու գան խառնուիլ մշակութով իրենցմէ բարձր ժողովուրդներու հետ և կը դառնան անոնց բնակակից և կ'ազդեն անոնց ճակատագրին վրայ,

ինչպէս Հայաստանի մէջ, ուր այս անմշակ ցեղը կը խառնուի երկիրին բնակչութեան:

Հայերէն շատ առաջ, անոնց ազդեցութեան ենթարկուեցան մեզի ցեղակից Պարսիկները, որոնց երկիրին արեւելեան սահմանին վրայ անոնք տեղաւորուած էին և շարունակ իւրան մտնել կը փորձէին:

ԻՐԱՆ. ԹՈՒՐԿԻ. ՊԱՌՔԱՐԸ

Պատմութենէն գիտենք թէ Շապուհ Բ. (309—378) յարձակած է այս բարբարոսներուն վրայ 368ին (ՊՀԳ. Ա. հտ. 191) սակայն չէ կրցած գլուխ ելլել անոնց հետ:

Դ. դարուն վերջերը, անարկու հրոս Հեփթաղեան Հոնները, հաստատուած էին Անտրոքսոս և Բակտրիա, կործանելէ վերջ այդ շրջաններուն հին Yuetchi կայսրութիւնը (385) (տես. Spechi, Etudes sur l'Asie Centrale d'apres les historiens chinois, J. A. 1893, II. 334—350, և René Grousset, Histoire de l'Asie 1921 I. 93):

Այս սպառնալից կացութեան առջեւ էր որ Սասանեան վեհապետը՝ Վահրամ Գոռ (421—438) կը փութայ խաղաղութիւն կնքել Բիւզանդիոնի հետ, որպէսզի արեւմուտքի մէջ ձեռքը ազատ ըլլայ, Արեւելքէն իրանի սպառնացող վտանգին դիմադրուելու համար (René Grousset, նոյն, I. 93):

Շնորհիւ այս նպատակը դաշինքին Պարսկաստան վերջ տուաւ Հայաստանի Արշակունի թագաւորութեան (428) և Արեւմուտքի մէջ ապահովուած, դարձաւ դէպի Արեւելք:

Հեփթաղները 429ին աւերեցին Խորասանի պարսիկ սատրապութիւնը, ինչ որ առիթ մը եղաւ որ Վահրամ Ե. Գոռ անոնց դէմ երթայ: Վահրամ յաղթեց անոնց և զանոնք դուրս վանեց Անտրոքսոսէն (նոյն): Իրանի ժառանգական թշնամիներուն դէմ շահուած այս յաղթանակը Սասանեան այս վեհապետը հետոսացուց և ան դիւցազնավէպերու մէջ փառաբանուեցաւ նոյնիսկ իսլամական շրջանին:

Յազկերտ Բ. (438—456) 449ին և 457ին անոնց դէմ ճակատեցաւ (ՊՀԳ. Ա. 192—3) վերջ տալու համար Հեփթաղներու վրէժխնդրութեան և պարտուեցաւ: Արիականութեան կորուստը՝ Բակտրիոյ մէջ փոխարինելու համար իրանականութեամբ, հիւսիս-արեւմուտքի կողմը Հին Հայաստանի թագաւորութեան մէջ Հայերը Պարսիկ զանգուածին մէջ ձուլել փորձեց 451ին և վարդանանց պայքարին առիթ տուաւ:

Հոս ալ Սասանեանք ձախողեցան վասնզի արմատախիլ չկրցան ընել Պարսից զբաղաւորական կրօնքին հակադրուող և ծաւալող քրիստոնէութիւնը երկիրին մէջ:

Պերոզ (457—484) այն ատեն պարսիկ քրիստոնէութիւնը ուզեց անջատել Տիեզերական Եկեղեցիին միութենէն, որպէս զի անոնք գործիք չ'ըլլան Բիւզանդիոնին:

Հայերու Քաղքեղոնի ժողովը (451) չընդունիր կատարեալ ապահովութիւն մը չէր, քանի որ հանդիսաւորապէս հռչակուած չէր, մինչ 484ին Պարսկաստանի քրիստոնեայ կայսրուհիներու Bit-Lapatի ժողովը, որ ընդ-

դրկեց Նեստորի վարդապետութիւնը, Պարսկաստանի և Բիւզանդական քրիստոնեաները և Հայ Եկեղեցին կ'անջատէր իրարմէ, ինչ որ գոհունակութիւն կը պատճառէր Սասանեան Արքայներուն (René Grousset, նոյն, I. 93), որոնք իրենց քրիստոնեայ կայսրակները մինչեւ այն ատեն կը նկատէին Բիւզանդիոնի գործակալները, (նոյն, 95): Նեստորականութիւնը, այսպէս պարսիկ քրիստոնեաներուն հաւատարմութիւնը ապահովեց Սասանեան պետութեան: Նիզիպի դպրոցի շուրջ կազմուեցաւ զուտ իրանեան քրիստոնէութիւն մը, որ տարածուեցաւ մինչեւ Կեդր. Ասիա, լուսաւորեց պահ մը Թուրք-Մոնկոլ աշխարհը և թափանցեց մինչեւ Չինաստան:

483ին Պերոզ (457—484) ինքն ալ կոռուեցաւ Բուշաններու յաջորդող Հեփթաղներու դէմ (ՊՀԳ. Ա. 191), և իր կեանքն ալ վրայ տուաւ: Վաղարշ (484—491), այնքան ծանր պարտութիւն մը կրեց որ յանձն առաւ հարկատու դառնալ Հեփթաղներուն (ՊՀԳ. Ա. 191 և 193): Այս նուաստացուցիչ վիճակը տեւեց մինչեւ Ջ. դարուն կէսերը, (545), ուր պարսիկները ապստամբեցան Թուրանի դէմ և յաջողեցան հարկը զաղրեցնել, վասնզի ինչպէս կ'երեւի այդ աշխարհամասին մէջ ազգեր ազգերու վրայ ի՛նչ ալ սկսած էին: Այս շփոթութիւններու միջոցին Հեփթաղներու թագաւորութիւնը կործանեցաւ՝ հարաւէն Պարսիկներու և հիւսիսէն Թուրքերու կողմէ գործադրուած ճնշումին հետեւանքով (ՊՀԳ. Ա. 190):

Այսպէս, պատմութեան ասպարէզ եկան Թուրքերը, որոնց հետ կը նոյնացնէ Միքայէլ Ասորի (388)՝ Սկիւթացիները: Ինչպէս նաև Կովկասեան լեռներու հիւսիսային կողմը ապրող ժողովուրդները, որոնցմէ մէկ մասը Հայերու և Վրացիներու ձեռքով քրիստոնէութեան յարած էին (Միքայէլ Ասորի, 392):

Ինչպէս Միքայէլ Ասորիի խօսքերէն կը հասկցուի, Պարսիկները այս բարբարոս ժողովուրդներէն վարձկան զինուորներ կ'առնէին. վասնզի կ'ըսէ՝ թէ «Յո՛րժամ պէսս ունէին զօրացն, հանէին ի նոցանէ Պարսիկ բազաւորքն վարձուք, եւ ի վաւրմանն պատերազմին դարձեալ սանէին անկանէին ի ներսս», (Միքայէլ Ասորի, 388—9) և կը յիշէ՝ թէ ինչպէս Խոսրով, 5000 կոյս աղջիկներ և քաղուս գանձա՛ նուէր զրկելով Թուրքաստան Յուստինոսի դէմ անոնց օգնութիւնը խնդրած է (նոյն, 269) և ուրիշ անգամ մը՝ նոյն նպատակով Շապուհ դարձեալ 5000 աղջիկներ զրկած է (նոյն, 393). Նոյնպէս կը յիշուի թէ Խոսրովի դէմ ապստամբած Վաւմ-Շապուհի բանակին մէջ այդ կողմերէն բազմաթիւ վարձկաններ կային (Théophracte Simocatta, Ե. Ժ. 225), ինչպէս նաև ապստամբ Վահրամ Չորին Միհրեւանդակ, Ռաժիկ ի Միհրան տոհմէ, երբ ինքզինք թագաւոր կը հռչակէր, իրեն միացուցած էր այդ հիւսիսային ազգերը, և անոնց հետ կը քալէր Ուրմիզդի վրայ: Երբ բիւզանդական օգնութեամբ և Վստամի ձեռնտուութեամբ Ուրմիզդի որդին Խոսրով կը յաղթէ Վահրամի, ան կ'ապաստանի Խաղալներու աշխարհը, ուր և կը սպաննուի: Իսկ երբ Վստամ ապստամբեցաւ և ինքզինքը հռչակեց թագաւոր իբր Պերոզ-Վստամ, իր բանակին մէջ ունէր Կիւլումք, Թուրքեր և ուրիշ հիւսիսային ազգեր (Հ. Ն. Ակիւնեան, ՀԱ. 1931, 158): Միջին դարուն սակայն այդ բարբարոս ժողովուրդները նոյնիսկ Տիւրքոնի և Բիւզանդիոնի հրաւերով թափան-

ցիցին այս երկու պիտոթիւններուն սահմաններէն ներս, իրր զինուորական ոյժեր կամ գաղթականներ և հետզհետէ զիրք զրաւել սկսան թէ՛ Պարսկաստանի և թէ՛ Բիւզանդական կայսրութեան մէջ, մինչեւ որ արար խալիֆայութեան երկիրներուն մէջ գիրազդիցիկ զիրք մը ձևօք բերին: Նախ Բիւզանդիոն օգտագործիլ փորձիլ ուզած է Իրան-Թուրան պայքարը, զինակցիլ փորձելով Թուրանի հետ ընդդէմ Իրանի, որուն յաւիտենական հակառակորդն էր Թուրան և այս կերպով բնական զինակիցը Բիւզանդիոնի որ նոյնպէս պայքարի մէջ էր ընդդէմ Իրանի: Պատմութիւնը կը յիշատակէ թէ Յուստինոս Բ. 572ին դաշինք կնքած է Թուրքերու հետ, սակայն յուսախաբ եղած է (ՊՉԳ. Ա. 154 հմտ. Գիւտերբըք, Բիւզանդիոն եւ Պարսկաստան, 145—147, S. Vallé. Echos d'Orient, 1909, 206—214 և The Turke in the Sixty Century, Bury EHR XII. 1897, 417—426):

Այս ձախողուածը սակայն չէ յուսահատեցուցած Բիւզանդացիները, որոնք միշտ աշխատած են շարժիլ Թուրքերը ընդդէմ Սասանեանց և անոնց կործանումէն յետոյ, ընդդէմ Արաբներու, մանաւանդ տեանելէ յետոյ թէ անոնք ինչպէս կը ծառայէին արաբ բանակներու մէջ: Բիւզանդացիք իրենք ալ զինուորագրեցին իրրեւ վարձկան ներկայացող Թուրքերը, որոնց թիւը Թ. դարուն շատ մեծ էր Բիւզանդական բանակին մէջ:

Միքայէլ Գ. Կայսեր (842—867) ատեն կը յիշուի Ֆերկանասի բնիկ, Թուրք վարձկան պիտ մը (Գեորգ Մեմֆակեացի Շար. 722) և Կոստանցիլին Միրանածին կայսրը կը հաստատէ տեւական գոյութիւնը ֆերկանացիներու գունդի մը, կայսերական պահակազօրքին մէջ (Գիբր Լաւոդոսիւանց, 570, Բ. 674): Իսկ Հարուն Պէն Եահլա, շուրջ 880ին, Պոլսոյ Կայսերական Պալատին մէջ տեսած է 10,000 Թուրքերու և Պագարներու բանակ մը, բոլորովին ոսկեճամուկ հագուստներով և զէնքերով (J. Marquart, Osteuropäische und Ostasiatische Streifzüge — Leipzig, 1903, 217—219 և 227):

Բիւզանդացիք, նոյնիսկ ինչպէս Հայ, նոյնպէս Թուրք գաղթականներ հաստատեցին իրենց երկիրին մէջ, օգտագործելու համար զանոնք իրենց սահմանազուխներէն ներս խուժող բարբարոսներուն դէմ: Այսպէս, կը յիշուի թէ Թէոփիլոս Կայսրը, 829—842ին: Վարդարեան (Vardariotes) Թուրքերու գաղութ մը հաստատած էր Թեսաղոնիկէի մօտ, Axios գետին եզերքները, անոնցմէ զինուորականութիւն մը կազմելու նպատակով և Թեսաղոնիկէի ու Strymon թեմերը պաշտպանելու հաշիւով: Այս Վարդարեան Թուրքերը Axiosին տուին անոր արդի անունը, Վարսար, (Tafel, Thessalonique, 81 և Histoire de l'Empire Ottoman depuis les Origines jusqu'à nos jours par le Vte. de la Jonquière, 1914, Paris, 42):

Սակայն Արիւսելքի մէջ Թուրքերը շատ աւելի լայն ու ընդարձակ գործունէութիւն մը ունեցան: Երբ Արաբները ասպարէզ եկան և Պարսիկներու երկիրը արշաւեցին, այս վերջինները, իրենց հին ատիլութիւնը մոռնալով՝ Թուրքերու օգնութեան ապաւինեցան: Յազկիրտ Գ. վերջին Սասանեանը, Արաբներէն պարտուած՝ ապաստանեցաւ 636ին Թուրքիստանի կողմերը (Սեբիոս, 222), հաւանորէն անկէ զօրք հայթայթելու համար. սակայն հոն սպաննուեցաւ

(Սեբիոսի Ասորի, 307—8. հմտ. Սեբիոս, 223 և 214—5, Ղեւոնդ Բ. 23. Թովմա Արժուունի 115, Նեբում, 24):

Այնպէս որ Պարսիկները չկրցան որեւէ օգուտ քաղել Թուրքերէն, որոնք աւելի փութացուցին իրենց կործանումը: Եւ երբ Արաբները մինչեւ Պորասան և Թուրքիստան տարածեցին իրենց պիտոթիւնը և նուաճեցին նաև Կեդր. Ասիան, Թուրքերը յարեցան մահմետականութեան (հմտ. Նեբում, 24—26): Այդ թուականներէն յետոյ անոնք աւելի յաճախ յիշուիլ սկսան Թուրք անունով և իրրեւ վարձկաններ ծառայեցին Արաբ իսլամներու բանակներուն մէջ:

ՔՈՒՐԵՐԻՐ՝ ՈՐՈՒՇՈՒՄԵՆ ԵՆՈՒՄՆԵՐԻՆ ԵՐՁՈՒՄԵՆ

Երբ Արաբ իսլամներուն մէջ ներքին պառակտումներ ծայր տուին, Թուրքերը այս կամ այն կողմէն վարձուած՝ խառնուեցան այս ներքին պայքարներուն: Մասնաւորապէս անոնք Արքասեանց կողքին էին՝ երբ անոնք կը մաքառէին Դամասկոսի Իւսմանացի դէմ և այդ իսկ պատճառով կը յարէին Սիւննի դաւանութեան: Թուրքերը այս երկարատեւ պայքարի միջոցին, Պաղատաի իսլամներուն հայթայթեցին ամէնէն քաջ զինուորները. այնպէս որ իսլամները իրենց անձը վստահեցան միջնորդութեամբ Պորասանի կառավարչին — որ անոնց երկիրին դրացի էր — իրենց ծառայութեան մէջ աւանուած Ոքսուսէն, Եսքսարտեսէն անդին ապրող այն հրոսներուն, որոնց գրոհներ կաատրելու և աւարելու համար ցոյց տուած վայրագութիւնը ամէն տեղ ուշագրաւ եղած էր (Laurent, 227): Արդարեւ, ինչպէս կը զիտէ Միքայէլ Ասորի Պատրիարքը (Michel le Syrien Գ. 157), «Արաբները պէտք ունեին Թուրքերը իրենց օգնութեան կոչելու: Անոնք Արաբներուն հետ կը փախէին իբր հպատակներ եւ ոչ իբր սերեր: Բայց որովհետեւ ամէն ուրեք որ անոնք կ'երթային՝ քաջութեամբ կ'առաջանային եւ յարգանքներ կը օճեցին, ինչպէս սորվեցան սիրակալել: Անոնք իրենց երկիրը կը օճեցին եւ կը ցուցադրէին երկիրին հարստութիւնները ուրիշներուն, զոգնելու համար զանոնք որ անոնք քանակին ալ յայտարարէին ինչքանով լեցուն երկիրի մը մէջ»:

Այնպէս որ Արքասեանց հաստատութենէն (750) յետոյ Թուրքերու թիւը հետըզհետէ կ'աւելնար պահակազօրքին և բանակին մէջ (Muller, Ա. 520), ինչպէս պիտական-վարչական պաշտօններու մէջ (1):

Այս պատեհութեամբ, իրրեւ արաբական բանակի զինուոր և իսլամներու պիտոթիւն պաշտօնատար, նոյնիսկ Ը. դարէն սկսեալ Հայաստանի պատմութեան ալ խառնուեցաւ իրենց անունը:

Մօտաւորապէս 760ին, Հայաստանի կառավարիչ Հասան որդի Կահաթբայի (կամ Իպն Գաթապահ), զօրքերը, աւանուած էին Պորասանէն և ապահովարար Թուրք, վասնզի Ղեւոնդ (168), կ'ըսէ թէ «Ընդ նմա գունդ բազում ի տոմէ Խորասան աշխարհին, որք առաւել գառնութեամբ յաճախ գործէին զգազագործութիւն եւ բազմացուցանէին զաղեսս եւ զհեծութիւնս աշխարհիս»:

(1) Օրիճուկի համար 754—755ին, բուրք մը Լազաբայի եւ Համասանի պէս կարեւոր ֆաղախ մը (Էլ-Թապարի, Գ. 118):

Դարձեալ այն 30,000 զօրքերը, զորս Ամրու բերաւ Սիրիայէն՝ 772ին՝ ընկճելու համար Հայկական ապստամբութիւնը, Սորասանէն առնուած էին եւ նոյնպէս վստահաբար Թուրք (Ղուկոնդ, 183):

Արդէն Թ. դարուն սկիզբէն Սալիֆայութեան հնթակայ բոլոր երկիրնե-
րուն մէջ Թուրքերը ազդեցիկ տարր մը դարձած էին, վասնզի արարական ա-
ռաջին յաղթանակներուն յաջորդած էր յղփացումը եւ յաղթանակներու զինո-
վութիւնը եւ Արար Սալիֆաները՝ իրենց լիշխանութիւնը պահպանելու համար
պարտաւորուած էին դիմում ընելու վարձկան զինուորներուն, որոնք ընդհան-
րապէս կ'առնուէին Թուրքերէն:

Ասոր համար է որ Մամուն (813-833) զանդուածային կիրպով զինուորագրեց
Անտրոքսոս (Tranaxiana), Ochronschanah և Տիբականայի Թուրքերը (A. Muller,
Der Islam in Morgen und Abendland, Berlin, 1885, Ա. հտ. 519-520)
եւ 4000 Թուրքեր ունէր իրեն հետ երբ քաղից, 832 Յունուարին, Եգիպտոսի
ըմբոստներուն դէմ, (Weil, Geschichte des Chelifen, Mannheim, 1846-
1862, Բ. 224-246, Muller, ցոյց, Ա. 507, A. A. Vasilief, Byzance et les
Arabes, I. Relations Politiques de Byzance et des Arabes au temps de la
Dynastie d'Amorium, (820-867), Petersbourg, 1900, 96): Ասոր համար՝
René Grousset (տես. Histoire de l'Asie I. 1921, Paris, 151), իրաւունք
ունի Թուրքերու Իրան տեղաւորուելուն պատասխանատուութիւնը բեռնելու
Մամուն Սալիֆային վրայ, վասնզի ան էր որ թողուց՝ որ կազմուի իրապէս
Թուրքերէ կազմուած պահակախումբ մը Հռոմի կայսրերուն պրետորեան զուն-
դերուն նման:

Մունթազիմ Սալիֆան (833-842)՝ երրորդ զաւակը Հարուն էլ-Ռաշիտի,
իր գահակալութեան (833) ժամանակ, Թուրք գերիւնելով կազմեց ընտրեալ պա-
հակազօրք մը, որուն շարքերը միշտ կը լրացնէին Թուրքեստանէն բերուած
նոր զօրքերով: Այս պահակազօրքը հանդիսացաւ իր բանակին զլխաւոր ուժը
եւ կ'ըսուէ թէ զինուորներուն թիւը իր օրով հասաւ 70,000ի, (Weil, ցոյց. Բ.
398, Muller, ցոյց, Ա. 520, Vasilief, ցոյց, 5. հւայլն):

Էլ Մասուտի, (Prairies է. 118) կ'ըսէ թէ «Մուսթաֆիմ կը փնտռէ փութ-
կոսութեամբ Թուրք գերիւնեք եւ զանոնք կը գնէր իրենց ազատագիրներէն:
Այսպէս կազմեց զունգ մը 4,000 զերիներու, որոնք կը կրէին դիպակե
կերպաններ, գօթիներ եւ ոսկեգօծ զարդեր, այսպէս զատուելով բանակին
մնացեալ մասէն: Ան գիցեց նաեւ խորասանէն, մասնաւորապէս Տերկանա-
յէն եւ Ochronschanahն բերած մարդիկ: Թուրքերը կազմեցին ռուսով բազ-
մաթիւ բանակ մը: Անոնց մէջ կը գտնուէր Ճուֆ Տէրկանացին, (մեռած ի
Պաղտատ 10 Դեկտ. 861ին), որուն սերունդները յետոյ Եգիպտոսի մէջ լիշխած
են (Իպն Խալիֆան, Գ. 218):

Սալիֆային ծառայութեան մէջ գտնուող այս Թուրք բանակն էր որ 838ին
աւերեց Ամորիւմը, նոյնինքն Սալիֆային հրամանով: Կենեսիոս (67) եւ Թէ-
ոփանէս Շարայարեալ (Գ. Ա. Ա., 127), կը հաստատեն թէ Ամարիւմը զրաւող
բանակին մէջ 10,000 Թուրքեր կային եւ նոյնիսկ բանակին զլխաւոր պիտերը
Թուրքեր էին (Lebeau, Histoire du Bas-Empire, Paris 1824, ԺԴ. 138):

Weil, Բ. 313. շար. Müller Ա. 538, Vasilief, ցոյց, 120, Bury, «Monta-
sim's march through Cappadocia in a. d. 838, Journal of Hellenic Stu-
dies, XXIX. 1909, 120-129, նաեւ աւելցուցէք անոնց տեղեկութեանց, Mi-
chel le Syrien, Գ. 93 եւայլն, եւ էլ-Մասուտի, Prairies է. 135):

«Առաջապահները օրուեցան Աֆեփն Թուրքին, աջ թեք Itakh Թուրքին,
վերջապահները Բուզա Երեգիլ» որ նուաճեց Հայաստանը 852ին (ցոյց 348):
Ուրիշ զօրաբանակ մը կը գտնուէր հրամանատարութեանը տակ Kaousի որ-
դի՝ Աֆշին Khaïdarի, որ եկած էր Ochrouschanah իր կողմնակիցներով:
Ա՛ս էր որ գերի առաւ Պապէքը (էլ-Մասուտի, Avertiss, 230 և Prair. է.
123): Անոնք էին որ նոյնպէս նուաճեցին իրենց տիրոջմէն զժգոհ Արարներու
ըմբոստութիւնները. օրինակ՝ մասնաւորապէս 862ին, Պաղտատի մէջ (Weil Բ.
368, 379, Vasilief, ցոյց, 198, 229, 237), 813ին Սիւրիոյ, Եգիպտոյ, Մա-
րաշի և Սամոսատի մէջ (Michel le Syrien, Գ. 22 ևայլն, Իպն Սալիֆան
Բ. 53, Weil Բ. 200 ևայլն, Muller Ա., 506, 223) և 840ին Տարայի, Նի-
զիպի և Ամիթի մէջ շուր Պարսիկները սպանցեցին Tayagénները եւ ոչ ֆրի-
սոնեաները, վասնզի Պարսիկները զրգուած էին Tayagénներու դէմ (Michel
le Syrien, Գ. 104): Նիզիպ-Սինճար երկիրին մէջ, արար Robiaye ցեղը
տասանորդուեցաւ 843ին (Michel le Syrien Գ. 108):

Մութազէմ Սալիֆան (833-843) ազատելու համար Պաղտատի խռովութիւն-
ներէն և Թուրքերը հեռացնելու համար անկէ, հիմնեց Սամարա քաղաքը 835
-836ին՝ հոն ապրելու համար պաշտպանութեանը տակ իր նախամեծար հա-
մարած պահակազօրքին, որուն մեծ մասը Թուրքերէն առնուած էր (Muller,
Ա. 521, էլ Մասուտի, Prairie է. 119 և Avertiss, 457, տես ՊՂԳ. Ա.
348): Միւթէվէքիլ Սալիֆան (847-861) վերջապէս ինկաւ այս պրէտորեան
զունդերը յիշեցնող Թուրք պահակազօրքին խնամակալութեան տակ: Արբասեան
Կայսրութիւնը կառավարող Պարսիկներուն տեղը բռնեցին Թուրքերը: Իրապէս
զինուորական կարգապահութիւն մը տարածուեցաւ երկիրին մէջ, տակաւին
արթուն, այնքան մշակուած, այնքան ազատական և այնքան նուրբ, որ մին-
չեւ մտածութիւնը գերել կը նկատէր:

Միւթէվէքիլ, որ կը կոչուէր «արարներու Ներոնը» արգիլեց իմաստասէր-
ներուն Գուրանի վրայ ամէն վիճաբանութիւն, այսպէս մտածութեան ազա-
տութիւնը կաշկանդեց: Խալամութիւնը, որ Արարներու և իրանեաններու հա-
մար սքանչելի միջոց մը եղած էր յառաջդիմութեան, Թուրքերով եղաւ
ճնշումի գործիք մը: Այս քաղաքակրթութեան մեծ նպաստող վերածուե-
ցաւ ամէնէն ծանր մեղսող ծանրութիւններէն մէկը, որ կը կրէ դեռ մարդ-
կութիւնը, ըստ Ռենէ Կուսէի (René Grousset, ցոյց, I. 151): Ամէն պա-
րագայի մէջ ճիշդ է որ Թուրքերը կ'ուզէին ծառայել Սալիֆային միայն ի-
րենց ուզած ձեւով: Անոնք կը կուռէին առաւելապէս աւարին սիրով: Եւ Սա-
լիֆան, որ անոնցմէ չէր կրնար բաժնուիլ առանց բանակի մեալու վախով,
անոնց ձեռքը գերի եղաւ: Ահա այդ օրէն, անկարելի դարձաւ կառավարել իր
կպատակները և Կայսրութիւնը:

Այնպէս որ Արբասեան Սալիֆայութիւնը կը թուէր դատապարտուած ըլ-

լաւ անիշխանութեան կամ դառնալ թուրք կայսրութիւն մը:

Այս կացութեան հետեւանքով Խալիֆաները չկրցան իրանեան երկիրները պաշտպանել, ուստի իրանեան ցեղը լքեցին իր բախտին: Իրանեանք իրենք ստիպուեցան աշխատել վանելու թուրքերը, իրենց միջոցներով, և այսպէս կրկին ձեռք բերին իրենց քաղաքական անկախութիւնը և իրենց ճակատագիրը վարելու ազատութիւնը (R. Grousset, նոյն, 151):

Իսկ երբ Խալիֆաները փորձեցին արգիլել իրենց թուրք վարձկանները, պետութիւնը կողոպտել է քաղաքային պատերազմներու առիթ տալէ, անոնք պետութեան համար պատուհաս մը դարձան և կատարեցին Հոռոմի պրետորեան զունդերու դերը: Գահընկեց ըրին Խալիֆաները և իրենց ուզած անձերը գահ բարձրացուցին, մանաւանդ թ. դարուն, մասնաւորապէս 862-870 ութ տարիներուն՝ երբ այդ կարճ ժամանակին մէջ չորս Խալիֆաներ գահակալեցին և գահազուրկ եղան թուրք պահակազօրքին կամքով (1):

Եթէ այս չորս կարճ իշխանութեամբ և միշտ թուրքերէ սպաննուած խալիֆաներուն յաջորդող Ահմէտ Իպն Մութավէքիլ էլ Մութամիտ խալիֆան (870-892 Հոկտ. 15), 22 տարի կրցաւ մնալ գահին վրայ, պատճառն այն էր որ ան թողուց թուրքերը որ վարեն երկիրը և իր իշխանութիւնը ոչինչի վերածեն: Անիկա 876ին խոհեմութիւն համարեց հեռանալ թուրքերու բանակատեղին եղած Սամարիայէն և երթալ Պաղտատ, ուր ան նուազ ուղղակի ենթարկուած էր թուրքերու վայրագ խստութեան. սակայն ան չկրցաւ սանձել թուրք վարձկան զօրքերը, որոնք շարունակեցին իրենց գիտցած ձեռով վարուիլ:

Այսպէս, թուրք վարձկան զինուորականութիւնը որ անշուշտ ունէր իր հետեւորդները և արբանեակները, որոնք հաւանորէն այնքան փոքր թիւ մը չէին ներկայացնէր — կը կալմէին առանձին ոյժ մը և ազդեցիկ տարր մը: Արաբ Խալիֆայութեան սահմաններուն մէջ, ինչպէս Հայ զինուորները և զօրապետները Բիւզանդական կայսրութեան մէջ, և անկէ կախում ունէր յաճախ, գահին ճա-

(1) Այսպէս Ահմէտ Իպն Մաթարը էլ Մաթարն (862-866) 865 Փետ. 4ին Սամարայէն փախած է Պաղտատ, վաճաղի վարձ և Բուղա, երկու բուրքեր սպաննած էին իր հաւատարմը՝ Թուրք Պէրիբը: Մաթարը, մէկ օտուտան պատգամներէն ետ գահազուրկ եղաւ 866 Յունուար 23ին և 866 Հոկտ. 17ին սպաննուեցաւ: Իր օեղր Թուրքեր գահ բարձրացուցին Մուհամմէտ Իպն Մաթարի Իբն Մաթարն (866-869), որ չէր սիրէր Թուրքեր, որոնք սպաննած էին իր հայրը՝ ճապա Իպն Մաթարն էլ Մաթարի Իբն Մաթարն (861-862 Յունիս 8 +) գոր յետոյ բաւաւորած էին, ու զայն գահ բարձրացուցած էին, և երբ անկէ ետ զինք գահ բարձրացուցին. իրեն համակիր ըլլալուն համար չէր անուտ, այլ այն ասելու բեան համար գոր իրենք ալ անոր պէս ունէին ընդդէմ վարձ և Բուղա Թուրք Էմիրներուն, որոնցմէ Բուղա գլխաւորեցաւ 868 Նոյեմ. 20ին Սալիմ խալիֆան չկրցաւ փրկուիլ Թուրքերու բռնակալութենէն և ետքալուեցաւ Պաղտատի մէջ Քալիֆան Սալիմի որդի Մուհամմէտ, որ կ'աւարտէր ըստ կ'աւարտէր ընդդէմ մտապէս խռովեալ ժողովուրդին: Ոն ի վերջոյ սեաւ իր պալատին յեղակարծ կերպով անտուրիբ իրեն դէմ ապստամբած Թուրքերէն որոնք յաջողեցան գահընկէց ընել զինք, 869 Յունիս 11ին և քանի մը օր ետ, (17 Յունիսին) սպաննել: Իսկ իր յաջորդը՝ Մուհամմէտ Իպն Էլ-Վալիֆ էլ Մուհարաթ (869-870) իրապէս իբնիւ ռզիլուսն համար սպաննուեցաւ բուրքերէ 870 Յունիս 20ին:

կատագիրը Պաղտատի մէջ, այլասերած Խալիֆաներու ատեն, ինչպէս Բիւզանդիոնի կայսրերու գահակալութիւնը Հայ զինուորականութեան կամքին ենթարկուած էր է. դարէն մինչև ժ.Ա. դար:

Այսպէս, թուրքերը, թափանցած էին Արաբ կայսրութեան մինչև կեդրոնը, պահելով իրենց ազգային ինքնութիւնը, հակառակ անոր որ կը ծառայէին Արաբներուն և անոնց կրօնքին յարած էին: Անոնք նոյնիսկ չէին ուզեր սորվիլ արաբ լեզուն: Թուրք Բուղա, որ մտաւորապէս 90 տարեկան մնաած է և իր ամբողջ կեանքը Խալիֆային ծառայութեան մէջ անցուցած, կը ցաւէր որ արաբերէն չէր գիտեր, ռոտալուստ եմ, ըսաւ օր մը իր տիրոջ, կր իսուսի արաբերէն և ես չեմ հասկնար թէ ինչ կ'ըսուի» (Էլ-Մասուտի Prairies, է. 363):

Թուրքը՝ վայրենի ու աւարառու՝ կը քայքայէր Խալիֆայութիւնը և Արաբներուն՝ Պարսիկներու հետ գործակցութեամբ ստեղծած խալիֆայական քաղաքակրթութիւնը: Արաբներու և Պարսիկներու անկումը սկսաւ ժ. դարուն վերջերը և անոնք այլեւս՝ անցեալին պէս՝ քաղաքական և զինուորական մեծ գործօններ չէին, և հակառակ անոր որ անոնք գեռ կը պահէին իրենց մշակութային և մտաւորական հանգամանքները, բայց կարծես անընդունակ դարձած էին գործելու (Grousset, նոյն, 173):

Արաբ-Պարսիկ գործակցութիւնը առատօրէն ծնունդ կու տար իմաստասէրներու, գրողներու, բանաստեղծներու, արուեստագէտներու և վաճառականներու, բայց չէր արտադրեր այլեւս զինուորականներ: Այսպէս, ընկերային ծանր կացութիւն մը կը ստեղծուէր և համայնավայր վարդապետութիւններ կը տարածուէին զանգուածին մէջ և զայն տեւորար խառնակութեան կը մղէին: Իրանեան ազնուապետութիւնը, ժ. դարուն իր ձեռքը առած էր վերջապէս երկիրին գործերը, թէև անկարող՝ ստեղծելու երբեմնի քաղաքական կայուն միութիւնն ու կարգը (նոյն, 175): Ոչ միայն իրանեան երկու գլխաւոր ընտանիքները, Սամանեանք և Պուխտեանք, չէին կրնար համաձայնիլ իրարու հետ: այլ անոնցմէ իւրաքանչիւրը բաժնուած էր մրցակից պղտիկ հողատիրութիւններու: (նոյն):

Այնպէս որ՝ իսլամ աբխաթիբ անտէր էր: Եւ թուրքերը, իբրև անկարգ օտար, աւարի և կողոպուտի սիրոյն զինուորագրուած, իսլամներու հեղինակութիւնը ոչինչի վերածում և արաբ կեդրոնական պետութեան քայքայման պատճառ եղած էին: Պաղտատի մէջ Խալիֆան ստիպուած էր հանդուրժել օրուան ամենահզօր անձին քմահաճոյքին: Խալիֆան չէր կրնար վրձարանի վարդապետական հարցերու մասին այլևս:

Պարսկաստանի և Անտրոքասի մէջ, Պուխտեան և Սամանեան էմիրներ, նանրամիտ և ապիկար ասպետներ, իրենց վերջին ուժերը կը գործածէին իրար կործանելու: Իրազ-Ահմէտի և Մաղանդարանի մէջ գլուղական սոսկալի ապստամբութիւններ կը հիւստիւն և կ'ապառէին այդ շրջանները:

ՔՈՒՐՔԻՐԸ ԵՒ ՊՈՐՈՒԿՆԵՐԸ: ԱՐԵՆԵԼԻՔԻ ԿՈՌՈՎՈՐՈՂՆԵՐ

Ամէն կողմ անխնայութիւն կը տիրէր: Այս միջոցին, այսինքն ժ. դարուն էր որ Թուրքերը, որոնք անձանթներ չէին Պարսիկներուն եւ Արաբներուն — մանաւանդ Պարսիկներուն՝ որոնց հետ Չ(100) տարի մաքառած էին — երեւան կու գային եւ կացութեան տէր կը դառնային, այդ դարուն իսկ իւրա՛մանալով:

Թուրքերը ի ծնէ ռազմիկ, իրր վարձկան զինուոր, Խալիֆաներու ծառայութեան մտիւով, ինչպէս տեսնուեցաւ, ամենայն ինչ հղան արաբ ընդարձակածաւալ պիտութեան մէջ, որուն ամէն մասերուն մէջ հաստատուած էին իրրեւ գաղթական: Հայաստանի ինչպէս Միւսուսուր Ասիոյ, մանաւորապէս Արաբ Խալիֆայութեան ուղղակի տիրապետութեան կամ գերիշխանութեան ենթարկուած երկիրներուն մէջ, հաստատուած օտարականներուն մեծամասնութիւնը կը ներկայացնէին Կիզր. Ասիայէն եկած զանազան ցեղախումբերու պատկանող մարդիկ, որոնք իրրեւ կուտող ուժ մանաւորապէս Արաբ Խալիֆայութեան սահմաններուն մէջ՝ ունէին ճիշդ այն դիրքը, ինչ որ է. դարէն մինչեւ ժ.Ա. դար Հայերը գրաւած էին Բիւզանդական Կայսրութեան մէջ, իրենց թուական առաւելութեամբ և ձեռներէցութեամբ, ձեռք առնելով ամէն ինչ: Արդարեւ այդ ժամանակամիջոցին, ինչպէս Հայերը գաղթած էին Բիւզանդական երկիրները և հոն մեծ ազդեցութիւն ձեռք բերած, նոյնպէս Կիզր. Ասիոյ մէջ ապրող ցեղերէն ալ մարդիկ, խումբերով կամ անհատաբար, դէպի Արեւմուտք, Պաղատաի Խալիֆաներու երկիրները դիմած, հոն մանաւորապէս արաբ բանակին և կառավարական վարչութեան մէջ ծառայութեան մտած և բովանդակ պիտութեան մէջ տարածուած ազդեցիկ տարր մը դարձած էին: Անոնք, նման Հայերուն՝ որոնք Բիւզանդական Կայսրութեան սահմանազրուխներուն վրայ կազմած էին սահմանապահ իշխանութիւններ (Ակրիտ) և ճորտ հողատիրութիւններ, Արաբ Խալիֆայութեան սահմանազրուխներուն վրայ կամ ծայրագաւառներուն մէջ կազմած էին ճորտ իշխանութիւններ, էմիրներու կամ Պէկերու իշխանութեան տակ և այսպէս աւատապետական կալմ տուած էին Խալիֆայութեան:

Պաղատաի Խալիֆայութիւնը ժ.Ա. դարուն սկսած էր դէպի կործանում զիմել:

Խալիֆաները դարձած էին կեդրոնին մէջ պիտականուն վեհապետներ, խաղալիք իրենց պաշտօնատարներուն ձեռքը: Ժ. դարուն, ապիկար խալիֆա մը, Մուամէտ էլ Ռաուի (935), ստեղծեց էմիր Իււ Իւմերայի (իշխանաց իշխան) պաշտօնը, որուն կոչուողը իրաւունք ունէր հրամայելու բանակներուն, մատակարարելու պիտութեան ելեւմուտքը, հոչակելու պատերազմ և կնքելու խաղաղութիւն: Մէկ բառով, վեհապետութիւնն իսկ էր որ կը փոխանցուէր անոր, միայն առանց տիրողաի (Jonquièrre, 43): Այս թուականէն սկսեալ, Թուրք իշխանաւորներ դարձան իրական պետիրը պալատին, զոր կը կառավարէին անզօր և վատառերած խալիֆային անունովը: Բայց իրենց բանակալութիւնը դարձաւ այնքան անհանդուրժելի, որ Պաղատաի մէջ

յեղափոխութիւն մը ծագեցաւ և Խալիֆաներու մայրաքաղաքը իրեն օգնութեան կանչեց Կիզր. Պարսկաստանի մէջ Շիրազի շրջակայքը գոյութիւն առած պարսիկ բնիկ իշխանութիւն մը, Իսլամեանց կամ Պուլտեանց պետը, որ առիթը օգտագործեց, հալածելով Թուրքերը և իրեն սեփականելով էմիր-Իււ-Իւմերայի աստիճանը, զոր իր յաջորդները ամբողջ դար մը իրենց ձեռքը պահեցին (Jonquièrre, 43):

Խալիֆաները հանդիսատես հղան այս թուրք և պարսիկ պայքարին, զոր իրենց գահին շուրջը և անոր համար կը մղէին Թուրքերը և Պարսիկները իրարու դէմ: Անոնք այս պայքարին չխառնուեցան և ոչ ալ փորձեցին ձեռք բերել վերստին իրենց նախկին հեղինակութիւնը, Այն վայրկեանէն որ անոնք տէրոջ մը ենթարկուելու նուաստութիւնը յանձն կ'առնէին՝ այլևս քիչ կը շահազրգուէին այդ տէրոջը անձնատրութեամբը:

ԹԱՀԻՐԵՆԻՔ

Ժ. դարէն սկսեալ Աքրասիան Խալիֆաներու անուանական իշխանութեան տակ կամ բոլորովին անջատ իրանեան երկիրներու մէջ կազմուած էին քանի մը իշխանութիւններ, որոնց առաջինը եղաւ Թահիրեանը (814—873), Խորասանի մէջ, որ Արաբ Կայսրութեան մէկ ծայրագաւառն էր:

Պարսիկ Թահեր (Taher), հիմնադիրը այս հարստութեան, կուսակալ էր Մամուն Խալիֆայի ատեն և օգնած էր անոր գահակալութեան: Այս ծառայութեան ի վարձ, Մամուն անոր տուաւ Խորասանի ժառանգական կուսակալութիւնը որ Թահիրեանք իրենց ձեռքը պահեցին չորս սերունդներ: Ամէնէն նշա՛նաւոր դէմքը՝ անոնց մէջ՝ եղաւ Թահեր Բ. (844—862) որ Նիշաբուրը դարձուց առաջին աստեղագիտական կեդրոնը Արեւելքի:

ՈՐՁՅՈՐԻՈՒՔ

Այս իշխանութեան պէս աւելի հարաւ, Տապարիստանի: Սէխստանի, Քիրմանի, Տարսիստանի շուրջ կազմուեցաւ ուրիշ բնիկ պարսիկ իշխանութիւն մը, որ Սաֆարեան կը կոչուէր:

Այս իշխանութիւնը հաստատուած էր 873ին: Բախտախնդիր Եագուպ Իպն Լէիս (1) պարսիկին կողմէ, որուն կ'անքը Հագար Եւ մէկ Քիբրեմերու պատմութեան կը նմանի: Եագուպ բրուտ մըն էր Սէխստանի մէջ: Ան այս աննշան վիճակէն բարձրացաւ իր շուրջը հաւաքելով սրտոտ մարդիկ՝ գործեց ամէն խայտառակութիւն և աւապակութիւն: Կը կողոպտէր կարաւանները, բայց մուտած փառասիրութենէ՝ քան շահէ, գրաւուած գոյքերէն մաս մը կը դարձնէր իր զոհերուն և մնացորդը կը բաժնէր իր խումբի մարդերուն ու ինք ոչինչ կ'առնէր: Այս աւազակութեան և վեհանձնութեան խառնուրդը հրապուրեց պարսիկ երեւակայութիւնը: Այս բախտախնդիր աւազակը եղաւ բանակի պետ և առաջապահ Իրանի ազատագրութեան և ղեկավար պարսիկ խումբանին, ըմբոստանալու համար ընդդէմ արաբ ազնուապետութեան:

(1) René Grousset՝ Լէիսը կը կարգայ *Leitli* (Նո, 8, 153)

862ին, եղաւ տէրը իր հայրենիքին՝ Սէխտանի: 873ին գրաւեց Խորասանը Թահիրեաններէն: 875ին, այս պարզ պարսիկ գիւղացին յանդգնեցաւ Խալիֆային — արար աշխարհին կրօնական և քաղաքական պիտին — վրայ յարձակիլ և պարտուած ու մահաշու կերպով վիրաւորուած Պաղտատի ճամբան: մեռաւ խշտակի մը վրայ չքաւոր, ինչպէս ապրած էր երբեմն:

Յագուպ այսպէս 873ին փրկեց իր երկիրը և հիմնեց պարսիկ իշխանութիւն մը, որ Սաֆարիան կոչուեցաւ, վասնզի Յագուպի հայրը՝ Լէիս, գործարան մը ունէր, պղինձէ ամաններու, որոնք Սաֆար կը կոչուէին:

Յագուպ իսկ Լէիսի յաջորդեց իր եղբայրը Ամրու (Amrou), որ թագաւորեց 876էն 900՝ Սէխտանի. Խորասանի և Ֆարսիստանի վրայ:

ՍՈՒՐԱՆԻՆՆԵՐ

Այս իշխանութիւնը սակայն շատ կարճ տեւեց, վասնզի ըստ ոմանց՝ 920ին, և ըստ այլոց՝ 961ին անիկա վերջ գտաւ, տեղի տալով Սամանեաններուն, որոնք նոյնպէս Մավար էլ Նահրի (1) և Խորասանի մէջ կը տիրապետէին: Այս հարստութեան հիմնադիրն էր Ապու Իպրահիմ Սամանի (ծն. 850 — 907 +) որ թուրք էմիր մըն էր: Իր մեծ հայրը Ասատ ծառայութեան մէջն էր էլ-Մամուն Խալիֆային և կը յաւակնէր ըլլալ Վահրամ Չորին Սասանեաններու իշխանին սերունդէն: Հետեւաբար, հակառակ իր թուրք ծագումին, ան Պարսիկ կը ձեւանար՝ շահելու համար երկիրին բնիկներուն համակրանքը և աջակցութիւնը: Ասատ, 817ին, Մամուն Խալիֆայէն նշանակուած Անդրոքսոսի ճորտը, կը կառավարէր Պուխարան, Սմրղանտը և Ֆէրկանան: Երբ Պաղտատի Խալիֆաները լքեցին կամաց կամաց Արեւելեան Պարսկաստանը, Սամանեան էմիրները ես եզան շուտով բոլորովին անկախ իրենց Անդրոքսոսեան իշխանութեան մէջ: Անգամ մը տիրանալէ ետք այս չըջանին, Սամանեանները իսկապէս գրաւեցին Պարսիկ ազգին ախոյեանի զիրքը և վերսկսան թուրանի զինուորական պայքարը ընդդէմ Իրանի:

Աստի թուրք Նասպ իսկ Ամէտ Սմրղանտի մէջ վեհապետ հռչակուեցաւ իր հօրը Ամէտի մահէն անմիջապէս յետոյ, սակայն Իսմայիլ էլ-Սամանի (892—907) իր կրտսեր եղբայրը, զայն գահընկէց ըրաւ 888ին:

Իսմայիլ էլ-Սամանի անցաւ Սիր-Տարիան և հալածեց թուրքերը մինչեւ Թալաս և Թոզմազ, և մինչեւ անապատները (891): Յեղին ժառանգական թըշնամիին դէմ այս յաջողութիւնէն ետք՝ Իսմայիլ տարակոյս չունէր այլևս թէ պիտի յաղթէր Պարսկաստանի մէջ իր մրցակիցներուն: 900ին Պալիսի մէջ յաղթեց և գահընկէց ըրաւ Ամրուն, վերջին Սաֆարիանը և վերջ տուաւ այդ հարստութեան Աբրասեան Մօթամէտ Խալիֆային հրամանով:

Իր այս ծառայութեան իբրև վարձատրութիւն ստացաւ անդրոքսոսեան երկիրներու, Խորասանի և Տապարիստանի կառավարութիւնը և նուաճեց գրեթէ ամբողջ թուրքեստանը:

(1) Այսպէս կ'անուանէին Արաբները անգրոսոսեան երկիրները, եղծմամբ Մաուէ-րաւաւե-ն.ի.ե.ի որ կը համապատասխանէր Անդրոքսոսի (Trasoxiania): Յետոյ այս երկիրը Ջիզիզի որդիներէն մէկուն անուանով Ջիզասա պիտի կոչուէր:

Իր յաջորդներէն մին Նասր Բ. (914—943), Խալիֆայի խնդրանքով ապրտամբ Ռէյ (Rei) քաղաքը հնազանդեցուց և այս կարեւոր կեդրոնը կցեց իր ստացուածքներուն՝ Իրազ Աճէմիի արեւելեան մասին հետ: Այս հարստութեան իշխանութեան տակ, Անդրոքսոսի և Խորասանի քաղաքները, ինչպէս Պուխարա, Սամանեաններու մայրաքաղաքը Սմրղանտ, Պալիս, Մէրվ, Նիշաբուր, եղան իսլամ քաղաքակրթութեան ամէնէն փայլուն կայանները: (René Grousset, նոյն, 1. 153—154):

Նասր Բ.ի յաջորդած են կարգով Նուհ Ա. (943—954), Ապտ-Իււլ-Մէլիք Ա. (954—961), Մասուտ Ա. (961—976) որ կոիւններ մղած է Պաւիտեաններու դէմ, Ռէյի (Թէհրանի մօտ) և Իրազ Աճէմիի ուրիշ վայրերուն համար: Վերջապէս համաձայնեցան որ Ռէյ մնայ Պուիտեաններու, որոնք այս քաղաքին համար նկատուեցան ճորտերը Սամանեաններու (R. Grousset, Ա. 155):

Նուհ Բ.է (976—997) ետքը սկսաւ անկումը, երբ թուրքերը աւելի սպառնալից դարձան:

992ին, Քաշքարի թուրք թագաւորը՝ Պօղրա (Boghra) Խան, գլուխը անցած էր կիսավայրենի հրոսներու, արշաւեց Անդրոքսոս և դարձաւ անմիջապէս Սմրղանտի տէր: Իր մարդոց Քաշքարէն մեկնելէն վերջ, Նուհ Բ. վերստացաւ իր թագաւորութիւնը, բայց իր սեփական իշխանաւորներուն ըմբոստութիւնը ստիպեց զինքը դիմելու Ղազնէվի թուրքերուն, որոնք իսլամութիւնը ընդունած էին և Սամանիներուն ծառայելէ յետոյ, Ղազնայի մէջ յատուկ հողատիրութիւն (seigneurie) մը կազմած էին (Աֆղանիստանի լեռներուն մէջ): Նուհ Բ. իր ճորտերուն յեղափոխութեամբ բանտարկուած, զզջաց Ղազնէվիներու կոչում ընելուն համար, վասնզի Սեբէկ Թէգին (Sevek Tekine 976—997) վեհապետը, ըմբոստները վանեց, բայց ի վարձ իր միջամտութեան՝ հարկադրեց իրեն թողուլ Նիշաբուրը, Հերաթը, Պալիսը և Խորասանը ամբողջովին (995): Սեբէկ Թէգինի որդին, Մահմուտ Ղազնէվի իր տունին փառքը կազմեց:

Սամանեանները չկրցան պաշտպանել իրենց երկիրը՝ Քաշկարի թուրքերուն դէմ:

997ին Քաշկարի Խանը Իւլիք, յաջորդը՝ Boghrat, գրաւեց Պուխարան և Սմրղանտը:

Վերջին Սամանեանը, հերոս Մունթասիր (991—1005), հալածուած իր հայրենակիցներէն, թափառեցաւ Անդրոքսոսի մէջ, մինչեւ որ կորսուեցաւ խառնակութեան մը միջոցին: Սամանեան հին էմիրութիւնը բաժնուեցաւ այսպէս երկու թուրք պետերու միջև: Քաշկարի Խանը տիրացաւ Պուխարայի կամ Անդրոքսոսի ու Սուլթան Մահմուտ Ղազնէվի տէր դարձաւ Խորասանի:

ՊՈՒՆԵՆԻՆԵՐ

Սամանեաններու իշխանութեան ժամանակակից էր նաև Պուիտեաններու իշխանութիւնը, Արևմտեան Իրանի մէջ հաստատուած: Այս իշխանութեան

պետերէն մէկը, ինչպէս տեսնուեցաւ, էմիր-Իւլ-Իւմերայի բացառիկ գիրքը գրուած էր: (վերջ՝ էջ 15):

Ան մէկն էր Պարսիկ ազգային առաջին իշխանապետներէն և զէմ կանգնած էր Պարսկաստանի տիրապետող Աբբասեան Խալիֆաներուն:

Պուխտեանք Մազանդարանցի բախտախնդիրներու ընտանիք մըն էին, բնիկ Իրանցի և Շիրի աղանդով: (R. Grousset, Ա. 157): Ըստ ոմանց, այս հարստութեան նախահայրն էր Դելիմաց կամ Դելիմա գաւառէն աղքատ մարդ մը կամ պարզ ձկնորս մը՝ Գապա-Քալիշ, մականուանեալն Բույա կամ Պույա (Bouyah = Բավայի Ըստ Շահնազարեանի) որ կը յաւակնէր սերունդէն ըլլալ վահրամ Գոռի: Այս պատճառով իր հիմնադիրին անունով Պուիսեան (Ֆր. Bouides և անգլ. Bawaihids) կամ իր ծագումին պատճառով Դալլամեան (Deilemite) անունով ճանչցուած է այս իշխանութիւնը (1):

Պուխտեան իշխանութեան հիմնադիրը Բույա կամ Պույա մաքառած է նախ Սամանեանց զէմ: Իր երեք զաւակները, Ալի, Հասան և Ահմէտ, նախ Գիլանի իշխանին ծառայութեան մէջ մտան և ապա հետզհետէ բանակ կազմելով Պարսկաստանի գրաւումին ձեռնարկեցին: Ժամանակը նպաստաւոր էր այս տեսակ ձեռնարկի մը համար: Պաղտատի մէջ Աբբասեան Խալիֆաները նեղուած իրենց թուրք պահակազունդէն, անկարողութեան մատնուած էին: Թուրք բանակը իրական տէրն էր Աբբասեան պետութեան: Իրանեանները, որ չէին ուզեր Աբբասեան կայսրութեան թրքացումը, պէտք էր որ միջամտէին: Թուրքերը և իրենց հայրենիքը ժառանգական թշնամիին իշխանութեան ենթարկուեցան: Պարսիկ ազգային ղեկավար Պուխտեան երեք եղբայրները աշխատանքը բաժնեցին: Անդրանիկը՝ Ալի, այն որ յետոյ իբրև վեհապետ պիտի ճանչցուէր, Imadeddaula անունով, հարուածեց Մոքտատիր Աբբասեան Խալիֆային բանակները, և տիրեց Պարսկաստանի Փարսիստան նահանգին և Շիրազը մայրաքաղաք ըրաւ: Հասան տիրեց Կեդրոնական Պարսկաստանի և Սպահանը մայրաքաղաք ըրաւ: Ահմէտ գրաւեց Ahwazը (հին Շօշը = Սուսիան) և մտաւ Պաղտատ և հալածեց թուրք պահակազօրքը և Խալիֆա մը կարգեց իր ուզածին պէս (946): Այսպէս, իրանեան տարրը յաղթեց թուրք տարրին և ստորագասեց արաբ տարրը:

Բայց ասիկա գիրին չեղաւ: Երբ Ահմէտ Պաղտատի տիրեց, թոյլ Խալիֆան մտածեց կրօնական պետ դարձնել Ալիի տունը, սակայն պէտք էր ողորջել որ Սիւնի Խալիֆան իր ժառանգորդին տար Moizz-eddaula տիրողսը կամ վերահաստատէր կայսրութեան էմիր-Իւլ-Իւմերայի պաշտօնը և առժամեայ լիազօրութիւն՝ Միջագետքի և Ահուազի վրայ (946 - 967): Իրանեան տարրը այս կերպով կատարելապէս վրէժ լուծած պիտի ըլլար:

Անկէ ետքն է որ Արաբ Խալիֆաները սահմանափակուեցան իրենց զուտ հոգեւոր պաշտօնին մէջ, և թողուցին քաղաքական վեհապետութիւնը Պարսիկ իշխողներու:

(1) Դելիմի (Տիլիմ) կը յիշուի Մ. Ուռհայեցի: Անոն կը բնակէին Կասպից ծովու տեւեմեան հարաւային եզերք, Գիլանի մօտ. (Ալիբան, Յուսիկ Բ. 406) եւ սահմանակից էին Փայտակարանի: Ժ. զարուս հիմնուած էր այս իբխանութիւնը (Յոյն):

Պուխտեանք բաժնեցին Աբբասեան կայսրութեան երկիրները: Moizz-ed-doula ստացաւ Պաղտատը և Imadeddaula՝ Փարսիստանը. իսկ Հասան եղաւ էմիր Rokn-eddaula, հիմնեց Իրազ Աճէմի մէջ ուրիշ իշխանապետութիւն մը, Սպահան մայրաքաղաքով:

Rokn-eddaula կուուեցաւ Անդրոքոսեան Սամանեաններու զէմ, որոնք ի զուրկը փորձէին տիրել Ռէյի (տես վերջ՝ էջ 17): Իր որդին Adhod-eddaula (949-982) միացուց պահ մը Պուխտեան զանազան երկրամասերը: 949ին այս իշխանը յաջորդեց իր հօրեղբօրը՝ Փարսիստանի էմիր Imad-eddaulaի: 978ին առաւ իր զարմիկին՝ Moizz-eddaulaի որդիէն Պաղտատը և էմիր-Իւլ-Իւմերայի պաշտօնը: 982ին, գրաւեց իր եղբայրներէն, Սպահանը և Իրազ Աճէմին: 979ին առաւ նաև Մուսուլի էմիրութիւնը Համտունեան տեղական իշխաններէն:

Adhod օրինականացուց իր իշխանութիւնը գործնապէս: Վերակազմեց Պաղտատի Դպրոցը: Իր արքունիքին մէջ կ'ապրէին իր ժամանակին մեծ մարդիկը:

Adhodի մահէն վերջ Պուխտեան պետութիւնը բաժնուեցաւ իր որդիին և եղբայրներուն միջեւ: Անոնցմէ ոմանք առին Սպահանը և Իրազ Աճէմին, միւսները՝ Պաղտատը և էմիր-Իւլ-Իւմերայի պաշտօնը, իսկ ուրիշներ Շիրազը և Փարսիստանը: Շատերը եղան արժանաւոր իշխողներ, իմաստասիրութիւն և գրականութիւն սիրողներ, բայց տկար, անհոգ և ապիկար, իրենց ընտանի պայքարին համար: Ասով հանդերձ պարսիկ բնիկ իշխանութիւններուն ամէնէն հզօրը Պուխտեաններն էին, որոնք՝ թէև մասերու բաժնուած բաւական երկարատեն տոկացած են, մինչեւ որ ընկճուած են ուրիշ զօրաւոր ցեղերէ ու քշուած զէպի Արեւմուտք:

Այսպէս, Պուխտեան վերջին վեհապետը վանուած՝ իր երկիրներէն, գրուած է Տիարպէքիբը, Տիար-Մոտաէր, Իրազ-Աճէմին, Ճուրճանը (1), և Տաբարիստանը:

Այսպէս, Պաղտատի Խալիֆաներու տկարութենէն օգտուելով՝ Պարսկաստանի մէջ գոյութիւն կ'առնէին աւելի կամ պակաս ընդարձակ և տեւականութիւն ունեցող Պարսիկ իշխանութիւններ, որոնք որոշ չափով մը կը ճանչնային Խալիֆաներու գերիշխանութիւնը կամ զայն բացէ ի բաց կը մերժէին:

ԲԱԳՐՈՑՈՒՆԻՔ

Այս կարգին, Պաղտատի ուղղակի ազդեցութենէն խուսափած էր նաև Հաստատանը, Թ. դարուն, վասնզի Հայաստան ինքն ալ ծայրագաւառ մըն էր:

Հայաստան այս տեսակէտէն ունէր եզակի գիրք մը, որովհետեւ անիկա ամբողջովին և տեւականապէս արաբ լուծին տակ չէր ինկած և Բիւզանդացիք յաճախ անոր մէկ մասին և երբեմն ամբողջին, — ինչպէս Վասիլ Բ. ի ատեն (Պ շԳ. Ա. 225) — տէրը մնացած են, և երկու պետութիւններուն, թէ՛ բիւզանդականին և թէ՛ արաբականին համար ծայրագաւառ եղող այս երկրամասին

(1) Ճուրճանը (Jurjan) Վարդան «Գուրգան» ձեւով յիշուած է: Ան կը համապատասխանէ Ետսիսեաց Վրկանիս:

մէջ, թէ՛ Բիւզանդիոնն և թէ՛ Պաղտատ հանդուրժած են կէս-անկախ իշխանութիւններու գոյութեան: Այնպէս որ՝ Թ. և Ժ. դարերուն երբ Արեւելքի այս երկու հզօր ուժերը, աւատապետական կազմ կ'ստանային, Հայասանի մէջ կազմուած էին բազմաթիւ Հայ և իսլամ մանր իշխանութիւններ, (ՊՀԳ. Ա. 222—3) որոնք Պաղտատի կամ Բիւզանդիոնի ուժերուն փոխադարձ յարաբերութեան և երբեմն ալ իրենց որոշ նախասիրութիւններէն մղուած՝ մէկ կամ միւս կողմին կը հնազանդէին:

Այս բազմաթիւ Հայ իշխանութիւններուն մէջ ամէնէն պատկառելին և հինը — ինչպէս յայտնի է — Բագրատունեանց թագաւորութիւնն էր, (կազմուած 859ին) որ չկրցաւ դժբախտաբար բովանդակ Հայաստանի տէր դառնալ, այլ ընդհակառակը ինքն իր մէջ մասերու բաժնուեցաւ, և իրեն մրցակից ունեցաւ իր շուրջը ուրիշ Հայ իշխանութիւններ, — ինչպէս Արծրունեաց թագաւորութիւնը (հիմնուած 908ին)՝ Վասպուրականի մէջ—, որոնք իր ազդեցութիւնը և ուժը ջլատեցին:

Թէեւ պէտք չէ մոռնալ թէ Բագրատունիք՝ ճարտար աշխարհվարութեամբ մը ձեռք բերին Կրացի երկիրներու, ինչպէս Վրաց, Աղուաններու, Ափխազներու և այլ գահերը, և եթէ օտար դաւադրութիւններ չքանդէին իրենց ծրագիրը, անոնց ձգտումը ըլլալ կը թուէր կազմակերպել դաշնակից քրիստոնեայ թագաւորութիւններու միութիւն մը, Անիի թագաւորին Շահնշահութեան ներքեւ:

Բայց այս ծրագիրը իրագործել կարելի չեղաւ, վասնզի երկիրին մէջ գոյութիւն ունէին, Հայ իշխանութիւններու քով և անոնց հետ միաժամանակ և նոյնիսկ աւելի կանուխ կազմուած կարգ մը իսլամ իշխանապետութիւններ, որոնք Հայ թագաւորներուն պէս ճորտերն էին Ատրպատականի կամ Ամիթի ամիրաներուն, որոնք Հայաստանի տիրապետութիւնը իրենց վերապահել աշխատող երկու մեծ աւատապետներն էին:

Հայ թագաւորները յաջողէին թերեւ իւրացնել կամ իրենց ստորադասել նաեւ օտար սաղրանքներով Հայ հողին վրայ կազմուած մահմետական այս կէս-անկախ ճորտ իշխանութիւնները կամ էմիրութիւնները, եթէ ժամանակ տրուէր իրենց: Դժբախտաբար ոչ այդ ժամանակամիջոցը և ոչ ալ ուէ պատեհութիւն ունեցան, ամէն կերպով աննպաստ պայմաններու մէջ գոնուելով (1):

Այնպէս որ, Հայաստան չկրցաւ միաձուլ և մեծ ուժ մը կազմել և Թ. դարէն մինչեւ ԺԱ. դար կառավարուեցաւ կէս-անկախ կամ հարկատու և ստորաբաժանեալ թագաւորութիւններով և անոնց քով ու մէջտեղը կազմուած մահմետական մի քանի իշխանութիւններով, որոնք առաւել կամ նուազ ազատութիւն կը վայելէին:

(1) Բագրատունեանց թագաւորութեան վրայ խօսիլ աւելորդ կը համարեմ, վասնզի Յախապէս այդ մասին բաւական ընդարձակ կերպով գրած եմ (տես ՊՀԳ. Ա. հո. էջ 208—225): Կը յանձնարարուի իբրեւ բնական ուսումնասիրութիւն եւ ժամանակաբաժանի ամբողջական պատկերացումը՝ կարդալ Ն. Աղանցի «Բագրատունեանց Փառաք» (Պատմական մուտամ-ճատիքութեան, Պարիս, 1948, էջ 49—156) եւ Արապ Ալպոյանեանի «Պատմական Հայաստանի տարաբնուի եւ ճեղքի սահմանները» գործին հոյճ արջանի վերաբերեալ էջեր. (ինչպէս՝ 55—65, 115—121 եւ 122—231):

Այս իշխանութիւններէն անոնք՝ որոնց պետերը մահմետականներ էին, հովանաւորուած Պաղտատի խալիֆաներէն կամ անոնց ենթակայ մեծ աւատապետներէն, օրէ օր աւելի կը գօրանային և հայ բնիկ իշխանութիւնները կը տկարանային և կ'անշքանային հետզհետէ:

Այնպէս որ, երբ իբրեւ հետեւանք թուրք ցեղին Արար խալիֆայութեան տահմաններուն մէջ կատարած քայքայիչ դերին, մէկ կողմէն արար կայսրութիւնը ստացաւ աւատապետական կազմ և միւս կողմէն խալիֆաները — այսինքն կեդրոնական իշխանութիւնը — խաղալիք դառնալ սկսաւ օտար ցեղերէ — մասնաւորապէս թուրքերէ — առնուած զինուորներու ձեռքը, այլևս արարական աշխարհը տիրապետող ուժ ըլլալէ դադրեցաւ:

Ասկէ օգուտ քաղելով՝ ներքուստ նոյնքան քայքայուն և կազմալուծ, Բիւզանդական կայսրութիւնը, Ժ. դարուն վերջերը և ԺԱ. դարուն առաջին կէսին, վերջին անգամ մըն ալ տարածուեցաւ դէպի Արեւելք և կարճ ժամանակի մը համար, վերստին իր տիրապետութեան ենթարկել յաջողեցաւ Հայաստանը: Այս տիրապետութիւնը եթէ ամուր մնար, կրնար ապահովել կայսրութիւնը, կամ գէթ Փոքր Ասիական հողերը:

Բայց Բիւզանդացիք՝ դժբախտաբար՝ չկրցան Հայ ժողովուրդին հողին ու սիրտին մօտ մնալ այս անգամ ևս, ու անոր օժանդակութիւնն ու հաւատարմութիւնը ապահովել: Եւ երբ՝ վանուած Արարին տեղ կեդրոնական Ասիոյ խոմութիւնը ապահովել: Եւ երբ՝ վանուած Արարին տեղ կեդրոնական Ասիոյ խոմութիւնը ղէպի Արեւմուտք դիմող բարբարոսները Բիւզանդիոնի դէմ ելան, ան տնկարող եղաւ պաշտպանելու Հայկական Բարձրաւանդակը, ռազմական այս շատ կարեւոր դիրքը, և տեղի տուաւ:

Ասոր իբրեւ հետեւանք՝ հայ բաժան բաժան եղած թագաւորութիւնները ևս ոտնակոխ եղան բարբարոսներէն, որոնք անցնելով մեր երկիրէն՝ թափանցեցին Փոքր Ասիա, միւսնոյն ատեն ջնջելով Հայաստանի մէջ գոյութիւն ունեցող այլազան իշխանութիւններէն մեծ մասը:

ԺԱ. դարուն՝ երբ Բագրատունեաց թագաւորութիւնը իր բոլոր ստորաբաժանութիւններով, ինչպէս նաև Արծրունեաց և Սիւնեաց թագաւորութիւնները, վերջ կը գտնէին, արդէն Հայաստանի բնակչութեան խառնուած էին օտար տարրեր և Հայաստան զուտ և անխառն հայ բնակչութեան մը բնակավայրը ըլլալէ դադարած էր: Նոյնիսկ Հայկական Բարձրաւանդակին վրայ, Բագրատունի իշխանութիւններու թիւզանդեան տիրապետութեան ենթարկուելէն ետք, զանազան շրջանակներու մէջ, տակաւին իրենց գոյութիւնը մինչեւ ԺԳ. դար քաշքշող մի քանի փոքր հայ իշխանութիւններու հետ, գոյութիւն ունէին իսլամ Ամիրներու և Պէկերու վեհապետութեան տակ փոքր ճորտական իշխանութիւններ, որոնք իրենց հպատակներուն մէջ կը հաշուէին բաւական մեծ թուով Արար, Պարսիկ և Մոնկոլ-թաթարական ցեղերու պատկանող իսլամ բնակիչներ (1):

(1) Գաղափար մը կազմելու համար թէ ի՞նչ վիճակ կը ներկայացնէ Հայաստան, Բագրատունեաց կործանումէն մինչեւ 1467, տեսել Պատմական Հայաստանի տարաբնուի եւ ճեղքի սահմանները (Գահիրէ, 1950) գործից Բ. մասին Ա-Ե. գլուխները (էջ 115—375), ուր մանրամասն ներկայացուած են բոլոր մեծ եւ փոքր հայ եւ օտար թաթարները, որոնք Հայաստանի հողէն մասեր գրաւած էին:

Հայաստանի բախտին արժանացան նաև Պարսկաստանի զանազան մասերուն մէջ կազմուած բնիկ իշխանութիւնները, որոնց բնակչութիւնը Պարսիկ-Արաբ-Քիւրտ խառնուրդի մը վերածուեցաւ և իր ազգային առանձնայատուկ գրոշմը կորսնցուց, վասնզի մահմետական կրօնը այդ ցեղերը կը միացնէր իրարու:

Պարսիկները սակայն, իրենց ազգային դիմապնդութիւնը պահած են և կարծես ձգտում ունեցած են արաբ զանգուածին մէջ չկորսուելու և պահելու իրենց ցեղային որոշ առանձնայատկութիւնները, և տեւապէս ջանքեր ըրած են Պարսիկ իշխանութիւններ կազմելու, ինչպէս տեսնուեցաւ:

Եւ յաջողած էին Պարսիկ անկախ շրջաններ ստեղծելու, քրիստոնեայ Հայերուն, Վրացիներուն և Աղուաններուն պէս:

ԹՈՒՐԿ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ԿՈՋՄՈՒԹԻՒՆԸ

Սակայն Պարսկաստանի և Հայկական Բարձրաւանդակին վրայ կազմուած բոլոր իշխանութիւններուն զօրութիւնը ներքուստ քանդող ուժը, թրքական ցեղերն էին, որոնք Արաբ Խալիֆաներու կեդրոնական իշխանութեան հեղինակութեան հետդհտէ նուազելէն օգտուելով, պետութեան զանազան մասերուն, բայց մասնաւորապէս ծայրագաւառներուն մէջ, ծնունդ առնող բնիկ իշխանութիւններուն երկիրներն աւելի դիւրին թափանցեցին և անոնց ալ իբրև վարձկան ծառայեցին: Եւ այդ տեղերն ալ կատարեցին նոյն այն դերը՝ զոր կատարած էին Պաղտատի մէջ և նոյնիսկ տեղ տեղ իշխանութիւնը իրենց սեփականեցին: Անոնք շատ լաւ գիտցած են նպաստաւոր պայմաններէն օգտուիլ և իրենց ազդեցութեան և իշխանութեան ենթարկել շատ մը երկիրներ, որոնք Արաբ կայսրութեան մաս կը կազմէին և իրենց անկախութեան տիրացած էին: Արդարեւ Արաբ Խալիֆային հեղինակութենէն խուսափած բոլոր արեւելեան երկրամասերուն, այսինքն Կասպից ծովին և Պարսից ծոցին, Պաղտատի և Թուրքեստանի սահմանագլուխին և Հնդկաստանի միջիւ տարածուած ընդարձակ երկիրներուն մէջ, թրքական ազդեցութիւնը անժխտելի էր: Անոնք Կասպից ծովին արեւելեան կողմէն մտան Պարսկաստան և յարելով իսլամութեան, թափանցեցին մինչև պետութեան կեդրոնը և անոր ուրիշ մասերը, մինչև անոր արեւմտեան ծայրերը, ինչպէս Եգիպտոս, ուր թուրք թուրուն գերիին զաւակները, կը վարուէին իբրև տէրերը Եգիպտոսի և կը գրաւէին Սիւրիան, վերցնելով Բիւզանդական սահմանագլուխին հրամանատարութիւնը: Այսպէս, թուրքերը Թ. և Ժ. դարերուն ամբողջ Արեւելքի մէջ կը ներկայացնէին կարեւոր տարր մը, որ բովանդակ մահմետական աշխարհին մէջ զինուորական և հետեւաբար ամէնէն ազդեցիկ դասը կը ներկայացնէին, և երբեմն ուղղակի և երբեմն ալ անուղղակի տէրերը և վարիչները կը դառնային Խալիֆայութեան պատկանող երկիրներուն, իրական քայքայումի մը ենթարկելով հսկայ կայսրութիւնը:

Արդէն բացատրուած է թէ ինչպէս Հայաստան, թէև անուանապէս Պաղտատի Խալիֆայէն կախում ունէր, սակայն ինքնիշխան դարձած Ամիրաներու իշխանութեան տակ կը գտնուէր, իբրև ուղղակի հետեւութիւնը թրքա-

կան թափանցումին խալիֆայական երկիրներէն ներս, և անոնց կազմալոյծ վիճակին:

Հայաստանի Հայ և մահմետական փոքր և ճորտ իշխանութիւններու աւատապետները եղող այդ Ամիրաները գրեթէ տեւականապէս իրենց ձեռքին տակ ունէին, ինչպէս իրենց մեծ աւատապետները՝ Պաղտատի Խալիֆան, թրքական ցեղերէ առնուած զօրքեր, որոնք նաև այս եղանակով կը մտնէին Հայաստան և անոր ինչ ինչ մասերը կը նուաճէին և կը հաստատուէին հոն (Չամ. Բ. 831):

Թուրքերը ոչ միայն Հայաստանի, այլ ամբողջ Մերձասոր Արեւելքի մէջ տարածուած էին և կարեւոր դիրքեր գրաւած էին իշխող տուներու մէջ, հովանի ունենալով արաբ և պարսիկ իշխաններ՝ որոնց վեհապետութիւնը գրեթէ անուանական դարձած էր:

Այնպէս որ, գետինը պատրաստ էր թրքական տիրակալութեան մը համար, կը բաւէր որ շարժում մը ծայր տար, ինչ որ չուշացաւ Ժ. դարուն վերջերը, վասնզի չի գիտցուիր Կեդրոնական կամ Խորագոյն Ասիոյ մէջ պատահած ինչպիսի դէպքերու հետեւանքով՝ Թուրքեստանի կողմէն Թուրք ցեղեր կրկին ճնշել սկսան Պարսկաստանը, որ այս անգամ անզօր դիմադրելու, դէպի Արեւմուտք առաջանալ ձգտող այս բարբարոսներուն, տեղի տուաւ, հազիւ մէկ դարու ժամանակամիջոցի մը մէջ ողողուելով այս այլազգի և այլացեղ ժողովուրդներէն, որոնց արշաւուղիին վրայ գտնուելու դժբախտութիւնը ունէր:

ՂԱՋՆԷՎԻՆԵՐԸ

Արդարեւ Ժ. դարուն վերջերը, թրքական քանի մը ցեղեր դիմեցին Պոխարայի շրջակայքը (Boukkarie), ուր կը տիրապետէին, ինչպէս տեսնուեցաւ ծագումով Թուրք Սամանեանք:

Անոնք, ինչպէս տեսնուեցաւ, բաժնուած էին երկուքի, վասնզի Քաշկարի Խանը, տիրացած էր Պոխարայի կամ Անդրոքսոսի և Սուլթան Մահմուտ Ղազնէվի, եղած էր տէր Խորասանի:

Ղազնէվիներու առաջին հիմնադիրն էր Ալիթէգին, որ արդէն Անդրոքսոսեան երկիրներուն մէջ անկախ իշխանութիւն մը հիմնած էր 960ին՝ Սամանեաններու գերիշխանութեան տակ (Jonquiere, 44):

Իր երկրորդ յաջորդը Մահմուտ (998—1030): իր արտակարգ կարողութիւններուն շնորհիւ յաջողեցաւ վերջ տալ Սամանեան հարստութեան և հիմնել Ղազնէվի բոլորովին անկախ հարստութիւնը:

Մահմուտ յիշելով որ իր նախահայրերը իրենց ասպարէզը սկսած էին Սամանեաններուն ծառայելով, ինքզինքը հռչակեց վրէժխնդիր, ժառանգ և յաջորդ անոնց:

Անիկա յաջողեցաւ իր իշխանութեան միացնել Աֆղանիստանը, Սէխստանը, Խորասանը, Իրագ Աճէմին և Իրանեան վերածննդեան ամէնէն փայլուն կեդրոնը դարձուց իր արքունիքը, որ իբրև մտաւորական միջավայր, արտատուր փայլ մը ունեցաւ Ֆիրտուաիի պէս դէմքերով:

Հնդկաստանի արչաւով, անմտօրէն տուաւ խնդրուած հրամանը՝ հակառակ Tusի կառավարիչին խորհուրդին և այսպէս դիւրութիւն ընծայեց, որպէսզի Սելջուկները իրենց ուժը ամրապնդեն իր պիտութեան սահմաններուն մէջ (Loewe և հմտ. Վարդան 93—94): Այսպէս անոնք հաստատուեցան Խորասան և հանդարտ մնացին Մահմուտի վերջին տարիները (Loewe): Բայց անոր մահէն յետոյ իր որդւոյն՝ Մասուտի — որ նկարագրով իր հօրմէն շատ հեռու էր (Loewe) — ատեն, Սելջուկներու ընթացք վրդովում պատճառել սկսաւ:

Ղազնէվի մեծ Սուլթանին մահէն առաջ, Միքայէլ Պէկ (+ 1038), Բեկու Արալան Իսրայէլի եղբայրը, և իբրև պետ Սելջուկներու, անոր յաջորդը, ունեցած էր երկու զաւակներ՝ Շուլըրի (= Չաղըր (1) կամ ձեռաֆար ըստ մեր պատմիչներուն) և Տուլըրի Պէկերը:

Անոնք վստահ իրենց ուժին, շատ քիչ տրամադրութիւն ցոյց տուին ճանչնալու Մասուտի գերիշխանութիւնը: Իրենց անկախութիւնը շատ քիչ սքողուած էր և Սուլթանը թէ՛ իր հպատակներէն և թէ՛ իր դրացիներէն բազմաթիւ բողոքներ կը ստանար անոնց դէմ, վասնզի անոնք շարունակ կը նեղէին իրենց ասպատակութիւններով, իրենց բնակակից և դրացի ժողովուրդները (Loewe): Մասուտ տեսաւ վտանգը, ուղեց պայքարիլ, բայց Սելջուկները հիմնաւորուած էին իրանեան հողի վրայ: Իրենց պետը՝ Տուլըրի Պէկ, մականուանեալն «ինքնագով», գրաւեց Մէրվը մէկ հարուածով (1031):

ՏՈՒՂՐԻԼ ՊԵԿ

Մասուտ հրամայեց Ղուզերու արտաքսումը և Խորասանի կառավարիչին հրաման տուաւ զօրացնելու զինուորական կազմակերպութիւնները: Ան ճամբայ ելաւ զօրաւոր բանակով մը դէպի Խորասան, սակայն Չախախիչ պարտութեան մը մատնուեցաւ և յաղթական Սելջուկները Խորասանի մայրաքաղաքը Նիշաբուր մտան 1038 Յունիսին, և կատարեալ ազատութեամբ հոն հաստատուեցան, և Սուլթան հուսկեցին Տուլըրի Պէկը, որուն եղբորը՝ Շուլըրի Պէկի անունը արդէն նախորդ տարին ներմուծուած էր «Արքայից Արքայ» տիտղոսով Խուլթայէլին կամ մաղթանքասացութեան մէջ: Երբ այս լուրերը հասան Հնդկաստան, ուր կը կուէր Մասուտ, ան ըմբռնեց որ իր ներկայութիւնը անհրաժեշտ էր, ուստի դարձաւ Իրան և իր բոլոր ուժերով փորձեց վանել Տուլըրիլը. բայց անիկա ճարտար շարժումներով Dindakanի ձախողուածին մատնեց զայն, ինչ որ վճռեց Արեւելեան աշխարհի ճակատագիրը (1039):

Այս յաղթանակը պարզեցեց Սելջուկեաններու Ղազնէվի իրանեան պետութեան լաւագոյն ստացուածքները՝ Խորասանը, Հերաթը, Մէրվը, Պալսը, Խուարէզը, Անդրոքսոսը և Ֆէրկանան:

Ատկէ յետոյ Սելջուկ նուաճումներու ընթացքը դէպի Արեւմուտք տարածուեցաւ:

Մանաւորապէս Մէրվի մօտ տեղի ունեցած երկրորդ մեծ ճակատամարտէն (1040) ետք, երբ կը վճռուէր Պարսիկ պետութեան ճակատագիրը, Ղազ-

(1) Հոս Ալիեանի (Յուսիկի Բ. 408) Չաղըր Պէկ:

նէվիները քաշուեցան դէպի Արեւելք, վասնզի Մասուտ բոլորովին պարտուեցաւ և քաշուեցաւ դէպի Ղազնա (Loewe):

Այսպէս, թրքական ցեղեր, Թուրքաստանի տափաստաններէն Ոքոսս գետը անցնելով, Ղազնէվիներու երկիրէն ներս մտան: Այս խուժումը, որ ապահովաբար անդրադարձութիւնն էր Խորագոյն Ասիոյ մէջ գտնուող ժողովուրդներու ճնշումին, անարձագանգ չմնաց և կեղը. Ասիան, ինչպէս նաև Ղազնէվիներու և Պուխտեան իշխանութիւնները, մատնուեցան տակնուվրայութեան:

Այս ընդհանուր խառնակութիւններու արձագանգը հասաւ նաև Հայաստան, որուն հողին վրայ առաջին անգամ գրեթէ Ղազնէվիներու երկիրէն ներս Թուրքերու խուժումին ժամանակակից, Թուրք հրոսներու Թափանցումի փորձերուն կը հանդիպինք:

Այսպէս, 1017—18ին, երբ Սելջուկները տակաւին նոր մտած էին Ղազնէվիներու երկիրը, Հայաստան կրեց ազգերու տեղափոխութեան ալիքներուն ազդեցութիւնը (1):

Այսպէս, շուրջ 1018ին, Վասպուրական, որ աշխարհագրապէս Ատրպատականի սահմանակից էր, ենթարկուեցաւ յարձակումին «խուժադուժ» ազգերու, որոնք Հաստիվերտցի (14) և Վարդան (92) կը ճանչնան՝ Պարսիկ, Ուսուայեցի (59) և Սամուէլ Անեցի (104—5)՝ Թուրք, Թովմա Արծրունիի շարունակողը (343 և 345)՝ Ելեմացի «որ եմ ազգ Թուրքաց» և Սմբատ Գունտուտապը (45)՝ Մուղալ (= Մոնկոլ) անունով:

Գրեթէ նոյն օրերուն կամ քիչ ետքը. 1021ին, Նախիջևանի կողմէն Հայաստան կը մտնեն ուրիշ բարբարոսներ, որոնք Ուսուայեցի (13) Դելուսաց Թագաւորին, Սմբատ Գունտուտապը (29) Դելուսաց զօրավարին և Վարդան (98)՝ Տուլըրիի (2) հետեւորդները կը կարծեն և մինչեւ երկիրին կեդրոնը՝ Նիզ կ'առաջանան:

(1) Ալիեան (Յուսիկի Բ. 405), կը պատէ թէ Չաղըր Պէկ, Թուրք եւ Թուրքմէն գուճեքով, կտրած անցած է Խորասանը եւ մտած Մաբաց երկիրը եւ անկէ ալ Ասրպատական եւ Հայաստան: Մինչեւ ուր երթալն յայտնի չէ, բայց հասած է մինչեւ Բիւզանդեան սահմանները Հայաստանի, եւ իբր յանկարծահաս փոքրիկ անցած Հայաստանէն, կտրած տեղը կրցածը կորցելով: Դիմադրողներ հաբուածած է. «սոս մը բերդեր ալ անպատասխար գտնելով՝ նուաճած է եւ Երջան մը ընելով՝ աւարառութեամբ եւ աւերածութեամբ՝ դարձած է իր տեղը: Մանուս Խազնէվի Սուլթանը, յսելով անոր իր երկիրէն անցնիլը՝ գայրացեր է եւ պատուիրեր է որ դարձին բռնեն զայն. բայց ան խորամանկօրէն ծպտուելով վաճառակամի զգեստով, կ'անցնի Մահմուտի սահմաններէն եւ կը հասնի իր եղբոր՝ Տուլըրիի ետ, ի Պուխտա: Այս անհաւատարմ պատուիրիւր չեմ գիտեր թէ ի՞նչ աղբիւր ունի. սակայն հաւանակամ չէ որ նեմարիս բլլայ:

(2) Ինչ որ բացարձակ անկարելի էր, վասնզի Տուլըրի միայն 1038ին Նիսաբուրի մէջ քաղաքը հռչակուած է եւ 1040էն յետոյ է որ Պարսկաստանի տիրապետած: Ժամանակով իրմէ առաջ կատարուած արեւմտեաններուն անոր վերագրուելուն պատճառով այն է որ Տուլըրի «սոս մեծ անուն ունէր եւ իր վրայ կ'անձնաւորէր ցեղը: Օրմանեան (Ազգագրագետութ. 1195 որ նեմարած է Վարդանի եւ անոր հետեւորդներուն (ինչպէս Չախեան Բ. 904) սխալը, յարձակումը կը վերագրէ անոր նախորդին՝ Միլայէլի եւ Ասրպատականի Դելուսաց գաւառէն կատարուած ցոյց կու տայ: Դելուսաց կամ Դելուսաց բառերուն նմանութիւնն օտարելով: Համաձայն Շահնագարեան Վրդ.ին, (Սմբատ, Գոյն), այս յարձակումը կը կարծեն թէ Դայլամեանց (= Պուխտեանց) գործն է, նկատելով որ անոնց տիրապետութիւնը մինչեւ Ասրպատական տարածուած էր:

Այս արչաւանքները հաւանօրէն արդիւնքներն էին կեդր. Ասիոյ մէջ պատահած ազգերու գաղթաշարժին, որ ծայր տալ սկսած էր և առաւելագէտ մէկ հետեւանքն էր Թուրքերու կատարած ճնշումին. սակայն զուտ Թրքական բնոյթ չունէր, քանի որ Թուրքերը այն ատեն նոր կ'անցնէին Ոքսոսը և անկարելի էր որ մասնական և հատուածային յարձակումներով առաջացած ըլլային մինչև Հայաստան. հետեւաբար Գայլամեանք (= Պուրտեանք) որ Հայաստանի արեւելեան սահմանին վրայ կը գտնուէին և Թուրքերէ բաղկացեալ զինուորական ուժ մը ունէին, իրենք էին որ յարձակած էին Հայաստանի վրայ:

Ուրեմն այս առաջին խուժումը որ Հայաստանի վրայ կը կատարէին մինչև այն ատեն Հայերու անձանօթ ժողովուրդներ, Սելջուկ չէին: Անոնք Հայաստան պիտի հասնէին մօտաւորապէս 20—22 տարի ետքը, երբ արդէն Մէրվի յաղթութեամբ Ղազնէվիներու պետութեան ճակատագիրը վճռուած, Սելջուկի զաւակները անկախ հռչակուած, և Պալխը, Ճուրճանը, Տապարիտանը, Խուարէզմը և բազմաթիւ քաղաքներ, ինչպէս Ռէյ, Համատան և Սպահան գրաւուած էին:

Այս առաջին յարձակումները, ինչպէս տեսնուեցաւ (ՊՀԳ. Ա. 238), պատճառ եղան որ Սենեքերիմ Արծրունի, Վասպուրականի Թագաւորը (1003—1026) ինքզինքը անկարող զգալով դիմադրելու, իր երկիրը տայ Վասիլ կայսեր և ինքը իր Թագաւորութեան բնակիչներուն հետ փոխադրուի Սեբաստիա:

Բիւզանդիոն, առիթը բարեպատե՛հ համարելով, իր բանակները առաջացուց մինչև Հայաստանի հարաւ-արեւելեան ծայրագաւառը՝ Վասպուրական, և աշխատեցաւ Հայաստանի միւս մասերուն ալ տիրել և բովանդակ երկիրին տէրը դառնալ: Սենեքերիմ ապաւինեցաւ քրիստոնեայ Արեւմուտքին վասնզի Պաղտատի Խալիֆաները գրեթէ լքած էին Հայաստանը իր ճակատագիրին: Ճիշդ այս պատճառով էր որ Վանի ծովի շրջակայ քաղաքներուն, ինչպէս Բերկրի, Մանազկերտի, Խլաթի և Արճէշի մէջ հաստատուած մահմետական ամիրաները ևս՝ պաշտպանուելու համար Արեւելքէն կատարուած արչաւանքներուն դէմ, փոխանակ Պաղտատ դիմելու, Վասիլ կայսեր պաշտպանութեան ապաւինեցան, և անոր զերիշխանութիւնը ճանչցան. վասնզի տեսան թէ Վասիլ՝ ամրապնդելու համար Բիւզանդական տիրապետութիւնը, ջանքեր կ'ընէր և իր իշխանութիւնը կ'ուզէր պատկառելի ընծայել, Հայաստանի մէջ կազմուած քրիստոնեայ և մահմետական իշխանութիւններուն:

Բայց դժբախտաբար ընդհանուր համաձայնութիւն մը չունէին իրենց մէջ այդ պզտիկ իշխանութիւնները, որոնցմէ ոմանք առանց իրենք զիրենք պաշտպանելու բաւականաչափ ուժ ունենալու, անխոհեմութիւնը ունեցան Բիւզանդիոնի դէմ կանգնելու և չարաչար պատժուեցան:

Օրինակի համար, Անիի Յովհաննէս-Սմբատ Թագաւորը, որ Վրաց Գէորգի Թագաւորին հետ Վասիլի դէմ ելած էր, պարտաւորուեցաւ անոր զերիշխանութեան ենթարկուիլ և իր մայրաքաղաքը՝ Անին կտակել Բիւզանդիոնի, որ հիմնուած այս կտակին վրայ, վերջ տուաւ Հայերու Բագրատունի Թագաւորութեան (տես ՊՀԳ. Ա. 243):

ԲԻՒԶԱՆԴԻՈՆԵ ԱՊԻԿԱՐ

Անգամ մը որ Հայաստան ամբողջութեամբ կցուեցաւ Բիւզանդական Կայսրութեան, տնիկա աշխատեցաւ պաշտպանել իր գրաւած հողերը, սակայն հակառակ իր ջանքերուն, չկրցաւ, վասնզի հազիւ 25 տարիներ (1045—1070) կրցաւ տոկալ բարբարոսներու գրոհին (1) և տեղի տուաւ կեդր. Ասիոյ բարբարոս ժողովուրդներուն առջև, որոնք գրաւեցին երկիրը ամբողջովին:

Այսպէս, Միքայէլ Գ. Պափլագոնացի կայսեր (1034—1041), իշխանութեան սկիզբը (1034—35) Վասպուրականի սահմաններէն վրայ նոր յարձակումներ կատարուեցան և Բերկրին իր շրջականերով գրաւուեցաւ և Խորիկ ակումներ կատարուեցան և Բերկրին իր շրջականերով գրաւուեցաւ և Խորիկ ակումներ մէկը հոն հաստատուեցաւ իբրեւ Ամիրա: 1036—7 Թուականներուն, ըստ Լաստիվերտցիի (28), Վասպուրականի գաւառապետը Կաւասիլաս և ըստ Ուլախայցիի (86) և Սմբատի (53)՝ Հայ իշխան Գանձի, կը գրաւեն Բերկրին և հոն պահապան զօրք կը թողուն, Կաւասիլասի փոխանորդը աւելի հեռուն մինչև Արծակ կ'առաջանայ: Ճիշդ այդ միջոցին Խորիկի Թելադրութեամբ կամ խնդրանքով, իր ազգականները Պարսկաստանէն կը հասնին և կը պակամ խնդրանքով, իր ազգականները Պարսկաստանէն կը հասնին և կը պաշարեն Բերկրին. և որովհետեւ պահապան զօրքը անփոյթ մնացած էր, յանաւարակի յարձակմամբ քաղաքը կը գրաւեն և 24,000 Բիւզանդացի զօրք կը ջարդեն: Ըստ Ուլախայցիի, հոն կը մեռնի նաև Գանձի հայ իշխանը: Արծակ զանուող զօրքը օգնութեան չի կրնար հասնիլ և բարբարոսները սպաննուած զօրքերուն աւարը առնելով կ'երթան իրենց երկիրը, իրենց հետ տանելով բազմաթիւ կալանաւորներ ևս: Ճամբան Խորիկ անոնց կը հրամայէ փորել փոս մը, որուն եզերքը կը մորթէ զանոնք, մինչև որ փոսը արիւնով կը լեցուի և ինքը անոր մէջ լողանք կ'առնէ:

Յաջորդ տարին Բիւզանդացիք նոր զօրք կը ղրկեն մեքենաներով և կը յաջողին Բերկրիի պարիսպները քանդել: Բերդականները տեսնելով որ փրկութիւն չկայ, իրենց զօրագլուխէն կը խնդրեն որ թոյլ տայ իրենց երկիրը երթալու և այսպէս երկիրը կը գրաւուի Բիւզանդացիներէն և Վասպուրականը կը պահպանուի (Լաս. 28—29, Ուլ. 86—87, Սմբատ 53):

Գանի մը տարի ետք, Միքայէլ Գ. Պափլագոնացի կայսեր (1034—1041) կամ անոր յաջորդին՝ Միքայէլ Ե. Կալատատէի (1041—1042) ատեն դարձեալ Հերի և Սալմաստի կողմէն Վասպուրականի Թոռեան գաւառին վրայ յարձակում կը գործեն բարբարոսները և Առիւծ Խաչիկ Հայ իշխանը և իր որդին Իշխան թէեւ զոհ կ'երթան այս յարձակման, սակայն իր միւս որդիները՝ Հասան և Ճնճղուկ կը լուծեն վրէժը իրենց հօրը և եղբօրը սպանութեան և ետ կը վանեն բարբարոսները և դարձեալ կը յաջողին պահել Վասպուրականը, (Ուլ. 105—8, Սմբատ 59—60):

Իսկ հիւսիսային Հայաստանի բնիկ իշխանները իրենց կարգին կը մաքառին բարբարոս ժողովուրդներու դէմ, և հայերը և Բիւզանդացիք Հայաստանի մէջ կը տոկան ժամանակի մը համար:

(1) Հայաստանի մէջ հաստատուած օտար վարչութեան եւ յարձակող բարբարոսներուն դէմ երկիր պաշտպանելու համար Բիւզանդացիներու ջանքեր ներկայացուած են իմ «Պատմական Հայաստանի արտաքին եւ ներքին սահմանները» գործին մէջ (տես էջ 232—257)

Թերևս աւելի համերաշխ և ուղղամիտ գործակցութիւն մը երկու ազգերուն միջեւ աւելի երկար ատեն ապահովէր Հայաստանի պաշտպանութիւնը և թոյլ չի տար բարբարոսներու խուժումին. սակայն, դժբախտաբար, Բիւզանդացիք չէին կրցած հասկնալ Հայաստանի պատուարին պահպանութեան իրենց պետութեան ապագային համար ունեցած կենսական նշանակութիւնը, և չէին չափած մանաւանդ սպառնացող վտանգին ահաւորութիւնը: Եթէ ըմբռնած ըլլատին ատիկա, անոնք, Անիի Բագրատունի թագաւորութեան դէմ պիտի չդաւէին: Մինչդեռ անոնք ամէն նենգութիւն գործադրեցին, հակառակ այն ծառայութիւններուն զորս հայերը ցոյց տուեր էին իրենց՝ կուրծք տալով թրքական արշաւանքներուն: Գագիկ Բագրատունի, 1043ին գահ բարձրացած էր, հակառակ Բիւզանդական սադրանքներուն, ներքին թշնամիներուն և Բիւզանդացիներուն դէմ կուռելով հանդերձ, Արեւելքէն եկող բարբարոսներու ալ դիմադրեց դիւցազնօրէն (Ուռհայեցի 102 և Սմբատ 58—59 և ՊՂԳ. Ա. 243—4): Այս հերոսական պայքարը փոխանակ քաջալերելու, Կոստանդին Թ. Մոնոմախոս, (1042—1054), նենգութեամբ դաւադրեց Հայերու անկախութեան դէմ, 1045ին Գագիկը Պոլիս հրաւիրելով ու հոն պահելով, և տարի մը ետքն ալ Անին գրաւելով:

Մոնոմախոս, ջանաց վերջ տալ նաև Հայաստանի մէջ հաստատուած իսլամ ճորտ իշխանութիւններուն, որոնք բարբարոսներու արշաւանքներէն ահաբեկ՝ Բիւզանդիոնի գերիշխանութիւնը նախընտրել էին Վասիլի ատեն: Այս նպատակով, առանց նկատի ունենալու սպառնալից վիճակը, վէճեր ստեղծեց անոնց հետ և զանոնք թշնամացուց իրեն: Այսպէս, Մոնոմախոս, դեսպան ղրկեց Դուինի Ապուսուար (Ապու՛լ Ուսուար) պարսիկին և պահանջեց որ իրեն թողու, իրբև Անիի թագաւորութեան և Հայ աշխարհի մաս, այն քաղաքները՝ զորս ան խլած էր Գագիկէն: Ապուսուար մերժեց, նոյնինքն կայսրէն ստացած խոստումին վրայ հիմնուելով:

Եւ սկսաւ կռիւ մը Դուինի ամիրային դէմ: Մոնոմախոս իր ուժերը փոխանակ բարբարոսներու արշաւանքը դիմագրաւելու համար պահելու, հրամայեց «Արեւելից կուսակալ» Նիկեփորոսի և Անիի կուսակալ Ասիտի՝ որ հայերէն և վրացիներէն զօրք հաւաքելով, յոյն զօրքերուն հետ յարձակին Դուինի Ամիրային վրայ:

Ապուսուար կը կանխէ, Ազատ գետին ընթացքը կը դարձնէ և կ'ողողէ Դուինի շրջակայ դաշտը՝ որ ճահիճի կը վերածուի: Միւս կողմէն՝ անհողութիւն կեղծելով շրջակայ այգեստաններուն մէջ դարանակալ կ'սպասցնէ զինուորներ, որոնք անակնկալի կը բերեն յոյները և մեծ կորուստ կը պատճառեն անոնց (Կեղրեցոս, Չամ. Բ. 937): Այս կռիւին մէջ կը մեռնին Վահրամ և Գրիգոր Պահլաւունիները (Լաս. 42—43, Ուռհայեցի 115 և Սմբատ 64):

Մոնոմախոս իր պարտութեան վրէժը լուծելու համար կրկին զօրք կը հաւաքէ և կու գայ Տէլխարիս կամ Տէլխարի (1) կուրտ կամ ներքինի զօրավարին

(1) Ոմանք կը կարծեն թէ այս բառը անձնանուն չէ, այլ պատճառի և կը նշանակէ հրամանատար: Գործածած է Ուռհայեցի (555), իսկ Սմբատ (65) «Մելարիս» կը գրէ, որ հաւանորէն սխալ ըմբերցում է:

և Դուինի վրայ կը ղրկէ (1046). բայց ոչինչ կրնայ ընել (Ուռհ. 117 և Սմբատ 65):

1048ին նոյն զօրավարը կրկին կը փորձէ Դուինի վրայ երթալ և «Բագում չարչարանս եւ ցագնապս գործեաց այնմ զաւառիճ, որով եւ գերութեամբ ապականեաց զամենայն ազգն ցանկաց, եւ դարձան յաշխարհն յունաց խաղաղութեամբ» (Ուռհ. 117—8, Սմբատ 63), բայց քաղաքը անառիկ կը մնայ (Չամ. Բ. 938):

Այս յարձակումները բնական է դառնացուցին Ապուսուարը, որ ոչ միայն Բիւզանդիոնի դէմ ելաւ, այլ բռնացաւ նաև իր իշխանութեան տակ գտնուող քրիստոնեաներուն վրայ, զորս հալածել սկսաւ (Չամ. Բ. 938) և վրէժխնդրութեամբ դարձաւ Սելջուկներուն կողմը:

Այսպէս, Բիւզանդացիք իրենց մոլեռանդութեամբ և անհեռատեսութեամբ՝ թշնամացուցին թէ՛ Հայերը և թէ՛ մահմետականները, որոնք այլևս կ'ատէին զիրենք:

Բիւզանդացիք նկատի չունեցան իրենց ձախող քաղաքականութեան անդրադարձութիւնը, բնիկ ժողովուրդին ատելութեան հետեւանքները, և երկիրին մէջ գոյութիւն ունեցող իշխանութիւնները ջնջելով, իրենց համար ստեղծուած ծանր կացութիւնը:

Անոնք երկիրին իշխանութիւններուն վերջ տալով, կը պարտաւորուէին իրենք ուղղակի ճակատելու Արեւելքէն եկող հրոսներուն դէմ՝ առանց յոյս դնելու բնիկ ու եկուոր քրիստոնեայ և մահմետական տարրերու վրայ, որոնք տիրող վիճակէն դժգոհ ըլլալու պատճառներ ունէին. վասնզի Բիւզանդացիք Հայաստանի մէջ կը վարէին կարճամիտ քաղաքականութիւն մը:

Բիւզանդացիք կա՛մ պէտք էր շատ աւելի զինուորական ուժ պահէին Հայաստանի մէջ և կա՛մ պէտք էր երկիրին բնակչութիւնը իրենց կապէին սիրաշահութեամբ:

Բիւզանդացիք այս երկուքին մէջ ալ թերացան: Ու այս թերացումով պատմութեան ընթացքը հիմնովին փոխուեցաւ: Հայաստանի մէջ անոնք կնամարդի զօրավարներու ձեռքին տակ սակաւաթիւ զօրքեր ունէին և — ինչպէս տեսնուեցաւ — անխորհրդաբար արձակած էին 50,000 հայ և վրացի զինուորները, որոնք երկիրին պաշտպանութեան համար անհրաժեշտ էին (Գեղցեօ, 287):

Ասիկա իբր թէ բաւական չըլլար, նոյնիսկ՝ փոխանակ երկիրին բնիկները իրենց սեփական հայրենիքին պաշտպանութեան համար գործածելու, զանոնք հեռուոր վայրեր տարին զինուորական ծառայութեան համար, ինչպէս կը պատմէ Ուռհայեցի (103), ըսելով թէ Միքայէլ կայսրը «զօրածողով արար... զամենայն աշխարհն յունաց եւ այլ ի հայոց զօրացն որք բնդ Հոռոմոց իօխանութեամբն էին՝ Սեբաստիա եւ Տարսն եւ ամենայն Վասպուրական եւ անթիւ բազմութեամբ հասանէր քաղաւորն Միխայլ յարեմուսս եւ գերի առեալ զամենայն աշխարհն Գնդաց (= Գորաց) եւ զասպատակսն ունէր ի հնազանդութիւն, եւ արար իւր հնազանդ զամենայն աշխարհն եւ դարձաւ ի Կոստանդինուպոլիս...»:

Գուցէ բացատրուի որ Բիւզանդացիք իրաւունք ունէին այսպէս վարուե-

լու, վասնզի չէին կրնար վստահիլ հայերուն, զորս ոչ միայն սիրաշահած չէին, այլ ընդհակառակը զանոնք դառնացնելու համար ամէն բան ըրած էին, անոնց քաղաքական իշխանութիւնէն ետք, եկեղեցական վարչութիւնն ալ քանդել փորձելով: Այս ձախտող առաջադրութեամբ՝ անոնք ձեռք դրին Հայ Եկեղեցիին վրայ, և ջանացին զայն Գաղքեղոնական դարձնել, առանց խորհելու թէ հակաքաղքեղոնականութիւնը Հայաստանի մէջ իրական ուժ մըն էր՝ զոր պէտք էր հաշիւի առնել Հայաստանի տիրապետել ուզողը:

Այս կարճամիտ քաղաքականութիւնը վասիլ Բ.էն ժառանգ մնաց իր յաջորդներուն: Վասիլ կայսր անսալով մոլեռանդներու, Հայ եկեղեցին հալածած էր, մինչ իրեն նման աննկուն զինուորական մը կարող էր երկաթէ մըտքակով մը զսպել վիճատէր և միաբանութեան ձգտող կղերը, ինչ որ չըրաւ: Իր այս մեծ սխալը իր յաջորդները շարունակեցին և Հայ թագաւորութեան վերջ տալէ ետք, աշխատեցան նաև Հայ եկեղեցին հնազանդեցնել Կ. Պոլսոյ Տիեզերական Պատրիարքութեան և Հայերը բիւզանդական հալոցին մէջ անհետացնել:

Այս նպատակով էր որ Կոստանդին Մոնոմախոս կայսրը, Պետրոս Գետադարձ Կաթողիկոսը († 1056) Գագիկ թագաւորին պէս Պոլսոյ մէջ արգելափակեց և անոր յաջորդին՝ Խաչիկ Բ. Անեցիի (1058—1065) ընտրութեան արգելք հանդիսացաւ: Բիւզանդացիք ասկէ տարբեր քաղաքականութեան մը չհետեւեցան Հայաստանի մահմետական իշխանութիւններուն նկատմամբ ալ:

Անոնք իրենց լուծը ատելի դարձուցին նաև ծանր հարկեր դնելով Հայաստանի պէս լեռնային աղքատ երկիրի մը վրայ, որուն ընակչութիւնը բացարձակապէս անկարող էր տոկալու այս ծանր տուրքերուն:

Այնպէս որ երկիրին ընակչութեան համակրութիւնը աւելի յարձակողներուն կողմն էր, քան թէ Բիւզանդացիներուն, որոնք, ի վերջոյ իրենց այս անմիտ քաղաքականութեան պատճառով, բարբարոսներէն պարտուեցան, տեղի տուին և Հայաստանի ռազմական կարեւոր դիրքը թողուցին Կեղը. Ասիոյ հրոսներուն, հակառակ անոր որ Հայաստանը զինուորական գրաւման ենթարկած էին, և կը կառավարէին զայն զինուորական պաշտօնատարներով: Հայաստանը բաժնեցին զինուորական երեք գլխաւոր կառավարչութիւններու կամ կուսակալութիւններու, որոնց պետերը՝ զինուորականներ՝ զօրավարներ էին: Այս երեք կուսակալութիւններն էին.

Ա. Դերջանի Պրոտոպաթարութիւնը և Տարօնի զօրավարութիւնը:

Բ. Վասպուրականի Գաւառապետութիւնը կամ Կուսակալութիւն Արեւելիցը:

Գ. «Տանն Հայոց իշխանութիւնը» կամ Անիի կուսակալութիւնը, որոնք սակայն չկրցան երկիրը պահել վասնզի ինչպէս ըսինք, փոխանակ ներքնապէս իրենց իշխանութիւնը զօրացնելու և տեղացի տարրերու գործակցութիւնը ապահովելու, ու արտաքին յարձակումներու դիմադրելու միջոցները փնտրելու զբաղեցան ներքին կռիւններով, և մահմետական ու հայ իշխաններու հետ մաքառելով, ինչպէս Դուրինի ամիրային հետ, պատրուակելով թէ երկիրը կը գրտնուէր բարբարոսներու սպառնալիքին տակ:

ՅՆՆՔՈՒԿՆԵՐԸ ԿԸ ՄՏԵՆԵ ՀՈՅՈՍՅՈՒՆ

Այս պայմաններուն տակ՝ Հայաստան այնքան անպաշտպան գրութեան մէջ էր, որ նոյնիսկ վաչկատուն ժողովուրդներ Հայաստանի հարաւակողմը կ'ասպատակէին այնպիսի բանակով մը (1) որ Մուսուլի մօտ պարտուած էր Արարներէն: Այս բանակը, հակառակ տկարացած ըլլալուն, իր նահանջի ճամբուն վրայ, Դ. Հայքի մէջ կոտորածներ կը կատարէր և նոյնիսկ Բիւզանդացի Ստեփան Կատապանը գերի կը տանէր և կ'սպաննէր (Ուռհ. 115—117, Սմբատ 64—65):

Վաչկատուններու այս ասպատակութիւնը պատճառ կ'ըլլար որ Թուրք ցեղապետի մը՝ Սելջուկի նախաձեռնութեամբ հիմնուած պետութեան մը վեհապետը՝ նոյն Սելջուկի որդին Տուղրիլ, իր թողը՝ Հասանը կամ Արսլան Խուլը Հայաստան զրկէ բանակով մը, մասնաւորապէս Վասպուրականը աւերելու համար:

Ահարոն Պուլկար Վասպուրականի կուսակալը, տեսնելով Թուրքերու բազմութիւնը չհամարձակեցաւ ճակատիլ և հրաւիրեց Անիի իշխան՝ Կատարան որ օգնութեան հասնի: Երկու զօրավարները համաձայնութեամբ կ'որոշեն լքել իրենց անհուն գոյքերով և պաշարներով լիցուն բանակատեղին և դարան լտրել Սելջուկներուն, որոնք արդարեւ երբ տեսան բանակատեղին անտէր, յոյները փախուստ տուած կարծելով, կողոպուտի հետամուտ եղան: Յոյները որ կը դիտէին Սելջուկ անկարդ հրոսակները, իրենց թաքստոցներէն ելան և կարգաւորեալ զինուորներով յարձակեցան անոնց վրայ և չարաչար պարտութեան մատնեցին զանոնք: Արսլան և անոր հետ եղող բոլոր Սելջուկ քաջերը կոտորուեցան չարաչար և միայն մէկ քանինները մազապուրծ փախան Պարսկահայոց լեռները: Այսպէս Բիւզանդացիք խաղով մը յաղթեցին բարբարոսներուն և անոնց հրամանատարը և զօրքը շարժեցին:

Տուղրիլ իբր թէ կը կազմէ նոր բանակ մը 100,000 զօրքով, բաղկացած Դելմուկներէ, Կարիւններէ, Թուրքերէ և Խորասանցիներէ և անոնց հրամանատար կը կարգէ Իպրահիմ Նիյալը և Սիւլէյման Գութուլիչը, ու կը զրկէ Հայաստան (Կենդրեմոս, 722, Չամ. Բ. 946):

Այս հորդանքը ճանթիւ բազմութեամբ գաց ի յաթաւահն Հայոց, վասնզի ի ձեռացն Հոռոմոց գիթացին անօքր եւ անպահապան զամենայն աթաւահն Հայոց, զի զարս ֆաքս եւ զհօզս ֆակեալ հանին յարեւելից Հոռոմ եւ կուրս (2) զօրպետօք զանային պահել զաթաւահն Հայոց եւ զամենայն օւռն աթաւելիցս (Ուռհայեցի, 120, հմմտ. Սմբատ 65):

Թէ՛ Կենդրեմոսի եւ թէ՛ Հայ պատմիչներու խօսքերը կը պարունակեն որոշ չափով ճշմարտութիւններ, սակայն ճիշդ չէ թէ Իպրահիմ Նիյալ ի օսանէն Պարսից հրամանաւ Տուղրիլ Սուլթանին եւ... ի օրահն անօթ» (Ուռհ. 120) զրկուած ըլլայ, վասնզի Տուղրիլ յարաբերութիւնները հետու էին բարեկամական ըլլալէ Իպրահիմի հետ:

(1) Կր բուռի թէ այս բանակը ունէր երեք հրամանատարներ — Պաղի, Պուկի եւ Անտաղի անուաններով:

(2) Թէեւ ներքինի կը համարուէ. սակայն ճշտ չկան լեզուաբանական իմաստով զօրածուած է:

Հաւանօրէն Ապուստոսար Դուինի ամիրան, Իպրահիմ Նիյալիի դիմած է և ո՛չ թէ Տուղրիլի, որուն հետագայ հռչակը պատճառ եղած որ ինչպէս մեր պատմագիրները՝ նոյնպէս ուրիշներ, բոլոր Սելջուկեանց կողմէ կատարուած արշաւները անոր վերագրեն կամ դէպքերը իրարու հետ շփոթեն:

Փալով Գութուլիլի որ եղբորորդին էր Տուղրիլի, հաւանական է որ Միշագետք արշաւած ըլլայ Տուղրիլի հրամանով:

Իպրահիմ Նիյալի համար օտար պատմիչներ կը հաստատեն թէ արդարեւ ան մտած է 1048ին Հայաստան Ղուզ նոր գունդերով, և թափանցած է մինչեւ երկիրին սիրտը՝ Մանաշկիրտ, Կարին, Սպիր, Տայք, Տարօն, Հաշտանք, Խորձեան, և մէկ կողմէն հասած է մինչեւ Սեւ ծով (Տրապիզոն), և միւս կողմէն մինչեւ Եփրատ կամ Փոքր Ասիոյ սահմանը (Լասիվերցի 62—69):

Լաստիվերտցի այս արշաւանքը նկարագրած է շատ սրտառուչ կերպով, ըսելով թէ ըի սոյն ամս բացաւ դուռն բարկութեան յերկնից ի վերայ աօխարհիս մերոյ, եւ օարծեալ զօրք բազումք ի թորհասանէ, որոնց երկվարք արագունք իբրեւ զարծուիս եւ սմբակք նոցա իբրեւ զվեմա հաստառունք, աղեղունք լարեալք եւ սլափեալ նե՛սք նոցա զօտերեալք քաջապէս, եւ անլուծանելի ունելով զխրացս կօծկաց: Եւ ելեալ ի գաւառն Վասպուրսկանի, յարձակեցան ի վերայ քրիստոնէից իբրեւ զայս քաղցեալս անյագեալս ի կերակրոյ, եւ եկեալ մինչեւ ի գաւառն Բասեան եւ մինչեւ ի դասակեթոն մեծ՝ որ կոչի Վաղարշաւան (հիմա Բէօփրիս Բէօյ), քանդեալ ապականեցին գաւառս քան եւ չորս՝ սրով եւ հրով եւ գերութեամբ՝... Որք իբրեւ զառիւծս ընթացան եւ իբր կորիւն առիւծուց անողորմաբար արկին զգիսկունս բազմաց գեօ զազանաց եւ քոչոց երկնից եւ կամէին այնու ձեռնարկութեամբ գալ ի քաղաքն Կարնոյ» (Լաս. 44):

Ճակատագրապաշտ Լաստիվերտցի անոնց արշաւանքին կասումը կը վերադրէ Աստուծոյ, որ «արկ զխաւար քանձրամած առաջի նոցա եւ արգել զնոսա յընթացից իւրեանց» (Լաս. 44):

Սակայն յաջորդ տարին, 1049ին, օարծեալ միւս անգամ մրուր դառնութեան լի բարկութեամբ ի օանէն Պարսից՝ անագին ձփանօք, եւ եկեալ հեզաւ յընգ սրձակ դասին Բասեան եւ Կարնոյ եւ ցայսուկս հեղեղաթին կալաւ զչորս անկիւնս երկրին, յարեւմուտս մինչեւ ի Խաղեսաց գաւառն, իսկ ի հիւսիսի՝ մինչեւ ի Սպիր եւ մինչեւ յամուրս Տայոց եւ Արտարունեանց, իսկ ի հարաւ, մինչեւ ի Տարօն եւ մինչեւ ի գաւառն Հասեանից մինչեւ յանօտան Խորձեանոյ: Եւ զգեցի առեալ դադարեաց աւուրս չորեքսասան եւ ծովացեալ ձածկեաց զլեթինս եւ զմացառ վայրս, եւ կալաւ բնաւ զաբխարհս» (Լաս. 46—7):

Պատմիչը (47) կ'ըսէ. «Տուրս Հայոց... բմբեալ յիմարեցաւ... եւ այժմ անկեալ կայ ի կիցս ամենայն ճանապարհացն մերկ եւ խայտառակեալ եւ կոխեն զնա նախասանօք անցաւորք ճանապարհաց»:

Սելջուկեան յաջորդութիւնները կը քաջալիրեն, ինչպէս Լաստիվերտցի գրած է (47), որ ուրիշներ ալ յարձակին Հայաստանի վրայ՝ «քանզի յառաջին անգամայն՝ յորժամ ելին Պարսիկք եւ այլ խուժագուժ ազգք ներանոսաց եւ

մարդակոստ սասակմամբ ապականեցին զգաւառս քաղումս եւ առ եւ գերի բազում առեալ իջին յաօխարհն իւրեանց, աւեօաւորք եղեն ազգաց եւ քաղաւորութեանց»: Այնպէս որ յաջորդ տարին ժողովեցան իբրեւ արծուիք ի վերայ կերակրոյ անհամար բազմութիւնք զօրաց, աղեղնաւորաց եւ սուսերամասից եւ մեծաւ խախուսանօք նեպեհեալոյ ելին յաօխարս մեր յամսեան Սեպտեմբերի, ի օտնի Ս. Խաչին, յաւուր չորեքաբարս»: (Լաս. 48):

Պատմագիրը որ ականատես եղած է Սելջուկ խժողութիւններուն, կը նկարագրէ այս արշաւանքներուն հետեւանքները ըսելով՝ թէ «Քաղաքք մեր աւերեալք եւ օտնք այրեցեալք, ապարանք հնոցայցեալք եւ արհունաօէն սրահք անիւնացեալք: Արք ի հրապարակս կոտորեալք, եւ կանայք ի օանց գերի եղեալք եւ կաթնասունք զարք զհարի հարեալք, եւ գեղեցիկ դէմք պասանեկաց քառանեալք, կոյսք ի հրապարակս ի խայտառականս անկեալք, եւ երիտաւարքք առաջի ձերոց սրախողխող եղեալք, պատուական ալիք ձերոց ընդ արիւնք եւ ընդ ապաժոյժ եկեալք, եւ դիակունք նոցա քաւալլոր խալացեալք: Սուրք քեմանեացն շլացեալք եւ ձեռք նոցա ի զօրութեան պակասեալք, աղեղանց նոցա լարք հասեալք եւ նե՛սք ի կապարեցից նոցա սպառեալք, անձինք նոցա ձանձրացեալք, եւ սիրօք նոցա յողորմութիւն ոչ եկեալք» (Լաս. 48—49):

Քրիստոնեայ մատենագիրը բոլոր այս թշուառութիւնները աստուածային պատուհաս կը մեկնէ և պատիժ՝ ամբարիշտութեան համար: Ամէնէն սուկալին այդ խժողութիւններուն զոր այդ «ազգն հեթանոսաց» զորձադրած է, եղած ի Սմբատարեղ (Մանանազի գաւառին մէջ) ուր «ժողովեալ էին բազմութիւն անթիւ փախսեցիցն եւ անասուն որ ոչ գոյր քիս»: (Լաս. 50):

Սելջուկները հոն հասան և «ապականեցին զամուրս նորս եւ մեծալ ի ներքս՝ սուր ի վերայ եղեալ կոտորեցին զամենեսին» (նոյն):

Լաստիվերտցի (51—52) չափազանց յուզիչ կերպով նկարագրած է այս աղետալ կոտորածը, այնպէս որ պատմիչը լիառն արեան, կոխման եւ կորստեան կը կոչէ լիառն ամուր Սմբատայ» (Լաս. 52) և կ'աւելցնէ. «Ոչ է մտք անուանել զհեղ լեռուն, այլ խորխորաց զմոց ի կորուստ ամենայն բնակչաց երկրի, քանզի ի քեզ զազանք սրագայանս, եւ ցինք եւ անգեղք արարին իւրեանց բնակութիւն ի քեզ աղուեսունք երամակեալք, խայտացեալք, լցեալք ի կերոյ»:

Այս սուկալի կոտորածէն յետոյ Սելջուկները կը յարձակին Հայաստանի ամէնէն գեղեցիկ քաղաքներէն մէկուն՝ Արծնի (1) վրայ (1049), «քաղաքի յայտարում, որ հոյակապ եւ ակնաւոր էր ամենայն աբխարհաց, իբրեւ զքաղաք որ ի վերայ լեթինք կայցէ: Եւ ծով եւ ցամաք երկնէր, եւ առաստանայր կրել ի սմա զօրութիւն իւր» (Լաս. 53) և քաղաքին բարոյական անկումը պատճառ կը նկատէ այս պատուհասին որ անիկա իբր խրատ կ'ընդունի (Լաս. 57—58):

(1) Արծն, Կարնոյ Գաւառն զխաւար քաղաքն էր: Անոր օտոր կայ հիմա Գարազ գիւղը՝ իբր Գարա-Արզ (= Սեւ Արծն): Կարնոյ կամ Թեղուպոյսի՝ Էրզրում կոչումը Օրմանեանք (Ազգ. 1843) կը նկատէ «Արծն Հառամաց» եւ ոչ «Մերկիւր Հառամաց»:

Սելջուկները այս հարուստ և վաճառաշահ քաղաքը, որ ամրացած չէր, մոխիրի կը վերածեն (Գեյցեր 287) և բնակիչները կը կոտորեն (հմմտ. Ուռհ. 120—1, Սմբատ 66), Կեդրենոս (772) սպաննուածներու թիւը կը նշանակէ 140-000) և առանց նշանակելու գերի վարուածներուն թիւը, որ ոչ նուազ պէտք է ըլլայ (հմմտ. Լաս. 57—58, Ուռհ. 120—121, Սմբատ 66). քանի որ «փառաւոր կանայք հանդերձն օղոյտն վարեցան ի գերութիւն յաօխարհն պարսից յանգին ծառայութիւն» (Ուռհ. 121):

Արծնի կռիւը որ հայերը միս մինակ մղել պարտաւորուած էին, լքուած Բիւզանդացիներէ, «սկիզբն եղեւ Հոյոց կորսեան» (Ուռհ. 121, Սմբատ 66), «վաճագի այլ և առաջին քաղաքի որ առաւ սրով եւ գերութեամբ ի Հայոց»: Արդարեւ, ինչպէս կը հասկցուի ժամանակակից ականատես պատմիչին ըսածներէն, անպաշտպան Հայաստանի մէջ Սելջուկները ուրիշ շատ նախնիներ գործած են, սակայն ինքը միայն իր աչքովը տեսածները գրած է. «իսկ զայլ գաւառացն ու զգաղաքաց զսնցս աղեսից», չէ գրած ժամանակի կարօտ ըլլալուն համար (Լաս. 57): Ասիկա փաստ մըն է թէ աղէտը սահմանափակուած չէր երկու տեղի վրայ, այլ ուրիշ գաւառներ և քաղաքներ ալ Սելջուկ հրոսներու հարուածին ենթարկուած են և այս քաղաքները ո՛չ առաջինն էին և ո՛չ ալ վերջինները՝ Հայ քաղաքներուն, որոնք բարբարոս հրոսներու խժգժուածանց առարկայ կ'ըլլային:

Սելջուկ անեղ հոսանքը կ'ողողէր Հայաստանը և անարգիլ կ'առաջանար, հակառակ անոր որ բոլոր բերդերը և ամրոցները լաւ ամրացած և պահպան գունդերով պաշտպանուած էին և տոկացին բաւական Սելջուկներու յարձակումներուն, բայց Բիւզանդացիք տկարացան, և ընկրկեցան և հեռացան Հայաստանէն:

ՀՈՅՈՒՅՈՒՆ. ՏՈՒՆՈՒՅՈՒՆ ՈՒՅՆ

Մինչև Բիւզանդացիներու վերջնական պարտութիւնը և Հայաստանէն հեռացումը, երկիրը ապրեցաւ տափնապալի շրջան մը, վասնզի կրից բարբարոսներու հարուածները և ինչպէս ըսուեցաւ Վասպուրականէն մինչև Բասեն, Եկեղեաց գաւառը, մինչև Սպիր և Տայք, ինչպէս նաև Տարօն, Հաշտիանք և Խորձեան, այսինքն մինչև Եփրատ, Սելջուկ բարբարոսներու սաքրուն կոխան եղան, ինչպէս կը նկարագրէ ականատես պատմիչը՝ որ իբր չափազանց քրիստոնեայ, աւելի համակիր է քրիստոնեայ Բիւզանդիոնի:

Իսկ Կենդրենոս՝ յոյն, Իպն Ալատիր՝ արաբ և Լաստիվերտցի, Ուռհայցի եւ Օրբելեան հայ պատմիչները իրար լրացնելով կը պատմեն թէ ինչպէս Բիւզանդացիք Արծնի անկումէն ետք, մեծ թիւով զօրք զրկած են (Ուռհ. 121—2, և Լաս. 58) Հայաստան, սակայն, Բիւզանդացի երկու կուսակալները՝ Անիի՝ Կամենաս եւ Վասպուրականի՝ Ահարոն, հայ զօրքերու հրամանատար Գրիգոր Մազիստրոս եւ Վրաց զօրքի զօրավար Լիպարիտ անհամաձայն էին: Ուրեմն, յոյնք վճարեցաւ, ... Բանգի եւ ինքեանք իսկ չէին միաբան առ միմեանս (Լաս. 59) և Հայաստանի պաշտպան այս բանակը պարտուեցաւ նոյնիսկ

Բիւզանդացիներու գաւառանութեամբ (Ուռհ. 126—7, Վարդան, 99—100, Սեփ. սնոս Օրբելեան Բ. 118—22, Չամ. Բ. 949—50):

Այսպէս Սելջուկ բանակին առջև Բիւզանդացիք ցիրուցան եղան:

Իպրահիմ Նիյալ Բասենի մէջ Բիւզանդական բանակը ջախջախելէ ետք կրնար Հայաստանի մէջ տեղաւորուիլ, սակայն չըրաւ եւ ետ դարձաւ գերիներով եւ աւարով (Լաս. 59):

Ոմանք կը խորհին թէ Սելջուկները չկրցան հաստատուիլ Հայաստանի մէջ, շնորհիւ Վասիլի Նախարարութեամբ կառուցուած ամուր բերդերուն, բայց աւելի հաւանական է — ինչպէս կը կարծեն ուրիշներ — ասոր պատճառը Սելջուկի թոռներուն՝ Տուղրիլի և Չագըր Պէկի մղած պայքարն էր ընդդէմ իրենց յանդուգն և խիզախ խորթ եղբորը՝ Իպրահիմ Նիյալի:

Արդարեւ այս պայքարը, որ ինը տարի տեւած է, այսինքն մինչև Իպրահիմ Նիյալի գերի իյնալը և խեղդուիլը (Loewe), պատճառ եղած է որ Սելջուկ բանակներու առաջխաղացութիւնը ատեն մը կասի, ինչ որ յաճախադէպ պարագայ մըն էր իրենց պատմութեան մէջ (ԵՅ): Ասիկա առիթ կու տայ Բիւզանդացիներուն վերակազմելու իրենց ուժերը և գոնէ Եփրատի արեւմուտքը կասեցնելու Սելջուկներու արշաւանքը և Արիւսեան Հոռմի քաղաքակրթութեան փլուզումը լման չորս դար յապաղեցնելու:

Իսկ Եփրատէն Արիւսեյք գտնուող Հայաստանի համար աղիտալի շրջանի մը սկիզբը եղած է Սելջուկներու արշաւանքները, վասնզի Բիւզանդիոն անկարող պաշտպանելու Հայաստանը, թողուցած է որ ամէն տարի շարունակուին սուպատակութիւնները և աւարառութիւնները, Սելջուկ կանոնաւոր և անկանոն բանակներէն և հրոսակային խումբերէն (Ուռհ. 131)

Այսպէս, արդարեւ Բասենի յաղթութիւնէն յետոյ, ինչպէս Լաստիվերտցի նկարագրած է՝ «այսմ օրէ եւ այսր՝ իբրեւ օւնի գիւսխանգի, կամ իբրեւ գայլ արաբացի» ոչ յագեցան երբեք արեամբ Բիւսոնեից, մինչև սպառեցին եւ բարձին ի միջոյ: Եւ եղեւ երկիրս ամենայն իբրեւ անդասան հասեալ ի հունձս, գորոյ գիս հնձողացն ընթանան որ զորայն բառնան եւ ապա զհասեալսդն եւ զիւրացն միայն թողուցուն յարօս երեոց» (Լաս. 59):

Դժբախտութիւնը առաւելապէս հոն էր որ արշաւող հրոսները իրարու դէմ ալ կը մաքառէին մեր երկիրին մէջ:

Տուղրիլ ոտնակոխ կ'ընէր Հայաստանը զոր Իպրահիմ Նիյալ նուաճած էր:

Հայաստան առաւելապէս եւ սաստիկ կերպով աւերածութեան թատր ըլլալ սկսաւ այն օրէն՝ երբ Տուղրիլ պահանջեց Իպրահիմ Նիյալէ իրեն յանձնել Համաստանը եւ Իրազ Աճէմին, եւ ան մերժեց: Այդ ատենէն ծայր տուաւ իրենց միջև զենքով պայքար մը, սկսեալ 1050էն, այսինքն այն թուականէն որ Տուղրիլ իր հեղինակութիւնը պարտադրած էր Պաղտատի Խալիֆային վրայ եւ մաղթանքաւարութեան (Քուպէ) մէջ իր անունը կարդացուիլ սկսած էր:

Այսպէս, Հայաստան երկու հակառակորդներուն ալ հարուածներուն ենթարկուեցաւ, ամէն տարի տեսականօրէն, անոնց՝ իրարու դէմ մղած կռիւններուն ռազմադաշտ ծառայելով:

Տուղրիլի յառաջապանները կամ Իպրահիմ Նիյալի հրոսակները, որ ամէն

տարի Հայաստան կ'արշաւէին, 1053 Յունուար 6ին, Մնուկի տօնի օրը, յանկարծակիի բերին Կարսեցիները, «հարսացեալ բազում բնչեղութեամբ ի ծովէ եւ ի ցամաք ամբարեայ», «բանգի առանց գիշերադիսաց եւ քաղաքն»: Սելջուկ զօրքը «մտնայ ի ներս, սուր ի վերայ առն եղեալ, անողորմ կոտորեցին զամենեւին» և «բանգի օրէն է քաղաքաց ի Տերուսակ սն զսոսն բազում զարդարանօք վայելչանալ արանց եւ կանանց. ձերոց եւ տղայոց քս ուժոյ եւ քս կարողութեան, քս նմանութեան գարնանաբեր ծաղկանոցաց», կողոպուտը փառաւոր եղաւ: «Մեծահարկի եւ պատուական վանաւական շարաչար մահուամբ սպանեալք, երիտասարդք եւ քմբամարտք ի փողոցսն սրակոտք, պատուական ալիք ձերոցն արիւնաւազախ առ նոքոք անկեալք, եւ այսպիսօրէն գործով սպառեցաւ քաղաքն յարանց»: Միայն ազատեցան անոնք որոնք կրցան «յամուրն ելանել որ ի վերայ քաղաքին կայ»: Բարբարոսները «զօրն ողջոյն ի տեղւոջն խիլ արկեալ բեցին զգունսն, եւ ապա հուր հարեալ այրեցին զքաղաքն եւ ինքեանք առեալ զգերի եւ զկապուտ քաղաքին զնացին յաւառանն իւրեանց» (Լաս. 61—62):

ՏՈՒՂԻՆ ԸՌՌՈՒՄՆԱՆ ԿԸ ՄՏՆԷ

Յաջորդ տարին, 1054ին, Տուղրիլ (Քրքական հնչումով Էրթորուլ) առաջին անգամ ըլլալով անձամբ Հայաստան արշաւեց, հոն մտնելով Վասպուրականէն, այսինքն ճիշդ անկէ՝ ուրկէ մտեր էին Սելջուկ նախորդ հրոսները՝ իրենց ասպատակութեանց ատեն. «Քաղան մահաւունչ արիւնաբու եւ մարդախոտոց» (Լաս. 62) «անագին բազմութեամբ որպէս զաւազ ծովու եւ խաղողեալ անթիւ զօրօք» (Ուռհ. 140) «փղօք եւ կառօք եւ երկարօք, կանամբք եւ որդւովք եւ բազում պատաստութեամբ» (Լաս. 62). կը յարձակին Բերկրիի վրայ եւ տերկոթի կապանօք զիւսանսն վարեք ի գերութիւն առաջի իւր» (Ուռհ. 140) Յետոյ «զայլ քաղաքս սրով մաւեալ դառն մահուամբ... յարուցեալ որպէս զսեւ հրացայքս եւ գայր հասանեք հանդերձ մահաբեր կարկիւն» և կը պաշարէր Արճէշ քաղաքը եւ անոր դէմ սաստիկ կը կռուէր ութ օր (Ուռհ. 140), առանց գրաւել յաջողելու: Անկէ կ'անցնէր Մանազկերտ եւ զայն կը պաշարէր (Լաս. 62, Ուռհ. 140, Սմբատ 69), միեւնոյն ատեն արձակելով «ասպատակս յերեսին կողմանս աւախարհին, ի հիւսիս՝ մինչեւ յամուրն Ափխազայ եւ մինչեւ ի լեւոն որ կոչի Պարեար եւ մինչեւ ցսորոսն Կովկասու եւ յարեւմուտս՝ մինչեւ յանառն ձանթոյ, իսկ հարաւ՝ մինչեւ զՍիւն կոչեցեալ լեւոն, եւ բովանդակ կալեալ զաւառանս իբրեւ հնձողք ոճոյ ագարակի» (Լաս. 62):

«Արդ զայնմ ժամու զչարիսն՝ զոր նոքա աւախարհիս հասուցին, ով կարէ ընդ գրով արկանել, կամ ո՛ր միտք բաւեն ի համար ածել, գի ամենայն աւախարհս լի եր դիակամբք, տեհն ու անտեհն, նախապարհք եւ անապատ տեղիք. բարանձաւ եւ առապարհ, անառախիս մայրիք եւ ափափայ վայրք եւ յամենայն շինանիս տեղիս հուր հարեալ. ապականեցին զգունս եւ զեկեղեցիս, որոյ բոց հրատին առաւել բարձրանայր քան զհողմն Բաբելովնի եւ այսպիսի ձեւանակութեամբ ապականեցին զաւառանս մեր, ո՛չ միանգամ,

այլ երիցս անգամ մի ի միոյ վերայ դարձ արարեալ՝ մինչեւ առհասարակ հասաւ երկիրս ի բնակչաց եւ բարձաւ կառաչ անասնոց: Ջայս արարուած տեսեալ՝ սուգ առ եւ կործանեցաւ երկիր, վասնզի կործանեցան բնակիչք նորա, բարձաւ ուրախութիւն յերեսաց ամենայն երկրի, յամենայն տեղիս տղքք եւ հառաչանք. ամենայն ուրեք կոծ եւ յայսպիսաց հանդեսք եւ այսպէս կը շարունակէ նկարագրել համատարած Քչուառութիւնը (Լաս. 63): Յետոյ կը խոստանայ «զպիսաւոր տեղեաց մի քս միտքէ զանհնարին շարսն» գրել: Կ'ըսէ թէ «զեռօրձեան եւ զձանձեքն յորժամ յիշեմ եւ որ ինչ ի նոսալ գործեցաւ, հասկիմ արտասուօք. փղձկի սիրտ իմ, եւ յիմարին միտք իմ եւ զողոյի հարկանի ձեւեւս եւ ոչ կարիմ զոն քալիս յառաջ յաղագոյցանել: Բազում եւ անհամար հողիք ի վերագոյն գաւառացն, վասն տեղեացն ամուրթեան՝ անգր ժողովեալ էին. յորոց վերայ հասեալ անօրինացն արագապէս որպէս թռչունք, անողորմաբար որպէս զազանք, ստրմտութեամբ եւ ապեալք որպէս վեժխնդիրք, եւ խիլ արկեալ ի բարանձաւս եւ յանառախիս մայրիս՝ անյազաբար կոտորեցին զորս եւ զսին...» (Լաս. 64): Եւ կը կցէ իր սովորական ողբազին ո՛րով ջարդի եւ աւերածութեան դառն նկարագրական մը, որ զանց կ'առնեմ: «Իսկ զոր ի Դերջան եւ յնկեղեաց եւ ի միջասանմանս նոցա եղեւ կոտորումն, զայն եւ ընդ գրով արկանել չէ ոք բուական. . . . իսկ որ ի Տայսն մտին, առեալ զերկիրն եւ հասեալք մինչեւ ի գետն մեծ՝ որ կոչի Մորոխ (= Ճորոխ). եւ զկնի գետոյն դարձեալ իջին յաւառանն հաղտեաց, եւ առեալ զառ եւ զգերի գաւառին, դարձան եւ եկեալ մինչեւ ի բերդախաղանք... Բաբերդ, հանդիպի եւ անդ գունդ մի ի զօրացն Հոռումոց, որ կոչին Փռանկէ, որք յանգեսս միւսեանց ի դիմի հարեալք նախասեպան, եւ... զօրացան գունդն հոռումոց. եւ յաղթեալ թեմամեացն՝ զգլուխ զօրուն սպանեն եւ զբազումս ընդ նմա, եւ զայլսն ի փախուտս դարձուցեալ. զառ եւ զգերի գաւառայնի թափեցին, բայց փախստեցին զհետ ոչ ի իտեցին յերկարել, քանզի երկեան թէ գուցէ ծանր զօրու հանդիպեցին: Իսկ գերիքն որ ազատեցան... չորան ի տունս իւրեանց: Իսկ որ ի վերայ Հայոց զնագին, զոր եւ զսին ի սուր եւ ի գերութիւն ձախեցին եւ յցեալ աւարաւ դարձան անդրէն, եւ եկեալ ի սանմանս Վանանդայ, որոց ի դիմի հարեալ քաջազուն ի յաւանքն Քաղկայ որդւոյ Աբասայ, եւ բազում նախնիրս ի տեղւոցն գործեալ: Որոց ի վերայ հասեալ զօր անօրինաց ի մէջ փակեցին եւ քանզի յերկարել պատերազմին եւ յահագին կոտորուածէն ի զօրութեան պակասեալք էին ինքեանք եւ երկարք իւրեանց, վասն որոյ ոչ կարացեալ զդատեալք թեմամեացն պատուել եւ ելանել, յորոց սուր ի վերայ եղեալ կոտորեցին յազատագին արս երեսուն» (Լաս. 65—66):

Ուրիշ թեւ մը ասպատակներուն՝ Մանազկերտէն բաժնուելով կ'իջնէ Տուարածոյտափ եւ անկէ Բասենի ընդարձակ դաշտը Աւնիկ կոչուած անառիկ ամրոցին ճամբով, և կու գայ Դու գիւղը, ուրկէ կ'ուղղուի դէպի Կարին, որուն վրայ յարձակելու չեն համարձակիր (Լաս. 67):

Մանազկերտցիք, որոնք հրոսներու հեռանալը տեսած էին՝ անկասկած քաղաքէն գուրս ելան, հունձքը քաղցին եւ պաշար պատրաստեցին, մինչեւ որ Մուլթանը աստ անդ արշաւելէ յետոյ դարձաւ Մանազկերտ եւ պաշարեց քա-

վայրին մէջ ալ կը պատահէր նման դէպք մը, ապահովարար ուրիշ Սեւջուկ հրոսակներու գունդի մը կողմէն:

Հաստիվերացի կը նկարագրէ այդ հարուածն ալ, պատմելով թէ ինչպէս յարձակեցան նաեւ զի գաւառին Քասեմոյ աւանի մը վրայ սմբձ առ ստորոտով յերինն որ կոչի Միրանիս, եւ անուն նորա Օկոսի (1) մարդաբան եւ քնչաւեհ (2), յորոյ վերայ գիշերազնաց եղեալ անօրինացն յաւուր մեծի Աստուածայայտութեան սօնին եւ քանզի ի սաստիկ սառնամանեացն դուստի՝ բրտացեալ էին ձեռք եւ ոտ մարդագեղմ գազանացն, որք յորժամ հասին մօտ ի շէնն, գտին խոտ բազում ի դարմանս անասնոց դիզեալք, որում հուր հարեալ, եւ ի հրաթին բորբոմանէ առհասարակ դասն ամենայն իբրեւ միջօրէի լուսաւորեցաւ, առ որ կազեալք ջեռան ինքեանք եւ երիվարք իւրեանց: Եւ ապա յարեալ զաղեղունն եւ մերկացուցեալ զգէնսն՝ յարձակեցան ի վերայ շինին, հեծացեալք իբրեւ յամառայնի, եւ սուր ի վերայ եղեալ կոտորեցին առհասարակ զամենեսեան ողիս իբրեւ երեսուն հազար, ոչ մնալով ի բնակչաց թեղուոցն եւ ոչ մի. բայց թէ ի ճանապարհի ուրեք ոք կայր: Եւ արտեալ ի թեղուոցն աւուրս երիս, եւ բարձեալ եզանց եւ իտոց եւ ձիոց, զամբարս ցորեցնոյ եւ զմթերս րնչից, եւ սակաւ ինչ ի պիտոնեաց, զորս առեալ դերի, գնացին զաթարհն իւրեանց: Այլ զբազմադէմ չարիսն զորս նոբաւ անդ գործեցին, քնդ գրով ո՞վ կարիցէ արկանել, եւ այսպիսի ձեռնարկութեամբ ամայացաւ ի բնակչացն երկիրս ամենայն, ոչ մնալով կենդանի՝ բայց եթէ յամբողջ ուրեք: (Լաս. 79)

Պատմիչէն մէջ բերուած հատուածները ցոյց կուտան որ ասոնք դէպքեր են զորս ինք նկարագրած է, հիթէ ոչ պատկիրը համատարած է և հրկիրի միւս մասերուն մէջ ալ գրիթէ ընդհանուր կերպով կը կատարուէին այնպիսի յարձակումներ. կողոպուտներ, ջարդեր, աւարառութիւններ և գերիվարութիւններ:

Եւ ասոնք կը կատարուէին յաջորդաբար ամէն տարի, մանաւանդ 1056էն յետոյ, երբ բոլորովին անպաշտպան կը մնար Հայաստան, Բիւզանդիոնի մէջ պատահած գահակալական վէճերու հետեւանօք, վասնզի թէոդորայի մահէն վերջ. գահ կը բարձրանայ ծերունի Միքայէլ Զ. Ստրատիստիկոս (30 Օգոստ. 1256—1057 Օգոստ. 31) բայց ասոր դէմ կ'ելլէր Կոմիանոս և կը տիրանար գահին, շատ քիչ յետոյ հրաժարելու համար այս փառքէն՝ կրօնաւոր դառնալով. իր տեղը գահ կը բարձրանար Իսահակ Կոմնենոսը (8 Յունիս 1057—1059), որ սակաւակեաց եղաւ, իշխելով միայն երեք տարի:

Գահակալութեան այս վերիվայրումները, և Միքայէլի ու Կոմիանոսի իրարու դէմ կռուիլը շորժամ Պարսիկ գիւտեցին... համարձակապէս էլ ինք ի վերայ մեք անդադար երթեւեկս առնելով. քարաւ յանգ զաթարհաւեք կործանումն... նոքա իբրեւ զգալս գիտախանձս՝ ոք հանդիպին հօտի՝ որոյ ոչ

(1) Աւիւմ կամ Ռիւմի ըստ Չամչեանի (Բ. 960): Ռիւմի ըստ Օրմանեանի արդի Հասանբայէն է (Ա.Գ. 1360):

(2) Ըստ Չամչեանի (Բ. 960) աւելի քան 30.000 բնակիչ ունէր քաղաքը, որոնցմէ քաջերը հարուստ:

գրեցէ հովիւ, զի ոչ թէ իւրեանց կերովն միայն օտանան կոտորել, այլ զամենայն ջանան: Նոյնպէս եւ ի Պարսից եկեալ զօրքն՝ ոչ թէ աւարաւ յագնային, այլ անյագ քաղց մերոյ սասակմանն ունէին, զի զոր այօք ճեսանէին, անհնար էր նմա ի ձեռաց նոցա պրծանիլ, մեծ բարեգործութիւն հասուելով զայն» (Լաս. 82):

ՈՎ ԵՐՁ ԱՌԳԱՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Այսպէս, երկիրը կը մատնուէր կատարեալ քառսի մը՝ ուր ով որ չարիք մը կրնար հասցնել, անվարան կը գործադրէր:

Այս անիշխանութեան շրջանին նոյնիսկ քրիստոնէայ իշխան մը, Իւանէ Ուսպելիան, որդի Լիպարիտի, որ Բիւզանդիոնի կողմէ Հաչտինից և Արշամունեաց գաւառին իշխան կարգուած էր, առթիւն օգտուիլ ուզեց և ընդարձակեց իր իշխանութիւնը ի վնաս Բիւզանդիոնի և չվարանեցաւ նոյնիսկ Սելջուկները 1058ին առաջնորդելու դ'պի Եփրատ՝ Միլիտինէի ուղղութեամբ (Լաս. 82-84, Ուոհ. 153, Սամուէլ Անեցի 112 հմտ. նաև Վասմ. Հայաստանի Սահմաններ 254-5): Այս դէպքը բարբարոսներուն աչքը աւելի բացաւ և անոնք ըմբռնեցին տիրող անիշխանութիւնը և Բիւզանդացիներու Հայաստանը պաշտպանելու անկարողութիւնը, և սկսան 1057ին աւելի սանձարձակ և համարձակ գործել: Հրոսներու ահարկու խուճար մը իջաւ Մանանագի գաւառը, և հոն երկուքի բաժնուելով՝ մէկ թիւը զնաց Եկիղեաց գաւառը և անոր կեդրոնը՝ Երզրնկան յանկարծակիի բերելով լայնալիք եւ յազեցեալ աւարան, հուր հարեալ քաղաքին, առեալ զգերի եւ զկապուտ գաւառին, դարձան անդրէն» (Լաս. 84). Այս թիւը կ'առաջանայ նաև դէպի Կարնոյ գաւառին Բլուր գիւղը, որ, թէև պարսպապատ՝ բարբարոսներու հեղեղին առջեւ տեղի կու տայ, և բնակչութիւնը և հոն ապաստան գտած յայտնոյ Եփրատի գիւղերու և Արծին աւանի բնակիչները անօրինակ կոտորածի մը կ'ենթարկուին (Լաս. 85): Զարդուողներու թիւը կը նշանակուի 7000 և 60 կրօնաւորներ (Լաս. 87):

Մանանագիւն բաժնուող հրոսներու միւս թիւը ևս անգործ չի մնար և կը վազէ Հանձիթ և Խորձեան և կը հարուածէ Հարաւ (1) կամ Հատաւ քաղաքը, և Բաղէշը (Լաս. 87-88)

Յաջորդ տարին (1058) անհամար զօրք Դինար (1) անուն զօրագլուխի մը հրամանին տակ մտաւ Հայաստան և ինչպէս նախորդին՝ այս անգամ ալ երկուքի բաժնուեցան կամայէն. մէկ մասը զնաց մինչեւ Միլիտինէ և սրակոտոր բրաւ բնակիչները և միւսը՝ մինչեւ Կողոնիա՝ աւարի առնելով երկիրը (Լաս. 91-92, և Ուոհ. 153-5):

Առաջին անգամն էր որ Կեդր. Ասիոյ հրոսները կ'առաջանային մինչեւ Եփրատ, զայն կ'անցնէին և Հանձիթի մէջ կը ձմեռէին (Ուոհ. 155 և Սմբատ 72)՝ անլուր չարիքներ գործելով իրենց 5-6 ամսուան բնակութեան միջոցին, ինչպէս մարամասն կը նկարագրէ Հաստիվերացի (89-95):

Ամառը հրոսները կը մտնեն Տարօն և կ'առաջանան Սասուն (Լաս. 94, և

(1) Չամ. Բ. 964, Ուոհ. 153 եւ 557:
(2) Լաստիվեացի չուհի այս անունը: Ուոհայեցի (153) եւ Սմբատ (71) եւ Սամուէլ 111), կու տան այս անունը Դինար կամ Դինիար ձեւերով: (Հմտ. Միքայէլ Աստի 395):

Ուռհ. 155—6): ուր Քոռնիկ իշխան որդի Մուշեղի, Սասունցի լեռնականնե-
րու գլուխը անցած կը կոտորէ այդ ասպատակները (Ուռհ. 155—6) և կ'ազատէ
Մելիտինէն վերցուած գերիները (Լաս. 94, Ուռհ. 155—6, Սմբատ 72, Սա-
մուել 111, Միքայել Ասորի 395):

Սելջուկները թէև նեղուած էին Հայաստանի սառնաշունչ կլիմայէն և Սաս-
նոյ մէջ կոտորած մը կրած, սակայն անժխտելի է որ անոնց այս անգամուան
յարձակումովը՝ Հայաստանը արեւելքէն արեւմուտք ճեղքուած և բովանդակ
երկիրը ստնակոխ եղած էր: Հայաստանի մէջ չէր մնացած քաղաք և գաւառ՝
որ անոնց բռնութեան զոհ գացած չըլլար: Սելջուկ ասպատակներ անդադար
կ'արշաւէին՝ և կողոպտելով ու գերելով ետ կը դառնային: Այս պատճառով՝
Հայաստան կը մատնուէր սոսկալի սովի (Ուռհ. 158):

Հակառակ անոր որ Բիւզանդական Կայսրութեան մէջ ներքին խռովութիւն-
ները դադարած էին և 1059ին գահ բարձրացած էր Կոստանդին ԺԱ. Դուկաս
(Տուկիժ 1059—1067) և այլևս առանց հակառակորդի կը տիրէր երկիրին,
սակայն Սելջուկները օրէ օր աւելի յանդուգն և աւելի համարձակ կը դառնա-
յին, և ինչպէ՛ս բանք, կ'անցնէին Եփրատը և մինչեւ Ալլիս (= Գըզըլ Ըրմազ)
այսինքն Սեբաստիոյ մօտերը կ'առաջանային (Ուռհ. 159—61) վասնզի Տուգրիլ
Պէկ, 1059ին ազատած էր իր երկու հակառակորդներէն, Իպրահիմ Նիյալէն,
որ գերի բռնուելով խեղճամահ եղած էր աղեղնալարով, մինչ Պասասիրի ինկած
էր պատերազմի մէջ կամ գլխատուած:

Այսպէս, պատմիչին բառերովը՝ «յսնեթրուքեմեկն, ի սուս պահապանացն,
ի սկար եւ ի թուլմորք վաս ազգին յունաց, վասնզի մի առ մի ֆակեալ
հանին զզօրականսն ի սանեկն Հայոց զորս հանին յարկաց եւ ի գաւառաց,
եւ բարձեալ խափանեցին զաթոռ թագաւորութեանն Հայոց. ֆակեցին զցանկ
պահպանութեան զօրացն եւ զօրավարաց եւ ազգն Հոռոմոց իւրեանց անուն
ֆաշոթեան զանդարձ փախչելն արարին պարձանք, նմանեցան վաս հով-
ուացն, զի յորժամ զգայլն սեսանե՛ փախչի: Սակայն Հոռոմ վայն ջանս ջանա-
ցան որ լուր զպարթսպ ամբութեան սանս Հայոջ ֆակեալ կործանեցին եւ զը-
Պսսիկի ի վերայ դարձեալ յարձակեցին սրով եւ զամենայն յաղթութիւնն
իւրեանց համարեցին, եւ ինքեանք անպասկառելի երեսօք կուրս զօրավարօք
եւ նեթիքի զօրօք զՀայք պահել ջանային, մինչ եւ Պսսիկի անեք ծեսին
զսկեհայն Արեւելք եւ յայնժամ մեծաւ զօրութեամբ զօրացան այլազգիքն,
որ ի մէջ սարւոյ հասին մինչեւ ի դուռն Կոստանդինուպոլսի, եւ առին
զսկեհայն աօխարհն Հոռոմոց, զֆաղսֆս ծովեգերանց եւ զկլղիս նոցա եւ
աւարին զսղզի յունաց որպէս զբանսարկեալք ի ներս ՚ի Կոստանդինուպոլիս»
(Ուռհ. 162—3):

Արդարեւ Բիւզանդական Կայսրութեան ասպազան այլևս կրնար վճռուած
համարուիլ: Կայսրութիւնը վտանգուած էր:

Հեռապատկերը ողբալի էր: Հայաստան միանգամ ընդ միշտ Բիւզանդիո-
նի համար կորսուած էր:

ՍԵԼՋՈՒԿ ՏԻՐԱԳԵՏՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

(1064—1220)

Հայերը ընկճուած էին արդէն, իսկ Բիւզանդացիք բոլորովին վանուած
էին Եփրատէն դէպի Արեւմուտք: Սելջուկները տէրն էին երկիրին: Այլևս
Հայերը ոչ մէկ յոյս ունէին քրիստոնեայ կայսրութենէն, որ չափազանց սկա-
րացած էր:

Հայաստանի հիւսիսային մասին՝ Կարսի մէջ տակաւին իր գոյութիւնը կը
քաշքշէր Գագիկ Արասեան թագաւորը՝ որ հայրենի հողին վրայ իշխող ազգա-
յին հարստութեան վերջին ներկայացուցիչն էր: Իսկ աւելի հիւսիս կ'իշխէին
Գուգարաց, Ափխազաց, Վրաց և Աղուանից թագաւորները, որոնք Բագրա-
տունի էին ծագումով, բայց իրենց երկիրներուն բնիկ դարձած: Անին կը մնար
իշխանութեանը տակ յոյն կուսակալին, որ բոլորովին կորսնցուցած էր իր հե-
զինակութիւնը և ատելի էր Հայոց, վասնզի Կոստանդին Դուկաս տակաւին
Հայերը կրօնապէս իրենց միացնելու անմիտ քաղաքականութիւնը կը հետա-
պընդէր, և Հայոց Կաթողիկոսութիւնը ջնջելու փորձեր կը կատարէր, հակա-
ռակ անոր որ օրէ օր աւելի սպառնալից կը դառնային Սելջուկները՝ որ Պաղ-
տատի խալիֆաներուն անունովը կ'ուզէին ամբողջ Արեւելքի մէջ իրենց տիրա-
պետութիւնը հաստատել:

Կոստանդին Ժ. Դուկաս, (1059—1067), որ տնտեսական գործերու մէջ
հանճար մըն էր եւ երկրորդական պաշտօններու մէջ փայլուն յաջողութիւններ
ունեցած էր, ժամանակին յարմար մարզը չէր: Իրմով կ'սկսի պաշտօնակա-
տարներու, հռետորներու եւ ուսումնականներու իշխանութեան ամենադժբախտ
չրջանը, վասնզի վերստին փորձ կ'ըլլար Պղատոնի երեւակայած փելիսոփա-
ներու գաղափարական իշխանութիւնը իրագործել, ինչ որ Մարկոս Աւրելիոսի
ատեն՝ անգամ մը փորձուած և այնքան կորստաբեր հետեւանքներ ունեցած
էր (հմմտ. Գեղցեք 291—2):

Կոստանդին չափազանց շատցուց Մերակոյտին ազնուապետականներու թի-
ւը, անոնց շարքին ընդունելով բազմաթիւ ժողովրդական տարրեր՝ արհեստա-
ւորներէն և բարբարոսներէն:

Հին Մերակուտականները, որոնց ազնուականութիւնը խիստ կասկածելի
էր և քիչ առաջ նուիրագործուած, կատաղութեամբ կը դիտէին, հակառակ ա-
նոր՝ որ ժողովրդական Մերակուտականներու կուսակցութիւնը բոլորովին իր
ձեռքն առաւ պետական հարկերը: Պաշտօնակատարներն էին որ կը կառավա-
րէին կայսրութիւնը և անոնց մէջ ամէնէն ազդեցիկ տարրը ելեւմտական պաշ-
տօնեաններն էին: Զինուորականներու ազդեցութիւնը կը նուազէր և զինուորա-
կան ծախքերը կը կրճատուէին և զօրքերու թիւը կը պակսէր (Գեղցեք 293):

Ասիկա աղէտալի քաղաքականութիւն մըն էր, քանի որ Արեւելքի մէջ
հակայ ուժ մը կ'ստեղծուէր: Արգարեւ՝ Կոստանդին Ժ. Դուկասի իշխանու-

Թեան ժամանակը՝ ձախողումներու շրջան մը եղաւ։ Հայաստան անդամ կորսուեցաւ, Միջագետքը և Սիւրիան վտանգուեցան (Մի. 11 սորի 396 և Հեթում 27), և Կոստանդին Դուկաս ոչ մէկ ջանք ըրաւ այդ երկիրները ազատելու համար բարբարոսներու տիրակալութենէն։

Մասնաւորապէս Հայաստանի վիճակը բոլորովին դժնդակ եղաւ, վասնզի բոլորովին անպաշտպան, պարբերական յարձակումներու և կողոպուտի և կոտորածի առարկայ կ'ըլլար բարբարոսներէն, որոնք հոն չէին ամրանար ու տեղաւորուիր, սակայն գրեթէ միշտ զարնան կու գային։

Այսպէս 1061ի պարնան (Արեգ ամսուան մէջ) բարկուքիւն Եաթեցաւ ի դրանէն Պարսից եւ գային արք երեմ մեծի եւ երեւելիի ի թիւանէն անի Տուղրիլ Սուլթանէն, որք են այսոքիկ, Սլար-Խորասան, եւ Մնմն եւ Իսուլվ) (Ուռհ. 165)։

Ասոնցմէ առաջինը՝ Սլար-Խորասան (= Սալար = զօրավար Խորասանի), ուրիշ մէկը չէր եթէ ոչ նոյնինքն Տուղրիլի եղբորորդին, ա՛յն՝ որ նախապէս կը կոչուէր Իսրայիլ և որ յետոյ իսլամութիւնը ընդգրկելով առաւ Մուհամմէտ անունը. և երբ ան 1064ին յաջորդեց Տուղրիլի, առաւ Ալփասլան (= Քաջ Առիւծ կամ մեծ առիւծ) անունը իբրեւ պատուանուն և ասով ճանչըցուեցաւ պատմութեան մէջ։ Օտար աղբիւրներ կը հաստատեն որ Տուղրիլի իշխանութեան ատեն, իր Զազըր Պէկ եղբորը այս որդին Խորասանի կուսակալ էր և անոր մահէն երկու տարի առաջ արդէն կարեւոր պաշտօններ զբաւած էր, գրեթէ իշխանակցութեան (co-regency) համազօր (Lœwe)։

ՍԵԼՁՈՒԿՆԵՐԸ ԿԸ ՏԻՐԵՆ ՀՈՅՈՍՏՈՆԻ

Հետեւաբար պատմական Ալփասլանը նախ քան Տուղրիլի յաջորդելը, 1061ին, մտաւ Հայաստան՝ Բագու մ գօրօք, ի գաւառն որ կոչի Պաղին եւ սրով սրճութեամբ հեզաւ բազում արիւն ի հաւասարեցոցն եւ զերեցաւ ամենայն գաւառն Պաղնայ) (Ուռհ. 166)։ Յետոյ անցաւ Քլիսմոյ Արկնոյ (Արզն) գաւառը և Եառանց պատրաստութեան գասեք զամենայն գաւառն։ Եւ եզեւ յորժամ թեսին զամենայն երկիրն յամբուքիւն, եւ կային ամենայն գաւառն ի մեծ ուրախութիւն։ Իսկ նոքա որպէս գազանաբու գայլք, կամ իբրեւ կասաղի օւնք սրով անողորմ յարձակեցան ի կոտորել զամենայն գաւառն առ հասարակ... եւ յԱրեգի չորս յաւուր օաբարու (= 1061 Մարտ 12) յուրբերող ժամու լցու լայնասարած դասն արեամբ եւ գերութեամբ եւ անողորմ կոտորածով...։ Բազում եւ անթիւ այն էին որ կուսկով այնեցան, եւ յամենայն գաւառն ոչ ոք եր որ կարաց զերձանել յերեսաց սրոյն... (Ուռհ. 166, հմտ. Սմբատ 75-6, և Սամուէլ Անեցի, 112)։

Ամիթի ամիրան, Ամիր Սախտ, որդին Նարրտուլի (որ քիչ առաջ սովի մը պահունցոյց տուած էր իր բարութիւնը), զբեաց առ Սլար-Խորասան եւ հաստատեաց ընդ նա սեւ եւ զամենայն գերութիւն հրամայեաց ի գաւառն իւր ծախել. վասնզի եր բարի եւ ողորմած ի վերայ Բիսոնից ազգին եւ եհան հրով արտակ ընդ ամենայն երկիրին զի գիտցեն զամենայն գերութիւնն, եւ արտին այնպէս (Ուռհ. 167-8)։ Այս գերիներէն մէկ մասը Ամիթ բերուած ատեն կը նահատակուին զի դուռն Բազանին (Ուռհ. 168) և գեռ մեծ

ժամ մըն ալ տարուած պէտք է ըլլայ Պարսից աշխարհը, ինչպէս կը նկարագրէ Ուռհայեցի, ըսելով թէ՛ «եսանէին զնոսա երամ երամ որպէս զբազմութիւն բոչոց» (Ուռհ. 169)։

Երբ այս արշաւանքին լուրը հասաւ Կոստանդին Դուկաս կայսեր հաւանութեն այս բարբարոսները եփրատի վրայ դիմակալելու համար՝ «զօրածողով արարեալ» Եկոցուցսնէր զօրավար զմեծ յեխանն որ կոչէր Ֆրանգապօլ (1) եւ առաքեաց զնա բազում զօրօք ի գաւառն Քլիսմոյ, եւ գային հասանէին ի Քլիսում մեծաւ զօրութեամբ։ Եւ արար զօրածողով Ուռհայոց ռուկն, որոյ անուն ասէին Դաւասանոս, այր Բաջ եւ հզօր ի պատերազմի եւ անուանի ի վերայ երկրի, որոյ զօրածողով արարեալ զՈւռհայ եւ զԿարկառ եւ զՀասան Մուր (= Հիւսնի Մանուր), եւ խաղայր զօրօք ի վերայ Տանկաց եւ վրեժխնդիր լինէր արեան Բիսոնիցն զոր հեղին, եւ երթեալ բազում զօրօք բանակ հարկանէր ի դասն Քլիսմոյ եւ թեսանէր ի թեղիս գայնեան բազմութիւն կոտորածին՝ լային առ հասարակ ամենայն զօրն։ Իսկ զօրն Քուրբաց լուեալ զգալ զօրացն Հոռոմոց, փախեան յաբարան Պարսից, եւ յայժամ Դաւասանոսն դոչեաց որպէս զառիւծ ի վերայ Տանկաց եւ յարձակեցաւ ի պատերազմ ի վերայ Բազանին Ամթայ) (Ուռհ. 170) որուն մեծ Ամիրան Ամիր Սախտ թունաւորեալ սպաննուած էր (նոյն)։ Եւսկ յորժամ լրուան Բազանցին զգալ զօրացն Հոռոմոց յուղարկեցին գաղտ առ Ֆրանգապօլն թան հազար դահեկան, եւ արար Ֆրանգապօլն գաղտուկ սեւ ընդ Տանկուսն եւ զիսացեալ գայն Դաւասանոսին՝ նախասեաց զՖրանգապօլն, եւ յորժամ հասան ի դուռն Բազանին Ամթայ, ի թեղին ուր Հոռոմ դուռն կոչեն, ելին ամենայն զօրն այլազգեաց ի պատերազմ։ Իսկ Ֆրանգապօլն զպատերազմն նեմաւորութեամբ՝ Դաւասանոսին օայ. եւ ինքն ամենայն զօրօքն ի յե կայր պարապ ի պատերազմէն, եւ հեծեալս վարսուն հազար ընդ նմա, եւ յորժամ խմբեցաւ պատերազմն, մի ոմն ի զօրաց այլազգեացն այր Բաջ, որուն անուն ասէին Հեծն-Պարայ (Գեթի ?), մեծ ոմնիս Կարեք զօրացն Հոռոմոց, որպէս զառիւծ պատերազմն զնակաս Դաւասանոսին զօրացն եւ ի ներս դառնայր կրկնէր։ Եւ թեսեալ գայն Դաւասանոսն, ձայն առեալ ձիոց եւ ասեք՝ թէ զկամամն (= զաման, երկբերանի սուր) մատուցի ինձ։ Եւ իբրեւ ելեալ գայր Պարայ, Դաւասանոսն որպէս զառիւծ ի վերայ յարձակեցաւ, եւ նիզակաւն յարեալ զսրոն՝ պատերազմ զերկաթն, եւ յայնկոյս հանեալ զզեղարդն, եւ երկոխանն ի ձիոյ անկեալ լինէին։ Եւ բախեալ երկոցունց կողմանց ի վերայ սպանաւ ի նոյն թեղին Դաւասանոսն եւ Պարայ սասակեալ կայր ի մէջ նիզակին։ Եւ լուեալ Բազանցին երկ մեռաւ Դաւասանոսն, եւ Պարայ սասակեալ կայր ի մէջ նիզակին, միաբան առ հասարակ ի դուրս բախեալ ելանէին։ Եւ յայնժամ մի ոմն ի զօրաց Դաւասանոսին զնացեալ առ Ֆրանգապօլն, եւ դասախազ վարէր ընդ նմա վասն մահուան Դաւասանոսի, որուն անուն Տավառ ասէին եւ իմացեալ

(1) Ֆրանգապօլ, մականունն էր Նորմանացի Հեթի կամ Հեթիկիսի որ յայն Կայսեր ծառայութեան մէջ էր բազմեցուցի։

զայս Ֆուանգապօլը յարձակեցաւ ի վերայ այլազգեացն եւ արար սաստիկ կոտորած ի դուռն քաղաքին՝ նւագեասան հազար, եւ դարձաւ ի Հոռոմ աօխարհ» (Ուռհ. 170—2):

Պատմագիրը նոյն տարին սակայն Ֆուանգապօլը կը տանի Կարին, ուր կը հանդիպի «բուրբ զօրացն՝ որ կոտորեալ եր զգաւառն Քլիստոյ» և կը պատերազմի անոնց հետ և կը յաղթէ (Ուռհ. 172—3), «զամենայն զօրս Քուրեաց կոտորեաց, եւ սասակեաց զամիրայն այլազգեացն՝ որում անուն Ուսուփ ասեին եւ արար անքիւ աւար եւ քափեաց անքիւ գերութիւն ի նոցանե» (Ուռհ. 173):

Սակայն երբ կոստանդին Դուկաս կայսրը կ'իմանայ Դաւառանոսի մահը «որ ննկուրեամբ Ֆուանգապօլին եղել, կոչեաց զնա ի Կոստանդինուպոլիս եւ ծովահեղձ արար զնա» (Ուռհ. 173):

Անա այսպէս Բիւզանդական կայսրը մէջտեղէն կը վերցնէր կարող զօրաւոր մը, որ Ալիփասլանի պէս ասպատակի մը արշաւանքը կասեցուցած էր:

Ա. Փ. ՈՍ. Ա. Ո. Ն.

1063 Սեպտ. ին (EB) Տուրքի յաղթող իր բոլոր թշնամիներուն Սալիֆու-յէն իբրեւ վարձատրութիւն՝ անոր աղջիկը կնութեան առնել որոշած էր, երբ հարսանեկան արարողութենէն առաջ մեռաւ (հմտ. AB. Noel Vergers, Arabie. 469, Loewe. CMH. Գ. 299—313, Ազգ. 1250), առաջացած տարիքի մէջ: Այս իշխանը ւորքան քաջ, նոյնքան զթալիր», իր իշխանութիւնը թողուց իր եղբորորդոյն (1), մինչեւ այն ատեն Խորասանի կուսակալ Ալիփասլանի, որ նորոգեալ ուժերով շարունակեց ասպատակային արշաւանքները և աւելի սաստկացուց:

Ալիփասլան ընդարձակ հողամասերու իշխեց: Իր ստացուածքները Ոքստէն մինչեւ Տիգրիս կը տարածուէին: Ալիփասլան իր նախորդներուն նուաճած հողերով չզոհանալով, իր կայսրութեան կցեց նոր նուաճումներով, զանազան երկիրներ, արդիւնք իր զինուորական քաջութեան և յաջող բախտին:

Իր զինուորական գործողութիւններուն առաջինը կատարեց Պարսկաստանի մէջ:

1064ին ընկճեց Խուարէզմի նոր սկսող բայց զօրաւոր ասպտամբութիւնը և Մելիքշահ որդին հոն ձգեց այդ նահանգը կառավարելու համար: Քիչ յետոյ իր գաւառական բոլոր կառավարիչները կանչեց ընդհանուր ժողովի մը, ուր ընդունել տուաւ իր Մելիքշահ որդին իբրեւ իր յաջորդը և բոլոր ներկաներէն հաւատարմութեան երդում առաւ իր որդիին համար (Loewe):

Իր իշխանութեան շրջանին՝ Ալիփասլան վերջապէս նուաճեց և ընկճեց Հայաստանը և անկէ իսպառ ջնջեց Հայ անկախ իշխանութիւններու վերջին հետա-

(1) *Loewe*, Վէպեր եւ *EB*. այսպէս կը ճշգրտ. Բրիտ. Համբ. Յայնսի կը ճշգրտ. անոր նայր, որ էր Չագրը Պէկ, եղբայր Իպրահիմ Նոյայի եւ Յուրիի: Հայ պատմիչներէն Վարդան (104) խորհրդորդի, Ռաւհայեցի (173) եղբայր եւ Հերուս (17) սեզի կը կարծեն: Կեյցեր ալ (294) սեզի կը ներկայացնէ:

քերը: Իր զահ բարձրանալէն անմիջապէս յետոյ, «զօրածողով արարեալ զՊարսիկս եւ զազգս Քուրեաց եւ զամենայն Խուժասան աօխարհն մինչեւ ի Սագասան եւ շարժեալ մեծաւ ցասմամբ եւ անազին բազմութեամբ՝ ծրփայր չարեօք ալեօք, եւ իսողայր որպէս զգեսս յարուցեալս մրկաբեր բարկութեամբ եւ որպէս զգազան արիւնաբերութեամբ զայրացեալ եւ գայր հասանէր ի Հայաստան աօխարհս եւ անհամար բազմութեամբ զօրօք մտանէր յաօխարհն Աղուանից (Ուռհ. 173—4), ուր կ'իշխէր Կորիկէ, Դաւիթ Անհուղի որդին, Աղուանից կամ Կուզարաց թագաւոր տիտղոսով:

Ալիփասլան, Աղուանից երկիրը «մասնեաց... ի սուր եւ ի գերութիւն» (Ուռհ. 174): «Անքիւ եւ անհամար արար զանցումն քրիստոնէից» (նոյն) եւ «ի բազմութենէ զօրացն ծածկեալ եղել ամենայն երեսփ դաւեացն եւ փակեաց զամենայն տեղի փախստան» (նոյն): Կիւրիկէի աղջկան հետ ամուսնանալէ յետոյ՝ Ալիփասլան Կիւրիկէն պատուով ճամբու գրաւ դէպի Հօռի, իր անթողը: Յետոյ անցաւ Վրաստան «եւ մեծաւ սրմտութեամբ մասնեաց զնոսա ի սուր եւ ի գերութիւն» և Ջաւաղքի Ախալքալէ քաղաքը պաշարեց և գրաւեց, և սուրէ անցուց բնակչութիւնը և «անհամար մանկունս եւ աղջկունս տարան ի Պարսիկս ի գերութիւն» (Ուռհ. 175 և Վարդան 101):

Այսպէս, Աղուանից և Վրաց թագաւորները սարսափահար անձնատուր ընելէ յետոյ՝ Ալիփասլան արշաւեց Հայաստանի թագաւորական անառիկ Անի ամրոցին վրայ:

Ասիական բարբարոսները վարժուած չէին քաղաքներ պաշարելու, սակայն անօրինակ զօրութեամբ Սելջուկ հրոսակները տոկացին այս ամրացած քաղաքին պարիսպներուն առջեւ: Բիւզանդիոն դրամ և զօրք չունենալով, սղնական զունդեր չզրկեց, և թոյլ տուաւ որ հրաշալի քաղաքը բարբարոսներու աւար դառնայ (Գեյցեր 295—6, հմտ. Ուռհ. 176—180),

Սելջուկ արշաւանքները՝ Ալիփասլանի շրջանին տարբեր նկարագիր կ'առնեն: Անոնք այլեւս իրենց տիրակալած եւ աւերած երկիրներէն չեն մեկնիր, այլ հոն կը հաստատուին: Այլեւս աւարառու արշաւանքներ չեն, այլ տիրակալութեան պատերազմներ: Ալիփասլան «եկեալ հասանէր... բազում բիւրով եւ անքիւ սպառազինօք, մեծալ յաօխարհս մեր՝ ան եւ երկիւղ հասուցանէր հեռաւորաց եւ մերձաւորաց. կոխէր, տապալէր զաօխարհս բազումս, մինչեւ եհաս ի քաղաք՝ որ զմեզս իւր ի կասարումն լրիւ իւրով ունէր: Կանգնեաց զխորանն իւր ընդդէմ քաղաքին Անուոյ, եւ տարածեաց զբանակս ընդ լայնութեան երկրին. ջանայր, հնարէր՝ զի զուռն երկաթի եւ զնիզս պղնձի ի բաց իւլեացէ, որ կայր ընդդէմ թագաւորութեանն իւրոյ, եւ անյոյս լեալ յաղագս ամբութեանն՝ թեպէս եւ զմարտն սասկացուցանէր, կամէր չուել: Եւ զայն որ գիտացեալ թէ հարկ տէր ի մեջ պահապանաց եւ իօխանացն երկապաւակութիւն եւ անմիաբանութիւն, ամբոխումն եւ բաժանումն, եւ անդէն թողեալ զգործ պատերազմի՝ ի փախուս դարձան, եւ խուճապեալք երկիւղէն՝ ոչ ոք յազգայինսն կամ ի կարեւոր բարեկամսն հայեցաւ. այլ իւ-

րաբանչիւր ու անիւ ըմբռնեալ: Եւ տեսեալ զայս սպառազէն զօրացն՝ որ արտառոյ մարտնչէին, հանդէպ ինքեանց ի վերայ պարսպին նանապարհ առնէին, եւ իբրեւ զկուսակումն ալեաց ծովու ի ծոց փաղափին հեղուին եւ ըզպարսկական սուրն ի գործ արկեալ, ոչ ումեք խնայէին: Իսկ բազմութիւն արանց եւ կանանց յապարանս քազաւորացն դիմեալ՝ իբր քէ կամիցին ապրել, եւ այլին» (*«այլքն» ը որոշած է Ուռհայեցի (177) ըսելով թէ «իսկ անօրէն ի յաւանն Հոռոմոց՝ զորս կացուցեալ էր քազաւորն պահապանս ցանն Հայոց, Բագրաս հայրն Սմբասայ եւ Գրիգոր Բակուրանին (1) որդին՝ Վրացի ազգաւ»*) նոյնպէս յամուրն որ Ներքին բերդ կոչի: Իսկ որ ի մեջ փաղափին ամրացեալ էին, իբրեւ գիտացին թեմամիքն քէ անպարտասօք են, եւ ոչ գոյ ի նոսա այր պատերազմող կամ կերակուր եւ ըմպելի. վաղվաղակի շուրջ պատեալ եւ օտայ տաղանայի հասուցանէին, մինչեւ յակամայ արտաքս հանին» (Լաս. 110, հմմտ. Ուռհ. 175-80, Սմբաս 76-7, Վարդան 101, Կիրակոս 52, Սամուել Անեցի 105-12, Թովմա Արծրունի շար. 346, եւ վերջապէս Յովհ. Սկիզիցէս Կիրարպաղատ յոյն պատմիչը 815 և Չամ. Բ. 982): 1065 Օգոստ. 15ին կը գրաւուի Անին Ալփասլանէ (Ուռհ. 179, Լաս. 128/9, Վարդան 101, Ազգ. 1264/5): Լաստիվերտցի յետոյ կը նկարագրէ իր ծանօթ ոճով Անիի բնակչութեան կոտորածը (Լաս. 110-1, հմմտ. Ուռհ. 178) և իր սովորական մտայնութեամբ այս աղէտին մէջ կը տեսնէ աստուածային սաստ մը և կ'ըսէ՝ «այս է բաժին անիրաւ փաղափաց, որ շինեն զինքեանս արեամբ օտարաց, եւ ի փրանց սնանկաց փարթամանան, եւ ի վաշխից եւ յանիրաւութեանց զօրնս իւրեանց ամրացուցանեն, եւ ինքեանք զմիտքս իւրեանց անողորմ առնելով առ աղբասս եւ սնանկս՝ միայն հեշտութեան եւ փափկութեան սպասեն եւ ի գործոց ալսեղութեան ոչ խորժին, այլ միայն արբեալ լինին ի ցանկութեանցն որ զնոսա ըմբռնեալ ունի» (Լաս. 111), Սամուէլ Անեցի այս առթիւ կ'ըսէ թէ «կոտորեաց անխնայաբար ի սուր սուսերի եւ ի գերութիւն վարեաց զկանայս եւ զմանկունս»:

Անիի գրաւումը կատարուած է 1065 Օգոստոս 15ին: Անոր գրաւումը նկարագրելէ յետոյ Լաստիվերտցի պատմութիւնը կը վերջացնէ սա տողերով. «Թագաւորն Պարսից բազում զաւառաց տիրեալ եւ անիւ աւարաւ դարձաւ յաթարն իւր» (111), բայց չի յիշեր այն զաւառները որոնց տիրեց աշխարհակալը և նոյնիսկ չի խօսիր 1065-1074 պատահած դէպքերուն վրայ, մինչև որ մեծ դէպք մը վերստին կը մղէ զինքը գրիչը ձեռք առնելու:

Սամուէլ Անեցի (109) Անիի կործանումէն յետոյ «յորժամ տեսին, կ'ըսէ, զանհնարին աղէտ կործանման զգլխաւորի տեղոյս՝ անձնատուրք եղեալք ընդ ձեռամբ վիշապին. կամաւ ելին փախստեամբ առ կայսրն յունաց եւ նոֆա (Սելջուկներ) տիրեցին ընդհանուր աթաբիս...»

Թովմա Արծրունիի շարունակողը (346-7) կ'ըսէ թէ Ալփասլանի պէս «այր ոմն ներքինի ժանս եւ ապարտասն եւ փոյթ, արբանեկութիւն սասանայի, արիւնարբու եւ օաղակեք, Մրահանգ անուն եկեալ էառ յաւարի

(1) Պուլկարիոյ Պաթովայի վանքին հիմնադիրը (տես. ՀԳՊ. Ա. էջ 323):

զգաւառն Վասպուրական եւ եկն եկաց մինչեւ ցաւանն վան եւ զնա պաշարեալ տառապեցոյց ի տառապանս խիստ, եւ զնա եւս մաշեաց ի սուր սուսերի, եւ զբնակութիւնսն այրեաց հրով. նոյնպէս եւ զԱրնէե փաղափ Գնունեաց գաւառին, եւ ոչ մնաց տեղի ապաստանի փրտոնէից բաց միայն յանմասոյց ամրոցն Ամիւկ, եւ յասուածաբնակ կղզւոյն Աղթամար, որ վայելչացեալ ունին զգեղ վայելչութեանն ամրացեալ ալեօք, եւ պարսպեալ խրոյսացեալ կոհակօք»:

Ուռհայեցի ալ (180) ունի մաս մը տեղեկութիւններ այս շրջանին վրայ: Գազիկ Արասեան Կարսի թագաւորին «յղեաց Սուլթանն... դեսպանս զի գայցէ նմա յերկրագութիւնն»: Գազիկ որ էր «այր հաննարեղ եւ իմաստասէր, խորհեցաւ հնարս զերժանել իսողաղութեամբ ի Սուլթանն» ուստի «զգեցաւ սեւազգես սգաւորի եւ նստաւ ի վերայ սեւաւ բարձի» իբր թէ իր բարեկամին Տուզըրիլի մահը սգալու համար: Ասիկա հաճոյ թուեցաւ և Ալփասլան զայն պատուեց և անոր բարեկամութիւն ցոյց տուաւ: Վտանգը անցնելէ յետոյ սակայն «զկնի աւուրցս այսոցիկ թողեալ Գազիկ զհարս եւ զնաց ի Հոռոմս եւ քազաւորն Տուկիժ տայր նմա զՄամնդաւ եւ անդ եղեալ Գազիկ ազատս իւրով եւ թողեալ զսունն հայրենեաց իւրոց» (Ուռ. 181 հմմ. Սմբաս, 77-79, Կիրակոս, 56-58, Վարդան, 102):

Վ Ե Ր Ջ Հ Ո Յ Ի Շ Խ Ո Ն Ո Ի Թ Ե Ո Ն Յ

Այսպէս վերջացաւ հայկական իշխանութեան վերջին մնացորդն ալ եւ «զեւեցաւ տունն Հայոց, եւ արեամբ լցաւ առհասարակ աթաբանն ամենայն, որ եւ իբրեւ զծով ձփայր ծայրէ ի ծայր եւ փակեալ ապականեցաւ հայրենական տունն մեր լեալ, խախտեցաւ հիմն բնակութեան Հայաստան ազգացս, զի ոչ մնաց տեղի յունոյ ապաւինի, եւ եղաք մասնեալ ի ծառայութիւն ազգաց անօրինաց եւ օտար զազանաց» (Ուռհայեցի 181):

Ալփասլանի այս յաջողութիւնները՝ որով Հայաստան և Վրաստան միանգամընդմիջտ կը կորսուէին, մահն էր Հայաստանի բարձր քաղաքակրթութեան: Սելջուկեանք Հայաստանի լեռնադաշտին տիրանալէն յետոյ մշտակայ պատուհասը պիտի դառնային Փոքր Ասիոյ և Ասորիքի, և պիտի սպառնային անէպնելու նաեւ Բիւզանդական քաղաքակրթութիւնը, որուն առաջին և կենսական պատուարը Հայաստանն ինկած էր արդէն:

Հայկական պատուար պետութիւններու կործանումը արդարեւ Բիւզանդական կայսրութեան կործանումը կը պատրաստէր: Յովհաննէս Սկիզիցէս (Scylitze) Կիրարպաղատ (815 կամ 637) իրաւամբ կը դատապարտէ Կոստանդին Ժ. Դուկասի անհողութիւնը և կը ցաւի Ալփասլանէն գրաւուած Անիի և այլ Հայ քաղաքներուն կորստեան վրայ և կ'ըսէ. «Ահա յայս վիճակ թուառութեան հասին սահմանք (Հայոց) որք էին ընդ տիրութեամբ Յունաց. յԱսիա եւ յամենայն արեւելս» (Չամ. Բ. 982): Կոտորաս, ժամանակակից ուրիշ յոյն պատմիչ մը, աւելի իրատես քան Բիւզանդեան պետութեան վարիչները: կը մեղադրէ Դուկաս կայսրը և զինքը շրջապատող ձերակուտականները, և Ռոմանոս կայսրը

որոնք անհոգութիւնով թոյլ տուին Հայաստանի ոսնակոխումը և Հայ ազգին անճիտումը, դաւաճանելով Բիւզանդական պետութեան լաւ ըմբռնուած շահերուն, և պատճառ եղան որ ոչ միայն Հայաստան, այլ նաեւ Փոքր Ասիոյ մէկ կարեւոր մասը, անդարձ կորսուէր կայսրութեան համար:

Կոստանդին Դուկաս, Դանուբէն սպառնացող Կոմաններուն կամ Ուզբրուն դէմ պայքարելու զբաղած (1065ին) Հայաստանը բոլորովին անպաշտպան ձգած էր (Ուռ, 182—3):

Ըստ Ուռհայեցիի (187) 1066ին Ալփասլան երկրորդ անգամ Հայաստան կ'արշաւէ և Թլխմոյ բերդը չի կրնար առնել (Ուռհ. 187):

Ալփասլան, Հայաստանի մէջ այլևս գործ չունէր, ուստի կ'արշաւէ Բիւզանդական երկիրներ և Հայաստանի տիրապետութեամբ ապահովուած «յարուցեալ բազում զօրօք» կը մտնէ Միջագետք և «գայր յերկիրն Ուռհայոյ եւ հասասեք ի բերդն որ կոչէր Սեւերակա (Սեւերեկ) եւ կայր անդ Ֆուանկ զօրօք կողմնապահի երկերիւր էին ձիաւոր» (Ուռհ. 187):

Թուրքերը կը յաջողին փախուստի մատնել Ֆրանգները, առնել Սեւերեկը և Նիզիպը և ինչպէս կոտորած ըրին նոյնպէս նաեւ «զկանայս նոցա եւ զորդիսն վարեցին ի գերութիւն, անհամար աւարաւ» (Ուռ. 188):

Հետզհետէ Միջագետքի մէջ տարածուեցան, առին Եգեսիան (Ուռհան), Էհնէչը (Ուռ. 188), հակառակ անոր որ Եգեսիոյ օգնութեան կը հասնի Սալաուտուր Անեցի «Պեխտ» կամ «Վեստ» զօրավարը (Ուռ. 188—190) որ յետոյ 1068—1072 պիտի վարէր Անտիոքի իշխանութիւնը կամ դքսութիւնը Ռոմանոս Դ. կայսրէն կոչուելով այդ պաշտօնին:

Ալփասլան յետոյ անցաւ Հալէպ, ուր կոտորած և գերառութիւն կատարեց, ապա գնաց Տէպ (Այնթապ?) բերդին վրայ և բանակեցաւ Քեսուտի դէմ: Բիւզանդացիք ի զուր փորձեցին դիմադրել. հայերու և Ֆրանգներու օգնութեամբ եւ պարտուեցան (Ուռհ. 190—191):

Ամէն կողմ ասպատակները բազմացան նորանոր անուններով եւ աւերեցին երկիրը: Այսպէս: 1067ին «զօրածողով արար ամիրայն Պարսից որ ասի Աւեհն եւ յապականութիւն դարձոյց զբազում գաւառս... եւ բազում սուգ եւ խաւար տարածեցաւ ի վերայ երկրի ինքուաց անօրինիս այսմիկ: Եւ գայր խաղայր բազմութեամբ զօրօք եւ արար ձմեռոց ի Սեւաւ լեառն» (Ուռհայեցի 223):

Այս կերպով Թուրքերը կը հասնէին մինչեւ Միջերկրական, հիւսիսային Սիւրիան տիրապետելով:

Սեւ լեռ ուր ասպատանած էին վանականներ և հիմնած վանքեր, աւերումի ենթարկուեցաւ «ահագին արեան հեղութիւն եւ կոտորած լինէր յամենայն գաւառն եւ բազում անձինք ի սրբոց կրօնաւորացն մասնեցան ի բերան սոյ եւ յայրումն հոյ եւ եղեն կերակուր գազանաց եւ թռչնոց... եւ անթիւ վանորայք եւ գեղք այրեցան հոով... եւ Սեւա լեառն եւ ամենայն գաւառն ի ծայրէ ի ծայր լցուաւ արեամբ կրօնաւորացն եւ քահանայիցն եւ արանց եւ կանանց եւ ձերոց եւ զայոց...» (Ուռհ. 223):

Աւշէնի այս ասպատակութեան ժամանակակից կը թուի թէ «ելանք ամի-

բայ մի մեծ եւ հզօր 'ի դրանէն Աբասլան Սուլթանայ, որ եր հենպ (= արքունական պաշտօն) նորա եւ անուն նորա Գոմե Տիկին (= Գոմշտիկան կամ Գիւմիւշ Տիկին) եւ յարուցեալ գայր մեծաւ անարկութեամբ եւ ախոյեան զօրօք հասանէր ի վերայ քրիստոնէիցն, եւ վսակա արեան յարուցանէր 'ի յազգէ հաւատացելոց եւ բազում խոցուածով զայրացեալ ի վերայ գաւառին Թլխմոյ (Դ. Հայքի մէջ) որպէս գազան, եւ արար սասնիկ կոտորածս զմնացեալսն յառաջին բարկութեանն, եւ մեծաւ պատերազմաւ ետ զբերդն որ կոչի Թլէթուխ (հաւանօրէն Թլիսէ) եւ անողորմ զամենեսեան սրով կոտորեցին: Եւ անհամար գերութեամբ հասանէր ի գաւառն Ուռհայոյ եւ իջեալ ի վերայ բերդին որ կոչի Նսեպի եւ աւուրս ինչ պատերազմեալ ի վերայ նորա եւ ոչ կարաց առնել ինչ. յայնժամ անցանէր ընդ հուն Սփրաս գետոյն եւ սրով յարձակեցաւ ի վերայ Հասան-Մարոյ (= Հիւսնի Մանսուր) զաւառին եւ աստուածասաս բարկութեամբ ի բերան սոյ մաշեաց զայն քաջ վայելուչ գաւառն եւ զմաղձ դառնութեան իւրոյ շարութեանն եհեղ ի վերայ ամենայն գաւառին, վասնզի որպէս զկարկուս հրացայք փայլասակմամբ հասանէր ի վերայ ամենայն բնակչաց երկրին սոսկալի կոտորածով եւ հրով այրէին եւ զամենայն իբխանսն գաւառին Հասան-Մարոյ սրով եւ մահու խոցմամբ սասակէին եւ զփառաւոր կանայսն եւ զվայելուչ որդիսն նոցա հանդերձ դրսեւտօքն ի գերութիւն վարէին» (Ուռհ. 224—5):

Երեք օր կոտորած կ'ըլլայ Գրիստոնէից: Այս վիճակը տեսնելով Նսիպնայ բերդին իշխանը Ուռհայի Արուանդանոս դուքսին լուր կը ղրկէ որ գայ Եփրատի եզերքը ձերբակալելու համար Գոմէշ Տիկինը, սակայն ան չի շարժիր և դանդաղօրէն կու գայ Օշին բերդը 1500 ձիաւորով և 20,000 հետեւակով և պատերազմի կը մտնէ, սակայն կը պարտուի: Արուանդանոս գերի կ'իյնայ բազում իշխաններու հետ: 11,000 անձ կը կոտորուի:

«Դոմե Տիկին մեծաւ յաղթութեամբ եւ բազում գերութեամբ եւ անհամար աւարաւ խաղաց եւ գնաց յախարհն Պարսից, եւ մասուցեալ առաջի Սուլթանին ծառայս գեղեցիկս, մանկուցս եւ աղջկուցս իբեւ երկու հազար» (Ուռհայեցի, 225—7):

Միջագետքի և Սիւրիոյ շրջաններուն մէջ գործուած այս ասպատակութեանց ժամանակ՝ դէպի հիւսիս ալ Ալփասլան իր տիրապետութիւնը ընդարձակել կ'աշխատէր: Անիի գրաւումէն երկու տարի հետք ան 1067ին դարձեալ մտաւ Վրաստան, առաւ Տիփղիսը, և տուաւ Գանձակի Փատուըն Ամիրային, իսկ Ասխարթան՝ Կախեթի Գագիկ թագաւորին որդին, մինչեւ Սուլթանին երթալու կը համակերպի, սակայն յետոյ Բագրատ ետ կ'առնէ իր երկիրները (Ջուանցի 113—114):

Այսպէս, Ալփասլան իր ընտանիքին տիրապետութեան սահմանները կը տարածէր, կը տիրէր Միջագետքի և Հիւսիսային Սիւրիոյ և Հալէպի (ԵՅ) և իր իշխանութեան միջոցին Թուրք էմիր մը, Աթսիղ կը կորզէր Սիւրիան և Պողեստինը Յաթիմեանց ձեռքէն (ԵՅ.):

Ասկէ զատ անիկա յաջող արշաւանքներ կ'ընէր յոյներուն դէմ, որոնք հետզհետէ կ'ընկճուէին իր ուժէն:

Անհրաժեշտ էր հզոր ճիւղով մը դէմ դնել Սելջուկեանց, սակայն կարող դէմք մը պէտք էր երեւան գար: Կոստանդին Ժ. Դուկաս (Տուկիծ) իր իշխանութեան ամբողջ շրջանին ցոյց տուաւ որ ժամանակին պահանջած մարդը չէր: Ան 1067ին կը մեռնէր, թողլով անչափահաս զաւակ մը որ էր Միքայէլ Է. Պարապինակէս, որուն անունով տարիի մը չափ իշխանութիւնը վարեց Եւդոքսիա թագուհին, ըսյց Ռոմանոս Դիոգինէս կամ Տիօփէն զօրավարին սիրահարուելով՝ անոր հետ ամուսնացաւ յաջորդ տարին և զայն կայսր հռչակել տուաւ 1067 Դեկտ.ին, Ռոմանոս Դ. անունով (Ազգ. 1291, Գեղցեր 299, Ուռ. 228—9, Ամբաս 83—84): Ռոմանոսի քաջութիւնը և զինուորական հմտութիւնը յոյս կու տար որ տէրութեան համար զօրաւոր առաջնորդ մը երեւան ելած էր, իբրև նոր Լեւոն Իսաւրացի կամ Կոստանդին մը (Գեղցեր 301): Սակայն դժբախտաբար անոր մոլեգնութիւնը և դէպի թշնամին ունեցած արհամարհանքն զինք կործանեցին: Պաշտօնակալներու երկարատեւ յոռի վարչութիւնը ոչնչացուցած էր զօրքին մէջ կարգապահութիւնը: Գէշ մատակարարութիւնն ալ չէր լեցուցած տէրութեան գանձարանը, վարձկան զօրքերու այլատարազութիւնը, որոնց հրամանատարները մեծ մասամբ իրենց ցեղէն սպաներ էին, դժուար և անապահով կը դարձնէր ընդհանուր հրամանատարութիւնը և գործողութեան միօրինակութիւնը: (հմտ. Գեղցեր, 301): Զօրքերուն մէջ կարգապահութիւնը բոլորովին ջնջուած էր և տնտեսական դրութիւնն ալ խանգարուած:

Հակառակ ասոնց Ռոմանոս ըստ ոմանց 1068ին կամ ըստ այլոց 1069ին շատ յաջող արշաւանք մը գործեց և լաւ պատժեց թէ Հալէպի միւսիւրմանները (Ուռ. 234) և թէ խիստ հարուած տալով յետ մղեց Սելջուկեան աւազակային գունդերը որոնք կը կողոպտէին Պոնտոսի շրջակայքը (Գեղցեր 301, Ազգ 1291):

1069ին վայրենի հորդանքեր դարձեալ ողողեցին Կապադովկիան, որ կրեց վանտալական աւերումներու և կոտորածներու բոլոր սարսափները (Գեղցեր 301 հմտ. Ուռ. 232):

Թուրք դիւրաշարժ ձիււորներու հանդէպ անզօր էր Բիւզանդացիներու ծանր սպառազինութիւնը: Բայց կայսրը վերջ ի վերջոյ կրցաւ աւազակային հրոսակները Եփրատէն հեռու քշել. սակայն երբ ան կ'ուզէր յանդուգն արշաւանքով մը և նախկին Դ. Հայքի ճամբով անակնկալօրէն գրաւել Խլաթը — Վանի լիճին ամրոցը, — լսեց որ իր զօրապետը Փիլարտոս Կապադովկիոյ մէջ ջարդ կրած էր (Գեղցեր 301):

Սելջուկները կողոպտեցին մինչև Իկանիա (Գեղցեր 301): Ռոմանոս Դ. որ յաջող սկզբնաւորութիւն մը ըրած էր, բարբարոսներու դէմ յաղթանակներ ձեռք բերելով և թերեւս անձամբ կռիւր շարունակելով պիտի կարենար աւելի մեծ արդիւնքներ ձեռք բերել, 1071ին ստիպուեցաւ դառնալ մայրաքաղաք, վասնզի իր կինը՝ Եւդոքսիա, որուն կը պարտէր իր գահը, զինք իր մօտը ունենալու համար Պոլիս կանչած էր (Ազգ. 1291, Ուռ. 231—2):

Իր բացակայութեան ժամանակ Ասիական բանակին ընդհ. հրամանատար

եղաւ Մանուէլ Կոմենեն — Իսահակ Կայսեր (1057.—1059) եղբորորդին — որ Սելջուկներէն մեծ ջարդ մը կրեց և գերի ինկաւ (Գեղցեր 302):

Ուրեմն կացութիւնը Բիւզանդական Կայսրութեան Արեւելեան սահմաններուն մօտ աւելի ծանրացաւ երբ Ալփասլան հայկական Արեւելքի մէջ տակաւին Բիւզանդական տիրապետութեան տակ գտնուող մեծ ամրութիւնը՝ Մանազկիրտ «խիստ նշանաւոր քաղաքը, պաշարուով առաւ (Գեղցեր 302, հմտ. Ուռ. 232, Ամբաս 84): Յետոյ գնաց Ամիթ, (Ուռ. 233, Ամբաս 84) և անկէ թլխում (= Արկն), զոր երկար պաշարումէ մը յետոյ նենգութեամբ գրաւեց և «կոսորած բազում արարից եւ անթիւ գերութիւնս» (Ուռ. 233): Յետոյ Ալփասլանը կը տեսնեք Ուռհայի ճամբուն վրայ՝ բազմաթիւ բերդեր գրաւելով և իր սովորական անգթութիւնները ի գործ դնելով: Ուռհա ցոյց կու տայ դիւցազնական դիմադրութիւն մը և կը փրկուի (Ուռ. 233—7):

Սելջուկ այս սասպատակութիւնները և յարձակումները Ռոմանոս Կայսրը ստիպեցին որ հաւաքէ իր ուժերը և պատերազմի պատրաստուի (Լաս. 112—3, Ուռ. 237): Գեղցեր (301) Ռոմանոսի հաւաքած զինուորներուն թիւը կը նշէ 100,000: Ռոմանոս անձամբ կ'երթայ թշնամիին դէմ, ճամբան սպառնալով դարձին ջնջել հայոց հաւատքը (Ուռ. 237—8 և Վարդան 102):

Զօրաբաժին մը, սր բաղկացած էր Ուզերէ (Ուռհայեցի «գօրս յալլազ-գեացն եւ ժաւասանաց» ըսածը) և արեւմտեան (Ուռհայեցի «Դնդաց» որակածը) վստահելի վարձկաններէ, ֆրանսացի Ուրսել Բայելիւլի առաջնորդութեամբ պիտի գրաւէր Խլաթը, երբ գլխաւոր բանակը կայսեր առաջնորդութեամբ, ետ առաւ Մանազկիրտը (Գեղցեր 301—2, հմտ. Լաս. 113, Ուռ. 239): Սակայն կռիւներու ժամանակ երեւաց Ալփասլանի պատերազմներու մէջ փորձ ու վարժ ձիււոր գունդերուն գերազանցութիւնը: Կայսրը ի զուր օգնութեան կոչեց Խլաթի դէմ ուղարկուած գունդը: Թուրքերը զանոնք ետ քշած էին դէպի Միջագետք (Գեղցեր, 303): Հ. Գեղցեր (303) կ'ըսէ. «Ալփասլան զգալով որ իր առաջ կանգնած է արժանաւոր մրցակից մը, առաջարկեց խաղաղութիւն» (հմտ. Ուռ. 240): Ռոմանոս յիմարաբար հպարտութեամբ մերժեց այդ առաջարկը (Գեղցեր 303, Ուռ. 240):

Տեղի ունեցաւ զարհուրելի ճակատամարտ մը: Զարանչան գուշակութիւններ սարսափեցուցին կայսերական զօրքը, որ շտապով ամենակարճ ժամանակի մէջ հաւաքած էր Ռոմանոս Դ. և խիստ կարգապահութեամբ չէր կրցած կանոնաւորել: Սպաներու եւ զինուորներու զաւադրութիւնը եւ մասնութիւնը սեփական բանակին մէջ, թուլցուց բոլորին եռանդը:

Պատերազմին առաջին օրը, երկու կողմն ալ հերոսաբար կռուեցան առանց վճռական արդիւնքի: Սակայն երկրորդ օրը երբ Անդրոնիկոս Դուկաս իշխանը դաւաճանութեամբ իր գունդով հտ քաշուեցաւ, սարսափ տիրեց զօրքին մէջ: Ուրիշ զօրապետներ ալ հետեւեցան Անդրոնիկոսին. իրենց վստահուած զօրագունդերով: Սելջուկ հեծելազօրքը վայրենի սաստկութեամբ յաղթելով անարգել առաջ անցաւ: Ռոմանոս Դ. Կայսեր ձին վիրաւորուեցաւ եւ ինքը վար գլորեցաւ եւ գերի ինկաւ Սելջուկներու ձեռքը (Գեղցեր 303—304 հմտ. Ուռ. 240—3, Լաս. 112—4, Վարդան 102, Միխայել Ասորի, 398) եւ Ազգ. 1291):

ՄԱՆԱԶԿԵՐՏԻ ՊԱՐՅՈՒԹԵԱՆ ՀԵՏԵՒԱՆՔՆԵՐԸ

Մանազկերտի սոսկալի պարտութեան օրը (1071) Բիւզանդական մեծ պետութեան մահուան ժամն էր: Թէև անոր հետեւանքները իրենց բոլոր արհաւիրքներով անմիջապէս զգալի չեղան, բայց Փոքր Ասիոյ արեւելեան մասը՝ Հայաստան եւ Կապադովիա, այն երկիրները, որոնցմէ այնքան կայսրեր եւ քաջ զինուորականներ երեւան եկած էին եւ որոնք կը ներկայացնէին Բիւզանդական տէրութեան ուժը, անդարձ կորսուեցան եւ բարբարոս Թուրքը իր վրանը լարեց հին հռոմէական անցեալ շքեղութեոն աւերակներուն վրայ: Այսպէս, քաղաքակրթութեան որորանը զոհ կ'երթար բարբարոսութեան:

Ծանր բարոյական պատասխանատուութիւնը այդ սոսկալի հարուածին որմէ յետոյ Բիւզանդիոն այլեւս չկրցաւ եւ չէր կրնար վերականգնիլ, կը ծանրանայ ոչ թէ դժբախտ Ռոմանոս Դ. կայսեր, այլ պաշտօնակալներու եւ արքունիքի կուսակցութեան վրայ, որոնք անհեռատես քաղաքականութեամբ մը կը հակառակէին զինուորականութեան եւ տէրութիւնը կը զրկէին պաշտպանութենէ և իր գլխաւոր ներկայացուցիչին ձեռքով ազգին դէմ բացարձակ կը դաւաճանէին (հմմտ. Գեղցեւ 304—5): Հետագայ բոլոր սերունդները իրաւաժբ գնահատած են որ բացարձակ օրինակելի վեհանձնութիւնը որ կոպիտ թուրքը՝ Ալփասլանը ցոյց տուած է ընկճուած եւ գերի ինկած հակառակորդին, որուն ականջներէն զանգակ կախել հրամայած էր նախ, ի նշան ստորնութեան:

Ալփասլան՝ Ռոմանոսը ազատ արձակեց, փոխարէնը առնելով Սելջուկ դերիները և մէկ միլիոն Բիւզանդական ոսկի (Գեղցեւ, 305): Ուրիշներ կ'ըսեն թէ Ռոմանոս արձակուած է հարկ վճարելու և իր աղջիկը Սուլթանին կնուութեան տալու խոստումով: (ՇՄԽ. Դ. 306, հմմ. Կիրակոս 58, Սամ. 114):

Ռոմանոս սակայն չկրցաւ վերագրաւել Բիւզանդական գահը, վասնզի Բիւզանդացիք կայսր հռչակած էին Միքայէլ Պարպլինակէսը: Ռոմանոս գահը գրաւելու ձախող փորձէ մը յետոյ կամաւորապէս կրօնաւոր եղաւ, իր կեանքը ազատելու համար, բայց Միքայէլ հրամայեց անոր աչքերը փորել (Լաս. 115 Սմբատ 84, Կիրակոս 58, Սամուէլ 114, Վարդան 102):

Ռոմանոս մեռաւ 1071ին:

Այն խաղաղութեան դաշինքը զոր տարաբախտ Ռոմանոս կնքած էր Ալփասլանի հետ նոր կառավարութիւնը իսկոյն մերժեց, առանց սակայն որեւէ միջոց ձեռք առած ըլլալու տէրութեան պաշտպանութեան համար, այնպէս որ Արևելքը զոհ տրուեցաւ Սելջուկեան բարբարոս աւազակախումբերու (Գեղցեւ 310):

Թուրքերը այդ թուականէն յետոյ անընդհատ հարուածեցին Բիւզանդական կայսրութիւնը մինչեւ որ օր մը զայն ջնջեցին իսպառ: «Յայնմ հետե բարձաւ զօրութիւն յիսխանաց եւ ի գիւուորաց, եւ ոչ տուաւ յաղթութիւն այնմ քաղաւորութեան եւ իսխանց նեղութեամբ եւ մախանօք առ իրեաքս կային, եւ զգասասանաց իրաւունս բարձին, միայն զաւսարհն աւերեին եւ ոչ փրկութիւն գործեին: Մինչեւ բարկացեալ սրտութեամբ տե՛ր՝ հրաւիրեաց զազգս բազումս ի վրէժանդութիւն ինքեանց, ի Լուսնայեանց եւ ի մեծե գետոյն որ անցանք ի հիւսիսակողմն Հնդկաց, այլալեզու եւ շար ազգաց

գալ հեղուլ իբրեւ զշուրս բազումս ի վերայ աւխարհաց մեռոյ, արկանել զհիմունս իւրեանց առ եզերք ծովուն Ովկիանոսի եւ կանգնել զխորանս իւրեանց յանդիման ֆաղափին մեծի (Իմա Պոլիս) եւ լնուլ զամենայն աւխարհս արեամբ եւ դիակամբ եւ բառնալ զկարգս եւ զկրօնս Քրիստոնէութեան» (Լաս. 115):

Թէ արդեօք կարելի՞ էր փրկել Բիւզանդական տէրութիւնը, որուն ձեռքն էին տակաւին Բարձր Հայքի ռազմագիտական յոյժ կարեւոր դիրքը, Անտիոքը, Եդեսիան և ծովեզերքները, իրաւամբ կասկածելի է:

Ռոմանոսի կնքած դաշինքին յարդուելը թերեւս առիթ կրնար ընծայել Բիւզանդական ոյժերը վերակազմելու և յառաջիկայ յարձակմանց դիմագրաւելու չափ զօրութիւն մը գոյացնելու: Սակայն Բիւզանդիոնին պակեցաւ այդ իմաստութիւնը, ինչպէս յաճախ պակսած էր այդ՝ ուրիշ առիթներու մէջ: Անիկա փտութեան և ապականութեան մէջ եղծուած, դատապարտուած էր կործանման, ներքին պառակտումներու պատճառով մանաւանդ:

Մանազկերտի պարտութիւնը որ սկիզբն էր Բիւզանդական պետութեան քայքայումին, մէկ արդիւնքն էր Փոքր Ասիացի կիսովին օտար բնակչութեան ատելութեան, որմէ մեծապէս օգտուած էին Սելջուկեանք իրենց առաջխաղացութիւններուն միջոցին: Այդ հակակրօնութիւնը զոր հպատակները կը տածէին զիրենք հովանաւորող պետութեան դէմ, կը ծնէր այն տառապանքներն և զրկանքներն, զորս կրելու դատապարտուած էին երկրագործները, մշակները և արհեստաւորները, ծանր տուրքերու տակ հեծելով և իրենց աշխատութեան արդիւնքէն զրկուելով, պարզապէս դրամ հայթայթելու համար արքունական ճոխութեանց, ազնուականութեան պերճանքին, և բոլոր այն գեխութիւններուն, որոնց հանդիսատես կ'ըլլար Բիւզանդիոն այդ օրերուն: Յաւիտենական ստրկութենէն և հողէն անբաժան մնալու կաշկանդիչ դրօթիւնէն զատ, տուրքերու տարապայման ծանրութիւնը, ինչպէս նաեւ կրօնական հալածանքները գլխաւոր պատճառներն էին այն ատելութեան, զոր Փոքր Ասիայի մանաւանդ ոչ օրթոտոքս և օտար ցեղէ բնակիչները կը սնուցանէին ընդդէմ Բիւզանդական պետութեան:

«Ինորոս է, կ'ըսէ Գեղցեւ (286) որ Ռոմանոս Դիոզինէս շարաբախ կայսր իւր արեւաւեցիին ժամանակ երգմնցած էր վերադարձին ջիջել հայ ե կեղեցիին: Հայոց վարդապետներ կը պաղատէին Աստուծոյ որ բոլորովին խորհակեզայն, ինչպէս Յուլիանոսը զոր նկատված էր Ս. Բաբուել: Ահա հայոց այս գրգռուած սրամազրութիւնը մեզ միջոց կու տայ յուժելու Սելջուկեանց յաջողութեան հարցը. սրամազրութիւն՝ որուն շարժառիթը եւ պատճառը յունական անմիտ եկեղեցական վարչութիւնն էր»:

Ու երբ Հայաստան յունաց իշխանութենէն բոլորովին կորզուեցաւ, այն ատեն միայն Բիւզանդական կայսրները հասկցան իրենց քաղաքագիտական խոշոր սխալը, որով աշխատած էին կործանելու, ջնջելու և իւրացնելու հայկական թագաւորութիւնները: Անոնք նշմարեցին ինչ որ կրօնական և ցեղային ատելութիւնը արգելք եղած էր տեսնելու, այսինքն թէ հայոց քաղաքական կեանքի պահպանութիւնը ոչ միայն հայոց համար կարեւոր էր, այլ և կայսրութեան ընդհանուր շահերուն համար:

Արդարեւ Բագրատունի և Արծրունի թագաւորութիւնները հիմնուելէն առաջ՝ Բիւզանդական կայսրութեան արեւելեան սահմանները անընդհատ նախ Պարսից և ապա Արաբներու կողմէ՛ յարձակումներու ենթարկուած էին և գրեթէ անպաշտպան մնացած, իսկ այս երկու գլխաւոր և շրջակայ մանր թագաւորութիւնները հաստատուելէն յետոյ՝ կայսրութեան հիւսիսային արեւելեան սահմանը զերծ մնաց այդ խժդուժ յարձակումներէն և վայելեց երկու դարու չափ խաղաղութիւն մը որ հայոց արեան գինովը ստացուած էր. եթէ Բիւզանդացիք փոխանակ ընկձելու այս պատուար ուժերը զանոնք պաշտպանէին այդ յարձակումներուն գէժ, որոնք Արեւելքէն կու գային Բիւզանդական կայսրութիւնը աւելի երկար ատենի համար իր գոյութիւնը ապահոված պիտի ըլլար:

Դժբախտաբար Բիւզանդացիները փորձառութենէն ալ օգտուած չեն զի այդ շրջանին մէջ հարաւային արեւելեան սահմանը «ոռնձին կարող չեն եղած պաշտպանել և թոյլ տուած են որ այդ սահմանէն ներս խուժեն Սելջուկները և ոտնակոխ ընեն և աւարառութեան ենթարկին բազմաթիւ գաւառներ:

Նոյն այդ սահմաններէն էր որ Սելջուկները առաջացան մինչեւ իկանիոյ դաշտը, — հազիւ քանի մը օրուան ճամբայ հեռու կայսրութեան կեդրոնէն՝ Կ. Պոլիսէն, — և հոն հաստատուեցան:

Այդ մահմետական ցեղէն օր մը ծնունդ պիտի առնէր զօրաւոր իշխանութիւն մը, որ յանկարծական զարգացումով յառաջանալով պիտի հասնէր մինչև Բիւզանդական կայսրութեան մայրաքաղաքը և պիտի յափշտակէր Մեծն Կոստանդինոսի գահը:

Բիւզանդիոն եթէ հեռատեսութիւն ունեցած ըլլար պիտի պաշտպանէր ո՛չ միայն Հայ քրիստոնեայ թագաւորութիւնները, այլ նաեւ ուժ պիտի տար կազմելու Միջագետքի մէջ ալ իրմէ հովանաւորեալ և բարեկամ քրիստոնեայ թագաւորութիւններ և կամ պիտի պաշտպանէր ու քաջալերէր Տարսուսեան լեռնական ցեղերը՝ որոնք տխմարաբար այլուր փոխադրեց: Այնպէս որ կարծես կամաւորապէս բաց ասպարէզ ձգեց այդ վայրերի հրոսակներուն, որոնք իրենց գլուխը ունենալով Տուղրիլի և Ալփասլանի պէս անձեր, տարիներով Հայաստանը և անոր շրջակայքը, ինչպէս նաեւ յունական երկիրներէն մաս մը տակնուվրայ ըրին, բազմամարդ ու շէն քաղաքներ կործանեցին և հազարաւոր մարդեր սուրի և գերութեան մատնեցին:

Բիւզանդացիք այս բուռն արշաւանքներուն դէմ դնելու անկարող՝ եռքաշուքեցան և հազիւ Հայաստանի արեւմտեան քանի մը քաղաքները կրցան իրենց ձեռքը պահել, մինչեւ որ Մելիք Շահ՝ Ալփասլանի որդին և յաջորդը առանց ոեւէ լուրջ ընդդիմութեան հանդիպելու տիրապետեց բովանդակ Հայաստանի (1086—1092):

Բիւզանդիոն եթէ յարգած ըլլար Ռոմանոս Դ.ի կնքած դաշինքը և սըրբազրէր մինչեւ այն ատեն ընդգրկած սխալ ընթացքը՝ հանդէպ Փոքր Ասիայի այլազան ցեղերուն և համայնքներուն, զոր Օրթոտոքսութեան միջոցաւ ձուլել կ'ուզէր, թերեւս կարելի ըլլալ փրկել կայսրութիւնը որ օր մը պիտի իյնար թուրք ուժերուն առջև ջախջախուած և ընկճուած:

Ա Լ Փ Ս Լ Ա Ն Ի Պ Ե Տ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ը

Ալփասլան իր բոլոր վայրագութեամբը որքան քաջ ու յանդուգն, նոյնքան ասպետ անձ մըն էր: Անիկա վեհանձնօրէն արձակեց Ռոմանոս կայսրը գերութենէ և Կարսի Գագիկ Աբասեան թագաւորին հետ վարուեցաւ ազնուօրէն, երբ անիկա իրեն բարեկամութիւն ցոյց տուաւ:

Իր մեծանձնութեան հաւատքն էր թերեւս որ Գագիկ Բագրատունի՝ Անիի թագաւորը, որ բիւզանդական դաւաճանութեամբ իր աթոռէն և թագէն զըրկուած էր և Կեսարիոյ կողմերը ճորտական իշխանութիւն մը ստացած էր, «խորհեցաւ զնալ առ Աբասլան Սուլթանն Պարսից եւ սիրանալ արոոոյ քաղաւորութեանն քանն Հայոց, զի բազում անգամ կոչէր զԳագիկ Սուլթանն եւ նա յաղագս քրիստոսական հաւատոյ արգիլեալ լինէր» (Ուռհ. 217, և Սրմբաս 81):

Ալփասլան իր հեծելազօրքին Աստուածը և կատաղի թշնամին Բիւզանդական կայսրութեան, — որ կը կառավարուէր թուլամորթ պաշտօնատարներու և գեղեցկախօս հոետորներու ձեռքով, — յաղթական Արեւմուտքի և Արեւելքի մէջ, և իշխող Աբբասեան Ամիրպետին անունով, կը հանդիսանար առաջամարտիկը Սիւնի իսլամներուն (ԵԵ): Անիկա Սելջուկեան իշխանութիւնը զօրացնելով, Աբբասեաններու ազդեցութիւնը հետզհետէ բարձրացուց:

Ո՛չ միայն Միջագետք, Հայաստան, և Ասորիք, այլ և Արաբիան անոր ձեռքին տակ նուաճուեցան:

Ռոմանոս Դ.ի վրայ իր տարած յաղթութեան յաջորդ տարին, (1072), Ալփասլան Արեւելեան ներքին գաւառները արշաւեց և նուաճեց Թուրքեստանը և Սուարէզմը (ԵԵ): Այս արշաւանքը կը կատարուէր ընդդէմ Թուրքեստանի Թուրքմէններուն, այսինքն դէպի Սելջուկներու նախկին բնակավայրը, այն նպատակով որ իր իշխանութիւնը հոն հաստատէ: Այս արշաւանքին մէջ էր որ 1072ին իր մահը գտաւ (Ուզգ. 1292): Սուր վիճաբանութիւն մը ծայր տուաւ Սուլթանին և Սելջուկներէն գրաւուած բերդի մը հրամանատարին՝ Եուսուֆ Սուլթանին և Սելջուկներէն գրաւուած վիրաւորուած, Եուսուֆ ա-Պարզումի միջեւ: Սուլթանին նախատինքներէն վիրաւորուած, Եուսուֆ ա-Պարզումի կը նետուի և կ'սպաննէ Ալփասլանը ի ներկայութեան ամբողջ պահակներուն և աւագանիին, որոնք Ալփասլանը փրկելու համար ի գործ դրած միջամտութիւնը շատ ուշ կը հասնի:

Ուրիշ աղբիւր մը (ԵԵ), կը հաւաստէ թէ Ալփասլան, Եուսուֆ Պարզումին — որ նաև կը ճանչցուի Եուսուֆ Քոթնալ անունով — իր ներկայութեան բերած էր իր ձեռքովը սպաննելու համար (հմտ. Ուռհ. 246—7):

Մեր պատմիչները, ինչպէս տեսնուեցաւ, չափազանց անողոք և խիստ եղած են իրենց դատումներուն մէջ հանդէպ Ալփասլանի, զայն ներկայացնելով իբրեւ գազան մը կամ արիւնհարբու վայրենի մը:

Այս տեսութեան համաձայն չեն թուիր Եւրոպացի նոր պատմիչներ, որոնք քննական ոգիով մը կը դատեն:

Ընդհակառակը, ինչ ինչ դէպքեր ցոյց կու տան թէ անիկա արդարութեան և կանոնաւորութեան կողմնակից և զեղծումներու հակառակորդ եղած է:

Ալփասլանի մահէն ետք իր անդրանիկ որդին Մելիք Շահ, Ռալիֆային կողմէ իր յաջորդը ճանչցուեցաւ և պատուեցաւ էմիր-էլ-Մուսլինին (Հաւատացեալներու հրամանատար) տիտղոսով, որ մինչեւ այն ատեն Ռալիֆաներու կողմէ նախանձախնդրօրէն իրենց վերապահուած էր (Loewe):

Մելիք Շահ, որ 18 տարեկան գահ բարձրացաւ, 20 տարի (1072—1092) կառավարեց Սելջուկ կայսրութիւնը, ու բարի և արդար վեհապետի մը համբաւը ստացաւ, հակառակ իր հօրը թողած բռնութեան և չարութեան համբաւին:

Անիկա ծանօթ էր ճալալ-էտ-Տին և Միւզ-էտ-Տին Վատտին անուններով (Herbert M. J. Loewe, The Seljuqs, in The Cambridge Medieval History t. IV Նիւ-Եորք, 1923, էջ 299—318) և գովութեամբ յիշուած է հայ պատմիչներէն իբրև «խաղաղասէր եւ քրիստոնէայսէր բարու ք» մէկը (Վարդան 105), իբրև «այր բարի եւ ողորմած եւ յոյժ քաղցր ի վերայ հաւատացելոցն քրիստոսի» (Ուռհ. 247) և իբր «ազատաբարոյ եւ մեծախորհուրդ, խոհեմ եւ արի քան զյոյսվս ի քաղաւորաց, որ քանք հոգ արդարութեամբ առ ամեցեալն վարիլ, զի մի ոք լիցի քրոսւմ ի գրկելոց եւ հպարտ ի գոռոզաց» (Սամուէլ Անեցի, 115, հմմտ. Ազգ. 1302):

Այս բոլոր գովեստները զորս շոյուած են իրեն համար, անտարակոյս ապացոյց են այն մեծ բարեացակամութեան որ ան ցոյց տուած է հայ հոգեւոր նուիրապետութեան նկատմամբ: Հայոց կաթողիկոսին խնդրանքով եկեղեցիները և վանքերը, ինչպէս նաև եկեղեցիի պաշտօնեաները ապահարկ ըրաւ ան (Ուռհ. 290, Ազգ. 1315):

Մելիք Շահի իշխանութեան շրջանին պաշտօնի վրայ մնաց Նիզամ-իւլ-Միւլք մեծ վէզիրը և երկար ժամանակ իր ազդեցութիւնը պահեց (Loewe):

Մելիք Շահ հազիւ գահ բարձրացած էր երբ ստիպուեցաւ կռուիլ իր հօրեղբորը, Քաւուրդի (Qawurd) հետ, որ հիմնադիրն էր Բիրմանի Սելջուկեան կայսրութեան: Քաւուրդ կ'ուզէր ինքն յաջորդել Ալփասլանի ըստ թրքական աւանդութեան և ասոր համար իր գունդերը առաջնորդած էր դէպի Համատան (E B.): Մելիք Շահ երբ տեղեկութիւն առաւ թէ իր հօրեղբայրը յեղափոխութիւն հանած էր և դէպի Բիրման կը յառաջանար, անմիջապէս ճամբայ ելաւ Սորասանէն դէպի Իրազ, անոր դէմ ելլելու համար: Արդարեւ յաջողեցաւ վանել անոր բանակը և զայն գերի բռնել:

Մելիք Շահ իր նախարարին խորհուրդով սպաննել տուաւ Քաւուրդը բանտին մէջ, թոյնով կամ խեղդելով (1073ին) վասնզի իր զօրքերը իրեն ցրտութիւն ցոյց տուին և Քաւուրդին համակրանք: Այս ոճիրը ժողովուրդին հազորդուեցաւ որպէս անձնասպանութիւն մը և զինուորներուն մէջ կարգապահութիւնը վերահաստատուեցաւ: (Loewe):

Իշխանութիւնը ապահովելէ յետոյ Մելիք Շահ կանոնաւորեց Փոքր Ասիոյ և Միւրիոյ զօրքերը:

Այսպէս, իր զարմիկը՝ Սիւլէյման Իպն Գութուլմիշը կարգեց արեւմուտքի հրամանատար և զայն զրկեց արշաւանքի դէպի Փոքր Ասիա և Միւրիա: (Loewe CMA. 7, 307):

Սիւլէյմանի պաշտօն տրուած էր պաշտպանել սահմանները Բիւզանդական պետութեան դէմ (Գեյցեր 310): Այս քաղաքագէտ անձը կրցաւ Արեւելքի մէջ Բիւզանդացիներուն հասցնել ամենամեծ մահացու հարուածը (Գեյցեր 310): Անկարելի և անօգուտ էր Ռոմանոսի և Վասիլի օրէնքներով մարտնչիլ մեծ հողատիրութիւններու կազմաւորման և այս շարժումին հետզհետէ ծաւալումին դէմ, բան մը որ ոչ մէկ տեղ այնքան զարգացած էր՝ որքան Արեւելքի մէջ:

Հողին կապուած ստրուկները կը մշակէին մեծահարուստ հողատէրերուն կալուածները:

Սիւլէյման իր հեռատեսութեամբ Հոռոմ կայսրներէն խլած երկիրներուն տիրապետութիւնը ապահովեց: զօրծաղրերով տնտեսական յեղափոխութիւն մը: Բոլոր գիւղացիները, որոնք, կը տառապէին ստրկութեան մէջ, ազատ հռչակեց՝ պայմանով որ գլխահարկ վճարէին: Ասով վերջ տուաւ ստրուկներու դասակարգին և այս կերպով զանոնք սիրաշահեցաւ ու Սելջուկեան իշխանութեան կապեց ամբողջ շինական դասակարգի բնակչութիւնը և ապահովեց համակրութիւնը գործող ձեռքերուն, որոնք Բիւզանդական պետութեան անտեսական յոռի դրութեան ամենավատթար մէկ հետեւանքը եղող ստրկութեան պատճառով՝ մեծապէս դժգոհ էին: Եւ զարմանալի է որ այս դժգոհները զըլխաւորաբար Հոռոմներն էին, այսինքն բուն Բիւզանդացիները, թէեւ խլամ ստրուկները և ոչ-օրթոտոք քրիստոնեաներն իսկ առանց այդ տնտեսական կեղեքումներուն ենթակայ ըլլալու՝ մասնաւոր համակրութեամբ մը կապուած չէին Բիւզանդական տէրութեան հետ (Գեյցեր 320):

Իսահակ Կոմնեն զօրավարը՝ որ Ռոմանոսի գերի իյնալէն ետք Բիւզանդական բանակին զուխը անցած էր, Կեսարիոյ մօտ մեծ պարտութիւն մը կրեց: Ասոր վրայ Բիւզանդական բանակի հրամանատարութիւնը ստանձնեց Կեսար Դուկասը, որ Նորմաններու դէմ գնաց, նախ անոնք զսպելու համար, բայց անոնց ձեռքը գերի ինկաւ:

Այն ատեն ան միացաւ Նորմանտական արկածախնդրին Ուոսելի հետ և շահը ձեռք բերելու համար արշաւեց դէպի Բիւզանդիոն՝ իր հարազատ եղբորորդիին դէմ:

Միքայէլ Պարապլինակէս կայսր (1071—1078) յուսահատական այս բուպէին, դիմեց թուրքերու օգնութեան՝ Սիւլէյմանի հետ հաշտութիւն կնքելով (1074), Մելիք Շահի հաւանութեամբ: Այդ դաշնադրութեան հետեւանքով Սիւլէյման կը ճանչցուէր օրինաւոր տէրը, Փոքր Ասիոյ մէջ Բիւզանդական կայսրութենէն իր գրաւած բոլոր հողերուն: Ասոր փոխարէն Սելջուկները կը խոստանային զօրաւոր օգնական բանակ մը զրկել Բիւզանդացիներուն: Արդարեւ Սիւլէյման կատարեց իր խոստումը: Անոր ձիաւորները հալածեցին ապստամբները և թէ Դուկասը և թէ Ուոսելը գերի բռնեցին: Դուկաս վանք քաշուեցաւ, իսկ Ուոսել յաջողեցաւ փախչիլ և սկսաւ նոր գունդեր հաւաքել Արմենիակոն թեմին մէջ: Սակայն ոչ մէկ յաջողութիւն ունեցաւ: Անոր դէմ գնաց Ալեքսիս

կոմսեն՝ Իսահակ կայսեր եղբորորդին, և յաջողեցաւ ձերբակալել ապստամբը և բերել մայրաքաղաք (Քելցեր 310—312):

Փուրքերը Փոքր Ասիոյ մէջ շարունակեցին միշտ նեղութիւններ տալ Բիւզանդացիներուն, յարձակումներով և աւարտութիւններով (Քելցեր 312):

ՍԵԼՋՈՒԿ ՆՈՒԱՃՈՒՄՆԵՐ

Փոքր Ասիոյ մէջ Սուլէյման Իպն Գուրթուլմիշ թրքական ազդեցութիւնը կը շեշտէր և նորանոր գրաւումներով կ'ընդարձակէր թրքական տիրապետութիւնը, մինչ Ազիզ, Մելիք Շահի մէկ ուրիշ զօրավարը, կը գրաւէր Երուսաղէմը 1073ին և Դամասկոսը 1076ին (E B.): Ազիզ Իպն Աւք-Իպն էլ Խուարեզմի Դամասկոսի Սելջուկեան կառավարիչը, ինչպէս կ'երեւի իր անունէն՝ Խուարեզմի բնիկ, «Թուրք էր» (Ուո. 280 և «յազգականաց» Տուղրիլի (Հեթում 27) եւ արդէն Ալփաւանի ատեն (1063—1072) իբրև էմիր կորցած էր Սիւրիան եւ Պաղեստինը Ֆաթիմեաններու ձեռքէն և Մելիք Շահի ատեն կը շարունակէր իր նուաճումները Ֆաթիմեաններու Արքայաներու հակառակորդներու հողերէն: Ան եկաւ նոյնիսկ մինչև Դահիրէ և ժամանակաւոր կերպով տիրեց անոր:

Մելիք Շահ ի վերջոյ Սիւրիան որպէս ժառանգական ճորտապետութիւն տուաւ իր եղբոր Դուռչի, որ հաստատուեցաւ Դամասկոսի մէջ և սպաննեց Ազիզը (E B. հմտ. Ուո. 280, Տրպիներ, Պասմ. Հոնաց, Կ. 215):

Այսպէս, Մելիք Շահ իբրև միահեծան տէրը երկրին, կառավարեց Արքայան Խալիֆաներու աշխարհը, ջերմ պաշտպան հանդիսացաւ Սիւնի հաւատքին և Խալիֆայութեան, և կարգեց իշխաններ և ամիրաներ զանազան երկիրներու վրայ (ինչպէս Հայաստանի, Միջագետքի, Ասորիքի և այլն) և այսպէս կազմակերպեց աւատական կազմով խոշոր պետութիւն մը:

Իր իշխանութեան միջոցին Սելջուկեանց պետութիւնը իր զօրութեան զէնիթին հասաւ, գրեթէ ամբողջ Փոքր Ասիան իրեն հպատակեցնելով: Իրեն կը հնազանդէին Քաշկարէն մինչև Նիկիա, Հերաթէն մինչև Անտիոք, Կասպեան երկիրներէն մինչև Եէմէն: Այս ընդարձակ պետութեան մայրաքաղաքն էր Սպահան Պարսկաստանի հին մայրաքաղաքը:

ՍԵԼՋՈՒԿ ՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՔԱՏՔԱՅՈՒՄՆԵՐ

Մելիք Շահի (+1092) յաջորդին և որդիին Պարկիարուխի (1092—1101) ատեն սկսաւ անկումը Սելջուկ մեծ պետութեան որ 3—4 մասերու բաժնուեցաւ, վասնզի գահին շուրջ կատարուեցան պայքարներ, որոնք պատճառ եղան պետութեան բաժան բաժան ըլլալուն,

Այսպէս Սելջուկ կայսրութիւնը բաժնուեցաւ չորս մեծ և շատ մը երկրորդական իշխանութիւններու:

Կարևոր իշխանութիւններն էին 1) Սելջուկ կայսրութիւնը, որուն կեդրոնն էր Սպահան: Ասիկա պահեց իր գոյութիւնը իբրև Պարսկաստանի Սուլթանութիւն:

2) Սելջուկներու նախնական բնակավայրին, այսինքն Խուարեզմի շրջա-

նակը կազմեց անջատ իշխանութիւն մը:

3) Ռումի Սելջուկ հարստութիւնը կամ Իկանիոյ Սուլթանութիւն կոչուած այն պետութիւնը, զոր Փոքր Ասիոյ մէջ կերտած էր Սիւլէյման Իպն Գուրթուլմիշ և որ Մելիք Շահի մահէն ետք խալաւ մերժեց ընդունիլ անոր յաջորդներուն գերիշխանութիւնը:

4) Նոյնպէս Սիւրիոյ մէջ Հալէպի և Դամասկոսի շուրջ կազմուած Դուռչի իշխանութիւնը, որ Սիւլէյմանի տէրութեան պէս դարձաւ բոլորովին ինքնիշխան ու անկախ ու չճանչցաւ մեծ Սելջուկին գերիշխանութիւնը:

Այս չորս ընդարձակ և մեծ Սելջուկ իշխանութիւններէն զատ, Մելիք Շահի կամ առաւելապէս Սանճարի մահերէն վերջ՝ գոյութիւն աւին մեծ թիւով թուրք պղտիկ տանտիրութիւններ (segneuries) որոնք առաւել կամ պակաս իրական հնազանդութեամբ մը կապուած էին կեդրոնական իշխանութեան, կաս իրական հնազանդութիւններէն առաջին երկուքը, Պարսկաստանի և Խուարեզմի (1) Սուլթանութիւնները, իրարու դրացի էին և ջնջուեցան Խուարեզմի և Թաթարական ցեղերու պատկանող ասպատակներէ, որոնք նախ Խուարեզմի և ապա Պարսկաստանի տիրապետեցին և վերջ տուին հոն հաստատուած Սելջուկ Սուլթանութեան 1114ին: Երրորդը՝ Ռումի Իկոնիոյ Սուլթանութիւնը, ամէնէն երկարատեւը և տոկունը հանդիսացաւ, վասնզի մինչև 1309, այսինքն ԺԳ. դարուն սկիզբները, պահեց իր անկախութիւնը, իրեն դրացի Կիլիկիոյ հայկական թագաւորութեան պէս, որուն հետ երբեմն բարեկամական և երբեմն թշնամական յարաբերութիւններ ունեցած է տեւականապէս:

Իսկ Սիւրիոյ Սելջուկ իշխանութիւնը չկրցաւ Իկոնիոյ Սուլթանութեան չափ երկարակեաց ըլլալ վասնզի ԺԳ. դարուն կէսին (1260ին) ընկճուեցաւ և նուաճուեցաւ թաթարներէն (Ալիշան, Յուսէիկ Բ. 410):

(1) Սանճարի (1117—1156) մահէն վերջ, երբ Սելջուկ կեդրոնական միակ իբխանութիւնը քայքայուեցաւ, քրեական ցեղանկարներու արտաքին՝ Խուարեզմի (այժմ Խիվա) քաղաքին մէջ կազմուեցաւ հօտ իբխանութիւն մը, որուն առաջին վեհապետը եղած է Անուսթուկից, որ Խուարեզմէն թուրք գերի մըն էր եւ հեզգիտէ բարձրագոյն Սելջուկ Շահին (1072—1092) հետ ճակատէր թուրք գերի մըն էր եւ հեզգիտէ բարձրագոյն Սելջուկ Շահին կը յաջորդէ 1097ին իր որդին Գուրթուլմիշ Մուհամմէտ, որ Պարկիարուխի կողմէ կ'ստանայ «Խուարեզմի շահ» տիտղոսը (Lcawe): Ասոր կը յաջորդէ 1123ին իր որդին Ազիզ, որ Եւս սարածեց իր հողերը. մասամբ ի վնաս Սիւնիոյ (1117—1156) եւ ոչ մէկ միջոց խնայեց իր անկախութիւնը ձեռք բերելու համար: 1138ին Սիւնիոյ առաւել ղեկավար Խուարեզմի եւ յաղթեց վնասաբար Ազիզի, որուն որդին Իլիլիկ ալ սպաննուեցաւ այս պատերազմին մէջ: Սիւնիոյ Խուարեզմի կուսակալ Կարեզմի իր եղբորորդին Սիւլէյմանը եւ ասով պահ մը վերջ տուեցաւ Խուարեզմի անկախութեան, սակայն Ազիզ միանալով արագորէն յառաջացող Քարախիթայի կայսրութեան Կիւրխանին (մեծ-խահին)՝ փառաւոր յաղթանակ մը տարաւ Սմրգանի մէջ 1141ին Սիւլէյմանի վրայ որ փախաւ իր հօտերէն Սիւնիոյ մօտ, Խուարեզմը լիւրջով Ազիզի (Lcawe եւ E B.) Սիւնիոյ 1142ին եւ 1147ին, երկու անգամ եւս Ազիզի դէմ պատերազմեցաւ, բայց միշտ ճեղղատուութեամբ վարուեցաւ: Ազիզ իր կայսրութիւնը ընդարձակեց մինչև Ժանց (Jand) Ախաթէտի վրայ եւ մեռաւ 1156ին: Իր յաջորդներէն Թակաւ 1194ին ներգրութեամբ սպաննելով Իրաքի եւ Քիւրխանի Տուղրիլ Բ. Սուլթանը՝ անոր երկիրները միացուց իր կայսրութեան եւ գրեթէ բոլանդակ Պարսկաստանի տէր դարձաւ:

Խուարեզմի շահերուն այս հարստութիւնը դար մը եւս շարունակուեցաւ եւ վերջ գտաւ երբ Շահ Մուհամմէտ եւ իր որդին ձեռնադրուեցին Մանկուկներու կողմէ քաղաքացեաց:

Իսկ կազմուած բազմաթիւ տանուտիրութիւնները իրենց շարունակական ըմբոստութիւններով տկարացուցին ոչ միայն կեդրոնական իշխանութիւնը, այլ նաեւ իրենց փոխադարձ պատերազմներով նաեւ բովանդակ կայսրութիւնը (Læwe):

Պետութեան քայքայումը հետզհետէ աւելի շեշտուեցաւ: Վասնզի կուսակալները — որոնք Աթարէկ կը կոչուէին — աւատական դրութեամբ, քիչ քիչ իրենց յանձնուած երկիրներուն տէր դարձան և ինքնագլուխ ըլլալու միտում ցոյց տալ սկսան:

Այս մանր իշխանութիւններուն գլուխը կը տեսնուէին երբեմն Սելջուկ իշխողներ՝ ազգականական կապերով կապուած մեծ Սելջուկին և երբեմն ալ արքայական ընտանիքին չվերաբերող Թուրք էմիրներ, որոնք ժառանգական ճորտեր դարձած էի և սովորաբար կը կրէին այդ Արապէկ տիտղոսը, ինչպէս Պարսկաստանի, Ատրպատականի, Սիւրիոյ և այլ Աթապէտները (EB.):

Սանճարի 1117—1156) իշխանութեան վախճանին այս դրութեան անպատեհութիւնները երեւան եկան: Այս թուականէն յետոյ, Սելջուկներուն պատմութիւնը դարձաւ պատմութիւնը այն միութիւններուն և իմբաւորումներուն, որոնց միջեւ մինչև այն ատեն բաժնուած էր այդ մեծ կայսրութիւնը որ իր մէջ կը պարունակէր Պարսկաստանը, Հոյաստանը, Միջագետքը, Սիւրիան և Կեդր. Ասիոյ մէջ Անգրոքսոսը (Transoxiana):

Սելջուկները իբրեւ անքաղաքակիրթ ժողովուրդ, չկրցան հաստատել որևէ կանոնաւոր և ամուր վարչաձև մը, ինչպէս իրենց գրաւած բոլոր երկիրներուն՝ նոյնպէս նաև Հայաստանի մէջ (հմտ: Արշակ Ալպոյաճեան «Պատմական Հայաստանի Արտաքին և Ներքին Սահմանները 69»):

Անուանապէս և ըստ երևույթին մեծ համադաշնակցութիւն մը կը կազմէին այն մեծ ու պղտիկ բազմաթիւ իշխանութիւնները, որոնք իբր թէ Սելջուկ կայսրութեան մաս կը կազմէին, բայց իրապէս անկախ և ըմբոստ, շարունակ իրարու հետ վէճեր և կռիւներ կ'ունենային: Մեծ Սելջուկը իբրեւ գերագոյն պետ և իբրեւ իրաւարար կ'ուզէր միջամտել այս վէճերուն, սակայն իր իշխանութիւնը որ իբր կեդրոնական ուժ պիտի տիրապետէր, չունէր բաւականաչափ ուժ միութիւնը պահելու համար, այնպէս որ Սանճարի մահէն (1156) վերջ պետութիւնը բոլորովին բաժան բաժան եղաւ:

Այս քայքայումէն օգտուելով, հարկատուներ և կուսակալներ դէպի անկախութիւն քայլ մը ևս առին, ինչ որ Աթապէտներու կերպով մը աւատական դրութեան անխուսափելի հետեւանքն էր ((Loewe):

Այս կեդրոնին անզօր գերիշխանութիւնը երբեմն ճանչցող և երբեմն մերժող ժառանգական իշխանները, իրենց չըջանակներուն մէջ կազմեցին աւելի կամ նուազ տեւական պետութիւններ և իշխանութիւններ:

Այս ընդհանուր խառնակութիւններու միջոցին, Հայաստանի մէջ — որ Պարսկաստանի Սելջուկներու տիրապետութեան տակ էր — տեղաւորուեցան այլազան ժողովուրդներ և հոն ամրապէս հաստատուեցան, չարագուշակ ապագայ մը պատրաստելով Բիւզանդական պետութեան, զի առաջին անգամ էր որ Փոքր Ասիոյ բարեւից դաշտերուն տիրապետող ռազմական զիրքը հայկական լեռնադաշտը, օտար կիսավայրենի նոր ու առոյգ ցեղի մը ձեռքը կ'անցնէր:

Իրաւ է որ, մինչև այն թուականը քանի քանի անգամներ Բիւզանդական կայսրութեան ոսոխ պետութիւններու ձեռքը անցած էր Հայաստանը, սակայն անցեալին ո՛չ Բիւզանդական պետութիւնը այնքան տկարացած էր և ո՛չ ալ տիրապետողները, այնքան կենսունակ ուժերով կը գրաւէին երկիրը, այլ ուժասպառ և գրեթէ յոգնած վիճակի մէջ:

Նոյնպէս նախկին գրաւումներու ժամանակ երկիրը սրբան որ ալ կ'ընկճուէր բայց միշտ, գէթ մասամբ, տէրն էր իր ճակատագրին: Նախարարները և իրենց զօրագունքները իրենց գոյութիւնը կը պահէին: Հետեւաբար ուժ մը կը ներկայացնէին, որոնք հարկ եղած ատենը կրնային իրենց ազդեցութիւնը դպալի ընել տալ և նոյնիսկ երկիրը մաքրել օտարներէն: Այդ շարժումներն ալ արգելք էին ապահով առաջխաղացման մը, մինչ Մելիք Շահի տիրապետութենէն յետոյ շնորհիւ Բիւզանդական որքան վատասիրտ նոյնքան անմիտ քաղաքականութեան, այդ ներքին ուժերը գոյութիւն ունենալէ զաղբեցան հայկական զօրքին ցրուելով:

Մելիք Շահ արշաւեց մինչև Եփրատ, որուն արեւելեան կողմը գտնուող հողերը կցուեցան Սելջուկ պետութեան: Իր որդին Պարկիւրուխ (1092—1105) անցաւ Եփրատը և մինչև Անարզարա և Հիւանի—Մանսուր յառաջացաւ:

Իսկ Մուհամէտ Տափար (1105—1118) ամէն տարի Ատրիք և Կիլիկիա կ'արշաւէր (Աղգ. 1321. 1338—9):

Այս նուաճողական և ծաւալողական շարժումները և գահին շուրջ պայքարները, արգելք էին պետութեան ներքին կազմակերպութեան և պետութեան կանոնաւոր վարչութիւն մը ունենալուն, վասնզի երկիրը տեւապէս անպահովութեան և խռովութեան մէջ կը մնար:

Ինչպէս տեսնուեցաւ Մանազկերտի վճռական ճակատամարտը Հայաստանի ճակատագիրը յանձնեց Սելջուկներու ձեռքը, ուստի 1071ին Ալփասլան Հայաստանը փոխարքայութեան մը վերածեց և այս պաշտօնը վստահեցաւ իր քեռորդին Սիւլէյման Իպն Գութուլմիշի:

«Բայց Սիւլէյման եւ իր չորս եղբայրները, զենով հզօր եւ իօխանութեան մեջ փառասեր, վրեժխնդրական ոգիով ալ լեցուած ըլլալով՝ ապետրասօրեկն սուր ֆաեցիկն Ալփասլանի որդւոյն Մելիք Շահի դէմ 1076ին:

Այն ասեմ, երբ երկու դիւերիմ բանակներ նսանի կը սպասէին զիրար փողոսելու, Պաղօսի Աբբասեան եւալիթան կը փութայ միջամտել եւ կը յօդորէ որ փոխանակ եղբայրասպան կռիւով զիրար փնացնելու, իրենց միացեալ ուժերը անհաւաս Յոյներուն դէմ գործածեն:

Երկու կողմերն ալ անսացին այս պատգամին:

Մելիք Շահ ողջագուրեց իր ըմբոստ ազգականները եւ Սիւլէյմանի յանձնեց արքայական դրօշակը ազատ համարձակ աբխարհակալութիւններ բնելու եւ ժառանգական իօխանութիւն մը հիմնելու Ալիսէն մինչև Պոլիս եւ անկէ ալ բոլոր ծանօթ եւ անծանօթ երկիրներու վրայ: (Edward Gibbon Decline and Fall of the Roman Empire ed. J. B. Bury. London 1912 vol. VI. 258 կամ կոմմազենացի, Փիլաթոս Հայր, 1930, Հալէպ, 41—42.)

Այս Հայաստանի Սելջուկ փոխարքայութիւնը հազիւ 1—2 տարի կեանք ունեցած է վասնզի Սուլէյման ապստամբած է և Պաղտատի Ոսլիֆային միջնորդութեամբ անոր ասպարէզը փոխուած է և Փոքր Ասիան իրեն տիրակալութեան ձգուած է:

Իբրեւ փոխարքայ Հայաստանի՝ Սուլէյմանի կը յաջորդէ Սրահանգը (Ա. Ալպոյաճեան, Պատմական Հայաստանի արձափին եւ ներքին սահմանները, 303-4:)

Մելիք Շահ թոյլատրեց որ իրենց իշխանութիւնը պահեն այն հայ և վրացի իշխանները, որոնք իր գերիշխանութիւնը կը ճանչնային: Այնպէս որ Հայաստանի միայն արեւելեան մասը ուղղակի Սելջուկ իշխանութեան ենթարկուեցաւ, իսկ անկէ դուրս մնային Վրաստան, Սիւնիք, Տաշիրք, ինչպէս նաև Կարին և Կարս:

Մինչեւ 1092 Մելիք Շահի մահը, Հայաստան այս վիճակին մէջ մնաց, Սելջուկ փոխարքան էմիր տիրողսով կը նստէր Գանձակի մէջ:

Պարկիրուխի ժամանակ (1092—1104) Հայաստանի կամ Կովկասի շրջանին վերակացուն եղաւ իր մօրեղբայրը Իսմայէլ, Արկուին մեծ ամիրային որդին (տես. նոյն, 303) որ նախապէս էր «երեսաց փոխան ի վերայ ամենայն աւսխարհին Պարսիցս, (Ու. 294) վասնզի Պարկիրուխ հազիւ 13 տարեկան էր իսկ յետոյ «սիրեալ եր իբրեւ զքազաւոր ի վերայ ամենայն աւսխարհի Հայոց» թերեւ Պարկիրուխի խելահասութենէն վերջ Հայաստան զրկուած ըլլալով: Անոր իշխանութեան ատեն «ամենայն ոք սիրեալ եր հայրեկեանս իւրոց» (Ու. 298—9): Ինչ որ կը նշանակէ թէ բնիկ իշխանները կը պահէին իրենց հողերը: Իրեն շոյլուած գովեստներէն յայտնի է թէ հայերը գոհ էին իր իշխանութենէն:

Դժբախտաբար Իսմայէլ կ'սպաննուի և 1098ին Մուհամէտ Տափար իրրեւ գահակից կամ փոխարքայ ինքը կ'ստանայ Ատրպատականը և Արեւելեան Հայաստանը: այսինքն Հայաստանի այն մասերը, որոնք ուղղակի Սելջուկներէն կը կառավարուէին: Գանձակ այս իշխանութեան գլխաւոր քաղաքն էր և իրեն ենթակայ կամ ձորտ ունէր շատ մը էմիրներ, թէ՛ Աղուանից և թէ՛ Հայոց երկիրներուն մէջ:

Այս կողմնակի Սուլթանութիւնն ալ կարճ տեւած է (1098—1104) վասնզի Պարկիրուխի մահէն (1104) վերջ, Մուհամէտ Տափար իր մականին տակ առաւ անոր սեփական Արեւմտեան Իրանը, Միջագետքը և Ատրիքը և կազմեց բաւական ընդարձակ Սուլթանութիւն մը, Համատան մայրաքաղաքով:

Հայաստան, որ այս Սուլթանութեան մաս կը կազմէր, դարձեալ հաստատուն վարչութիւն մը ունենալու բախտը չունեցաւ:

Սելջուկ պետութեան մէջ ծագած խառնակութիւններուն ազդեցութիւնը կրեց Հայաստանն ալ, ուր երեւան եկան այլազան իշխանութիւններ, մասնաւորապէս ժ. գարուն առաջին տարիներուն, իբրեւ ստորաբաժանումները Սելջուկ մեծ պետութեան, բացի տակաւին ժամանակի մը համար իրենց անկախութիւնը պահող հայկական Բագրատունի, Սիւնի, Արծրունի, Մամիկոնեան, Աղուան, Պահլավունի, Վրահայկական անկախ իշխանութիւններէն, ինչպէս նաև Արարական տիրապետութեան շրջանին հաստատուած զանազան էմիրութիւն-

ներէն, որոնք Հայաստանի զանազան կողմերը հիմնուած էին և երկիրը իւրաւու մրցակից և հակառակորդ, կրօնքով և մտայնութեամբ այլազան վարիչներով կը կառավարէին երբեմն իրարու միանալով և երբեմն իրար դէմ կուռելով:

Քրիստոնեայ իշխաններու ներքեւ իրենց գոյութիւնը պահող պզտիկ տէրութիւններուն ամէնէն նշանակելին Վրաստանի թագաւորութիւնն էր, որ Հայ Բագրատունիներու իշխանութեան տակ, Վրաստանի աշխարհապրական ղրքէն Բագրատունիներու իշխանութեան օգտուելով, կը շարունակէր բաւական ուժ ներկայացնել և իր զօրաւոր կազմալուծութեամբ դեր մը խաղալ, Վրաստանէն դուրս Հայաստանի հողին վրայ բնական զինակից հանդիսանալով հայ բնիկ իշխանութիւններուն:

Մասնաւորապէս Տափարի մահէն (†1156) վերջ, Վրաստան կրցաւ նշանակելի դեր կատարել, բաւական զօրաւոր հարուածներ տալով Սելջուկ պետութեան Պարսկաստանի հատուածին, սակայն չկրցաւ միութիւն մը ստեղծել իր շուրջը համախմբելով իրենց անկախութիւնը պահող քրիստոնեայ տէրութիւնները վասնզի իրենց հողերը իրարու կից միապաղաղ տարածութիւն մը չէին և թէ այլազգի իշխանութիւններով շրջապատուած, կղզիացեալ վիճակ մը ունէին, հետեւաբար հազիւ կրնային իրենց գոյութիւնը քաշկուտել:

Եղաւ ժամանակ որ բոլորովին բաժան բաժան եղաւ Հայաստան և Իսլամ ու Քրիստոնեայ Պարսիկ, Քիւրտ, Արար: Հայ, Աղուան, Վրացի և այլ ցեղերէ փոքրիկ իշխանութիւններ կազմուեցան անոր հողին վրայ:

Անոնց մէջ գտնուած են իշխանութիւններ որոնք փորձած են հայ տարւրին վրայ կռթնող պետութիւն մը հիմնել և հակառակ իրենց իսլամ ըլլալուն իրրեւ «Հայոց Թագաւոր» (Շահի Արմէն) ներկայանալ (1): Այս իշխանութեան պատմութիւնը (2) ցոյց կու տայ որ այդ վեհապետները ինչպէս աշխատած են կազմել համազանչակցութիւն մը՝ աւատապետական կարգերով, առանց Հայաստանի մէջ գոյութիւն ունեցող բնիկ և եկուոր իշխանական տուներու գոյութիւնը ջնջելու, սակայն չեն յաջողած, վասնզի ոչ մէկ ներդաշնակութիւն և հասկցողութիւն կար Հայաստանի մէջ կազմուած իշխանութիւններուն միջեւ, և ոչ ալ Մուհամէտ Տափար Սելջուկ վեհապետին մահէն վերջ, գերիշջեւ, և ոչ ալ Մուհամէտ Տափար Սելջուկ վեհապետին մահէն վերջ, գերիշջեւ խան վեհապետի մը հաւասարակշռող հեղինակութիւնը: Այնպէս որ իրարու հակառակորդ իշխանութիւնները մերթ կրօնական և մերթ ցեղային պատճառներով, շարունակ իրարու հետ պայքարեցան:

Բիւզանդացիք թէեւ բաւական հեռու վանուած Եփրատէն, ուղղակի և անուղղակի այդ կռիւններուն ուժ տուին՝ երբեմն խառնուելով այդ մասնր սակայն քանդող և աւերող ներքին շփոթութիւններուն, մէկ կամ միւս կողմին դիտումնաւոր պաշտպանութիւններ ընծայելով, այնպէս որ երկիրը զարհուրելի կերպով աղէտներու մատնուած և շարաշար փնասուած և ուժասպառ եղած էր երբ Մոնկոլները երեւացին պատմութեան հորիզոնին վրայ:

(1) Բոյոբ այս իշխանութիւններուն վրայ առանձին առանձին եւ յատուկ տեղեւորութիւններ տեսնալու համար դիմել՝ Պատմ. Հայաստանի Սահմանները գործիս (էջ 66—76 եւ 257—326):

(2) Տես. Պատմ. Հայաստանի Սահմանները էջ 311—314, այս իշխանութեան պատմութիւնը ներկայացուած է բաւական ընդարձակօրէն:

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ՄՈՆԿՈՂԱԿԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՏԱԿ

(1220—1382)

Մոնկոլները, որոնք կը պատկանէին թրքական ասպատակ ցեղերու եւ թուրք ալ կը կոչուէին, արչաւանքներու մէջ ամէնէն հեռուները հասնողները հանդիսացան, ինչպէս նաև ամէնէն հզօրը, վայրագը կամ աւելի լաւ է ըսել՝ ամէնէն աւելի նեղուր, այնպէս որ հայ պատմիչներ զանոնք կոչած են «Ազգ նեղուր» (Ալիշան, Յուսէփ, Բ. 411): Ասոնք մէկ ճիւղն էին Հսի Ուէյ (Hsi Wei) ժողովուրդին, և հպատակ էին Խիսաններու և ապա Չին-Թաթարներու, որպէս բնակավայր ունենալով Բուրխամ (Burkham) լեռները, Օնոն և Կերուլան գետերու միջև: Բուն նախնական Մոնկոլ ցեղեր այժմ ալ գոյութիւն ունին և գրեթէ քիչ բացառութեամբ կը գրաւեն նոյն հողերը, զորս կը գրաւէին Չինկիզ իմանի օրով — այն է Չինական մեծ պարսպին հիւսիսային կողմը Մանշու (Mandshu) երկրամասին արևմտեան մասերը, տարածուելով մինչեւ Պայքալ լիճին հիւսիսային եզրերը: Հոն կը թափառէին Մոնկոլ զանազան ցեղեր, որոնք ատելութեամբ իրարու դէմ լեցուած էին:

Մինչեւ ԺԳ. դար Մոնկոլները միայն Չին աղբիւրներու մէջ կը յիշատակուին, մօտաւորապէս Քր. է. 1766 տարի առաջ, Թանգ (Teng) արքայական տան օրով (Տիրայր Արք. Ֆրիկ Դիւան, 1952 Նիւ-Եորք, 579):

Մեր պատմագիրներէն Կիրակոս Գանձակեցի առաջին անգամ զանոնք կը յիշէ Թաթար անունով, իսկ Ստեփանոս Օրբելեան Մուղուլ և կը կարծէ թէ գիւղացիները միայն Մուղուլներուն Թաթար անունը կու տային և Թաթարը Մոնկոլին ռամկօրէն էր (տես Գ. Ալթունեան Թաթարների արեւանգը (1) ԱՐԱՐԱՏ 1912, 663): Կ'երևի թէ հիմ մը ունի աս հաւաստումը, վասնզի Չինացիք Մոնկոլ բառը կը թարգմանէին «քաջ», «արի» և «աներկիւղ» (Ֆրիկ, 579) մինչ Հեթում (31) Մոնկոլը կը թարգմանէր վարատական կամ փախստեայ:

Մոնկոլները թրքական ասպատակ ցեղերու մէջ ամէնէն սոսկալին էին: Անոնք ոչնչացուցին մշակոյթի և քաղաքակրթութեան այն մնացորդները, որոնք Սելջուկներու բարբարոսութիւններէն զերծ մնացի էին: Կեդրոնական և Մերձաւոր Ասիան անոնց ոտքին տակ տխուր աւերակներու շեղակոյտներու վերածուցան, և Արեւելքը ամայացաւ, վասնզի իր վաճառաշահ, հարուստ և չքեղ շահաստանները կողոպտուեցան:

Հայաստան եւս չարաչար տուժեց այս ժողովուրդին արչաւանքէն: Թէպէտ անոնց նպատակակէտը Մերձաւոր Ասիոյ հարուստ երկիրներն էին, սակայն ինչպէս բոլոր Ասիական բարբարոս ժողովուրդներ, ասոնք ալ անցան իրենց արչաւանդիին վրայ գտնուող Հայաստանէն, որ անգամ մը եւս կրեց աշխարհակալական արչաւանքներու աւերիչ հետեւանքները:

(1) Ասիկա յօդուածաւրբ մըն է որ գրուած է ազբիւր գործածելով ժամանակակից եւ յաջորդ դարերու Հայ պատմագիրներ, ինչպէս նաեւ Եւրոպացի, արաբ եւ թուրք պատմիչներու եւ ուղեգիրներու գործերը: Մեծապէս օգտուած են այս յօդուածաւրբէն, որուն նախնական բնագիրը աւերեց էր:

Մոնկոլները ճակատագրական դեր մը կատարած են ոչ միայն մեր ազգին, այլ գրեթէ աշխարհի բոլոր ազգերու պատմութեան մէջ քիչ բացառութեամբ, վասնզի անոնք անօրինակ նախճիրներ գործած են ընդարձակ տարածութեամբ երկիրներու մէջ և կազմած են աշխարհի ընդարձակագոյն պետութիւնը, որ կը տարածուէր Մայրագոյն Արեւելքէն կամ Խաղաղական Ովկիանոսէն մինչեւ Կեդրոնական Եւրոպա:

ՄՈՆԿՈՂՆԵՐՈՒ ՖԻԶԻՔԱԿԱՆ, ՆԿՈՐԱԳԻՐԸ ԵՒ ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԸ

Այս ցեղին մարդիկը, կերպարանքով կը տարբերէին արեւելքի ծանօթ ժողովուրդներէն, վասնզի ճիւղն ընտելած կերպարանաց դժոխասես եւ ահագնալուր, մօրուս ոչ ունելով բայց սակաւուց ոմանց կամ ի կլափն կամ ի շուրթն. ալն նեղ եւ արագասես, ձայն նուրբ եւ սուր, բազմակեացք եւ թեւոզ (Կիրակոս 147) իսկ Թաթարներու Պատմութեան հեղինակը (1) կ'ըսէ «Չին ոչ էին իբրեւ զմարդ առաջինն, որ եկին ի վերին երկիրն, այլ էին ահագինն թեւոզաց եւ անպատելիք, զի գլուխն մեծ էր իբրեւ զգոմիւր, աչքերն նեղ՝ իբրեւ զմարդ, քիչ կարն՝ իբրեւ զկաթուի, դուռնն մուռնն իբրեւ զգան նեղ՝ իբրեւ զմարդ, քիչ կարն՝ իբրեւ զկաթուի, մօրուս բնաւ իսկ չուճէրն բարակ զինչ մըջման, ոտներն կարն խոզի, մօրուս բնաւ իսկ չուճէրն, քաւաք ունէին զառիւծու. ձայն նշող զերդ արձուք, ուր չպատեք, անդ գտանք: Կանայն իւրեանց ունէին զգականի սուլուլի վերանալի, ծածկեալ զարագուրով գրպակի, երեսն լայն պեւեփ սպանմամբ դեղով ծեփեփն, իժի նման ծնանէին, եւ գայլոյ պէս կերակրէին: Մանն ի նոսա իսկ չերեւիւր, վասն այն՝ որ երեք հարիւր տարի ապրէին, այս ցեղ էին առաջինն որ եկին յաշխարհն վերին եւ հաց ամենեւին չուտէին» (ես Յուս. 1870 էջ 15—16):

Օրբելեան Բ. (147) ընդհակառակը զանոնք կը ներկայացնէ «պատկերով յոյժ գեղեցիկ եւ լեզկ բոս կանացի դիմաց»:

Հեթում (31) կ'ըսէ թէ անոնք կը բաղկանային եօթը տոմարէ կամ տեւրութիւններէ, որոնց գլխաւորներէն մէկն էր Մուղալը (Եւրոպացիներու Մոնկոլը): Մոնկոլներու իշխանութեան կեդրոնավայրը կը կոչուէր Ղարաղրում կամ Գարագորում Գարախիտա աշխարհին մէջ, Թիպետի հիւսիսային կողմը:

Անոնց նախնական բնակավայրը կը բաժնուէր երկու մասի, Ներքին և Արտաքին:

Ներքինը Չինական աշխարհին դրացի՝ կրած էր անոր քաղաքակրթական ազդեցութիւնը, և խաթարուած էր իր ազգային դրոշմը: Իսկ Արտաքինը կը նկատուէր Մոնկոլներու նուիրական երկիրը, հեռու մնացած էր արտաքին ազդեցութենէն: Ոչ Չինական մշակոյթը և ոչ ալ իսլամ կրօնքը կրցած էին հոն մուտք գործել Մոնկոլները պահած էին հոն իրենց ցեղին հարազատ կեանքն ու մտայնութիւնը որպէս վաչկատուն, ամէն կարգ կանոնէ ազատ՝ անասնձ ժողովուրդ մը: Զ. դարուն երբ թուրքերը տիրեցին երկրին, ստիպուեցան ճանչնալ անոնց ներքին ազատութիւնը: Երկրին կլիման ձմեռը սաստիկ ցուրտ ու

(1) Երբեմն սխալմամբ Մազաքիա Վրդ.ի մը վերագրուած:

հաւատ ընծայել կարելի է Կիրակոս Վրդ. Գանձակեցիի, որ իբր թէ Հեթում թագաւորէն իմանալով կը խօսի «աշխարհ»ի մը վրայ, որ «անդր քան զՂասայիին» այսինքն Չինաստանէն անդին էր, և կու սայ այնպիսի տեղեկութիւններ, որոնք անհաւատալի են: Իբր թէ հոն «կանայք են ի ձեւ մարդոյ՝ բանականք, եւ արքն ի կերպարանս շանց եւ են անբանք»: Այս տեղեկութիւնները նոյնիսկ աւելորդ է յիշել (տես. Կիրակոս, 216), որովհետեւ արժէք չունին և իրական չեն:

Կիրակոս, ի մէջ այլոց կ'ըսէ թէ «կայ եւ աշխարհ բազում կուպատեցից, որ պատեան կուռս կուեղեն մեծ յոյժ, անուն Շակմոնիա», որ իբր թէ 3040 տարեկան էր (Կիրակոս, 216) և կը յիշէ «այլ միւս եւս ոմն՝ որում անուն էր Մագրին», որուն «անհնարին» մեծութեամբ պատկերը շինած էին: Անոր քուրմերը «հանդերձ կանամբք եւ մանկովք... անուանին Տոյինք, գերձածք հերոք եւ մօրուօք, ունին եւ փիլոն դեղին քս նմանութեան քիստոնէից, բայց վլանջօքն ունին եւ ոչ քիկամբք»:

Կիրակոս այս երկու աստուածներուն մասին կը խօսի իր գործին մէջ ևս այլուր (տես. 233—4), ինչպէս նաև Վարդան (159—160)՝ դրեթէ միեւնոյն ձեւով:

Մինչև ժ. Գ. դար երկար ժամանակ անցած էր և, ինչպէս կը տեսնուի, անոնք որ անշարժ մնացած են իրենց նախնական որորանին մէջ, չէին կրցած որոշ զարգացման մը հասնիլ, և մէկ կրօնքի մը յարիլ: Ընդհակառակը զանազան կրօնքներու, ինչպէս Շամանիզմի, Մովսիսականութեան, քրիստոնէութեան, իսլամութեան, Պուտտայականութեան միջև տատանած են, մինչև որ Չինաստանի տիրակալող Մոնկոլները՝ իրենց հպատակներուն կրօնքին՝ Պուտտայականութեան և Մերձաւոր Ասիոյ մէջ հաստատողները 1303ին վերջնականապէս իսլամութեան յարած են:

Բայց մինչև այն ատեն Մայրագոյն Արեւելքի վաչկատուն ցեղերէն ա, նոնք որ զանազան պատճառներով դէպի արեւմուտք շարժեցան, և իրենց թափառումներուն միջոցին, շփումներ ունեցան մշակոյթով իրենցմէ բարձր ժողովուրդներու հետ, անոնց ազդեցութեան տակ, քիչ շատ զարգացան (հմտ. Գ. Ալթունեան, Արարատ 1912, 962 և 964):

Առաջինը այն ազգերուն, որոնց հետ շփում ունէին անոնք՝ Չինացիք էին, որոնց Պուտտայական կրօնքը քիչ շատ տարածուեցաւ Մոնկոլներու մէջ:

Նոյնպէս յարաբերած են իսլամացած երկիրներու հետ — իբր բարեկամ կամ թշնամի կամ վարձկան Նալիֆային բանակին մէջ — և շատեր իրենց բնակավայրէն դուրս իսլամացած են:

ՔՐԻՍՏՈՆԷՍԻԹԻԻՆՆԵՐ ԹՈՒՐԿ ԾԵՂԵՐՈՒ ՄԷՋ

Քրիստոնէութիւնը Թուրքերու մէջ չէ կրցած տարածուիլ դժբախտաբար, խարուսիկ և վաղանցուկ յաջողութիւններէ ետք անհետանալով, նոյնիսկ քրիստոնեայ քարոզիչներու մրցակցութեան պատճառով, մինչ եթէ յաջողէր, թերեւս աշխարհի ճակատագիրը այսօր տարբեր պիտի ըլլար:

Քրիստոնեայ քարոզիչներ շատ կանուխ, նոյնիսկ Գ. դարուն Սորասանի

ճամբով մտնելով հոն գործել սկսած են: 334ին Մերվի մէջ քրիստոնեայ եպիսկոպոս մը կար (Գ. Ալթունեան, 1912 Արարատ, 965):

Քրիստոնեաներ քիչ յետոյ կու գան Մոնկոլիա և ամբողջ Միջին Դարուն շարունակ կը յիշուին առաքելութիւններ և տեւականօրէն հոն ապրող քրիստոնեաներ (նոյն):

Բայց մինչդեռ Պուտտայական և Մահմետական կրօնները ժողովրդային զանգուածներուն վրայ տիրապետած էին, անհատ քրիստոնեաները, երբեք այդ ուժը չեն ունեցած. վասնզի քրիստոնէութիւնը ժողովրդային զանգուածին կրօնքը չէր եղած:

Զ. դարուն սկիզբը (503), արքեպիսկոպոսութիւններ հաստատուած էին Հերաթի և Սմրղանտի մէջ:

Զաքարիա Հոնտորի եկեղեցական պատմութիւնը (ապ. Լէյպցիկ 1899 էջ 254—256). որ գրուած է Զ. դարու առաջին կէսին, կը յիշէ որ Հոնայ աշխարհի (1) մէջ քրիստոնէութիւնը քարոզուած է Կաւասի (488—531) օրով, երբ Հոմմէական երկիրներէ դերի բերուած քրիստոնեաները կը վաճառուին Հոններուն և հոն փոքրիկ համայնք մը կը կազմեն:

Ապա կը հրաւիրեն Աղուանից (Արան) եպիսկոպոս Քուրդուշտը, այսինքն Միթիթարը, որ հետը առած քանի մը կրօնաւորներ, Հոնայ Դուռէն կ'անցնի և հոն կը մկրտէ գերիներէն շատերը, և Հոներէն մաս մը քրիստոնեայ կը դարձնէ:

Երկու տարի յետոյ Քարդուշտը ետ կը դառնայ Հոներու երկիրէն և իրեն տեղը կը զրկէ Մաք անունով հայ եպիսկոպոս մը քանի մը քահանաներու հետ: Մաք հոն կը շինէ աղլուսակերտ եկեղեցի մը:

Նոյնը կը հաստատէ 547—549 թուականներուն Կոզմոս Հնդկաչու, գրեւորով թէ Զ. դարուն Բակտրիայի, Հոնայ աշխարհի, Պարսկաստանի, Մարաստանի, Ելամացիներու երկիրին և բոլոր պարսիկ երկիրներու մէջ կը գտնուէին մեծ թիւով եկեղեցիներ (Topographia Christiane Գ. 179): 553ին կը յիշուի Գիլանի մէջ Նեստորական եպիսկոպոսանիստ աթոռ մը (Marquart, Eransahr 124—125):

Աւելի որոշ գաղափար մը կուտայ Նեստորական եկեղեցիին վրայ 554ին Յովսէփ Կաթողիկոսի գումարած ժողովին ներկայ եպիսկոպոսներու ցանկը, ուր կը տեսնուին բազմաթիւ թեմեր Պարսկաստանի հեռաւոր վայրերը (Braun, 161—163): Է. դարուն Չինաստանի մէջ Նեստորականութեան քարոզիչը եղած է Սիւրիացի եկեղեցական մը: Ը. դարուն վերջերը Տիմոթէոս Ա. (780—823), է Սիւրիացի եկեղեցական մը: Ը. դարուն վերջերը Տիմոթէոս Ա. (780—823), նէական քարոզութեան նոր ասպարէզներ կ'ստեղծէ մինչև անգամ Հնդկաստանէն ելած քարոզիչներու և Եթէմէնի մէջ: Իբր թէ նոյնիսկ կը յաջողի նի, Թուրքաստանի, Չինաստանի և Եթէմէնի մէջ: Իբր թէ նոյնիսկ կը յաջողի Գարագորումի թուրք Նաքանը քրիստոնեայ դարձնել:

Մար Յեչտիբուզը կուսումնասիրել է քրեպիսկոպոսը, որ 784ին Սիւրիան-Յուրի նշանաւոր Նեստորական արձանագրութեան հեղինակն է, Պալիս

(1) Հոնայ աշխարհը քս Եդիսէի Յոյնն է Քաւասաց աշխարհին հետ:

երէցին որդին էր (հմտ. Maquart. Osteuropäische Streifzüge էջ 283 Մանօթ): Այս և նման բազմաթիւ վկայութիւններ կան, որոնք ցոյց կու տան թէ Չ. և յաջորդ դարերուն բաւական տարածուած էր Քրիստոնէութիւնը, գլխաւորաբար Նեստորական քարոզիչներու ձեռքով, Պարսկաստանի հեռաւոր սահմաններուն վրայ (Հ. Ներսէս վրդ. Ակինեան ՀԱ. 1931 էջ 404—405):

Մասնաւորապէս Մեսաֆի ճանապարհին հետեւելով է որ Նեստորականները թափանցած էին նոյնիսկ Չինաստանի սահմաններէն ներս և հոն ունէին եկեղեցիներ: Անոնք յաջողած էին երկիրին իշխողներէն զանազան արտօնութիւններ և առանձնաշնորհներ ստանալ (Գ. Ալթունեան, նոյն, 965), և ազատ մուտք ունենալ մեծ խանին և խաներու արքունիքները (նոյն) բայց իրենց յաջողութիւնները չափազանցուած էին դիտմամբ: Իրենք կը տարածայնէին ամէն կողմ թէ հազարաւոր ժողովուրդ և մեծ խաներ և իշխաններ արդէն մկրտած են և քրիստոնեայ ըրած, մինչ իրականութեան մէջ այնպէս չէր (նոյն, 967): Ծիրզ է որ մեծ ջանք թափած են և որոշ յաջողութիւններ ալ ձեռք բերած էին, ինչպէս Ժ. դարուն վերջերը Քէրայիթ Թուրքերը կրցած էին Նեստորական քրիստոնեայ դարձնել:

Նեստորականներու հետ նոյնաժամանակ ուրիշ քարոզիչներ կային Մոնկոլիոյ մէջ: սակայն առաջին գիծին վրայ էին Նեստորականները միշտ իրենց թիւով և ազդեցութեամբ, այնպէս որ ԺԳ. դարուն Սրեւելք վացոյ ուղեւորները ու լատին քարոզիչները ամէն տեղ կը հանդիպէին Նեստորականներու, որոնք բաւական նշանակութիւն ունէին այդ տեղերը:

Մասնաւորապէս կաթոլիկ վանականներու նախանձը կը զրգռէր Նեստորականներու գրաւած դիրքը, ուստի խաչածեցին և խանգարեցին Նեստորականներու ջանքերը և զանոնք վանելով իրենք տիրակալիլու աշխատեցան (հմտ. Ֆրիկ 587): Այսպէս, Հոռմի Պապը 1247ին Մեծ Խանին զրկեց իբրեւ նուիրակ երկու Իտալացի կրօնաւորներ, որոնք ընծաներով ներկայացուցին Պապին նամակը, գրուած խիստ դրեթէ յանդիմանական ոճով, անոնց դէպի Եւրոպա արշաւանքին համար: Պապը կը հրաւիրէր Խաքանը և բոլոր Մոնկոլները մկրտուիլ իբրեւ Քրիստոնեայ իր նուիրակներէն: Խաքանը զայրացած վռնտեց իտալացի վանականները, յանձնարարելով անոնց որ ըսեն Պապին որ գայ անձամբ առնէ և կամ սպասէ որ Մոնկոլները իրենց յառաջիկայ արշաւանքին հանդիպին Հոռմ և տան իր նամակին պատասխանը:

Այս տեղեկութիւնները սարսափի մատնեցին Եւրոպան, որուն մինչեւ կեդրոնական մասերը հասած էին Մոնկոլները (հմտ. Ֆրիկ 587):

Պապը և կաթոլիկ քարոզիչներ թերեւ իրենց ձախողութեան պատճառ կը նկատէին Նեստորականները, որոնց գործունէութիւնը չէզոքացնելու համար, ինչպէս նաեւ Մոնկոլները ողորջելու համար Պապը այս անգամ Խաքանին զրկեց 1253—1255ին Ռիպրիւքը իբրեւ պապական նուիրակ եւ միանգամայն զեսպան Ֆրանսայի թագաւորին: Ան եւս իր հետ կը տանէր նամակ մը, թանկարժէք ընծաներ և կտոր մըն ալ կենաց վիպօ:

Այս պատուիրակութիւնն ալ մեծ դժգոհութիւն պատճառեց Մոնկոլ արքունիքին: Մեծ Մոնկոլը մերժեց մնալուն Նուիրակութեան մը հաստատութիւնը իր կայսրութեան մէջ և զայն սահմանէն դուրս հանեց:

Ռիպրիւք զարմանքով տեսաւ Նեստորականներու եկեղեցին՝ կից Մեծ Մոնկոլին վրանին և անոր ու ընտանիքիքին այդ եկեղեցին յաճախելը: Թերեւ անկէ ինքն ալ լեցուած Նեստորականներու դէմ, բոլոր կաթոլիկ միախորեւ նարներուն պէս շատ զէշ խօսած է Նեստորականներու վրայ: Ան այնքան առաջ կ'երթայ որ կ'ըսէ թէ լեհաստորականները աւելի վատթար են, քան հեթանոսները և մահմետականները: Եւ անուր բաներ կը գրէ անոնց մասին (Գ. Ալթունեան, նոյն, 966—7): Նման արտայայտութիւններ ունեցած են ուրիշ կաթոլիկ կղերականներ, որոնք հազիւ փոքրաթիւ անհատ Մոնկոլներ չաճած էին և նոյնիսկ կամբալայի (Փեքին) մէջ — ուր ամէնէն շատ էին քրիստոնեաները — ունէին համայնք մը, որուն համար կղեմէս Ե. Պապը 1307ին արքեպիսկոպոս մը նշանակած էր (1) բայց քանի որ Քրիստոնէութիւնը ժողովրդական զանգուածներու կրօնը չէր եղած, մեծ ազդեցութիւն մը և քաղաքակրթիչ դեր մը չէ կրցած ունենալ (նոյն, 965): Զէ ալ կրցած արմատանալ, վասնզի մէկ ճակատով չէ ներկայացած: Պառակտուած և զանազան տեսակ քրիստոնեաներու ներկայացուցիչները իրենց մրցակցութիւններով և իրարու գործ քանդելու և խաչածեւելու ջանքերով, վարկաբեկ եւլան այս կիսավայրենի ժողովուրդներուն մէջ, և պարտուեցան: Մինչ եթէ համագործակցաբար աշխատէին. թերեւս կարենային զանոնք քրիստոնեայ դարձնել և թոյլ չտալ որ իսլամութիւնը տարածուի այնքան շուտով: Այդ պարագային՝ թերեւս կարելի ըլլար մահմետականութիւնը վանել դէպի այն անապատները: որոնցմէ դուրս եկած և քրիստոնեայ աշխարհը սասանեցուցած էր: Դժբախտաբար հակառակը պատահեցաւ: Այնպէս որ ԺԷ. և ԺԹ. դարերուն և թերեւս աւելի առաջ կեդր. Ասիոյ մէջ քրիստոնէութենէն ուրիշ հետք չէր մնացած, այլ միայն լեհաստորական գերեզմանոցներ, Սիպերիոյ խորը կորսուած» (հմտ. Մ. Սերոբեան, Մեր պայխաբը, 5):

ՄԱՀՄԵՏԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՈՒՐԻՇ ԿՐՕՆՔՆԵՐ

Մոնկոլ-Թուրքերու մէջ քարոզուած է նաեւ Մահմետականութիւնը, որ թաթարական հոգիին աւելի ըմբռնելի և մատչելի էր, ուստի սկսաւ գերակշիռ դեր ու նշանակութիւն ստանալ բազմաամար միւս կրօնքներուն, որոնց հետ շփում ունեցած էին թաթարները: Թուրք առաջին արշաւանքները գորս Սելջուկները գործադրեցին, զիրենք շփման մէջ գրին Մահմետականութեան հետ, որ իբրեւ կրօն շատ աւելի մարդկային և քիչ գոհողութիւն և զրկանք պատճառ վարդապետութիւն մը ըլլալով՝ աւելի մեծ յաջողութիւն ունեցաւ, այնպէս որ Թուրք-Մոնկոլ զանգուածը: ԺԳ. դարուն սկիզբը բոլորովին իսլամացաւ:

(1) Այս արեւախաղաղութիւնը կը կոչուէր Յովհաննէս օր Մանդրիքսովից: Կղեմէս Պապ այս արեւախաղաղութեան ենթակայ վեց եպիսկոպոսութիւններ հաստատած էր. (Գ. Ալթունեան, նոյն, 965):

Այսպէս, Գ. դարէն մինչեւ ԺԴ. դար այդ բարբարոսներու մէջ գործած են Հրեայ Ռաբբին, Լատին, Հայ, Նեստորական քրիստոնեայ քահանան և վանականը, Մահմետական իմամը, Պուստոյական Պանտան, որոնք ամէնքն ալ ազաա և ճնշումէ զերծ, ապահարկ ըլլալու առանձնաշնորհը ունէին: Matignola ճանապարհորդը (Reise 40—43) շատ իրաւացիօրէն կ'ըսէ թէ «Մոնկոլներու տերութեան մէջ ամէն տեսակ ազգեր եւ աղանդներ կան եւ իւրաքանչիւրին ու բոլորին բոլլ տրուած է իր աղանդին համեմատ ապրելու: Որովհետեւ մարդիկն այն կարծիքն են — կամ աւելի այն մոլութիւնը ունին — որ իւրաքանչիւրը իր աղանդով կարող է երջանիկ ըլլալ, մեք կարող ենք ազատ եւ անարգիլ բարոզել»:

Ասոր նման կարծիքներ յայտնած են նաև ուրիշներ (Ալթունեան, ցոյց 1919): Հետեւաբար կրօնական կատարեալ ազատութիւն կար և վեհապետը կամ Մեծ Խաքանը որ Մոնկոլ կառավարութիւնը կը մարմնաւորէր, ինքը որոշ կրօնք մը չունէր և միշտ կը տարութերէր զանազան կրօնքներու միջեւ:

Դժբախտաբար կրօնական այս ազատութենէն ո՛չ նեստորականները, ո՛չ Հայերը, ո՛չ Ասորիները և ո՛չ ալ Պապին զրկած քարոզիչները կրցան օգտուել, և հետեւաբար Մոնկոլները չկրցան քրիստոնեայ մշակոյթին շնորհիւ քաղաքակրթուիլ:

«Դարերու հոլովումը ոչինչ փոխած եր «հոսած» եւ «աղտոտ», — ինչպէս Ձիւնացի կը կոչէին զանոնք, — Մոնկոլներու կենցաղէն: «Գողութիւն, յափեսակութիւն, ասպատակութիւն, միջցեղային տեսական կռիւներ, դրացի ցեղակից կամ ոչ՝ երկիրներու վրայ առեւտրանքներ, քալան ու կողոպուտ, ջարդ ու աւեր, անա այս եր Մոնկոլներու կեանքը: Քանիցս հիմնուած կայսրութիւնները ոչ մէկ հետք ձգած էին այս նախնական խառնարաններու կենցաղին եւ բնութեամբներուն վրայ: Մտածել փոքորիկի մէջ էին, իրենց երկրի կլիմային նման, արիւն ու կրակ տարածելով իրենց շուրջ: (Հմմտ. Պետրոս քհ. Գասարճեան, Ձիւնկի խան եւ Մոնկոլներ ՆՈՐ ՕՐ 1950 Օգոստոս 8, Բ. 60):

Սակայն բոլորովին ալ անհետեւանք չէ մնացած մասնաւորապէս նոր կրօնքներու քարոզութիւնները, որոնք նոր ըմբռումներու և նոր ծանօթութիւններու հետ հաղորդակցութեան կը դնէին զիրենք, կրօնական այս շփումը զիրենք բաւական հեռացուց իրենց բնապաշտական կրօնքէն, որ սակայն բոլորովին չճշտուեցաւ:

Ամէն կրօնք ազատօրէն կը պաշտուէր և Մոնկոլները կը հանդուրժէին անոնց գոյութեան, ինչպէս նաև քարոզութեան, Բայց այս հանդուրժողութիւնը կարելի չէ ուրիշ կերպ մեկնել՝ բայց եթէ իրենց անտարբերութեամբը դէպի կրօնքը (հմտ. Գ. Ալթունեան, ցոյց, 969): Դժբախտաբար քրիստոնեայ քարոզիչներ իրենց նկատմամբ ցոյց տրուած մտութենէն խաբուած են եւ կարծած են թէ պիտի կարենան զանոնք քրիստոնեայ դարձնել:

Իրական շարժառիթը իրենց այդ ընթացքին, տարբեր էր: Բոլոր թուրք ցեղերը իրենց նախնական բնակավայրէն դուրս իրենց գաղթաշարժերուն մէջ իրենց դէմ Մահմետական ուժերու հանդիպած են միայն: Անոնց դէմ իբրև

բնական զինակիցներ կրնային ըլլալ Քրիստոնեաները. որոնք Խաչակրութիւններով իրենց պէս Խաչակրութեան դէմ կը կռուէին: Ուստի իրենք աշխատեցան հասարակաց թշնամիին դէմ համագործակցիլ:

Արզուն Մեծ Խանը (1284—1291): որուն կինը ու մայրը նեստորականներ էին, Քրիստոնէութեան հանդէպ անկեղծ ու անսահման համակրութիւն ունէր: Ան Փէքինցի թուրք Ռապայան Շոման եպիսկոպոսին Երուսաղէմ ուխտի երթալէն օգտուելով զայն դեսպան նշանակեց, յանձնարարելով Երուսաղէմէն անցնիլ Եւրոպա և համոզել Արեւմուտքի իշխանները, զինուորական համաձայնութիւն մը կնքելու, որպէսզի անոնք ծովէն և իրենք՝ Մոնկոլներն ու Հայերը, ցամաքէն՝ նուաճեն Եգիպտոսը: Արզարեւ թուրք եպիսկոպոսը Ռապայան Շոման Երուսաղէմէն՝ Հոռմ Պապին, Հոռմէն՝ Փարիզ Յիւանսայի Փիլիպպոս Գ. Գեղեցիկ (Philippe le Bel 1285—1314+) թագաւորին ու յետոյ Լոնտոն՝ Անգլիոյ Էտուարտ Ա. թագաւորին (1272—1307+) այցելեց: Դժբախտաբար չյաջողեցաւ իր առաքելութեան մէջ ու ամօթով վերադարձաւ իր երկիրը: (Հմմտ. Պետրոս քհ. Գասարճեան, ցոյց): Թաթարները սակայն իրենք առանձին կրցան նուաճել Մահմետական երկիրները և զանոնք անգամ մը նուաճելէ ետք, սկսան սիրաշահիլ զանոնք և ի վերջոյ բոլորովին անոնց կրօնքին յարեցան:

ՄՈՆԿՈՂՆԵՐՈՒ ԿՈՏՍՐՈՒԹԵԱՆ ԷՍՍՏՆՈՒԹԻՒՆԸ

Որչափ ատեն որ Ուրալէն մինչեւ Ալթայ տարածուող ընդարձակ երկիրներուն մէջ կ'ապրէին անհամար ցեղեր ու ցեղախումբեր, ենթակայ մեծ և փոքր բազմաթիւ խաներու, իւրաքանչիւրը իր կարգին նախանձախնդիր իր ազատութեան ու անկախութեան, ասուպներու պէս կը փայլէին ու կ'անհետանային ընդամենը իշխանութիւններ, ոչ մէկ հետք ձգելով իրենց ետին:

Այս իշխանական ընտանիքներուն մէջ մեծ համբաւ հանած էր «Գորշ Գայլ» կոչուածը, որ Կոպի անապատին հիւսիսը գտնուող ցեղերուն մէջ նշանաւոր դեր կատարած էր: (Հմմտ. Պետրոս քհ. Գասարճեան, Ձիւնկի խան եւ Մոնկոլները, ՆՈՐ ՕՐ, 8 Օգոստոս 1950, 28րդ տարի թ. 60):

Այս թափառիկ ցեղերը, ինչպէս բոլոր նախնական ժողովուրդները պատմութիւն չունէին, այլ միայն առասպելներ, որոնք առհասարակ չաստուածներու և արքայական ընտանիքներու նախահայրերուն կուտային յաճախ աստուածային գերբնական ծագում, հեղինակութիւն տալու համար անոնց:

Այս առասպելներուն համաձայն Մոնկոլներու նախահայրն էր Բուդանցար (Budantsar), որուն որդին կամ ժառանգն էր Կաբուլ (Kabul), որ յաջորդեց իրեն և ազատեց ժողովուրդը չինական լուծէն: Միևնոյն ատեն ան կազմակերպեց ու միացուց Մոնկոլ ցեղերը և կազմեց Մոնկոլ Մեծ Ազգը: Ասոր թուրք, Եսուգայ (1) (Yassugai) նոր գրաւումներ կատարեց և իր ժողովուրդին հողերը ընդարձակեց ու կազմեց «Մոնկոլ Աշխարհը» (հմմտ. Յրիկ, էջ 580): Ասոր

(1) Պետրոս քհ. Գասարճեան, այս իշխանը կը կոչէ Իսուդէ (տես Նոր Օր. 1950 թ. 60) որ մեծ ազդեցութիւն ունէր վաչկատուն ցեղախումբերուն վրայ:

Օգելու (Ogelou) (1) կնոջմէն ծնած է Քեմուշին (կամ Քեմուժեն) որ պիտի գառնար աշխարհի ամէնէն աւերածու բռնակալներէն մէկը, (Ալիշան, Յուժիկ Բ. 411):

«Քեմուժեն 13 տարեկան էր, երբ հայրը թունաւորուեցաւ թեմամբներու կողմէ: Արդէն չափահաս մտրդու մը հասակը եւ ուժը ունէր: Կրնար ձիու քամբին վրայ նստած մնալ ամբողջ ցերեկ մը. ասկէ զատ անազոյ աղեղնաւոր մըն էր: Իր բարոյական կորույր վար չէր մնար իր Ֆիզիքական ուժէն» (Էսուիկ Միլլեր, Չինկիզ Խան Աւխարճակալը, Յուսաբեր, 3—5 Ապրիլ, 1951):

Իր անչափահասութենէն օգտուելով կարգ մը Մոնկոլ ցեղեր, որոնք իր հօրմէն նուաճուած էին, ապստամբեցան, բայց մայրը՝ Օգելուն կրցաւ յարգել տալ իր տղուն իշխանութիւնը, իր շուրջը բոլորելով փոքր թիւ մը հաւատարիմներու: Թելադրեց իր որդին որ պայքարի ապստամբներուն դէմ: (հմտ. Ֆրիկ):

«Ան վնաս յաջողել իր հօրը, իբեւ պէտք վաչկասուն ցեղի մը, որ իր գոյութիւնը կը պահէր վերին Ասիոյ անբերրի սափասաններուն մէջ: Բայց իրեն թեմամբի էին եւ կ'ազգին ազատուիլ իրմէ: Ջայն հալածեցին սափասաններու մէջ, վայրի գազանի մը պէս, մինչեւ որ ձեռքակալեցին եւ վիզէն անցուցին փայտէ օղակ մը եւ կապեցին դասակները: Գիշեր մը օղակով զարկաւ իր պահակները եւ խոյս տուաւ: Անցաւ քնացող զինուորներու մէջէն, եւ պահուրսեցաւ գետի մը մէջ, մինչ հալածող ձիւորներ գետեզերքին կը հետեւէին զինքը բռնելու համար. Քիչ մը աւելի ուշ, դուրս ելաւ գետէն եւ հանդիպեցաւ թափառական որսորդի մը, որ զինք ազատեց:

«Իր ասպարէզին աւազին տարիներուն հանդիպեցաւ դաւաճանութիւններու, հետապնդումներու, որոնցմէ միտք կրցաւ ճողոպրիլ, գրեթէ հրաւիրով: Սակայն Քեմուժեն յամառօրէն շարունակեց պայքարիլ իշխանութեան թիրաւալու համար:

Քսան տարեկան հազիւ կար, երբ վերջապէս յաջողեցաւ իր շուրջը համախմբել անձուէր կուսակիցներ իր հպատակներէն եւ անոնց պէտք եղաւ. Այնուհետեւ սկսաւ. քաղաքական դաւերով եւ պատերազմներով, մոնկոլ ցեղերէն համադաճակցութիւն մը կազմել իր դեկավարութեան սակ: Չէր հանդուրժեր, որ ուրիշ մէկը իշխանութիւնը բաժնէ իրեն հետ: Ժամուկան իր զարմիկն էր: Սրկար եւ դժոյզակ տարիներու ընթացքին անոր հետ թաժնած էր վերջին պատերազմը, որ կը մնար իրենց. երբ ոչինչ կար այլեւս ուսելիք, միասին գացին որսորդութեան: Բայց ժամուկա կը զայրանար Քեմուժենի հրամանին ենթակայ ըլլալուն, ուստի՝ հաւաքեց իր կողմակիցները եւ պատերազմեցաւ իր զարմիկին դէմ: Պատերազմին ելքը ի նպաստ ապագայ Չինկիզ խանին էր: Ան գերի բռնեց ժամուկան եւ սառնասրտութեամբ խեղդել տուաւ զայն:

(1) Մ. Սերոբեան (Միւր Պայքարը, 4) Օլուն Խաբուս անունով կը յիշէ եւ կը շեշտէ թէ իմաստուն կին մը եղած է: Պետրոս Բն. Գաւառեան (ՆՈՐ ՕՐ, 1950 թ. 60) Իլուսն ձեռով ալ կը յիշէ:

Տուրիլ, Քեմուշինի հօրը բարեկամն էր եւ օգնած էր իրեն՝ անցրելու տաճարային քաղաք մը: Բայց այն օրը, երբ ձեռք ցեղապէս ծառայեալ երիտասարդին իշխանութեան դէմ, այս վերջինը զայն եւս սպաննել տուաւ: Սակայն առաստաղներէն կը վարձատրէր այն հպատակները, որոնք քաղաքը ձուլեցին իրենց հաւատարմութիւնը ապացուցած էին»: (Էսուիկ Միլլեր, նոյն):

Վերջապէս յաջողեցաւ 27 տարեկանին յաջորդել իր հօրը եւ գառնալ Խաւան Արլիտ (Arlid) ցեղին: (հմտ. Ֆրիկ, 580):

1187ին նոր եւ աւելի մեծ ուժ հաւաքեց եւ իր հողերը ընդարձակեց:

1189ին կամ ըստ այլոց 1203ին կամ 1206ին տիրապետող, հպատակ եւ բարեկամ բոլոր ցեղապետ Խաները ընդհանուր համաձայնութեամբ եւ թուրք աւագանիին մեծ ժողովին (Գուրուլթայ) վաւերացմամբ հաստատուեցաւ իր իշխանութիւնը եւ Քեմուշին որ այս ժողովէն առաջ Սուրու-Պոկսո (երկինքի զաւակ) կը կոչուէր, առաւ Չինկիզ (1) Խան տիրողսը (Պետրոս քհ. Գաւառեան, Նոր Օր, 1950 թ. 60) վասնզի կրցած էր շատ մը մեծ ու փոքր խաներ նուաճել: Չինկիզ Խան ժողովին բոլոր ներկաներուն Մոնկոլ պատուանունը շնորհեց եւ խոստացաւ անոնց աշխարհի նուաճումը: Այսպէս Մոնկոլները կազմեցին միակ ազգութիւն մը եւ ունեցան Մոնկոլիոյ ազգային պետութիւնը:

ՉԻՆԿԻԶ ԱՇԽԱՐՀԱԿԱՆ

1193ին նոր նուաճումներու ձեռնարկեց եւ 1203ին պարտութեան մատնեց Պայքալ լիճի շուրջը ապրող Մերկիտ ցեղը եւ 1194ին Չինաստանի ներքին զործերուն խառնուեցաւ եւ 1195ին Բէթալիթի մէջ ծագած խռովութիւնը օգտագործեց եւ երկիրը իր իշխանութեան ենթարկեց: 1204ին, տէրը եւ տիրականը դարձած էր արդէն ամբողջ Մոնկոլիայի (Ֆրիկ, 580):

1208ին յաղթեց Արեւմտեան Կոպիի անկախ իշխանութիւններու դաշնակցութեան, որուն պիտին էր թրքական զօրաւոր Նայման ցեղի պետ Կուշուհին (Kushlu) եւ Մերկիտներու ցեղապետին՝ Թուխտուլին (Tukhtul) (հմտ. Ֆրիկ 581) Կուշուհի ասպատակեց Ուլուրներու երկիրը սակայն իր Մանմետական դաշնակիցները դաւեցին իրեն եւ լքեցին Կուշուհին՝ որ քրիստոնէսայ էր: Չինկիզ Խանի աճող բանակներուն համար, զգալի էր պէտքը մանաւանդ դամասկոսեան ընտիր զէնքերու զորս կը ստանար Արեւմտեանէն, հռչակաւոր մեծաբախ նախապարհով:

Չինկիզ Խան շատ սուղ կը վճարէր ստացուած զէնքերուն, քանզի մե-

(1) Չինկիզ = Չինկիս (Genghis) = Չանկի եւ վերջապէս Կոնսիաս ալ կոչուած է: Չինկիզ Խան կը նշանակէր «ամենագորտուր իշխան» լիբան Անդոս, անբնկեցի, անսասան, բացարձակ» (Մ. Սերոբեան, Միւր Պայքարը, 4) կամ ըստ Էսուիկ Միլլերի «տերերուն հօրագոյնը» կամ պարզապէս Մեծ Խան կամ Խախան (Ֆրիկ 580, Հերուս, 35, Նոր Օր, 1950 թ. 60):

տաքսի ճանապարհը, Պարսկաստանէն մինչեւ իր սահմանը, կ'անցնէր Գարա-խիթայէն — Սեւ Չինաստանէն, որուն բնակիչներուն համար աւելի շահաւոր էր կարաւաններէն գանձուած տարանցիկ առեւտուրի (թրանզիթ) տուրքը քան իրենց դաշտերուն մշակումը: Ազատ վաճառականութեան սկզբունքի պաշտպան, պատրուակ չէր պահեր Չինկիզ խանի այդ կարեւոր դիրքը կցելու իր տէրութեան: Նայմանի թուրք խանը, Չինկիզ խանի դէմ պատերազմին մէջ սպաննուած ըլլալով, իր երկիրը կցուած էր Մոնկոլներու տէրութեան: Սակայն Նայմանի գահաժառանգը, Գարախիթայ ապաստանած ու յաջողած էր նոյնիսկ տեղւոյն գահը գրաւելու: Ասիկա բաւական էր Չինկիզ խանի, իր բանակները շարժման մէջ դնելու: Կարճ ժամանակի մը մէջ կը գրաւէ ամբողջ երկիրը ու կը կցէ իր իշխանութեան: Գարախիթայի կցումը կայսրութեան սահմանները կը յատկացնէր մինչեւ Պարսկաստան, ուր կը տիրէր միահեծան, իսլամաբնակ Մուհամէտ Շահը, որ ինքզինքը «Ասուսուդ շահ» կը յորջորջէր (Հմմտ. Գասարճեան քհ, Չինկիզ խան եւ Մոնկոլները, Նոր Օր, 1950 թ. 61):

Չինկիզ այսպէս ընկճեց բոլոր դրացի ցեղերը և ամենուրեք տարածուեցաւ իր համբաւը:

Չինկիզ այս երկրամասին մէջ՝ ուր դեռ ժողովուրդը վայրենի էր և գազանաբարոյ, կոշտ ու անուպայ, ինքն ալ կարծես ստիպուած էր ըլլալ գազան մը, որ ցեղապետները նախ զինակից ըրաւ և սակայն առաջին յաղթութենէն վերջ՝ զանոնք ամէնն ալ մահացուց:(1)

«Թեմուչին իր բանակասեղին հաստատեց Գարագորումի մէջ, քաղաք մը որ ամբողջովին կազմուած էր վրաններէ եւ որ կը գտնուէր կարաւաններու քառուղիին վրայ: Ան չէր կողոպտած կարաւանները, որովհետեւ իր ծրագիրին մէջ մեծ դեր մը վերապահած էր անոնց:

Որքան զօրաւոր կ'երեւէր այս մարդը, որ հազար էր ոչխարի մորթեցի: Կարծր կաւեպոս, զգեսներ, եւ որ կը վարէր շարժաւ կեանքը այն մարդոց, որոնք վարժուած են սեւականապէս ձիու մը քամբին վրայ մնալու: Դեմքը ակօսուած էր խորեօմներով: Հաւանաբար երբեք չէր լուացուած: Աչքերը արօթաւոր փայլ մը ունէին: Շատ քիչ կը խօսէր եւ միշտ խոր մտածում մը վերջ:

Յիսուն տարեկանին Թեմուչին արդէն միացուցած էր Կեդրոնական Ասիոյ զանազան ցեղախումբերը զօրաւոր կազմակերպութեան մը մէջ, որուն բացարձակ իշխանաւորն էր ինք: Այնուամենայնիւ եթէ այդ ժամանակ բրեւնամի նետ մը հասներ իր արտին, պատմութիւնը բնաւ պիտի չլիցէր իր անունը: Որովհետեւ իր կեանքի վերջին 16 տարիներուն է, որ կատարուեցան զինք պատմութեան մէջ նշանաւոր հանդիսացնող պատերազմները: Ասիական նուաճելու ընդունակ մեքենակաւորութիւնը, զոր ինք դարբնած էր, պատրաստ էր հիմա իրեն ծառայելու» (Էսուին Միլլեր):

Չինկիզ խան Մոնկոլ ցեղերուն գլուխը անցնելէն ետք, պիտի նուաճէր նաեւ դրացի երկիրները և բնականաբար պիտի բախէր ժամանակակից ասիա-

(1) Միայն 70 ցեղապետներ եռացած ջուրի կաթսաներու մէջ սպաննած է (տես. Ֆրիկ, 581):

կան ժողովուրդներու քաղաքական մեծ ուժերուն, որոնք էին Չինաստանը, Հնդկաստանը. իսլամաբնակ, Պարսկաստանը և վերջապէս Պաղատտի արաբական իսլամաբնակները:

Չինաստան, ուր կը ծաղկէր աշխարհի ամէնէն հին քաղաքակրթութիւնը, այն ատեն բաժնուած էր երկու կայսրութիւններու — Քինկ և Սինկ — առաջին երկիրն էր՝ որուն հետ գործ պիտի ունենար Չինկիզ: Նայս ինքը հարկատուն էր Չին կայսեր, բայց շուտով նախատեց անոր գետապանները, որոնք հարկ առնելու եկած էին և փոխանակ անոնց պահանջած գումարը տալու՝ զինուած խումբերով Չինաստան մտաւ և սկսաւ երկարատեւ կատաղի կռիւ մը, որուն միջոցին (1211—1223) սպաննուեցան 18,470,000 մարդ և պատերազմը վերջացաւ Չինաստանի նուաճումով (Գ. Ալթունեան, Արարտ, 1912, 672—3):

Ինքը անձամբ գնաց Վեյ-Հայ-Վեյ (Wei-Hai-Wei, արդի Շանտունցի նահանգին մէջ): «Անցք մը բացաւ մեծ պարիսպներէն եւ իր զինուորները արձակեց Քինկի» — կամ հիւսիսի չինական կայսրութեան — ընդարձակ արածուքներուն մէջ»: Չին կայսրը Հսուան-Յունկ (Hsuan-Tsung) հաշտութիւն խնդրեց և յանձն առաւ հարկ տալ Չինկիզ խանի, սակայն չընդունեց և երկիրը տակն ու վրայ ըրաւ և աւերեց մինչեւ Եանկինկ, (Yen-King) մայրաքաղաքը զոր գրաւեց, և վերջ տուաւ հիւսիսի չինական կայսրութեան:

Չինկիզ այնպէս մը կարգադրած էր որ Թաթար լրտեսներ և հետազօտիչ գունդեր կը հետեւէին 1215—1220ին ամէն կողմ դրացի ցեղերու և ժողովուրդներու կեանքին և իրենց խուզարկութիւններուն արդիւնքը Մոնկոլ Մեծ խանին կը հասցնէին (Գ. Ալթունեան, Նոյն, 674):

Մեծ խանը այս տեղեկութիւններուն համաձայն ամէն կողմ կը շարժէր իր գունդերը, ասպատակելու և Մոնկոլ անունը իր պետութեան սահմաններէն շատ հեռու, զօրեղ և ահարկու դարձնելու համար: Իր նորակազմ պետութեան դէմ, առաջին զօրաւոր պետութիւնը որ կը գտնուէր արեւմտեան սահմանագլուխին վրայ, իսլամաբնակ էր, որ Կեդր. Ասիոյ ամէնէն պատկառելի ուժը կը ներկայացնէր և որուն հետ բախումը անխուսափելի էր: Պէտք էր ընկճել զայն, արեւելեան կողմը գտնուող Չինաստանը նուաճելէ վերջ:

ՄՈՆԿՈՒ - ԽՈՒԱՐԷՉՄ ՊԱՅՔԱՐ

Սելջուկները Կեդր. Ասիայէն Արեւմուտք արշաւելով, Մերձաւոր Ասիոյ մէջ կազմած էին զօրաւոր պետութիւն մը: Իսկ Կեդր. Ասիոյ մէջ անոնք տկար էին: Այսպէս, այդ կողմերը կազմուած էին Ղաղնայի և Գուրի ինքնավար թագաւորութիւնները՝ Ֆիրզինկան և Գուր լեռներուն վրայ (Ֆրիկ, 605):

Այս անկախ պետութիւնները, դարուն վերջերը արդէն որոշ ուժ մը կը ներկայացնէին:

Մասնաւորապէս Ղաղնայի վեհապետը Սուլթան Մահմուտ, որ 997ին իր հօրը՝ Սուլթան Սեբէկ-Թէգինի յաջորդած էր, ունէր բաւական պատկառելի դիրք (տես. վերը, 23—24):

Բայց այս երկու իշխանութիւններէն աւելի կարեւոր էր իսլամաբնակ կամ

Որվայի շահերու արքայական տոհմը, զոր հիմնած էր 1077ին Մելիք Շահի (1072—1092) մատուռակ Անուշտիկինը, որ ԺԱ. գարուն վերջին տասնամեակին երեւան եկաւ և բաւական սպառնալից ուժ մը կազմեց:

Այս հարստութեան իրական իշխանութիւնը սկսաւ 1127ին, երբ գահ բարձրացաւ փառասէր և խորամանկ Աթաիդ, որուն վրայ յարձակեցաւ Մեծ Սելջուկը՝ Սինգաւ, 1138ին: Աթաիդ ծանր կորուստներ կրելով պարտուեցաւ: Նոյնիսկ իր իշխի որդին գերի ինկաւ և Սինջարի հրամանով սպաննուեցաւ միջակտուր: Սինջար իսլամացաւ իբրև ճորտական իշխանութիւն տուաւ Աթաիդի եղբորորդուն Գիյաթուտտին Սելջուկման Շահին (հմմտ. Ֆրիկ, 604):

Հազիւ Սինջար Մէրվ հասած էր՝ երբ Աթաիդ վերստին գրաւեց իր մայրաքաղաքը և վրէժ լուծելու համար գրգռեց Չինացի Թաթարները (Khata) որ յարձակին Սելջուկներուն և Սինջարի վրայ: Սինջար պարտուեցաւ 1141ին, կորսնցուց 100,000 զինուոր: Իր կինը և Սելջուկ իշխաններ գերի ինկան: Աթաիդ ինքզինքը կրկին անկախ հռչակեց և գրաւեց Մէրվը, որուն բնակիչները սպաննեց կամ գերի տարաւ:

Սինջար 1143ին, փորձեց նուաճել իսլամացաւ և երբ չյաջողեցաւ, հաշտութիւն կնքեց Աթաիդի հետ, որ մինչեւ իր մահը (30 Յուլիս 1156) խաղաղութեամբ կառավարեց իր երկիրը:

Ուսարէզմ ԺԲ. գարու կէսերուն կը տիրէր ամբողջ Անգրկասպեան երկրամասին, և իսլամացումէն զատ Մեծ-Պուխարայի (Սոգտիանիա), իտրասանի և Պարսկաստանի կէսին:

Այս պետութիւնը տարածուած էր դէպի Արեւելք՝ մինչեւ Մոնկոլներու երկիրը, իսկ դէպի հարաւ և Արեւմուտք՝ կը հասնէր Սելջուկներու պետութեան սահմաններուն և Կասպից ծովին:

Տիրապետելու անյազ տենչով լեցուած իսլամացումի Շահերը շուտով գրաւեցին Սելջուկներու տեղը: Սելջուկներու վերջին Տուղրիլ Սուլթանին (1175—1194) գլուխը Պաղտատի Արաբ իսլամացումին ընծայ զրկեց իսլամացումի Տակաշ Շահը և Տուղրիլի մահով ինքը գարձաւ Արեւմտեան Ասիոյ իսկական պետը, որովհետեւ Պաղտատի իսլամացումները արդէն շատոնց դադրած էին իրենց պետութիւնը կառավարելէ: Տակաշ և իր յաջորդը ինքնակոչ վարիչները գարձան երբեմն այնքան զօրաւոր և այդ միջոցին այնքան տկարացած Պաղտատի իսլամացումեան (Գ. Ալթունեան Թարգմանի Արեւմուտք. Արաբաւ, 1912, 661):

ԶԻՆԿԻՉ ԽԱՆ ԵՒ ՄԱՀՄԱՆՏ ՇԱՀ ԴԵՄ ԴԵՄԻ

1172ին իսլամացումի գահը բարձրացաւ Աթաիդի թոռը Ալա-Ուտ-Տին Սուլթան Մահմուտ Շահը (1172—1220) որ իսլամացումի Սուլթաններուն ամէնէն կարկառուն դէմքն հանդիսացաւ և էր ժամանակակիցը Չինկիզի: Անոր իշխանութիւնը կը տարածուէր Հնդկաստանէն Սեւ ծով ու Արաբիայէն մինչեւ Ուրալ լիճ: Ան իր հովանաւորութեան ենթարկած էր նոյնիսկ Պաղտատի իսլամացումը:

Շահ Մահմուտ կը ծրագրէր դէպի Արեւմուտք աշխարհակալութիւններու ձեռնարկել: Երբ արդէն Չինկիզ իսլամացում, Մոնկոլ ցեղերը իր ձեռքին տակ միացնելով նոր ուժ մը կազմած էր:

Նասիր կամ Էլ-Նասր (1190—1225), Պաղտատի իսլամացում, Չինկիզ իսլամացում պաշտպանութիւնը խնդրեց ընդդէմ Շահ Մահմուտի:

Չինկիզ, որ նախանձով կը դիտէր անոր զօրանալը և չէր հանդուրժեր անոր գոյութեան, Մոնկոլ մեթոսներուն, համաձայն, ներսէն քայքայելու աշխատեցաւ Մահմուտ Շահին պետութիւնը: Այս վերջինը շատ ուշ սթափեցաւ և տեսաւ սպառնացող վտանգին մեծութիւնը:

Չինկիզի մարդիկը յաջողած էին Հարաւային Պարսկաստանի, Աֆղան լեռնաշխարհի և Հնդկաստան տանող ճամբուն վրայ գտնուող երկրամասերուն ճորտ իշխանները (Աթաբէկներ) խրախուսել, որ իրենց միջեւ բաժնէին Շահին երկիրները, և հնազանդէին կամ Չինկիզ իսլամացում կամ Պաղտատի իսլամացումներուն:

Այնպէս որ երբ Չինկիզ յարձակեցաւ իր վրայ, ոչ մէկ իշխան իրեն օգնեց և իր հպատակները զինք չքցին:

Միւս կողմէ Չինկիզ պատրաստուեցաւ պատերազմի և սպասեց յարմար առիթին՝ յարձակելու համար իսլամացումի վրայ:

Այդ առիթը շուտով ներկայացաւ:

Չինկիզ դաշինք մը ունէր Շահ Մահմուտի հետ, որով Մոնկոլ առեւտրական կարաւանները արտօնուած էին անցնել իսլամացումի Շահին երկիրէն, դէպի Արեւմուտք: Բայց որովհետեւ շատ չանցած խումբ մը Մոնկոլ վաճառականներ դառնով սպաննուեցան հրամանովը Իւթրարի կամ Օթրարի (1) կառավարիչին (Ֆրիկ, 582), որ անոնց ինչքերը և դրամները գրաւեց, Չինկիզ հատուցում և պատիժ պահանջեց, սակայն Շահ Մահմուտ նախ տանջեց և ապա սպաննել տուաւ դեսպանը (Նոյն):

Չինկիզ այս անարգանքը իմանալով 1219ին իրենց Գուրուլթուին որոշումով Շահ Մահմուտը պատժելու ձեռնարկեց:

Չինկիզ իսլամացում պատերազմի մտնելէ առաջ, հաւատարիմ մարդիկ զրկեց լրտեսելու համար իսլամացումի երկիրը և Սիհուն (Ն. քարդէս = Սիրտարիա) գետին եզերքը հաւաքեց 700,000 պատերազմիկներ, զանազան ցեղերէ:

Չինկիզ սկսաւ շարժիլ Գարազորումէն 1219ին, հետը առնելով խորհրդականներ, Չինացի, Արաբ, Պարսիկ և Ասորի: Ան անցաւ Կոպի անապատը և մտաւ իսլամացումի Շահին երկիրները 200,000 զօրքով:

Մահմուտ Շահ 400,000 զօրքով—որոնք առնուած էին քսան ազգերէ—, Մոնկոլներու դէմ գնաց, անոնց յառաջխաղացութիւնը կասեցնելու համար: Առաջին ճակատամարտին Շահին բանակին 400,000 զօրքերէն 100,000ը սպաննուեցան, բայց Չինկիզ չյաղթուեցաւ:

Չինկիզի որդին՝ Ուխաթան երկրորդ անգամ իսլամացումի վրայ գնաց, վեցամսեայ պաշարումէ մը վերջ Օթրարը գրաւեց, և այն կառավարիչը — որ Մոնկոլ վաճառականները սպանած և կողոպտած էր — մահացուց՝ հալած արծաթ լեցնելով անոր աչքերուն և ականջներուն մէջ:

Քաղաքը աւարի տուաւ, բնակիչները ջարդեց և գերի տարաւ Պուխա-

(1) Օխուս գետին եզերքը կը զսնուէր այս քաղաքը

րա, ուր անոնք ծառայեցին Չինկիզի բանակին մէջ: Իրենց հայրենակիցներուն և կրօնակիցներուն դէմ կռուելու համար: Քաղաքը բոլորովին կործանեցաւ:

Իւրաւ ետեւէ գրաւուեցան Պուխարա, Իւչքենտ, Ժանտ, Պանաքիաթ և այլ քաղաքները: Խօքանդ միայն դիմադրեց յամառօրէն, Թիմուր Պալեզի գլխաւորութեամբ:

1220ին արդէն Մոնկոլները տէրն էին Պուխարայի և շրջականերուն ու անխնայ աւեր կը սփռէին:

Սմրղանտ ևս գրաւուեցաւ միմիայն չորս օրուան պաշարումէ մը ետքը և աննախընթաց անգթութիւններու ենթարկուեցաւ:

Շահ Մահմուտ՝ այն համոզումով որ Մոնկոլները Ոքոսը պիտի չանցնէին՝ կանգ առաւ Նիշաբուրի մօտ, սակայն երեք շաբաթ ետքը երբ իմացաւ որ Մոնկոլները Խորասան հասեր են, սարսափահար փախաւ դէպի Արեւմուտք՝ Ղազուին և անկէ Դիւան և Մաղանդարան:

Չինկիզի գօրքերը աւերեցին և ոտնակոխ ըրին Հերաթը, Մէրվը, Նիշափուրը, Պալխը և Գանտահարը, այսինքն Ինտուէն մինչև Կասպից ծովի արեւմտեան կողմի հողերը, որոնք ամբողջ քարուքանդ եղան, վասնզի Խուարէզմ դիմադրած էր: Բնակչութիւնը սրածութեան ենթարկուեցաւ, բացի արհեստաւորներէ և վաճառականներէ, որոնք տարագրուեցան Մոնկոլիոյ զանազան կողմերը:

Խուարէզմի Շահը, թէև տակաւին չէր նսւածուած բոլորովին, սակայն վանուած իր մայրաքաղաքէն, և իր կինը Թուրխան Խաթունը (1) պալատական կիները, զաւակները և թանկագին գոհարներու մեծ հարստութիւնը, Մոնկոլներուն թողած, կը թափառէր և շարունակ կը փոխէր իր բնակավայրը, որպէսզի զինքը հալածող Մոնկոլներուն ձեռքէն ձողոպրէր:

1220ին Գոռող Մահմուտ տեսնելէ ետք իր թագաւորութեան կործանումը, մեռաւ Կասպից ծովուն կղզիներէն մէկուն մէջ, ուր ապաստանած էր (Օրբէլեան, Բ. 339):

ՉԻՆԿԻԶԻ ԲԱՆԱԿԻՆ ԵՒ ՃԷՂԱՅԻՆՆԵՐԸ

Մահմուտ Շահի որդին, ձէլալէտտին Մանկոբուրնի, (1220—1231 +) իր հօրը օրհնութեամբ, անոր սուրը ածելով իր մէջքին, յաջորդեց անոր առանց երկիր ունենալու իր իշխանութեան տակ:

ձէլալէտտին ասպետական ոգիի տէր և քաջութեամբ համբաւաւոր վեհապետ մը եղաւ և վերջին պաշտպանը և պատնէշը՝ մահմետական աշխարհին, ընդդէմ ամէն ինչ աւերող և կործանող Մոնկոլ հրոսներուն:

Հաւաքեց խումբ մը քաջեր և ծրագրեց դիմադրաւել Մոնկոլներուն, որոնք իր ժառանգական երկիրներուն տիրած էին, և մեծ ծաւալով աշխարհակալութեանց ձեռնարկած:

Չինկիզ, որ պատերազմական հսկայ և վիթխարի ուժ մը ստեղծած էր իր 700,000նոց բանակովը, կաղմակերպեց այդ բանակը իւրայատուկ եղանակով

(1) 1223ին Գարագորում ցարուած է իբրեւ գերի:

մը, և ամենազօր եղաւ. իր բանակը չորս մասի բաժնած էր և անոնց ամէն մէկուն զլուխը գրած էր իր չորս որդիներէն մէկը:

Ասոնցմէ առաջինը Ջուջի Խան, Արեւմուտք արշաւեց և Կասպից ծովին հիւսիսային կողմէն անցնելով, Քիւփչաքը նուաճեց և զայն իբրեւ ժառանգութիւն ստացաւ իր հօրմէն:

Ջուջիի որդին և յաջորդն էր նշանաւոր Բաթուն, որ Ռուսիոյ մնացեալ մասերը, Լեհաստանը և մինչև Հունգարիա տարածուող երկիրները գրաւեց:

Իսկ Չինկիզի միւս որդիները, Չաղատա, Օգաթա կամ Ուխաթա Խան, և Տուլի (1) Չինաստանի, Պարսկաստանի և Խուարէզմի մէջ գործեցին (Գ. Ալթունեան, Արարատ, 1912, 674):

Այս հօր գօրութեան դէմ ձէլալէտտին չորս տարի պայքար մղեց:

Այս շրջանին, 1222 (հմտ. Ֆրիկ, 617) «Եկն Սուլթանն Խորասանայ՝ Ջալալաթին կոչեցեալ եւ եհար զբազաւորութիւնն Վրաց եւ խոսացաւ մի գկնի միոյ գալ զօրաց այլազգեաց եւ աւերել զաշխարհս Հայոց, Աղուանից եւ Վրաց» (Կիրակոս, 90):

Յաջորդ տարին (1223) ձէլալէտտին իր աւերող արշաւանքները կը հասցընէ մինչև Քիւրման, Ֆարս, Սպահան և Ռէյ (Ֆրիկ, 617):

Իսկ 1224—5ին պարտութեան կը մատնէ Խալիֆային զօրապետը Ղուլթէմուրը, և կը հալածէ զայն մինչև Պաղտատի դուռները (նոյն):

Այդ օրերուն կը գրաւէ նաև Դաւրիժը և կրկին կը յարձակի Վրաստանի վրայ և ծանր հարուածներ կու տայ թէ՛ Վրացիներու և թէ՛ անոնց հետ քաղաքական կապերով կապուած Հայերուն (նոյն):

Կիրակոս այս արշաւանքին հետեանօք — որ 1224ի վերջերը կատարուած պէտք է ըլլայ — կ'ըսէ թէ ընդմիջուած է Նոր Գետկայ վանքին մէջ շինուած տաճարը «Բանգի եկն Սուլթանն Խորասանայ Ջալալաթինն (3) կոչեցեալ եւ եհար զօրս Հայոց եւ Վրաց եւ աւերեց բազում գաւառս» (Կիրակոս, 116):

1225ին Կիրակոս կը նկարագրէ նոր յաղթական մէկ արշաւանքը ձէլալէտտինի և Վրաց պարտութիւնը:

1226ին ձէլալէտտին «աւերեալ զբազում քաղաքս գնաց ի քաղաքն Տփլիսս եւ ձեռնու եղեն Պարսիկին՝ որ ի նմա եւ առ զնա (քաղաքը) եւ զբազումս կոսորեաց եւ զնա բազումս բռնադատք թողուլ զքրիստոնէութիւնն... Հրաման ետ, որք հաւանին եւ որք ոչ՝ բռնութեամբ զամենեւին թլփասել... եւ բնդ կանայս խառնակեին... զայս ոչ միայն ի Տփլիսս, այլ եւ ի Փանձակ եւ ի Նախշուան եւ յայլ տեղի (Կիրակոս, 118):

Բայց ձէլալէտտին ստիպուեցաւ թողուլ Վրաստանը և դառնալ Պարսկաստան, դիմել դէպի հարաւ-արեւելք և պատժել Մոնկոլներու հետ դաւադիր Բուրազ-Հաջիրը (հմտ. Ֆրիկ, 619), բայց հաւանօրէն ինքն ալ կը պարտա-

(1) Տուլին նուաճած է Խորզմենու երկիրը եւ ուրիշ վայրեր եւ առաջացած է մինչև Հայաստան:

(3) Վենեթիկի քաղաքութիւնը Սալահաթինն գրած է սխալմամբ:

ւորուի ապաստանիւ Հնդկաստան: Մինչեւ որ զինքը կը հետապնդեն Մոնկոլները:

Ճէլալէտտին հոն ցոյց կու տայ արիութիւն: Ինքը և իր փոքր բանակը Ինդոս գետին եզերքը կը բռնուին Մոնկոլ հետապնդող աւելի մեծ և ուժեղ բանակին կողմէ: Յուսահատական գիմադրութիւնէ մը ետք, որ արշալոյսէն մինչեւ կէսօր տեւած էր, տեսնելով որ պարտութիւնը անխուսափելի էր, ձէլալէտտին իր ձիուն գլուխը կը դարձնէ դէպի գետը և զրահներն ու աւելորդ զէնքերը մէկ կողմ նետելով, կը խորասուզուի գետին ջուրերուն մէջ և լողալով կ'անցնի միւս եզերքը: Իր հետեւորդները և բանակին մնացորդը իր օրինակէն խրախուսուած, նոյնը կ'ընեն: Շատերը կը խեղդուին կամ նետահար կ'ըլլան Մոնկոլներէն, բայց ձէլալէտտին փրկուած փոքր թիւով զինուորները կարգի գնելով կը յարձակի Հնդկի Ջուդի իշխանին վրայ, յետոյ Սինդի Ղարաջա և Տելիի իշխաններուն միացեալ ուժերուն դէմ և կը գրաւէ անոնց երկիրները և իր ձեռքը կը պահէ: Այդ միջոցին Չինկիզ Խուարէզմի մէջ մահ և աւեր կը սփռէր, 15 միլիոն մարդիկ ջարդելով և մինչեւ Հընդկաստան ձէլալէտտինը հետապնդելէ ետք, կը դառնայ Հնդկաստանէն Գարագորում, անցնելով Քաշմիրի հովիտէն և Պուտտայականութեան խորհրդաւոր սրբավայրը և միջնաբերդը հանդիսացող Թիպետէն, զոր թերեւս նուաճել կ'ուզէր:

Չինկիզ երբ Գարագորում կը հասնի, անմիջապէս իր ընդարձակ կայսրութեան վարչութիւնը ամուր հիմերու վրայ կը հաստատէ, ինչպէս նաեւ իր յաջորդութեան կնճոռտ հարցը կը կարգադրէ: Այլևս կրնար հանչիլ անվրդով, սակայն պարտաւորուեցաւ կռուիլ Հիայ ցեղին դէմ, որ վտանգած էր Մեսախի ձամբան:

Չինկիզ որոշեց վերջ տալ գոյութեանը այդ աւազակ ազգին, որ կը գրտնուէր կայսրութեան սիրտին վրայ: Հունկ-Հոյի սառած ջուրերուն վրայ մղուած պատերազմին, մէջ 300,000 սպաննուածներուն գանկերով բուրգեր շինել տուաւ:

Բայց այդ ցեղը մինչեւ Չինկիզի մահը անընկճելի մնաց: Ո՛չ զէնքով, ոչ խոստումներով, և ոչ յորդորներով կարելի եղաւ համոզել Հիայի թագաւորը:

Նմանապէս Խուարէզմի ձէլալէտտինը, որ երբ Չինկիզ իր բանակներով քաշուեցաւ Արեւելք, կրցաւ կրկին մտնել Պարսկաստան և գրաւել, եթէ ոչ ամբողջութիւնը դէթ իր երկիրներուն մէկ կարեւոր մասը (Ֆրիկ 615), ու սկսաւ մաքառիլ կրկին զինքը հետապնդող Մոնկոլներուն, իր եղբորը Չիա-յաթ-Ուտ-Տինի դաւերուն, ինչպէս նաեւ Քիրմանի կառավարիչ Բուրատ-Հա-լիբի, Պաղտատի Խալիֆային, Թուրքմէններուն և Իսմայիլեաններուն դէմ:

ՔՈՒՍՏԱՆԻ ՎԵՐԱԿՈՉՈՒՄ

Ճէլալէտտին 1227ին կրկին պատժեց Թուրքմէնները և Իսմայիլեանները և յաղթեց Մոնկոլներուն Գամզանի մօտ (1) և պաշտպանեց Սպահանը Մոն-

(1) Թէհրան-Մաշեփ նամբուն վրայ, մօտաւորապէս 20 մղոն հեռու Ասխապատէն (Քրիկ, 619)

կոլներուն դէմ: Բայց երբ լսեց որ Վրացիները դրացի ազգերու հետ միանալու փորձեր կը կատարեն, յանկարծ դարձաւ կրկին Վրաստան և բանակին գլուխը անցած անձամբ պատերազմեցաւ ականաւոր չորս մարդիկներու հետ և յաղթեց Վրաց և ծանր պատիժներու ենթարկեց զանոնք: Չինկիզ առանց վճռական յաղթանակ տանիլ կարենալու, ինչպէս Հիւսի թագաւորին նոյնպէս նաեւ ձէլալէտտինի դէմ, մեռաւ 24 Օգոստոս 1227ին՝ 66 տարեկանին: (Օրբելեան Բ. 339—340, նաեւ Petit de la Groixի Պատմութիւն Չինկիզ Խանի 170: D'Herblotի, Bibliothèque Orientale 382, Alexandre Mazasի, Les Hommes Illustres de l'Orient. Բ. 68):

Պատմութիւնը շատ սու գործերով նկարագրած է անոր ազիտաբեր տիրապետութիւնը. ան քարուքանդ քրած է աշխարհը և աւերակներու ու զիւղներու կոյտեր գիլած է իր ճամբուն վրայ Չինաստանէն մինչեւ Սիւրիոյ անկիւնները, մէջն ըլլալով նաեւ Արեւելեան Եւրոպան (Մ. Սերոբեան, Մեր Պայ-ֆարը 4):

Իսկ ձէլալէտտին իր գլխաւոր ստիս՝ Չինկիզի մահէն և Քիրատոնեայ Վրաստանի ու Հայերու միացեալ ուժերուն դէմ յաղթանակէն յետոյ՝ կը մտածէ մահմետական իշխաններու դաշնակցութիւն մը կազմել Մոնկոլներուն դէմ, բայց Մոնկոլները զինքը յանկարծակիլ կը բերեն Չարմաղան Նուլին առաջնորդութեամբ, 30,000 զինուորներով և փախուստի կը մատնեն զայն:

Ճէլալէտտին կը նահանջէ դէպի Արեւմուտք, և կրկին կը մտնէ Արեւելեան Հայաստան. և Մուղանի դաշտին մէջ բանակելով զօրք ժողովելու կ'սկսի (հմմտ. Ֆրիկ 620):

Իր նոր բանակով ձէլալէտտին կը յաջողի գրաւել Գանձակը, բայց Չարմաղանի բանակը կը յարձակի իր վրայ և զայն կը վանէ Հիւսիսային Հայաստանէն: Թաթարները «աւերեցին ամենայն աշխարհն Պարսից եւ ՂԱՏՐԱՍԱԿԱՆՈՒ եւ ԳԻՒԼԻՍԱՅ», (Կիրակոս, 123. հմմտ. Ֆրիկ 620):

Եւ երբ Մոնկոլները դբաղած էին Պարսկաստանի մէջ, Չէլալէտտին կը մտնէ Գանձակ: Թաթարները սակայն շուտով կը հասնին և կը փորձեն պաշարել Գանձակը և ձէլալէտտինը իր բանակով, սակայն չեն կրնար զայն գերի բռնել, վասնզի կը յաջողի խոյս տալ:

Ատկէ վերջը բախտը չժպտեցաւ իրեն և ինքը ջլատուեցաւ և անձնատուր եղաւ արբեցութեան (Ֆրիկ, 620):

«Ապա բարբառն, որ եհան զնա փախսական յերկրէն իւրմէ, գնես մտեալ Օսրա՝ սարաւ վարեալ զնոսա մինչեւ յԱմիթ քաղաք եւ անդ եհար զգօրս նորա սասկապէս, կորեաւ եւ ածօրէն իւխանն: Ի նմին պատերազմի եւ թէ որպէս ոմանք ասեց, երթայր, հետիոսս փախսական, դիպեալ նմա առն միոջ եւ գիտացեալ թէ նա է եսպան զնա փոխանակ (արեան) մեծաւորի իւրոյ՝ որ սպանեալ եր զնա յայլում աւուր: Եւ այսպէս բարձաւ չարն ի միջոյ (Կիրակոս, 121):

Ճէլալէտտին մեռած է 15 Օգոստոս 1231ին, Գիւրտ գիւղի մը մէջ յքիւրտէ մը սպաննուելով:

Չինկիզ իր ընդարձակածառայ կայսրութիւնը կազմելու և բազմազան ժողովուրդները նուաճելու համար, ցոյց տուած է գերազանց ձիրքեր և կարողութիւններ, որոնք բնածին էին վասնզի ոեւէ դաստիարակութիւն չունէր և ո՛չ գրել գիտէր և ո՛չ կարդալ (2):

Չինկիզ սոսկ ռազմիկ մը չէր, այլ ունէր նաեւ քաղաքագիտական կարողութիւններ, որոնք ոչ նուազ նպաստեցին իր յաջողութեան:

Չափազանց անզուժ և անողոք՝ բարեսիրտ կը ձեւանար հանդէպ այն իշխաններուն, որոնք կը հպատակէին իրեն:

Ան մեր օրերու «Ղիզըրու պատերազմը» կը մղէր իրեն հնազանդող ցեղապետներուն դէմ, որոնց ամէնէն խիզախներն անգամ անկարելի էր որ սարսուռ մը չզգային երբ խնճոյքներու ատեն ան գործածէր իրրեւ բաժակ կէրախտ (Keraite) իմանի գանկը, արծաթապատ և թանկագին քարերով ընդելուզուած: Այս սահմուկեցուցիչ տեսարանը սարսափ կ'ազդէր անչուշտ այդ ցեղապետներուն վրայ որոնցմէ Չինկիզ իման կը պահանջէր հպատակութիւն, զինաթափութիւն և կատարեալ հնազանդութիւն:

Ան մեղմութիւն ցոյց կուտար իրեն հնազանդողներուն և դաժանութիւն՝ ըմբոստներուն հանդէպ: Ըստ էտուին Միւլլէրի՝ «Չինկիզ Խան գիթեր Գաեւ ահաբեկուելով գործ սեսնել: Երբ ծագրէր նուանել երկիր մը, բնակչութեան կը յիշեցնէր ճակատագիրը այն երկիրներուն. որոնք դիմադրած էին իրեն:

Ահաբեկումը իրեն համար քաղաքակաճութիւն մըն էր, զոր կը գործադրէր պաղարիւնութեամբ: Եթէ քաղաք մը դիմադրէր կ'այրէր զայն եւ սուրէ կ'անցնէր կիները, այրեր եւ երելաները: Այս գործը կատարելէ ետք, բանակը կը քաշուէր իր ետին ձգելով փոքրաթիւ ջոկատ մը եւ գերիներու բազմութիւն մը: Քիչ ժամանակ վերջ գերիները կը պարտադրուէին ցուրիլ քաղաքին մէջ եւ լուր տարածել, թէ Մոնկոլները մեկնած են: Այն հազուագիւտ բնակիչները, որոնք ազատ էին ջարդերէն, դուրս կ'ելլէին իրենց քաղաքներէն եւ Մոնկոլները զանոնք եւս կը բնաջնջէին: Եւ որպէսզի բոլորովին վստահ ըլլային թէ զոհերը մեռած են, Մոնկոլները կը զլխասէին զանոնք: Այս կերպով մեռնողներու թիւը կը հաշուուի տասնեակ միլիոններով»:

Չինկիզի յաջողութեան մէկ ուրիշ գաղտնիքն ալ իր մէկ ուրիշ հնարիմացութիւնն էր: Անիկա կը գրգռէր ընչաքաղցութիւնը իր զինուորներուն, որոնք իրրեւ զաւակները չափազանց նախնական ժողովուրդի մը, կը ցանկային մասնատրապէս քաղաքակրթական աւելի բարձր մակարդակի հասած ժողովուրդներու աւարին:

Իբր թէ որպէսզի խուարէզմի Շահին անարգանքով իր վիրաւորուած արժանապատուութիւնը գոհացում գտնէր, Չինկիզ թոյլ տուաւ—ինչպէս տեսանք—

(2) Թրքական ցեղեր առհասարակ անգիր են, միայն 1—2 ցեղեր շատ նախնական եւ փոխառեալ տառեր գործածած են: Բրոժ. Յակոբ Մարթաեան ունի ուսումնասիրութիւն մը «Նախախալամական Թուրքերու գիրերը» խորագրով. (տես Ընդարձակ Ցարեցոյց Ս. Փրկչեան Ա.գ.գ. Հիւսանդանցի 1932, էջ 116—128):

որ Մոնկոլ հրոսներ սոսկալի աւերածութիւններ կատարէին Շահին երկիրին մէջ: Սակայն ո՛չ Մուհամէտ Շահին մահը իր երկիրէն հեռու, ո՛չ անոր որդւոյն պարտութիւնը և ո՛չ ալ իր զինուորներուն գործադրած սոսկալի աւարառութիւնը զինքը չզոհացուցին իրրեւ աննշան հատուցում մը: Նոյն ձեւով վարուեցաւ ուրիշ երկիրներու հետ ալ, չբաւականանալով զանոնք ընկճելով, այլ տիրակալութեան անյազ փափաքով մը՝ շարունակ ընդարձակեց իր պետութիւնը (հմտ. Փրիկ, 582—585): Այսպէս մէկ կողմէն ահաբեկելով և միւս կողմէն իրեն հաւատարիմները վարձատրելով նուաճուած երկիրներու բնակիչները օգտագործեց:

Իր ծրագիրը չէր նուաճած երկիրները միայն կողոպտել, այլ տեւականօրէն տիրապետել անոնց և իր պետութեան կցել:

Այսպէս անիկա «Տիրեց այնպիսի բնորոշ կայսրութեան մը, որուն նմանը ոչ ոք տեսած էր դեռ մինչեւ մեր օրերը, կայսրութիւն մը որ կը տարածուէր Խաղաղական Ովկիանոսէն մինչեւ Կեդրոնական Եւրոպա եւ որ կ'ընդգրկէր այն ասեղնուան ծանօթ երկիրներուն մեծ մասը եւ աբխազի բնակչութեան կէսէն աւելին: Գարագորում քաղաքը, Կեդրոնական Մոնկոլիոյ մէջ, եղաւ մայրաքաղաքը այս արեւելեան կայսրութեան, որ կ'սպառնար իր տիրապետութեան ցախ առնել բովանգակ Քրիստոնեայ աբխազի» (Էջուիկ Միւլլէր):

Եւ զարմանալի է որ յաջողած է նուաճուած երկիրներուն բնակիչները չահիլ: Եւ այսպէս շնորհիւ բնիկ հաւատարիմ և վստահելի տարրերու աւելի դիւրին և աւելի շուտ տէր կըրցած էր ըլլալ շատ մը երկիրներու: Չաղատայի դրած արգելքը իր զօրքին, որպէսզի ջարդ չկատարեն, ըսելով թէ «Մեք ոչ ունիմք հրաման ի Ղանէն կոտորել զայնոսիկ»՝ որ հնազանդ են մեզ, եւ կան մեզ ի ծառայութեան եւ հարկատու են Ղանին, եւ իրք ապսամբութեան նոցա ոչ է նեզրեալ» (Կիրակոս, 180, հմտ. Brosset, 511) շատ յատկանշական է այս տեսակէտով (1) Պաղտատի Սալիֆային նկատմամբ ալ այսպէս վարուած են, ինչպէս կը հաստատեն Նոյնիսկ իսլամ պատմագիրները (տես Raschid Eldin, Ա. 143 և Aboul Ghazi Բ. 125):

Գրաւուած երկիրներու բնակիչները փոխադարձաբար անձնուիրօրէն ծառայած են և իրենց կեդրոնէն այնքան հեռացած բնակիչներուն—որոնք անծանօթ էին տեղական պայմաններուն—առաջնորդ և զինուոր և նոյնիսկ հրամանատարներ հայթայթած են:

Չինկիզ իրրեւ ռազմավար որոշ է որ օժտուած էր մասնաւոր ձիրքերով:

Ըստ էտուին Միւլլէրի «Ոչ մէկ հրամանատար իրմէ աւելի յաջողութիւն ունեցած է»:

(1) Արդարեւ, Սերասիոյ (Կիրակոս, 155) Տիվրիկի (Յոյն, 155) Գամաղոսի (Յոյն 74) հետ շատ մեղմութեամբ վարուած են: Հէրուս Ա. Կիլիկիոյ թագաւոր Յոյնիսկ իբր նոր վեհապետ նկատուած եւ ոեւէ վնաս չեն հասուցած անոր: Իսկ Անի, Պաղտատ, Կարին, Կեսարիա, Երզնկա, Մուշաղիմ, Հայէպ եւն. չարաչար պատժուած են:

Ոչ մէկ ատեն 200,000էն աւելի զօրք ունեցած է իր բանակներուն մէջ, Բանակին մէջ թուրքերը որ յարաբերութեան մէջ էին Մոնկոլներու հետ, և անոնց դաշնակիցները կամ հովանաւորները, թուով առաւել շատ էին (Հմմտ. Ֆրիկ, 579):

Մեծ մասը իր զօրքերուն և շատերը իր սպաներուն կամ տեղակալներուն՝ թուրք էին (Histoire Universelle Lavissee et Rambend, հտ. Բ. 884, L. Caban Introduction de l'Histoire de l'Asie, Turcs et Mongols, 1896, Lamouche, 14) Բայց երկու ազգերն ալ ստուար զանգուածներ չէին, հետեւաբար Չինկիզի բանակը մեծ թիւ մը չունէր:

Ասով հանդերձ, այս համեմատաբար փոքր բանակով՝ ան փոշխացուց կայսրութիւններ, վասնզի Չինկիզ իսան պողպատեայ կամփի սեր էր եւ ուներ բարոյական եւ Ֆիզիքական անրնկնելի ուժ մը: Բացարձակապէս խղճի խայթեւ կարեկցութեան զգացումներէ զուրկ էր: Բայց իր մեծութիւնը կը կայանար իր բանակներու գործունէութեան մէջ: Ասոր մէջ է որ պէտք է փնտռել Մոնկոլ կայսեր յաղթանակներուն գաղտնիքը...

Չինկիզ իսան առաջինը եղաւ որ իր ժողովուրդը դաստիարակեց իբրեւ պատերազմիկ:

Մոնկոլ ձին եւ ձիաւորը իրեն կը հայրայրէին սփանջելի «նախանիք» մը: Ձին տկուր էր, յոգնութեան դիմացով, կը գոհանար երեք օրը անգամ մը ջուր խմելով: Իր սնունդը կը ճարեւ ամէն տեղ:

Հեծելազօրք նմանապէս, կրնար ձիավարել գիշեր կամ ցերեկ, քնանալ ձիւնի մէջ եւ սնանիլ գրեթէ ոչինչով: Ի ծնէ ուղիղ մըն էր, մանկութենէն կրթուած գիրկընդիսաւն կռիւներու եւ աղեղով նշանաւորեան:

Այն եղանակը, որով Չինկիզ իսան զինեց իր բանակը, կը յայտնէ իր կազմակերպական հանճարը եւ իր ցոյց տուած շահագրգռութիւնը մինչեւ ամենավերջին մանրամասնութիւնը: Մոնկոլ զրահը շինուած էր եզան կարծրացուած եւ խիժապատ կաշիէ: Իւրաքանչիւր զինուոր երկու աղեղ ունէր, մէկը՝ ձիու վրայէն նետ արձակելու, միւսը՝ աւելի անվրէպ, կանգնած վիճակի մէջ արձակելու համար: Տեգերն ալ երեք տեսակ էին, իւրաքանչիւրը տարբեր տարողութեամբ: Կարն հեռաւորութեան համար գործածուած տեգին ծայրը պողպատով պատած էր եւ կրնար մինչեւ իսկ զրահ մը ծակել: Ամէն մէկ պատերազմիկ իրեն հետ ունէր շորցուած մածուցի պահեստ մը, որմէ կէս լիպրա ուտելով կրնար օր մը շարունակ պատերազմիլ: Ունէր նաեւ պահեստի լար, մոմ եւ հերիւն մը նորոգութեան համար: Այս բոլորը կը պահէր կաշիէ պայուսակի մը մէջ, որ, ի պահանջել հարկին, կրնար օդով լեցուիլ գետէ մը անցքը դիւրացնելու համար:

Բանակը 10, 100, 1000 եւ 10000 անձերէ կազմուած միաւորներէ կը բաղկանար (1): Կռուողներու հետ կային օժանդակ գունդեր, ամրաւեցն զին-

(1) Հմմ. Հեքուս Պասիլի 33, ճառի Piano Carpin, 287, Aboul-Ghazi, 143, Marco Polo, 80, C. 89-90, Գ. Ալբուկէան, Արարատ, 1912 էջ 1109), Հեքուս (70) անոնց բանակին մասին սա շատ յակնաւորական տղերք ունի. «Թարաթ Են Բաջ զինուորք եւ պա-

ուորներ, մասնագէտներու խումբեր, որոնց պարտականութիւնն էր վարել քարնկեց մեքենաները եւ պատարման ուրիշ գործիքներու վերակազմութիւնը, ձի հայրայրոջ սպասարկութիւն մը, զինագործ արհեստաւորներ: Եւ բանակին ետեւէն կու գար բազմութիւն մը որ անդադար կ'աշխատէր բանակին ուսեստեղէն եւ անհրաժեշտ կազմաները հայրայրել: Իսկ ոչ-կռուողներու պարտաւորումը հասած էր նուազագոյն աստիճանի մը:

Չինկիզ իսանի ստեղծած ռազմավարութիւնը կատարեալ սփանջելիք մըն էր, ձեռք բերուած երկարատեւ փորձառութեամբ: Բանակը կը շարունակէր հինգ կարգի վրայ՝ մէկը միւսէն լայն անջրպետով զատուած գումարակներով: Առաջին շարքին վրայ էին յարձակման զօրագունդերը (ոչ-քարարները, որպէսզի երկու կրակի—բեմամիին եւ քարարներուն մէջ մնալով փախուստ չտան կամ չդաւաճանեն), որոնք լաւապէս զինուած էին եւ կը գործածէին դատոյց, նիզակ եւ լախս: Ասոնցմէ վերջ կուգային հեծեալ աղեղաւորները:

Աղեղաւորները քառասուրբ կ'արշաւէին, յարձակման ջոկաները իրարմէ բաժնող տարածութեան մը մէջէն նետեր արձակելով բեմամիին վրայ: Երբ բաւական կը մօտենային հակառակորդին, կ'իջնէին ձիւն եւ նետերու տարափ մը կը տեղացնէին բեմամի բանակին վրայ:

Ուրեմն, յարձակման ետեւէն մասը կը կազմէր բուռն եւ կեղտոնացած նետաձուլութիւն մը, որ աննախընթաց էր...

Երբ բեմամին կազմալուծուած ըլլար, պատերազմիկները կը յարձակէին պարտութիւնը կատարեալ դարձնելու համար: Լաւ յղացուած ծրագիր մըն էր: Հրամանները փոխանցելու համար ըստ պարագայի կը գործածուէին սեւ եւ ներմակ դրօշակներ:

Եւ վերջապէս, Մոնկոլներու յարձակման յաջողութեան կը նպաստէին զէնքերու առաւելութիւնը, յարձակման արագութիւնը եւ նիւթ նշանաւորութիւնը: Չինական բանակները, իսլամ պետութեան պատերազմիկները, քրիստոնեայ աշխարհի ասպետներն ու կռուողները մէկիկ-մէկիկ զգեստուեցան Մոնկոլներու նետերուն առջեւ:

Թեւ Մոնկոլ աշխարհակալը միշտ գործ կ'ունենար թուապէս գերազանց ուժերու հետ, բայց եւ այնպէս կը կարգադրէր, որ վնասական յարձակ-

ներազմող, հնազանդ գորավարին, եւ նշանոք դիւրաւ կ'առավարին: Տերն քարաւոր յեղանկին ի պատերազմ չայց նոցա գրոտակ, այլ ի հարստահարութենէ եւ յաւարտ կեանք եւ տան անոյ բաժին տեսնելու իւրեանց, տաս զէնս առնուց ընդ իւրեանս... Աջողակ էն ի ձիավարել, եւ քաջ աղեղաւորք՝ հետեւակի ծանր քայլեմ, ճարտար էն յառնուլ պատերազմու զգաղաքս եւ զամրոցս: Ոչ ամօք համարին փախուստ դառնալ, երէ լաւ իցէ փախիլի: Ոչ էն յանգուզն ի յարձակմունս մաթի, այլ երէ հաճոյ թուի՝ դիմեն ի վերայ բեմամեաց, երէ բեմամին չկարիցէ կռուիլ ընդ նոսա: Եւ սրովիտեւ քաջ նետաձիգ էն, դժուարին է մարտնչել ընդ նոսա, կամ ի յետ կասիլն հետամուտ լինել նոցա. վասնզի կարգաւոր օրիցօք յետ յետ խաղանք, եւ թիկունս կոյս արձակեն զնետ. եւ այլ»: (Օսար Արեւմտեան հեղինակներ կը հաստատեն այս տեղեկութիւնները. (Տես. Գ. Ալբուկէան, Արարատ, 1912 էջ 1115-7):

ման պահունքն թուական գերակաութիւնը իր կողմը կ'ըլլար: Ան գիտէր թրու-
նամի ուժերը բաժնել եւ կեդրոնացնել իր ուժերը:

Չարսարօրէն կեղծիքի կը դիմէր եւ երեւան կ'ելլէր հոն ուր թեմամին
բնաւ չէր սպասեր իրեն: Պատերազմը կը բաժնէր կողմնակի բարձրմանը,
քան ուղղակի յարձակումով, որ շատ սուղի կը նստի յարձակող կողմին:

Իր յարձակումները հիմնուած էին արագութեան վրայ(1) որովհետեւ ան
կը բարձրէր երկու անգամ աւելի արագ, քան իր հակառակորդը (2): Իր թեթեւ
զօրասիւնները կը թափանցէին թեմամի գիծերէն ներս, մասերու կը բաժնէին
եւ մեթոսիկ կերպով կը բնաջնջէին զանոնք: Ամբողջութեամբ ետեւ կը ձգէր
եւ առաջ կ'անցնէր ետիւ թողնով զանոնք նուանելու գործը:

Չէր վստահէր յանպատասխան յարձակումներու: Իր մղելիք հակասա-
մարտները կը նախապատասխանէր մանրամասնութեամբ, երբ դեռ թեմամին չէր
խսկ կասկածէր, թէ պատերազմը կը մօտենայ: Երկրի մը դէմ կ'արձակէր ի-
րարմէ հարիւրաւոր մէքը հեռու վայրերէ, երեք կամ չորս բանակներ, որոնք
շատ քիչ միջոց ունէին կամ բնաւ չունէին իրարու հետ հաղորդակցելու, այ-
սուհանդերձ, ան կը յաջողէր զանոնք համակարգել եւ առաջ մղել դէպի իր
ցանկացած նպատակակէքը:

ԶԻՆԿԻՉԻ ԲԱՆԱԿՆԵՐՈՒՆ ԾՈՒՆԴՈՒԿՆԵՐԸ

*Զինկիչի յաջողութիւններուն մէջ մեծ դեր ունէին բանակին օժանդակ
գործակները: Ինչպէս տեսանք ան առաջուց կ'ուսումնասիրէր այն երկիրները,*

(1) Այնքան արագաշարժ եւ յանկարծահաս էին որ յարձակման ենթարկուած երկիր-
ներու ժողովուրդները եւ իսլամները երբեք ժամանակ չէին ունենար դիմադրութիւն կազ-
մակերպելու: Սեփական Օրբէյեան զանոնք կը նմանցնէ մերիկի: Չարսարօրէն է այս արագութիւ-
նը, վասնզի թաքտ բանակը հողա էր, քանի որ թաքտները իրենց հետ կը տանէին ինչ որ
ունէին, բնակարան, ինչ, պատերազմական գերիներ (որոնք ծառայի դեր կը կատարէին), ի-
րենց կիները եւ զուակները, ընտանի անասունները — ուղտ, եգ, ջորի — մէկ խօսով իրենց
ամբողջ հարստութիւնը (Կիրակոս, 122): Այս բազմութիւնը կրնար Մոնկոլ պատերազմական
գործողութիւնները դանդաղեցնել, բայց այդպէս չէ եղած, վասնզի ամբողջ ժողովուրդը բա-
նակի կազմ ունէր:

(2) Բնակիչները յաճախ յանկարծակիի գալով կը լքէին իրենց բնակավայրերը եւ կը
փախչէին երկիրին ամառ բերդերը եւ ամրոցները: Թաքտները նախ դառնէր եւ գիւղերը
կը գրաւէին, առանց դժուարութեան եւ անարգել կ'աւերէին եւ կը կողոպտէին, կը յափը-
տակէին ժողովուրդին հարստութիւնը, կենդանիները եւ բնակիչները գերի կը վարէին եւ ծա-
ռայ կը դարձնէին: Գալով բերդերուն գրաւման, վասնզի անոնց դէմ իրենց նետերը անգոր-
էին, թաքտները կը գործածէին պատարման մեքենաներ, որոնք Կիրակոս Փիլիպոսյան կը կո-
չէ, հաւանօրէն Լասինաց *Catapults*:

Այդ մեքենաները կը բարձրացնէին մինչեւ պարիսպները եւ անկէ իրենց նետերու շա-
րափը կը տեղացնէին պատարմաններուն վրայ:

Եթէ դարձեալ յայտնուէին, այն ասեմ ականներ կը փորէին պարիսպներուն տակ եւ զա-
նոնք կը փլցնէին եւ ներս կը խուժէին: Իսկ իրամները կը լեցնէին փայտով, քարով եւ հո-
ղով, որպէս զի մօտենան: (Հմմտ. Կիրակոս, 124-5, 127, 136-9, Պատմ. Թաքտաց,
17, Հեքուս, 47. *Quatremère, 134-6, Plano-Carpini, 325, Գ. Ալթունեան Արարատ,*
1912, 1111-2):

որոնց վրայ պիտի յարձակէր: Վաճառականական կարաւանները, որոնք կ'ա-
կօւնէին ամբողջ Ասիան, իր հինգերորդ զօրասիւններն էին: «Անոնց միջոցով
«կը գնէր» գաղտնի գործակալներ ամէն երկիրի մէջ, կ'ուսումնասիրէր նուան
ուելիք երկիրին աշխարհագրութիւնը, ժողովուրդը եւ անոր հետեւած քաղա-
քականութիւնը: Երեւան կը հանէր դժգոհները եւ զանազան խմբակցութիւն-
ներ իրարու դէմ կը լարէր:

Իսլամ երկիրներու մէջ իր պահած լրտեսները տեղեկացուցին թէ Սուլ-
թանին մայրը կը նախանձի իր որդիին ունեցած իշխանութեան: Չինկիչ
հան այս կնոջ ուղղուած նամակ մը գրել տուաւ, իբրեւ պատասխան անգոյ
նամակի մը, որով այդ կինը շնորհակալութիւն կը յայտնէր իրեն խոստաց-
ուած զինուորական օգնութեան համար: Ապա այնպէս մը կարգադրեց որ
այս նամակը աւելորդ ձեռքակալուի Սուլթանին կողմէ: Եւ երբ Չինկիչ հան
արեւուեց երկիրէն ներս գայն գտաւ քաղաքային պատերազմը յիշեցնող վի-
ճակի մը մէջ...

Իմացած ըլլալով որ Չինաստանի պատերազմական նախարարը պետա-
կան զանձէն անագին գումարներ իւրացուցած է, լուրը տարածել տուաւ Չի-
նաստանի մէջ, ինչ որ քաղաքական մեծ թափանց մը առաջ բերաւ նիւթ այն
ժամանակ, երբ Մոնկոլները կը պատրաստուէին յարձակման անցնիլ այս
երկիրին դէմ:

Իր նպատակներուն ծառայեցնել գիտէր նաեւ քաղաքները, մանա-
ւանդ իր ժողովուրդին բարոյական բարձր պահելու համար: Ան կը շատ-
գովէր զինուորական ասպարէզը եւ բնական կը գտնէր, որ բոլոր ոչ-պատե-
րազմիկները պէտք է բանակին ծառայեն: Կը քաղաքները իր հպատակներուն թէ
Մոնկոլ ցեղը գերազանց է բոլոր միւս ցեղերէն»:

*Այսպէս իր ամէն մասերով մտածուած Պատերազմական մեքենայով մըն
էր որ ան գրեթէ ամբողջ աշխարհի տիրած է:*

«Իր մահէն ետքն ալ պատերազմական այս մեքենան շարունակեց գործել:
Իր յաջորդները եղան բովանդակ Ասիոյ տերերը: Շարունակեցին թափանցել
Եւրոպայի խորերը եւ յաղթեցին Հունգարներուն, Լեհներուն Գերմաններուն:
Ոչ մէկ ազգ կրնար դիմադրել անոնց ուժին: Չինկիչ հանի թուան՝ Քուպլե
հանի օրով, Մոնկոլներուն զօրութիւնը իր զարգացման գագաթնակէտին հա-
սաւ: Սակայն հետագային այս կայսրութիւնը բաժնուեցաւ այլասերած ժա-
ռանգորդներու միջեւ: Այսօր Մոնկոլները դարձեալ վաչկատուն ցեղերու
բաժնուած են. ո՛չ ուժ ունին, ո՛չ ալ համագործակցութիւն: Գարագորումը
անհետացաւ Կոպի անապատի աւազներուն մէջ: Անունն անգամ մոռցուած է
գրեթէ: Սակայն զինուորականները չեն մոռցած Չինկիչ հանը»: (Էտուին
Միլլէր, նոյն) (1):

(1) Այս նկարագրութիւնը Չինկիչ հանի գործելու եղանակին մասին, ցայց կու տայ թէ
Գերմանները շատ օգտուած են իրենց ռազմավարութեան մէջ, աշխարհի պատահարը եղող այս
աշխարհակալէն: Էտուին Միլլէր կ'ըսէ թէ «բացայայտ է որ գերմանները շատ բան սորված
են Չինկիչ հանի «գաղտնի» եւ իբրեւ ապացոյց կը յիշէ թէ Գերմաններէն հինգ ընդարձակ
եւ մասնագիտական ուսումնասիրութիւններ կան մեծ Մոնկոլի զինուորական դրութեան
նախնուած, իսկ անգլիերէն՝ երկու կամ երեք համառօտ աշխատութիւններ:

ԶԻՆԿԻԿԻ ԿՈՑՄՐՈՒԹԻՒՆԸ ԶԻՆԿԻԿԻ ՅԵՏՈՑ

Չինկիկի գաւազանները և թոռները կայսրութիւնը պահեցին իրենց ձեռքին մէջ մինչեւ ժ.Գ. դարուն սկիզբը և շարունակեցին անոր՝ գործը աւելի ընդարձակելով իրենց ինկած ժառանգութիւնը:

Ժամանակի ընթացքին անոնք հասան մինչեւ Պալթիկ, Ադրիական և Միջերկրական ծովերը, Կերմանիոյ-Պոնտիոյ-Ալեստրիոյ գիծը և Պալքանեան լեռները և ամէն կողմէն շրջապատեցին Բիւզանդական կայսրութիւնը:

Ֆինլանտիոյ և Մոսկուայի մեծ դքսութիւնները դարձան անոնց հարկատու: Մոնկոլ բանակ մը առաջացաւ նոյնիսկ մինչեւ Հիւսիսային Սառուցեալ Ովկիանոսի եղերքը:

Նուաճուեցաւ ոչ միայն Հիւսիսային Չինաստանը ամբողջութեամբ՝ Չինկիկ Խանի ծրագիրին համաձայն, այլ նաև Հարաւային Չինաստանի կայսրութիւնը, Հնդկաստանը: Աննամի կայսրութիւնը և ամբողջ թերակղզին և շրջակայքը, որոնց տիրելէ ետք, Չինկիկեանները հասան ձաւա, Սումատրա և Մալայեան միւս կղզիները:

Մոնկոլ կայսրութեան կցուեցաւ Հնդկաստանի Հիւսիսային մասը եւս:

Մոնկոլները ցուրտ երկիրներու բնակիչներ ըլլալով, Հասարակածային երկիրներու մէջ նեղուած են չկարենալով տոկալ տաքին:

Այդ պատճառով՝ անոնք աւելի Հարաւ և Ափրիկէ չկրցան արշաւել: Սակայն իրենց նաւերը մինչեւ Ափրիկեան ծովեզերքները, ինչպէս Եթովպիոյ ափերը, և նոյնիսկ Հարաւ: Ափրիկէ՝ Չանգիպար և Մատակասկար կ'երթեւեկէին: Ծափոնական կղզիներու բնակիչները ապաւինելով իրենց դիրքին՝ մերժած են հպատակիլ Մոնկոլ Խանին, որ 100,000 զօրքով մեծ նաւատորմիկ մը զրկած է նուաճելու համար այդ ըմբոստ կղզեխումբը: սակայն այս արշաւանքը ձախողած է, վասնզի փոթորիկ մը մեծ փնաս հասցուցած է նաւերուն: Այսպէս, անսահման տարածութիւն ունեցած է Մոնկոլ աշխարհակալութիւնը և իր լուծը պարտադրած է բաղմաթիւ երկիրներու և ժողովուրդներու:

ԶԻՆԿԻԿԻ ԹՈՋՈՐԳՆԵՐՈՒՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆԸ

Չինկիկ անեղ բռնապետ մըն էր, բայց զարմանալի է՝ որ գոնէ ձեւակաւ նօրէն իր ընդարձակ պետութիւնը կը կառավարէր Աւագներու ժողովով մը և խորհրդակցութեամբ: Այս ժողովը որ Գուրուլթայ կը կոչուէր, կերպով մը արդի խորհրդարաններու դերը կատարելու կոչուած էր: Թեմուչինը կը գումարէր իր կենդանութեան ատեն, և իբր թէ անոր խորհուրդով կը շարժէր: Ինքը կը նստէր մասնաւոր թաղիքի մը վրայ, որուն վրայ ոչ միայն ոչ ոք իրաւունք ունէր նստելու, այլ նոյնիսկ ոտք դնելու:

Այս թաղիքը յետոյ ապագային, դարձաւ սրբազան առարկայ մը, երբ Գուրուլթայն Թեմուչինը հռչակեց Չինկիկ, Մեծ Խան կամ Խախան:

Չինկիկէն վերջ այս ներկայացուցչական Մարմինը իր գոյութիւնը պահած է ատեն մը և յաջորդ խանները ընտրուած են անկէ:

Նոյնպէս իր գոյութիւնը պահած էր անոր իբրև օրինազիրք գործադրու-

թեան դրած Եասախը, որուն պատրաստութեան մէջ թերեւս մեծ դեր ունէր, Չագաթա (Gaghatai Khan), Չինկիկ Խանի և իշխանուհի Burt Fudjinի երկրորդ որդին, որ իր եղբայրներուն մէջ ամէնէն աւելի ուշագրաւն էր ուսման և գիտութեան իր հակումներով: Հօրը կենդանութեան ժամանակ իսկ պալատին մէջ մեծագոյն հեղինակութիւնն էր Եասախի գիտութեան և Չինկիկ Խանի կողմէ իրեն վստահուած էր օրէնքի և իրաւունքի գործադրութիւնը, իբրև գերագոյն օրէնագէտ՝ պետական, հանրային, անհատական իրաւանց և մանաւանդ բարքերու հարցերուն մէջ (տես Ֆրիկ, 584 եւ հոն յիշուած բազմաթիւ աղբիւրները հազիւ գիտական աշխարհին ծանօթ):

Ինչպէս կը թուի այս օրինազիրքը արհամարհելի բան մը չէր, վասնզի որչափ ատեն որ Եասախը տիրող էր իբրև ընդհանուր օրէնք, երկիրը լաւ կառավարուած է, խաղաղութիւնը եւ անգործութիւնը տիրած է ամէն կողմ և բոլոր նուաճուած ժողովուրդները լայն շունչ մը առած են յաւաջդիմութեան և բարօրութեան պատեհութիւն ունենալով:

Այսպէս նուաճուած ժողովուրդները գոհ էին Մոնկոլ կառավարութենէն: Ասիկա կը հաստատուի իրողութեամբ մը, որ պատմութիւնը արձանագրած է: Ընկալուածին Խուարէզմի Շահը, որ իր հօրը՝ Մուհամէտ Շահի մահէն ետք Հնդկաստան փախած էր, երբ վից տարի ետք կրկին մտաւ Պարսկաստան, որպէսզի ժողովուրդը ապստամբեցնէ, բոլոր դուռները զոյգ գտաւ իր առջեւ: Ասիա արդարեւ այսպիսի խաղաղ և արդար կառավարութիւն երբեք չէր տեսած:

Կը քաջալերուէին բոլոր ձեռներէց մարդիկը և քաջ արհեստաւորները և արուեստագէտները: Մահապատիժ սահմանուած էր անբարոյ արարքներու, ինչպէս նաև մարդասպանութեան, երդմնազանցութեան, ձիւ և էջի գողութեան համար, և այսպէս՝ կատաղի և անդուսպ անձեր կ'ապրէին իրարու հետ խաղաղութեամբ և արդարութեամբ: Բայց երկար չտեսեց այս Եասախին պահպանութիւնը և զանցատեթիւններ եղան:

Քայքայումը սկսաւ շուտով, ոչ միայն ի մեծ դժբախտութիւն Մոնկոլներու, այլ նաև իրենց բոլոր հպատակներուն:

Առաջին հարուածը եկաւ կրօնական մարզէն, երբ իշխանները ձգելով Եասախի պատուէրը, յարեցան զանազան կրօնքներու և իրենց սեփական կրօնքը պաշտպանեցին: Նախ Քրիստոնէութեան համակիր, ապա յարեցան Պուտտայականութեան ու Մահմետականութեան, գործիք դառնալով Լամաներու և Մոլլաներու ձեռքը, Լքեցին եուրօրերը և բնակեցան մարմարեայ պալատներու մէջ, Նետեցին իրենց վրայի մորթերը և հագուեցան բեհեզեայ ու մետաքսեայ թանկագին ու հազուագիւտ ընտիր կերպաներ: «Հոտածները», երբեք չլուսացողները, սկսան ամէն առտու տաք ջուրի լողանք առնել: Գրեթէ միտով ու չոր թանով ապրողները, համադամ, նրբաճաշակ կերակուրներ ուտել սկսան: Ձիու կոնակը միայն քնացողներն ու արշաւողները նախընտրեցին փարթամ ու կակուղ անկողիներու մէջ պառկիլ ու կառքերով ճամբորդել: Ժուժկալութեան վարժուածները սկսան զխութեան մէջ կերուխումով և

արբեցութեամբ ապրիլ: (Հմտ. Պետրոս քհ. Գասարճեան):

Բարքերու այս փոփոխութիւնները, ապականութիւններու տարածումը և պարզ կեանքէն հրաժարումը, ծնունդ տուին յարակից բոլոր զեղծումներուն և վրիպումներուն ու եղաւ ատին մը որ Յասախը այլեւս բոլորովին մոռցուեցաւ:

Այս բարքերու անկումը անշուշտ տեղի չունեցաւ մէկ որէն միւսը, այլ աստիճանաբար:

Չինկիզի անմիջական յաջորդներուն ատեն տակաւին կը պահուէր նահապետական պարզ կեանքը, սակայն աւելի ուշ՝ կարգապահութիւնը հետզհետէ մոռցուեցաւ և հին քաղաքակրթական կեդրոններու կեանքը իր բոլոր յոռի կողմերով ընդօրինակուեցաւ այս բարբարոսներու կողմէ, իրենց նուաճումներու շրջանակին տարածման հետեւանքով:

ՁԻՆԿԻԶԻ ՅԱՋՈՐԴՆԵՐ՝ ՈՒՅԱԹՈՒ (1229 - 1241)

Չինկիզի իմանի մահէն (1227) երկու տարի վերջը, երեւելիներու ժողովի (Գուրուլթայ), 22 Հոկտեմբեր 1229ի նիստին՝ անոր երրորդ որդին՝ Ուխաթա կամ Օզաթա (Qghata) խաֆան կամ Մեծ իման հռչակուեցաւ և պետութեան մայրաքաղաքը՝ Գարագորում հրաւիրուեցաւ (Գ. Ալթունեան 1912 Արաբ, 675): Ուխաթա, երբ իր հօրը կայսրութիւնը բաժնուած էր իր չորս զաւակներուն միջեւ, ստացած էր Նայմաններու (Naiman) երկիրը: Մեծ իման դառնալով, իբրեւ յաջորդ Չինկիզի իմանի՝ կը ժառանգէր աշխարհի ամէնէն ընդարձակածաւալ պետութիւններէն մէկը:

Մեծ իման կամ իմաքան Ուխաթա (1229—1241 Դեկտեմբեր 11 +) իր ընտելութեան յաջորդող օրն իսկ տեսակ մը նահապետական և հայրակաւն կառավարութիւն մը ձեւաւորեց և ժողովուրդին սիրտը շահեցաւ: Իր զահակալութեան օրուան առթիւ, ո՛չ միայն բանտերուն դուռները բանալ տուաւ ազատութիւն շնորհելով բոլոր յանցաւորներուն, այլեւ պարպել տուաւ պետական մթերանոցները և զանձիւրը, իւրաքանչիւր քաղաքացիի պէտքին համեմատ բաշխելով զանոնք: Ան կ'ըսէր. «Մարդիկ անցորդներ են այս աշխարհին վրայ և օր մը պիտի թողուն զայն. միայն իր նմաններուն սրտերուն մէջ ամբարուած գանձերը արժէք ունին»: Կայսրը երբ տեսներ որ պետական զանձը լեցուած է, անմիջապէս կը հրամայէր որ ան բաշխուի ժողովուրդին: 1235ի Գուրուլթային կատարած բաշխումը այնպէս էր որ բնիտն մը իսկ մնացած չէր պետական զանձին մէջ: Դիտողութիւն ընողներուն կը պատասխանէր թէ նոյն բանն էր, թէ դրամը իր կամ իր ժողովրդեանը քով եղած է: Ոչ ապաքէն ամէն ինչ իրեն կը պատկանի այս աշխարհիս վրայ. ինք կու տայ բայց ժողովուրդը իրեն կը դարձնէ: Դրամը պէտք է շրջաբերի որպէսզի երջանկացնէ մարդկութիւնը», (Հմտ. Պետրոս քհ. Գասարճեան, 60յն):

Ուխաթա իր կայսրութիւնը բաժնեց երեք մասերու և անոնց վրայ ժառանգական կուսակալ դրաւ իր երեք եղբայրները, որոնց սերունդները ետքը հետզհետէ անջատ իշխանութիւններ կազմեցին:

1. Երէց եղբայրը Ջուչի (Jutchi կամ Djoudji) առաւ Կանեալբէն (Kan-

yalik) և Խուարեզմէն (Kharizm) մինչեւ Սաքսիմ (Saksim) այսինքն Արեւմտ. Սիպերիան և Վոլկա գետին հովիտը՝ նախնաց Մաղքթաց և Սարմատացոց աշխարհները: Իր իշխանութեան տակ կը գտնուէին Կասպից ծովի Հիւսիսային կողմ կիպչաքներու երկիրները և էր անոնց վեհապետը: Իր որդին Բաթու՝ այս կողմերու տիրակալութիւնը պահեց:

Այս պետութեան կեդրոնն էր Գագան քաղաքը:

2. Երկրորդ եղբայրը Չագատայ (Yagatai, Yasgatai, Cagatat = Dfagatai) տիրացաւ Ուղուր (Uighur) կոչուած երկրամասէն մինչեւ Պուխարա, այսինքն Սիլեթացիներու և յայնկոյս Կասպից երկիրները, այսինքն այժմեայ Թաթարիստանը (Նիվա, Պուխարա և այլ) զոր արաբ պատմագիրները Մաւալարնահարա կը կոչէին (1):

3. Չինկիզի չորրորդ որդին՝ Թուլէ (Tulé = Tuoloui = Zelel) (1227 - 1250) տէր էր բուն հայրենի երկիրին հողամասերուն, այսինքն Թիպետի, Խորասանի (Խորազմի) և Պարսկաստանի:

Այսպէս Մոնկոլ լայնածաւալ պետութիւնը բաժնուեցաւ երեք մասերու Մեծ իմանին վերին հեղինակութեան ներքեւ և անոր ենթակայ:

Նոր Մեծ իմանը շարունակեց հօրը նուաճումները մեծ թափով և մեծ ծաւալով:

Չարմաղան զօրավարը 30,000 զօրքով զրկեց Խուարեզմի վրայ, հոն քար քարի վրայ չթողնելու խստագոյն հրամանով, վերջնականապէս նուաճելու համար այս երկիրը:

Իսկ Խուարեզմի ձէլալէտտին Շահը Մոնկոլներէ հալածուած, եկաւ Հասստան (1225) և պատճառ եղաւ որ Մոնկոլները ուշադրութիւն դարձնեն Հասստանի վրայ, ինչպէս պիտի տեսնուի ստորև:

Խաքան դառնալէ յետոյ, Ուխաթա իր իշխանութեան առաջին հինգ տարիները (1227—1232) ներքին խռովութիւնները զսպելու և իր իշխանութիւնը ամրապնդելու յատկացուց ու ապա սկսաւ շարունակել Չինկիզի աշխարհակալութիւնները, 1232ին դէպի Արեւմուտք արշաւանքներ կատարելով, (Ազգապատմ 1619):

Ուխաթա իր արշաւող բանակներուն ընդհ. հրամանատար նշանակեց Չարմաղանը որ Մուղանի դաշտը կեդրոն ըրաւ և Մոնկոլ կայսրութեան սահմանները դէպի Արեւմուտք տարածեց:

Սակայն իր առաջին գործերէն մէկը եղաւ 1334ին՝ Չինկիզի կտակին համաձայն՝ Չինաստանի դէմ արշաւանքը: Գրաւեց այդ երկիրին մայրաքաղաքը Պին (Pien) և ապա Հիւսիսային Չինաստանը: Պարտուած Չին կայսրը Այ-Տունկ (Ai Tsung) ինքզինքը կախելով անձնասպան եղաւ: Ուխաթա 1236ին ասպատակութեան ձեռնարկեց դէպի Բորթա, Սունգս (Sungs) և Արեւելեան

(1) Չագատայ rus Lamoucheի (60յն էջ 14) եղած է P6-Louի (Dzoungarie) և եր և պէտ է բալտովի բրգացած բլայ, իր սիրապետած երկիրն բնիկներուն խառնուելով: Գէթ ընթացեցաւ էր անոնց լեզուին եւ բրգական բարբերուն. վասնզի իր անունը կցուած է Թուրքեստանի գրական լեզուին, Արեւելեան Թուրքերէնի որ դեռ այսօր կը կոչուի Չագատայ (Lamouche): Ինքն էր որ Չագատայ լեզուն պահեց եւ պատճառակալացուց:

Եւրոպա: Մոնկոլ Թաթարները արշաւեցին նաեւ Ռուսաստան, աւերեցին Ռեազանը, Մոսկուան և Քիեւը և անտեղէն ալ մտան Հունգարիա և Լեհաստան:

Բաթու իշխանը և զօրապետը գրաւեց Esztergonը յարձակումով: Այսպէս, Չինկիզ խանի մահէն ետք Մոնկոլ արշաւանքները աւելի բուռն հանգամանք մը առին, ամէն ուղղութեամբ տարածուելով: Իկոնիոյ Սուլթանին բանակները ջարդուփշուր եղած էին, Կարինի և Երզնկայի միջև: Մոնկոլները մինչեւ Կեսարիա արշաւած էին: Շատ չանցած Եւրոպայի մէջ յաջողած Մոնկոլ-Թաթար իշխան - զօրապետները լուր առին, թէ Ուխաթան գինարբուքի ժամանակ խեղդուելով մեռեր է (1241 Դեկտ. 11ին), ուստի ստիպուած թողուցին Եւրոպան և դարձան Գարապորում (Karakorum):

ՔԻՈՒՔ ԽԱՆ (1242—1248 +)

Ուխաթայի յաջորդեց Քիուք կամ Քայիւկ խան (Kuyuk=Kuguek = խալուխ կամ Կուլուկ) որ իշխեց ըստ ոմանց երեք և ըստ այլոց եօթը տարիներ:

Քիուք բարեացակամ էր հանդէպ քրիստոնէութեան և քրիստոնեաներուն: Իր գլխաւոր պաշտօնատարները և բժիշկները — որոնք մեծ ազդեցութիւն ունէին արքունիքին մէջ — Քրիստոնեաներէն ընտրած էր: Այս պատճառով է թերեւս որ Օրբելիան զայն կը կոչէ «մեծ և բարեպաշտ արքայն աշխարհակալ»: Ան պահ մը այնքան համակիր էր քրիստոնէութեան որ իր սեփական վրանին քով ունէր վրան-եկեղեցի մը իրեն համար: Քիուք Գարապորումը ընդարձակեց և զեղեցիկ ու մեծ շէնքերով և բազմաթիւ պալատներով ճոխացուց:

Իր իշխանութեան սկիզբը, Չարմաղան որ համրացած և անկարացած էր մեռաւ (1242) և իրեն յաջորդեց Բաչու (Կիրակոս. 152) որ Հայաստանի և Փոքր Ասիոյ վրայ Մոնկոլ տիրակալութիւնը ամրապնդեց:

Քիուք մեռաւ 1248ին անզաւակ և իր այրին Օղուլ Կըսթմիշ իբրև խնամակալ կառավարեց պետութիւնը մինչև 1251, երբ Սաքանի կամ գերիշխան վեհապետի տիրողսը անցաւ Պարսկաստանի տիրապետող Մանգոյ կամ Մանգու (Mangu կամ Mengku) խանին, 1 Յուլիս 1251ին:

ՄԱՆԳՈՒ ԽԱՆ (1251—1259)

Մանգոյ խան Ուխաթայի եղբոր՝ Թուլէի (Tulé) որդին էր և Չինկիզի թոռը: Հաւասար աչքով նայած է բոլոր կրօններուն և անոնց հետեւողներուն վրայ: Չէր հովանաւորեր ոչ մէկ կրօնք: 1253—1255ին Լուի ԺԱ. ին պատուիրակութիւնը, որուն պետն էր Ուիլեամ Ռիւպրիւքը, Ֆրանսայի թագաւորին բարեկամութեան հաւաստիքները ներկայացնելու համար եկած է և սիրով ու յարգանքով ընդունած է, սակայն խանը մերժած է ընդունելի և ենթարկուիլ ձոն տը Բլանո Գարպինի (Jon de Plano Carpini) և Ասելինոսի (Ascelinos) զեսպանութեանց, անոնց պահանջները մերժելով, (Ֆրիկ, 561):

Մանգոյ (1251—1259) Մոնկոլ խաններուն ամենէն փառաւորը և նշանաւորը եղաւ. գահ բարձրանալէն անմիջապէս ետք, սպանել տուաւ Քիուքի այրին և կոտորել հրամայեց կայսերական տան արուները: Իր գահակալութեան

վաղորդայնին՝ Պարսկաստանի մէջ Մոնկոլներուն դէմ ծագած ներքին խռովութիւնները զսպելու համար իր եղբայրը Հուլաուն կամ Հուլաղուն (Hulagu) զրկեց Պարսկաստան: Հուլաղու Սմրղանտի և Քիշի ճամբով անցաւ Օքսոս (Oxos) գետը և Պալխի ճանապարհը բռնելով աւերեց Սուլթանները, (Kohls-tan), 1256ին սպանեց Ռուխ էտ Տին Կուրշահ Բ. ը (Rokh-ad-Din Gurshah II) և անոր հպատակներէն մտաւորապէս 800,000 հոգի ջարդել տուաւ (Ֆրիկ 589): Ապա Հուլաղու արշաւեց դէպի Պաղտատ, խալիֆաներու մայրաքաղաքը, զոր պաշարեց և յարձակումով գրաւեց և աւարի ու հրդեհի մատնեց և բնակիչները կոտորածի ենթարկեց (5 Փետրուար 1258):

ՎՈՒՃՈՒՆ ՊԱՂՏԱՆԻ ԽԱՆՆԵՐԻ ԹԵՄԱՆ

Հուլաղուն եղաւ վերջ տուողը Պաղտատի Աբրահան խալիֆայութեան, որուն Արեւելքի մէջ կատարած կարեւոր դերը անուրանալի է:

Կիրակոս Գանձակեցի, կատարելապէս համաձայն օտար պատմիչներուն, այս նշանաւոր դէպքը, որ Պաղտատի գրաւումով իրազործուեցաւ, պատմած է մանրամասն և ժամանակին քաղաքական դէպքերուն գիտակ անձի մը ձեռնահասութեամբ, վասնզի իր տեղեկութիւնները քաղած է ականատեսներէն և մասնաւորապէս Պաղտատի գրաւման մասնակցող Պոօշեան Հասան-Պոօշ իշխանէն «որ ականատես եւ ականջալուր եր իրաց» (Կիրակոս, 224):

Պաղտատը գրաւելէ ետք, Հուլաղու 1258ին հոն հաստատուեցաւ և հրաման տուաւ իր աստղագէտին՝ Նասր-էտ-Տինի (Nasir-ad-Din) որ դիտարան մը շինել տայ Մարաղայի մէջ: աստղերը դիտելու և երկինքի զաղտնիքներուն գիտակ ըլլալու համար: Ապա արշաւեց Հալէպ, գրաւեց զայն, աւարի ենթարկեց և ապա ուղղուեցաւ Դամասկոս (1260), որուն կառավարիչը խոհեմութիւնը ունեցաւ քաղաքը կամովին յանձնելու իրեն (Ֆրիկ, 595):

Հուլաղու կը պտտրաստուէր Երուսաղէմ արշաւել՝ երբ իմացաւ թէ Մանգոյ խան մեռած է: Այն ատեն Քիթու Բուղան (Kitubuka) իր բանակին ընդհ. հրամանատար նշանակելով՝ ինք հապճեպով դարձաւ Մոնկոլիա:

Մանգոյ խանի մահէն (1259) ետք երբ Մոնկոլ-Թաթար ցեղերու աւագները Ընդհանուր ժողովը (Գուրուլթայ կամ Կուրուլթայ (Courultat=Kuriltai) գումարուեցաւ, պետութեան նոր պետը ընտրուեցաւ Գուրլայ իսկ Հուլաղուն արտօնեցին կառավարել այն երկիրները, զորս ան նուաճած էր:

ԱՐԵՎԵԼԵԱՆ ՄՈՆԿՈՒ ԿԱՑՈՐ ՔՈՒՐԼԱՅ (1259—1294 †)

Երբ Հուլաղու Մանգոյ խանի իշխանութեան շրջանին՝ Արեւմտեան գահազան երկիրներ կը նուաճէր, իր եղբայրները՝ Մանգոյ և Գուրլայ (Kuplai) խան՝ կը նուաճէին Հարաւային Չինաստանը (հմտ. Կիրակոս, 220):

Այս արշաւանքէն դարձին՝ Մանգոյ մեռաւ, և Հուլաղուի երկու եղբայրները Գուրլայ կամ Գուպիլայ (Հայ մատենագիրներոո Ղուպիլան) և Արիք-Բուղայ (Կիրակոս, 221) Մանգոյի մահուան ատեն Մայրաքոյն Արեւելքի երկու

ազդեցիկ պետերն էին: Քուբլայ՝ Չինաստանի բանակին հրամանատարը և Արիք-Բուղայ՝ Մոնկոլիոյ կառավարիչը որոնք կայսրութեան իրրեւ թեկնածու վէճի բռնուեցան: Քուբլայ կ'ակնկալէր Հուլաղուի բարոյական օգնութիւնը, վաւրնզի անոր կապուած էր քաղաքական նոյն միտումները ունենալով: Արիք-Բուղայ իրեն կուսակից ունէր միւս Չինկիդխանեաններուն մեծամասնութիւնը, Թուրքեստանի մէջ (այսօրուան Ռուսական և Չինական Թուրքեստանները միասին առնելով):

Այսպէս քաղաքային պատերազմ մը սկսաւ Չինկիդեան կայսրութեան մէջ: Հուլաղու ստիպուեցաւ ընդհատել իր աշխարհակալութիւններու ընթացքը Միւրիոյ մէջ և դառնալ Պարսկաստան, իր բանակին մեծ մասին հետ (René Grousset, Պատմ. Խաչակրաց): Վաղաքային պատերազմը վերջացաւ Քուբլայի ընտրութեամբ, որմէ Հուլաղու դժգոհ, դարձաւ արեւմուտք, այս անգամ գրեթէ անկախ:

Քուբլայի իշխանութեան 35 տարիներու ընթացքին (1259—1294) Մոնկոլ կայսրութիւնը ժամանակաշրջանին հզօրագոյն պետութիւնը դարձաւ: Անոր ձեռքով է որ նուաճուեցաւ Չինաստանի այն մասը (Փարագորում) որ կ'իյնար Եանգ-Ցէ գետին հարաւային կողմը:

Քուբլայ թողուց հին մայրաքաղաքը՝ Փարագորումը և պետութեան նոր կեդրոն դարձուց Կամպուլիկը (Kambulic) որ է արդի Բեզինը (Peaking) իբրև Տա-դու (Tatu), այսինքն մեծ մայրաքաղաք, իսկ Կէյպինգ (Kaiping) անուանեց Շանգ-Տու, այսինքն «երկրորդ մայրաքաղաք»:

Քուբլայ իր իշխանութեան շրջանին Մոնկոլներու Խանը ըլլալէ կը դադրէր՝ դառնալու համար Չինաց կայսր:

Իր կայսրութեան սահմանները կը հասնէին Դեղին ծովէն մինչեւ Սեւ ծով՝ Արեւմուտքի մէջ և Մոնկոլիայէն մինչեւ Թոնքինէն հիւսիս տարածուող հողերը երկիրին հարաւային մասը կը կազմէին:

Ան համակերպեցաւ Չինական սովորութիւններուն, նիստուկացին: Իւրացուց անոնց մշակութիւնը, հովանաւորեց չինական գիրը և գրականութիւնը, հոգածու եղաւ գրիչի և միտքի մարդերուն: Խնամք տարաւ Չին աղագային մշակութային հաստատութիւններուն (Ֆրիկ, 593) և այլն:

Քուբլայ մեծ Խանը, Մոնկոլ կայսրութիւնը իր զէնթիւն հասցուց, ո՛չ միայն իր սահմանները ընդարձակելով, այլ նաեւ օժտելով զայն հարստութեամբ, խաղաղութեամբ, անդորրութեամբ: մշակութով, գիտութեամբ, ճարտարարուեստով, ու գեղարուեստի բոլոր ճիւղերով: Այս մասին շատ հետաքրքրեալ է Մարգո Բոլոյի գրածները: Ինչպէս կը թուի վարչական և զինուորական կազմակերպչական ոգին անդուգական մնացած է Մոնկոլներուն մօտ: կատարեալ արդարութիւն և անդորրութիւն կը տիրէր ամէն կողմ և ոճրագործութիւնը գրեթէ անհետացած էր կայսրութեան մէկ ծայրէն միւսը: Տնտեսական բարօրութիւնն ալ կատարեալ էր: Ժողովուրդը բնաւ չէր կեղեքուել: Հարկերը կ'առնուէին մասամբ ապրանքով և մասամբ դրամով: Պետական գանձին եկամուտը կը կալմէին մաքուր: երկրագործական և ճարտարարուեստի արդիւնաբերութիւնը, մետաղի ու աղի կապալը: պետական կալուածներու և

անթիւ հօտերու արդիւնքը, նաեւ հարկատու երկիրներու տուրքը: Մոնկոլները առաջին անգամ կիրարկած էին քրթապարամբ պետութենէն երաշխաւորուած: Ոսկին որպէս փոխանակութեան միջոց դադրած էր գործառնութենէ ու կը ծառայէր լոկ արդուզարդի:

Յատուկ լաւ կազմակերպուած պետական վարչութիւն մը կը հսկէր իւրաքանչիւր անհատի տնտեսութեան վրայ ու ձախորդութեան մը միջոցին, անմիջապէս իր դիրքին ու ընկերային վիճակին, այսինքն իր ապրելակերպին համապատասխան օժանդակութիւն կ'ստանար որպէսզի կարենայ իր նախկին նիւթական դիրքը պահել:

Գործաւորները ստիպուած էին շարթուան մէկ օրը պետական աշխատանոցներու մէջ գործել: Այս աշխատանքներուն արդիւնքով և վաճառականներէն ստացուած ապրանքներով, անկար ու թշուառ անհատները կը նպաստաւորուէին՝ պետական հսկողութեամբ: Այս լայնածաւալ կայսրութեան ունէ մէկ կէտին վրայ սովի առաջքը աւնելու համար հաստատուած էին պետական մթերանոցներ ուր կ'ամբարուէին առատութեան շրջանին աւելորդ մնացած արմտիքը, գնուած պետական գանձէն, ու սովի պարագային նոյն գնով կը ծախուէին ժողովրդեան, պահելով տնտեսական կայուն վիճակ մը (հմտ. Պետրոս քհ. Գասարճեան, ցոյն):

Քուբլայի հիմնած Իււան (Yuan) հարստութիւնը շատ շուտ սկսաւ իր անկման շրջանը և 1363ին արդէն վերջացած էր: Չնայած որ Քուբլայ ինքն հետեւող դարձաւ Լամայական վարդապետութեան, այն է Թիպեթի Տալա-Լամայի կրօնին, սակայն նոյն ատեն ոչ մէկ ջանք խնայեց որ Քրիստոնէութիւնը ծաղկէր Չինաստանի մէջ: Անոր հրամանով էր, որ Ժան-սը-Մոն-Վորվէն (Jean de Montecorvin) եկեղեցի մը շինեց Քուբլայի նոր մայրաքաղաքին Կամբալիկի (Kambulic) այսինքն Փեքինի մէջ, 1292ին: Սակայն, կը թուի թէ Թիպետը գրաւելէ ետք, բոլորովին տարուեցաւ Լամայականութեամբ: զայն նկատելով նաեւ քաղաքական ազդակ մը՝ իր հաստատած նոր պետութեան պահպանման համար (Ֆրիկ, 594): Այն իրողութիւնը թէ Մարկո Քոլօն (Marco Polo) Վենետիկցի ճանապարհորդ, հետախոյզ, վաճառական, դեսպան, պատգամաբեր, ու պատգամատարը, Քուբլայի զինուորական խորհուրդի փոխ-նախագահն էր, ինքնին ակնհիշ ապացոյց մըն է որ Քուբլայ-Խանը ազատախոհ, ազատ միտքի տէր անձ մը և հեռատես քաղաքագէտ մըն էր, (Ֆրիկ, 594):

Դժբախտաբար Մոնկոլ կայսրութեան այս մասը, որ նոյնացաւ իր հպատակներուն՝ Չինացիներուն հետ, անոնց այլամերժ նկարագիրը իւրացնելով, բոլորովին մեկուսացաւ և ընդհանուր ծանօթ աշխարհէն հեռու ապրելով՝ կապ և յարաբերութիւն չունեցաւ նաեւ Հայաստանին և հայ ժողովուրդին հետ:

ՀԵՌՈՒՄ Ա.Ի ՀԵՈՋԱՆԳՈՒԹԻՒՆԸ ԹՈՒԱՐԻՆԵՐՈՒՆ

Մինչեւ 1240 Հայաստան ամբողջովին նուաճուած էր Մայրապոյն Արեւելքի մէջ իրենց կեդրոնը հաստատած Մեծ-Խանքաներու կողմէ զոկուած զինուորական ուժերէն, որոնք անդիմադրելի զօրութեամբ մը Արեւմուտք կ'ար-

որ մեծ պատիւներ ընծայեց Հայոց թագաւորին, որ 1255 զարնան դառնալու համար իր երկիրը, անցաւ Արաքսը, եւ Դալասի (Թուրքեստան) մէջ տեսակցութիւն մը ունենալէ ետք Հուլաղու իմանին հետ — որ նոյն տարին Պարսկաստան եկած էր — դարձաւ Կլիւիկիա, (Կիրակոս, 214) իր դիրքը զօրացուցած՝ ապահովելով Թաթարներու հովանաւորութիւնը եւ պաշտպանութիւնը:

Մանգոյ իմանէն Հեթում ստացաւ մասնաւոր հրովարտակ մը, որով կը հրամայուէր որ ոչ ոք զինքը և անոր երկիրը չենդէ: Հեթում յանձն կ'առնէր իմանին թշնամիներուն դէմ կռուիլ եւ ի փոխարէն խոստում կ'ստանար թէ ինք իկոնիոյ Սուլթանին գրաւած զաւառները ետ պիտի ստանար Մոնկոլներու օգնութեամբ:

Ասկէ զատ կը յաջողէր Հայաստանի հայերուն համար եւ մասնաւորապէս հայ եկեղեցիներու եւ եկեղեցականներու համար հարկերու եւ տուրքերու թեթեւացում եւ ապահարկութիւններ ստանալ:

Մշակուած այս բարեկամական յարաբերութիւնները իրենց օգուտը ունեցան ուրեմն եւ Մոնկոլները Հայերու հետ անողոք խստութեամբ չվարուեցան,

Այս պարագային, թերեւս տակաւին բոլորովին չիսլամացած Մոնկոլները, Յակոբիկեան եւ Նեստորական քրիստոնեաներու ազդեցութեամբ բարեացակամութիւն ցոյց տուած են:

Հեթումին պէս Ռեզուս թագաւորք եւ Սուլթանք եկին նմա ի հնազանդութիւն բազում րնծայիւք եւ մեծացաւ Հուլաղու Ղանն եւ հարսացաւ այնքան որ ոչ գոյր թիւ հեծելոց եւ զօրաց նոցա, նոյնպէս եւ ամենայն իրօք, զի պատուական ակն եւ մարգարիտք իբրեւ զաւագ ծովու եւ առաջի նորա. թող զայլ ցեղ մեծութիւն եւ բազմութիւն ոսկւոյ եւ արծաթոյ եւ ձիոց եւ հօտից, որոնց ոչ գոյր չափ եւ թիւ» (Պատմութիւն Թաթարաց, Երուս. 1870, 45):

ՀԵԹՈՒՄԻ ԻՄԱՍՏՈՒՆ ԵՎ ԴՂՈՒԹԻՒՆԻՆ

Հեթում շատ մեծ խոհեմութիւն մը ըրած էր Մոնկոլներուն հովանաւորութեան ապահովելով եւ ընդգրկելով համակերպութեան քաղաքականութիւն մը քանի որ անզօր էր իր երկիրը պաշտպանելու Մոնկոլներու դէմ:

Ի պատիւ Հեթումի պէտք է ըսել թէ, եղած է հայ քաղաքական այն սակաւաթիւ մարդերէն, որոնք իրենց երկիրին իրական շահերուն ծառայած են՝ զերծ ամէն կանխակալ կարծիքէ:

Այս քաղաքականութիւնը զոր Հեթում ընդգրկած է, ասիական ժողովուրդներու պատմութիւնը եւ մանաւանդ ինչպիսիքներու շրջանը խորապէս ուսումնասիրած մեզի ժամանակակից նշանաւոր պատմագիրը՝ René Grousset կը գնահատէ մեծապէս, Հեթում Ա.ը ներկայացնելով «ԺԳ. դարու քրիստոնեայ աշխարհին տիրապետող դէմք: Անոր ծրագրերը, կ'ըսէ, Փեֆիենէն մինչեւ Աֆիա կը տարածուէին եւ ան տեսած եր որ Արեւմուտքի Քրիստոնեութեան փրկութիւնը, Մոնկոլեան յորձանգներուն մէջ պէտք է փնտռել: Բայց իրեն մտիկ ընող մը չգտնուեցաւ:

«Չինկիպեան անաւոր ուժը Քրիստոնեութեան ի նպաստ օգտագործելու համար մինչեւ Փարագուրում երբալէն չխառնուող այս հայ իշխանին հրաժեշտ

տուած պահուց, պատմութիւնը զինքը կ'ողջունէ իբրեւ Միջին Դարու ամենեկն յսակասես, ամենեկն զօրեղ հանճար ունեցող քաղաքագետներէն մին: Եթէ Արեւմուտք զինքը մտիկ ըրած ըլլար, անիկա պատմութեան ընթացքը փոխելու կարող եղած պիտի ըլլար: Անիկա մինչեւ Սուլթան եւ Թուրք սարածուող Թուրք-Մոնկոլ կայսրութիւն մը ընդունարած եր, պատշապան Հայ եւ Արեւելեան Ֆրանկ թագաւորութիւններուն, որ հայ, ասորի, լատին եւ յոյն կղերին անհաճութեան քակ Քրիստոնեացած պիտի ըլլար, ինչպէս չինական Մոնկոլ կայսրութիւնը՝ Պուսսայականութեան, Թուրքեստանի Մանեսական երկիրներու հիմնադիրը եղած էին» (Խաչակիրներու Պատմութիւնը, Գ. հտ. էջ 639):

Արդարեւ Հեթումի դիւանագիտական այս մեծ հեռատեսութեան նպատակը արդիւնքը վայելիցին թէ՛ Կլիւիկիոյ եւ թէ՛ Մեծ Հայքի Հայերը, որոնք այս բարեկամական յարաբերութիւններէն նպատակաւորուեցան, մանաւանդ այն շրջանին ուր Հեթում կանգնեցաւ Թաթար իմաներու կողքին, ինչպէս Հուլաղուի, որ իբրեւ հիմնադիրը Արեւմտեան Մոնկոլ կայսրութեան, պատմական ամենանշանաւոր դեր կատարեց:

Հուլաղու կամ Հուլաու իման (Hulagu Khan) ծնած էր Սարքուլունի Պաճի կամ Սարկակ Բանօի իմանի կայսրուհիէն եւ հակառակորդ մըն էր Մահմետականութեան:

Իր գլխաւոր կիներ Տոքուզ իմանու երկար ատենէ ի վեր Նեստորական քարոզիչներէն Քրիստոնէութիւնը ընդունած Արեւելեան Մոնկոլիոյ Քերայիկներու նշանաւոր թագաւոր Վան-Պանի թոնուհին էր եւ շատ ջերմեռանդ Քրիստոնեայ մը, որ իր ամբողջ կեանքին տեւողութեան պաշտպանեց Քրիստոնեաները, որոնք շատ բարգաւաճ վիճակ մը ունեցան: Այնպէս որ իր կայսրութեան, այսինքն Պարսիկ իմանութեան ամէն կողմը ամէն օր նոր եկեղեցիներ կը բարձրանային, եւ Տոքուզ-Պանի օրսուի (բանակ) զուր կեղեցիներ կը բարձրանային, եւ հոն զանգակ կը հնչեցնէին: Տոքուզ-Պանի միշտ մատուց մը կար և հոն զանգակ կը հնչեցնէին: Տոքուզ-Պանի քրոջ աղջիկը Թուրիթի իմանու ալ, որ նմանապէս Հուլաղուի կիներէն մին էր ջերմ աղջիկը Թուրիթի իմանու (René Grousset, Խաչակիրներու Պատմութիւն): Bar Hebraeus, աւելի ծանօթ Ապուլֆարաճ անունով, կը վկայէր թէ Տոքուզ-Պանի «հաւատարմալ թագուհի եւ նամարիս Քրիստոնեայ» էր եւ «Բարձրացոյց զեղջիւր Քրիստոնեայ յամենայն աշխարհ»:

Իսկ Վարդան պատմիչ որ Մոնկոլ արքունիքը ապրած էր և անձնապէս ծանօթացած էր և մասնաւոր վստահութիւնը կը վայելէր անոր երկարօրէն կը խօսի իր մասին:

Վարդան կը պատմէ թէ այս թուրք քրիստոնեայ իշխանուհին միշտ իր եուրթին մօտ կանգնել կու տար վրան-մատուց մը, ուր կ'աղօթէր և անոր ազդեցութեան կը վերադրէ այն արտակարգ լաւ վերաբերումը որ Հուլաղու ցոյց տուած է իր նուաճած երկիրներու Քրիստոնեաներուն հանդէպ (հմտ. Օրբիլեան Բ. 165, Կիրակոս 233, Ազգապատմ 1652):

Ասոր համար անշուշտ Ստեփանոս Օրբիլեան Հուլաղուն կը հռչակէր «յոյս եւ ակնկալութիւն Քրիստոնեայ»:

Հուլաղու ինչպէս կը թուի անձնապէս Քրիստոնեայ եղած չէ երբեք, անիկա

աւելի Պուտտայական էր, բայց իր Իրանեան թագաւորութեան մէջ Պուտտայականներ չկային, մինչ կային մեծ թիւով Քրիստոնեաներ, Նեստորական կամ Յակոբիեան, Հայ կամ Վրացի: Եւ բնական է որ ինք կրօնակիցներ չունենալուն պատճառով նպատաւորէր մօրը կրօնակիցները: Սակայն իր զարմիկները, որ կը կառավարէին Հարաւային Ռուսիան և Թուրքիստանը կը հակէին դէպի Իսլամութիւն (Հմմտ. René Grousset, Պատմ. Խաչակրաց):

Մանգոյ Խան և իր որդին Հուլաղու կը շահագրգռուէին կրօնքով այն չափով որ չափով որ ան իրենց քաղաքական նպատակներուն կը ծառայէր:

«Մանգոյ Մեծ Խանը իր կրօնը եղբայրը Հուլաղուն Արեւմտեան Ասիա դրկած ժամանակ՝ իր առաքելութեան ծրագիրը հետեւեալ հանդիսական ոճով պարզած էր. «Հաստատեալ Ձեր կողմէն սուլթանները եւ օրէնները Ամու-Տարիայի եզերքէն մինչեւ Եգիպտական երկիրին ծայրերը: Քու հրամաններուն հպատակութիւնը եւ հնազանդութիւնը ցոյց տուող ամէն անձի հանդէպ վարուել բարութեամբ, լիացուր զայն բարեացակամութեանդ ապացոյցներով: Ան որ ինչպէս կը տեսնուի, նշանակուր կերպով նպաստուր էր Քրիստոնեայ իշխաններուն, ինչպէս Հայաստանի թագաւորը Հեթում Ա. կամ Անիտի իշխանը Պոնտոս Զ., որոնք Մոնկոլեան գերիշխանութիւնը ընդունելու հարպիկութիւնը ցոյց տալով անպարտելի Թաթարներուն պատկանեալներն ու դաւանակիցները կը դառնային:

Մեծ Խանին հրահանգները, ուղղուած իր եղբոր, կը յայտնէին Տակաւին մասնաւորաբար, «Ամէն պարագայի մեզ մի՛ բերանար խորհրդակցելէ Տոբուզ Խարունին հետ եւ առնելէ իր կարծիքները»: (René Grousset, նոյն, հմմտ. Գ. Ալթունեան, Արարտ, 1912, 814):

Հուլաղու 1256 Յունուար 2ին, անցաւ Ամու-Տարիան և եկաւ կառավարելու համար խռովեալ Պարսկաստանը և անկէ նուաճելու բոլոր մահմետական երկիրները մինչեւ Եգիպտոս: Իրեն հետ ունէր իր երկու զաւակները՝ Ապաղան և Իսմուտը, եղբայրը՝ Սուլտան, իր բարեկամները Բաշու թիմուրը և Տաղուտարը և երեք ազգականները Բալաղին, Կուլին և Կոտարը (Գ. Ալթունեան, նոյն):

ԻՍՄԱԻԼԵԱՆՆԵՐՈՒ ԶԵՁՈՒՄԸ ԵՒ ՓՈՔՐ ԱՍԻՅՑ ԵՌՈՒՃՈՒՄԸ

Հուլաղուի առաջին գործերէն մէկը եղաւ Իսմայիլեան աղանդաւոր Հաչիչիներու կամ Մլիհտներու (= Մելիհիտէ = հերձեալք կամ մոլորեալք, պարսիկներէն Հաթիթի և Եւրոպացիներէն Ասասսէն = ոճրագործներ, կոչուած) խորտակումը: Ասոնք պատուհաս դարձած էին Իսլամ աշխարհին մէջ իրենց սպանութիւններով և աւազակային արարքներով:

Անոնց կեդրոնավայրն էր Ղազուլինի մօտ Ալամուզ անառիկ բերդը: Անոնց առաջնորդը՝ Ռուհ էտ Տին անձնատուր եղաւ Հուլաղուի և բոլոր ամրոցները յանձնեց անոր (1256): Մոնկոլ զօրքը ջարդեց զանոնք և Ալամուզը հիմնայատակ կործանեց (Արարտ, 1912, 315) և վերջ տուաւ մօտաւորապէս երկու դար Արեւելքի սարսափը եղող այս ոճրագործներու ընկերակցութեան: Հուլա-

ղու իրեն բանակատեղին ընտրեց Մուղանի դաշտը, որ Բաշուի և անոր բանակին ձմեռանոցն էր: Բաշու պատրաստուեցաւ թողուլ Մուղանը և անցնել Փոքր Ասիա և հարուածել Ռուսի Սելջուկ Իկոնիոյ Սուլթանը, որուն երկիրները մինչեւ Միջերկրական և Սև ծովերը աւերեց և աւարեց Բաշու, Հեթումի աջակցութեամբ: Այս արշաւանքին ժամանակ (1257) Հեթում կրցաւ ետ առնել և միացնել իր թագաւորութեան Իսաւրիան ու նաեւ մի քանի քաղաքներ զորս Սելջուկները խլիր էին հայերէն:

Շահնշահի որդին Զաքարէ, Խաղբալեան Վասակի որդին Հասան Պոս, Գրիգոր Խաչենցիի որդին Սեւադա, Բագրատունի Կիւրիկէի որդին Թաղիաղին և այլք: Հուլաղու յարձակումէն առաջ հրաւէր ըրաւ Խալիֆային իրեն հնազանդել, սակայն ան չհամակերպեցաւ և նոյնիսկ անարգանք ըրաւ զօրավարին, Հուլաղու որուն յանձնարարուած էր նուաճել Մոնկոլ Մեծ Խանութեան սահմանակից պետութիւնները Մերձաւոր Ասիոյ մէջ, սկսաւ պատրաստուիլ մեծ արշաւանքի մը: 1257 աշնան նախ արշաւեց Մերձաւոր Ասիոյ ամէնէն մեծ իշխանութեան Պաղտատի Խալիֆային վրայ, գործակից ունենալով իրեն Բաշուն: Հուլաղու հրամայեց բոլոր Մոնկոլներուն հպատակութիւնը յայտնող իշխաններուն, որ Պաղտատա երթան պաշարելու համար այդ քաղաքը: Հայերէն Շահնշահի որդին Զաքարէ, Խաղբալեան Վասակի որդին Հասան-Պոս, Գրիգոր Խաչենցիի որդին Սեւադան, Բագրատունի Կիւրիկէի որդին Թաղիաղին և այլք, զացին Պաղտատ:

Հուլաղու յարձակումէն առաջ հրաւէր ըրաւ Խալիֆային իրեն հնազանդել, սակայն ան չհամակերպեցաւ և նոյնիսկ անարգանք ըրաւ Մոնկոլ զօրավարին, յուսալով որ իր կոչին վրայ օգնութեան պիտի հասնէին Սիւրիոյ էյուպեանք և Եգիպտոսի Մեմլուքները և Իրան, ինչպէս նաեւ Թուրքիստան, պիտի ապստամբէին Մոնկոլներուն դէմ: Այս յոյսերը ի թերեւ ելան: Հուլաղու զրաւեց Պաղտատը և 12000 հողի ջարդեց պատերազմի դաշտին վրայ: Քաղաքին զրաւումէն ետք, զինուոր և բնակիչ ամէնքը, սրակոտոր ըրաւ: Զարդը տեւեց քառասուն օր և 80,000 բնակիչներ ջարդուեցան: Խալիֆային հարէմէն հանցին 700 կին ու հարձ և 1000 ներքինի:

Հինգ հարիւր տարիէ ի վեր Խալիֆաներուն կուտակած հարստութիւնները դիզուեցան լեռներու պէս Խանին վրանին շուրջ և քաղաքին շէնքերուն մեծ մասը կրակի տրուեցաւ (Ռենէ Կուտէ, Խաչակրաց Պատմութիւն):

Բայց Պաղտատի քրիստոնեաները, Տոքուզ-Խաթունի խնդրանքով ազատեցան ընդհանուր ջարդէն:

ՆՈՒԱՃՈՒՄ ՄԻՋԱԳԵՏՔԻ

Պաղտատի Խալիֆայութիւնը նուաճելէ ետք, Հուլաղու ուզեց իր իշխանութեան ենթարկել Հիւսիսային Միջագետքը և Ասորիքը, ուր կ'իշխէին էյուպեան Սալահէտուլինի շառաւիղները և Եգիպտական Մեմլուքները: Հետեւաբար առանց ժամանակ կորսնցնելու Պաղտատէն դարձին, 1258ի գարնան իր կրտսեր որդին Իսմուտը ղրկեց Հիւսիսային Միջագետք, էյուպեանց դէմ, որոնք Եգիպտոսէն մինչեւ Հայաստան առաջացած էին և իբրեւ մոլեռանդ խ-

լամներ կը նեղէին Արեւելքի Քրիստոնեաները, որոնք Թաթարները կը նկատէին ազատարարներ, էյուպեան Մելիք-էլ-Քամել Մուֆարզլինի տէրը, մուսուլման Մահմետական, իսաչել տուած էր Ասորի քահանայ մը՝ որ իր երկիրը եկած էր Մոնկոլական անցագիրով:

Ասիկա գեղեցիկ պատրուակ մը եղաւ Հուլիոսի որ իր քրիստոնեայ զինակիցներուն թելադրութեամբ Մուֆարզլինը պաշարել տուաւ Իսմուտին, որուն բանակին մէջ նաեւ Վրացի և Հայ զօրքեր կային Սաղաթեան Հասան Պոռչի գլխաւորութեամբ: Բուռն դիմադրութիւն ցոյց տուաւ Մուֆարզլին, (= Մարտիրոսապոլիս = Մարտիրոսաց քաղաք = Տիգրանակերտ) որուն պաշարումը տեւեց երկու տարի (1258—1260): Այս կռիւններուն ընթացքին մեծ կորուստներ կրեցին թէ՛ Մոնկոլները և թէ՛ Հայերը: Բայց վերջապէս քաղաքը անձնատուր եղաւ սովի մատնուած:

Էլ Քամել տանջանքներով սպաննուեցաւ: Մոնկոլները անոր գլուխը նիզակի մը ծայրը անցընելով պտտցուցին Սիւրիոյ մէջ Հալէպէն մինչեւ Դամասկոս: Մուֆարզլինի էյուպեան էմիրութեան բոլոր իսլամները ջարդուեցան, բայց հոն ալ խնայուեցան քրիստոնեաները, որ մեծ թիւ ունէին, վասնզի Մարտիրոսապոլիս Յակոբեան Ասորի հին մեծ եպիսկոպոսութիւն մըն էր և հաւասարապէս հայկական կեդրոն մը (René Grousset, Պատմութիւն Խաչակր.):

Մուֆարզլինի գրաւումէն վերջ Հուլիոս առաջացաւ և Միջագետքի մէջ գտնուող բերդերը և քաղաքները Մահմետականներուն ձեռքէն զրաւելու ձեռնարկեց:

«Ձիկիկ խանի թուան աբուաւանք կ'ստանար Հայ-Մոնկոլական Խաչակրութեան մը երեւոյթը, կը դառնար որոշ չափով Ֆրանկ-Մոնկոլական Խաչակրութիւն մը: Արդարեւ հայ թագաւորը Հեթում՝ Մոնկոլներուն հետ իր յարաբերութեանց մէջ չէր բանակցեր միայն իրեն համար, այլ նաեւ իր փեսային Պոնտֆոն Զ. ի համար, որ Անթիոքի իշխանը եւ Տրիպոլիի կոմսն էր», ինչ որ կը հաստատէր Ռընէ Կրուսէ օտար մատենագիրներու տեղեկութեամբ:

Իսկ Վարդան (156) որոշապէս կը հաստատէ թէ իր գերութեան ատեն Սուլթանին մօտ տեսած էր «անդ լիցեիս եւ ամենայն հնազանդեալսն իւրեանց Եւս եւ երեւելի ցուրտք Եւ Սուլթան, որպէս եւ ի մեր տեսն թագաւորն Հայոց Հեթում եւ Թագաւորն Վրաց Դաւիթ եւ Բրիտան ԱնՏԱՔՈՒ, եւ Սուլթան ի Պարսից կողմանց յոլով»:

ՖՐԱՆԿՆԵՐԸ ԵՒ ՄՈՆԿՈՒԼՆԵՐՈՒՆ ԿՈՊԱՒԻՏԻՆ

Հուլիոսի հմայքը քրիստոնեաներու աչքին այնքան մեծցած էր որ Սիւրիոյ Ֆրանկներն, մանաւանդ ծովեզերքը հաստատուած Ֆրանկ իշխանութիւնները որոնք Սալահէտտինի Երուսաղէմը գրաւելէն ետք շատ նեղ դրութեան մատնուած էին:

Այս Ֆրանկ իշխանութիւնները, որոնք Սալահէտտինի հաստատուած էին, ինչպէս Կիլիկիոյ Հայ Թագաւորութիւնը, որ եթէ Սալահէտտինը չէին հիմնած գէթ ամրապնդած էին և միշտ բարեկամական յարաբերութիւններ պահած

էին անոր հետ, համանման դիրք ունէին Մահմետականներու հանդէպ և բնական էր որ ապաւինէին Հուլիոսի և անոր բարեացակամութիւնը ինչորէին:

Առաջինը այս Ֆրանկ իշխանութիւններուն, որ Հուլիոսի հովանաւորութեան ապաւինած է, ինչպէս տեսնուեցաւ Անտիոքի Պոնտֆոն Զ. Դուքան էր: որ փեսան էր Հայոց Հեթում թագաւորին, ամուսնացած ըլլալով անոր Սիւրիոյ աղջկան հետ և հաւանորէն Հեթումի իրատես քաղաքականութիւնը ընդգրկելով ինքն ալ հնազանդած էր Հուլիոսի (René Grousset, Խաչակրաց Պատմ.) և գացած էր մինչեւ Թաթար Սաքանին այցելութեան:

ԲԻՒՋԱՆԻՒՈՆ ԱՆՄՈՆԿՈՒ ԲԱՐԵԿԱՄՈՒԹԵՈՆ ԿՐ ՏՈՆԿԱՅ

Պաղտատի գրաւումը, Ռուսի Սելջուկ կայսրութեան ընկճումը, Կիլիկիոյ Հայ Թագաւորութեան հպատակիլը, ինչպէս նաեւ Անտիոքի և Սիւրիոյ Ֆրանկ իշխանութիւններուն Մոնկոլ կայսրութեան ապաւինիլը, մտածել պիտի տային ի վերջոյ ահուզողի մատնուած Բիւզանդիոնին՝ մօտենալ Մոնկոլներուն: Ասոր համար անոր դիւանագէտները իրենք ալ օրինակ առնելով Հեթումէն, Անտիոքի դուքսէն, Իկոնիոյ Սելջուկ Սուլթանէն և այլն, փորձեցին շահիլ Մոնկոլներու բարեկամութիւնը, եթէ ոչ հնազանդութեան և հպատակութեան խոստումով՝ գէթ խնամիական ուղիով:

Այս նպատակով, Միքայէլ Պալէոլոկ (1261—1282) կայսրը, իր ապօրինի աղջիկը՝ Մարիան կնութեան տուաւ Հուլիոսի: Բիւզանդացի իշխանուհին իբրեւ կին, միանգամայն իբրեւ պատանդ զրկուեցաւ Պաղտատ՝ Անտիոքի օրթոտքս Պատրիարքին առաջնորդութեամբ:

Իշխանուհին տակաւին Պաղտատ չհասած կամ հասնելէն քիչ յետոյ, 1265ին Հուլիոս մեռաւ:

Մանկամարդ իշխանուհին պարտաւորուեցաւ ամուսնանալ անոր տղուն և յաջորդին՝ Ապաղա Սանին հետ, որ Քրիստոնեայ էր:

Բիւզանդիոնի կայսեր այս աղջիկը իր ամուսնութենէն սպասուած բարիքը կրցաւ ընծայել Բիւզանդիոնին, վասնզի կարելի եղաւ բարեկամութեան դաշինք մը կնքել Միքայէլ Պալէոլոկի և Ապաղայի միջև:

Մարիա (1265—1285) ապրած է Մոնկոլ արքունիքին մէջ, Տեսփինա խաթուն անունին տակ, ինչպէս կը ճանչնայ զինքը մեր Վարդան պատմիչը(1) (161):

Այս իշխանուհին իր ամուսնին թունաւորուելով մեռնելէն քիչ ետք դարձաւ Պոլիս, ուր Պալատեան պալատին (այժմ Այվան Սարայ) մօտ բնակութիւն հաստատեց և շինեց վանք մը, Ս. Աստուածածնի նուիրուած(2):

(1) Թերեւ Մարիա Պալէոլոգ Դեսպինան պէտք է նոյնացնել մեծ թագուհի Խուրայ Խաթունի հետ, որ անձամբ գնաց Մարաղա եւ առաջնորդեց Բիւզանդիոնին, իրենց աւելներուն վրայ խաչեր կախած, «Ջորճինաց» հանդէս օճեցու Յայնուրեան օճիկ օրը (Bar Hebraeus) (Ֆրիկ, 563)

(2) Ժողովուրդը այս եկեղեցին կը կոչէր «Փանայիա Մուղլիսիս» (= Մոնկոլ Աստուածածին): Թուրք տիրապետութեան օակ՝ եկեղեցին եւ անոր Երզնկայ քաղր «Պանուր Քիլիսէ» (= Արևմտեկ եկեղեցի) յասկանեալան անունով կը կոչուէր եւ դեռ կը պահէ ճոյն անունը՝ թաղր եւ եկեղեցին Ոսկեղջիւրի Ֆէնէրի բարձունքը, (Արեւելք, 1936 Դեկտ. 6 եւ 8):

Այս իշխանուհին ալ, Քրիստոնեաներու համար օգտակար դեր կատարեց, սակայն դժբախտաբար, Մոնկոլներու Քրիստոնէութիւնը չարմատացաւ, ինչպէս բացատրուեցաւ վերը (էջ 76-77) զայն քարոզողները իրարու հետ աններդաշնակ և նոյնիսկ իրարու դէմ մաքառող դիրքով մը ներկայացած ըլլալով:

ՔՐԻՍՏՈՆԵԱՆՑ - ՄՈՆԿՈԼՆԵԱՆՑ ԳՈՅՔՈՐ

Հուլաղու այսպէս կը դառնար Քրիստոնեաներու պաշտպանը Մերձաւոր Արեւելքի մէջ և Մահմետականութեան դէմ ախոյեան մը: Այստեղէն կ'սկսէր Քրիստոնեայ և Մոնկոլ գործակցութիւնը որուն նպատակը նոյնն էր՝ Ուաչապետութեան հետ:

Նշանակելի է որ Հուլաղու նոյնիսկ Մուֆարզինի անձնատուութենէն առաջ, հաւանորէն թելադրուած քրիստոնեաներէն, մեծ թիւով գորքով 1259ին կը ձեռնարկէ արշաւել Սիւրիա, ուր ժ.Գ. դարուն երկրորդ կէսին սկիզբը շատ զօրացած էր էյուպեան Մելիք Նասիր Սալահէտտին Եուսուֆը, որ տիրացեր էր գրեթէ ամբողջ Սիւրիոյ:

Իսկ Սիւրիոյ հարաւային կողմը հաստատուել էին և կ'իշխէին Եգիպտոսի Մէմլուքները, որոնք ժ.Գ. դարու կէսերուն, յաջողած էին գրաւել էյուպեաններու գահը և հիմնել Մէմլուք Սուլթաններու իշխանութիւնը:

Մոնկոլ մեծ բանակը Ատրպատականէն շարժեցաւ դէպի Սիւրիա, 1259 Սեպտեմբերի սկիզբները:

Հուլաղուի Նեստորական զօրավարը Քիթ Բուզա, որ Պաղատաի գրաւումին մէջ մեծ դեր խաղացած էր, կը մեկնի յառաջապահներու հետ: (René Grousset Խաչակրաց Պատմութիւն):

Հուլաղու որուն կ'ընկերանար իր Քրիստոնեայ կիներ՝ Տոքուզ-Ուաթուն, Քիւրտիստանի ճամբով Միջագետք իջնելով, գրաւեց Մծբինը, ընդունեց հպատակութիւնը Եգիպտոսի, սուրէ անցուց Սուրուճի ժողովուրդը, որ փորձած էր դիմադրել: Նոյն կերպով տիրելէ յետոյ Պիրի՝ անոր մօտէն անցաւ Եփրատը: Մէմլուքը աւարի տալէ ետք՝ Մոնկոլ բանակին առաջապահները երեւցան Հալէպի առջև, որուն Սուլթանը Ալ-Նասիր Դամասկոս ապաստանած էր:

Հաւանորէն Հեթում թագաւոր Հուլաղուի Հիւսիսային Սիւրիա մտնելէն ետք անմիջապէս օգնութեան գացած է անոր՝ իր հետ ունենալով Հայոց Կաթողիկոսը, որ իր օրհնութիւնները տուած է Հուլաղուին: Ռընէ Կրուսէ կը հաւատէ (Խաչակրաց Պատմութիւն) թէ Հեթում մեծ դեր ունեցած է այս մեծ պատերազմին մէջ, զոր Մոնկոլները մղեցին Մահմետականներու դէմ իրենց զինակից Քրիստոնեաներու հետ, Սիւրիոյ, Պաղեստինի և նոյնիսկ Եգիպտոսի տիրապետութեան հեռապատկերը ունենալով իրենց աչքին առջև:

Պատերազմին ծրագիրը, որ «լաւ յղացուած եւ լաւ կատարուած գործողութիւն մըն էր, Չիկիկեան ռազմագիտութեան լաւագոյն սկզբունքներուն համաձայն»։ René Grousset, հիմնուելով օտար ժամանակակից քրոնիկագիրներու վկայութեան վրայ, կը հաւատէ թէ Հեթում Ա.ի և Հուլաղուի խորհրդակցութեամբ կազմուած էր և Հեթումն էր որ խորհուրդ տուած էր Մոնկոլ իշխանին՝ որ եթէ Ս. Երկիրը ազատել կ'ուզուէր, պէտք էր նախ Հալէպը գրաւելը, որպէսզի դիւրանար Սիւրիական միւս քաղաքներուն գրաւումը:

ՀՈՒԼԱՂՈՒ ԳՐԱՆԵՐՈՒՄԸ

Հուլաղու հաւանելով այս ծրագիրին, Մոնկոլ մեծ բանակը նոյնինքն Հուլաղուի հրամանատարութեամբ, և զօրացած Հեթում թագաւորին Հայերովը(1) և Անտիոքի իշխան Պոնտոնիս Զ.ի ֆրանկ ասպետներով, հասաւ Հալէպ, որուն պաշտպանը էլ-Մուայզամ Թուրան Շահ մերժեց իրեն ուղղուած հնազանդութեան հրաւերը: Հուլաղու 1260 Յունուար 18ին պաշարումի սկսաւ շարժման մէջ դնելով 20 քարընկէց մեքենաներ (catapulta) և վեց օր ետք Յունուար 24ին մտաւ Հալէպ, և գրաւեց քաղաքը, բացի միջնաբերդէն՝ որ մինչեւ Փետրուար 25 դիմադրեց:

Յունուար 24էն 30 անդադար բնակչութիւնը ջարդի ենթարկուեցաւ: Ողջ մնացող Մահմետականները ծախուեցան կիլիկիոյ շուկաները կամ ֆրանկեան Սիւրիոյ նաւահանգիստները իրրեւ գերի (2): Հուլաղու առատ աւարի տիրացաւ, և մեղմութեամբ վարուեցաւ Թուրան Շահին հետ՝ նկատի առնելով անոր յառաջացած տարիքը և ողջ մնացած բնակիչներու արտօնեց իրենց տունները երթալ՝ Մոնկոլներուն հսկողութեան տակ: Բայց բիւրջը քանդուեցաւ:

Ինկաւ ուրեմն այն ամբողջը, որ անպարտելիօրէն դիմադրած էր անցեալին մէջ միշտ և դերու հանած էր բոլոր ջանքերը Ուաչակիրներուն: Անկէ է որ մեկնած էին ընդդէմ Ուաչակրութիւններու իսլամ յաղթական բանակները: Ինչ որ չէին կրցած ընել ժ. դարու Բիւզանդական մեծ կայսրերը և ժ.Բ. դարուն ֆրանկ պարոնները, ահա Մոնկոլ բանակին Նեստորական հրամանատարները ըրին քանի մը շարժում մէջ:

Բովանդակ իսլամ Սիւրիան, անսահման ահուսարսափի մատուցեալ: Նոյնիսկ Մոնկոլներու ժամանումէն առաջ, շատ մը իսլամ իշխաններ փութացին յայտնել իրենց հպատակութիւնը: Հալէպի առջև իսկ, էյուպեան էլ-Աչրաֆ Մուսա, Հոմսի նախորդ Մելիքը, որ գահընկէց եղած էր իր հօրեղբորմէն՝ էլ-Նասիր Եուսուֆէն, վերահաստատուեցաւ իր իշխանութեան մէջ իրրեւ ճորտ: Իսկ անոնք որ կ'ընդդիմանային՝ չարաչար կը պատժուէին:

Հալէպի անկումէն ետք, Հուլաղու մեծ հարստութիւններ բաշխեց իր մարդոց, ինչպէս նաև Հայոց Հեթում թագաւորին և անոր փեսային՝ Անտիոքի իշխան Պոնտոնիսին, որոնք ետ առին իրենց կորսնցուցած հողերը և զընկալները:

ՕՒՒՐԻՈՅ ԳՐԱՆԵՐՈՒՄԸ

Հալէպի գրաւումէն յետոյ՝ Համայի երեւելիները Հալէպ եկան և Հուլաղուի յանձնեցին իրենց քաղաքին բանալիները (հմտ. René Grousset): Հու-

(1) Cus osare աղբիւրներու, Հեթումի օրամագրած գօրքը 12,000 ձիաւոր եւ 60,000 հեծելակ էր:

(2) Այս սոսկալի օրերուն՝ Հայոց Կոստանդին Կաթողիկոսին եղբայր՝ Էղոզ Բահանայ մը, յոյն գերիներու ազատագրութեան համար աւխտած է, ըստ René Groussetի:

լաղու իրենց շնորհաց եմեն (ապահովութիւն) և իրենց կառավարիչ նշանակեց Պոսրովչան անուն պարսիկ մը:

Սուլթան էլ-Նասիր Եուսուֆ չպաշտպանեց նաև Դամասկոսը և Նապլուսի ճամբով: Իր զօրքին հետ գնաց Գազա և էլ-Արիչ, Եգիպտոս փախչելու մտադրութեամբ (Հմմտ. ցոյն):

Դամասկոս անձնատուր եղաւ Մոնկոլներուն: Քաղաքին երեւելիները Հուլաղուի ներկայացուցին թանկագին ընծաներու հետ քաղաքին բանալիները: Մոնկոլ գրաւման բանակը Քիթ Բուղայի հրամանատարութեամբ 1 Մարտ 1260ին Դամասկոս մտաւ:

Իրեն կ'ընկերանային Հեթում Ա. թագաւոր և Անտիոքի իշխանը: Դամասկոսի միջնաբերդն ալ ժամանակ մը դիմադրեց, բայց Քիթ Բուղա պաշարեց 20ի չափ քարընկէց մեքենաներով և երեք շաբաթէն յաջողեցաւ զայն անձնատուր ընել տալ:

Քաղաքը աւարի տրուեցաւ, չէնքերը այրուեցան, աշտարակներուն մեծ մասը քանդուեցան և բոլոր պատերազմական մեքենաները փճացուեցան:

Քանի մը շաբթուան մէջ Քիթ Բուղա լրացուց Մահմետական Սիւրիոյ գրաւումը: Մոնկոլ բանակը գրաւեց նաև Սամարան և հասաւ Նապլուսի առջև, որուն պահակազօրքին դիմադրութիւնը պատժուեցաւ ջարդով: Մոնկոլները անարգել հասան Գազա, ուրկէ փախած էր Սուլթան էլ-Նասիր Եուսուֆ դէպի Պէլկա (Անդրյորդանան) ուր գերի ինկաւ Մոնկոլներուն ձեռքը: Հուլաղու խոստացաւ զայն վերահաստատել գահուն վրայ երբ Մոնկոլները գրաւէին Եգիպտոսը:

Այսպէս Մահմետական ընդդիմադրութեան վերջին կեդրոնները յաջորդաբար կ'ընկճուէին:

ՄԵՐԶ. ԱՍԻՈՑ ՄԷՋ ՅԵՂԱՇՐՋՈՒՄ

«1260ի գարունը նոր բուսականի մը պէս կը բացուէր Արեւելեան Քրիստոնէութեան համար:

Պարսկաստանի եւ Իրագի վրայ, որոնք առաջ Ֆրանկներուն դէմ Մահմետականութեան պատերազմի արժանիքներ էին, հիմա կ'իջարկէր կէս Քրիստոնեայ արժանիք մը, եւ անհետացած խալիֆային տեղ մեծ ազդեցութիւն ստացած եր Նեսուրական Պատերազմը որ Մոնկոլ պետութեան գլխաւոր անձնաւորութիւններէն մէկը դարձած էր: Դամասկոս, Իսլամ Սիւրիոյ մայրաքաղաքը անբռնաբարելի քաղաք, զոր խաչակրութեան պետերը անզօր եղած էին գրաւելու, ահա կը հպասակէր Քրիստոնեայ աշխարհակալի մը, Քիթ Բուղայի. եւ ահա այս յաղթականին դաւանակիցները՝ Հայոց թագաւորը եւ Անթիոքի իօխանը, հոն ձի կը խաղցնէին տիրաբար, եւ ասորական կամ յոյն տարրը ժողովուրդին՝ ինզիմէր բաւական ապահով կ'զգար Մոնկոլ կառավարիչներու պատերազմութեամբ, Իւմեանց եւ Սալահիէսի մայրաքաղաքին մէջ մզկիթ մը եկեղեցիի փոխակերպելու համար: Ինչ որ ոչ մէկ խաչակրութիւն, ոչ ալ Երուսաղէմի թագաւորներուն յամառ քաղաքակառուցիւնը կարող եղած չէին ընելու, Մեծ Ալթայն եկող Նայման ռազմի-

կին սուրբ պատերազմի մէկ հարուածով: Նեսուրական Մոնկոլը՝ որ իր տիրոջ Չինգիզի Խանին անուցով կը հրամայէր Եգիպտոյ, Հալեպի, Համայի, Դամասկոսի, Նապլուսի, Գազայի, իր կարծիքը ազդեց կ'երկարեւ Ֆրանկին, որ կը տիրէր ծովեզերքին:

Բայց Ֆրանկ Պարոնները քաղաքային կռիւներով զբաղած էին: Ֆրանկեան Սիւրիոյ ի նպաստ Մոնկոլ միջամտութեան արժեքը միայն երկու անգ զնահասած էին, Հայաստանի իմաստուն թագաւորը Հեթում Ա. եւ իր փեսան Պոնտոսի Զ., իօխան Անթիոքի եւ Կոմս Տրիպոլիի:

Երկուսն ալ իրենց քաղաքական խելահասութեան չափը ցոյց տուած էին իրենց Տուներուն երկար եւ հիմն վեճերուն վերջ տալով՝ Հեթումի ազդեցութեամբ Սիպիլի ամուսնութեամբ Պոնտոսի հետ, 1254ին:

Հեթում հետապնդած էր Քրիստոնէից խաղաղութեան գործը, հաւատարմութեամբ իր փեսային հետ անոր նորերը եւ ասպետները: Հիմա Հայ թագաւորը եւ Ֆրանկ իօխանը կը կռուէին երկուսն ալ Մոնկոլ մեծ բանակին օտարութեամբ:

Անոր հետ գործած էին Հալեպի եւ Դամասկոսի գրաւումին համար: Հուլաղու իր շնորհներով առատութեամբ կը վարձատրէր իր այս դաւանակիցները, օտար վստահելի՝ քանզի անոր կայուն էին իրենց իսկ տանին համար: Անկախ կ'ընդարձակէր ատենց երկիրները՝ վերագրուել տալով իրենց պատկանած տեղերը»: (René Grousset, Խաչակրաց պատմութիւն):

Այս մեծ յղաշնորհումը, որուն ակնհաստեա կ'ըլլային Սիւրիոյ Իսլամները, շատ ծանր կը ճնշէր իրենց վրայ, քրիստոնէական տիրապետութեան ենթակուած տեսնելով իրենք զիրենք, հակառակ անոր որ Մոնկոլները որ ոչ մէկ կրօնքի յարած էին, որեւէ կրօնք չէին պաշտպաներ, թէեւ օգտուելով իրենց հրամանատարին Քիթ Բուղայի Քրիստոնեայ ըլլալէն՝ շփացած էին Սիւրիոյ Քրիստոնեաները:

Մասնաւորապէս Դամասկոսի մէջ, որ կեդրոն մըն էր Իսլամութեան, Քրիստոնեաներու համարձակութիւնը և յանդգնութիւնը անհանդուրժելի կը թուէր Իսլամներուն, որոնք կը բողոքէին Քիթ Բուղայի, որ հետեւանք չէր տար այդ դիմումներուն:

Սիւրիա կարծես թէ Քրիստոնէացած էր կրկին և Իսլամութիւնը ընկճուած:

ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ ԳՐԱԻՈՒՄԸ ՎՐԻՊՈՍ

Հիմա կը մնար Երուսաղէմի գրաւումը, որուն կը ցանկային ոչ միայն Հուլաղուի զինակիցները, այլ նաև նոյնինքն Հուլաղու, Արքայաներէն յետոյ Մէմլուքները ընկճելու համար:

Սուրբ քաղաքին գրաւումը, ինչպէս R. Grousset գիտել կուտայ, Քիթ Բուղայի բանակին համար քանի մը շաբաթի գործ էր:

«Հուլաղու մտադիր էր Երուսաղէմ մտնել, Սուրբ Երկիրը ազատելու եւ զայն Քրիստոնէից դարձնելու համար»:

Ճիշդ այս պահուն իր եղբորը՝ Մանգոյ Պանին մահուան (1259 Օգոստոս 11) հետեւանքով ծագած քաղաքային պատերազմը ստիպեց Հուլաղուն ընդ-

հատելու իր գործը, և դառնալ Պարսկաստան՝ իր բանակին մեծ մասին հետ, Սիւրբոյ պաշտպանութիւնը վստահելով Նեստորական Գիթ Բուղա գորավարին:

Հուլաղուի և իր բանակին յանկարծական մեկնումը Մոնկոլներուն և Քրիստոնեաներուն համար պիտի ունենար ամէնէն աղէտալի հետեւանքները:

«Սթէ Քրիստոնէից պաշտպան հանին կարելի եղած ըլլար իր մեծ բանակին հետ երկարել իր բնակութիւնը օակաւին քանի մը ամիսներ, Սիւրբոյ մեջ Մոնկոլեան սիրապետութիւնը այս երկիրին մէջ հաստատուն կերպով սեղաւորուելու ժամանակ գտած պիտի ըլլար եւ եթէ Մեմլուները հակառակութիւն փորձէին՝ պիտի ճգնուէին Մոնկոլներու բուական առաւելութեան օակ:

«Զինկիզ հանի բուան հեղինակութիւնը՝ միացած Հեթում քաղաւորին եւ Պոհեմոնս իօխանին քաղաքական խելահասութեան, սեուլոս միջոցը գտած պիտի ըլլար կնքելու եւ ընդհանրացնելու Ֆրանկեւ Մոնկոլեան համաձայնութիւնները:

«Զինկիզեան աշխարհակալութիւնը, խաղաղութեան ծնող, հաւանաբար մղուած պիտի ըլլար մինչեւ Նուպիա եւ Լիբիա, զոր Մեծ հան Մանգոյ սահմանած էր, մինչ Ֆրանկ սիրապետութիւնը վերահաստատուած պիտի ըլլար Սուսաղեմի մէջ, ինչպէս որ Հուլաղու ինք խոստացած էր:

«Հուլաղուի եւ իր բանակին մեծ մասին մեկնումէն ետք՝ Սիւրբոյ մեջ Մոնկոլ սիրապետութեան գործը կը ծանրանայ միայն Քիթ Բուղայի արժանիքին վրայ: Ան էր որ կը հրամայէր իսկին կողմէ բողոքած գրաւման փոքր բանակին: Զինկիզխանեան կռիւներուն այս վեթեւանը այնքան աւելի կարող կտուավարելու Սիւրբան՝ որքան իր Քրիստոնէի հանգամանքով կը թուէր ամեցնէն յարմարը ըլլալ ի կատար անելու համար Ֆրանկ-Մոնկոլեան Դաւեակցութիւնը: Հուլաղու արդէն Հայաստանի քաղաւորն ու Անտիոքի իօխանը ըրած էր իր հետեւորդները ու դաւեակիցները:

«Ալիայի, Տիւրոսի, Կիպրոսի Պարոններուն կը մնար կնքել նման դաւեակցութիւն մը Քիթ Բուղայի հետ: Երկու ժողովուրդներուն խիստ ակներեւ տանը կը թուէր ցոյց տալ այսպիսի քաղաքականութիւն մը» (René Grousset խաչակիրներու Պատմութիւն):

Քիթ Բուղա իր Քրիստոնեայ զգացումներով ծանօթ, տիրապետելով Սիւրբոյ մէջ, կարծես նախատեսել կու տար կատարեալ Ֆրանկ-Մոնկոլեան դաշնակցութիւն մը, երբ Ֆրանկ Պարոններու յիմարութիւնը ամէն ինչ քանդեց: Անոնցմէ Սիտոնի տէրը կողոպուտ և գերի առնելու սիրոյն՝ յարձակեցաւ Մոնկոլ սահմանին վրայ և սպաննեց Քիթ Բուղայի եղբորորդին: Ասիկա պատճառ եղաւ որ Քիթ Բուղա Ֆրանկներու դէմ դառնայ: Ֆրանկ Պարոնները, փոխանակ ընդունելու ձեռքը՝ զոր իրենց կ'երկարէին Մոնկոլները և օգտուելու նպատակով տրամադրութիւններէն Հուլաղուի և Քիթ Բուղայի՝ Երուսաղէմի վրայ իրենց իրաւունքները ճանչցնել տալու համար, զէջ հարուածներով ճղճիմ շահեր կը փնտռէին:

Ֆրանկ-Մոնկոլեան բարեկամութիւնը՝ գիտակցաբար պատրաստուած Հեթում թագաւորին և Պոհեմոնտ իշխանին կողմէ, Սիտոնի տիրոջ և իր համախոհներուն (émule) ապիրատութեան և սպուշութեան շնորհիւ փնտցաւ: Բնագ-

դական համակրութիւնը, զոր Նեստորական ուղարկները կը տածէին իրենց կրօնակից Ֆրանկներուն հանդէպ, ատելութեան վերածուեցաւ, ի նպաստ իրենց հասարակաց թշնամիներուն, Եգիպտոսի Մեմլուներուն, որոնք խաչակիրներուն և Մոնկոլներուն միութեամբը մամուլի մը մէջ ճնշուելու տեղ, պատեհութիւն պիտի ունենային յաղթելու, նախ խաչակիրներուն բարեացակամ չէղոքութեանը շնորհիւ վանելով Մոնկոլները Եգիպտոսէն դէպի Արեւելք և յետոյ Մոնկոլներուն բացակայութեան շնորհիւ՝ ծով թափելով խաչակիրները: (Հմտ. René Grousset, հայ. Պատմութիւն):

Հուլաղուի հեռանալէն ետք Եգիպտոսի Սուլթան Գոթուզ (էլ Մէլիք էլ Մոզաֆէր) օգտուելով Քիթ Բուղայի զօրքին սակաւութենէն, մեծաթիւ զօրքով մտաւ Պաղեստին, կասեցնելու համար Մոնկոլներու յառաջխաղացումը:

Ընդհարումը տեղի ունեցաւ 1260 աշնան, Յորդանան գետին եզերքը: Քիթ Բուղա ոչ միայն մեծ պարտութիւն մը կրեց, այլ գերի ինկաւ և սպաննուեցաւ:

Այս ճակատամարտին մէջ ջարդուեցան մեծ թիւով Հայեր և Վրացիներ որոնք Մոնկոլ բանակին մէջ էին իբրեւ զինուոր:

Այս պարտութենէն ետք, Եգիպտոսի Եգիպտոսի գրեթէ ամբողջ Սիւրբոյ, բայց Գոթուզ Եգիպտոս դարձին սպաննուեցաւ Պիպարս-Ֆնտուխտարէն, որուն մերժած էր տալ Հալէպի Սուլթանութիւնը: Պիպարս ինքն եղաւ Եգիպտոսի Սուլթան (1260—1277):

Երուսաղէմի գրաւումը վերպած էր Մոնկոլ-Քրիստոնեայ դաշնակցութեան համար:

Տարի մը ետքը (1261ին) թէեւ Հուլաղու պատրաստուած էր Քիթ Բուղայի պարտութեան վրէժը լուծելու, սակայն չյաջողեցաւ, վասնզի թշնամութիւններ ծագեցան նոյնիսկ Մոնկոլներու կողմէ իրեն դէմ:

ՄՈՆԿՈՒ ԿԱՅՐՈՒԹԵԱՆ ԻՐՈՒԹԵԱՆ ՔԱՅՐՈՒՅՈՒՄԸ

Ինչպէս ըստարուեցաւ, ճիշդ այդ միջոցին կը ճարճատէր Մոնկոլ մեծ կայսրութեան սոսկալիթխար չէնքը, վասնզի Մայրապոյն Արեւելքի մէջ Մեծ Խանին գահուն շուրջ կը պայքարէին Հուլաղուի երկու եղբայրները, Աքիք Բուղա Գարագորումի մէջ և Բուրայ Չինաստանի մէջ, իրենք զիրենք խաչան հուշակներով:

Միեւնոյն ատեն, կայսրութեան արեւմտեան երկու մեծ իշխանութիւններն ալ կը մաքառէին իրարու հետ: Բարկա կամ Բերքա (Պէրքէ ալ գրուած է), որ տէրն էր Կասպից ծովի Հիւսիսային կողմի երկիրներուն և Բաթուի ու Սարտախի նախորդը, կը պահանջէր որ Հուլաղու, որ ընդարձակ փոխարքայութեան մը գլուխն էր, իրեն հպատակէր (Արարտ, 1912, 819) կամ իրեն հոլային զիջումներ ընէր:

Այսպէս, առաջին անգամ ըլլալով Չինկիզի տոհմին մէջ պառակտումներ կը ծագէին, որոնք կը վերածուէին քաղաքային պատերազմի:

Այս վիճակը քաջալերեց՝ որ ուրիշ ստորադաս իշխաններ, երբեմն թելա-

դրուած մաքառող մեծ իշխաններէն, իրենք ալ անկախ ըլլալու փորձեր ընեն և ներքին շփոթութիւններու տեղի տան, ինչպէս պատահեցաւ Հուլիսի, որուն պետութեան մէջ Բերքայէն քաջալերուած անջատողական յաւակնութիւններով խռովութիւններ յարուցին իր բանակին մէջ գտնուող արքայական տան պատկանող իշխանները, զորս սպաննեց Հուլիսի: Սակայն ասոնցմէ ու մանք ճողոպրեցան և փախելով ապաստանեցան Բերքայի մօտ, որ անոնց պաշտպան կանգնեցաւ և վրէժխնդիր եղաւ: (Կիրակոս, 222):

Այսպէս, 1262էն սկսեալ մօտաւորապէս մէկ դար, Մոնկոլ կայսրութեան այս երկու մեծ հատուածները իրարու դէմ մաքառեցան:

Առաջին ռազմավայրերը եղան Ղազուին և Շամախի (1262 Օգոստոս): Բերքայի զօրավարը Նողայ պարտուեցաւ և փախաւ և Հուլիսի բանակը գրաւեց Տերպինդը, անցաւ Տերեկ գետը և հասաւ Բերքայի ձմեռանոցը, ուր Բերքա կատաղօրէն կռուեցաւ Տերեկի մօտ (1263 Յունուար) և յաջողեցաւ ետ վանել Հուլիսի բանակը:

Նահանջի պահուն Տերեկի սառոցը կոտրեցաւ և Հուլիսի զօրքերէն շատերը ջրամոյն եղան:

Այս մեծ պատերազմին մասնակցած են նաև Հայ և Վրացի զօրքեր և Տերեկի մօտ, ինչպէս կը հաստատէ Ստեփանոս Օրբելեան, սպաննուած է էլիկուսի որդին Բուրթլը:

Յիշեալ երկու մեծ Մոնկոլ պետերուն այս երկարատեւ պայքարին շարժառիթը զանազան կերպով բացատրուած է:

Ոմանք այնպէս կը ներկայացնեն թէ Բերքա պահանջած է Հուլիսէն Առանը և Ատրպատականը, իբրև վարձատրութիւն այն օգնութեան, որ անոր արշաւանքներուն ատեն ինքն ըրած էր: Ուրիշներ կը կարծեն թէ պայքարին պատճառներէն մէկն ալ երկու պետերուն կրօնական համակրութիւններն էին՝ հանդէպ Քրիստոնէութեան և Մահմետականութեան. որոնցմէ առաջինին պաշտպանն էր Հուլիսի և երկրորդին՝ Բերքա:

Սակայն հաւանօրէն պայքարին բուն շարժառիթը քաղաքական էր, ինչպէս կը բացատրէ Մարկոյ Բոլո, որ կ'ըսէ թէ «Վեհիս պատճառը երկու իշխաններու պետութիւններուն սահմանակից նահանգներուն խնդիրն էր: Անոնցմէ իւրաքանչիւր կը ցանկար սիրել այդ նահանգներուն եւ ոչ մէկը կ'ուզէր միւսին տրուել»: (Արաբոս, 1912, 820):

Յ. Մանանդեան (Քճնակաւ սեպտեմբեր, 340) հետեւաբար՝ իրաւամբ կը կը կարծէ թէ իրական պատճառը այս հակառակութեան ուրիշ բան չէր եթէ ոչ այն ցանկութիւնը որ Ոսկէ Հորդայի Սաները ունէին տիրելու համար Հարաւային Կովկասի, Պարսկաստանի, Ատրպատականի, ուր կը գտնուէր Դաւթի, ուրկէ կ'անցնէր Ասիան Եւրոպայի հետ յարաբերութեան դնող առեւտրական մեծ ուղին:

Այս առաւելապէս Հայ շրջանները, ուրեմն շարունակ ոտնակոխ և պատերազմի դաշտ եղան մէկ դար, և հայ դժբախտ ժողովուրդը մեծապէս տուժեց: Առանց այս պայքարին թերեւս այդ նահանգները աւելի բարգաւաճ վիճակ մը պիտի ունենային քանի որ Հեթում խոհեմ քաղաքականութեամբ Հուլիսի պատակութիւն յայտնած էր և իբրև ճորտ իր ծառայութիւններով ա-

նոր վստահութիւնը շահած և յաջողած էր բարեխօսել և Հայաստան ապրող հայերուն համար ստանալ բացառիկ շնորհներ և մեղմել մասամբ անոնց թըշուառ վիճակը:

Հայաստան այսպէս երկու տուներու պայքարէն տուժեց, ինչպէս ամբողջ Քրիստոնեայ աշխարհը՝ կորսնցնելով Երուսաղէմի տիրելով Մահմետականութեան սարսափէն ձերբազատուելու առիթը, որ ներկայացած էր, և որ կորսուեցաւ:

ՀՈՒԼԱՂՈՒ ԱՆԿՈՒ

1263ին երբ Քուբիլայ (1259—1294) յաղթեց իր հակառակորդներուն և ճանչցուեցաւ Սաքան, ուղարկեց Հուլիսի — որ իր կողմնակիցը եղած էր — 30,000 Մոնկոլ ընտիր և նոր զօրքեր և անոր տուաւ «Իլխան»ի այսինքն «ժողովուրդի պետի» տիտղոս:

Այսպէս, անոր պետութեան ինքնուրույնութիւնը ճանչցուեցաւ նաև գործնապէս, երբ արդեն Մոնկոլ կայսրութեան քայքայումը իրականութեան մէջ սկսած էր, վասնզի կազմուած էին բազմաթիւ Մոնկոլ փոքր պետութիւններ, որոնք Չինկիզ Խանի որդիներուն ուլուսներն⁽¹⁾ էին և կը համարուէին անուանապէս Մեծ Խանութեան անբաժան մասերը:

Հուլիսի իշխանութեան ենթարկուած էին Պարսկաստանը և Մերձաւոր Ասիոյ մեծագոյն մասը՝ Հնդկաստանէն և Ամու-Տարիայէն մինչև Միջերկրական ծովը, և անոր սահմանակից էր հիւսիսային կողմէն Չաղատաներու և «Հիւսիս»ի Մոնկոլ պետութիւնները, իսկ Հարաւ-Արեւմուտքէն՝ Եգիպտոսի Մէմլուք Սուլթանութիւնը:

Այս պետութեան մաս կը կազմէին Հայաստան, Վրաստան, Աղուանից երկիրը, Փոքր Ասիա, Միջագետք և Սիւրիա:

Այս պետութիւնը աւելի մեծ էր քան Սասանեան Պարսկաստանը և Իրագի Սելջուկ Սուլթանութիւնը:

Այս ընդարձակ պետութիւնը սակայն՝ կտրուած Մոնկոլ մեծ Խանութենէն, և կազմած արքայական նոր տուն մը՝ «Իլխանեան» կոչուած, անուանապէս կը ճանչնար բաւական ատեն տակաւին Մեծ-Մոնկոլին գերիշխանութիւնը, և ձգուած առանձին, առանց ստանալու այլևս մարտական օգնականութիւնը, և ձգուած առանձին, առանց ստանալու այլևս մարտական օգնականութիւնը, Մայրագոյն Արեւելքէն, չկրցաւ նոր երկիրներու տիրապետել և աւելի մտահոգուեցաւ պաշտպանելով պետութեան սահմանը քան զայն ընդարձակելով: Հուլիսի Խանի ժամանակ վերջ կը գտնէր այլևս Արեւմտեան Ասիոյ մէջ Մոնկոլ նուաճումներու շրջանը:

Իրմէ վերջ, մանաւանդ ժ. Գ. դարու երկրորդ կէսին, կը բացուէր խառնակութեան և ներքին կոռուներու շրջան մը:

Այս դժբախտ վիճակին միացած խիստ հարկահանութիւնը և տիրողներու շահագործումը, ուժասպառ ըրին և քայքայեցին պետութիւնը:

(1) Ուլուս կը կոչուէին այն հողամասեր, որոնք կը գտնուէին Մոնկոլ Մեծ Խանի կամ խաներու ճոճի անդամներուն իշխանութեան ներքին:

ԻԼԽԱՆՆԵԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Հուլիանոսը կը մեռնէր 1265ին՝ հիմնել յաջողելէ ետք Պարսկաստանի մէջ Մոնկոլական հաստատուն կառավարութիւն մը, որ Իլխանեան կը կոչուի և իր սերունդին մէջ կը շարունակուի մինչև 1335, Իլխանեաններէն առաջ Պարսկաստանի մէջ հիմնուած թագաւորութիւնները «եղած էին զինուորական, բազմակ դնելով՝ իրենց կես քափառական ձիաւորներուն հետ՝ ստորին Արաբի դաւաճում մէջ (1), սնուցանելու համար իրենց ձիերը եւ գանձելու ու Գարագորում դրկելու համար հարկերը: Հուլիանոս, բնդհակառակը, հաստատեց Իրանի մէջ կանոնաւոր կառավարութիւն, պատշաճական արհուլիք՝ քեւե օսկալին ստորագրա Գարագորումի Մեծ Խանին (2) եւ հիմնեց Իրան-Մոնկոլեան նամարիս քաղաւորութիւն մը» (René Grousset, Խալիկրաց Պատմութիւն):

Այս պետութիւնը որուն սահմաններուն մէջ էին Հայաստան և դրացի Վրաստան, մեր պատմութեան մէջ կարեւոր տեղ մը կը գրաւէ իբրև իշխանութիւն մը՝ որ բարեացակամ վերաբերում ունեցած է հանդէպ Հայերու՝ իր տիրակալութեան ժամանակամիջոցին մէջ կարեւոր մասին մէջ: Ասիկա թերեւս բարիք մը պիտի ըլլար մեր երկիրին համար, եթէ Հեթում Ա. իմաստուն և խոհական քաղաքականութիւնը կարգ մը պատահարներ, — ինչպէս Մոնկոլ կայսրութեան քայքայումը, Արեւմտեան քրիստոնեայ երկիրներու անհամերաշխութիւնը, Հռոմի Պապերուն ամբարտաւան մեծամտութիւնը, ինչպէս նաև քրիստոնեայ կրօնաձախող քարոզչներու ապիկարութիւնները՝ իրենց աններդաշնակ և անխորհուրդ գործերով, — ապարդիւն չգարձնէին և Մոնկոլները մահմետականութեան ծոցը չնետէին և զանոնք քրիստոնեայ աշխարհին թշնամի չգարձնէին:

Իլխանեան իշխանութիւնը՝ որ Կիլիկիոյ Հայ թագաւորութիւնը ընդունած էր իբրև զինակից կամ ճորտ, ապահոված պիտի ըլլար թէ՛ անոր գոյութիւնը, միևնոյն ատեն առիթ ընծայելով որ Կիլիկիոյ Հայ թագաւորները միութեան կապ մը ըլլային Արեւմուտքի քրիստոնէութեան և Մոնկոլներուն միջև, հաւաքաբար կուտելու համար Մահմետականութեան դէմ, որ պիտի չկարենար ամբողջ Արեւելքին տիրող կրօնքը դառնալ՝ նկուն վիճակի մատնելով քրիստոնէութիւնը, մասնաւորապէս երբ միանգամ ընդ միշտ ջնջուցան Սիւրիոյ ծովեզերքներուն և Պաղեստինի մէջ, հազարաւոր խաչակիրներու թափած արիւնով հիմնուած իշխանութիւնները, որոնք քրիստոնէութեան կուտանները կը կազմէին, Մահմետականութեան յաղթանակը կատարելու եղաւ և Ասիոյ քրիստոնեաները՝ Մահմետական ովկիանոսին մէջ ցրուած բեկորներ, ենթարկուցան մեծ տառապանքներու, առանց յոյսի և ապաւէնի:

Այս տեսակէտէն խիստ շահագրգռական է մեզի համար Իլխանեան իշխա-

(1) Կ'ակնարկէ Մուղանի դաւաճումը.
(2) Ասիկա կը հաստատէ 1276 թուականով հայերէն ձեռագիրի մը գրիչը՝ Ռոմանոս Վարդապետ, որ կ'ըսէ թէ գրուած է «Թիեզերակալութեան Աուպիլա Խանին եւ յոսոսա (կարգայ յոսիկանութեան) Ապաղա Աւանին, որդւոյ եղբա(ւ)ր ճորից» (Տես. Ցուցակ Ձեռագրաց Մխիթարեանց Վեհեօղոյ, Ա. հո. 426): Ասիկա կառկառուն փաստ մըն է որ Հուլիանոս եւ իր զաւակը Ապաղա կուտակալ կը նկատուէին:

նութեան պատմութիւնը, որ կը լուսարանէ ո՛չ միայն քրիստոնէութեան անկումը և տկարացումը Արեւելքի մէջ, այլ անոր հետեւանքը եղող Հայերու ունեցած դժբախտութիւնները:

ԱՊՈՂՈ (1265—1282 ԱՊՐԻԼ 1 +)

Հուլիանոսի իշխանութիւնը ժառանգեց իր որդին՝ Ապաղա, որ պետութեան մայրաքաղաքը ըրաւ Դաւրէժը: Հուլիանոսի մահուան ատեն տակաւին կը շարունակուէին Հիւսիսի Նանին՝ Բերքայի և Մեմլուքներու դէմ պատերազմները: Բերքա որ 1262նն ի վեր կը շարունակէր կռիւր: 1265ին անգլին զօրքով Նոզա զօրավարը դրկեց գրաւելու համար Ատրպատականը, Վրաստանը և հիւսիսային Հայաստանը: Իսմուտ, Ապաղայի եղբայրը, անոր հրամանով անցաւ Կուր որուն օգնութեան հասաւ՝ զինուորներու մեծ թիւով՝ Բերքան: Իսմուտ Կուրի վրայ ձգուած կամուրջներ քանդելով՝ քաշուցաւ ետ:

Բերքա առանց ժամանակ ունենալու Կուրը անցնելու՝ մեռաւ 1266ին և իր բանակը ցրուցաւ: Ապաղա, անոր յաջորդին՝ Մանգու-Թիմուրի (1266—1280) դէմ, կռիւր շարունակեց մինչև որ ան հաշտութիւն խնդրեց, (նոյն 204): Այս պատերազմով գրաւած՝ Ապաղա չկրցաւ օգնութեան հասնիլ, Հեթումի, երբ Եգիպտոսի Սուլթանը՝ Պիպարս յաղթական արշաւեց Կիլիկիա և սպաննեց երբ Եգիպտոսի Սուլթանը՝ Պիպարս յաղթական արշաւեց Կիլիկիա և սպաննեց Հեթումի որդին՝ Թորոսը և գերի բռնեց անոր միւս որդին՝ Լեւոնը, այրեց Սիւր և աւերեց ամբողջ երկիրը (Վարդան, 162, Հեթում, 84, Մմբաս Գուցսոսալ 115—6, Պատմ. Թարգարաց 53—54, Սամուէլ Անեցի, 151 և այլն):

Պիպարս 1268ին գրաւեց նաև Անտիոքը և Նաչակիրներու ամրութիւնները և քաղաքները:

Հեթում առանձին՝ անկարող դիմագրաւելու՝ ստիպուցաւ Պիպարսի Թուրու Հիւսիսային Սիւրիոյ մէջ գտնուող մի քանի ամրութիւններ և ազատել գերութենէ (1268) Լեւոնը, որուն յանձնեց թագաւորութիւնը (1270—1289) և ինքն կրօնաւոր դարձաւ (1) (Հեթում, 52):

Արդարեւ, Ապաղա, դժուար դիրքի մը մէջ էր, վասնզի Մանգու-Թիմուր վրէժ լուծելու համար՝ անոր վրայ յարձակելու կը մղէր Մեմլուքները և Չաղատայի Մոնկոլ վեհապետ Բաբայը և կը գրգռէր ներքին ըմբոստութիւններ՝ անոր բանակին մէջ:

Ապաղա, իրեն կողմը ունէր Արեւելքի Գրիստոնեաները, վասնզի մեղմութեամբ կը վարուէր իր Գրիստոնեայ կաթողիկոսներուն հետ: Իրեն կողմն էր նաև Բիւզանդական կայսրութիւնը, որուն հետ խնամիացած էր՝ Մարիա-Տեսփինա իշխանուհին հետ ամուսնանալով: Եւ վերջապէս Կիլիկիան և Սիւրիոյ Գրիս-

(1) Եգիպտական արեւաճի միջոցին է որ Կղեմէս Պապը 17 Մայիս 1267ին, Հեթում Ա.ին կը գրէ՝ թէ ան ուզատմ է՝ բազում անգամներ՝ լաթիկական ժողովուրդը, թէ ան օգնեց Անթոնի, ընդդիմացաւ Ս. Նաչին բեմամեաց եւ սիրեց Շրանկաց բարեկամութիւնը, եւ ասիկա՝ ի վնաս իր ազգին եւ իր թագաւորութեան, որ զոհր եղաւ Բիւզանդական նկատմամբ իր պատուին:

տոնեայ իշխանութիւնները, որոնք Մէմլուքներուն դէմ իր աջակցութեան պէտք ունէին: Ապաղա անոնց միջոցով կը փափաքէր բարեկամական կապեր հաստատել Եւրոպայի հետ, որ չկրցաւ օգտագործել այս նպաստաւոր պարագաները:

Ապաղա յաջողեցաւ Չաղաթայի տէր Բորախը — որ 1270ին գրաւած էր իլխանեան իշխանութեան սեփական Ոթրասանը — Մոնկոլ և Հայ-Վրացական զօրքերով ետ մղեց և իր եղբոր Թազուղարի ըմբոստութիւնը զսպեց (Պատմութիւն Թարթուսաց 65—66) և Թազուղարը ձերբակալելով բանտարկեց 1269ին: Ապաղայի այս ներքին և արտաքին պատերազմներով զբաղած ըլլալէն օգտուելով Եգիպտացիք Լեւոն Գ.ի (1270—1289) վրայ յարձակելով Պիլպարսի հրամանատարութեամբ, հուրի սուրի մատնեցին Կիլիկիան, մինչեւ Կոռիկոս: Տարսոն գրաւուեցաւ և աւարի տրուեցաւ և քաղաքին ընակիչները սպաննուեցան կամ գերի տարուեցան: Իսլամ Մէմլուքներուն Կիլիկիոյ մէջ առաջանալը տեսնելով՝ Փոքր Ասիոյ Սելջուկները իրենց կրօնակիցներու օգնութեամբ Մոնկոլ լուծէն ազատիլ փորձեցին, և երբ Եգիպտական բանակը 1277ին Փոքր Ասիա մտաւ և Կեսարիան գրաւեց՝ զայն իբրեւ ազատարար ընդունեցին: Մոնկոլները հասնելով Ալպիտանի մօտ, 1277 Ապրիլ 16ին յաղթեցին Եգիպտացիներուն, որոնց դաւաճանած էր Սելջուկ Սուլթանը:

Ապաղա, Հայ բանակին — որուն կը հրամայէր Սմբատ Սպարապետ — օգնութեամբ վանեց Պիլպարսը, որ նոյն տարին (1277ին) մեռաւ, իսկ Սելջուկները, Մոնկոլներու դէմ ապստամբուլ թելադրող Ղայասէտտին Գ.ի 1267 — 1283) վէզիրը՝ Մուհնէտտին Փարվանա, փախաւ Թոզատ, ուր և սպաննուեցաւ: Մոնկոլները իրենց սովորական մեթոտով սրածութեամբ և աւերածութեամբ պատժեցին Փոքր Ասիոյ ապստամբութեան մասնակցող ամիրաները և հազարաւորներ ջարդեցին:

Ապաղա իսկ 1277ին, առաջարկեց Լեւոն Գ.ի — որ իր հօրը պէս երբեք չէր դաւաճանած Մոնկոլներուն, — իրեն թագաւորութեան կցել Ռումի Սելջուկ պետութեան երկիրները, սակայն Հայոց «իմաստուն» և «խոհական» թագաւորը — ինչպէս զայն կը կոչէ Հեթում պատմիչ (54), մերժեց այդ առաջարկը, առարկելով որ ինք չընկալուած ըլլալով զօրաւոր թշնամիներով՝ անկարող էր պաշտպանել երկու թագաւորութիւններու հողերը (Յ. Մանանդեան, Քննական Տեսութիւն, Գ. 290):

Ապաղա, թերեւս պիտի յաջողէր իր պետութեան տրեւմտեան սահմանը ապահովող միջոցներ ձեռք առնել, սակայն հարկադրուեցաւ ընդհատել իր գործը և փութով դառնալ Կովկասեան ճակատ, վասնզի՝ Մանգու-Թիմուրի զօրքերը Տերպենտէն անցնելով, հիւսիսային Հայաստան մտած էին:

Ապաղա զանոնք վանելէ ետք, 1281ին դարձաւ հարաւ, Եգիպտոսի նոր իսլամիստին՝ Մանսուր Սէյֆէտտին Բելաունի (1) (1279—1290) վճռական հարուած մը տալու մտադրութեամբ:

Իրեն բանակին հետ էին Լեւոն Գ. Կիլիկիոյ և Դեմետրէ Վրաստանի թա-

(1) Հայ պատմիչները զայն կը յիշեն Ալփի կամ Ալթի անունով:

գաւորները, որոնք հիւսիսային Սիւրիոյ, այսինքն Հալէպի շուրջ յաջողութիւններ ձեռք բերին, սակայն չկրցան վճռական արդիւնքի մը հասնիլ: 1282 Ապրիլ 1ին մեռաւ Ապաղա իսկ Համատանի մէջ, թունաւորուած իր խօճա Մուհամէտ Շէմսէտտին, «Սահիպ Դիւանի» վէզիրէն:

Ապաղա իսկ, իր իշխանութեան շրջանին, ինչպէս տեսնուեցաւ, աւելի քրիստոնեաներու համակիր և պաշտպան եղած է: Մեր պատմիչները այս պատճառով միշտ գովեստով խօսած են իր մասին: Այսպէս Պատմութիւն Թարթուսացի (տպ. 1870 Երուս. 52), հեղինակը կ'ըսէ թէ «Աբաղան բարի սեւլեալք եւ գեղեցիկ հասակաւ, ի մէջ երեսուն եղբարց իւրոց, եւ յաւուրս դանուբեան նորա առաւօրիւն ամենայն իրաց ընդ ամենայն երկիր»:

Վարդան պատմիչ (161), ինչպէս կ'երեւի առանց հաւատալու կ'ըսէ թէ «ել համբաւ . . . եթէ մկրթեցաւ». սակայն Հեթում (51), անոր համար կ'ըսէ թէ «էր այր իմաստուն եւ աջողակի եւ բարեբասութեամբ վարեաց զիստանութիւնն, բայց միայն չկամեցաւ քրիստոնեայ լինել, որպէս եղեալ էր ճայր նորա, այլ էր կուպալա եւ միտ գրգռէր պատերազմ ընդ սահմանակիցս իւր»:

Իսկ 1273ի Որմի գրուած ձեռագիր Աւետարանի մը յիշատակարանին մէջ, գրիչը՝ Ատոմ քհ. կը մաղթէ որ Աստուած «սացէ թագաւորիս մերոյ Ապաղայ ղանիս զաւուրթիւն եւ յալթութիւն սմա ի վերա բեմամեաց եսչիքն, սուրբ բեմամեաց սորա մեցեն ի սիւսս իւրեանց եւ մի կարասցեն կեալ ընդդէմ սորայ հակառակորդ սորայ. այլ եղիցին բեմամի սորայ կոխան ումենայն ազգաց քրիստոնէից» (Ե. Հալայիան, Յուցակ Վասպուրականի, էջ 97):

Իրեն Արեւմուտքի քրիստոնեաներուն հետ լաւ յարաբերութիւններ մշակելը կ'ապացուցուի Հոմի Պապին և Անգլիոյ էտուար Ա. թագաւորին նամակներովը:

Մարկոյ Բոլոյ, ճեղքելով Ապաղայի տէրութիւնը, Պարսկաստանի մէջէն՝ գացած է Չինաստան:

ԹԱԳՈՒՏԱՐ ԿԱՄ ՏԱՆԳՈՏԱՐ (1282—1284)

Ապաղայի եղբայրը առաջ քրիստոնեայ մկրտուած էր՝ Նիկողոս անունով, բայց ապա իսլամութեան յարեցաւ և առաւ Ահմէտ կամ Մուհամէտ անունը: (Հեթում, 56 և 84, Օրբ. 172, Ազգ. 1090):

Ալատաղի մէջ վիհապետ հռչակուեցաւ Վէզիր խօջա Մուհամէտ Շէմսէտտին Սահիպ-Դիւանի և հաւանօրէն այլ մահմետականներու օգնութեամբ: Իսլամանալով՝ կ'ուզէր իր իշխանութեան նեցուկ դարձնել մահամէտականները, որոնք Մերձաւոր Արեւելքի մէջ աւելի բազմաթիւ էին և աւելի ուժեղ քան քրիստոնեաները:

Ահմէտ, իշխանութեան տիրանալէ ետք՝ սպաննեց իր հակառակորդները, ինչպէս իր Ղոնդրաթա եղբայրը և Մոնկոլ ու Վրացի մի քանի մեծամեծներ, նաեւ Ղայասէտտին Գ. Սուլթանը, որուն իշխանութիւնը յանձնեց Մասուտի (1283): Մոնկոնդ իսլամ, Եգիպտացիներու հետ հաշտուեցաւ և իր հպատակները բռնի իսլամացուց և Կիլիկիոյ ու Վրաստանի թագաւորները հրաւիրեց

նոյնպէս խալամանալ (Հեթ. 57): Կիլիկիոյ թագաւորութիւնը այս կերպով մեծ տաղնապի մատնուեցաւ և իր զօրաւոր դաշնակիցներէն լքուեցաւ:

Իրեն դէմ ելաւ Ապաղայի որդին և օրինաւոր ժառանգը՝ Արղունը, որ թէեւ անգամ մը յաղթուեցաւ և Խորասանի մէջ բռնուելով բանտարկուեցաւ, սակայն 1284ին անոր կողմնակիցները զայն ազատեցին և Ահմէտը բռնելով՝ միջակտուր մահացուցին: Սպաննեցին նաեւ Ահմէտին համախոհները — որոնց մէջ և Սահիպ Դիւանը — և իշխանութիւնը յանձնեցին Արղունի(1):

Ահմէտ իր իշխանութեան միջոցին գրաւուած էր իր նոր կնոջ՝ Թուտայ (Tudai) Խանուսէն, որ նշանաւոր էր իր հրապոյրներով և գեղեցկութեամբ (Marco Polo 11, 469, Ֆրիկ, 54):

ԱՐՂՈՒՆ (1284 - 1291)

Արղուն բարեացակամութեամբ վարուեցաւ Հայերու և Վրացիներու հետ, որովհետեւ Հայ և Վրացի զօրքը օգնած էին իր գահակալութեան: Ան Վրաց Դեմետրէ թագաւորը պատուեց և անոր գերիշխանութեան ենթարկեց Հայ հողատէր-իշխանները:

Արղուն, որ կրցաւ էլ-Խանեան իշխանութիւնը խաղաղութեան մէջ պահել, եղաւ շինարար վեհապետ մը: Կառուցած է Հեթանոսական տաճար մը Դավրէժի մօտ և հիմնած է Սուլթանիյէ քաղաքը:

Լեւոն Գ. Կիլիկիոյ թագաւորը 1285ին այցելեց Արղունին, յուսալով Հեթում Ա.ի դաշինքը նորոգել և ազատել իր թագաւորութիւնը Մէմլուքներու ասպատակութիւններէն:

Արղուն տրամադիր էր Լեւոն Գ.ի օգնել ընդդէմ Եգիպտացիներու, բայց հրաժարեցաւ այդ մտադրութենէն, վասնզի 1288ին դարձեալ Հիւսիսի Խանին զօրքերը Հիւսիսային Հայաստան խուժեցին և Արղուն ստիպուեցաւ զանոնք վանելու աշխատիլ:

Արղունի ամենազօր պաշտօնեան Ջելադիրեան նշանաւոր Մոնկոլ ցեղէն Բուղա որ 1286ին «Չինքսան» (իշխանաց իշխան) անուանուած էր, դաւեց իրեն դէմ և իր կողմը շահելով Մոնկոլ աւագանին, փորձեց գահը յափշտակել (1289) սակայն դաւը յայտնուած ըլլալով չարաչար պատժուեցաւ իր մեղսակիցներուն հետ, որոնցմէ ըլլալու անիրաւ ամբաստանութեան ենթարկուեցաւ նաեւ Դեմետր Վրաց թագաւորը, որ Բուղայի աներն էր և սպաննուեցաւ: Իշխանութեան համար այս պայքարին ակնարկելով՝ Օրբելեան (Բ. 176) կ'ըսէ թէ «անկաւ Եփոթումն մեծ ի մէջ մեծամեծացն գլխաւորաց» և կը պատմէ թէ Արղուն կասկածելով որ «խորհուրդս ցնեցուքեան էին խորհեալ նմա» իր զօրապետներէն շատերը հետզհետէ սպաննել տուաւ (Օրբ. Բ. 177) ինչպէս նաեւ Դեմետրէ Վրաց թագաւորը:

(1) 1284 բուականով ձեռագիրի մը (Տեւ. Յուլիանի Միսիպարեանց Ա. 810) յիշատակարանին մէջ գրուած է՝ «յաօխարհակալութեան Արղուն Քայու Ղանին, զօր յայտ ամից ետպան գամբարեօեալ գոռոզն գՄուլթան Ահմատն գհաւեղբայր իւր»:

Այս ներքին տաղնապէն օգտուելով՝ 1290ին Հիւսիսի Մոնկոլները դարձեալ Տերպենտէն անցնելով հարաւ խուժեցին, բայց Արղուն այս անգամ ալ յաջողեցաւ վանել այս յարձակումը:

1291ին Մուղանի մէջ յանկարծամահ եղած կամ թունաւորուած է Արղուն: Ան՝ քրիստոնեայ աշխարհին հետ գործակցելով, Մահմետականներուն դէմ ընդհանուր յարձակողական մը առաջարկած է Պապին, Ս. Երկիրը ազատելու և Խաչակրութիւններու նպատակը իրագործելու համար: 1285ին, 1287—88ին 1281—90ին և 1290—91ին՝ չորս դեսպանութիւններ ղրկած է Հռոմ, բայց Պապը և Եւրոպայի քրիստոնեայ թագաւորները միայն խոստումներով խարխրած են զինքը:

Քեղաթուն (1291—1295)

Այս վեհապետը որ Խայխատուն (Kaikhato) ալ կոչուած է, Ապաղայի որդին էր և Արղունի եղբայրը:

Բնաւորութեամբ յախուռն, անհոգ պետական գործերու նկատմամբ, անհեթեթօրէն շռայլ և թոյլատու ամէն ինչի, դառնացուց բանակը և իրեն դէմ հանեց զայն:

Ձինքը խեղդեցին 1295ին (Ֆրիկ, 564, Ազգ. 1706): Քեղաթուն կոչուած է նաեւ Քաննիաբու կամ Ռեզայիս (Հեթ, 59), որ Էրեք-Թուրունգի մականունը ունէր, և որ «Գսաֆ գկորուսեալն» կը նշանակէր (Օրբ. Բ. 231):

Այս վեհապետը ոչ մէկ կրօնի կը հետեւէր:

Իբրեւ կռուող անզօր էր և կը վարէր ցոփ ու զելս կեանք:

1294ին թղթադրամը գործածութեան դրաւ ան:

1295ին ծանր խռովութիւններ և ներքին պառակտումներ պատահեցան պետութեան մէջ, որոնց կ'ականարկէ 1296ի Սուրմալու գրուած Աւետարան մը, որուն յիշատակարանը կ'ըսէ թէ «Եղեւ գրութիւն սորա ի թվականութեանս Հայոց Չ Խ Ե (1296) յաւուր բոնակալութեան ազգին նեօղական, յորում ամի քազաւորք երեք փոխեցին յաթոռն իւրեաց Քեղաթուն: Պայեօուն եւ Ղազան, եւ յաւարթի Աւետարանս, եր սասկացեալ խռովութիւն ի միջի իւրեանց, զիբեարս գիւսեթիւն, եւ վերջ գորա յայցնի Է Ասուծոյ միայն»: (Ե. Լալայեան, Յուլիանի ձեռագրաց Վասպուրականի 119):

ԲԱՅԻՏՈՒՆ (1295 Ապրիլ-Հոկտեմբեր)

Քեղաթունի յաջորդեց իր հօրեղբորորդին՝ Բայխուն (Baidu) կամ Պայտոն (Պակտու) (Հեթում, 59 և Ազգապատում, 1727, Յ. Մանանդեան, Քննական տեսութիւն 305):

Բայխուն բարեկամ էր Քրիստոնէից՝ հակառակ որ ինքը Իսլամ էր (Ազգապատում, 1727):

Սակայն իսլամացած թաթարները «դժկամակ եղին» և իրենց կողմը շահելով Արղունի որդին Ղազանը, զինքը հալածեցին և ան հազիւ վեց ամիս իշխելէն ետք սպաննուեցաւ (Օրբ. Բ. 220):

Դիւրութեամբ և առանց մեծ յուզումներու գահ բարձրացաւ: Իր առաջին գործերէն մէկը եղաւ ինքզինքը իսլամ հռչակել, որպէսզի կարենայ թաթար իմաներու — որոնք տակաւին կռապաշտ էին — ազդեցութիւնը խորտակել: Ուժ և նեցուկ էր Մահմետականներուն և կը հանդուրժէր անոնց մուսուլմանական արարքներուն և թոյլ կուտար որ իսլամները կործանէին ամէն տեղ քրիստոնէական եկեղեցիները և հրէական Սինակոկները: Զեռագիրի մը յիշատակարանը իբր իրողութիւնը կը հաստատէ թէ Ղազանը էր «այր ժանց եւ ունեւ արբանեակի չարբ Իսմաիլականի» որոնք իր վրայ կ'ազդէին և ինք իսլամ տարրը շահելու համար թոյլ կը վարուէր հանդէպ Մահմետականներու:

Կը կարծուի որ իր նախորդը՝ Պայտուն — որ քրիստոնեայ էր — ինքն սպաննած է և հիմա կ'ուզէր Իսլամութեան միջոցով պայքարիլ իր հակառակորդներուն դէմ:

Ասկէ քաջալերուած՝ Մահմետականները Քրիստոնեաները և Հրեաները հալածեցին:

1296ին ձեռագիրի մը յիշատակարանը կը հաստատէ ասոնք, գրելով թէ «վասնզի Բիսուսնեայ եր Պայիսուն, ետուն վնիւ ֆակել զեկեղեցիս Քրիստոսի եւ յանորդի (կարգա՝ հարձորդի) ազգն Իսմայիլի յարեաւ ի վերա...: Քակեիկ զեկեղեցիսն եւ երկուս այլեւս ղաղաւթանոցն Հրեից եւ հեթանոսաց: Եւ յորժամ սկսան, ի բազում տեղիս ֆակեցին զեկեղեցիսն եւ րմբունքին զհաւասացեալս յամենայն ազգաց, վասն որոյ զայսպիսի անցս կրեցին, զի տե պատերազմեք ընդ մեք, եւ նորա յանկարծաւրէն յարեան ի վերայ միմեանց, հայր զորդի եւ եղբայր զեղբայր՝ սրախոխող եւ դիպաւալ արարեալ եղեմն անբիւլ եւ եղիցին եւ յառաջակայն բարի եղիցին»:

Այս կացութեան առջեւ հաւանորէն, Հեթում Բ. կոթնած Հեթում Ա. ի օրով եղած կարգադրութեան վրայ, կ'երթայ Ղազանին և ինչպէս նոյն ձեռագիրին գրիչը կը վկայէ՝ «Հաւաւ զեաց ի խաղաղութիւն զաղմկեալ աբխառնս ամենայն, Քրիստոսաբար ազատեաց զեկեղեցիս եւ զամենայն ուխտն...» (Յուցակ ձեռագրաց Վասպուրականի: 119—121): Այս ձեռագիրին ժամանակակից (Թուականով 1296) Սամուէլ Անեցիի Ժամանակագրութեան մէջ (164) կը կարդանք թէ «Ետանուն մեծ հալածանս յարոյց եկեղեցւոյ, եւ բարեպաշտն Հեթում խաղաղացոյց զնալով յարեւելս պատահելով ղառուքեան ժամանակի»:

Այսպէս, կը հաստատուի որ Հեթում Բ. այցելած է Ղազանի, և բարեխօսած է Քրիստոնէից համար:

Ղազան, որ իրրեւ քաղաքականութիւն ցոյց կու տար հակաքրիստոնեայ ընթացք, Հեթումի միջնորդութիւնը ընդունած է և սիրաշահած է Հեթումը, որուն պէտք ունէր, քանի որ Սիւրիա Մոնկոլներու և Եգիպտոսի միջեւ կըռուարինձոր մը եղած էր:

Արդարեւ Ղազան 1299ին արշաւեց Եգիպտոս, Սիւրիայէն անցնելով և ամէն տեղ աւեր սփռելով: Սակայն Բ. արշաւանքի ժամանակ 1303ին պարտուեցաւ (Ֆրիկ, 565):

Թղթակցած է Եւրոպական վեհապետներու հետ: Դեսպան ղրկած է Վոնիփակ Ը. Պապին (1294—1303):

Սոր համոզում ունէր թէ ինքը սիրտին խորքը Քրիստոնեայ էր: Անգլիոյ էտուարտ Ա. թագաւորը պատգամաւորութիւն ուղարկեց ինչպէս, Geoffréy de Langleyի գլխաւորութեամբ, որ Ղազանին կողմէն ինձ մը բերաւ Անգլիոյ թագաւորին, գառագեղի մէջ:

Ղազանը աշխատած է կառավարել իմաստութեամբ և արդարութեամբ: Շինարար վեհապետ էր: Դավրէթի մէջ կառուցած է հոյակապ մզկիթ մը, չքեղ դամբարան մը և բազմաթիւ դպրոցներ և մատենադարաններ, ինչպէս նաեւ հիւանդանոց մը և դիտարան մը, Գիտուններու և ձեռնհաս անձերու վստահեցաւ այս հաստատութիւնները վարել և հսկել:

Իլ-խան հարստութեան վեհապետներուն ամէնէն կարեւոր դէմքն է այս: Ղազանի գիտութեան և ուսման սէրը կը տեսնուի վաւերագիրի մը (1) մէջ:

Ղազան Մահմուտի օրով, 1303ին Մոնկոլ-թաթարները վերջնականապէս Իսլամութիւնը ընդունեցին: Ղազանի համար գրուած էր որ թէպէտ առաջ «իսս ե ցոյց զանձն առ Քրիստոնեայս այլ յիտ հաստատելոյ զտեռութիւնն, սկսաւ պատուել եւ սիրել զՔրիստոնեայս» (Հեթում 60):

Ղազան իման աշխատած է կանոնաւորել հարկատուութիւնը, բարեկարգել արդարութեան գործը եւ քաջալիրել տուտուրը եւ արդիւնագործութիւնը:

Ղազանի ատեն երկիրը ունեցաւ բարեկեցիկ վիճակ մը եւ որոշապէս աւելցան պետական գանձին եկամուտները:

1304 թուականով յիշատակարանի մը գրիչը կ'ըսէ՝ «ի սոյն ամի ինճնակալն Ղազանն, վճարեցաւ ի կենացս... Եբարձ սա զերթեւեկութիւն դեսպակաց, ելչեաց եւ արդուեաց եւ կարգեաց յամենայն տեղիս սուրհանդակս, որ են օրջիկի, եւ սակս արդար իրաւացն, զոր առնեք, փակեաց Տեք Աստուած զամենայն թեմալիս սորա ի ձեռս սորա:

Գնաց առ մեծաւ ուժով եւ ձիախրոխտ որոտամբ, բազմախումբն նիզակոփ եւ խառնիմաղանն բազմութեամբ, յոճնախումբ խմբիւք, եառ նուանեաց զամենայն տունն Շամայ — եհար կոտորեաց մեծ եւ սասիկ պատերազմաւ զգօրս Մարոյ եւ արեան նապախիս ոչ սակաւ գործեաց, մինչ գրեթէ մարմինք մարդկան եւ անկեալ դիակացն ի վերայ արեանցն սարաբերել զաղիւր, որպէս տեղեւ թղեւոյ, եւ հետամուտ եղեալ մինչեւ ի մուսս արեւու անյագաբար ի սուր սուսերի մաւեցին զնոսա»: (Յ. Մանանդեան, Քրննական տեսութիւն, 308, Լ. Ս. Մաչիկեան ԺԴ. դարի ձեռագրերի յիշատակարաններ, Երեւան 1950, 24):

Ղազան իման բարեկամացաւ Հիւսիսի Մոնկոլներու Տոխտա իմանին (1290-1312) հետ, որ յաջորդած էր Մանգու Թիմուրի և վերջ տուաւ այն երկարատեւ պայքարին, որ Բերքայի օրերէն (1262) կը մղէին անոնք գրեթէ անընդհատ Իլ-Պանեան տոհմին դէմ, որ Քրիստոնէութեան կողմնակից էր, մինչ Հիւսիսի իմաները՝ իսլամութեան:

(1) Նամակ մըն է որուն բարգամուրիւնը տես. Ֆրիկ, 566:

Ղազան հիւսիսային կողմէն ապահովուած գնաց հարաւ, Մէմլուքներու գէմ, որոնք 1289ին Տրիպոլիսը և 1291ին Աքիան գրաւած և իսլամական հաստատած բոլոր Գրիստոնեայ իշխաններու ստացուածքները յափշտակած էին: Մէլիք Աչրաֆ առաջացեր էր մինչեւ Հոմիլայ, Եփրատի վրայ և Հայ կաթողիկոսներու այս աթոռանիստ բերդը գրաւեր էր:

Հեթում Բ. ի և իր եղբայրներուն ժամանակ (1289—1305) Կիլիկիոյ Հայ Թագաւորութեան վիճակը շատ տագնապալից էր արտաքին յարձակումներու և ներքին խռովութիւններու պատճառով. ուստի Հեթում Բ. իր եղբորը Սմբատի հետ գնաց Ղազան Մահմուտի և անոր հետ դաշինք կնքեց (1295—1297)(1):

Եզիպտացիք իրենց դէմ դաշնադրութեան կասկածով արշաւեցին Կիլիկիա և աւերեցին Երկիրը (1298): Ղազան օգնութեան հասաւ Հեթում Բ. ի (1299), և անոր բանակներուն միանալով յաղթեց Եզիպտական զօրքերուն, Հոմսի մօտ (1299 Դեկտեմբեր 23—24): Պաշարեց Դամասկոսը որ անձնատուր եղաւ և աւերածութեան ենթարկուեցաւ:

Ղազան առաջացաւ մինչեւ Գազա և ամբողջ Միւրիոյ տիրեց, բայց երբ 1300ին Միւրիոյ պահպանութիւնը թողլով ինքնուրուշահ և Չօպան զօրավարներուն ինքն դարձաւ Դարէժ, երկիրը ապստամբեցաւ և Մոնկոլ զօրքը հետաքշգար, Ղազանի և Հեթում Բ. ի բանակները որոնց միացած էին նաեւ Հայ-Վրական զօրքերը, քանի մը անգամ Միւրիա արշաւեցին ԺԴ. դարուն առաջին տարիներուն: Խուժուշահ 1303ին վերադարձեց Հոմսը և Դամասկոսը, սակայն մեծ պարտութիւն մը կրեց Դամասկոսի հարաւակողմը և քաշուեցաւ Միւրիա: Ղազան այս պարտութեան վրէժը լուծելու կը պատրաստուէր, Ան Պաղատտի մէջ գրկաբաց ընդունեց Հեթում Բ. Թագաւորը և կրկնեց իր խոստումները: Սակայն Ղազանի շրջապատը, Եզիպտոսի Մէմլուքներէն կաշառուած, ինչպէս նաև նոր զօրացած իսլամութեան կուսակիցներէն թելադրուած, ամէն բան ըրին արշաւանքը ձախողեցնելու համար: Բայց որովհետեւ Ղազան չէր հրաժարեր իր մտադրութենէն՝ 1304ին թունաւորեցին զայն: (Հմմտ. Մալ-Բիզի, Հեթում 67): Ղազանի մահէն ետք՝ Կիլիկիոյ Հայ Թագաւորութիւնը մնաց առանձին՝ շրջապատուած մահմետական թշնամիներով:

Հակառակ անոր որ Ղազան իսլամացած էր և իսլամները կը հովանաւորէր, Հայերը գոհ եղած ըլլալ կը թուէին մանաւանդ իր իշխանութեան վեր-

(1) Չամչեան (Գ. 379—380), կը հաւաստէ թէ այս առթիւ Հեթում Բ. Ղազան Խանի կնութեան օուած է իր աղջիկը, տեղեկութիւն մը՝ որ ուրիշ ոչ մէկուն կողմէ հաստատուած է, սակայն բոլորովին անհաւանական չէ: Չամչեանի աղբիւրն է Դոմինիկեան կրօնաւոր Անթոնիոսի օրագրիկը Արքեպիսկոպոսի (1381—1459) մէկ գործը: Իբր թէ Ղազան Խան, որ Բիսոսեաններու բարեկամ էր, Լեւոն Գ. ի աղջկան պահանջմամբ, հրաշքով պայմաններու մէջ Բիսոսեանայ եղած է:

Ըստ լատին Բոնիֆակցիին՝ Ղազան Խան ամէն կողմ խնդրակներ դրկած էր, օրպէսզի գեղեցիկ աղջիկ մը գտնէ և ամուսն գտնէ և Հայոց թագաւորին աղջիկը: Հայ թագաւորը հաւանեցաւ օայ իր աղջիկը՝ եթէ ան յօժարէր: Աղջիկը համակերպեցաւ, պայմանով որ ազատէն հետեւի Բիսոսեաններու: Ղազան Խան հաւանեցաւ և Հայ արեւայագուն իշխանուհիին բազմաթիւ հարսնածուներու հետ դրկեց Մոնկոլ Խանին. ասոնց մէջ էին թագաւորին կրօնաւոր եղբայրը և Խանի մը կեղեցիկաներ:

Չին տարիներուն: Վասնզի յիշատակագիր մը զայն կը ներկայացնէ «Թագաւոր իմաստուն և բարեխոն և անկեղոց կանգնող»: (Ե. Լալայեան, Տագակ ձեռագրաց Վասպուրականի» 142) և ուրիշ մը՝ 1304 թուականով կ'ըսէ թէ «Ինքնակալը Խազանն վճարեցաւ ի կենացն և սուգ մեծ եհաս ամենայն սանս արեւելից, մանաւանդ նեղե(ս)լ ազգացս Բրիստոնէից, որոյ յեւասակ նորա աւերմութեամբ եղիցի և ընդ սրբոց թագաւորացն գահակալեսցի, վասնզի ի սորա ժամանակս խաղապացաւ երկիր իբրեւ զդրախտ Ասուծոյ» (Խաղբակեան և. 187):

ՅՈՒՏԱՊԷՆՏԷ (1304—1316)

Ղազանի կը յաջորդէ իր եղբայրը Մուհամմէտ ինուտապէնտէ (= Աստուծոյ ծառայ) կամ այլ անունով Ալջայսուց(1) կամ Եօլչապուու իսան: Յ. Մանանդեան կ'ըսէ թէ հայ աղբիւրներ զայն կը կոչեն Ղարպէնցա կամ Խարբանցա, որ կը նշանակէ «ծառայ իշու»: Ան միակնի էր:

Իր իշխանութեան կեդրոնը փոխադրեց Սուլթանիյէ, որ արդէն նշանաւոր քաղաք եղած էր:

Իր գահակալութեան առաջին տարիներուն քրիստոնեաներու բարեկամ եղած է ինչպէս Բերդակի մէջ 1306ին գրուած Աւետարանի մը յիշատակարանին մէջ իրեն տրուած «թագաւոր իմաստուն և բարեխոն և անկեղոց աւզնող» ներբողը և «որոյ Տէր Ասուած ընդ երկու աւուրս արասցէ զնա» մաղթանքը, պերճախօս փաստեր են, որ ան Բրիստոնէից պաշտպան եղած է: Իսկ Հեթում պատմիչ (67) նոյնը կը հաստատէ զայն ցոյց տալով Չերմեռանդ քրիստոնեայ մօր որդի, քրիստոնեայ դաստիարակուած, սակայն մօրը մահէն ետք Մահմետականութեան յարած ու Կիլիկիոյ Հայոց շատ տառապանք պատճառած:

Եւրոպացիք թերեւս իր նախապէս քրիստոնեայ ըլլալուն համար զինքը քրիստոնեայ կը նկատէին, մինչ ինքը՝ հակառակ անոր որ քրիստոնեայ դաստիարակուած էր, ինչպէս յիշեցինք, իսլամութեան յարեցաւ և ժամանակ մը ետք հալածեց Բրիստոնէութիւնը, ինչպէս կը հաստատեն հայկական մէկէ աւելի աղբիւրներ(2) պատմելով իր կատարած բռնի կրօնափոխութիւնները և անտանելի հարկահանութիւնները:

(1) Ալջայսու = Ալանթաու = Օրնայբու = *Aljaito* = Բախատուր = Բարեբախտ. տեղանքն էր Խուսապէնէ Մուհամմէ Խանի: Մեր պատմիչները կը յիշեն Ղարբանքա կամ Եօլչապուու կը գործածեն: 1306ին Բերդակ գրուած Աւետարանի մը մէջ «Ամբասու Մուլթան» կը կոչուի (Տագակ Հայերէն Չեռագրաց Վասպուրականի, 149):

(2) Ինչպէս Գրիգոր Եպս. Կարնեցիի վկայաբանութիւնը (Հայոց նոր վկաները, Վարդապետ, 1903, 121—122), 1306 և 1307 թուականներով երկու յիշատակարաններ (Չամբչեան, Պատմ. Հայոց, Գ. 299), Երեւանի Մասնագրարանի Բ. 3074 և 4881 ձեռագիրներու յիշատակարաններ, Յ. Մանանդեան, ՔՃՃ. Տես. Գ. 315 և Ալիան, Հայապատմութիւն, 526:

Խուտապէնտէի յաջորդեց իր անչափահաս որդին՝ Ապու Սայիտ Պահասուր կամ Պուսայիր(1) որ իրականութեան մէջ վերջին Իլխանեան վեհապետն է:

Իր իշխանութեան շրջանին սկսաւ պետութեան քայքայումը, վասնզի երեւան եկան ինքնագլուխ և ըմբոստ ամիրաներ և զօրապետներ, օրոնք իրարու հետ կը մաքառէին:

Ոսկէ Հորդան կամ Հիւսիսի Խանը, որ հին հակառակութիւն ունէր Իլխանեան տան հետ, նորէն փորձ ըրաւ նուաճելու Ատրպատականը և Հայաստանը, ուրկէ կ'անցնէր Եւրոպայի և Փոքր Ասիոյ միջազգային առևտուրի ճամբան: Ուստի Ուզբեկ Խան (1317—1340), 1319ին անցաւ Տերպինտէն աւերեց և կողպատեց Շիրուանը և իջաւ մինչեւ Կուր գետ. Ապու Սայիտի զօրավարը՝ Չօպան զայն փախուստի մատնեց: Ուզբեկ Խան 1325ին և 1335ին դարձեալ փորձեր ըրաւ, բայց չյաջողեցաւ:

Ապու Սայիտի ժամանակ քրիստոնեաներու դէմ կրօնական հալածանքը մեղմացաւ, սակայն հարկապահանջութիւնը և կեղեքումները շարունակուեցան:

Ապու Սայիտ, մեծ դժուարութեամբ զսպեց ծագած մի քանի ապստամբութիւնները: Իր մահէն վերջ, սակայն, կարելի չեղաւ պահել պետութեան ամբողջականութիւնը և քայքայուեցաւ անիկա ու զահր խաղալիք եղաւ զօրավարներու և ցեղապետներու ձեռքը:

Ապու Սայիտ թոյլ եւ անկարող վարիչ մը եղաւ և մեռաւ 30 Նոյեմբեր 1335ին:

ՔԱՅՔՈՑՈՒՄ ԻԼԽՈՆԵՆՆԵՐ ԻՇԽԱՆՈՒԹԵՆՆԵՐ

Այս երկարատեւ կռիւները, որ Իլխանեանք մղեցին Եգիպտացիներուն, Սելջուկներուն և Ոսկէ Հորդայի կամ Հիւսիսի Խաներուն դէմ, չափազանց տկարացուցած էին այս պետութիւնը, որուն ենթակայ Հայաստանի մէջ հիմա երեւան ելած էին հարկատու կամ բոլորովին անկախ իշխանութիւններ, և երկիրը գրեթէ անիշխանութեան մատնուած էր:

Ապու Սայիտի մահը ազդանշան մը եղաւ և սկիզբը՝ պետութեան հոգեվարքին:

Մոնկոլական Սուլտուզ և Ջելայիր ցեղերու առաջնորդները Չօպանեաններ և Ջելայիրեաններ՝ մրցելով և պատերազմելով իրարու հետ. 1335էն 1344, ինը տարուան կարճ ժամանակամիջոցին մէջ զահ բարձրացուցին և զահրնկէց ըրին կամ սպաննեցին ութը Խաներ: 1344ին Իլխան մեծ պետութիւնը, որուն ինչպէս ըսինք՝ մաս կը կազմէր Հայաստան, վերջնականապէս քայքայուեցաւ (Յ. Մանանդեան, Քննական տեսութիւն, 321):

Մասնաւորապէս Հիւսէյին ձելայիր, Արղուն Խանին փեսան, աղղեցիկ ազնուական և կարող դէմք մը, ինքն էր որ միւս էմիրներուն գործակցութեամբ յաջորդարար և կարճատեւ իշխանութեամբ զահ կը բարձրացնէր Խաներ, որոնց մի քանին տակաւին Հուլաղուի սերունդէն էին, բայց չափազանց

(1) Մեր պատիչներ այս վերջին անունով կը ճանչնան զինքը:

անզօր, կառավարելու համար այս պետութիւնը՝ որ սրընթաց դէպի քայքայում կը դիմէր, իր վեհապետներուն սոսկ անուանական իշխողի մը գերը թողուով: Այսպէս, իրարու յաջորդելով, Իլխանեան պետութեան եթէ ոչ իրական այլ անուանական պետերը եղան՝

1. ԱՐՓԱ ԽԱՆ (1335—1336) որ Հուլաղուի սերունդէն չէր, այլ անոր եղբոր Արիք Բուղայի և առանց Գուրուլթային հաւանութեան զօրքին պահանջով Խան եղաւ, որպէսզի կռուի Հիւսիսի Ուզբեկ Խանին դէմ, որ դարձեալ դէպի հարաւ արշաւած էր (1336): Ան թէեւ յաջողեցաւ թշնամին վանել, սակայն իր ապօրէն ընտրութեան համար Մոնկոլ բազմաթիւ իշխաններ զինքը չճանչցան և հազիւ վեց ամիս եղած էր իր գահակալութիւնը, երբ իր դէմը ելաւ Ապու Սայիտի քեռին՝ Ալի փաշա Նոյին, որ սպաննեց Արիք Խանը և զահ բարձրացուց Պայիտուն Խանի թոռը՝ Մուսան, (Ամուսիլ Անեցի, 158 և 168):

Ալի փաշայի Արիք Խանի դէմ սնուցած ատելութեան մէկ պատճառն ալ Արիք Խանի Գրիստոնէութեան յարած ըլլալն էր, վասնզի անոր սպանութիւնէն վերջ հալածանք սկսած է քրիստոնեաներու դէմ:

2. ՄՈՒՍԻՆ կամ ՄՈՒՍԱ (1336) ինչպէս նաև իր յաջորդները լաւ գործիքներ էին Ալի փաշայի և իրարու մրցակից ու հակառակորդ Ջելայիրեան Հասան Վէզիրին և Չօպանեան Վիւչիք Հասանի, որ Ապու Սայիտի Վէզիր Չօպանի թոռն էր և Տիմուրթաշի որդին: Ասոնցմէ Արիք Խանը սպաննող Ալի փաշա. որ Մուսան զահ բարձրացուցած էր, ինքն ալ սպանուեցաւ Խալիթ աղա անուն մէկէն, որ իբր թէ Ապու Սայիտ Խանին ՀԱՍԱՆ անուն որդին եղած ըլլար, որ Խան ընտրուեցաւ և թէպէտ իբր մեծ Խան ճանչցուեցաւ սակայն ոչ մէկ հեղինակութիւն ունէր, վասնզի Մոնկոլ պետութիւնը բաժնուած էր բազմաթիւ ինքնավար Խանութիւններու և մատնուած անիշխանութեան (Ազգ. 1855—6):

Այս շփոթի միջոցին է որ Հայաստան ևս կ'ենթարկուի ինքնակոչ բռնակալներու տիրապետութեան:

Այսպէս՝

3. ՄՈՒՀԱՄՄԷՏ (1336—1338), որ յափշտակիչ մըն էր: Ապստամբած է Կարնոյ մէջ՝ Ապու Սայիտ Պահատուր Խանի սպանութենէն (1335) անմիջապէս վերջ, Իլխանեան երկու օրինաւոր գահակալներուն դէմ, և տիրակալած Հայաստանի մեծ մասին, ինչպէս Բարձր Հայքի, Տուրուբերանի, Վասպուրականի և Աղուանից երկիրին, և նոյնիսկ Փոքր Հայքի:

Այս բռնակալին մրցակից կը հանդիսանան՝

- 4. ՍԱԹԻ ԲԷԿ (1338—40 կամ 1339—40):
- 5. ԹԱՂԱ կամ ՏՈՂԱ ԹԻՄՈՒՐ (1337 կամ 1338—41) (+ 1353):
- 6. ԱԶԶԷՏՏԻՆ ՋԵՀԱՆ ԹԻՄՈՒՐ (1336—40 կամ 1339—41):
- 7. ՍԻԻԼԷՅՄԱՆ ԽԱՆ (1339—1344):
- 8. ՆՈՒՇԻՐՈՒԱՆ կամ ԱՆՈՒՇԻՐՈՒԱՆ (1344—50 կամ 1344):

Ասոնք կը բռնատիրեն Հայաստանի արեւմտեան մասերուն մէջ և երկիրին զանազան գաւառները իրարու ձեռքէ կը յափշտակեն:

ԱՐԵՎԵԼԵԱՆ ԸՊՈՒՍՏԱՆԻ ՏԻՐԱԿԱԼՆԵՐ

Իսկ Արեւելեան Հայաստանի մէջ նոյն թուականներուն կը բռնակալէին յաջորդաբար Ջելայիրեան տոհմէն՝

1. Շէթիւ ՀԱՍԱՆ (1335—1356):
2. Շէթիւ Օվէթ ՊԱՀԱՏՈՒՐ (1356—1387):
3. ՃէլԱլ-է-Տ-ՏԻՆ ՀԻՒՍԷՒՆ Ա. (1374—1382):
4. ՂԱՅԱՍԷՏՏԻՆ ԱՀՄԷՏ ՊԱՀԱՏՈՒՐ (1382—1385 և 1404—1409):

Նոյնպէս, Հայաստանի մէջ, այս այլազան իշխանութեանց հետ միաժամանակ կը գտնենք ՄՈՁԱՖՅՖԻՐԵԱՆՆԵՐԸ, որոնք Իլխան Ապու Սայիա Պահատուր Խանի (1316—1335) ատեն (տես. վերը էջ 130) անկախութիւն հռչակելով՝ իշխած են Ֆարսիստանի, Իրազի և Ատրպատականի վրայ, 1316էն մինչև 1392:

Ասոնցմէ ՃէլԱլէՏՏԻՆ ՇԱՀ ՇՕՁԱ (1357—1384) պահ մը տիրած է նաև Հայաստանի մէկ մասին, մասնաւորաբար Նախիջևանի շրջակայքին:

Այսպէս, կը կազմալուծուէր Մոնղոլ կայսրութիւնը և անոր Հայաստանի տիրակալող Իլխանեաններու հարստութիւնը ու կը քայքայուէր պետութիւնը, Հայաստանի համար ստեղծելով խառնակ կացութիւն մը և անապահով վարչութիւն մը:

Այս պատճառով երկիրին մէջ անպակաս էին անկարգութիւնները, բռնութիւնները և գերութիւնները (Ազգ. 1727, Օրբ. Բ. 220) ինչպէս նաև ապրստամբութիւնները:

Այս անիշխանական շրջանին է որ իրրև գաղթական Հայաստան մտած տոհմեր տիրական կը դառնային և կը բռնակալէին երկիրին:

Այսպէս, Հուլաղուի յաջորդներէն Արղուն Խանի ատեն (1288—1291), արևմուտքէն գալով Հայաստան հաստատուած էին, մէջ ի այլոց, երկու Թիւրքմէն տոհմեր, որոնք կայսրութեան մէջ ծագած խառնակութիւններէն օգտուելով՝ կազմեցին երկու անկախ մեծ ամիրայութիւններ, իրենց գաղթաշարժէն մօտաւորապէս մէկ դար վերջ,

Ասոնցմէ մէկը հաստատուած էր Միջագետք՝ Տիրապէքիրի շուրջ, Գարագոյուլու անունով, վասն զի իրենց դրօշակին վրայ կար նկարեալ սև ոչխար մը, իսկ միւսը՝ Կապագովկիա, Սերաստիոյ շուրջը, Ազգոյուլու անունով, վասն զի իրենց դրօշակին վրայ կը կրէին սպիտակ խոյի պատկեր մը:

Այս վերջինները կը կոչուէին նաև Պայատրեանք, տոհմին անունով:

Գարագոյուլուներու յանդուգն պետը՝ Գարա-Եուսուֆ 1390ին կազմեց իշխանութիւն մը, անոր կեդրոնը հաստատելով Սասունի լեռներուն վրայ:

Գրեթէ միևնոյն ժամանակ՝ Ազգոյուլուներէն Գարա Օսման կամ Գարա Սուլուկ (Սև Տղրուկ) կը հիմնէ իր կարգին իշխանութիւն մը և իրեն կը հնազանդեցնէ Թոգատի և Սերաստիոյ շրջակայքը և կը տիրէ Հալէպի, Գամասկոսի և Մերտինի, որոնց իշխանները մէկ օրուան մէջ կ'սպաննէ:

Այս երկու իշխանութիւնները ցեղակից ըլլալով հանգերձ իրարու թշնամի էին: Երկուքն ալ բազմաթիւ փոքրիկ իշխանութիւններու համամիութիւններ էին՝ գերիշխան պետի մը գլխաւորութեամբ:

Այսպէս, Սասունի տիրող Գարա Եուսուֆի ենթակայ էին կարգ մը ճորտ իշխանութիւններ, որոնց գլխաւորներն էին Արճէշի՝ Գարա Ահմէտ, Խոյթի՝ Շէյխ Շէրիֆ, Բաղէշի՝ Ամիր Շարաֆ ամիրաները: Իսկ Ամիրի Պայանտրեաններու կամ Ազգոյուլուներուն ճորտ էին Սերաստիոյ, Հալէպի, Գամասկոսի և Մերտինի ամիրաները:

Հայաստան, ուրեմն, ժ.Գ. դարուն վերջերը կը պարզէր տխուր պատկեր մը, բաժնուած մասնաւորապէս Քիւրտ Պէկերու միջև, որոնք ինքնիշխան կը տիրակալէին և իրենց՝ իրարու դէմ մղած պայքարներով, երկիրը կը մասնէին թշուառութեան:

Մոնղոլական տիրապետութեան շրջանին, մասնաւորապէս անոնց բոլորովին իսլամանալէն առաջ, երբ Հայերը կրցած էին Թաթարներու հետ քիչ շատ լիզու գտնել և հասկացողութեան մը գալ, Հայաստան ունեցած է համեմատաբար խաղաղ վիճակ մը, որ տեւական չէր եղած դժբախտաբար:

Մայր Հայրենիքի մէջ կը ջնջուէին բոլոր հայ իշխանութիւնները, բայց Մոնղոլ հովանիին տակ կը կազմուէին ինքնավար շրջաններ, որոնք բնաւ Հայաստանի կառավարութիւն կարելի չէր նկատել, վասն զի Հայաստանի շատ փոքր մէկ մասին վրայ հեղինակութիւն ունէին և միութիւն մը չէին կազմեր: Այս շրջանին, երկիրին կը տիրեն մահմետական եկեղոց կարգ մը այլազգի իշխաններ, որոնք սակայն չունին ո՛չ հայ և ո՛չ Հայաստանի պետութիւն մը հանդիսանալու հանգամանքը:

ԱՆԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ՇՐՋԱՆԻՆ ՊԱՏԿԵՐԸ

Անիշխանութեան այս շրջանին, աւերածութիւնները և կողոպուտները, ինչպէս պետութեան զանազան մասերուն, նոյնպէս և Հայաստանի մէջ հասան ծայրայեղ աստիճանի (հմտ. Յ. Մանանդեան, նոյն, 322), այնպէս որ յիշատակագիր մը կ'ըսէր.

«Ի ժամանակիս խառնիմաղանն ազգիս Նեսողաց... ով ով կարէ պատմել զաղէսս արաւկուսանաց, որ ոչ աշխարհ եւ ոչ քաղաք եւ ոչ ազարակ, եւ ոչ սրբայկրան վանօրայք զխաղաղութիւն գտեալ. այլ համակ ի նեղութիւնս եւ ի խիս հարկապահանջողաց աւերեալ լինեք աշխարհս. Բան(գի) ոչ գոյք քաղաւոր եւ ոչ իբխան եւ ոչ այցելու, այլ յամենայն կողմանց խռովութիւն եւ աղմուկ (Գարեգին Կաթ. Յովսէփեան, Խաղբակեանք կամ Պոսե-եանք Հայոց Պատմութեան մեջ, 1928, Ա. 228 և Յ. Մանանդեան, նոյն, 322—3):

Ասոր նման կան ուրիշ յիշատակարաններ, ինչպէս 1338ին գրուած երկու Աւետարաններունը (տես. ժ.Գ. դարի Հայերէն Ձեռագիրերու Յիւստակարաններ, էջ 306 և 314) և 1340ին Վերին Ազուլիսի մէջ գրուած ձեռագիրինը (Մեսրոպ Վրդ. Մաքսուտեան, Վերին Ազուլիսի եւ Շրջակայքի Հայերէն Ձեռագրերը, Արարատ, 1915 կամ Ե. Լալայիան, Գողթն, Ազգագրական Հանդէս, ժ.Բ. գիրք, 1905, 165):

Այսպէս, Ապու Սայիտի մահէն ետք, Իլխանեան մեծ պետութեան փլատակներուն վրայ հետզհետէ կը կազմուին բազմաթիւ ինքնուրոյն և անկախ

մանր պետութիւններ, որոնք պատերազմելով իրարու դէմ, շարունակեցին աւերել ու տնտեսապէս քայքայել Մերձաւոր Ասիոյ երկիրները: Բայց ԺԴ դարուն վերջերը (1392—3ին), երբ Իլխանեան պետութիւնը բոլորովին քայքայուած և անզօր դարձած էր՝ կայութեան տէր կը դառնար Կեղը. Ասիայէն արեւմուտք արշաւող Լէնկթիմուր, ջնջելով մանր այս պետութիւնները: Ան 1411ին կը տիրանար նախկին Իլխանեան պետութեան բոլոր հողերուն:

* *

Մոնկոլներու ծագումը, ցեղային առանձնայատկութիւնները, բարքերն ու սովորութիւնները, և ձգտումները, ինչպէս նաև իրենց տիրապետութեան զարգացումը և ծաւալումը աշխարհի զանազան մասերուն վրայ, ընդհանուր կերպով ներկայացուցինք, բայց գրիթէ չխօսեցանք անոնց մեր մայր հայրենիքին մէջ կատարած դերին, իրենց պատճառած աւերումներուն եւ հասցուցած չարիքներուն վրայ, որոնք մեզի մասնաւոր կերպով շահագրգռելու բնոյթ ունին, իբրև պատճառ եւ շարժառիթ՝ Հայաստանի Հայ բնակչութիւնէ դատարկացման, անոր ցեղային բաղկացութեան զուտ հայկական հանգամանքին խաթարման եւ բազմաթիւ հայ գաղութներու կազմութեան:

Հետեւաբար կ'ուզեմ ներկայացնել նաև Հայաստանի՝ Մոնկոլ տիրապետութեան շրջանի վիճակը, որպէսզի լիովին կարելի ըլլայ ըմբռնել այդ ժամանակամիջոցին կեանքը եւ անոր հետեւանքները, հայ ազգին ճակատագրին վրայ:

Չինկիզի կայսրութեան համեմատութեամբ՝ Հայաստան աննշան երկրամաս մըն էր, որուն գրաւումը անխուսափելի էր, այնքան ընդարձակ և անսահման տարածութեամբ երկիրներու գրաւումէն ետք: Իսկ Մոնկոլներու վերաբերումը Հայերու հետ չէր կրնար տարբեր ըլլալ, քան ինչ որ Ծայրագոյն Արևելքէն մինչև Փոքր Ասիա և Կեղրոնական Եւրոպա, իրենց գրաւած բոլոր միւս երկիրներու բնակիչներուն նկատմամբ ունեցան անոնք: Ինչպէս տեսնուեցաւ, իրենց հիմնական և անփոփոխելի սովորութիւնն էր, ջախջախել և բնաջնջել անոնք՝ որ կ'ընդդիմանային և հպատակութիւն չէին յայտնել իրենց:

Բարեբախտաբար Հայերը շատ շուտ ըմբռնեցին՝ թէ իրենք անկարող էին այս սոսկալիթխար ուժին դէմ կանգնելու և համակերպիլ և զանոնք ողորջել զառ ուրիշ միջոց չունէին:

Մոնկոլները, Խուարէզմը նուաճելէ և Մահմուտ Շահը (1172—1220 Դեկտ. 1) իր երկիրէն վանելէ յետոյ, (համտ. Մխիթար Այրիվանեցի 86, Կիրակոս 104, Գ. Ալթունեան, Արաբաւ, 1912, 667, վերը՝ 84—86), Խուարէզմի այս փոխտտական վեհապետը հետապնդելու համար զրկուած Մոնկոլ երկու զօրավարները՝ Չէպէ Նուր և Մարտա Պահատուր, երբ Շահը մեռաւ 1220ին՝ Պարսկաստանէն անցան Ատրպատական, ուր պաշարեցին և գրաւեցին Դիլման և Մարաղա ամուր ու հարուստ քաղաքները և Ուրմիոյ լիճին արեւելեան եզերքը, Սօֆալիչայի վրայ բանակեցան:

Հոնկէ՝ Մեծ Խանին արտօնութեամբ՝ Կասպից ծովի արեւմտեան ափերէն առաջացան դէպի հիւսիս ու անցան ձորայ Պահակէն կամ Տերպենտի կիրճէն (այժմ Տէմիր Գարու), և արշաւեցին արեւմտեան Քիպչաք:

Այս առաջապահ բանակը որ միայն 20,000 զինուոր ունէր, իր ճամբուն վրայ մտաւ Աղուանից աշխարհ (1220—21)՝ Դաւրէժի կողմէն և Մուղանի դաշտէն անցնելով:

Վարդան (էջ 142), այս արշաւանքը կը պատմէ ըսելով՝ թէ 1220 թուականին «Ձօր ինչ օտարադէմ եւ այլալեզու, շարժեալ ի Զին եւ ի Մաչին աօխարհէն, Մուղալ եւ Թաթար անուն կոչեցեալ՝ եկին մտնել յերկիրն Գուգարացոց առ դաւեսալայրօցն, ի կողմանցն Աղուանից, իբրեւ թէ քսան հազար, եւ կոտորէին զամենայն կենդանի՝ զորս գսանէին եւ փութով դառնային»:

Վարդան Վրդ.ի հետ համաձայն է Իպն Էլ-Ասիր արաբ պատմիչը (տես. Յ. Մանանդեան, Քննական Տեսութիւն Գ. 181), մինչ Կիրակոս Գանձակեցի — որ թաթարական շրջանի դէպքերուն և իրերուն աւելի իրազեկ ըլլալ կը թուի — զարմանալի է որ այս արշաւանքը՝ հիւսիսէն Տերպենտի դուռէն կատարուած ցոյց կու տայ, հաւանօրէն դէպքերը իրարու հետ շփոթելով:

Կիրակոս Գանձակեցիի համաձայն՝ «Յանկարճակի յեղակարճու մ ժամու յոլով զուեղ գօրու ծանու՝ ամենայն կազմութեամբ ելեալ ընդ դուռն Գարբանդայ եւ եկեալ յաօխարհն Աղուանից. գալ անցանել յաօխարհս Հայոց եւ Վրաց եւ զոր ինչ գսանէր ի նանապարհին՝ զամենեսեան սոյ նարակ Տայր՝ զմարդ եւ զանասուն՝ մինչեւ ի շուքս անգամ, եւ մեծագին հանդերձից եւ ընչից փոյթ ո՛չ առնէի, բայց ի ձիոյ: Սւ փոյթ ընդ փոյթ չոգան մինչեւ ի քաղաք Տիլիս, եւ դարձեալ եկին իջին յաօխարհս Աղուանից, ի սահմանս Շամբօր քաղաքի եւ համբաւ սուրբեան գայր զնոցանէ թէ մոզ բն եւ քիստոնեայ հաւասով եւ նեանագործ, եւ եկեալ են ի վրէժխնդրութիւն քիստոնէից որ ի բուրբեքն Տանկաց, եւ ասէին թէ ունին եկեղեցի վրանեայ եւ խաչ սփանչելագործ, եւ բերեալ կապին մի գարի՝ արկանեն առաջի խաչին, եւ ամենայն զօրքն առեալ Տանին Տան երկվարաց իւրեանց, եւ ոչ պակասի. այլ իբրեւ եկին ամենեքեան եւ սպասեն ի Տանելոյ՝ նոյն չափ կապին անդէն մնայ. նոյնպէս եւ զկերակուրս մարդկան, եւ այսպիսի համբաւ սուրբեան լցաւ յաօխարհս: Վասն այնորիկ ո՛չ ամբացան բնակիչք աօխարհին, մինչեւ երեց մի աօխարհական, առեալ զժողովուրդ իւր եւ խաչիւք վառելովք յընթացաւ ընդ առաջ նոցա եւ նոցա սուր ի վերայ եղեալ՝ կոտորեցին առ հասարակ եւ այսպէս անհոգս գտեալ զբազումս կոտորեցին եւ աւերեցին զյոլով Տիլիս» (Կիրակոս, 102—3):

Այսպէս, 1220ին Չինկիզ Խանի բանակները կը գրաւեն Հայաստանի զրացի և սահմանակից Աղուանից աշխարհին և Վրաստանի մէկ մասը և հոն գոնէ առժամապէս կը տեղաւորուին Պարտաւ (1) և Բելուկումա (2) (= Պայլիզան) քաղաքներուն միջեւ ամայի տեղեր, որ Գեղամէջ կը կոչուէին: Մոնկոլները ասկէ յանդուզն յարձակումներով շատ գաւառներ կ'աւերէին, (Կիրակոս, 103):

(1) Պարտաւ, Աղուանից քաղաքութեան մայրաքաղաքն էր:
(2) Բելուկումա՝ Կուրի եւ Երասիի գետախառնուկին վրայ կառուցուած էր:

ՄՈՏԵՆԵՐԸ ՎՐԱՍՏԱՆԻ ԳԷՄ

Վրաց թագաւորը՝ Գէորգի Լաշա (1213--1243), որ Հայաստանի մէջ կազմուած աւատապետական կարգերով կառավարուող Վրա-հայկական պետութեան պետն էր, իր Աթաբէկին՝ Իւանի հետ յարձակեցաւ Մոնկոլներու վրայ Խուճանի դաշտին (1) մէջ և յաղթեց անոնց. սակայն Մոնկոլ զօրքին մէկ մասը, որ դարանակալ կը սպասէր, կոնակէն դարկաւ վրական բանակը, և մեծ իլլաս հասցուց անոր (Կիրակոս. 103) կոտման գետին եզերքը, (1221 Յունուար): Լաշա թագաւոր, Իւանէ Աթաբէկ և ուրիշ մեծամեծներ հազիւ կրցան փախչիլ (Գ. Ալթունեան, Արարատ, 1912, 668-0), միայն Վահրամ Գագեցի, թողը Վահրամ Զաքարեանի, որ անտեղեակ էր այս ծախողուածին, մեծ քաջութեամբ յարձակեցաւ Մոնկոլներու վրայ, կոտորեց զանոնք և հասաւ հաւանորէն 1221 Յունուարին, մինչեւ Գարդման: (Հմմտ. Վարդան, 142 և Յ. Մանանդեան, Քննական Տեսութիւն, Գ. 184):

Գէորգի Լաշա թագաւորը այս անգամ առաջինէն աւելի թիւով զինուոր ժողովեց յարձակելու համար Մոնկոլներուն վրայ, բայց «նոցա առեալ զկին եւ զորդիս եւ զամենայն ախն՝ կամեցան անցուցանել ընդ դուռն Գարբանգայ յաւառնիս իւրեանց. իսկ զօրն ճանկաց որ ի Գարբանգ՝ ոչ ետուն նոցա մուտ անցից, եւ նոցա հասեալ զլեռն կովկաս ընդ անանց՝ ի վիհսն լրնլով զփայտ եւ զգար հաւե զախֆ իւրեանց եւ զերիվարս եւ զկազմած պասերագմական, անցին զնացին յաւառնիս իւրեանց» (Կիրակոս, 103-4):

Արտաքին պատմիչներ, ինչպէս նաև Վարդան, Կիրակոս Գանձակեցիի այս վերջին տեղեկութիւնները չեն հաստատեր, վասնզի անոնք Սարատա Պահատուրը դէպի հիւսիս քաջուած ցոյց տալու տեղ՝ դէպի հարաւ իջած է կ'ըսեն, սպասելու համար Մեծ Խանին օգնութեան և Քիփչաք մտնելու հրամանին, և ասիկա աւելի ճիշդ կը թուի: Որովհետև Չէքէ և Սարատա 1220-1221ի ձմեռը Աղուանից աշխարհն էին և դարնան դարձան Ատրպատական և հոն գարնան և ամառը կրկին հուրի և սուրի մատնեցին Մարաղա, Համատան, Նախիջևան, Արտապիլ և այլ քաղաքները իրենց շրջակայ զիւղերով. ինչպէս նաև աւերեցին Պալիկան քաղաքը և Չարդեցին ամբողջ բնակչութիւնը՝ ո՛չ միայն այրերը, այլ նաև կիներն ու երեխաները (Յ. Մանանդեան, Քննական Տեսութիւն Գ. 184): Երկրորդ անգամ մըն ալ արշաւեցին դէպի Վրաստան և Վրա-հայկական բանակին յաղթեցին (նոյն):

ՀԻՆՈՒՍԻՑԻՆ ԿՈՎԿԱՍԻ ԼԵՌՆՈՎԱՆԵՐԸ

1221ի աշնան Մոնկոլ զօրքը յառաջացաւ դէպի Շիրուան, որուն մայրաքաղաքը Շամախին պաշարեց և անոր բնակչութիւնը Չարդի և կողոպուտի ենթարկեց. ապա անցաւ Հիւսիսային կովկաս և աւերեց Ալաններու ու Քիփչաքներու երկիրները, ուր 16 Յունիս 1223ին՝ այս բանակը կը յաղթէ նաև Թուս և Քիփչաք միացեալ ուժերուն, Կալկայի մեծ ճակատամարտին մէջ (Գ. Ալթունեան, 1912, Արարատ, 670):

(1) Խրամի գետաբերանին արեւելեան կողմը:

Այս հարաւէն՝ հիւսիս, դէպի Հարաւային Ռուսիոյ տափաստանները արշաւանքներ կատարուած պահուն, կովկասեան լեռներու հիւսիսային կողմը ապրող ժողովուրդներ կը շարժին դէպի հարաւ, և կարգ մը ցեղախումբեր կովկասեան լեռներու հարաւային ստորոտը՝ հիւսիսային Հայաստան կը մտնեն և հոն հաստատուել կ'ուզեն:

Այս գաղթականներու բաւական ստուար զանգուածը կը կողոպտէ Շիրուանը և մասնաւորապէս Կապադակ քաղաքին շրջակայքը և կը հասնի մինչեւ Գանձակի մօտերը:

Կիրակոս (104) կը գրէ թէ՛ «Ջօր էլ ի Հոնաց. զոր Խուչախն անուանեին (1) եւ եկեալ ընդ աբխառնն Վրաց առ քաղաւորն Լաւայ եւ առ հազարապետն Իւանէ, զի օայց նոցա տեղի բնակութեան եւ նոնա ծառայեցին նոցա միամտութեամբ», այսինքն հաւատարմութեամբ, սակայն Վրացիք չտուին խնդրուած այս ասպնջականութիւնը, ուստի անոնք գացին Գանձակի շրջակայքը հաստատուեցան: Գանձակեցիք այժմարութեամբ ընկալան», (նոյն), վասնզի մեծ նեղութեան մէջ էին Վրացիներու յարձակումներուն պատճառով, ուստի իբրև վարձկան զօրք կ'ընդունին զանոնք և կը տեղաւորեն Վրաստանի սահմաններուն մօտ:

Այսպէս, 1222ին «զօր բազում հասուածեալ ի Հոնաց. զոր Խուչաղն կոչեն, եկեալ ի Գանձակ միաբանեցան» Գանձակի իսլամ տիրապետներուն, (Վարդան, 142):

Վրացիք, բնական է հաճոյքով չէին կրնար դիտել իրենց սահմանազուլիս Վրայ այսպիսի ուժի մը հաստատումը, ուստի Իւանէ հազարապետ, զանոնք ընկճելու մտադրութեամբ, կը քալէ Գանձակի վրայ (1222)՝ առանց լուրջ պատրաստութեան:

Վարդան (142), կ'ըսէ՛ «ի զնալ մերոցս վստահութեամբ եւ անզգուարար ի վերայ նոցա, հասուածեալք գարձան փախսեամբ, զբազումս սոյն ճարակ առեալ եւ զոմանս կենդանի կալեալ, ի փառսուոր ազասացն եղին՝ ի բանսի, ընդ որս եւ զԳրիգոր Իսխանն զկոչեցեալն որդի Խաղբակայ, եւ զեղբորորդին իւր զարիական եւ զգաջ նահատակն զՊապաֆն անուանեալ զորոց զվրեժն առին ի գալ ամին զօրս մեր. ջնջելով զաւելի մասն Խուչաղին, ի գալն նոցա յերկիրն Վարդանաւաւոյ» (Վարդան 142-43, հմմտ. Կիրակոս, 104-105):

Խաչէնի հայ իշխանը՝ նահատակուած Գրիգոր Խաղբակեանի Վասակ եղբորը որդիներէն Պապաք իշխան, պատերազմին մէջ սպաննուած և Մկղէմ ու Հասան հազիւ ազատած էին: (Կիրակոս, 105):

Բարբարոսները որ գերիները հաւատուրացութեան կը ստիպէին և «գանազան օանջանօֆ նեղ էին, քաղցիւ, ծարաւով եւ մերկութեամբ» (Կիր. 105): Աւելի խստութեամբ վարուեցան Գրիգոր Խաղբակեան իշխանին հետ, զոր

(1) Շիոք ու անորս բացատրութիւններ, որոնք հետո եւ մեզ լուսաբանել: Խուչախը (= Ղիչախի կամ Գապնագ) բաբարական ցեղ մըն էր, մինչ Հոնք Ե. դարէն սկսեալ ծանօթ քրիստոնէայ ազգ մըն էին:

«նեղեցին բազում խօսանգաճօք, զի ուրացի գՔրիսոս, եւ նա ոչ, առ յանձն. . . եւ նոցա բարկացեալ քաղցեցին զնա մերկ ի վերայ երկրի եւ փռով քանցեցին զամենայն մարմինս նորա եւ այնքան քանցեցին զնա՝ մինչեւ ի գանելն նոցա աւանդեաց զհոգին եւ ընկալաւ ի Քրիսոսոսէ զվկայական պսակն» (Վիր. 105, հմտ. Վարդան, 142—3):

Գանձակի քրիստոնեայ բնակիչները գերիններուն ի նպաստ ինչ որ կրնային ընել, ըրին (Վիր. 105, մինչեւ որ քիչ յետոյ իւանէ՝ վրացի և հայ նոր զօրքով եկաւ իր պարտութեան վրէժը լուծելու և յանկարծակի յարձակմամբ այդ բարբարոսները սուրէ անցուց կամ գերի առաւ 1223ին, Մուղանի դաշտին մօտակայ վարդանաշատի շուրջը իր տարած յաղթանակէն ետքը (տես. Վիր. 104—5 և Վարդան, 143):

Սակայն յաջողութիւնը մասնակի էր և վճռական նշանակութիւն մը չունեցաւ, ուստի վրա-հայկական բանակները շարունակեցին իրենց պայքարը այս բարբարոսներուն դէմ, որոնք 1223ին Սուրմառի գաւառին մէջ և 1225ին, Գանձակի մօտ՝ Ատրպատականի մէջ՝ յաղթեցին վրայ-հայկական բանակին, որ այլևս թամար թագուհիի փառաւոր օրերուն ուժը չունէր (Յ. Մանանդեան, Քննական Տեսութիւն Գ. 188), անոր յաջորդին՝ Գէորգի Լաշայի (1213—1243) աստիճանով, վասնզի ան իր դէմ գրգռած էր վրաստանի իշխանները, ի մէջ այլոց իւանէ Աթաբէկը և Վահրամ Գագեցին:

Գէորգի Լաշա մեռաւ Քազաւանի մէջ 1243 Յունուար 18ին և իրեն յաջորդեց իր քոյրը Ռուսուզանը (1243 - 1247), որ ամուսնացաւ Ռուսի Սելջուկ Սուլթան Սլիմ Ասլան Բ.ի թոռան՝ էրզրումի ամիրա Տուղրուլ Շահի մեծ որդիին հետ, որ քրիստոնեայ եղաւ, (Վիր., 224):

ՉԻՊԷԻ ԵՒ ՈԱԲԱՏԱՅԻ ՊԱՇՏՅՈՒՆՆԵՐ ԱՆՎԵՐՋՈՒԹՅՈՒՆ

1223ի վերջերը Չէպէ և Սարատա Պահատուր, մօտաւորապէս երեք տարուան արշաւանքներէ ետք դարձան արեւելք՝ Չինկիզ խանի մօտ, ճշգրութեամբ կատարելէ վերջ Մեծ խանին հրամանը և գետին պատրաստած ապագայ նուաճումներու, որոնք Հայաստանի մէջ չէ որ պիտի կատարուէին, այլ Կովկասեան լեռներու միւս կողմը, ընդարձակ տարածութեամբ հողերու տիրակալութիւնը ապահովելով:

Իրենց այս նպատակին հասնելու համար, թերևս Մոնկոլները Կասպից ծովու եզերքէն, Կովկասեան լեռներու հիւսիսը անցնելով և ընդարձակ տափաստանները գրաւելով պիտի բաւականանային, առանց Հայաստանով դբադելու: Արդարեւ մինչեւ 1223 այդպէս ըրին, սակայն Պուլաթի Մահմուտ Շահի մահէն ետք, անոր որդիին՝ Ճէլալէտտինի (1220—1231) Մոնկոլներու դէմ պայքարին (տես. վերը 87—89) հետեւանօք՝ Հայաստան ալ մտան Մոնկոլները՝ առանց հայ ժողովուրդին հետ գործ ունենալու, միայն Ճէլալէտտինի դէմ մաքառելու համար:

ՄՈՆԿՈՒ-ՊՈՒՆԻՔԻՉՄ ՊԱՏՔԱՐԸ ՀԱՅ-ՎՐԱԿԱՆ ՀՈՂԵՐՈՒՆ ԿՐԱՅ

Տեսանք թէ Չինկիզ խան մեռաւ (24 Օգոստոս 1227), առանց Ճէլալէտտինը ընկճել կարենալու:

Չինկիզի արեւելք դառնալէն օգտուելով՝ Ճէլալէտտին Հնդկաստանէն եկաւ Պարսկաստանի հարաւային շրջանները, որոնք Մոնկոլ արշաւանքներու աւերէն զերծ մնացած էին և գրաւեց զանոնք Պարսկաստանի Աթաբէկին օգնութեամբ, 1225ին, և ինչպէս տեսնուեցաւ (վերը՝ 88), սկսաւ մաքառիլ կրկին իր իշխանութեան թշնամիներուն դէմ:

Ճէլալէտտին նուաճեց նախ Պուժաստանի մէկ մասը, որ սահմանակից էր Միջագետքի, ինչպէս նաև Ատրպատականը, որուն Ելակուզեան տոհմէն իշխանը՝ Աթաբէկ Ուզբէկ չկրնալով պաշտպանել իր երկիրը՝ փախաւ Գանձակ:

Ճէլալէտտին գրաւեց անոր մայրաքաղաքը՝ Դաւրէժը (25 Յունիս 1225) և իրեն մայրաքաղաք ըրաւ: Ճէլալէտտին, որ Պարսկաստանը այսքան արագ վերագրաւած էր, ինչպէս կը հաստատէ Վարդան (143), կու գայ «Ղնդ Աղլը-պարական երկիր ի յոսանն Հայոց (1) առնուն զնա եւ յնուն զղաւթն յայնասարած վրանօք»: Արդարեւ, Դաւրէժը գրաւելէն մէկ ամիս ետքը՝ Օգոստոս 1225ին՝ կը գրաւէր նաև Հայաստանի սիրտին վրայ, անոր մայրաքաղաքը՝ Դուինը (Վարդան, 143, Միքայել Ասորի էջ 521):

Հայ-վրացական Միացեալ բանակին գլուխը անցած իւանէ Աթաբէկ կ'երթայ Ճէլալէտտինի դէմ և Գառնիի մօտ մղուած ճակատամարտի մը մէջ (1225 Օգոստոսի վերջերը կամ Սեպտեմբերի սկիզբները) իւանէի զօրքը մեծ կորուստներ կը կրէ և փախուստ կու տայ: Իւանէ հազիւ կրնայ ազատիլ:

Ճէլալէտտին, Գառնիի յաղթանակէն ետք ուղեց վրաստանի հետ հաշտուիլ և դաշնակցիլ, ինչպէս փորձած էր մահմետական իշխաններու հետ դաշնակցութիւն մը կազմել, Մոնկոլներուն դէմ (տես. վերը 89):

Սակայն վրացիք, զուցէ մոլեռանդութեամբ կը մերժեն իրեն հետ հաշտուիլ, (Յ. Մանանդեան, Քննական Տես. Գ. 188—9). իսկ մահմետական իշխաններու հետ ժամանակ իսկ չունեցաւ բանակցելու: Վասնզի Մոնկոլները զինքը յանկարծակիի բերին:

Ճէլալէտտին, որ աննկուն մաքառող մըն էր, վրացիներու այս աւարգանքը փոխադարձեց Գանձակը գրաւելով:

Իւանէ սպարապետ փորձեց դիմադրել, սակայն պարտուեցաւ և վրացի զօրքը սոսկալի կորորածի ենթարկուեցաւ:

Ճէլալէտտին Գանձակէն անցաւ Թիֆլիս՝ վրաստանի մայրաքաղաքը և 9 Մարտ 1226ին գրաւեց քաղաքը, ջարդի և աւարի մատնելով զայն:

Քաղաքին բնակչութիւնը բռնադատեց որ իսլամութիւնը ընդունի: Նոյն մոլեռանդութիւնը ցոյց տուաւ Թիֆլիսէն զատ նաև Դաւրէժի և Նախիջևանի մէջ (Վարդան, 143—144 և Կիրակոս, 118):

Մասնաւորապէս Սուլթանին հետեւորդներէն՝ Օրղան, «բազում չարչարանօք նեղ էր զբաղաւն Գանձակ (իմա՝ Դաւրէժ), ոչ միայն զքրիստոնեայս, այլ եւ զՊարսիկս, հարկապահանջութեամբ բազմաւ, եւ սպանաւ ի նմին քաղաքին ի Միհեղաց (2), որք սովոր էին սպանանել զմարդիկ» (Կիրակոս, 118):

(1) Դուինն ըսել կ'ուզէ:
(2) Միհեղ կամ Միլիանիթէ ցոյցն է Հաթիթի կամ Ասաւէթի հետ (տես. վեր էջ 108): Ասոնք հետեւորդներն էին Հասան-Սեպահ մոլեռանդ բռնաւորին, որուն կայանն էր Ալամու բերդը:

ինչպէս Վարդան (143) կ'ըսէ՝ «Սուլթանը յաղթագրեաց պերհանօֆ յանհո-
գրս եղեալ, կոխե բազում տեղիս, եւ ընդ կրօնկն դարձեալ ի Գաւրեթ,
զկնի ամի միոյ (այսինքն 1226ին), գայ ընդ կողմն դաւթալայրացն Գալայ ի
Տփղիս եւ բազում ոմնիս գործեալ» (հմտ. նաեւ Միքայել Ասուրի, 522—3
որ ունի կարեւոր մանրամասնութիւններ):

Արդարեւ ան կ'արշաւէր ամէն կողմ և ոտից կոխան կ'ընէր երկիրը:

Ճէլալէտտին 1226ի աշնան կը պաշարէ և կը փորձէ գրաւել Անին և
Կարսը, բայց չի յաջողիր:

Կ'ասպատակէ և կ'աւերէ նաև Աբխազիան և սրբնթաց գնացքով կ'իջնէ և
կ'ասպատակէ Սլաթի ամիրայութեան հողերը և կը պաշարէ Մանազկերտը և
Սլաթը, (1226 աշնան վերջերը):

Բայց հոն ուժգին դիմադրութեան կը հանդիպի և մեծ կորուստներ կը
կրէ ու կ'ստիպուի հեռանալ և դառնալ Պարսկաստան, Թիֆլիսի կամ աւելի
ճիշդ Վրաստանի կառավարութիւնը թողլով իր վէզիրին՝ Շէրիֆ էլ Մուլքի,
որ քաղաքը պարենաւորելու դժուարութեան առջև կը գտնէ ինքզինքը և
դարման տանելու համար, կ'արշաւէ Կարին, և անկէ կը յափշտակէ մեծ քա-
նակութեամբ ուտեստեղէն և գերի, բայց դարձին՝ երբ կ'անցնէր Սլաթի Ամի-
րայութեան սահմաններէն՝ քաղաքին տէրը, էյուպեան Աշրաֆը՝ ամբողջ անոր
ձեռք բերած պաշարը և աւարը կը խլէ իրմէ:

Նոյն օրերուն՝ Խուարէզմի Շահ Ճէլալէտտինի բանակը կը կրէր ուրիշ
ձախողութեան հետ:

Այսպէս, 1227 (Փետրուար—Մարտ) Հայ-վրական բանակին մնացորդները,
որոնք երկիրին ամուր վայրերը քաշուած էին, Անիէն, Կարսէն և այլ ամ-
րացած վայրերէն եկան Թիֆլիսի վրայ և զրաւեցին քաղաքը, ջարդեցին
տեղւոյն Մանճետակները, որոնց դաւաճանութեամբը տիրած էր Ճէլալէտտին
քաղաքին: Անոնք քաղաքին մէկ մասը կրակի տալէ յետոյ՝ դարձան իրենց
տեղերը (Միքայել Ասուրի, 522):

Դարձեալ այդ օրերուն (1227 կամ 1228) Վասակ Խաղապեանի որդին,
Մեծ իշխան Պոսը, մտնելով Դուին՝ ջարդեց հոնտեղի Խուարէզմեան պահա-
կազօրքը և քաղաքին այն մանճետակները՝ որոնք 1225ին օդներ էին ձէ-
լալէտտինին, որպէս զի սուրէ անցնէ այդ քաղաքը բնակող քրիստոնէաները:

Այսպէս, հայ և վրացի մնացորդ ուժեր, որոնք ապաստանած էին բերդա-
քաղաքներու և մէկուսի վայրերու մէջ, երկիրը փրկելու համար՝ յաճախ բա-
խումներ կ'ունենային և երբեմն նոյնիսկ կը յաղթէին Ճէլալէտտինի զօրքե-
րուն, որոնց զխաւոր կայանները Հայաստանի և Վրաստանի մէջ Թիֆլիս,
Գանձակ և Դուին էին: Անոր թուրք զօրքերը այդ տեղերէն դուրս գալով,
կ'ասպատակէին Հայաստանն ու Վրաստանը, երբ ինքը գացած էր Պարսկաս-
տան, իր բանակներուն վրայ եղած յարձակումներուն դիմադրելու համար:
Հետեւաբար անմիջականօրէն չկրցաւ Հայաստանի իր բանակին օգնութեան
հասնիլ, բայց երբ յաջողեցաւ վանել Մոնկոլ յարձակումները Արեւելքի մէջ՝
դարձաւ Ատրպատական և գրաւեց Խոյը, Մարանդը և Նախիջևանը:

1228ին եկաւ Սլաթ, անցաւ Մշոյ դաշտը և Տողատաթի ու Ճապաղջուրի

կողմերը և կողոպտեց ու աւերեց այդ շրջանները և կոտորեց այրերը և գերի
տարաւ կիները և մանուկները:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋ ԻՍԼԱՄԵՐՈՒ ԶԻՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ ՄՈՆԿՈՒՆԵՐՈՒՆ ԳԷՄ

Նոյն 1228 թուականին, Ճէլալէտտին արշաւեց և աւերեց նաև Իկոնիոյ
Ալատին կամ Ալայէտտին Սուլթանին (1219—1233) նուաճած արեւելեան եր-
կիրները, այսինքն էրզրումի բոլոր շրջանները և Հայաստանի արեւմտեան
կողմը՝ Երզնկա, Կամախ (Քէմախ) և անոնց մերձակայ հողերը, զորս Ալատին
կցեր էր Իկոնիոյ Սելջուկ Ռուսի Սուլթանութեան:

Իկոնիոյ Սուլթանը՝ պաշտպանելու համար իր գրաւած հողերը՝ դաշնակ-
ցեցաւ Սլաթի տիրոջ՝ Սալահէտտին էյուպեանի որդւոյն՝ Աշրաֆի և անոր
եղբայրը՝ Եգիպտոսի Սուլթան՝ Բամէլի հետ, որոնք նոյնպէս Ճէլալէտտինի
հետ խնդիր ունէին, վասնզի Խուարէզմի այս Սուլթանը 1229ին կրկին պա-
շարած էր Սլաթը, որ Աշրաֆի տիրակալութեան տակ էր (Վարդան, 144,
Կիրակոս, 119):

Երկար պաշարումէ յետոյ՝ 14 Ապրիլ 1230ին Ճէլալէտտին գրաւեց Սլաթը
և իրեն կին առաւ էշրաֆի կինը՝ Թամթան, որ Իւանէի աղջիկն էր:

Այս պաշարումի ատեն, Ճէլալէտտինի օգնած է Իկոնիոյ Ալատին կամ
Ալայէտտին Սուլթանին (1219—1233) հօրեղբոր որդին, որ Ճէլալէտտինի աջակ-
ցութեամբ տիրացած էր էրզրումի՝ ընդունելով անոր գերիշխանութիւնը:

Սլաթի գրաւումէն ետք, 1230ի ամառը, Աշրաֆ, Բամէլ և Ալայէտտին,
միացեալ ուժերով գացին Ճէլալէտտինի վրայ, որ՝ ինչպէս Վարդան (144)
կը պատմէ՝ «դառնայ ի վերայ Սլաթայ եւ առեալ զնա եւ հարսացեալ՝
երբայ ի Հոռուֆ, ի վերայ Ալադին Սուլթանին եւ Մէլեֆ Աերաֆին»:

Արդարեւ, Խուարէզմի Շահը աճապարեք էր շարժիլ դէպի Արեւմուտք և
անոնց հանդիպեր էր Երզնկայի մօտերը, ուր իրաւամբ «մեծապէս խորհակու-
մըն կրեալ ի զօրն» (Վարդան, 144), այսինքն ծանր պարտութեան մը մատ-
նուած, «փասխչի սակաւուֆ ի Մուլան» կամ աւելի ճիշդ՝ Ատրպատական, և
կանգ կ'առնէ Խոյի մօտ (10 Օգոստոս 1231):

Աշրաֆ և Ալատին կը վերագրաւեն իրենց հողերը, իսկ Ալայէտտինի հօ-
րեղբորորդին, էրզրումի Ամիրան, իբրև դաւաճան մահապատիժի կ'ենթար-
կուի: Այս մեծ ճակատամարտին մէջ Ալատինի զօրքին մէջ կային Կիլիկիոյ
Հայ թագաւորութեան և Ֆրանկներու օգնական զօրագունները (Կիրակոս
Գանձակեցի, 119—20):

Այս պարտութենէն վերջ, Ճէլալէտտին յուսահատութեան մատնուեցաւ,
մանաւանդ երբ 1231ին, Արեւելքէն Ատրպատական մտաւ Մոնկոլ մեծ բա-
նակը, 30,000 հեծելազօրքի, հրամանատարութեամբ Չարմաղանի, որ պաշ-
տօն ունէր Մոնկոլ կայսրութեան այս կատաղի հակառակորդը ընկճել: Չար-
մաղան, նկատելով որ իրենց զխաւոր թշնամին Ճէլալէտտինն է, եկաւ ուղ-
ղակի Ատրպատական, անտես առնելով իր ճամբուն վրայ Պարսկաստանի զա-
նազան մասերուն մէջ գտնուող ուժերը:

Ճէլալէտտին, որ իր թիկունքը ապահովելու համար Աշրաֆի և Ալատինի

հետ դաշինք կնքած էր, չկրցաւ նոր զօրահաւաք ընել և Մոնկոլ բանակին դիմադրել և փախաւ մինչև Ամիթ, ուր իր ետեւէն հասան Մոնկոլները: Ամիթի առջև մղուած անեղ պատերազմի մը մէջ ձէլալէտտին սպանուեցաւ 15 Օգոստոս 1231ին (Կիրակոս, 117—121 և 123, Վարդան, 143—4, Օրբէլեան, 193, Գ. Ալբուսեան, Արարատ, 1912, 675, և վերը՝ 89):

Ձէլալէտտինը հալածելու պատրուակով, այսպէս Հայաստան մտան Մոնկոլ զօրքերը, որոնք աւերածութեան մատնեցին Վարազի Ս. Նշան վանքը, Ամիտի, Արդնի, Միւֆարզինի և անոնց դրացի հողերը, պաշարեցին և գրաւեցին Արճէշը, Բերկրին և կոտորեցին գրեթէ այս վայրերուն ամբողջ բնակչութիւնը:

Ձէլալէտտինի պարտութենէն, փախուստէն և սպանութենէն ետք, Ատըրպատական ենթարկուեցաւ Մոնկոլ տիրապետութեան և հարկ վճարեց:

Չարմաղան իր բանակով մտաւ Առան, և պաշարեց ոչ միայն Աղուանից, այլ ամբողջ Ատրպատականի ամենամեծ և հարուստ քաղաքը՝ Գանձակ Շահաստանը, զոր 1231—32ին գրաւեց և անողոք խտուրթեամբ վարուեցաւ անոր հետ՝ հիմնադրուած կործանելով զայն՝ ինչպէս մանրամասնօրէն կը նկարագրեն Կիրակոս Գանձակեցի (222—224) և Վարդան պատմագիր (144):

Գանձակի գրաւումէն ետք, Մոնկոլները հեռացան Աղուանից աշխարհէն և Հայաստան ու Վրաստան քանի մը տարի զերծ մնացին Մոնկոլ ասպատակութիւններէն:

Չարմաղանի 1231/2ի արշաւանքին նպատակը՝ — ընկճել ձէլալէտտինը, ոչ ընչացնել անոր զինեալ ուժերը — լիովին իրագործուած էր: Մոնկոլ բանակը այլևս կրնար բնաջինջ ընել նաև Մահմետական իշխանութիւններու այն ցըրուած մարտական ուժերը, զորս թողեր էր իր թիկունքին և վերստին նուաճել ամպատամբ շրջանները:

Այս էր պատճառը, որ Հայաստանի և Վրաստանի նուաճումը տեղի ունեցաւ ոչ թէ անմիջապէս 1231ին, այլ քանի մը տարի յետոյ, 1236ին:

ՄՈՆԿՈՂՆԵՐԸ ԿՊՐՈՇԵՆ ԶՈՅՆՈՍԱՆԻ ՏԻՐԵԼ

Գարագորումի մէջ 1235ին գումարուած Գուրուլթայի որոշումով՝ Մոնկոլ կայսրութիւնը դէպի արեւմուտք ընդարձակելու համար, 1236ին, Չարմաղան և Բաթու (1) միաժամանակ սկսան Հայաստան, Վրաստան և Ռուսաստան արշաւել: Մոնկոլները 1236էն առաջ թէև Հայաստան մտած էին, հալածելու համար ձէլալէտտինը՝ որ այնքան յամառութեամբ ետքը տարի մաքառեցաւ Հայաստանի մէջ իրենց դէմ և պատճառ եղաւ որ Հայաստան ու Վրաստան պատերազմի թատերավայր ըլլան, սակայն անոր մահէն (1231) ետքը, մինչև 1236, մեր երկիրը զերծ մնացած էր մոնկոլական յարձակումներէ, և Մոնկոլ զօրքերը այս սահմաններէն ետ քաշուած էին հաւանօրէն անոր համար որ, Կեդր. Ասիայէն մինչև Հայաստան տակաւին միջանկեալ աննուաճ երկիրներ գոյութիւն ունէին:

(1) Չինկիզի բռնք եւ Ջուչիի որդին:

Արդարեւ, շատ բան կար ընելու, քանի որ տակաւին կատարելապէս նուաճուած չէին Պարսիկները, Վրկանները, Գուշանները, Խորասանը, Մարաստանը, Սպահանը, Ատրպատականը, որոնք իրարու ետեւէ նուաճուեցան շատ արագ կերպով:

Հայաստանի նուաճումը վստահուած էր Չարմաղանի, որուն հետ էին երեք (1) ուրիշ զօրավարներ, իրենց հրամանին տակ ունենալով առանձին զօրամասեր, (Գ. Ալթունեան, Արարատ, 1912, 675): Իր բանակը մօտաւորապէս 30—40 հազար շատ լաւ մարդուած, բազմաթիւ կոխերու մէջ եփած և գործելու վերին աստիճանի ընդունակ զինուորներէ կը բաղկանար:

Այս կանոնաւոր բանակին կ'ընկերանար խառնիճաղանճ զանգուած մը, թրքական և այլ զանազան ցեղերու, որոնք իրենց հետ կը տանէին սայլերով իրենց ամբողջ ինչքերը, ինչպէս կ'ընէրը և երեխաները:

Մոնկոլները, այսպէս բազմութեամբ «Եկին հասիւն յաբաւհին Աղուանից՝ ամենայն ախիւբ եւ բազմութեամբ իւրեանց, եւ ի բերրի յարգաւանդ դասին՝ ուր կոչի Մուղան, եւ լի ամենայն բարութեամբ՝ ջրով, փայտի եւ մրգով եւ որսով, անդ զետեղ առեալ՝ հարին զխորանս իւրեանց՝ Այսպէս առնէին զամենայն աւուրս ձմերային, եւ ի ժամանակս գարնանայինս սփռէին րնդ կողմանս ասպասակաւ եւ աւերումբ եւ դարձեալ դառնային անդրէն եւ բաճակէին» (Կիրակոս, 123):

Չարմաղան, իր բանակատեղին դարձուց Մուղանը և այս Գանձակի աւերակներուն քովէն անցնելով 1236ին, մտաւ արեւելեան Վրաստան, որ այդ միջոցին Բագրատունի թագաւորներու իշխանութեան տակ, աւատապետութիւն մըն էր՝ մեծ մասամբ հայ ճորտ իշխաններով (2), որոնց մէջ նշանաւոր էին Իւանէի որդին՝ Աւազը, Չարմաղանի որդին՝ Շահնշահը և Վահրամ Գագեցին: Չարմաղանի Հայաստան և Վրաստան մտած ատեն (1236):

Այս հայ իշխանները, ինչպէս նաև վրացիները, յանկարծակիի եկած, չկրցան ժամանակ ունենալ ոչ ինքնապաշտպանութեան միջոցներ գտնելու և ոչ ալ կազմակերպուած ուժ մը երեւան բերելու՝ միացեալ և հաւաքական դիմադրութեան մը համար:

Նման նախաձեռնութիւն մը միայն Վրաստան կրնար ունենալ, եթէ տկարացած չըլլար և ժամանակ ունենար: Այդ ժամանակը չտուին Մոնկոլները, բայց եթէ ատեն ունենային իսկ, նման փորձ մը զատապարտուած էր ձախուղութեան:

Այնպէս որ՝ հայ իշխանները, առ հասարակ Վրաստանի թագաւորին ճորտերը, ուրիշ տանուտէրներու հետ, ուրիշ բան չկրցան խորհիլ քան իրենց անձերը փրկել, «անձնապահճ եղեն ամենեքեան, գաղթեալ յամրոցս ուր եւ կարացին» (Կիրակոս, 126):

(1) Ըստ Կիրակոսի եւ Ռաբի-էլ-Տիմի, Չարմաղանի ստորադաս էին չորս զօրավարներ՝ Իւրար, Ղուրուց, Թուրուց եւ Չարաղա:

(2) Վրա-հայկական այս պետութեան մասին բաւական լայն ծանօթութիւններ տրուած է իմ Պատմական Հայաստանի Մահմադները գործիս մէջ (էջ 281—293 եւ 337—356):

Հետեւաբար, չկրցան լուրջ դիմադրութիւն ցոյց տալ ընդդէմ Մոնկոլներու, նաև այն պատճառով, որ 1327ին Իւանէ Աթաբէկ մեռած էր և կեդրոնական դէմք մը գոյութիւն չունէր:

Սարսափահար և անգլուխ ժողովուրդը, դանազան կղզիացեալ վայրերու մէջ առանձին, իր սեփական տկար ուժերուն ապաւինիլ պարտաւորուած, միացեալ ուժերով չկրցաւ դիմադրել, և կամ ինչպէս կը թուի, տեսնելով որ ընդդիմադրութիւն ցոյց չտուողներուն կեանքը կը շնորհուի եւ Մոնկոլները անոնց հետ վեհանճնութեամբ կը վարուին, իրենց ճակատագիրին համակերպել խոհեմութիւն համարեցին:

ՄՈՆԿՈՒՆԵՐԸ ՇՈՒՏՈՎ ԿՐ ՏԻՐԱՆՈՒՆ

Հետեւաբար Մոնկոլները ամենակարճ ժամանակի մէջ տիրեցին երկիրին, նախ դաշտերը գրաւելով եւ ապա ամրութիւնները, ինչպէս Կիրակոս Գանձակեցի կը ներկայացնէ ընդհանուր պատկերով մը, «Ալիւեալք առ հասարակ ընդ երեսս դաւեաց, լեռանց եւ ձորոց, իբրեւ զմարախ բազմութեամբ, եւ կամ իբրեւ զանձրեւս յորդուութեամբ տեղեալ ի վերայ երկրի, եւ անդ երեսսանել այնուհետեւ աղեհք սրամագին, եւ աշխար արժանի ողբոց, զի ոչ երկիր բազուցաներ զմտեալս, եւ ոչ վեմք եւ անտաք պահէին զապաստանեալս, ոչ ամբագոյն շինուածք բերդից եւ ոչ խոխով ձորոց, այլ ամենեւեան արտաք վարեին զղողեալս. լեռներ անձն՝ արի արանց, եւ լուծանէին ձեռք՝ կորովի աղեղնաւորաց, քաղցանքին զսուրն՝ որք ունէին զնոսա, զի մի տեսեալ թեմամեացն՝ անողորմ սասակեսցեն զնոսա. ձայնք թեմամեացն հալէին զնոսա. դոպիւնք կապարնաց նոցա անաբեկ առնէին զամենեստան, աչք իւրաքանչիւր զօրհասն իւր տեսանէր եկեալ, եւ սիրք իւրեանց մեռանքին ի ներուստ, մանկունք խուսափէին առ ձնողս յահե սրոյն, եւ ձնողք յահե նոցա անկանքին հանդերձ նոտք, նախ քան զընկենուլ թեմամեացն:

Անդ երեսսանել զսուրս յանխնայ կոտորելոցն զարս եւ զկանայս, զերիսասարգս եւ զմանկունս, զձերս եւ զպառաւունս, զեպիսկոպոսունս եւ զհանանայս, զսարկաւազունս եւ զգպիրս, մանկունք սնդեայք զհարի հարեալք. եւ կուսանք զՅղեցիկ յայտառակեալք եւ զերեալք: Ահագին երեսով կերպարանաց նոցա, եւ անգութ աղիք որովայնի նոցա. մի՛ եւ միոյ մօր արտաւանք՝ ո՛չ ողորմէին եւ յալիս երբեք ո՛չ զթային, ի սպանութիւնս իւրախութեամբ ընթացային, իբր ՚ի հարսանիս կամ ի գինարբուս: Լցաւ երկիրն ամենայն դիակամք մեռելոց եւ ոչ ոք եր՛ որ քաղեր զնոսա: Հասեալ եր արտար յաչաց սիրելեաց եւ ոչ ոք իւրեք լալ զանկեալսն յահե անօրինաց:

Սուգ զգեցաւ եկեղեցի, եւ բարձաւ պայծառութիւն զեղեցկութեան նորա, իսպառնեցան պատճառունք նորա, եւ վերացան պատարագք ի սեղանոյն, լուսին պատճառունք նորա եւ ոչ եւս լսեք ի նմա ձայն երգոց: Իբրեւ իսաւարաւ մածեալ եր ամենայն աշխարհս եւ սիրէին մարդիկ առաւել զգիշեր քան զօրն, եւ երկիր քափուր մնաց ի բնակչաց իւրոց եւ քոչէին ի նմա օտարաց որդիք. յափեսակեցան ինչք եւ ստացուածք նոցա եւ ժլատու-

թիւն բարուց նոցա ոչ երբեք յագեցաւ, խուզեցան տունք եւ սենեակք ամենայն, ո՛չ ինչ մնաց, զոր ո՛չ առին. քոչէին այսր եւ անոր անդադար արագութեամբ իբրեւ զայծեմունս, եւ կեղեքէին՝ պատառէին իբրեւ զգալս, երկվարք նոցա ո՛չ վասակէին յընթացս. եւ ոչ ինքեանք ձանձրանային ի ժողովել զաւարս» (Կիր. 126—7):

ԵՐԿԻՐԻՆ «ՎԻՃԱԿՈՎ» ԲԱԺԱՆՈՒԹԸ

Չարմաղան, երբ տեսաւ որ հայ իշխանները պզտիկ դիմադրութիւններէ հտք, — որոնք ձախողեցան — խոհեմութիւն համարեցին հնազանդիլ, երկիրին գաւառները և բերդերը բաժնեց իր զօրապետներուն միջեւ, «վիճակով»: Իւրաքանչիւր քիչ թէ շատ յայտնի զօրավար իր բաժինը ստացաւ իբրեւ տիրապետ (Գ. Ալթունեան, Արարատ, 1912, 679, Վարդան, 144—5, Կիրակոս, 124—125, 135—136): Երկիրները վիճակով իրենց միջեւ բաժնելը շատ յատկանշական էր և երկիրին բնական բաժանումներն ալ շատ նպաստաւոր էին ասոր (հմտ. Վարդան, 145, Կիրակոս, 123 և 145 և Պատմ. Քաթարաց. 20):

Ուստի, «Ջկնի ամաց ինչ անցանելոյ աւերման քաղաքին Գանձակայ (1), այս զօրս մոլեկան եւ խորամանկ, իբրեւ վիհակաւ բաժանեալ զաշխարհս Հայոց, Վրաց եւ Աղուանից՝ իւրաքանչիւր գլխաւորի, քս մեծութեան եւ փոքրութեան, զքաղաքս եւ զգաւառս, զաշխարհս եւ զբերդս, առնուլ, քանդել, եւ աւերել, եւ չոքան իւրաքանչիւր մասն բաժնի կանամքք եւ որդովք եւ ամենայն խիւրք բանակին իւրեանց, եւ նստել յանհոգութեան՝ ապականել, ուտել զամենայն բոյսս դալարոյ, ուղտօք եւ անասնօք իւրեանց» (Կիրակոս, 125, հմտ. Վարդան, 144, Անանուն ժաման. 21, Յ. Մանանդեան, Քննական Տեսութ. Գ. 201):

Սակայն և այնպէս, բոլորովին դիւրին չեղաւ երկիրին տիրակալութիւնը և տեղ տեղ, հակառակ իշխաններու կամքին, որոնք համաձայն չէին դիմամադրութեան, ժողովուրդը ըմբոստացաւ և կռուեցաւ:

ՇԱՄԲՈՐԻ ԳՐԱԻՈՒԹԸ

Այսպէս, Մուլար Նոյնի զօրքերը Ուտիի դաշտային շրջանը աւերելով և կողոպտելով տափաստաններու մէջ գտնուող գիւղերը, շրջապատեցին բերդերն ու ամրոցները, սկսելով Շամբորէն, (Գանձակի մօտակայ) «զոր առեալ էին յառաջագոյն ի Պարսկաց» (Կիրակոս 128), և որ այդ պահուն կը գտնուէր Բլու Չաքարէի որդի Վահրամ Գաղեցիի և անոր որդւոյն Աղպուղայի իշխանութեան տակ: Վահրամ տէրն էր Գաղայ եւ Տաւուշի, իբրեւ ժառանգորդ կիւրիկեան թագաւորութեան և խնամի իրաւունքներուն:

Մարդիկ առաւելեցին բնակիչք քաղաքին Շամբորոյ առ Վահրամ եւ առ որդի նորա, զի օգնեսցէ նոցա եւ ասացին թէ սակաւք են [Մոնկոլք], իսկ

(1) 1235ին աւերակոյտի մը վերածուած էր քաղաքը:

նա ոչ օգնեաց. այլ եւ զորդին՝ որ կամեցաւ գնալ, ոչ եթող, այլ խափանեաց, բացս ի բերան դնելով եկելոցն՝ ասել թէ բազումք են, այլ եւ ո՛չ քաղաքացեացն հրամայեաց մաքսնչել ընդ նոսա» (Կիրակ. 128):

Ասկէ որոշ կը հասկցուի թէ Վահրամ յօժար չէր կուուելու և կ'զգուշացընէր Շամքորի բնակիչները, որոնք հակառակ Վահրամի կամքին՝ դիմադրեցին և չարաչար տուժեցին, սուրի մատնուելով, իսկ քաղաքը հրդեհուեցաւ և աւերուեցաւ (Կիր. 128—129, Վարդան, 145, Պատմ. Քաթարաց, 16):

Շամքորը աւերելէ ետք՝ Մոլար նոյինը, առանց դժուարութեան և մեծ մասամբ առանց կռիւի գրաւեց Վահրամ Գագեցիի հողերը և բերդերը՝ Սագամը, Տէրունականը, Երզեւանքը, Տավուշը, Կածարեթը, Քաւազինը, ու Գագը, նաև Մաձնաբերդը, որ նստոցն էր Աղսարթանի որդի Կիւրիկէի, (Վարդան, 145, Կիրակոս 128) և Նոր Բերդը, որ կը պատկանէր Կիւրիկեան ւարքայազն Վասակին»։ (Կիր. 129, Վարդան 144—5, Պատմ. Քաթարաց, 16):

ՈՒՏԻԻ ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՄԱՍԸ ԿԸ ԳՐԱՒՈՒՄ

Ուտիի հարաւային լեռնային մասը վիճակով բաժին ինկած էր Ղատաղա նոյինի, որուն զօրքերը գրաւեցին Գարդմանը, Չարեքը, Գետաբեկը, Վարդանաշատը և անոնց մօտակայ շրջանները (Կիրակոս, 129 և Վարդան 144):

Մեծ իշխան Վահրամ Գագեցին, որ կը գտնուէր այդ ժամանակ Գարգման՝ կրցաւ փախչիլ և տեղէ տեղ շրջելով իր Աղբուղա զաւակին հետ՝ ապաստանեցաւ ի վերջոյ Արեւմտեան Վրաստանի մէջ Քութայիս քաղաքը (Կիր., 129, Մելքիսեթ Բէկ, Վրաց Աղբիւրներ Բ., 54):

Վահրամի երկիրը համեմատաբար քիչ էր տուժած, որովհետև անոր բերդերը կամովին անձնատուր եղած՝ և Մոնկոլ զօրքին յանձնած էին իրենց անասուններն ու գոյքերը, ինչ որ անոնք պահանջած էին (Կիր., 129):

Վահրամ, երբ տեսաւ որ Մոնկոլները կը խնայեն, «ի հնազանդեալս՝ որք կամօք խոնարհին ի ձեռս նոցա», ինքն ալ անձնատուր եղած է լեկեալ աւնոյր գառեալն ի նոցանէ զղղեալս եւ զգաւառսն՝ որ սեփական լեալ եր նոցա ի հայրենեաց» (Վարդան, 145):

Եւ պատմիչը (նոյն), մի առ մի կը թուէ բոլոր այն վայրերը, որոնք Մոնկոլները գրաւած՝ և ապա վերադարձուցած էին։

ԼՕՒԻԻ ԳՐԱՒՈՒՄԸ

Աւելի ծանր եղաւ Լօւի բերդաքաղաքին և դրացի տեղերու դրութիւնը, որոնք կը գտնուէին ամիրսպասալար Չաքարէի որդի Շահնշահի իշխանութեան տակ (Վարդան, 144, Կիրակ. 135—6):

Այս շրջանը բաժին ինկած էր Չաղատա նոյինի։ Ասիկա իմանալով որ Լօւի բերդաքաղաքին մէջ պահուած է մեծ իշխան Շահնշահի գանձերուն մեծագոյն մասը, եկաւ ընտիր և սպառազէն զօրքով և պաշարեց քաղաքը։ Իսկ Շահնշահ ամրացաւ քարայրի մը մէջ և քաղաքին պաշտպանութիւնը յանձնեց իր կնոջ ազգականներուն։ Սակայն Մոնկոլ զօրքը քանդեց պարիսպները, աւկան փորելով և մտաւ քաղաք և անխնայ ջարդեց այրերը, կիները և մա-

նուկները։ Քաղաքը կողոպտեց, ինչպէս նաև Շահնշահի գանձերը, որոնց պահուած տեղը գտան։

Չաղատա նոյի, ետքը գրաւեց նաև Դուլմանիսը, Շամշոյլտէն, և Վրաստանի մայրաքաղաքը Տփղիսը (Կիր., 136 հմտ. Վարդան, 144):

Լօւիի անկումէն յետոյ, Շահնշահը, ըստ Վրաց ժամանակագրութեան, փախած էր Աճարա։

ՌՒՌԳ ԱՆՁՆԱՏՈՒՐ

Գալով Աւագին, ան ամրացած էր Կայեն բերդը, ուր հաւաքուած էր նաև գաւառին բնակչութիւնը։ Տուղատա նոյին եկաւ ստուար զօրքով պաշարեց բերդը։ Տուղատա, Աւագին առաջարկեց աներկիւղ հպատակիլ իրեն։ Աւագ, անոր սիրտը շահելու համար, անոր զրկեց իր աղջիկը և այլ նուէրներ։ Բայց Մոնկոլները կը շարունակէին պաշարումը խստութեամբ, ուստի Աւագ որոշեց կամովին անձնատուր ըլլալ և իր տան վերակացու Հեջուր Գրիգոր Տղան զըրկեց գլխաւոր հրամանատար Չարմաղանի, որ այն ատեն Սեւանի լիճին եզերքը բանակած էր։

Չարմաղան, հրամայեց այլևս չնեղել բերդը և գաւառին բնակչութիւնը, և իրեն զրկել շուտով Աւագը, զոր պատուով ընդունեց և հրամայեց, անոր ետ դարձնել բոլոր բերդերը և կալուածները (Կիր. 136—8, Վարդան, 144, Օրբելեան Բ. 150 հմտ. Վրաց Աղբիւրներ Բ., 54—55): Հպատակելով Մոնկոլներուն՝ Աւագ համաձայնեցաւ հարկ վճարել անոնց և մասնակցեցաւ իր զօրքով Մոնկոլ արշաւանքներուն։

Աւագի անձնատուութենէն յետոյ, Չարմաղան՝ որ ընդհանուր հրամանատար էր, գայն իր հետը առնելով, անձամբ յարձակեցաւ Անիի վրայ, որ Շահնշահի իշխանութեան տակ էր։ Հոն ապաստանեւ էր իր անասուններով ու գոյքով՝ նաև գաւառին ժողովուրդը։

ԱՆԻ ԵՒ ԿՐՍ ԿԸ ՊԱՏՈՒՀԱՍՏՈՒՄԸ

Մոնկոլ զօրապետը Անի գալով, մարդ զրկեց քաղաքին գլխաւորներուն և պահանջեց, որ անձնատուր ըլլան և քաղաքը յանձնեն իրեն։ Բայց քաղաքացիք յարձակեցան պատգամաւորներուն վրայ և բոլորը ջարդեցին։ Իմանալով ասիկա՝ Չարմաղանի կատղած զօրքը պաշարեց Անին, գրաւեց քաղաքը պաշարման մեքենաներով և բնակչութիւնը սուրէ անցուց, բացի սակաւ կիներէ, երեխաներէ և արհեստաւորներէ, որոնք գերի տարուեցան 1239ին։

Կարսի բնակիչները, իմանալով ասիկա, Անիի վիճակին չենթարկուելու համար, որոշեցին անձնատուր ըլլալ և քաղաքին բանալիները զրկեցին Չարմաղանի։ Բայց Մոնկոլները, որ թալանի մեծ փափաք ունէին, կողոպտեցին նաև Կարսը և ջարդեցին բնակիչները և մէկ մասն ալ գերի տարին։

ՍՈՒՐՄԱՌԻԻ, ԽԱՉԷՆԻ ԵՒ ՍԻՒՆԻՔԻ ՆՈՒՃՈՒՄԸ

Ասկէ յետոյ, Չարմաղանի զօրավարներէն մէկը, Ղարա Պահատուր, յան-

կարծակի յարձակեցաւ նաև Սուրբ Մարիի (Սուրմառիի) վրայ, զոր քանի մը տարի առաջ գրաւած էին Շահնշահը և Աւագը և շուտով տիրեց. ապա մատնեց կողոպուտի և աւերածութեան (Վիր., 140,—1 Ստեփ. Օրբէլեան, Ժամանակ. 35):

Մոնկոլները 1236ին նուաճեցին նաև Սալջնը և Սիւնիքը, ամենակարճ ժամանակի մէջ, առանց պատերազմի և ընդդիմութեան: Ինչպէս Կիրակոս կը հաւատէ, Սալջնը վիճակած էր Ջուղթուղայի, որ Սալջնի անպաշտպան շրջանները ասպատակելէ և աւերելէ յետոյ, գաղտնի և անակնկալ կերպով մտաւ Հաւքախաղաց անմատչելի բերդը, (Վերին Սալջնի մէջ, Թարթաւ գետի աջ կողմը) և անխնայ սուրէ անցուց կամ գահավէժ ընել տուաւ հոն ապաստանած ժողովուրդը: Յետոյ Ջուղթուղա յարձակեցաւ Ներքին Սալջնի իշխան՝ Հասան Ջալալի վրայ, որ ամրացեր էր Ռոխանաբերդի մէջ (Սալջնայ գետի վրայ Գանձասարի վանքին դէմ), Բայց տեսնելով որ անհնար է բերդը գրաւել՝ հաշտութիւն առաջարկեց: Հասան Ջալալ անձնատուր եղաւ և հարուստ ընծաներով շահելով Մեծ Նոյնի սիրտը՝ ազատեց իր ժողովուրդը կոտորածէ և արհաւիրքներէ (Վիր., 146):

Ստեփանոս Օրբէլեան կը յիշէ ուրիշ զօրամասի մը ներխուժումը Սիւնիքի կողմերը: Այս շրջանը վիճակած էր Ասլան Նոյնի: Ինչպէս ուրիշ տեղերու մէջ, Նոյնպէս և այստեղ Օրբէլեան Մեծ Իշխանը, Ելիկումը իրեններուն հետ ամրացաւ Վայոց Ձորի Հրաչկաբերդ ամրոցը, որ կը գտնուէր Նորավանքի մօտ: Բայց Սիւնիքի մէջ ալ Ասլան Նոյնի առաջարկութեամբ, հաշտութիւն կնքուեցաւ և Ելիկում ընծաներով ընդառաջ գնաց անոր և բարեկամութիւն հաստատեց Մոնկոլներու հետ: Ապա Մոնկոլ զօրավարը, որ նուաճեր էր Վայոց Ձորը, և Նղեգիսը և մինչև Երերոն գիւղը, Գառնիի դիմաց, այդ ամբողջ երկիրը տուաւ Ելիկումին (Ստեփ Օրբէլ. Բ. 150):

ՀԱՅԵՐԸ ԸՆԿՃՈՒՈՒԾ

Չարմաղանի զօրքերը, այսպէս, արդէն 1236ին կրցած էին տիրանալ Ջաքարեաններու իշխանութեան տակ գտնուող գրեթէ ամբողջ հիւսիսային Հայաստանի բերդաքաղաքներուն, ուր հայ իշխանները ամրանալ փորձեր էին, իրենց ժողովուրդին հետ, Մոնկոլները այս վայրերուն մէջ գործեցին անգթութիւններ և խնայեցին միայն այն քաղաքներուն, որոնց տէրերը ինքնաբերաբար յօժարած էին հպատակիլ իրենց և տարեկան հարկին հետ խոստացած էին նաև Մոնկոլներու թշնամիներուն դէմ պատերազմիլ:

Ժամանակակից յիշատակագիր մը, որ սկանատես եղած է Հայերու համակերպութեան և Մոնկոլներու արագ տիրապետութեան, 1236ին կը գրէ թէ «յարեաւ ազգ մի գազանաբարոյ եւ անողորմ եւ եհեղ բազում արիւն... Բնական անունն նորա Ղարա Քաթաւ... Ոչ կարեմ պատմել զանցս չարչարանացս, որ ետ ըմպել զբաժակն բարկութեան Այրաբասեան գաւառին եւ Անույ եւս առաւել, գոր իմ է տեսել զանհնարին ողբն... («Յուցակ Ձեռագրաց Վեցեօթիկի, էջ 443):

Ոմանք թէև զարմանալի կը գտնեն երկուստեք, Հայերու անփառունակ համակերպութիւնը և Մոնկոլներու արագ տիրակալութիւնը, սակայն իրապէս ոչինչ կար զարմանալի և տարօրինակ:

Երբ Մոնկոլ ուժին առջեւ Չինաստան, Խուարէզմ, Հնդկաստան, Պարսկաստան, Արար Սալիֆայութիւն և Ռուսաստան, իրարու ետեւէ կ'իյնային, ի՞նչ պիտի կարենային ընել փոքրիկ Վրաստանը և իրեն միացած Հայ ճորտ պղտիկ հողատիրութիւնները:

1236ի ամառը միայն բաւական եղաւ Մոնկոլներուն՝ հպատակեցնելու համար Արեւելեան Վրաստանը և անոր կապուած Արեւելեան Հայաստանի իշխանութիւնները: Մոնկոլները երկիրը նուաճելէ և աւերելէ, ժողովուրդէն մաս մը ջարդելէ և մաս մը գերի վարելէ, իշխանները հպատակեցնելէ կամ կապանքի ենթարկելէ յետոյ, ամառուան ընթացքին, հասկաքաղէն առաջ, աշնան կամ ձմեռնամուտին, անոնք քաշուեցան Մուղան, (Պատմութիւն Թաթարաց, 17, Կիրակոս, 123, 125, 141), ձմեռը հոն անցնելու համար, մինչ երկիրին բնակչութեան այն մասը, որ ողջ մնացած էր և գերի չէր տարուած, հրաման կ'ստանար երթալ իր տեղերը, գիւղերը և քաղաքները և վերաշինել աւերուած շրջանները, ծառայել միշտ նոր տէրերուն:

Ժողովուրդը որ չէր կրցած իր հունձքը քաղել, ձմեռը ապրեցաւ արտերուն մէջ լքուած հացահատիկները հաւաքելով. և հակառակ անոր որ չէր կրցած նաև աշնանացանը կատարել, հետեւեալ տարին ալ սնանեցաւ այն ինքնաբոյս բերքով, զոր երկիրը արտադրեց:

ԻՇԽԱՆՆԵՐԸ ՎԵՐԱՀԱՍՏԱՏՈՒՄ

Մոնկոլները՝ 1237ին՝ Աւագը զրկեցին Արեւելք իրենց Մեծ Խանին, որ ընդունեց զայն սիրով ու պատուով, տուաւ անոր Թաթար կին և ետ դարձուց զայն Հայաստան, գրելով Չարմաղան զօրավարին, որ անոր յանձնէ երկիրին իշխանութիւնը և անոր աջակցութեամբ հնազանդեցնէ ապստամբած և փախըստական իշխանները:

Իր օրինակին հետեւեցան նաև Շահնշահը, Վահրամ Գագեցին (տես վերը էջ 147—9), և միւս փախսական իշխանները, որոնք Նոյնպէս հպատակեցան Մոնկոլներուն և վերահաստատուեցան իրենց իշխանութիւններուն մէջ:

ԱՐԻՒՄՏԵԱՆ, ՎՐԱՍՏԱՆ, ԵՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԵՒ ՌՈՒՄԻՆԻԱՆ

Չարմաղանի զօրքերը արշաւեցին և ասպատակեցին նաև արեւմտեան Հայաստանը և բուն Վրաստանի շրջանները՝ Քարթլի, Թոնդք, Ջաւախք, Սամցխէ, Շավշք, Կղարշք, Կողա և Արտահան: Անոնք հոնտեղերը ևս աւերեցին, և ջարդեցին ու գերեցին բնակիչները. (Վրաց Այբբուհեր, Բ. 54):

Այսպէս, 1236—1240ի, չորս տարուան կարճ ժամանակամիջոցին՝ Մոնկոլները նուաճեցին թէ՛ Հայաստանը և թէ՛ Վրաստանը:

1240ին, ամբողջ Հայաստան արդէն Թաթարներու ձեռքն էր (Վարդան, 181):

ԱՌՈՋԻՆ ԴՐՁԱՆ (1236 - 1256) ԽՈՒՆԿՈՒՄ ԵՒ ՍԵՐՈՊԵՏՈՒԹԵԱՆ

Մոնկոլները մինչև 1240 «ի սուղ ժամանակս անվաստակ եւ առանց աթաւսութեանց» (Վարդան, 109) տիրանալէ յետոյ Հայաստանի, հոն հաստատուեցան: Իրենց տիրապետութիւնը Հայաստանի և Վրաստանի վրայ տեւեց մէկ դարէ աւելի, երկու շրջանով, որոնք իրարմէ կը զանազանուին տարբեր յատկանիշներով: Առաջին շրջանը հազիւ 20 տարի (1236—1256) տեւած է:

Այդ շրջանին, Հայաստան Վրաստանի հետ կը կազմէր Չինկիզ իսանի մեծ պետութեան Կուրծիստանի վիլայէթը (կուսակալութիւնը), որուն պետը զինուորական մըն էր, և ուղղակի Գարագորում նստող Մեծ Մոնկոլէն կախում ունէր. Հայաստանի յատուկ քաղաքային (civil) վարչութիւն գոյութիւն չունէր:

Այս շրջանին Հայաստանը կառավարողներն եղած են.

ՉԱՐՄԱՂԱՆ (1236—1242), ԲԱՉՈՒ (1242—1253), և ՀՈՒԼԱՂՈՒ (1253—1256) երեք զօրավարները:

Մոնկոլները, որոնք մշակոյթով աւելի յետամնաց էին քան իրենց տիրապետած երկիրներուն բնիկները, չեն փոխած իրենց տիրած երկիրներուն քաղաքային վարչութիւնները:

Այսպէս, Հայաստանի և Վրաստանի մէջ ևս պահած էին երկիրին աւատական կարգուսարքը և օգտագործած Հայ և Վրացի իշխանները և անոնց զինուորական ուժը և վարչական կազմակերպութիւնը (Յ. Մանանդեան, Քրն-նական Տեսութիւն, Գ. 244—5): Այս պատճառով, Հայաստանի և Վրաստանի նուաճումէն ետք, իրենց գոյութիւնը պահեցին տեղական հողատէր իշխանները, որոնք կառավարեցին իրենց երկիրները:

Մոնկոլները թոյլ տուին որ Հայ և Վրացի իշխանները իրենք կառավարէին իրենց երկիրները՝ անուանական կերպով կախում ունենալով վերին իշխանաւոր՝ Մոնկոլ կուսակալ-զօրապետէն, որ կը խորհրդանշանէր Մոնկոլ տիրապետութիւնը, որ երկու կերպով իր գոյութիւնը զգալի կ'ընէր հայ իշխաններու վրայ, մին զինուորական պարտաւորիչ օժանդակութեամբ և երկրորդը՝ հարկատուութեամբ:

Այսպէս, Հայ իշխանները պարտաւոր էին իրենց զօրքերով մասնակցիլ մոնկոլական արշաւանքներուն:

ՀԱՅԵՐՈՒ ԶԻՆՈՒՈՐԱԿԱՆ ՈՒՍԿԵՊԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Արդարեւ, Հայերը և Վրացիները մեծ նպաստ մը բերին Մոնկոլ բանակին, երբ անիկա սկսաւ կուռիլ Իկոնիոյ Սելջուկ Սուլթանութեան դէմ, զայն ընկճելու և Հայաստանի սահմաններէն հեռացնելու համար:

Այսպէս, Բաչու զօրավարը, որ Չարմաղանի համրանալէ ետք, անոր տեղը անցած էր, (Վարդան, 147), երբ հպատակ ժողովուրդներէն մեծ թիւով զօրք հաւաքեց 1242ին և իր արշաւող բանակը շարժման մէջ դրաւ, այդ բանակին մէջ էին Հայ և Վրացի իշխանները, իրենց զօրքերով: Բաչու իր բանակով առաջացաւ դէպի Կարինի շրջանը և պաշարեց քաղաքը, ուր ապաստանած էին շրջակայքի բնակիչները: Մոնկոլները իրենց սովորութեան համաձայն մարդ զրկեցին և պահանջեցին անձնատուութիւն առանց դիմադրութեան: Սակայն քաղաքին պաշտպանները ո՛չ միայն չհամակիրպեցան, այլ անարգեցին պատգամաւորները: Երկու ամսուան պաշարումէ ետք՝ Մոնկոլները քաղաքին տիրեցին յարձակմամբ (Կիրակոս, 152, Վարդան, 147) և բնակչութիւնը ջարդեցին և կողոպտեցին, (Կիրակոս, 152, Պատմ. Քաթարաց, 23, Վարդան, 147, Օրբէլեանի Ժամանակագրութիւն, 25 եւ Անանուց Ժամանակագրութիւն, 21):

Յաջողութեան պատճառը թէ՛ այս և թէ՛ հետագայ կռիւներուն մէջ, Յ. Մանանդեանի (Քրնական Տես. Գ. 214) համաձայն, բազմաթիւ վկայութիւններով կը հաստատուի թէ Հայ և Վրացի զօրքերն էին, որոնք կանգնած առաջին շարքերու վրայ՝ ուժեղ կերպով կը յարձակէին թշնամիին վրայ, մինչ Մոնկոլները իրենց նետերով ու աղեղներով կու գային անոնց ետեւէն, այնպէս որ ամէնէն շատ զոհերը անոնք կու տային և փախուստի ճամբայ չունէին, թշնամի և Մոնկոլ զօրքերու միջեւ մնացած ըլլալով: (Հմմտ. յատկապէս Պատմ. Քաթարաց, Երուս., էջ 24):

Կարինի գրաւումէն յետոյ, Մոնկոլ զօրքը քաշուեցաւ Մուղան ձմերելու համար. իսկ 1243ին Բաչու Հայ և Վրացի իշխաններոտ հետ կրկին արշաւեց Իկոնիոյ Սուլթանին երկիրները և յառաջացաւ մինչեւ Երզնկա:

Չմանկատուկ, (Կիմա Չիմին գիւղ) գիւղաքաղաքի մօտ (10—12 քիլոմէթր դէպի Արեւելք Երզնկայէ), փախուստի մատնեց Իկոնիոյ Ղայասէտտին Սուլթանը, (Պատմ, Քաթարաց, 23—24, Կիրակոս, 153):

Բաչու, յետոյ անցաւ Փոքր Ասիա: Գրաւեց Երզնկան, Կեսարիան, Սեբաստիան, Տիվրիկը և Սարբերդը, որոնցմէ առաջին երկուքը դիմադրած ըլլալով, ենթարկուեցան կողոպուտի և ջարդի (Կիրակոս, 155, Վարդան, 147, Պատմ. Քաթարաց, 25—6):

Մոնկոլներու՝ Սելջուկ պետութեան վրայ երկու յաջորդական տարիներ — 1242 և 1243 — կատարած արշաւները, այնքան ընդարձակ տարածութեան մը վրայ և տրուած պայմաններու մէջ, այսինքն բանակին առաջին գիծերուն վրայ կուռելու հարկադրանքի մէջ, մեծ աղէտ մը եղաւ Հայերուն համար, վասնզի մարդու շատ կորուստ ունեցան: Վարդան պատմիչ, Հայկական Թուականին ՈՂԲ (692+551=1243) ըլլալը, կը պատշաճեցնէ տարւոյն զուգադիպող թշուառութիւններու, որոնց ենթարկուած են նաև «զայլ աբխազիս եւ զգաւաւս, ուր մանաւանդ ազգ Հայոց վեսաթեսաց բնակեալ էին, զի համարագիր բուականին ՈՂԲ (692+551=1243). եր եւ ըս այն գործեցան արդիւնքն արժանաւոր ողբոց եւ արժասուաց. ոչ միայն բանականաց, այլ եւ անբանից, լերանց եւ դառաց, ուրբ ոռոգեցան արեամբ եւ արժասուոօք», (Վարդան, 147—148):

Այս աղէտալի պատերազմներուն մէջ, Մոնկոլ բանակին հետ, անոնց թըշնամիներուն դէմ կուռողներուն մէջ էին Չաքարեան տունը՝ իր պետով՝ Աւագով, Շահնշահը, Վահրամը և որդին Աղպուղա, Հասան և Ջալալ Սաչէնցիք և Գրիգոր Դուպին Սաչէնցի իշխանները (Կիրակ., 153 եւ 155):

Մասնաւորապէս Կարինի գրաւման ատեն, Մոնկոլ զօրքին ձեռքը անցաւ մեծ քանակութեամբ ձեռագիրներ, որոնք չնչին գիներով կ'առնէին Հայերը և կը նուիրէին Շիրակի և Հիւսիսային Հայաստանի վանքերուն ու եկեղեցիներուն (Կիրակոս, 152—3, և Պատմ Հայ Կեսարիոյ 558 եւ 1841):

Հայերը դրամով ազատագրեցին նաև իրենց ազգակից գերիները (Կիրակոս, 152—153):

Այս նոր աշխարհակալութիւններով, Մոնկոլները կը հասնէին Կիլիկիոյ սահմանները:

Հիթում, ինչպէս տեսնուեցաւ (վերը՝ 104), սպառնացող աղէտը կանխեց, հպատակութիւն յայտնելով Բաշուի և Էլթինա իսթուէի, Ռաչէնի Հասան Զալալ իշխանին միջնորդութեամբ:

Հիթում ալ ստացաւ Հայաստանի և Վրաստանի տեղական իշխաններու պէս Էլ-Տամղա և գործակցեցաւ անոնց պէս Մոնկոլ բանակին (Կիրակոս, 156, Պատմ. Թաքարաց, 27):

Մոնկոլները, որոնք տակաւին տիրած չէին Հարաւային կամ նոյնիսկ Կեդրկ. Հայաստանի, ինչպէս Վասպուրականի և Տուրուբերանի, Հայաստանի Արեւմտեան մասերը Սելջուկ լուծէն ազատելէ յետոյ, նուաճեցին նաև Վասպուրականը և Տուրուբերանը, որոնք դարձեալ հայ տանուտէրներու իշխանութեան տակ թողուցին:

Այսպէս, Ռուսի Սելջուկ Ղայասէտտին Քայ Խոսրով Բ. (1237—1247) Սուլթանին ուժը խորտակելէ և ընկճելէ երկու տարի ետք, այսինքն 1245ին, Բաշու արչաւեց Միջագետք և Ատորիք, ուր կ'իշխէին էյուպեան Սալահէտտինի և անոր Աղիզ եղբոր որդիները և թոռները:

Մոնկոլ զօրքերը մտան նաև Բգնուէիք և առին Բաղէշը և Խլաթը:

Այս քաղաքներուն, ինչպէս նաև ամբողջ Խլաթի Ամիրայութեան երկիրներու իշխանութիւնը յանձնեցին էյուպեան Մէլիք Աշրաֆի կնոջ՝ Թամթային, զոր իր հայրը՝ Իւանէ, կնութեան տուած էր նախ Իկոնիոյ Քէյ Քաուս Սուլթանին և յետոյ Սալահէտտինի տղուն՝ Աշրաֆի, որ տիրացած էր Խլաթի (Կիրակոս, 80—81, Վարդան 138): Երբ Ճէլալէտտին՝ Խլաթը գրաւեց Աշրաֆէն, Թամթան, որ կարեւոր դեր կատարած էր ի նպաստ քրիստոնէից (Կիր., 81), ինք կնութեան առաւ (Կիրակոս, 119), և Խուարէզմ տարաւ:

Հոն, Թամթա գերի ինկաւ Մոնկոլներու ձեռքը և երկար ատեն հոն մնաց (Կիրակոս, 161). բայց երբ Վրաց Ռուսուդան թագուհին, Մոնկոլներուն հետ բարեկամացաւ, խնդրեց անոր ազատ արձակումը, որ շնորհուեցաւ և Խանը հրովարտակով մը անոր դարձուց զգոր ինչ լեալ եր նորա՝ միճ կին եր Մէլիք Աբրահիմ. որով անոր տրուեցաւ զԽլաթ եւ զգաւառն որ շուրջ զնովա» (Կիրակոս, 161): Այսպէս, ան ալ դարձաւ Աւագ Իշխանաց Իշխանին (Կիրակոս, 176) շուրջ խմբուած՝ հողատէրերէն մէկը:

Բաշուի զօրքերը, Խլաթէն իջան հարաւ և ասպատակեցին էյուպեան տոհմի մանր և իրարու թշնամի խլամ իշխանութիւններու երկիրները: Անոնք թէև դիմազրուութիւն ցոյց չտուին, բայց Մոնկոլները մեծ կորուստներ ունեցան, և իրենց զօրքին և ձիերուն մեծագոյն մասը մեռան երկիրին տաք կլիմային պատճառով, որ իրենց անսովոր էր:

Կիրակոս Գանձակեցի կ'ըսէ թէ «իմեանմ ասպատակ սփռեալ ընդ կողմանս կողմանս, ի Միջագետս Ասորոց, յԱմիթ եւ յԱռաք եւ ի Մծբին եւ ի Շամբին (կարդա՛ Շամի) երկիրն, եւ յայլ բազում գաւառս, դարձան անայն, զի թէպէս ոչ ոք ել ընդդէմ նոցա սպանազմաւ, սակայն վասն սօրոյն ամառայնոյ բազումք ի նոցանէ խորեակահարք եղեալ մեռան, մարդ եւ երկվար եւ եկեալ ի սեպի իջեւանի իւրեանց՝ դադարեցին զաւուրս ձմեռան», հաւանօրէն Կարինի շուրջը, վասնզի անմիջապէս պատմագիրը կը խօսի 1245ին

այս քաղաքի վերաշինութեան վրայ (Կիրակոս, 161—2), կամ ըստ ոմանց կրկին Մուղան:

Այս 1245ի բաւական տաժանելի արչաւանքին ալ մասնակցած են իրենց զինուորներով, Վրացի և Հայ իշխանները:

ՀԱՐԿԱՏՈՒՈՒԹԻՒՆ

Ձինուորական այս օժանդակութեան հետ, Հայ իշխանները պարտաւոր էին նաև հարկ կամ տուրք վճարել:

Այս հարկերը գանձելու համար, Մոնկոլ Կայսրութեան կեդրոնէն, Հայաստան և Վրաստան կը ղրկուէր յատուկ հարկահան մը, որ շատ կարեւոր դեր կը կատարէր, քանի որ Մոնկոլ տիրապետութիւնը, Արարականին նման գրեթէ միայն մէկ նպատակ ունէր, որ էր հարկահանութիւն:

Հարկահանը պաշտօն ունէր հաւաքելու սահմանուած տուրքերը և Գարագորում ղրկելու, Արարական շրջանին, Գուին նստող Ոսթիկանին պէս, որ Հայաստանի հարկը Պաղտատ կը ղրկէր: Անշուշտ, ասոր համար է որ Վարդան և Կիրակոս պատմիչները, Մոնկոլ հարկահանները «Ոստիկան» կոչած են: Օրբէլեան զանոնք «վազիր և պասղաղ» կը կոչէ:

Մինչեւ 1256, այսինքն Իլխանեան իշխանութեան հաստատութեան ատեն, Հայ և Վրացի իշխանները, կ'երեւի թէ պարտաւոր էին վճարել սահմանուած որոշ հարկ մը Կիւրճիստանի Վիլայէթին համար:

Մոնկոլ տիրապետութեան այս առաջին շրջանին (1236—1256), Կայսրութեան կեդրոնին՝ Գարագորումի մէջ կը կազմակերպուէր և կը տնօրինուէր հարկերու հիմնական խնդիրը: Այդ շրջանին հարկերը կը վճարուէին այս նոր տիրապետներուն՝ Հայաստանի և Վրաստանի իշխաններուն կողմէ:

Քիուք Խանի առաջին գործը եղաւ 1246ին հարկահաններ ղրկել ամէն տեղ և հրամայել իր զօրքերէն տասանորդ, իսկ նուաճուած երկիրներէն և իշխանութիւններէն հարկեր առնել:

Մերձաւոր Ասիա ղրկուած հարկահաններու գլխաւորն էր Արղուն, որ ղեկավարն էր բոլորին, իսկ Բուղա՝ (Կիրակոս, 175) Հայաստանի, (Չամ. Գ. 213), Վրաստանի և Աղուանից Աշխարհին:

Կիրակոս (175) Բուղան կը ներկայացնէ շարագոյն եւս եր քան զայն Բուղայն՝ որ յաւուրս Զափրին Իսլայիլականին՝ ել ի Հայս եւ աւերեաց զբազում աւաւառնս: Անիկա, «մտանէր զտուցս աւազանոյն, եւ զոր ինչ ախորժ թուէր՝ առնոյր անխնայ, եւ ոչ ոք իբիւր ասել ինչ նմա, զի ժողովեալ եր առ իւր աւս սրիկայս ի Պարսից եւ ի Տանկաց, որք անխնայ գործէին զգործս խակութեան, եւ թեմամիք էին առաւել քրիստոնէից»: Այս անգուժ հարկահանը՝ բարեպաշտ Հասան Զալալ իշխանին ստակալի շարիքներ պատճառեց, և անոր Խոյախանայ և Գեդ, Միրանաքար և այլ ամրոցները հիմնադրուած կործանեց և անազին հարստութիւն յափշտակեց անկէ:

Փորձեց Աւագն ալ նոյն վիճակին մատնել, սակայն ան մեծ թիւով զինուորներով գնաց իր քովը, երբ զինքը կանչեց: Բուղա վախցաւ և Աւագի հետ հաշտուեցաւ առ երես, սպասելով յարմար ժամանակի. բայց այդ ժամա-

նապը չհասաւ, վասնզի ռասակեցաւ շարճ չարաւ» (Կիր., 176):

Հայ իշխանները, Գարագորումէ որոշուած հարկերը վճարելէ զատ՝ պարտաւոր էին տալ փոխադրութեան միջոցներ, սայլ, ուղեցոյց, օթեւան և պարէն, փայլեղ ունեցող պաշտօնատարներու և յանձնարարեալ ճամբորդներուն (Մարգօ Բօլօ). Երթեւեկներու սպասարկելու և կերակրելու ծանր պարտականութիւնը կ'իյնար գլխաւորապէս բնակչութեան վրայ, որուն իրենց իշխանները կը պարտադրէին, ինչպէս կը հասկցուի Մոնկոլներու ներքին ինչպէս հաստատութեան առթիւ, Կիրակոսի սա տողերէն որ նուիրած է Հասան Զաւլ ինչպէս իշխանը գովելու համար.

«Իսկ նա խոհեմաբար կարգաւորեաց զաբխարհ իւր, որ ինչ մարք եր առնուլ ի պէս երթեւեկաց՝ որ գային առ նոսա, թէ՛ կերակուր եւ թէ՛ այլ ինչ, ինքն առնոյր եւ պահէր, եւ յիւրմէն յաւելուածով թայր նոցա, յորժամ գային առ նա, եւ ոչ նեղէին զաբխարհս. բայց թէ առ նա գային: Իսկ յայլ աբխարհս գայս ոչ առնէին, այլ եւ ուր հասանէին՝ ամենայն ուրեք նեղէին զնոսա» (Կիրակոս, 146):

ՀԱՅ ԻՇԽԱՆՆԵՐՈՒ ԵՍՈՒՍՏԱՆԻ ԻՐԱԿԱՆ ԵՐԿՐԱԿՆԵՐԸ

Հայ և Վրացի իշխանները, զօրքով օգնելով Մոնկոլ բանակին և հարկ տալով Մոնկոլ Մեծ իմանին, Մոնկոլ տիրապետութեան առաջին քսանամեայ շրջանին (1236—1256)՝ պէտք է խոստովանիլ թէ գտած են քիչ շատ բարեացակամ վերաբերում: Ինչպէս ըսինք, Մոնկոլները թոյլ տուած էին որ Հայ իշխանները պահէին իրենց ինչքերը և ստացուածքները, ինչպէս նաև տիրազոտները և իշխանական առանձնաշնորհները:

Նոյնիսկ կը թուի, թէ 1236—1246 տասնամեակին, երբ Ռուսուդան թագուհի Սվանէթ տպաստանած էր, Վրաստանը, առանց Մոնկոլներու միջամտութեան, բայց անշուշտ անոնց գէթ լռելեան հաւանութեամբ, կառավարուեցաւ տեղական իշխաններէ, ըստ երեւոյթին Զաքարիան Իւանէի որդի՝ Աթաբէկ Աւազի գլխաւորութեամբ, մինչեւ որ 1246ին, Կեսարիայէն՝ Մոնկոլները բերել տուին Գէորգի Լաչայի որդի՝ Դաւիթը, որ Թիֆլիսի մէջ թագաւորեցուցին, անոր թողով Արեւելեան Վրաստանը և միւս Դաւիթը՝ Ռուսուդանի որդին՝ Սվանէթի մէջ, իբր յաջորդ իր մօրը, որ մեռաւ 1247ին (Յ. Մանանդեան, (նոյն 218—219):

Այս առաջին շրջանին (1236—1256), երբ տակաւին Մոնկոլ Կայսրութեան միութիւնը պահուած էր և Ուլուսները Մեծ իմաներուն ստորագաս էին, Հայաստանի և Վրաստանի գերագոյն իշխանաւորները, իբրև մեծ խաներու ճորտերը, պէտք էր ամէն նոր գահակալութեան ատեն, անձամբ ներկայանային իրենց գերիշխաններուն և վերահաստատուէին իրենց կալուածատիրական և իշխանական իրաւունքներու մէջ (Յ. Մանանդեան, ՔՃՃ. Տեսութիւն, Գ. 246):

Հայ իշխաններն ալ, երբ իմանը կանչէր, պարտաւոր էին անյապաղ երթալ անոր մօտ և իրեն ներկայանալ: Հակառակ պարագային՝ յանցաւոր կը նկատուէին և իբրև դաւաճան կը պատժուէին:

Ասիկա այնքան ծանր հարկադրանք մը չէր, երբ մանաւանդ նկատի ունենանք Հայ իշխաններուն թողուած առաւելութիւնները, որոնք անշուշտ անըպատակ չէին:

Ինչպէս Մայրազոյն Արեւելքէն դէպի Մերձաւոր Ասիա, իրենց արշաւին, խոչընդոտ ունէին Ուուարէզմի Սուլթանութիւնը, հիմակ ալ իրենց դէմ կը կանգնէին Ռումի Սելջուկ Իկոնիոյ Սուլթանութիւնը և այլ իսլամ տէրութիւններ, որոնց հետ անխուսափելի էր բախումը:

Հետեւաբար, Մոնկոլները՝ իրենց թիկունքը ապահովելու, ինչպէս նաև տեղական զինուորական ուժերուն՝ օժանդակութիւնը վայելելու համար, պէտք էր սիրաշահէին Հայերը, Վրացիները, Աղուանները և Մերձաւոր Արեւելքի միւս ժողովուրդները: Հակառակ պարագային, Մոնկոլ-Սելջուկ անխուսափելի պայքարին մէջ՝ անոնք կրնային միանալ Սելջուկներուն և զժուարութիւններ յարուցանել, մանաւանդ որ, Չարմաղանի նուաճումները Հիւսիսային Հայաստանի մէջ անապահով էին, որչափ ատեն որ Հայկական Բարձրաւանդակը ամբողջովին չէր գրաւուած:

Մոնկոլները՝ Հայաստանի և Վրաստանի իրական տիրապետութիւնը ապահովեցին, նոյնիսկ Հայերու և Վրացիներու օգնութեամբ լրացնելով ոչ միայն Հայկական Բարձրաւանդակի ամբողջական տիրապետութիւնը, Կարինի, Երզնկայի, Ուլաթի և այլ գրաւումներով, այլ առաջացան դէպի Արեւմուտք՝ Փոքր Ասիա և դէպի հարաւ, մինչեւ Պաղատա և Սիւրիա, ինչպէս տեսնուեցաւ:

Մոնկոլները՝ Հայերու օժանդակութիւնը եւ հաւատարմութիւնը կերպով մը վարձատրեցին, անոնց շնորհելով ինքնավարութիւն՝ կարելի եղածին չափ սեղմ եւ ոչ ընդարձակ սահմանի վրայ, որպէսզի մեծ միութիւն մը չկազմեն:

Անոնք աշխատեցան իրենց տիրապետութեանէն առաջ կազմուած Վրահայկական միացեալ եւ աւատական կարգերով պետութիւնը քայքայել և Հայաստանի մէջ միակ հայ մեծ իշխանութեան մը գոյառութեան թոյլ չտալ, բայց իրենց տիրապետութեան առաջին շրջանին (1236—1256), երբ երկիրը ուղղակի Մոնկոլ Մեծ իմանին կը հպատակէր եւ անկէ նշանակուած կուսակալ-զօրավարով մը կը կառավարուէր, իրենք իսկ կազմեցին հայ ինքնավար իշխանութիւններ:

ՉԱՔԱՐԵԱՆՔ ԻՆՔՆԱՎԱՐ

Մոնկոլ գրոհի սկիզբը, Զաքարէ Ամիր Սպասալարի (+ 1212) եղբայրը Իւանէ, պետն էր Վրաստանի կապուած Հայ իշխաններուն:

Երբ ան մեռաւ 1227ի՝ իրեն յաջորդեց Աւագ (+ 1250), որ ինչպէս տեսնուեցաւ, 1236ին երբ Մոնկոլները Հայաստանի նուաճումին ձեռնարկեցին՝ ամբացաւ Կայան բերդին մէջ եւ անձնատուր եղաւ Տուղատա Նոյին, որ զայն Չարմաղանի ղրկեց (տես. վերը՝ 147): Աւագ յանձն առաւ հարկ վճարել եւ զօրք տալ, եւ Չարմաղան զայն վերահաստատեց իր բերդերուն եւ կալուածներուն մէջ:

Չարմաղան՝ Աւագը իր հետը առնելով Անիի վրայ գնաց եւ քաղաքը գրաւեց:

1237ին Աւագը ղրկուեցաւ Մեծ իմանին, (Կիրակոս, 142), որպէսզի ին-

նը զայն սիրաշահի եւ իրենք օգտագործեն անոր ազդեցութիւնը, Հայ եւ Վրացի իշխաններու վրայ եւ այսպէս անոնք հպատակին եւ հնազանդութեան մէջ պահուին:

Աւագ, Գարագորումի մէջ կը ներկայանայ Ուխտաթա Սանին: «Յանդիման լինէր մեծի արեային եւ ցույանէր նմա զգիրս զօրագլխաց իւրոց, եւ յիւստուցանէր զպահաւառս զալոյն առ նա, թէ ի ծառայութեան եկեալ է նմա (Կիրակոս, 142)

Սաքանը սիրով եւ պատուով կ'ընդունէր Աւագը եւ անոր Մոնկոլ կին մը կու տար եւ շուղարկէր զնա յիւր աթարհն, եւ գրէր առ զօրավարն իւր, թալ ի ձեռն նորա զիւր աթարհն, եւ նովաւ նուանել զամենայն ապստամբսն, որ եղեւ իսկ, զի իբրեւ եկն նա յաթարհն իւր, եւ արարին զօրագրուխօ գիրամանս արեային իւրեանց, եկին ի հնազանդութիւն ծառայութեան նոցա Շահնեան՝ որդի Ջաֆաէի եւ Վահրամ իթխանն, եւ որդին իւր զԱղպաւղայն. եւ Հասան, որ Ջալալն կոչէին, իթխան կողմանցն Խաչենայ, եւ այլք բազումք, եւ զիւրաբանչիւր երկիր թային նոցա՝ եւ առ ժամանակ մի ներումն» (Կիրակոս, 142):

Արդարեւ, Աւագ իշխան երբ եկաւ իր երկիրը, Սանին հրամանին համաձայն, տիրացաւ իր իշխանութեան եւ իր շուրջը համախմբուեցան եւ անոր հնազանդեցան Շահնաչ որդի Ջաքարէի. Վահրամ Գագեցի իշխան եւ իր որդին Աղպուղա եւ Սաչէնի Հասան Ջալալեան իշխանը եւ ուրիշ շատեր, ինչպէս կ'ըսէ պատմագիրը:

ՈՒՐԻՇ ՀՈՅ ԻՆՔՆԱՎԱՐ ՄԱՐԿՆԵՐ

Նոյնպէս կազմուած են ուրիշ ինքնավար Հայ տոհմապետութիւններ, որոնք Աւագի չէին ենթարկուած կամ նախապէս ենթակայ՝ յետոյ պատեհութիւնը գտած էին ձերբազատուելու, անջատողական ոգիով եւ տոհմային հակաակութիւններով:

Այսպէս, տեսուեցաւ որ 1236ին, Ջուղբուզան յարձակեցաւ Ներքին Սաչէնի իշխան Հասան Ջալալի վրայ, որ ամրացած էր Սոխանաբերդի մէջ (տես վերը, 148): Հասան Ջալալ ինքնաբերաբար անձնատուր եղած էր եւ ճոխ ընծաներով շահելով Մոնկոլ զօրավարին սիրտը, աղատած էր իր ժողովուրդը կոտորածէ եւ արհաւիրքներէ (Կիրակոս, 146): Նոյնիսկ դիրք չինած է, վասընդի 1243—1245ին, Հեթում իր միջնորդութեամբ կրցաւ հաշտութեան եւ բարեկամութեան դաշինք կնքել եւ ստանալ էլ-Տամղա:

Բուղա հարկահանը, որ թշնամի էր քրիստոնեաներու, Հասան Ջալալ բարեպաշտ իշխանը հարուածեց եւ անոր Սոխանաբերդը եւ Գեղ եւ Միրանաքար եւ այլ ամրոցները հիմնադատակ ըրաւ 1246էն յետոյ իբրեւ հարկահան գալէն ետք, եւ անոր անողին հարստութիւնը կողոպտեց:

Այդ միջոցին, (1242—1246) Ուխտաթա (+1241) մեռած էր, եւ իր կինը Տուրաղինէ կը կատարէր կայսրութիւնը, վասնզի Բաթու, Չինկիզեան ընտանիքի երէց անդամը, հիւանդութեան պատրուակով շարունակ կը յետաձգէր Նոր Սանին ընտրութիւնը, իր յարաբերութիւնները Ուխտաթայի որդւոյն Բիուքի հետ լաւ չըլլալուն համար:

Բաթու, այդ շրջանին ամենայն ինչ էր եւ միակ ընտրելին՝ Մեծ Սանութեան, բայց ինք կը մերժէր այդ պաշտօնը, Ոսկէ Հորդան — իր հիմնած պետութիւնը — բաւական համարելով իրեն:

Բայց առանց իրեն խորհուրդին և հաւանութեան, կայսրութեան մէջ ոչինչ կը կատարուէր: Հետեւաբար «սկսան երթալ առ նա թագաւորք եւ թագաւորազուց, եւ իթխանք եւ վանառականք եւ ամենայն վեսսեստք, որք գրկեալ էին ի հայրենեաց իւրեանց, եւ նա արդար դատաստանաւ թայր զիւրաբանչիւր գաւառսն եւ զհայրենիս եւ զիթխանութիւնս ամենայն ումեք երթողացն առ նա, եւ զգիրս նեանաւորս, եւ ոչ ոք իթխան ընդդէմ դառնալ հրամայելոցն ի նմանէ» (Կիրակոս, 207):

Այդ անիրաւուածներէն և վշտատեսներէն մին էր Հասան Ջալալ, Ներքին Սաչէնի իշխանը, որ վերահաստատուելու համար իր հօրենական իշխանութեան նախկին սահմանները, Բաթուի և անոր որդի՝ Սարգախի դիմեց: Անոնք միծարանքով ընդունեցին այս հայ իշխանը և հրամայեցին վերադարձնել իր ժառանգականը կալուածները, ինչպէս Ջարաբերդը, Ականան և Կարկառը, որոնք առաջները իւրեր էին Թուրքերը և Ջաքարեանները (Կիրակոս, 207):

Յ. Մանանդեան կ'ըսէ թէ Հասան Ջալալի այս այցելութիւնը Բաթուի, հաւանական նշան մըն է, որ Ներքին Սաչէնը եղած է Մոնկոլներու ժամանակ անկախ իշխանութիւն և չէ գտնուած Ջաքարեաններու, այսինքն Վրաստանի գերիշխանութեան տակ (ՔՅՆ. Տեսութիւն, 221): Եթէ ճիշդ է այս տեսութիւնը, ուրեմն Հայաստանի մէջ կար երկրորդ ինքնավար շրջանակ մը՝ անկախ Ջաքարեան Աւագի հիմնած ինքնավար իշխանութիւնէն:

Նոյնպէս, Յ. Մանանդեան կը հաւատէ թէ Վրաց ժամանակագրութեան վկայութիւններէն կ'երևի, որ նոյնպէս Մոնկոլները հովանաւորեր և առջ քաշեր են Սամցխէի իշխանները՝ նախ Սարգիս Ջաղելին և ապա անոր յաջորդները, (Մելքիսեթ-Բէկ, Վրաց Աղբիւրներ Բ. 59—61), որոնք հետըզհետէ զօրանալով, անջատուեցան Վրաստանի թագաւորութիւնէն:

Նոյն անջատողականութեան երևոյթը կը տեսնուի, այս շրջանին Արեւելեան Հայաստանի մէջ ալ, ուր Մոնկոլները հովանաւորեցին և պաշտպանեցին Օրբէլեան տոհմի իշխանները, որոնք անհաշտ թշնամի էին Աւագին և անոր սերունդին:

Օրբէլեանց իշխանութիւնը հաստատուած էր Իւանէ Աթաբէկէն, Լիպարիտ Օրբէլեանի գլխաւորութեամբ, Գեղարքունիքի, Վայոց Ձորի և Սիւնիքի մէջ, հետեւաբար Օրբէլեաններն ալ, ինչպէս Դոփեանք և Սողբակեանք ենթարկուած էին Իւանէ Ջաքարեանի տան գերիշխանութեան: Բայց անոնք նրկատի ունենալով իրենց անցեալ ճոխութիւնը և հարուստ կալուածներու տէր ըլլալը, ինչպէս նաև ամիրսպասալարութեան բարձր պաշտօնը իրենցմէ յափըշտակուած ըլլալը՝ Ջաքարեաններէն, իրենց Իւանէն ստացած երկիրը, կը համարէին ո՛չ թէ հովանաւորեալ իշխանութիւն՝ Ջաքարեաններու ենթակայ, այլ սեփական տէրութիւն, որ Թամար Թագուհիի և Գէորգի Լաշայի հրամանով ստացեր էին Աթաբէկ Իւանէն «Հայրենագիր սիգելաւ, փոխան հայրենեաց», (Ստեփանոս Օրբէլեան, Բ. հտ., 104, Յ. Մանանդեան, ՔՅՆ.

Տես. Գ., 253): Յ. Մանանդեան դիտել կու տայ թէ, ուշագրաւ է որ Ստեփանոս Օրբէլեան, իր պատմութեան յաջորդ գլուխներուն մէջ կ'ընդգծէ — ոչ անուշտ աննպատակ — թէ Լիպարիտի որդի Ելիկումի և անոր տոհմին, իրենց երկիրը և իշխանութիւնը տուած է Ասլան Նոյին, որ 1236ին զբաւած է այդ տեղերը (Քնն. Տես. Գ., 253՝ Ասեփ. Օրբէլեան Բ., հս., 149—150):

Օրբէլեանները շատ զօրացան Ելիկումի եղբոր՝ Սմբատի իշխանութեան ժամանակ, շնորհիւ Մանգոյի, պաշտպանութեան և օգնութեան: Սմբատ Օրբէլեան փրկելու համար իր իշխանութիւնը կործանում է և Չաքարեան Աւագի կնոջ՝ Գոնձայի հալածանքներէն՝ 1251ին գնաց Մանգոյի, անոր նուէր՝ տանելով մեծարժէք գոհար մը, որ իրեն տուած էր Ռուսուզանի որդին՝ Սվանէթի թագաւորը՝ Դաւիթ:

Սմբատ, երեք տարի մնաց Մանգոյի արքունիքը և 1253ին դարձաւ Գարազորումէն, ճանչցուելով Մեծ Խանին կողմէ իրբեւ ինչու (= ենչու), այսինքն անկախ իշխան, որուն երկիրը այլևս պիտի չգտնուէր Չաքարեաններու կամ Վրաց թագաւորներու գերիշխանութեան տակ, այլ պիտի համարուէր մեծ խանական տան անձնական կալուած (Ասեփ. Օրբէլեան Բ., 152—160):

Իր իշխանութեան անկախութիւնը Չաքարեաններէն և Վրաց թագաւորութիւնէն, աւելի ևս ամրապնդեց 1256ին երկրորդ անգամ երթալով Մանգոյ Մեծ Խանին, և եղաւ ներքին Խաչէնի պէս ինքնավար երրորդ Հայ իշխանութիւնը:

Ուշագրաւ է որ, Սմբատ Օրբէլեան (1253—1273) և Հասան Ջալալ (+ 1251) արձանագրութիւններու մէջ յաճախ կոչուած են, առաջինը՝ «Սմբատ Արբայ», իսկ երկրորդը՝ «ինքնակալ» «բնակաւոր ինքնակալ» կամ «մեծ արբայ», (Կ. Կոստանեան, Վիմական Տարեգիրք, 81, 122, 134, 148 և Ալիշան, Սիսական էջ 171, 189, 192):

Ինչպէս կը տեսնուի՝ Վրաց թագաւորութեան աւատական կազմին մէջ գտնուող մասնաւոր իշխանութիւններու ինքնուրուութիւնը և անկախութիւնը պաշտպանելով, Մոնկոլները կ'ուզէին արգելք հանդիսանալ հարաւային Կովկասի իշխանութիւններուն միութեան զօրացման և կը գործադրէին «բաժանեա զի տիրեսցես» հումէական սկզբունքը:

ԺՈՂՈՎՈՒՐԳԻՆ ԱՆՏԱՆԵԼԻ ԿԱՑՈՒԹԻՒՆԸ

Այս կերպով, Հայերը, շնորհիւ իրենց պետերուն խոհականութեան, Մոնկոլ բարբարոսներու խստութիւնը և վայրագութիւնը մասամբ մեղմացուցին և իրենց համար տեսակ մը ինքնավարութիւն ստեղծեցին Մոնկոլ գերիշխանութեան տակ և Հայ իշխաններու գլխաւորութեամբ:

Եթէ երկիրը խաղաղութիւն վայելէր, Հայերը կրնային Մոնկոլ տիրապետութեան տակ քիչ շատ լաւ վիճակ մը ունենալ, մասնաւոր Մոնկոլ տիրապետութեան սկիզբը՝ երբ անոնք քրիստոնեաներու բարեկամ էին:

Անուրանալի է որ Մոնկոլական տիրապետութեան առաջին տարիներուն, Հայաստանի մէջ կոտորածները դադրեցան, բայց ժողովուրդին վիճակը անտանելի էր, վասնզի մեծ ու փոքր պաշտօնատարներ կը գործադրէին ցե-

ղին յատուկ ընչաքաղցութենէ մղուած, կամայականութիւններ, բռնութիւններ և կողոպուտներ: Ասով Մեծ Խանէն իշխանութիւն ստանալէն յետոյ, «իբրեւ անցին ամբ ինչ՝ նեղեցաւ ի նոցանէ իբխանն Աւագ, զի կարի ժլաճ էին, և ոչ կարէր զամենեսին բաժ միսս նոցա հանել, զի ոչ միայն ոչ բաւականային ուսելով կամ բուպելով, այլ և պահանջէին երկվարս և հանդերձս մեծագինս, զի կարի յոյժ ձիասեբ էին, վասն այսոքիկ և քաղեցին զձի յամենայն երկրէ, և ոչ ոք իբարէ համարձակ պահել զձիս և զջորիս, բայց թէ ի ծածուկ ուրեք վասն հարկին զինուորութեան, զի ուր և գտնէին, յափճակէին և աւելի ևս՝ յորում գտնէին զնոցան իւրեանց, և գտնէին՝ յափճակէին իւրաքանչիւր զօրագլուխ իւրով նեանով կնէր. խաբելով ի մի անգամս, և թեպէս գնէին ի նոցունց, և պատէին զնոսա իբրեւ զզոզս, և զայս ոչ միայն մեծամեծ մարդիկն առնէին այլ և փոքունքն ևս» (Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 142): Այսպէս, Մոնկոլները «սկսան հարկապահանջութեամբ և երթեւեկութեամբ և զինուորութեամբ նեղել» Հայ իշխանները, բայց ինչ որ պատմիչը (Կիրակոս, 142), առանձին կը շեշտէ՝ «բայց զոք ոչ սպանանէին», (նոյն):

Կամայականութիւնները և բռնութիւնները աւելի սաստկացան Չաղաղայի մահէն յետոյ:

Չաղաղայ Նոյին, բարեկամն էր Աւագին, (Կիրակոս, 143), որ օգտուած է անոր բարեացակամութենէն, բայց երբ այս Մոնկոլ զօրավարը սպանուեցաւ՝ Հայաստանի մէջ հարստահարութիւնները սաստկացան, մասնաւորապէս երբ Չարմաղան, որ մեծ խանէն կուսակալ-զօրավար նշանակուած էր Հայաստանի և Վրաստանի մէջ իր գրաւած շրջաններուն վրայ, հիւանդացաւ և համրացաւ, 1242ին:

Անիշխանութիւնը այնքան մեծ էր՝ որ մինչեւ իսկ Մոնկոլ ստորագաս զօրավարներէն ոմանք, ուզեցին սպաննել Աւագը, որ խուսափեցաւ մահուանէ՝ փախչելով Արեւմտեան Վրաստան, ուր ապաստանած էր նաև Ռուսուզան թագուհին:

Աւագ գրեց Մեծ Մոնկոլին, որ ինքը փախած է ակամայ ու հարկադրուած: Չարմաղանի կինը էլ թինա խաթուն, որ ամուսինին իշխանութիւնը ինքը կը վարէր անոր համրանալէն ետքը, սաստիկ զայրացաւ այս փախուստին պատճառ եղողներուն դէմ (Կիրակոս, 144), և ընծաներ զրկելով Աւագին, հրամայեց խստիւ Հայաստանի Մոնկոլ բանակին, որ անոր չարիք չհասցնեն:

Ասկէ յետոյ, Աւագը որ մեծ պատիւով ընդունած էին Մոնկոլները, զըրկեցին յատուկ պատգամաւորութեան մը հետ Ռուսուզան թագուհիին: Ան համոզեց թագուհին որ հնազանդի, իր Դաւիթ որդիին հետ, և ենթարկուի Մոնկոլ խաներուն (Կիրակոս Գանձակեցի, 144) և ինքն ալ Մոնկոլ բանակին օգնէ զինուորական օժանդակութեամբ:

ՄՈՆԿՈՂ ԲԱՐԵՈՑԱԿԱՄՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Այսպէս, Աւագ թէեւ կը նպաստէր Մոնկոլ տիրապետութեան Վրաստանի վրայ տարածուելուն, սակայն Հայերու ենթարկուած չարիքներն ալ կը սահմանափակէր, նպաստաւոր պարագաներէն օգտուելով:

Իր յաջողութեան մեծապէս նպաստած է, ինչպէս տեսնուեցաւ, Չարմազանի կինը՝ Էլթինա Սաթուր, որուն Հայերու բարեկամ եւ պաշտպան ըլլալուն իբրեւ ապացոյց կրնայ յիշուիլ՝ Աւագի նկատմամբ ցոյց տուած բարեացակամութենէն զատ, հարստահարութիւններու դարման խնդրելու համար իրեն դիմող Աղուանից Ներսէս կաթողիկոսին ըրած ընդունելութիւնը եւ ըրած մեծարանքները եւ տուած պարգեւները եւ յատուկ հրովարտակը (Էլ Տամղա), որպէսզի զայն չնեղեն, (Կիր. 159—161):

Հարստահարութիւններու մեղմացման նպաստած է նաեւ Գարագորումի մէջ Մեծ Սանին խորհրդական Սիմոն անուն Ատորին, որ Ռաբան Աթա (Վարդապետ—Հայր կը կոչուէր: Ասիկա, լսելով քրիստոնէից անխնայ կոտորումը, դիմեց Սանին և հրաման ձեռք բերաւ, որպէսզի անմեղ մարդերու կոտորածը դադրի, երբ անոնք չեն կոուր իրենց դէմ. և յաջողեցաւ մեծամասնաբար խլամ քաղաքներու, ինչպէս Դավրէժի և Նախիջևանի մէջ քրիստոնէաներուն դէմ ցոյց տրուած բռնութիւնները դադրեցնել տալ (Կիր., 150—151): Այսպէս, հաստատուեցաւ Հայաստանի մէջ կացութիւն մը, որ բոլորովին յուսահատական չէր, սակայն հաստատուն ալ չէր, քանի որ Հայաստան ամբողջովին Մոնկոլ տիրապետութեան չէր ենթարկուած և երկիրին համար տեւական խաղաղութիւն մը չէր ապահովուած:

Ասով հանդերձ, Աւագի իշխանութիւնը մեծ առաւելութիւն մըն էր, քանի որ ներքին ինքնավարութիւն մը կ'ապահովէր Հայերուն:

ՄՈՆԿՈՂ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԺՅՏԱԿԱՆ ՀԵՏԵՒԱՆՔՆԵՐԸ

Հակառակ ցոյց տրուած այս ժամանակաւոր և պարբերական բարեացակամութիւններուն, ինչպէս տեսնուեցաւ, Մոնկոլները իրենց ընչաքաղց և կեղեքիչ բնաւորութեամբ, երբեք չդադրեցան ժողովուրդը հարստահարելէ՝ տուրքի անուճով: Այնպէս որ, ժողովուրդը քամուեցաւ և մեծապէս տկարացաւ Վրահայկական պետութիւնը, որ Մոնկոլ տիրապետութենէն առաջ և մինչեւ Գէորգի Լաշա թագաւորին մահը (+ 1243), երկու ազգերէն բաղկացած միացեալ և նկատի առնուելիք ոյժ մըն էր:

Վրաց այս թագաւորին մահէն վերջ, ներքին անխորհուրդ հակամարտութիւններով և զահուն շուրջ մղուած անիմաստ պայքարներով երկիրը իր միութիւնը կորոյս և երկուքի բաժնուեցաւ, ինչպէս տեսնուեցաւ երկու Դաւիթներու, Թիֆլիսի և Սվանէթի մէջ թագաւորելով (տես. վերը 154 նաև Յ. Մանանդեան Բնական Տեսութիւն, 219 և Արշակ Ալպոյաճեան, Պատմական Հայաստանի Արտաքին եւ Ներքին Սահմանները, էջ 338—339):

Լաշայի որդին Դաւիթ, անգամ մըն ալ յաջողեցաւ միացնել Վրացի և Հայ իշխանները, բայց ատիկա շատ կարճ տեւեց և երկիրը նորէն մատնուեցաւ խռովութեան:

Մոնկոլ տիրապետութեան առաջին քսանամեայ (1236—1256) շրջանին, Հայաստան և Վրաստան զերծ էին ասպատակութիւններէ և արտաքին վտանգներէ, և կը վայելէին ինքնավարութիւն և այլ առաւելութիւններ:

Այս շրջանին Հայաստան կը կառավարուէր Գարագորումէն զրկուած զօրավար—կուսակալներով: Սակայն հարկերու ծանրութեան պատճառով, կային դժգոհութիւններ, որոնք կ'արտայայտուէին հերթական ըմբոստութիւններով: Անկէ յետոյ, յատկապէս Հայաստան սաստիկ կը տառապէր տիրողներուն չափազանց ազահութենէն և անսանձ կողոպուտներէն: Մոնկոլ պաշտօնատարներ չէին գոհանար սահմանուած հարկերով և շարունակ կը պահանջէին ձիեր, զգեստներ, ուտեստեղէն, կտաւ, ոսկի և ուրիշ թանկարժէք իրեր (Պատմ. թաթարաց, 32):

Այսպէս, ապօրէն հարկապահանջութիւնը հետզհետէ կը խստանար և կ'առնէր կազմակերպուած կեղեքումի մը ձևը:

Ինչպէս բացատրուեցաւ, Քիւրք Սանի առաջին գործերէն մէկը եղաւ 1246ին, ամէն կողմ հարկահաններ զրկել: Մերձաւոր Ասիա զրկուած հարկահաններուն պետէր Արղուն, որ տուրքի հաւաքման գործին ընդհանուր վարիչն էր, իսկ Հայաստան եկաւ Բուղա, որ անտանելի կերպով կեղեքեց Հայերը, մինչեւ Քիւրք Սանի մահը (1248):

Այս ծանր բռնութիւններուն չտոկալով, Հայ և Վրացի իշխանները, որոնք միացած էին Դաւիթ թագաւորի գլխաւորութեամբ 1249ին, Թիֆլիս հաւաքուեցան իրենց զօրքերով և ուղեցին ապստամբիլ Մոնկոլ հարստահարիչներուն դէմ:

Այս դէպքը, Պատմութիւն Թաթարաց գիրքին մէջ կը ներկայացուի (Եր. 1870, էջ 31—32), այնպիսի ձևով — գուցէ որոշ նպատակով մը — որ լուրջ ձեռնարկ ըլլալ չի թուիր: Գրուած է որ ըմբոստութեան իբխանացն Վրաց համարեաց առաջի թագաւորին զայլ իբխանսն եւ ասաց զթիւ իբխանացն հազար: Եւ կայր իբխանացն՝ որ ունէր հազար ձիաւոր պատերազմող, կայր՝ որ ունէր հինգ հարիւր, եւ անկաւ բանս այս ի լուր ամենայն թագաւորութեանց, յորժամ էին անուեացեալ յուսել եւ յրմայելն: Եւ յորժամ հաշուեցան եւ համար արարին զօրացն Հայոց եւ Վրաց՝ ասացին զիւրեանցն յաղթող յինել ի վերայ զօրաց Տաթարին եւ բաժանեցին զգլխաւորսն ի վերայ իւրեանց, եւ ԱՅՍ ՈՉ ԹԷ ՈՒՂՈՐԴ ԽՈՐՀԵՑԱՆ ԵՒ ԿԱՄ ԽՕՍԵՑԱՆ, ԱՅԼ ԱՌ ԿԱՏԱԿԱՆՍ, ՋԻ ՊԱՐԱՊ ԵՒ ԱՆՀՈԳ ԷԻՆ Ի ՏԱԻՈՑ, եւ այլ բեմամի ոչ գոյր յերկիրն արեւելից, բայց միայն Տաթարն, որ յամենայն ժամ գային եւ հարկաւ նեղացուցանէին զՎրաց եւ զՀայոց իբխանցն, յոմանց ուղեին ոսկի՝ կտաւ, յոմանց՝ բազայ, յոմանց աղեկ ԵՈՒՆ եւ ձի, եւ այդպէս նեղացուցանէին զնոսա, զաս իմայէն եւ ի թաղարէն եւ ի խալանէն (1) վասն այնորիկ խօսեցան զայդ, ԲԱՅՑ ՈՉ ՈՒՂՈՐԴ, ԱՅԼ ԸՆԴ ԽԱՂՍ ԵՒ ԸՆԴ ԿԱՏԱԿԱՆ:

(1) Տուրքի սեռակներ են այս երեքը:

Այս «կատակ» կամ «խաղ» ապստամբութիւնը որեւէ արդիւնք և յաջողութիւն չունեցաւ (նոյն էջ 32):

Հաւանորէն Վրաստանի թագաւորը իրապէս որեւէ մասնակցութիւն չունէր, այլ Մոնկոլները կ'ուզէին պատրուակ մը ստեղծել, որպէսզի Վրաստանի ուժին վերակազմութիւնը արգիլեն, վասնզի Վարդան (148) և Կիրակոս (178—180) չեն հաստատեր ապստամբութեան ծրագրի մը գոյութիւնը, այլ կասկածի կը վերագրեն:

Վարդան կ'ըսէ թէ «Բանգի կարծիս առին Բաչուն եւ այլ աւագանքին ամբարտաւանութեան եւ ապստամբութեան թագաւորին եւ իսխանացն Վրաց» (հմմտ. Կիրակոս, 179—180): Դաւիթ թագաւորը և մեծամեծները ձերբակալեցին, «կապեցին եւ հասին վնիւ մահու, այլ ի խնամոց վերնոյն արծակեցին ի մահուանէ: Սակայն անթիւս կոսորեցին եւ գերեցին գիւղս եւ ագարակըս, գործեցին խայսառականս ի կանայս» (նոյն). այնպէս որ պատմիչը իրաւունք ունէր ըսելու թէ ՈՂԲը կրկնուեցաւ, ՈՂԸը, (1249) թուին:

Վրաց թագաւորը և ամբաստանուած Վրացի ու Հայ իշխանները ազատեցան մահէ և հարստահարութենէ, շնորհիւ Աւագի որ ծանր հիւանդ ըլլալով, պատգարակով գնաց բարեխօսել և փրկեց զանոնք (Վարդան, 148, Պատմ. Թարգարաց, 32—33, Վրաց Աղբիւրներ, Բ. 57): Աւագ, որ Աթաբէկ և Ամիրպասալար էր Վրաց թագաւորութեան և հաստատուած էր Բջնի ամրոցը, Մոնկոլներու կատարեալ վստահութիւնը կը վայելէր: Իր խօսքը և վկայութիւնը բաւական եղաւ Մոնկոլներուն, մեղմանալու և արձակելու Հայ իշխանները:

Բայց ինչպէս կ'երեւի՝ բոլորովին ալ երեւակայական չէր ապստամբութեան գործը, վասնզի Վրաստանի թագաւորին և իշխաններուն ձերբակալութենէն ետք, հակառակ որ անգլուխ մնացած էին, Թիֆլիսի և Լոռիի շրջակայքը զանազան տեղեր պատահեցան ըմբոստութիւններ, մասնակցութեամբ Հայ և Վրացի գիւղացիութեան (Հայ Ժողովուրդի Պատմութիւն, 211):

Ըմբոստական այս ձախողած ձեռնարկը պատրուակ ծառայեց, որ մասնաւորապէս Սամցխէ և վրացական այլ գաւառներ ենթարկուին կողոպուտի, աւերի և կոտորածի:

Հետեւաբար, առաջին չարիքը, որ Մոնկոլ տիրապետութիւնը կը պատճառէր Հայ Ժողովուրդին տուրքի պատրուակին տակ, անոր կեղեքումն էր և անոր տնտեսական կեանքի քայքայումը:

Մոնկոլ տիրապետութիւնը, իր կեղեքիչ տուրքերուն առնթեր՝ Հայաստանին կը բերէր ուրիշ չարիք մը ևս, ոչ նուազ ծանր և աղէտալի քան առաջինը:

Ինչպէս տեսնուեցաւ, Հայաստանի իշխանները իրենց զօրքերով հարկադրուած էին մասնակցելու Մոնկոլներու հեռաւոր և մշտական արշաւանքներուն: Այս արշաւանքներուն հետեւանքով, Հայաստան կը կորսնցնէր շարունակ իր բնակչութեան թարմ և աշխատունակ մասը ու հետզհետէ ուժասպառ և արիւնաքամ կ'ըլլար: Հետեւաբար, այս զինուորական պարտաւորիչ և հարկադրական օժանդակութիւնը, որ Հայերը մատուցանելու կը բռնադատուէին,

կատարեալ արհաւիրք մըն էր երկիրին համար, ինչպէս կ'ըսէ Յ. Մանանդեան: Տեսանք արդէն՝ թէ Բաչու և Հուլաղու ինչպէս իրենց հետ ունէին դէպի Փոքր Ասիա, Միջագետք, Պաղտատ և այլուր ըրած արշաւանքներուն մէջ, Հայ իշխանները իրենց զօրքերով:

Այս մարդկային զոհարեցութիւնը՝ պահանջուած է ո'չ միայն իրենց տիրապետութեան առաջին տարիներուն, այլ մինչև վերջը: Ստեփանոս Օրբէլեան, իր հօրը՝ Տարսայիճ իշխանին վրայ խօսելով, վեր կ'առնէ անոր մեծ քաջութիւններ գործած ըլլալը և մասնակցութիւնը պատերազմներու, որոնք մղուած են «ի Խորասան, ի Շամ, ի Հոռումս, ի Համայ ընդ Մըսրացւոյն եւ ի Դարբանս» (Օրբէլեան, Պատմութիւն Բ., էջ 170):

Միակ առաւելութիւնը որ ունէր Մոնկոլ տիրապետութիւնը, առաջին շրջանին՝ այն էր որ Արար և Սելջուկ տիրապետութեան շրջաններուն նման, կրօնական հալածանք չկար, վասնզի իրենք ալ տակաւին որեւէ կրօնի յարած չէին և ամէն կրօնք ազատօրէն կը պաշտուէր պետութեան մէջ մինչև ԺԴ դարուն սկիզբը, բացի մի քանի իսլամութեան յարող վեհապետներու կարճատեւ շրջաններէն կամ քանի մը մոլիտանդ պաշտօնատարներու, ինչպէս Արդունի, անցողակի արարքներէն:

Սակայն Մոնկոլ տիրապետութեան Բ. շրջանին (1256—1344) սկիզբէն, շատ բան դէպի չարը փոխուեցաւ և ստեղծուեցաւ դժնդակ վիճակ մը Հայերուն համար:

ԲԱԹՈՒԻ ՓՈՒՆՆՏՄԱՆ ՇՐՋԱՆԸ

Քիուք Խանի մահէն (1248) վերջ, Մոնկոլ կայսրութեան գահուն շուրջ վէճ սկսաւ: Բաթու, իբրեւ Չինկիզի ընտանիքին երիցագոյն անդամը, գերազուցիկ դիրք մը ապահոված էր իրեն՝ «Բանգի նա էր յես Ղանին» (Կիրակոս, 158) «մօտաւոր ազգական, որ ամենից իբխեք, այլ եւ Ղանն առանց հրամանի նորա ոչ նսեք յաթոն» (Կիրակոս, 177):

Վարդան (149), զայն կը կոչէ «մեծ թագաւորն հիւսիսոյ, համագգի Չանգղ Ղանին» և ուրիշ տեղ մը (150) «մեծ կողմնակալն հիւսիսի», և երրորդ տեղ մը (155) «կուսակալ հիւսիսոյ»:

Կիրակոս (105), ևս զայն կը ներկայացնէ «մեծ զօրավարն... որ ի կողմանս հիւսիսոյ»:

Կիրակոս կրկին կը շեշտէ թէ «սա զօրացաւ յոյժ եւ մեծացաւ քան զամենեսին, եւ հնազանդեաց գեղեգեսու եւ ի հարկի կացոյց զաբարհս ամենայն, այլ եւ իւր ազգայինն՝ զնա քան զամենեսին մեծ ունէին, եւ որ թագաւորն էր ի նոցունց՝ զոր Ղան կոչէին, հրամանաւ նորա նսեք յաթոն» (Կիրակոս, 205—207):

Կիրակոս, Մանգոյի ընտրութենէն (1251) ետք, զայն տեղ մը «մեծ թագաւորահայրն եւ զօրապետն» կը կոչէ և ցոյց կու տայ թէ կայսրութեան գործերուն մէջ ան ձայն ունէր: Օրինակի համար Բաթուն տեսնելէ վերջն է որ Հեթում Մանգոյի գնաց: (Կիրակոս, 213—4):

Իր մահէն (1256) վերջ, Մանգոյ Խան, անոր որդւոյն՝ Սարտախին «ես

գիւսանութիւն հօրն իւրոյ ի յետել ամենայն զօրացն, այլ եւ ամենայն հնա-
զանդելոց ի յաւանութեան նորա, եւ երկրորդ իւր կոչիլ, եւ Տալ հրաման
սիրաբար եւ յուղարկեաց զնա ի թուն իւր» (Կիրակոս, 217—218):

*Այսքան հեղինակաւոր անձ մըն էր Բաթու, և անոր առաջարկները կ'ըն-
դունուէին առանց ընդդիմութեան:*

Կիրակոս, Բաթուի այս գերազդեցիկ դիրքը կը հաստատէ, Վրաց թա-
զաւորութեան վրայ խօսած ատեն՝ գրելով թէ, «գալիսն առ նա (Ռուսուզան
թագուհի) դեսպանք երկուց կողմանց՝ ի զօրաց Քաթարին ի մեծ զօրավա-
րէն՝ որ ի կողմանս հիւսիսոյ, որում անուցն էր Բաթու, մօտեւոր ազգական
Ղանին, որ ամենից ի յետեւ, այլ եւ Ղանն առանց հրամանին նորա ոչ նըս-
տէր յարձակուիլ եւ ի միւս զօրավարէն՝ որ ի կողմանս Հայոց, որ Բաշուցն կոչէր,
զալ առ նոսա սիրով խաղաղութեամբ եւ ի յետել տեսութեան իւրոյ նոցին
հրամանաւն»: (Կիրակոս, 177): Ասիկա ցոյց կու տայ Բաթուի հեղինակութիւ-
նը նաև Հայաստանի վրայ:

Նոյնպէս Բաթուի բարձր հեղինակութեան և ազդեցութեան պատճառով,
Կիլիկիոյ Հեթում թագաւորը, իր եղբայրը՝ Սմբատ Սպարապետը զրկեց անոր
1248ին, ինչպէս տեսնուեցաւ (վերը 105):

Գիւղքի մահէն վերջ, Բաթուի առաջարկուեցաւ Մեծ իւանին գահը, բայց
ան մերժեց, և երեք տարի (1248—1251) տեւող իր միջանկեալ իշխանութե-
նէն ետք՝ թելադրեց որ Մեծ իւան ընտրուի: Մանգոյ (1251—1259 +), որ որ-
քան ատեն որ ողջ էր Բաթու (+ 1256) կը գործէր անոր խորհուրդներով:

Այս պատճառով, բոլոր խնդրարկուները միշտ նախ Բաթուի կը դիմէին
և ինքն զանոնք լսելէ ետք, Մանգոյի կը զրկէր:

Կիլիկիոյ Հեթում թագաւորը (1226—1269), անոնցմէ մէկն է, որ 1254-
ին նախ կ'երթայ Բաթուի, «որ ի կողմանս հիւսիսոյ գետոյ առեալ կայր անթիւ
բազմութեամբն որ ընդ նմա առ ափն մեծ եւ անհուն գետոյն, զոր էթիլ
(= Վոլկա) կոչեն, որ մտանէ ի ծովն Կասբից» (Կիրակոս, 211): Բաթուի
այցելելէ ետք, կը դիմէ Մոնկոլներու Մեծ իւանին՝ Մանկոյին, մինչև Փեքին՝
երթալով նկարագրուած ուղիով (Կիրակոս, 221), Սիպերիոյ անապատներէն
անցնելով և Թուրքեստանի ճամբով ետ դառնալով, ութը ամսուան տաժանելի
ուղեւորութենէ մը ետք (տես. վերը՝ 105—106):

Բայց ինչ որ ամենէն նշանակելին է, Հեթում Մանգոյ իւանէն ստացած
չնորհները և արտօնութիւնները (1), առանց Բաթուի վաւերացման և հաստա-

(1) Հեթումի ձեռք բերած հրամաններուն մասին, գրեթէ ոչինչ գիտեմք: Միայն հա-
ւանական կը թուի որ Հեթում իր «սեփական երկիրին» ապահովութեան հետ, հոգացած է
«վերին առաջադրեց արեւելից», այսինքն աշխատած է Հայաստանի մէջ գործադրուած պա-
տուհաններ կամ շարիքներ, (որոնք բարկութիւն բառով կը բացատրէ պատմիչը), սահ-
մանափակելու:

Ասով կարելի է մեկնել Պատմ. Քաթարացի հեղինակին, իր գիրքին մէջ (էջ 34—
35), Արդուի հարկահաւաքութեան համար գործադրած հրեային եւ զարհուրելի շարչա-
րանները նկարագրելէն յետոյ, անմիջապէս աւելցուցած սա շատ նշանակելի տողեր:

տութեան, անհաստատ կը նկատէ և անկէ կ'առնէ հրամաններ, Մանգոյի ար-
տօնութիւնները վաւերացնող: Կիրակոս պատմիչ կ'ըսէ թէ Հեթում զարծին
«եկեալ ի թուն ի յաւանին Քրդին, ի գիւղն վարդենիս, ուր թողեալ էր
զաղիս իւր եւ զկարասի, եւ մնայր զալսեան Բարողի ֆահանայի զոր յու-
ղարկեալ էր առ Բաթուն վերսին, զի ցուցեց նմա զգիրսն եւ զհրաման
Մանգու Ղանին, Ձի Եի ՆԱ ԲՍ ՆՄԻՆ ՕՐԻՆԱԿԻ ԳՐԵՍՅԷ ԼՐԱՄԱՆՍ» (Կի-
րակոս, 216):

*Այսպէս, Մանգոյ թէեւ միահեծան ինքնակալն էր Մոնկոլ կայսրութեան,
սակայն առանց Բաթուի, ոչինչ կ'ընէր:*

Հետեւաբար Մոնկոլ իշխանութեան առաջին տարիներուն եղած կարգա-
դրութիւնները Բաթուի հաւանութեամբ պէտք է կատարուած ըլլան:

Բաթու, որ 1236ին հիւսիսի զօրավար կամ Ոսկէ Հորդանի հիմնադիրը
եղած էր, ապահովաբար Հայաստանի նուաճումէն ետք (1236—1240) երբ
հոն՝ հաստատուն կառավարութեան մը սկիզբը կը զրուէր, ունեցած է իր

«Թակ ֆրիստուպակ եւ բարեպաշտ բազաւորն Հեթում, իբրև յուա-
զայս ամենայն բարկութիւն որ գործեցաւ ի վերին առաջին արեւելից, ապա
վասն սիրոյ ֆրիստեւից ևս առաւել վասն իւր սեպիական երկրին, զնաց բա-
զում զանձիւք առ Մանկու Ղանն, եւ հոգաց զբողոք յերկիրս իւր զայսպիսի
բարկութիւնս: Եւ յորժամ հասաւ առ Ղանն, կամօքն Աստուծոյ մեծարեցաւ ի
Ղանէն: Եւ արարեալ Ղանն մեծ պատիւ եւ հարկիս բազաւորին Հայոց, եւ
զամենայն բանն նորա հոգաց ըստ կամաց նորա, եւ դարձոյց մեծ ուրախու-
թեամբ յաշխարհն իւր»:

Հոս բացօրէն է թէ որքան իր իշխանութեան, նոյնքան Հայաստանի հարստահարութիւն-
ներուն առաջի արեւելու համար կատարած է Հեթում իր երկար ուղեւորութիւնը:

Միայն թէ, որո՞ւն չէ թէ ի՞նչ ձեռք բերած է, վասնզի անորո՞ւն եւ արտօն է «զամե-
նայն բանն նորա հոգաց ըստ կամաց նորա» բացատրութիւնը, որ ոչ խնդրուածը եւ
ոչ ալ շեղուածը կը նշուի:

Միւս Հայ պատմիչներէն, Վարդան (148—9), միայն երկու տողով կը յիշէ Հեթումի
ուղեւորութիւնը, բնական թէ ան «չոքաւ ի Բաթու... եւ անթի առ Մանկու Ղանն
և ըստ արժանոյն մեծարեցաւ եւ դարձաւ յետ տարւոյ, խաղաղութեամբ յա-
թու իւր»: Կիրակոս (213), կը խօսի հրովարակի մը վրայ, որ Մանկոյ տուած է: Պատմիչը
զայն կը կոչէ «հրովարակ նշանաւոր, զի մի՛ ոք ի յետեւսէ նեղել զճոտա եւ զառ-
խարհս նորա, եւ ևս գիր ազատութեան և կեղեցեաց ընդ ամենայն տեղիս»: Այս
տեղեկութիւնը ֆիչ մը աւելի կը լուսարոնէ մեզ: Հեթում իր երկիրը՝ Կիլիկիան ապահոված
է եւ կրօնական պատճառներէ ազատութիւն ստացած է բոլոր կայսրութեան մէջ հայ եկեղե-
ցիին համար:

Վահրամ Բաթուցի (220), կը պատմէ այցելութիւնը իբրև բարեկամութեան դիմում,
զի կ'ըսէ.

«Բանըս սիրոյ՝ եւ գիր առեալ
Ապա վառօք յետս դարձեալ
Եւ գրագում զաւառս առեալ»:

Հայ պատմիչներ, ինչպէս կը տեսնուի շատ սակաւաթու են այս մասին: Միայն Հե-
թում պատմիչ, համաճումն բազաւորին Օշին եղբոր որդին, (Սիսուան, 337 եւ Սզգա-
պատում, 1650), «արձագանգ եղած է» «արտօնական գրոյցներուն», որոնք, ինչպէս
Օրմանեան կ'ըսէ, չէ վարանած խառնել իր պատմութեան, իբր թէ «ի ֆուտոյ իւրմէ լսած»,
վասնզի իր գործը գրած էր հեռուէր եւրոպացիներուն համար, որոնց թերեւս հանելի էին
այդ առասպելները:

ձայնը, իր մեծ հեղինակութեամբ և իր բնականակալը Մեծ Խանին (1241—1246 և 1248—1251):

Պէտք է ըսել՝ թէ Մանգոյի ատեն (1251—1259) արևմտահայկազները դադարած են Հայաստանի մէջ և աւերուած վայրերը՝ նորոգուած:

Թէև որոշ փաստ մը չկայ, սակայն հաւանական է որ հարկերու դէմ կայսրութեան ամէն կողմերը տեսնուած դժգոհութիւնը դարմանելու համար, Մանգոյ և Բաթու համախորհուրդ որոշած էին թէ՛ Մեծ Խանութեան եկամուտները աւելցնելու և թէ՛ Արեւելքի և թէ՛ Արեւմուտքի մէջ հարկահաւաքութեան նոր կազմակերպութիւն մը ստեղծելու համար, սուրբքերու բաշխու-

Պէտք չէ մոռնալ թէ, Հեթում որ լաօն կրօնաւոր դարձած էր, իր պատմութեան բնագիրը ճշմաներէն գրելու ատեն Նիկողայոս Սալկոնի, որ Կղեմես Ե. Պապին հրամանով, Պիկատիա քաղաքը, Հեթումի բերանացի թելադրածները գիրի առած է եւ ապա վերածած լաթիներէն 1307ին:

Այս գործը, «վասն մեծի փառացն Ասուծոյ», աղնասուած եւ եղծուած բնագիր մը ըլլալ կը թուի:

Հեթում պատիչ, որուն ժամանակագրութեան հայերէն բնագիր օրինակը գտնուած է Հեթում Ա. ինչ, Մեծ Խանին երթալը չէ յիշուած բնու, բայց իր գիրքին մէջ կը պատմէ թէ Հեթում Ա. իր թէ Մանկոյ Խանին ներկայացուցած է եօթը խնդրանքներ, որոնք են. 1.— Մանկու ինքն եւ բոլոր թաթարները քրիստոնէս ըլլան: 2.— Թաթարներու եւ Հայերու մէջ մրտնջանաւոր բարեկամութիւն հաստատուի: 3.— Հայերը կարենան բոլոր Թաթար երկիրներուն մէջ եկեղեցի շինել եւ կապալներէ ու տուրքերէ ազատ ըլլան: 4.— Թաթարները, երուսաղէմը Թուրքերէն առնեն եւ քրիստոնէսներուն տան: 5.— Պաղատի Խալիֆայութիւնը ջնջեն: 6.— Թաթարները, ի հարկին Հայ բազում տուրքեան օգնեն: 7.— Ուրբան տեղ ու քաղաք որ Սելյուկները, Հայերէն առած են, Թաթարները եւ առնեն եւ Հայերուն տան. (Հեթում Պատմիչ, 43):

Պարզ ակնարկով մը կը տեսնուի թէ ասոնք իր խնդրանք, նորս իբրևան մը — որպէս էր Հեթում — չէր կրնար գերիշխան վեհապետի մը ներկայացնել եւ կերպով մը անոր հրամայել:

Ըստ Հեթում պատմիչի, Մանկու Խան իրեն իբրևաններուն հետ խորհրդակցելով, իր թէ պատասխանած է որ. 1.— Ինքն Քրիստոնէսութիւնը կ'ընդունի եւ իրենները կը յորդորէ առանց բռնութեան: 2.— Մտնջանաւոր բարեկամութիւն կը շինուի վնասողական եւ պատուազանցողական: 3.— Կը հաւանի որ քրիստոնէս եկեղեցիներ եւ եկեղեցականներ եւ աշխարհականներ մնան ի շինուած ազատութեան: 4.— երուսաղէմի առումը եւ քրիստոնէից յանձնուիլը, կը յանձնարարէ իր եղբորը՝ Հուլաղուի: 5.— Պաղատի Խալիֆայութիւնը ջնջելու պատուով կը յանձնէ Պայտոն գործարարին: 6.— Ամէն ձեռնադրութիւն կը խոստանայ Հայերուն: 7.— Կը հրամայէ որ ինչ որ Հայերուն կը պատկանի, անյապաղ տային ճշգրտանողին:

Այս պատասխաններուն մէջ ալ, շատ պարզ եւ յստակ կերպով կը տեսնուին բաներ, որ արդէն Թաթարներու կողմէն պիտի կատարուէին: Այս կերպով քրիստոնէսութեան հեղինակութիւնը շատ կը մեղմանայ Հայ պատմիչը կամ անոր պատմութեան մէջ գրիչ խաղցնողը:

Օրմանեան, որ կարողիկ եկեղեցիին կամ պապական արքային գործերուն լուստեղեակ է եւ շատ ազդեալ կը հասկնայ անոնց խաղերը, իր կողմէն կ'աւելցնէ թէ «Մանկուի քրիստոնէսայ ըլլալը ժամանակին տարածուած գրոյց մըն էր, և լաթիներուն մէջ ալ խոսուած է, մինչեւ իսկ պատմական դիւանին մէջ այդ մասին յիշատակներ գտնուիլը կը խոսուի. (Կալանաս, 387), և կը պատմուի ևս Լուղովիկոս Թ. Փաղղայի բազում արին կողմէ այդ առթիւ ղեկավարութիւն յղուիլը գլխաւորութեամբ Փաղղայի մուսուլմաններու կողմէ և Բարքոզիմէս Կրեմանացոյ, որոնք իրենց սպարազանքն ուղեւորութեան ճանապարհին ալ մատուցած են 1225ին», (Ազգագրագիտ. 1651):

մը հիմնել նոր ընդհանուր մարդահամարի մը վրայ, որ պիտի կատարուէր բոլոր Մոնկոլ տիրապետութեան ենթարկուած երկիրներուն մէջ:

1252ին՝ Չինաստանի, 1253ին՝ Պարսկաստանի, 1254ին՝ Հայաստանի և Վրաստանի մէջ և յաջորդ տարիներուն, ուրիշ տեղեր, մարդահամար կը կատարուի:

Այս մարդահամարէն ետք, Հայաստան կու գայ կրկին, Արղունը (1) որ Մանգոյ Խան դարձեալ Հայաստան կը զրկէր անշուշտ Բաթուի հաւանութեամբ, վասնզի Վարդան պատմիչ կը գրէ թէ 1254ին «առաջնայ Մանգու Ղանն եւ մեծ զօրավարն Բաթու, զայր մի ոսիկան, Արղուն (2) անուն, որ Գիւղգ Ղանն առեալ էր հրաման վերակացութեան հարկացն արուսի ի հնազանդեալ աշխարհացն եւ զմիւս եւս այր գլխաւորաց ի քանէ Բաթուին, որում անուն էր Թուրա Աղա, հանդերձ այլօք բազմօք՝ որ բնդ նոսա, աշխարհագիր առնել յամենայն ազգս՝ որ բնդ ձեռամբ նոցա էին հնազանդեալ» (Կիր., 209) և «ըրևներ հարկս ըստ գլխոց արանց. բաց ՚ի կանանց եւ ի բուն ծերոց եւ ի մասաղ զղայոց» (Վարդան, 148):

Արղուն իր պաշտօնը խստութեամբ գործադրեց և մեծապէս կեղեքեց Հայերը, անշուշտ մասնաւորապէս Բաթուի մահէն (+ 1256) վերջ, երբ արդէն Հայաստան ենթարկուած էր Իլխանեան իլխանութեան և Հայաստանի համար կը բացուէր Մոնկոլ տիրապետութեան դառնագոյն Բ. շրջանը, որ 1256-էն մինչեւ 1344, Իլխանեաններու վերջաւորութիւնը, պիտի տեսնէր:

ՄՈՆԿՈՂ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ Բ. ՇՐՋԱՆԻՆ. (1256—1344) ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ

Մոնկոլ միահեծան կայսրութիւնը, ինչպէս տեսնուեցաւ, ԺԳ. դարուն կէսին, բաժնուած էր աւատական կարգերով ճորտ իլխանութիւններու կամ ենթաիլխանութիւններու, որոնք բաժնուեցան հետզհետէ կայսրութեան միութենէն (տես. վերջը 98—99, 101—103 և 117—119): Ասոնցմէ մէկն էր Իլխանեան պետութիւնը, որ 1256ին անկախ իլխանութիւն մը դարձաւ (տես. վերջը, 119):

Այս պետութեան մաս կը կազմէր Հայաստան, որ ուժասպառ կ'ըլլար շարունակ, 1254ի մարդահամարէն սկսող հարկահանութիւններու, անողոք խստութիւններու հետեւանօք:

Յանձնարարուած էր Արղունի, Թուրա Աղային և ասոնց օգնականներուն և իրենց հրամանին տակ դրուած զօրքերուն, կազմել Հայաստանի, Վրաստանի և Աղուանից երկիրին և Պարսկաստանի մէջ աշխատող այրերուն ցուցակը, որպէսզի անոր համաձայն հարկ պահանջուէր (3):

(1) Այն որ 1246ին Քիւրմ Խոն անգամ մը դրկած էր Բուղա հարկահանին հետ:
(2) Արղոն, ըստ Վարդանի (148):
(3) Պատմութիւն Թաթարաց (34—35) կ'ըսէ թէ այր մարդիկը հասուած են 15էն մինչեւ 60 տարեկաններ, իսկ կիւրակոս, 10 տարեկաններ վեր եղողներ: Վարդան (148) հարկատուութենէ զերծ կը ներկայացնէ կրօնէն զատ զաւանուստ եւ ծերերը, ինչպէս նաեւ եկեղեցականները:

Ըստ Յ. Մանանդեանի (ՔՅՆԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒՔԻՆ Գ., 250—1), 1254ի մարդահամարին նպատակը միայն դրամական հարկերը աւելցնել չէր, այլ նաև զօրակոչի ենթարկուելիք անձերուն թիւը, վասնզի Անանուն ժամանակագիրը կ'ըսէ թէ, Արղուն մարդահամար պիտի ընէր, և պիտի որոշէր քանակը հեծեալ և հետևակ զինուորներուն, որոնք կրնային պատերազմի երթալ Թաթար զօրավարներուն հրամանին ներքեւ:

Մոնկոլ իշխանութեան քմահաճոյքին ենթարկուած տեղացիներէ բաղկացեալ այս զօրագունդերուն շնորհիւ, Մոնկոլները աւելի գործօն դեր մը կատարել սկսան երկիրին վարչութեան մէջ և միջամտեցին ներքին գործերու: Այսպէս, տեղական իշխանութիւնները, և անոնց ամէնէն զօրաւորը, Վրաց թագաւորութիւնը տկարացաւ, իր զինուորական ուժերը հեռաւոր վայրերու մէջ գործածուելուն համար (տես. վերը 150—3):

Հարկահանութիւնը յաջողութեամբ իրագործելու համար, 1254էն ետք մոնկոլական մասնաւոր զօրագունդեր կազմուեցան Հայաստանի և Վրաստանի համար, որոնք պաշտօն ունէին հսկելու անդորրութեան և իշխաններու վրայ, ինչպէս նաև հարկերու կանոնաւոր և ժամանակին հաւաքումին և գանձարան դրկուելուն:

Այս զօրամասերը կը գտնուէին հրամանին տակ բարձր Թաթար պաշտօնատարներու, որոնք կը կոչուէին Պասաղաներ:

1254ին, Հայաստանի մէջ նոյն պաշտօնը ունէր Արղուն, որուն կիրակոս կու տայ Ոսթիկան տիտղոսը: Օրբէլեան անոր իշխանութիւնը աւելի ընդարձակ ցոյց կու տայ, Արղունը «վազիր եւ պասղաղ կարգեալ ի Մեծ Ղանկն», ցոյց տալով զի վերայ ալեքսանդր Գեորգիան, այսինքն հրամանատար Գեորգիան եւ իբիսեցող արեւելի հարկացն եւ մեծ դիւանին:

1254ի մարդահամարէն վերջ, Հայաստանի մէջ Մոնկոլ տիրապետութիւնը կը կազմակերպուէր և հաստատուն կառավարութեան սկիզբը կը դրուէր ի միաս տեղական ինքնավարութիւններու, վասնզի պասղաղներու ենթարկուած էին քաղաքներու վերակացուները, որոնք Շահնաս կը կոչուէին (Ուղեգրութիւնք, Ա. 423): Նոյնպէս հիմնուեցան կառավարական գրասենեակներ կամ «Դիւաններ, ուր կը պահուէին հարկատուներու տոմարները կամ Տարբարները (Օրբէլեան Բ. հտ. 159, 173 և այլ), Դիւանին քարտուղարները կ'անուանէին Բիթեֆչի, (Պասուքիւն Թաթարաց, 45): Կը յիշուին նաև Բեթբար, (ըստ Մանանդեանի՝ թերեւս նօտար և ըստ Աճառեանի՝ բերդապահ), Տամղանի, (հարկահաւաք կամ բաժար) անունով պաշտօնեաներ:

Այս կերպով իշխանեան տան իշխանութեան ատեն, Հայաստանի մէջ տեղական հողատէր-ճորտերու իշխանութեան տեղ, իսկական Մոնկոլ վարչութիւն մը կ'ստեղծուէր մանաւանդ Հուլաղուէն վերջ:

ԻԼԽԱՆԵԱՆԵՆԵՐՈՒ ՎՈՐՉՈՒԹԻՒՆԸ

Սակայն և այնպէս, անուրանալի է որ Մոնկոլները չեն կրցած ամուր և բարեկարգ կառավարութիւն մը հաստատել: Անոնք անկարող էին կատարեալ ապահովութիւն հաստատելու, վասնզի աւազակաբարոյ, վրանաբնակ և վաչ-

կատուն ժողովուրդներու նկարագիրը ունէին, և ամէնէն առաջ պետական պաշտօնեաներն էին անկարգութեան տարրը կառավարութեան մէջ:

Անոնք չեն կրցած հաստատուն կարգերով կառավարել իրենց նուաճած երկիրները և իրենց պաշտօնեաները սանձարձակ և անպատիժ կերպով կեղեքած և թալանած են հպատակ ժողովուրդները և աւերածութեան մասնած են անխտիր, իրենց տիրած բոլոր երկիրները, և զանոնք անչքացուցած և աղքատացուցած են հակառակ ոմանց սխալ կարծիքին, թէ անոնք տնտեսական բարօրութեան նպաստող վարչաձեւ մը ստեղծած են (հմմ. Յ. Մանանդեան, ՔՅՆ. ՏԵՍՈՒՔԻՆ, 271—272): Միջադպային համբաւով նշանաւոր տեսաբան, տնտեսագէտի մը կարծիքով, Մոնկոլները որոնք աւելի քան երկու դար Ռուսաստանի տիրապետած են, ո՛չ միայն ճնշած են տիրապետեալները, այլ և պղծած և հիւժած են ժողովուրդին ողին: Անշուշտ անոնք Հայաստանի մէջ տարբեր նկարագիր չէին կրնար ցոյց տալ, քանի որ իրենց տիրապետութիւնը հիմնուած էր կարգաւորեալ ահաբեկումի վարչաձեւին վրայ և կը գործադրուէին շարունակ կողոպուտներ և զանգուածային ջարդեր:

Գործելու այս եղանակը, Հայաստանի և Վրաստանի մէջ, շատ ծանր ազգած էր ժողովուրդին վրայ, որ չէ հանդուրժած և միշտ հակամէտ եղած է ըմբոստանալու, հակառակ իր իշխան-վարիչներուն համակերպութեան յորդորներուն: Մոնկոլները, իրենց առաջին արշաւանքներուն շրջանին երբ Հայաստան մտան, որեւէ պատրուակով հոն խուժելով, ամբողջ երկիրը կողոպտեցին ու առևտրական ու ճարտարարուեստական կեդրոնները քարուքանդ ըրին և բնակչութեան մէկ կարեւոր մասը ջարդեցին կամ բռնազաղթի ենթարկեցին:

Իսկ երբ իրենց տիրապետութիւնը հիմնաւորեցին և հաստատուեցան երկիրին մէջ, ժողովուրդին վարի խաւերուն, այսինքն գիւղացիներու և քաղաքացիներու վրձակը անտանելի դարձուցին հարստահարութիւններով և ծանր տուրքերով ճզմելով:

Եթէ Մոնկոլ իշխանաւորներ թոյլ կու տային Հայերուն, կրկին չենցնել իրենց աւերուած երկիրը՝ ո՛չ թէ ժողովուրդին բարիքին համար էր, այլ կ'ուզէին որ անիկա կարենար տոկալ իրենց ծանր հարկաւազահանութեամբ կատարելիք կողոպուտին:

Հայաստան, որ նախ քան Մոնկոլ տիրապետութիւնը կը գտնուէր տրնտեսական զարգացման բարձր աստիճանին վրայ, կորոյս իր առաջնակարգ դերքը, և ո՛չ միայն յետադիմեց, այլ զգալապէս իր բնակչութեանէն դատարկացաւ: (Յ. Մանանդեան, ՔՅՆ. ՏԵՍ. Գ., 373—4):

ՀՈՐԿԵՐԸ

Այս մեծ աղէտին գլխաւոր պատճառը Մոնկոլ հարկերն էին, ինչպէս կը հաստատեն ժամանակակից և ակնատես Հայ պատմիչները՝ (Կիրակոս, (210, 217). Պասուքիւն Թաթարաց, 34—35 և այլն): Ստեփանոս Օրբէլեան, որ իր սոհմին նկատմամբ Մոնկոլներու ցոյց տուած բարեացակամ վերաբերումին համար, Մոնկոլներու նկատմամբ նպաստաւոր տրամադրութիւններ ունի, չի կըր-

նար անոնց կողպտիչ և հարստահարող նկարագիրը ծածկել: Հակառակ անոր որ նախ կը գտվէ, ներկայացնելով զանոնք «Անասուածք եւ անօրէնք, բայց բնութեամբ օրինացն զարդարեալք, ասեցողք աղետի գիշուքեանց եւ ամե-նայն վնասակար գործոց, արդարամիտք առ միմեանս, միամիտք եւ հնազանդք առաջնորդի իւրեանց, իրաւարարք եւ իրաւազատք.» անմիջապէս այս գովա-սանական տողերուն քով կ'աւելցնէ սա ժխտական նկարագիրը. «Իսկ բարու աղեղատք եւ բնականազգիք, նեղիչք եւ կեղեքիչք մարդկան» (Ստեփ. Օրբէլեան Բ. հր., էջ 146—7):

Փրիկ, որ ժամանակակից ըլլալ կը թուի, իր բանաստեղծութիւններուն մէջ շատ տեղեր Մոնկոլ ընչաքաղցութեան և կողպտիչ նկարագիրն մասին ակնարկութիւններ ունի:

Մոնկոլները, մինչեւ 1254, Արդունի աշխարհագիրը կամ մարդահամա-րը, այսինքն իրենց տիրապետութեան առաջին քսանամեակի՝ վախճանը, Հա-յաստանի բնակչութեան կ'առնէին մալ (1), քաղար (2) և ղփչուր (3) կոչուած հարկերը (Պատմ. Քաթարաց, էջ 17):

Մոնկոլները կ'առնէին նաև գլխահարկ, ինչպէս Պատմ. Քաթարաց (էջ 34), կը հաստատէ, գրելով թէ «առնուին այնուհետև զհարկն ի գլխաթուոյ մարդկանն. քանի որ գրեալ լինէր ի քաթարն, եւ այսպէս այլ աւերեցին զաթարհն Արեւելից, զի ի մի փոքր գեղն յիսուն մարդ համարէին, կամ երեսուն: Ի սասն եւ հինգ տարեկանէն ի վերն զամեն համարէին, մինչ ի վացսուն տարեկանն, եւ յամեն գլխոյ որ համարէին վացսուն սպասակ առ-նուին»:

Այս հարկը շատ ծանր էր, վասնզի 60 սպլտակը բաւական կարեւոր գու-մար մըն էր: (Յ. Մանանդեան, նոյն, 276): Արհեստաւորներէն և վաճառա-կաններէն աւելի ծանր տուրքեր կը պահանջէին (Կիրակոս, 210, և Յ. Մա-նանդեան, Քնն. Տես. Գ., 248—9):

Իսկ այն պարտականութիւնը որ ժողովուրդին վրայ գրուած էր, բոլոր երթեւեկող պաշտօնատարները հողաւու, անոնց ձիեր, սայլեր, ուղեցոյցներ և սննդամթերք տալու համար (տես. վերը, 154), եամ կը կոչուէր. (նոյն 279):

Ասոնցմէ զատ կային բազմաթիւ զանազան տեսակի տուրքեր, ինչպէս Տամդա (= բաժ) և այլն, որոնց թիւը մինչեւ 15ի կը բարձրանար (Ալիշան, Շիրակ, 91):

Այսպէս ծանր տուրքերու տակ կը հեծէր ժողովուրդը, որուն մեծագոյն դժբախտութիւնն այն էր, որ թէ՛ հարկը ծանր էր և թէ՛ հարկահաւաքները զեղծարար և բռնաւոր:

Պէտք է խոստովանիլ թէ Իլխանեան հարստութեան սկիզբները, Հուլա-

(1) Հաւանօրէն համապատասխան խարտեքի, հողային տուրք մըն էր, որ հնչուցն դրամով կը հաշուուէր. (Յ. Մանանդեան, Քնն. Տես., 275):
(2) Տասանորդին պէս բերէն առնուած տուրք մըն էր կար շեղին քաղար» եւ շեղա-քաղար»: Հստ Յ. Մանանդեանի, կը կարծուի զօրին համար պահանջուած պարեհահարկն էր եւ ծանր հարկ մըն էր:
(3) Ղփչուր, անասնափակ կամ առօտեղիի հարկն էր: Անասններէն բացէն մէկը կ'առնէին:

ղուի և իր որդւոյն Ապաղա խաներու ատեն, բաւական տարբեր էր կացու-թիւնը: Հայաստանի հարկերը խիստ ծանր էին, սակայն երկիրին ներքին վի-ճակը համեմատաբար տանելի էր, որովհետև այն հօջր իշխանները, խստու-թեամբ կը վարուէին աւազակութեամբ դբաղող Մոնկոլ խումբերու հետ և զա-նոնք կ'արգիլէին անասնձ բռնութիւններէ և կողպուտներէ:

Այսպէս, երբ Հայ և Վրացի իշխաններ Ապաղայի բողոքեցին իր իսկ եղբորը՝ Թագուտարի դէմ, ան նկատի առաւ: Պատմութիւն Թաթարացի հեղի-նակը կը պատմէ թէ Թագուտար այոյժ եսացաւ հեծելով եւ զանձով ոսկ-նակը կը պատմէ թէ Թագուտար այոյժ եսացաւ հեծելով եւ զանձով ոսկ-նով եւ ամենայն բնչիւք, զի երեք հարիւր ուզօ եւ հարիւր յիսուն սայլ զգանձն եւ զմալն սանէին, քող զընկս ձիոցն եւ զհոթիցն որոց քիւ ոչ գոյր, եւ եր քիւ հեծելոցն քառասուն հազար, անուանիք եւ յոյժ պատերազ-մողք եւ աներկիւղք յամենայն տեղիս, զի զկարեւան երկրին կոտորէին աւա-զակութեամբ պահելով ի գիւհերի զնանայարես, եւ զամենայն ինչսն առ-նուին զկարեւանին որ գնային ի քաղաքէ ի քաղաք: Նոյնպէս եւ զփոքր գե-ղօրես ի գիւհերի ձեռէին եւ զամենայն ինչսն եւ զչորտօսանիսն սանէին եւ զմարդիկն նետով անողորմ խոցէին, նոյնպէս եւ երբային ի վաներն եւ զժամարար երեցնին զլիւսվայր կախէին եւ աղ եւ ունջ խառնեալ ածէին զծամարար երեցնին զլիւսվայր կախէին եւ աղ եւ ունջ խառնեալ ածէին ընդ էրքսն ժամարարացն, ասելով, բերեք գինի ձովին շափ եւ միս սարին շափ: Այլ եւ արարին ի բազում տեղիս, զի զեանն ագին բռնել յային ա-բեղայցն բերանով ի վաներն՝ վասն գինի չուցելոյ ոլորմելեացն. զի այս եր եղումն նոցա, կամ սալ գինի քուլելոյ եւ սանելոյ որչափ ուզէին, եւ կամ այսպէս քուլելոյ զեանն ագին ու պէս գրեցաք» (Պատմ. Քաթարաց, 65—66):

Եւ երևակայել թէ աւազակային, անոպայ, վայրազ և ոճրագործային այս արարքներուն հեղինակը և վարիչը, պետութեան վեհապետին հղայւրն էր:

Ասով հանդերձ, ինչպէս պատմագիրքը կը վկայէ, թէ՛ Հայ և թէ՛ Վրացի իշխանները կը համարձակէին բողոքելու և ներկայանալու Ապաղա Խանին: Անոնք բռնակցին զուսերես իւրեանց առաջին Ղանին, եւ ասացին կամ զԹագուտարն սալ ի ձեռս նոցա, իւր հեծելովն, կամ զիւրեանցն կոտորել առաջի իւր, եւ ոչ տեսանել զայնուիսի նախասիսն որ առնէին առ եկեղե-ցիսն իւրեանց եւ առ եկեղեցականսն, նոյնպէս եւ այլ Տաթար զօրն գան-գասեցան, ասել քէ ի դուրս զմեզ այլ կու ձեծեն զօրք Թագուտարին եւ զմեք ձիանն առնուին: Նոյնպէս եւ Ղանն զանգասեցաւ առաջի Հայոց եւ Վրաց զօրացն, այլ եւ իւր Տաթար գլխաւորացն եւ ասէ. «Թագուտարն մեծացաւ եւ հարսացաւ, եւ զմեզ չէ ի մռել, եւ զմեք ասախն չէ ի յառնել եւ կամի աւերել զերկիրն իւր, անասախ կալովն եւ իւր հեծելոյն» (Պատմ. Քաթարաց, 66):

Ապաղա Խան հրամայեց 100,000 Թաթար, Հայ ու Վրացի զօրքերուն, իրենց բոլոր ուժովը յարձակիլ Թագուտարին վրայ և անխնայ կոտորել անոր զօրքը և զինքը ձերբակալելով տանիլ իրեն: Հայ և Վրացի զօրքերը ասիկա իմանալով, շատ ուրախացան որ իրենց երկիրը պիտի ազատի այդ հրէչէն: Թագուտար ապստամբեցաւ (տես. վերը, 122) և փախաւ Ափխազիայի կողմերը: Թաթար զօրքերը, Չարմաղանի որդի՝ Սիրամանի հրամանատարութեամբ

յարձակեցան Թագուտարին զօրքերուն վրայ և անխնայ կոտորեցին հեծեալները, և ասոին ամենայն գանձս նորա, եւ զինքն եօթն հարիւր մարդով և տարին Սանին (Պատմ. Թաքարաց, 67), ձերբակալուած: 1269ին Թագուտար բանտարկուեցաւ Հերի և Ջարեւանդի մէջ (Յ. Մանանդեան, ՔՅՈ. Տես. Գ., 296):

Ուրեմն, Ապաղայի ատեն (1265—1282), տակաւին արդարութիւն ընելու և զրկանքներու դէմ մաքառելու տրամադրութիւն կար:

Թերեւս նոյն արդարութեան իղծով — թէև կասկածելի է — 1273ին, Ապաղայի հրամանով, Արղուն զարծեալ մարդահամար մը կատարեց Հայաստանի և Վրաստանի մէջ (Ստեփ. Օրբէլեան, Ժամանակագրութիւն, 27 և Մխիթար Այրիվանեցի, 68):

ԿԵՂԵՔԻՉ ԵՒ ԱՊԱԿԱՆՈՒԱԾ ՎԱՐՉՈՒԹԻՒՆ

Բայց ինչ օգուտ որ ապականուած էր կառավարական վարչութիւնը և կարելի է խորհիլ թէ ի՞նչ աստիճան, որ Թագուտար, այդ զարուերի աւագակը, կը յաջողէր իր եղբորը՝ Ապաղայի, ոտնակոխ ընելով օրինաւոր ժառանգին՝ Արղունի իրաւունքը և երկու տարի (1282—1284) զահուն վրայ կը մնար (տես. վերը՝ 123) և վրէժ կը լուծէր իր հակառակորդներէն:

Իլխանեան վեհապետներուն մէջ Ղազան Մահմուտ Սան (1295—1304), իբրև վեհապետ, ինչպէս տեսնուեցաւ (վերը՝ 127), աշխատած է կառավարել իմաստութեամբ և արդարութեամբ և կանոնաւորել տուրքերու գանձումը, բարեկարգել դատարանները և քաջալերել առևտուրը և արդիւնաբերութիւնը: Այս մտադրութեամբ Ղազան Սան թեթեւեցած է տուրքերը (Յ. Մանանդեան, ՔՅՈ. Տեսութիւն Գ., 281), որոնց գանձման եղանակը, իր վէճերը Ռաշիտ էտտին կը ներկայացնէ այնպիսի ձևով մը, որ արդարեւ դառն էր: Ան կը պատմէ թէ յաճախ կը պատահէր որ քաղաքի մը կամ գիւղի մը բնակիչները իրենց տուններուն դուռները կը փակէին քարերով և իրենք կը մտնէին կ'ելլէին տանիքէն: Երբ հարկահաւաքները շրջիլ սկսէին՝ անոնք կ'ապաւինէին տեղացիներէն որևէ անդրամի մը օգնութեան, որ անոնց կը ծառայէր որպէս ուղեցոյց: Անմիջապէս որ բնակիչները հեռուէն հարկահաւաքը տեսնէին, ապաստան կը փնտռէին և տանիքէն վար կը ցատկէին և կը կոտորէին երբեմն իրենց ոտքերը: Եթէ տուրք հաւաքողները չյաջողէին փախչողները ձերբակալել՝ անոնք կը բռնէին անոնց կիները, կը քշէին զանոնք ոչխարի հօտին պէս թաղէ թաղ և կը տանէին իրենց պետին մօտ: Այնտեղ կապելով զանոնք կը կախէին իրենց ոտքերէն և այնպէս կը ձեռնէին որ օդը կը թնդար անոնց լացուկոծէն. (Յ. Մանանդեան, նոյն, 285):

Հայ պատմիչները կը հաստատեն և կը նկարագրեն տուրքերու գանձման համար գործադրուած վայրագութիւնները:

Պատմութիւն Թաքարաց (էջ 21), կը հաստատէ թէ ւե՛հ եւ անհարկ իւխանքն Վրաց եւ Աղուանից, եղեն ընդ հարկաւ նոցա՝ որ կամաւ եւ որ ապականայ, եւ թային անխափան զամենայն սահմանեալ հարկսն: Նոյն պատմիչը (էջ 35), անոնց անդթութիւնը կը պատմէ հետեւեալ ստակալի պատկե-

կով. «Թէ ո՛ր փախչէր կամ քաֆչէր, յորժամ ըմբռնէին, կապէին անողորմ ձեռս ի յեսս եւ դալար գաւազանօք ձեծէին, մինչ զի մարմինն ամենայն տո՛րեք եւ յարեմնէն շաղախէր եւ ապա անողորմաբար զկասաղի շներն իւրեանց, զոր սովորեցուցեալ էին ուսել միս մարդոյ, ՚ի ներս քողովն եւ ուսել թային զօտապեալ եւ զչունելու՛ր քիսոնեալսն»,

Իսկ կիրակոս Գանձակեցի կը պատմէ թէ ինչպէս աշխարհագիրը ըրաւ Արղուն, որպէսզի կարենայ «յամենեցունց պահանջել խստագոյն հարկս՝ աւելի քան զկար մարդոյն, եւ սկսան չփառել, եւ նեղէին անհնարին կսսանօք եւ չարչարանօք եւ գելոցիւք, եւ որ քազչէր՝ ըմբռնեալ սպանանէին եւ որ ոչ կարէր հատուցանել գհարկն՝ զմանկունս նոցա առնուին ընդ պարտուցն, քանզի պարսիկ թանկահաւաս (իմա՛ մահմետական) սպասաւորօք քոչէին...: Այսու ոչ բաւականացան, այլ եւ զամենայն արուեստագէտս եթէ ի քաղաքս, եթէ ի գիւղս՝ զամենայն ի հարկի կացուցին, այլ եւ զծովակս եւ զլիճս ձկնորսաց եւ զերկաքահանս եւ զգարբինս եւ զգարարս (1) եւ զի պիտոյ է մասնաբար ասել, զամենայն դուռն ջահից հատին ի մարդկանք, եւ ինքեանք միայն ջահէին, եւ զամենայն աղահանս առին որ ի Կողբ, եւ յոր այլ կողմանս կողմանս: Նաեւ ի վանառականացն բազում ինչ ուսեալ եւ ջահեալ, կուսեցին բազում գանձս ոսկւոյ եւ արծաթոյ եւ ականց պատուականաց, եւ այսպէս զամենեսեան սղացուցեալ, վայիւ եւ աշխարով լցեալ զաշխարհս, քողին չար ոսթկանս ի վերայ աշխարհացս, զնոյն պահանջել յամենայն ամի նովին համարով եւ գրով» (Կիրակոս, 210):

Ինչ որ ամէնէն ցաւալին էր, ինչպէս ամէն ժամանակներու մէջ, նոյնպէս Մոնկոլ տիրապետութեան շրջանին, տիրապետողներուն հաճելի ըլլալու համար, անոնց ստրուկ գործակալներ պակաս չեն եղած, ինչպէս կիրակոս Գանձակեցի (210), անշուշտ դառնութեամբ, կ'արձանագրէ իր պատմութեան մէջ, գրելով թէ ասլլ եւ իւխանք սեաբ գաւառաց՝ նոցուն (Մոնկոլներուն) գործակից լեալ ի նեղելն եւ ի պահանջելն, վասն իւրեանց ջահելոյ»:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՔԱՅՔԱՑՈՒՄԸ

Ռաշիտ էտտինի վկայութեամբ, զեղծումներու պատճառով, տուրքերու հաւաքման ատեն, ոչ միայն կը սնանկանային քաղաքացի և գիւղացի աշխատաւորները, այլ նաև յաճախ դատարկ կը մնար Մոնկոլ պետական գանձը:

Երբ Ղազան Սան (1295—1304), ուղեց բարեփոխել պետական վարչութիւնը և ժողովուրդին հարկ տալու կարողութիւնը բարձրացնել, տեսնուեցաւ որ գիւղացիներէն շատերը այլևս անկարող էին մշակել իրենց հողերը, որովհետեւ ոչ լծկան անասուն ունէին և ոչ սերմնացու:

Այս պայմաններուն մէջ՝ ի՞նչպէս և ինչո՞վ տուրք պիտի տային: Այնպէս որ Ռաշիտ էտտին, որ Ղազան Սանի վէճերն էր և մօտէն ծանօթ, Մոնկոլ կառավարութեան հաստատած կարգերուն, կը պատմէ թէ Մոն-

(1) Ոմանք պաղլեղի բովեր կը կարծեն այս բառը, վասնզի հայերէն օիպ = բրնձէն օտապ կ'ըսեն պաղլեղին, իսկ այլ գեղագործ կամ սպարիչ կը հասկնան այս բառով:

կող տեղական իշխանութիւնները՝ բասղաղները, շահնաները և անոնց ստորադաս պաշտօնեաները մեծ մասամբ կը գործակցէին հարկահաններուն և կապալուաններուն հետ, որով հարկատու գիւղացիները և արհեստաւորները խիստ կը հարստահարուէին ու յաճախ ստիպուած կ'ըլլային իրենց տարեկան հարկը վճարել քանի մը անգամ:

Ռաշխտ էտտին շատ իրաւամբ գրած է թէ, կառավարական այս զի շատիչ դրութիւնը ժողովուրդը հասուցած էր կատարեալ անանկացման և անանկարող ըլլալով խաղաղօրէն աշխատիլ և ապրիլ, կը լքէր իր հողը և գործը և կը փախէր (Յ. Մանանդեան, ՔՅԵ. Տես., Գ. 284):

Նոյն վիճակը կը հաստատէ Ֆրիկ ևս՝ իր բանաստեղծութիւններուն մէջ ողբալով (տես. նոյն): Հետեւաբար Մոնկոլներու կեղեքումները, իրենց համար ալ աննպաստ հետեւանքներ կ'ունենար, և տուրքերու հասոյթները հետզհետէ կը պակսէին:

ԺԴ. դարուն առաջին կէսին ապրող Համտուլլահ Ղազուինի Պարսիկ պատմագիրը և Մոնկոլ բարձր պաշտօնատարը, կը հաւաստէ թէ նոյն դարուն 40ական թուականներուն, Մոնկոլ պետութիւնը Պարսկաստանէն, Հայաստանէն և Վրաստանէն կը գանձէր չափազանց դոյզն քանակութեամբ տուրք: Իր ցոյց տուած հաշիւներուն համաձայն, ԺԴ. դարուն գանձուած հարկը միայն 10-20 առ հարիւրն էր Սելջուկեան շրջանին՝ ԺԱ.-ԺԲ. դարերուն գանձուածին (տես. Յ. Մանանդեան, ՔՅԵ. Տես. Գ., 389):

Սուտապէնտէ իմանին (1304-1315) իշխանութեան ատեն՝ Հայաստանի զանազան կողմերը՝ հարկահանները անպատիժ կը նեղէին ու կը կեղեքէին Հայերը, և անոնցմէ կը պահանջէին կրկնակի և ապօրինի հարկեր:

Նոյնիսկ անչափահասներէ հարկ կ'առնէին (1): Բազմաթիւ ձեռագիրներու յիշատակարաններ կը հաստատեն այս անիրաւ կեղեքումները (տես. Յ. Մանանդեան, ՔՅԵ. Տես. Գ., 316):

Մասնաւորապէս Հիւսիսային Արեւելեան Հայաստանի քաղաքներուն վիճակը խիստ տագնապալի էր, տրուած ըլլալով որ անոնք կորուսած էին իրենց առեւտրական նախկին միջազգային կարեւորութիւնը, վասնզի տարանցիկ (քրանզիթի) առեւտուրի ճամբաները տեղափոխուած էին (հմտ. Յ. Մանանդեան, նյն. 318):

Մասնաւորապէս, ճոխ ու հարուստ Անիի տնտեսական ծանր կացութիւնը յստակ ցոյց կու տայ 1301 թուականով Զաքարեան Աղբուղայի հետեւեալ արձանագրութիւնը.

«ԹՎ. ՉԾ (= 1301) Շնորհիւն Ասուծոյ, ես Աղբուղես որդի Իւանէի, քոռն մեծացն Զաֆարիայի, եկի յԱնի, հրամանաւ Շահնեահի, տեսայ զհաղափա աղբասացեալ եւ խիտ ի վեր մնացել. զի շատ հարկ եր ի վերայ դրած, որ ի սկզբանէ չէր եղել: Ես Գ. հարկ ի վեր կալա վասն երկար կենդանութեան եւ արեւասութեան եղբարցն իմոց Շահնեահի եւ իմ, եւ վասն իմ

(1) Գլխաւոր վանք 1314ին գրուած ձեռագրի մը յիշատակարանին համաձայն՝ «համարագրն ի վայու ձորս եկին, ու մինչև ի յամասական օղայն համարէին» (Ալիւսան, Հայաստանում, էջ 538):

նախնեաց գերեզմանին համար քողի զեզիցն հազրն, զկովին համբելեհ, զոյխարին աղլիակն. եթէ ոք յիմ ազգէ եւ քէ այլ ուսեմ որ զյիւսասակս մեր հաստատուն պահէ արհնի յամենակալ Բանէն Ասուծոյ»:

Շարունակութեան մէջ, քահանաներէն ալ հարկ առնելը առկախելու և այլ տուրքերու ջնջումին մասին կը խօսի. (տես. Ալիւսան, Շիրակ, 62, Կ. Կոստանեանց, Վիճակն Տարեգիրք, 151, Յ. Մանանդեան, ՔՅԵ. Տես. Գ. 317):

Աղքատացած Անի քաղաքի հարկերու թեթեւացման մասին տեղեկութիւններ կուտան նաև Աթաբէկ Շահնշահի կնոջ և Սարգիս Միլենց Բաժրարի 1320 թուականով արձանագրութիւնները (Վիճակն Տարեգիրք, 160):

Մասնաւորապէս Անի քաղաքի և ընդհանրապէս ամբողջ Հայաստանի տնտեսական քայքայումը և աղքատացումը նկարագրուած է Անիի Մանուչէի մզկիթին պատին վրայ փորագրուած Ապու Սայիտի արաբատառ պարսկերէն արձանագրութեան մէջ (1320-1335 թուականներուն), ուր պատուէր կը տրուի քաղաքին ոստիկաններուն չնեղել բնակիչները և չպահանջել կարգ մը տուրքեր:

Ահա այդ կարեւոր արձանագրութիւնը (1):

«Ասուած կը պարունակէ իր անբաւութեան մեջ իր ծառաները: Ապու Սայիտ Պահասուր Խան: Հրով արսակ (եառլիխ): Երկիրի երեսին ներկայ քաղաւորի մայրաքաղաքէն՝ աշխարհի Սուլթանին, որ երկրաւոր աշխարհի ու հաւաքի փառն է եւ որուն քաղաւորութիւնը Ասուած քող յախտեցական ընէ: Քանի որ Արեւելէն մինչև Արեւմուտք, աշխարհի բնակիչները կը գրեցուն անոր գորութեան եւ արդարութեան ներքեւ՝ քող Ամենակալն Ասուած առաւելապես կտրուկ ընէ անոր սնօրինութիւնը եւ հրամարը:

Այս է անոր կարգադրութիւնը: Քանի որ երկիրին մակերեսը ենթակայ է անոր հրամանին եւ անոր գրիչին շարժումէն կախում ունեցող Գիւանի կարգադրութիւնը՝ քող ոչ ոք չհամարձակի որեւէ բան պակսեցնել կամ աւելցնել, քող բացի քամոյսին եւ արդար մախնէն, ուրիշ ոչինչ չառնեն եւ քող ոչ ոքէն խալանի, նեմերիի, քարիի պատուակով բան մը չպահանջեն. անոր համար որ ասկէ առաջ Անի քաղաքին մեջ եւ Վրաստանի այլ քաղաքներուն մեջ խալանի, նեմերի անարդար յատկացումներու ու քարիի պատուակով ապօրինի տուրքեր կ'առնէին եւ բռնութիւն կ'ընէին եւ կը գործադրէին, եւ երկիրը սկսաւ ամայանալ, հասարակ ժողովուրդը ցիրուցան եղաւ եւ քաղաքին քաղաքայ սանուտերները ձգեցին խալանի եւ դռնագրիի պատճառով իրենց անշարժ ու շարժական գոյքը եւ ընտանիքը եւ հեռացան ըսելով Ամենակալն Ասուած չպակսեցնէ Ձեր գլուխին վրայէն իր բարձր հովանին...»:

Այս արձանագրութենէն կը հասկցուի որ Անիի և ուրիշ վայրերու բնակիչները ծանր և ապօրինի հարկերու պատճառով, կը ձգէին երկիրը և կը

(1) Ալիւսան (Շիրակ, 56), եւ Յ. Մանանդեան (ՔՅԵ. Տես. Գ., 317-8) քաղաքաւորութիւնը տուած են այս արձանագրութեան, մին գրաբար եւ միւսը՝ Արեւելեան Հայերու քարթառով: Ես, Յ. Մանանդեանին քարտուղութիւնը Արեւմտահայերէնի վերածեցի:

գաղթէին, և Ապու Սայիտ՝ որպէսզի երկիրին դատարկացման առաջքը առնէ և կասեցնէ գաղթը, կ'ուզէ պաշտպանել ժողովուրդը՝ զայն կեղեքող ապօրինի հարկերէն: Ըստ Յ. Մանանդեանի, հաւանօրէն Ապու Սայիտը շրջանին (1316—1335), կը վերաբերի նաև Գրիգոր Աղայի և Յովհաննէս Տանուտէրի անթուական արձանագրութիւնը, որ կը գտնուէր Անիի Աւագ դրան վրան:

Այս արձանագրութեան համաձայն, Գրիգոր Աղան և Յովհաննէսը՝ թեթեւեղութեամբ համար Անիի բնակչութեան ծանր տուրքերը, կը ջնջէին նախկին տուրքերէն շատերը:

Ահա այս շատ նշանակելի արձանագրութիւնը.

«Գրութեամբն մարդասիրին եւ անմահ Բանին Ասուծոյ եւ վասն յերկար կենդանութեան Արփայից Արփային Ասուածադիր փաթեահին եւ Ասուածիմաստ իեխանաց իեխանին, աշխարհաւեկն եւ ի քաղաւորութեան Վրաց աշխարհիս, որ եղեւ մայրաքաղաք Անի խառնչու եւ ի թերութեան քաղաքիս Ասուածասեւ պատճառացն Գրիգոր Աղին եւ Յովհաննէսի եւ յեպիսկոպոսութեան սեւ Յովհաննէսի. որոմամբն Ասուած հայեցաւ ի դժուարիւն քաղաքիս եւ խորհուրդ բարի ծագեց ի սիրս պարտացն Գրիգորի եւ Յովհաննէսի, որ զքաղաքս մեր նորոգել, շինեցին եւ զամենայն հարկապահանջութիւն բարձին՝ զվալ եւ զքաղաք, զհեծել, զսփիչուն. [= զըրփչուն], զախարքամարան՝ եւ զղոցազիրն ի բաժ ի դաղմա եւ ի մուսայիպն դարձուցին եւ զարոճին հարկն որ յետոյ ի շարաց դրած եր՝ զկապալն յեպիսկոպոսէն բարձին եւ յառաջին սահմ...» (Վիմական Տարեգրիք, 221, Ալիշան, Երեւակ, 40, Յ. Մանանդեան, ՔՅՏ. Տես. Գ., 318—9):

Ասոնք ակներեւ ապացոյցներ են և ցոյց կու տան թէ կեղեքիչ և ապօրինի տուրքերով ժողովուրդը ո՛ր աստիճան տնտեսական անձկութեան, աղքատութեան, անչքացման և յետադիմութեան մատնուած էր:

Մեր երկիրը չարաչար տուժած էր ձէլալէտտինի, Չարմաղանի և Բաշուի արշաւանքներու շրջաններուն, վասնզի աւերուած էին շատ մը քաղաքներ, Չարդուած և գերի տարուած էին հազարաւոր բնակիչներ, և փճացած էին անհամար նիւթական արժէքներ, ինչպէս կը դիտէ Յ. Մանանդեան, (ՔՅՏ. Տես. Գ., 287):

Համտուլլահ Ղազուինի ժամանակակից պարսիկ պատմագիրը, որ միևնոյն ատեն Մոնկոլ բարձր պաշտօնատար մըն էր, իբրև գիտակից անձնաւորութիւն, իր գործին մէջ իրաւամբ կը նախատեսէ թէ աւերները և Չարդեբը այնքան մեծ էին, որ Մերձաւոր Ասիա, առջի բարեկեցիկութիւնը և բարօրութիւնը ունենալու համար, երկար դարերու պէտք պիտի ըլլար (Յ. Մանանդեան, նոյն, Գ., 287):

Նախատեսութիւն որ կատարելապէս իրականացած է դժբախտաբար:

ԿՐՕՏՔԻ ՀԱՄԱՐ ՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆ ԶԷ ԳՈՐԾՈՒՈՑ

Կրօնական լայնախոհութիւնը որ Մոնկոլները ցոյց տուած են Հայաստանի մէջ, հաւատոյ նահատակներու շարանը դադրեցուցած է:

Մոնկոլները, ինչպէս տեսնուեցաւ, իրենց դէպի Արեւմուտք արշաւներէն

առաջ, շատ պարզ կրօնք մը ունէին: Երբ չփուժ ունեցան ուրիշ աշխարհներու հետ, ամէն կրօնք քարոզուեցաւ իրենց կայսրութեան մէջ՝ ուր իրապէս պետական կրօնք մը և ուրիշ կրօնքներու դէմ հալածանք չկար:

Եւ որո՞ւ, ի՞նչ կրօնքի համար պիտի ըլլար հալածանքը, քանի որ Մոնկոլները որոշ կրօնք մը չունէին հասարակաց և այլազան կրօնքներու կը հետեւէին: Ասով հանդերձ, պատահօրէն գործադրուած են վայրագ արարքներ, որոնք կրօնական հալածանքի երեւոյթը ունին, սակայն իրենց խորքին մէջ բնաւ ուէ որոշ կրօնքի դէմ չեն:

Այսպէս, կը յիշատակուի Սաչէնի Հասան Ջալալ իշխանի նահատակութիւնը 1251ին (Ազգապատմ., 1671—2), բայց բոլոր պարագաները ցոյց կու տան թէ, ան հարկահան Արղունի անձնական ատելութեան զոհ գացած է, վասնզի Հասան Ջալալ Արղունի դէմ գանգատելու համար, Բաթուի դիմած էր, և այսպէս իրեն դէմ գրգռած էր անոր ատելութիւնը, ինչպէս նաև հաւանօրէն Հուլաղուի — որուն դէմ ալ էր Բաթուի եղած դիմումը — որ Արղունի առաջարկով անոր սպանութիւնը հրամայեց:

Նոյնպէս ունինք յիշատակութիւնը զանգուածային հալածանքի մը, որ իբր թէ 1257ին կատարուած է Հուլաղուի Հայաստան գալէն ետք և Պաղտատի արշաւանքին ձեռնարկէն առաջ: Պատմութիւն Մոնկոլագի հեղինակին վաւերականութիւնը բաւական կասկածելի պատմութեան համաձայն, «եկին յարեւելից, ուստի Մեծ Ղանն եր՝ եւթն զանի որդիք, ամենն դուամն մի հեծելով, եւ մի դուամնն եր երեսուն հազար: Եւ եւ անուանք նոցա այս, առաջին եւ մեծն ի նոցանէ Հոյլաու (1), որ եր եղբայր Մանկու Ղանին, երկրորդ Խուլն (2), որ եւ զինքն եղբայր Ասուծոյ ասեւ, եւ ոչ ամաչեւ. երրորդն՝ Բալխսէն (3), չորրորդն՝ Տուքար (4), հինգերորդն՝ Թագուդարն (5), վեցերորդն՝ Ղաթաղանն (6), եւթներորդն՝ Բաւրաղանն, եւ էին սոքա անհնազանդ միմեանց եւ յոյժ աներկեղ եւ մարդակեր: Իսկ ի գալն որ եկին, ամենն կառօք եկին, եւ կառօք օրջէին, մինչ զի զլեառն եւ զբլուրս հարթէին աշխարհովն արեւելից, վասն հեթ գնալոյ կառացն եւ սայլիցն:

Իսկ այն գլխաւորն որ զինքն եղբայր Ասուծոյ ասեւ, եկն ընդ մեջ երկրին եւ կոխեաց անողորմաբար զսառապեալ քրիստոնեայսն, եւ զփայտեայ խաչ ուր եւ զսանքին ի ճանապարհս եւ ի լերինս կանգնեալ. զամենն այրէին, եւ ոչինչ իրօք ոչ յազենային, այլ եւ զվանորայսն որ կային յերկրն ուր եւ զսանքին առաւել եւս կոխէին ուսելով եւ ըմպելով, եւ զպատական քանակայսն կախէին եւ ձեծէին անողորմաբար»: (Պատմ. Թաքարաց, տպ. Երուս., էջ 35—36):

- (1) Ծանօթ եւ միւս պատմագիրներէն ալ յիշուած իլխանեան ցան հիմնադիրն է:
- (2) Կիրակոս, Ղալ կամ Ղալի ուղղագրած է անուր այս զօրավարին (218, 220 եւ 232):
- (3) Կիրակոս, 218, 220 եւ 232, «Բալխս Թաքար» կը կոչէ:
- (4) Կիրակոս, (218), Տուքար կը կոչէ:
- (5) Թագուսար կամ Տանգուսար՝ Ապաղայի եղբայր (տես. վերը՝ 123—4):
- (6) Ջայն կը յիշեն Վարդան (144) եւ Կիրակոս (129, 220 եւ 232):

Չարմանալի է որ, Վարդան, բայց մանաւանդ Կիրակոս, այս իշխանները յիշատակելով հանդերձ՝ բնաւ ծանօթ չեն Ղուլի այս արարքներուն:

Կիրակոս, որ Ղուլի համար կ'ըսէ թէ «գոր մեմք իսկ տեսնեմ», բնաւ չ'ըսեր այն բաները, զորս կը պատմէ Քաթարաց Պատմութիւնը: Այլ միայն կը յիշէ՝ թէ ինքզինքը Աստուծոյ որդի կը կոչէր (Կիրակոս, 218). մինչ «Քաթարաց Պատմութիւն»ը «եղբայր Աստուծոյ» կ'ըսէ, ինչ որ միւսին բանն է:

Վարդան և Կիրակոս բնաւ չեն խօսիր անոր Հայաստանի մէջ գործած արարքներուն վրայ, որոնք հաւանօրէն կրօնական նպատակ չէին հետապնդեր, այլ կողոպուտ, եթէ ոչ Վարդան և Կիրակոս վարդապետները, իրբեքարեպաշտ քրիստոնեաներ, պիտի յիշէին անպայման:

Հայոց Պատմութիւնը պահած է Մոնկոլ տիրապետութեան շրջանէն նաև յիշատակը կարգ մը «նահատակներու, որոնք վասն հաւատոյ» չեն վկայուած: Այսպէս, վերոգրեալ դէպքերուն ժամանակը, 1257ին, կը յիշուի նաև Գերեթի վանքին վանահայր՝ Ստեփանոսի սպանութիւնը, որ կրօնական հալածանքի արդիւնք չէր, այլ թունաւորման կասկածի մը՝ որ ունեցած էր վերոյիշեալ զօրապետներէն Ղուլի գլխաւորներէն մէկը, վանահօր կատարած հիւրամեծարութենէն յետոյ, հիւանդացած ըլլալուն համար (Պատմ. Քաթարաց, 36.—37) (1):

Նոյնպէս, հաւատքի համար նահատակուած չէ՛ կարելի նկատել Շահնշահ Չաքարեանի որդին՝ Չաքարէն, որուն թողած էր իր հայրը իշխանութիւնը: Չաքարէ, ինչպէս կ'երեւի զո՛ր գացած էր անխոհեմութեան և սպաննուած է սոսկ քաղաքական պատճառով, վասնզի իր կինը տեսնելու համար գաղտնի այցելած էր տունը իր աներոջ՝ Ուխտիքի Սարգիս իշխանին, որ ապստամբ էր: Արդուն, որ անձնապէս հակառակ էր Չաքարիայի, Հուլաղուի առջեւ զայն ամբաստանեց, «բարուրս» կուտելով և մահուան դատապարտել տուաւ: Չայն կտոր կտոր ըրին և շուներու առջև նետեցին: Հայրը՝ Շահնշահ, իր որդւոյն սպանութեան գոյժը առած պահուն իսկ, յուզումէն մեռաւ (1261ին) և Օձուն գիւղը թաղուեցաւ (Կիրակոս, 230—231):

Նոյնպէս նաև 1276ին, ըստ Ապուլ Չարանի, Երզնկայի Սարգիս Արքեպիսկոպոսը և անոր որդին՝ Յովհաննէս իշխանը, 38 երեւելիներու հետ, սպաննուած են Սարբերդի բերդին պահակախումբին հրամանատարէն, որ Եգիպտական Սուլթանին պաշտօնատարն էր և չի գիտցուիր թէ ինչո՞ւ ձրագրեր էր այս եպիսկոպոսը և իր իշխան որդին սպաննել և խոյս տալ Եգիպտոս:

Այս սպանութեան համար վայրացած է Ապաղա Սան (1265—1282) և Սարգիս Եպս.ի թոռները պատուած, ինչոր ցոյց կու տայ՝ որ Մոնկոլներու կամքին հակառակ գործադրուած ոճիր մըն էր անիկա (2):

(1) Այս դէպքն եւս չեն յիշեր Վարդան եւ Կիրակոս:
(2) Այս ոճիրը իր բոլոր պարագսներով եւ բազմաթիւ աղբիւրներու խղճամիտ բաղդատութեամբ պարզած է Յ. Քիրոսեան իր «Մերիգա եւ Սկեղեաց գաւառ» գործին մէջ (Ա. հ. 127—134):

ԿՐՈՆԱԿՈՆ ՔԱՐՈՉՁՈՒԹԻՒՆ:

Այս դէպքերը կը հաստատեն թէ Մոնկոլները իրենց տիրապետութեան Ա. շրջանին (1236—1256) և անկէ յետոյ ալ մինչեւ ԺԴ. դարուն սկիզբը, մինչև իրենց բոլորովին իսլամանալը, կրօնական հալածանք կամ քրիստոնէութեան դէմ պայքար չեն բացած: Անոնք, «հարկապահանջութեամբ, երեսկուսեամբ եւ զինուորութեամբ» կը նեղէին «բայց զո՛ր ոչ սպանանէին», ինչպէս Կիրակոս Գանձակեցի վարդապետը (142) կը շեշտէ. իսկ կրօնական բռնադատութիւններ չեն ըրած, ինչպէս կ'երեւի, վասնզի բնաւ չէ յիշուած 1304էն առաջ, որ քրիստոնէութիւնը հալածուած ըլլայ: Ընդհակառակը, Մոնկոլ կայսրութեան մէջ կը վիստային կրօնական քարոզիչներ, ամէն դաւանանքէ, որոնք կը ջանային Մոնկոլները լուսաւորել:

Քրիստոնեայ քարոզիչներուն մէջ ամէնէն յաջողները եղած էին Նեստորականները, որոնք մինչև Մոնկոլներու արքունիքը թափանցած էին և բաւական տարածած՝ քրիստոնէութիւնը, որ եթէ Մոնկոլները ընդգրկէին, թերևս այսօր աշխարհի ճակատագիրը բոլորովին տարբեր պիտի ըլլար:

Սակայն ինչպէս տեսնուեցաւ, Նեստորականներու աշխատանքը խաչածեւեցին պապական քարոզիչները (վերը, 76—77):

Այս պայքարին խառնուած են նաև Հայ, Վրացի, Ասորի և Յոյն քարոզիչներ, որոնք սակայն Նեստորականներուն հետ մէկ ճակատ կը կազմէին և բնաւ անոնց գործը չէին խանգարեր, ոչ ալ կաթոլիկներու նման ամբարտաւան յոխորտութեամբ զանոնք կը գրգռէին, ինչպէս 1247ի և 1253—1255ի երկու պապական նուիրակութիւններն ըրած էին (տես. վերը 76):

Հայ եկեղեցականներ, ընդհակառակը միշտ լաւ ընդունելութեան արժանացած են, վասնզի բնաւ ամբարտաւան կեցուածքով բռնակալներ չեն եղած: Միայն, դժբախտաբար, մեր պատմութիւնը չի յիշեր յատուկ կրօնական քարոզչութեան նպատակով, Մոնկոլներու մէջ գործող Հայ քարոզիչներ: Քանի մը եկեղեցականներ գերի տարուած են (1) և ուրիշներ՝ Սաներու խնդրամամը տոյց ըլլալու և շնորհ խնդրելու համար գացած են Մոնկոլներու երկիրները:

Իսկ բացառաբար 1264ին, կը յիշուի որ Հուլաղու Սան, հետաքրքրութենէ մղուած՝ Շնորհաւոր անուն վաճառականի մը կամ պաշտօնատարի մը միջոցով, — որ թերևս թելադրողն ալ է — հրաւիրած է Վարդան Վրդ.ը, անոր հետ տեսնուելու համար:

Վարդան վրդ. ինքը մանրամասն կը պատմէ իր այցելութիւնը (Վարդան, 155—161): Իր գրութեան մէջ, մէկ բառի չենք հանդիպիր՝ որ կրօնական քարոզչութեան վերաբերի: Ընդհակառակը, Հուլաղու Սան ինքն է որ ինքզինք ցոյց կու տայ իրբեւ քրիստոնեաները սիրող մը (Վարդան, 157): Վարդան վրդ. միայն առիթը օգտագործած է և Սանը յորդորած է՝ լաւ վեհապետ մը ըլլալու և իր հպատակները սիրելու:

Ան, Սանին կ'ըսէ. «ամէն ազգի տեսալ է Ասուած տերութիւն աւ-

(!) Վաճակաճ վարդապետ, Կիրակոս Գանձակեցի, Մարկոս եւ Սաքեմէն Բ.ճերը, (Կիրակոս, 130):

խարհի. մինչ ի ձեզ՝ աբխազներ են լեալ եւ աղբասաց անողորմն ծանր-
 օշակ են դրել, եւ նոյա յոգոց են հանել եւ լացեալ առաջի Ասուծոյ: Աս-
 օուած առեալ է զիբաւնութիւնն եւ յայլ ազգ օուեալ. քե դուք աբխազա-
 ւեկն լինիք եւ աղբասաց ողորմած, ի ձեզանէ շառնու Ասուած, զոր օուեալ
 է՝ քողու առ Ձեզ, եւ զոր օալ կամի՝ զայն, այլ օայ: Ի քո դրանս հեկնց
 մարդ կացո՞ որ յԱսուծոյ երկնչի եւ զՁեզ սիրե, որ զլալով եկած օառա-
 պեալն որ աղեքս չսուցի եւ կաւառք՝ ուրախ ի օուց ուղարկէ, քեզ յիւե-
 ցրեկ եւ զաբխազն օեսանել օուր հեկնց մարդոյ՝ որ յօսակ օեսանէ, կուրանայ
 ո՛չ կաւառք եւ քեզ ասէ զբրաւն...» (Վարդան, 157):

Ուրիշ Հայ եկեղեցականներ ալ իմաներու ներկայացած և անոնց խըն-
 դրանքներ ներկայացուցած են, սակայն կրօնաժառանգ գործունէութիւն չեն ու-
 նեցած, այլ աւելի քաղաքային և աշխարհիկ գործեր կարգադրած են:

Ասոնց ամէնէն կարկառուն օրինակն է Սիւնեաց նշանաւոր արքեպիս-
 կոպոսը՝ Ստեփանոս Օրբէլեան, որ իշխանական տունէ էր և ժառանգութեամբ
 տիրացած էր աշխարհական իշխանութեան մը՝ իբրև հողատէր իշխան: Հա-
 կառակ անոր որ 1287ին, Սլախ մէջ Եպիսկոպոս ձեռնադրուած ատեն, Ամե-
 նայն Հայոց Կաթողիկոսէն բացառիկ իրաւունքներ ստացած էր մետրոպոլիտ
 տիրոջը առնելով և Հայաստանի բոլոր Եպիսկոպոսներուն Նախաթոռ նշանա-
 կուելով կամ Կաթողիկոսի փոխանորդ. իր ինքնակենսագրութեան մէջ (Ստեփա-
 նոս Օրբէլեան, Պատմ. Նահանգին Սիսական, Բ. հա., էջ 226—231), կը
 պատմէ՝ թէ ի՛նչպէս յաջորդաբար իշխանեան երեք խաներու ներկայացած
 է, իր իշխանական իրաւունքները հաստատելու համար: Այսպէս, ինք կ'ըսէ
 թէ «ի գալն մեր ի Կիլիկիոյ, յեօ աւուրց ինչ գնացաք առաջի աբխազա-
 կալ աբխազի Արղունին, եւ հանդիպեալ նոյա ընկալաւ զմեզ եւ յոյժ յար-
 գեաց եւ սիրեաց եւ մեր ծանուցաք զվիւսս մեր եւ ցուցաք զօրջաբերականն
 մեր զոր եօ քարզմանել եւ ընթեռնուլ առաջի իւր: Յուցաք եւ զսիգելն հայ-
 բեկեաց մարմնաւոր ժառանգութեանց զոր եօ հայրն իմ, զի հանեալ էր բա-
 ժին ժառանգութեան մեզ զվանորայն իւրոյ իբխանութեանն զՏաթեւ, զՆո-
 րավանս եւ զՅաղացքար, զԱրուսիս եւ զայլոն ամենայն, զոր եւ օեսեալ
 հրամայեաց գրել հրովարտակ հրամանի եւ վերսինն հաստատեաց ի մեզ զը-
 բովանդակն կրկին իբխանութեամբ հոգեւոր եւ մարմնաւոր եւ հրամայեաց
 մել կալ եւ օրհնել զեկեղեցին ի դրանն Արղունի, զոր առաքեալ էր մեծ
 պապն Հռոմայ:

Անդ էր եւ կաթողիկոսն Նեսոր երկօսասան Եպիսկոպոսօք, որք եւ
 օրհնեցաք ի միասին մեծաւ հանդիսի: Սւ ինն Արղունն զգեցուցանէր իւ-
 բով ձեռամբն զզգեսն հայրապետական, զոր ինք էր սահմանեալ կաթողի-
 կոսին եւ մեզ եւ ամենայն Եպիսկոպոսացն: Սւ առեալ ի ձեռն զժամահարն
 օրջէր ի մեջ բանակին եւ հարկանէր եւ օրհնէր զամենայն» (Ստեփանոս
 Օրբէլեան, Բ., 230):

Այսպէս, Արղունի իշխանութեան շրջանին (1284—1291), 1287 թուա-
 կանէն քիչ յետոյ՝ Սիւնեաց այդ Արքեպիսկոպոսը կը դիմէր անոր, անձնա-
 կան հողատիրական իշխանութիւնը հաստատելու համար: Հայ Եպիսկոպոսը

կրօնական քարոզութիւն չէ ըրած: Արղունն է որ անոր և Նեստորականներու
 Կաթողիկոսին եկեղեցի օծել տուած է:

Ստեփանոս Օրբէլեան կը պատմէ թէ «Յեօ սակաւուց եկն եւ Եպիսկո-
 պոս մի ի նոյն պապէն եւ մկրեաց զկրսսեր որդի Արխայինն»: Այս տեղե-
 կութիւնը շփոթութեան մատնած է պատմագիրներէն ոմանք, որ կարծած են
 թէ Ռուբրիքն է այդ Եպիսկոպոսը, ինչ որ սխալ է, վասնզի ան 1255—1256ին
 է որ գացած է Մոնկոլներու Մեծ իմանին:

Ստեփանոս Օրբէլեան, Արղունի յաջորդին՝ Բեղաթունի (1291—1295) ալ
 դիմած է: «Առ որ գնացեալ մեր եւ ի նմանէ ընկալաք պաթիւ որպէս յեղ-
 բօրեկն եւ առաք հրովարտակ հրամանի վերսինն հաստատութեամբ» (Օրբէլեան
 Բ. 231): Ինչ որ ցոյց կուտայ թէ իր իշխանական իրաւունքներուն վերահաս-
 տատութեան համար, ինչպէս բոլոր իշխանները, կը դիմէին՝ ինքն ալ գացած է:
 Օրբէլեան չէ դիմած Բայիտունի (1295 Ապրիլ-Հոկտ), որուն իշխանու-
 թիւնը թէ՛ կարճատեւ եղած է և թէ՛ անհաստատ:

Բայց Ղազանի ատեն (1295—1304) դարձեալ դիմած է իմանին: «Ի քա-
 գաւորել Ղազանին գնացաք եւ առ նա» կ'ըսէ և կ'աւելցնէ թէ «բարձրագոյն
 ի նմանէ ընկալաք փառս քան յայլոցն, զի եօ կրկնապատիկ ամրութեամբ
 գնոյն հրովարտակ, եւ հրամայեաց ի օրջելն մեր զխաչ գառաջեալ ունել
 եւ բարձրագոյն օրջեցուցանել, ճեռհեայ եւ մեզ փայլիչայ ոսկի... Սւ մեր
 օեսեալ զանակնկալի (անակնուցելի) ոլորմութիւնն՝ փառս եւ գոհութիւն
 Արարչին վերընծայեցաք. եւ այսպէս եկեալ ի օուց կացաք հաստատութեամբ»
 (Ստեփ Օրբէլեան Բ., 231):

Ասկէ կը հասկցուի թէ Մոնկոլները չէին արտօնէր որ իրենց առջեւէն
 խաչ տանին եկեղեցականները և Ստեփանոս Օրբէլեան Արքեպիսկոպոսը այդ
 իրաւունքը ստացած է:

Ինչպէս կը տեսնուի՝ Հայ Եկեղեցականներու կողմէ բնաւ քրիստոնէու-
 թիւն քարոզելու ձեռնարկի յիշատակութիւնը չունինք:

ՄՈՏԿՈՒՆԵՐԸ ՔՐԻՍՏՈՆԷՈՒԹԵԱՆ ԵՆՑՈՒԿ

Բայց հայերն են որ Մոնկոլներու մէջ առանց քրիստոնէութիւն տարա-
 ծելու աշխատելու, զանոնք ի նպաստ Գրիստոնէութեան գործածած են:

Խաչակրութիւնները՝ իսլամներու կատաղութիւնը զրգոած էին Գրիստո-
 նէութեան դէմ և Խաչակիրները՝ նախնական յաջողութենէ մը յետոյ՝ մինակ
 մնալով իսլամ աշխարհին դէմ, հետզհետէ տկարանալ սկսած էին:

Մոնկոլները այս երկու հակառակորդ ուժերուն համար կը ներկայացնէին
 երրորդ ուժ մը, որ ո՛ր կողմին որ յարէր, անոր յաղթանակը կրնար ապա-
 հովել:

Ասիական ժողովուրդներու պատմութիւնը մասնագիտաբար և խորապէս
 ուսումնասիրող հռչակաւոր պատմագիրը՝ Ռընէ Կուլասէ, իր «Le Bilan de
 l'Histoire» գիրքին մէջ կ'ըսէ.

«Մոնկոլները ի օան քրիստոնէութեան գարձածելու ջանքին մեջ միայն
 հայերը յաջողեցան: Հայոց Հեթում Ա. քաղաւոր ունեցաւ մեծ ծրագիր մը,

այն է Մոնկոլեան հսկայ ուժը իրեն փառելով, գործածել զայն մահմեթականութեան դէմ: Թեև այս ծրագիրը օտո ղժուարին հարց մըն էր, սակայն հայ քաղաւորը իրեն աջակից ունէր Նեստրականները եւ Մոնկոլներուն քրիստոնէից հանդէպ օտո ղժուարին համակրանքը: Ան յանձն առաւ օտո ղժանելի նամոտը ստիւն մը՝ միջեւ Գարագորում՝ Մեծ Խանին մօտ երթալու, հեռու մնալով իր երկիրէն գրեթէ օտո ղժուարի ու կէս: Սակայն յաջողեցաւ «Իեղիին Խաչակրութեան» կազմութեան: Իրարու ետեւէ ինկան մահմեթականութեան սուրբ եւ նուիրական կեդրոնները՝ Պաղատ, Հալեպ ու Գամասկոս: Սուրիական ծովեզերք հաստատուած, Սուրիական խաչակրութեան մնացորդ իշխաններէն միայն Անթիոք կը մասկակցէր Հեթումեան խաչակրութեան՝ հայոց քաղաւորին կողմին: Հակառակ եղած առաջարկերուն, Ալէքսի իշխանը մեծեց միանալ, ու նոյն իսկ ան հակեցաւ Մեմլուքներուն, քոյլ օտո ղժուար իր երկիրէն անցնին անոնք, ինչ որ օտո ղժուար հետեւանք ունեցաւ, Գալիլիոյ հովտին մէջ պարտութեան մատնելով Մոնկոլեան եւ Հայկական բանակները: Կաթոլիկութեան մէջ կուրացած այս փոքր իշխանութիւնները նախընտրեցին մահիկը՝ խաչին. մոռնալով որ խաչին համար եկած էին մինչեւ այն տեղերը: Սակայն Բանի մը օտո ղժուար վերջ, այն Մեմլուքները, որոնց օգնած էին ընդդէմ Հայոց եւ Մոնկոլներուն, որոնք կ'ուզէին մահմեթականութիւնը նետել Արաբիոյ անապատները, վերջ օտո ղժուար իրենց գոյութեան իսկ: Հայ մեծ քաղաւորին անյաջողութիւնն էր նաեւ խաչակիրներու անյաջողութիւնը, ե՛ւ Սուրիայինը:

Հեթում արքան՝ իր ծրագիրով՝ տիրեց բովանդակ քրիստոնէութեան, Խաչակրական ովկիանոսէն մինչեւ Միջերկրական: Գծախաւար Արեւմուտքի մէջ ոչ ոք ուզեց հասկնալ այս մեծ քաղաւորին հանճարամտութիւնը: Այս մեծ Հայուն՝ Արեւմուտքը Մոնկոլներու միացնելու բոլոր ջանքերն ու նիւթերը կասկածանքով եւ քննադատութեամբ փոխարինուեցան: Սակայն պատմութիւնը պէտք է ճանչնայ, որ ան Միջին դարուն ամենէն ողջամիտ, ամենէն հանճարեղ քաղաքակրթութիւնն էր: Հեթումը այն անձն էր, որուն երէ Արեւմուտքը հետեւէր, ան պատմութեան ուղին՝ հունը՝ ուրիշ հոսանքի կրնար դարձնել...: Այս մեծ հայը կ'ուզէր Մոնկոլեան կայսրութիւնը օտո ղժուար մինչեւ Սգիպոս, վերահաստատել Սուրիայի քրիստոնէականութիւնը, ապահովել միանգամ ընդ միտ քրիստոնէաներու ազատութիւնը: Նեստրականներու եւ հայ ու լատին վանականներու ջանքերով՝ քրիստոնէացնել բոլոր Մոնկոլները:

Քրիստոնէայ Արեւմուտքը չկրցաւ գնահատել Հեթումի ծրագիրը եւ այնպիսի ընթացք մը բռնեց՝ որ Մոնկոլները զգուած լքեցին քրիստոնէաները եւ միացան իսլամներուն, ինչ որ Քրիստոնէութեան համար մեծ դժբախտութիւն մը եղաւ եւ հարուածեց զայն:

Իսլամները արդէն նախատեսներ էին այս պարագան եւ ասոր համար իսլամ քարոզիչ մոլլաներ՝ անշուշտ զիրենք հովանաւորողներուն քաջալերութեամբ՝ ամէն ջանք կ'ընէին իսլամութիւնը տարածելու Մոնկոլներու մէջ, որոնց Քրիստոնէութեան յարիւր՝ իսլամութեան համար աղէտ մը պիտի ըլլար:

ԻՍԼԱՄՆԵՐՈՒՆ ՅՈՋՈՂՈՒԹԻՒՆԸ

Այն պայքարին մէջ որ քրիստոնէայ եւ իսլամ հաւատածաւալ քարոզիչներ մղեցին, քրիստոնէութիւնը եւ իսլամութիւնը տարածելու համար, յաղթանակը շահեցան իսլամ մոլլաները (վերջ՝ 77—79), հակառակ անոր որ Մոնկոլները նոյնիսկ իրենց արշաւանքներու սկզբնաւորութեան շրջանին, ինչպէս որ իրենց խոչընդոտ եղող ուժերը բնաջնջել աշխատած են, նոյնպէս նաեւ մահմեթականութիւնը ընկճել ուզած են իրրեւ ընդդիմադիր ոյժ, մահաւանդ իրրեւ հակառակորդ իրենց բարեկամ եւ զինակից քրիստոնէայ աշխարհին:

Արաբները տեսեր էին Մոնկոլ խաներու Սուրիայի հետ յարաբերութիւններուն հետեւանքները, ուստի ամէն բան ըրին, մասնաւորապէս Իլխանեաններու գէպիլ քրիստոնէութիւն ունեցած հակումին դէմ կանգնելու համար: (Հմտ. Տիրայր Արքեպս., Ֆրիկ Գիւլան 1952, 577): Անոնք կը տեսնէին քրիստոնէութեան ազդեցութիւնը Մոնկոլ Խաներու Արքունիքին մէջ, եւ անոնց վրան-եկեղեցիները, անոնց զաւակներուն մանուկ հասակի մէջ քրիստոնէայ մկրտութիւնը եւ նեստորական կրօնապետներէն դաստիարակութիւնը:

Արաբները կը նախատեսէին վտանգը որ իրենց կ'սպառնար, եթէ Մոնկոլները քրիստոնէայ ըլլային, եւ ասոր համար ամէն ջանք ըրին Մոնկոլները իսլամացնելու եւ յաջողեցան շնորհիւ քրիստոնէայ աշխարհին անճարակութեան, անկարողութեան եւ խաբէական քաղաքականութեան:

Տեսանք թէ Մոնկոլները նոյնիսկ տրամադիր էին Խաչակիրներու նպատակը իրագործել, եւ գրաւել Սիւրիան եւ Պաղատինը, ու խորտակել արաբական ոյժը, որուն կ'ոգնէին նաեւ Սելջուկ թուրքերը՝ արդէն իսլամացած, որպէսզի կարենային իրենց իշխանութիւնը պահպանել Արաբներուն միացած: Հակառակ պարագային, Բաշուի արշաւանքին օրինակը ցոյց կու տար թէ իրենց խորտակումը անխուսափելի էր:

Որչափ ատեն որ Մոնկոլները յոյս ունէին քրիստոնէայ աշխարհին օգնութեան վրայ, ընկճելու համար Արաբական ոյժը, իրենց վեհապետները գործածեցին «Բարեպաշտ Քրիստոնէայի» եւ «Քրիստոնէից Պաշտպանի» դիմակը եւ քաղաքական հաշիւներով Քրիստոնէայ Արքունիքներու հետ խնամութիւններ հաստատեցին եւ դաշինքներ կնքեցին:

Երբ Մոնկոլ Խաները տեսան որ Սուրիայ, առանց դրական օգնութեան, զիրենք խոստումներով կ'օրօրէ, այս անգամ ալ մահմեթականութիւն կեղծեցին եւ սկսան բարեկամանալ Սիւրիոյ եւ Եգիպտոսի մահմեթականներուն հետ: Ասկէ օգտուեցան իսլամները, իրենց կրօնքը տարածելու համար Մոնկոլներու մէջ, մահաւանդ ժԳ. դարուն, երբ մասնաւորապէս Իլխանեան Մոնկոլ վեհապետներն ալ կրօնքը քաղաքական նպատակներու ծառայեցնելու սկսան:

Տեսանք արդէն, (վերջ՝ 123), թէ Թագուտար (1282—1284), եղբայրը Ապաղայի (1265—1282), ինչպէս իսլամանալով, պետութեան իսլամ բնակչութիւնը քաջալերեց որ հարուածեն քրիստոնէաները: Անիկա գահ բարձրանալուն պէս, անվարան լքեց քրիստոնէական Նիկողոս անունը եւ եղաւ Անմէտ, առանց սակայն դադրելու ցոյց տալու բարեացակամութիւն քրիստոնէայ:

եաներուն, անոնց հարկերը թեթեւցնելով, ապահարկ ընելով եկեղեցիները և եկեղեցականները և մեծամեծ նուէրներ ղրկելով նշանաւոր վանքերու և եկեղեցիներու:

Այնպէս որ, որոշ էր թէ իր կրօնափոխութիւնը ոչ հաւատքի և ոչ ալ համոզումի հարց էր, այլ քաղաքականութեան:

Իր յաջորդը՝ Արղուն (1284—1291), ընդհակառակը, նախ ազատութիւն տուաւ քրիստոնեաներուն (վերը՝ 124—5) և Քեղաթուն (1291—1295), անկրօն ըլլալով, մնաց անկողմնակալ և Բայիտուն (1295 Ապրիլ—Հոկտ.) թէև ինքը իսլամ, բարեկամ հանդիսացաւ քրիստոնեաներու (վերը՝ 125), մինչեւ որ Ղազան (1295—1304) պաշտօնապէս իսլամութիւնը պետական կրօնք դարձուց, մահմետականութեան յարելով և նեցուկ հանդիսանալով իսլամներուն, որոնք այս վեհապետին քաջալերութեամբ գործադրեցին կրօնական հալածանքներ:

ԻՍԼԱՄԱԿՐԻՍՏՈՆԵԱՆ ԶՈՐՈՑՈՒՄԸ ԵՒ ԱՆՈՐ ՀԵՏԵՒՈՒՆՔՆԵՐԸ

Իսլամ կրօնի տարածումը Մոնկոլներու մէջ թէ՛ Չինկիզի հիմնած կայսրութեանը և թէ՛ ընդհանուր կերպով մարդկութեան համար ճակատագրական եղաւ:

Քուպլա-Պանի մահէն (1294) ետք, իսլամ ուժեր ապստամբած էին Մոնկոլ իլխանեանց դէմ: Արաբները շուտով ամէն տեղ ծառայած էին քրիստոնեաներուն դէմ և շարժումը վերածած էին Արաբ իշխանաւորներու պետական քաղաքականութեան՝ Մոնկոլ իլխաներու՝ Արեւմուտքի հետ ունեցած կապերն ու բարեկամութիւնը խզել տալու համար:

Պարագանները նպաստաւոր էին իրենց, վասնզի իլխանեան հարստութեան վերջին վեհապետները թոյլ, անկարող, ծոյլ, պետական գործերը անտեսող անձեր էին: Այլևս լքած էին Արաբները Հարաւէն և Արեւմուտքէն դուրս վանելու գաղափարը և Արաբները օգտուելով այս ընդհանուր մեղկացումէն աւելի յանդուգն դարձած և սկսած էին կողոպտել հարուստ վանքերը, թալանել և այրել նշանաւոր եկեղեցիները, և աւերէ ու կործանումէ փրկուածները մզկիթի վերածել:

Մոնկոլ իլխանը ստիպուեցան օրէ օր զօրացող Արաբ իշխանութիւններու քարեկամութիւն փնտռել: Հետեւանքը եղաւ այն, որ քրիստոնեաները կըրկնակի յարձակման թիրախ եղան իսլամ կրօնի չհետեւողներուն դէմ անհանգուրժող ոգիով տարուած Արաբ ուժերու և կրօնական զգացումներէ զուրկ կամ այդ զգացումները վաճառքի հանող իշխանաւորներուկողմէ և այսպէս Քրիստոնեաներու ստացուածքը կողոպտուեցաւ, և կրակի տրուեցաւ:

Իսլամները, քրիստոնեայ կարող և դիմադրական ուժ մը ներկայացող անձերը կը կոտորէին, երիտասարդները և մանուկները գերի կը վարէին, կը ծախէին և կամ հեռաւոր վայրեր կը ղրկէին և բռնի կրօնափոխութեան կը հարկադրէին, իսկ նոր հարսերը ու գեղեցիկ կոյսերը կանանոցներու զարդ կը գառնային:

Արաբները ատելով կ'ատէին Մոնկոլ թաթարները, իբրև աւերող ուժ, անկողջ հիւր, իբրև քրիստոնեաներ և նոյն իսկ իբրև մահմետական, որոնց մէջ և ոչ մի սրբութեան նկատմամբ յարգանքի նշոյլ կը տեսնէին:

Իսկ Պաղտատի մէջ, Հուլիանի և յաջորդներուն հրամանով կատարուած աւերը և խժգոնութիւնները, Արաբները մղեցին բոլորովին ջնջել անոնց հետքը, անունը, յիշատակը, մաքառումին սաստկութիւնը անպթութեան հասցնելով, չխնայելով ոչ ոքի, անտեսելով սեռի և տարիքի խտրութիւնը:

Մինչեւ ԺԴ դարուն սկիզբը՝ Մոնկոլ ընդարձակածաւալ պետութեան մէջ, իսլամութիւնը դարձաւ տիրող ուժ, որուն առջև Մոնկոլ վեհապետները ստիպուեցան խոնարհիլ և իրենք ալ մոլեռանդ իսլամներ եղան կամ ըլլալ կեղծեցին:

Իլխան վեհապետներէն ոմանք իրենց գահուն ապահովութիւնը իսլամ տարրը շահելուն մէջ տեսան և ուրիշներ՝ քրիստոնեաներուն ապահովեցան և այսպէս պետութեան մէջ ներքին կրօնական կոիւ սկսաւ: 1296ին գրուած Աւետարանին յիշատակարանը, ինչպէս տեսնուեցաւ, «սասկացեալ խռովութիւն ի միջի իւրեանց, զիբարսս զիբասէին» կ'ըսէ (տես. վերը՝ էջ 125):

Բայիտուն (1295) հազիւ վեց ամիս կրցաւ իշխել, վասնզի հակառակ իր իսլամ ըլլալուն, քրիստոնեաներու բարեկամ էր (վերը՝ 125), բան մը որուն իսլամները չհանդուրժեցին: Հետեւաբար Հայերը իբրև քրիստոնեայ տառապիլ ոկսան:

ՀԵԹՈՒՄ Բ.Ի ԳԻՄՈՒՄԸ ՂՈՉՈՒՆ

Հեթում Բ. (1289—1305) դարման տանելու համար կիրևկիոյ տաղնապալի վիճակին, քանի որ եգիպտական յարձակման վտանգին տակ կը գըտնուէր, կ'որոշէ Հեթում Ա.ի Մոնկոլներու հետ կնքած դաշինքին վրայ հիմնուելով՝ դիմել Մոնկոլ խանին: Ուստի Բայիտուն իմանը շնորհաւորելու և անոր՝ իր հպատակութիւնը յայտնելու համար, կիրևկիայէն՝ 1295 Սեպտեմբերին՝ իր հպատակութիւնը յայտնելու համար, կիրևկիայէն՝ 1295 Սեպտեմբերին ճամբայ կ'ելլէ, Հայաստան կ'երթայ, և հոն կ'սպասէ Մարաղայի մէջ, իսլամ և քրիստոնեայ պայքարին վախճանին: Հոն կը փրկէ կեանքը՝ Նեսխլամ և քրիստոնեայ պայքարին վախճանին: Հոն կը փրկէ կեանքը՝ Նեսխլամ տորականներու կաթողիկոս Մար Եանպըհ Ալլահա Գ.ի, որ ծնունդով թաթար էր. (տես. Յ. Քիւրտեան, Բազմավեպ, 1937, էջ 155—8):

Այդ միջոցին երկիրը կատավարողն էր, իբրև վէզիր, Նէվրուզ, որդին՝ նշանաւոր հարկահան Արղունի († 1275): Նէվրուզ սաստիկ կ'ատէր քրիստոնէութիւնը, ուստի իսլամները քաջալերեց և Նէվրուզի զօրքերը սկսան ամէն կողմ քակել եկեղեցիները, կողոպտել քրիստոնեաները, թլփատել քահանաները, ջարդել ժողովուրդը, գերի տանիլ կին ու տղայ: Անոնք կողոպտեցին գլխաւորապէս Նախիջևան քաղաքին և Սիւնիքի եկեղեցիները և վանքերը և շարչարեցին քահանաները և ուզեցին քանդել եկեղեցիները: Տաթեւի վանքը Օրբէլեան Ստեփանոս Արքեպս. ազատեց «կաթառօք և բոնութեամբ» մինչ Արտազի Տիրացու անուն եպիսկոպոսը շարչարեցին և նախատեցին և կողոպտեցին (Օրբ. Բ. 321, Ազգ., 1727):

Հեթում Բ., որ Բայիտունին ներկայանալու համար եկած էր, ականատես եղաւ բոլոր մոլեռանդական այս արարքներուն, որոնք իրեն ալ ցաւ կը պատճառէին, վասնզի պատմագիրը (Օրբ. Բ., 222) կ'ըսէ թէ «նմա իսկ հասուցին վիբեսս»: Վերջապէս երբ իսլամները յաղթական եղան և Ղազանը փակ բարձրացուցին՝ Հեթումը եզրաւորեց առ Ղազանն եւ յանդիման եղել «նմա» (Օրբ., նոյն), Դաւթի մէջ: Իր հետը տարած էր նաև Նեստորական

պատրիարքը ծպտեալ: Ձեռագիր մը Հեթումը կ'աստուածացնէ ըսելով թէ «որում ոչ ոք համեմատ ի քազաւորս, բայց Քրիստոս միայն, քանզի յայսմ ամի եկն Հեթում ի Կիլիկիոյ յարեւելեայս, առ ազգն Նեոզաց, եւ հանդիպեալ Ղազանին որ եր այր ժանս եւ ունեւ արբանեակի չարք Իմաեղականք, վասնզի Տեւ եր ընդ Հեթում, յոյժ սիրեցին զնա եւ պատուեցին՝ կասաղի ժողովուրդին»: Այդ ձեռագիրը կը հաստատէ թէ ամբողջ երկրը խառնակ վիճակի մէջ էր և Հեթումի կը վերագրէ մեծ դեր մը, երբ կ'ըսէ թէ «ի մէջ անցեալ արի եւ արթուն քազաւորն Հայոց Հեթում, համազգեաց ի խաղաղութիւն զաղմկեալ աշխարհս ամենայն. Քրիստոսաբար ազատեաց զեկեղեցիս եւ զամենայն ուխտն, զորոյ փոխարեմն՝ Տեւ հասուցէ զՔրիստոս՝ իւրն եւ իւրայոցն...» (Ե. Լալայեան, «Յուցակ Ձեռագրաց Վասպուրականի, 121 և վերը՝ 126):

Ստեփանոս Օրբէլեան կը պատմէ թէ Ղազան, «մեծաբոլ պատուով ընդունած է Հեթումը, որ կը համարձակի իմացնել «արքային զանցս աղեհից քրիստոնէից»: Ղազան անգիտանալ կը ձեռացնէ կատարուածները և անոնց պատասխանատուութիւնը նէվրուզի վրայ կը բեռնէ ըսելով թէ «ես ոչ գիտեմ զայդ, այլ Նաւուզնի գործեաց զամենայն, եւ հրամայեաց առ ժամայն գրել հրովարտակ ընդ ամենայն աշխարհ զի մի իօխեսցին ձեռնարկել (ձեռք դպցնել) յեկեղեցիս եւ ի քրիստոնեայս, այլ խաղաղութեամբ բնակեցէ ամենայն ոք՝ զիւր հաւատ եւ պատգոս համարձակ ունելով» (Օրբ. Բ. 222):

Ասկէ կը տեսնուի թէ Ղազան, իսլամացող Մոնղոլներու և Արաբներու աջակցութեամբ Խաչան դառնալէ վերջ, Արաբներու ազդեցութիւնը չէզոքացնելու համար, դարձեալ դէպի քրիստոնեայ տարրը յարում ցոյց տուած է, իսլամ-արաբ տարրին զօրանալը վտանգաւոր նկատելով:

Այսպէս, խաղաղութիւնը կը հաստատուի Մոնղոլ երկիրին և գլխաւորապէս Հայաստանի մէջ:

Հեթում «մեծալ պատուով եւ Եֆեղաբոլ փառոք» կը դառնայ իր երկիրը՝ Կիլիկիա, 1295 Նոյեմբերին: (Քազմավեպ. 1937, էջ 158):

Ղազան պաշտօնանկ կ'ընէ և կը հեռացնէ նէվրուզը և անոր տեղ Հայաստան կը զրկէ իր քեռայրը՝ Խուսթուշանը, որ մեր պատմագիրները «յոյժ բարեկամ» և «օգնական քրիստոնէից» կը կոչեն:

Շուտով կ'արգիլուի և կը դադարեցուի հալածանքը (Օրբ. Բ. 228):

Վրաց Դաւիթ Թագաւորը որ Դարեալի փախած էր՝ Խուսթուշանի միջոցաւ կը վերահաստատուի իր գահուն վրայ:

Նէվրուզ, որ Խորասան զրկուած էր, դաւադրութիւն մը կը սարքէ Ղազանի դէմ, որ կը մատնուի: Չայն ձերբակալելու համար Խուսթուշանի հրամանին տակ, Խորասան զրկուած արչաւախումբին մէջ էր Տարսուիչ Օրբէլեանի եղբոր որդին՝ Լիպարիտը և Խաղաղեան մեծ իշխան Պոսլի (+ 1284) թողը և Ամիր Հասանի (+ 1292) որդին՝ Էաչին: Օրբէլեան Ստեփանոս կ'ըսէ. «թուլ արձակեալ յեքսս Նավուուզին, մեծ անարգանօք ձաղէին» (Օրբէլեան, Բ. 223):

Ասիկա ցոյց կու տայ թէ Հայերը տակաւին կը համարձակէին կրօնքի համար զիրենք հալածողը այսպէս անվերապահ նախասելու:

Այսպէս, ինչպէս բացատրուած է (վերը՝ 127—128), Ղազան իր պետութիւնը կարգաւորելու և արդար կառավարական վարչութիւն մը հիմնելու աշխատած է, և իր հպատակները զոհ ձգած է, ինչպէս կը հաստատեն իր իշխանութեան ժամանակ գրուած հայերէն ձեռագիրներու յիշատակարանները (վերը՝ 128):

Նոյնիակ կարելի է մտածել թէ Ղազան Խան, քաղաքական հաշիւներով, առերես իսլամացած մըն էր, տեսնելով թերեւս որ առանց անոնց գործակցութեան՝ իր գահը կորսուած էր:

Ամէն պարագայի մէջ, Հեթում պատմիչի սա տողերը նշանակելի են. Ղազան «իսիս եցոյց զանձն առ քրիստոնեայս, այլ յեքս հաստատելոյ զՔրիստոնէն, սկսաւ պատուել եւ սիրել զքրիստոնեայս» (Հեթում, 60):

Օրմանեան (Ազգապատմ., 1727) գիտել կու տայ որ «Եթէ ուզենք ալ կարծել թէ Ղազան իւր քաղաքագիտական դիտումներով կատարած է այդ փոփոխութիւնը, սակայն հնար չէ մտադրութեան չդարձնել Հայոց կողմէ եղած ջանքերուն ալ»:

Արդարեւ, ինչպէս տեսնուց, իրեն դիմած է Հեթում Բ., ինչպէս նաև Ստեփանոս Արքեպս. Սիւնեաց (տես. վերը, 181) և Ղազան անոնց լաւ ընդունելութիւն ըրած էր: Հեթումէն ետք, իր Մարտ եղբայրը, որ յափշտակած է անկէ Կիլիկեան գահը, 1296—1298, ինքն ալ գնաց 1297—8ին Ղազան Խանին, որ ճանչցաւ զայն իրրեւ Թագաւոր Հայոց և Մոնղոլ կլին տուաւ:

ԽՈՒՏՈՒՊԵՆՏԻ ԵՐՁՈՒՆԻ ՀՈՒՆԾԱՆՔՆԵՐԸ

Սակայն իր յաջորդին՝ Խուսթուշանի (1304—1316) ատեն, բոլորովին փոխուեցաւ իշխանեան պետութեան վարչիւնը կրօնական հայեացքը:

Խուսթուշանի, Նեստորական Պատրիարքին քով քրիստոնեայ դաստիարակուած և իր մօրը Ուրսուք Խաթունի կողմէ քրիստոնեայ մկրտուած, իսլամութեան յարեցաւ: Ժամանակ մը իսլամութեան Շիի և Սիւնի երկու դաւանանքներուն միջև տատանելէ ետք, Շիի եղաւ (Kromers. Իսլամ Համայնագիտարան, Հոսման, 1936, 1042): Մոնղոսներ իսլամ, բռնի իսլամացընել աշխատեցաւ իր քրիստոնեայ հպատակները և զանոնք հալածեց, բայց բնաւ չդադարեցաւ ինքզինք ցոյց տալէ քրիստոնեայ և իբրեւ զեսպան Կղմէս Ե. Պապին, Էտուար Ա. Անգլիոյ և Փիլիպպոս Դ. Գեղեցիկ Ֆրանսայի թաւ. Պապին իտուար և կը վերադառնա իտուալին, որ իր վեհապետը քրիստոնեայ կը ներկայացնէր, մինչ ան իր գործադրած հալածանքներով պատճառ եղաւ որ Մայրագոյն Արեւելքի ամէնէն բարգաւաճ եկեղեցին՝ Նեստորականը, անչքանայ և Չինաստանի, Կեդրոնական Ասիոյ, Իրազ Անէմիի և Միջագետքի Նեստորականները մեծ մասամբ անհետանան (Ֆրիկ Գիւլան, 563):

Իր օրով գործադրուած հալածանքներուն վրայ կը խօսին հայ ձեռագիրներու յիշատակարանները: Այսպէս, Հ. Միքայէլ Չամչեան (Պատմ. Հայոց, 299), կը վկայէ թէ տեսած է ինքը 1306 և 1307 թուականներով երկու ձեռագիրներու յիշատակարանները, որոնք կը պատմեն թէ Խուսթուշանի ատեն զան չարացած էր քրիստոնեաներու դէմ, որ հրամայած էր բռնի իսլամա-

ցընել Մեծ Հայքի, Աղուանքի և Վրաստանի մէջ ապրող բոլոր քրիստոնեաները: Եւ երբ չյաջողեցաւ՝ ծանր հարկեր դրաւ և պահանջեց որ բոլորը՝ մեծէն մինչեւ փոքրը՝ վճարեն խարած՝ 40—30 սպիտակէն մինչեւ 10 սպիտակ: Երևանի մատենադարանի «Պատմութիւն Վարդանայ Արեւելցիի» Թ. 3074 ձեռագիրին յիշատակարանը ունի սա տեղեկութիւնները. —

«Ի ժամանակի յորում եր բուականս մեր ԶԾԶ. (1307), ի պակասել արդարութեանց եւ ի բազմանալ անօրէնութեանց մերոց, առաւել բազմացաւ բարկութիւն եւ սասկացաւ շարութիւն ազգին Նեոզաց ի վերա մեր ազգին քրիստոնէից, քանզի ել զոյս հասակաւ այր մեծ ի սօրասանայ միականի, համանման Նեոիցն, որ գայոցն է, անունն նորա Խարբանդա, որ քարգմանի ի թու ծառայ, որդի Արդունիցն, որդոյ Հուլայունիցն: Սա բառնալ կամեցաւ զՔրիստոնէութիւն աշխարհես Հայոց եւ Վրաց, զոր խափանեաց Տեր եւ ոչ կասարեցաւ շար խորհուրդ նորա: Յետոյ այլ բանս մտաւ անեաց արբանեկն սասանայի, առաքեաց ընդ ամենայն երկիր իբրևանութեան իւրոյ դնել նեան խայսառակութեան քրիստոնէից (1) եւ հարկ առնուլ ըստ մարդաբութի խ (40) արծաթս, մինչ ի Ժ. (10) ըստ կարի» (Լ. Ս. Խաչիկեան, ԺԴ. Դարի Հայերէն Ձեռագրերի Յիշատակարաններ, 1950, Երևան, էջ 46):

Երևանի մատենադարանին 1307 թուականով (Թ. 4881) ձեռագիրին յիշատակարանը նաև ուշագրաւ է և կը հաստատէ բռնի իսլամացման փորձերը:

«Եւ նեղեցն [ազգ Նեոզաց] զամենայն քրիստոնեայք դառնալ ի պատիւ յոյսն իւրեանց, զովն նեղեցն, զովն սանջեցն, զովն սպանանեցն, զովն զինչսն յափեսակեցն, եւ ոչ այնու շատեցեալք, այլ եւ եղին ի վերայ ամենայն քրիստոնէից հարկն եւ նեանս նախասանաց՝ ի վերայ ուսոց թիկանցն կսաւս սեաւ, զի որք սեցեցն զնոսս՝ նանաչեցեցն երբ քրիստոնեայք եւ եւ հայհոյեցեցն եւ ամենեւին ջանան, զի մի երեւեսցի քրիստոնէութիւն ի վերա երկրի» (նոյն, էջ 47):

Այսպէս, կրկին անհանդուրժողութիւնը և պաշտօնեաներու ճնշումները, կը սաստկանային:

Խուտապենտէի կը յաջորդէ իր անչափահաս որդին՝ Ապու Սայիտ (1316—1336), որուն օրով Արարներու մէջ ներքին քայքայում առաջացնելու քաղաքականութիւնը իր նպատակին հասաւ, վասնզի իսլամ ինքնազուլի իշխանութիւններ երևան եկան, ըմբոստ ամիրաներու և զօրապետներու զլխաւորութեամբ և երկիրը անիշխանութեան մատուցեցաւ և մոլեռանդ իսլամներ սանձարձակ գործել սկսան:

Այս շրջանին է որ կարնոյ Գրիգոր եպիսկոպոսը հաւատոյ նահատակ կ'ըլլայ, 1321 Յունիս 20ին, Թիմուր Թաշ զօրավարի թոյլ տուած չըլլալուն համար որ կողոպտէ քաղաքին եկեղեցիները: Զայն և հօրեղբայրը Պապ քահանան բռնի կը թլփատեն և անօրինակ բռնադատութիւններէ ետք՝ կը զըլխատեն հրապարակով:

(1) Ասիկա անհարկութիւնն է այն հրամանին, որով կը հարկադրուէին քրիստոնեաները, մահմետականներէն զանազանելու համար, իրենց մէջքին վրայ ունենալ սեւ կամ կապոյս նեաներ:

Այս եպիսկոպոսին վկայաբանութեան գրիչը, (տես. Հայոց Նոր Վկաները 1903, էջմիածին, 121—122), հետեւեալ տողերով կը ներկայացնէ ընդհանուր պատկերը այն մոլեռանդական արարքներուն, որոնք գործուած են այդ շրջանին. —

Ընդ ժամանակս բռնակալութեանն ազգին Նեոզաց՝ կրկին զօրացեալ ազգն Իսմայէլեան՝ յարուցանէին հալածանս ի վերայ ամենայն քրիստոնէից, մանաւանդ ի վերայ աշխարհիս Հայոց: Եւ շար հողմունք հազարայի հնչեցին հանգոյնօրէն ամբարիտ քաղաւորացն Դեկոսի, Դիոկղեթիանոսի, եւ Յուլիանոսի Ուրացոյիցն, քանզի ազգն Նեոզացն դառնային ի դին Իսմայէլեանոսի Ուրացոյիցն, քանզի ազգն Նեոզացն դառնային ի դին Իսմայէլեանոսի քրիստոնէիցն եւ արքանեկութեամբ նոցին բազում շարիք անցուառնուին զըլփասութիւն եւ արքանեկութեամբ նոցին խափանել ջացանէին յեկեղեցիս քրիստոնէից եւ զպատեօնեայս Ասուծոյ խափանել ջանային ի սուրբ եկեղեցեայցն Ասուծոյ: Եւ ի բազում սեղիս յաւարի առեալ քանզի, զոր Տեր Յիսուս խափանեաց հողով զօրութեամբ իւրով եւ խափափանեաց, զոր Տեր Յիսուս խափանեաց հողով զօրութեամբ իւրով եւ խափանեաց զլարձակումն անօրինացն: Եւ բնականաբար զքրիստոնեայսն դառն սանջացն ցնեղէին ուրանալ զքրիստոնէական հաւատն՝ որ ի Հայր եւ յՈրդի եւ յԱմենասուրբ Հոգի: Դարձեալ սեպի ետուն եւ եղին հարկս ի վերայ քրիստոնէից եւ յամենայն զլիսոյ առնուին եօթն ութ դահեկան՝ յամենայն ամի, կամ ուրանալ զՔրիստոս կամ սալ զդահեկանն՝ որ է յարան, զոր ոչ հնազանդեցան քաջամասնն եւ արիւն խաբեբայ աղանդից նոցա, այլ յանձն առին սալ զհարկն յամենայն ամի: Եւ մերային սեռս եւ քրիստոնադատան քրիստոնեայք մօսնէին ի լուծ հարկացն եւ գոհութեամբ սային զինչս եւ սացեցեցեայք մօսնէին ի լուծ հարկացն եւ գոհութեամբ սային զինչս եւ սացեցեցեայք մօսնէին եւ սային յամենայն ամի եւ յերկոսասանամեայ, մանկանցն ուսածս վանառէին եւ սային յամենայն ամի եւ յերկոսասանամեայ, մանկանցն առնուին զհարկն եւ բազումք քարագիրք եղեալ վասն հարկին: Իսկ Ապու Սայիտէն ետքը տիրող անիշխանութեան շրջանին, մանաւանդ 1335—1336 տարիներուն՝ երբ մոլեռանդ մահմետական՝ Ալի Փաշա տէրն էր պետութեան, Մուսին կամ Մուսա (1336—1338), երբ իշխանութիւնը ստացաւ չնորհիւ Ալի փաշայի, գործիք եղաւ անոր, մինչեւ որ Ալի Փաշա սպանուեցաւ Խալիթ Աղայէն (վերջ՝ 133): Այս շրջանին մոլեռանդներ ազատօրէն կը կոտորէին և կը թալանէին:

ՋՈՔՈՒՐՈ ԵՍՊՈՂԻԿՈՍ ՕԷՖԷՆՏԻՆԵԱՆԻ ԴԻՄՈՒՄԸ ԵՒ ՆՈՐ ՀՈՂՈՒՆՔՆԵՐ

Ջաքարիա Սէֆէնտինեան, Աղթամարի կաթողիկոսը (1296—1336), որ Սիւնեաց Ստեփանոս Օրբէլիան Մետրապոլիտին բարեկամն էր, անձամբ կը դիմէ Պաղտատ՝ Մուսինի, 1335ին և կը յաջողի համոզել իրան որ դադարեցնէ քրիստոնէից հալածանքը: Սամուէլ Անեցի (159), կը պատմէ թէ 1335ին մեռաւ Ապու Սայիտ (1316—1335 +) և նստաւ Արփա Ղանն Զ (6) ամիս եւ եկեալ քան ի թուայիսին (Ապու Սայիտին), Ալի Փաշայ Նուիցն ի Բաղդասայ եւլ քան ի թուայիսին (Ապու Սայիտին), Ալի Փաշայ Նուիցն ի Բաղդասայ զԱրփա Ղանն եսպան, վասնզի քրիստոնեայք եր յառաջին Ղաննոց զարմն, եւ ինքն իւրովի այլ նոր դան եղ ի քախքն՝ Մուսի անուն (1336), որ ոչ եւլա եւ ոչ զօրացաւ եւ ինքն Ալի Փաշայն վարեք զհուճն Օրբուից՝ քա-

բիւկես, եւ արար հրաման փակել զեկեղեցիս, եւ փակեցին ի բազում սե-
ղիս ի Մոսլայ մինչ ի ելաթ եւ ի Սալամաս, մինչ որ գնաց առ նա Տեր
Ջաֆարիա Աղթամարայ Կաթողիկոսն՝ պայազասն եւ արքայազարմն եւ ապա
եքարձ զչար Հուհմն»:

Սամուէլի պատմութիւնը կը հաստատուի 1336 գրուած ուրիշ յիշատա-
կարանով մը, որ Ջաքարիա Կաթողիկոսի համար կ'ըսէ թէ «գիւսուսս Հայոց
նոր գնեաց ի յանօրէն առաջնորդաց եւ զեկեղեցիս ազատեաց Ասուծոյ
սեսչութեամբն եւ ձեռով իւրով» (Քորոս Աղթար, Բ., էջ 253 և Հ. Ներսէս
Ակիւնեան, Գաւազանագիրք Կաթողիկոսաց Աղթամարայ, էջ 47):

Դանիէլ Աղթամարցի (Քովմա Արծրաւնի, էջ 323) ալ կը հաստատէ Ջա-
քարիա Կաթողիկոսի գործունէութիւնը, գրելով թէ «Սա կացեալ ընդդէմ
չարեաց մերկին Ալի Փաօային եւ այլոց նմանեացն նորա, որ խրոխտային
ի վերայ սրբոց եկեղեցեաց եւ հաւատոց քրիստոնէից. սա բազում հարկս եւ
խարանս խափանէր ի վանորաց եւ ի կրօնաւորաց» (Գաւազանագիրք, 48):

Վերջապէս ուրիշ յիշատակարան մը աւելի լիակատար կու տայ պատկերը
հալածանքներուն, որոնց ի դարման, «երիցս երանեալ երջանիկ հայրապետն
Ջաֆարիայ հետ Ղանին գնացեալ մինչեւ ի Բաբելոն ամ մի ողջոյն եւ առ-
լեխ առեալ ի նմանէ զհրաւնաւորսս եւ զփահանայսն ազատեաց ի հարկա-
պահանջութենէ, այլ յաբխարհականացն եւ ի թղայոցն առնուին, որոց զար-
դիս խաղաղական կենալ ցնորհեսցէ նմա Տեր եւ իւրոցն ամենայն եւ զե-
լիցն յիշատակ աւրհնութեամբ ի Քրիստոս», (Հ. Ակիւնեան, Գաւազանագիրք,
53, Ե. Լալայեանց, Ազգագր. Հանդես, ԺԲ. 1905, 163—164):

Յիշատակարանը կը նկարագրէ մանրամասն՝ անտանելի կեղեքումները
և կողոպուտները, որոնք կը գործադրուէին:

Եւ ասիկա ընդհանուր վիճակ մը կը դառնար քիչ յետոյ, ժամանակաւոր
մեղմացումներէ վերջ:

Այսպէս, օրինակի համար, 1340ին կը նկարագրուի Գողթն գաւառին
անպատմելիօրէն դառն վիճակը՝ Վերին Ագուլիս գրուած ձեռագիրի մը յի-
շատակարանին մէջ, զոր կրնանք ընդհանրացնել իբրեւ ամբողջ երկիրին վի-
ճակին պատկերը: Հոն ըսուած է թէ «Այլ բարձեալ է թագաւորութիւն, ֆան-
զի իբխանք են խռովարարք եւ ցասանեալք, ի վերայ միմեանց ազմկեալք,
զոր ոչ կարէ բերան պատմել զոր յայսմ ամի սեսին աչք մեր զաղէս սարա-
կուսանաց ի հեծելեաց, զորս երեսուն հազար մարդադեմ գազանաց ի վերայ
եկրիս մերում յարձակեալք, զնեսս սրեալ եւ զաղեղն լարեալ եւ զթուրս
իւրեանց թափեալ յարեան ի վերայ երկրիս մերում եւ ով կարէ պատմել
զանօրինութիւնս նոցա զոր արարին եւ գործեցին, ֆանզի բազում գաւառս
գերեցին եւ աւերելով կործանեցին, եւ զինչս արդիւնեաց զամենայն
յափօսակեցին եւ զամենեսեան զքրիստոնեայս կողոպուտ արարին, մերկ
եւ բոկ, եւ ոչ թողին եւ ոչ մի ինչ ի վերայ անձանց քրիստոնէից,
այլ զանասունս թաւարաց ջոկս ջոկս առեալ սարան գոչխարաց եւ զեզանց,
զկովուց եւ զցլուց, զիւուց եւ զերիվարաց, եւ զհանդերձս ի յանձնէ մեր-
կացուցին եւ մերկս արարին ի սեսիս յայտառակաց, ֆանզի ո՞ր աչք բաւէ
սեսանել զաղիողորմ սարակուսանաց. եւ կամ ո՞ր անձն բաւէր սեսանել եւ

սանել այնմ չարչարանաց...» (Մեսրոպ Վրդ. Մաքսուտեան, Վերին Ագու-
լիսի եւ Շրջակայքի Հայերէն Ձեռագրերը, ԱՐՄԲԱՏ 1915, կամ Ե. Լալայեան,
Գողթն ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՆԴԵՍ ԺԲ. գիրք, Թիֆլիս, 1905, էջ 165, հմտո-
«ԺԴ. Դարի Հայերէն Ձեռագրերի Յիշատակարաններ» Լ. Ս. Նաչիկեան,
էջ 324):

Այս բոլորը ցոյց կու տան թէ, ինչպէս հետզհետէ Իլխանեան պետութեան
առաջին շրջանին կրօնական լայնխտութեան օրերը անցած էին և սկսած էր
մոլեռանդութեան շրջան մը, ուր քրիստոնեաները անխնայ կը հալածուէին:

ՈՅԼ ՍՈՒԿՈՅԵ, ԿՈՊՐԻԿԵ, ԵՒ ԿԸ ԳՈՐԾԵՆ

Կրօնական հալածանքները բարեբախտաբար տեւական չեն եղած և զի-
մուսնիկով յաճախ կը մեղմանային, և ժողովուրդը պարբերաբար շունչ կ'առ-
նէր. մշտակայ, շարունակական և գրեթէ բնաւ չմեղմացող բաները՝ հարկահանու-
թիւններն ու կեղեքումներն էին, որոնք ուղղակի հետեւանքներն էին Մոնկոլ
ցեղին ընչասէր ու կողոպտիչ նկարագիրին:

Այնպիսի ծանր վիճակ մը ստեղծած էին ժողովուրդին համար, որ հայ-
կական շրջաններու բնակչութեան մէկ մասը, տեսնելով պահանջուած հար-
կերուն իրենց կարողութենէն վեր ըլլալը, ստիպուած եղեր են գաղթել օտար
երկիրներ (հմտո. Յ. Մանանդեան, նոյն, 316): Աւելցուցէք ասոր վրայ Մոն-
կոլ պետութեան կազմալուծումը և քայքայումը, հետեւանք, ինչպէս բացա-
կով պետութեան կազմալուծումը և քայքայումը, այն տեւական պատերազմներուն՝ որոնք մղել
տրրուած է (վերը 130—138), այն տեւական պատերազմներուն՝ որոնք մղել
պարտաւորուած էր, իր գրաւած աշխարհամասին դիրքին բերմամբ, առանց
Մոնկոլ հեռուոր բնակավայրէն մարդկային կռուող նոր վանգուածներ ստանալու:

Հարաւի Արաբները և Եգիպտոսի Մեմլուքները, Արևմուտքի՝ Սելջուկները
Անդրկովկասի կամ Դաշտի Կպչաքի կամ Ոսկէ Հորդանիին Մոնկոլները, շա-
բունակ իր վրայ կը յարձակէին, և ինքքը, անջատուած Մոնկոլ կայսրութենէն
(տես: վերը՝ 119—130), մինակը դիմագրաւելու պարտաւորուած էր այս ու-
ժերուն:

Այսպէս, ներքին և արտաքին անբաղձալի կացութեան մը մէջ՝ Իլխան-
եան պետութիւնը չկրցաւ տոկալ և նուաճուած ժողովուրդները, մասնաւորա-
պէս իբրեւ եկուոր, վաչկատուն և թափառիկ ցեղեր՝ որոնք իր սահմաններուն
մէջ հիւրընկալուած էին, ինչպէս նաև հինէն ի վեր այդ տեղերը ապրող ազ-
գերը՝ խլրտիլ սկսան, քաջալերուած Մոնկոլներու տկարանալէն:

Մենք հոս կրկին պիտի չթուենք իրարու յաջորդող ըմբոստութիւնները,
և պիտի չխօսինք այն անիշխանութեան մասին, որ Ապու Սայիտի մահուան
(† 1335) յաջորդեց, վասնզի արդէն խօսած ենք (վերը՝ 139—134). և ոչ ալ
պիտի խօսինք այն մանր իշխանութիւններուն մասին, որ ոչ-Հայ ցեղերէն
կազմուած էին այս շրջանին:

Այդ նոր կազմուած իշխանութիւններէն ոմանք բաւական զօրաւոր էին
և կրցան դեր մը կատարել, սակայն չկրցան կարգաւորեալ պետութիւններ
կազմել, այլ ընդհակառակը ամբողջ երկիրը մատնեցին խառնակութիւններու,

և խոտվութիւններու, որոնցմէ Վրացիք միայն օգուտ քաղեցին և ամրապընդուեցան, վասնզի Վրաստանի Արեւմտեան և Հիւսիսային շրջանները քիչ աւերուած և համեմատաբար անվթար մնացած էին:

Չօպանեաններու և Ջելայիրեաններու իշխանութեան ատեն՝ Վրաստանի Գէորգ Փառայեղ (1314—1346) թագաւորը ոչ միայն կրցաւ զօրացնել և բարեկարգել իր երկիրը, այլ Վրաստանէն բաժնուած մի քանի շրջանները ենթարկեց վերստին իր իշխանութեան:

Իսկ Հայ իշխան-տանուտէրները չկրցան օգուտ քաղել տիրող նպաստաւոր վիճակէն, վասնզի ուժասպառ եղած էին:

Հայերը՝ որոնք ակամայ իրենց մասնակցութիւնը բերել պարտաւորուած էին Իլխանեան պետութեան մղած տեւական պատերազմներուն, անճիտուած էին իրենց առոյգ և կենսունակ տարրերէն՝ զրկուելով և թիւ կորսնցնելով, և միւս կողմէն հարկերու տարապայման ծանրութեան տակ տնտեսապէս քայքայուած և աղքատացած ըլլալով:

Այնպէս որ՝ Ապու Սայխի (1316—1335) իշխանութեան ատեն, տիրողները տկարացած էին և սպառած (վերը՝ 130), սակայն Նոյնքան ալ հիւժած էին Հայերը, որոնք չկրցան միասնաբար գործել, և հրաշք մըն էր պարզապէս երբ ժ. դարու կէսերուն, Իլխանեան մեծ պետութեան անգամահատութենէն ետք իսկ՝ Հայաստանի հայկական իշխանութիւնները, թէև տկարացած և հիւժած վիճակով, բայց բոլորն ալ իրենց գոյութիւնը կը պահէին և Նոյն-իսկ անոնցմէ ոմանց մէջ տեղ տեղ կը շարունակուէր մշակութային փայլուն գործունէութիւն մը, հակառակ իրենց երերուն և անհաստատ վիճակին:

Այս երեւոյթը, որուն վրայ ծանրանալ, մեր առաջադրութենէն դուրս է, ցոյց կու տայ թէ Հայերը կրցած են այդ ձախող պայմաններուն մէջ իսկ կենսունակութիւն ցոյց տալ և միայն նիւթականին չկառչիլ ու շանտեսել հոգեկանը:

Իրապէս այդ շրջանին՝ Հայերը իրենց շինարարութիւններով և մշակութային աշխուժով, մտաւոր զարգացման համար ցոյց տուած իրենց ջանքերով, նշանաւոր եղած են ու տարած են ստեղծագործական աշխատանքներ, որոնք մեզ կը հիացնեն և զարմանքի մէջ կը թողուն:

Եթէ մշակութային այս ծաղկումը կատարուած ըլլար գէթ Բագրատունեաց թագաւորութեան պէս իշխանութեան մը ժամանակ, այնքան զարմանալի պիտի չթուէր. սակայն ասիկա կը կատարուէր վայրենի ժողովուրդի մը տիրակալութեան ատեն՝ հայկական պզտիկ հողատէր-իշխաններու հովանիին տակ, ինչ որ իրապէս հրաշք մըն էր:

Արդ, այդ փոքր և անզօր իշխանութիւնները, որոնք կղզեակներ էին բարբարոսական ովկէանոսի մը մէջ, նեցուկ հանդիսացան որ ապրի այս Ազգը և տեւէ՝ այդ ձախող պայմաններուն մէջ, անոր հոգեկան ոյժը և կորովը պահպանելով մշակոյթի ճամբով, ինչ որ կրնայ պահպանել նաև ֆիզիքականը:

Իր դիմադրականութեան ու անվատութեան մեծագոյն փաստը տուած է Հայ ժողովուրդը այդ շրջանին: Եւ տանուտէրներու հայկական փոքրիկ իշխա-

նութիւններուն դերը, այս տեսակէտէն անգնահատելի է: Ժ. Բ. և ժ. Գ. դարերու ամէնէն փոթորկալից շրջանին իսկ՝ իր հայրենի հողին փարած մնալու մեր ժողովուրդին յամառութիւնը՝ մեր պատմութեան ամէնէն հետաքրքրական և գեղեցկագոյն էջը կրնայ նկատուիլ: Երկիրը լքելով հեռանալու փորձութիւնը փարատած է՝ այդ փոքրիկ իշխանութիւններուն ներքին մշակութային և ոգեկան կեանքին շնորհիւ:

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԷՕԶՊԷՔ ԹԱԹԱՐՆԵՐՈՒ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՏԱԿ (1382—1468)

Ժ. Գ. դարուն վերջերը, ինչպէս ըսուեցաւ, Հայաստան Մոնկոլ տիրապետութեան տակ հիւժած և ուժասպառ եղած էր:

Հայերը, այլևս դադրած էին բնակչութեան ստուար մասը կազմելէ, վասնզի Արաբական տիրապետութեան շրջանէն սկսեալ՝ շարունակ օտար ժողովուրդներ գաղթած և հաստատուած էին Հայաստանի մէջ՝ զանազան հանգամանքներով:

Այդ օտար ժողովուրդներու ներգաղթը շարունակուած է Ծայրագոյն Արեւելքէն դէպի Արեւմուտք խուժող այս ասպատակ և վաչկատուն ժողովուրդներով, վասնզի անոնք սոսկ զինուորական արշաւ չէր որ կը կատարէին, այլ տեղաշարժ մը և տունով տեղով կը հեռանային իրենց բնակավայրէն և ուր որ յարմարութիւններ կը գտնէին՝ կը տեղաւորուէին:

Նոյնպէս, ամէն տարի ամառը, իրենց բաղմանդամ ընտանիքներով և անասուններով կու գային մեծ թիւով խաշնարածներու խումբեր, Հայաստանի հարուստ արօտատեղիներէն օգտուելու համար:

Ասոնք ալ երբեմն կը տեղաւորուէին Հայաստան, որուն բնակչութեան ցեղային նկարագիրը արդէն մեծապէս այլալլած էր, և Հայաստանի զանազան մասերուն մէջ՝ Նոյնիսկ նշանակելի թիւի մը, թերեւս — մեծամասնութիւն մը կազմելու աստիճան — հասած էին այլացեղ ժողովուրդները:

Այսպէս, Հայաստանի Արեւմտեան կողմը բռնած էին Թուրքմէնները, Արեւելեան կողմը՝ Պարսիկները, իսկ Հարաւային կողմը՝ Քիւրտերը: Այս հայկական հողերը բռնագրաւող ժողովուրդները և ցեղախումբերը Հայաստանի զանազան մասերուն մէջ կազմած էին ինքնիշխան փոքրիկ պետութիւններ — մեծ մասամբ Քիւրտ պետերու իշխանութեան տակ — որոնք շարունակ իրարու հետ ալ պայքարի մէջ էին:

Հայ մի քանի շատ փոքր իշխանութիւններ ևս, իրենց գոյութիւնը կը պահէին Հայաստանի մի քանի անխուլ մասերուն մէջ:

Հայաստան իսպառ կտրուած էր քրիստոնեայ աշխարհէն, որուն Արեւել-

քի մեծ ներկայացուցիչը՝ Բիւզանդական Կայսրութիւնը, ստուերի մը վերածուած և սահմանափակուած էր Վոսփորի և Տարսանիի նեղուցներուն շուրջը, իսկ Փոքր Ասիոյ մէջ տիրակալող Սելջուկ Ռումի Կայսրութիւնը — Մոնկոլ հարուածներու տակ քայքայուած և հիւժած — իր տեղը տուած էր Թաթարներու ցեղակից՝ Օսմանցի Թուրքերու երիտասարդ պետութեան, որ երբեմն սոսկ աննշան ճորտութիւն մը, յաջողած էր Ռումի Սելջուկ Կայսրութեան բոլոր հողերը գրաւել և բաւական պատկառելի պետութիւն մը կազմել, վասնզի իր պետերը խորագիտութեամբ կրցած էին շահիլ Փոքր Ասիոյ բնակչութիւնը՝ Յոյները և Հայերն ալ միասին առնելով:

Անիշխանութեան և շփոթի շրջանէ մը յետոյ, որ կարծես շուարումի մատնած էր Մերձաւոր Ասիոյ բոլոր ազգերը, որոնք ալեկոծումէ մը հազիւ փրկուած մարդերու նմանութիւնը ունէին, Հայաստան ևս կ'ապրէր այսպիսի շուարումի շրջան մը, բաժնուած զանազան փոքր ուժերու միջեւ, երբ Ասիական բարբարոսներու երրորդ ահարկու արշաւին առջեւ գտնուեցաւ:

Լէնկ Թիմուր

Այս երրորդ արշաւանքին հերոսն էր էօղպէք Թաթարներու ահարկու առաջնորդը՝ Լէնկ Թիմուր, որ իր սոսկալի ուժով կը ձեռնարկէր վերականգնել Չինկիզ Սանի մեծ պետութիւնը:

Թուրք Կէօրէկէն ցեղախումբին Պաթլաս ընտանիքին կը պատկանէր Լէնկ Թիմուր, որ ձինկիզ Սանի չափ վայրագ հետևող մըն էր անոր ուղղմամբ արական արուեստին, աւելին ունենալով՝ ամենածայրայից կրօնամոլութիւնը:

Ան ծնած էր 1335ին, Թաթարիստանի Բէշ քաղաքը (Սմրղանտի մօտ), ուր իր հայրը եղած էր տեղական փոքր իշխանաւոր մը: Լէնկ Թիմուրը ներքողող Պարսիկ և Արաբ պատմիչները, զայն կը ներկայացնեն զտարիւն Մոնկոլ և շաուաիզ Չինկիզ Սանի տոհմին, սակայն աւելի հաւանական է — ինչպէս կ'ընդունին նոր պատմագիրներ — որ անիկա Չաղաթա-Թուրք մըն էր (Յ. Մանանդեան, Գ. 344):

ԺԴ. դարուն երկրորդ կէսին, Չինկիզի՝ Չաղաթա որդւոյն սերունդը այլևս միահեծան չէր իշխեր Կեդր. Ասիոյ մէջ:

Մոնկոլ այս Ուլուսը արդէն շատոնց քայքայուած էր և բաժնուած մեծ ու փոքր անկախ կամ կէս-անկախ իշխանութիւններու:

Լէնկ Թիմուր, 1369—1370ին, զանազան արկածախնդրութիւններէ ևտք, դառնալով Չաղաթա տոհմին աննշան ու անուանական մէկ խանին վէզիրն ու Աթաբէկը, տասը տարուան մէջ, վերականգնեց Չաղաթա նախկին հզօր պետութիւնը, իսկ 1380էն սկսեալ, տարածեց նաև անոր իշխանութիւնը Պարսկաստանի Արեւելեան մասերուն վրայ:

1381—82ին, այդ ասպատակութիւններու միջոցին՝ էօղպէք Թաթար հրոսներ, որոնք մինչև Ատրպատական հասած էին, սփռուեցան Վանէն մինչև Կարսի կողմերը, ինչպէս նաև Սիւնիք, և 12 գաւառներ աւերեցին և աւարի տուին (Թ. Մեծ, 14): Բայց 1382 Յունուար 6ին, եկած սաստիկ ձիւնը

և ցուրտը, զանոնք ստիպեց չուելու: Այդ պատճառով «բազումք զերծան ի գերութենէ» և ասպատակողները «գրազում մասն աւարին ի բաց ընկեցեալ, զնացին յաբարհն իւրեանց» (Թ. Մեծ 14, Ազգ., 1968):

Այս առաջին անկանոն արշաւները կարծես նախախորձերն էին այն հսկայ աշխարհակալութիւններուն, զորս Լէնկ Թիմուր պիտի ընէր Ասիոյ կեդրոնէն դէպի հիւսիս, դէպի արեւելք, դէպի հարաւ և դէպի արեւմուտք, ամէն կողմ հուրի և սուրի մատնելով:

Լէնկ Թիմուրի վերակազմած Չաղաթա պետութիւնը մեծ ուժ մը կը ներկայացնէր, քանի որ մեծ խաներու իշխանութիւնը ստուերի վերածուած էր և Ասիոյ մէջ կազմուած էին բազմաթիւ իշխանութիւններ և Սուլթանութիւններ, որոնք իրարու դէմ կը մաքառէին շարունակ:

Մեծ Սալիֆան կը նստէր Պաղատատի մէջ, բայց որեւէ ազդեցութիւն չունէր միւս Սուլթաններուն վրայ, որոնք կ'իշխէին Հայաստանէ զատ, Պարսկաստանի, Ատրպատականի, Միջագետքի, Ատորիքի, Եգիպտոսի, Փոքր Ասիոյ և Կովկասի մէջ, և ամենուն ձեռքին տակ ալ Հայեր կային, որոնք այս շփոթնեան և իրարու դէմ մղուած կռիւններուն աղէտալի հետեւանքները կը կրէին:

Լէնկ Թիմուր չբաւականացաւ Չաղաթա պետութիւնը վերականգնելով, այլ ուզեց Չինկիզիսանեան ընդարձակածաւալ կայսրութիւնը վերահաստատել: Այս նպատակով, իաշնարածներու խուժանի մը գլուխը անցնելով՝ Սմրղանտէն Այս նպատակով, իաշնարածներու խուժանի մը գլուխը անցնելով՝ Սմրղանտէն ճամբայ ելաւ 1380ին, նուաճելու համար բոլոր այն ազգերը, որոնք Չինաստանէն մինչև Միջերկրական և Եգիպտոսէն մինչև Ռուսիոյ Միջնաշխարհը տարածուած էին, Պարսկաստանը արիւնով ողողելէ, Հնդկաստանի մէջ մարդիկը անասուններու պէս մորթելէ ետք՝ հասաւ Հայաստանի սահմանները:

Լէնկ Թիմուրի Ա. ԱՐՇԱՒԱՆՔԻ Ի ՀԱՅՏԱՆԵՍ

1386ին, մեծ բանակով մը մտաւ Ատրպատական: Սուլթանիյէի Ամիրան էտիլ՝ հպատակութիւն յայտնեց Լէնկ Թիմուրի և անոր օգնեց՝ հալածելու համար Ահմէտ Ամիրան՝ որուն մայրաքաղաքը՝ Դաւրէժը գրաւուեցաւ և թալանի տրուեցաւ՝ 1386ի գարնան:

Սակայն էտիլ, իբրև գաղտնի դաւադիր ամբաստանուելով, պղնձէ սանի մէջ եփուելով՝ սպաննուեցաւ (Թովմա Մեծոփեցի, 13):

Լէնկ Թիմուր՝ նոյն տարին՝ Ատրպատականէն առաջանալով դիմեց դէպի Հիւսիս-Արեւմուտք և Նախիջեանի ճամբով արշաւեց Հայաստան և Վրաստան:

Արաքս գետը անցնելով՝ մտաւ Սիւնիք և պաշարեց և գրաւեց Որոտան քերդը (Սամուէլ Աճեցի, 170):

Յակոբ գրիչ, որ այդ օրերուն հոն գտնուած է, իբրև Յովհաննէս Որոտանցիի աշակերտ, կը գրէ իր Երնջակի մէջ 1386ին գրած ձեռագրին յիշատակարանին մէջ թէ՛

«Եւ միջոցեաւ անառ ցնծութեամբ եւ բերկրալից ուրախութեամբ լըցեալ կայաք, բաբունին Կ (= 60) աւակերտօցն, ի բնիկ գաւառն իւր՝ յերկիրն Որոտան, կարդալով եւ գրելով զՍուրբ Մատթանս, մեղքն իմ ծովացեալ եհան զգունդս անօրինաց ի վերայ Բրիսոցնէից, մանաւանդ ի վերայ

1387ի այս արշաւանքին ժամանակ գրաւուած են նաև Փոքր Սիւնիքը և Մարը, ուր սրայտողող կոտորուելը և արիւննաներկ դիաթաւալ նահատակուելը էին Դոփեան իշխան Հասանը, անոր կինը՝ Խոնձան և որդիները՝ «բազ եւ ա-րի պարոններ» Գրիգորը, Սարգիսը Շանշին, Ջհանշին, Աղբուղան և Շիրվա-նը, և նաև «թագազարմ իշխան Սատուն» (Գր. Խլաթեցի, Յիւստակարան Աղե-թից, Վաղարշապատ, 1897, էջ 6, Կարապետ Եպո., Նիւթեր Հայ Մելիքութեան մասին, Պրակ Բ., 84—85 և 185, Վանի Հայկավանք Եկեղեցիի ձառոցի Յի-շատակարան):

Գրիգոր Խլաթեցի կը յիշէ նաև թէ Լէնկ Թիմուր, 1386/87ի արշաւանք-ներուն ժամանակ, Հայաստանի իշխաններէն շատերը գերի տարած է (Յիւս-տակարան Աղեթից, էջ 6):

«Իսխանք բազումք ի քանց ելին
Եւ ի յընչից պարապեցին,
Յերիվարացքն զբրկեցին
Եւ հետիոսքս քանէին»:

ԿՈՐԻՆ ԵՒ ԵՐՁՆԿԱՅ ԿԸ ԳՐԱՌՈՒԻՒՆ

Լէնկ Թիմուրի զօրքերը 1387ին հասած են Հայաստանի սիրտը Կարին-Ինչպէս կը հաստատէ նոյն թուականին Երզնկայի մէջ գրուած ձառոցի մը գը-րիչը՝ Գէորգ: Ան կը գրէ թէ «յայսմ ժամանակի յորում եր թուական Հայոց ՊԼԶ (= 1387), ելաւ ազգն խուժադուժ յարեւելից, ի կողմանց հիւսիսոյ, որ կոչեր Լանկ Թամուր, եւ եկն միջեւ յԱրզում, եւ բազում ոնիրս գոր-ծեաց... զոր յեսս դարձոյց Առուած, եւ աղօթք Սուրբ Լուսաւորչին պահե-եաց զբաղաւս Երզնկայ եւ զգաւառս իւր, որք եւ առ մեզ բոլորակայ» (ԺԴ-Գարի Հայերէն Ձեռագրերի յիշատակարաններ, 270):

ՀՈՐՈՒՈՒՅԻՆ ԷԱՅՈՍՏԱՆԻ ՄԷՋ

Լէնկ Թիմուրի ահարկու ուժէն ահարեկ՝ Հայաստանի մահմետական ամի-րաները և պէկերը, միառմի ստիպուեցան խոնարհիլ այս աշխարհաստան-բռնաւորին առաջ. ոմանք ալ ընդդիմութիւն ցոյց տալով՝ մեծամեծ արիւն-հեղութիւններու պատճառ եղան: Լէնկ Թիմուր, մասնաւորապէս զօրաւոր ընդ-դիմութեան հանդիպեցաւ, հարաւային Հայաստանի մէջ, ուր կազմուած էին, Մոնկոլներու տկարանալէն վերջ, երկու մեծ Ամիրայութիւններ՝ աւատապետա-կան կարգերով, Թուրքման, Մար և Գուրդ (Թ. Մեծ, 27 և 29):

Ասոնց երկու գլխաւորներն էին Գարագոյունլուներու և Ազգոյունլուներու կամ Պայտարեաններու իշխանութիւնները (տես. վերը՝ 132), որոնք բազ-մաթիւ փոքրիկ իշխանութիւններու համամիութիւններ էին՝ գերիշխան պետի մը գլխաւորութեամբ:

Լէնկ Թիմուրի ատեն՝ Գարագոյունլուները շատ զօրացած էին Տուրուք-րանի մէջ: Իրենց պետը՝ Գարա Մէհմէտ, որ 1378ին հիմնած էր Գարագո-յունլուներու հարստութիւնը և կ'իշխէր իր զաւակին՝ Գարա Եուսուֆի հետ,

ԺԴ. դարուն վերջերը, իր իշխանութեան տակ ունէր Գալթերունիքը, Տարօնը և Սասունը, Լէնկ Թիմուր, 1387ի գարնան՝ յանկարծակի յարձակեցաւ Գարա Մէհմէտի վրայ, որ փախաւ ձապաղչուր, ուրկէ անակնկալօրէն ետ դառնա-լով՝ հարուածեց Լէնկ Թիմուրի Լողմաղան Թաթար զօրավարին զօրքը (Մեծ, 21):

Այսպէս, ձապաղչուր գաւառին և Լեռնային Խոյթի շրջանին մէջ պար-տուելով՝ Լէնկ Թիմուրի բանակը գնաց Արեւելք և պաշարեց Վան քաղաքը: Այս պարտութիւնը կը հաստատէ Մեծոփեցի (24), գրելով՝ թէ «բեկեալ խո-թակեցաւ զօրութիւն Չաղաքային»:

Լէնկ Թիմուր՝ պարտուած էր թէև, սակայն ժողովուրդը, կ'երբել այն-քան քիչ վստահութիւն ունէր Գարա Մէհմէտի և Գարա Եուսուֆի այս յաղ-խանակին վրայ՝ որ Արճէշի և Մանաղկերտի շրջակայից բնակիչները Ս. Կա-րապետի երկնային պաշտպանութեան ապաւինելով, դէպի Գլախայ վանքը փախան:

Գարա Եուսուֆ, նոյնպէս անվստահ իր յաղթանակին վրայ, Տարօնի ժողովուրդը Սասուն բարձրացուց, Խոյթի և Բաղէշի Շէրիֆ Ամիրային յանձ-նարարելով որ զայն քշէ դէպի Խոյթ՝ «բռնութեամբ եւ հարկանելով», զի «երիսոնեկիցն ապստամբեալ ոչ կամէին ելանել ի լեառն Խոյթայ եւ Սաս-նոյ» (Մեծ, 22): Բայց ետքը համոզուեցան թէ ճիշդ էր այս միջոցը, վասնզի սասով կրցան վանել Թաթարները, որոնք հեռացան՝ հալածուելով նոյնիսկ Սա-սունի և Խոյթի քրիստոնեայ և իսլամ բնակիչներէն: (Մեծ, 27):

Լէնկ Թիմուր, Տարօնէն դէպի Վասպուրական իր անցքին վրայ, իր ա-հարկու համբաւին շնորհիւ Մուշի Ամիրային հնազանդութիւնը ապահովելէ և Բա-ղէշի Ամիրային՝ Ամիր Շէրիֆի հպատակութիւնը ընդունելէ (Մեծ, 28), յետոյ դէպի Արճէշ (ևսոյն), սրուն Սահանդ իշխանը, Հեր եւ Զարեանդ ուղղուեցաւ դէպի Արճէշ (ևսոյն), սրուն Սահանդ իշխանը, Հեր եւ Զարեանդ գաւառին Օրտու Բուզա անուն իշխանին միջնորդութեամբ հնազանդեցաւ և «սիրեցեալ եղիւ... եւ ազատեցաւ... երկիր ամենայն եւ մնաց ի խաղա-ղութեան» (Մեծ, 29), և աւերեալ աշխարհը վերաշինուեցաւ (Մեծ, 29—30):

ՎՐԻՒ ՈՂԵՏԸ

Լէնկ Թիմուր, որ Տարօնէն՝ Վասպուրական եկած էր, հոն ալ ընդդիմու-թեան հանդիպեցաւ, վասնզի Վանի Եղտին Ամիրան, որ ըստ թովմա Մեծո-փեցիի, ծագումով «յազգէն Սեմեքերիմեանց», (Մեծ, 30), այսինքն Արժրունի էր, անմիջապէս հնազանդութիւն չյայտնեց, այլ ուշ: Լէնկ Թիմուր զայն կա-լանաւորել տուաւ և պաշարեց Վանը (Մեծ, 30):

1387 Սեպտեմբերին, երբ քաղաքը անձնատուր եղաւ, երկար ժամանակ-եայ պաշարման միջոցին, բանակը մեծ կորուստներ ունեցած ըլլալուն, Լէնկ Թիմուր մեծ վրէժխնդրութեամբ և անողոք խստութեամբ վարուեցաւ այս քա-ղաքին հետ: Հրամայեց կիները և տղաքը գերի վարել, իսկ բնակչութեան մնացեալ մասը գահավիժել Վանի բերդէն վար: Կը պատմուի թէ դիակներու կոտոր այնքան բարձրացաւ որ, վերջին նետուողները այլևս չէին մեռներ, (Թ. Մեծ, 30, Գր. Խլաթեցի, 9, Սամուէլ Անեցի, 171):

Այսպէս, ինչպէս ականատես պատմագիրը կ'ըսէ՝ «աւերեցաւ ամենայն

երկիրս, զի յԱրեւոյ միջեւ ի տուես Վրաց եւ միջ ի Կուր գետն Աղվանից, Եսողախեցաւ արեամբ անմեղաց, երկիր ամենայն չարչարանօք, սպանմամբ եւ զերուքեամբ» (Մեծ, 32). և իբրև հետեւանք՝ սաստիկ սով մը տարածուեցաւ 1388ին, մինչ Լէնկ թիմուր հեռացած էր Հայաստանէն 1387ի վերջերը, Հայաստանի ղէկը և լիակատար նուաճումը յանձնելով Ազտինի:

Լէնկ թիմուրի այս առաջին արշաւանքը երկու տարի (1386—1388) տեւեց և աւերածութեան շրջան մը եղաւ՝ իր կոտորածներով և բերած սոսկալի սովովը, Թովմա Մեծօփեցի (32) կ'ըսէ. «զնջեցաւ մարդկութիւն, մանաւանդ Հայկազեան գաւառիս»:

ՎԵՏԱՄԵՆԱՅ ՀԱՆՔԻՍ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

1388էն սկսեալ Հայաստանը վեց տարի երեւութապէս խաղաղ էր ու հանգիստ, մինչև Լէնկ թիմուրի երկրորդ արշաւանքը՝ 1394: Այս վեցամեայ շրջանին,՝ առաջին երեք տարիներուն (1388—1391), Լէնկ թիմուր զբաղեցաւ նախ Կովկասեան լեռներու հիւսիսակողմը Ոսկէ Հորդանի թոխթամիշ Խանին դէմ պատերազմելով: Ան գրաւեց անոնց Սարայ մայրաքաղաքը: Իսկ 1392-1394 զբաղեցաւ զսպելու ապստամբ Պարսիկները՝ Իրազի և Ֆարսիստանի մէջ, կըռուելով Մուզաֆէտտին Շահ Մանսուրի դէմ (Յ. Մանանդեան, ՔՅՅ. Տես., 351): 1394ին, յաջողեցաւ յաղթել վերջապէս իր երկու ամենագորաւոր թշնամիներուն՝ Դեշտ-ի-Լիչազի մէջ թոխթամիշը և Ֆարսիստանի մէջ Շահ Մանսուրը, որոնք այնքան զօրաւոր դիմագրութիւն ցոյց տուած էին:

Նա անցաւ Տոնը և առաջացաւ մինչև Մոսկուայի մօտերը, (Թ. Մեծ., 68): Նոյն տարին (1394) Լէնկ թիմուր գրաւեց Պաղտատը, ուր անուր անգրթութեան արարքներ գործեց և վերջ տուաւ Հուլազուի հիմնած Իլխանեան պետութեան:

Յաջորդաբար տիրեց Պասրայի, Մուսուլի, Տիարպէքիլի (Մեծ., 44—45) և աւերեց Մերտինը և շրջակայքը (Մեծ., 105): Յետոյ Իրազէն՝ Պաղտատի ճամբով նուաճեց Մուսուլի շրջանը և անկէ անցաւ Հիւսիսային Միջագետք և ապա Հայաստան: Անկէ 1387ին իր հեռանալէն յետոյ, Գարագոյունիւ թուրքմէնները, որոնք ուժգին դիմագրութիւն ցոյց տուած էին 1387ին, վերստին տիրեցին այդ շրջաններուն:

1388ին կամ 1389ին մեռած էր անոնց առաջնորդը՝ Գարա-Մէմէտ և անոր յաջորդած էր իր որդին Գարա Եուսուֆ (1388/9—1420):

ԼԷՆԿԻ Ե. ՈՐՇԱԽՈՒՄԵՐ ԴԵՊԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

Լէնկ թիմուր, 1394ին, հարաւէն արշաւելով նախ գրաւեց Հիւսիսային Միջագետքը և անոր գլխաւոր քաղաքները՝ Ամիթ (= Տիարպէքիլի), Մերտին, Ուրֆա (= Եզեսիա) և Մծբին, ինչպէս նաև Հարաւային և Արեւմտեան Հայաստանը (Թ. Մեծ., 44—45, Գր. Խաթեցի, 10, Սամ. Աճեցի, 171, Իպն Արաբսահ, Թրքմ. Ա. Եպս. Տէր Յովհաննէսեան, 63—69),

Մերտինի մէջ գերի բռնեց Օրթոքեան Մէլիք Զահէրը, զոր քիչ յե-

տոյ աղատ արձակեց և ո'չ միայն վերահաստատեց իր գահուն վրայ, այլ նաև և անոր տուաւ իր երկիրին սահմանակից շրջաններ:

Մերտինի կողմերէն Էօզպէք Թաթար զօրքերը ստուար թիւով խլամներ և քրիստոնեաներ գերի առին, ի մէջ այլոց նաև չորս գիւղ արեւապաշտ Հայեր՝ կոչուած Արևորդիք:

Հիւսիսային Միջագետքէն Լէնկ թիմուր առաջացաւ Արեւմտեան Հայաստան, ուր իրեն ինքնաբերաբար անձնատուր եղաւ Երզնկա քաղաքը, որուն կ'իշխէր Թաթարթան (Մեծ., 45):

Այնուհետեւ մտաւ Բարձր Հայք և գրաւեց Բասենի հարաւակողմը զըտնուող Աւնիկ բերդը և կալանաւորեց անոր Մսեր իշխանը (Յոյն):

Լէնկ թիմուր ապա անցաւ Այրարատեան նահանգի Վանանդ գաւառը, ետ առաւ Կարսը, Կոզովիտը և Արճէշը (Յոյն, 46) և կրկին աւերեց Սուրմալին և Կողբը, բայց լուր ստանալով որ թոխթամիշի զօրքերը Տերպենտէն անցնելով խուժած են Շիրուան՝ արագօրէն գնաց Առան (Թ. Մեծ., 45—46):

Շիրուանի մէջ այդ ատեն կ'իշխէր Շէյխ Իպրահիմ Տերպենտցին (1382—1417), որ 1386/7ին հպատակած էր Լէնկ թիմուրին:

Երբ Էօզպէք Թաթարներու անեղ առաջնորդին յաղթական բանակը մօտեցաւ Շիրուանի սահմաններուն՝ Ոսկէ Հորդանի զօրաբանակը ետ նահանջեց Տերպենտէն անցնելով և Լէնկ թիմուր չուղեց զայն հետապնդել և Մուղանի մէջ հանգստացաւ 1394—5ի ձմեռը և 1395ի գարնան սկիզբը ձեռնարկեց թոխթամիշի դէմ մեծ արշաւանքի մը՝ Տերպենտէն անցնելով և թերեք գետի մօտ զայն սոսկալի պարտութեան մատնեց (1395 Ապրիլ):

Յետոյ անարգել արշաւեց դէպի հիւսիս և կողոպտեց և աւերեց Սարայը, Կաֆան (= Թէոդոսիան), Ազախ (= Աղով) և Հաճի-Տարխանը (= Աժտերխան):

Լէնկ թիմուրի այս հիւսիսային երկիրներու մէջ զբաղած ըլլալէն օգտուելով Գարա Եուսուֆ փորձեց վերականգնել իր պետութիւնը, կոռելով նաև Լէնկ թիմուրի հնազանդութիւն յայտնող Արճէշի Սահանդ իշխանին և Ոստանի Եզտին Քուրտ Ամիրային դէմ, իրեն հետ ունենալով Բաղէշի Իպրահիմ Ամիրան «սոսող քրիստոնէից» որ եղբայրն էր «սիրող քրիստոնէից» Ամիր Շարաֆին և անոր յաջորդած էր:

ԳՈՐԹՈՐՈՒՄԻՆՆԵՐ ՎԵՐԱԿՈՅՄՈՒՄԸ

Գարա Եուսուֆ պահ մը վերադարձեց Արճէշը (Մեծ., 17), զոր չկրցաւ պաշտպանել, Լէնկ թիմուրի կողմէ Հայաստանի կառավարիչ նշանակուած Ոստանի տէր Եզտինը, որ պարտուած՝ համակերպեցաւ հաշտութիւն կնքելու Գարա Եուսուֆի հետ (Մեծ., 47):

Թաթար Աթալիշ իշխանը, Բասենէն օգնութեան կը հասնի Եզտինի և երբ կը տեղեկանայ որ անիկա հաշտութիւն կնքած է՝ Աղի գիւղը կը գերէ (Մեծ., 48): Եուսուֆ և իր եղբայրը Արալի՝ երբ կ'իմանան ասիկա, կ'աճապարեն և կը բռնեն Չաղաթան և անոր զօրքը կը կողոպտեն և Աթալիշ իշխանը ձերբակալելով Եզտիպոս կը շրջեն (Մեծ., 48):

Բայց այս խառնակութիւնը շատ կարճ տեւեց: Լէնկ թիմուր որ 1396ին

դին և Դաւիթ նղբայրները՝ Վրացիները և Հայերը պատասպարեցին ամբողջ թիւններու մէջ և իրենք ամբացան նեղ և կածան տեղեր:

Բայց քանի մը դաւաճաններ Լէնկ թիմուրի ցոյց տուին ճամբաները և զայն առաջնորդեցին Վրաստանի ներսերը, ուր ան գրաւեց և քանդեց բոլոր ամբողջիւնները և եկեղեցիները, կոտորեց անխնայ բնակիչները, իսկ աւելի քան 60,000 հոգի ալ գերի տարաւ (Մեծ., 66—67, հմտ. Գր. Խլաքեցի, Յաւուել Աճեցի. 171 եւ 175. Իպն Արաբսահ, 99):

Վրաստանի այս արշաւանքը՝ 1399ի աշունէն մինչեւ 1400ի ամառը՝ եթէ ամէս տեւած է, ըստ Խառաքատի վանքը գրուած Մեկնութիւն Կաթողիկէ Թղթոց Ասրգիսի Շնորհալուոյ (պահուած այժմ Երեւանի Մատենադարանի թ. 5435) ձեռագիրին 1400 թուականով յիշատակարանին, որ միառմի կը յիշէ Լէնկ թիմուրի, Հայաստանի վրայ կատարած բոլոր արշաւանքները. (տես. ամբողջութիւնը, Խաչիկեան, Ժ՛. դարի Հայերէն Ձեռագիրների Յիշատակարաններ, էջ 627—628, ինչպէս նաև Յ. Մանանդեան, Քնն. Տես. Գ. էջ 355—6) և կը խօսի Վրաստանի այս արշաւանքին մասին. ան կը գրէ.

«Եւ եկն եկաց ի վերայ աբխազիին Վրաց յաւանային յեղանակէն, մինչեւ յամառնայինն, ամիսս է (7) աւելի եւ ոչ պակաս: Եւ սուեալ բազում ամրոցքս, եւ սպան զբազումս ի նոցանէ մինչ գրեթէ զամենայն արս կոտորեաց, զորոց զկանայս եւ զսղայս գերի խաղացոյց, անթիւս եւ անհամարս: Որոց Տեւոզմն աղիողորմ ալեհիցն, ոչ միայն քրիստոնէից, այլ եւ յայլասեռից, որք Տեսանէին զայսպիսի անմեղ զառիմսն մասնեալ ի ձեռն արիւնասխանն եւ մարդադեմ գազանացն, որ ոչ կանանցն խղճային եւ ոչ զղայոցն ողորմէին, ոչ ի հիւանդսն գրային եւ ոչ ի կարիսն նայէին, ոչ ի յալեացն հարկէին եւ ոչ ի մասաղ մանկունսն խնայէին, այլ անողորմաբար հետիոսս սանէին՝ մերկ, բոկոսն եւ գլուխ բաց: Եւ որք ոչ կարէին գնալ՝ քարամբք ըսպանանէին եւ անցեալ գնացին: Եւ որք զայսպիսի կսկիծսն Տեսանէին, ասուին լեռանց, քէ անկեռուք ի վերայ մեք, եւ բլրոցն, քէ ծածկեցեք զմեզ»:

ՊԱՅՔԱՐ ՕՍԻՄ. ՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԳԷՄ

Վրաստանը այսպէս չարաչար պատժելէ յետոյ, 1400ին՝ Լէնկ թիմուր սկսաւ իր մեծ արշաւանքին Օսմանցիներու դէմ, Առաջին վայրը, զոր թուրքերէն կորզեց՝ եղաւ Սեբաստիան: Լէնկ թիմուր պաշարուածով մը գրաւեց զայն և հոն սարսափելի գազանութիւններ գործեց:

Ու իր արշաւանքը շարունակելէ առաջ՝ ուզեց ապահովել իր բանակին թիկունքը Սիւրիոյ կողմէն և գրաւեց Մալաթիան և անոր պաշտպանութիւնը յանձնեց Ազգոյունլուներու պետ Գարա Սուլուք Օսմանին, որ իրեն օգնած էր՝ երբ Գարազոյունլուներու պետին՝ Գարա Եուսուֆի դէմ կը կռուէր: Գարա Օսման, Լէնկ թիմուրի ապաւինելով, կը յուսար Փոքր Ասիոյ մէջ Սուլթան Պաղլատէն գրաւուած իր հողերը փրկել:

Օսմանցիք կ'սպառնային նաև Տրապիզոնի Կոմնենեան կայսրութեան, որուն Ալէքսիոս կայսեր փեսան էր Գարա Օսման: Վասնզի Կայսեր Տեսքինա աղջիկը կնութեան առած էր:

Այսպէս, շահերու միութեամբ և նոյնութեամբ կազմուած էր Լէնկ թիմուր, Գարա Օսման և Ալէքսիոս համաձայնութիւն մը՝ ընդդէմ Օսմանցիներուն:

Միւս կողմէն, Գարա Եուսուֆ, Գարազոյունլուներու պետը, Լէնկ թիմուրի դէմ իր երկիրը պաշտպանելու համար՝ միայն Օսմանեան թուրքերէն աջակցութիւն կրնար ակնկալել. ուստի իր բախտը կապեց անոնց, և այսպէս ստեղծուեցան երկու մեծ ուժերու միջեւ տատանող փոքր իշխանութիւններով կազմուած խմբակցութիւններ:

Լէնկ թիմուր, Մալաթիայէն անցաւ Սիւրիա. արիւնով ողողեց ամբողջ երկիրը ու Հալէպի և Դամասկոսի մէջ մեծ աւերներ գործեց (1400ի աշնան): Սիւրիոյ մէջ ձմեռելէ ետք, 1401ի գարնան մտաւ Միջագետք, ուր Մերտին և Պաղտատ ապստամբած էին և Մեմլուքներու միացած:

Այս քաղաքներն ալ՝ իր ոճովը և հասկցած եղանակովը չարաչար պատժուեցան:

1401ի վերջերը, Լէնկ թիմուր իր Չաղաթա յօրքերով դարձաւ Հայաստան, Մուղանի դաշտը, իր սովորական ձմեռանոցը:

1402ի գարնան, Լէնկ թիմուր կրկին մտաւ Փոքր Ասիա, վճռական հարուած մը տալու համար Պաղլատ Ա. ի, որ իր բացակայութենէն օգտուելով, վերադարձեր էր Սեբաստիան և Երզնկան:

Ճակատամարտը տեղի ունեցաւ 1402 Յունիս 18ին, Անկիւրիւի դաշտին մէջ: Պաղլատ Ա. պարտուեցաւ և գերի ինկաւ:

Այս կերպով՝ Փոքր Ասիան անցաւ Լէնկ թիմուրի ձեռքը: Սելջուկեան թուրք Ամիրաներէն անոնք որ Լնկիւրիւի ճակատամարտէն առաջ իր կողմը անցած էին, իրենց հին իշխանութիւններուն մէջ վերահաստատեց:

ԼԷՆԿ ԹԻՄՈՒՐԻ ՊԵՏՈՒԹԵԱՆ

Պաղլատ Ա. ի պարտութենէն յետոյ՝ Լէնկ թիմուրի գերիշխանութիւնը ճանչցաւ նաև Եգիպտոսի Սուլթանը: Լէնկ թիմուր իրապէս յաջողած էր վերակազմել Չինկիլի մեծ պետութիւնը և հիմնել թերեւս անկէ աւելի ընդարձակ կայսրութիւն մը, որ կը տարածուէր Չինաստանէն և Հնդկաստանէն մինչեւ Եգիպտոս, Հելլեսպոնտոս և Մոսկուա

Այս հսկայ տարածութեան մէջ կը մտնէի նախկին երեք մեծ Ուլուս կոչուած Մոնկոլական պետութիւնները:

- 1. Չինկիլի Խանի որդի Չաղաթայի Կեդր. Ասիական ուլուսը:
- 2. Բաթուի նուաճած Ոսկէ Հորդայի բոլոր երկիրները:
- 3. Հուլաղուի հիմնած Իլխանեան իշխանութեան հողերը

ՎՐԱՍՏԱՆ ԸՆԿՃՈՒՈՍ

Փոքր Ասիան նուաճելէ ետք՝ Լէնկ թիմուր դարձաւ Անդրկովկաս և 1403-ին անոր զօրքերը սկսան նոր արշաւանքի մը, դէպի Արևմտեան Վրաստան և Ափխազիա:

Բայց շուտով, Գէորգի է. ի խնդրանքով և Շիրուանի իշխան Իպրահիմ Տէրպէնացիի միջնորդութեամբ, պատերազմական գործողութիւնները և աւել-

ըածութիւնները դադրեցան և Լէնկ Թիմուր հաշտութեան դաշինք կնքեց Վրաց թագաւորին հետ, որ հպատակեցաւ իրեն և մնաց իր գահուն վրայ (Իպն Արաբսահ, 182—7):

Լէնկ Թիմուրի Մուզը

1403—4ի ձմեռը, Լէնկ Թիմուր կրկին անցուց Մուղանի մէջ և 1404ի գարնան, մեծ աւարով և բազմաթիւ զերիններով և իր զօրքերուն հետ դարձաւ: Մարդանտ: Ապա, իր յաջողութիւններէն գինովցած, որոշեց Չինաստանն ալ նուաճել:

1405 սկիզբը հաղիւ անցած էր Եաքսարտէս (Սիր Տարի'ա) գետը, հիւանդացաւ և մեռաւ Օթրարի մէջ 1405 Փետրուար 18ին:

Չաղաթա այս աշխարհակալին նուաճումները և տիրապետութիւնը Մերձաւոր Ասիոյ մէջ, տեւեցին միայն 20 տարի (1386—1405), բայց անոր պատճառած չարիքները իր զրուած երկիրներուն մէջ՝ այնքան ծանր էին, որ երկար ժամանակ մնացին անդարմանելի:

Լէնկ Թիմուրի ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ԿԱՌԱՐԱՅԻՐ

Ասիական ժողովուրդներու մեծ երեք տեղադրածներուն վերջինն էր Լէնկ Թիմուրի արշաւանքը, որ իր նախորդները զերազանցեց, իր վայրագութեամբ և գազանային արարքներով, որոնց կու դար խառնուիլ կատաղի մուսուլմանութիւնը:

Ինչպէս իր ընդարձակածաւալ կայսրութեան ամէն կողմերը, նոյնպէս Հայաստանի մէջ, Լէնկ Թիմուր բացարձակապէս անկութ և արիւնարբու գազանի մը պէս վարուած է:

Ան գրեթէ բովանդակ Ասիան և Արևելեան Եւրոպայի ընդարձակ տափաստանները հուրի և սուրի մատնած է և ահարկու սարսափի՝ իր նուաճած բոլոր երկիրները:

Ան կ'ուզէր ահաբեկել ժողովուրդները, և ասոր համար՝ խիստ անգութ և անողոք էր անոնց հանդէպ որոնք կը դիմադրէին իրեն: Պատմութեան մէջ քիչ անգամ նմանը արձանագրուած իր անգութութիւնները, կ'ըսուի, կը գործադրէր որպէսզի ուրիշներ անձնատուր ըլլան: Արդարեւ ալ նպատակին հասաւ, վասնզի ժողովուրդներ սահմուկան են երբ լսած են որ, ան Պաղտատի բնակիչները ջարդելէն ետք՝ անոնց գլուխներէն բուրգեր շինած է, Խորասանի մէջ ի կենդանւոյն մարդիկներ վրանին կ'իր թափելով իբրեւ քար գործածած և անոնցմով պատ հիւսել տուած է, Սերաստիոյ մէջ 4000 հոգի ողջ ողջ թաղած է. և վանի բերդէն հաղարաւոր մարդիկ վար գլտորել տուած է, և այլն:

Շահապօնեցի վարդապետ մը, 1387ին, տակաւին Լէնկ Թիմուրի առաջին արշաւանքին, կը պատմէ Հայաստանի քաղաքներուն աւերումը և հայերու կրած դժբախտութիւնները: «Ոմանք, կ'ըսէ, ի գերութիւն վարեալք՝ արք եւ կանայք եւ կես առաքուր դիաքաւալ սրախողխող գալարեալ, առ հասարակ քա-

հանայք եւ աշխարհականք գեօ անկեալ դիակամբք անթաղ ընկեցեալք եւ այլք ի բազմազան քանջանարանս մաւեալք: Ոմանք հրով կիսայրեացք ջոյրեալք եւ այլք ի սովոյ գազահաբեկ վսանգեալք, կես խսաբեր կրիւք չարեալք, եւ այլք երկիւղիւ պաւարեալք, եւ մեր նսեւելով իբր ի մեսաղս կամաւոր դիպահոջ Շահապօնս կոչեցեալ ամրոցի... ոչինչ ընդհար բերելով ի մեզ զօրինակ մեծի սասկասարսուռն ասեցիք» (Չամ. Գ., 421):

Եւ ասոնք կը կարարուէին ո՛չ վրէժխնդրութեան և ո՛չ ալ մասնաւոր գրգռութեան պատճառով, այլ պարզապէս տեսակ մը անըմբռնելի քմահաճոյքով, վասնզի ոչ որոշ ազգի և ոչ ալ որոշ կրօնքի մը դէմ էին, այլ ամէնուն դէմ հաւասարապէս: Լէնկ Թիմուրի շրջանին չափազանց ծանր և անտանելի էր ընդհանուր բնակչութեանց կացութիւնը:

Գրիգոր Խլաթեցի իր «Յիւստակարան Աղեթից»ի մէջ (էջ 8—9) կը հաստատէ ասիկա. ան կը գրէ.

«Այս ոչ միայն քրիստոնէից,
Այլ ի Տանիկ ազգաց բնաւին,
Զի հասարակ եր նեղութիւն
Պարսից ազգին, Հայ եւ Թուրքին»

Ասով հանդերձ՝ մուսուլմանութիւնն ալ իր տեղը ունէր որոշ չափով, որովհետեւ Լէնկ Թիմուր, իր արշաւանքներուն ատեն՝ ոչ միայն աւեր ու մահ կը սփռէր, այլ հաւատուրացութիւն ալ կը պահանջէր՝ իբրեւ ազատութեան պայման, այնպէս որ «բազումքն անհատականութեան հասին եւ պսակաց արժանացան». իսկ անոնք որ չէին ուզեր հաւատուրաց ըլլան «չարչարեին քանջանոց եւ անագօրոյն բարուք անմարդաձայն արարին զամենալից գաւառն Հայոց», (Թ. Միծ., 19):

Հետեւաբար, կրօնական հալածանք ալ գոյութիւն ունէր Լէնկ Թիմուրի օրով, վասնզի այս արտասովոր հրէշը, մասնաւոր հաճոյք կ'զգար արիւն թափելէ: Կրօնական հալածանքէն զատ, յիշատակարաններ կը վկայեն թէ տուրքերով չափազանց կեղեքուած են Հայերը նաև այս շրջանին, նոյնքան սաստկութեամբ, որքան կը հարստահարուէին Մոնկոլներուն շրջանին: Կառավարելու իր ձեռն ալ տարբերութիւն չունէր Սելջուկ և Մոնկոլ իշխանութիւններու որդեգրած դրութենէն: Էօզպէք Թաթար այս առաջնորդն ալ իր նուաճած երկիրները կը կառավարէր աւատական կարգերով, այսինքն պղտիկ բռնապետներով, որոնք իրենց տիրապետութեան տակ զտնուած հողերուն բնակիչները անխնայ կը կողոպտէին:

ՀԱՅ ԲԱՂԱՔԱԿԱՆ ԱՆԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐՁԻՆ ՀԵՏՔԻՐԸ ԶՆՁՈՒՄԸ

Սելջուկները և Մոնկոլները, Հայաստանի մէջ գոյութիւն ունեցող և տակացող Հայ իշխանութիւնները շատ տկարացուցած էին, սակայն անոնցմէ ոմանք, թէև ստուերի վերածուած, կը շարունակէին և կ'ապրէին «նուաղեալ»: Էօզպէք Թաթարներու այս արշաւանքը, այդ պղտիկ և աննշան իշխանութիւններն ալ աւելց: Այսպէս, Լէնկ Թիմուրի թողը՝ Օմար՝ «ասեցող ազ-

գիս քրիստոնէից՝ իր իշխանութեան առաջին տարին (1404) «եւեհ իւլսան յազգես մերմէ, որք իբրեւ զհին մի ուղկուգաց էին մնացեալ ի մէջ ազգիս, դարձոյց բռնութեամբ ի յանաւասորթիւն» (Մեծ., 67):

Արդարեւ քանի մը իշխանութիւններ մնացած էին, որոնք Լէնկ Թիմուրի շրջանին գոյութիւն ունենալէ դադարեցան: Այլևս չեն յիշուիր հին իշխանական -հողատիրութիւններէն շատերը, իսկ մի քանիներուն ալ վերջնական վախճանը կը յիշատակուի, ինչպէս Օրբէլեանց Որոտնայ ճիւղին, որ 1386ին վերջ գտած է, վասնզի «բուրքն էառ զբերդն Ռոտան» (Սամուէլ Աճեցի, 170):

Յակոբ գրիչ, Յովհան Որոտնեցիի աշակերտներէն մին, իր կարգին կը հաստատէ թէ «մինչդեռ անճառ ցնծութեամբ լցեալ կայաւ, Բաբուլին կ (= 60) աւակերտօքն ի բնիկ գաւառն իւր, յերկիրն Ռոտան, կարդալով եւ գրելով զՍբ. մատեանս, մեղքն իմ ծովացեալ եհան զգուճոս անօրինաց ի վերայ քրիստոնէից՝ մանաւանդ ի վերայ սանն Բուրդելի, որ եկին եւ առին զբերդն Ռոտան եւ հայրենագուրկ աւարին Սպասն որդի Նանիկի...», (Խաղբակեանք, Ա. 230):

Բռնի խլամացած .երեք իշխաններէն մէկը, Որոտան տէրը Բուրթել Օրբէլեանն էր, զոր իր եղբորը՝ Սմբատի հետ Սմրդանտ տարին, բայց հոքը կըրցաւ աղատիլ և դառնալ իր հայրենիքը, և քրիստոնէայ եղաւ կրկին, սակայն վերջապէս պարտաւորուեցաւ, 1438ին, «առեալ զամենայն կողմն Սիւնեաց եւ զամենայն գաւառս Երզնկայ մերձ ի Սիւնիս, աւելի քան զ60.000 քրիստոնէայ տուցս եւ ազատեալ ի Շահ-Ռուսեհն՝ հասոյց ի կողմն Վրաց եւ քաղաւորն (Աղեբասանդր Ա.) առ երեսս պատուեալ զմա սայ մմա զղղեակ 1.000, ...» (Մեծովիեցի, 117-8):

Այսպէս, վերջ գտաւ Օրբէլեանց այս ճիւղը: Իրեն ժամանակակից է նոյն Օրբէլեան տոհմէն Տարսայիճ իշխան «որդի Գարգոնին», որ տէրն էր Եղեգեաց Չորին (1): Ասիկա ևս Որոտան իշխան Բուրդելի և Սմբատի հետ Սմրդանտ տարուած էր (Մեծովիեցի, 68) և անոնց հետ դարձած ու քրիստոնէայ եղած էր կրկին (Մեծ., 73): Ասոնց հետ էր նաև Աղցից (գիւղ մը Արագածոտն գաւառին մէջ) տէրը, որ նոյնպէս բռնի խլամացած էր, ապա կրկին քրիստոնէայ եղած էր անոնց պէս, (Ալիշան, Այրարատ, 147-148, Մեծ., 68 և Օրմանեան, Ազգ., 2035):

Այս երեքին հետ կը յիշատակուի Մակուի իշխանը, որուն հողատիրութիւնը թերեւս շարունակութիւնն էր Կոկովիդի և Մաղկոտնի վաղեմի իշխանութեան (տես. Պատմ. Հայաստանի Սահմանները, 156, 368 և 352). Այս իշխանութիւնը, որուն բնակիչները և իշխողները ԺԴ. դարուն կաթողիկոսութեան յարած հայեր էին, իսկէնտէր կը ջնջէ և կաթողիկ հայերը կը ցրուէ և Մակուն կու տայ Պայազիտ անուն մէկուն, ինչպէս կը հաստատուի Թովմա Մեծովիեցիէ (73) և ուրիշ ձեռագիրներու յիշատակարաններէ, ինչպէս նաև Սպասնիոյ Հէնրի Գ. Թագաւորին կողմէ իբրեւ դեսպան Լէնկ Թիմուրի Սմրդանտ շրջուած Կլավիխոյի ուղեգրութենէն: (տես. Յովհ. Յակոբեան, Ուղեգրութիւններ, Ա. 114-116, Յ. Մանանդեան, Քնն. Տես. Գ. 361-363):

(1) Սիւնեաց Վայոց Ձառ գաւառին գեղեցկագոյն մասը, որ հիմա Արագեագ կը կոչուի:

Այս իշխանութիւնն ալ 1427ին վերջ կը գտնէր, ինչպէս կը հաստատէր Թովմա Մինասեանց, ձեռագիրի մը յիշատակարանին մէջ գրելով թէ «էառ... Սփանդարն զանառիկ բերդն Մակուայ... ի ձեռաց քրիստոնէից եւ քրեաց նմա... զի իբրև աւաւառացս այն մեծ բերդն միայն մնացեալ ի ձեռս քրիստոնէից եւ այն եւս առաւ ի մեծ» (Գիւսան Հայոց Պատմ. Ժ. 4):

Ասոնց ժամանակակից կը յիշուին մանր մունր մի քանի հողատէր պըզտիկ իշխանութիւններ, մնացորդները կամ ստորաբաժանութիւնները նախկին իշխանութիւններուն, որոնք այլևս բոլորովին անշքացած և կորուսած էին իրենց երբեմնի վայլն ու շուքը:

Ասոնցմէ ոմանք Լէնկ Թիմուրի դէպի Հայաստան յաջորդական արշաւանքներուն և ուրիշներ՝ իսկէնտէրի երկարատեւ պատերազմներու ատեն — որոնք Հայաստանը մեծ տազնապի կը մատնէին — բոլորովին ջնջուեցան (1):

ՀՈՅՈՍՏՈՆ, ԼԷՆԿ ԹԻՄՈՒՐԻ ԽՈՂԵՆ ԵՏՔ

Լէնկ Թիմուր և իր հրոսակային բանակը՝ ինչպէս տարածուած էին շատ մը երկիրներու մէջ, նոյնպէս տարածուեցան Հայաստանի մէջ և սանձարձակ գործադրեցին կեղեքումներ, հարստահարութիւններ և սպանութիւններ:

Իր մահէն վերջ սակայն, իր ընդարձակ պետութիւնը՝ որքան շուտով ստեղծուած էր, նոյնքան ալ շուտով քայքայուեցաւ:

Հազիւ թէ քսանամեայ աշխարհաստան իշխանութիւնէ մը յետոյ՝ երբ Լէնկ Թիմուր մեռաւ (1405), իր ահարկու գորութեան առջև ընկճուած բոլոր իշխանութիւնները վերստին տիրացան իրենց կորուսած երկիրներուն:

Գարա Եուսուֆ, ամէնէն զօրաւորը այդ պարտուած իշխաններուն, որ Լէնկ Թիմուրի սարսափէն թափառական կը շրջէր, Սիւրիայէ, Դամասկոսի կողմերէն զօրքով հկաւ Հայաստան (1406ին) և նորէն տիրելով երկիրին հարաւային մասին, վերականգնեց իր պետութիւնը (1408):

Բաղէչի տէրը Շամշատին Ամիրա, որ Ամիր Շէրիֆի որդին էր, և Միրանշահին կողմէն այս պաշտօնը ստացած էր, «ասող քրիստոնէից իպրահիմ Ամիրայի սպանութենէն ետք, 1396ին (Մեծ., 69), ընդ առաջ զնաց Եուսուֆին, և «յոյժ մեծաբեաց զնա հացով եւ ջորեոք, ձիով եւ ամենայն զինուորական եւ պատերազմական պատրաստութեամբ» (Մեծ., 70): Իսկ Ոստանի Ամիրան, Եղդին, և անոր Մելեք որդին, մնացին հաւատարիմ Միրանշահին և Եուսուֆի դէմ կռուեցան (Մեծ., 71):

Եուսուֆ այնքան կը զօրանայ որ կ'առաջանայ դէպի արևելք և կը տիրէ Ատրպատականի և անոր մայրաքաղաք Դաւրէթի (Մեծ., 71) և զայն կը

(1) Այս քրքանցն Հայաստանի մէջ տակաւին ապրող իշխանութիւններուն եւ անոնց որպիսութեան եւ անհետացման պարագաներուն մասին հետաքրքրեց կրեան դիմել Պատմական Հայաստանի Արտաքին եւ Ներքին Սահմանները գործին 302-372 էջերուն, ուր պիտի գտնեն մանրամասնութիւններ:

Շամախիի վրայ յարձակեցաւ 1434ին և ամէն կողմ կոտորեց, մինչև 1435 (Մեծ. 100):

Վերջապէս, Իսկէնտէր Պէկի զինուորները, իր երկարատեւ պատերազմներէն ձանձրացած՝ լքեցին իրենց անհանդարտ առաջնորդը: Իրմէ բաժնուեցան նաև իր մերձաւոր ազգականներն իսկ և Շահ-Ռուխի կողմը անցան:

Շահ-Ռուխ, երբ Սուլթանիան պաշարեց և Նընջակ կէտ, Իսկէնտէրի մայրը և եղբայրը զայն սպաննել փորձեցին, սակայն ան կրցաւ փախչիլ ու Կարինի վրայ քալեց և Գարա Օսմանի հետ բախում ունեցաւ (1435) և զայն ու իր որդին Պայազիտը սպաննեց և առաջացաւ մինչև Ազշէհիբ և Թոզատ (Մեծ. 102—103):

Շահ-Ռուխի որդին Ջոնդայ, չկրցաւ անոր ետեւէն հասնիլ (Յոյն):

1436ին Իսկէնտէր Սերաստիա արշաւեց, Տիվրիկը, Խարբերդը, Դերջանը գերեց (Մեծ., 104) և 1438ին Շահ-Ռուխի եղբորը՝ Հայաստանի կուսակալ Ջիհանշահի վրայ քալեց և սակայն վերջապէս սպաննուեցաւ իր մօրմէն և իր հարազատ Շահուբթ որդիէն, (Մեծ., 108) և այսպէս առժամապէս խաղաղեցաւ երկիրը, վասնզի Շահ-Ռուխ, Իսկէնտէրի տեղ 1440ին՝ Շահի Արմէն կամ Ատրպատականի Ամիրա նշանակեց անոր ձիւհան կամ Ջահան եղբայրը, որ իրեն հպատակած էր (Մեծ., 103):

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԱՌՆԱԳՈՅՆ ՎԻՃԱԿ

Մինչև այս ժամանակաւոր խաղաղութիւնը՝ Իսկէնտէրի իշխանութիւնը, որ 17 տարի տեւեց, եղաւ աղէտալի շրջան մը, վասնզի Հայաստան իբրև թատերավայր պատերազմներու՝ շարունակ բանակներէ ոտնակոխ եղաւ: Բազմաթիւ քաղաքներ և գիւղեր կողոպտուեցան, շատ մարդիկ սուրի և գերութեան մատնուեցան, լեռները և ձորերը ապաւինողներն ալ սովէն ու ցուրտէն մեռան:

Հայաստան այս աղէտալի շրջանին այլևս կը զրկուէր Հայ իշխանութիւններէն և Հայերու ապաւեն և ապաստան անառիկ ամրոցները կը զրաւուէին:

Թուվա Մինասենց, Աղթամարի մէջ 1428ին գրած իր Աւետարանին մէջ կը պատմէ թէ ինչպէս ժե. դարուն սկիզբը այդ պղտիկ Հայ իշխանները և նոյնիսկ քրիստոնէից բարեկամ իսլամ կառավարիչները կը կոխտուէին բարբարոսներէն: Ան կը նկարագրէ թէ «ի վանութեան ազգին նեոզաց Ամիրգա Սփանսարին, Թուրք ազգաւ, որ Տիրեաց աշխարհիս մերում, էառ բոնութեամբ զանառիկ ամրոցը աշխարհիս մերոյ, այս է զանմաջելից եւ զանկոխ ոտից բեմամեաց եւ զտեղիս ապաստանի բոլոր աշխարհացս. զկղզիս Աղթամարայ, եւ զանառիկ ամրոցս եւ զմայրափալափս երկրիս զՈստան, եւ զպանանոցսանջն զԱմուկ... զբոլոր աշխարհին բոնակալեաց բնդ ձեռամբն իւրով եւ բնդ ի թխանութեամբ...»:

Յետոյ կու տայ երկար շարքը դառնագոյն շրջանի մը մէջ պատահած աղէտներուն, որոնցմէ մին էր 1424—1425ին Իսկէնտէրի, Ոստանի Սուլթան Անմէտը և Բաղէշի Շէմա-Էտտին Սուլթանները նուաճելը և Վանի տիրելը:

Նոյն գրիչը, Ռշտունեաց Ս. Յակոբայ վանքին պատմութեան մէջ, նայն

գէպքերը ընդհանուր կերպով կը յիշատակէ՝ կրկին ըսելով թէ «էառ անիծեալն Սփանգար, զաշխարհս մեր եւ զանառիկ բերդորայն քրստանայ, զՎան եւ զՈստան եւ զայլսն ամենայն ի ձեռաց բնիկ պարոնանց մերոց եւ անցոյց գտունն Շափանից եւ մնաց երկիրս օտս աւերակ» (Դիւան Հայոց Պարսմ. Ժ. 10)

Շահ-Ռուխի մահէն մօտ կէս դար յետոյ՝ 1483ին, յիշատակագիր մը, Հայաստանի մէջ ծայրը՝ Գուգարաց Աշխարհի Հաղթատի վանքը նստած՝ ինչպէս դառնագին կ'ողբայ իր ժողովուրդին վիճակը, լէնկ թիմուրի որդիին՝ Շահ-Ռուխի օրով:

«Որդի մեծ Թամուրին, Շահ-Ռուխ կոչեցեալ՝ անգուժ եւ անագորոյն եւ անողորմ, եւ ծարաւի արեան քրստոնէից, բազում եւ անասելի աւեր եւ անողորմ, եւ ծարաւի արեան Հայոց: Զի [եր] զոր սրով կոտորեաց, եւ զոր անուած ի վերայ աշխարհիս Հայոց: Զի [եր] զոր սով կոտորեաց, եւ զոր մահն օտողորմ գերի վարեաց եւ կորոյս, եւ զոր սովամահ արար, եւ զոր մահն օտաւ եւ զոր գայլ եւ զազանգ կերին եւ պատառեցին, եւ մնացեալ այսր եւ անոր փախեան բնաջինջ: Եւ ամենեւին անմարդաբնակ մնաց եւ աւերեցաւ աշխարհն մեր, եւ դուռն երկնաման սանաւացն փակեցան, եւ յոյսբեցաւ աշխարհն մեր, եւ դուռն երկնաման սանաւացն փակեցան եւ կանթեղ բիջան եւ խաւարեցան, եւ խուցկի եւ նուրբ պակասեցան եւ դադարեցան. եւ մասուցմունք պատարագաց եւ ամենայն սրբութիւնք եկեղեցեաց ի ձեռն այլազգեաց գերի մասնեցաւ: Եւ մեծ սուգ եւ ողբ եւ սրմունքաց ի ձեռն այլազգեաց գերի մասնեցաւ: Եւ եղաք որպէս հինն Իսրայէլ՝ քիւն եւ կսկիծ հասաւ Հայոց եկեղեցեաց, եւ եղաք որպէս հինն Իսրայէլ՝ կոխան եւ այլսն կասակունաց ամենայն ազգաց» (Ալիշան, Հայապատմ., 557):

Այս ողորմելի կացութիւնը այլևս տեւական կը դառնայ և Հայերը կ'սկընին ապրիլ անյոյս վիճակի մը մէջ: Աննշան ոտները՝ որոնց կրնային կառչել՝ այլևս կը խուսափին անոնց ձեռքերէն:

Օրինակի համար, Աղթամար կղզին՝ որ ինչպէս կը թուի քրիստոնէական վարչութեան տակ մնացած էր, 1431ին իսլամներու կողմէ կը զրաւուի: Թովվարչութեան տակ մնացած էր, 1431ին իսլամներու կողմէ կը զրաւուի: Թովմաս Մինասենց յիշատակագիրը, կը գրէ թէ «Պ (= 1431) բուականին, էառ Փիւր Բեկն զԱղթամար կղզին եւ անպասմելի սրմունքիս եհաս աշխարհիս եւ ազգիս Հայոց եւ երկիրս աւերակ մնաց երկու տարի» (Դիւան, Ժ. 10):

Ասոր նման Օրբէլեան իշխանութիւնը, «ասոյ մի ի խաւարի գիւղի եւ տեղիք ապաւինի ամենայն քրստոնէից ազգիս» (Մեծոփեցի, 109), վերջ կը գտնէ Վրաստանի Ալիքսան Թագաւորին հրամանով և դաւաճան հայու մը ձեռքով, 1438ին, Պեղզին իշխանին թունաւորմամբ. վասնզի Վրաց Թագաւորը կը վախնար որ Հայերը Սիւնեաց նահանգին մէջ կ'ապստամբին Պեղզինի շուրջ հաւաքուելով (Մեծ., 118):

Այսպէս, ամէն յոյս կը փճանար: Հետեւաբար, 1440ին, երբ Ջիհանշահ Վրաստանը կը նուաճէ և իր պետութեան կը կցէ, Մեծոփեցի կ'ըսէ թէ «մենք [որ] հանապազ յոյս ի Վրացիսն ունենալով պարծեաք. յայսմանէ յուսահատեալ, առաջին անօրինաց, ափ ի բերան եղաք» (Յոյն, 123):

Յուսահատական այս կացութեան մէջ, յանկարծ սակայն Հայերը նորէն յոյսեր տածել կ'սկսին և փորձեր կ'ընեն իրենց համար հաստատուն վիճակ մը ստեղծելու:

Իսկէնտէրի մահէն (1435) ետք, իր եղբայրը Ջիհան Շահ կամ Շահան Շահ կը յաջորդէ իրեն և կ'իշխէ երեսուն տարի (1437—1467): Իր իշխանութիւնը Հայաստանի մէջ նշանաւոր եղաւ կարգ մը դէպքերով, որոնք անլուծելի են և մեկնութեան կը կարօտին:

Ջիհան Շահ, որ 1440ին Վրաստանի ալ տիրեց (վերը, 213), 1446ին, Շահ Թուխին հպատակութիւն յայտնեց (Մեծ., 103) և ճանչցաւ անոր գերիշխանութիւնը, և անկէ նշանակուեցաւ «Շահի Արմէն» կամ Ատրպատականի Ամիրա:

Այս կերպով խաղաղութիւն կը հաստատուէր և աղէտալի մեծ պայքարը՝ զոր Գարազոյունլու իշխանութիւնը վարեց Էօղպէք-Թաթար կայսրութեան դէմ, վերջ գտաւ: Ասով զօրացաւ Ջիհան Շահի զիրքը, երբ ինքը պետ դարձաւ մեծ իշխանութեան մը, որուն մայրաքաղաքն էր Դաւրէժ (Ն. Լալայեան, Յուցակ Ձեռագրաց Վասպուրականի, 360), իրեն ննթակայ ունենալով Պարսկահայքը, Կորճէքը, Սիւնիքը, Արզուինը, Այրարատը և Վասպուրականը ամէն տեղ պահելով իրեն ստորադաս ամիրաներ և բէկեր, — մեծ մասամբ Բուրդ —, որոնց պետն էր իր որդին Հասան Ալի, որ կը նստէր Նախիջևան, իրրեւ ընդհանուր կուսակալ, իրեն ձեռքին տակ ունենալով փոխ-կուսակալներ, Վանի, Երեւանի, Տփղիսի և այլ վայրերու մէջ, բէգ կամ պէյ (= պէկ) տիրոջսով:

Տարօրինակ է որ Ջիհան Շահը, իր հօրը՝ անպուժ Իսկէնտէրին պէս, կը թուի Հայերու բարեկամ եղած ըլլալ, թերեւ քաղաքագլխութեամբ, և իր բարեացակամ արարքները գուցէ պարզ կեղծիքներ էին՝ իր հպատակ Հայերը սիրաշահելու և զանոնք իր իշխանութեան նեցուկ դարձնելու համար:

Սակայն ինչ նպատակով ալ եղած ըլլայ՝ անժխտելի իրողութիւն է որ Հայերը, Ջիհան Շահի իշխանութեան տակ, գանգատելու շատ պատճառներ չունէին:

Նոյնիսկ կը տեսնենք՝ թէ երկիրը հազիւ խաղաղած, Հայերը վերակազմութեան ճիգեր ի գործ կը դնեն, օգտուելով տիրողներու բարեացակամութիւնէն:

Այսպէս Ջիհան Շահի ստորագրեալ Երեւանի կուսակալին՝ Եաղուպ Պէկի — որ բարեկամ էր հայերու — հովանաւորութեան և պաշտպանութեան տակ էր, որ կատարուեցաւ 1441ին, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսական Աթոռին վերահաստատութիւնը իր նախնական վայրին՝ Էջմիածինի մէջ:

Ասիկա փորձ մըն էր Ազգին կրօնական վարչութիւնը վերահաստատելու, որ իսկապէս կարեւոր էր, Սիսի Աթոռին դժբախտ վիճակին պատճառով:

Հայերը՝ ինչպէս կ'երեւի՝ այս ձեռնարկը Ջիհան Շահի իշխանութեան մէջ, իր պաշտօնատար-ներկայացուցիչներու հովանաւորութեամբ իրագործելէ յետոյ, միամտութիւնը ունեցան Հայաստանի մէջ հայ քաղաքական իշխանութիւն մըն ալ ստեղծելու յոյսը տածելու:

Թովմա Մեծոփեցիի կենսագիրը, Կիրակոս վրդ., այս գաղափարը կ'արտայայտէ կերպով մը, գրելով թէ Կաթողիկոսական Աթոռի փոխադրութեան նախաձեռնարկ Թովմա Մեծոփեցի, «նանապագ խնդրէր յԱսուծոյ, զի

Էջմիածինն վերստին նորոգեսցի, կաթողիկոս եւ քաղաւոր նսցցի ի լեզմիա-ծիսն» (ԱՐԱՐԱՏ, 1913, էջ 745):

Իսկ ինքը, Թովմա, իր յիշատակարանին մէջ (էջ 62), որոշ կ'ուզէր թազաւորական հրամանի մը լծորդել Աթոռին վերահաստատութիւնը և իրեն կամ իրեններուն զործի խառնուելը արգարացնելու համար՝ կ'ըսէ «դարձեալ դիտելի է, թէ վասն եր ի խնդիր ելաք էջմիածինի իւստնութեան եւ կաթողիկոսութեան Հայկազեան սեռին, զի ոչ գոյր մեզ քաղաւորութեան հրամանք եւ ոչ իւստն, այլ նզովեալ քան զամենայն որդի մարդկան» և միամտորէն կը կարծէ, իր խանդավառութեան մէջ ցնորքներու անձնատուր, թէ ժամանակը հասած էր վերականգնումին՝ ազգին կրօնական և քաղաքական աթոռներուն:

Այս առիթով, Աթոռին փոխադրութեան իրրեւ արգարացում 17 պատճառներ կը թուէ, որոնցմէ մէկն ալ այն էր թէ «Թորգոմեան ավղիս փրկութեան ժամանակի հասաւ, Մեծն Ներսէսի ճեսիլիս համեմատ»:

Այս ցնորքէն տարուած էին թերեւ Թովմա Մեծոփեցի և համախոհները՝ երբ գործի ձեռնարկեցին յուսադրուելով Իսկէնտէրի և իր որդւոյն հայերուն ընծայած կարևորութենէն և «Շահի Արմէն» տիրոջսը կրելով՝ երկիրին այլազան բնակչութեանց մէջէն, Հայերուն տուած կարևորութենէն և նախապատուութենէն: Ասիկա կը հաստատէ 1449ին գրուած ձեռագիր մը՝ յիշատակելով թէ՝ Ջիհան Շահ «սիրեաց երկու քաղաւորութեան, Հայոց եւ Ասորոց, կելով թէ՝ Ջիհան Շահ «սիրեաց երկու քաղաւորութեան, Հայոց եւ Ասորոց, եւ եր խաղաղասէր, բայց հարկապահանջութիւնն բուռն է ի վերայ քրիստոնէից» (Յուցակ Ձեռագրաց Վեհեսիկի, էջ 691):

Շահ-Թուխի գերիշխանութիւնը ճանչնալով խոհականութեամբ՝ Ջիհան Շահ, Հայաստանի մէջ երկար խառնակութենէ մը յետոյ, կրցած էր հաստատուն իշխանութիւն մը հիմնել եւ համեմատական հանդարտութիւն մը ստեղծել: Թերեւ անոր համար ալ՝ Հայ ձեռագիրի մը գրիչը Շահ-Թուխը կը կոչէ «բարեսէր եւ ուղարագոս արբայի», «ողորմաւ... եւ քաղցր... բարու», (Ն. Աճառեան, Յուցակ Թավրիզի Ձեռագրաց, 113):

Երեւան նստող կուսակալին՝ Եաղուպի բարեացակամութիւնը եւ անոր պետին՝ Ջահան Շահին դէպի Հայերը ցոյց տուած մասնաւոր շահագրգռութիւնը եւ վերջապէս, վերին հովանաւորին, Շահ-Թուխի ցոյց տուած մեղմութիւնը, կը թուի Հայերուն կարծել տուած ըլլալ թէ այլեւ իրենց համար պիտի բացկը թուի Հայերուն կարծել տուած ըլլալ թէ այլեւ իրենց համար պիտի բացուի անդորր եւ խաղաղ կեանքի շրջան մը, եւ անոնք յանդգնած են ոչ միայն ուրիշ անդորր եւ խաղաղ կեանքի շրջան մը, եւ անոնք յանդգնած են ոչ միայն Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութիւնը դնել այս իշխանութեան հովանիին տակ, այլ նոյնիսկ մտածած են ստեղծել հայ հովանաւորեալ թազաւորութիւն մը եւս:

Այս ծրագիրը՝ ունեցած են ապահովաբար կէրք մը տուեալներու կամ խոստումներու վրայ, որոնք չէին կրնար ուրիշ նպատակ ունենալ, բացի ներքին ըմբոստութեանց առաջը աննելու մտահոգութենէն, քանի որ միշտ ալ կար արտաքին թշնամի մը:

Ինչպէս տեսնուեցաւ, այս պետութեան ժառանգական հակառակորդն էր Ազգոյունլուներու իշխանութիւնը: Եւ քանի գոյութիւն ունենար անիկա, երկուդն անպակաս էր:

ԳՈՐԱԳՈՅՈՒՆԵՆԼՈՒՆԵՐՈՒ ԵՒ ԱԳՊՈՅՈՒՆԵՆԼՈՒՆԵՐՈՒ ՄԻՌԻԹԻՒՆԸ

Բայց Ջիհան Շահ, 1461ին յաջողեցաւ վերջապէս Ազգոյունը Ջիհանկիրը հարկատու դարձնել և իր գերիշխանութեան ենթարկել, վասնզի 1460ին տիրած էր բովանդակ Պարսկաստանի և կազմած մեծ և պատկառելի պետութիւն մը Ասիոյ մէջ:

Սուլթան Ջիհանկիր երրորդ վեհապետն էր Ազգոյունը պետութեան, որուն հիմնադիրն էր Գարա Օսման (տես. վերը՝ 132), որուն յաջորդած էր Համզա Պէկ (1435—1444):

Ասոր յաջորդած էր Ջիհանկիր (1444—1467), Համզայի եղբորը՝ Ալի Պէկի որդին: Ասոնց որորանն էր Միջագետք և մայրաքաղաքը Ամիթ կամ Տիարպէթի:

Ասոնց իշխանութեան տակ էր հարաւային Հայաստանը (Աղձնիք և Տուրքերան): Այս իշխանութիւնն ալ Գարազոյունը պէս, իրեն ստորագաս և ենթակայ ունէր Բաղէշի, Նլաթի, Սասունի, Մուշի և այլնի մէջ Ամիրաներ, իրեն կողմէն նշանակուած:

Ուրեմն, որչափ ատեն որ Ազգոյունը իշխանութիւնը գոյութիւն ունէր՝ Ջիհան Շահ պէտք ունէր Հայերու աջակցութեան և հաւանորէն ասոր համար բարեացակամութիւն ցոյց կու տար, ոչ միայն անոնց հոգևոր իշխանութիւնը հովանաւորելով, այլ նաև թոյլ տալով որ անոնք քաղաքական իշխանութիւն մըն ալ կազմել փորձէին, ինչպէս որ կը փափաքէին և ծրագրած ալ էին (տես. վերը 214—5) Կաթողիկոսական Աթոռին փոխադրութեան գաղափարը մշակողները:

ՀՈՅՈՑ ԹԱԳՈՒԹՈՐԻ ՄԸ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆԸ...

Բայց դժբախտաբար չյաջողեցան, վասնզի ծրագրը իրագործելու համար, իրարու հետ միացողները իրենց անձնական շահագրգռութիւնները և փառասիրութիւնները ունէին և համերաշխութեամբ չկրցան գործել:

Աթոռին փոխադրութեան գաղափարը մշակողները և զայն իրագործելու համար ձեռք ձեռքի տուողները, ամէնքն ալ իրենց յետին միտքերը և ակընկալութիւնները ունէին և ո՛չ թէ նպատակ՝ միայն ազգին շահուն և անոր օգուտին ծառայելու:

Ասոնց մէջ կարեւոր դէմքերէն մէկն էր Աղթամարի Չաքարիա կաթողիկոսը, որ խաղի եկաւ, վասնզի կ'երեւի թէ իր գործակցութիւնն ունենալու համար, խոստացած էին զինքը Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսական Աթոռը բարձրացնել, և սակայն չգործադրեցին իրենց խոստումը:

Չաքարիա բնական է յուսախաբ եղաւ և դառնացաւ: Եւ որովհետեւ Ջիհան Շահի բարեկամն էր կամ պաշտպանեալը՝ բռնի ձեռք բերաւ ինչ որ զըլացուած էր ժողովով և գնաց գրաւեց էջմիածինը:

Ան, ինչպէս նախապէս ծրագրուած էր, զօրացնելու համար Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութիւնը կրնայ ըլլալ որ ուզած էր ստեղծել քաղաքական իշխանութիւն մը ևս. սակայն իր ծրագրը գործադրելու ժամանակ չունեցաւ և էջմիածինէն վանուեցաւ և 1464ին վախճանեցաւ:

Իր յաջորդը, Ստեփանոս Կաթողիկոս (1465—1485), որ ապա ինքն ալ Ջիհան Շահի արտօնութեամբ պիտի գրաւէր էջմիածինի Աթոռը, թերեւս Չաքարիայի ծրագրը իրագործելու համար, նախ քան էջմիածինը գրաւելը, զարմանալի փորձ մը ըրած է իրեն հովանաւոր թագաւորութիւն մը ստեղծելու:

Անիկա, իր եղբորորդին՝ Սմբատը որդին Ամիր Գուշի Պէկ Սէֆէնտինեանի, կ'օժէ Աղթամարի մէջ «Հայոց թագաւոր», 1465ին, նշանակելի յանգը պետութեամբ մը, որ միայն Ջիհան Շահի բարեացակամութեան վրայ էր ունեցած վստահութեամբ կրնայ մեկնուիլ:

Աղթամարի Կաթողիկոսը, իբրեւ տէրը կղզիին՝ ազատ էր իր հողատէր-տիրապետութեան իրաւունքը փոխանցելու ուրիշի մը, սակայն ձեռնարկը ինքնին գրգռիչ էր, որչափ որ Սմբատի թագաւորութիւնը — որ միայն երկու տարի տևած է կամ այնքան ատեն միայն յիշուած է յիշատակարաններու մէջ — ծիծաղելի բան մըն էր, քանի որ Աղթամար կղզեակէն դուրս ոչ մէկ իշխանութիւն ունէր և կրնար ունենալ, սակայն իսլամ տիրապետներու ուշադրութիւնը կրնար գրաւել և աղէտ մը պատրաստել Հայոց համար:

Ասանկ անխոհեմութիւն Չաքարիա և Ստեփանոս Կաթողիկոսները պիտի չընէին:

Հաւանօրէն երկու կաթողիկոսները կրցած էին շահիլ անձնական բարեկամութիւնը Ջիհան Շահին, և օգտուիլ խիստ հաւանօրէն անոր Հայաստանի մէջ հայ տարրին կոթնելու քաղաքականութենէն:

Ասոր գլխաւոր փաստ կարելի է ներկայացնել սա պարագան թէ անիկա նոյնիսկ այն թուականներուն, որ գէպի արեւելք՝ Պարսկաստան կը տարածուէր և Շահ-Ռուսի († 1451) յաջորդող Պուսայիտի կամ Ապուսայիտի հողերը կը գրաւէր և Ջիհանկիրը հարկատու կը դարձնէր և պատկառելի ուժ մը կը դառնար, նորէն չէր դադրեր Հայերը հովանաւորելէ:

Չաքարիա և Ստեփանոս Կաթողիկոսները անոր հրամանով կրցան բռնագրբաւել էջմիածինի Աթոռը, և Ստեփանոս հաւանօրէն իր աթոռին ազգեցուցութիւնը գերակշիռ ընելու համար, յաջողեցաւ համոզել զայն, որ իր քով՝ Աղթամարի մէջ, Հայերուն թագաւոր մը օժէ, և ան հաւանեցաւ թերեւս մտածելով թէ Աղթամարի կղզեակին մէջ, Հայերու հողատէր-Կաթողիկոսի մը հետ «Հայոց թագաւոր» տիտղոսով, և իրականութեան մէջ ոչ նոյն իշխանութեամբ անձի մը գտնուիլը ոչ մէկ կերպով կը մնասէր իր վեհապետական իրաւանց, սակայն կրնար ուրախացնել Հայերը... կամ աւելի ճիշդը՝ խաբել զանոնք:

Որչափ ատեն որ Ջիհան Շահ (1444—1467) պետն էր իշխանութեան, այս ուղղութիւնը անփոփոխ մնաց:

Իր մահէն վերջ սակայն՝ գործերը փոխուեցան և Հայերը անտեսուեցան և պետութիւնը Պարսիկ տարրին կոթնեցաւ:

ՊՈՐՈՒՆԿ ՄԵՆՊ ՊԵՏՈՒԹԵԱՆԸ ՄԸ ԿՈՉՄՈՒԹԻՒՆԸ

Ջիհան Շահ մեռաւ 1467ին, երբ Ազգոյունը կամ Պայընտրեանք զօրացած էին: Ջիհանկիրի որդին Ուզուն Հասան (1467—1478) յաջողեցաւ Գարա և Ազ-

գոյունու երկու տէրութիւնները միացնելով և ամբողջ Պարսկաստանը հպատակեցնելով իրեն՝ վերականգնել Պարսից թագաւորութիւնը, բացարձակ միահեծան վարչութեամբ:

Այս նորակազմ մեծ պետութեան հողերուն մէջ էր Հայաստան, որուն Հայ բնակիչները ընկճուած էին չորս դարերու ընթացքին և իրրեւ քաղաքական ուժ, մարտական տարր և տնտեսական գործօն, շատ բան կորսնցուցած իրենց նախկին կարողութիւններէն ուժասպառ, արիւնաքամ և կեղեքուած, կ'ենթարկուէին զօրաւոր նոր պետութեան մը լուծին, որ գոնէ խաղաղութեան բարիքը չկրցաւ սպահովել Հայերուն, իրենց բնագաւառին մէջ, եթէ ոչ անոնք իրենց քաղաքակրթական ընդունակութիւններով և մշակութային ձիրքերով կրնային թերեւս պատրաստուիլ տարրեր ապագայի մը:

Բայց դժբախտաբար Ուզուն Հասան, հազիւ տիրած էր Հայաստանի, երբ իր պետութեան չափ զօրաւոր նոր մրցակից մը եկաւ կանգնիլ, Հայաստանի Բարձրաւանդակին արեւմտեան սահմանը դժող Եփրատի եզերքը: Այս նոր զօրութիւնն էր էրթողլուլի որդի Օսման անուն ցեղապետի մը ժ.Ի. դարուն սկիզբը Անատոլուի կեդրոնը հիմնած, աննշան և նախնական իշխանութիւնը, զոր իր յաջորդները տարածեցին և ընդարձակեցին, և հուսկ ուրեմն 1453ին Պոլիսը գրաւելով՝ դարձուցին մեծ պետութիւն մը, որ Մերձաւոր Ասիոյ մէջ, այնուհետեւ, այնքան ճակատագրական դեր մը կատարեց:

Օսմանեան պետութիւնը, իր նուաճողական պատերազմներով Եփրատի եզերքը հասնելէն յետոյ, հոն կանգ պիտի չառնէր և պիտի մղուէր տիրակալիւ հայկական լեռնադաշտին, այդ ռազմական դիրքին գրաւումով, ապահովելու և տեւականացնելու համար Անատոլուի մէջ իր իշխանութիւնը:

Այսպէս, երկու իսլամ մեծ պետութիւններ պիտի սկսէին տանիլ Հայաստանի տիրապետութեան համար նոր պայքար մը, որ կարծես շարունակութիւնն էր Պարթև-Հոռմէական, Սասան-Բիւզանդական և Արաբ-Բիւզանդական գօտեմարտութեան, զոր աշխարհի հզօրները մղած են մեր դժբախտ երկիրին շուրջը և մէջը, մշտնջենական տագնապի և աւերածութեան ենթակայ պահելով զայն:

Շարունակ ոտնակոխ բանակներէ, տեւականապէս կեղեքուած օտար բընականներէ, մշտապէս տէր փոխելու դժբախտութեան ենթարկուած Հայ ժողովուրդին կիանքը դիւցազնամարտ մը եղած է և հրաշքով է որ կրցած է այնքան դժբախտ պայմաններու մէջ իր որոշ դիմագծութիւնը պահել և մանաւանդ հերոսաբար տոկալ՝ իր գոյութիւնը պահպանելու համար:

Բ.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԷՆ ՇԵՌԱՅՈՂ ՀԱՅԵՐ
ԱՍԻԱԿԱՆ ՇՐՈՍՆԵՐՈՒ ԱՐՇԱԻԱՆՔՆԵՐՈՒ ՇՐՋԱՆԻՆ
(1040—1468)

Չորս դարերու (1040—1468) այս շրջանին, մասնաւորապէս Արեւելք տակն ու վրայ կ'ըլլար Կեդր. Ասիոյ տափաստաններէն՝ բարբարոս ժողովուրդներու դէպի Արեւմուտք զանգուածային տեղափոխութիւններուն հետեւանօք: Այս խուժումներէն Հայաստան ևս, ինչպէս տեսնուեցաւ, մեծ հարուածներու և թշուառութիւններու ենթարկուեցաւ, առաւելապէս անոր համար որ արշաւող ժողովուրդները նախնական, կիսավայրենին և վաչկատուն ցեղեր էին: Անոնք տակաւին քաղաքակրթութեան շատ տարրական աստիճանի մը մէջ, Կեդրոնական Ասիայէն կը շարժէին պարբերական և զանգուածային մակընթացութիւններով և կու գային Մերձաւոր Ասիան տակնուվրայ ընելու, անոր բնակչութեան դիմագծութիւնը փոխելու և ինչ որ ամէնէն ստեղծելին էր, մասնաւորապէս Մերձաւոր Ասիոյ մէջ, աւեր ու սարսափ սփռելուն:

Այդ դժբախտ երկիրներէն մէկն էր Հայաստան, որ կրեց այդ ժողովուրդներուն աղէտաբեր հարուածները և մեծ դժբախտութիւններու մասնուեցաւ, վասնզի Թուրանեան հրոսները, որոնք Իրանեան ժողովուրդներու ամէնէն նշանաւորէն՝ Պարսիկներէն զսպուած էին երկար ատեն և պահուած իրենց տափաստաններուն մէջ, ԺԱ. դարուն, վերջապէս, հեղեղի պէս ողողեցին Պարսկաստանը:

ԹՈՒՐԱՆԻՆԵՐՈՒ ԽՐԵՆՑ ՏՈՓՈՍՏՈՆԵՐԷՆ ԴՈՒՐՈՍ

Իրան-Թուրան դարաւոր պայքարին մէջ՝ վերջապէս Իրան տեղի կու տար և Պարսկաստան իր արեւելեան սահմանագլուխը այլևս չկարենալով պաշտպանել, իր դուռները լայնօրէն կը բանար Թուրանեան ժողովուրդներու առջեւ, որոնք Պարսկաստանէն անմիջապէս ետք կ'արշաւէին Հայաստան, ահիկ անցնելու համար Քրիստոնեայ քաղաքակրթութեան ախոյեան Բիւզանդական Կայսրութեան երկիրները, որոնք իրենց ետին ունէին դարերու ճիգով ստեղծագործուած բարձր քաղաքակրթութիւն մը: Դ. դարուն սկսող բարբարոսներու արշաւանքները, ինչպէս Եւրոպայի համար ճակատագրական դեր կատարեցին, ԺԱ. դարուն սկսող Թուրանական բարբարոսներու արշաւանքներն ալ նոյնքան

ծանր հետեւանքներով նշանաւոր եղան, Մերձաւոր Ասիոյ համար, որ Դ. դարէն մինչեւ ժԱ. դար կրցած էր շնորհիւ Բիւզանդական Կայսրութեան՝ իր սահմաններէն հեռու պահել բարբարոսները:

ԺԱ. դարէն մինչեւ ժԵ. դար, այս ահարկու արշաւանքները, զոր Մայրագոյն և Կեդր. Ասիայէն շարժող կիսավայրենի ժողովուրդներ կատարեցին, մեծ հարուածներ էին և մարդկային քաղաքակրթութեան շէնքը հիմնայատակ ընել կ'սպառնային:

Այս մեծ աղէտէն և դժբախտութենէն զերծ չմնաց Հայաստան ևս և Մերձաւոր Արեւելքի միւս երկիրներուն պէս՝ ենթարկուեցաւ այդ հրոսներուն շարունակական արշաւանքներուն, որոնք նախ փոքր հատուածներով և ապա մեծ զանգուածներով եկան իր վրայ:

Այս թափառիկ ցեղերը, որոնք աւելի գաղթաշարժ մը կը կատարէին, ինչպէս բոլոր իրենց անցած տեղերուն՝ նոյնպէս նաև Հայաստանի մէջ հաստատուեցան և բոլորովին այլայլեցին երկիրին բնակչութեան զուտ Հայ նկարագիրը:

Մինչեւ ժԱ. դար՝ թէեւ Հայաստան լիակատար անկախութիւն մը չէր ունեցած, և միշտ երկու մեծ պետութիւններու միջեւ տարուբերած էր, սակայն այդ հակամարտ ուժերը, իբրև կազմակերպուած և ուժեղ պետութիւններ, թոյլ չէին տուած որ Հայաստան մտնեն բարբարոս և վաչկատուն ժողովուրդներ, ինչպէս Կովկասեան լեռնականները և Ասիոյ թափառաշրջիկ ցեղերը, որոնք հինէն ի վեր պարբերաբար փորձած էին հոն մտնել և հաստատուիլ: Այսպէս, մէկ կողմէն նախ Հոմմ և ապա Բիւզանդիոն և միւս կողմէն նախ Տիգրան և ապա Դամասկոս ու Պաղտատ, կերպով մը պաշտպանած էին Հայաստանը բարբարոսներու հեղեղին դէմ, մինչեւ որ ժԱ. դարուն հաւասարապէս Բիւզանդիոնի և Պաղտատի տկարութենէն օգտուելով, Ասիոյ խորերէն մէկէ աւելի վաչկատուն և խաշնարած ցեղեր՝ որոնք միշտ իրարու վրայ կ'իյնային — մինչեւ Փոքր Ասիա հասան, Հայաստանը ոտնակոխ ընելէ ետք: Անոնք իրենց վանտալական արշաւին մէջ անլուր չարիքներ հասցուցին, փճացրնելով ինչ որ խաղաղասէր և շինարար ժողովուրդներ կերտեր էին:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԻՃԱԿՈՒՄԸ ՃԱԿԱՏԱԳԻՐԸ ԱՅՍ ՇՐՋԱՆԻՆ

Հայ շինարար, աշխատունակ, գործունեայ և բարոյական արժանիքներով ժողովուրդն ալ, այս արշաւանքներուն հետեւանքները կրեց մեծ գաւառութեամբ, տուժելով ամէն կերպով, նիւթապէս և բարոյապէս:

Հայերը մեծապէս վնասուեցան, կորսնցնելով իրենց թիւէն և իրենց ազգային հոգեկան հարստութիւնները փճացման վտանգին ենթարկուեցան:

Այնպէս որ՝ Հայաստանի պատմութիւնը, ինչպէս տեսնուեցաւ, եղած է նաև այդ չորս դարերու ընթացքին, ինչպէս աւելի հին դարերուն, — յատկապէս արաբական տիրապետութեան շրջանին — աղէտներու շարք մը, զոր այդ բարբարոսները պատճառեցին Հայ ժողովուրդին: Արգարեւ, այդ բարբարոս ժողովուրդներու տեղաշարժը, դէպի Արեւմուտք իրենց շարունակական տեղափոխութիւնները, — իբր արշաւուղի ունենալով գլխաւորաբար Հայկա-

կան Բարձրավանդակը — անլուր չարիքներու պատճառ եղան Հայաստանի համար, որուն բնակչութիւնը, ինչպէս նախորդ շրջաններուն, նոյնպէս նաեւ 1040էն մինչեւ 1468 տեւող այս չորս դարերու ժամանակամիջոցին ալ՝ իր մայր երկիրէն հեռացած է, չկրնալով առկալ այս «դժնետեսիլ» և «մարդոգէմ գազաններուն» հեղեղին առջեւ, և ինքն ալ տեսակ մը գաղթաշարժի ենթարկուած է՝ դէպի Արեւմուտք մղուելով, հալածուած այս բարբարոսներէն, որոնք իրենց արտերն ու այգիները, իրենց տուններն ու ինչքերը լքելով Հայաստանէն հեռացող Հայերու տեղը իրենք կը գրաւէին:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲՆԱԿՉՈՒԹԵՐՈՎ, ՑԵՂԱՅԻՆ ԲՈՂԱԿՈՑՈՒԹԻՒՆԸ

Այս փախուստներուն հետեւանքով՝ Հայաստան, որ մինչեւ ժԱ. դար, այս շրջանի սկիզբը, իր բնակչութեան մէջ հազիւ աննշան թիւով Հրեաներ, Յայներ, Պարսիկներ և Արաբներ կը հաշուէր, ատկէ ետք, տեսաւ իր սահմաններուն մէջ անուամբ այլացեղ և այլակրօն զանազան ժողովուրդներու, որոնք կու գային Կեդր. Ասիոյ ընդարձակ տափաստաններէն:

Հայերը, Հայաստանէն այդ դժբախտ շրջանին հեռացած են բաւական կարեւոր թիւով մը, երբեմն գերի վարուելով իրենց հայրենիքէն հեռու ուրիշ վայրեր: Բարբարոսները նաև առանց գերութեան բռնագաղթի ենթարկած են Հայերը, իրենց երկիրները շէնցնելու համար հայ ժողովուրդին շինարար աշխատանքով և քրտինքով:

Իսկ անհամար էր թիւը անոնց, որոնք չկրնալով տոկալ բարբարոսներու սրածութիւններուն, կեղեքումներուն և հարստահարութիւններուն, այլուր գաղթած են, վնասուելով անդորր միջավայրեր, հոն իրենց համար նոր կեանք ստեղծելու համար:

ԵԿՈՒՈՐԵՐՈՒ ԳԻՐԸ ԵՒ ԴԻՐԳԸ

Ասիական այս բարբարոս ժողովուրդները պարզ հրոսներ չէին, այլ գաղթող կամ տեղափոխուող ցեղախումբեր, որոնք իրենց արշաւած երկիրները կը մտնէին կառքերու վրայ հաստատուած շարժուն բնակարաններով, իրենց ընտանիքներով, կրնելով, գաւակներով և գոյքերով: Անոնք երբեմն հոժ ու երտանիքներով, կրնելով, գաւակներով կը շարժէին, ալիք ալիք և իրենց առջեւէն կը բեմն փոքրիկ զանգուածներով կը շարժէին, և անոնց տեղերը կը հաստատուէին: Այսպէս, փախցնելին ուրիշ ժողովուրդներ և անոնց տեղերը կը հաստատուէին: Այսպէս, հետզհետէ տարածուելով, կը հասնէին մինչեւ քրիստոնեայ քաղաքակրթութեան մեծ որորանը՝ Փոքր Ասիոյ արգաւանդ դաշտերը, մինչեւ որ վերջապէս կը կործանէին Բիւզանդական կայսրութիւնը՝ գրաւելով Պոլիսը՝ քրիստոնեայ քաղաքակրթութեան այդ մեծ կեդրոնը, ինչպէս ըսինք:

Այս ժողովուրդները, ինչպէս տեսնուեցաւ (վերը 9—13), Զ. դարէն մինչեւ ժԱ. դար, փոքր խումբերով երեւցած են Մերձաւոր Ասիոյ զանազան մասերուն մէջ, իբրև կուռ ուժեր վարձկան զինուորութիւն կատարելով, Արաբ եւ Բիւզանդական բանակներուն մէջ եւ ժԱ. դարուն առաջին քառորդին մէջ, և փոքր խումբերով ասպատակային արշաւանքներ ըրած են իրենց արշաւուղիին

վրայ գտնուող Հայաստանի զանազան մասերու մէջ, մինչեւ որ 1048ին Սելջուկ մեծ արշաւանքին ալիքները հասած են Հայաստան: Այդ փոքր արշաւանքը 1016-18էն մինչև 1063 գրեթէ ամէն տարի կրկնուած են, անօրինակ թշուառութիւններու ենթարկելով Հայաստանը, և անոր հողին հաւատարիմ մնացած Հայերը, որոնք գերագոյն ճիգ կը գործադրէին, յաճախ առանձին, և երբեմն Բիւզանդացիներու տկար օգնութիւններովը, իրենց գոյութիւնը և կենսաւք տեսականացնելու, և թոյլ չտալու համար որ այս ասպատակները — որոնք կողոպուտ և կոտորած ընելով կը մեկնէին — յաջողին հայ հողին վրայ հաստատուիլ:

Դժբախտաբար ինչ որ մինչեւ 1063 Հայերն ըրած են, այդ թուականէն յետոյ չկրցան ընել:

Ալփաւան, որ 1063ին Սելջուկներու գլուխը անցաւ, իր իշխանութեան շրջանին (1063 - 1072), հրոսակային ասպատակութիւններու տեղ, աշխարհակալութիւններու և տիրակալութիւններու հետամուտ եղաւ և բոլորովին նուաճեց Հայաստանը, որ Սելջուկ հաստատուն կառավարութեան մը իշխանութեան ենթարկուեցաւ: Ալփաւանի տիրակալութենէն յետոյ, Ասիոյ խորքէն եկող իր ասպատակները, իրենց հրոսակային արշաւանքներէն վերջ ետ չէին դառնար, այլ Հայաստանի մէջ կը հաստատուէին թէ՛ իբրեւ տիրապետողներ և թէ՛ իբրեւ ընկերակիցներ:

Այսպէս, Հայաստանի մէջ տեղ գտան և տեղաւորուեցան իրրեւ տիրող տարր՝ Կեդր. Ասիոյ բնիկ ժողովուրդները, 1064—1071 անարեկութեան շքրջանէ մը ետքը:

1071ին, Մանազկերտի պարտութիւնը խպառ կը հեռացնէր Հայաստանէն Բիւզանդական տիրապետութեան ամէն հետք և մեր երկիրը կ'ենթարկուէր Սելջուկ լայնածաւալ պետութեան իշխանութեան:

Եւ այսպէս, Հայկական Բարձրաւանդակին տիրացած, Սելջուկները մըշտակայ պատահաս կը դառնային Փոքր Ասիոյ և Ասորիքի (Սիւրիոյ), սպառնալով անէպանել նաև Բիւզանդական քաղաքակրթութիւնը, որուն առաջին պատուարը Հայաստան՝ արդէն ինկած էր:

Բարբարոսներու այս առաջին մեծ զանգուածը՝ Սելջուկները, անգամ մը մինչեւ Փոքր Ասիոյ սիրտը յառաջանալէ և մինչեւ Միջերկրական հասնելէ վերջ, հաստատուն կառավարութիւն մը հիմնել աշխատեցան:

Ալփաւանի որդին և յաջորդը, Մելիք Շահ (1072—1092), Սելջուկ տիրապետութեան ենթարկուած երկիրներուն մէջ, պետական բարուք վարչութիւն մը հաստատելու համար, խղճմտօրէն աշխատեցաւ: Եւ Հայաստան ալ այդ շրջանին, քառօրդ դարու չափ ժամանակ մը, վայելից խաղաղութեան բարիքները. բայց դժբախտաբար Մելիք Շահի մահէն (1092) յետոյ, իր կազմակերպած պետութիւնը և իր ուժեղ իշխանութիւնը քայքայուեցաւ և հայ հայրենիքն ալ այս քայքայումին հետեանքով բաժան բաժան եղաւ և Հայկական Բարձրաւանդակին վրայ կաղմուեցան զանազան փոքր իշխանութիւններ, որոնք իրարու դէմ կռուելով, երկիրը դժբախտ վիճակի մը երթարկեցին (տես. վեր, 62—7):

Այս վիճակը աւելի քան հարիւր տարի (1092—1220) տևեց, այսինքն մինչև այն թուականը, որ նոր խոշոր արշաւանք մը կամ ցեղաշարժ մը սկսաւ Չինկիզ Խանի (1219—1227) գլխավորութեամբ:

Իր հեռաւոր բնակավայրէն, Մոնկոլիայէն, այս նշանաւոր աշխարհակալին զանազան ուղղութեամբ յարձակումները անօրինակ ստուար բանակներով երբ սկսաւ. իր առջեւէն խուճապահար խոյս տուին կարգ մը ցեղեր և իրենց հողերը կորուսին քանի մը վեհագեղանի, որոնք ի զուր յամառօրէն կռուեցան իրենց գահերը վերահաստատելու համար: Այս ցեղերէն և վեհագեղանեցան ոմանք օգտուիլ ուզած են Հայաստանի աշխարհագրական դիրքէն եւ մեր երկիրը պատերազմի թատերավայր ըրած են կամ իրենց անցքին վրայ մեծ չարիքներ հասցուցած Հայ ժողովուրդին:

Հայաստանի համար աղէտ մը հանդիսացող այս փախստական վեհագեղաներէն մէկն էր Խուանգուցի ճէլալէտտին Սուլթանը, որուն մղած կռիւները — մեծ մասը Հայաստանի մէջ — արդէն տեսանք (վերը էջ 83—89 և 139—142) թէ ինչպէս Ասիան տակն ու վրայ ըրին:

ՏԵՂ. ՍՏԻՆ. ՍՏԻՑ ԿՈՒՈՆԻ. ՈՏԻՐԸ ԿԵՆՏՐՈՆԻ. ՏԵՂ. ՍՏԻՑ ԿՈՒՈՆԻ. ՍՏԻՑ ԿՈՒՈՆԻ.

Իսկ Չինկիզի բանակներուն առջեւէն կամ կեդր. Ասիոյ մէջ անոր գործադրած սոսկալի ահաբեկիչ խժոժութիւններէն սարսափահար, անոր դէպի արեւմուտք արշաւելէն առաջ, շատ մը ցեղախումբեր (աւերեթ), թողած էին իրենց հայրենիքը և զաղթած՝ զանազան ուղղութեամբ: Եւ մեծ էր թիւը իրենց հայրենիքը և զաղթած՝ գանազան սոսնք, ասոնցմէ ալ կարեւոր մաս մը Հայաց ցեղախումբերուն: Ինչպէս տեսանք, ասոնցմէ ալ կարեւոր մաս մը Հայաստան եկած և մնացած է: Այս ցեղախումբերէն մէկուն պետն էր Սիւլէյման Շահ, որ ժ.Գ. դարուն սկիզբը՝ ըստ ոմանց 150,000 և ըստ այլոց 50,000 զաղթականներով Մահան գաւառէն ճամբայ ելլելով, գէպի արեւմուտք փախած է և հասած Հայաստան, ուր հաստատուած է կեկողաց գաւառէն մինչև Ախլաթ տարածուող երկրամասին մէջ:

Պատմագիրներէն ոմանք կը պատմեն թէ 1224ին, երբ Մոնկոլները Խուանգուցի ճէլալէտտին Սուլթանը հալածելու համար, Հայաստան խուժեցին, Սիւլէյման և իր աւերեթը հարկադրուեցան թողուլ իրենց կայքը և յստակալ զէպի Արեւմուտք՝ եզերքը եփրատի, զոր Սիւլէյման փորձեց անցնիլ, սակայն գետին մէջ խեղդուեցաւ, այնուհետեւ թիւրք Մեղաւը կոչուած կէտին վրայ:

Ուրիշ պատմագիրներ կ'ըսեն թէ, երբ 1227ին Չինկիզ Խան կը մեռնի՝ Չինկիզի բանակներէն հալածուած ցեղախումբերէն ոմանք դառնալ կ'ուզեն իրենց երկիրը՝ անշուշտ աւարով:

Սիւլէյման Շահ ալ նոյն մտածութիւնը ունեցած է և իր ցեղախումբը ժողովելով որոշած է դառնալ հայրենիք, սակայն եփրատը անցած ստեն խեղդուած է 1231ի:

Անգլալի մնացած իր ցեղախումբէն մաս մը գէպի հարաւ՝ Ասորիք (Սիւ-

ըրիս) գաղթած է, իսկ մնացեալները կրկին դարձած են Հայաստան, իրենց առաջնորդ եւ պետ ունենալով Սիւլէյման Շահի շորս որդիներէն միայն երկուքը Տունտարը եւ Էրթողրուլը, որ կու գան կը հաստատուին Կարնոյ արեւմուտքը, եւ կը մտնեն Գոնիայի Սելջուկեան Ալաէտտին Ա.ի (1297—1327) հովանաւորութեան տակ: Երկու եղբայրներէն՝ Էրթողրուլ, քիչ յետոյ, իր Գայը Խան ցեղէն եղող հայրենակիցներով՝ Հայաստանէն Փոքր Ասիա կ'անցնի եւ կը հաստատուի Ռումի Սելջուկ կայսրութեան երկիրներուն մէջ, ուր իր յաջորդները կը հիմնեն Օսմանեան Թուրքերու պետութիւնը:

Աւանդութիւնը Էրթողրուլի կը վերագրէ բացառիկ բախտ մը. իբր թէ երբ անիկա կը հասնի Ռումի երկիրին սահմանները, լեռան մը կատարէն կը տեսնէ երկու կուռող խուճբեր, որոնք էին Ալաէտտին Ա. Սելջուկ Սուլթանը, որ ինքզինք կը պաշտպանէր Մոնկոլ յարձակման մը դէմ: Էրթողրուլ ասպետական ելոյթով մը, իր զինուորներով օգնութեան կը հասնի տկար բանակին, որ Սելջուկներուն էր եւ անոր կ'ապահովէ յաղթանակը:

Աւելի ուշ՝ Էրթողրուլ յաղթականօրէն կը հարուածէ նաեւ, ի նպաստ Ալաէտտինի, Յոյներու եւ Թաթարներու միացեալ բանակները, Պրուսայի եւ Էսկի Շէհիրի (Dorylée) միջեւ, եւ ի վարձատրութիւն իր ծառայութիւններուն, Ալաէտտինէ կ'ստանայ իբրեւ աւատ (fief) Պիլէճիկի շրջանակին մէջ Էրթողրուլ գաւառը, որ իր անունով կոչուած է եւ ցարդ կը պահէ այդ անունը, ինչպէս նաեւ արդի Էսկի Շէհիրի շրջանակը, որ անուանուած է Սուլթան Էճիլ (= Սուլթանի ճակատ): Այսպէս, Էրթողրուլ կ'ունենայ Բիւզանդական սահմանին վրայ տանուտրութիւն մը, Բիւզանդական հողերէն նուաճումներ ընելով՝ զայն ընդարձակելու իրաւունքով:

Արդարեւ, Էրթողրուլ իր յաղթանակներով հետզհետէ կը տարածէ իր տիրոյթը (Colonel Lamouche, Histoire de la Turquie, 1934, Paris, 16):

Էրթողրուլ մեռած է 1288ին եւ իրեն յաջորդած է իր որդին Ութման կամ Օսման (Սրուճ Կոսրոյ), որուն անունով Թրքական այս ափերէքը կոչուեցաւ Օթոմանեան կամ Օսմանեան (= Օսմանցի) (հմտ. Մ. Սերոբեան, Մեր Պայխար, 4):

Rambrand (Histoire Générale, Գ, 822), կ'ըսէ թէ Էրթողրուլի հետեւորդ Թուրքերը, տակաւին ոչ քրիստոնեայ էին եւ ոչ իսլամ, երբ Փոքր Ասիա եկան եւ կ'արձանագրէ խել մը առասպելներ, յիշեցնող Ս. Գիրքին նախադուշակութիւնները, Էրթողրուլի եւ Օսմանի սերունդին ապագայ մեծութիւնը նախատեսող:

Ասոնք ցոյց կու տան հօրը՝ Էրթողրուլի հակամիտութիւնը դէպի իսլամութիւն եւ որդւոյն՝ Օսմանին այդ կրօնքը ընդգրկելու որոշումը (Col. La mouche, նոյն, 16—17):

Սիւլէյման անունը, զոր կը կրէր Էրթողրուլի նախահայրը, ան որ Սորասանէն մեկնեցաւ իր հետեւորդներով՝ բախտ որոնելու համար Արեւմուտքի մէջ, ցոյց կու տայ իսլամական ազդեցութիւն մը. ինչպէս եւ Օսման, որ անունն էր իսլամ չորս մեծ իմամներէն մէկուն եւ երրորդ յաջորդը Մարգարէին: Ասիկա ենթադրել կու տայ թէ Օսման արդէն իրապէս միսսլիմանեղած էր իր հետեւորդներով (նոյն):

ՄՈՆԿՈՒՆԵՐԸ ՀԱՅՈՍՏՈՒՆԻ ՄԷՋ

Ճելալէտտին Սուլթանին և աշիրէթապետ Սիւլէյման Շահի պէս, ուրիշներ ալ կային, որ Ասիոյ ուրիշ մասերուն մէջ ապաստան փնտռած են Չինկիզի իշխանութեան ատեն, անոր հարուածներուն չտոկալով: Այս ցեղախումբերը, ինչպէս տեսանք, Չինկիզի վրէժխնդութենէն խուսափելու համար կը հարկադրուէին հեռանալ իրենց բնակավայրէն և հաստատուիլ այլուր: Անոնց այդ տեղափոխութիւնները նախանշաններն էին այն փոթորիկին, զոր Մոնկոլները պիտի յարուցանէին Մայրագոյն և Կեդր. Ասիայէն ետք՝ նաև Մերձաւոր Ասիոյ մէջ ընդհանրապէս ու Հայաստանի մէջ մասնաւորապէս:

Չինկիզի մահէն հազիւ 10 տարի յետոյ, սոսկատեսիլ Թաթարները ողողեցին Հայաստանը և 1236էն մինչեւ 1250ական թուականները անտանելի դժբախտութեանց և թշուառութեանց մատնեցին անոր խաղաղ բնակչութիւնը, որ ոչ միայն կոտորածներու ու աւարառութեան ենթարկուեցաւ, այլ նաև ամենախիստ հարկապահանջութեան, մինչեւ որ Հեթում Ա. Հայոց Կիլիկիոյ Թագաւորը, իբրեւ ճորտ, Մոնկոլ Մանկու Մեծ Խանին (1250—1259), անոր հովանաւորութեան տակ ոչ միայն Կիլիկիոյ հայ թագաւորութիւնը զօրացուց, այլ նաև Մեծ Հայաստանի Հայերուն վիճակը բարւոքեց:

Թաթարներու տիրապետութեան ժամանակամիջոցին մէկ կարեւոր մասը, տեւականապէս 90 տարի (1250—1340), Հայաստանի հայ բնակչութիւնը իրարու յաջորդող Թաթար կուսակալներու իշխանութեան տակ ապրեցաւ նպաստաւոր պայմաններու մէջ և Թաթար կուսակալներու իշխանութեան տակ Հայերը յաջողեցան նոյնիսկ վրաց հետ համերաշխիլ և վրաստանի թագաւորներուն աւատապետութեան տակ այսպէս աւատապետական կազմով ճորտական հայ իշխանութիւններ կազմել: Այսպէս, Ռարատեան նահանգին մեծ սալարի պաշտօններով Հայ և վրացի միութիւնը սերտացնող Չաքարեան իշխաններու գլխաւորութեամբ և Սիւնեաց նահանգին մէջ, Մոնկոլ հովանաւորութեան տակ, նոյնպէս վրաստանի հետ համերաշխի և համաձայն զորձող այս երկու իշխանութիւնները, ստեղծեցին հայ զօրաւոր կեդրոնավայրեր, ինչպէս նաև Հայ մշակոյթի հոյակապ վառարաններ, որոնք Հայ ազգը ապրեցուցին նոյնիսկ այնպիսի օրերու մէջ, երբ հուրի և սուրի մատնուած էր բովանդակ Հայ աշխարհը:

Այս ժամանակամիջոցին, նոյնպէս Թաթար հովանաւորութեան տակ, երեւան կու գան, Հայաստանի, մասնաւորապէս հարաւակողմի նահանգներուն մէջ ինքնիշխան փոքրիկ պետութիւններ, Բիւրտ պէյերու իշխանութեան տակ: Այս վերջինները ԺԴ դարուն կէսերը աւատապետական կազմով բաւական զօրաւոր երեք իշխանութիւններու կը վերածուին, և Հայաստանի կը տիրեն երեք դարեր: Ասոնցմէ Թուրքմէն իշխանութիւնները կը գրաւէին Հայկական Բարձաւանդակին Արեւմուտքը, Պարսկականները՝ Արեւելքը և Բիւրտ պէյերը՝ Սասունի Ամիրայիւն իշխանութեան տակ՝ Հարաւը, երբ նոր հեղեղ մը բար-

բարոսներու, այսինքն էօզպէք Թաթար ցեղը, գլխաւորութեամբ Լէնկ Թիմուրի ժԴ. դարուն վերջին քառորդին, Հայաստանը կ'ողողէ և անասանելի խժոճ-ժութիւններու կ'ենթարկէ բնակչութիւնը ամբողջ քառորդ դար մը, որմէ յետոյ Հայաստան միայն Շէյխ Ահմէտի կուսակալութեան տակ 1397էն 1407, 11 տարի խաղաղութիւն կը վայելէ, որ դժբախտաբար շուտով կրկին կը խանգարուի: Լէնկ Թիմուրի մահէն յետոյ Գարա Նուսուֆ, իր կորուսած երկիրները վերագրաւելու համար, Լէնկ Թիմուրի որդւոյն՝ Շահ-Ռուխի դէմ մղած պայքարներով: Ինչպէս տեսանք, տեւական կռիւները աւելի սաստկութեամբ շարունակեց իր որդին Իսկէնտէր, մինչեւ իր մահը († 1437), որմէ յետոյ Ազգոյունլուներու և Գարազոյունլուներու միջև պայքարը շարունակուեցաւ մինչև 1468, երբ այս երկու իշխանութիւններու միացմամբ վերակազմուեցաւ պարսկական մեծ պետութիւն մը, որուն սահմաններուն մէջ էր նաև Հայաստան:

ՁՐՐԾ ԴԱՐՈՒ ՄԷՋ ՀՈՅԱՍՏԱՆԻ ԽՈՂԱՂ ՏԱՐԻՆԵՐԸ

Կեդրոնական Ասիայէն դէպի Արեւմուտք խուժող հրոսներու 1040էն 1468 տեւող ասպատակութեանց այս անիշխանութեան չորս հարիւր տարիներու շրջանին մէջ, ինչպէս կը տեսնուի, Հայաստան միայն Մելիք Շահի իշխանութեան (1072—1092) 20, Թաթարներու իշխանութեան 1250էն 1340՝ 90 և Շէյխ Ահմէտի կուսակալութեան (1397—1407) 11 տարիներու, այսինքն ընդամէնը 121 տարիներ, պարբերական ընդհատումներով, մասնակի բայց ոչ բացարձակ, խաղաղութիւն կը վայելէր, մինչ մնացեալ 307 տարիներուն՝ անօրինակ թըշուուութիւններու, կոտորածներու, ջարդերու, աւարառութիւններու, գերեվարութիւններու և մասնաւորապէս սոսկալի հարկապահանջութիւններու կ'ենթարկուէր: Պատմական նման եղելութիւններ անխուսափելիօրէն առաջ կը բերեն նման արդիւնքներ:

Արդ, բոլոր այս աղէտները, զորս Ասիական բարբարոսներու արշաւանքները պատճառեցին Հայաստանի, անիկա արդէն անգամ մը կրած էր: Արաբական տիրապետութեան շրջանին գէթ առաջին երեք դարերուն (է—Թ), և որոնց հետեւանքը եղած էր Հայերու զունդագունդ հեռացումը իրենց հայրենիքէն, խաղաղութիւն, անդորրութիւն և ապահովութիւն փնտռելու համար օտար աստղերու տակ, վասնզի Հայաստանի մէջ անոնք շատ հազուադիւս դարձած էին: Հետեւաբար, Սելջուկ-Մոնկոլ-Թաթար արշաւանքներու շրջանին ալ Հայերը նոյնը պիտի ընէին: Ու այդպէս ալ եղաւ:

Գաղթը դէպի տարաշխարհներ, շարունակուեցաւ աւելի սաստկութեամբ և աւելի մեծ ծաւալով:

II.

ՀԱՅԵՐՈՒ ՑՐՈՒՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԷՆ

Հայերու, Հայաստանէն աշխարհի զանազան մասերը ցրուելուն պատճառները բազմազան եղած են միշտ:

Անոնց մէջ կարեւոր դեր մը ունէր մեր երկրին աշխարհագրական դիրքը և կազմը և անոր հետեւանքով ստեղծուած կարգ մը պայմանները, որոնց վրայ կրկին պիտի չխօսինք, քանի որ նախապէս արդէն բացատրած ենք համամանօրէն (տես. ՊՂԳ. Ա. 1—76):

Մենք տեսանք արդէն թէ, Հայաստան իբրև աշխարհագրական տիրապետող դիրք, ինչպէս կուտայնաճոր մը եղած էր անցեալին մէջ Պարսիկներու և Հռոմայեցիներու, Պարթեւներու և Հռոմներու, Արաբներու և Բիւզանդական կայսրութեան միջև, և պատերազմի կուսադաշտ՝ զօրաւոր բանակներու:

Իր պատմութիւնը մինչև ժԱ. դար, ինչպէս տեսնուեցաւ, շարք մըն էր ջարդերու, գերեվարութիւններու, բռնազաղթերու, կեղեքումներու և հարկապահանջութիւններու, որոնք կը մղէին Հայերը հեռանալու Հայաստանէն:

Պատճառի և արդիւնքի պարզ փոխ-յարաբերութիւն մըն էր ասիկա, որ նոյնպէս բացատրած ենք, կարելի եղածին չափ առարկայօրէն (Տես. ՊՂԳ. Ա. 77—100): Այնպէս որ՝ եթէ ըսենք թէ նոյն և համանման պատճառներով Հայերու ցրուումը աշխարհի ամէն կողմը, շարունակուած է նաև ժԱ. էն մինչև ժ. ի. դար, սխալ բան մը ըսած չենք ըլլար, քանի որ իբրև հետեւանք ճիշդ նման պայմաններու՝ Հայերը այս չորս դարերուն ապրած են նախընթաց դարերու դժբախտ կեանքը և գուցէ աւելի դժժան և աւելի անտանելի:

Ասիական բարբարոսներու արշաւանքներուն չորս դարերու շրջանին, ո՛չ Հայաստանի բնական նկարագիրը փոխուած էր՝ հրաշքով մը և ոչ ալ աշխարհագրական ազդակին հետեւանք՝ երկիրին քաղաքական դժբախտ վիճակը բարւոքած. ուստի չէր կրնար կասիլ կամաւոր և բռնի գաղթը, որ շարունակուած է աւելի սաստկութեամբ, վասնզի այդ չորս դարերու շրջանին, ոչ միայն չէին մեղմացած բոլոր այն չարիքները, որոնց անցեալին ենթարկուած էր Հայաստան, այլ շատ աւելի սաստիկ խռովայոյզ վիճակ մը ստեղծուած էր երկիրին մէջ, ուր աւելի անապահովութիւն կը տիրէր և պատերազմները իրենց բոլոր հետեւանքներով աւելի յաճախադէպ էին, ինչպէս գերեվարութիւնները և բռնագաղթերը աւելի անգթօրէն և հարստահարութիւնները, կեղեքումները, աւարառութիւնները և խիստ հարկապահանջութիւնները շատ աւելի անողոք կերպով կը գործադրուէին:

Հետեւաբար, շատ բնական էր որ այս չարիքները, որոնք երկիրին դատարկացման պատճառ էին ժԱ. դարէն առաջ, այդ դարէն մինչև ժ. ի. դար, նոյն և աւելի աստիճաններով Հայաստանի համար սովորական վիճակ մը դառնային և առաջ բերէին նոյն արդիւնքը, Հայաստանի դատարկացումը:

Այս հրոսակային նկարագիրով ժողովուրդները, որոնք Արևելքէն կու գային և ամէնէն առաջ Արևելեան երկիրները տակնուվրայ կ'ընէին, իրենց անմիջական թաթիւն ենթարկուած Հայ ժողովուրդին կհանքին վրայ մեծ ներգործութիւն ունեցան և գլխաւոր պատճառը հանդիսացան Հայ ժողովուրդի՝ զանգուածային տեղափոխութեան, մասնաւորապէս դէպի Արևմուտք, ուր արդէն լեցուած էին հին ատենէ ի վեր բազմաթիւ Հայեր, նոյնիսկ այնքան հոծ բազմութեամբ, որ Հայաստան նկատուիլ սկսած էին Պոնտոսի կարգ մը մասերը, Փոքր Հայքը, Կապադովկիան, Կոմագենէն և Եփրատացիք, ինչպէս տեսնուեցաւ:

Եւ որովհետեւ այդ բարբարոսները եղաւ ժամանակ որ հիմնեցին մեծ կայսրութիւններ, որ Իրանէն մինչեւ Չինաստան կը տարածուէին, Հայերը այս չորս դարերու ընթացքին, կամայ կամ ակամայ յարաբերութիւններ ունեցան Ասիական ընդարձակ երկիրներու հետ, հոն վայրուելով իբրև գերի, իբրև տարագրեալ, իբրև առևտրական և այլն:

Այնպէս որ Հայերը, Ասիական բարբարոսներու երեք հեղեղներուն պատճառով սկսան յարաբերութեան մտնել այնպիսի երկիրներու հետ, որոնք մինչև ժԱ. դար, բոլորովին անծանօթ էին իրենց: Այս տեղափոխութիւնները նպաստեցին հայուն տարածականութեան սովորոյթ մը դառնալուն: Ասիական երկիրներու մէջ, Հայերու բուն բնակավայրէն դուրս, Պարսկաստան, Փոքր Ասիա, Ասորիք և Միջագետք՝ արդէն արաբական տիրապետութեան շրջանին, հայ գաղութներ ունէինք, երբ Պարսկաստանի Սելջուկները: զորս երբեմն Ելամացի և երբեմն Սկիւթացի և յաճախ Պարսիկ սխալ անուններով կը յիշեն մեր պատմագիրները, ժԱ. և ժԲ. դարուն ողողեցին ոչ միայն Հայաստանը, այլ նաև դրացի երկիրները: Հայերը, ինչպէս իրենց վիճակակից Ասորիները և Նեստորականները, հպատակ ժողովուրդներու յատուկ հոգեբանութեամբ՝ տէր փոխելու ցանկութիւնը ունեցած են, և նպաստած են Սելջուկներու տիրապետութեան, վասնզի դառնացած էին Ռոմանոս Դ. ի տրամադրութիւններով լեցուած կայսրերու իշխանութեան դէմ, և իրենց նոր տիրապետներէն իրենց վիճակի բարւոքումը կ'ակնկալէին և ասոր համար սիրով կը համակերպէին և կը նպաստէին նոր տիրապետողներուն (Հ. Գեղեցի, 286, տես նաև վերը՝ 43):

Եթէ Արևելեան այս ոչ-Բաղքեղոնական ժողովուրդները համակերպութեան ոգին ցոյց տուած չըլլային, թերևս իրենց վիճակը աւելի սոսկալի պիտի ըլլար, վասնզի Սելջուկ առաջնորդները՝ ինչպէս Տուղրիլ և Ալփասլան անողոք կերպով պատժած են բոլոր անոնք որ իրենց անեղ զօրութեան դէմ մարտնչիլ ուզած են: Անոնք, հին Արևելեան բոլոր ազգերուն նման՝ իրենց գործած անուելի աւերներու շարքին, իբրև պատերազմական պայքարի միջոց, գործածած են նաև փերաութեամբ երկիրները դատարկացնելու վայրագ դրութիւնը:

Հետևաբար, Հայաստանէն շարունակ վերցուցած են անհամար թիւով գերիներ, ինչպէս կը յիշատակեն Հայ և օտար պատմագիրները:

Նոյնպէս ասիական յետամնաց և տակաւին վայրենի ժողովուրդները, թերևս օրինակ ունենալով իրենց առջև Արաբները, իրենց պատերազմական

նպատակներուն առաջինը ըրած են, իրենց արշաւանքներուն միջոցին, աւարառութիւնը և կողոպուտը. մանաւանդ մինչեւ այն ատեն՝ որ Հայաստանի մէջ առանց տեղաւորուելու և բնակութիւն հաստատելու, ամէն տարի կու գային արշաւել մեր հայրենիքը, ձմեռը անկէ հեռանալու պայմանով:

Իսկ Հայաստանի մէջ իրենց հաստատուելէն յետոյ, հետեւելով արաբական դրութեան, որ կը ձգտէր տուրքերու ծանրութեան տակ ընկճելով ժողովուրդը՝ զայն անկարող դարձնելու ապստամբութեան, Մայրազոյն և Կեղրոնական Ասիոյ տափաստաններէն դէպի Մերձաւոր Ասիոյ շէն և բարգաւաճ երկիրները արշաւող այս վաշկատուն ժողովուրդներն ալ հարկապահանջութիւնը և անհատներէ գանձուած օրինական և ապօրէն տուրքերուն քանակը, անհամեմատ և աննախընթաց չափերու հասցուցին, և վճարելու անկարողները՝ սաստիկ խոշտանգումներու, չարչարանքներու և վայրագ պատիժներու ենթարկեցին, ինչպէս տեսնուեցաւ: Այնպէս որ, շատեր նախընտրեցին տուն, տեղ, արտ ու այգի և գոյք լքելով, հեռանալ երկիրէն՝ ազատելու համար այս անտանելի հարկերուն լուծէն:

Պատերազմներու իբրև պարզ և բնական հետեւանք, սովերը և համաճարակներն ալ նուազ չնպաստեցին երկիրին դատարկացման և շատերու փոխուստին և հեռանալուն:

Աւելցուցէք ասոնց վրայ բնական աղէտները, մասնաւորապէս Հայաստանի շատ յաճախագէտ երկրաշարժները և դուք կրնաք երեւակայել ընդհանուր պատկերը այն ողբալի վիճակին, որուն ենթարկուած էր Հայաստան:

Բարբարոսներու այն երեք գլխաւոր հեղեղները, որոնց քանդիչ և փրշրող հարուածներուն ենթարկուեցաւ Հայաստան, ամէնքն ալ գրեթէ միևնոյն նկարագիրը ունէին, աւելի կամ նուազ երանգաւորումներով կամ տարբերութիւններով, որոնք բոլորովին զուրկ չէին նշանակութենէ կամ արժէքէ և երեք բարբարոսական հեղեղներուն իւրաքանչիւրին կու տային առանձնապատուկ դրոշմ մը:

Առաջինը այդ բարբարոսներուն՝ Սելջուկներն էին, որոնց յաջորդող Մանկունները աւելի վայրագ էին, իսկ երրորդը՝ Էօզպէք Թաթարները՝ կը գերազանցէին նախորդ երկուքը:

Հետևաբար, Հայաստանի մէջ բարբարոսներու պատճառած չարիքները, այս չորս դարերու շրջանին առաջատուական զարգացում մը ունեցած են, համաձայն իրենց վայրենի նկարագիրին և գազանային հակումի աստիճանին, ինչպէս պիտի տեսնուի, երբ քննենք այս երեք շրջաններուն՝ Հայերուն ինչօր և ինչպէս գաղթելը:

Ա .

ՍԵԼՋՈՒԿԵԱՆ ՇՐՋԱՆ

(1048—1064—1220) (1)

Սելջուկ թուրքերը կեդր. Ասիոյ տափաստաններէն դէպի Արեւմուտք արշաւի ճամբուն վրայ գտնուած բազմաթիւ ուրիշ ժողովուրդները քշեցին իրենց առջևէն և զանոնք ալ դէպի Արեւմուտք շարժելու ստիպեցին:

Այնպէս որ՝ իրենց Հայաստան հասնելէն բաւական առաջ արդէն զանազան ժողովուրդներ, ապահովաբար Արևելքէ առաջացող մարդկային միծ զանգուածներու պատճառով տակնուվրայութեան հետեւանօք՝ թափառիկ ու ասպատակ դարձած, կանխած էին Սելջուկ թուրքերը և անոնց յառաջապահները եղած ու Հայ ժողովուրդը անհանգիստ ընել սկսած էին և կ'սպառնային Հայերն ալ իրարու վրայ ինկող ասիական ժողովուրդներէն մէկը դարձնելով՝ զայն ալ իր երկիրէն վանել:

Տեսանք արդէն թէ ինչպէս Սելջուկները տակաւին նոր մտած Ղազնէվիներու երկիրը, Հայաստան կրեց Ասիոյ կեդրոնը կատարուած ազգերու տեղափոխութեան ալիքներուն ազդեցութիւնը և 1018—1021 թուականներուն, Վասպուրական և Սիւնիք կրեցին «խուժուղուժ» ազգերու հարուածները (վերը՝ 27), որոնց հետեւանքով, Հայկական առաջին զանգուածային տեղափոխութիւնը կատարուեցաւ Վասպուրականէն դէպի Սեբաստիա, Սենեքերիմ Արծրունի թագատարուեցաւ Վասպուրականէն դէպի Սեբաստիա, Սենեքերիմ Արծրունի թագատարին գլխաւորութեամբ (ՊՂԳ. Ա. 233), առաջ քան Սելջուկներու Հայաստան մուտքը, որ յապաղեցաւ մինչեւ 1047—1048 թուականները, ու իպրահիմ Նիյալի արշաւանքը, դէպի կեդրոնական Հայաստան, դէպի Սև ծով և դէպի Եփրատ (վերը՝ 34), ճիշդ այն մասերը Հայաստանի, որոնք կը գտնուէին Բիւզանդական տիրապետութեան տակ:

Ալ այդ թուականէն (1048), յետոյ՝ Սելջուկները շարունակ Հայաստանի վրայ յարձակեցան, զայն կողոպտեցին, աւարի տուին, բնակիչներէն մաս մը շարդեցին և մէկ մասն ալ գերի տարին:

Այսպէս, բացին նոր էջ մը Հայոց Պատմութեան մէջ, ցաւի և հեծութեան, որ չորս երկար դարեր տեւեց:

Այդ վայրենի և արիւնարբու և գրեթէ բոլորովին անքաղաքակիրթ ազգերուն ամէնէն սիրած արարքներէն մէկն էր՝ իրենց արշաւած երկիրներուն մէջ, իրենց մղած պատերազմներուն միջոցին, գերեվ առութիւնը, զոր գրեթէ տեսարժանքն ալ միասին առնել յարմար դասեցի:

(1) Ինչպէս յայտնի է, Սելջուկեան տիրապետութիւնը Հայաստանի վրայ տեւած է 1064էն 1220, (տես. վերը՝ 45—67), սակայն նկատելի է իրենց յարձակումները եւ պատճառած պատերազմական արհաւիրքները կ'ոչխիմ 1048 թուականէն (տես. վերը 33), 1048—1064 շրջանն ալ միասին առնել յարմար դասեցի:

կանօրէն գործադրած են Սելջուկներն ա՛լ, Մոնկոլներն ա՛լ, էօզպէք Թաթարներն ալ:

Արդ, միայն Սելջուկեանց ժամանակամիջոցին վրայ խօսելով, պիտի տեսնենք թէ 1047—1220 շրջանին, անոնց ամէնէն սիրական մեթոտներէն մին էր բնակչութեան գերեվարութիւնը և երբեմն ալ բռնազաղթը:

ՍԵԼՋՈՒԿ ԳԵՐԵՎՈՐՈՒԹԻՒՆԵՐ ԻՊՐՈՇԻՄ ԿՈՂՄԷ

Ինչպէս վերը (էջ 34) բացատրեցինք, առաջին անգամ 1047ին, Իպրահիմ Նիյալի և Սիւլէյման Գուրթուլմշի հրամանատարութեամբ և Տուզըրի Պէկի հրամանով Սելջուկները մտան Հայաստան, Վասպուրականի կողմէն, և առաջացան մինչեւ Բասեն և Վաղարշաւան (Լասսիվերցի, 44 և վերը 34) «հանդիսով» ապականելով «գաւառս քան եւ չորս, սրով եւ հրով եւ ԳԵՐՈՒԹԻՒՆՄԻՆ» (Լասս., 44) ինչպէս նաև 1048ին — Լասսիվերցիի որակումով «երկրորդ ամ գերութեան մերոյ» — երբ Սելջուկները մտան Բասենի և Կարնոյ ընդարձակ դաշտը, տակն ու վրայ ըրին Բիւզանդական տիրապետութեան տակ գտնուած ինքնուրուագ գաւառը, Սպերը՝ մինչեւ «յամուրս Տայոց եւ Արեարունհոս», Տարօնը «միջեւ ի գաւառսն Հաթսենից, միջեւ յանգառն Խորձենայ» (Լասս., 46—7, վերը՝ 36): Անոնք՝ ոչ միայն շարդեցին խաղաղ բնակչութիւնը, չխնայելով նոյնիսկ կիներուն և երախաներուն, ոչ միայն կողոպտեցին իսպառ երկիրին հարստութիւնները, այլ ամէն ինչ այրեցին և ոչնչացուցին (Յակոբ Մանանդեան, Քրեանդեան Տեսութիւն, հտ. Գ., 40): Ժամանակակից պատմիչին բառերով «խուժուղուժ ազգք հեթանոսաց... մարդակոտոր սասակամբ ապականեցին զգաւառս բազումս եւ ԱՌ ԵՒ ԳԵՐԻ ԲԱՋՈՒՄ ԱՌԵԱԼ իջին յաթարհն իւրեանց» (Լասս., 47 և վերը՝ 34):

Այս երկրորդ արշաւանքի ընթացքին՝ թրջական հրոսակները սոսկալի ջարդ և աւերածութիւն կատարեցին, մանաւանդ Մանանդի գաւառի Սմբատարերդ կոչուող լեռան վրայ, ուր ապաւինած էր անթիւ բազմութիւն մը, իրենց ինչքերովը:

Սելջուկները յաջողեցան քանդել ամրութիւնները և խուժել Սմբատարերդ աւանէն ներս, և սուրէ անցնել կամ ԳԵՐԻ ՎԱՐՆԷՆ քաղաքի փախստականները: (Լասսի., էջ 50—52, Յ. Մանանդեան, նոյն, 41, 44 և վերը՝ 34):

Սելջուկներու անլուր անգթութիւնները և անհամար գերիներ առնելով Հայաստանէն հեռանալը կը հաստատեն նաև կենդրոնոս և Չոնորաս յոյն պատմիչները:

Նոյն 1048 թուականին՝ Սելջուկ հրոսները կը յարձակին նաև Հայաստանի ամէնէն ճոխ քաղաքներէն՝ Արծնի վրայ, որ Թէոդոսուպոլիսի (Կարին) մօտ, այս շրջանին ամենահարուստ և առևտրական ամենախոշոր քաղաքն էր, ըստ Լասսիվերցիի (էջ 53): Այն տեղեկութիւնները, զորս պատմիչները կու տան Արծն քաղաքին բնակչութեան և կողոպտուած ժողովուրդին թիւին մասին, Յակոբ Մանանդեան (նոյն, 41), անհաւատալի կը գտնէ:

Արդարեւ, այդ տեղեկութիւններուն համաձայն՝ Արծն քաղաքը ունեցած է մօ-

տաւորապէս 300,000 բնակիչ, իսկ սպանուած և այրած բնակիչներուն թիւը Կեդրեանս (Ք. 377), կը ներկայացնէ 140,000 և Մատթէոս Ուռհայեցի (էջ 120—121), 150,000:

Իսկ Արիստակէս Լաստիվերտցի, որ ականատես եղած է այս անարկու կոտորածին, կը պատմէ թէ «թիւ քանակաւ յիսուց, որք ի սուր եւ ի հուր վախնանցան՝ գտաք աւելի քան զհարիւր յիսուց, որք ի վիճակի տարբ էին եւ եկեղեցւոյ» (Լասս., 57):

Սելջուկները այդ 800 եկեղեցիներ ունեցող փառաւոր քաղաքը, որուն ճոխութիւնը և հարստութիւնը պատմագիրները կը գովեն, հիմնադրող կործանեցին: Բնակիչները սուրէ անցուցին և «եւ այսպիսի դառն կոտորածիս եւ շարաշար մահուամբս որով անցաւ վայելուչ եւ փառաւոր քաղաքն Արծն, եւ կամ որպէս լալով ասացից՝ զանցումն իբխանացն եւ զփանայիցն որք անթաղ կերակուր գազանաց լեալ, եւ փառաւոր կանայք հանդերձ տղայօքն վԱՐԵՑԱՆ Ի ԳԵՐՈՒԹԻՒՆ ՅԱՇԵԱՐԷՆ ՊԱՐՍԻՑ յանգին ծառայութիւն» (Ուռհայեցի, 121, վերը, 35—36):

Այս աղէտին ականատես պատմագիր, յատկապէս կը շեշտէ թէ զրած է միայն այն բաները, որոնք տեսած է, այնպէս որ դիւրին է մակարերել թէ Հայաստանի ուրիշ կողմերն ալ գործուած են նոյն արարքները:

Սելջուկեան այս արշաւանքներուն ժամանակ, Վասպուրականի կուսակալն էր Ահարոն Պուլկարը, իսկ Անիի կամ «Տանն Հայոց իշխանը» Գատազալոն Կեկոմենոս (Հայ պատմիչներու Կամենասը) որ իբրև Բիւզանդական մոլեռանդութեան ներկայացուցիչը՝ Հայոց եկեղեցին կը հալածէր (H. Gelzer, Angewahite Kleine Schriften- Leipzig, 1907, 134 և Յ. Մանանդեան ՔՅՆ. Տես., 44), առանց անդրադառնալու թէ կայսրութեան հիմերը կը պեղէր, քանի որ Հայերու ատելութիւնը կը գրգռէր:

Այս անխորհուրդ քաղաքականութիւնը շատ աւելի աղէտալի պիտի ըլլար եթէ յոյները չուշաբերէին և չզգային թէ իրենք պէտք ունէին Հայերու և Վրացիներու դործակցութեան, կասեցնելու համար Սելջուկ արշաւանքները:

Հետեւաբար, ինչպէս տեսնուեցաւ (վերը, 36), Բիւզանդացիները օգնութեան կոչեցին Հայ Պահլաւունի մեծ տան պետը՝ Գրիգոր Մագլատրոսը և Վրաց մեծ իշխանը՝ Լիպարիտը, որոնց օգնութեամբ Կատակալոնը և Ահարոնը ուղեցին վանել փորձել Սելջուկները, սակայն շարաշար պարտուեցան (վերը՝ 37), վասնզի բոլոր հրամանատարները իրարու հետ անհամաձայն էին (1):

Ընդհարումը տեղի ունեցաւ 1048 Սեպտ. 18ին, Բասնի մեծ դաշտին մէջ՝ Կապուտուր գետին մօտ, որ կը գտնուէր Արջովտի մէջ (Լասս., 59 և Ուռհայեցի, 125):

Սելջուկ զօրքը այս անգամ ալ դարձաւ իր երկիրը, իբ հետ տանելով անչափ հարստութիւն և անագին բազմութիւն մը գերիներու, որոնց մէջ էր

(1) Այս պատմութեան մասին Արիստակէս Լաստիվերտցի ընդարձակ գրած է (տես. էջ 51—60): Անոր պատմածները կը հաստատեն ի պնէ Սելջուկ արարածները, որուն առեւտրէն բարգմանութիւնն Յակոբ Մանանդեան բարգմանած է այս մասին անոր գրածը (տես. ՔՅՆ. Տես. Գ., էջ 45—46)

նաև Վրաց իշխան Լիպարիտը (Իպն էլ Ասիր Յ. Մանանդեան, ՔՅՆ. Տես., Գ. 44): Իպն էլ Ասիրի խօսքերէն կը հասկցուի որ Կապուտուր գետին յաղթութիւնէն վերջ Իպրահիմ Նիյալ, Անդրկասպեան երկիրներէն իրեն դիմող բազմաթիւ Ուղերը թելադրած է Բիւզանդական երկիրները մտնել և աւարի տալ:

Ուղերը համակերպելով արշաւած են մինչև Մանազկերտ, Արզն, Կարին, Տրապիզոն և այլն:

Անոնց դէմ 50,000 Յոյն և Ափխազ զօրք ղրկուեցաւ: Երբեմն մէկ կողմը և երբեմն միւս կողմը կը յաղթէին: Բայց ինչպէս Իպն էլ Ասիր կը հաստատէ՝ «վերջ ի վերջոյ յաղթեցին իսլամները, որոնք շարդեցին Եաս հոռոմներ (իմա՝ Բիւզանդացի), զանոնք փախուսի մասնեցին, եւ գերի առին մեծ թիւով անոնց պատրիկներէն»:

Արար պատմիչը կ'արձանագրէ որ, Իպրահիմ Նիյալ շարունակած է աւերել և կողոպտել այդ երկիրները մինչև 15 օրուան հեռաւորութիւն Կ. Պոլիսէն:

Պատմիչը կ'աւելցնէ՝ թէ «իսլամները այդ քաղաքները գրաւեցին, կողոպտեցին, անոնց ամէն ինչը առին եւ Գեթի ՏԱՐԻՆ ԱԻԵԼԻ ՔԱՆ 100,000 ՄԱՐԳ: Անոնք առած էին այնքան մեծ քանակութեամբ գրաստներ, ջորիներ, աւար եւ գոյք, զորս հաշիւի առնել անկարելի էր: Կ'ըսուի որ աւարք տարեր էին 10,000 սայլով եւ աւարին այս թիւին մէջ էին նաեւ 19,000 վահաններ» (Յ. Մանանդեան, նոյն, 46):

Այս 100.000 գերիներու մէջ անխուսափելի է որ մեծ թիւով Հայեր ալ չըլլային, վասնզի նշանակուած շրջաններուն մեծ թիւով Հայեր կը բնակէին և նոյնիսկ Հայաստանի մաս կը կազմէին անոնք:

Իպրահիմ Նիյալ, այս յաջողութիւններէն քաջալերուած, ըմբոստացաւ իր եղբոր Տուղրիլ պէկի դէմ և չէր ուզեր անոր գերիշխանութեան ենթարկուիլ: Տուղրիլ իր հեղինակութիւնը պահելու համար զրաւեց հարաւային Հայաստանը Իպրահիմ Նիյալէն առնելով: Երկու եղբոր յարաբերութիւնները այնքան ձգտորեալ վիճակ ստացան որ անոնք իրարու դէմ պատերազմիլ սկսան՝ հայ հոգին վրայ (վերը՝ 37) մինչև որ 1050ին Իպրահիմ գերի ինկաւ և խեղդուեցաւ (վերը 37), իսկ Տուղրիլ և Չազըր պէկ՝ Սելջուկ պետութեան միւս մասերուն մէջ ծագած ըմբոստութիւններով զբաղեցան և Հայաստան, որ կիսովին քանդուած և աւերուած էր, մօտաւորապէս 4—5 տարի զերծ մնաց ասպատակային արշաւներէն:

Այս առժամայն հանդարտութեան ժամանակամիջոցին՝ միայն 1053/1054ին՝ Արիստակէս Լաստիվերտցի (էջ 61—62 կամ վերը՝ 38) կը յիշատակէ Սելջուկ հրոսներու (1) մէկ յանկարծական յարձակումը՝ Մննդեան տօնին օրը (6 Յունուար)՝ Կարս քաղաքին վրայ, և բնակչութեան կոտորածը: Քաղաքացիներէն փրկուած էին միայն անոնք, որոնք ասպատանած էին միջնաբերդին մէջ:

Ինչպէս տեսնուեցաւ (վերը՝ 38) այս առթիւ ալ «առեալ զգերի եւ զկապուս քաղաքին գնացին յաբաւրին իւրեանց» (Լասս. 62):

(!) Յակոբ Մանանդեան, կ'ըսէ թէ, ըստ երեւոյթի, այս արեւաճեր ոչ թէ Սելջուկեան թուրքերու զօրք, այլ հաբեւան երկիրներու հրոսներ կատարած են: Անհաւանական չէ, սակայն փաստ կը պակսի եւ դժուարութիւններ կան համազում գոյացնելու այս մասին:

խնամրական կապերով միացած էր Մամիկոնեաններու և Պահլաւունիններու իշխանական տուներուն հետ, և անոնց ազգական եղած էր (հմտ. Յ. Մանանդեան, ցոյն, 51):

1058ին երբ Սելջուկ թուրքերը ասպատակութենէ կը դառնային դէպի Պարսկաստան, Վանի լիճի կողմերէն և ունէին իրենց հետ Մելիտինէ քաղաքէն առնուած աւարը և գերիները, Սասունի թոռնիկ իշխանը (որդի Մուշեղի) կը յաջողի Սելջուկները պարտութեան մատնել և մասնաւորապէս Մելիտինէէն վերցուած գերիները ազատել և զանոնք իրենց տեղերը դարձնել (վերը, 44):

ՈՌՎ. ՀՈՅՈՍՏՈՒՆԻ ՄԷՋ

Ինչպէս տեսնուեցաւ (վերը 44), Սելջուկները թէեւ Հայաստանի սառնաշունչ կլիմայէն յեղուած և Սասունցիներէն ծանր հարուած կրած, 1058ին Հայաստանը ճեղքած էին Արեւելքէն Արեւմուտք, և գրեթէ բովանդակ երկիրը տակնուվրայ ըրած:

Այս շարունակական ասպատակային արշաւները, որոնք տարիներով շարունակուեցան, արգելք կ'ըլլային երկրագործական աշխատանքներուն և երկիրը՝ սովի կը մատնէին, հետեւաբար՝ մարդիկ և անասունները ուտելիք չէին գտներ:

Ուռհայեցի նկարագրած է այս աղէտը:

«Յայն ամին (=1050) եղեւ անցումն ամենայն չորփոսանեաց, անասնոց եւ գազանաց եւ թռչնոց, եւ ի սասթիկ բարկութենէն ոչ գտանէին կերակուր իւրեանց, ի շէն առ հասարակ դեմ արարեալ նոցա, եւ յիւրեանց բեամիսն ապաւինեին: Եւ յայնժամ անխնայ ամենայն ոք կոտորէր զնոսա անողորմաբար. զի անանսունցն ջոլիւր ջոլիւր լինեին, եւ թռչունցն երամ երամ ի փողոցս եւ ի տունս մտանէին եւ անդ երեսանել զահաւոր կասարածն ի վերայ անասնոց եւ թռչնոց վասն մեղաց որդւոց մարդկան. իսկ որ ողորմածն էին՝ ի տունս իւրեանց կերակրէին զնոսա զամենայն աւուրս ձմեռանց եւ արձակէին զնոսա խաղաղութեամբ եւ առ հասարակ ամենայն ոք ի գութ ողորմութեան դառնային ի վերայ անասնոցն: Եւ մեծ ամիրայն Նսրբոյ որ նստէր ի քաղաքն Մուֆարկին, քառասուն տուր ցորեանոյ եւ գարւոյ, կորեկոյ եւ զայլ ամենայն ընդոց ցանել հրամայեաց ընդ դաօսս եւ ընդ լեռինս վասն թռչնոցն եւ խոս եւ յարդ անչափ յաղագս անասնոցս, եւ այսպիսի օրինակաւ բազում անասունք եւ թռչունք ապրեցան ի բարկութենէ անթի» (Մատթ. Ուռհայեցի, 157—158):

Անասուններէն զատ մարդիկն ալ նոյն տագնապին մատնուեցան, վասնզի «յայսմ ամի եղեւ սով սասթիկ ընդ ամենայն երկիր, եւ բազումք մեռան չարաչար եւ դառն մահուամբ յերեսանց սովոյն, վասնզի ի սաստիկութենէ ձեանց անձրեւ ոչ եկն յերկիր եւ վաստակ ոչ եղեւ եւ բազում պղտորեց չորացան, եւ եղեւ ի փոխել միւս այլ օտարոյն՝ եղեւ լիութիւն եւ առատութիւն ամենայն կերակրոց, վասնզի մեկ մոթն հարիւր վաստակեաց» (Ուռհայեցի, 158—159):

ԱԼՓԱՍԼԱՆԻ ԱՐՇԱԻԱՆՔՆԵՐԸ

Տակաւին Տուղրիլ գահուն վրայ էր՝ երբ 1060ին, իր հրամանով Արեւմուտք ղրկուեցաւ հսկայ բանակ մը, որուն հրամանատարներէն մէկն էր Ալփասլան՝ եղբորորդին Տուղրիլի (վերը 46): Այդ բանակը ուղղակի Հայաստան չէ մտած, այլ արշաւած է նախ Միջագետք եւ աւերած Եգիպտոյ չրջակայքը. անկէ անցած է Փոքր Ասիա և սոսկալի խժողովութիւններ գործադրած է Սեբաստիոյ մէջ:

«Անողորմ եւ անխնայ» կոտորելով «զայնքան բազմութիւն քաղաքից եւ անթիւ եւ անհամար աւարաւ եւ գերութեամբ արանց եւ կանանց, մանկունս եւ աղջկունս վարեին ի գերութիւն եւ այնչափ գանձս ոսկւոյ եւ արծաթոյ՝ ականց եւ մարգարաց եւ թաղականց յափեսակեալ հանին ի Սեբաստիոյ: Դարձեալ «Բագում կոյսք եւ հարսունք եւ փառաւոր թիկնայք վարեցան ի գերութիւն յաշխարհն Պարսից» կ'ըսէ Ուռհայեցի (էջ 161): Յետոյ կ'անցնին Գ. Հայքի Պաղին գաւառը ուր է Արզն և ամբողջ գաւառը 1061 Մարտ 12ին կը ջարդեն (Ուռ. 166, վերը 46):

Ամիթի Նսրբոյ ամիրային որդին՝ Ամիր Սայխտ, որ հօրը յաջորդած էր, կը խնդրէ գերիները իր երկիրին մէջ ծախել և ժողովուրդին կը հրամայէ զանոնք գնել, ինչ որ կը կատարուի (Ուռ. 167—8 և վերը 46):

Ինչպէս տեսնուեցաւ (վերը 46) այս գերիներէն մաս մը նահատակուած է Ամիթի բերդին առջեւ և մաս մըն ալ տարուած Պարսկաստան (Ուռ. 169):

Այս պատերազմը, որուն խառնուեցան Բիւզանդացիք, (տես վերը 47—48), պատճառ կ'ըլլայ որ թլիմոյ գաւառը անապատ դառնայ: Յուսուֆ ամիրան «արար անթիւ աւար եւ քափեաց Անթիի Գերձիթիին» (Ուռ. 173):

Տուղրիլի նման անոր յաջորդը Ալփասլան՝ (1063—1072) նոյն բանը ըրաւ իր գահակալութեան օրէն սկսեալ: Ինչպէս տեսնուեցաւ (վերը 48—59), երբ նախ Աղուանից երկիրը մտաւ՝ «մտնեաց զնոսա ի սուր եւ ի Գերձիթիին» եւ «անթի յարուցեալ Սուլթանն անագին բազմութեամբ իւրով մտաւ յաշխարհն Վրաց (1064 Յունիս) եւ մեծաւ սրմտութեամբ մտնեաց զնոսա ի սուր եւ ի Գերձիթիին եւ իջեալ բանակեցաւ ի գաւառն որ կոչի Զաւալխս (Զաւալխ) եւ պատերազմաւ մեծաւ պատեաց զքաղաքն որ կոչի Ախալ (Ախալքալէ), եւ ուժգին զօրութեամբն առաւ Ախալ քաղաքն եւ առ հասարակ գամենայն քաղաքն սրով կոտորեաց զայր եւ զկին անողորմ եւ զամենայն քահանայսն եւ զիթեալսն եւ զիթեալսն արարեալ եւ յցաւ ահանայսն եւ զկրօնաւորսն եւ զիթեալսն սրախողխող արարեալ եւ յցաւ ահանայսն քաղաքն արեամբ եւ ԱՆՀԱՄԱՐ ՄԱՆԿՈՒՆՍ ԵՒ ԱՂՋԿՈՒՆՍ ՏԱՐԱՆ Ի ՊԱՐՍԻԿՍ Ի ԳԵՐՁԻԹԻԻՆ եւ գանձս ոսկւոյ եւ արծաթոյ անկանց եւ մարգարացն, որ ոչ գոյ թիւ» (Ուռհայեցի 174—5, հմտ. Լասո. 101—110, Արմբաս Գունեսասալ 76—77, Վարդան 101, Կիրակոս 52, Սամուէլ Անեցի 105—112, Թովմա Արժրուցի 346, Յովհաննէս Սկիլիցեա 815 եւ Զամ. Բ. 983, Յ. Մանանդեան, Գն. օկտ. Գ. 53): Իպն էլ Ամիր կը գրէ թէ դէպի Վերաստան և Աղուանք գրեթէ միաժամանակ կատարուած արշաւանքի միջոցին «եսերը ընդունեցին մահմետականութիւնը եւ կոտորածն ազատեցան» ինչ որ

նշանակելի յայտնութիւն մըն է: Ախալքաղաք (1064 Յունիս) ոչ միայն ջարդուած այլ նաև գերեզմարութեան ենթարկուած է:

Ալփասլան յետոյ առաւ Անին* 15 Օգոստոս 1065ին (վերը 49—51) և ամէնէն սոսկալի վայրագութիւնները գործեց հոն: Բացի կոտորածներէ՝ ամենայն մեծամեծ իբխանքն Հայոց եւ դաս ազատացն երկաթի կապանօք կային առաջի Սուլթանին եւ կանայք գեղեցիկք եւ ահաբեկուի ի փառաւոր օսանէն, վարեցան ի Պարսիկս ի գերութիւն, եւ անհամար մանկուց լուսասեսիլս, վայելուչս, աղջկուցս օտրան զհետ մարցն) (Ուռհայեցի, նոյն): Բոլոր պատմագիրներն ալ (տես. վերը՝ 50—51), որ խօսած են Անիի գրաւման վրայ՝ կը հաստատեն կատարուած գերեզմարութիւնը, իսկ Սամուէլ Անեցի (109), կը խօսի նաև զԷպի Բիւզանդական երկիրները Հայերու գաղթին վրայ (տես. վերը 50):

Իպն Ասիր պատմագիրը, քաղաքին գրաւումը նկարագրած ատեն, կ'ըսէ «կոտորեցին անթիւ քանակութեամբ բնակչութիւն, այնքան ատ, որ մուսլիմաններէն ատերը չկրցան քաղաքէն ներս խուժել, սպաննուածներուն բազմութեան պատճառով: Եւ անոնք գերի օտրին գրեթէ նոյնքան, ինչքան որ ուղաննած էին» (Յ. Մանանդեան, նոյն, 60):

Այս յուսահատական կացութիւնը բնաւ քաջալերական չէր Հայաստանի զանազան վայրերուն մէջ կղզեակներու նման քաջքշուող հայ իշխանութիւններուն, ինչպէս և Կարսի, Գագիկ Արասեան թագաւորին համար, որ խոհմութիւն համարեց նախ Տուզըրիի գթութեան ապաստանիլ և իր գոյութիւնը փրկել և ապա անցնիլ Բիւզանդական երկիրներ, և իրեն տրուած Մամիդաւի մէջ շարունակել իր թագաւորութիւնը: (Տես. վերը, 51): Ինչպէս Յակոբ Մանանդեան, (Քնն. Տես., Գ. 62), դիտել կու տայ, շատ հաւանական է որ այս ժամանակամիջոցին, Փոքր Ասիա գաղթած ըլլան ուրիշ հայ խումբեր ևս, որոնք մասնաւորապէս Տաւրոսեան լեռներուն կողմերը և կատարները հաստատուած և այնտեղ պզտիկ իշխանութիւններ կերտած էին, քիչ վերջը անոնց միութեամբ կազմելու համար Ռուբինեանց Հայ Թագաւորութիւնը: (Յ. Մանանդեան, նոյն, 63 և 73):

Մինչ Կիլիկիոյ մէջ այս իշխանութիւնները կ'ստեղծուէին շնորհիւ Հայերու կենսունակութեան, Մեծ Հայքի մէջ Հայերը կը կորսնցնէին իրենց ուժը և շատ քիչ քաղաքներ կամ բերդեր կրնային զերծ մնալ կոտորածէ և գերեզմարութենէ, շնորհիւ իրենց անառիկ դիրքին, ինչպէս Ամուկ ամրոցը և Աղթամար կղզին (Թովմա Արժուցի, 346—7):

Այս բացառիկ վայրերէն մէկն էր նաև Թլխմոյ բերդը, զոր 1066ին Ալփասլան չի կրնար գրաւել (Ուռ. 187, վերը՝ 52):

Ալփասլան ասկէ յետոյ է որ կ'արշաւէ Բիւզանդական երկիրներ, Միջագետք և Եգիպտոս գաւառը և Սեւերակ բերդը, որոնք ֆրանգներէն կը պաշտպանուէին: Սելջուկները Սեւերակը և Նիզիպը գրաւելով, կը ջարդեն բնակիչները և «զկանայս նոցա եւ զօրդիսն ՎԱրծՅիւն Ի ԳեթՌիթիւն» (Ուռ. 188, վերը, 52):

Ալփասլան իր սովորական ձեւովը կը գործէր Միջագետքի և Սիւրիոյ մէջ (վերը, 52) և իր ստորագոյնները, իրենց կարգին կը ձեռնարկէին աս-

պատակութիւններու, կողոպուտներու և գերեզմարութիւններու:

Այսպէս, կը յիշուի թէ 1067ին, իր զօրականներէն Օշին և Գիւմիշ Դեկին (ըստ Ուռհայեցիի՝ 224 Գոմէշ Տիկին), Ամանոս կամ Սեւ լեռներու շրջանակը կը մտնեն, ինչպէս նաև Միջագետք, Եգիպտոս և Հասան-Մուր (Հիւանի-Մանսուր) և այդ վայրերը կ'արշտակեն: «Որպէս զկարկուս հրացայթ փայլասակմամբ հասանէր ի վերայ ամենայն բնակչաց երկրին սոսկալի կոտորածով եւ հրով այրէին եւ զամենայն իբխանսն զաւառին եւ սրով եւ մահու խոցմամբ սասակէին եւ զփառաւոր կանայսն ... զվայելուչ որդիսն նոցա հանդերձ դարձրին Ի ԳեթՌիթիւն ՎԱրԷիւն» (Ուռ., 225):

Արդէն բացատրուած է թէ Օշին և Կիւմիշ Դեկին (= Գոմէշ Տիկին) ինչ գործունէութիւն ունեցան Հայաստանէն դուրս այդ շրջանին մէջ: Ուռհայեցի մասնաւոր կերպով կը յիշէ (225—7) որ ԳՈՄԷՇ Դեկին ... բազում գերութեամբ... գնաց յաբխարհն Պարսից, եւ մատուցեալ առաջի Սուլթանին ծառայս գեղեցիկս, մանկուցս եւ աղջկուցս, իբրեւ երկու հազարս:

Ալփասլան, ինչպէս տեսանք (վերը՝ 53), իր իշխանութիւնը կը տարածէ մինչև Սիւրիա, նոյնիսկ Պաղեստին (վերը՝ 53), մեծադոյն հարուածը կու տայ Բիւզանդական կայսրութեան՝ Մանազկերտի մէջ 1071ին (վերը 54—55), որմէ յետոյ կը գրաւուին նաև Ամիթ և Թլխում (= Արկն):

Այս վերջին վայրը երկար կը տոկայ, սակայն ի վերջոյ նենգութեամբ կը գրաւուի և իր բնակիչներէն մէկ մասը կը ջարդուի և անկէ «Անթի ԳեթՌիթիւն» կը վերցուի (Ուռ., 233, վերը, 55):

Բոլոր այս արշաւանքները, կոտորածները, ասարաւորութիւնները և գերեզմարութիւնները անկազմակերպ իշխանութեան մը գործերն էին և արարքները՝ թափառական, արշաւող, կիսավայրենի ցեղախումբերու, որոնք հուժկու առաջնորդներու ձեռքին տակ, աշխարհի տիրապետութեան ձեռնարկած էին:

Տուզըրի և Ալփասլան Սելջուկ ցեղին երկու անգ իսկ առաջնորդները հանդիսացան, որոնք տիեզերական տիրակալութեան կը ցանկային կարծես, ջարդուփշուր ընելով աշխարհը:

Այս հսկայ կայսրութիւնը, զոր անոնք հիմներ էին՝ Չինաստանի և Աֆղանիստանի սահմաններէն կը տարածուէր մինչև Միջերկրական ծով, մինչև Եգիպտոս ու գրեթէ մինչև Տարտանէլ և Վոսիոր, և Սեւ ծովէն ու Կովկասէն մինչև Եմէն և Հնդկական ովկիսոնոս: Բայց քանդուած և աւերուած էին այս ընդարձակ երկիրները, մասնաւորապէս Հայաստան և Փոքր Ասիա, թէև պետութեան միւս մասերն ալ զերծ մնացած չըլլային այդ քանդումէն:

ՄԵԼԻՔԵՈՂԻ ՕՐԲՐՈՒՆ, ՉԱՆԴԱՐՏՈՒԹԻՒՆԸ

Ալփասլանի մահէն յետոյ, իրեն յաջորդեց իր որդին Մելիք Շահ (1072—1092), որուն վէզիրը եղաւ Ալփասլանի ժամանակ պաշտօնի կոչուած Հասան Իպն Ալի, Խորասանի Թուս քաղաքէն Պարսիկ նշանաւոր և եռանդուն պետական ղէմքը, որուն իբրև տիրոջ ստրուած էր Նիզամ էլ Միւլք (= տէրութեան կանոն) տիրողսր:

Պետական այս մեծ ղէմքը գրած է Սիասա-ճամե (քաղաքականութեան

գիրք) գործը, որուն մէջ կ'երեւին պետական մարդու իր ըմբռնումները: Ան համոզուած էր թէ Սելջուկ լայնածաւալ նոր պետութիւնը, որ մեծ մասամբ աւերուած և թալանուած էր, այդ վիճակին մէջ չէր կրնար ապրիլ և պահել իր գոյութիւնը. ուստի Մելիք Շահը համոզեց՝ որ իր պետութեան իրական շահերուն համար իսկ, միջոց տայ նուաճուած ժողովուրդներուն վերստին կազմակերպելու, իրենց քայքայուած երկիրները և տնտեսական կեանքը: Քաջալերուեցաւ գիւղերու և քաղաքներու վերաշինութիւնը՝ եթէ բնակիչները չէին հեռացած երկիրէն: Կանոնաւորուեցան ճամբաները, առևտուրի ազատութիւնը կաշկանդող մաքսերը թեթևցան, շինուեցան ամէն կողմ՝ Գէրվան-ասրայներ և կամուրջներ:

Մելիք Շահ և իր վեզիրը, ինչպէս տեսնուեցաւ (վերը՝ 60), կազմակերպեցին պետութիւնը, և նոր աղէտներու չհնթարկելու համար երկիրը՝ զգուշացան պատերազմներէ:

Մելիք Շահի իշխանութեան միջոցին (1072—1092), Հայաստան ալ կատարեալ անդորրութիւն վայելեց, ինչպէս կը վկայեն բոլոր ժամանակակից պատմագիրները. «եղեւ այր բարի եւ ողորմած եւ յոյժ քաղցր ի վերայ հաւասացելոցն Քրիստոսի». կ'ըսէ Ուռհայեցի (247) և կ'աւելցնէ թէ «սպողեցաւ քաղաւորութիւնն նորա յԱսուծոյ, եւ սա սիրելով սիրեաց ամենայն երկրի եւ արար խաղաղութիւն ամենայն աօխարհին Հայոց» (Յոյն):

Միայն Բիւզանդացիներու դէմ պատերազմած է Սիւլէյման Իպն Գութու-միշի միջոցով, որ իր պետութիւնը մինչև Միջերկրական տարածած էր և հիմը դրած Ռումի Սելջուկներու իշխանութեան, ինչպէս տեսնուեցաւ (վերը՝ 60): Իր ընդարձայածաւալ պետութիւնը վարելու համար՝ Մելիք Շահ, զանազան զաւաճողներու վրայ գործակալներ դրաւ, որոնք խիստ հարկապահանջութեամբ գաւառներու վրայ գործակալներ դրաւ, որով աստեղ ստիպուեցան երկիրէն մեկնիլ: Այդ առնեղեցին հպասակները, որով աստեղ ստիպուեցան երկիրէն մեկնիլ: Այդ առնեղեցին հպասակները, որով աստեղ ստիպուեցան երկիրէն մեկնիլ: Այդ առնեղեցին հպասակները, որով աստեղ ստիպուեցան երկիրէն մեկնիլ:

ՄԵԼԻՔ ՇԱՀԻ ՅԱՅՐԱՊԵՏՆԵՐՈՒ ԱՏԵՆ

Իր մահէն յետոյ, իր կազմակերպած պետական կանոնաւոր վարչութիւնը խանգարուեցաւ ներքին երկպառակութիւններով և երկիրը երկու մասի բաժնուեցաւ, որոնցմէ մէկ ճիւղը Փոքր Ասիայի և միւսը՝ Հայաստանի և Պարսկաստանի իշխեց: Պարսկաստան, ինչպէս նաև Հայաստան, վիճակեցան Պարկիարուխի՝ Մելիք Շահի զաւակին, սակայն պետութեան քայքայումը հետըզհետէ շեշտուեցաւ, վասնզի կուսակալներ — Աթաբէկեր — աւատական գրութեամբ քիչ քիչ իրենց վարչութեան յանձնուած երկիրներուն տէր դարձան և ինքնագլուխ ըլլալու ձգտում ցոյց տուին: (Տես. վերը 62—67):

Այնպէս որ, նոյնիսկ Պարկիարուխի (1092—1104) կենդանութեանը ժ. գարուն սկիզբը, կը կազմուի 'Իանիսմանի իօխանութիւնը՝ Սեբաստիոյ շրջակայքը, ինչպէս նաև Միջագետքի և Կիլիկիոյ մէջ կը կազմուին Հայ իշխանութիւններ, որոնք Սանճարի (1117—1156) (յաջորդ Պարկիարուխի), օրով բո-

լորովին ինքնագլուխ կը դառնան: Խաչակրաց արշաւանքները բոլորովին կը տկարացնեն Սելջուկ պետութեան Արևմտեան սահմանագլուխը, ուր Լատին իշխանութիւններ կ'ստեղծուին:

Նոյնը կը պատահի նաև Ատրպատականի և Պարսկաստանի շրջանակին մէջ, ուր կարճ միջոցի մէջ կը կազմակերպուին անկախ եւ կիսանկախ իշխանութիւններ — ինչպէս տեսնուեցաւ (վերը, 62—67)՝ ամէնքն ալ իրարու մերցակից: այնպէս որ՝ ժ. գարուն սկիզբը, խիստ խառնակ վիճակ մը կը ներկայացնէր Սելջուկեան պետութիւնը. քայքայուած էր անոր ներքին միութիւնը:

Իսկ Հայաստանի մէջ մնացած էին միայն ցիրուցան քանի մը Հայ իշխանութիւններ, տկար ուժերով և շրջապատուած՝ բազմաթիւ խոյամ իշխանութիւններով, որոնք շարունակ կը մաքառէին իրարու հետ: Այս շրջանին այսինքն 1014—1220՝ Հայաստանի մէջ գոյութիւն ունեցող իշխանութիւններու մասին, տեսնել Ա. Ալպոյաճեանի Պատմական Հայաստանի Արտաքին եւ Ներքին Սահմանները, էջ 66—70, 257—324 և Յակոբ Մանանդեանի Քննական Տեսութիւն Հայ Ժողովուրդի Պատմութեան, Գ. հտ. 72—177):

Սելջուկհզոր և հսկայ պետութիւնը այլևս գոյութիւն չունէր:

Պետութեան Արևմտեան մասերը բոլորովին խառնակ վիճակ մը կը ներկայացնէին:

Խաչակրաց արշաւանքները, մասնաւորապէս Կիլիկիոյ, Հիւսիսային Սիւրիոյ և Եփրատացոց շրջանին մէջ անհանդարտ ու վրդով կացութիւն մը առաջ բերած էին: Մուսուլի, Հալէպի, Մարտինի և այլ Եփրատամերձ շրջանակներու կիսանկախ մահմետական էմիրները՝ շարունակ կուրի մէջ էին Երզնայի և Անտիոքի Լատին դուքսերուն և երբեմն նոյնիսկ Կիլիկիոյ Հայ իշխանութիւններուն հետ — ինչպէս 1110ին —, և շարունակ հաւասար սաստկութեամբ կոտորածներ և գերեզմարութիւններ կը գործադրէին:

Մելիք Շահի մահէն (1092) ետքը, բաժան բաժան եղած Սելջուկ կեդրոնական իշխանութիւնը, Պարկիարուխի յաջորդին՝ Տափարի մահէն (1118) վերջ կրկին կ'ստորաբաժանուէր որով ա'լ աւելի շփոթ վիճակ մը կ'առնէր Արեւելքը: Ատրպատականի իշխանութեան հայաբնակ մասը, որուն մայրաքաղաքն էր Դաւրէժ, երկիրին այնքան մօտ գտնուելով հանդերձ, 1128ին անկարող էր արգելք ըլլալու կազմութեանը Շահի Արմէններու իշխանութեան, որ հիմնուած էր Հայաստանի սիրտին վրայ, և ուրիշ փոքրիկ իշխանութիւններու, որոնք Սելջուկեանց մեծ պետութեան քայքայումը կը պատրաստէին:

Միւս կողմէն, Արեւելքի քրիստոնեայ ժողովուրդներու գլխաւոր յոյսը եղող Լատին իշխանութիւնները՝ իսլամներու շարունակական յարձակումներէն կը տկարանային, մանաւանդ որ Արևմուտքէն ճամբայ ելած բանակներ այլևս չէին կրնար հասնիլ մինչև այդ սահմանները և Բիւզանդական Կայսրիքը, որոնք կանխաւ եղած համաձայնութեան մը համեմատ, աւատապետներն էին այդ Լատին ճորտ իշխանութիւններուն, միայն իրենց աւատապետական իրաւունքը կը պահանջէին, առանց զանոնք պաշտպանելու պարտականութեան ուշադիր ըլլալու:

Նդեխիոյ գրաւումը 1144ին՝ Հալէպի Զանգի Ամիրային ձեռքով, վճարուած մըն էր, որուն հետեւանքով այդ Հատին իշխանութիւններուն ճակատագիրը՝ իսլամներու ձեռքը կը մատնուէր:

Աւելի հիւսիս՝ Կովկասի ստորոտը՝ Մուհամմէտի և Քրիստոսի հետեղներուն պայքարը կը վարէին՝ Վրացիք և Շահի Արմէններու պետութիւնը, որոնց գլխաւոր աշխատութիւնը եղաւ բազմաճոխ և շքեղ Անին՝ Բագրատունեաց այդ հոյակապ մայրաքաղաքը, իրարու ձեռքէ կորզել, զայն քիչ քիչ աւերելու անխուսափելիութեամբ:

1161ին, Շահի Արմէնին և 1163ին՝ Վրաց զօրքերը անհամար գերիներ կը վերցնէին բազմամարդ Անիէն, սակայն ասոնք բնական է թէ հետու չէին տարուեր, քանի որ երկու իշխանութիւններն ալ Հայաստանի սահմաններուն մէջն էին:

Սելջուկներու և Հայաստանի տեղական իշխանութիւններու տկարութենէն օգտուելով՝ Վրաստան կը վերակազմուէր, իր շուրջ հաւաքելով Հայերը, Աղուանները և Հիւսիսային Կովկասի Լեռնականները:

Վրաստան շուտով իր անկախութիւնը վերստին ձեռք կը բերէր և հետզհետէ կը զօրանար, շնորհիւ Զաքարիաններու գործակցութեան, մինչ Կիւստանտնուպոլիսի Սիւրբիոյ և այլ հայաբնակ վայրերու մէջ ալ իսլամ և քրիստոնեայ պայքարը սաստկութեամբ կը շարունակուէր ժ. գարուն վերջերը և ժ. գարուն սկիզբները, ինչպէս իշխանութիւններու առթիւ, որոնք կը շարունակուէին, և միւս կողմէն էյուպեան Սայաշտտինի սպառնացող զօրութեամբ:

Այնպէս որ Մերձաւոր Արևելքի երկիրները դժբախտ վիճակի մը կը մատնուէին, ինչպէս նաև այդ շրջանները ապրող Հայերը, ինչպէս կը հաստատուի հայ ձեռագիրներու յիշատակարաններէն:

Այսպէս, 1192 թուականին Կիլիկիոյ Մաշկեորի վանքը գրուած ձեռագիրն գրիչը՝ Վարդան կրօնաւոր իր յիշատակարանին մէջ կը ներկայացնէ ինչպէս ձեռագիրներու ձեռագրութիւնները, յիշելով՝ որ «ի թուականիս ՈՂԶ (=1187) առաւ Երուսաղէմ(1) եւ խաւարեցաւ արեգակն եւ ՈՂԹ (=1190) ամի Փրուանկն (2) ել, Ալամանն (3) եւ մեռաւ եւ ի ՈՅ (=1191) Բնկլեզ քաղաւորն (4) ել եւ առ զԿիպրոս կղզի եւ զԱլալայ եւ զԱսխալան, եւ ՍՈՎ ԵՂՆԻ այս երկու տարիս խիստ, եւ ՈՅԱ (=1192) գրեցաւ զԻբս այս» (Գարեգին Ա. Կաթողիկոս. Յիւստակաւորանք Զեռագրաց Ա. 560):

Հայ աշխարհն ալ ազատ չէր այդ քրիստոնեայ-իսլամ պայքարէն, վարձապահ ճիշդ այդ շրջանին է որ Վրաստան, Վրացի, Հայ և Աղուան քրիստոնեաներու գլուխը անցած՝ կը մաքաւէր իսլամներու դէմ և Հայաստանի որոշ մասերը կ'ենթարկուէին աւերածութիւններու և տեսակ տեսակ թշուառու-

(1) Սալահէսեհ կը գրաւէ Երուսաղէմ 1187 Նոյ. 3ին:
(2) Ըստ Գարեգին Կաթողիկոսի, Ծրանայի Փիլեպպոս Ազուս քաղաւորին կ'ակնարկէ:
(3) Ակնարկութիւն Ֆեթեհի Պարպուսի (Շիկամօրու), որ խեղդուեցաւ Գալիզակ-Ան գետին մէջ:
(4) Ակնարկութիւն Ռիւարոս Ա. Ռիւարոս քաղաւորին:

թիւններու, ինչպէս կը տեսնուի 1200ին գրուած թանկարժէք Աւետարանի (1) մը յիշատակարանէն, որուն գրիչը՝ Վարդան կրօնաւոր (1) Երզնկա, Աւագ վանք՝ «Իլերինս Սեպուհ» գրած է ձեռագիրը, «ի նուագեալ եւ ի դառն ժամանակի, որ աւր բս աւրէ ԱԻԱՐՈՒՄՆ, ՍՈՎ ԵԻ ՍՐԱԾՈՒԹԻԻՆ անկ յամենայն տեղիս...» (Գարեգին Ա. Կաթողիկոս, Յիւստակաւորանք Զեռագրաց Ա. 646—7): Ասոր նման 1204ին Հոռմկլայ գրուած ձեռագիրի մը գրիչը՝ Գրիգոր Դպիր, իր յիշատակարանին մէջ կ'ըսէ. «ի չար եւ ի դառն ժամանակի, յորում յամենայն տեղիս ամենայն ուրեք ազգք քրիստոնէից այրեցեալք եղեմ որպէս փուճ յագարակի՝ յայլասեռիցս բազմադիմի նեղուրեանց եւ ի զգուանաց, քան զի յոյժ զօրացեալ եղեմ կասաղի եւ անաւրեմ ազգ ազախնագաւակ որդցոն Հագարու եւ բռնակալեալ նուանեցին զամենայն աշխարհս յինքեանս. գրաւեալ, մնացեալ միայն ի միջի սոցա բարեպաօս քաղաւորն Հայոց Լեւոն իբրեւ նաճանջ լուսո[յ] ի մեզ ստուերամած խաւարի» (Յիւստակաւորանք Զեռագրաց Ա. 696—7):

Յայտնի է ուրիշն, որ ժ. գարուն սկիզբը մոլեռանդութեանց ժամանակաշրջան մըն է և երկու կրօնքներուն հետեղներուն ատելութիւնը սաստիկ: Նոյն այդ 1204 թուականին՝ Մուշի Ս. Ղազարու կամ Առաքելոց վանքի Տօնականը, որ նշանաւոր ձեռագիր մըն է՝ իր թէ՛ պատմական և թէ՛ գեղարուեստական արժէքովը, ունի յիշատակարան մը՝ ուր տեղեկութիւններ կը տրուին Ռուսի Սելջուկ Սուլթանին դէպի Հայաստան և Վրաստան փորձած արշաւանքին մասին, նպատակ ցոյց տալով անոր «յաւարի առնուլ զաշխարհս ամենայն» (Յիւստակաւորանք, Ա. 712): Ու կը պատմէ թէ ինչպէս Վրաց զօրքը և Մեծն Զաքարէ և Իւանէ եղբայրները վրայ կը հասնին և անխնայ կը կոտորեն Տաճիկ զօրքը և մնացեալը կը փախցնեն: Նոյնպէս կը պատմէ նահատակութիւնը Ալաւիսի ամիրային Բարեղոյ Ռայիս Աստուածատուրի սպանութիւնը և անոր ինչքերուն յափշտակութիւնը (տես. նոյն, 712):

Ասոնք բոլորը ցոյց կու տան թէ Հայաստանի մէջ թէև ոչ զանգուածային կերպով՝ սակայն լիակատար խաղաղութիւն չկար և քրիստոնեաները միշտ կը հալածուէին, և հետեւաբար զաղթը կը շարունակուէր անընդատ:

Եւ որովհետև Վրաստանի թագաւորները մեծ բարեացակամութեամբ կը վարուէին Հայերու հետ և կը հովանաւորէին հայ իշխանները որ իրենց աւատակետութեան տակ իշխանութիւններ կազմեն, Հայերը մեծ թիւով գաղթել սկսան դէպի Հիւսիսային Հայաստան, և դէպի Վրաստան (Յ. Մանանդեան, նոյն, էջ 96), ուր յատուկ քաղաքներ և աւաններ յատկացուց անոնց՝ Դաւիթ Վերանորոգող կամ Շինող (+ 1125) թագաւորը:

Այս մօտաւորութիւնը, որ ցոյց կու տային Հայերը՝ հանդէպ Վրաստանի՝ կը վրդովէր իսլամ էմիրները, որոնք անշուշտ հաճութեամբ չէին զիտեր եղածը:

Բայց յաջողութիւնը Հայ-Վրական միութեան կողմն էր, և ապահովաբար պիտի պահուէր լաւ արդիւնքով մը, եթէ նոր փոթորիկ մը, անգամ մը ևս

(1) Այս Աւետարանը Կ. Պոլսոյ Ազգ. Մատենադարանի ք. 6 ձեռագիրն է, որ գոզուած է եւ հիմա դարձած է Նիւ Եարթ Յ. Գետրեանի սեփականութիւն:
(2) Այս Վարդան կրօնաւորը վերոյիշեալ Մազեկուրի վանքին նոյն անուն գրիչն է:

Մայրագոյն Արևելքէն չծագէր և նոր աղէտներու չմատնէր մեր երկիրը: Մինչև այդ հրոսակային նոր արշաւը, Հայաստան 1072էն մինչև 1221 թուականը վայելեց համեմատական հանդարտութիւն մը, և ջարդեր և գեթառութիւններ տևող չունեցան, վասնզի թէև կռիւներ կը պատահէին իսկ Հայաստանի մէջ ապրող իսլամ և քրիստոնեայ իշխանութիւններու միջև, սակայն գոնէ գերիներ չէին տարուեր հեռաւոր աշխարհներ:

Այսպէս, Մխիթար Գոշ, ԺԲ. դարուն վերջերը, Ելտկուղի մասին խօսելով կ'ըսէ թէ անիկա «խաղաղացոյց զխռովութիւն և աբխազիս Առանցայ եւ վայրենամիտ ազգն Իսմայելացոց ընտանացան, եւ կապուս կողոպուտն զաղարեց ի նոցանէ, զոր առնեին յանախ աբխազիս Աղուանից», (Հայաստանում. 388—389):

Պատրանք՝ որ կարճ տեւած է, քանի որ աւելի մեծ խռովութիւններ և տակնուվրայութիւններ պիտի յաջորդէին այս առերեւոյթ խաղաղութեան և անդորրութեան:

ԲՆԱԿԱՆ ԱՂԵՑՆԵՐ

Հայերը այս շրջանին ալ գաղթականութեան մղող պատճառներու շարքին մոռնալու չենք նաեւ բնական աղէտները: Յիշենք այդ աղէտներէն քանի մը հատ:

Այսպէս, 1039ին Երզնկա քաղաքը ողողուած է և միայն մէկ տուն և Ս. Կիրակոսի վանքը փրկուած են աղէտէն, ըստ Միքայէլ Ասորիի եւ Ապուծարաճի (1):

1045ին Եկեղեաց գաւառին եւ Շիրակի մէջ, պատահած է սաստիկ երկրաշարժ մը, որ ամիսներ տեւած է, Մատթէոս Ուռհայեցիի (114—5) նկարագրութեան համաձայն:

1114 Մայիս 19ին կը յիշուի զորաւոր երկրաշարժ մը Տարոնի եւ Միջագետքի մէջ, ինչպէս 1131ին Անիի երկրաշարժը եւ 1166ին Երզնկայի երկրաշարժները: (Վարդան, 128):

1168ին Եկեղեաց գաւառին մէջ պատահած է մեծ երկրաշարժ մը, (Յ. Քիւրտեան, Սրիզա, էջ 86) որուն զոհ գացած են 12.000 անձեր:

Իսկ 1219ին ուրիշ երկրաշարժ մը Հայաստանի զանազան մասերուն մէջ զգալի եղած է եւ ժողովուրդը խուճապի մատնած է:

Այս յիշուածներուն քով կան անշուշտ չյիշուածները: Իրողութիւնն այն է՝ որ բարբարոսներու պատճառած չարիքին հետ՝ նաև բնութիւնը կարծես Հայերը կը հալածէր ճակատագրականօրէն: Ու անոնք, փախչելով իրենց մայր երկրին դժուարին պայմաններէն, հանգիստ և բարօրութիւն կ'որոնէին Հայաստանէն դուրս, դրացի երկրներու մէջ կամ հեռաւոր ասիերու վրայ:

(1) Ապուլ Յարաճ՝ 1045 թուականով կը յիշէ նոյն դէպքը, որ բոս Յ Քիւրտեանի՝ քրիստոնեան հետեւանք է:

Բ.

Մ Ո Ն Կ Ո Ւ Ա Կ Ա Ն Ե Ր Ջ Ա Ն

(1220—1385)

1194ին Մոնկոլ ցեղեր վերջ կու տան Սելջուկեանց պարսկական ճիւղին և հետզհետէ նուաճելով շրջակայ Ամիրաները՝ 1220ին կ'երևան Հայաստանի սահմաններուն վրայ և վերստին կը վրդովեն երկիրին խաղաղութիւնը, զայն բարբարոսական և վանտալական արշաւանքներու հանդիսավայր դարձնելով:

Ինչպէս արդէն դիտել տուած եմ (վերջ՝ 68), Մոնկոլները իրենց տիրապետած բոլոր երկիրներուն մէջ ջնջած են մշակութիւն և քաղաքակրթութեան այն մնացորդները, որոնք Սելջուկներու բարբարոսութիւններէն փրկուած էին: Կեդրոնական և Մերձաւոր Ասիան տխուր աւերակներու շեղջակոյտերու վերածուած և Արևելքը ամայացած էր, վասնզի իր վաճառականական հարուստ և շքեղ շահաստանները կողոպտուած էին:

Աշխարհիս այս ընդարձակագոյն պետութեան մէկ մասը կազմող Հայաստանն ալ տարբեր վիճակ մը չէր ներկայացներ, նոյնքան թշուառ էր:

Մոնկոլական տիրապետութիւնը, որ Հայաստանի վրայ 150 տարի տևեց մօտաւորապէս, մինչև Լէնկ թիմուրի երևան գալը, ինչպէս տեսնուեցաւ՝ կատարեալ թոհուրոհի, իրարանցումներու, գաղթաշարժերու և ազգերու մեծ տեղափոխութիւններու ժամանակաշրջան մը եղած է:

ՅԵՂԱՅԻՆ ԲԱՂԿՈՑՈՒԹԵԱՆ ՓՈՓՈԽՈՒԹԻՒՆ

Այդ 150 տարիներու ընթացքին ամէնէն կարևոր իրողութիւնը բովանդակ Մերձաւոր Ասիոյ բնակչութեան ցեղային կազմին այլափոխութիւնն է, վասնզի Ասիոյ խորերէն տեղաշարժ ընող զանգուածներ այդ շրջանակին մէջ հաստատուած են:

ԺԳ. դարուն առաջին կէսին, արդէն նոր նուաճողներու և Մոնկոլ-թուրք խաշնարած և թափառիկ ցեղերու տեղափոխութիւնը դէպի Արևմուտք, որոշ փոփոխութիւններու ենթարկած էր Մերձաւոր Ասիոյ ցեղագրական բաղկացութիւնը:

Իրենք Մոնկոլները, բանակին մէջ մեծ թիւ մը չունէին և զօրքերու մեծամասնութիւնը կը կազմէին Թուրքերը: Սյս պատճառով՝ նոր եկուորներուն խօսակցութեան լեզուն մասնաւորապէս թրքերէնն էր:

Թուրք ցեղերու շարժումը դէպի Արևմուտք շարունակուեցաւ նաև ԺԳ. դարու երկրորդ կէսին և Իլխանեան Արղունի (1284—1291) ժամանակ և յաջորդ դարուն, երբ Կեդրոնական Ասիայէն գաղթեցին Հիւսիսային Միջագետք և Հարաւային Հայաստան, խաշնարած և վաչկատուն Թուրքերը. որոնք մերձաւոր

ցեղակիցներն էին Սելջուկ թուրքերու, ինչպէս Սիւլէյման Շահի տոհմը՝ որ ինչպէս տեսնուեցաւ՝ ծագումով թուրք էր և գաղթեր էր Հայաստան, ինքի և Երզնկայի կողմերը, Չինկիլ իսանի արշաւանքներու ատեն՝ ԺԳ. դարու քսանական թուականներուն:

Մասնաւորելով մեր խօսքը Հայաստանի վրայ, ինչպէս յայտնի է՝ նոյն-իսկ արաբական տիրապետութեան շրջանին (ՊՀԳ. Ա. 207—406) Պարսիկներ և Արաբներ հաստատուն բնակութիւն ունեցած էին Դուրինի կողմերը և Վանի լիճին շուրջը գտնուող գաւառներուն մէջ:

Սելջուկեան արշաւանքներէն յետոյ, թուրք և Պարսիկ հկուոր ցեղեր, շարունակեցին հաստատուել Հայաստանի զանազան կողմերը:

Իսկ Մոնկոլական տիրապետութեան այս 150ամեայ շրջանին՝ Կեդրոնական Ասիայէն եկած խաշնարած թափառիկ ցեղերը տարածուեցան ամէն տեղ, թէ՛ Ատրպատականի ու Հայաստանի և թէ՛ ամբողջ Արևմտեան Ասիոյ մէջ (Յ. Մանանդեան, Քնն. Տես. Գ. 336—337):

Այսպէս, Լէնկ թիմուրի արշաւանքներէն առաջ, թուրք գաղթականներ, իբրև հկուոր հաստատուած էին Մերձաւոր Ասիոյ գրեթէ բոլոր երկիրներուն նուազած և նօսրացած պարսիկ, ատրպատականցի, հայ, քիւրտ, արաբ և յոյն բնակչութեանց միջև (հմտո. Յ. Մանանդեան, նոյն, 337):

Ինչպէս բոլոր Ասիական երկիրներու, նոյնպէս Հայաստանի ցեղային դիմադրութիւնը այլափոխուեցաւ ու Հայերու համար դժնդակ և ծանր վիճակ մը ստեղծուեցաւ, իրենց բնիկ երկիրին մէջ իսկ, այլևս տիրապետող ըլլալէ և մեծամասնութիւն կազմելու առաւելութենէն զրկուելով:

Սելջուկ տիրապետութեան բերած բոլոր դժբախտութիւնները դեռ կը շարունակուէին աւելի վայրագօրէն և աւելի սաստկութեամբ, ինչպէս տեսնուեցաւ (վերը, 68—193)

ԵՐԿԻՐԻՆ ԱԻԵՐՈՒՄԸ ՃԵՆՈՒԼԵՏՏԻՆԷ ԵՒ ՈՍԿԷ ՀՈՐԴԱՅԻ ՎԵՀԱՊԵՏՆԵՐԷՆ

Մոնկոլները, թէև ուղղակի Հայերու դէմ կռիւ գրեթէ չեն մղած, վաւրնզի Հայերը շատ շուտով ըմբռնելով այս անարկու ուժին դիմադրելու իրենց անկարողութիւնը՝ կանուխէն համակերպած և հնազանդութիւն յայտնած էին Մոնկոլներուն. բայց ասով հանդերձ, կրկին չարաչար տուժած էին, վասնզի իրենց դէմ եթէ կռիւ չէր մղուած, իրենց երկիրին մէջ պատերազմներ կատարուած էին: Այսպէս, ձէլալէտտին՝ Խուարէզմի Շահը (1220—1231 +) պատճառ եղած է որ անընդհատ տասնմէկ տարի, Չինկիլի բանակները Հայաստանը ոտնակոխ ընեն, մեր երկիրը ապաստանած այդ յանդուզն պատերազմիկին դէմ կռուելու համար: Մեր երկիրը տակն ու վրայ եղած է և մեծ փնասներու ենթարկուած (տես. վերը, 138—142):

Նոյն պատճառով՝ ձէլալէտտին ալ տասնհակ մը տարիներ աւեր ու սարսափ սիրած է Հայաստանի ամէն կողմը, մինչև որ 1231ին, սպաննուելով՝ երկիրը փրկուած է իր առաջացուցած աղէտներէն:

Իսկ շատ աւելի երկար տարիներ, մօտաւորապէս դար մը, Հայաստանի հիւսիսային կողմերը ոտնակոխ եղած են Ոսկէ Հորդայի Հիւսիսի իսաներու

բանակներէն, որոնք եթէ ամբողջ երկիրը չաւերեցին, գէթ շատ երկար ատեն երկիրին մէկ մասին մեծ չարիքներ հասցուցին, վասնզի Իլխանեաններու պետութեան կազմակերպութենէն զրեթէ անմիջապէս ետք՝ Հուլաղուի պետութեան դէմ մաքառեցան և եթէ ոչ դայն ամբողջութեամբ, գէթ անոր հիւսիսային մասը՝ Ատրպատականը, — ուրկէ կ'անցնէր Մեծաֆսի Ճանապարհը — գրաւելու համար՝ Վրաստան և Հիւսիսային Հայաստան արշաւեցին քանիցս (տես. վերը, 118):

Բերքա (1), Կասպից ծովին հիւսիսային կողմի երկիրներուն տէրը, կը պահանջէր Մեծ իսքանէն անկախ դարձած Հուլաղուէն, որ իրեն հպատակէր կամ գէթ իրեն տար Ատրպատականը:

Այս պահանջը պատճառ եղաւ — ինչպէս տեսնուեցաւ (վերը, 118) — որ Մոնկոլ կայսրութեան երկու մեծ հատուածներուն միջև 1262էն սկսեալ պատերազմ ծագի, որ գրեթէ անընդհատ շարունակուած է մինչև ԺԳ. դարուն կէսերը:

1262 Օգոստոսին, Ղփչախները գրաւեցին Ղազուինը և Շամախին, սակայն Հուլաղու յաջողեցաւ զանոնք վանել և գրաւել Տերպինտը և անցնել Թերթ գետը, ուր Բերքա հազիւ կրցաւ կանգ առնել տալ Հուլաղուի բանակը, և նոյնիսկ ստիպեց նահանջիլ (1263 Յունուար): Եւ ինչպէս տեսնուեցաւ (վերը 118), Հուլաղուի բանակը ջրամոյն եղաւ Թերթի ջուրերուն մէջ: Նահանջող այդ բանակին մէջ կը գտնուէին նաև Հայ և Վրացի զօրքեր (վերը՝ 118):

Կռիւը կը շարունակուէր տակաւին 1265ին, երբ Ապաղա ձեռք կ'առնէր Իլխանեաններու իշխանութիւնը և կը յաջողէր վանել Բերքայի Նողա զօրավարը, որ հարաւ արշաւած էր, Ատրպատականը, Վրաստանը և Հիւսիսային Հայաստանը գրաւելու համար (վերը՝ 121):

Բերքա մեռաւ 1265ին, սակայն կռիւը չընդհատուեցաւ: Իր յաջորդը, Մանգու-Թիմուր (1266—1280), պատերազմը շարունակեց մինչև որ չարաչար պարտուեցաւ:

Բայց Արղունի ատեն (1284—1291), 1289ին, երբ իր ամենազօր պատուենան Չինքսան (= իշխանաց իշխան) Բուղա Ջելայիրեանը կը փորձէ գահը յափշտակել (տես. վերը՝ 124) և դաւը երևան կ'ելլէ և բազմաթիւ զօրապետներ և Նոյիներ կ'սպաննուին. այս ներքին տագնապէն օգտուելով՝ 1290ի գարնան՝ Մանգու-Թիմուրի յաջորդը՝ Տոխտա Սան (1290—1312), նորէն կը փորձէ Տերպինտէն անցնելով, խուժել Հայաստան, (տես. վերը՝ 125) սակայն Արղուն Սան կը յաղթէ անոնց և ետ կը մղէ: Բայց հակառակութիւնը կը տեւէ մինչև Ղազան Մահմուտ իսանի (1295—1304) ատեն, երբ Մոնկոլները կ'իսլամանան և Ղազան Սան վարել կ'սկսի իսլամ պետութեանց հետ համա-

(1) Չինկիլի իսանի որդի, Չուրի իսան. նուազած էր Կասպից եւ Սել ծովերու հիւսիսային սփիւսաճեցեր եւ Վոլյայի հարկատու հողեր (տես. վերը, 87 եւ 98—99): Իր որդի՝ Բաթու իսան, մականունեալ Սոյի իսան (1236—1256 +), հիմնած էր Ոսկի Հորդայի պետութիւնը: Իսկ Բաթուի որդի, Սարղախ կարճ իշխանութիւն մը ունեցած է. Անու յաջորդ էր Բեքա

գործակցելու քաղաքականութիւն մը, և, ինչպէս Եգիպտոսի Մեմփուքներու, նոյնպէս և Ոսկի Հորդայի վեհապետին հետ կը բարեկամանայ (տես. վերը, 127): Մինչև այդ թուականը՝ երկու Մոնկոլ պետութիւններուն՝ Իլխանեաններու և Հիւսիսի Զուջաններու միջև հակառակութեան կարևոր պատճառ մըն ալ կրօնը եղած էր, վասնզի Ոսկէ Հորդայի վեհապետները վաղուց իսլամութեան յարած էին: Բարեկամական յարաբերութիւնները, զորս Ղազան Սան մշակեց, գէթ ժամանակաւորապէս, դադար տուին քառասուն տարիէ ի վեր տևող պայքարին:

Կարճ տևեց այս խաղաղութիւնը, վասնզի չուտով վերաբարձուեցաւ հին վէճը: Ոսկէ Հորդա կամ Հիւսիսի Սանը՝ Ուզբէկ Սան (1317—1340), նորէն սկսաւ հին պայքարը և փորձեց նուաճել Ատրպատականը և Հայաստանը, ու 1319ին անցաւ Տիրպենտէն և իջաւ մինչև Կուր գետը, սակայն Զօպան՝ Ապու Սայխի զօրավարը, զայն փախուստի մատնեց: Ուզբէկ Սան, 1325ին և 1335ին, Ապու Սայխի մահէն ետքը, նորէն յարձակում գործեց, բայց չյաջողեցաւ:

Ապու Սայխի մահէն (1335) ետք, երբ Իլխանեան պետութեան միութիւնը կարելի չեղաւ պահել և զօրապետներ և ցեղապետներ ձեռք առին իշխանութիւնը և Հայաստան մատնուեցաւ անիշխանութեան, 1357ին Ոսկի Հորդայի բանակները դարձեալ Հայաստան կը մտնէին, այս անգամ նոյնիսկ բնակչութեան փափաքով և կը տիրէին Ատրպատականի, վասնզի Զօպանեան Մելիք Աշրաֆ, բռնակալը տիրակալած էր Դավրէթի (Յ. Մանանդեան Քճն. տես. Գ. 333) և այնպիսի նախճիրներ կը գործէր, որ մասնաւորապէս իր իսլամ հպատակները չհանդուրժելով իր չարագործութեանց՝ դիմեցին Զուջեան տոհմէն Զանիբէկ խանին (1340—1357) և ուզեցին երկիրը յանձնել Ոսկէ Հորդայի այս խանին, որ իբրև ազատարար ընդունուած է Զօպանեան Մելիք Աշրաֆի հպատակներէն, ինչպէս կը հաստատեն Երևանի Մատենադարանին թ. 5332 և 2087 երկու ձեռագիրները, 1357 և 1358 թուականներով (տես Լ. Ս. Ուաչիկեան, «ԺԳ. Դարի հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ էջ 425 և 438): Ըստ 1358ի յիշատակարանի գրիչին՝ «յոժամ զչար իբխանն [էր] եւ զաւերումն աբխարհաց, զարբանեակն սասանայի, որոյ անուն Աերաւ կոչիւր, ի խնամոցն Ասուծոյ եկն քազաւորն Հիւսիսային, որոյ անուն Զանիբէկ կոչիւր եւ եբարձ զՎարապետ Նեռինն ի կենաց, եւ եղեւ դադարումն շարեաց նորա»:

Արդարև, 1357ի սկիզբները, Զանիբէկ մեծ զօրքով կ'անցնի Կովկասեան լեռները և առանց դժուարութեան կը տիրէ Դաւրէթի, որուն բնակչութիւնը զայն սիրով կ'ընդունին: Մելիք Աշրաֆը, որ գերի ինկած էր, կ'սպաննուի և Ատրպատականի կուսակալ կը նշանակուի Զանիբէկի մեծ որդին՝ Բերդիբէկը, և այս կերպով իրենց հարիւր տարուան երազը գոնէ պահ մը կ'իրագործուի:

Ոսկի Հորդայի տիրապետութիւնը Ատրպատականի վրայ շատ կարճ կը տևէ, հազիւ քանի մը ամիս:

Երբ Զանիբէկ Դաւրէթէն կը դառնար Դեշտ-ի-Քիչաղ, ճամբան կը հիւանդանայ և ինչպէս կը վկայէ պարսիկ պատմագիրը՝ Մուինէտտին Նատանգի

1357ին կ'սպաննուի իր մեծ վեզիր և զօրապետ Տուղու-Պայի և անոր մարդերուն ձեռքով՝ իր զաւակին Բերդիբէկի գրգռմով, որ Դաւրէթէն կուգայ հիւանդ հօրը մօտ և կը մասնակցի անոր սպանութեան:

Զանիբէկի սպանութենէն յետոյ՝ Բերդիբէկի իշխանութեան ժամանակ (1357—1359) որ ժառանգած էր իր հօր գահը, Ոսկէ Հորդայի մէջ սկսած ներքին խռովութիւններ և Զուջաններու տիրապետութիւնը Կովկաս լեռներու հարաւակողմը ի սպառ կը լքուի:

ԵՐԿՈՐՈՏԵՒ ՊՈՏՆԵՐԱԶՄԵՐՈՒՄ ԼԵՑՆԵՐԱՆՔՆԵՐԸ

Հայաստանի հողին վրայ, կամ անոր շատ մօտ, մղուած այս երկարատեւ կռիւներէն զատ, Հայաստանի տիրապետող Իլխանեան Մոնկոլ խաները ինչպէս տեսնուեցաւ, պատրաստուած էին երկարատեւ և շարունակական կռիւներ մղել Հայաստանէն հեռու, հարաւի մէջ, նախ ընդդէմ Արաբներուն և ապա Եգիպտացիներուն, և Արևմուտքի կողմը՝ Սելջուկ Իկոնիոյ Սուլթաններուն դէմ: Այս մօտաւոր և հեռաւոր պատերազմները, հուսարապէս ծանր հետևանքներ ունեցան Հայերուն համար, որոնք այդ պատերազմներուն իրենց մասնակցութիւնը բերին, վասնզի ինչպէս տեսնուեցաւ, միայն Հայերու հնազանդութեան արտայայտութեամբ չէին գոհանար Մոնկոլները, այլ իբրև հաւաստիք և ապացոյց հաւատարմութեան՝ կը պահանջէին որ հայ իշխանները իրենց զօրքերով մասնակցէին Մոնկոլ արշաւանքներուն:

Հետևաբար, Հայերը իրենց երկիրէն հեռու վայրերու մէջ կը կուռէին Մոնկոլ բանակին առաջին գիծերուն վրայ և կը զոհուէին մեծ թիւով: Այսպէս, ժողովուրդին ամէնէն կենսունակ, առոյգ և գործօն մէկ մասը կը մահանար և երկիրը կը տուժէր չարաչար, և այս կերպով հայ բնակչութիւնը կը պակսէր ու Հայերը չէին կրնար խաղաղ և շինարար աշխատութեան նուիրուի:

ՋՈՐԴԵՐԻ ԲՆԱԿՉՈՒԹԻՒՆԸ ՊԵՆՏԵՑԵՆԵԼՈՒ ԶՈՄԱՐ

Մոնկոլները, ինչպէս բացատրուած է վերը, կիրարկած են բոլոր այն միջոցները, որոնք Ասիական բարբարոսներու կողմէ կը գործադրուէին, իրենց տիրապետած երկիրներու բնակչութեան ուժը ջլատելու համար: Անոնցմէ մէկն ալ բնակչութեան թիւը պակսեցնելն էր՝ կոտորածներով և ջարդերով, որպէսզի թուական գերակշռութիւն չունենային և չփորձէին կոռուի իրենց դէմ: Հետևաբար, Մոնկոլներն ալ գործադրեցին բնակչութիւնը ջարդելու վայրագ մեթոտը, յաճախ առանց որևէ պատճառի և զրգուութեան:

Իրենց նպատակն էր ահաբեկել (տես. վերը, 90) և նուաճուած ժողովուրդները սարսափի տակ պահել ու ապստամբութեան փորձ կատարելու համարձակութիւնը չտալ անոնց:

Հակառակ անոր որ Մոնկոլները մեծ ընդդիմութեան մը հանդիպած չէին Հայերուն կողմէ և իրենք Հայաստանը նուաճելով չահագրգռուած չէին 1220-էն 1236, այլ Հայաստանը իրենց յենարան ընող ձէլալէտտինը և նմանները

ընկճելու համար, մեր երկիրը մտած էին, այս առաջին շրջանին և մինչև Հայաստանի ամբողջական նուաճումը՝ այսինքն մինչև 1240, ոչ նուազ նախ-ճիրներ գործած են Հայ աշխարհին մէջ:

Իսկ 1240էն յետոյ, երբ երկիրը ինկաւ իրենց իշխանութեան տակ, այլ-ևս երկիրին կարգաւորութեամբը և բարեկարգութեամբը զբաղեցան և հաս-տատուն կառավարութեան մը հիմը դրին, դժբախտաբար առանց տեւակա-նութեան, վասնզի արտաքին պատերազմներ կ'ընդհատէին Մոնկոլ պետու-թեան զարգացման կանոնաւոր ուղին:

ՋԻՆՈՒՈՐԱԿԱՆ ԱԶՈՎՑՈՒԹԻՒՆ

Հայաստանի տիրապետելով, Մոնկոլ պետութիւնը սահմանակից եղաւ Իկոնիոյ Սելջուկ Սուլթանութեան, որ Հայաստանի Արեւմուտքը, մինչև Բարձր Հայքի (= Կարինի շրջակայք) կողմերը իր տիրապետութեան ենթարկած էր:

Մոնկոլները՝ Հայաստանի տիրապետութիւնը կատարեալ ընելու համար, 1242ին յարձակեցան Կարինի վրայ և զայն գրաւեցին (Տես վերը, 150):

Այս պատերազմին մէջ իրենք ալ՝ նման Սելջուկներուն՝ բազմաթիւ գերիներ առին, սակայն հայ իշխաններէն ոմանք, զանոնք դրամով գնելով ազատեցին:

Յետոյ Իկոնիոյ Սելջուկ Սուլթանութեան վերաբերող, Կեսարիա, Սիբաս-տիա, Երզնկա, Տիվրիկ և Խարբերդ քաղաքները գրաւեցին. (տես. վերը՝ 151-3):

Այս տեղերէն ալ բազմաթիւ հայ գերիներ առին, զորս Հայաստանի մէջ ծախեցին (Կիրակոս, 164—167 և վերը՝ 151):

Այս նոր աշխարհակալութիւններով Մոնկոլները հասան Կիլիկիոյ Հայոց թագաւորութեան սահմանները, առանց տիրապետած ըլլալու տակաւին Հարա-ւային կամ նոյնիսկ Կիզրոնական Հայաստանի (Վասպուրական և Տուրուքի-րանը) որ այդ թուականէն յետոյ նուաճուած է:

Ասկէ զատ շատ քանակ սփռեալ ընդ կողմանց կողմանց ի Միջագետս Հայոց յԱմիթ, յԱւրճա, ի Մծբին եւ ի Շամբին (Շամի?) երկիրն եւ այլ բա-զում գաւառս քաղաքս ունայն, վասնզի տեղւոյ կլիման, Սիպերական սառ-նաշունչ կլիմային վարժ այս ասպատակները, խորշակահար կը մեռնէին: Գուցէ հայ զինուորներն ալ նոյն վիճակին ենթարկուած են: Ամէն պարագայի մէջ, որոշ է որ բանակին մէջ բաւական ստուարաթիւ հայ զինուորներ կային, Հայ իշխաններու հրամանին տակ: Ասոնք կուռած են հաւատարմութեամբ և զոհուած են Մոնկոլներուն համար:

Եւ այս զոհաբերութիւնը ոչ միայն Հայաստանի Հայերը կատարած են, այլ նաև Կիլիկիոյ Հայերը. որոնք նոյնպէս զոհեր տուած են Մոնկոլներուն, իրենց ընծայած օգնութեան պատճառով, վասնզի ինչպէս տեսնուեցաւ, Մոն-կոլ բանակներու ղէպի Արեւմուտք յառաջացումը, հարկադրեց Հեթում թագա-ւորը (1224—1269), որ Մոնկոլներուն հնազանդութիւն յայտնէ և ճորտ դառ-նայ Մեծ Մոնկոլին կամ անոր Արեւմուտքի ներկայացուցիչին՝ Հուլաղուի. որուն արշաւանքներուն մասնակցեցան Կիլիկիոյ թագաւորութեան բանակները (տես. վերը, 103, 112—114):

Հեթում, խոհականութեամբ, պէտք տեսած էր այս զոհողութիւնը ընելու և շնորհիւ անոր էր որ կրցած է ողոքել Մոնկոլները և Կիլիկիոյ հայ թագա-ւորութեան կեանքը երկարաձգել, Արեւելքի մէջ Խաչակիրներէն հաստատուած բոլոր Լատին թագաւորութիւններու, դքսութիւններու, կոմսութիւններու, Գա-հրէի Սուլթաններուն կողմէ գրաւուելէն և ջնջուելէն ետքն ալ՝ բաւական երկար ատեն:

Կիլիկիոյ հայ թագաւորները, որքան ատեն որ Հեթում Ա. ի քաղաքակա-նութիւնը շարունակեցին, Կիլիկիա և Մեծ Հայք համեմատաբար խաղաղու-թիւն վայելեցին, բացի այն ժամանակամիջոցներէն՝ երբ Եգիպտոսի Մեմլուք-ները, անակնկալ յարձակումներով կ'սպառնային Կիլիկիոյ Հայոց թագաւորու-թեան, որ յաճախ շնորհիւ Մոնկոլներուն՝ կը յաջողէր զանոնք վանել:

Նոյնպէս, այս շրջանին Մեծ Հայքը մէկ դար գրեթէ վայելեց առերևոյթ խաղաղութիւն մը:

Ապաղայի (1265—1282 Ապրիլ 1 +) յաջորդները, իրենց մայրաքաղաքը փոխադրեցին Պաղատա՝ Խալիֆաներու մայրաքաղաքը, որ աւելի մօտ էր այն ռաղմադաշտերուն, որոնց մէջ Մոնկոլ և Մեմլուք բանակները իրարու հետ կը մաքաւէին:

Այս պատերազմներուն մէջ մոնկոլ բանակներուն գլխաւոր աջակիցներն է-ին Մեծ Հայքի հայ իշխաններուն և Կիլիկիոյ Հայոց թագաւորին բանակները, որոնք կը մասնակցէին գրեթէ միշտ այս կռիւններուն և արեան տուրք կու տային իրենց կորուստներովը:

ՀԱՐԿԱՅԻՆ ԱՅԾՈՒԹԻՒՆ

Այս արեան զոհաբերութիւնը զոր Հայերը կ'ընէին Մոնկոլներուն, դժ-բախտաբար անոնք բաւարար չէին նկատեր և տնտեսապէս ալ կ'ուզէին խու-զել սաստիկ հարկապահանջութեամբ և չարաչար հարստահարելով: Եւ տեսնը-ւեցաւ (վերը 153—162) որ տուրքերով կեղեքումը մեծ էր մոնկոլ ընդարձակ կայսրութեան մէջ:

Պետութեան օրինաւոր և պաշտօնական հարկերէն զատ՝ բռնակալ կա-ռավարիչներ՝ քմահաճ, ապօրէն տուրքեր կը գանձէին ժողովուրդէն, որ կը հլւածէր այս անվերջ կեղեքումներէն, որոնք այնպիսի համեմատութիւններու հասած էին, որ ժողովուրդը գունդ առ գունդ կը հեռանար երկիրէն, վախ պատճառելով նոյնիսկ տիրապետողներուն, որոնք այլուս տուրք վճարողներ չգտնելու հեռապատկերէն սահաբկ, ի վերջոյ իմաստութիւնը ունեցան ապօրէն տուրքերու դէմ մաքառիլ և երբեմն նոյնիսկ օրինական տուրքերը զեղչելու փորձեր ըրին, սակայն դժբախտաբար պետութեան քայքայումին թումը կանգ-նելու համար ուշ մնացած էին: Այս ուղղութեամբ որոշ չափով օգտակար եղած ըլլալ կը թուի Հեթում Ա. (1226—1269), որ Մեծ Հայքի կեղեքուող Հայե-րուն դառն վիճակը բարւոքեց, իր երկար տաժանելի ուղեւորութեան (1255) ատեն կատարած դիմումով (տես վերը 103—106), բայց ժամանակաւոր կեր-պով: Հեթում գոնէ ժամանակի մը համար մեղմացուց թաթարներու խստու-թիւնը, և յաջողեցաւ չափաւորելու այն խիստ հարկապահանջութիւնը որ Ման-

գոյի գահակալութենէն անմիջապէս ետքը գործադրուիլ սկսած էր (Կիր. 219):
 Կիւնբէն, ծերերէն և տասնամեայ տղաքներէն և եկեղեցականներէն զատ
 աշխատելու կարող բոլոր այրերէն ծանր տուրքեր կ'առնէին, ինչ որ սոսկալի
 խնդրութեան և կարօտութեան կը մատնէր երկիրը, մանաւանդ որ սովեր ալ
 կը պատահէին մարախի և աւարառութեան պատճառով: Հետևաբար բոլոր
 թաթար տիրապետութեան շրջանին գաղթը անխուսափելիօրէն շարունակուած
 է, մինչեւ որ լէնկ թիմուր մտած է Հայաստան:

Հեթում Բ. ի եւ Աղթամարի Չաքարիա Սէյֆէտինեան կաթողիկոսի կատա-
 րած զիմումներն ալ, ինչպէս նաև հայ իշխանաւորներէ ոմանց երբեմն բո-
 ղոքները, և երբեմն խնդրանքները իրենց դերը խաղացած են:

Բայց տուրքի խնդիրը առաջնակարգ կարեւորութեամբ հետապնդուած է
 Մոնկոլներէն, որոնք մարգահամարներ կը կատարէին յաջորդաբար՝ հարկատու-
 ներու, ինչպէս նաև զինուորացուներու թիւը շտտցնելու համար (տես. վերը 167-8):

Անոոք հարկապահանջութեամբ կարծես թէ Մոնկոլները կը փափաքէին
 նուաճուած ժողովուրդներուն տնտեսութեան քայքայումը եւ աղքատացումը:

Կիրակոս Գանձակեցի (210) կը վկայէ թէ «զամենայն արուեստա-
 գեսս եթէ ի քաղաքս եթէ ի գիւղս՝ զամենայն ի հարկի կացուցին, այլ
 եւ զծովակս եւ զլիճս ձկնորսաց, եւ զերկաքահանս, զդարբինս եւ զգայաբարս,
 եւ զի՞ պիտոյ է մանրամասնաբար ասել, զամենայն դուռն Եանից հասին ի
 մարդկանէ, եւ ինքեանք իբայն Եանիքն, եւ զամենայն աղահանս առիճ, որ
 ի կողբ, եւ որ այլ կողմանս: Նաեւ ի վաճառականացն բազում ինչս ուսեալ
 եւ Եանեալ, կուսեցին բազում զանա սասիկս ոսկւոյ եւ արծաթոյ եւ ականց
 պատուականաց, եւ այսպէս զամենեսեան սղացուցեալ, վայրի եւ աշխարհ-
 հով լցեալ զաշխարհս, թողին չար ոսիկանս ի վերայ աշխարհացս զնոյն
 պահանջել յամենայն ամի, նովին համարով եւ գրով»:

Ուրեմն տուրքերով կը ծանրաբեռնէին արհեստաւորները և վաճառական-
 ները, ծովակներու եւ լիճերու ձկնորսները, երկաթահանքերու տէրերը, դար-
 բիները, ներկարարները, և այլն:

Մոնկոլները արգելք կ'ըլլային բնակչութեան շահուն եւ միայն իրենք
 կը շահէին. գրաւուած էին կողբի և այլ սեղերու պահանք՝ որ և կողոպտուած
 վաճառականները իրենց հարստութիւններէն, ոսկիէն, արծաթէն և թանկագին
 քարերէն, որոնք կը կուտակուէին Մոնկոլ իշխանաւորներու ձեռքը:

Այսպէս, կ'աղքատացնէին ամէնը եւ երկիրը կը թշուառացնէին, ամէն
 տարի նոյն կերպով, կեղեքելու համար պաշտօնեաներ նշանակելով:

Մոնկոլ ծանր հարկերը եւ հարկահաններուն զեղծումները, անտանելի կը
 դարձնէին իրենց նուաճած երկիրներուն կեանքը:

Տարօնի մէջ, 1378ին գրուած Ասուածաւուելչի գրիչը, ասիկա կը հաս-
 տատէ գրելով թէ Եյասղմանէ չարին, վասն ծովացեալ մեղաց մերոց, ի
 հարկապահանջութեան և այսպէս ինչպէս ասուցեալ և երկիրս Տարուու, նաեւ
 սուրբ ուխտս Ղազարու, զոր եւ կրօնաւորք քաղաքաբնիկ լինէին՝ անցանե-
 լով յայլ գաւառս: (ԺԳ. Գաբի Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ, էջ
 255):

Ոչ միայն վանականներ, այլ մանաւանդ գիւղացիներ կը փախչէին եւ
 կը ձգէին իրենց հողերը եւ կալուածները, կը սնանկանային եւ իրենց անշարժ
 գոյքերը կը ծախէին չնչին գիներով (Յ. Մանանդեան, ՔՅՆ. Տես. Գ. էջ 265):
 Հայերը կ'աղքատանային եւ տնտեսապէս կը յետադիմէին Իլխանեան կառա-
 վարութեան ակերիչ դրութեան եւ իր պաշտօնէութեան կեղեքումներուն եւ
 հարստահարութիւններուն հետեւանքով (Նոյն, 288):

ԱՂՔԱՏԱՑՈՒՄ ԵՒ ԱՆՇՔԱՑՈՒՄ

Մոնկոլները կարծես անկարող էին ըմբռնելու թէ տուրքերու քանակը ա-
 ւելնալու համար ժողովուրդին բարեկեցիկութիւնը պէտք էր ապահովուած ըլ-
 լար և օրէ օր աճէր: Մինչ ընդհակառակն, Մոնկոլներու տիրապետութեան
 շրջանին՝ Հայաստանի առևտուրը և քաղաքները անչքացան, մինչ Մոնկոլ-
 ներէն առաջ Հայաստանի քաղաքները Միջագային առևտուրի և ճարտարա-
 ուեստի մեծ կեդրոններ էին, որոնք սակայն մեծ հարուածներ կրեցին:

Այսպէս, 1221ին ձէլալէտտին Սուլթանը հագիւ Հայաստան մտած ա-
 ւերուեցաւ Աղուանից Բայրական քաղաքը, որ այլևս չվերականգնեցաւ քնաւ:
 1231—2ին հիմնայատակ կործանեցաւ Գանձակ, որ Մոնկոլներու թոյլ-
 տրութեամբ վերաշինուեցաւ չորս տարի ետքը 1235—6ին (Յ. Մանանդեան
 ՔՅՆ. տես. Գ. 258):

1236ին Չարմաղան ակերեց Անին և Կարսը և 1242—5ին Բաշու ակե-
 րեց Կարինը: Երդնկան և Նլաթը: (Յ. Մանանդեան, Նոյն, 258):

Հայաստանի տնտեսական անկման եւ երկիրին ամայացման մեծ չափով
 նպաստեց նաեւ ԺԳ. և ԺԴ. դարերու թափառական խաչնարած ցեղերու նոր
 գաղթը դէպի Միջին Ասիա: Այս թափառական ցեղերէն մասնաւորաբար թուր-
 քը — գլխաւոր տարրը Մոնկոլ բանակներուն, — մեծ հարուած տուաւ տեղա-
 կան բնակչութեան մշակման յատուկ հողի բարձր եւ զարգացած մշակութիւնը
 զոհելով իրենց համար արօտաւայրեր ունենալու պահանջներուն և երկրագոր-
 ծութեան ու հողային արդիւնաբերութեան վնասելով: ԺԴ. դարուն Հայերու
 տնտեսական անկումը աղէտի մը երեւոյթը առաւ: Հայ ժողովուրդին վիճակը
 այնքան վատթարացաւ ծանր հարկերու եւ անլուր հարստահարութիւններու
 պատճառով, որ մեծ թիւով Հայեր հարկազրուեցան լքել իրենց հայրենի տեղը
 և գաղթել օտար երկիրներ: (Հմմտ. Յ. Մանանդեան ՔՅՆ. տես. Գ. 289—290):

ԳԵՐԵՎԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Այս շրջանին Հայաստանի բնակչութեան թիւին պակսելուն և տնտեսա-
 կան քայքայումին պատճառ եղած են նաև գերեվարութիւնները, զորս Մոն-
 կոլներն ալ գործադրեցին, նման Սելջուկներու, որոնք իրենց արշաւանքի մի-
 ջոցին այնքան յաճախակի գերեվարութիւն կատարեցին, քաղաքներու անզէն
 բնակչութիւնը, կանայք, տղայք և այլ բռնի տանելով հեռաւոր երկիրներ
 (տես վերը 41—44):

Չինուորականներէն դուրս քաղաքային բնակչութիւնը գերի վարելու և

իր բնիկ երկիրէն հեռացնելու սովորութիւնը — որ հին դարերուն կը կիրարկուէր, — Ասիական այս բարբարոսներն ալ գործադրեցին գրեթէ միշտ:

Սելջուկները, ինչպէս տեսնուեցաւ, Հայաստանէն շատ գերիններ առին և տարին իրենց երկիրը:

Մոնկոլները նոյնը ըրին, սակայն որովհետև Հայերը շատ տկար զիմազըրութիւն ցոյց տուին և շուտով հնազանդեցան Մոնկոլներուն տիրապետութեան, գերեզմարութիւններ գործադրելու պատենութիւն քիչ ունեցան:

Արդարև Մոնկոլները շատ գերիններ չեն տարած քաղաքային բնակչութենէն կամ դուն ուրիք յիշատակուած է:

Բայց Մոնկոլ տիրապետութեան շրջանին Հայաստան բոլորովին զերծ չէ մնացած այդ պատուհասէն ալ:

Նախ գերեզմարութիւն կատարած են իրենց հակառակորդ բանակները, Մոնկոլներու դէմ կուռած առն:

Այսպէս, տակաւին Մոնկոլները Հայաստանի չտիրած, ինչպէս տեսնուեցաւ, ծանր պայքար մղեցին Խուարէզմի Ճէլալէտտին Սուլթանին դէմ (+ 1231), մօտաւորապէս 10 տարի: Այս քաջ ռազմիկը, Հայաստան ապաստանած, անկէ կը կուռէր զինքն հալածող Մոնկոլներուն դէմ: Շատ հաւանական է որ, պատերազմական այս վայրագ միջոցը, ան կիրարկած է շատ մը տեղեր, սակայն պատմութիւնը միայն կը յիշատակէ 1228ին իր դէպի Խլաթ, Մշոյ Դաշտը, Տողատափ և Ճապաղջուր արշաւանքի միջոցին, կատարած կողոպուտը, աւերը և կոտորածները, որոնց զոհ կ'երթային այրերը, իսկ գերի կը տարուէին կիները եւ մանուկները, (տես. վերը, 140—141): Նոյնպէս Սելջուկ Ռումի Սուլթանները, որոնց դէմ Մոնկոլները մաքառած են, գերիններ վերցուցած են Հայաստանէն:

Այսպէս, Կարսի աւարառութենէն, կոտորածէն և գերեզմարութենէն յետոյ՝ երբ Մոնկոլները կը հեռանան, Կիրակոս (էջ 140), կը պատմէ լեկեալ զօրք Սուլթանին Հուռումաց՝ գերծեալն ի Քաթարէն, մասնեցին ի Գերմիթիւն եւ ի սուր անոգոմաբար, ըստ գրեցելումն, թէ ան, գուր եւ որոգայթ ի վերայ ան՝ բնակիչք երկրի եւ որ փախիցէ յահէն անկցի ի գուրք եւ որ ելանիցէ ի գրքն՝ անկցի յորոգայթ եւ որ փախիցէ յայնմանէ՝ հարցէ զնա օձն, այսպէս եղև թառապեալ բնակչացն Կարսայ:

Մեծ հաւանականութիւն կայ որ մասնաւորապէս Ոսկէ Հորդայի Մոնկոլ վեհապետները, որոնք 1262էն 1356, գրեթէ շարունակ պատերազմեցան Իլխանեան հարստութեան վեհապետներուն դէմ, ամէն անգամ որ Տերպինտէն անցնելով դէպի հարաւ կը խուժէին և Հայաստան կը մտնէին, իրենց նահանջին ատենը, հայ քաղաքային բնակչութենէն մաս մը իրենց հետ կը տանէին, վասնզի Գալաք երկիրին մէջ այդ դարերուն կը հանդիպինք հայ գաղութներու, որոնց մէկ մասը եթէ ինքնաբերաբար, Հայաստանէն այդ կողմերը գացող Հայերէ կը բաղկանար, մէկ մասն ալ — թերևս մեծամասնութիւնը — անոնց տարած գերիններն էին:

Գալով Մոնկոլներուն, անպատճառ ունոք ալ գործադրած են պատերազմելու այս հնօրեայ անարդեղ եղանակը, բայց մեր պատմագիրները կամ

շատ քիչ կարեւորութիւն տուած են, կամ իրրեւ շատ բնական բան մը՝ չեն արձանագրած:

Կիրակոս Վրդ. Գոնձակեցի, որ Թաթարներու մասին թանկագին տեղեկութիւններ տուած է, 1236/37ին, Հայկական Բարձրաւանդակը գրաւելու համար, անոնց Հայաստան խուժումը և երկիրին ամէն կողմերը ասպատակելը և աւերելը նկարագրած է (տես. վերը, 144—145 կամ Կիրակոս, էջ 126—7), իր այդ նկարագրութեան մէջ, շատ աննշան ակնարկ մը ունի այս մասին: Անոնց հասցուցած շարիքներու կարգին, կը յիշատակէ «կուսանք գեղեցիկ խայսառակեայք եւ գերեալք», ինչ որ բաւական նշանակելի է:

Այդ թուականներուն համար, նման կողմնակի տեղեկութիւններ ունի դարձեալ Կիրակոս որ Չարմազանի արշաւանքին վրայ խօսելով, առանց մասնաւորելու թէ խօսքը ո՞ր աշխարհին վրայ է, ընդհանուր կերպով կ'ըսէ թէ «զօրացն երթեալք ընդ կողմանս կողմանս աթաւհիք՝ աւերէին զաթաւհս եւ զգաւառս, եւ բառնային զիսխանութիւնս ազգաց, առնուին զինչս եւ զսացուածս, ՋԿԱՆԱՅՍ ՆՈՐԱՀԱՍԱԿՍ, ԵՒ ՋՄԱՆԿՈՒՆՍ ՆՈՅԱ ԳԵՐԻ ԱՌԵԱԼ Ի ԾԱՌԱՅՈՒԹԻՒՆ ՍՏՐԿՈՒԹԵԱՆ. եր զոր առաւելին հեռու յաթաւհս իւրեանց, ա՛ն իսխանք թագաւոր իւրեանց եւ եր զոր առ իւրեանց կալեալ ի պէս ծառայութեան ախից իւրեանց» (Կիր., 123):

Իսկ յատկապէս Հայաստանէն գերի տարուած կը յիշատակուի վանական Վարդապետը՝ իր աշակերտներով (Քաթարաց պատմութիւն, 17 և Կիրակոս, 129), ինչպէս նաև 1236—1240ին՝ Հայաստանի նուաճման ժամանակամիջոցին գործադրուած աւերներու կարգին՝ կը յիշուի հազարաւոր գերիններ ալ անոնքուած ըլլալը (տես վերը 149), Արևելեան ու Արևմտեան Վրաստանէն և Արևելեան Հայաստանէն, մասնաւորապէս Անիէն և Կարսէն (վերը՝ 147 և 176):

Այսպէս, Մոնկոլ տիրապետութեան շրջանին գերեզմարութիւններ թէև շատ լայն ծաւալ չեն ունեցած, սակայն բոլորովին ալ զանց չեն առնուած: Նշանակելի է որ Մոնկոլներէն գերի տարուողները շատ հեռու տեղեր չեն քրչուած, մասնաւորապէս Իլխանեան իշխանութեան կազմութենէն (1256) ստք, վասնզի անոր մայրաքաղաքները, Մուղան, Դաւրէթ, Պաղտատ և Սուլթանիյէ, Հայաստանէն շատ հեռու չէին: Որչափ ալ իրենց տարուած վայրերը հեռու տեղեր չըլլային, նահանգէ մը ուրիշ նահանգ տեղափոխութիւն մը անգամ անհետեանք չէր կրնար մնալ, գոնէ իր պատճառած տնտեսական քայքայումով:

Թէ ի՞նչ կը հետապնդէին Սելջուկները և Մոնկոլները գերիններ վերցնելով իրենց նուաճած երկիրներէն, պէտք է ընդունիլ թէ այդ սովորութիւնը ըստ Տիրայր Արքեպս.ի (Յրիկ Դիւան, էջ 45—46) քմահաճ և պատահականօրէն չէր գործադրուեր, այլ Մոնկոլ-Թաթար տիրապետութեան ներքին վարչութեան հիմնադիրներէն մէկն էր, իրրեւ պետական պահանջ և երկու գլխաւոր նպատակներու կը ձգտեր:

Նախ շինեց հեռաւոր աթաւհնք էին ուղարկում, որպէսզի իրենց յետեւից աւեր եւ կործան, անմարդաբնակ դարձած աթաւհր կրկին լեցնեն բազմութեամբ՝ երկիրը օնցնող նոր ուժեր բերելով, վաճառականութեան

զարկ տալով, երկիրն մեռած կեանք վերակենդանացնելով եւ օտար երկիրներու մօտակոյթ, այդ օտար երկիրներից իսկ բերած քարմ ուժեր պատաստեն այդ ընդարձակ անապատին մէջ, հետզհետե կանգնող նոր քաղաքներին՝ բնակչութիւն մասակարարելով:

Երկրորդ, — Մոնկոլ-Քաթարական ժողովուրդն ինքնին մեծ քանակութիւն չէր ներկայացնում եւ այն վայրագ արեւաւնները, կասաղի կռիւները, որ Քաթարները մղում էին, պատերազմող ուժերն անխնայ սպառելով — Մոնկոլ-Քաթարական բուն ցեղերն ու ազգութիւնն *անկարող* էին այնքան արագօրէն լեցնել, որքան անխնայ եւ արագօրէն սպառում էր: Պատերազմող պետերին սպառելու քանակը շատ անելի մեծ էր, քան արտադրող ոյժի տուածը: Հետեւաբար *անհրաժեշտ* էր նոր բազմութիւն, մի քանի տարիներից յետոյ՝ գալիք նոր պատերազմների համար:

Այդպիսի բազմութեան բնական աղբիւրը՝ նուաճուած երկիրները դատարկելու քաղաքականութիւնն էր — գերիներու այն անձայր, անվերջ հոսանք, որ դիմում էր Միջին Ասիայից դեպի Ծայրագոյն Արեւելի սահմանները, Հայաստանից, Վրաստանից, Պարսկաստանից, Ասորիից, Լեհաստանից, Ռուսաստանից դեպի այդ կլանող Անապատ:

Քաղաքականութեան այս երկրորդ գիծը, մեկ հարուածով երկու նպատակների էր հասնում: Մի կողմից նուաճուած երկիրների երիտասարդ, առողջ ուժերն արտահանելով՝ երկրի դիմադիր կարողութիւնն էին ջլատում, երիտասարդութիւնը եւ մանուկները դուրս հանելով. առաջիններիս աւելի-չապէս գործի լծելով, իբրեւ աշխատուորներ, եւ երկրորդներին՝ պահելով իբրեւ ապագայ ռազմական ոյժերի պատար, մի քանի տարիներից յետոյ, երբ իրենց բուն եռութիւնը մոռացած կը լինէին, իբր օտար ազգութիւններ:

Երկրի բնական պատկանողական ոյժերից զրկելով, նուաճած երկրամասը, երկիրը ինքնին մնում էր նուաճուած մնալու չար բախտի հարուածի տակ, որով սիրապետողներն այլեւս կարիք չունէին սեփական ուժեր պահել նուաճած երկիրների մէջ:»

ՎԻՐԵՎՈՃՈՒԹԻՒՆ

Տիրայր Արքեպս. *անշուշտ մոռացութեամբ՝ չէ յիշած թէ այս գերեզմանութիւնները նաև զօրապետներուն համար շահու աղբիւրներ էին, վասնզի ինչպէս ինչ ինչ յիշատակութիւններէ կը հասկցուի, գերիները վաճառուելով կ'ազատագրուէին, ինչպէս Վանական վարդապետը, որուն ռեկիրն ամեն ի միասին ցաւակից լեալ, ետուն բազում գանձս եւ ոսկիս, եւ գնեցին զվարդապետն իւրեանց աւակերտօցն»* (Պատմ. Քաթարաց. էջ 17):

Նոյնպէս 1242ին Ռուսի Սելջուկներէն Հայ զինուորներուն օջուկեամբ Կարնոյ գրաւումը մանրամասն նկարագրած ատեն, Կիրակոս (152—3) բացորոշ կը հաստատէ նոյնը, երբ կը գրէ թէ՛ յի գերելոց անտի զբազումս գնէին զարս եւ զկանայս եւ զմանկօթի, եւ զեպիսկոպոսունս եւ զհամանայս եւ զսարկաւազունս՝ որքան հնար էր գնեցին իբխանքն քրիստոնեայք, Աւագն եւ Շահնեահն եւ Աղպուղայն՝ որդին Վահրամայ, եւ Գրիգոր Խաչենեցի՝

Դուփին որդին, որ էր այր երկիւղած ի Տեառնէ, եւ զօրք նոցին. որոնց վարձահատոյց նոցա Քրիստոս եղիցի, եւ զամենեսեան ազատ արձակեցին, բողովով ի կամս անձանց ուր եւ կայցեն:»

Այսպէս, հայ իշխանները և զօրքերը բարերար դեր կատարած և գերեզմանութեան չարիքները մոտամբ սահմանափակած են:

Բայց, ինչպէս տեսնուեցաւ, գերեզմանութիւնները սակաւ եղած են մասնաւորաբար Մոնկոլական շրջանին՝ քանի Հայերու բարեացակամ Իշխանները կը կառավարէին երկիրը:

Սակայն անոնց իշխանութեան տկարացումէն և քայքայումէն յետոյ, երբ երկիրը տեսակ մը անիշխանութեան մատնուեցաւ և անոր զանազան մասերուն մէջ գոյութիւն առած պզտիկ իշխանութիւնները իրարու դէմ կռուիլ և իրար բզկտել կ'աշխատէին, անոնք ալ գերեզմանութիւն գործադրած են իրար տկարացնելու համար:

Այսպէս, կը յիշուի թէ Ապու Սայիտի (1316—1335) տկարացած իշխանութեան ատեն, 1319ին, ապստամբած է Ղուռուճի, և այս պատճառով, մասնաւորապէս 1319.—1320 թուականներուն, Գեղարքունիքի մէջ կողոպտուած են եկեղեցիները և գերեզմանները եւ ձերբերը, իսկ միւս բնակիչները լքելով իրենց գոյքը, ծուարած են քարանձառներու մէջ: (Յիշատակարան Յովհաննէս գրիչի, տես Գարեգին կաթ. Յովսէփեան, Խաղբակեանց 205 հմմտ. նաև Երեւանի թանգարանի թ. 88 ձեռագիրը, Սամուէլ Անեցի էջ 167, Յ. Մանանդեան ՔՅԵ. Տես. Գ. 320):

Նոյն այդ անիշխանութեան շրջանին պէտք է գրի առնուած ըլլայ ըստ Յ. Մանանդեանի (ՔՅԵ. տես. 332), Դաւիթ անուն գրիչէ մը, թեղենեաց վանքը գրուած այն յիշատակարանը՝ որ նոյնքան տխուր գոյներով կը ներկայացնէ իր ժամանակը, գրելով թէ.

«Ի ժամանակիս խառնիճաղանց ազգիս Նեսողաց. . . ով ոք կարէ պատմել զաղէս տարակուսանաց. որ ոչ աշխարհ եւ ոչ քաղաք եւ ոչ ազգաբազակ եւ ոչ սրբակրան վանորայք զխաղաղութիւն գտեալ, այլ համակ ի նեղութիւնս եւ ի խիստ հարկապահանջողաց աներեալ ինէր աշխարհս քան (զի) ոչ գոյր քաղաւոր եւ ոչ իբխան եւ ոչ այցելու, այլ յամենայն կողմանց խռովութիւնս եւ ալմուկ»: (Գարեգին կաթ. Յովսէփեան, Խաղբակեանց Ա. 228):»

Իսկ որոշապէս Ապու Սայիտի (+1335) մահէն յետոյ, Հայաստանի անիշխանութեան մատնուած շրջանին, գերիներ առնուած են: Երեւանի Մատենադարանին ձեռագիր Աւետարանին (թ. 1338) յիշատակարանին մէջ, գրիչը կը հաստատէ թէ այդ Աւետարանը գրչագրուած է յի թուականին Հայոց 92 է (= 1338), ի ժամանակս որ ոչ զան կայր եւ ոչ Սուլթան, եւ աշխարհս էր իբրեւ զնաւ յերեւման, եւ քրիստոնեայք էին հալածական եւ փախստական: (ԺԴ. Դարի Հայերէ Զեռագրերի Յիշատակարաններ, էջ 306, հմմտ. նաև նոյն, 314, 1334 թուականի Արծկոյ վանքին մէջ գրուած Աւետարանի յիշատակարանը):»

Իսկ 1357ին երբ անխնայութիւնը իր սաստկագոյն վիճակին հասած էր, Անի և Շիրակ կ'ենթարկուին յարձակման և ինչպէս Կեռան թագուհիին Աւետարանին յիշատակարանը կը վկայէ, աղեխարչ խժոճութիւններ կը գործադրուէին Հայաստանի մէջ:

«Աստակեցին առաջի ծնողաց զսղայսն եւ առաջի սղայոց զծնողսն, եւ զորս ըմբռնեալ տանէին գերիս, բանձից եւ ցանցանաց մասնեալ եւ բարեբարն Ասուած ցեսեալ եւ անցես առնեւ վասն անբաւ շարեաց մեռոց: Որոց գլուխ Արաբակ եւ մեծ Սպասալար Շահնուհ, որ հազիւ կարաց զերժանիլ ի ձեռաց թեմամեացն» (Դարեգին Կաթ. Յովսէփեան, Խաղբակեան, 15, առնուած Մայր Յուլիանէն Էջմիածինի, Թ. 1804):

Նոյն այդ իշխանութեան շրջանին և նոյն այդ 1357 թուականին ինչպէս տեսնուեցաւ (վերը 248) Ոսկի Հորդայի Զանիբէկ խանը արշաւեց Ատրբայատական և գրաւեց Դաւրէժը, իսկ յաջորդ տարին (1358ին) Զաքարեան Շահնշահ Գ. ը վերապրաւեց Բջին, և մեծ Հասանի որդին՝ Զելալիբեան Սուլթան Ուվէյսը, գրաւեց վերստին Դաւրէժը:

Ասոնք շատ գերիներ առին:

Հետևաբար, Մոնկոլական շրջանին ևս գերեվարութիւններ կատարուած են, սակայն քիչ չափով:

Առնուած գերիներն ալ, ինչպէս տեսնուեցաւ, առհասարակ եղած են կիներ և տղաք, կամ երեխաներ և արհեստաւորներ (տես վերը՝ 147):

ԿՐՕՆԱԿԱՆ ՀԱՂԱՄԱՆՔՆԵՐ

Մոնկոլական շրջանին գոյութիւն ունեցած է նաև կրօնական հալածանքներու փորձանքը Հայաստանի մէջ, պարբերաբար և ոչ տեսականօրէն: Եւ ասիկա այն պատճառով որ Մոնկոլները մինչև ժ.Պ. դարուն սկիզբը որոշ կըրօնքի մը յարած չէին, և պատճառ մը չունէին այս կամ այն կրօնքին դէմ հալածանք բանալու: Արդարև, իրենց Հայաստան մուտքէն յետոյ, երկար ատեն անոնք կրօնական որևէ հալածանք չեն գործադրած:

Ժ.Պ. դարուն սկիզբը՝ Ղազան խանի իսլամութիւնը վերջնապէս ընդունելէն ետքն է որ կրօնական հալածանքներ սկսած են:

Սակայն իրենց պատճառով կրօնական հալածանք գործադրուած է Հայաստանի մէջ, վասնզի իրենցմէ հալածուած իտալիկ մոլեռանդ Սուլթանը ձէլալէտտին, որ փախստական ապաստանած էր Հայաստան, նախ ինք սկսած է Քրիստոնէից դէմ հալածանքը:

Տեսանք (վերը 139—140) թէ ձէլալէտտին. որ աննկուն ռազմիկ մը եղած էր, 1225ին Դուինի մէջ սուրէ անցուցած էր քաղաքին քրիստոնեայ բնակիչները և 9 Մարտ 1226ին Վրաստանի մայրաքաղաքը՝ Թլիֆլիսը գրաւելէ ետք, ջարդ և աւարառութիւն գործադրելէն զատ՝ քաղաքին քրիստոնեայ բնակչութիւնը բռնադատած էր իսլամութիւնը ընդունելու:

Նոյնպէս հալածանք բացած են Դաւրէժի և Նախիջևանի մէջ (տես վերը 139, Վարդան 143—4 և Կիրակոս 118):

Թագուտար՝ Ապաղայի եղբայրը, որ իր քրիստոնէական Նիկոլա անունը

մէջ կողմ թողլով իսլամութեան յարած էր՝ Ահմէտ կամ Մուհամմադ անունը առնելով (տես վերը, 123), իր իշխանութեան ժամանակամիջոցին (1282—1284) աշխատած է իր հպատակները բռնի իսլամացնել և Կիլիկիոյ ու Վրաստանի թագաւորները հրաւիրած է իսլամութեան յարելու, (տես. վերը 123—4): Ինչպէս յիշուեցաւ, ան բարեկամացած է Եգիպտոսի Մէմլուքներուն հետ (Յոյն), իբրև կրօնակից և զանոնք մղած է ոչ-իսլամներու դէմ: Բարեբախտաբար կարճ տևեց իր իշխանութիւնը, վասնզի սպաննուեցաւ: Տասը տարիներու կրօնական ազատութեան որոշ շրջանէ մը ետք, Ղազան Մահմուտ խան (1295—1304) արտօնութիւն տուաւ իսլամներուն՝ հալածելու քրիստոնեաները և հրեաները. (տես. վերը 126): Ասոր համար՝ Հեթում Բ. իրեն այցելեց և բարեխօսեց ի նպաստ Քրիստոնէից ու կրցաւ զայն բարեկամ դարձնել քրիստոնէից և հալածանքը դադարեցնել տալ,— ինչպէս կը հաստատէ Հեթում պատմիչ (60) (վերը 127): Ղազան Սանի մահէն (1304) յետոյ իսլամութիւնը աւելի տարածուեցաւ և մահմետականները ստուար մեծամասնութիւն կազմեցին: Ընչաքաղցներ կրօնքը շահագործեցին: զայն պատրուակ ընելով կողոպտելու և կեղծքելու համար, տրուած ըլլալով որ կեդրոնական իշխանութիւնը քայքայուած էր և երկիրը անիշխանութեան մատնուած: Այդ պատճառով՝ հալածանքը՝ սաստկացաւ: 1307ին ձեռագիրի մը (Թ. 1303 ձեռագիր Երուսաղէմի) յիշատակագիրը, կ'ըսէ թէ այդ տարին շուրջ մեծ ժամանեց ազգիս Հայոց վասնզի ի յորդորմանէ Պարսից եւ Տանկաց որ զառաջնորդութիւն ունի ազգին Նեսողաց որ կոչի խաւպանուղղուլ, հալածանս յարոյց քրիստոնէից յաշխարհն արեւելից եւ որ ընդ իսխանութեամբ նորա են»:

Նոյն 1307 թուականին ուրիշ գրիչ մը՝ Սաչեր քհ. կը գրէ. (Աւետարան մը Բերկրի մէջ), «ի քաղաւորութեան ազգին Նեսողաց», «ի ժամանակին, յոր եւ եղին զնեանս ի վերայ քրիստոնական հաւթից, . . .»: Անշուշտ ասով կ'ակնարկէ այն որոշումին, որով կը հրահանգուէր որ քրիստոնեաները իսլամներէն զատուելու համար յատուկ նշան մը կրէին իրենց վրայ: (Յուլ. Ձեռ. Վասպուրականի, 151—152):

Այդ սոսկալի օրերուն կը գործադրուէր ամէն տեսակ հալածանքներ, որոնց կարգին նաև կրօնական հալածանքը, ինչպէս կը հաստատէ 1314ին Թէոդոսուպոլիս գրուած Գործ Առաքելոցի ձեռագրիւն գրիչը, որ կը ներկայացնէ Հայերու դժբախտ վիճակը՝ գծելով պատկեր մը շուրջումի:

«Չկայ յոյս ապաւինի եւ ոչ սեղի ապաստանի, եւ եր աշխարհ յամենայն ի սառապանք եւ ի հարկապահանջութիւն եւ իսպառ նուաղեալ եր ազգս Հայոց, եւ ի քաղաքիս յայսմիկ [Թէոդոսուպոլիս = Կարին], քակեցին եկեղեցիք բազում եւ ոմանք, թողեալ զհաւասս որ ի Քրիստոս, եւ զնացեալ զհետ անօրինաց Իսայիլացոց ազգի եւ այլք՝ վանաւեցին զսղայս իւրեանց եւ ինքեանք փախուցեալք յայլեւայլ սեղիս, եւ ոչ ուրեք գտանիք սեղի ապաւինի» (Լ. Ս. Սաչիկեան, Ժ.Պ. Դարի Հայերէ Ձեռագրերի Յիշատակարաններ, Երևան, 1950, էջ 101—102):

Կրօնական մոլեռանդութիւնը հետզհետէ աւելի սաստկացաւ, այնպէս որ Ղազան Սանէն ետքը, հազիւ 30 տարի անցած էր, երբ նոյնիսկ քրիստոնեայ

վեհապետի մը՝ Արփա Խանի (1335—1336), իշխանութեան չհանդուրժելով՝ սպաննեցին զայն և անոր յաջորդներուն ժամանակ քրիստոնեաները հալածանքի ենթարկեցին (վերը, 131), ինչպէս Բարսեղ անուն գրիչ մը, նոյն այդ թուականին (1336), իր Բասնի մէջ գրած Աւետարանի յիշատակարանին մէջ, կը հաստատէ՝

«Ի դառն եւ ի նեղ ժամանակիս, որում բռնացան ազգ Խամայիի, ի վերայ ազգիս քրիստոնէից, Քամուր անուն, աւերելով զբազում եկեղեցիս եւ զվանորայս, արաւելարհիկ լինելով Սբ. կրօնաւորաց, ի յերկիւղէ անօրինաց» (Յուցակ Ձեռագրաց Վասպուրականի, 190—191):

Այդ թուականէն երկու տասնեակ տարիներ ետքը, 1355ին, Աղթամար գրուած յիշատակարան մը՝ Գրիգոր գրիչի կողմէ՝ դառնութեամբ կ'ակնարկէ այս հալածանքներուն և կ'ըսէ.

«Գրեցաւ... ի կղզիս Աղթամարայ... յաւուրս անիւսանութեան, յորում բարձեալ էր սեռութիւն հոգեւոր եւ մարմնաւոր՝ ազգիս Հայկազեան, զի բռնացեալ կալան զՄիջերկրեայս ամենայն, ազգասոհմ կարապետի Նեռինն ասացեալ եւ նեղեն յոյժ զազգս քրիստոնէից՝ մինչեւ յելո սզւոց մերոց: Արդ, յայսպիսի դառն, ի նեղ եւ ի նուրբ ժամանակիս, յանձն առեալ աւելանութեամբ գրեցի զսա...» (տես. Յուցակ Վասպուրականի, էջ 203-204):

ԲՆԱԿԱՆ ԱՂԷՏՆԵՐ

Մոնկոլ տիրապետութեան շրջանին և՛ Հայաստան ինչպէս յաճախ, բնական աղէտներէ, ինչպէս երկրաշարժներէ, սովերէ, մարախի արշաւներէ և համաճարակներէ զերծ մնացած չէ:

Այսպէս, 1236ին, Եկեղեաց գաւառին մէջ երկրաշարժ մը կը պատահի և եկեղեցի մը կը փլչի (Գարաւազցի, 4. Բնաւի. Բառար., 657, Դարիժեցի, 624, Տաշեան, Մայր Յուցակ, 871, Գարեգին Կաթ., Յիւստակարանի Ձեռագրաց, էջ 207, Երուսաղէմ թ. 819 ձեռագիրը և Յ. Քիւրտեան, Երիզա եւ Սկեղեաց գաւառ, Ա, 105):

1246ին ալ կը յիշուի երկրաշարժ մը, որուն միջոցին եկեղեցի մը կը փլչի: Յ. Քիւրտեան, իրաւամբ կը կասկածի որ շփոթութիւն մը կայ (տես. 105 և 111). թէ երկու դէպքերը նոյնն են.

Կ. Կոստանեանց կը յիշէ ուրիշ երկրաշարժ մը՝ 1351ին, (Շարժի Տարեգրութիւնը Հայոց մեջ, էջ 6—7), դարձեալ Երիզա պատահած, որ ուրիշ տեղ յիշուած չէ, ըստ Յ. Քիւրտեանի (տես. Երիզա, 113): 1254ին, դարձեալ Երիզա, շարժ կը պատահի և 16,000 մարդ կը մեռնի. (Կամախեցի, Սամուէլ Անեցի, Դարիժեցի, Տաշեան, և այլն՝ կը յիշեն ասիկա, տես. Յ. Քիւրտեան, Երզնկա, Ա. 113): Ուրիշամ Ռիւպրիւք (Rubrouk) 1255ին ցոյց կուտայ մեծ երկրաշարժ մը, որ միայն Երզնկայի մէջ «կորսնցուցած էր 10,000 հանչուած անձեր, առանց հաշուելու խեղճերը»: Գաղափար մը տալու համար թէ ինչ սաստկութիւն ունեցած է այս աղէտը, կ'արժէ յիշել Ռիւպրիւքի սա տողերը. «Երեք օր, միտս ձիւրով ընթանալով, մենք հանդի-

պեցանք հողի պատուածքներու, որոնք կազմուած էին երկրաշարժէն. մենք տեսանք հողի եւ քարի մեծ կոյտեր, որոնք լեռնէն փրթելով, ծածկեր էին հովիտները եւ երբ երկրաշարժը փչ մը աւելի սաստիկ ըլլար, տառապիտակ պիտի կատարուէր Յայտայ քաղաքը. «Ամենայն ձորք լցցին, եւ ամենայն բլուրք խոնարհեցին» (տես. Երիզա, Ա. 113):

Իսկ 1368ին, դարձեալ նոյն շրջանակին մէջ, կը պատահի երկրաշարժ մը, որուն զոհ կ'երթան 15,000 մարդիկ (Տաշեան, Մայր Յուցակ, 571, Դարիժեցի, 624, Չմաւոյի, թ. 99 ձեռագիրը, Կոստանեանց, Շարժի Տարեգրութիւնը, 67, Բնաւ. Բառարան, 657, Յ. Քիւրտեան, Երիզա, 119): Ալիշան 1269ին ալ կը յիշատակէ շարժ մը Կիլիկիոյ մէջ պատահած, յիշատակագիրէ մը և Կիլիկիոյ պատմիչէն առնելով, սակայն Հայաստանէն դուրս ըլլալուն համար, անցողակի յիշելով կը բաւականանանք: Հոս կը ներկայացնենք 1275—6ի Խլաթի և Արճէչի երկրաշարժը՝ առնելով Ալիշանէն (Հայապատմութիւն Բ. հտ. 548):

«Տեսնալի աղէտս որ ի յԱսուծոյ եղեւ վասն մեղաց իմոց, քանզի ի սոյն ամի (1275—6) Երթեաց Ասուած մասն ինչ ի յերկե եւ անդնդասոյց արար զԽլաթ եւ զԱրճէ եւ ոչ զիտեմ որչափ մարդոց վախճան եղեւ, եւ բաւականամ մի Երթի երկիր, եւ զկատարածն Ասուած գիտե, որ զամենայն Երթե եւ ինքն յուսեմ ոչ Երթի եւ թէ Երթի ինքն ըստ ինքեան Երթի ի ինամս մարդկան»: Սամուէլ Անեցի, (էջ 162)՝ 1278 թուականին «Երթըն զԽաւարն ի վայր արաւ» կ'ըսէ, ինչ որ բացատրութեան կը կարօտի:

1281ին, դարձեալ շարժ մը եղած է Երզնկա, առանց վնաս պատճառելու (Բնաւի. Բառարան, 657, Չմաւոյի թ. 99 ձեռագիր, Դարիժեցի, 624 և Յ. Քիւրտեան, Երիզա 138):

Սամուէլ Անեցի (162) կը վկայէ թէ 1282 թուականին «Շարժն անցոյց զԱրճէ եւ զԽլաթ»: Ու կը հաստատէ որ այս երկու տեղերը կործանելու աստիճան վնասուած են:

1287 Մայիս 6ին՝ դարձեալ եղած է սաստիկ շարժ մը, միշտ Երզնկա, և շատեր մեռած են: Այս երկրաշարժը շարունակուած է մինչև 1290, ինչպէս Յ. Քիւրտեան (Երիզա, 142—4), կը հաստատէ զանազան աղբիւրներով:

Այդ աղէտին 10,000 մարդիկ զոհ գացած են: Սամուէլ Անեցի (167) կ'ըսէ՝ «շարժմամբ կործանեցաւ Երզնկան» 1289ին: 1308ին երկրաշարժէ մը կը կործանի Արտազի վանքը և 65 հոգի կը մեռնի (Սամուէլ Անեցի Շարժ 165), որ նոյնը պիտի ըլլայ թուականի շփոթութեամբ, Սամուէլ Անեցիի (էջ 157), Ռ Յ Ի (= 1320) ի Չ Կ Ը (= 768+551=1319), թուականին տակ գրածին հետը «եղեւ անազին Երթե եւ յարեւելս եւ զԹաթեոս Առաքելոյն վանքն եւ զԵկեղեցին կործանեաց եւ զՏուսն փլոյց եւ ՀՅ (75) ոգին եսպան:

Նոյն տարին, «ի Գեղարձունի ընկղմեաց զբազում զեղս հանդերձ արամբ եւ կանամբ»:

Նոյն տարին (1319—1320) Արարատեան դաշտն ալ ենթարկուած է երկրաշարժի:

Նոյնպէս Սամուէլ կը յիշէ (էջ 169) 1363 թուականին տակ. «Արեգակն խաւարեցաւ եւ Երթն զՄուղու երկիրն արաւ եւ զվանորայն խախտեաց»:

Աւելորդ է ըսել թէ, ասոնք մեր պատմագիրներէն պատահօրէն յիշատակուածներն են:

Հաւանօրէն պէտք է պատահած ըլլան սաստիկ և թեթև ուրիշ երկրա-
շարժներ, վասնզի Հայաստան շատ ենթակայ էր այս աղէտին:

Բնութեան այս քանդող խաղերը, յաճախ պատճառ եղած են յուսահա-
տութիւն պատճառելու և բնակչութիւնը մղելու այլուր, բնական այս աղէտէն
զերծ վայրեր:

Երկրաշարժներէն զատ պէտք է յիշել սովերը, որոնք միշտ կը պատա-
հէին, մասնակի կիրպով, զանազան գաւառներու մէջ, առանց մեծ ծաւալ
գտնելու, բացի մի քանի պարագաներէ, երբ ամբողջ երկիրը մատնուած էր
սաստիկ սովի:

Այսպէս, ձէլալէտտոյնի կռիւներուն ժամանակ՝ 1225ին պատահած է սաս-
տիկ սով, զոր նկարագրած է Ստեփանոս Օրբէլեան (Բ. 146):

Ան կը գրէ թէ «զանազան դիպուածովք ապականեալ եղեւ աշխարհս
ամենայն, զի գտեալ խորագիծիկն (1) զաշխարհս անտերուց՝ անխնայ կոտ-
րեցին եւ գերեցին եւ հրեհեցին զամենայն շինուածս օսնց եւ յարկաց քա-
ղաքաց, գիւղից եւ վանօրէից, այրեցին եւ զվաստակա ամենայն, եւ հարին
զայգիս եւ զծառս, վասն որոյ սով սաստիկ տրեաց առ հասարակ: Եկն եւ
օձ քանձրագին որ եռայր յամանս եւ յանկողինս ի տուեալ եւ ի գիծերի: Եկեր
եւ մարախն մեծ միևի ի ծովն Ովկիանոս եւ եւս սով առհասարակ մար-
դոց եւ անասնոց: Եւ ամենեքեան առ հասարակ տապաւս անկեալ լինէին,
լեռանց եւ դաւաթից եւ ձորոց, սակս որոյ եւ անկաւ գայլ մարդակեր եւ
զմնացեալսն ի սրոյն, յօձէն, ի սովոյն եւ ի մահուանէն նորա գիւտեալ
սասակէին:

Եւ այս երկու պատճառաւ մի՛ գի սով որեալ էին յուսել զմեռեալսն
եւ մի գի՛ մարդիկն ներգեւեալ եւ նհողեալ էին ի սովոյն: Եւ անա այս
պատուհաս տրե՛ աշխարհիս ամս եօթն»:

Ուրիշ սով մըն ալ, 1348—1351ին պատահած, կը յիշատակուի Սամու-
էլ Անեցիէ, որ կ'ըսէ թէ «եղեւ սով սաստիկ ի վերայ Հայոց աշխարհիս,
զամս Ք եւ գայլ յարձակեցան ի մարդիկ եւ ապա անկաւ մահ տարածա-
մբն եւ անապառ արար զբազմամարդ երկիրս Հայոց եւ շատոց գերեզմանք
փոր գազանացն եղեն: Շատ անթաղ մնացին՝ եւ անձնուեց ժամանակի»:
(Սամուէլ Անեցի, 169):

1375ին, զարձեալ Սամուէլին շարունակողը (էջ 170), կը հաստատէ թէ
Հիւսիսային Միջագետք սովն սաստիկ եր»:

Ուրիշ աղէտ մըն ալ, որ երկրագործական երկիրներու համար ծանր
պատուհաս մըն է և սովին նախակարագետը՝ մարախն էր: Սամուէլ Անեցիի
Ժամանակագրութեան շարունակողը (էջ 166), կ'արձանագրէ թէ 1317ին,
«Մոսեթիս ԻԱ օր արար մեծ վնաս», առանց որեւէ մանրամասնութիւն տալու:

Իսկ Վարդան պատմիչ (148), կ'ըսէ, 1352ին «մարախս եկն ի վերին աշ-
խարհս Հայոց, եւ արար վնաս յոլովից գաւառաց»: Կիրակոս Վրդ. Գանձակեցի,
այս միւսնոյն թուականին մարախին վրայ խօսելով, աւելի մանրամասնութիւններ
կու տայ: Ան կ'ըսէ թէ «եկն մարախ սաստիկ այնքան՝ մինչ զի ի վերանա-
լրն սոուեր գործեր եւ նուագեր լոյս արեգական եւ եկեալ ի կողմանցն

(1) Կակնարկէ ձէլալէտեի բանակներու:

Պարսից եկեր զաշխարհս Հայոց, ոչ միայն զբոյսս դալարոյ՝ այլ եւ զհող
երկրի եւ զաղբս լափէր, եւ մօտեւ ի տուսն ընդ երդս եւ ընդ դրուսն,
թէ պատահէր ի բաց. եւ զանի հարաւ երկիր, եւ եղեւ սղութիւն հացի, եւ
հառեալ ի ձմեռան եղանակ՝ արկ ձուս յերկիր, եւ մեռան եւ նեխեցաւ եր-
կիր ի հոսոյն եւ 'ի գալ գարնան յեօթն հարիւր եւ երկու թուին (Քր. ի 1353)
բուսոյց երկիր զձագս մարախոյն յոյժ քանձրութեամբ, մինչ զի ծածկեցաւ
հող եւ քարինք երկրի եւ ի ժամ երեկոյն կուտէին ի վերայ միմեանց բլրա-
ձեւ եւ սկսան ուտել զդալարի եւ զխոս եւ զհող եւ յորհեցան մարդիկ
թողուլ զբնակութիւնս իւրեանց եւ ԵՐԹԱԼ ՅՕՏԱՐՈՒԹԻՒՆ, ուր եւ զսցեն կերա-
կուր եւ զի յառաջագոյն կերեալ էր զերջակայ գաւառսն սկսեալ ի Սպա-
նիոյ (?) եւ Ասիոյ եւ ի Պարսից, եւ ի Միջագետքաց, վասն այնորիկ տա-
րակուսեալ՝ ոչ գիտէին զինչ գործեցեցն» (Կիրակոս, էջ 208—9):

Այս աղէտներէն զատ, համահարակներն ալ Հայաստանը պատուհասած
են երբեմն:

Մոնկոլական շրջանին վերջերը, Սամուէլ Անեցիի շարունակողը (էջ 169),
1365 թուականին տակ, կ'արձանագրէ թէ «եկն մահ տարածամ սաստիկ եւ ա-
ւեր արար Հայոց աշխարհիս»: Նոյնպէս 1373ին «Յաղագս եօթն մահացու
մեղաց» գործը, Թուրքուրանի (Միջագետք) մէջ զբռնող՝ Կարապետ ք.,
այդ թուականը «ի յամին մահ տարածամին եւ ի նեղութեան Հայոց ազգիս»
(Թ. 1292 ձեռագիր Երուսաղէմի վանքին) կը կոչէ:

ՀԱՅԵՐՈՒ ԿԵՆՏՐՈՆ ԿՈՆՎՈՒՆԵՆՏ ԵՐԶԱՆԻՆ

Վերոգրեալ բոլոր տեղեկութիւնները, որոնք Հայերու կեանքը կը ներ-
կայացնեն Հայաստանի մէջ, Մոնկոլական շրջանին, ցոյց կու տան որ այդ 150
տարիներու ժամանակամիջոցը, շնորհիւ Հայ իշխաններու խոհականութեան և
երկու Հեթումներու քաղաքագիտութեան, քիչ շատ մեղմացումներ տեսած է,
և Հայերը տեւական հալածանքի առարկայ չեն եղած. սակայն, ինչպէս կը
թուի, միշտ վշտալի կեանք մը անցուցած են, ինչպէս ժամանակակից պատ-
միչները, Վարդան, Կիրակոս և Ստեփանոս Օրբէլեան, Սամուէլ Անեցի և այլն
կը հաստատեն: Նոյնպէս բազմաթիւ ձեռագիրներու, յիշատակարաններու գը-
րիչները յաճախ իրենց ապրած ժամանակը «չար, անբարի, դառն» անկան-
ներով որակած են, ինչպէս կը տեսնուէր պատմագիրներէն և ձեռագիրներու
յիշատակարաններէն, վերը՝ մեր մէջ բերած կողմններէն:

Ասոնցմէ զատ, կան ուրիշ բազմաթիւ յիշատակարաններ, որոնք նոյն-
պէս դառն, վշտալի և դժբախտ ժամանակի մը յիշատակութիւնը կ'ընեն և
տխուր տպագորութեան մը տակ կը թողուն մեզ:

Ասոնցմէ մի քանին, — ոմանք արդէն տպուած և ոմանք անտիպ —
պիտի ներկայացնեմ, իբրև ամէնէն ստուգապատու մաւերագիրները, ժա-
մանակին վրայ զաղափար տուող, Ժ. Գ. և Ժ. Գ. դարերուն վրայ բաժնուած:

ԺԳ. ԴՈՐՈՒ ԶԵՌԱԳԻՐՆԵՐԸ

«Մղեւ ասուածասաս բարկութիւնն յաւիարհն արեւելից եւ յարեւու ազգ մի գազանաբարոյ եւ անողորմ եւ եհեղ բազում արիւն ու ... բնական անունն նորա ետրաբարա: ... Ոչ կարեմ պատել զանցս շարշարանացրս որ ետ ըմպել զբաժակն բարկութեան Այրարսեան գաւառին եւ Անոյ եւս առաւել, զոր իմ է սեսեալ զանհնարին ողբն...» (Յուցակ Զեռագրաց Վեցեթիկի Մխիթարեանց Ա. 400):

1244ին, Կիրակոս գրիչ, Հռովմալի մէջ իր գրած մէկ ձեռագիրին յիշատակարանին մէջ կ'ըսէ թէ «գրեալ եղեւ ի դառն եւ ի խուճապոս եւ ի կականման ժամանակի, յորժամ ել ազգն խուժաղուծ որ կոչի Տաքար եւ սպառեաց զամենայն հասակ յերկրէ» (Վեցեթիկի Զեռ. Յուցակ, 651):

1280ին, ձեռագիրի մը գրիչը, յիշատակարանի մը մէջ կը շեշտէ՝ «Ի ԲՈՒՆԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ազգին Նեսողաց» գրուած ըլլալը, (Յ. Լալայեանց, Յուցակ Զեռագրաց Վասպուրականի, 103):

1295ին Թեղեհեանց անապատին մէջ, Դաւիթ գրիչ կ'ըսէ թէ «Ի յաւուրս Նեսողաց ազգի որ բռնացեալ ունեւ զամենայն աւիարհս Հայոց եւ զայլս բազումս որում չեմ բաւական պատել, զդառնութիւն եւ զանհրաւութիւն աւիարհիս որ իբրեւ զծով խռովեալ մտրկանին աւղով զերեւալեանն բերելով զմանութիւն ո՛ւր. ո՛չ երկիր եւ ո՛չ քաղաք եւ ո՛չ գետաղ եւ ո՛չ աւանք եւ ո՛չ հրաւանք վանօրայք զխաղախութիւն գտեալ» (Լոնօնի Բրիտանական Քանգարանի Ք. 2263 ձեռագիրը):

Իսկ 1296ին, Սուրմալի գրուած Աւետարանի գրիչը Մերուէն՝ կը յայտնէ թէ «յաւուրս բռնակալութեան ազգին Նեսողական» գրուած է ան և կը պատմէ թէ երեք անգամ, (Քեղաթուն, Բայրաուն և Ղազան), ինչպէս իրարու յաջորդած են և իրարու դէմ կռուած (տես վերը 125—6) և ետուն վնիռ քակել եկեղեցիս Քրիստոսի ... ի բազում տեղիս» (տես. Յուցակ Հայ Զեռ. Վասպուրականի, 120—1):

Ուրիշ մը, Սիմէոն գրիչ, 1297ին, Արճէշի մէջ գրած իր Աւետարանին մէջ, իր ժամանակը կ'որակէ «դառն եւ վտարեւ», (Յուցակ Զեռագրաց Վասպուրականի, 123—4): Վահրամ Սարկաւազ, 1298ին Փիլոն Երրայեցիի Գիրք Մեկնութեան Մենդոց ձեռագիրին յիշատակարանին մէջ կ'ըսէ.

«Եւ վասն ժամանակիս անհանդուրժելի վրդովմանցս եւ խուճապ սագնապիս. զոր եհաս ի վերայ մեր յազգ իսմայելացւոց եւ յափեսակեաց գյուղքի եւ զպարտոս մասն երկրիս մերոյ, ի բուականիս Հայոց Զեռ (== 1298), որում եղեւ զբաւ գրոցս, եւ բազումք անկան ի սուր սուտերի եւ ի գերութիւն, վասն խրատելոյ զմեզ Տեառն եւ մեք ոչ խրատեալք, այլ հաւատք պակասեալք եւ ամբարտաւորութիւն զաւրացեալ, արդարութիւն հեռացեալ եւ անարեւելութիւն բազմացեալ, սեր եղծալ եւ անգրութիւն ծաղկեալ, բարիք գոսացեալ եւ չար արմատացեալ, Ասուած վանառեալ եւ ազանութիւն բազաւորեալ, եկեղեցիք փակեալք եւ քանաւայք խողխողեալք. վանօրայք ապականեալ եւ միանձուց գրուեալք, մանկունք գերեալք եւ

աղջկունք վանառեալք ի ձեռաց անարեւելաց: Արդ, զորպիսի շարտեսուկ եւ բազմավրդով ծանր աղէթ աւուրս, ես ունայնացեալ եւ յոյժ խաւարածառանգս եւ պարապնդեալս մեղաւս Վահրամս Սարկաւազս, մարտացից նառի զբուռառութիւնս...» (ՀԱ. 1926, 131, և Երուսաղէմ, Զեռ. Ք, 257 և 333 նաև Նորայր Եպս. Պողարեան, Մայր Յուցակ Զեռագրաց Մբոց Յակոբեանց Բ. հտ. 71—72):

ԺԵ. ԴՈՐՈՒՆ, ԳՐՈՒՈՒԾ ԶԵՌԱԳԻՐՆԵՐ

1316ին Ստեփանոս Երկայն կոչուած ծանօթ գրիչ մը, որ ուրիշ ձեռագիրներ ալ գրած է Երուսաղէմի մէջ, կը գրէ ձեռոց մը. «Ի դառն եւ յանբարի ժամանակս. զի չե կար ումեք բնդ գրով արկանեալ զազգի ազգի վիճս եւ զնեղութիւն որ հասեալ է բնդհանուր, ի վերայ ամենայն քրիստոնէից, յանօրէն եւ յանասուած պիղծ եւ զարեւի ազգէն Իսմայելի, որ ամենեսեան մաշեցին ի սուր սուտերի եւ մնացեալսն ի գերութիւն վարեցին, որ եւ ի նոյն ամին զմեծանուն մայրաքաղաքն Մելիթիսն Հայոց առին յաւար եւ ի գերութիւն եւ զայլ բազում քաղաքս եւ զգաւառս եւ զանմասնելի ամրոցս հիմնիվեր տապալեցին...» (Ք. 229, Զեռագիր Յուսաղէմի Մասնադարանին):

1318ին նոյն Ստեփանոս Երկայն գրիչէն Դրազարկ գրչագրեալ ձառքնիք, որ Երուսաղէմի վանքին համար գրած է, թէ և Կիլիկիոյ ձեռագիր մըն է, բաւց գրիչը ընդհանուր կերպով կը խօսի ժամանակին դառնութեանը վրայ ընդհանուր կերպով և Կիլիկիոյ մասին ալ առանձին, արտայայտուելով:

Ան կ'ըսէ թէ «վասն դառն եւ անբարի ժամանակիս չե կար ումեք բնդ գրով արկանել, զի իբրեւ զխռովեալ եւ զտատանեալ ծով միտ յայեկոծութեան կան ազգ քրիստոնէից, ի գերութիւն եւ ի հարկապահանջութիւն, անասուած եւ զարեւի ազգին Իսմայելի՝ մանաւանդ երկիրս Կիլիկիոյ որ գրաւեալ է բնդ հարկապահանջութեամբ նոցա եւ կայ ի մեծ նեղութիւն եւ տառապանք այնքան՝ զի հարք զորոյս վանառն եւ այլք ի բանքի եւ ի կախաղան վնարեցին զկեանս իւրեանց, քանզի յամենայն կողմանց պատեալ ու պատարեալ է նեղութիւն...» (Արտաւազգ Արք. Սիւրմէան «Մայր Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Յուսաղէմի Մբոց Յակոբեանց վանքին, Ա. հտ. էջ 202—3):

1321ին Կիւրեղ անուն գրիչը կը խօսի Գլաձորի համբաւաւոր Համալսարանէն, իր գրած մէկ ձեռագիրին յիշատակարանին մէջ և իր ժամանակը կը ներկայացնէ «դառն եւ անբարի» վասնզի «ուներ զբռնակալութեան բոլոր աւիարհի Հայոց եւ Վրաց ազգէն Նեսողաց» հակառակ անոր որ Բուրթել և Ամիր Հասան կ'իշխէին գաւառին և Գլաձորի վանքը իբրև ուսումնավայր կը փայլէր: (Frederik Cornwallis Connbeare. Catalogue of the Armenian Manuscripts in the British Museum, London, 1913, Ք. Զեռագիրի 14 (15411):

1326ին Կարապետ անուն քահանայ մը, Իգնատիոս վրդ.ի Մեկնութիւն

Աւետարանի Ղուկասու գործին օրինակողը (Ձեռ. Երուսաղէմի թ. 453 Սաւա-
լանեան ցուցակի), որ ռուներ սա զբնակութիւն ի մեծ մայրաքաղաքին Անի,
արդ վասն աւետարան աշխատիքին իւրեանց եւ առաւել վասն մայրաքաղաքին
Անուոյ եկեալ բնակեր ի սեղիս յայս» *այսինքն, ինչպէս կը հասկցուի յիշա-
տակարանին շարունակութենէն՝* «ի նորաեկն եւ յարաւանիս քաղաքի Սուլ-
թանիոյ ի թագաւորութեան Նեսողաց ազգին Բուսայիս Սուլթանին...»:

1331ին Ներսէս Կրակցի (թ. 282 ձեռագիր Երուսաղէմի) Ս. Յակոբեանց
վանքին մէջ գրած է ձառքնիւր մը, որուն յիշատակարանին մէջ կ'աղաչէ՝
«չլինել մեղադիր սխալանաց եւ անյարմարութեան գրչութեանս զի կար
մեր այս եր, նաեւ սեղիս յորում պանդխտիմ բազմադիմի ունելով, զվիսս
զաղմուկս զի ոչ քիչ մի ահան խաղաղի յաղմկե եւ այլ որ քանի ի գրել
սկսայ նա էառ դող եւ սափութիւն եւ այլ բռնեցին թէ փախած ծառայ եւ
Սուլթանայ եւ հազար նորով խալքսեցայ» (Տես Յիշատակարանին ամբողջու-
թիւնը, Սիոն, 1933 էջ 418—419):

1336ին վերոյիշեալ (էջ 260) Բասնի Աւետարանի գրիչը, որ ինչ-
պէս տեսանք, կ'ըսէ թէ «ի դառն եւ ի նեղ ժամանակի» գրուած է

1338ին Գրիգոր Զ. կը գրչագրէ. «Մեկնութիւն կաթողիկեաց» գիրքը
«ի դառն եւ յանբարի ժամանակիս ի դարս վերջին, յորում դադարեալ լի-
նէր, ամենայն բարեգործութիւն ի մարդկային բնութիւնս, եւ ո՛չ գոյր սեր
ընթեռնուլ զգիրս սուրբ կամ ի միս առնուլ»: (Արտ. Արք. Սիւրբէեան,
Մայր ցուցակ Երուսաղէմի, Ա. էջ 51): Ընդարձակ յիշատակարանին շարունա-
կութեան մէջ կան նաև սա նշանակելի տողերը. «ի վրդովմանց ժամանակի»
նեղ եւ ի դառն վայրկեանի, ի յաւերման բազմաւիճի, ի գերութեան մերում
ցեղի, ամանակաց դառն անբարի եւ պաշարման խումբ խաւարի, յորում
զրաւէ գործ բարի, ի փորձութեանց բազմադիմի եւ ո՛չ ոք է յազգս ուղղա-
կի, որ ահամբ յուսով հայի, զի ամենից կամ հոլովի, հակամիտ է ընդ
խաւարի, զի երկ եւ գործ համայն սեռի, ի պանարանս առաւրէի, ի նազումն
խումբ ախի, եւ ի չոյէ հիւրանիւթի, զի քան զկար եւս աւելի, դժբանք
փորձից ազգի ազգի, զի սով եւ սուր սեռ բոս սեռի եւս եւ խունայ Պար-
թեւ տոմի եւ այս յաւեց գործ յիրաւի, եղեռնագործ ջուռի, զի պասա-
բաթի բարւոյն նախկի, բիրապատիկ չար հասուցի, բոս կամս աւարման
բելիարի...» (նոյն, էջ 52):

1340ին Երզնկա ընդօրինակուած «Ճառքնտիրի» գրիչը կը յայտնէ որ «ի
դառն եւ ի յանհանգիստ ժամանակիս գրեցաւ, զի վասն ծովացեալ մեղաց
մերոց զաւրացեալ են ազգն Նեսողաց ի վերայ քրիստոնէից, եւ ի սուր սու-
սերի մաշեմ, եւ յաւարի հարկանեմ, և ի գերութիւն վարեն զբազում զա-
ւառս, եւ բազում եւ անիրաւ հարկապահանջութեամբ դառն զամենեսեան,
եւ այլ բազում չարիս լինի ի ժամանակիս մերում, զոր ոչ է կար մի բոս
միոջէ պասմել կամ ընդ գրով արկանել: Իսկ մեք ոչ ունելով հանգիստ, այ-
սքր անդր օրջելով եւ փախսական լինելով, քաֆ օրպէս գառնիս ի մեզ
զայլոց... (Լ. Ս. Խաչիկեան, ԺԴ. Դարի Հայերէն Ձեռագրերի Յիշատակա-
րաններ, Երևան, 1950, էջ 323):

1341ին, Տայքի վարդնշեն գիւղին մէջ գրուած Աւետարանի գրիչը,
կը վկայէ որ. «Նոյն փախուստ ամենայն զաւառին, նա եւս քաղաքին մի-
անհամուռ՝ Քրիստոնէից եւ Իսմայելաց[ոց] եւ ամենայն բնակչացն ի ձեռաց
Բ. իբխանաց, որոց ոչ է պարս գրել զանուն նոցա: Եւ ամենայն ոք փա-
խաւ եւ շուեցին յերկիր աւսար» (ԺԴ. Դարի Հայերէն Ձեռագրերի Յիշատա-
կարաններ, էջ 327):

1343 թուականով Շարակնոցին գրիչը, որ Երզնկայի Ս. Յակոբ Կապուսի
վանքը ապրած է, կ'ըսէ թէ «ի դառն ժամանակի քաֆ» վանդի «երեկ Սու-
լթանն Շահն եւ զնաց ի Յարաթին վերայ ի Սեբաստիայ, նայ Ասուծով
յաղթեց Յարաթեան ու փախսեայ արար զնոսայ...»:

1346ին, Բարբրդ գրուած Աւետարանի մը գրիչը, որուն ձեռագիրը նո-
րոգուած է, կը յայտնէ. «ի նեղ եւ ի դառն ժամանակիս, յորում մեր մայ-
րաքաղաքն Թեոդուպոլիս անապաս եղեւ ի մարդոյ եւ յանասնոյ ի յազգն
Հազարու եւ Իսմայելացոցն: Նաեւ արեւելեանքն ամենայն, տուն վրաց,
որ յոլով է ի սուր սուսերի մաշեցան եւ այլ է ի սովոյ մեռանիկն, որ ոչ ոք
կարէ պասմել զանցս աղէքիցս, զոր եկն ի վերայ ազգիս քրիստոնէից, եւ
այն վասն առաւել յանախ մեղաց մերոց: Որ բազում սանուսեարք եւ քա-
հանայիս մուրոզք սարաքաղաքիկ օրջեին ի հայրենի զաւառաց» (ԺԴ. Դարե-
րի Հայերէն Ձեռագրերի Յիշատակարաններ, էջ 346, Յ. Մանանդեան, 391):

1352ին, Աղբակ գաւառը՝ Խաչնոց գիւղը գրուած Աւետարանի մը յիշա-
տականին գրիչը, իր ժամանակը կ'որակէ:

«Ի դառն եւ չար ժամանակիս,
ի գորանալ այլասեռ ազգիս
ի փախստեան ժամանակիս»:

(ՀԱ. 1906, էջ 177 կամ Յուցակ Ձեռագրաց Թաւրիզու, էջ 56):

Դիտել կու տամ թէ այս ձեռագիրները միայն Մեծ Հայաստանի վիճա-
կին մասին ակնարկներ պարունակող յիշատակարաններ ունեցողներն են: Կան
նաև նոյնքան և թերևս՝ աւելի մեծ թուով Կիլիկիոյ մէջ գրուած վկայութիւն-
ներ այս աշխարհամասին վրայ:

Այդ ձեռագիրները կը խօսին նաև դէպի Կիլիկիա, Մեմլուքներու արշա-
ւանքներուն մասին:

Իլխանեանք տկարացած տեական պատերազմներէ, ԺԴ. դարուն երկը-
րորդ կէսին, ոչ միայն չկրցան պաշտպանել Կիլիկիոյ Հայ թագաւորութիւնը,
այլ նոյնիսկ չկրցան պահել իրենց իշխանութեան միութիւնը և պետութիւնը
կազմալուծուեցաւ ու Հայաստանի զանազան մասերուն մէջ փոքրիկ իշխա-
նութիւններ ծնունդ առին՝ Քուրդ և Թուրքմէն պէկերու իշխանութեան տակ:
Իսկ Փոքր Ասիոյ մէջ, նշանակելի գիրքի տիրացան Մոնկոլներու ցեղա-
կից Թուրք Օսմանցիները, երբ Հայաստանի լեռնազաշտը բոլորովին անտէր
վիճակ մը ունէր:

Այս քայքայումի օրերուն էր որ Լէնկ թիմուր, Ասիական բարբարոս-
ներու երրորդ հեղեղին՝ էօզլէք թաթարներու զլուխը անցած արշաւեց Արև-
մուտք և տակն ու վրայ ըրաւ Մերձատր Արևելքը:

Գ.

ԷՕԶՊԷՔ ԹԱՅԱՐՆԵՐՈՒ ՇՐՋԱՆ

(1385 — 1468)

Ասիական բարբարոսներու երրորդ մեծ հեղեղն ալ, ինչպէս տեսնուեցաւ, Հայաստանէն անցաւ, առաջին երկու քէն աւելի մեծ նախճիրներ գործելով:

Հայաստանի վրայ Մոնկոլներու տիրակալութիւնը վերջ գտած էր ԺԴ դարու կէսերէն սկսեալ, երբ արդէն Հայ Բարձրաւանդակի վրայ կազմուած էին զանազան իշխանութիւններ, Թուրքմէն, Քիւրտ և այլ: Անոնցմէ զօրաւորագոյնն ըլլալ կը թուի Զելայիրեան Շէյխ Օվէյս Պահատուրի (1356—1382) (տես. վերը 132) իշխանութիւնը որ Արևելեան Հայաստանի կը տիրէր և 1358ին Դաւրէժ քաղաքին տիրանալով, զայն մայրաքաղաք դարձուցած էր:

ՈՍԿԷ ՀՈՐԴԱՅԻ ՆՈՐ ԱՐՇԱՒԱՆՔԸ

Մենք տեսանք թէ Դաւրէժը նպատակակէտ մըն էր Հիւսիսի Մոնկոլներուն, Ոսկէ Հորդայի վեհապետներուն համար, որոնք 1262էն սկսեալ Հարաւի Մոնկոլներէն Դաւրէժը և Ատրպատականը գրաւել փորձած էին, երկարատե պատերազմներով և ձախողած:

Իշխանեան պետութեան, Հայաստանը կորսնցնելէն ետք, 1385ին վերջին փորձ մըն ալ ըրաւ Ոսկէ Հորդայի վեհապետը՝ Թոխթամիշ, որ խիստ զօրացած էր 1380ին Մամայի յաղթանակով և 1382ին Մոսկուայի գրաւումով: Այս նպատակով ան 90,000 զօրքով Տերպինտի և Շիրվանի ճամբով կը մտնէ Ատրպատական և պարտութեան կը մատնէ Զէլայիրեան Ղայասէտտին Անմէտ Պահատուր Վելի Ամիրան, (1382—1385 և 1404—1409) և կ'առաջանայ մինչև Դաւրէժ և կը պաշարէ Զէլայիրեաններու հարուստ և ճոխ մայրաքաղաքը, 1385 Յունուար ամսուան սկիզբը:

Պարսիկ պատմիչ, Զէյնէտտին, որդի Համտալլայի, կ'ըսէ թէ Ոսկէ Հորդայի բանակին հրամանատարները, Դաւրէժի Ամիրային խմացուցին որ իրենք պատրաստ են պաշարումը վերցնելու եթէ քաղաքացիները իրրև փրկանք վճարեն 250 ոսկի թուման: Սակայն այս բանակցութիւններուն նպատակն էր քաղաքին պաշտպանները խարխրել և թուլցնել անոնց ղիմադրական ոգին:

Թոխթամիշի զօրքերը անակնկալ յարձակումով մը 6 Յունուար 1385ին քաղաք մտան և ութը օր անխնայ կոտորեցին: ԳեՐԵՑԻՆ և Թալանեցիք քաղաքին անպաշտպան բնակչութիւնը:

Ոսկէ Հորդայի բանակներուն այս արշաւանքին ժամանակ, աւերածութեան ենթարկուեցան Դաւրէժէն զատ նաև Մարաղա, Մարանդ և Նախիջևան քաղաքները իրենց շրջականերով և Սիւնեաց նահանգը: Երկու հայ պատմագիրներ կը նկարագրեն այս արշաւանքը, մին՝ համառօտ և միւսը՝ քիչ մը աւելի ընդարձակ:

Առաջինը՝ Սամուէլ Անեցիի շարունակողը (171), կը գրէ թէ «ի սոյն ամին (1386). Թոխթամիսե Խանն Ղրիմին՝ առաքեաց զօրս ի Պարսիկս, որ եկեալ մտին ի Թաւրեզ՝ Յայսնութեան ճրագալուցին, աւերեցին եւ գերեցին աւելի քան զի (= 20) բիւր (1) զայր եւ զկին, եւ անցին ընդ Նախնուան եւ ընդ Սիւնիս եւ գնացին յաթխարհն իւրեանց»:

Իսկ երկրորդը՝ Թովմա Մեծփեցի (13—14) աւելի յստակ կերպով կ'ըսէ թէ «նախ քան զգալ Թաւուրին ի յաթխարհս մեր, ի 885 (= 1386 Քր. ի) բուականին, բազաւորն հիւսիսոյ Թախթամիսե անուն՝ սերն Ռուսաց եւ Ազախի, որ նստէր ի Սարայ, մերձ ի Ղրիմն, առաքեաց դեսպան առ Ղանն Թաւրիզու, Սուլթան Ահմատ (2) անուն՝ որդի Օսիսին (3) վասըն սիրոյ եւ խաղաղութեան. իսկ նա չար եւ պիղծ գործովն խայսառակեաց զնա: Եւ դեսպանն գնացեալ առ նա՝ պատաստեաց զօժիսն իւր առաջի նորա: Եւ նա բարկութեամբ լցեալ առ ինքն կոչեաց զիսան մի ձանիբէկ անուն եւ ետ բազում զօրս ի ձեռն նորա: Եւ նա դրամբն Ալանաց եւ Գարբանդի, եկեալ ի վերայ նորա: Եւ նա խոյս ետ ի նմանէ եւ եկն յԱսան, եւ անտի գնացեալ ի Պաղտաս: Եւ զօրն հիւսիսոյ պաշարեցին զԹաւրեզ, եւ աւուրս եօթն պատերազմեալ առին զԹաւրեզ, զբազումս սպանին, զբազումս կոպոպսեցին եւ յաւարի առին զամենայն գաւառս նորին: Եւ անտի շուեալ ի Նախնուան քաղաք եւ յամենայն երկիրն Սիւնեաց՝ երկոսասան գաւառս աւերեցին, զբազումս սպանին եւ ԳԵՐԵՑԻՆ: Եւ էին յաւուրս ձմեռայնոյ: Իսկ ի հրամանէն Ասուծոյ, յանկարծակի ձիւն սաստիկ եկն ի վերայ նոցա յաւուր Յայսնութեան Տեառն մերոյ, եւ բազումք զերծան ի գերութենէ նոցին: Եւ զբազում մասն աւարին ի բաց ընկեցեալ՝ գնացին յաթխարհն իւրեանց նոյն ճանապարհաւն, ուստի եկեալ էին անասնաբարոյ ազգրն Թաքաւաց որ Տօրտօզան կոչէին՝ խաղաղութիւն արարեալ երկրին Շամախուոյ, վասնզի բացին զգուռն Ալանաց խաղաղութեամբ ընդդէմ նոցին»:

Ինչպէս կը տեսնուի՝ Թոխթամիշի զօրքերը Ատրպատականէն ԳԵՐԻՎԱՐԱՅ ԵՆ ԱԻՆԼԻ ՔԱՆ 200,000 ՀՈԳԻ, Սամուէլ Անեցիի շարունակողին նշանակած թիւով (4), ինչ որ կը հաստատէ նաև պարսիկ պատմագիր Զէյնէտտինը:

Ոսկէ Հորդայի զօրքերը, բազմաթիւ քաղաքներ աւերել և բիւրաւոր բնակչութիւն ջարդելէ ետք, դաշտային Ղարապաղէն վերցուցած էին մեծ թիւով գերիներ: Վրայ հասած նախախնամական սաստիկ ցուրտի մը և ձիւնի մը շնորհիւ՝ այս գերիները մեծ մասով փրկուեցան և մնացին սահմանը չանցած (հմտ. Թովմա Մեծփեցի, 14 և Սամուէլ Անեցի Շար., 171, Օրմանեան, Ազգապատմ., 1968, Յ. Մանանդեան, ՔՅՆ. Տես. Գ, 335—6):

(1) Այսինքն 200,000 հոգի:
(2) Զէլայիրեան Սուլթան Հիւսէյնի (1374—1382) յաջորդը, որ գահակալած է 1382էն 1410՝ ընդհատումով (1385—1404):
(3) Աւելի ծանօթ Ուլէյս կամ Վելի անունով (+ 1374):
(4) Գիւրահասկնալի է անուստ, որ այս գերիներու մեծամասնութիւնը ամբողջ Հայեր չէին, այլ կային հասե Պարսիկէր, Վրացիք, Աղուանք եւ իսլամ կաթ մը ցեղերէ մարդիկ:

ԼԷՆԿ ԹԻՄՈՒՐԻ ՈՐՇՈՒՌՆԻՔՆԵՐԸ ՀՈՅՈՍՏԱՆԻ ՎՐԱՅ

Ճիշդ Թախթամիշի արշաւանքի օրերուն (1386)՝ Հայաստանի սահմանները կը հասնէր Լէնկ Թիմուր, որ Չինկիզի մեծ կայսրութիւնը վերականգնելու ձեռնարկած էր և կեդր. Ասիան և այլ ընդարձակ տարածութեամբ երկիրներ գրաւելէ և Պարսկաստանը նուաճելէ ետք, Հայաստան հասած էր նոյն 1386ին և անոր սահմաններէն ներս խուժած՝ անարկու բանակով մը: Գրաւուած առաջին վայրերէն մէկը եղաւ՝ Դաւրէժը՝ Հայաստանի և Վրաստանի վրայ գործադրած իր երեք արշաւանքներէն առաջինին իսկ ընթացքին, երբ ինչպէս տեսնուեցաւ, (վերը, 195), իր զօրքերը կը գրաւէն նաև Երնջակի և Շահապօնքի ամրոցները և կ'աւերեն Այրարատեան նահանգին արևելեան մասերը, մինչև Կարբի, Բջնի, Գառնի, Սուրմալի և Կողբ 1386ի աշնան, (Սամուել Աճեցի, 171):

Նոյն տարույ նոյեմբեր 21ին Լէնկ Թիմուր կը գրաւէ նաև Վրաստանի մայրաքաղաքը՝ Թիֆլիսը և «կալեալ զբազաւորն Քագրաս օսնկացոյց եւ զնոցեալ ձմերեաց ի Մուղան եւ ի գալ օարւոյն՝ յաւուրս Աւագ Չասկից (1337 գարուն) ել ի Սիւնից եւ սփռեալ օարածեցաւ» (Սամուել, 171): Լէնկ Թիմուր, Թախթամիշը պատուհասելու համար կ'անցնի նաև Կովկասեան լեռները և կ'արշաւէ Հիւսիսի Քիփչաքներու երկիրը և Հիւսիսային Կովկասը, Աժտերխանը և Ոսկէ Հորդայի խաներու մայրաքաղաքը՝ Սարայը և այլն կը գրաւէ (1393): Յիշատակագիր մը կ'ըսէ թէ «անդ եւս արար օաւս աւեր եւ գերութիւն եւ յաղթեաց նոցա: Քայց եւ ինքն սկարացաւ զաւրաւն ի սովոյ եւ անթիւք պակասեցան ի զաւրաց գոռոզից այնմիկ» (Երեանի Մատենադարանի 1401 թուականով, թ 5435, Մեկնութիւն Կաթողիկէից Թղթոց Սարգիս Շնորհալու ձեռագիրը): Իր անարկու ուժովը անարեկելիէ ետք Քիփչաքները, Պարսկաստանի մէջ ծագած ապստամբութիւն մը զսպելու համար կը դառնայ ետ:

1394ին, ինչպէս յիշուեցաւ, առաւ Պաղտատը, ուր անլուր անգթութեան արարքներ գործեց և վերջ տուաւ Հուլաղուի հիմնած պետութեան, հետզհետէ տիրելէ ետք Պասրայի, Մուսուլի, Մերտինի և Ուրֆայի: Լէնկ Թիմուր իր Բարշաւանքը կատարեց Հայաստանի վրայ, հիւսիսային Միջագետքէն, հոն մըտնելով Աղձնեաց նահանգէն և գրաւելով Ամիթը (= Տիարպէքիբ), Մծբինը, Երզնկան, Աւնիկը և Կարսը (1394), վարուելով բոլոր այս տեղերուն հետ կատարի վայրենիութեամբ:

Յաջորդ տարին (1395), կրկին Տերպենտէն անցաւ Կովկասի լեռները և կրկին մտաւ Քիփչաքի երկիրը ու անցաւ Տօն գետը և յառաջացաւ մինչեւ Մոսկուա, հետապնդելով Թախթամիշը, զոր Թերեք գետին մօտ (1395 Ապրիլ) մեծ պարտութեան մը մատնեց (վերը 201):

Լէնկ Թիմուր 1396ին Սմրղանդ կը դառնայ, Հայաստանին և շրջակայ երկիրներուն կուսակալ նշանակելով իր որդին՝ Միրանշահը, որ նոյն տարին իսկ կ'արշաւէ Գարա Եուսուֆի դէմ և զայն կը հարկադրէ հեռանալ Հայաստանէն և ապաստանիլ Եգիպտոս:

Միրանշահ 1397ին Վանայ լիճի շրջակայքին կուսակալ կը նշանակէ Չաղատա Շէյխ Ահմէտը, որ առնուազն տասը տարի այդ շրջանակին խաղաղութիւնը ապահովեց:

Այս միջոցին Լէնկ Թիմուր Հնդկաստան կ'արշաւէր (1398) և կը դառնար Սմրղանդ (1399), ուրիչ նորէն կը սուրար Արեւմուտք, վասնզի Օսմանցիք գրաւած էին Սերաստիան, Մալաթիան և Երզնկան: 1399—1400ին Լէնկ Թիմուր երրորդ արշաւն ըրաւ Հայաստան ու Վրաստան և ամէն կողմ աւարի ու աւերի մատնեց:

1400ին գրաւեց Սերաստիան, Հալէպը և Դամասկոսը, և առաջ խաղաց մինչև Պաղեստին:

1401ին Մերտինը և Պաղտատը սուրի և հուրի մատնեց՝ իրբև ապրստամբ:

1402ին Օսմանեան իշխանութեան հետ պատերազմի բռնուեցաւ և Ասրաստիան գրաւելէն յետոյ՝ Անկիւրիոյ մէջ ճակատեցաւ Երբտըրքմ Պայազլիտի հետ և զայն գերի բռնեց: 1403ին անգամ մըն ալ արշաւեց Վրաստան, որուն Արևմտեան մասերը և Ափխազիան ալ ենթարկուեցան իր սարսափներուն:

Վրաց Գէորգ Է. թագաւորը (1393—1407) ստիպուեցաւ զլուխ ծռել իր առջև և հաշտութիւն կնքել:

Այսպէս, հին աշխարհը իր ոտքերուն տակ սասանեցնելէ և ապա սարսափի մատնելէ ետք՝ Լէնկ Թիմուր մեռաւ 1405ին, թողով անարկու աշուն մը:

ԼԷՆԿ ԹԻՄՈՒՐԻ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ

Մեր պատմագիրներէն Թովմա Մեծորեցի, որ ժամանակակից էր Լէնկ Թիմուրի, արժանահաւատ է և անոր մասին իր տուած բոլոր տեղեկութիւնները շատ քիչ տարբերութիւն ունին արտաքին պատմիչներէն: Մասնաւորապէս Հայաստանի մէջ Լէնկ Թիմուրի կատարած խժոժութեանց նկարագրութիւնը, զոր ան կու տայ, վաւերական է, քանի որ ան ականատես էր իր պատմածներուն:

Հայաստանի մէջ Լէնկ Թիմուրի կատարած սոսկալի կոտորածներուն, վայրագ սպանութիւններուն և զագանային ու անասնական արարքներուն շատ սեղմ մէկ պատկերը, որ վերը (էջ 193—209) ներկայացուած է, բաւական է ցոյց տալու համար թէ էօզպէք-Թաթարներու այս կատարի առաջնորդին կատարած նուաճումը և իր հրոսներու տիրակալութիւնը թէև բաղադատարար կարճ եղած է տեղութեամբ, սակայն իր հետեանքներովը հանդիսացած է ամէնէն ծանրը և ամէնէն աղէտալին:

Լէնկ Թիմուր Հայաստանի մէջ ուղղակի և իր անմիջական հակակշռին տակ սարսափի իշխանութիւն մը ունեցաւ, որ հազիւ երկու տասնեակ տարիներ տևեց, սակայն իր կատարած քաղաքները և անօրինակ վայրագութիւնները, դժբախտաբար, ընդօրինակուեցան իր մահէն վերջ Հայաստանի մէջ ծնունդ առնող եկուոր և բնիկ իշխանութիւններու կողմէ, որոնց ամէնէն նշանաւորն էր Իսկէնտէր (տես. վերը 216):

Այնպէս որ, իր և իր յաջորդներուն իշխանութիւնը, որ կը տւէր մօտաւորապէս ութսուն տարի (1385—1468), նոյնքան և աւելի դժբախտ շըրջան մը եղաւ Հայաստանի համար, որքան եղած էին Սելջուկներու և Մոնկոլներու տիրապետութեան շրջանները:

Այս շրջանին ալ մեր երկիրին մէջ կը տիրէին նոյն այն դժբախտ պայմանները և անտանելի տառապանքները, որոնք Հայերը կը հարկադրէին հեռանալու գունդագունդ իրենց հայրենի երկիրներէն և երթալ հաստատուելու օտար աշխարհներ: Իսկ անոնք որ կը մնային իրենց հայրենի երկիրին կապուած, անոնք մասամբ կ'այլասերէին և իրենց ազգութենէն կը հեռանային:

ՀԱՅԵՐՈՒ ՔՐԴԱՑՈՒՄԸ

Այսպէս, Լէնկ թիմուրի մահուան յաջորդող խառնակութեան շրջանին, երբ աղէտալի սով մը պատահեցաւ (1431) և «մեռանքից ամենայն մարդիկ բնիկ եւ օտարական» (Թով. Մեծ., 95), բնակիչներէն «ոմանք գծիս իւրեանց» առնելով «դիմեալ գնացին ի հեռաւոր աշխարհս ի յԵրզնկայս եւ ի Խարբերդ եւ ի յԱմիր եւ ի յԱրդնի եւ ի Չուսկաձագ» (ճոյն):

Եւ տեսնելով որ անոնք որ «անտուրուց մնային» մեռանքից ի սասկուքն եւ ուղւոյն եւ ոմանք գնացեալ խառնեցան ի Քուրդն Բաղիբոյ, Մոյ եւ Սասնոյ, վասն աղբաւորութեան եւ սովոյն դառնութեան ելեալ ի հաւասոց դարձան յանհաւատութիւն աւելի քան 4500 ոգի եւ քրտութիւն մեծ եղաւ Ասուծոյ եւ հրեշտակաց եւ մարդկան» (ճոյն):

Ասիկա եղաւ անշուշտ գէշ նախնեաց մը վասնզի եթէ արդէն իսկ նմանողութիւն մը չէր, այդ տկարնոցի Հայերը տագնապի դիմակալելու արիւթիւնը չեն ունեցած և գացած միացած էին Քիւրդերուն, իսլամանալով, և այսպէս իրենց համար ապահովելով շարք մը առաւելութիւններ, որոնց մէջ գլխաւորն զէնք կրելու առաւելութիւնն էր:

Այսպէս, մեծ թիւով Հայեր քրիստոնէութենէն հրաժարելով կ'ստուարացնէին այլակրօն ուրիշ ժողովուրդ մը և Հայերու թիւը կը պակսեցնէին Հայաստանի մէջ:

Նշանակելի է նաև որ այս շրջանին, Քիւրդերը, որոնց բնակավայրը Հայաստանի հարաւակողմը կորդուաց նահանգին մէջ էր, կը թափանցէին դէպի հիւսիս և իբրև ռազմիկ ժողովուրդ՝ տիրապետող դիրք կը գրաւէին և իշխանութիւններ կը կազմէին:

Անոնք՝ որպէս մշակոյթով աւելի ստորին աստիճանի վրայ գտնուող ժողովուրդները, խաղաղ աշխատանքի քիչ սէր ունէին՝ և Մեծն Տիգրանի օրերէն սկսեալ՝ մասնաւորապէս աւազակութեամբ և կողոպուտով կ'ապրէին: Հայաստանի մէջ տարածուելով, իրենց բնական այս ունակութիւններով նեղեցին Հայերը, որոնք կը տառապէին անոնց դրացնութենէն և կը հեռանային:

ՕՏԱՐ ՏԵՂԵՐՈՒ ՆԵՐՊԱՂԹԸ

Հայաստանի բնակչութեան զուտ հայեցի և քրիստոնեայ նկարագիրը խաթարեցին նաև, ինչպէս Մոնկոլներու շրջանին, նոյնպէս նաև Էօզպէք-Թաթարներու տիրապետութեան ատեն, այն գաղթաշարժերը՝ զորս կը կատարէին կեդր. Ասիոյ խաշնարած ցեղերը: Ասոնք մասնաւորապէս արօտատեղիներ կ'որոնէին իրենց արջառներուն և գրաստներուն համար, և Հայաստանի մէջ կը գտնէին անոնց ընտրելագոյնները:

Հետևաբար այս շրջանին ևս, ինչպէս յիշատակուեցաւ, շարունակ այլացեղ ժողովուրդներ (վերք, 193) մեծ մասամբ ծագումով կեդրոնական Ասիոյ թուրքերէն եկած հաստատուած էին Հայաստանի մէջ:

Այսպէս, Հայերէն դատարկացած Հայաստանի Արևելեան մասը տեղաւորուած էին Պարսիկները և Արևմտեան կողմը՝ թուրքմէնները:

Էօզպէք-Թաթարներու արշաւանքին ութսունամեայ (1385—1468) շըրջանին այս ներգաղթող բարբարոսները ոտնակոխ և տակնուվրայ ըրին երկիրը, և անհանգիստ խաղաղ բնակչութիւնը:

Լէնկ թիմուրի Հայաստանի վրայ գործադրած երեք աղէտալի արշաւանքներէն ետք, ստեղծուած սոսկալի խառնակութիւնը երկիրը բոլորովին դժբախտ կացութեան մը մատնեց:

Էօզպէք-Թաթարները, հակառակ անոր որ իրենց ցեղակից Սելջուկները և Մոնկոլները ըրած էին ինչ որ պէտք էր Հայերու թիւը նուազեցնելու համար և արդէն հասած էին իրենց նպատակին, քրիստոնեայ բնակչութիւնը ա'ւ աւելի պակսեցնելու համար՝ իրենց նախորդներուն կիրարկած մեթոտները իրենք ևս շարունակեցին:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՅ ԻՆՎԱԶՈՒԹԵԱՆ ԶԳԱԼԱՊԷՍ ՆՈՒԱԶՈՒՄԸ

Մասնաւորապէս Հայաստանի Հայ բնակչութեան նուազումը թոխթամիշի և Լէնկ թիմուրի արշաւանքներէն (1385—1386) և աւերածութիւններէն յետոյ կը հաստատէ կլավիխոյ իր Ուղեգրութեան մէջ: Ան իբրև դեսպան Սպանիոյ Հենրի Գ. Թագաւորին՝ Սմրղանդ գացած է 1404ին՝ և այս առթիւ անցած՝ Հայաստանէն, Տրապիզոն-Երզնկա-Կարին-Սուրմալու-Պայազիտ-Մակու-Խոյ ուղեգիծով Դաւրէժ երթալով և դարձին Խոյ-Ալաշկերտ-Աւնիկ-Թորթում-Սպեր գիծով հասնելով Տրապիզոնի նաւահանգիստը:

Կլավիխոյի վկայութեամբ «Սուրմարիի բնակչութեան ստուար մեծամասնութիւնը նախապէս եղեր են Հայեր...: Բայց վերջին տարիներս օտս քրիստոնեաներ տեղահանուած են այս տեղէն եւ իսլամներն եկած հաստատուած են անոնց տեղը... Սուրմարիի մէջ տակաւին կը տեսնուին կարգ մը աչքառու եւ գեղեցիկ տներ» (Ուղեգրութիւններ, հտ. Ա. 109):

Նոյն դեսպանը կը հաստատէ թէ տեսած է որ թոխթամիշ երբ հասած է Ատրպատական և գրաւած Դաւրէժը, և վերին Հայաստանի բոլոր շրջանները,

կողոպտած է շատ մը քաղաքներ, աւերած՝ բազում բերդեր և իր բանակները քարուքանդ ըրած են զիւղեր, ինչպէս տեսած են ինքն եւ իրեն ընկերացողները երբ հկած են Սուրմարի քաղաքը: Նոյն վիճակին մատնուած էին Սիսականի շրջանին զխաւոր քաղաքը, ինչպէս նաեւ Հայաստանի միւս մասերը (Ուղեգրութիւն, Ա. 154):

Ան կը պատմէ նաեւ թէ անցած են երկու օրեր բոլորովին անբնակ երկիրներէ: Հայաստանի այս մասին մէջ, որ Նոյն Ալաշկերտ կը տարածուի, բնակչութեան բացակայութեան պատճառն այն է, որ քրիստոնեաները կորուսած են իրենց իսլամութիւնը ամբողջ Մեծ Հայաստանի մէջ. քաղաքացիական կռիւներու հետեւանով, որ վերջերս տեղի ունեցած է արքայական երեք եղբայրներու միջեւ» (Նոյն, էջ 138):

Եւ ինչպէս Կլավիսո կը բացատրէ երևոյթը՝ «իսլամները եկեր եւ գրաւեր էին ամբողջ Հայաստանը, որովհետեւ երբ անոնք տիրապետեցին քաղաքներուն, մեծուցեցին էին մեծ մասով քրիստոնեայ Հայերը, որոնք բնիկներ էին, եւ յետոյ գրուեցին էին անոնց տեղերը» (Ուղեգրութիւններ, Ա. հտ. 139):

Այսպէս, Լէնկ թիմուրի շրջանին, Հայաստանի մէջ, Հայ ժողովուրդին համեմատութիւնը այլացեղ և այլակրօն ժողովուրդներու հետ, մեծապէս կը փոխուէր և Հայերը փոքրամասնութիւն կը դառնային, ոչ թէ միայն Հայերու հաւատափոխութեամբ, որ ըստ արևելեան ըմբռնումներու, նաև ազգափոխութեան կը վերածուէր, — քանի հայը իսլամանալով կը դադրէր հայ ըլլալէ և կը դառնար թուրք կամ ֆիւրդ: Այս կերպով կը փոխուէր բնակչութեան բաղկացութիւնը:

ԲՆԱԿՉՈՒԹԻՒՆ ՏԵՂԱՓՈՒՆՈՒԹԻՒՆԸ

Ուրիշ կերպով ալ այս փոփոխութիւնը կը շեշտուէր, վասնզի Լէնկ թիմուրի արշաւանքներուն ժամանակ, Հայաստանի բնակչութեան բաղկացուցիչ տարրերուն կազմութեան մէջ տեղի կ'ունենային նոր փոփոխութիւններ, իբրև հետևանք էօզպէք թաթարներու կիրարկած մէկ ուրիշ միջոցին, որ էր բնակչութեան զանգուածային տեղափոխութիւնը տեղէ տեղ:

Ինչպէս ծանօթ է, էօզպէք թաթարները անթիւ և անհամար գերիներ տարած են Կեդր. Ասիա և մասնաւորապէս Սմրղանդ:

Իսկ անոնց տեղ միևնոյն ժամանակ տեղափոխած են թուրք ցեղեր, Նօրասանէն՝ Ղարապաղ ուր վերաշինած են — երբեմն կործանած — Բայլական քաղաքը (Յ. Մանանդեան, ՔՆՆ. Տես., Գ. 359): Ըստ Լպն Արաբչահի, Լէնկ թիմուրի սովորութիւնն էր փոխել զօրքին և ժողովուրդին բնակչութեան վայրերը (Յ. Մանանդեան, նոյն):

Լպն Արաբչահ կ'ըսէ թէ «երբ ան կը տիրէր որեւէ քաղաքի մը՝ անպատճառ զօրքին մէկ մասը հոն կը հաստատէր եւ այդ երկիրին մէջ կը բռնուէր, իսկ այդ աշխարհի մարդոց մէկ մասը կը փոխադրէր եւ կը բնակեցնէր ուրիշ երկրի մէջ, արեւելեան բնակիչները կը տանէր արեւմուտք, եւ արեւմտեան ժողովուրդները՝ արեւելք, հարաւայիկները՝ հիւսիս եւ հիւսիսայիկները՝ հարաւ» (Լպն Արաբչահ, էջ 189, Յ. Մանանդեան, ՔՆՆ. Տես., Գ. 359—360):

ԼԵՆԿԻ ՏԱՐՈՒՄԻ ԳԵՐՆԵՐ

Այս տեղափոխութեանց մաս կը կազմէին նաև գերեզմարութիւնները, զորս այս ասիական բարբարոս ժողովուրդները կը գործադրէին նուաճուած երկիրներու բնակչութիւնը իբրև պատերազմի աւար գերի տանելով իրենց հեռաւոր երկիրները:

Այսպէս, շրջանին սկիզբը, էօզպէք թաթարներու Կեդր. Ասիայէն Հայաստան հասնելէն առաջ, Մոնկոլ կայսրութեան հեռաւոր հիւսիսի ճիւղէն, Ոսկէ Հորդայի վեհապետը՝ թոխթամիշ Նան, երբ 1385ին Հայաստան արշաւեց հիւսիսէն և զրաւեց Դաւրէժը, աւերեց Մարաղան, Մարանդ և Նախիջեան քաղաքները և Սիւնեաց նահանգը, իր մոնկոլածին զօրքերը զբազումս սպանին եւ ԳԵՐՆԵՐՆ» (Թովմ. Մեծ. 14):

Սակայն, ինչպէս յիշուեցաւ, սոստկաշունչ ձմեռուան շնորհիւ այդ 200,000 գերիներուն եթէ ոչ ամբողջը, գէթ մեծագոյն մասը փրկուեցաւ:

Նոյն տարին (1386), Լէնկ թիմուր իր առաջին արշաւանքը կը կատարէ դէպի Ատրպատական և կը զրաւէ Դաւրէժը և անկէ կ'անցնի Վրաստան, կ'առաջանայ մինչև Թիֆլիս, ի մէջ այլոց կը զրաւէ Սիւնիքի երկրակ և Շահապօնք ամրոցները և կ'աւերէ Այրարատեան նահանգին արեւմտեան կողմերը, մինչև Կարբի, Բջնի, Գառնի, Սուրմարի և Կողբ:

Իսկ Վրաստանի մայրաքաղաքը, Թիֆլիս կը զրաւուի 21 Նոյեմ. 1386ին (վերը, 196—7): Անտարակուսելի է գրեթէ, որ Լէնկ թիմուրի զօրքերը, բոլոր այս վայրերուն մէջ գերիներ առած են, ինչպէս Թովմա Մեծփեցի (17—18), Սուրմարիի գրաւման առթիւ որոշապէս կ'ըսէ. «ԳԵՐՆԵՐՆ ԳՔԱՂԱՖՆ ԵՎ զԱՄԵՆԱՅԻՆ ԵՐՉԱԿԱՅ զԵՂՈՐԱՅՈՒՆ»:

Նոյնպէս Այրարատեան նահանգին Կարբի և Կոտայք գաւառներու նուաճումը պատմած ատեն կ'ըսէ թէ. «եսուրեալ [= պաշարեալ] զամուրն Բջնոյն քառ զնա եւ սպան զեպիսկոպոս աշխարհին Տեր Վանական... Եւ զայլ ամենայն բազմութիւն հաւասացելոց շարչարէին տանջուած, սովով, սրով, ԳԵՐՆԵՐՆԱՄՔ անտանելի շարչարանոց եւ անագոյն բարուք, անմարդածայն արարին զամենայն գաւառն Հայոց» (Թովմ. Մեծ. 13—14): ... Եւ առեալ զառ եւ զաւար եւ զԳԵՐՆԵՐՆ անթիւ, զոր ոչ ոք կարէ նառել զաղէտն եւ դառնութիւն մերոյ ազգին»: (Թովմա Մեծփեցի, 18—19):

Իսկ Թիֆլիսի գրաւումին վրայ խօսած ատեն կ'ըսէ թէ «եսա զնա եւ գերեաց անթիւս եւ անհամար» (Թովմ. Մեծ, 19), շարժածներէն զատ, որոնք աւելի էին քան ողջ մնացողները (վերը, 197):

Վրաց Բագարատ թագաւորը կ'իսլամացնէ և իր հետը կը տանի Մուղան: Իրիզոր իլաթեցիի համաձայն (վերը 198)՝ Հայաստանի իշխաններէն շատերն ալ գերի տարած է:

1387 Սեպտեմբեր 5ին երբ Վանը զրաւեց, «հրաման եղեւ ի շար բրնձաւորէն զկանայս եւ զմանկունս առնուլ ի ԳԵՐՆԵՐՆԵՐՆ ԵՎ զհաւասացեալս եւ զանհաւաստ ի բերդէն ի վայր ընկեցուլ» (Թովմա Մեծ. 30):

Թովմա Մեծփեցի Հայաստանի վրայ Լէնկ թիմուրի առաջին արշաւին պատմութիւնը կը վերջացնէ գրելով թէ «երբեալ զարձեալ ուստի եկեալ եր

գերութեամբ եւ աւարաւ» (վերը՝ 199-200) և կ'աւաղէ երկիրին աւերումը՝ գոչե-
լով. «Աւաղ եւ եղուկ ամենայն Հայոցս զի աւերեցաւ ամենայն երկիրս...»
չարչարանօք, սպանմամբ եւ Գեորգի ԹեմաՄար (Թով. Մեծ. 32 և վերը 200):

1395ին իր Բ. արշաւանքին ատեն Լէնկ թիմուրի զօրքերը գրաւեցին
Հիւսիսային Միջագետքը և Ամիթը (Տիարպէթիր) և «մեծամեծսն հրով եւ
սրով անասելի եւ անպատելի շարչարանօք սպանին եւ զփոռուցն զայր եւ
զկին Գեորգիին զամենայն յաօխարհս իւրեանց» (Թով. Մեծութեցի 45) և
աւերեց Մերտինը, «աւերեաց զաղաքն եւ հնգհասասն զիւղ ուղղափառ
եւ հօւարիս քրիստոնեայս Գեորգիս 3000 ճոնն եւ ԱՅԼՔՆ ԱՄԵՆԱՅՆ 7500
ԱՄԵՆԵՔԻԱՆ ԳԵՐՈՅՅԱՆ...» (Թովմա Մեծութեցի 45):

Ասոնց հետ նաև Մերտինի մերձաւոր չորս գիւղերը(1) Արևորդի կու-
պաշտներու՝ հաւանօրէն հայազգի, կործանեց և զերի տարաւ (վերը 201):
Թովմա Մեծութեցի ապա նկարագրած է Երզնկայի, Բասենի, Աւնիկ ամրոցի,
Սուրմարիի, Կողբի, Արճէշի մէջ Լէնկ թիմուրին նախահրշիջը, բայց զերե-
վարութեան խօսք չ'ընեց, այլ ընդհակառակը, «Ողորմութեամբն Աստուծոյ զե-
րին ազատեցաւ ի ձեռանց նոցին» կը գրէ, առանց ըսելու թէ ի՞նչպէս:

Միայն, ինչպէս վերը (201) պատմուեցաւ, Լէնկ թիմուրի բացակայու-
թեան երբ Գարագոյունլու Գարա Եոսուֆ և Բաղէշի Իպրահիմ Ամիրա զե-
նակցարար կը յարձակին Լէնկ թիմուրի Արճէշի Սահանդ իշխանին և Ոստանի
Եղտին Գուրդ Ամիրային վրայ և Եղտին կը համակերպի հաշտութիւն կնքե-
լու, Աթալմիշ Բասենի Թաթար իշխանը «Գեորգիս 2ԳԻՒՂՆ Աղի ի մուսա ա-
րեւուն, եւ դարձաւ ի բնակութիւն իւր» (Թ. Մեծ., 48):

Տեղական այդ խլրտող իշխանները սահմուկեցան, երբ 1396ին Լէնկ թի-
մուր վերերեւցաւ Հայաստանի մէջ, Մեծութեցի կ'ըսէ (էջ 48), թէ «աստ եր
սեսանել զաղէս սարակուսանաց եւ զան եւ զերկիւղ անօրինաց, զի 15.000
մարդ յերիւստ գեղ հասեալ, մեր փախուցեալ՝ ի լեռն եւ ի ձորս դիմե-
ցաւ: Եւ զիսացեալ անօրինացն՝ 12 օր զլեռն օրջապատեալ իբրեւ զանա-
սուկս երեոց որսացին եւ կալան զամենեսին. զոմանս սպանին, զոմանս
Գեորգիին եւ զաօխարհս մեր հրոյ նարակ ետուն»:

1399ին, Վրաստանի վրայ արշաւած ատեն, առած է աւելի քան 60,000
զերիններ, (վերը, 203-4), որոնք անշուշտ միայն Վրացիներ չէին, վասնզի
Վրաստանի մէջ կ'ապրէին մեծ թիւով Հայեր ալ: Տեսանք (էջ 204) որ յիշա-
տակագիրը կ'ըսէր թէ «արս կոսորեաց, ԶՈՐՈՑ ԶԿԱՆԱՅՍ ԵՒ ԶՏՂԱՅՍ ԳԵՐԻ
ԽԱՂԱՑՈՑ, ԱՆԹԻՒՍ ԵՒ ԱՆՀԱՄԱՐՍ»: Ասոնք «հետիոսն ցանէին» (վերը, 204):

1400ին, երբ Սուլթան Պայազիտի դէմ պատերազմի սկսաւ, առաջին
վայրը որ գրաւեց՝ Սերաստիան էր (վերը՝ 204), ուր իր ուրիշ անողորմ ան-
գըթութեանց կարգին «հրամանն» տայ «զօրաց իւրոց զի ԶԱՂՔԱՍՍՆ ԳԵՐԻ
առցին եւ զմեծասունսն շարչարեցին եւ զբազուն զանսն նոցա առցին...»:
(Թ. Մեծ., 65):

(1) Թովմա Մեծութեցի (45) անուններ կու տայ այդ գիւղերուն, որոնք են ԵՕԼ, ԵՐՄ-
ՐԱԽ, ՍԱՇԱՐԻ ԵՒ ՄԱՐԱՍԻ: Պատմագիրը կ'ըսէ թէ այդ արեւորդիներ «դարձեալ Սա-
տուցայի հետիւօք բազմացան ի Մերտին եւ ի Ամիթ»:

1402ին, երբ Լէնկիւրի ճակատամարտը չահեցաւ, կոխտեց բոլոր Փոքր
Ասիան և «Գեորգի ԷԱՌ անթիւ քան զասեղս երկնից եւ քան զաւազ ծովոյ»,
մինչ զի 60,000 տուն Ղարա Թաթար անուն ամբ եւ որդովք ի Խորասան
Գեորգի գնաց» (Թ. Մեծ, էջ 66 կամ վերը, 205):

Նոյնը ըրաւ 1405ին նաև Վասպուրականի մէջ, ուր «յղեաց զօրս բա-
զումս, ի վերին կողմանէ եւ ըմբռնեալ առին զամենայն բազմութիւն քրիս-
տոնեական զնոցին, զմեծամեծսն սպանանէին եւ զփոռուցն Գեորգի ԱՌԵԱԼ
ՏԱՆԷԻՆ ԱԻՆԷԻ ՔԱՆ զ60,000 ոգի»: Վրաստանը հուրի, սուրի և աւերումի
մատենիէ վերջ՝ «զգերիսն առեալ հասուցին յաօխարհս մեր մերկ եւ բոկիկ,
ֆաղցած եւ ծարաւած, ամէն հինգ Չաղաթայ 20 գերի ունելով» (Թով. Մեծ., 67):

Մեծութեցի այս առթիւ կ'ըսէ թէ «բազում այն եր որ ի նանապարհին
մեռանէին, եւ նոքա քան առեալ ջախջախեին զզլուխս նոցա, զի մի կեն-
դանի մնասեցն եւ ինքեանք թողեալ գնացին ի նանապարհն իւրեանց: Զոր
սեսաք աջօք մերովք եւ լուսեք եւ վայ եւ եղուկն բարձրացաւ ի վերայ
քրիստոնէից ազգիս, սեսանեաք ԶԳԵՐԻՍՆ եւ օգնել ոչ կարեաք, այլ հեղձա-
մրդձուկ լեալ: ուրով եւ լալով խոյս տուեալ փախչեաք ի նոցանէ» (Թ.
Մեծութեցի, 67):

Եւ ի վերջոյ կ'աւելցնէ թէ «առեալ գնացին ի Խորասան» (Թովմա Մե-
ծութեցի, 67 և վերը՝ 205):

Լէնկ թիմուրի ԵՏԳ ԳԵՐԻՎԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Լէնկ թիմուրի մահէն (1405) ետք, Հայաստանի մէջ ստեղծուեցաւ տար-
բեր կացութիւն: Էջօպէք Թաթար աշխարհակալին ուժին առջեւ ընկճուած իշ-
խանաւորները ամէնքն ալ վերստին իրենց կորուսած երկիրներուն վերատի-
րանալու փորձ ըրին:

Ասոնցմէ ամէնէն երեւելին Գարա Եոսուֆ քիւրտը, որ Հայաստանէն
փախած և Եգիպտոս ապաստանած էր, յաջողեցաւ վերականգնել իր պետու-
թիւնը եւ կրկին տիրապետել Հայաստանի մեծագոյն մասին, ինչպէս նաև
հիւսիսային Միջագետքի, Ատրպատականի եւ Իրազի:

Ան պարտաւորուեցաւ սակայն պայքարել Լէնկ թիմուրի որդւոյն եւ յա-
ջորդին Շահ-Ռուխի դէմ. մասնաւորապէս Եոսուֆի որդին՝ Իսկէնտէր, որ
«Շահի Արմեն» տիրողսր կը գործածէր, 1421էն 1437, 17 տարի կոռւած է
անընկճելի կորովով մը, ո՛չ միայն Շահ-Ռուխի, այլ նաև Ազգոյունլու Օս-
մանի կամ Օթմանի դէմ:

Այս երկարատեւ ու վայրագ պատերազմներուն միջոցին, բազմաթիւ Հա-
յեր հեռացած են Հայաստանէն՝ չկրնալով տոկալ շարունակուող ազէտներուն,
որոնցմէ մէկն ալ զերեվարութիւնն էր: Այսպէս, կը յիշուի (Թ. Մեծ., 91)
որ Շահ-Ռուխ իր հօրը պէս զերիներ տարած է Հայաստանէն՝ Խորասան թե-
րեւս նոյն այն նպատակով որ իր հօրն ալ էր:

Բայց իր հակառակորդը՝ Գարա Եոսուֆ 1418ին՝ կը տեսնենք որ Վրաս-
տանի վրայ կը յարձակի եւ ինքն ալ զերիններ կ'առնէ: Եւ որովհետեւ Եոս-
ուֆ իր առած զերինները ուրիշ տեղ փոխադրելու մէջ իրեն ի նպաստ նպա-

տակ մը չէր կրնար հետապնդել, ուստի գերեզմանները միջոց մը կ'ընէ դրամ հայթայթելու կամ կողոպուտի:

Երբ կը տեսնէ որ Քրիստոնեաները փութաջան են իրենց հաւատակից գերիները ազատելու, փրկանք տալով՝ Վրաստան զգամեայն աշխարհն գերի առեալ զկիսն եւ զսղայ՝ գերութեամբ լցին զամենայն աշխարհն Հայկազեան սեռի» (Թով, Մեծ., 75): Հայերը անոնց ողբագին վիճակը, «զկսկիծ լալոյ եւ ողբոյ հարցն եւ մարցն, որդւոցն եւ դստերացն» տեսնելով, կը յուզուէին, եւ զանոնք ազատելու համար ամէն զոհողութիւն կ'ընէին, վասնզի «եսեւանողքն ոչ կարէին ժուծկալել, կանայք զգարդարանս իւրեանց կողոպտեին, արք՝ զանասունս, քահանայք եւ կրօնաւորք զաղփասութիւնս իւրեանց ցուցին ում ոչխարիկ եւ ում տուարիկ կայր՝ օայիսն եւ գնէին: Եւ տեսեալ անօրինացն զյօժարութիւն ցոցին՝ զամեն գերին հանցցին ի 10 000 եւ ի 20,000. մինչ զի քահանայի միոջ յԱրմէս եւ յԱրմէս երկերիւր երեսուն հազար դահեկան գնէին» (Թով. Մեծ., 78):

Ուրեմն գերիները կը շահագործուէին եւ դրամ ձեռք բերելու իրրեւ միջոց կը ծառայէին:

Ապահովաբար, նոյն չարաշահութեան նպատակով մեծ թիւով Գերիներ վերցուցած է Արծկէն եւ Վանէն՝ 1430 Մայիսին՝ Իսկէնտէր, Եոսուֆի որդին (Թով. Մեծ. 93): Չէ յիշատակուած թէ Իսկէնտէր ո՞ւր տարած է զանոնք:

Իսկ արեւմուտքէն, այսինքն Սիրաստիայէն, Տիվրիկէն եւ Խարբերդէն վերցուցած իր բազմաթիւ գերիները փոխադրած է Այրարատ եւ Սիւնիք, (Թով. Մեծ. 104), թերեւ իր հպատակներուն թիւը շատցնելու համար, կամ թերեւ անոնց ազատագրութեան համար փրկագին վճարողներ ակնկալելով:

Գերեզմանները իրրեւ տեսակ մը հարկապահանջութիւն, գործադրուած են Իսկէնտէրի և Շահ-Ռուխի պատերազմներուն միջոցին տեղացի բռնակալ տիրապետներէն ևս: Այս մարզին մէջ նշանաւոր են Ամուկի տէր Փիր Ալի և իր մարդիկը. որոնց անզգամութիւնները թուած ատեն՝ Թովմա Մեծոփեցի (111) կ'ըսէ թէ «զամենայն գաւառս այնքան կողոպտեցին եւ ի յրնչից մերկացուցին մինչ զի ամենայն քրիստոնեայք որ այժմ կան մեծամեծք եւ փոքուցք խոթին զինքեանս եւ ոչ ինչ համարին, առանց ամօթոյ խոտով ծածկեն զինքեանս, եւ մերկ եւ բոկիկ օրջին իբրեւ զանասունս:

Եւ զկանայս հաւասարելոցն որք մտեալ էին ի կղզին Լիմն կոչեցեալ, աւելի քան զերկու եւ զերեք հարիւր քանկաց վաճառեաց ի վերայ աղփասացն մերոց որ մին դրամի տէր ոչ գոյր: Եւ այն իբխանն որ կործանեաց զաշխարհս մեր՝ այժմ տէր եւ իբխան է կարգեալ ի վերայ աշխարհիս մեր, վասն մեղաց մերոց պատուհասի եւ ի բարկութեան Աստուծոյ. եւ այժմ ձգեալ է զամենայն հաւասարեալս ի ներոյ հարկապահանջութեան՝ մինչ զի ամենայն մարդազուլս 40 քանկայ առնուն թո՛ղ, զբահայ (1) եւ զարեք (2) ի ծերոց եւ ի տղայոց, յորոց եւ յայրեաց, ի կուրաց, յաղփասաց եւ ի

(1) Արմենաց օստանդըր այսպէս կը կոչուէր ըստ Շահնազարեանի: (Թ. Մեծ. 134):
(2) Չորրորդ մասն երկիրն բերեալն:

ծեանկաց: Եւ ամենեքեան կենդանի մեռեալք եւ սովեալ կան»: (Թ. Մեծ. 111):

Այս մշտատեւ կռիւի և կողոպուտներու ու կեղեքումներու աղէտալի ժամանակամիջոցը վերջ կը գտնէ Իսկէնտէրի մահով (1435):

ՋԻՉԱՆ ԵՈՂԻ ԳԵՐԵԿՎԱՐՈՒԹՅՆՆԵՐԸ

Իր որդին Ջիհան Շահ (1437—1467) կը շարունակէ իր հօրը նախնիները, մինչեւ որ կը ճանչնայ Շահ-Ռուխի գերիշխանութիւնը և Շահ-Ռուխ փոխադարձաբար կը ճանչնայ անոր իշխանութիւնը իրրեւ Հայոց թագաւոր (Շահի Արմէն) և աւատապետ բողոքաթիւ ամիրաներու, որոնք Հայաստանի մէջ հաստատուած էին:

Այս ժամանակամիջոցին (1440) Ջիհան Շահ ալ գործադրած է գերեզմանութիւն մը (Թովմա Մեծոփեցի, 122), որ գուցէ նոյնպէս դրամ հայթայթելու նպատակով կատարած է:

Պատմագիրը դառնութեամբ կը յայտնէ թէ «Երկիր եւ աշխարհ ամենայն լցաւ գերեզմ, լալով, սգով եւ կոծով, մանաւանդ միջասահման գաւառս մեր հայրենի, զի ամենեքեան փախուցեալք էին եւ անդ երթեալք, այնպիսի փորձանաց եւ որոգայթից դիպեցան»:

Եւ քիչ յետոյ կը յարէ «ի քաղաքիս մեր տեսաք զի ամենայն գերին ի 1000 քանկայ վաճառէին եւ այնքան յաղփասութիւն անկեալ կամք ամենայն ազգս, քաղաք եւ գիւղ, վանք եւ ագարակ զի մին քաղաք եւ մին գիւղ գերի գնել ոչ կարէ վասն դառն աղփասութեան տառապանաց այլ սուգ եւ ողբ ի բերան առեալ՝ աղիողորմ դառնութեամբ եւ լալագին հեծեծանօք լամք եւ ողբամք զկորուստ մեր...» (Թ. Մեծոփեցի, էջ 122):

Բարերախտաբար Ջիհան Շահ — Շահ Ռուխ հասկացողութիւնը գէթ ժամանակաւոր կերպով վերջ կու տար պատերազմներուն և գերեզմանութիւններուն, որոնք կը լիցնեն այս ասիական բարբարոսներու շրջանը:

ՏՈՒՐԳԵՐ ԵՒ ՀԱՐԿԵՐ

Էօզպէթ Թաթարները՝ ինչպէս կը տեսնուի՝ իրրեւ չարագործ ոչինչով պակաս են զիրենք կանխող Սելջուկներէն և Մոնղոլներէն: Ասոնք ևս գործադրած են բոլոր կեղեքումները և չարիքները, զորս նախորդները հասցուցած էին Հայերուն, բացի մէկէն: Որքան որ կարելի է հետեւցնել ժամանակակից պատմիչներու գրածներէն՝ Էօզպէթ Թաթարները «արեան տուրք» չեն պահանջած Հայերէն, զինուորական աջակցութեան անուան տակ:

Տեսանք քիչ վերը որ Թաթարները, ինչպէս և իրենց ստորագանները, թէ՛ տասանորդը և թէ՛ քառորդը տուրք կը ստանային, ո՛վ գիտէ ի՞նչ եղանակով և ի՞նչ կեղեքումներով, ինչպէս կ'ակնարկէ Թովմա Մեծոփեցի (111): Վասնզի, ինչպէս յայտնի է, հարկապահանջութիւնը իրենց համար խիստ կենսական էր և անկէ բնաւ չէին կրնար հրաժարիլ: Եւ ի գործ կը դնէին ասիկա՝ ապահովաբար աւելի գէշ պայմաններու մէջ, առանց որեւէ օրէնքի, քրտանաճօրէն: Եւ ինչպէս ըսի (վերջ՝ 207), յիշատակարաններ կը վկայեն թէ

տուրքերով չափազանց կեղեքուած էր Հայաստանի բնակչութիւնը, նոյնքան և աւելի սաստիկ քան Մոնկոլներու շրջանին, ուր գոնէ օրէնք մը և մարդահամար մը կամ վիճակագրութիւն մը, աւելի կամ նուազ խղճամտութեամբ նկատի առնուելով, հիմ կը ծառայէր հարկապահանջութեան:

Թովմա Մեծոփեցի (73) կը պատմէ թէ Ջելայիրեան Ղայասէտտին Ահմէտ Պահատուր (1382-1386 և 1404—1409), Ատրպատականի Սուլթանը, Լէնկ Թիմուրի մտնէն վերջ, երկրորդ անգամ իշխանութեան գալէն ետք, «եղեւ ի նոյն ժամանակս խաղաղութիւն խնամօքն Ասուծոյ ամենայն աշխարհիս Վրաց եւ Աղվանից, եւ շինութիւն ամենայն աշխարհիս, մինչ զի յԱրեւելու մինչ ի գաւառն Այրարատեան մարդիկ ի յաւեր ոչ բնակէին, այլ ի շինս բնակէին եւ ԹէՊէՏ ՀԱՐԿԱՊԱՀԱՆՋՈՒԹԻՒՆՆ ԲԱԶՈՒՄ եր, սակայն խաղաղութիւնն առանց խռովութեան եր: Եւ ծաղկեալ էին եկեղեցիք քանանայիւք եւ սարկաւազօք, եւ մարդիկ որք յաւուրս Չաղաթաին ի հաւասոց ուրացեալք էին, եկին ի հաւասս...»

1449ին «ի քաղաւորութեան Ջրհանչին, որ եր որդի ՈւսուՅին եւ եղբայր Սփանարին՝ որ զիբեաց երկու քաղաւորութեան Հայոց եւ Ասորոց եւ եր խաղաղասեր, բայց ՀԱՐԿԱՊԱՀԱՆՋՈՒԹԻՒՆ ԲՈՒՌՆ ԷՐ ի վերայ քրիստոնէից» (Մայր Յուցակ Վենետիկի Մխիթարեանց, էջ 691):

Ուրեմն, որքան ալ կացութիւնը երբեմն բարելաւուէր և տանելի պայմաններ ստեղծուէին, դարձեալ հարկապահանջութիւնը կը մնար «բազում» և «բուռն»:

ԱՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԵՒ ԱՆԼՈՒՐ ԱՆԳՔՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Իսկ աւերածութիւնները, զորս այնքան սաստկութեամբ գործադրած էին Մոնկոլները, շարունակուած են նաև Լէնկ Թիմուրի երեք արշաւանքներուն ատեն, ինչպէս նաև անոր յաջորդող ժամանակաշրջանին (վերջ, 199—200): Յագուրդ տալով իրենց բնազդին, այս ասլական բարբարոսները իրենց ոտք կոխած տեղը քանդելու մղուած են:

Թովմա Մեծոփեցիի և Սամուէլ Անեցիի շարունակողին տուած տեղեկութիւններէն զատ կան բազմաթիւ հայ ձեռագիրներու յիշատակարանները, որոնք կը հաստատեն այս հրէշին գործած աւերածութիւնները: Ուշագրաւ են մասնաւորապէս Երևանի Մատենադարանին (թիւ 5135) և Երուսաղէմի վանքին (թ. 1801) ձեռագիրները (վերջինը անտիպ), որոնք բաւական յաւելուածական տեղեկութիւններ կու տան: Առաջին ձեռագիրէն գրիչը կ'ըսէ թէ Լէնկ Թիմուր 1385ին, «ել ի վերայ Պարսից աշխարհին եւ աւերեալ գերեաց զՊարոկասսան եւ Հայաստան գամս Բ (2), մինչեւ ի յաւարս ՊԱԶ (==1387) ամի, յորում եղեն ցաւ աւերք, արեանց բազմաց հեղումն, եւ սովք եւ սասանութիւնք անթիւք: Եւ դարձեալ ի ՊԵԲ (==1393), ամին ել եւ էջ ի Բաբելոն եւ աւերեալ գամենայն Ասորեստան, ել յերկիրս Հայոց, կրկին աւերմամբ եւ գերելով անց ընդ Պահակն Հոնաց եւ գնաց բարկութեամբ ի վե-

րայ արեային Հոնաց եւ անդ եւս արար ցաւ աւեր եւ գերութիւն եւ յաղթեաց նոցա:

Յիշատակարանը Լէնկ Թիմուրի դէպի ուրիշ վայրեր արշաւանքները պատմելէ յետոյ կ'ըսէ՝ «դարձեալ ել երրորդ անգամ անթիւ զաւրաւք բազմութեամբ, առաւել քան զառաջինն եւ զերկրորդն» և կը պատմէ թէ ճիշդ եօթն ամիս ւտեալ բազում ամրոցս, եւ սպան զբազումս ի նոցանք, մինչ գրեթէ զամենայն արս կոտորեաց, զորոց զկանայսն եւ զսղայս գերի խաղացոյց, անթիւս եւ անհամարս: Որոց յետոյքն աղիողորմս աղէտիցն, ոչ միայն քրիստոնէից, այլ՝ եւս յայլասեռից, որք յետանէին զայսպիսի անմեղ գառնին մահուանալ ի ձեռն արեւնախանձ եւ մարդադէմ գազանացն, որ ոչ կանանցն խղճային եւ ոչ զայոցն ողորմէին, ոչ ի հիւանդսն զքային եւ ոչ ի կարիսն նայէին, ոչ ի յալեացն հարկէին եւ ոչ ի մասաղ մանկունս խնայէին, այլ անողորմաբար հետոս սանէին՝ մերկ, բոկոսն եւ զլուխ ի բաց: Եւ որք ոչ կարէին գնալ՝ քարամբ սպանանէին եւ անցեալ գնային: Եւ որք զայսպիսի կակիծսն տեսանէին, ասէին լեռանց, թէ անկերուք ի վերայ մեր, եւ բլրոցն, թէ ծածկեցեք զմեզ...»

Իսկ Երուսաղէմի ձեռագիրի յիշատակարանին մէջ գրիչը Վանի բերդէն վար նստուած անձերուն թիւը 7,000 կը նշանակէ, իսկ Պաղտատի գրաւումէն ետք մարդու զխով 2 (6) միւսարե շինեց» կ'ըսէ:

Վրաստանի վրայ արշաւանքին առթիւ «վնաս արար սրով, հրով եւ գերութեամբ քակեաց զմեծամեծ եկեղեցիս ի Տփլիսի, եւ անթի էջ ի Շամսուն եւ գնաց մօտեցոյ Մեուսաղէմայ: Բայց անդ ոչ եմուս եւ դարձաւ բազում օսարո (== աւարաւ) եւ գնաց ի քախօն եւ ի միւսում քարին գնաց ի Հոռոմանց տունն եւ հառ զԿամախս եւ զայլ բազում տեղիս: Եկն ի Սեբաստիայ եւ բազում կենդանիս քաղեց աւելի քան զԲԻ (== 2000) եւ դարձո ի տեղի իւր: Եւ ի միւս ալ քարին դարձո ի Հոռոմս եւ զԼիսրումն խանն կալօ, որուն եր անթիւ... եւ անհամար զաւրս ցուեաց եւ գերեաց զամսն թվին ՊԾԲ (== 1403)...»:

Լէնկ Թիմուրի գազանային արարքները կարծես թէ օրինակ են իր ժամանակակիցներուն և յաջորդներուն: Իր մահուան տարին (1415) Սաղմոսի Մեկնութեան Քաղուածոյի մը գրիչը Գրիգոր, իր օրերը կ'որակէ «ի նեղ եւ ստորասուզեալ ժամանակի, յորում բռնակալն թամուր՝ թոյլտուութեամբ վերին խնամոցն, զիբեալ եր բազում աշխարհի եւ ԱԻԵՐԾԱԼ: Եւ կործանեցաւ յայսմ ամի ՊԾԲ (== 1405) թուին: (Տես. Ստեփան Կանայեան, Յուցակ Հայ. Ձեռագրերի Թիֆլիզի Ներսիսեան Հոգեւոր Դպրանոցի... 1893, Թիֆլիս, էջ 39):

Ասկէ քիչ յետոյ, Հայաստան հուրի և սուրի կը մատնուի և մեծ աւերածութիւններ կը գործադրուին, մասնաւորապէս Շահ Ռուխի և Իսկէնտէր Պէկի կռիւներու միջոցին, ինչպէս կը վկայեն բազմաթիւ հայ ձեռագիրներու յիշատակարանները:

Այսպէս, 1421ին գրուած Ճասոցի մը ձեռագիրին (պահուած Դարէժի Աստուածածին եկեղեցին), յիշատակարանը կը հաստատէ թէ Շահ Ռուխի եղբայրը Սպանդար շիրք, անգամ, յիմարս, կը քանդէ Արծկէն, Արճէշը, Բասենը և Աւնիկը և կ'աւերէ Կարինը (ՀԱ. 1908, 240):

1425ին, Աղթամար գրուած Աւետարանի մը գրիչը՝ Թումա կը յայտնէ թէ այդ «չար եւ ի նեղութեան ժամանակի» «յորում ամի բոլոր աբխառնս Հայոց՝ ի յառ եւ ի յաւարի, ի սուր եւ ի գերութիւն մասնեցաւ . . . ի ձեռն անաւրեան եւ անիծեալ ազգին Նեսողաց, վասնզի այս բոլոր սարի մ'ե, որ շար բռնաւորն Ամիրգա Սփանդարն՝ սերն Թաւրիզոյ, ազգաւ քուրֆ, զամիրապետն Ոսթան քաղաքի՝ զՍուլթան Անմասն՝ բմբռնեալ է եւ երկաթի կապանաւ ի յԱլքըջոյ բերդն ի բանսի է եղեալ խնդրելով ի նմանէ զանառիկ ամրոցս նորա: Եւ զերկիրս Հայոց, զԱղբակ եւ զՔարպան եւ զՈսթանայ երկիրս՝ մինչ ի Բաղե, տնմարդաբնակ արարեալ եւ բնակիչք աբխառնիս, մերկ եւ բոկ եւ սովալըլուկ քարաբխառնիկ եղեալ, եւ ոմանք յասուածախնամ կրղզիս անկեալ . . . ազատեցան ի գերութենէ շար բռնաւորին:

Դարձեալ պատմեցից եւ այլ եւս աղէս եւ կսկիծ, արժանի արտասուաց, որ եկն եհաս ազգիս քրիստոնէից, վասնզի Աւքման Բեկն, սերն Ամբայ, ջասագով եղեալ մերոյ իբխանացս, եւ եկեալ բազում զաւրաւ, եւ զերկիրն Արճիսոյ եւ զԱրճկոյ, բնաջինջ գերի վարեալ եւ սրոյ նարակ արարեալ . . . Աւա՞ղ եւ Ռ (= 1000) աւա՞ղ դառնութեան ժամանակիս, որ մեք պատահեցաւ: Վասնզի աբխառնս մեր աւերակ, եւ սեղանք եւ դրուցն եկեղեցեաց մերոց տապալեալ եւ սպասք սրբութեանց գերի վարեալ, աւրհներգութիւնն Ասուծոյ լոեալ ի բոլոր երկիրս մեր: Միայն խոյակապ Սուրբ Խաչրս է մնացեալ, իբր հզաւ քաղաւոր անասան եւ անպարտելի . . . (Յ. Լաւայեան, Յուցակ Հայերէն Ձեռագրաց Վասպուրականի, էջ 353):

Բայց դժբախտ Թումա գրիչը՝ ակննատես կ'ըլլայ միակ ապաստանարան մնացած Աղթամարի գրաւումին ալ՝ «անօրէն» Փիրի Բէկէն և կը փախի Ուրանց գիւղը՝ 1433ին (տես. Յուցակ Վասպուրականի, էջ 365): Այնտեղ, 1418ին, իր դրած մէկ Աւետարանին (տես. նոյն, էջ 310) մէջ՝ Բ. յիշատակարան մը աւելցնելով կը գրէ թէ «անհնարին աղէս եւ մեծ կսկիծ դիպեցաւ աբխառնիս մերում, վասնզի Ամիր Փերի Բեկն, ազգաւ քուրֆ, քոռն Ամիր Եզդնին, հառ զասուածապան եւ զանառիկ կղզին Աղքամար, որ տեղի էր ապաստանի ամենայն աբխառնացս եւ յառ եւ աւար գերութեան վարեաց զսպասք եւ զզարգք երկնաման օճարին եւ զբոլոր ծովեզեր[ե]այս վանորայից եւ գեղորայիցս. զասուածաւունջ մասեանքս եւ զայլ անաւթ սրբութեանցն եւ ցանուցիւ քնդ ամենայն աբխառն քարածեաց»: Անոնցմէ մին էր այս Աւետարանը: (տես. Յուցակ Վասպուրականի, էջ 312):

Այսպիսի ողբական ոճով բազմաթիւ ձեռագիրներու յիշատակարանները պատմած են Լէնկ Թիմուրի և յաջորդներուն անհանդուրժելի արարքները, որոնք պատճառ եղած են որ Հայերը խուճառ առ խուճառ հեռանան իրենց հայրենիքէն:

ԿՐՕՆԱԿԱՆ ՀԱՂԱՆՈՒՄՆԵՐ

Նոյնպէս էօզպէք Թաթարները զանց չառին կրօնական հալածանքները: Երբ Լէնկ Թիմուր ձեռնարկեց իր արշաւանքներուն, անոնք արդէն մոլեռանդ իսլամներ էին և իսլամական կրօնի պատուէրին համաձայն՝ ամէն մահմետական պարտաւոր էր, բոլոր անհաւատները հրաւիրել Մարգարէին կրօնքին: Հետեւաբար աշխատած են իսլամութիւնը տարածելու. մինչ Սելջուկները նուազ մոլեռանդ էին, իսկ Մոնկոլները մինչեւ ԺԴ դարուն սկիզբը անտարբեր էին, և որեւէ կրօնքի նախապատուութիւն չէին տուած: Ուստի էօզպէք Թաթարներու տիրապետութեան շրջանին, բաւական սաստկութեամբ կրօնական հալածանքներ գործադրուած են, ինչ որ աւելի կը դառնացնէր քրիստոնեաներու կեանքը:

Օրմանեան (Ազգապատում, էջ 2010—2014 և 2052—60)՝ քաղելով ժամանակակից պատմագիրներէն և վկայաբանութիւններէն (1), այս շրջանէն կը յիշատակէ մեծ թիւ մը դէմքերու, որոնք նահատակուած են վասն հաւատոյ, չհամակերպելով կրօնափոխ ըլլալու: Այսպէս կը յիշուին՝

1395	Ստեփան Ամիւկցի Առաջ. Արճէշի
—	Մուսէֆիր Արճիշեցի
1396	Ապրիլ 24 Թամար Գոհար Մոկացի
1403	Յուլիս 10 Մելքիսեղ Վանեցի
—	» 11 Կարապետ »
—	Սեպտ. 10 Յովհաննէս քհ. Չմշկաձակցի
1418	Փետրուար 3 Յիմար Վանեցի
1420	Արծկէցի Վաղին Մուրատչահ
—	» Չաքարիա Տանուտէր
—	Մկրտիչ Ձեռնաւոր ընտանեօք
—	Յովհաննէս » Ասպիսնակցի
—	Արիստակէս Բաջբերունի
1421	Յունուար 4 Վարդան Բաղիշեցի (Դատուանցի)
—	Երկու Հապէշ քհ. ք (Սիլզան)
—	Թովմաս Վրդ. Գուտլիկցի
1424	Յունիս 2 Ստեփանոս Վրդ. Յեկուայ վանքէն
—	» 2 Գեորգոս Գհ. Սիլզանի
—	» 11 Ստեփան Սորբեցի
1425	Մայիս 19 Գրիգոր Վրդ. Սլաթեցի Մերնեց
1428	Յակոբ Ովսաննացի Վրդ.
—	Ղազար Բաղիշեցի »
—	Սիմէոն Այրիվանեցի
—	Վարդենի կամ Վարդենիկ

(1) Մանուկեան Զ., Անաեանի և Յ. Մանուկեանի կազմած հատրք՝ «Հայոց Նոր Վկայներ. 1135—1843», գիտական երատարակութիւն, սպուած էջմիածին, 1905ին:

Անշուշտ այս յատուկ կերպով յիշատակուածներուն քով, կային զրիչնե-
րու հասողութենէ հեռու բազմաթիւ ուրիշներ, որոնք հալածանքներու ենթա-
կուած են և մահացած կամ փրկուած են փախուստով կամ ծուարելով տեղ մը:

Տիրողներուն անհանդուրժողութիւնը քրիստոնեաները նկուն ըրած էր և
պատահօրէն կը յիշատակուի որ Մենդեան Ջորջհենքի արարողութիւնը, որ
հին ատենները գետերու կամ լիճերու վրայ կը կատարուէր, այդ շրջանին ար-
գիլուած էր (Քով. Մեծ. 110 և Ազգապատմ., 2055):

Նոյնպէս անցողակի կը յիշուի թէ ժե. դարուն սկիզբը, Բաղէշի Իպրա-
հիմ Ամիրան, որ եղբորը՝ Շարաֆի յաջորդած է, «կապուտ արկ ի քաղաքին
և յոյժ դառնացան քրիստոնեայր» (Մեծ. 60) (1): Միրանշահ, Լէնկ թիմուրի որ-
դին, զայրանալով սպաննել տուած է Իպրահիմը և անոր տեղը որդին՝ Շամ-
շատինը նշանակած է (Ազգ. 2012):

ԲՆԱԿԱՆ ԱՂԵՑՆԵՐ

Այս անհանդուրժելի և անտանելի պայմաններուն մէջ ապրող բնակչու-
թիւնը, իսլամ և առաւելապէս քրիստոնեայ, հաւասարապէս կը տառապէր
(վերը, 207):

Իժմախտարար, կարծես բնութիւնն ալ զինակից եղած էր այս բարբա-
րոսներուն. անոնց պակաս թողածը լրացնելու բնական աղէտներով և պատու-
հասներով: Պակաս չեն եղած համաճարակները, սովերը և երկրաշարժները:

Այսպէս, 1395ին Մպատ անապատ գրուած Աւետարանի մը յիշատակա-
րանին զրիչը՝ Մարտիրոս կ'ըսէ թէ գրած է «ի դառն և ի նեղ ժամանակիս,
[որ] է գերութիւն և սպանումն, թամուր Ղարին, և է մահաբաժամ, որ
անմեղ զայն քաւալին ի գիրկս մարցն և աւանդեն զմաբուր հոգիս իւր-
եանց՝ ձեռս հրեշտակացն, հայրն և մայրն՝ անմխիթար ողբով կոծին յայս
բազմախաբ յաւաքին»... (Ե. Լալայեան, Յուցակ Հայ. Զեռ. Վասպու-
րականի, 234):

Նոյնպէս, Էօզպէք-Թաթարներու տիրապետութեան շրջանին կը յիշուին
1441ին Վանի և Ախլաթի շրջանակին և 1458ին Երզնկայի զարհուրելի երկրա-
շարժերը, որոնցմէ վերջինին զոհ գացած են 32.000 անձեր:

Այս շրջանին մնայուն դարձած պատերազմական գործողութեանց մէջ,
անկարելի դարձած են երկրազորական աշխատանքները և այդ պատճառով՝
սովեր պատահած են:

1387ին Լէնկ թիմուրի առաջին արշաւանքէն ետք՝ Քովմա Մեծոփեցի կը
յիշէ որ մեծ սով տիրած է: Ան կ'ըսէ խէ «յես գնալոց նորա [Լէնկ թիմուրի]
յաւաքինս մերմէ եկն սով սասթիկ յաւաքին մեր և ջարածեցաւ յամենայն

(1) Երուսաղէմի վանին ք. 1193 ձեռագիրին (Գրիգոր Յաթուացիի, Հարցմանց
գիրք) յիշատակարանին մէջ, որ շատ մը մանրամասնութիւններ ունի Ջիհանկիրի և Ջիհան-
եանի կռիւներուն և ի վերջոյ հաւատարման մասին, ի մէջ այլոց 1451ի Մերսինի, Թուրքի-
աի ժողովէն կողմանէ կը նկարագրէ և այդ առթիւ կը գրէ՝ «կասպուտ նուազ եղի ի վե-
րայ քրիստոնէիցն»:

տեղիս զի կերան զօւնն և զկասուս, խորովէին զուսերս և դսերս, այր՝
զկիցն և կին՝ գայրն սպանանէին զմիմեանս և ուտէին և ոչ յագնային և
յեսոյ ինքեանց մեռանէին: Զի ոչ կարեմ պատմել զղառնութիւնս մեր զոր
սեսաք աչօք և լուսք ալանցօք, զի ջնջեցաւ մարդկութիւնս, մանաւանդ
Հայկազեան գաւառիս» (Քովմա Մեծոփեցի, 32): Սովը յաջորդ երկու տարի-
ներուն (1388 և 1389) շարունակուեցաւ, ընդհանուր խեղճութեան մատնելով
երկիրը:

Նոյնպէս սով տիրեց Լէնկ թիմուրի երկրորդ արշաւանքին ժամանակ,
1395ին, երբ Այրարատի և Վասպուրականի նահանգները կոխտուեցան:

Ինչպէս Մեծոփեցի կ'ըսէ՝ սով մեծ եղել ընդ ամենայն երկիրս. վա-
սնզի դաշտերը կ'աւերուէին ու քաղաքները կը կողոպտուէին (Քովմա Մեծո-
փեցի, 46—47):

Նոյնպէս Լէնկ թիմուրի մահէն ետք, տիրող խառնակութեանց միջոցին
(1431)՝ դարձեալ սով սասթիկ եղել յաւաքինս մեր հաւասարեցող և ան-
հաւասթից, զի կերան զօւն և զկասուս և զմեռելոթի, զձի և զզորի, զեօ
և զուղօ: Եւ պարապեալ պակասեցաւ անասունն, և դիմեցին ի յուսերս
և ի դսերս իւրեանց մինչ զի ի թաւրեգ քաղաքն կերեալ էին 1000 ոգի
զաղօթի և յայնի և աւերեալ վերին և ներքին կողմանցն»: (Ք. Մեծ, 94):

Ըստ Մեծոփեցիի՝ Դաւրէժէն (94), Հեր, Զարեանդ, Օշնի և Աղբակ եկած
էին անձեր, որոնք Քաջբերունիք գացած էին և հոն մնալով մեռած էին. Ա-
ռեստ աւանը գացողները ձուկով և բանջարով կ'ապրէին:

«Իսկ զազանցն որ սովորեալ էին ուսել զմեռելոթիս, դիմեցին ի վե-
րայ կենդանեացն, որք յերկիրս մեր կային: Մտանէր գայլն յԱրեւե և յամե-
նայն գաւառս մեր. զորդին ի մօր գրկացն առեալ պատահէր և ուտէր, թէ
ի դաւթի դիպեալ յառնէր ի վերայ մեծաց ել փոխուց և առժամայն պա-
տահէր: Եւ աւելի քան զ100 ոգիս ի յԱրեւե գաւառի գայլն եկեր թո՛ղ զաղ-
բաս որ ի վերայ գետոյն Առեսու և Մարմեսու կային» (Ք. Մեծ. 94):

Ականատես Քովմա Մեծոփեցի կը պատմէ թէ Այրարատէն ձմեռուան ե-
ղանակին Վրաստան գացողներ եղան, բայց եղանակին խստութենէն մեռան և
անոնց թիւը ճշդել կարելի չեղաւ (նոյն, 94):

«Մոթ ցորեանն աւելի հանէր քան զ60 քանկաց ի պազարին Արեւոյ:
Եւ մեռանէին ամենայն մարդիկք բնիկք և օտարականք»: (Քովմա Մեծոփե-
ցի, 95): Այնպէս որ ոմանք հեռաւոր տեղեր կը գաղթէին և ոմանք Քիւրդե-
րու կ'ապաստանէին և անոնց կը խառնուէին և կ'իսլամանային (տես. վերը,
272):

Մեծոփեցի այս ծանր վիճակը եօթը տարի ցոյց կու տայ:

«Եւ այս եօթն ամի են որ ի ներքոյ դառն պատուհասի կամք, զի սուրն
կորոյս, սովն սպան, գերին պակասեաց, զազանք կերան զմարդիկ, բքա-
չունք կերան զվասակս, գորն և մկունք ապականեցին զանդաստանս ա-
ւելի պատուհաս քան զՔաբէլացոցն յաւուրս Աբրահամու և դառնագոյն
քան զպատիւ Եբրայեցոցն և Եգիպտացոցն» (Ք. Մեծ., 96):

Եւ հաւատացեալ եկեղեցականը երկիրին հասած այս աղէտները կը վերադրէ մարդոց անհաւատութեան և մեղքերուն:

Այս բոլորը որ թուեցինք՝ պէտք է համոզեն մեզ թէ էօզպէք Թաթարներու շրջանը աւելի դժբախտ շրջան մը եղած է Ասիական բարբարոսներուն երկու նախընթաց շրջաններէն: Հաստատելու համար՝ կը բաւէ այդ շրջանին գրուած հայերէն ձեռագիրներու յիշատակարաններուն վրայ ակնարկ մը նետել: Պիտի տեսնենք որ անոնց գրիչները իրենց ժամանակը կը ներկայացնեն շատ աննպաստ և սեւ գոյներով:

Այսպէս, 1400ին՝ «դառն եւ չար ժամանակ» (Երեւանի Մատենադարան, Թ. 5435 ձեռագիր), 1435ին՝ «ի դառն եւ վեսաւոս ժամանակ» (Յուցակ Վասպուրականի, էջ 369), 1437ին՝ «ի դառնացեալ ժամանակիս» (Յուցակ Վասպուրականի, 375), 1439ին «դառն ժամանակ», 1444ին՝ «ի դառն եւ ի չար ժամանակի յորում տառապեցուցանեն ու նեղեն զազգս քրիստոնէին ազգի ազգի կեղեմամբ եւ անողորմ հարկապահանջութեամբ եւ յաթխահե յաթխահ վատամբ իբր գերի տալու եւ ընտանեօք» (Յուցակ Վասպուրականի, 387), 1451ին, գրիչ մը «դառնաւունջ» (Յուցակ Վասպուրականի, 411), և ուրիշ գրիչ մը՝ «ի դառն եւ նեղ ժամանակիս» (Երուսաղէմ, Թ. 119 ձեռագիր), 1452ին «դառն եւ վեսալից ժամանակ» (Յուցակ Վասպուրականի, 414), և 1458ին «անհանգիստ եւ դժուարին եւ տառապեալ աւուրք» (Յուցակ Վասպուրականի, 427) կը ներկայացնեն իրենց ժամանակը՝ այդ թուականներով գրուած ձեռագիրներուն գրիչները:

Իսկ ժամանակակից պատմագիրը Թովմա Մեծոփեցի. բոլորովին սրտաբեկ, կը մորմոքի ըսելով՝ «ո՞վ կարէ պատմել զբոք տառակուտանաց եւ զկսկիծ մորմոման տառապեալ Հայկազեան սեռիս: Սեղծողն եւ Արարիչն Աստուած միայն կարէ գիտել որ սեղծ զնոսա. զի հայրն աղաղակեք առ որդին, վա՛յ որդի եւ որդին առ հայրն գոչեք լալագին պաղասանօք, վա՛յ զիս հա՛յր՝ մայրն առ դուստրն հայր եւ զտրաստուսն գետօրէն իջուցանեք: Եւ երկիր եւ աթխահ ամենայն լցաւ գերեօք լալով, սգով եւ կոծով, մանաւանդ միջասանան գաւառս մեր հայրենի, զի ամենեքեան փախուցեալք էին եւ անդ երթեալք, այնպիսի փորձանաց եւ որոգայթից դիպեցան:

Այլ ի Մօր եւ ի Խորասան, ի Պաղտաս եւ ի Տանկասան եւ յամենայն երկիր ցրուեալ ցնդեցան աղբրս յղելով եւ զգերին ծանր գնոջ վանառելով», (Թովմա Մեծոփեցի, 121):

Ահա այսպէս՝ Հայ զանգուածները իրենց դարաւոր հայրենիքէն կը հեռանային, իրենց տունն ու տեղը, արտն ու այգին ձգելով, աւազակաբարոյ տարրերու հալածանքին հետեւանքով: Բարբարոսները կու գային վայելել շինարար Հայուն ճակատին քրտինքովը շահուած արդիւնքները, զանոնք սպառելու, չպահելու պայմանով, որովհետեւ անընդունակ էին շինելու կամ ստեղծագործելու:

Բ.

Հ Ա Յ Ե Ր Ո Ւ Գ Ա Ղ Թ Ա Մ Վ Ա Յ Ի Ե Ր Ը

Տրուած ըլլալով որ ծանօթ են Հայերու ի՛նչ պայմաններու մէջ ապրած ըլլալը՝ Ասիական բարբարոսներու չորս դարեր տեղոյ յաջորդական արշաւանքներու շրջանին, և յայտնի՝ թէ ի՛նչպէս անոնք հարկադրուած էին մեկնիլ Հայաստանէն կամաւորապէս կամ բռնադատեալ, կը մնայ հետեւիլ հայ գաղթականներու հետքերուն, տեսնելու համար, որ Հայաստանէն հեռացող Հայերը ո՞ր գացած և ի՞նչ կիանք ու վախճան ունեցած են:

Անշուշտ աւելորդ է ըսել, թէ միակ ուղղութեամբ մը և միակ վայր մը չէ որ գացած էին Հայերը, այլ ամէն ուղղութեամբ՝ Արևելք, Արևմուտք, Հիւսիս և Հարաւ, երբեմն խուճապահար փախստական և երբեմն ոչխարի հօտերու պէս քշուած, տիրապետող բռնակալներու քմահաճոյքով:

Այս չորս դարերու աղետալի ժամանակամիջոցին՝ Հայաստան իր արևելեան սահմաններէն ներս խուժող և խկապէս Արևելքէն ծագում առած ու տիրակալող հանգամանքով վայրենի ցեղերու նպատակաւոր և աննպատակ ձեռնարկներուն ենթարկուած է. իսկ հայ ժողովուրդը յատկապէս դէպի Արևելք քշելու փորձերը անպակաս եղած են:

Այս պարագան նկատի առնելով, նախ պիտի խօսինք Հայերու դէպի Արևելք ակամայ և կամաւոր շարժերուն մասին, յետոյ՝ կարգով՝ տարբեր ուղղութեամբ մեկնողներով զբաղելու համար:

Ա.

ԳԷՊԻ ԱՐԵՒԵԼԵՈՒՆ ԿՈՂՄ ԱՇԽԱՐՀԻՍ

Հայաստանի Արևելեան կողմի դրացի Պարսկաստանի մէջ հայ գաղութներ շատ հին ժամանակներէն սկսեալ գոյութիւն առած են: (Տես ՊՀԳ հտ. Ա. էջ 191—207 և 366—7): Երկու ազգերը ոչ միայն իբրև դրացի, այլ իբրև ցեղակից ունեցած են շատ սերտ յարաբերութիւններ և իրարու զուգորդուած պատմութիւն մը: Հայերը՝ իբրև հպատակներ Պարսիկներու՝ մասնակցած են անոնց երկարատե պայքարին՝ Թուրանի դէմ՝ Թուրքեստանի Անապատին եզերքը. ոմանք հաստատուած են այնտեղ և իրենց գոյութիւնը պահած՝ մինչև ժ.Ա. դար, Ասիական բարբարոսներու Մայրագոյն Արևելքէն դէպի Արևմուտք գաղթաշարժ-արշաւներու ձեռնարկելը:

Այդ գաղութները, արդիւնք վիսաւորապէս բռնի տեղափոխութիւններու և պատերազմներու, երկիրին մէջ կատարուած բազմաթիւ յեղաշրջութիւններու եւ զանազան քաղաքական ու կրօնական շրջափոխութիւններու, ենթարկուած են զանազան հարուածներու եւ դարերու ընթացքին, զրեթէ ամբողջովին կորսուած են պարսիկ մեծ զանգուածին մէջ, մասնաւորապէս Հա-

յաստանէն հեռու վայրերու մէջ: Ասով հանդերձ, նկատելի է որ հայ նոր գաղթականներ Հայաստանէն դէպի Արեւելք, միշտ զիմած են եւ հայ գաղութներ գոյութիւն ունեցած են, նոյնիսկ Պարսկաստանի ամէնէն հեռուոր անկիւններուն մէջ: Եւ որպէսզի որոշ գաղափար մը ունենանք Հայերու մինչեւ ո՛ր տեղերը տարածուած ըլլալուն մասին, պէտք է գիտնալ թէ հին Պարսկաստան կը տարածուէր Ինդոս գետէն մինչեւ Եփրատ եւ Արալ լիճէն մինչեւ Պարսից ծոց:

Այս ընդարձակ երկիրին մէջ, բացի Հայաստանէն՝ որ մեր բնագաւառն է, Հայաստանի անմիջական դրացի պարսկական հողերը Հայերով լեցուն էին, և այնքան շատ էին Հայերը՝ որ այդ երկիրները Հայաստանի մաս նկատողներ գտնուած են: Բացի Հայաստանի սահմանակից այս երկիրներէն, ուր բազմաթիւ Հայեր կ'ապրէին, Պարսկաստանի միւս մասերուն մէջ ալ, նոյն իսկ անոր հեռուոր անկիւններուն մէջ, ամենահին ժամանակներէն սկսեալ, Հայ գաղութներ գոյութիւն ունեցած են, վտանգի Հայերը՝ Պարսիկներուն ընտանի էին, եւ լաւ ծանօթ՝ անոնց վարքուբարքին,

Պարսիկները: Խալմութեան յարիւէն ետքն ալ, Հայ եւ Պարսիկ դրացիական յարաբերութիւնները տեւած են, թէեւ մթազնած՝ մոլեռանդ քարոզիչներու գրգռութիւններէն:

Պարսիկները եւ Հայերը՝ երբ Արաբ Խալիֆայութեան քայքայումէն օգտուելով կազմեցին ինքնավար ու կէս անկախ իշխանութիւններ, Թ.—Ժ. դարերուն. (տես. վերը, 14—22), իբրեւ միեւնոյն ձգտումները ունեցող բախտակից ազգեր, կրկին մօտեցան իրարու եւ դէմ կիցան հասարակաց թշնամիին՝ Արաբին:

Վիճակակից մնացին նաեւ երբ Թուրանի տափաստաններէն՝ ասիական բարբարոսները խուժեցին Իրան եւ անկէ անցան Հայաստան եւ երկու երկիրները ենթարկուեցան արեւելեան բարբարոս ժողովուրդներու տիրապետութեան:

Ասիական հրոսներու արշաւանքները դէպի արեւմուտք՝ պատճառ եղան որ Հայերը նոր չփոխեն ունենան Արեւելքի հետ, եւ այս անգամ աւելի հեռու, Կեդրոնական Ասիոյ եւ նոյնիսկ մինչեւ Խաղաղական ովկիանոսի եզերքները տարածուեցան: Այդ Հայերը, որոնք կը հաստատուէին այդքան ընդարձակ եւ հեռուոր վայրերու մէջ, երկու որոշ դասերու կը բաժնուէին. Ա. Բոնի այդ հեռուոր երկիրները փոխադրուողներ եւ Բ. իրենց կամքով, զանազան հաշիւներով, մասնաւորապէս շահու համար հոն տեղերը հաստատուողներ:

Թէ՛ ակամայ կամ բռնի եւ թէ՛ կամաւոր կամ ինքնաբերաբար այդ հեռուոր երկիրները գացողները, պէտք է ըսել թէ բաւականէն աւելի ձկուն եղած են այդ վայրերի տիրապետներուն հետ վարուելու եղանակ մը գտնելու եւ հնարաւոր եղածին չափ իրենց սպառնացող շարիքները սահմանափակելու համար:

Տեսանք որ այդ բարբարոսներուն առաջին հատուածը՝ Սելջուկները, հիմնած էին ընդարձակ պետութիւն մը, որ իր տարածութեամբ հին Պարսիկ պետութենէն աւելի ծաւալուն չէր, վասնզի դէպի Արեւելք, մինչեւ Խաղաղական ովկիանոս չէր հասնէր. մինչ անոնց յաջորդող երկու միւս ցեղերուն՝ Մոնկոլներուն եւ Էօզպէք Թաթարներուն, այսինքն Չինկիզի եւ Լէնկ Թիմուրի հիմնած երկու պետութիւնները, տարապայման կերպով ընդարձակ էին,

վասնզի Խաղաղական ովկիանոսէն մինչեւ Միջերկրական, Սիպերիայէն մինչեւ Հնդկաց ովկիանոս եւ Մաղքթաց կամ Հոնաց երկիրէն մինչեւ Չինաստան, այդ լայնածաւալ պետութիւններուն մաս կը կազմէին:

Տուրքիլի, Ալփասլանի, Չինկիզի եւ Լէնկ Թիմուրի նկարագիրները իբրեւ աշխարհակալներ, մեծ գիծերու մէջ իրարու շատ կը նմանէին, այնպէս որ իրենց հիմնած մեծ պետութիւններն ալ կազմակերպուած եւ կազմալուծուած են զրիթէ համանման պայմաններու մէջ եւ մեծ նմանութիւններ ունին իրարու հետ, անշուշտ առանձնայատուկ մի քանի պարագաներու տարբերութեամբ:

Այս հսկայ պետութիւններուն մէկ ծայրագաւառն էր Հայաստան և Հայերը շատ չնչին թիւ մըն էին այդ մեծ ամբողջութեան մէջ, որ նուաճուած բազմաթիւ ժողովուրդներէն կազմուած էր: Սակայն Հայաստան իբրեւ ճամբու վրայ ինկող երկիր և իբրեւ ասիական բարբարոսներու դէպի Արեւմուտք արշաւին պողոտան, ամէնէն աւելի ծանր կերպով զգացած է այս վայրերի ցեղերուն լուծը, որ մէկէ աւելի նշանակելի և առանձնայատուկ հանգամանքներ ունէր:

Տեսանք որ այդ բարբարոսները առաջին անգամ ինչ սոսկալի անդթութիւններ գործեցին, ահ ու սարսափ պատճառելու համար, իսկ երբ իրենց տիրապետութիւնը ամրապնդեցին, այլևս մեղմութեամբ վարուեցան, միշտ ծանր պահելով տուրքերը, ապստամբութեան վրայ խորհելու միջոց չտալու համար:

Ասիական բարբարոսներու երեք ալիքներն ալ, իրենց նուաճողական արշաւներուն ատեն, ինչպէս տեսնուեցաւ, հաւասարապէս գործադրած են գերեզմարութիւններ և Հայաստանէն իբրեւ գերի մեծ թիւով Հայեր հեռացուցած և տարած են բնակեցնելու ուրիշ վայրեր: Ասոնք կը կազմին ակամայ տեղափոխուողները կամ ըննագաղթի ենթարկուողները, որոնց Հայաստանէն իբրեւ գերի վերցուելէ ետք՝ ո՛ւր տարուած ըլլալուն մասին շատ քիչ բան գիտնք: Մեր պատմագիրները առ հասարակ ընդհանուր և տարտամ բացատրութիւններ ունին: Անոնք առ հասարակ «վարեցան ի գերութիւն» բառերը կը գործածեն, առանց ըսելու թէ ո՛ւր տարուած են (տեսնել վերը մասնաւորապէս 231—244, 253—258 և 274—279, ուր մի առ մի թուած ենք երեք շրջաններուն կատարուած գերեզմարութիւնները):

Բայց նկատելով որ այս բարբարոսները ասիական ժողովուրդներ էին, որոնք Կեդրոնական Ասիայէն կու գային Հայաստան, հաւանաբար իրենց առած գերիները կը տանէին Արեւելք, դէպի իրենց տափաստանները, լեցնելու համար պատերազմներու պատճառով իրենց ցեղէն պակասներուն տեղը, ինչպէս ենթադրուած է (տես. վերը, 255—256):

Բայց բնաւ որոշ ըսուած չէ թէ ո՛ւր կը վարէին իրենց առած գերիները: Շատ հազուադիպօրէն և պատահաբար կը յիշուի որ գերիները տարուած են «յաբխարին Պարսից» կամ «ի Պարսիկս», որ նոյնպէս անորոշ և տարտամ բացատրութիւն մըն է ու ոչինչ կը լուսաբանէ, նկատելով որ աշ-

խարհագրական Իրանը կամ այն ատենուան Պարսկաստանը շատ ընդարձակ երկիր մըն էր և կը տարածուէր Ինդոս գետէն մինչեւ Եփրատ:

Հերեաբար պարտաւորուած ենք ենթադրութիւններ ընելու և որոնելու հաւանական վայրերը՝ ուր առաջնորդուած և հաստատուած են գերինները:

Այդ վաչկատուն ժողովուրդները, որոնք իրենց սկզբնական բնակավայրին մէջ քաղաքներ չունէին և վրաններու փոքր համախմբումներով միայն գիւղեր կազմած էին, շփում ունենալով Արեւելքի մեծ կեդրոններուն հետ, իրենք ալ քաղաքներու կեանքը իւրացնել փորձեցին և քաղաքներ շինեցին և իրենց տիրապետութեան ենթարկուած մեծ քաղաքներէն մէկը իրենց մայրաքաղաք ըրին:

Տեսանք արդէն, թէ առաջին Մեծ Սելջուկները իրենց մայրաքաղաք ունէին, մինչև 1118, Կեդրոնական Պարսկաստանի Սպահան քաղաքը: Հետեւաբար, հաւանական է որ Սելջուկեան շրջանին Հայաստանէն առնուած գերինները տարուած ըլլան Սպահանի շրջակայքը, թերեւս զարկ տալու համար երկիրին տնտեսական կեանքին:

Մակայն նոյնիսկ այդ թուականէն առաջ երբ Հայաստան՝ Ատրպատականի կուսակալին հեղինակութեան կ'ենթարկուէր, (տես. վերը՝ 66), Հայաստանէն վերցուած գերինները բնական է որ Ատրպատական մնային:

Մոնկոլ տիրապետութեան շրջանին՝ սկիզբները պետութեան մայրաքաղաքները եղան Գարա-Գորում և Բեքին, և երբ Մոնկոլ կայսրութիւնը Ուլուսներու բաժնուեցաւ և Հայաստան մաս կազմեց Իլխանեան պետութեան, այդ իշխանութեան իբրև մայրաքաղաք ծառայեցին յաջորդաբար Մուղան, Դաւրէժ, Պաղտատ և Սուլթանիյէ:

Մակայն այս շրջանին Հայաստանի տիրապետութեան համար Իլխանեաններու դէմ զօրաւոր մրցակից մըն ալ կար, — Ոսկէ Հորդայի Ուլուսը, որ 1262էն սկսեալ աւելի քան հարիւր քսան տարիներ շարունակ՝ Տերպենտէն անցնելով Հայաստան արշաւած է:

Այս ընդարձակ պետութեան մայրաքաղաքը երբեմն Գազան, երբեմն Սարայ և այլն եղած է: Հետեւաբար պէտք է որ Չինկիզի և իր յաջորդներու շրջանին, Մոնկոլները իրենց գերինները վարած ըլլան հեռաւոր երկիրներ մէկ կողմէն մինչև Չինաստան, Մոնկոլիա, Կեդր. Ասիա (= Չաղաղա) և միւս կողմէն՝ Կովկասեան լեռներէն անդին, մինչև Վոլկայի հովիտը և Հարաւային Ռուսաստանի տափաստանները (Քիփչաքներու երկիրը) և ամէնէն մօտ Պարսկաստան և Խորասան:

Ուստի կարելի է խորհիլ թէ հայ գերիններ թուր այս տեղերը վարուած են:

Այս շրջանին Հեթում Ա. ի ուղեւորութիւնը պետութեան կեդրոնին որչափ հեռու ըլլալը, բնաւ տարակոյսի տակ չի թողուր:

Իսկ Էօզպէք Թաթարներու ահարկու պետը՝ Լէնկ Թիմուր, իր պետութեան մայրաքաղաքը ըրած էր Սմրղանդը:

Թովմա Մեծփեցի, Թիմուրեան շրջանի միակ պատմագիրը, թէև շատ անգամ Սելջուկ և Մոնկոլ շրջաններու պատմագիրներուն պէս զանց առած է որոշել Լէնկ Թիմուրի ժամանակ առնուած գերիններուն զրկուած վայրերը, սա-

կայն պատահաբար քանի մը անգամ միայն կը յիշատակէ անոնց Խորասան զրկուած ըլլալը (տես. վերը, 205 և 277 և Թ. Մեծ., 67) և մէկ անգամ ալ (տես. Թովմա Մեծ., 68) որոշապէս կը սահմանէ գերիններու բնակավայրը Սմրղանդ, Էօզպէք Թաթարներու մայրաքաղաքը: Բայց որոշ և յստակ տեղեկութիւն մը չունինք այս մասին:

1234ին, 1238ին և 1239ին Գանձակի, Շամքորի, Լօռիի և Վրաց վրայ՝ Ուխատայի (1227 - 1241) հրամանով կատարուած յարձակումներու ատեն առնուած գերինները, ինչպէս Չարմաղանի կողմէ 1239ին Անիի և Կարսի զրաւումներէն ետք, գերի վարուած բնակիչները (որոնց մէջ էին Վանական Վարդապետ և իր աշակերտը՝ Կիրակոս Վրդ. Գանձակցի՝ պատմիչը այս անցքերուն), որոշ չէ թէ ո՛ւր տարած են. բայց ինչպէս կը մակարեւորի Կիրակոսի պատմութեան զանազան տեղերէն, անոնք Հայաստանէն շատ հեռու տարուած չեն, այլ դէպի Աղուանից աշխարհ, կամ Մուղան և կամ Ատրպատական, ուր և էր այս իշխանութեան մայրաքաղաքը:

Գալով տարուած գերիններու հանգամանքին, զիտելի է որ առհասարակ այրերը ջարդուած և կիները ու տղաքը գերի տարուած են, երբեմն բացառաբար այրերէն որոշ մարդիկ ալ միասին գերի տարուելով:

Այսպէս, օրինակի համար, Անին խաբէութեամբ անձնատուր ընել տալէ ետք, քաղաքին բնակիչները իրենց միջեւ բաժնած են և շուրջ ի վերայ եղեալս կոտորած են շատ հասարակ սակաւ կանայս եւ մանկուս թողեալ եւ այս առուեսաւորս, ՉՈՐ ՎԱՐԵՑԻՆ Ի ԳԵՐՈՒԹԻՒՆ (Կիրակոս, 152): Իսկ Կարսը անչքացուցին Կոստումաբ բնակչացն, եւ աւերամբ քաղաքիս... եւ գերի վարեալ զբնակիչս ճորս (Յոյն, 153)

Ուրեմն բացորոշ է որ այս վաչկատուն ցեղերը մասնաւոր կարևորութիւն կու տային արհեստաւորներուն, որոնք իրենց երկիրները շէնցնելու կրնային ծառայել կամ վաճառուելու աւելի զիւրութիւն կ'ընծայէին:

Մենք տեսանք թէ գերեվարութիւնը տեսակ մը պատերազմական տուգանք էր — արդի ըմբռնումով — վասնզի այդ խաղաղ և անզէն ժողովուրդը, զոր նուաճողը իր տիրապետած երկիրը երէն կը վերցնէր՝ կը կազմէր յաղթական զօրապետներուն աւարին մէկ մասը, որ կը վաճառուէր, ինչպէս տեսնուեցաւ: Ասոր համար է որ շատ անգամ պատերազմներէն յետոյ, զօրապետները և զինուորները գերինները իրենց միջեւ կը բաժնէին: Եւ իբրև ապրանք կամ վաճառելի տարր, կինը, մանուկը և արհեստաւորը բնական է թէ աւելի մեծ գիւրութեամբ կրնային վաճառուիլ:

Այս պատճառով է որ անշուշտ, արհեստաւորներու հետ գերի տարած են կիներ և մանուկներ, այրերը ջարդելէ վերջ: Մեր պատմագիրները, Հայաստանէն՝ Սելջուկներու կողմէ կատարուած գերեվարութիւններուն միջոցին, մասնաւոր կերպով կը շեշտեն կիներու և մանուկներու գերի տարուելը: (Տես. վերը, 51 - 53), բայց չեն ըսեր թէ այդ կիները և տղաքը ի՞նչ եղած են:

Արդ, տրուած ըլլալով որ Սելջուկները և Մոնկոլները, մինչև իրենց Փոքր Ասիա առաջանալը, պէտք եղածին պէս իսլամացած չէին և մոլոնանդ չէին, որոշ է որ ինչպէս իրենց հպատակները հաւատալիս ընելու հետամուտ

չեն եղած, նոյնպէս նաև գերիները չեն հարկադրած կրօնափոխութեան:

Մոնկոլները մասնաւորապէս, ինչպէս յաճախ առիթ եղաւ ըսելու, Քրիստոնէութեան համակիր եղած են և ունեցած են իրենց մէջ քրիստոնեայ եղողներ և նոյնիսկ Քրիստոնէութեան յարած վեհապետներ և իշխաններ:

Մասնաւորապէս յիշատակուած են բազմաթիւ քրիստոնէայ թագուհիներ: որոնք ինչպէս կ'երևի, նշանակելի ազդեցութիւն մը ունեցած են այն պահարուն՝ երբ վեհապետներուն անչափահասութեան պատճառով այդ կիներուն վիճակած է Սնամակալուհիի դեր կատարել:

Դժբախտաբար ոչ մէկ պատմական վաւերագիր և պատմիչի վկայութիւն ունինք այդ կիներուն Հայ ըլլալուն մասին: Աւհասարակ անոնք նեստորականներ նկատուած են, թէև կարելի է որ Հայեր ալ կային, որոնք՝ իբրև քրիստոնեայ՝ նեստորական կղերին ներկայութենէն օգտուած են և անոնց հետ հոգևոր հաղորդակցութեան մէջ եղած են և իրենց կրօնքը պահած են:

Այս կիները, որոնք Մոնկոլ արքունիքին և իշխանական ապարանքներուն մէջ կ'ապրէին, կարելի է ենթադրել, որ Հայաստանէն, Միջագետքէն և Մերձուտը Ասիոյ քրիստոնեայ շրջանակներէն առնուած իշխանագուն կիներ էին, որ այդ պալատական կանանոցներու մէջ մեծ Սելջուկներու կամ Մոնկոլ Սաներու փառքը աւելցնելու կոչուած էին:

Հետևաբար, աւելորդ է որոնել թէ ինչ եղած են այն հազարուոր կիները եւ տղաք, որ գիրի տարուած են վերը նշանակուած պատերազմներուն և արշաւներուն միջոցին:

Իսկ իսլամութեան ասիական այս բարբարոսներուն մէջ արմատանալէ յետոյ, շատ պարզ է թէ անոնք ինչպէս կորսուած են, քանի որ գիտենք, թէ բովանդակ իսլամ աշխարհին մէջ սովորութիւն էր — ինչպէս կը հաստատեն ժամանակակից բոլոր պատմագիրները և որոշ կերպով կը յիշատակեն — գերիները անասնական պղծութեանց ենթարկել՝ զանոնք դրամով գնելէ ետք: (Մասթ. Ուռհայեցի, 167):

Մանուկները իսլամացուցած են և կիները իբրև իսլամներու գերիներ իսլամ նկատուած են, վասնզի ըստ իսլամական ըմբռումներու՝ կիներ կրօնք չունի, որու որ ծառայէ անոր կրօնքը կ'անէ:

Եթէ անոնք համոզմամբ գաղտնի քրիստոնեայ ալ մնացած էին, սերունդ մը միայն կրնային տոկալ:

Անկէ ետք անոնք Հայութեան համար գոյութիւն ունենալէ դադրած էին և խառնուած՝ իսլամական մեծ զանգուածին: Հետևաբար, ընդունելով իսկ թէ գերիները այս ընդարձակ պիտութիւններուն մայրաքաղաքները տարուած ըլլան, որոշ է որ անոնք հոն տեղերը չեն հաստատուած անպատճառ, քանի որ իբրև վաճառք ասոր անոր կը յանձնուէին և ապահովաբար երկիրին զանազան մասերը կը ցրուէին:

Եւ երկիրը այնքան ընդարձակ էր, որ այդ փոքր մանուկները և կիները կը կորսուէին այդ տարածութեան մէջ, իբրև աննշան փոքրամասնութիւն մը, հակառակ անոր որ հայ պատմագիրներ կը վկայեն թէ մեծ թիւով գերիներ տարուած են Սելջուկներու և անոնց յաջորդող Մոնկոլներու և էօզպէք Թաթարներու արշաւանքներուն ատենները:

Դժբախտաբար, ինչպէս արդէն դիտել տուի, շատ կցատուր, պակասաւոր և պատահական տեղեկութիւններ կու տան անոնց վրայ մեր պատմիչները. այնպէս որ ինչպէս որ անոնց ո՛ւր տեղերը տարուած ըլլալը շատ քիչ ծանօթ է, այնպէս ալ գրեթէ ոչինչ ըսուած է անոնց կեանքին և վախճանին մասին. շատ քիչ բան գիտենք իրենց գերեզմանութեան յաջորդող կեանքին մասին:

Շատ հաւանական է որ այդ գերիները հաւատափոխ եղած են և իսլամանալով՝ ձուլուած այդ ընդարձակ տարածութիւններուն տիրակալող ցեղերու այլատարազ և այլալեզու հպատակներու խառնուրդին մէջ:

Տեսանք արդէն, որ ասիական այդ բարբարոսները, Հայաստանի տիրելով՝ հոն ստեղծած էին այնպիսի վիճակ մը, որուն տոկալ շատ դժուար էր: Այդ պատճառով, բացի իբրև գերի բռնի և ակամայ տեղափոխուած բնակչութենէն, Հայաստանէն հեռացած են ուրիշ Հայեր ալ՝ իբրև գաղթականներ, դիմելով թէ դէպի Արևելք և թէ դէպի Արևմուտք, աւելի կանուխ գացած Հայ գաղթականներու մօտ և կամ նոր վայրեր, վասնզի Հայերը այս բարբարոսներու արշաւանքներուն հետևանքով՝ զանազան առիթներով կը յարաբերէին մինչեւ այն ատեն իրենց բոլորովին անծանօթ կամ շատ քիչ ծանօթ երկիրներու հետ, որոնց նոր նոր կը ծանօթանային: Արդարեւ, Հայերը այդ շրջանին է որ գաղափար կը կազմեն հիւսիսային հեռաւոր երկիրներու վրայ, որոնք այնքան հեռու էին մինչեւ այդ ժամանակ Հայերուն ծանօթ հիւսիսային երկիրներէն և ինչպէս նաև այնքան հեռաւոր Մայրազոյն Արևելքի վրայ, յին երկիրներէն և ինչպէս նաև այնքան հեռաւոր Մայրազոյն Արևելքի վրայ, որուն մասին մինչեւ այն ատեն, արեւելեան հազուապիւս և թանկարժէք ապրանքներ հայթայթել ձեռնարկելու առթիւ՝ բաւական գաղափար ունէին:

Այսպէս, բնակչութեան բռնի տեղափոխութիւններով և գերեզմանութիւններով ուրեմն՝ Հայերու առջեւ կը բացուէր նոր հորիզոններ և այնպիսի վայրեր, ուր մինչեւ այն ատենները Հայեր բնաւ հաստատուած չէին:

Ակամայ և բռնի Հայաստանէն՝ Ասիոյ խորերը փոխադրուած առաւելապէս կիներէ, մանուկներէ և մաս մըն ալ արհեստաւորներէ բաղկացած հայութեան հետ, բարբարոսներու հիմնած ընդարձակածաւալ կայսրութիւններուն մէջ հաստատուած են նաև ուրիշ Հայեր, որոնց մէկ կարեւոր մասը ինքնաբերաբար և իրենց ազատ կամքով գացած է դէպի Հայոց աշխարհին արեւելեան կողմը տարածուող անսահման տարածութեամբ երկիրները, մինչև Սաղաղական Ովկիանոս, որ ծանօթ աշխարհի վերջին սահմանն ընդունուած էր այն ատեն, երբ տակաւին Ամերիկայի գիւտը կատարուած չէր:

Ասիական ցամաքամասին այդ անհուն տարածութիւնները Թուրք բարբարոսներու դէպի արևմուտք արշաւելէն շատ առաջ, արդէն ծանօթ էին Հայերուն: Մանաւանդ Հայաստանի անմիջական դրացի Պարսկական ընդարձակ պիտութիւնը լաւ կը ճանչնային Հայերը, իսկ անոր արեւելեան սահմաններէն՝ կեդրոնական Ասիայէն մինչեւ Սաղաղական տարածուած երկիրներն քիչ շատ Հայերու ծանօթ էին:

Հայերը, նոյնիսկ Արշակունեաց կործանումէն (Քրէ. յետոյ 428) առաջ, Պարսկաստանի հետ բազմապիսի յարաբերութիւններ ունեցած էին ու Պարսկաստանի և Հայաստանի միջև անընդհատ երթեւեկ գոյութիւն ունեցած էր (ՊՀԳ. Ա. 134). միւս կողմէն՝ իբրև գերի Պարսկաստան տեղափոխուած Հայեր եւս գտնուած էին (ՊՀԳ. Ա. 133), ինչպէս նաեւ Հայ զինուորներ՝ որոնք Հայ Նախարարներու հրամանին տակ Թուրանի դէմ Իրանի սահմանները պաշտպանելու համար կոռուած էին (ՊՀԳ Ա. 134):

Նոյնպէս գիտենք թէ Հայերը Հնդկաստանի հետ ալ յարաբերութիւններ ունէին և հնդկական ապրանքներ Արևմուտք կը փոխադրէին (ՊՀԳ. Ա. 138-140):

Իսկ Արշակունեաց կործանումէն մինչև Բագրատունեաց կործանումը, այսինքն Քր. է 428էն մինչև 1040 հայկապարսիկ յարաբերութիւնները շարունակուած են և ինչպէս տեսնուեցաւ՝ Պարսիկ մեծ պետութեան զանազան մասերուն մէջ, ինչպէս Ասորեստանի, Խուժաստանի, Վրկանքի և Սպաստանի մէջ, նաև Կեդր. Ասիոյ մէջ՝ հայ բաւական հոծ գաղութներ հաստատուած էին և կ'զբաղէին գլխաւորապէս վաճառականութեամբ, մասամբ երկրագործութեամբ և երբեմն ալ կրօնական առաքելութիւններով, (տես ՊՀԳ. Ա. 191.-193, 202, 207, 366-7):

Անուրանալի ճշմարտութիւն մըն է թէ ամենահին ժամանակներէն սկսեալ Հայերը Ասիոյ ցամաքային վաճառականութեան գլխաւոր ռահվիրաները եղած են:

Քր. է չորս դար առաջ իսկ, ըստ Քսենոփոնի, Հնդկաստանի ճամբան անձանթ չէր Հայոց (ՊՀԳ, Ա. 101-2): Իսկ Ստրաբոն, Պլինոս և ուրիշ հին պատմիչներ կը հաստատեն որ Հայ վաճառականներ կ'ելթային Հնդկաստան, Թուրքեստան, Բակտրիա և Արևելեան Ասիոյ ուրիշ կողմերը (հմտ. Յ. Քիւրտեան, Հում մեթաֆի վաճառականութիւնը եւ Հայերը, էջ 4):

Զ. դարուն Պրոկոպիոս կը վկայէ թէ Հնդկաստանէն Դուրին՝ Հայաստանի մայրաքաղաքը ապրանքներ կուգային, (ՊՀԳ, Ա. 69):

Հնդկաստանի և Չինաստանի ապրանքները Ոքոսոս գետով կը բերուէին Կասպից Մով, ուրկէ Կուրի ընթացքով կը տարուէին դէպի Սև ծով և կը տարածուէին (ՊՀԳ. Ա. 85):

Քր. է հազիւ կէս դար առաջ, Տիգրան Մեծի օրերէն սկսեալ՝ Հայաստան համաշխարհային առևտուրի մէջ դեր կը կատարէր և Հայաստանի վաճառականութիւնը կը բարգաւաճէր և Արտաշատի և Դուրինի պէս մեծ քաղաքներ երևան կուգային (ՊՀԳ, Ա. 21-22 և 69):

Հայաստան կը ծառայէր գլխաւորաբար իբրև տարանցիկ (թրանզիթ) առևտուրի ճամբայ մը:

Արշակունեաց շրջանին տարանցիկ առևտուրի Հիւսիսային զիծը Հայաստանէն կ'անցնէր (ՊՀԳ Ա. 68) և Հայաստանի ճամբով էր որ Սև ծովի նաւահանգիստները կը զրկուէին չինական մետաքսը և ուրիշ արևելեան թանկազին արտադրութիւնները, որոնք Չինաստանէն, Կեդր. Ասիայէն և Հիւսիսային Հնդկաստանէն, կ'արտածուէին դէպի Արևմուտք (հմտ. ՊՀԳ. Ա. 22): Փոխա-

դարձաբար, Արևմուտքի մէջ գործուած ապրանքները, Հին աշխարհի առևտրական ամենամեծ բազկերակը և հաղորդակցութեան մեծ ուղին հանդիսացող Միջերկրականի միջոցով կը բերուէին ասիական եզերքները և այն տեղէն կը տարուէին կարաւաններով՝ կովկասի և Հայաստանի ճամբով դէպի Պարսից ծոց, Հնդկաստան և Չինաստան:

Ասիական բարբարոսներու արշաւանքներու շրջանին ալ Հայաստանէն կ'անցնէր տարանցիկ առևտուրի Հիւսիսային զիծը, և հետևաբար ասիական ապրանքներու առևտուրին մէջ Հայաստան կը պահէր իր դերը՝ մինչև ժե. դար, երբ Հնդկաստանի և Չինաստանի առևտուրը ծովով կատարուիլ սկսաւ և Հայաստան կորսնցուց իր զիրքը իբրև տարանցիկ առևտուրի միջնորդ (ՊՀԳ. Ա. 75):

Ասիոյ խորերէն դէպի Արևմուտք շարժող առաջին Սելջուկեան ցեղախումբերը կազմուած պետութիւն մը չունէին, այլ խորագոյն Ասիոյ ժողովուրդներու տեղաշարժին հետևանք իրենց բնակավայրերէն վանուած և Արևմուտք շարժած էին և Ղազնէվիներու երկիրը թափանցելով (վերը, 87), Կեդրոնական Ասիայէն մինչև Փոքր Ասիա տարածուող պետութիւն մը կազմած էին, որ քիչ շատ կարգաւորեալ պետութիւն մը եղած էր:

Իսկ Մոնկոլները՝ ամէն ինչ տակնուվրայ ու քարուքանդ ըրին Արևելքի մէջ:

Չինկիզ, Մոնկոլ կայսրութեան հիմնադիրը, տակաւին աշխարհակալութեանց չձեռնարկած, իր անող բանակներուն համար պէտք ունէր Դամասկեան դէքեր ստանալու Արևմուտքէն՝ Մեսաֆի ձանապարհով, ինչպէս յիշուեցաւ (վերը, 81), շատ սուղ վճարելով, վասնզի այդ ճանապարհը Պարսկաստանէն մինչև իր տէրութեան սահմանը կ'անցնէր Գաւախիթայէն (= Սև Չինաստան), որուն բնակիչներուն համար աւելի շահաւէտ էր կարաւաններէն գանձուած տարանցիկ առևտուրի (թրանզիթ) տուրքը, քան իրենց դաշտերը մշակելը: Այս խոշոր տուրքէն փրկուելու համար՝ տեսանք թէ Չինկիզ ինչպէս ազատ վաճառականութիւնը պաշտպանելու պատրուակով գրաւեց Գաւախիթան և դրացի դարձաւ Խուարէզմի Սուլթան Ալա-Ուտ-Տին Մահմուտ Շահին (1172-1220), (տես. վերը, 82), որուն հետ դաշինք կնքեց որ Մոնկոլ առևտրական կարաւանները ազատօրէն անցնին Խուարէզմէն դէպի Արևմուտք երթալու համար (տես. վերը, 85):

Սակայն Ոքոսոսի եզերքը գտնուող Իւթրարի կամ Օթրարի քաղաքին կառավարիչը անկէ անցնող Մոնկոլ վաճառականներու խումբ մը սպաննեց և անոնց ունեցածը, ապրանք և դրամ, գրաւեց և ասով գեղեցիկ պատրուակ մը ընծայեց Չինկիզի, որ ինչպէս տեսանք (վերը, 85-86), չարաչար պատժեց Շահ Մահմուտը և անոր երկիրը գրաւեց:

Չինկիզ, ինչպէս կը թուի, հետամուտ էր զարկ տալու իր երկիրին առևտրական զարգացման: Այնպէս որ, համատարած աւերումէ մը վերջ, Մոնկոլ կայսրութեան մէջ քիչ քիչ վերակազմուեցան տեղական և կարաւանային առևտուրները, ինչպէս նաև արհեստներու և արդիւնագործութեան կեդրոնները: (Հմտ. Յ. Մանանդեան, ՔՅՆ. Տես. Գ. 258):

Մոնկոլ ընդարձակ կայսրութեան սահմաններուն մէջ համապարփակուած էին Մայրագոյն և Մերձաւոր Արևելքի բարգաւաճ երկիրները, ինչպէս նաև Դեղի Բիփչաքը և Ռուսաստանը: Այս ընդարձակ տարածութիւնները և մանաւանդ անոնց այն բարգաւաճ մասերը, որոնք այնքան զարգացած վաճառականութիւն և հաղորդակցութիւններ ունեցած էին անցիալին մէջ, չէին կրնար բարբարոսներու արշաւանքներուն պատճառով լքել իրենց առևտրական բոլոր գործառնութիւնները և հրաժարիլ այն ապրանքներէն, որոնք կարաւաններով կը բերուէին հեռաւոր Արևելքէն: Հետևաբար առևտրականներ նոր հնարքներ և նոր ճամբաներ որոնեցին, ստանալու համար այդ ապրանքները:

Այսպէս, աշխարհի առևտրական կեանքին մէջ մեծ փոփոխութիւն մը առաջ եկաւ:

Հայաստան ալ նոյնպէս իր առևտրական կեանքին մէջ մեծ փոփոխութեան ենթարկուեցաւ:

Սելջուկ, Մոնկոլ և Թաթար արշաւանքները չքացուցած էին հայկական մեղրի, ջորիներու, աղած ձուկի, գորգի կամ ուրիշ հիւսուածեղէններու շահաբեր և տարածեալ առևտուրը, այնքան բարգաւաճ Թ. Ժ. և նոյնիսկ ԺԱ. դարերուն, սակայն անոնց տեղ հայ վաճառականութիւնը նոր կեանք և մեծ զարկ տուած էր համեմի, մանաւանդ հում մետաքսի մեծապէս զարգացած առևտուրին (Յ. Քիւրտեան, Հում մետաքսի վաճառականութիւնը եւ Հայերը, էջ 7):

Պէտք չէ մոռնալ նաև ժամանակին փոփոխեալ պայմանները: Խաչակրութիւններու հետևանքով Եւրոպացիք յարաբերութիւն մշակել սկսան Մոնկոլներու հետ և աշխատեցան զանոնք իսլամութեան դէմ իրենց զինակից ունենալ, գուցէ աւելի տնտեսական հաշիւներով քան թէ կրօնական: Արաբական տիրապետութիւնը ձեռնառն չէր բնաւ քրիստոնեայ Եւրոպացիներու ազատ վաճառականութեան, ուստի Երուսաղէմի փրկութիւնը գեղեցիկ պատրուակ մըն էր, Արաբները ընկճելու և առևտուրի ազատութիւնը ապահովելու համար:

Առաջին Խաչակրութիւնները արեւմտեան ազգերու առջև առևտրական շահագործութեան նոր հրապարակներ բացած էին, որոնք սակայն վտանգուած էին Արաբներու կրկին զօրանալովը և Չինիզ Խանի յաջորդներուն խուժումովը դէպի Արևմուտք: Մոնկոլները ոչ միայն տիրած էին Փոքր Ասիոյ և Ռուսաստանի, այլև կ'սպառնային Հունգարիոյ և Արևմտեան Եւրոպայի:

Հետևաբար՝ Հռոմի պապը, Գերմանիոյ կայսրը, Ֆրանսայի, Անգլիոյ և Սպանիոյ թագաւորները երբ մէկ կողմէն Խաչակրաց արշաւանքները կը կազմակերպէին տիրելու համար Երուսաղէմի կամ Կ. Պոլսոյ տիրապետութեամբ Պաղեստինի և Սիւրիոյ առևտրական ճամբաներուն, միւս կողմէն պատուիրակութիւններ կը ղրկէին Մոնկոլ թագաւորներուն և զօրավարներուն, անոնց հետ բանակցելու և դաշնակցութիւններ կնքելու և միևնոյն ժամանակ Արևելքի տնտեսական ու քաղաքական կացութիւնը ուսումնասիրելու համար (Յովհ. Յակոբեան, Ուղեգրութիւններ հտ. Ա. ԺԳ.—ԺԶ. դարք, 1932, Երևան, էջ 1—2):

Առաջին առաքելութիւնները, որոնք ղրկուած էին 1245—1247ին իննովկինդ Դ. Պապէն, կը բաղկանային Ֆրանչիսկեան միաբաններէ և նպատակ ունէին զիմելու այն Մոնկոլ զօրավարներուն, որոնք Ռուսաստան և Հայաստան կը գտնուէին, վասնզի ուզուակի անոնցմով կը շահագրգռուէին իբրև իրենց նպատակին ձեռնառու ոյժեր:

Ռուսաստան ղրկուած պատուիրակութեան պետն էր Յովհաննէս Տը Պիանօ Կարպին, (John de Piano Carpini) և Հայաստանի պատուիրակութեան գլուխն էր Լորենս Փորթուկալցի (Յոյն, 2—3)

Նոյն Պապը 1247ին երկրորդ պատուիրակութիւն մը ղրկեց Փոքր Ասիա՝ գլխաւորութեամբ Դոմինիկեան միաբան Anselmi կամ Ascelmi, երբ արդէն Մոնկոլները ուշադրութիւն դարձնել սկսած էին Եւրոպացիներու խնդրանքին՝ հաւաքական ուժերով Արաբները քշելու համար, վասնզի Արաբները իրենց դէմ կը մաքառէին Սիւրիոյ և Միջագետքի մէջ և արգելք կ'ըլլային իրենց առաջացման: Հետևաբար իրենք ալ կր ձեռնարկէին բանակցութիւններու: Այս նպատակով 1248ին Պարսկաստանի Մոնկոլ բանակի հրամանատարը Իլչիկատայ Խան իր կողմէն Կիպրոս՝ Ֆրանսայի Լուի Թ. Թագաւորին ղրկած էր Սապիտտին Մոռիֆաթ Դաւիթ անուն անձ մը, որ կ'երևի թէ սպաւորութիւն գործելու և Ֆրանսայի թագաւորը սիրաշահելու համար, սուտը իրաւին խտանած է (տես Ուղեգրութիւն Ա. 3—4):

Ֆրանսայի թագաւորը, որ մեր Հեթում Ա. թագաւորին քաղաքականութիւնը ընդգրկած էր և կ'ուզէր Մոնկոլներուն հետ գինակցիլ, որոշեց փոխադարձաբար պատուիրակութիւն մը ղրկել ոչ միայն Իլչիկատային, այլ Մեծ Խանին՝ Բիուկին:

Այս պատուիրակութեան գլուխն էր Եղբայր Անդրէաս: Իսկ անոր մաս կը կազմէին Անդրէասի եղբայրը, ուրիշ վանական մը և չորս աշխարհականներ և Մոնկոլ զօրավարին կողմէ ղրկուած Դաւիթը (Յոյն, 4):

Պատուիրակութիւնը 1249 Փետրուարին ճամբայ ելաւ, իր հետ տանելով Լուի Թ. թագաւորին նամակը և ճոխ նուէրներ: Ասոնք մինչև որ հասան Գարագորում Բիուք՝ Խան մեռած էր և իշխանութիւնը կը վարէր իբրև խնամակալ՝ Օղուլ Կըսթմիշ կայսրուհին, որ ի նպաստ իրեն շահագործեց այս պատուիրակութեան ժամանումը, յայտնելով թէ Ֆրանսայի թագաւորը իրեն հնազանդած էր և պատրաստ՝ իր թշնամիներուն դէմ իրեն օգնական կանգնելու:

1251ին պատուիրակները դարձան Պաղեստին, ուր կը գտնուէր Լուի թագաւոր:

Իսկ 1253—1255ին, իբր թէ անպաշտօն, Մոնկոլիա այցելեց Ֆրանչիսկեան Ուելիամ Ռուբրուքը, (William Rubruck) որ Լուի Թ. թագաւորին յանձնարարականներով ճամբայ ելաւ նախ Ոսկէ Հորդայի Սարտաղին և ապա Մոնկոլ կայսեր ներկայանալու համար: Աքիայէն ճամբայ ելաւ ան՝ 1252ի գարնան և յաջորդ տարին (1253) Մայիսին՝ գնաց Մոնկոլիա՝ Սարտաղի յանձնարարականով (Յոյն, 5—6):

Մանգոյ Խանի օրօնին (բանակատեղի) մէջ ան կը հանդիպի հայ վանականի մը, կեղծ կրօնաւոր, Սարգիս անունով, որ կ'առաջարկուի զեսպան

զրկել Պապին, սակայն Ռուբրուք կը մերժէ այս առաջարկը, կասկածելով որ Սարգիս լրտեսելու համար Եւրոպա կը զրկուի (նոյն, 7—8):

Ինչպէս կը տեսնուի, քաղաքական գործակալներ կը վխտային Մոնկոլ արքունիքին մէջ և դեր կը կատարէին:

Ամէնէն կարևոր դերը այն էր որ անոնք երկու կողմերու մերձեցման տրամագրութիւնները կ'օգտագործէին:

Այսպէս, իսկական պատուիրակներու հետ բախտախնդիրներ այ կային — ինչպէս վերոյիշեալ Սարգիսը — ինչպէս նաև շահախնդիր կամ դրամատէր մարդիկ, որոնք առևտրական շահարկութիւններ կը հետապնդէին:

Ինչպէս առաջին խաչակիրներուն յաջորդեցին առևտրականներու խումբերը, Արիւնելքի բարիքները շահագործելու համար, նոյնպէս այլ Մոնկոլ արքունիքը թափանցող այս անձներուն իբր ստուեր երեւան եկան Ասիոյ խորերէն ապրանքներ ստանալու հնարաւորութիւններ որոնող առևտուրի մարդիկը: Այսպէս, կամաց կամաց սկսան առևտրականներու թափանցումը դէպի Մոնկոլիա և հնարաւորութեան սահմանին մէջ միջազգային առևտուրի գոյատուրութիւնը:

Բարբարոսները՝ չափազանց ընչաքաղց, պիտի չհակառակէին այս շարժումին, որ իրենց պիտի ապահովէր նախկին առևտրութիւններ, մաքսի, տուրքի, անցքի անուսով առնուած հարկերով: Հետեւաբար քաջախիբեցին առևտրական կարաւաններու երթեւեկը որ գուցէ ընդհատուին ունեցած է պատերազմներու թոհուրոհին մէջ, այլ սակայն միշտ վերսկած է եւ շարունակուած:

Մոնկոլ իմաները միշտ օգտակար եւ շահաւէտ նկատած են վաճառականութեան քաջախիբանքը եւ Չինացի, Արաբ, Պարսիկ վաճառականներ՝ այս քաղաքականութենէն խրախուսուած, Չինկիզ իմանի (1206 - 1227) իշխանութենէն ալ առաջ. երթեւեկած են Մոնկոլիա, եւ երբեմն երկար ժամանակ բնակած են Մոնկոլ իմաներու եւ մեծ աւատապետներու հրամանով եւ ջանքերով կերտուած նոր քաղաքներուն մէջ:

Այդ առևտրականները կամ միջնորդները, ինչպէս նաև վաճառականները, իրենց կարաւաններով կը բերէին ոչ միայն ապրանքներ այլ Մոնկոլիա կը ներմուծէին մշակոյթ եւ ճարտարարուեստ, միեւնոյն ատեն Մոնկոլներուն հայթայթելով տարաշխարհներու մասին ռազմական եւ քաղաքական ու տընտեսական կարևոր տեղեկութիւններ:

Կիրակոս Գանձակեցի (151) պատմիչը կը վկայէ որ Մոնկոլ իմաները կը պաշտպանէին վաճառականները եւ անոնց առանձնաշնորհումներ տուած էին նոյնիսկ Չարմաղանի արշաւանքին ատեն:

Գանձակեցի, խօսելով Ասորի Սիմէոն անուն կրօնաւորի մը վրայ, կը պատմէ թէ ինչպէս ան մեծ ազդեցութիւն ձեռք բերած էր Մոնկոլ իմանին վրայ եւ կը կոչուէր Ռաբուն Աթա, այսինքն Վարդապետ Հայր: Իմանին յանձնարարականովը ան կը յաջողի մասնաւորապէս Գաւրէթի եւ Նախճուանի մէջ գործադրուած քրիստոնէից ջարդը դադարեցնելու եւ քրիստոնեաներու կրօնական ազատութիւնը ապահովելու:

Գանձակեցի կը գրէ. «մաքդիկ նորա վաճառականք՝ որք ունէին զսամ-

ղա նորա, այսինքն զնոսան եւ զգիր՝ համարձակ օրջէին ընդ ամենայն աւխարհ, եւ ոչ ոք իբխեւ մերձենալ առ նոսա»: (151):

Հայաստան և Վրաստան, որ աղքատացած և տնտեսապէս մեծապէս շրջապատուած և յետադիմած էին, իբրև հետեւանք իշխանութեանց աւերիչ դրութեան և կառավարական պաշտօնէութեան կեղեքումներուն և հարստահարութիւններուն (տես Յ. Մանանդեան ՔԱՆ. ՏԵՍ. Գ. 288) — բան մը որուն համար կը գանգատին ժամանակակից բոլոր Հայ, Վրացի և Պարսիկ ժամանակակիցները — հետզհետէ վերստին կը ճլտորին և իրենց մէջքը կը շտկեն, շնորհիւ ճարպիկ առևտրականներու, որոնց մէջ ապահովաբար Հայերու թիւը աննշան չէր:

Միւս կողմէն՝ առևտրական կեանքին զարգացումը ընչաքաղց Մոնկոլ իմաներու ախորժակը կը գրգռէր. այնպէս որ, Ղազան իման կ'աշխատի բարեկամական յարաբերութիւններ պահել Ոսկէ Հորդայի հետ, ուր կ'իշխէր այն ժամանակ Տոխտա իման (1290—1312):

Վասաֆ պատմագիրը կ'ըսէ.
«Մեր Մանգու-Քիմուրի քաղաւորութեան ժառանգը դարձաւ, Տոխտան դեսպաններու պարբերական ժամանման եւ յանախակի յարաբերութիւններուն ճեղքիւ նանապարհը նորէն բացուեւ եւ առեւտրականներու եւ օրթաղներուն համար ու միջոցներ ձեռք առնուած էին նանապարհորդներու անվսանգութեան եւ անդորութեան համար: Առանի երկիրը կ'ալեկոծուէր երթեւեկով սայլերու, ստուկներու, ձիերու եւ ոչխարներու բազմութեան պատճառով: Այդ երկիրներու ապրանքներն ու հազուադիս իրերը, որոնք այնքան ցարխներու ընթացքին չէին արհամարհուած, նորէն դրուեցան օրջանաւորութեան մէջ»: (Յ. Մանանդեան ՔԱՆ. ՏԵՍ. Գ. 305):

Այսպէս, զարգանալ կ'սկսէր Միջազգային առևտուրը, և անոր մասնակից կ'ըլլային Պարսկաստան, Փոքր Ասիա, Հայաստան և Վրաստան, Դեղզի Գիլգիլաք, Ռուսաստան, Միջին Ասիա, Չինաստան, ինչպէս նաև իտալական ծովային Հանրապետութիւններու միջնորդութեամբ Միջերկրականի և Սև ծովի շուրջ գտնուող երկիրները՝ Իտալիա և Արևմտեան Եւրոպա:

Յայտնի է որ Մոնկոլներու ատեն մեծ կարևորութիւն ունէին ոչ թէ Հարաւային, այլ երկու Հիւսիսային զլխաւոր ճանապարհները՝ որոնցմէ մէկը Թուրքեստանի՝ Սուարէզի և Ոսկէ Հորդայի քաղաքներուն ուղիովը դէպի Պալթիկ ծով կամ Սև ծովու Հիւսիսային եզերքներու նաւահանգիստները, իսկ միւսը Պարսկաստանի, Ատրպատականի և Հայաստանի ճամբով դէպի Տրապիզոն կամ Փոքր Ասիա՝ զլխաւորապէս Կիլիկիոյ Հայ նաւահանգիստները կը յանգէր:

Հարաւային ճանապարհները այն ատեն մեծ դեր չէին կատարեր, որովհետև Մոնկոլները, հակառակ անոր որ փորձած էին նուաճել Սիւրիան և գրաւել նաև հարաւի կարաւանային մեծ ճամբաները, բայց չէին յաջողած:

Տարանցիկ առևտուրի ճամբաներուն տեղափոխութիւնը Հարաւէն Հիւսիս՝ պատճառ եղաւ որ խոշոր քաղաքներ հիմնուին այդ պողոտային վրայ: Ժ.Գ. դարուն երկրորդ կէտին, Հիւսիսային Պարսկաստանի առևտրական

գլխաւոր քաղաքն էր Դաւրէժ, զոր խնայած էին ասիական հորդաները, վասնզի քաղաքը անձնատուր եղած էր ինքնակամօրէն: Դաւրէժ յետոյ եղաւ միանգամայն թէ՛ մայրաքաղաք և թէ՛ առեւտրական ճարտարարուեստական առաջնակարգ կեդրոն մը, թէ՛ն արուեստական կեդրոն մը, վասնզի հոն հաստատուած վաճառականները ստիպուած էին բնակիլ իրենց վեհապետներուն կողմէ, բայց միշտ յաջողած էին (տես Revue du Monde Musulman, 1921 Volume XLVI. Essai sur les rapports de la Perse avec d'Europe, de l'Antiquité au commencement du XIX siècle L. Bouvat էջ 38):

Ղազան իւան (1295—1304) ընդարձակեց այդ քաղաքը, հիմնելով հին քաղաքին քով Ղազանիւն կոչուած նոր քաղաք մը, հինին հարաւային արեւելեան կողմը: Ղազան իւան շինել տուած էր Դաւրէժի մէջ հոյակապ մզկիթ մը, շքեղ դամբարան մը, նաև բազմաթիւ դպրոցներ և մատենադարաններ, ինչպէս նաև հիւանդանոց մը և դիտարան մը (Ֆրիկ, 565):

Մասնաւորապէս դամբարանին շինութեան աշխատած են շատ Հայ վարպետներ և բանուորներ (Կ. Պիոնեան, Պարսկահայ Օրացոյց 1921, էջ 140):

Ղազան իւան, Դաւրէժ հաւաքեց այդ հաստատութիւնները վարելու և անոնց վրայ հսկելու համար գիտուն և կարող անձեր, որոնք խոշոր թոշակներ կ'ստանային: Պիտական գանձատունը հարուստ էր բաւական, որպէսզի կարող լինէր այդ բոլորը գլուխ հանել, պահել այդ հաստատութիւնները և նպաստել ուսանողներուն, որոնք թիւը հազարաւոր էր: Ղազան իւան, Իլխանեանց մեծագոյն պետական անձն է (Ֆրիկ, 565): Իր յաջորդը, իուտապէնտէ (1304—1306) շինել տուաւ կայսերական նոր բնակավայր մը՝ որ Սուլթանիյէ կոչուեցաւ, (Z. Bouvat, ցոյլ) (1) և որ նշանաւոր եղաւ ետքը:

Այս շրջանին Դաւրէժի մէջ կը գործուէին յոյժ գնահատուած գորգեր: Հոն կը ծախուէին նաև ոչ նուազ գնահատուած մետաքսեղէններ և դիպակներ, տեղական վաճառականութեան մասնագիտութիւններէն մին եղող թանկագին քարեր և հին աշխարհի ամէն կողմերէն, ըլլայ Պաղատէն և Մուսուլէն, ըլլայ Պարսից ծոցէն ու Հնդկաստանէն եկած ամէն տեսակ ապրանքներ: Իլխանեանց ժամանակ իսկ, Վենետիկէն եւ Ճենովայէն վաճառականներու թոյլ տրուած էր Դաւրէժի մէջ գրասենեակներ հաստատել (Յ. Մանանդեան. Քնն. տես. Գ. 262): Այսպէս Եւրոպացիներ եւս հոն կը հաստատուէին եւ ցամաքային առեւտուրին խառնուելու կ'աշխատէին:

Պահուած է անոնցմէ մէկուն կտակը, որ գրուած է այդ քաղաքին մէջ 1264 Դեկտ. 10ին: Կ'երևալ որ առեւտրական յանձնակատար մըն էր, որ ի մէջ այլոց, Վենետիկի, Լոմպարտոյ, Գերմանիոյ եւ Ֆլանտրի հետ չունիսայի առեւտուր կ'ընէր: 20—25 տարի ետքը, Դաւրէժի մէջ կը գտնուէր Բիզանցի մը, Ժօլիւս կամ Զօլուս (?) անուն, որ քրիստոնէական քարոզութիւններ կ'ընէր: Այն ատենուան վեհապետը, Արղուն իւան (1284—1291), բարեկամ քը-

(1) Ըստ այլոց՝ Արղունի (1284—1291) ատեն սկսած էր սոյն բաղաճին քրիստոնէութիւնը յարուն վերջերս եւ ժ. Գարուն սկիզբներ, Չիցիանի եւ Ղազվիի միջև (տես. Յ. Մանանդեան, Քնն. տես. Գ. 262):

րիստոնեաներու, միւս կողմէն կը քաջալերէր Ճենովացիներուն այն ծրագիրը, որուն համաձայն պիտի աշխատէին Կարմիր ծովին վաճառականութիւնը ուղղել դէպի Պարսից ծոցին կողմը — ուր նաւահանգիստ մը շինուած էր— քանի որ ծովահաններու պատճառով, առեւտրական նաւեր արգելքի կը հանդիպէին: Կէլֆեանց եւ Կիպրիանց մրցակցութիւնը արգելք եղաւ այս ծրագիրը իրագործելու, բայց Ճենովացիք միշտ բազմաթիւ եւ ազդեցիկ մնացին Դաւրէժի մէջ (տես. ցոյլ): Այս իրողութիւնը կը հաստատէ Մարքոյ Բօլոյ (տես. W. Heyd, Histoire du Commerce du Levant au Moyen Age թրգ. Furey Raynaud T. II. p. 107—111):

Քիչ ետքը անոնք ունեցան հոն հիւպատոս մը, որուն կը գործակցէր 24 անդամներէ բաղկացեալ ժողով մը: Վենետիկցիներն ալ ունէին ուրիշ հիւպատոս մը կամ ուսելի դաղթականութեան պիտ մը, masor, որ չորս խորհրդականներով հոգ կը տանէր իր հայրենակիցներու շահերուն:

Մինչև 1320, յոյժ ծաղկեալ էր առեւտուրը. այդ ժամանակամիջոցին՝ Վենետիկէն մինջև Դաւրէժ ուղեւորութիւն մը, Տրապիզոնի ճամբով, ոչ մէկուն արտասովոր իրողութիւն մը կը թուէր (ցոյլ, 130), սակայն Սուլթան Ապու Սայիտի (1316—1335) մահէն վերջ արագաբար ինկաւ անոնց վաճառականութիւնը:

Մոնղոլներու շրջանին հիւսուածեղէնի ճարտարարուեստը կը պահէր իր վաղեմի համբաւը. Պարսկաստանի մէջ գրթէ չկար քաղաք մը, ուր զարգացած չըլլար անիկա: Եզդ, որուն մասնագիտութիւնը այդ էր, տիեզերական համբաւ մը ունէր: Անկէ յետոյ կուգային Նիշաբուր, Մերվ, Սպահան, Շուրթէր և Շիրազ, որոնք ամէնէն համբաւաւոր կեդրոններն են: Այս քաղաքները իրենց արտադրութիւնները օտար երկիրներ կ'արտածէին: Թաֆթան — որ արեւմտեան լեզուներուն մէջ իր պարսիկ անունը պահած է — կուգար Պարսկաստանէն, ուր կը շինուէին նաև ճոխ կերպաներ՝ զարդարուած և ոսկեճամուկ: Մարքոյ Բօլոյ կը վկայէ թէ Դաւրէժի բնակիչները բազմաթիւ տեսակ և մեծ արժէքով ոսկեայ և մետաքսեայ դիպակներ կը պատրաստէին:

Այս քառադարեան (1040—1468) ժամանակամիջոցին մէջ ամէկ միլիոնէ ավելի բնակիչ ունէր Դաւրէժ, ուր Հիւսիսի եւ Հարաւի առեւտուր կը խաչանեւէր Խորասանի ճամբան: Եւ (Լէնկ թիմուրի) Դաւրէժէն ունեցած եկամուտը ավելի էր քան Ֆրանսայի բազալուրին տարեկան բոլոր եկամուտը: Չեռֆի օակ եղող բոլոր վկայութիւնները կը ցուցնեն, որ Դաւրէժ այդ ժամանակ աշխարհի ամենամեծ քաղաքն էր, Չիւսասանը չհաւուած: Սմրղանդ, Դամասկոս եւ Պաղատէն ավելի պզօիկ էին եւ կը գերազանցէին Հոմբ եւ Վենետիկը իրենց մեծութեամբ եւ շքեղութեամբ, ժ. Գարուն վերջաւորութեան:

Յայտնապէս այսպիսի բաղաճի մը մէջ բնակիչները զլիսահարկ չէին վճարէր, բայց քաղաքին խորհուրդը տարեկան գումար մը կը վճարէր Լէնկ թիմուրի կառավարիչին: Տուրք մըն էր այս, բայց ցորչափ կը վճարէր, քաղաքը գեր էր նեղութեան. . . : Լէնկ թիմուրի օրով Դաւրէժը մթերանոց մըն էր ամբողջ աշխարհի առեւտուրին համար. Խորասանի մեծ ճամբան հոն կը

միանաւ Հարաւային նաւթուց՝ դեպի Պաղատ, Պարսկաստան եւ Պարսից ծոց...: Մարտի 1270ին կ'ըսէ. «Դաւրեթը մեծ եւ ազուգական քաղաք մըն է եւ այնպիսի դիրք մը ունի որ առեւտուրը հոն կու գայ Պաղատէն, Հնդկաստանէն եւ օտար երկրներէն: Այսեղ կը բնակին Հայեր, Նեստորականներ, Յակոբեկեաններ, Վրացիներ, Պարսիկներ եւ վերջապէս քաղաքին բնիկները՝ որ մահմեդական են:

Դիմելով վեցնետկեան դիւանաբուկներու, կը գտնենք որ 1341ին ձեռնովացիները հոն գործասուն մը ունեին, քանզոքս վանառականներու խորհուրդի մը ձեռնին տակ: Հոս գործասուն բաւր առնելու է մթերանոցի իմաստով եւ ոչ թէ շինութեան գործասեղի իմաստով:

Պարսիկ նօսնաւոր պատմաբան Բաշեքէթին, սր կ'ապրէր 1300ին, կ'ըսէ. «Դաւրեթի մէջ հաւաքուած էին՝ Իսլամ կայսեր աչքին տակ՝ փիլիսոփաներ, աստղագէտներ, գիտնականներ, պատմաբաններ բոլոր կրօններու ու աղանդներու: Հոն էին մարդիկ եւրոպայէն (Չինաստան), Հնդկաստանէն, Քաթմիլէն, Քիպրոսէն, Ուլգուրէն եւ ուրիշ բնական ազգերէն, Արաբներէն եւ Ֆրանկներէն (եւրոպացի)»:

Իպն Սէլթէն եւ Մոսթաֆէիէն կ'իմանանք որ իր արուարձաններով միասին Դաւրեթի արտաքին պատը 25000 ֆայլաչափ (մէկ ֆայլաչափը 3.5 ոսկ) էր, թէ իր հանրային շէնքերը, մզկիթները, ակադեմիաները եւ հիւանդանոցները դուրսէն պատած էին փայլուն կղմիւսներով, յանախ մարմարով եւ կրաքարով: Անիկա ունէր 200000 տուններ, պանդոկներն եւ նաւթորդներու օրեւաններէն գաս, ինչ որ կը նշանակէ միլիոն մը եւ քառորդ բնակչութիւն: Կը խօսուի թէ միակ երկրասարժի մը առթիւ 40,000ի շափ մարդ մեռած է: Իբն Պարուքա կը յիշէ թէ նոյնիսկ մուսկի եւ յամբար ծախողները առանձին տուկաներ ունեին, եւ թէ երբ անցաւ ոսկերիչներու տուկայէն, իր աչքերը կը շլանային այն քանակազին քարերէն, զորս կը ներկայացնէին քարաբար կիներուն՝ նոյստէն զգեստաւորուած գերիները:

Սէ Ֆրա Օպերից, գրելով նոյն տեսնները՝ կ'ըսէր. «Չեզ կ'ըսեմ որ այս քաղաքը աշխարհի ամենալաւն է առեւտուրի համար: Հոս ամէն առաւելայ կը գտնուի առաւելութեամբ: Այնչափ հրաշալի է որ մարդ հազիւ կը հաւատայ ամէն բանի, եթէ աչքովը չտեսնէ: Այստեղի բրիտանացիները կ'ըսեն թէ քաղաքին վնասած տուրք իր կայսեր, աւելի է քան ամբողջ Ֆրանսայի վնասած տուրքէն: Սուրբ իր քաղաքին իր քաղաքին:

Մերկախոյզ Դարեան՝ քսանութերորդ դարուն՝ անոր բնակչութիւնը, որ տուկաններէն նուազած էր, կ'ենթադրէր 532,000:

Դաւրեթ աւելի մեծ էր քան Սմրգանդ, որուն քաղաքայէն առանց իր արուարձաններուն 10,000 ֆայլաչափ էր: Կլավիխօ, Քասթիլիոյ (Սպանիա) քաղաքին սենեկապետը, անցաւ Դաւրեթէն եւ լիակատար նկարագրութիւն մը տուաւ:

Անոր նկարագրութիւնը կարելի է, այն պատճառով որ կը ցոյցնէ՝ թէ Լեոնի Քիմուր ընդունակ էր պահելու եւ բարեկարգելու գրաւած մայրաքաղաք մը: Սերոպացի պատմագիրներ յիշած են մասնաւոր քանի մը շէնքեր, որ իբր թէ ան վառած ըլլայ ու որոնց քարերը անաղաղ մնացած են մին-

չել այսօր, առանց կրակի հետքի մը: Թեեւ սոսկալի էր անոր արեւանքին պատճառով աւերածութիւնը, բայց պէտք է յիշուի նաեւ թէ ան ձեռք չէր դրացներ այն քաղաքներուն, որոնք կը յանձնուէին առանց դիմադրութեան» (Հարոլտ Լէմ. Թրգ. Գ. Ալան, Ալիք օրաթերթ, Թիւ 86 (4565) 1954):

ԺԴ. դարուն առեւտրական երկու մեծ ուղիներ՝ Իւալէթ կը յանգէին: Առաջինը, որուն կը հետեւէին ընդհանրապէս Պարսիկները, ըստ Բեկօլէտտի, կը մեկնէր Այասէն եւ կ'անցնէր Սեբաստիայէն, Երզնկայէն եւ Էրզրումէն: Երկրորդը՝ կարուաններու հետեւած ուղին էր եւ կը մեկնէր Տրապիզոնէն: Ուրիշ ճամբայ մը, դժուարին եւ վտանգաւոր, Դաւրեթէն կ'երկարէր դէպի Պարսից Մոց, Քէլանի, Եզդի եւ Քիրմանի ճամբով:

Միջին Դարուն, Պարսկաստան՝ թէ՛ Արեւելք եւ թէ՛ Եւրոպա կ'արտադէր շերամի բոժոժներէն հանուած մետաքս (soie grège), զոր ձեռնովացիք եւ վեներտիկացիք ԺԴ. եւ ԺԵ դարերուն մէջ կասպիան նահանգները կամ Շիրուան կ'երթային գնելու, մեծաքանակ կ'արտադէին նաեւ բամբակ, լեղակ, մանանայ կամ — գազպէն զոր պարսիկները կը կոչէին թեր ենկուպին (= հեղուկ մեղր) —, մոմիա (մումիյա = սեւ մեղրամոմ), այսինքն կարթագիթ (pissasphate), որուն ամենայարգի տեսակը կը հայթայթուէր Տարանդէրկի հանքէն, քրքում (զամբան), մետաքս, զինկոյ հանածոյ — որ բուրբա առնուով ծանօթ էր, — ձի կային:

Մարգարիտները Հիւրմուզի մէջ կը ծախուէին եւ անոնց գլխաւոր շուկաներն էին Իւալէթ, Սուլթանիյէ, Սմրգանդ եւ Պաղատ:

Պատաքճանի սուտակը եւ լազուարթը հոչակաւոր էին: Գալով փերուզակին, միշտ Պարսկաստանն էր որ զայն հայթայթած է աշխարհի:

Վերջապէս, այս շրջանին Պարսկաստան տարանցիկ (օրանգիթ) առեւտուր կը կատարէր Չինական մետաքսեղէններուն, ճենապակիներու եւ խաւարծիլի (բալէն), գորշագոյն սաթի եւ հնդկական կարգ մը պարանքներու. (Histoire des Arabes T. II. p. 80—93): Ասիոյ արտադրութիւններուն մեծագոյն մասը Դամասկոս կը հանէր, ոչ թէ Մեքքէի կարուաններուն ճամբով կամ բոլորովին ցամաքի վրայով, Պարսկաստանի եւ Միջագետքի ուղղութեամբ (տես. Heyd, նոյն տ. II. 61):

Այս առեւտրական օգեւորեալ շարժումին, որուն հանդիսավայր կ'ըլլար Պարսկաստան, անմասն եւ անհաղորդ չէին Հայերը, որ առեւտրական այս բոլոր սղիներուն ծանօթութիւնը ունէին կամ արդէն անոնց վրայ կը գտնուէին:

Անոնք արդէն յարաբերութեան մէջ էին վեներտիկի եւ ձեռնովայի հետ եւ Տրապիզոն, Կարին, Երզնկա իրենց բնիկ երկիրներն էին, ինչպէս նաեւ Իւալէթ ու շրջակայքը:

Բալտուղցի Պետրոստի (ԺԴ. դարուն սկիզբը) կը յիշէ կարուանի այն ճանապարհը, որ Կիլիկիոյ Այաս նաւահանգիստէն դէպի Դաւրեթ կ'երթար՝ կէօքսիւէն անցնելով Սեբաստիա եւ ապա Երզնկայէն անցնելով Կարին՝ որ իբրեւ ճանապարհներու միացման կէտ՝ միջազգային առեւտրական յարաբերութիւններու համար կարեւոր վայր մըն էր, վասնզի կապուած էր ոչ միայն Փոքր Ասիոյ եւ Կիլիկիոյ, այլև Տրապիզոնի հետ, որ մեծագոյն կեդրոնն էր Արեւելեան Սեւ Մովի առեւտրին:

Այսպէս և Տրապիզոնէն եկող կարաւանի պողոտաները, էրզրումէն կ'անցնէին և կամ Ալաշկերտի դաշտին կամ Մանազկերտի ճամբով կը յանգէին Դաւրէժ, առևտրական մեծ կեդրոնը:

Առաջին ճամբան մանրամասն նկարագրած է Բալտուշչի Պետրոստի ԺԴ. դարու սկիզբը: Այս ճամբան էրզրումէն կ'երթայ Դաւրէժ, Բոլորապահակ (1) - Քեփրիքէի (2), Բազաւանի - Ուչքիլիսէի (3), Ղարաքիտի (4) և հիմակուան Տայ Չաւար դաշտի (5) ճամբով դէպի Կարմիր գետ (6) (Կըզըլ Չայ) և արդի Խոյէն անցնելով հարաւ արեւելք (տես. Յ. Մանանդեան, Հին Հայաստանի գլխաւոր ճանապարհները և Քնն. Տես. Գ. 262-3, հմտ. W. Heyd, Histoire du Commerce du Levant II. 213-117):

Ասկէ զատ Դաւրէժէն մինչեւ էրզրում ուրիշ ճամբայ մըն ալ կար, որ յիշած են Մարքոյ Բօլոյ, Լանգելէցի և Համտալլահ Ղազվինի: Այս գիծը Խոյէն կ'երթար ոչ թէ դէպի Բազաւան, այլ դէպի Արճէշ, և ապա կու գար էրզրում, Մանազկերտի և Խնուսի ճամբով: Հայտի (W. Heyd) կարծիքով, Հայաստանէն անցնելով դէպի Տրապիզոն և Այաս գացող կարաւանային ճանապարհներու նշանակութիւնը, ինչպէս նաև Դաւրէժի առևտրական կարևորութիւնը խիստ շեշտուեցաւ Պաղտատի Խալիֆայութեան և Պաղտատի կործանումէն (1258) ետք, վասնզի մինչև այդ թուականը Պաղտատ առաջին տեղը կը զբաւէր: Անկէ յետոյ, Դաւրէժ և քիչ յետոյ Սուլթանիյէ զբաւեցին Պաղտատի տեղը, Մերձաւոր Արևելքի մէջ (հմտ. Յ. Մանանդեան, Քնն. Տես. Գ. 263):

Մոնկալ տիրապետութեան շրջանին, միջազգային առևտուրի համար ստեղծուեր էին, ինչպէս տեսնուեցաւ, նպաստաւոր պայմաններ, սակայն նոյն շրջանին, Արևելեան Հայաստանը և անոր մեծ քաղաքները, Դուինը, Անին և Կարսը՝ առևտրական իրենց նախկին մեծ դերը հարկադրուած էին զիջիլ կարաւանային բանուկ ճանապարհներու վրայ գտնուող պատմական Հայաստանի հարաւային քառուղիներուն՝ Արճէշին, Մանազկերտին և Խլաթին:

Հայաստանի հիւսիսային քաղաքներուն իրենց առաջնակարգ դիրքը կորսընցուցած ըլլալը յայտնի կը տեսնուի, վասնզի Հայաստանէն անցնելով Դաւրէժ գացող եւրոպական ճանապարհորդները իրենց Ուղեգրութիւններուն մէջ իբրև ճարտարարուեստական կեդրոններ՝ կը յիշատակեն հարաւի կարաւանային պողոտաներուն վրայ ծաղկող և զարգացող քաղաքները (Յ. Մանանդեան, Քնն. Տես., Գ. 264):

Միջազգային առևտրական յարաբերութիւնները Մոնկոլներու ատեն՝ Հայաստանի ճամբով տեղի կ'ունենային Հարաւային ուղեգիծով: Ասիկա անուղ-

- (1) Polorbecch rus իր ուղեգրութեան:
- (2) Հաւաթօրէն Քեօփրիքէոյ
- (3) Tre Chiese rus իր գրութեան:
- (4) Scaracanti եւանակուած:
- (5) Piana di Falconiri եւանակուած:
- (6) Plana dei Fiume rosso »
- (7) Condro »

ղակի կերպով կը հաստատուի սա իրողութենէն որ Հայ աղբիւրներու մէջ յիշատակուած հարուստ վաճառականները, ինչպէս Ումեկ և իր ազգականները, Մանազկերտէն էին և Կարինի մէջ մեծ առևտրականներ էին (տես. Կիրակոս 210, հմտ. Վարդան 147, Անանուհի ժամանակագրութիւն 21, Վիմական Տարեգրութիւն 111, 122, 124, Մանանդեան Քնն. տես. Գ. 264):

Թէ ի՞նչպէս մեծ հարստութիւններ ունեցած են միջազգային առևտուրի հետ կապ ունեցող Հայ վաճառականներ, անիկա կ'երևի Ումեկի որդիին 1283ի Գոշավանքի արձանագրութիւններէն, որոնց համաձայն իր հայրը այս վանքը գնած է մեծ գումարով մը:

Այս արձանագրութիւններէն մէկուն մէջ ան ըսած է. «իմ հայրն Ումեկ զնեալ եր զԳեթիկ ի քառասուն հազար կարմիր տուգաթի: Ես ձառս զնեցի զՀովս իւր ամէն սահմանաւն ի դառն ժամանակի, որ հայրեսիքն արժան եր եւ ոսկին քանկ, ի Դ Ռ (4000) կարմիր տուգաս...»:

Այս պղտիկ արձանագրութիւնը պերճախօս վկայութիւն մըն էր, ինչպէս դիտել կու տայ Մանանդեան, թէ ԺԳ. դարուն երկրորդ քառորդին, անշարժ գոյքը աւելի արժէք ունէր և ոսկին անհամեմատ աւելի արժան էր քան անոր որդւոյն շարի ժամանակ՝ ԺԳ. դարու 80ական թուականներուն (տես. Յ. Մանանդեան Քնն. տես. Գ. 265):

Ասոր պատճառը այն է որ Մոնկոլներու ծանր տուրքերուն պատճառով՝ գիւղացիները կը փախչէին և կը ձգէին իրենց հողերը և կալուածատէրերը կը սնանկանային, և իրենց անշարժ գոյքերը ծախելով ջնջին զինքրով: (Յ. Մանանդեան, նոյն, 265):

Նոյնպէս նշանակելի է, որ արձանագրութեան մէջ դրամները իտալական են, և որոնք ապահովարար Հայաստանի մէջ կը շրջաբերէին: Կ'երևի, այս շրջանին, մեծ առևտրականները կամ հարուստները պաշտօններ ձեռք կը բերէին և դիրքի կը տիրանային:

Մասնաւորապէս և յաճախ՝ անոնք կապալով կ'ստանձնէին պետական տուրքերու գանձումը և իշխաններէն և կալուածատէրերէն ստէպ կը զնէին ոչ միայն գիւղեր և կալուածներ, այլ ամբողջ գաւառներ և քաղաքներ (Յ. Մանանդեան, նոյն, 265):

Իլխանեան պետութեան ամենազօր վեզիրը՝ Մուհամմէտ Շէմսէտին Սուհիպ Դիւանը, որ 1269ին ամուսնացած էր Օրբէլեան Սմբատ իշխանին ինամակալութեան յանձնուած Աւագի աղջկան Խաչաքի հետ, (Օրբէլեան, Բ. 165, Օրբէլեանի ժամանակագրութիւն, 27) իրեն հետ գործակից ունէր երկու Հայեր Սահմաղինը և Քարիմաղինը, որոնք կ'երևի անոր հետ ընկերովի կապալառութեան գործեր ըրած են: Շէմսէտին Սահիպ Դիւանը իր ձեռքին մէջ ունէր իլխանեան պետութիւնը և անոր հրամանը ամենազօր էր:

Ան գնած էր շատ մը երկիրներ և Մեծ Խաները անորնուիրեր էին Կարսը (Վրաց Աղբիւրներ, Բ. 65, Յ. Մանանդեան, նոյն, 266):

1263 թուականին Անիի մէկ արձանագրութեան համաձայն, Սահիպ Դի-

ւանք և Սահմադիրն եւ Քարիմադիրն (1) կապալով առած էին Անիի հարկերը: Ահա այդ արձանագրութիւնը:

«Մենք սաղմաճիս, վասն երկար կենդանութեան եւ վասն պատրուակ մերոց Սահիպ Դիւանին եւ Սահմադիրն(ին) եւ Քարիմադիրն բարձաք ի յԱնո իրիցանուս զբաժն, զոր ի սկզբանէ ազատ եր, մեք վերստին այլ հաստատեցաք. չունի ոք իւրանութիւն բաժ ուզելու, ոչ ինչ ազգ, ով իցէ որ կապել որ լինի. . .» (Վիմական Տարեգիրք, էջ 106):

Սահմադիրն և Ումեկը նշանաւոր առեւտրականներ էին և մեծահարուստ, ինչ որ կը հաստատուի Մրենի 1261 թուականով արձանագրութեամբ (2) որմէ կը հասկցուի թէ Զաքարեան Շահնշահի Արտաշիր որդիէն զնած է Մրենի և հոն, Ապաղայի կանուխեան ժամանակ (1265—1282), շինած է իրեն համար ամարանոց և պալատ, որոնց համար ծախսեր է 40.000 տուկազ դահեկան (Ն. Մառ, նաև Յ. Մանանդեան, ՔՅՈ. ՏԵՍ. Գ. 267):

Իլխանեան վեհապետները կը հովանաւորէին Հայ մեծատունները, անշուշտ նկատի ունենալով իրենց զանձարանին եկամուտները և կը մղէին զանոնք նետուելու միջազգային շուկաները:

Այս խրախոյսը կը հաստատուի Հուլիոսի մէկ ձեռնարկովը: Ան Հարաւային Հայաստանի մէջ Դարէթէն Տրապիզոնէն Այսս զացող կարաւանային ճանապարհներու մօտ, հիմնեց ամառանոց մը և ընդարձակ քաղաք մը, որ պիտի ըլլար Իլխանեան իլխանութեան առեւտրական կեդրոններէն մէկը: Այս նոր քաղաքը, հաստատուած էր Բագաւանի և Տիատինի հարաւային կողմը, նպատ լերան կամ Ալատաղի ստորոտը: Դառան կամ Դառն դաշտին մէջ և կը կոչուէր Ալատաղ (Պատմ. Թարգարաց էջ 45): Անոր շինութեան աշխատանքները կատարուած է, մասնաւորապէս հպատակ ազգերու պարտադիր և տաժանակիր աշխատանքովը, ինչպէս կը նկարագրէ Կիրակոս Վրդ. Գանձակեցի (233), որ կ'ըսէ թէ սկսաւ Մեծ Հուլաուս շինել քաղաք քաղմասար եւ քաղմամարդ ի դաւեթին Գառնայ, եւ եղ հարկս ի վերայ ամենայն հնազանդեղոցն՝ բազմութիւն փայտից բերել յամենայն կողմանց ի պէս շինուածոյ օանց եւ ապարանից քաղաքին, զոր շինել ի սեղի հովոցացն իւրոց յաւուրս ամարանոյ, եւ սառապէին մարդ եւ անասուն ի խիստ եւ ի դառն վերակացուացն՝ որ դառնագոյնի էին քան զՓարաւոնին ի վերայ որդուցն Իսրայէլի, քանզի լուծ հարիւր եզանց լծէին ի փայտ մի յամենայն կողմանց, եւ ոչ կարէին օարժել՝ վասն մեծութեան եւ հասութեան փայտիցն, եւ հեռաւորութեան եւ դժուարութեան ճանապարհին, ընդ գետս եւ ընդ լեռինս եւ յանխանայ հարկանելոյ մեռանքին մարդիկ եւ անասունք: Այլ եւ թուս մեծամեծս կուցն շինեաց, անդ գումարեալ զամենայն արուեսաւուրս քաղանց եւ փայտից եւ նկարուց եւ այլ:»

Իսկ ինչ որ ամէնէն նշանակելին է, Հուլիոսը այս քաղաքին մէջ բռնի բնակեցուցած է վաճառականներ (W. Heyd, Histoire du Commerce du Levant, էջ 108)

(1) Ասիկա հաւանորէն Ումեկի որդին էր (Ալիբան, Հայաստանում, 512):
(2) Հրատարակուած Փրոճ Ն. Մառէն:

Ալատաղի բարգաւաճումը երկար չտուեց, վասնզի Իլխանեաները ինկան և առեւտուրը նուազեցաւ:

Ոսկէ Հորդայի հետ պատերազմը, որ տնտեսական շարժառիթներ ունէր, ծանր հարուած տուաւ հիւսիսի հետ առեւտուրին, ինչ որ կը հաստատէ Վասսաֆ Պարսիկ պատմագիրը, ցոյց տալով Հուլիոսի վրէժխնդրական արարքները: Ան կ'ըսէ թէ Հուլիոսը «հրամայեց մահապատիժի ենթարկել բոլոր վաճառականները, որոնք առեւտուրով և առեւտրական գործառնութիւններով կը զբաղէին Դարէթի մէջ և ունէին անհաշիւ և անչափ գոյք. և կարգադրեց յարքունիս, զբաւել անոնց ինչքը, ինչ որ գտնեն: Այդ մարդոց մէջ կային մեծ թիւով այնպիսիներ, որոնք Դարէթի սկանաւոր անձերուն վստահներ էին իրենց դրամագլուխները և ապրանքները: Անոնց սպանութենէն ետք, այդ ինչքերը մնացին ձեռքը այդ մարդոց, որոնց յանձնուած էր: Վրէժ լուծելով՝ Բերքա Սուլթանը եւս սպանեց այն վաճառականները, որոնք Իլխանեան երկիրներէն էին և սկսաւ նոյն ձեւով վարուիլ անոնց հետ: Այսպէս, առեւտրականներէն էր և սկսաւ նոյն ձեւով վարուիլ անոնց հետ: Այսպէս, առեւտրականներու երթեկուկութիւնը և ճանապարհորդութիւնը, որ խելացի մարդերու գործ էր, անմիջապէս խափանուեցաւ եւ ժամանակին անօթին մէջէն դուրս թռան խառնակութեան տէրքաները» (Յ. Մանանդեան թրգ. ուսանելէն թարգմանութենէն, տես. ՔՅՈ. ՏԵՍ. Գ. 268):

Ձուջիաններու և Հուլիոսեաններու այս պատերազմը գրեթէ տեւական բնոյթ ստացաւ եւ մէկ դարէն աւելի տուեց, և մեծ վնաս պատճառեց Հիւսիսային Հայաստանի:

Հակառակ այս արիւնշալի պայքարին, զոր երկու Ուլուսները մղեցին իւրարու դէմ՝ որքան զինուորական նոյնքան տնտեսական մարդին մէջ, Հայաստանի մշակութային կեանքի վերելքը, որ Զաքարեաններու իլխանութեան օրով սկսած էր, շարունակուեցաւ որոշ չափով նաև Մոնկոլ տիրապետութեան շրջանին, յատկապէս ԺԳ. դարուն: Այդ շրջանին եւս երկիրին զանազան կողմերը կը կառուցուին հարուստ և մեծածախս շինութիւններ (Կ. Կոստանդեան, Վիմական Տարեգր. էջ 88, 90, 92, 124), որոնց մէջ մասնաւորապէս յիշատակութեան արժանի են Պոջեանց կառուցած Գեղարդի վանքը, Գանձասարը (1240ին կ'աւարտի), Հաղբատի վանքին զանգակատունը (1245), շատ մը եկեղեցիներու գաւթները (մանաւանդ Հաղբատի տաճարինը), որոնք պատուոյ տեղ կը զբաւեն Հայ Ճարտարապետութեան Պատմութեան մէջ:

Նիւթական բարգաւաճման իրերու ապացոյց կարելի է յիշել Խորանաշատը և Գլաձորի կամ Գայլաձորի Համալսարանը, որոնց ուսուցիչներն էին Վանական և Եսայի Նշեցի վարդապետները:

Այս նիւթական բարեկեցութեան մէկ ուրիշ նշանն էր այն զարկը, որ ԺԳ. և ԺԷ. դարերուն, մանրանկարչութեան և որմնանկարչութեան տրուած է նոյնպէս կ'արժէ յիշատակել, հակառակ շատ մը աննպատ պայմաններուն, թէ արհեստները գրեթէ նորինորոյ վերահաստատուած են, մասնաւորապէս մանածագործութիւնը, մետաղագործութիւնը և կտաւագործութիւնը, զոր Հայերը իրենց երկիրէն դուրս ուրիշ վայրերու մէջ ալ կը մշակէին: Մարքոյ Բօլոյ, կը հաւաստէ թէ Թորգոմանիոյ մէջ (այսինքն Գոնիայի, Սեբաստիոյ և

Յուցմունքներ կան, որ կը հաստատեն այս իրողութիւնը: Անոնց մէկ կարեւորն է ԺԲ. դարուն Ատրպատականի մէջ եպիսկոպոսական նոր աթոռի մը յիշատակութիւնը՝ Հեր և Զարեանդի վաղեմի եպիսկոպոսութենէն անջատ, գրեթէ նոյն սահմաններուն մէջ:

Այդ նոր աթոռը ունի խորհրդաւոր տիտղոս մը, իբրեւ եպիսկոպոս «Սալմասայ եւ Դրանն Պարսից»:

Հետաքրքրական է որ այս աթոռին եպիսկոպոսը՝ Ստեփանոս, 1179ին Հռոմկլայի Ժողովին կը մասնակցի միասին Հերայ և Զարեանդայ Ղազար եպ.ին (Չամչ. Գ. 132), ինչ որ կը հաստատէ թէ երկու աթոռները անջատ էին:

Այս «Դրանն Պարսից» (1) բացատրութիւնը մեզի խորհիլ կու տայ թէ այս եպիսկոպոսը ներկայացուցչական հանգամանք մը ունէր Սելջուկ խաներու հանդէպ, և Ատրպատականի խաները շատ հայ հպատակներ ունէին, զորս ներկայացնելու և յանուն անոնց խնդրանքներ մատուցանելու պաշտօն ունէր այս եպիսկոպոսութիւնը:

Հայերը, առաւելագոյն Ատրպատականի մէջ էր որ մեծ թիւ մը կը ներկայացնէին և բնակչութեան մէկ շատ կարեւոր մասը կը կազմէին. ասոր մէկ ուրիշ փաստն այն է որ բարբարոս տիրակալներ կը հարկադրէին զանոնք՝ հոն բնակիլ: Եւ Հայերը յաճախ ակամայ հոն կը հաստատուէին եւ ապա կը հանհանդիսանային երկիրին տնտեսական զարգացման թէ նպաստողները եւ թէ՛ նպաստաւորողները:

Հայերը, որոնք եւս հինէն ի վեր Ասիոյ ցամաքին վրայ կարաւաններով կ'երթնեկէին եւ Մետաքսի ճանապարհին եւ ուրիշ առեւտրական բոլոր ուղիներուն ծանօթ էին: Արեւելքէն արշաւող այս ժողովուրդներու պետերուն բարեացակամութիւնը կրցան ապահովել եւ առաջանալ մինչեւ Ասիոյ խորերը եւ այնտեղէն ապրանքները փոխադրել արեւմուտք:

Առեւտրական այս ուղիներուն վրայ գտնուած քաղաքներուն եթէ ամէնէն զլիսաւորը չէր՝ գոնէ շատ նլանաւորներէն մին էր Դաւրէժը կամ ըստ մեր պատմագիրներուն՝ Գանձակ Շահաստանը, որ լեցուն էր Հայերով, որոնք ազգեցիկ էին եւ կարեւոր դեր կը կատարէին հոն:

Վաղուց հայաբնակ Դաւրէժի եւ մի քանի հնուց ի վեր հայաբնակ Ատրպատականեան քաղաքներու Հայ բնակչութեան տարապայման աճումը, ինչպէս նաեւ Մոնկոլ վեհապետներու Հայաստանի արեւելեան սահմանին վրայ հիմնարկած մի քանի քաղաքներուն, ինչպէս Ալատաղի եւ Սուլթանիյէի մէջ մեծ թիւով Հայ բնակիչներու գոյութիւնը, կարելի չէ բացատրել գերեզմարութիւններով, քանի որ գիտենք թէ գերիներուն մեծ մասը կիներ եւ տղաքներ էին, որոնք չէին կրնար գործօն դեր մը կատարել, ժամանակի մտայնութեանը բերմամբ:

Իսկ արհեստաւորները, մեծ հաւանականութեամբ արդիւնաւոր դեր մը կատարած պէտք է ըլլան. սակայն անոնք ալ տասնեակ քաղաքներ լեցնելու չափ մեծ թիւ մը չէին կրնար կազմել:

(1) Սելջուկները յաճախ Պարսիկ ճկատուած են: Այս պարագային ալ այնպէս է:

Հետեւաբար, վաճառականներ եւ ուրիշ առեւտրականներ պէտք է եղած ըլլային այդ տեղերը հաստատուած Հայերը:

Մեր պատմագիրները այս մասին լուռ են, սակայն ունինք Հայերու եւ օտարներու կողմէ պատահական ցուցմունքներ, որոնք կը հաստատեն թէ վաճառականներ, — որոնց մէջ հաւանօրէն կային նաեւ Հայեր — Դաւրէժ, ինչպէս ինչպէս նաեւ ուրիշ մի քանի քաղաքներ հաստատուած են՝ նոյնիսկ Մոնկոլ վեհապետներուն հրամանով եւ կարգադրութեամբ:

Այսպէս, տեսնուեցաւ թէ Հուլաղու՝ Ալատաղ քաղաքը իբրև իր ամառնային բնակավայր հիմնած ու շէնցուցած ատեն, (տես. վեր 306) արուեստականօրէն ստեղծել փորձած է առեւտրական և արհեստագիտական կեդրոն մը հոն տանելով արհեստաւորներ և առեւտրականներ, որոնք նախ քաղաքին կերտումին աշխատեցան, վերջն ալ անշուշտ անոր տնտեսական բարգաւաճման, աշխատելու համար (հմտ. W. Hegd, 118, վերը, 306):

Տեսանք նոյնպէս որ Մոնկոլ վեհապետներ հարկադրած էին վաճառականները բնակելու Դաւրէժ, ինչպէս կը վկայէր W. Heyd (տես. վերը 306), անշուշտ հիմնուելով պարսիկ աղբիւրներէն քաղուած տեղեկութիւններու վրայ:

Նոյն բռնադատութիւնը ապահովաբար կատարած պէտք է ըլլան նաեւ Ղազան Մահմուտ (1295—1304) կամ Սուտապէնտէ կամ (1304— (1316) խաները, ինչպէս կը մակաբերուի Երուսաղէմ պահուած (թ. 453) հայ ձեռագիրի մը յիշատակարանէն (տես վերը 265—6): 1326ին գրուած այդ ձեռագիրին գրիչը՝ կարապետ քհ. կը հաստատէ թէ ինքն Անի մայրաքաղաքին բնակիչ էր և «վասն աւերման աբխաթիին իւրեանց եւ առաւել վասն մայրաքաղաքին Անույ եկեալ բնակի... ի նորաեկն եւ յարայանիս քաղաքի Սուլթանիոյ» (1) Օրտու Բազար:

Կարապետ քհ., որուն գովեստներ կը շոայուի իբրև «առն ընթերցասիրի» և կը ներկայացուի «հմուս հին եւ նոր կեակարանաց եւ կորովի ի բացս իմասուրեան, ասուածային գորութեամբս յաղթահարեի ի դարձուած բանից գղասս այլասեռից» իր յիշատակարանին մէջ կը յիշատակէ Սուլթանիյէի առաջնորդը Սարգիս Քորեպիսկոպոսը, «ընդ հովանեաւ Սրբուհույ Ասուածածնիս եւ այլ սրբոցս...»:

Այս տեղեկութիւններէն շատ պարզ կերպով կը մակաբերուի թէ կարապետ քհ.: Անիի արժանաւոր քահանաներէն մին՝ տեղափոխուած է Սուլթանիյէ ուր այնքան Հայեր կային, որ կը կազմէին առաջնորդութիւն մը՝ քորեպիսկոպոսով մը և ունէին Ս. Աստուածածին և Ս. Սարգիս անունով երկու եկեղեցիներ, որոնք կառուցուած պէտք է ըլլան Ղազան և Սուտապէնտէ խաներու պէս մոլեռանդ իսլամ վեհապետներու ատեն:

Ասիկա ինքնին փաստ մըն է թէ Հայերը — ի մասնաւորի առեւտրական.

(1) Կարապետ քհ. եւ գառ, Սուլթանիյէի մէջ կը հաճախեցնէր Անուի ուրիշ գրիչներու եւ մանրակարգիչներու, որոնք 1326—1357 հոն գործած են: Քարեզին Կար. Յովսէփեան, կը յիշէ հինգ ձեռագիրներ, 1329, 1332—36, 1337, 1338, 1357 բուկահաներով (տես. Հասակ արեգիւր, Ա. 192—219), իսկ Քարամեանի եւ Հ. Բարսեղ Վրդ. Սարգիսեանի ծանօթ են 1337 եւ 1341 բուկահանով երկու ձեռագիրներ: Իսկ Կարապետ քհ. յիշատակաբանը, որչափ ծանօթ է ինձի, անօրէն է:

ջանքերով իրենց գոյութիւնը պահպանեն եւ նոր ճիգեր ընեն, կամ զոհ երթան արիւնարբու բռնաւորներու եւ վայրենի հորդանքերու սուրի:

Ասով հանդերձ՝ Հայերը անօրինակ տոկունութիւն ցոյց տուած են, վասնզի ամէն մէկ տագնապէ յետոյ՝ դարձեալ յաջողած են վերակազմել իրենց առետուրը և գործը: Ասոր համար է որ մինչև Պարսկաստան առաջացող եւրոպական — յատկապէս Ճենովացի և Վենետիկցի — գաղութներ, չուտով տեղի տուած և անհետացած են, մինչ Հայերը տոկացած են, և ինչպէս կը տեսնուի ԺԴ. դարէն յետոյ ԺԶ. դարուն կրկին առետրական բարգաւաճումի և յաջողութեան նշաններ ցոյց տուած են, աւելի ուշ բոլորովին կորսնցնելու համար իրենց նշանակութիւնը:

* *

Ինչպէս արդէն ըսուեցաւ (վերը էջ 288). բացի Ատրպատականէն՝ Պարսկաստանի միւս մասերուն մէջ մինչև անոր հեռաւոր անկիւնները, հին ժամանակներէ սկսեալ հայ գաղութներ գոյութիւն ունեցած են, որոնց մասին մեր ծանօթութիւնները դժբախտարար շատ քիչ են, մասնաւորապէս ասիական բարբարոս հորդանքերու դէպի Արևմուտք խուժելէ և Ասիան ամբողջ խառնակութեան մատնելէ ետք: Այդ շրջանին մեր պատմագիրները բնագաւառին աղէտալի կեանքը նկարագրելու այնքան առատ նիւթ ունէին որ մոռացութեան տուած են այդ հեռաւոր Հայերը և անոնց մասին ոչինչ խօսած են, մինչև Ատրպատականէն դուրս Պարսկաստանի միւս մասերուն մէջ, ուր երբեմն գաղութներ գոյութիւն ունենալը գիտենք (տես. ՊՂԳ. Ա. 202—3, 366—7), դարձեալ պէտք է գոյութիւն ունեցած ըլլային և ապահովարար ունէին Հայ գաղութներ, որոնց բարբարոսներու շրջանի կեանքին վրայ գրեթէ ոչինչ գիտենք, բացի մի քանի շատ աննշան և պատահական տեղեկութիւններէ, որոնք տրուած են Հայ պատմիչներէ:

Ամէն պարագայի մէջ՝ շատ հաւանական է որ ընդարձակ երկիրի մը մէջ պզտիկ խումբերով ապրող Հայերը այս խառնակութեան ժամանակամիջոցին ցրուած կամ հաւատափոխ ձուլուած ըլլան տեղացի ժողովուրդին մէջ, վասնզի հակառակ անոր որ Սելջուկները և Մոնկոլները կրօնական հալածանքներ չեն կատարած, Պարսիկները շատոնց իսլամացած էին և առիթը ներկայացած ատեն իրենց ոչ-իսլամ դրացիներուն վրայ կը յարձակէին, զանոնք կը հալածէին իբրև անհաւատ և անկրօն:

Մոնկոլներն ալ տեսանք արդէն թէ իրենց տիրապետութեան առաջին շրջանին, այսինքն Չինկիզ, Ուխաթա, Քիուկ և Մանգոյ Խաներու աշխարհակալութիւններու շրջանին, անոնց նուաճող բանակները՝ նոր տիրապետուած երկիրներու բնակչութիւնը ջարդած և կեղեքած են անխնայ, առանց պատճառի:

Կիրակոս Վրդ. Գանձակեցի, այդ շրջանին գլխաւոր Հայ պատմագիրը, ունի գլուխ մը՝ նուիրուած «վասն ռաբանին Ասորոյ» (150—152), ուր կը տեսնուի որ Սիմէոն անուն Ասորի եկեղեցական մը, որ Ռաբան Աթա կը կոչուէր Մոնկոլներէն և մեծ ազդեցութիւն ունէր Ուխաթա Խանի (1227—1241)

և Չարմաղան զօրավարի կնոջ՝ Ելթինա Խաթունի վրայ, իր ամուսինին իշխանութիւնը կը վարէր անոր համրանալէն յետոյ 1241էն 1246, իմանալով որ Մոնկոլ զօրքերը անխնայ կը կոտորեն քրիստոնեաները, «մատուցեալ առ Ղանն խնդրեաց ի նմանէ թուրք առ զօսն իւր, զի մի այնպէս առ հասարակ կոտորեացն զանմեղ մարդիկ, որք ոչ պատերազմին ընդ նոսա» (Կիրակոս 150):

Խանը նոյն ինքն այդ Ասորի Սիմէոն Ռաբանը կը զրկէ «մեծ եւ երեւելի շքով, գրեալ հրովարտակ առ զօրագլուխն իւր, զի ամենեքեան անսայցեմ հրամանի նորա, եւ նա եկեալ բազում բազում ինչ նպաստ եղել քրիստոնէից, թափելով ի մահուանէ եւ ի գերութեանէ, շինեաց եւ եկեղեցիս ի քաղաքս Տանկաց, որ ոչ իբխէին գժրիսոսս անուանել, եւս առաւել ի Քաւրեժ եւ ի Նախնաւան, ուր առաւել թեմամիք էին Քրիստոնէից, զի ոչ իբխէին յայցնի երեւիլ կամ օրջիլ քրիստոնեայս, թող թէ եկեղեցիս շինել կամ խաչ կանգնել, իսկ նորա կանգնեալ խաչ եւ եկեղեցիս, եւ ժամահար հնչեցուցանել ի թուէ եւ ի գիւրբի, եւ յայցնապէս օսանիլ զմեռեալս ի քաղումն՝ խաչիւմ, աւետարանաւ եւ մոմեղ ինօք եւ պատմամբ, որպէս օրեմն է քրիստոնէից, եւ զընդդիմացեալսն՝ մահու վախճանէր եւ ոչ ոք իբխէր հակառակ կալ հրամանին նորա, այլ եւ ամենայն զօրք Քաթարին պատուէին զնա որպէս զարեայն իւրեանց եւ առանց նորա ոչ ինչ խորհէին կամ առնէին» (Կիրակոս 151):

Այսպէս, տեսանք (վերը 298—9) թէ այս եկեղեցականին տուած կնքեալ թուղթերով վաճառականներ ազատօրէն կը շրջէին ամէն կողմ և ոչ ոք անոնց արգելք կ'ըլլար:

Այս շահեկան տողերէն կը հասկցուի թէ այդ եկեղեցականը իր ունեցած ազդեցութիւնը գործածած է քրիստոնեաներու դէմ գործադրուած հալածանքին, հաւանօրէն մասնաւորապէս Ատրպատականի մէջ, ինչպէս կը մականբերուի Կիրակոսի գրածէն, բայց երկիրին ամէն կողմերը դժուար է թէ շրջած ըլլայ այս Ասորի կրօնաւորը: Եւ հաւանական է Պարսկաստանի ղանապան վայրերուն մէջ փոքրաթիւ գաղութները ջնջուած և անշքացած ըլլան՝ հոգածութեան և պաշտպանութեան պակասի հետեանքով:

Այնպէս որ՝ պիտի չկարենանք Պարսկաստանի այլ վայրերուն մէջ երբեմն գոյութիւն ունեցող գաղութներուն — ինչպէս Սազաստանի (= Պորասան), Վրկանքի (= Մազանդարան) և Խուժաստանի (Պասրայէն Շօշ տարածուած հողերը) հայ գաղութներուն վրայ լիակատար տեղեկութիւններ տալ, և պիտի բաւականանանք այն դոյզն յիշատակութիւններով, զորս կու տան մեր պատմիչները և օտար աղբիւրներ:

ԺԱ. դարուն, սկիզբը Սելջուկեանց արշաւանքին, տակաւին իրենց գոյութիւնը կը պահէին հին Պարսկաստանի արեւելեան սահմանազուխին վրայ, հին ժամանակներէ ի վեր, հաստատուած Հայ գաղութները, հակառակ անոր որ Հայաստանէն այնքան հեռու վայրի մը մէջ, մայրենի խարխախին հետ յարաբերութիւններ չունէին, Արեւելքը յուզող տակնուվրայութեանց հետեւանքով: ԺԱ. դարուն՝ երբ Սելջուկները իրենց բնակավայր տափաստան-

հերէն դէպի Արեւմուտք շարժիլ սկսան, իրենց ճամբուն վրայ՝ Կեդրոնական Ասիոյ մէջ, Թուրքեստանի և Դեհլիստանի սահմանին, ինչպէս նաև Սազաստանի մէջ գտան այս Հայ գաղութները, որոնք քանի մը հարիւր տարիներէ ի վեր կը տոկային Պարսիկ տիրապետութեան տակ, բայց այս վաղկատուն ցեղերու տիրապետութեան օրով, պիտի անհետանային, կ'ենթադրուի՝ արդուելով կամ փախչելով:

ԺԳ. դարուն, Կիրակոս Գանձակեցի պատմագիրը, որ Վրկանքի Հայ գաղութին վրայ Սերիոսի (է. դար), Յովհաննէս Կաթ. (Ժ. դար) և Ասողիկի (ԺԱ. դար) տեղեկութիւնները գրեթէ կը կրկնէ, չ'ըսեր թէ ինչպէս ըսած են Յովհաննէս Կաթ. և Ասողիկ, որ այդ Հայերը «կոմ մինչեւ ցայսօր վիճակ սրբոյն Գրիգորի», այսինքն իրենց ատեն (Ժ. և ԺԱ. դարերուն) գոյութիւն ունէին:

Այս զանցառութիւնը երկու կերպով կրնայ բացատրուիլ: Կամ Կիրակոս այդքան հեռու ապրող Հայերուն վրայ գաղափար չէ կրցած առնել և հետեւաբար իր անգիտութեան համար չի կրնար տալ այդ հաւաստիքը թէ տակաւին անոնք Հայ կը մնային և կամ անոր համար որ ջնջուած էին անոնք՝ որոնց մինչեւ ԺԱ. դարուն սկիզբը մնացած ըլլալը կը հաստատէր Ասողիկ:

Յաջորդ յիշատակութիւնները և մինչեւ ԺԳ. դար պահուած գաղութի մը գոյութիւնը Սազաստանի (= Ուրասան = Թրքաստան) մէջ, կը մղէ գմեղ սա եզրակացութեան թէ Կիրակոսի ժամանակ թէեւ անոնք պահած էին իրենց գոյութիւնը, սակայն աւելի այլասերած և Ասորի նեստորական ազդեցութեան ենթարկուած էին:

Այս հին գաղութները, որոնք պահած էին իրենց գոյութիւնը, ինչպէս կ'ըսէ Ասողիկ, իրենց կղզիացման հետեւանօք անշուշտ բաւական այլասերած եւ հայութենէ հեռացած էին: Ասողիկ կը հաստատէ թէ 200 տարիներու շրջանի մը մէջ՝ մինչեւ իսկ իրենց լեզուն մոռցած էին (տես. վերը, ՊՉԳ. Ա. 366):

Այս ուժացման նպաստած են նաև քաղաքական պարագաները, այսինքն Սելջուկներու, Մոնկոլներու, Թաթարներու արշաւանքները, որոնք այդ երկիրները տակն ու վրայ ըրած են:

Սելջուկները երբ Պարսկաստան հաստատուեցան, Թաթարները տիրապետեցին այդ շրջանին եւ լետոյ 1194ին մտան Պարսկաստան եւ զայն ալ իրենց տիրապետութեան ենթարկեցին:

Այս չիթութեանց միջոցին, որոնց ազդեցութիւնը Հայաստան եւս կը կրէր, այս հեռաւոր գաղութը մոռացութեան տրուած էր, եւ ասոր համար թերեւս Կիրակոս Գանձակեցի չէ կրցած հաստատօրէն գիտնալ թէ Հայերը հոն պահած էին թէ ոչ իրենց գոյութիւնը, մինչդեռ արտաքին պատմիչներ եւ վաւերական արձանագրութիւններ ցոյց կու տան թէ ԺԳ. եւ ԺԴ դարերուն տակաւին Թաթարիստանի շրջանակին մէջ, թէ՛ Հայերը եւ թէ՛ Ասորիները կը պահէին իրենց գոյութիւնը:

Մանաւանդ Ասորիներու թիւը շատ աւելի և միւս քրիստոնեաներուն իրենց ազդեցութեան ենթակայ ըլլալը — ինչպէս եւ Հայերու — յայտնապէս կ'երեւի յիշատակարաններէ: Այսպէս, յաճախ Ասորի անունով կը յիշուին բոլոր այդ կողմերը գտնուած Հայերը: Ասով հանդերձ վճռական կերպով կարելի չէ ըսել թէ այդ գաղթականները հիներու սերունդներն էին, վասնզի Չինկիզ

Սանի արշաւանքներուն ատեն, Հայեր եւ Ասորիներ կրնան կրկին այդ կողմերը փոխադրուած ըլլալ, թէեւ այս մասին շատ աղօտ յիշատակութիւններ կան մնացած: Այսպէս, 1239ին Անիի գրաւումէն ետք ոմանք կը կարծեն թէ գերի առնուած արհեստաւորները (Կիրակոս, 152) Թաթարիստան տարուած են. սակայն աւելի հաւանական է կարծել թէ անոնք դէպի հիւսիսային երկիրներ տարագրուած են:

Իսկ աւելի ուշ՝ Լէնկ Թիմուր, իրաւ է թէ բազմաթիւ գերիներ տեղափոխած է Սմրղանդ եւ Թաթարիստանի այլեւայլ կեդրոնները, սակայն արդէն քրիստոնեաներու գոյութիւնը, շատ աւելի կանուխ յիշատակուած ըլլալով, հարկ կ'ըլլայ ընդունիլ թէ հին Սազաստանի և Վրկանքի քրիստոնեաները իրենց գոյութիւնը պահած էին մինչև ԺԳ. դար:

Այսպէս, կը յիշատակուի թէ Թաթարներու խանը որ Գարագորում կը նստէր, 1243ին Հեթումի դեսպան ղրկած է Սիմէոն Ասորի երէցը (Սիսուան, 554), որ անշուշտ իր երկիրին բնիկներէն էր: 1245ին՝ լատին կրօնաւորներ — քարոզչութեան համար դէպի Չինաստան և Թաթարիստան իրենց ճամբու ընթացքին, հաստատած են նեստորականներու գոյութիւնը: Անոնց հետ Հայերու ներկայութիւնն ալ անժխտելի է, վասնզի գտնուած է նոյնիսկ աւելի հեռու՝ Պայքալ լիճին հարաւային կողմը՝ Չին պետութեան սահմանապարիսր Սեմիրիէտշենսկայա Օբլաստի հարաւային կողմը՝ Չին պետութեան նահանգին (Province des Sept Rivières = Յոթնգետից նահանգ) մէջ Պէլլէքի նեստորական գերեզմանատան մէջ տապանաքար մը՝ Ասորերէն և Հայերէն երկլեզուեան արձանագրութեամբ, ուր կը կարդացուի, «Տէր Յովան Հայոց եպիսկոպոս իթիւ Հայոց էձձԲ գրեցաւ յիսասակարան» բառերը: Ասով կ'ապացուցուի թէ Գրիստոսի 1323 թուականին, Թաթարիստանի հեռաւոր մէջ անկիւնը, ոչ միայն ղրկուածով հայրենիքէն հեռու ինկած անհատ մը գտնուած է, այլ նաև գտնուած է առաւել կամ նուազ կարեւոր գաղթականութիւն մը՝ որուն եպիսկոպոսն էր այդ Յովհաննէսը (տես. ՀԱ. 1895, 34):

Այս իրողութեան հաւաստիքը կու տան նաև քանի մը արձանագրութիւններ՝ Ասորատառ, սակայն հայկական հնչումով անուններով (1):

Շատ հետուքքրական է նաև Ուլոյստի այն ղրտողութիւնը թէ «1375 տարւոյ կատարուեան ատլասին վրայ Սույկ Կօլի հարաւակողմը նշանակուած է ՀԱՅԿԱԿԱՆ վանք մը, Ս. Մասթեոսի» (Ուլոյստն, նոյն, 152), զոր ինքը նեստորականներու սեփականութիւնը կը կարծէ, սակայն Փրոֆ. Ն. Մառ՝ «Հայոց Եպիսկոպոսի տապանաքարին գիւտէն յետոյ՝ պատճառ մը չի տեսներ Հայերու սեփականութիւնը չհամարելու: (ՀԱ. 1895, 36):

Այս իրողութիւնը կը հաստատէ Վարդանի վերագրուած աշխարհագրու-

(1) Տես. ՀԱ. 1895, 35. իսկ իսկականներ Արեւելիւս Զեոթիւճեք, Աւետուքիւնք Արեւելիւս Յաննաթանգովի Մոսկուայի Կայսերական Հնագիտական Ռեկերութեան, Մոսկուա, 1889, 12 եւ 14 թիւ արձանագրութիւններ: Ռուս Գիտական Ուլոյստի (անդ 59) կը հաստատէ այս կարծիքը: Այս տեսակ հայկական ձեւեր կարելի է ցոյց տալ նաև Ուլոյստի հրատարակած օպագնագիրներուն մէջ. տես. *Syrloch-Nestor Grabinschriften au Sémirjétschie, Mémoire de l'Academie de Se. VII Serie T. XXXVII No. 8 S. Peters. 1890.*

Թիւնը, որ Միջին Ասիոյ վրայ խօսած ատեն՝ կ'ըսէ թէ «իսկ ի կողմանէ Պարսից սկսեալ յարեւելից նախ Զին ու Մաչին եւ Խաթա քաղաքն եւ աւախարհն, որ է գին բոլոր աւախարհին եւ են ուղղափառ քրիստոնեայք եւ ունին քաղաւորութիւն եւ քահանայութիւն, ունին արդար դասասան եւ նրամարտութեան, ոչ որքն լայ եւ ոչ այրին ոգւոց հանէ, եւ ունեն գիրք միայն զՄասթեոս — գլուխ Աւելաբանն եւ պարտք է աւախարհն, բարեխառն եւ բարեյի, մի անգամ սերմանեն եւ Գ սուրբ հաց լինի, քանզի մօտ է դրախտին, անդի գայ ամբարն եւ անուսահոս ծաղկուեմն՝ դեղ զանազան ցաւոցն»:

Հետեւաբար որոշ չափով կը բացատրուի այս մասնաւոր պատճառը, որով Հայք և Ասորիք կրցած են պահել իրենց գոյութիւնը:

Այդ հին գաղթականներուն վրայ աւելցած են Լէնկ թիմուրի արշաւանքներուն ատեն առնուած գերիները, որոնց զրկուած վայրերը զանց կ'առնէ յաճախ յիշել ժամանակակից պատմադիրը՝ Թովմա Մեծոփեցի, ինչպէս դիտել տուի. սակայն պատահաբար քանի մը անգամ կը յիշատակէ անոնց Խորասան զրկուած ըլլալը:

Մասնաւորապէս յիշատակելի է իր մէկ վկայութիւնը, որ ա՛լ աւելի որոշապէս կը սահմանէ գերիներու բնակավայրը, էօզպէք Թաթարներու մայրաքաղաքը Սմրղանդ, ուր հաւանական է որ նոյնիսկ Լէնկ թիմուրի ատեն, մասնաւորապէս փոխադրուած Հայ գերիներով, Հայ գաղութ մը ծագում առած ըլլայ, վասնզի այդ անարկու բռնակալը իր մայրաքաղաքը շէնջնելու և հարստացնելու աշխատած է և ինչպէս Հարոլտ Լէմ կը հաւաստէ, իր աշխարհակալած երկիրներուն մէջ արժէքաւոր ինչ որ կը գտնէր՝ կը փոխադրէր Սմրղանդ:

Գլուխիսոյ, Սպանիոյ թագաւորին դեսպանը 1403—1406ին, Լէնկ թիմուրի տուած իր այցելութեան ատթիւ, նկարագրած է Սմրղանդը հետեւեալ կերպով.

«Էջ կողմի բլուրներէն գետ մը կ'իջնէ դեպի քաղաքն եւ կը բաժնուի ետք մը նիւզերու, որոնք կը հոսին փողոցներէն: Փողոցները ետք կանոնաւոր են, ետք խոտը ցեմքերով, որոնք ետք մը դռներ ունին եւ որոնց մէջի խանութները պատկանուած են պահակներով: Հոս ետք մը բաներ կը ծախեն, կերպասեղէն, մետաքս, բամպակ եւ ուրիշ ապրանքներ, եւ այս քաղաքը մեծ առեւտուր ունի:

Տեղ մը անուսահոսութիւններ եւ ներկեր կը ծախեն, կիներու համար եւ կիները հոն կ'երթան ներկուելու եւ օծուելու: Այս կիները կը պսօփն ծածկուած ներմակ սաւանով մը եւ ձիու մագէ ցանցակերպ հիւսք մը իրենց աչքերուն վրայ կախուած:

Այս քաղաքին փողոցներուն եւ հրապարակներուն մէջ ետք մը աղբիւրներ կան. ամբարն կը լեցնեն զանոնք սառի կտորներով, եւ կը դնեն անոնց մօտ արոյրէ կամ պղնձէ ամաններ, որպէսզի ժողովուրդը գայ ու խմէ: Հոն կան օճեղ եւ փարթամ մկկիթներ, ու կարծեմ աւախարհի ամենալաւ բաղնիքները: (տես. Ալիք օրաթերթ, թ. 4565):

Այս նկարագրութիւնը ցոյց կու տայ որ էօզպէք Թաթար բռնակալը իր մայրաքաղաքը շահաստանի մը վերածած էր, ուր Հայեր հաստատուած էին, քանի որ անոնք հոն տարուած էին իբրև գերի:

Սմրղանդի մէջ Հայերուն գոյութիւնը կը հաստատուի Թովմա Մեծոփեցիի տուած մէկ շատ շահեկան տեղեկութեամբը:

Ան կը պատմէ թէ Արծկէի պաշարումէն առաջ, Թաթարները կը բռնէն Ջուղայեցի կարապետ անուն Արեղայ մը, որ Երուսաղէմէն ուխտագնացութեան է կը դառնար և զայն կապելով կը տանին իրենց հետ:

Թովմա Մեծոփեցի (28), այս ատթիւ կը յաւելու թէ «գերեալ քրիստոնէիցն հաստատութիւն եղելու հաւատոյ ի Սմրղանդ քաղաքի»:

Այս թանկագին վկայութենէն յետոյ, կը յաւելու թէ «Եւ եղել եպիսկոպոս յետ ժամանակի եւ ոչ հասաւ յաւախարհն յայն, այլ մեռաւ ի Սուլթանիա եւ քրիստոնէութիւնն կորեալ անդ, զի յաւուրս որդոյ թամուրիցն, Շահ-Ռուհ (Շահ-Ռուխ 1408—1446) անուն, յորժամ քաղաքեաց ի Հրէ քաղաք՝ գորդի իւր Ուլուխ պէկ ել ի Սմրղանդ քաղաքը նստաւ»:

Ասիկա Ասորի Նեստորականի մը գործած մէկ պղծութեան համար զայն բանալով «հրամայեաց զամենայն քրիստոնեայսն հանել ի հաւատոյ եւ կամ մեռանել: Ոմանք զմահ յանձն առին, սակաւուքն եւ բազումք ի հաւատոցն ելին: Եւ գնացեալ եպիսկոպոսն մեր Յովհաննէս մականուն Զանկի, վասն գերեցոյ՝ գրեաց եւ զայս բօք դառնութեան երբեք մեզ» (էջ 29):

Շատ որոշ է ուրեմն թէ մինչեւ ժ. գարուն կէսերը, քրիստոնեաներ — Ասորի, Նեստորական, Յոյն և Հայ — թիւով բաւական շատ եղած են Սմրղանդի և շրկակայից մէջ:

Մասնաւոր Հայոց բազմութիւնը անով կը հաստատուի որ յատուկ եպիսկոպոս կ'ունենան և յատուկ նուիրակներ կը զրկուին իրենց:

Ասոնք մէկ մասը, թիմուրի որդիին՝ Ուլուխ Բէկի հրամանով՝ բռնի կրօնափոխութեամբ, հայութեան համար կորսուած են, սակայն շատերը կըրցած են պահել իրենց գոյութիւնը, վասնզի Պարսկաստան բաժնուած էր անուանական կերպով Լէնկ թիմուրի յաջորդին՝ Շահ-Ռուխի հնազանդող բազմութիւ աւատապետներու միջեւ, որոնք միւսնոյն կերպով չէին վարուեր իրենց քրիստոնեայ հպատակներուն հետ:

Անոնք մտանք չափազանց բարեացակամ եղած են քրիստոնեաներու նկատմամբ, ինչպէս Ուզուն Հասան, այն որ վերակազմեց Պարսիկ մեծ պետութիւնը 1468ին և իր յաջորդը՝ Մաղուպ (1479—1485), որոնք Հայերու բարեկամ եղած են:

Միտաս կամ Միտաք Դաւրիթեցի Հայ հարուստ վաճառականը, Ուզուն Հասանի կողմէ, 1469ին Վենետիկի հասարակապետութեան մօտ իբրև պարսիկ դեսպան զրկուած է, և այդ պահուն յատուկ անաքելութեամբ Հոռմ գացած՝ ներկայանալու համար Պօղոս Բ. Պապին:

Միտաք յետոյ կը դառնայ Դաւրէթ, ուր Հայոց աւագի պաշտօնը կը վարէ: Ունէր մեծ ազդեցութիւն Մաղուպի արքունիքին մէջ և դիզած էր մեծ հարստութիւն:

Հետեւաբար, Պարսկաստանի բոլոր Հայերը չեն ջնջուած, շնորհիւ այս բարեացակամ իշխողներուն, բայց հաւանօրէն Ուլուխ Բէկի հալածանքը ջնջած է կեղծական Ասիոյ, Սմրղանդ և Խորասանի շրջանակին մէջ հաստատ-

ուած Հայերը և անկէ յետոյ այդ շրջանակին մէջ Հայերը գոյութիւն ունենալէ կը դադրին երկար ատեն, մինչ այս հալածանքէն առաջ, նոյնիսկ Լէնկ Թիմուրի աշխարհակալութիւններէն առաջ, Թաթարիստանի և Չինաստանի մէջ քրիստոնեայ նեստորականներու, Ասորիներու և Հայերու գոյութիւնը և Թաթարներու կրօնքի համար անոնց տուած ազատութիւնները խիստ նշանակելի էին:

Եթէ կարելի է հաւատք ընծայել աւանդութիւններու և ոմանց կարծիքին Աֆղանիստանի մէջ բնակող Ղըղալիներու ցեղը հայածին կը համարեն:

Անոնք ԺԹ. դարուն գլխաւորապէս 10.000 հոգի էին: Եւ եթէ ճիշդ է այս կարծիքը՝ այս Ուլուխ Պէկի ատեն իսլամացած Հայերէն կամ Ասորիներէն պէտք է համարել զանոնք, թէև այս ենթադրութիւնը շատ վերապահութեամբ պէտք է ընդունիլ:

•••

Իսկ թէ Հայերը Խորասանէն և Թուրքեստանի տափաստաններէն ալ անդին անցած են, որքան որ ալ ոմանց տարակուսելի թուի, ուրիշներ հաստատուած իրողութիւն կը համարեն:

Պատմական փաստեր կան որ հայ վաճառականներ ամենահին ժամանակներէն սկսեալ՝ Չինաստան կ'երթեկէին:

Բսենոփոն իր Կիւրամարչին մէջ, Քր. է չորս դար առաջ, կը հաստատէ Հայերու յարաբերութիւնները Չինաստանի և Արևելքի այլ երկիրներուն հետ. ու կը պատմէ թէ իր վէպին հերոսը՝ Կիւրոս, Հայ ուղեցոյցներ ուզած է այդ երկիրներուն համար, ինչ որ ցոյց կու տայ թէ Հայերը այն ատենն իսկ առևտրական յարաբերութիւններ ունէին այդ հեռուոր երկիրներուն հետ:

Նոյնպէս Արտաշէսի մահէն (164 Քր. է առաջ) քանի մը տարի ետք յիշուած են Չինաստանի մէջ Հայ վաճառականներ, որոնք մետաքս, լայքա և ուրիշ չինական ապրանքներ գնելով զանոնք արևմտեան ազգերուն կը ծախէին: (Գեղամ Խանամիրեան, Փրանս-Հայ յարաբերութիւններ, «Պայլատ» բացատրիկ, 1953, էջ 16):

Գրեթէ նոյն ժամանակները Չինական Հան (Han) տան մեծագոյն ինքնակալին՝ Վան-Դիի (Wu-Ti) ատեն (Քր. է առաջ 140—80) Հայերը մտած էին Կեդրոնական Չինաստան կամ Արևելեան Թուրքեստան, ուրկէ Հոները բոլորովին Հիւսիս քշուած և կամ հպատակած էին և Թարիմ գետին հունը լեցուած էր Չին գաղթականներով: Հայերը անկէ կը բերէին մետաքս, լայքա ճէյտ(1): Լայքան՝ շիկափոկի համար՝ վաղուց Հայերը Արևելքէն Արևմուտք կը բերէին:

Թ. Ճ. Ուէլս, որ Չինական այդ վկայութիւնը յառաջ կը բերէ, կը յարէ թէ Հայերը այդ ապրանքը կը փոխանակէին Հայաստանի և Հոմի ոսկիով, այսինքն հայ կարաւաններ զինուորական այդ ապրանքները Քր. է դար ու կէս առաջ կը հասցնէին Հոմի շուկաները: (Հմտ. H. G. Wells, The Outline of History, էջ 475, տես. Յ. Բիւրտեանի Հուլմ Մեթաֆի Վաճառականութիւնը եւ Հայերը, 3—4), ինչպէս նոյն հեղինակէն, Հայրենիք ամսաթերթ, ԺԹ. տարի, թիւ 10, էջ 139):

(1) Ձիճակն բանկագին քար՝ կարճագոյն կամ կանաչ, բոս Յարութիւն Բիւրտեանի:

Չինաստան-Հոմ ճամբան, համաշխարհային առևտուրի պատմութեան հոշակաւոր Մեթաֆի ճանապարհը, կ'անցնէր Միջագետքէն Պարսկաստան, Բակտրիա, Քաշկար, ուր իրարու կը հանդիպէին չինացի առևտրականներ և Արևմուտքէն եկող միջնորդներ:

Չինացիները փորձած են իրենց ապրանքները առանց միջնորդի իրենք ծախել: Այս նպատակով՝ Քր. է 126 տարի առաջ, Չին կայսեր պաշտօնեայ Չանցիան, դէպի Արևմուտք դիմած և գտած է Պուխարան և Յէրկանան:

Յետոյ Չինացիք յառաջացան մինչև Կասպից ծով՝ որպէսզի ապահովեն Մետաքսի ճանապարհը ջնջելով վաշկատուն ցեղերը: Քր. է առաջ 98ին, չինացի մը հասաւ Պարսկաստան, Հոմ երթալու համար, սակայն Պարթեւները արգիլեցին ճամբան շարունակել (Սորէն Գարիկեան, Մարտոյ Փօլոյ, ԱՅԳ), թերևս տարանցիկ այդ առևտուրին շահէն չզրկուելու համար:

Պատճառ մը չկայ ենթադրելու թէ այս վաղիմի յարաբերութիւնները ընդհատուած են, քանի որ Մետաքսի ճանապարհին վրայ միշտ յիշուած է որ Հայերը երթեկեկած են իրենց կարաւաններով, ինչպէս այն ատեն, նոյնպէս և Ասիական բարբարոսներու արշաւանքներու չորս դարերու տեւողութեան: Նշաններ կան որ Հայ վաճառականին հետ, Հայ կրօնաւորներ ալ՝ իբրև քրիստոնէութիւնը տարածող՝ մինչև Չինաստան թափանցած են: Արդարև, քրիստոնէութիւնը Չինաց մէջ ամէնէն առաջ է. դարէն սկսեալ քարոզուած պէտք է ըլլայ:

Նեստորականները Քր. թ 600 թուականին Աւետարանի քարոզութեան սկսած էին Ասիոյ խորերը (Սողոմոն Բայնախ, Կրօններու Պատմութիւն) և քրիստոնէութեան քարոզիչներ եղած էին Թուրք ցեղերէ խաներու ընտանիքներու մէջ:

Լատին քարոզիչները, ինչպէս կ'երեւի, գործել փորձած են առանձին, վասնզի ինչպէս յիշուեցաւ, իննովկենտ Դ. Պապին կողմէ 1245—1247 թուականներուն, կրօնական առաքելութիւններ ղրկուած են Մոնկոլներու մօտ, (վերը, 296) և Մոնկոլներէն պատուիրակներ եկած են, Պապին և Եւրոպայի վեհապետներուն (վերը 297):

Այս պատուիրակներէն մէկը՝ Ռիւպրիւք, Մանգոյ Սանի Օւսուին և անոր մայրաքաղաք Գարազորումի մէջ, որ շատ հեռու չէր գտնուեր, Հայեր կը գտնէր (Յ. Յակոբեան, Ուղեգրութիւններ, Ա. 7):

Ան կը գրէ թէ «Մեծ բազմութեամբ քրիստոնեացիներ կային՝ Հուճգարներ, Աղուաններ, Ռուբէններ, Վրացիներ եւ ՀԱՅՅԲ, որոնք ամենեքն ալ հաղորդութիւն չէին առած իրենց գերի բռնուելէն ի վեր, որովհետեւ Նեստրականները թոյլ չէին տաւ անոնց իրենց եկեղեցիներ մօտել, բացի այն պարագայէն որ անոնք իրենցմէ վերջուէն» (տես. Յ. Բիւրտեան, Հայրենիք ամսաթերթ ԺԲ. տարի, թ. 2, Դեկտ. 1933):

Ռիւպրիւքի այս տողերը ցոյց կու տան թէ Մոնկոլները իրենց առած գերիները — որոնց մէջ Հայեր ալ գտնուած են — տարած են Գարազորում, Չինական սահմանադրութիւնը և Մոնկոլիա:

Այս գերիներուն, որոնք հոն հաստատուած էին, հաւանական է որ ազատ մարդիկ ալ հետեւած էին, շահու և ապրուստի համար, և հոն դիրքերու հասած: Այսպէս, Ալիշան կը գրէ թէ 1284ին, Գուրլայ Սանի ժամանակ, (1259 - 1291 +) Մոնկոլ խանին Ջաղայխանէն (1) պահողը Հայեր էին (Սիւսկան, 84):

Ռիւպրիւք կը յիշէ թէ իր Գարագորում գտնուած օրերուն, Հայաստանէն եկած էր Հայ մը՝ որ կ'ըսէր թէ քահանայի որդի է և նուէր կը բերէր Մանգոյ Սանին գոհարազարդ արծաթեայ խաչ մը, և անոր կ'իմացնէր թէ Արաբները քանդած էին իր եկեղեցին: Երբ Մանգոյ Սան կը հարցնէ թէ ի՞նչ գումարի պէտք ունի վերաշինելու համար այդ եկեղեցին, Հայը 200 իսսկոտի (iascot) հաշիւ մը կը հանէ, որ կը համապատասխանէր 2000 ոսկի մարքի:

Մանգոյ Սան կը հրամայէ որ նամակներ տրուին այդ Հայուն, որպէսզի Պարսկաստանի և Մեծ Հայքի հարկերէն արծաթ դրամով վճարուի այդ գումարը (Յոյն):

Ինչպէս տեսնուեցաւ, որչափ ատեն ու Մոնկոլները իսլամութիւնը ընդունած չէին, շատ համակիր էին քրիստոնեաներուն. Չինաստանի մէջ ապրող քրիստոնեաները և եկեղեցիները նոյնպէս շատ ապահով էին: (Հմմտ. Ժ. Լապլուր, Քրիստոնէութիւն ի Պարսկաստան):

ԺԱ. դարուն, երբ Ասիական բարբարոսները դէպի Արևմուտք կ'արշաւէին, Նեստորականներու կաթողիկոսը, իրեն ենթակայ 25 մետրապոլիտ և 150 եպիսկոպոս ունէր: Թաթար արշաւանքներու ատեն, Նեստորականները բաժնուեցան զանազան խումբերու, բայց պահեցին իրենց գոյութիւնը և աշխատեցան օգտակար ըլլալ: Անոնք մեծ ծառայութիւններ կը մատուցանէին Մոնկոլներուն, իբրև քաղաքակրթիչ և լուսաւորող:

Անոնք նոյնիսկ քաղաքական ծառայութիւններ կը մատուցանէին Մոնկոլներուն: Անոնք երբ տեսան ժ. Գ. դարուն վերջերը, Քրիստոնէութեան պետը ըլլալ յաւանորդ Հոռմի Պապերուն, և Սաչակրութեանց ղեկավար Թագաւորներուն Մոնկոլներու մօտենալու ջանքերը, նպաստելու համար այս շարժումին յանուն ընդհանուր Քրիստոնէութեան շահերուն, աշխատեցան ներդաշնակ համագործակցութեան մը նախաձեռնարկ ըլլալ, կասեցնելու համար իսլամութեան առաջնադասութիւնները և նուաճումները, որոնք կ'սպառնային բոլորովին փճացնելու Սաչակրներու գործը, անոնցմէ հիմնուած քրիստոնեայ կոմսութիւնները և դքսութիւնները և Հայոց Կիլիկիոյ Թագաւորութիւնը ջնջելով:

Այս սպառնալից կացութեան առջև Նեստորականներու Իսպախահա կաթողիկոսը, որ Չինացի էր, Մոնկոլներու և Ֆրանքներու միջև դաշնակցութիւն մը հաստատելու համար, պատգամաւորութիւն մը կը դրկէ 1288ին, Հոռմ, Իլխանեան Արղուն Սանի (1281 - 1291) անունով, իսլամութեան յաղթական արշաւը կասեցնելու նպատակով զինակցելու համար, վասնզի Իլխանեանք Պաղտատը գրաւելով իսլամները իրենց դէմ գրգռեցին և ստիպուեցան մաքառիլ Մէմլուքներու դէմ:

(1) Ալիբան, արժուեցեաց գանձ կը բարգմանէ, սակայն փողեւանց՝ որսմ հասանելու վայր իմաստով ալ գործածուած է:

Դժբախտաբար այս իրատես ծրագիրին, որուն Հայոց Հեթում Ա. Թագաւորն ալ աշխատած էր աւելի առաջ, Հոռմի Պապերը կարևորութիւն չընծայեցին և Նեստորական կաթողիկոսին կոչը անպատասխանի մնաց: Մինչդեռ եթէ ուշադրութեան առնուէր և միացեալ ճակատ կողմէին Մոնկոլները և Եւրոպացիք, աշխարհի համար թերևս ամենամեծ բարիքը պիտի ըլլար:

Լատին կրօնաւորներ, որ 1245էն սկսեալ այցելած են Չինաստան և Մոնկոլիա, քարոզութեան համար հոն գտած են բազմաթիւ Նեստորական կրօնաւորներ, որոնց հետ եթէ իմաստութիւնը ունենային գործակցելու, թերևս կարենային Մոնկոլները քրիստոնեայ դարձնել և անոնց վայրենի բնազդները մեղմացնել և բարքերը ազնուացնել:

Դժբախտաբար անոնք մենատիրական ձգտումներով խաչածեցին Նեստորականներուն գործը և վնասեցին Քրիստոնէութեան զարգացման Չինաստանի մէջ:

ԺԴ. դարէն սկսեալ շարունակ Չինաստան և Թաթարիստան այցելող կաթողիկ կրօնաւորները ամէնքն ալ այդ տեղերու մէջ Նեստորականներու հանդիպած ըլլալնին կը յիշատակեն:

Եւ որովհետև, ինչպէս տեսնուեցաւ, անոնցմէ ոմանք հաստատած էին թէ Նեստորականներուն հետ Հայեր ալ կը գտնուէին, կրնանք հետեցնել թէ ԺԳ. և ԺԴ. դարերուն ալ Հայ կրօնաւորներ կային այդ երկիրներուն մէջ:

Այդ կաթողիկ կրօնաւորներէն մին Անդրէաս Պերուճիացի, որ մէկն էր 1307ին Կղեմէս Ե. Պապին (1305 - 1314) կողմէ ղրկուած եօթը քարոզիչ եպիսկոպոսներէն(1), — որոնցմէ միայն երեքը ողջամբ հասած էին Չինաստան — կը վկայէ թէ հայազգի հարուստ կին Թանգար մը իր ծախքով ԺԳ. դարուն վերջը կամ ԺԴ. դարուն սկիզբը Քանթոնի(2) մէջ կառուցած էր մեծ և գեղեցիկ եկեղեցի մը(3), որ իր մահուան ատեն յանձնեց լատին Փրանչիսկեան Կերարտոս (Gerardus) կամ Ժերար Արքեպիսկոպոսին, ինչպէս կը հաստատէ, այս արքեպիսկոպոսին երկրորդ յաջորդը, յիշեալ Անդրէաս, 1326ին՝ իր Պերուճիայի հայրենակիցներուն գրած մէկ նամակին մէջ:

Քիչ ետքը կը ծանուցուէր որ, հոն կային երեք Ֆրանչիսկեաններու եկեղեցիներ և վաճառականներու Մնտուկ:

Թէ ո՞ր աստիճան ստոյգ է մեծահարուստ Հայ կնոջ մը գոյութիւնը՝ ոչ ոք կրնայ երաշխաւորել, սակայն նկատի առնելով որ վկայութիւններ կան որ հոն կը բնակէին Արաբներ, Պարսիկներ եւ ՀԱՅՆԵՐ և ականատես մը կը հաստատէ այդ Հայ կնոջ գոյութիւնը, հարկ է ընդունել թէ արդարեւ Մոնկոլական

(1) Այդ բուականից Պապ հասցատեմ էր Փեֆիճի Արքեպիսկոպոսութիւնը, որուն եւրպակայ էից վեց եպիսկոպոսներ (սես. վերք, էջ 77):

(2) Քանթոն՝ Գեանաւար Գաւառագիստ էր: Արաբները զայն կը կոչէին Չայթուն (Zay-tun). իսկ Եւրոպացի Գաւառագիտները Saiton կամ Cayton, եւ Չինացիք Tsuen-Tcheou-Fou եւ հից ասեցնէ Tsé-Thoug:

(3) Ճիովանի օր Մոնթէ Քորվինո կամ այլ ընթերցմամբ Յովհաննէս օր Մոնթերիսովինո սես. վերք, 77), (1247-1388) օր վերջէն 1307ից Կղեմէս Ե. Պապէն, Փեֆիճի Արքեպիսկոպոս Գեանակոսեցաւ, երբ 1292ից, Փեֆիճի մէջ արդէն եկեղեցի մը շինուած էր:

տիրապետութեան ամենէն հեռուոր վայրերուն մէջ՝ Հայերը սփռուած և հաս- տատուած էին:

Մարքոյ Բոլոյ, Հեթում պատմիչ եւ կիրակոս կը հաստատեն թէ Հեթում թագաւոր և Սմբատ Գունաստապլ պաշտօնապէս Գարազորում ինքանին այ- ցելած են: Հոն Հայերու հանդիպած էր Ռիւպրիւք, հետեաբար գոնէ երթեկ ունէին Հայերը, և հաւանօրէն ինչպէս Ալիշան կ'ենթադրէ՝ Ռուրիկեան թա- գաւորներ և Օրբելեանք, ինչպէս նաև ուրիշ իշխաններ գացած են ինքան- ներուն, յաճախ շատ մը ուղեկիցներով և անխուսափելի վաճառականներով, որոնք մետաքս գնելու և Արևմուտք փոխադրելու համար հոն կը զիմէին:

Երբ Թաթարները խալամացան, (1304) Մահմետական մուլաներու յարատե և միահամուռ ջանքերով, տկարացաւ Նեստորական Եկեղեցին, որ իր միախո- նարական գործունէութեամբ աշխարհի ամենամեծ ծառայութիւնը մատուցած պիտի ըլլար՝ եթէ յաջողէր քրիստոնեայ դարձնել Մոնկոլները և Թաթարները:

Ընդհակառակն, Մոնկոլները քրիստոնէացնելու փորձը բոլորովին ձախո- ղեցաւ, և երբ 1369ին Չինացիք իրենց անկախութիւնը ձեռք բերին և Թա- թարները երկիրէն վանեցին, անոնց հետ տարագրեցին նաև բոլոր օտար քրիս- տոնեաները, որոնց մէջ դարձեալ Նեստորականներու թուական առաւելութիւնը յատկապէս շեշտուած էր:

Այդ Նեստորական նկատուած քրիստոնեաներուն մէջ Հայեր ալ պէտք է գտնուած ըլլան:

Հայ եկեղեցին առանց երբեք Նեստորական դաւանանքը ընդունած ըլլա- լու, միշտ համակիր վերաբերում մը ունեցած է հանդէպ այս եկեղեցիին. գրե- թէ համանման պայմաններու մէջ գտնուած ըլլալով:

Ճրանսական Հնախօսական Յանձնաժողովին նախագահը՝ Պոնիյէ, որ նշա- նաւոր արեւելագէտ և քրիստոնէական հնախօս մըն էր և որ անձամբ պտտած է կեդրոնական Ասիան, կը հաստատէ թէ «Նեստորական փառօրհններու հետ եղած են նաև բազմաթիւ Հայեր, Մոնկոլներ, Չինաստանի սահման Սինիե- զի եւ Տուպա Չինգ պարսպապատ ֆաղափն մէջ»: Մինչև վերջին տա- րիները հոն կային, Հայ գաղթականներ, ինչպէս վկայած է Ամերիկացի ճա- նապարհորդ մը, բայց տեղացի խալամները խռովութիւն հանելով՝ ոչնչացուցած են Հայերը և յափշտակած անոնց հաստատութիւնները:

Պոնիյէ կը հաստատէ նաև թէ Հայերը նոյնիսկ է. և Ը. դարէն սկսեալ ունեցած են իսպիկուլ կամ Սուլկէօլ լիճին (1) (Թուրքեստանի և Չինաստանի սահմանին վրայ) Հիւսիսային կողմը շատ նշանաւոր վանք մը, ուր ըստ ա- լանդութեան կը գտնուէր Մատթէոս Առաքեալին մարմինը (տես. վերը, 317): Իսլամութիւնը բնաջնջեց քրիստոնէական քարոզութեան այս կայանները: Հայերը անապատային այդ վայրերուն մէջ այս հանգրուանը կանգնած պէտք է ըլլան Հայ վաճառականներուն համար:

Այս Հայ վանքը թերևս հաստատուած էր Թաթարներու աշխարհակա-

(1) Այս լիճը կը գտնուէր Պուխարայէն եւ Սմրգանդէն աւելի աւելի, Պայալ լիճին հարուակոզմը:

լութեան սկիզբը, վասնզի ժԳ. դարուն կը յիշուի Բիւպրիւքէն, իսկ ժԹ. դարուն Հուսթոլտ՝ իր Asie Centrale գիրքին և Մըրչիսըն՝ իր մէկ բանախօ- սութեան մէջ (գոր ըրած է 1870ին Հոնտոնի Աշխարհագրական Ընկերութեան մէկ նիստին) յիշած են անոր աւերակները: Ալիշան, հիմնուելով ասոր վրայ, կը խորհի թէ կարելի է որ Հայեր հաստատած էին հանգրուաններ կամ կարա- ւանի կայաններ իրենց վաճառականական երկարածիգ ճամբուն վրայ և զար- մանալի չէ բնաւ եթէ Չինական Թուրքեստանի բոլոր գլխաւոր քաղաքներուն մէջ և անոնց դրացի Արևմտեան նահանգներուն մէջ բնակութիւն հաստատած և կամ հոն երթեկեկած ըլլան:

Մասնաւորապէս Արևմտեան Չինաստան (1) և Պուխարա երթեկեկող Հայ վաճառականներու գոյութիւնը անժխտելի կերպով կը հաստատուի նաև գրա-ւոր վաւերագիրներով:

Ասիկա որոշապէս կը տեսնուի, օրինակի համար, Գրիգորիս Աղթամարցի կաթողիկոսի՝ Նթայեցի Աստուածատուրի նահատակութեան (1519ին կատար-ուած) առթիւ մէկ գրութեան մէջ: Աղթամարցի կը գրէ.

«Վաճառական մի հայ եւ յոյժ ճարտասան,
Մխիթար Բաղիբեցի եւ աստուածածան,
Գնայ նա ի սահմանս Ասրպասական,
Ի Ղում եւ յԻրագ եւ ի Խորասան,
Եհաս ի Սամարխանս եւ ի Պուխարա,
Եմուս ի Հինսիսանս եւ անթի գնաց
Ի մեծ հուշակաւոր ֆաղափն Խրքա,
Ուր մուսկն է պատուական երեոյ նաճա
Խքա մերձ սահմանաց Չինումաչինայ,
Եւ անդ լինի ռաւանդ, չհնաղ չիմից գայ
Անդ է նահասակեալ առաքեալս Թովմա
Հարեալ ի Մեդիսէ, այսպէս գրեալ կայ»

Այս տաղին մէջ Գրիգորիս Աղթամարցի կը շեշտէ թէ «Նաթայու աշ-խարհն» կուպաշտ էր: Մխիթար հոնկէ որդեգրած է Աստուածատուրը և բե-րած Բաղէչ և քրիստոնեայ մեծցուցած, բայց իբրև գաւառի Թուրքի նահատակ-ուած է (Տես. Կ. Կոստանեանց «Գրիգորիս Աղթամարցին եւ իւր թաղերը. 1898, Թիֆլիս, 88—91, հմտ. նաև Հ. Աճառեան և Յ. Մանանդեան. Նոր վկաներ, 355—358, Օրմանեան, Ազգապատում 2222—3):

Ուրեմն՝ մինչև հեռուոր Չինաստան շրջած և ի հարկին գաղթած են Հա-յերը և մինչև 1369ը գացած են հոն, իրենց կրօնքը պահելով և քարոզելով զայն:

Նոյնպէս, մեծ հաւանականութեամբ, Հայեր, իրենց ձեռներէց ա-ռեւտրականի բնագոյովը, Չինաստանի հարուստ արդիւնաբերութիւնները և

(1) Այդ երկիրը եւրոպացիք Catal կը կոչէին: Նոյնը կը հաստատէ Հեթում Պատմիչ: Իսկ կիրակոս Գանձակեցի այդ վայրերուն բնակիչները Ղասաքի կը կոչէ, բայց նաև Խա-րախթայ, այսինքն Գարախիթայ, որ յսկապէս փոքր Պուխարա կը նշանակէ, ըստ Ալիբեհի: Մեր պատմիչները յիշած են Խրքայի կամ Խքայի երկիրը:

մասնաւորապէս մետաքսը, որ վաղուց ծանօթ էր Հայաստանի և հոն կը գործուէր, Արևմուտք փոխադրող ասիական կարաւաններու կազմութեան մէջ մասնակցութիւն ունեցած են Ժ. և ԺԱ. դարերուն:

Ասողիկ (էջ 147) Աշոտ Ա. Բագրատունի թագաւորին իշխանութեան ժամանակ, (885-890) Հայաստանի տնտեսական բարգաւաճման և բարեկեցիկութեան վրայ գաղափար տալու համար կ'ըսէ թէ նոյնիսկ հովիւները և անդէորդները մետաքսեայ պատմուճաններ — այն ատեն այնքան սուղ և պերճանք նկատուած — կը հագնէին, ինչ որ այդ դարերու մետաքսի երկիրին՝ Չինաստանի հետ Հայերու յարաբերութիւնները կը փաստէ:

Մոնկոլ տիրապետութեան շրջանին, երբ Նեստորականներ ազատ երթևեկ ունէին ընդարձակ կայսրութեան մէջ և ազատ մուտք՝ Մոնկոլ մեծ ու փոքր Խաներու վրան-պալատները և ապարանքները, հովանաւորած էին նաև քրիստոնեայ վաճառականները, ինչպէս Ռարան Աթալի մասին Կիրակոսի գրածներէն (տես. վերը՝ 298) կրնայ մակարերուիլ թէ Հայ վաճառականներն ալ այս առանձնաշնորհէն աներկբայ օգտուած պիտի ըլլան, քանի որ Հայ և Նեստորական յարաբերութիւնները լաւ էին և Նեստորական եկեղեցականներ, ինչպէս նաև Հայ, Ասորի և Յոյն վաճառականներ, իրարու հետ կը գործակցէին:

Բոլոր այս կիսկատար և պակասաւոր յիշատակութիւնները իրարու քով բերելով կարելի է գոնէ հասնիլ սա եզրակացութեան թէ բարբարոս Ասիական ժողովուրդներու արշաւանքներուն և Սելջուկ, Մոնկոլ և Թաթար իրարու յաջորդող տիրապետութիւններուն հետևանքներէն մէկը եղած է Հայերու մինչև Մ. Արևելք իբրև գաղթական առաջնաւոր:

Այս գաղթականները դժբախտաբար հազիւ մինչև ԺԴ. դար կեանք կրցած են ունենալ Չինական երկիրներու և մինչև ԺԵ. դար Թաթարիստանի և Սմրղանդի շրջանակներուն մէջ:

Իէպի Արևելք Հայ գաղթականներու համար բացուած ուղին անել ճամբայ մը հանդիսացաւ և որևէ օգուտ կամ քաղաքակրթական բարիք չապահովեց Հայերուն, բացի նիւթականէ:

Արդէն Արևելք, մանաւանդ խորագոյն Արևելք, քանդիչ ոյժ մը կը ներկայացնէր քան թէ ծաղկեցնող և զարգացնող, մինչ ընդհակառակը, Արևմուտքը՝ մտաւորական և քաղաքակրթական լայն հորիզոն մը կը ներկայացնէր, ուր Հայերու մուտքը իր նշանակութիւնը և ազդեցութիւնը պիտի ունենար Հայոց ճակատագիրին վրայ:

Թաթարները մասամբ այդ ճամբան ալ յարգարեցին, իրենց Հիւսիսային ճիւղովը, Կովկասի լեռներէն անդին Հայ գաղթականներուն համար նոր աշխարհներ բանալով:

••

Արևելքի հետ՝ Հայերու առևտրական վաղեմի յարաբերութիւններուն վրայ խօսած ատեն՝ ոչ-Հայ պատմագիրներու 1) վկայութեան վրայ հիմնուելով

(1) Այդ պատմիչներն են Պոկոպիտո հիճերէն եւ Le Croze, d'Anville եւ E. Gibbon ճորտերէն. առանց հաւանելու մերհիճերէն Արքանայր Սեփանոս, Աղանց Գրիվեր, Ալիւանք եւ Մեսրոպ Սեքր. ինչպէս նաև Կալկաթայի Համալուրանիճ ուսուցչապետներէն մին:

իբրև աւելի կամ նուազ վաւերական իրողութիւն՝ ներկայացուցած եմ արդէն Հայաստանի երկու գլխաւոր քաղաքներուն և միջազգային առևտուրի յայտնի կայանի հռչակ հանած Արտաշատի և Դուինի շուկաներուն մէջ, Հնդկական ապրանքներու վաճառումը, ինչպէս նաև Հնդկաստանի ապրանքներ Արևմուտք բերող Հայ վաճառականներու յիշատակութիւնը և վերջապէս Հնդկաստանի մէջ քրիստոնէութեան քարոզութեամբ նոյնիսկ Դ. դարերուն Հայեր գտնուած ըլլալուն ենթադրեալ իրողութիւնը (տես. ՊՂԳ. Ա. 139—143): Ասիկա ենթադրել կու տայ թէ Հայերը առևտրական յարաբերութիւններ եւ գաղթականներ ունեցած են նոյնիսկ շատ հին ատեն, Հնդկաստանի մէջ: Հաւանօրէն այս յարաբերութիւնները շարունակուած են Բագրատունեաց բարգաւաճ շրջանին, պատմական յիշատակութեան մը համաձայն (ՊՂԳ. Ա. 375):

Այս յարաբերութիւնները՝ չեմ կարծեր որ ընդհատուած ըլլան, հակառակ բարբարոսներու Ասիոյ պատճառած քանդումներուն և տակնուվրայութեանց:

Այս մասին վկայութիւններ ունին միայն օտար պատմիչներ (տես. վերը 294—5) մինչդեռ Հայ պատմիչներ և յիշատակարաններ լուռ են:

Մասնաւորապէս ԺԶ. դարուն սկիզբը՝ Հայերու գոյութիւնը Հնդկաստանի Banglalla և Pego քաղաքներուն մէջ, յիշուած է Ludovico Di Narthema ճանապարհորդէն, որ 1502—1508ին Արևելք շրջած է: Ասիկա կարևոր փաստ մը կրնայ նկատուիլ նոյն և աւելի կանուխ ժամանակամիջոցներուն Հնդկաստան Հայեր գտնուելուն և Յ. Բիւրտեանի այն տարակոյսը թէ խօսքը Նեստորականներու մասին էր և անոնք շփոթուած են Հայերու հետ (ՀԱՅՐԵՆԻՓ, ԺԲ. տարի թ. 8, Յունիս 1934 էջ 129), շատ ընդունելի կարծիք մը չէ:

Հ. Ալիշան ունի նաև մի քանի վկայութիւնները ուրիշ Եւրոպացիներու, որոնք չին կրնար բոլորն ալ Նեստորականը և Հայը շփոթած ըլլալ իրարու հետ: Անոնցմէ մին է՝ Պարպոզա Փորթուկալցին (+ 1521), որ ԺԵ. դարուն վերջերը և ԺԶ. դարուն սկիզբները Հնդկաստան գտնուած է: Ան կը պատմէ թէ Հայ եպիսկոպոս մը և ապա Հայ քահանաներ եկած են Մալապարի Գուլամ քաղաքը և քարոզած ու քրիստոնեայ մկրտած են շատ տեղացիներ:

Այս Փորթուկալցին՝ իբրև հետաքրքրական իրողութիւն՝ կը յայտնէ որ գինիի չգոյութեան պատճառով՝ Հայ եկեղեցականները չամիշը կը թրջէին և անոր ջուրով Պատարագ կը մատուցանէին (Ալիշան, Սիսական, 475):

Կէս դար յետոյ՝ 1567ին՝ կը յիշուի Գոչինի մէջ Հայ եպիսկոպոս մը որ կը վիճաբանէր Լատիններու կամ Յիսուսեաններու հետ և 1589ին Գրիգոր անուն Հայ Սարկաւագ մը, որ ծանօթ էր էքպէր շահի արքունիքին ի Լահոռ, կու գար Կօա՝ խնդրելու Փորթուկալի փոխ-արքայէն Յիսուսեան քարոզիչներ (Ալիշան այս տեղեկութիւնները առած է Յիսուսեաններէն, Սիսական էջ 475):

Թէև ժամանակով Ասիական հրոսներու շրջանէն աւելի ուշ են Յիսուսեաններու այս երկու վերջին վկայութիւնները, սակայն անոնք փաստեր կու տան մեզի աւելի հին Հայ գաղութներու մասին, քանի որ կը յիշատակեն Հնդկաստան ապրող և գործող Հայ եպիսկոպոսներ, որոնք անշուշտ Հայ հաւատացեալ գաղութներուն հետ կապուած էին: Դժբախտաբար Հայ յիշատակարաններ անտեսած են զանոնք և մեզի որևէ տեղեկութիւն չեն տուած այս

չըջանին Հնդկաստան ապրող Հայերու մասին, թէ աներկրայ ենք որ Հընդ- կաստանի մէջ ապրած են քիչ թիւով Հայեր, որոնք պահած են Հայկական ձեռներէցութեան ոգին և կարողութիւնը և հակառակ բազմապիսի դժուարու- թիւներուն և արգելքներուն՝ անոնք միջոցը և հնարքը գտած են միշտ, Հնդկաստանի հարստութիւններէն որոշ չափով օգտուելու համար գէթ:

Ի.

ԴԷՊԻ ԸՆԻՍԻՍԱՅԻՆ ԿՈՂՄՆ ԱՇԽԱՐՀԻՍ:

Հայաստանի Հիւսիսային սահմանները դժուար է Արեւելեանին պէս աշ- խարհագրական որոշ գիծով մը անջատել, թէ և ընդհանրապէս սովորութիւն ե- ղած է Կուր գետը նկատել Հիւսիսային սահմանազուխ Հայաստանի:

Հայերու Հիւսիսային երկու գլխաւոր դրացիներն էին Վրացիք և Աղ- ուանք: Բայց շատ հին ժամանակներէ սկսած՝ Հայաստանի Հիւսիսային կողմը կը բնակէին նաև բազմաթիւ ուրիշ ազգեր, ինչպէս Գուգարացիներ, Եգերա- ցիներ, Ուտէացիներ և այլն. կային գաւառներ, որոնց ո՞ր երկիրին և ցեղին պատկանիլը վէճի առարկայ եղած էր միշտ (տես. ՊՀԳ Ա. 136 և Պատմ. Հայաստանի սահմանները էջ 15—16):

Մինչև Ասիական բարբարոսներու ասպարէզ գալը, Հայաստանի Հիւսիսա- յին երկու գլխաւոր դրացիները, հանդէպ Հայերու, մասնաւոր զիրք մը ունէին:

Այս երկու քրիստոնեայ ազգերը բնական է շատ աւելի մօտ էին Հա- յերուն և կրօնական, մշակութային և քաղաքական սերտ չլիմներ ունէին (ՊՀԳ Ա. 137) և երեք ազգերն ալ Գ. դարուն Քրիստոնէութեան յարած էին և հաւատակից մնացած էին իրենց պետ և առաջնորդ ունենալով Հայ Լիե- ղեցին:

Իսկ Ե. դարուն երեք ազգերն ալ ունեցած էին իրենց զիրք և զրակա- նութիւնը՝ Հայերու հետ միաժամանակ և Հայոց իսկ ձեռքով:

Հայերու ազգեցութիւնը մեծ էր անոնց վրայ և ընդհանուր միութիւն մը կար երեք ազգերուն միջև: Աղուանք՝ Հայոց քաղաքակրթութեան և մշակու- թային ազգեցութեան տակ՝ արդէն ԺԱ. դարուն զրեթէ բոլորովին հայացած էին և իրենց երկիրը այլևս Հայաստան կը նկատուէր: Իսկ Վրացիք իբրև Հա- յոց դաւանակիցներ, նոյնիսկ Ե. դարուն կրօնական պատերազմներու ատեն՝ Հայերու հետ նոյն հաւատքին համար մարտելէ ետք, է. դարուն սկիզբը, 608ին, Քաղքեղոնականութեան յարեցան, Բիւզանդական կայսրութեան ա- պաւինելով՝ թերևս Հայերու հետ ձուլման վտանգին դիմագրաւելու համար:

Այս թուականէն յետոյ երկու ազգերը, Բիւզանդիոնի կղերին ներշնչած կրօնական ատելութեամբ վառուած՝ նկատի չկրցան ունենալ այն բոլոր ազ- գակները, որոնք զիրենք կը հարկադրէին գործակցիլ իրարու:

Հակառակ երկու ցեղերուն միջև այս ցրտացման որ կրօնական դաւա- նանքի պատճառով ստեղծուեցաւ, աշխարհագրական միևնոյն շրջանակին մէջ ապրող այս ազգերը տեական շիման մէջ էին իրարու հետ, եւ մերթ բարեկա- մական և մերթ թշնամական յարաբերութիւններու եւ միջադէպերու պատմու- թեամբ լի են երկու ազգերու տարեգրութիւններն ալ:

Այնպէս որ, ինչպէս ըսած եմ (ՊՀԳ Ա. 136) աներկրայ և վստահօրէն կրնանք ըսել թէ Հայերը շատ հին ժամանակներէ սկսեալ նաև այս դրացի երկիրը երթեկեկած և հոն հաստատուած պէտք է ըլլան:

Վրաստանի ամէնէն զուտ Վրական վայրերն էին Մցխէթա՝ հին մայրա- քաղաքը և Թիֆլիս՝ նոր մայրաքաղաքը, որոնք Գուգարքի սահմաններուն այնքան մօտ են որ կրնանք ապահովաբար ըսել թէ անյիշատակ դարերէ սկսեալ Հայ բնակիչներ ունեցած են (ՊՀԳ Ա. էջ 137 և 265):

Ըստ Փրոֆ. Ալեքսանդր Սախանֆի (1), Հայերու գաղթը դէպի Վրաս- տան սկսած է Ե. դարուն և շարունակուած է մինչև մեր օրերը (տես. Jour- nal Asiatique. 1898 II. էջ 337—344):

Թիֆլիսի հնաշէն Կարողիկէ անունով եկեղեցին, որուն հիմնարկու- թիւնը Քրիստոսի 600 թուականին եղած է (Հ. Մինաս Վրդ. Բժշկեան, Ճա- նապարհորդութիւն զեպի Լեհաստան, 412) ինչպէս և ուրիշ յիշատակարան- ներ, կը հաստատեն Հայերու վաղնչական բնակութիւնը ի Վրաստան: Վրաս- տանի աշխարհագրական սահմաններուն մէջ կային վայրեր, ուր Հայերը այն- քան մեծ թիւ կը կազմէին որ գոնէ օտարներէն Հայաստան կը նկատուէին:

Բացի Սոմխէթի անուանակոչութենէն, որ կը նշանակէ Հայաստան, Վրացիներու ժամանակագրութիւնն ալ (Վրաստանի Կեանք = Քարթլէ Տխովրէթա): կը վկայէ՝ որ Արարները Հայաստան կը համարէին նոյնիսկ Թիֆլիսը՝ Վրաս- տանի մայրաքաղաքը, այն պատճառով որ Հայաստանի Գուգարք գաւառը սահմանակից էր Թիֆլիսի, ուր ինչպէս նաև Քարթլայինիայի և Կախեթայի, այսինքն Արեւելեան Վրաստանի հարաւային մասերուն մէջ, կար հայկական հոծ բնակչութիւն (Յ. Չաւրեան, Ուրուագիծ Վրաստանի պատմութեան): Բայց Փրոֆ. Սախամֆ (տես. նոյն) կը կարծէ թէ երկիրին այդ շրջանը Վրացիք Սոմխե- թի (Սոմեխի = Հայ) կոչեր էին, անոր բնակիչներուն մեծամասնութիւնը Հայ ըլլալուն պատճառով:

Արարական տիրապետութեան շրջանին, մասնաւորապէս 861էն ետք, երբ Վրաստան իր անկախութիւնը վերագտած էր, Հայոց թիւը շատ աճած է Վրաստանի մէջ:

Տարբեր չէր վիճակը բարբարոսներու արշաւանքին սկիզբը, այսինքն ԺԱ. դարուն՝ երբ Հայաստանի վրայէն կ'անցնէին Ասիական բարբարոսներու աւերող, քանդող և խամրեցնող մարիկները, որոնք իբրև խորշակներ թառա- մեցուցին հայկական բարձրաւանդակին գանազան հողաբաժիններուն մէջ տա- կաւին ապրող Բագրատունի, Սլանի, Արծրունի և Աղուան թագաւորութիւն-

(1) Վրացի, եւ Մոսկուայի Գայսերակաճ Համալսարանին մէջ դաստիարակ եղած է:

ներու բեկորներէն կազմուած «գիւղական» թագաւորութիւնները և Տարօնի Մամիկոնեան իշխանութեան վերջին շտապարները, որոնք տակաւին կը սոնքային Բիւզանդական կայսրերէն շնորհուած տիտղոսներով:

Որչափ ատեն որ Բիւզանդիոնի բանակները Հայաստան կը մնային, այսինքն մինչև ԺԱ. դարուն կէսերը, Վրացիք անոնց օգնութեան վրայ յոյս դնելով, իրենք զիրենք զօրաւոր կը համարէին և կ'արհամարհէին Հայերը: Բայց երբ ԺԱ. դարու առաջին քառորդին Սելջուկները դէպի Արևմուտք խուժեցին և մտան Հայաստան, Բիւզանդացիք, թէև անոնց ահարկու ուժին դիմադրել փորձեցին, Հայերու և Վրացիներու օգնութեամբ, սակայն չյաջողեցան, և յաջորդական պարտութիւններով հեռացան Հայաստանի և Վրաստանի սահմաններէն:

Մասնաւորապէս Ալփասլանի արշաւանքը դէպի Հայաստան և Վրաստան, և 1071ի Մանազկերտի Բիւզանդական պարտութիւնը և Ռոմանոս Դ.ի գերի իյնալը, վճռական նշանակութիւն ունեցան Հայերու և Վրացիներու համար, որոնք Բիւզանդական բանակներու վանուելէն ետք, առանձին մնացին բարբարոսներու հորդաններուն դիմացը և իրարու մօտեցան պարտադրաբար՝ մոռնալով օտարներէն ներշնչուած այն ատելութիւնը, որ արուեստական կերպով ստեղծուած էր: Հայ և Վրացի ազգերը, ձեռք ձեռքի, հասարակաց սպառնացող վտանգը դիմագրաւել ջանացին, ճակատելով ասիական բարբարոսներու արշաւանքին:

Այս քառագործան պայքարին մէջ, զոր Վրացիք մղած են, իրենց հետ ունեցած են Հայերը, որ Վրաստանի մէջ, ինչպէս տեսանք, շատ մեծ թիւ կը կազմէին և երկիրին մէկ կարևոր տարրը կը ներկայացնէին՝ այլևս իբրև բնիկներ: Հայերը կուտան են թշնամիին դէմ՝ իրենց այս հանքամանքովը իսկ:

Երբ Սելջուկները ասպարէզ եկան, Վրաստան արդէն կիսովին հայացած երկիր մը եղած էր: Նոյնիսկ երկիրին թագաւորները Հայեր էին, վասնզի Վրաստանի կ'իշխէր Հայ Բագրատունիներու մէկ ճիւղը, և 1024էն մինչև Վրաստանի թագաւորութեան կործանումը (1801)՝ շարունակած է մնալ գահուն վրայ:

Հայերը, նոյնպէս, Վրաստանի մէջ հողատէր ճորտեր ունէին և երկիրին կառավարութեան մէջ մեծ դեր կը խաղային:

Ակնարկ մը Վրաստանի այդ ճորտ դարերու պատմութեան վրայ, պիտի ցոյց տայ թէ, երկիրին ամէնէն ազգեցիկ և գործունեայ տարրը Հայն էր, և Վրաստանի պատմութիւնը նոյնքան Հայոց պատմութիւն մըն էր, որքան Վրաց:

Արշարեւ, կը տեսնենք թէ Բագրատունիներու նոր հարստութիւնը մօտաւորապէս դար մը ամբողջ կուտեցաւ հողատէր ճորտերու դէմ, որոնց մէջ գլխաւոր տեղը կը զբաւէին Օրբէլեանք, որոնք Հայ էին իրենց ծագումով, աւանդութիւններով և համակրանքով և գրեթէ Բագրատունիներու չափ ուժ կը ներկայացնէին երկիրին մէջ:

Երբ Գէորգի Ա. փորձեց իրեն հնազանդեցնել կախիթիան, անոր տէրերը՝ Դոնաուրի իշխանները՝ դիմեցին Լուրի և հարաւային գաւառներու Հայ Բագրատունիներուն: Ասոնց միացան նաև Օրբէլեան իշխանները:

Գէորգի Ա. իր կարգին, օգնութիւն խնդրեց Վասպուրականի Սենեքերիմ Արծրունի թագաւորէն, որուն Մարիամ աղջկան հետ ամուսնացած էր (Յ. Զաւրեան, Ուրուագիծ Վրաստանի պատմութեան ՅՈՒՍԱԲԵՐ 1940, թ. 196):

Այդ ժամանակ, սակայն, երկու կողմերուն ալ սկսաւ սպառնալ Վասիլ Բ. Բիւզանդիոնի կայսրը, որ նոր փայլ մը կուտար իր կայսրութեան:

Նոյն օրերուն (1018—1021) Սելջուկ թուրքերը ևս երևցան Հայաստանի արեւելեան սահմաններուն վրայ, և Վասպուրականի Սենեքերիմ թագաւորը՝ ահաբեկ՝ իր երկիրը տուաւ Վասիլ Բ. կայսր, և ինքն փոխադրուեցաւ Սեբաստիա, ինչպէս ծանօթ է: Ասկէ յետոյ Վասիլ Բ. սկսաւ սպառնալ Անիի և Կարսի և ջարդեց Գէորգի Ա.ի բանակը 1021ին, բայց թոյլ տուաւ որ ան իշխէ Վրաստանի վրայ: Գէորգի Ա. թագաւորին օրով Բիւզանդական բարքերը կը ներմուծուէին երկիրին մէջ, վասնզի անիկա ամուսնացաւ 1017ին Բիւզանդական արքունիքէն իշխանուհիի մը հետ:

Գէորգի Ա. (+1027) յաջորդեց իր իննամեայ անչափահաս որդին՝ Բագրատ Դ.ը, իր մօրը՝ Մարիամ Արծրունիի խնամակալութեան տակ: Այս հիանալի և շատ խելացի կինը Վրաստանը կառավարեց նախ իբրև խնամակալ և ապա՝ իր որդւոյն չափահասութենէն յետոյ, իբրև խորհրդական իր թոյլ և կամազուրկ զաւակին:

Բագրատ Դ.ի (1027—1072+) երկարամեայ իշխանութեան ժամանակ տեղի ունեցան կարգ մը ընդհարումներ խոշոր ճորտերու հետ: Ասկէ զատ Սելջուկները երկու անգամ արշաւեցին Վրաստան:

1034ին Բագրատ Դ. միանալով Կաղեթիայի Կիւրիկի թագաւորին և Սիւնեաց Դաւիթ իշխանին, ջարդեց Առանի իշխող Փատլունեանց կամ Ղատատիկեանց բանակը: Յետոյ Կախիթիայի նոյն թագաւորին հետ դաշնակցած՝ փորձեց զբաւել Թիֆլիսը բայց չյաջողեցաւ: Բագրատ Դ. 1052ին ստիպուեցաւ անձամբ Բիւզանդիոն երթալ պաշտպանութիւն խնդրելու համար իր ներքին և արտաքին թշնամիներուն դէմ: Նոն զինքն երեք տարի վար զրին: 1055ին Վրաստան գառնալով պատժեց իր գլխաւոր հակառակորդը՝ մեծ ճորտ հողատէր Լիպարիտ Օրբելեանը և իր թագաւորութեան միացուց Կախիթիան և Ներթի գաւառը: Նոյն տարին Ալփատուան աւարի կը մատնէր Տայքը և Կարթլքը (Կարթլեթիա) և կը մտնէր Կուրի հովիտը և անկէ Բարթալինիա:

Մանազկերտի վճռական մեծ ճակատամարտին յաջորդող տարին, Բագրատ Դ.ի կը յաջորդէր իր որդին Գէորգի Բ.ը (1072—1089), որ 1080ին ստիպուեցաւ երթալ Մելիք Շահին (1072—1092), և ընդունիլ Սելջուկների հպատակութիւնը: Մելիք Շահ պահեց Գէորգի Բ.ը որպէս Վրաստանի կառավարիչ և հարկ (խարաջ) զբաւ երկիրին վրայ (Յ. Զաւրեան, նոյն):

Վրաստանի Բագրատունիները՝ ամփոփուած իմէրէթի մէջ՝ Գութայի շուրջը, Հայ իշխանութիւններուն պէս, իրենց գոյութիւնը կը քաշքշէին, վերածուած աննշան ոստերու, որոնք ալեկոծ ծովուն վրայ կը տատանին: Թէ՛ Հայ և թէ՛ Վրացի իշխանութիւնները բոլորովին կորսուելու գատապարտուած պիտի ըլլային, եթէ Սելջուկեան մեծ պետութիւնը կարենար իր միութիւնը պահել և բաժան բաժան չըլլար:

Բայց կացութիւնը փոխուեցաւ Մելիք Շահի մահէն (1092) ետք, վասնզի ինչպէս մեծ աշխարհակալ պետութիւններու համար պատահած էր, Սելջուկ մեծ պետութիւնն ալ քայքայուեցաւ բաժան բաժան ըլլալով: Ծիշդ նոյն ժամանակամիջոցին էր որ Խաչակրութիւնները կ'սկսէին, ինչ որ կը հարկադրէր Սելջուկները, իրենց ուշադրութիւնը կեդրոնացնելու Եւրոպայէն Փոքր Ասիա արշաւող մարդկային զանգուածեղ բազմութիւններու դէմ կռուելու:

Գէորգի Բ. (1072—1089) օգտուեցաւ այս առիթէն և կրցաւ վերակազմել Վրաստանը և փորձեց մահմետականները հեռացնել կովկասի ստորոտէն և կազմել իր գերիշխանութեան տակ Հայ-Վրական պետութեան մը, կամ աւատական դրութեամբ պղտիկ պետութիւններու համադաշնակցութիւն մը, ինչպէս էր երբեմն մեր Բագրատունեաց թագաւորութիւնը, որուն դերը կը փոխանցուէր Վրաստանի Բագրատունի տան:

Իսկ Հայերը՝ նոյն պայմաններէն օգտուելով, կը հիմնէին Տաւրոսի շուրջը Հայկական նոր թագաւորութիւն մը, որ ապա ամբողջ կիլիկիոյ տէր պիտի դառնար:

Գէորգի Բ. (1072—1089) յաջողեցաւ զօրացնել և ընդարձակել Վրաստանը՝ ամէնէն առաջ գրաւելով Հայաստանի այն մասերը, զորս Մանազկերտի պարտութենէն (1071) վերջ Բիւզանդացիք ստիպուի էին լքել:

Մելիք Շահ (1072—1092), չհանդուրժելով Վրաստանի այս զարգացման՝ յարձակեցաւ Վրաստանի վրայ և գրաւեց Թիֆլիսը և Շամշոյղեան և տուաւ Սրահանգ Ամիրային:

Վրացիք պայքարը շարունակեցին և Սրահանգը վանեցին (1073—74), սակայն Սելջուկները շարունակեցին պարբերաբար աւերել Վրաստանը, որ տագնապալի օրեր ունեցաւ:

Մելիք Շահի մահէն (1092) ետք, Սելջուկ պետութիւնը, ինչպէս տեսանք, բաժան բաժան եղաւ և վերածուեցաւ մեծ և փոքր իրարմէ տնկախ իշխանութիւններու, որոնք անընդհատ իրարու դէմ կը մաքառէին:

Բացի Հայաստանի հիւսիս-արեւելիան և հարաւային մի քանի շրջաններէն, գրեթէ ամբողջ Հայկական լեռնաշխարհը անցեր էր նոր ամիայութիւններու ձեռքը: Այս իշխանութիւնները յաճախ կ'ընդհարուէին իրարու հետ, վասնզի ուժով միութիւն մը չէին կազմեր: Այս հանգամանքը մեծապէս նպաստաւոր եղաւ Վրաց և Հայոց հիւսիսային իշխանութիւններուն համար, որոնք պահմական դառն փորձերէն խրատուած՝ կը գործէին հիմա աւելի համերաշխ և միաբան, քան Բիւզանդական և Արաբական բռնութիւններուն ժամանակ:

Այս համերաշխութիւնը պէտք է ամենամեծ չափով վերագրել այն մեծ յաղթութիւններուն, որ Վրաստան տարաւ ո՛չ միայն պատմական Հայաստանի մէջ, այլ նաև Ատրպատականի: Այս յաջողութիւնները մեծապէս նպաստեցին նաև Հայաստանի վերականգման՝ Այրարատի և զրացի շրջաններու մէջ, այս կ'իրպով ապահովելով նաև պաշտպանութիւնը Վրաստանի հարաւային սահմաններուն:

Այս յաջող շրջանին՝ քաղաքական վերածնութեան հետ զուգընթաց՝ Հա-

յաստանի և Վրաստանի մշակութային վերածնութիւնն ալ կը դարձնուէր, Վրաստան, Գէորգի Բ.ի ժամանակ, ինչպէս տեսանք, հարկատու էր դարձեր Սելջուկեան Սուլթանութեան, բայց ԺԲ. դարու առաջին քառորդին, յաջողեցաւ ո՛չ միայն թօթափել Սելջուկ լուծը, այլև մեծամեծ յաղթանակներ տարաւ և հետզհետէ տիրեց գրեթէ՝ամբողջ կովկասեան լեռնաշղթային հարաւ տարածուող երկիրներուն:

Վրաստան, նման Հայաստանի, աւատական դրութեամբ կառավարուած երկիր մը եղած էր, ուստի, երբ Վրացիք յաջողեցան, պարագաներէն օգտուելով, գրաւել Հայաստանի զանազան մասերը, այդ հողերը կառավարեցին նոյն դրութեամբ, կազմելով ճորտ իշխանութիւններ, իրենց ստորադաս կամ ենթակայ ու հպատակ, սակայն բաւական ազատ և անկախ, և կառավարուած Հայերէ: Այնպէս որ՝ Վրաստան դարձաւ հայ-վրական միացեալ պետութիւն մը, որուն կազմութիւնը իրագործուեցաւ Վրացի և Հայ վարիչներու իրատեսութեամբ (մանրամասնութիւնները տեսնել Պատմական Հայաստանի արտաքին եւ ներքին սահմանները, էջ 281—296):

Ասոր համար լուրջ աշխատանք կատարած էին թէ՛ Վրացիք և թէ՛ Հայերը, որոնք գործակցաբար կը ձգտին քրիստոնեայ պետութիւն մը կազմել կովկասի ստորոտը, ասիական այլակրօն բարբարոսները վանելով:

Վրացիք Հայաստանէն գրաւուած գաւառներուն վրայ Հայ իշխաններ կը նշանակէին իբրև կառավարիչ:

Այսպէս, կը կազմուի Հայ և Վրացի իշխանութիւններու մեծ համադաշնակցութիւն մը, որուն զլուխն է Վրաստանի Հայ ծագումով թագաւորը, զոր շքեղապատող աւագ պաշտօնատարները և զինուորական կարող դէմքերը գրեթէ բոլորն ալ Հայ էին:

Այս դրութիւնը երկու ազգերուն համար ալ նպաստաւոր և արդիւնաւոր եղաւ:

Գէորգի Բ.ի յաջորդեց Դաւիթ Բ.ը (1089—1125+), որ ստացաւ Ալմաշներելի (=Շինող կամ Վերանորոգող) մականունը: Ան կրցաւ հիանալի կերպով օգտագործել Սելջուկ իշխաններու միջև գոյութիւն ունեցող երկպառակութիւնները, և առաջին անգամ քաղաքականապէս միութիւն ստեղծեց Վրաստանի մէջ, վասնզի մինչև այդ թուականը՝ որքան ալ Վրաստան Բիւզանդիոնի և Պարսկաստանի դէմ մղած իր պայքարներէն յաղթական զորք եկած ըլլար, չէր կրցած քաղաքական միութիւն մը կազմել, քանի որ բաւնուած էր անկախ զանազան իշխանապետութեանց:

Այդ միութիւնը չէր կրցած իրագործուիլ հակառակ անոր որ Վրաստանը միացնելու համար Բագրատունի թագաւորները — որոնց ցեղը ծագում կ'առնէր Տայք-Կղարջքէն (Տայք — Klardjéthi) — Արաբական տիրապետութեան դէմ էր դարձն մինչև ԺԲ. դար տեղը պայքար մը մղած էին:

Դաւիթ Շինող ո՛չ միայն կասեցուց Թուրքերու յաղթական առաջխաղացումը, այլ նաև կրցաւ ետ մղել զանոնք և տէր դառնալ գրեթէ ամբողջ Հարաւային կովկասի:

Իր թագաւորութեան առաջին տարիներուն Դաւիթ Շինող հարկ կը վճա-

բէր Սելջուկ Սուլթանութեան, ինչպէս իր հայրը՝ Գէորգի Բ.ը: Սակայն ժԱ. դարուն վերջերը երբ Մելիք Շահի որդիներուն միջև սկսան ներքին պատե-
րազմները, Դաւիթ Շինող Վրաստանը անկախ հռչակեց և դադրեցուց հարկին
վճարումը: Դաւիթ Վրաստանի միութեան նուիրագործումն իրականացուց
1221—22ին՝ Թիֆլիսի վերագրաւումով:

Դաւիթ Անիի տեղակալ նշանակեց Արուլթ իշխանը և անոր որդին Ի-
վանէն: Վրաստան, շնորհիւ Դաւիթի ընդգրկած քաղաքականութեան, յաջո-
ղեցաւ Հայ զօրքերու և զօրապետներու անկախութեամբ գրաւել Հայաստանի
մի քանի նահանգները, որոնք մօտաւորապէս դար մը (1124—1227) մնացին
Վրաստանի գերիշխանութեան ենթարկուած: Շնորհիւ այս քաղաքականու-
թեան՝ ընդարձակուեցան Վրաստանի սահմանները և սարսափ տիրեց մահմե-
տականներուն:

Օրբէլեանք մեծ նպաստ բերին Վրաստանի ընդարձակումին, քանի մը
անգամ մինչեւ Շիրակ (Անի), Դուին և Գանձակ առաջանալով և ընկրկելով,
ապա նորէն առաջանալով:

Դաւիթ՝ Վրաստանի գերիշխանութիւնը տարածեց նաև Շիրվանի վրայ
(1124) և այսպէս՝ Վրաստանի սահմանները տարածեց Սեւ Մոզէն մինչեւ
Կասպից ծով և Կովկասեան լեռներէն մինչեւ Շիրակ և մինչեւ Կարսի ու
Կարնոյ ամիրայութիւններու շրջանները:

Պատերազմական իր փայլուն յաջողութիւններուն համընթաց՝ Դաւիթ
աշխատեցաւ բարեկարգել երկիրը և մեծ չափով անկեցեցաւ աւերուած շր-
ջաններու վերաշինութեան:

Վերանորոգուեցան աւերուած եկեղեցիները, վանքերը, պալատները և
հանրային շէնքերը, կառուցուեցան հանրօգուտ նոր հիմնարկութիւններ, վե-
րաշինուեցան նաև ճամբաները և ջրանցքները: Դաւիթ Շինող ամէն կերպով
նպաստեց նաև գիտութեան և գրականութեան զարգացման:

Իէպի Հայութիւն, Դաւիթ Շինող ունեցաւ բարեացակամ ու հոգատար
վերաբերմունք: Հայոց և Վրաց եկեղեցիներու կրօնադաւանաւորանական տար-
բերութիւնը որևէ ազդեցութիւն չունեցաւ անոր այդ բարեհաճ քաղաքակու-
նութեան վրայ: Անիկա ո՛չ միայն կը հովանաւորէր Հայերը, այլ կ'անկեցէր
աւերուած Հայ եկեղեցիներու ու վանքերու վերաշինութեան և նուիրատուու-
թիւններ կ'ընէր ի նպաստ այդ հիմնարկութիւններուն (Կ. Կոստանեանց, Վի-
մական Տարեգիրք, 28):

Անոր բարեացակամ վերաբերմունքը խոր տպաւորութիւն ձգած էր Հա-
յերու վրայ և Վարդան մասնաւոր կերպով կը շեշտէր որ «ոչ էր նա երկմիտ
եկեղեցւոյ եւ յաղօթից մեքոց. վասն որոյ բազում անգամ դնէր զգլուխ իւր
ի ներոյ ձեռաց մեքոցն՝ խնդրելով օրհնութիւն»: (հմմտ. Յ. Մանանդեան,
ՔՅՆ. Տես., Գ., 95—6):

Վրաստանի զօրեղացման պատճառով և շնորհիւ Դաւիթ Շինողի, Հայե-
րու հանդէպ վարած այս նպաստուոր քաղաքականութեան՝ մեծ չափեր ստա-
ցաւ Հայերու գաղթը դէպի Հայաստանի Հիւսիսային կողմերը և դէպի Վրաստան:
Իսկ ժԲ. դարու սկիզբէն շարունակ կուրեցաւ դրացի իշխանութիւններու

ու ամիրայութիւններու դէմ և աշխատեցաւ ընդարձակել իր պետութեան սահման-
ները թէ՛ դէպի Արևելքի, թէ՛ Հիւսիսային և հարաւ-արեւմտեան ուղղութեամբ,
և մի շարք յաղթութիւններով (1) ընդարձակեց Վրաստանը և կազմեց զօրաւոր
պետութիւն մը: Իր յաղթութիւնները հասարակաց թշնամիին դէմ՝ Վրաստանի
սահմանակից հայաբնակ շրջաններուն մէջ առաջ բերին ոգևորութիւն և յոյս
ներշնչեցին Հայերուն, որ Վրաստանի օգնութեամբ իրենք ևս կրնան ոտքի
կանգնիլ և ազատիլ օտար տիրապետութենէն:

Այս պատճառով, 1123 Օգոստոս 20ին, Վրաց թագաւորին դիմեցին Ա-
նիի աւագներէն պատգամաւորներ և յայտնեցին որ քաղաքացիները կը փա-
փաքին քաղաքը յանձնել իրեն (Մելիքսէդ բէկ, Վրաց աղբիւրներ Ա.218):
Դաւիթ թագաւոր խստից գնաց Անի և քաղաքը գրաւեց առանց պատերազմի:

«Տարակուսեալ ճառապեալ բնակիչք քաղաքիս Անույ եւ Շիրակ գա-
ւառի՝ խորհեցան ելս գտանել մրրկիցն ձեռն ճալով յարեայն Վրաց ի Դա-
ւիթ, նեղեցիցն ամիրայիցն Աբլաւարայ՝ որդւոյ Մանուչէի, որ թրէր քաղա-
քին յեռ հօրն մահու, առնրով, զքաղաւորն ի ներսս՝ բանալով զգրուես քա-
ղաքին, որ ընդ մտանելն առ ժամայն, եղեւ վնաս արեան եւ ոչ միոյ շր-
ջոյ»: (Սամուէլ Անեցի էջ 125—126, հմմտ. Վարդան էջ 119, Մատ. Ուռ-
նայեցի, 359, Մխիթար Այրիվ. 62, Ջուանցի էջ 121 և այլ.) Դաւիթ Շինող
առաւելապէս տնտեսական նկատումներով՝ երբ 1124ին Անին և Հայաստանի
դանագան մասերը գրաւեց, Հայերը աւերուած գաւառներէն փոխադրեց Վրաս-
տանի անմարդաբնակ վայրերը կամ նոր հիմնուած քաղաքները (փրոֆ. Ուս-
խանոֆ, նոյն): Այս գաղթականութեան համար Վրաստանի թագաւորը յատկա-
ցուց յատուկ քաղաքավայրեր ու աւաններ:

Դաւիթ Հայոց տուաւ բնակութեան տեղեր, Քոռայ կամ Քոռանայ քա-
ղաքը շինեց և Հայոց յատուկ եկեղեցիներ, վանքեր կառուց:

Վրական տարեգրքերը և նոյնիսկ Հայ պատմիչները կը հաստատեն թէ
Դաւիթ թագաւոր կը սիրէր Հայերը և այնչափ թոյլատու էր անոնց կրօն-
քին մասին՝ որ Հայոց եկեղեցին կը մտնէր և Հայ քահանաներու օրհնութիւնը
կ'ընդունէր (փրոֆ. Ուսխանոֆ. նոյն):

Ան այսպէս քաջալերած է Հայոց գաղթը դէպի Վրաստան: Դաւիթի ան-
խըտրականութեամբ և լայնախոհութեամբ Վրաց եկեղեցիներուն հետ կառուց-
ուած կամ վերաշինուած մեծ թիւով Հայ եկեղեցիներու գոյութիւնը կը հաս-
տատէ թէ հո՞ծ Հայութիւն մը կ'ապրէր Վրաստանի ամէն կողմը: Ինչպէս կ'ե-
րևի՝ Դաւիթ կը գնահատէր Հայերուն ձիրքերը և մեծ կարևորութիւն կուտար
անոնց և իր Հայ և Վրացի հպատակներուն միջև բնաւ տարբերութիւն չ'ը-
ղներ:

Իր կեանքի վերջին տարիներուն՝ ան ստեղծեց տեսակ մը կովկասեան
քրիստոնեայ միապետութիւն մը, Թիֆլիս մայրաքաղաքով: Բացի Վրացիներ-
էն և Հայերէն, անոր կը հպատակէին նաև Մահմետականներ: Ան յաջողե-

(1) Օոյն կռիւներուն մանրամասնութիւնները տես Յ. Մանանդեան, ՔՅՆ. Տես., Գ.
էջ 89—93:

ցաւ իր իշխանութեան տակ առնել մեծագոյն մասը Հայկական այն հողերուն, որոնք Անիի թագաւորութեան մաս կը կազմէին:

Այս բոլորը ձեռք բերաւ ան՝ ոչ այնքան իր յաջող պատերազմներովը, որքան իր վարած հեռատես և իմաստուն քաղաքականութեամբը: Մնիկա չէր միջամտեր ճորտ իշխաններու ներքին գործերուն, չէր սահմանափակիր անոնց կրօնական ազատութիւնը: Կը պաշտպանէր իր կողմը անցած ճոյտերը պապականութեան: Այս ձևով ան կրցաւ միացնել այս ժողովուրդները, որոնք կապուած էին իրեն հետ աշխարհագրական գիրքով (նոյն):

Դաւիթ Շինող մեռաւ 1125 Յունուար 24ին և իրեն յաջորդեց իր որդին՝ Դիմիտրիյ կամ Դեմետրէ Ա. (1125—1155), ծնած Հայ մօրմէ: Դեմետրէ կրցաւ աւելի կամ նուազ չափով պահպանել հօրը նուաճումները և 1154ին վանք մը քաշուցաւ գահը ձգելով իր որդւոյն՝ Դաւիթ Գ.ի, որ թագաւորեց միայն վեց ամիս:

Դաւիթ Գ.ի մահէն ետք գահը պէտք է ժառանգէր իր անչափահաս տղան Դեմնան, բայց անոր անչափահասութիւնը պատրուակելով իշխանութիւնը ձեռք առաւ իր հօրեղբայրը և Դաւիթ Գ.ի եղբայրը՝ Գէորգի Գ. (1158—1184), որ շուգելով գահը թողուլ իր եղբորորդիին՝ սպաննից Դեմնան և 1174ին սկսաւ սուրէ անցնել անոր կողմնակից Օրբէլեան իշխանական տան անդամները:

Պայքարելով հին ճորտերու դէմ, Գէորգի բարձր ազնուականութեան կարգին դասեց նոր և աննշան ճորտեր, որոնք այսպէս ամբողջ անոր պարտական էին իրենց գրաւած գիրքերը (Յ. Չաւրեան, նոյն):

Գէորգի Գ. թագաւոր (1158—1184), 1161ին անգամ մը Անին վերաբերուելէ ետք, առաջացաւ մինչև Դուին, սակայն ստիպուեցաւ տեղի տալ Սելջուկներու ճնշման առջեւ: Բայց 1174ին, վերջապէս երրորդ և վերջին անգամ կը տիրէր Անիին, և հոն կառավարիչ կը դնէր Իւանէ Օրբէլեանը, անոր օգնական տալով Սարգիս Չաքարեանը:

1178ին երբ վերապրող Օրբէլեան Իւանէ սպասաւար և Լիպարիտ եղբայրը, իրենց որդիներով և ազգականներով կ'ապստամբին և Գիորգի կ'արշաւէ անոնց դէմ. Օրբէլեանի գործակիցներէն ոմանք կը լքեն զայն և կ'անցնին Գիորգիի կողմը:

Ասոնցմէ մէկն էր Սարգիս Չաքարեան, որ իր զաւակներուն և եղբայրներուն հետ կը բաժնուէր Օրբէլեանէն և կը միանար Գէորգի թագաւորին, որ սիրով կ'ընդունէր իր կողմը անցնողները զգամեայն հայրենիս եւ փարթաւութիւնս Օրբէլեանց խոստանայի օսլ նոցա»:

Ապստամբութիւնը վերջացաւ Օրբէլեաններու կատարեալ պարտութեամբը: Գէորգի բնաջինջ ըրաւ Օրբէլեան տունը (1183—84):

Գէորգի այսպէս, վրաստանի գահուն վրայ իր գոյութիւնը տպահովելէ ետք, ուզեց նաև զայն իր սիրունդին համար ապահովել: Իր մահէն վերջ, վրաց գահը իր աղջկոյն՝ Թամարի սեփականելու և անոր գահաժառանգութեան շուրջ, հաւանական վէճերէ ազատելու համար, Գէորգի Գ., իր կենդանութեան, 1178ին, իրեն գահակից առաւ իր աղջկիւր՝ Թամարը, զոր իր դստութեան, 1178ին, իրեն գահակից առաւ իր աղջկիւր՝ Թամարը, զոր իր

մահէն վերջ, իր ստեղծած ազնուական հողատէրերու և եկեղեցականներու ժողովը 1184ին վրաստանի թագուհի հռչակեց: Բայց այս գահակալութիւնը մեծ դժգոհութիւններ առաջ բերաւ հին ճորտերու դասին մէջ, որոնք թէեւ անչքացած՝ դեռ կը պահէին իրենց ուժն ու ազդեցութիւնը:

Թամար ստիպուեցաւ շնորհներ բաշխել իր հօր ձեռքով սպաննուած Դեմնայի նախկին կուսակիցներուն եւ յենուլ իր գործունէութեան ընթացքին իր հօր կողմնակիցներուն վրայ, որոնցմէ մասնաւորապէս առաջ քաշեց նոր միայն բարձր աստիճանի հասած Մխարզընի (1) Հայ իշխանական տոհմը: Թամար թագուհին 1186ին անոնցմէ Սարգիս Չաքարեանը նշանակեց Ամիրսպասաւար Հայոց և վրաց և անոր որդիներուն բարձր պաշտօններ տուաւ վրաց արքայական պալատին մէջ, իբրև հողատիրութիւն անոր շնորհելով իր խոստումին համաձայն Օրբէլեանց Լօսի գաւառը:

Այս կերպով Մխարզընիները կամ Չաքարեանք դարձան կարևոր դէմքերը վրաստանի թագաւորութեան և սերունդներ ամբողջ շատ նշանակելի ծառայութիւններ մատուցին այդ երկիրին և Հայութեան, երկու ազգերու շահերու միութիւնը քաջ ըմբռնելով:

Մասնաւորապէս Թամարի իշխանութեան ժամանակամիջոցին (1184—1212 Յունուար 12+): Պրոսէ (Histoire de la Géorgie Additions SPB 1851, 266)՝ կը գրէ՝ թէ «Թամարի քաղաւորութեան պատմութիւնը իրականութեան մեջ, պատմութիւնն է Մխարզընիներու քաղաքացիութիւններուն»:

Առանց մանրամասնութիւններուն մէջ մտնելու վրական պատմութեան, ճշմարիտ է շատ մը պատմագիրներու այն տեսութիւնը թէ Թամարի փառաւոր իշխանութեան երկու սիւներն էին Սարգիս Չաքարեանի երկու որդիները, Չաքարէ Սպասաւար և Իւանէ Աթաբէկ: որոնք երկիրը փրկեցին Թամարի առաջին ամուսին՝ իշխան Իւրիլի (որդի ուսու մեծ իշխան Անդրէ Բողոյիւրսկի) փորձած քանի քանի յարձակումներէն և 1193ին դժգոհ ճորտ հողատէրերու ապստամբութենէն:

Այս ճորտերու ուշադրութիւնը պետական ներքին գործերէն հեռացնելու նպատակով՝ Թամար թագուհին Չաքարէ Սպասաւարի խորհուրդով ձեռնարկեց կարգ մը յարձակողական պատերազմներու կովկասի Մահմետական նահանգներուն դէմ: Այդ արշաւանքները զորս կը վարէր Չաքարէ Սպասաւար, պսակուեցան փայլուն յաջողութեամբ և վրաստան տիրացաւ Շամախի, Գանձակ, Դուին և ապա Կարս քաղաքներուն: Թամար, որպէսզի կարենայ այս նոր գրաւումները իր ձեռքը պահել, անոնց ինքնավարութիւն շնորհեց և իրենց իշխանութեան մէջ պահեց Մահմետական հողատէր ճորտ ամիրաները և Հայաստանի իշխանները:

Այսպէս, Թամարի թագաւորութեան ժամանակ կազմակերպուեցաւ աւա

(1) Մխարզընի (ճառակոն քաղաքացիութիւնը Լեւոյնաբիկ 1166, բայց Հայերը բնած են երկայնաքաղաքի. հիմնուելով աւաղորդեան մը վրայ, որ յիշուող ժամը սերած կը նկատէր Արաբներու երկարաքաղաքի):

տապետական կարգերով, կովկասեան մեծ պետութիւն մը, որ կը գտնուէր Վրաստանի թագուհիին ղեկավարութեան և Հայ զինուորական ազնուապետութեան՝ իշխանութեան տակ:

Այս վերջիններու շարքին մէջ կը գտնուէին ոչ միայն Վրացիներ, այլ նաև բաւական խոշոր ու կարևոր տարրը Հայ ազնուականութեան, ինչպէս նաև որոշ թիւով Մահմետական ճորտ հողատէրեր:

1241ին մեռաւ Զաքարէ Սպասալար և Վրաստանի քաղաքական ղեկավարութիւնը անցաւ Իւանէ Աթաբէկին ու այս վերջինին որդւոյն՝ Վահրամին:

Թամարի ատեն Վրաստան հասաւ իր թէ քաղաքական և թէ մշակութային ծաղկման ու զարգացման գագաթնակէտին և այս փառքին մէջ նուազ կարևոր դեր չկատարեցին Թամարի իշխանութեան երկու սիւնները՝ Իւանէ և Զաքարէ:

Թամար, 1191էն քիչ յետոյ, Զաքարէն (+ 1214) Ամիր Սպասալար (=Սպարապետ) և Իւանէն Աթաբէկ (պալատական զօրքերու հրամանատար) նշանակեց: Երկու եղբայրները, իրենց Հայ զօրքերով, միանալով Վրական բանակին մեծ ծառայութիւններ մատուցին Վրաստանին, անոր թշնամիներուն դէմ քաջաբար կռուելով:

Վրաստանի սահմանները բաւական հեռուները կը տարածուին և Հայաստանի հիւսիս-արևելեան գաւառները, ինչպէս նաև կեդրոնական նահանգներուն մեծագոյն մասը, որոնք ազատագրուած էին Սելջուկ և Արաբ էմիրութիւններէն, Թամար թագուհին յանձնեց Զաքարեաններու:

Այսպէս, կազմակերպուեցաւ Հայաստանի մէջ Զաքարեանց իշխանութիւնը, որուն սկիզբը կրնանք համարել 1184—1185 թուականը, երբ Օրբելեանց ստացուածքները, Լոռի և շրջակայքը, տրուեցան իրենց:

Զաքարեանք, անգամ մը Հայաստանի մի քանի գաւառներուն տէր դառնալէ ետք, իրենց իշխանութիւնը աւելի ընդարձակեցին և աշխատեցան տիրել ամբողջ Հայաստանի՝ աշխարհակալութիւններով (տես. Կիրակոս 79 և Վարդան 138):

Անոնք գրաւեցին Սևանի լիճին շրջակաները, Լոռիի շրջակայքը 1191—92ին, Այրարատեան նահանգէն Շիրակը, և 1199ին Անին, 1201ին Բջնին Նիդի մէջ, 1203ին Դուլին Ոստանը, 1196ին Անբերդը Արագածոտն գաւառի Կարբի վիճակին մէջ, 1206ին Կարսը (Վանանդի կեդրոնը) այսինքն այս ընդարձակ նահանգին արևմտեան և արևելեան հիւսիսային մասերը, Սիւնեաց նահանգը գրեթէ ամբողջ, ինչպէս նաև Ուտի նահանգէն մասեր գրաւած էին և մինչև Մանանդ և Արտաշիլ յաղթական արշաւ կատարած:

1202ին հարկատու ըրին Կարինի Սուլթանը և դէպի Վան և Խլաթ արշաւանք կատարեցին:

Թամար՝ Մահմետականներէն գրաւած այս հողերուն մեծ մասը Զաքարեաններուն շնորհած էր՝ ի վարձ բարեոք ծառայութեան:

Այսպէս, Հայաստանի մեծագոյն մասը, Վրաց անուանական գերիշխանութեան տակ, ինկաւ երկու Հայ եղբայրներուն ձեռքը:

Երկու եղբայրներէն Իւանէ յաբեալ ի թագուհոյն Թամարայ սկաւաքաւ

ի հաւատոյն), այսինքն Վրաց պէս Բաղքեղոնական եղաւ, իսկ Զաքարէ Վանաց ի սեփական հաւատն (Վարդան էջ 138):

Երկու եղբայրները իրենց յաջող գործունէութեամբ զօրաւոր թուաւ մը կանգնեցին, — գոնէ ժամանակաւոր կերպով — Ասիոյ խորերէն Արևմտաք փոխադրուող վայրենի ժողովուրդներուն դէմ:

Անոնք փորձեցին Հայաստանի հողէն 1208ին վանել Եգիպտոսի էյուպեանները, որոնք Հայոց երկիրին սիրտին՝ Խլաթի և Մանազկերտի կը տիրէին, սակայն չյաջողեցան և ստիպուեցան հաշտութեան դաշինք կնքել:

Զաքարէ մեռաւ 1214ին և եղբայրը Իւանէ շարունակեց անոր զորքը, ստանձնելով աթաբէկութեան աստիճանը, իսկ ամիր սպասալարութիւնը յանձնրւեցաւ Զաքարի որդւոյն՝ Շահնշահի, իսկ Իւանէի նախկին պաշտօնը՝ պալատական զօրքերու հրամանատարութիւնը տրուեցաւ միւս Զաքարէի (Բլուկոչուած որդի Վահրամին), որ Գազայ իշխանն էր:

Հայ-Վրացի այս գործակցութիւնը և համերաշխ գործունէութիւնը, որ երկու ազգերը այնքան սերտօրէն իրարու կը կապէր, պատճառ եղաւ որ Հայոց թիւը շատ բազմանայ Վրաստանի մէջ:

Ասոր անժխտելի ապացոյց կրնայ համարուել 1179ին յիշատակութիւնը Թիֆլիսի Հայոց Բասիլիկոս եպս.ին — որ Հռոմկլայի ժողովին մասնակցող 33 եպիսկոպոսներէն մէկն էր — և բնաւ հաւանական չէ կարծել թէ ինքը եղած ըլլայ առաջին Հայոց եպիսկոպոսը Վրաստանի, ուր Հայերը այնքան հին ատեններէն ի վեր հաստատուած էին, մեծ բազմութեամբ:

Ալիշան (Հայապատու էջ 382—3) կը յիշէ նաև Անանիան (1195) և աւելի յետոյ Յովհաննէսը՝ եպիսկոպոսներ Թիֆլիսի. կը յիշուի նաև Յովհաննէս եպս.ը՝ 1284ին (Չամ. Գ. 272), որուն անընդմիջաբար ուրիշներ յաջորդած են:

Ոչ միայն Հայերու կրօնական ազատութիւնը որևէ սեղմումի չէր ենթարկուած, այլ նոյնիսկ քաղաքական ամէն տեսակ իրաւունքներ կը վայելէին անոնք: Մասնաւոր հոգածութիւն ցոյց կուտար կառավարութիւնը հանդէպ Հայերու, որոնք գիւղերու մէջ Վրացիներու հետ խառնուած էին, իսկ քաղաքներու մէջ տեսակ մը ինքնավարութիւն և առանձնաշնորհներ կը վայելէին՝ բաղդատամբ ուրիշ օտարականներու: Այսպէս, օրինակի համար՝ դատարաններու մէջ հայ մարդիկ կը դատուէին Մխիթար Գօշի (ԺԲ. դար) դատաստանազիրքին Հայկական օրէնքներովը, որոնք Վրացերէնի թարգմանուած էին և աւելի ետքը՝ Վախթանկ Զ. թագաւորի օրինազիրքին մէջ անցած (փրոֆ. Ա. Խախանոֆ, նոյն): Զինուորական և վարչական կարևորագոյն պաշտօններ — ինչպէս Թամար թագուհիին ատեն — Հայերու կը վստահուէին:

Սոմխէթիի մէջ օրինակի համար փոխաբայի պաշտօնը միմիայն Հայկական ընտանիքի մը անդամներուն տրուած էր:

Փրոֆ. Խախանոֆ կը վկայէ թէ «Զաքարիա Մխարզանի հայազգի՝ աբուևեաց ամեկնն նախամեծար խորհրդատուն եղաւ, իրեն յանձնուած երեկոցային» կոչուած մեծ թագուհւոյն ատեն՝ Փոքր Ասիոյ եւ Պարսկաստանի դէմ անընդհատ մղուած յաղթական պատերազմներու հրամանատարութիւնը:

Իր անձնական գործերուն՝ համար օտար երկիրներ յաճախ ճամբորդող թիֆլիսցի հարուստ Հայ վաճառականի մը թախանձանքներուն վրայ էր որ նախարարներուն խորհուրդը որոշեց խնդրել դեռատի Թամար թագուհիէն — որ իր հօրը՝ Գէորգի Գ. ի մահէն ետքը զահ բարձրացած էր — ամուսնանալ ուս իշխանի մը հետ՝ որ նոյն միջոցին Poloves (?) Խանին քով կը գտնուէր։ Թուս պատմագիր Բառամպի կը կարծէ որ այս իշխանն էր Գէորգի Անդրէ Բոգոլիբսկիի տղան։ Ամուսնութիւնը տեղի ունեցաւ, բայց յետոյ թիւրիմացութիւններ ծագեցան և Վրաստանի մէջ քիչ մը ժամանակ մնալէ ետքը Թուս իշխանը Յունաստան աքսորուեցաւ (փլոֆ. Ա. Խախանոֆ)։

Թամար թագուհիին լաջորդեց իր որդին՝ Գէորգի Գ. Լաչա (1214-1223) որ զօրաւոր կամքի տէր և շատ քաջ մարդ մըն էր։ Իր իշխանութեան առաջին տարիներուն, Իւանէ Զաքարեան Վրաստանի առաջին մարդն էր և իրապէս թագաւորին անուանական իշխանութեան տակ՝ ինք կը կառավարէր Վրաստանը։ Գէորգի Գ. թագաւոր շատ հաշտ յարաբերութիւններ չունէր իր մօր խորհրդականներուն ու բարձր հոգեւորականութեան հետ։ Բայց այս անհամաձայնութիւնները բացորոշ ընդհարումներու չվերածուեցան բոլոր ճորտ իշխաններու հետ, որովհետեւ մեծ տաղնապ մը առաջ եկաւ, որ մոռցնել տուաւ ամէն ինչ։

1220 աշնան սկիզբը Գէորգիի եկաւ Իւանէ Աթաբէկի և Վահրամի կողմէն սուրհանդակ մը և յայտնեց, որ չեկած է անձանօթ ժողովուրդ մը որ կը խօսի անհասկնալի լեզուով և կ'ապատակէ։ Հայաստանը)։

Այս առաջին գոյժն էր Մոնկոլներու արշաւանքին, որ արդէն ռոնակոխ ըրած էր եւ աւարի տուած Խուարէզմը (= Խիվա), Հիւսիսային Պարսկաստանը ու Ատրպատականը եւ անցնելով նաեւ Հայաստանի մէջէն կանգնած էր ձմեռելու համար Մուղանի դաշտը։

Գէորգի Գ. 90.000 զօրքով գնաց անոնց դէմ, բայց չարաչար պարտուեցաւ։ Երկու տարի յետոյ, Մոնկոլները աւերեցին Սոմխէթին (= Հայք) նահանգը, Թիֆլիսի հարաւը եւ Շիրուանը։

Գէորգի Լաչայի յաջորդեց իր քոյրը՝ Բուսուտան թագուհին (1223-1245) որ Մահմետական պատմիչներէն կը կոչուէր Գրգ Մելիք (= աղջիկ թագաւոր)։ Իր իշխանութեան շրջանին Մոնկոլները ստալձանարար տիրեցին Կովկասի գաւառներուն։ 1225ին անոնք գրաւեցին Խլաթը, Դաւրէժը եւ Կովկասի Արեւելեան գաւառները, մինչեւ Տերքենդ։ Անոնք տիրեցին նաեւ ամբողջ Արեւելեան Վրաստանին։

Բուսուտան թագուհին փախաւ ու ապաստանեցաւ Գութայիս, որովհետեւ Մոնկոլներ խուժեցին նաեւ Արեւմտեան Վրաստան։

Արեւելեան Վրաստանի բոլոր ճորտական տունները անմիջապէս հպատակութիւն յայտնեցին Մոնկոլներուն։ Վրաստանի հողատէր իշխաններէն առաջիններն եղան Հայերը, որ համաձայնութեան եկան Մոնկոլներուն հետ։ Անոնց առաջինը եղաւ Աւագ Զաքարեան (տես, վերը 147), որուն հետեւեցան իր մօտիկ ազգականները եւ ապա իր հեռուոր ազգականը՝ փրիլիստփայ ու բանաստիղծ Սարգիս Թմոզվելին եւ անկէ յետոյ միայն Վրացի իշխանները,

Աւագ համոզեց նաեւ Բուսուտան թագուհին որ հպատակի Մոնկոլներուն, որուն փոխարէն Մոնկոլները խոստացան Արեւելեան Վրաստանի զահը, Թիֆլիս մայրաքաղաքով, յանձնել թագուհիին որդւոյն Դաւիթ Գ. Նարիճիճ (մոնկոլներէն կը նշանակէ Խուստուց), որ գնաց Բաթու Խանին մօտ, անոր ձեռքէն իր իշխանութիւնը ստանալու համար։ Անոր հետեւեցաւ եւ նոյն նպատակով գնաց նաեւ Գէորգի Լաչայի որդին՝ Դաւիթ Ե.։ Երկու իշխաններն ալ Գիւլք Խանէն (1246—1248) իրաւունք ստացան բարձրանալու Վրաստանի զահը եւ թագաւորեցին միասին։

Զաքարիայի եւ Իւանէի ընդարձակած պետութիւնը կրցաւ խաղաղ բարգաւաճում մը ունենալ մինչեւ Մոնկոլներու-Թաթարներու արշաւանքը։ Զինկիդ Խան եւ Լէնկիթիմուր ԺԳ. եւ ԺԴ. դարերուն աւերեցին Վրաստանը եւ զայն սահմանափակեցին նեղ շրջագիծի մը մէջ, ուր եթէ կրցաւ պահել իր անկախութիւնը՝ ատիկա եղաւ շնորհիւ իր լեռնային նպաստաւոր դիրքին։

Ասով հանդերձ, 1220—21ին սկսած Մոնկոլական արշաւանքները անհետեւանք չմնացին, վասնզի Վրաստան անոնցմէ բոլորովին զերծ չմնաց։

Այս բարբարոսները քանդեցին ամէն ինչ որ Վրացիք ստեղծած էին՝ Գրիստոնէութեան Վրաստան մուտքէն սկսեալ մինչեւ իրենց պատմութեան ոսկեդարուն վախճանը։ Կործանեցաւ Վրաստանի քաղաքական անկախութիւնը, կորսուեցաւ անոր սեփական մշակութիւնը, իր գրականութիւնը եւ անշքացան ու լքուեցան արուեստները։

Անխնայ շարժուեցան ոչ միայն ընտրանին, այլ նաեւ ընակչութեան ամէն խաւերէն մարդիկ եւ աւերուեցաւ երկիրը տնտեսապէս եւ բարոյապէս։

Բարբարոսներու տիրապետութիւնը տեւեց մէկ դարէն աւելի եւ Մոնկոլներու տիրապետութենէն վերջ հին Վրաստանի ստուերն էր որ միայն ապրեցաւ։

Երկիրը քաղաքականապէս բաժնուեցաւ մանր ու տկար իշխանութեանց և իջաւ ընդհանուր քաղաքակրթութեան չափանիշը։ Իսկ Վրաստանի գերիշխանութեան տակ գտնուող Հայ իշխանապետութիւնները, որոնք ուղղակի յարաբերել սկսած էին Մոնկոլներուն հետ, իրենց կապերը զրեթէ խզեցին Վրաստանի հետ և եղան անկախ։ (հմտ. Պաւսմ. Հայաստանի Սահմանները, 340)։

Ասիական բարբարոսներու արշաւանքներու շրջանին, անուրանալի իրողութիւն մըն է որ Հայ և Վրացի ազգերը զրեթէ միեւնոյն պատմութիւնն ունեցած են և մէկուն կեանքը հաւասարապէս միւսին ալ եղած է։

ԺԴ. դարուն առաջին քառորդէն սկսեալ, Իլխանեան Մոնկոլ իշխանութիւնը երբ սկսաւ տկարանալ Պարսկաստանի մէջ, Միջերկրականի եւ Կովկասեան լեռներու միջեւ տարածուող երկիրներուն մէջ նոր իշխանութիւններ երևան եկան։

Օսմանցի Թուրքերը Փոքր Ասիոյ արեւմտեան կողմը հիմնեցին նոր պետութիւն մը՝ Բիւզանդական Կայսրութեան փլատակներուն վրայ։ Հայերը զօրացան Կիլիկիոյ մէջ, իսկ Յոյները և Վրացիները Սեւ ծովի հարաւային և արեւելեան ափերուն վրայ։

Մոնկոլներու տկարանալը շատ լաւ օգտագործեց (1318—1346) Գէորգի

և: թագաւորը՝ (1330—1346) մակնուաւելան Փայլուն (Բաբիինվալէ, կամ աւելի ճիշդ Բոճզինվալէ), որ կրցաւ միացնել ամբողջ Վրաստանը, Սոմխէթին, Սամծխէն, ինչպէս նաև Իմերեթիան, Գուրիան և Սվանեթիան: Ան գորացուց թագաւորական իշխանութեան նշանակութիւնը, ջարդելով անհնազանդ բոլոր ճորտերը իր գումարած խորհրդակցութեան ժամանակ:

Գէորգի Ե. ի յաջորդներուն ժամանակ եւս Վրաստան պահեց իր գրաւած ամուր գիրքը՝ մինչեւ ԺԴ. դարուն վերջին քառորդը, երբ 1386—87ին Լէնկ թիմուրի (1336—1405) բանակները մտան Վրաստան և գրաւեցին թիֆլիսը եւ գերի վարեցին Բագրատ Ե. թագաւորը (1369—1395): 1393ին Լէնկ թիմուր կրկին արշաւեց Վրաստան եւ բռնութեամբ մահմետականացուց ժողովովուրդը եւ քարուքանդ ըրաւ վանքերը եւ եկեղեցիները: Բագրատ Ե. եւս ընդունեց Մահմետականութիւնը, բայց շուտով ապստամբեցաւ թաթարներուն դէմ: Թիմուրի զօրքերը ասպատակեցին Վրաստանը, պատժելու համար այս ըմբոստութիւնը:

1395ին Բագրատի որդին՝ Գէորգի Է. օգտուելով թիմուրի Բիփչաքներու երկիրը կատարած արշաւէն, ապստամբութիւն մը կազմակերպեց անոր որդւոյն Միրան Շահի դէմ: Թիմուր երբ վերադարձաւ՝ յարձակեցաւ Վրաստանի վրայ, աւերեց երկիրը, վանեց Գէորգին և թիֆլիսի մէջ պահակազօրք դրաւ: 1403ին Պաղտատի Սուլթանին յաղթելէ հետք, հուրի եւ սուրի մատնեց Վրաստանը եւ մեկնեցաւ Պայլական (Աղուանից աշխարհ) եւ անկէ գնաց Սմրղանդ ուր մեռաւ 1405ին:

Թիմուրէն հետք Վրաստան եկան Գարագոյունլու թուրքմէնները եւ բոլորովին կողոպտեցին երկիրը (1411—1414), սակայն էօզպէք Թաթարներու պետութեան քայքայումէն վերջ՝ Վրացիք կրցան իրենց պետութիւնը վերականգնել և պահեցին իրենց անկախութիւնը:

Ասիկա մասնաւոր պատճառ մը եղաւ որ նոր Հայ գողութիւններ կազմուին Վրաստանի զանազան քաղաքներուն մէջ: Այս իրողութիւնը կը շեշտուի ԺԳ. ԺԴ. և ԺԶ. դարերու թուականներով բազմաթիւ նոր արձանագրութիւններով: Թէ գերեզմանաքարեր, թէ եկեղեցիներու շինութեան արձանագրութիւններ կը բազմանան գրեթէ Վրաստանի ամէն կողմերը:

Այդ թուականներուն՝ Վրաստանի մէջ Հայերու մեծ թիւ մը ունենալը կը հաստատէ նաև Յովհաննէս կրօնաւորի ժամանակագրութիւնը, իր գրած Աւետարանին սկիզբը:

Ան կը գրէ թէ «ի Պ Զ Թ (= 1440) թուականին Ջիան Շայ Ամիրգեհ ի Վրաց տուն մտաւ եւ տաս աւեր արաւ եւ գեկեղեցիքն փակեց եւ ֆան զթասն երկու հազար աւելի ի Հայոցս, զորս սպան եւ զորս գեթի վարեաց» (Դիւան Պատմ. Ժ. էջ 17):

Թովմա Մեծոփեցի ևս Ջիան Շահի աւերը և չարիքը նկարագրած է. տող մը ունի՝ որ Վրացիներէն կրած Հայոց յուսախարութիւնը կ'արտայայտէ: «Մեր հաճապագ յոյս ի Վրացիսն ունելով պարծեալ ի մեզ անօրինաց. յայնմ սոնէ յուսահատեալ՝ առաջի անօրինաց ափիբերան եղաք» կասարեցաք զբան մարգարէին որ ասէ «անիծեալ մարդ, որ դիցէ զյոյս իւր ի մարդ», «եւ

մի յուսայք յիշխանս զի ոչ գոյ փրկութիւն»: Եւ այլ օգնական ոչ գոյ մեր բայց միայն Տէր Յիսուս...» (Թովմա Մեծոփեցի էջ 123):

Այս իրապէս ողբալի վիճակը այդ թուականէն յետոյ երկու ազգերուն համար տևական եղաւ և անիկա, դժբախտաբար, հետեւանքներէն մէկն էր երկու ազգերու անհասկացողութեան:

Վրաստանի յաջորդութիւնը և զօրութիւնը Հայերու համար նպաստաւոր էր եւ երկու ազգերու գործակցութեամբ կարելի էր երկուքին ալ վիճակը բարուքել: Սակայն երկու ազգերն ալ չհասկցան իրենց իրական շահերը եւ յաճախ իրարու դէմ ելան՝ երկրորդական պատճառներով:

Ասով հանդերձ, իբրեւ գաղթավայր միայն նկատի ունենալով Վրաստանը, մեր գաղթականութեան պատմութեան մէջ իրեն պարտինք յատկացնել փառաւոր էջ մը, վասնզի հոն Հայերը ապրած են երկիրին տէրերուն պէ՛ս եւ ոչ թէ իբրեւ ստրուկ կամ նուաստ գաղթական:

Անոնք ձեռքի վրայ բռնուած տարրը եւ երկիրին ուժը կազմած են:

Նկատեցէք որ երկիրին մայրաքաղաքին՝ թիֆլիսի մէջ Հայերը մեծամասնութիւն էին գրեթէ միշտ: Հոն Վրացիք պատահական և առժամեայ բնակիչներ էին, մինչ Հայերը կը կազմէին քաղաքին մշտնջենական բնակիչները: Ասոր համար Վրացիք կը կոչէին մոֆալաֆի (քաղաքացիք): Թիֆլիսի մէջ Հայոց վաղեմի և մշտնջենական բնակութեան գլխաւոր փաստը սա էր՝ որ անոնք կը բնակէին նախապէս քաղաքին բերդին մէջ, ուր էր իրենց կարողիկէ անունով եկեղեցին, 600 թուականին շինուած (1):

Հայերու գրաւած դիրքին կարեւորութիւնը Վրաստանի մէջ, կը յայտնուէր նաև ժառանգական պաշտօններու, ազնուականութեան և իշխանական տիրադոմներու պարգեւատրութեամբ:

Հայերը կը ծառայէին բանակին մէջ, կը պաշտպանէին գահը և թագաւորութիւնը, բայց իրենց կարեւորութիւնը Վրաստանի թագաւորութեան մէջ չէր սահմանափակուէր զինուորական և վարչական պաշտօններու մէջ, զորս իշխող տարրին հետ հաւասար կը վայելէին:

Հայերը գործունէութեան մասնաւոր շրջանակ մը ևս ունէին. իրենք կը կազմէին Վրաստանի մէջ, քաղաքացի դասակարգը, որուն Վրացիներու միայն մէկ փոքր մասը կը պատկանէր: Վրաստանի Հայ զիւղացիները, Վրացի գիւղացիներուն պէս, երկրագործութեամբ կ'ըրաղէին, կամ հողագործ էին, կամ այգեգործ, իսկ քաղքենիները՝ թիֆլիսի կառավարչութեան մէջ կը կազմէին արուեստագէտ, վաճառականներու դասը:

Վրացիներու բարձր դասակարգը կ'ըրաղէր միայն վարչական գործերով: Իսկ ժողովուրդը այն կարճ միջոցներուն՝ ուր պատերազմները դադար կ'առնէին,

(1) Սիմեոն Երեւանցի Կաթողիկոս կը վկայէր 1765ին՝ թէ այս եկեղեցիք մզկիթի վերածուած էր, երբ Շահ-Աբբասի սիրապետութեան յետոյ, օսնկաբնակ եղած էր Բաղաբ (Նես. Ջամբա 48—49): Սակայն նոյն անուամբ եկեղեցիի մը գոյութիւնը Հ. Միմա Բժեկեան հաստատած քաղաքի 1830ին, (Ճամատարեաբարդութիւն ի Ա. Կասաթա, 412), հաւանական է կարծել թէ Ռուսաց սիրապետութեան յետոյ, անիկա եւ անուած է:

սուրբ կը ձգէր և արօրին կը վազէր: Ասով հանդերձ, պետութեան յարաճուն պէտքերը, որոնց չէին բաւեր երկիրին արտադրութիւնները, կ'ստիպէին ժողովուրդին մէկ մասը առևտուրով զբաղելու և շահագործելու երկիրին բնական հարստութիւնները, որով մարդիկ կը զօրանային նիւթապէս, ի հարկին թագաւորին իսկ օգնելու աստիճան: Ահա այդ դասը Հայերն էին, որոնք վաճառականութեամբ կը շահագործուէին մասնաւորապէս և քաղաքին մէկիւրի իրաւասութեան ենթարկուած էին:

Մելիքը իրաւարարն էր վաճառականներու և արհեստաւորներու դատերուն: Մելիքներէն ոմանք՝ աւելի մեծ իշխանութիւն ունէին և կը կրէին Մելիք Մամաւախմա տիտղոսը, այսինքն քաղաքի հրամանատարութիւն:

Շնորհիւ իրենց կորովին, իրենց յարատեւութեան և մրցակից Վրացիներու չզոյւթեան, Հայերը կրցան շատ մեծ բարօրութեան հասնիլ Թիֆլիս, Գորի, Սեզնա, Թելաւ և Ախաղբիս քաղաքներուն մէջ, ուր կեդրոնացած էր ամբողջ երկիրին տնտեսական շարժումը:

Թագաւորէն կարգուած Մելիքը կերպով մը Հայոց ազգային պետն էր և քաղաքին գլխաւոր անձնաւորութիւնը:

Այսպէս կ'երեւի թէ Մելիքի իշխանութիւնը միայն քաղաքին մէջ չէր ամփոփուած. ԺԵ. և ԺԶ դարերու Վրական արձանագրութիւններէն յայտնի է որ այդ իշխանութիւնը կը տարածուէր նաև քաղաքէն դուրս գտնուած շրջակայ գիւղերուն վրայ:

Հայերը ունէին համաքարութիւններ (արհեստապետութիւններ) և ուրիշ առանձնաշնորհներ: Քրէական յանցանքի համար Հայերը մահուան պատիժի չէին ենթարկուէր, այլ միայն դրամական տուգանք կու տային:

Վախթանգ Թագաւորի օրէնքներուն համաձայն՝ Հայերու և Վրաց երկրորդ կարգի աշուականներու արեան գինը նոյնն էր: Հայերը կը վճարէին ուրոշ տուրք (մախրու) և կարող էին պետական պաշտօնի կոչուիլ և նոյնիոկ կարգ մը պաշտօններու համար իրենց նախապատուութիւն կը տրուէր:

Մէկ խօսքով, Հայերը Վրաստանի մէջ բացառիկ և առանձնաշնորհալ դիրք մը ունէին:

Վրաստանի Հիւսիսային սահմանագիծը կը կազմեն Կովկասեան լեռները, որոնք երբեմն անանցանելի պատուար մը կը նկատուէին Վրացիներէն և Հայերէն: Հայերը գիտէին թէ այդ լեռներուն հիւսիսակողմը կ'ապրէին բազմաթիւ ժողովուրդներ (1) որոնք երբեմն Կովկասեան լեռնաշղթայի անցքերէն կը խուժէին Վրաստան և անկէ ալ հարաւ՝ Հայաստան և երկու երկիրները աւերի և սուրի մատնելէ յետոյ՝ ետ կը դառնային նոյն անցքերէն, երթալու համար այն անսահման տափաստանները, որոնք կը տարածուէին Կովկասեան

(1) Խորեանցիից վերագրուած, այլ սակայն Անանիա Շիրակացիէն խմբագրուած Առաքելագրութիւնը կը բուէ 50ի շարքի ծագող եւ անձանք անուններով ժողովուրդներ, ժողովուրդներ քաղաքներ, եւ «Վաշկատուց գորուսիւն», ըստ Փաւստոսի (եւս. ՊՂԳ. Ա. 392—3):

լեռնաշղթային հիւսիսային կողմը, Կասպից և Սեւ ծովերուն, Վոլկա գետին և Ուրալ լեռներուն միջեւ (1):

Այդ ասպատակային արշաւներու ատեն, զորս կատարած են դէպի հարաւ, աւարին և աւերին հետ՝ գերեզարութիւններ ալ կատարած են (տես. ՊՂԳ. Ա. 400—406) և մարդկային բազմութիւններ փոխադրած են հին աշխարհին համար անծանօթ նկատուած այն երկիրները, զորս Հայերը, Հիւսիսայնոց կամ Սարմատացոց աշխարհ ընդհանուր անունով կը ճանչնային:

Այս գերիները, ինչպէս տեսնուեցաւ, (ՊՂԳ. Ա., 403), իրրեւ քաղաքակիրթ ու քրիստոնէութեամբ լուսաւորուած ժողովուրդի մը զաւակները, կրօնատարած գործունէութիւն և քաղաքակիրթիչ դեր մը ունեցած են, Քրիստոնէութիւնը քարոզելով և ուսուցանելով նստակեաց, հաստատուն բնակութիւն և ստեղծագործական կեանք ունենալու բարիքները (ՊՂԳ. Ա. 206 և 403):

Նոյնպէս, յայտնի է որ Հայերը յարաբերութիւն ունեցած են Կովկասեան լեռներու հիւսիսակողմը ապրող ժողովուրդներէն Հոներու հետ՝ Ե. դարէն սկսեալ (ՊՂԳ. 205—6), վասնզի, ինչպէս կը հաստատուի, Ե. դարուն, կրօնական պատերազմներու ատեն, Հոնք՝ Հայոց դաշնակիցներուն մէջ էին և կուուեցան Պարսիկներուն դէմ:

Զ. դարուն, երբ Հայերը հալածուեցան Պարսիկներէն, ոմանք հաւանօրէն անցան Կովկասը և միացան Հոնաց թագաւորներու բանակին (ՊՂԳ. Ա. 206):

Անոնք քրիստոնէութիւնը աւելի ամրապնդեցին Հոնաց մէջ, որոնց երկիրը Կովկասի լեռներուն հիւսիսային ստորոտին մօտ ըլլալ կը թուի: Մեր պատմիչները, կը յիշատակեն թէ Աղուանից աշխարհէն քարոզիչներ ալ գացած են Հոնաց երկիրը և հովուած քրիստոնեաները:

Այս յարաբերութիւնները կը շարունակուին մինչեւ Ը. դար (ՊՂԳ. Ա. 394—397), և Հոներու հետ բնակակից ուրիշ ժողովուրդներ ալ շփումներ կ'ունենան Հայերու հետ:

Հին ատեններէն, նոյնիսկ քրիստոնէութենէն առաջ, Հայերը իրրեւ վաճառականներ հաստատուած էին Կասպից ծովու արևմտեան և հիւսիսային եզերքները, ինչպէս նաև Սեւ Մովու ափերը, և ապրանքներ կը փոխանակէին (ՊՂԳ. Ա. 337—9):

Արդէն տեսանք թէ էթիլ (= Վոլկա) և Բամի գետերուն իրարու խառնուած տեղույն վրայ հաստատուած Պուլկարներու (2) հին մայրաքաղաքին ա-

(1) Խազարց, Հոնաց, Թեալացոց աբաւաճներու վրայ խօսած ենք (տես. ՊՂԳ. Ա. 393—395):

(2) Պուլկարները գեղով Ուրալ-Ալթայեան են եւ Քր.ի Ա. դարուն հաստատուած են Վոլկայի վրայ, արդի Ղազաքի քաղաքի շուրջ, Մեծ Պուլկարիոյ մէջ, ուր հասած են սրբաբարգաւաճման: Թաքարներու աբաւաճներն ասեմ, իրենցմէ անցնել որ մնացած էին իրենց այդ նախկին հայրենիք, ենթարկուեցան Թաքարներու ազդեցութեան եւ թեղակեցին Թաքար լեզուն եւ ձուլուեցան: Իսկ անցնել որ Ք. — Ե. դարերուն Անդրդաւաղներն էկած էին՝ Աւարներու եւ այլ գեղերու ազդեցութիւնը կրեցին եւ գործակցելով անոնց, 559ին եւ 623ին, սպառնացան Բիւզանդիոնին, 626ին անկախ եղան Բիւզանդիոնի պաշտպանութեամբ, 679ին Գաուրը անցան եւ խնամութիւն հաստատեցին և անկախ թագաւորութիւն մը հիմնեցին Վառնայի մէջ եւ անգալարաբար սլաւացան:

ւերակներու մէջ գտնուած էին Հայ արձանագրութիւններով տապանաքարեր, Չ. Թ. և ԺԱ. դարերու թուականներով, (տես. ՊՀԳ. Ա. 207):

Հայերը հոն կ'երթային ապահովարար արաբական շրջանէն, այսինքն է. դարէն սկսեալ, Տերպենտին անցնելով, ինչպէս կը մակարերուի էթ-Թապարի խօսքերէն, (ՊՀԳ. Ա. 403): Անհաւանական չէ նաև ենթադրել թէ անոնք Վոլկա գետին հոսանքն ի վեր նաւարկելով զէպի Հիւսիս-առաջացած և զանազան վայրերու մէջ հաստատուած են նաւարկելի այս մեծ գետին եզերքներուն վրայ, մինչև Հին Պուլկարիոյ մայրաքաղաքին մօտերը:

Ասիկա կը հաստատուէր, ինչպէս տեսնուեցաւ, հայերէն տապանագիրներով, — որոնք անսուտ յիշատակարաններ կը կազմեն: Կան նաև ուրիշ վկայութիւններ:

Այսպէս, 1579ին անգլիացի վաճառականներ, որոնք Պարսկաստան կ'երթային, Վոլկա գետին Արևմտեան եզերքը, Ղազանի և Աստրախանի միջև կը գտնեն շատ գեղեցիկ քարէ բերդ մը Օվիք անունով, և անոր կից քաղաք մը, որ Ռուսերը Սոգոմ կը կոչէին: Քաղաքը և բերդին մէկ մասը, ոուս աղբիւրներու համաձայն, հողը կուլ տուած է Աստուածային տնօրինութեամբ, ի պատիւ քաղաքի բնակիչներուն մեղքերուն: Այդ թուականին տակաւին կը մնար բերդի աւերակներուն մէկ մասը և գերեզմանաքար մը, որ ինչպէս կը անսուտի, կը պատկանէր մեծանուն անձի մը, որովհետև գերեզմանաքարին վրայ կարելի էր տեսնել ձիու վրայ նստած մարդու պատկերը, ձեռքը աղեղ մը և կուշտին կապարճակ մը:

Քարի մը վրայ ալ կար վահանիկի մը կտորը, որ նշանագիրեր ունէր քանդակուած իր վրայ:

Անոր մէկ մասը դարերու ընթացքին եղծուած էր և մնացեալը անհասկընալի կը մնար: Սակայն մնացորդներու ձևերէն Անգլիացի վաճառականները հետեցուցած են որ ատոնք հայերէն նշանագիրեր էին:

Ուրիշ նշանագիրեր քանդակուած էին նաև տարբեր տապանաքարի մը վրայ (Hakeluyt's Voyages Vol, II 174):

Թանկագին է այս վկայութիւնը Վոլկայի աւազանին մէջ գտնուող Հայ գաղութիւններու քաղաքներու և հաւանաբար բերդերու վրայ, որոնց միջոցով Հայերը անշուշտ Հայաստանէն Ղրիմի և մասնաւորապէս անոր Քէֆէ քաղաքին և Լեհաստանի հետ հաղորդակցութիւն կը պահէին:

Անգլիացի վաճառականներու 1579ին տուած այս վկայութենէն գրեթէ երեք դար ետքը, ուրիշ Անգլիացի մը՝ Էտուարդ Դրասի Դուրնէրէլլի, իր ճանապարհորդական երկհատոր մէկ գործին մէջ (Russia on the Borders of Asie, Kazan. London, 1854. II) կը գրէ այս աւերակներուն մասին և ի մէջ այլոց կը յիշէ, որ եկեղեցիի մը պատին մէջ ապուցուած տեսած է շատ մը արձանագրութիւններ՝ Արաբ, Թաթար և Հայ լեզուներով (նոյն, 221): Հայերէն արձանագրութիւնները 984 տարեթիւը կը կրէին և հատ մըն ալ 557 տարիէն և կ'ապացուցանեն որ Պուլկարները շատ ընդարձակ վաճառականութիւն կ'ընէին (նոյն 224):

Տրուած տարեթիւերը շատ բնականաբար Հայոց թուական ըլլալով, ու-

րեմն այդ արձանագրութիւններուն համաձայն Վոլկայի այդ ուղեգրի վրայ 1108էն (=557 Հայոց թուական) մինչև 1535 (=984 Հայոց թուական) Հայ գաղութներ կային: (Յ. Բիւրտեան. Հայրենիքի ամսաթերթ ԺԹ. տարի, Թ. 10, 131—132):

Այս հնօրեայ գաղութը կարելի չէ պնդել թէ իր գոյութիւնը պահած է մինչև ԺԳ. դար, Թաթարներու արշաւանքը, երբ անոնք ողողեցին արևելեան Եւրոպան, Ռուսիան և Փոքր Ասիան, Հայաստանը և դրացի երկիրները:

Վոլկայի վերին ընթացքին վրայ հայկական վտղեմի գաղութներուն հաստատումին հետ միաժամանակ, Տնիերերի փերուսները վրայ, ուր յոյները վաղուց երթեկեկած էին, Հայեր ալ կը հաստատուին՝ թերևս Բիւզանդացիներու հետ: Անոնք Սև ծովու հիւսիսային եզերքները ապրանք կը տանէին և կ'փոխանակէին տեղական արտադրութեանց հետ:

Վաճառականներու ոտքի հետքերուն հետեցան Կ. Պոլսոյ Օրթոտոքս եկեղեցիին կրօնաձաւալ քարոզիչները, որոնք հաւատացեալներու թիւը աւելցնելու աշխատած են այս երկիրներուն մէջ (ՊՀԳ, Ա. 276):

Հայերու Անդրկովկասի (1) մէջ կատարած առաջին փորձերէն մօտաւորապէս 300 տարի յետոյ (տես. նոյն, 404., երբ այդ ընդարձակ երկիրներուն մէջ բնակիլ սկսած էին Միջին դարու բարբարոսներու արշաւանքին հետևանքով զանազան ցեղէ ժողովուրդներ:

ԺԱ. դարուն երբ Ասիական հորդաներու առաջին մեծ զանգուածը՝ Սելջուկները ասպարէզ կուգային Կովկասեան լեռներէն անդին տարածուող աշխարհներու մէջ Հայերը կը ճանչնային բաղմաթիւ ժողովուրդներ, այլազան անուններով, ինչպէս Խազիրք, Հոնք, Մասկութք, Ծեղպք, Լփնիք, Հեփթաղք և այլն և այլն. (ՊՀԳ. Ա. 392—398) որոնց հետ գործ ունեցած էին է.էն մինչև ԺԱ. դար, վասնդի Արաբները զիրենք բռնադատած էին իրենց հետ Տերպէնտին անցնելով նուաճելու այդ ժողովուրդները, որպէսզի չհամարձակին անցնիլ Կովկասեան անցքերէն և արշաւել հարաւ, իրենց տիրապետութեան ենթարկուած երկիրները:

Այդ արշաւանքները զորս Արաբ, Հայ, Վրացի, Աղուան և այլն զօրքերը կը կատարէին, նպաստած էին այս երկիրներու հետ յարաբերութիւններու ընդարձակման, վասնզի առևտրականներ ինչպէս յաճախ, բանակներու ետևէն կ'երթային և նոր ծանօթութիւններ ձեռք կը բերէին և իրենց համար շուկայ և շահաստան կ'ստեղծէին:

ԺԱ. դարուն արդէն Հայերը թափանցած էին ոչ միայն Կովկասեան լեռներու հիւսիսակողման երկիրները, այլ նաև աւելի հեռուները:

(*) Արեւելահայեր՝ Ռուսներուն հետեւելով՝ Կովկասեան լեռնաշղթային հարաւային կողմը կը կոչեն Աճաղկովկաս, մինչ հիւսիսային կողմը Կովկաս, մինչդեռ իբրև Հայ մօտեմով եւ Հայաստանի դիրքին ճայելով՝ յայնկոյս Կովկասու կամ Այսրկովկաս են այն երկիրներ. որոնք այդ լեռնաշղթային հարաւային կողմն են եւ յայնկոյս կամ Աճաղկովկասեան են անոնք, որոնք հիւսիսային կողմն են: Հայ բանասէրներ պարբերաբար յարուցած են Այսրկովկասի եւ Անդրկովկասի հարցերը, առանց վերջնական եզրակացութեան յանգելու:

ն. Քարամզին ուսն նշանաւոր պատմիչը կը հաստատէ թէ Հայերը Վուկայի վրայ նաւարկութեամբ կ'երթային մինչև Ղազան և հոն ուսական մորթերու և կաշիի հետ կը փոխանակէին պարսկական և այլ ասիական ապրանքեր:

Եւ ինչպէս բացատրած եմ (ՊՀԳ. Ա. 337), Հայեր կ'ապրէին Ռուսական տափաստաններու մէջ եկուոր բայց հոն հաստատուած և քրիստոնէութեան յարած երկու ազգերու՝ Ռուսերու և Բուլղարացիներու կազմած իշխանութիւններուն մէջ:

Վուկայի եզերքներէն մինչև Տնիբերի հովիտը Հայեր հաստատուած էին մասնաւորապէս Ռուսերու քրիստոնեայ դառնալէ յետոյ:

Իրենց բնակութիւնը հոն քաջալերուած էր Ռուս իշխաններուն կողմէ, որոնց մայրաքաղաքը թ. դարու երկրորդ կէսին Նովկորոտէն Քիւե փոխադրուած էր Բուրիքի տան հարստութեան հիմնադիր Բուրիք Ա. (862—879) իշխանին օրովը:

Անոր յաջորդներէն Վլատիմիր Մեծ-Դուքսին (972—1015) իշխանութեան ատեն էր որ Քրիստոնէութիւնը կը մանէր Ռուսերու մէջ և Վլատիմիր ինքն կը մկրտուէր Բիւզանդական արքունիքին պատկանող Աննա Հայ իշխանուհիին (+1011) հետ ամուսնանալու համար (տես: ՊՀԳ. Ա. 343): Աննայի ծագումը թերևս մեծ խթան մը եղած էր Հայերուն այն տեղերը հաստատուելուն:

Սելջուկեանց կեղեքումներէն դժգոհ տարրերուն համար, հետևաբար, Կովկասեան լեռներէն անդին տարածուած ընդարձակ երկիրները բեռլի ապաստանի հանդիսացած են, և հաւանօրէն Բիւզանդական երկիրներ ապաստանող Հայերուն հետ գտնուած են Սև ծովու Հիւսիսային եզերքներէն մինչև Տնիբեր տարածուող հողերուն վրայ հաստատուած Հայեր ալ:

Այդ Հայերը կրցած են մօտաւորապէս դար մը հոն բարօր կեանք մը ունենալ՝ այդ շրջանները ազատ մնացած ըլլալով Ասիական բարբարոսներու արշաւանքէն:

Եւ իբրև քրիստոնեայ պղտիկ իշխանութեան տակ մնացած ազատ երկիրներ, Հայերու համար իբրև բաղձալի վայրեր, մեծ թիւով Հայ գաղթականներ հիւրընկալած են:

Բազմաթիւ վաւերագրութիւններ՝ ԺԴ., ԺԵ., ԺԶ. դարերուն՝ Հայերու և Ռուսերու ունեցած առևտրական յարաբերութիւններուն վրայ տեղեկութիւններ կու տան (ՀԱ. 1902 էջ 30, ԱԼ. Երիցեանի Մոսկուայի կայսերական ճնագիթական ընկերութեան Կովկասի ճիւղին Բ. ճիւղին ներկայացուցած զեկոյցը):

Հայերը ոչ միայն առևտրական յարաբերութիւններ հաստատել էին Ռուսերու հետ, այլ ինչպէս գտնուած արձանագրութիւնները կ'ապացուցանեն, քանի մը տեղ եկեղեցի և մատուռ ալ կառուցել են (նոյն): Արխանգելսկի առևտրական ճամբան Նոյնիսկ Արմէնսկի առևտով յայտնի էր, (նոյն): Ըստ ԱԼ. Երիցեանի մինչև այսօր Ռուսիոյ հիւսիս-արևելեան նահանգներուն մէջ գոյութիւն ունեցող քանի մը Ռուս եկեղեցիներու ճարտարապետական ոճը Հայկական կամ Հայ-Վրացական հետքեր կը կրէ: Կան Ռուս հնագէտներ որ կը

կարծեն թէ Քրիստոնէութիւնը Ռուսաստանի մէջ քարոզուած էր Վլատիմիրէն առաջ, և թերևս Կովկասի գաղթականներէն ներմուծուած (ԱԼ. Երիցեան նոյն): Նոյնիսկ Ռուս գիտուններ (Երիցեանի զեկոյցը կարդացած Նիստին Ներկայ եղողներէն) կան, որոնք հաւաստած են թէ Ռուսիոյ Հիւսիսային նահանգներու քանի մը գիւղերուն մէջ՝ արևելեան դիպ ունեցող մարդիկ կան, որոնց Հայ կամ Վրացի ծագում ունենալը անմիջապէս աչքի կը զարնէ: Այս գիւղացիները թէև իրենց ծագման մասին բան մը չեն գիտեր, սակայն ինչ ինչ նկարներ առիթ կու տան ենթադրելու թէ անոնք Կովկասէն եկուորներ էին (տես. ՀԱ. 1902, 30): Միայն խնդրական է գիտնալ թէ ո՞ր դարուն հոն գացած էին և ի՞նչ թիւով:

Սակայն 1579էն շատ առաջ, նոյնիսկ ԺԲ. դարուն հոն գտնուած արձանագրութիւնները ցոյց կու տան թէ իսկապէս Արևելեան բարբարոս ցեղերու ղէպի Արևմուտք տեղաբնակ սկզբնաւորութենէն մինչև Միջին դարուն վախճանը (1453), մասնաւորապէս Թաթարական ընդարձակածաւալ պետութեան Ասիական աշխարհին և Արևմտեան Եւրոպայի տիրակալած շրջանին Հայեր ապրած են այդ կողմերը:

Ասիական բարբարոսներու ղէպի Հայաստան իրարու յաջորդող արշաւանքները՝ գաղթականութեան հոսանք ստեղծեցին և Հայերը սկսան հեռանալ Հայաստանէն և ցրուել, ինչպէս տեսանք:

Ոմանք կը կարծեն թէ նոյնիսկ Բագրատունեաց թագաւորութեան վախճանէն (1041) անմիջապէս ետքը սկսած է Հայերու զանգուածային գաղթը: Նոյնպէս կը կարծուի թէ երբ 1060ին Անին օտար տիրապետութեան ենթարկուեցաւ, բազմաթիւ Անեցիներ ե շրջակայ գաւառին բնակիչները՝ հեռացած են Հայաստանէն (տես. Հ. Մինաս վրդ. Բժշկեանց. Ճանապարհորդութիւն ի Լեհաստան 1830, Վենետիկ, 83) ղէպի Մոլտավիա և Լեհաստան:

Իսկ 1065ին երբ Ալբաւան կը գրաւէ Անին և աւարի կու տայ զայն, բնակիչներէն մաս մը կը հետևի առաջին գաղթականներուն և կ'երթայ կը հաստատուի Նոյնպէս Մոլտավիա և Լեհաստան (նոյն), բայց դժբախտաբար այս գաղթիւրու մասին պատմական հաստատուն տուեալներ չունինք, թէև անհաւանական չէ քանի որ այդ շրջանները ազատ մնացած էին Սելջուկ արշաւանքներէն: Սակայն Ասիական բարբարոսներու երկրորդ մեծ հատուածն էր Մոնկոլականը, որ աւելի անեղ և ընդարձակ պետութիւն մը հիմնեց, ԺԳ. դարուն սկիզբը: Մոնկոլ անարկու բանակները, առաջին աւգամ 1221ին առաջացան, Շիրուանը և Շամախին գրաւեցին և ապա անցան Կովկասի լեռներէն և աւերեցին Ալաններու և Բիչաքներու երկիրները, ուր 16 Յունիս 1223ին յաղթեցին Ռուս և Բիչաք միացեալ ուժերուն Կալկայի ճակատամարտին մէջ (վերը, 136):

Մոնկոլները տիրացան անձայրածիր տափաստաններու և իրենց իշխանութեան ենթարկեցին ընդարձակ երկիրներ:

1224ին Չինկիզի որդին Բաթու Սան Կասպից ծովու Հիւսիսային կողմէն գալով անցաւ Վոլկան և Հարաւային Ռուսիան նուաճեց և հիմնեց Բիչաքի

կայսրութիւնը, Սարայ քաղաքը մայրաքաղաք ընելով:

Այս կայսրութիւնը կը կոչուէր Ոսկէ Հորդայ կամ Ոսկի-Ջոկատի կայսրութիւն, ինչպէս տեսանք: Անոր պետը՝ Բաթու իւան, որ Սային իւան (= Լաւ իւան) կը կոչուէր իրրե երիցագոյն անգամ Զինկիդի ընտանիքին, գերագլուցիկ էր և 1241էն 1251 երկու անգամ Մեծ իւանին տեղակալութիւնը (1241—1246 և 1248—1251) վարեց (վերը 115 և 163—164):

Այս երկիրները, այդ շրջանին, ընդունեցին կամաւոր և ակամայ այս վայրերը ապաստանած Հայ գաղթականները:

Այսպէս, 1239ին, երբ Զարմաղան Մոնկոլ գորավարը կը գրաւէ Անին, անոր բնակչութեան մէկ մասը կը ջարդէ ու մաս մըն ալ գերի կը տանի:

Այս մեծ աղէտէն փրկուած Հայեր, ինչպէս նաև Հայաստանի ուրիշ գաւառներու բնակիչներէն մօտ 40,000 անձ, մայր երկիրէն կը փոխադրուին և կը հաստատուին Կովկասեան լեռներու հիւսիսային կողմը՝ Բաթուի երկիրները:

Բաթու, որ մեծ բարեացակամութիւն ցոյց տուած էր Հայերուն նկատմամբ, զանոնք կը բնակեցնէ Սարայ քաղաքը (ընդմէջ Ղազան և Աժտէրխան քաղաքներուն), ինչպէս նաև Ղազան և Աժտէրխան:

Ճիշդ այդ օրերուն, 1240ին, Բաթու, որ որդին էր Թուչիի և Թոռը Զինկիդի, կը գրաւէր Քիււը և հարկատու կը դարձնէր հիւսիսային ուսու իշխանները, որոնք Վոլկայի արևմտեան կողմը կը գտնուէին, բացի Մոսկուայի իշխանէն՝ որ ազատ կը մնար:

Հետեւաբար, Հին Պուլկարիոյ մայրաքաղաքը և Վոլկայի վրայ հաստատուած վաղեմի հայ գաղութները եթէ նոյնիսկ անհետացած էին, այս ձեւով վերակազմուեցան:

Քիւփչաք կայսրութիւնը, իր գրաւած հողերուն վրայ կանուխէն հաստատուած Հայերը չնեղեց: Իր տիրապետութեան առաջին տարիներուն, կատարելապէս լայնախոհ ուղղութիւն ունեցաւ:

Մասնաւորապէս Բաթու իւան (1236—1256 +) և իր որդին և յաջորդը՝ Սարտախ, շատ բարեացակամ վերաբերում ունեցած են Հայերու նկատմամբ:

Այս երկու վեհապետները, որոնց համար գովեստներ չուայլած են մեր պատմագիրները, արդարեւ յատուկ ուշադրութիւն ընծայած են Հայերուն: Ռիւբրիւք իր աշխատութեան մէջ կը հաստատէ որ, Սարտախի բանակատեղիին մէջ հանդիպած է Հայ եկեղեցականներու և կ'ըսէ թէ «այստեղ կային Հայ քահանաներ, որոնք գիտէին թուրքերէն և արաբերէն» (Յ. Յակոբեան, Ուղեգրութիւններ, էջ 5): Սարտախի քով և Օրսուին մէջ ուրիշ Հայեր ալ կային (նոյն, էջ 6):

Բաթու և Սարտախ առանձնաշնորհումներ տուած են Հայերուն, ինչպէս և այլազան թոյլտուութիւններ և կրօնական ազատութիւն: Մեր պատմագիրները կը շեշտեն նոյնիսկ՝ որ Սարտախ «սնաւ քրիստոնեայ դայնկօֆ» և «ի չափ հասեալ, հաւատաց ի Քրիստոս եւ մկրտեցաւ ի յԱսորոցն, որք սնուցին զնա» (Կիրակոս, 207, հմտ. Վարդան, 150): Որչափ որ անոր մկրտուիլը շատ տարակուսական ըլլայ, նոյնքան հաւանական է անոր քրիստոնեաներու ազդեցութեան տակ ըլլալը. վասնզի, ինչպէս տեսնուեցաւ, Մոնկոլ իւաներու

հարէմը քրիստոնեայ կիներով լեցուած էր այդ դարուն մէջ, որոնք որքան որ հաւատափոխներ կը նկատուէին, իրենց հաստատ համոզումովը կը մեռնէին:

Անոնք, իրենց ազդեցութիւնը ի նպաստ քրիստոնեաներուն գործադրած են և այդ պատճառով է որ քրիստոնեաները համարձակ իրենց կրօնքը կըրցան են պաշտել և քիչ շատ վայելել հանգիստ և բարօրութիւն: Այսպէս, անոնց կը վերագրուի մեծ արդարասիրութիւն, զի «սկսան երթալ առ նա, (Բաթու) քազաւուրք եւ քազաւուրագունք եւ իբխանք եւ վանառականք եւ ամենայն վեսսեստք, որք զրկեալ էին ի հայրենեաց իւրեանց, եւ նա ԱՐԴԱՐ ԴԱՏԱՍՏԱՆԱԻ օայր զիւրաբանչիւր գաւառսն եւ զհայրենիս եւ զիբխանութիւնս ամենայն ումք երթողացն առ նա, եւ զիւր նեանաւորս, եւ ոչ ոք իբխեք ընդդեմ դառնալ հրամանաց նորս» (Կիրակոս Փանձակեցի 207): Նոյնպէս կը շեշտուի, որ Սարտախ «բազում դիւրութիւն արար եկեղեցեաց եւ քրիստոնէից եւ կամաւ հօր իւրոյ գրեաց զիւր ազատութեան քահանայից եւ եկեղեցւոյ եւ առաքեաց ամենայն կողմանց սպառնալիս եւ մահ եւ եթէ ոք հարկ առնու յեկեղեցւոյ կամ ի նորին պատճենից, զինչ ազգ եւ իցեցն»: (Անդ): Եւ պատմիչը կ'աւելցնէ թէ «Ասուս ապա համարձակութիւն արեալ, չոզան առ նա վարդապետք եւ եպիսկոպոսունք եւ երիցունք եւ նա սիրով ընդունեք զամենեսին եւ կատարեք զխնդրուածս նոցա: ... Ընդ որս սիրով ընդունեք զամենեայն զնա, եւ զորս ընդ նմա էին զիբխանք Գրիգոր, զոր մեծարեոք ընկալաւ զնա, եւ զորս ընդ նմա էին զիբխանք Գրիգոր, զոր սովորութեամբ Տղայն կոչէին եւ եւ ծեր յայնժամ եւ զԴեսուս իբխանք պարկեօս պատանի եւ զվարդապետն Մարկոս եւ զեպիսկոպոսն Գրիգոր» (207):

Ասոնցմէ, ինչպէս իշխանը վերահաստատուած իր իշխանութեան մէջ կը դառնայ իր երկիրը, սակայն յետոյ, «նեղեալ ի նարկապահանջացն եւ յԱրդունեն, զնաց առ Մանկու Ղան» (208):

Այս բոլորը ցոյց կու տան թէ ժԳ. դարուն մէջ, քրիստոնեաները նոյնքան հանգիստ և դիւրութիւն կը գտնէին Վոլկայի շուրջը՝ որ կամաւորապէս կը ձգէին իրենց երկիրները և այդ կողմերը կը հաստատուէին, հաւանօրէն՝ հազիւ կէս դարու տեսողութեան ընթացքին՝ նշանակելի թիւի մը հասնելով:

Ուշագրաւ է որ մեծ թիւով Հայ արհեստավորներ կային ժԲ. դարուն նաև Հայաստանէն դուրս՝ ոչ միայն Փոքր Ասիոյ և Սեւ Մովի եզերքները զբոսնող քաղաքներուն մէջը, այլ Ոսկէ Հորդայի և հարաւային Ռուսաստանի մեծ քաղաքներուն մէջ, օրինակ՝ Սուտաղ (Սուրբխաշ), Սարայ և Բուլղար (տես. 250) Մոնկոլները Հայ նոր գաղթականներէն, ինչպէս իրենց սովորութիւնն էր, Հայկական գունդեր կազմելով, իրենց բանակներուն կցած էին, ինչպէս Ռուսները, որոնցմէ ևս զօրագունդեր կազմած էին:

Քիւփչաք կայսրութեան մէջ Հայերու բազմանալուն պատճառ եղած են երկարատեւ պատերազմները, որոնք Սարտախ յաջորդ՝ Բարկայի կամ Բերքայի ատեն տեղի ունեցան, Ոսկէ Հորդայի Ուլուսին և Հուլաղուի հիմնած իշխանեան պետութեան միջև: Ինչպէս տեսանք (վերը, 117 և 247), 1262ին,

Բերքա պահանջեց որ Հուլիոսը իրեն հպատակէր և կամ իրեն հողային զի-
 ջուհներ ընէր և Ատրպատականը տար, որպէսզի ինքը տիրանայ Մետաքսի
 ճանապարհին, որ Դարբէժէն կ'անցնէր և կարգ մը ուրիշ ոչ նուազ կարևոր
 պատճառներ, զորս բացատրած եմ արդէն (վերը, 118): Սակայն անոնց մէջ
 առաջին տեղը տնտեսականը ըլլալը կը հաստատուի որոշապէս, վասնզի Հու-
 լիոսը և Բերքա, ըստ վասաֆ Պարսիկ պատմագիրին վկայութեան, վաճառա-
 կանները քառութեան նոխազ ըրած են: Հուլիոս սպաննած է հիւսիսի Ու-
 լուսէն եկող վաճառականները և անոնց ինչքերը գրաւած: Իսկ Բերքա՝ փո-
 խադարձաբար, մահացուցած էր Իլխանեան երկիրներէն իր երկիրները եկող
 վաճառականները (տես. վերը. 307):

Երկու Ուլուսները իրարու հետ պատերազմիլ սկսան: 1262 Օգոստոսին՝
 Բերքայի Նոզա զօրավարը, որ մինչեւ Ղազուին և Շամախի առաջացած էր,
 պարտուեցաւ և Հուլիոսի զօրքերը գրաւեցին Տերպենտը և անցան Թերեք
 գետը և աշխատեցան գրաւել Բերքայի ձմեռանոցը, բայց յաղթուած ստիպուե-
 ցաւ նահանջել (1263 Յունուար) (տես. վերը, 118 և 247):

1265ին Ապաղա — Հուլիոսի յաջորդը — յաջողեցաւ Նոզա զօրավարին
 դէպի Ատրպատական նոր արշաւը կասեցնել և անոր յաջորդը Մանգու Թիմու-
 ըրը (1266—1280 պարտաւորեց հաշտութիւն խնդրելու (վերը՝ 121):

Իլխանեան Ղազան Խան (1295—1304), Հիւսիսի խաներուն դէմ մղուած
 կռիւին վերջ տուաւ՝ բարեկամանալով Մանգու Թիմուրի յաջորդին՝ Տոխտա
 Խանին (1280—1310) հետ (վերը 127): Սակայն իր յաջորդը՝ նորէն կռիւի
 սկսաւ և փորձեց նուաճել Ատրպատականը և Հայաստանը, ուրկէ կ'անցնէր
 Եւրոպայի և Փոքր Ասիոյ միջազգային առեւտուրի ճամբան:

Ուստի Ուզբէկ Խան, (1317—1340) 1319ին կ'անցնի Տերպենտը և կը
 մտնէ Շիրուան և կառաջանայ մինչեւ Կուր գետ: Վերջին Իլխանեանին՝ Ապու
 Սայիտի զօրավարը՝ գայն փախուստի կը մատնէ:

Ուզբէկ Խան առանց ընկճուելու՝ 1325ին և 1335ին, երկու անգամ ևս կը
 փորձէ գրաւել Ատրպատականը բայց չի յաջողիր (տես. վերը, 130):

Ապու Սայիտի մահէն (1315) ետք, երբ Իլխանեան պետութիւնը քայ-
 քայուեցաւ և Հայաստան անիշխանութեան մատնուեցաւ, Ոսկէ Հորդայի վե-
 հապետը՝ Ջանի Բէկ Խանի (1310—1359) բանակները՝ 1357ին Հայաստան կը
 մտնեն, նոյնիսկ բնակչութեան խնդրանքով և կը տիրեն Ատրպատականի,
 մտնեն, նոյնիսկ բնակչութեան խնդրանքով և կը տիրեն Ատրպատականի,
 վասնզի Չօպանեան Մելիք Աշրաֆ բռնակալը տիրակալած էր Դարբէժի (տես.
 վերը՝ 248) և նախնիներ կը գործէր: Ջանի Բէկ ստուար զօրքով Կովկասեան
 լեռները անցաւ և տիրեց Դարբէժի, որուն բնակիչները իբրեւ ազատարար ըն-
 դուհեցին զինքը: Սակայն Ջանի Բէկի տիրապետութիւնը շատ կարճ կը տեւէ
 Ատրպատականի վրայ, ինչպէս տեսնուեցաւ (վերը, 248) և իր յաջորդին Բեր-
 գի Բէկի (1357—1359) ատեն, Ոսկէ Հորդայի մէջ կ'սկսին ներքին պառակ-
 տուիներ և այս կայսրութիւնն ալ կը տկարանայ: Ասով հանդերձ, էօզպէք
 Թաթարներու վայրագ առաջնորդին դէպի Անդրկովկաս արշաւէն առաջ, Թոխ-
 Թամիշ, որ 1380ի Մամայի յաղթանակով և 1382ին՝ Մոսկուայի գրաւումով
 զօրացած, 1385ին, 90,000 զօրքով Տերպենտի և Շիրուանի ճամբով կը

մտնէ Ատրպատական և պարտութեան կը մատնէ Ջէլայիրեան Ղայասէտին.
 Ահմէտ Պահատուր Վելիի ամիրան (1382—1385 և 1404—1409) և կ'առաջա-
 նայ մինչև Դարբէժ և գայն կը յաջողի գրաւել 6 Յունուար 1385ին:

Ինչպէս արդէն տեսնուեցաւ, Թոխթամիշ կը փորձէ 200,000 աճ տա-
 նիլ իբրև գերի իր երկիրը բայց մեծ մասը կը պարտաւորուի լքել սաստկա-
 շունչ ցուրտի մը նախախնամական պատահարով, ինչպէս նկարագրուած է: (Տես.
 վերը 269 հմմտ, Սամուէլ Աճեցի. 171 և Թովմա Մեծօփեցի 13—14):

Սակայն, ինչպէս ըսի (վերը 254) շատ հաւանական էր որ Ոսկէ Հորդայի
 Խաները, որոնք մօտաւորապէս հարիւր տարի կուռած են Հայաստանի տիրող
 Իլխանեաններու դէմ, ամէն անգամ ալ որ Տերպենտէն անցնելով դէպի Հայաս-
 տան առաջացած են, իրենց նահանջի միջոցին՝ պատերազմական գերիներէ
 զատ՝ քաղաքային բնակչութենէն ալ մաս մը իրենց հետ տարած են, և Թոխ-
 Թամիշ չէր առաջին Խանը որ կ'ընէր ասիկա: Այդ ժամանակներուն համար
 սովորական միջոց մըն էր ասիկա, զոր պատերազմիկ ազգեր իրարու դէմ կը
 գործադրէին:

Ասկէ դատ պէտք չէ մոռնալ թէ Հայերը՝ ըլլալով ճարպիկ առևտրական-
 ներ, հաւանական է որ հետեւած են հիւսիսէն հարաւ արշաւող Գիփչաք բա-
 նակները հետապնդող Իլխանեան զօրքերուն և նահանջող բանակներուն՝ իբրև
 հայթայթիչ և մատակարար, և նոյնիսկ իբրև ուղեցոյց կամ լրատու, անոնց
 հետ Կովկասի հիւսիսը անցած և շահու և վաստակի հետամուտ եղած ըլլան:

Այսպէս, Հայաստանի և Կովկասեան լեռներու հիւսիսը տարածուող հողե-
 բուն յարաբերութիւնները գաղթականութեան տեսակէտէն, Մոնկոլ տիրապե-
 տութեան ատեն զարգացած են, վասնզի, ինչպէս տեսնուեցաւ, Գիփչաքնե-
 բուն իշխանութիւնը որ Կովկասէն մինչև Վոլկայի աղբերակները և Ուրալ
 լեռներէն մինչև Մոլտավիա և Լեհաստան կը տարածուէր, ոչ միայն իր հաս-
 տատութենէն առաջ այդ երկիրներուն մէջ գտնուող Հայերը իր իշխանու-
 թեան տակ ունեցաւ, այլ նաև նոր գաղթականութիւններ Հայաստանէն հոն
 փոխադրեց:

Հայերը այդ երկիրներուն մէջ կարևոր տեղ մը գրաւեցին՝ ինչպէս ուրիշ
 տեղերու մէջ նոյնպէս նաև հող ծառայելով Թաթարներու և նպաստելով եր-
 կիրին բարօրութեանը:

Անոնցմէ կազմուած գունդերը Թաթար բանակներու մէջ մասնաւոր տեղ
 մը բռնեցին մանաւանդ և ասով ալ աւելի արժանացան Թաթարներու բարե-
 կամութեան:

Հայերը որ Թաթարական տիրապետութեան ենթարկուած ընդարձակա-
 ծաւալ երկիրներուն գրեթէ ամէն կողմերը հաստատուած էին, այդ երկիրնե-
 բուն մէջ առաւելապէս վաճառականութեամբ զբաղեցան, վաղուց իրենց ծա-
 նօթ Վոլկա գետի ճամբով (1):

(1) Այս այն ճամբան էր ուսկից, եօբ, Անգլիացիք Արխանգելսկի գիծով Մոսկուա
 մտան:

կովկասեան լեռներու հիւսիսային կողմը և անկէ շատ աւելի Հիւսիս՝ այսպէս՝ Հայերը հաստատուեցան և բարգաւաճեցան:

Սակայն այս բարօր և նպաստաւոր վիճակը տեւական չեղաւ, վասնզի Մոնկոլական անդադար հարստահարութիւնները, կրօնական հալածանքները և մանաւանդ ծանր հարկերը, բռնադատեցին Հայերը, հետագայ դարերուն, գաղտնի բանակցութիւններ ընել ձեռնովացիներու հետ, որոնք եկած Ղրիմի ծովեզերքին վրայ, ոտքի կուտան ստեղծած էին, առևտուրի պատրուակով ծովեզերքներ գրաւելով և շահաստաններ հաստատելով: Այսպէս, Անիի գաղթականները, հարիւր տարի Սարայ և շրջակայքը բնակելէ ետք, 1299ին պատգամաւորներ կը յղեն ձեռնովացւոց՝ անոնց հողերը փոխադրուելու համար և անոնց հաւանութեամբ՝ 1330ին՝ բազմութեամբ ոտքի կ'ելլեն, զինու զօրութեամբ կ'անցնին Ռուսաստանի հարաւային նահանգներէն՝ շարունակ պատեւրազմելով Մոնկոլներու հետ, և վերջապէս կը հասնին Ղրիմ, ուր ԺԱ. դարէն սկսեալ արդէն իրենց ազգականները կը բնակէին՝ Հայաստանէն և Պուլկարիայէն գաղթած (Քէֆէ պահուած Յայսմաուրքի մը յիշատակարանին համաձայն. Հ. Մինաս վրդ. Բժշկեան, ցոյց, 83):

Հոն մեծ բարգաւաճումի հասաւ հայ գաղթականութիւնը ևս անկէ տարածուեցաւ՝ կամաց կամաց՝ նաև Լեհաստան, Հունգարիա և այլ աշխարհներ:

Արդէն, ինչպէս յիշուած է, 1060ին, ԺԱ. դարու Քիւբելի ուսու իշխանին երկիրին մէջ, Հայեր հաստատուած էին, նոյնինքն Քիւբելիներու հրաւէրով:

Ռուս իշխանները յաջորդաբար, իրենց պետութեան ընդարձակման շրջանին՝ չգաղբեցան Հայերու կարեւորութիւն տալէ և շարունակ քաջալիրեցին անոնց՝ իրենց երկիրը հաստատուելը. սակայն անոնց իշխանութիւններուն բնականոն զարգացումը, ի վերջոյ խանգարուած է Մոնկոլական արշաւանքով: Մոնկոլները եկան գրաւել անոնց երկիրներուն մեծ մասը, ուր բնակութիւն հաստատած էին Ռուս, Բուլղարացի, Ուկրաինացի և Բոդոլիացի և այլ քրիստոնեայ ազգեր:

Մոնկոլները՝ մասնաւորապէս այդ տիրապետեալ ժողովորդներէն, Ռուսերը 1240էն 1389, խիստ կերպով ճնշեցին: Ռուսերուն համար աւելի ծանր աղէտ մը եղաւ Ասիական բարբարոսներու երրորդ արշաւը, զոր կատարեց Լէնկ Թիմուր, Էօզպէք Թաթարներու այս ահարկու պետը, որ աշխարհի տիրապետութեան ձեռնարկած էր և հակառակ էր նաև Մոնկոլ իշխանութիւններուն: Թիմուր, ինքն ալ մտաւ հարաւային Ռուսիա և առաջանալով մինչև Ազոֆ, կողոպտեց այս հարուստ քաղաքը: Լէնկ Թիմուրի այս հարուածը տկարացուց Ոսկէ Հորդայի կայսրութիւնը, ինչ որ նպաստեց որ Ռուսերը զօրանան:

1328ին, Մոսկուայի իշխանը, ստացաւ մեծ իւստաւ տիրոջ և իր զիրքը ամրացուց, օգտուելով Թաթարներու ներքին կռիւններէն, վասնզի այս միջոցին Թաթարական զօրաւոր իշխանութիւններ և խանութիւններ հաստատուած էին Վոլկայի ափերուն վրայ, Ղազանի, Ասխապատի, Աժտէրխանի, ինչպէս նաև Սեւ Մովի հիւսիսային ափերուն՝ Ղրիմի և Ազովի մէջ:

Ասոնք իրարու հետ մաքառելով՝ զիրար տկակացուցին: Ասկէ օգտուեցան Ռուսերը, որոնք 1247էն մինչև 1480, աւելի քան երկու դար Թաթար լուծի տակ մնալէ ետք՝ Թօթափեցին զայն:

Մեծն Իվան Գ. (1462—1505) իշխանը, կրցաւ խորտակել Թաթարական զօրութիւնը և Մոսկուան ազատեց անոնց ձեռքէն 1481ին և ստանալ Ջար (Թագաւոր) տիրոջ ուր, ճիշդ այն պահուն, երբ Թաթարներու ինքն կ'սպաննուէր:

Այդ Թաթարներէն վերջ Ռուսերը զխաւոր ուժը եղան այդ կողմերը և հետըզհետէ վանեցին և ընկճեցին Թաթարները, ինչպէս պիտի տեսնուի յաջորդ շրջանին մէջ: Քաղաքական այս վերիվայրումներու և զինուորական-ուսումնական գործողութիւններու ընթացքին՝ այդ հողերուն վրայ կազմուած Հայկական գաղութները տկարացած կամ ցրուած են, վերակազմուելու համար անմիջապէս որ տանելի պայմաններ և քիչ մը խաղաղութիւն ստեղծուէին:

••

Իէպի Հիւսիս, կովկասեան լեռներէն անդին գաղթող Հայերը — որոնց մէջ Անեցիք մեծ թիւ մը կը կազմէին — ինչպէս տեսնուեցաւ, իրենց առաջին կայաններէն, Սարայէն, Աժտէրխանէն և այլէն, 1330ին մեծ թիւով և տալիստաններ ճեղքելով անցան Ղրիմ (1) կամ Տաւրիա, որ այսպէս ունեցաւ Հայ ստուար գաղութ մը, որուն պատմութիւնը ամէնէն փառաւոր էջերէն մէկը կը կազմէ Հայ գաղթականութեան պատմութեան, դժբախտաբար առանց պէտք եղածին պէս ուսումնասիրուած ըլլալու:

Սև ծովի Հիւսիսային եզերքները, Ղրիմն ալ միասին, Ժ. դարէն սկսեալ սոսկ վաճառականներէ բաղկացած Հայ պղտիկ գաղութներ ունէին արդէն (տես. ՊՀԳ. Ա. 337) բաւական առաջ քան Ասիական բարբարոսներու դէպի Արևմուտք արշաւանքները, որոնք ԺԱ. դարուն սկիզբը սկսան և պատճառ եղան Հայերու զանգուածային հեռացման իրենց Մայր Հայրենիքէն:

Հին գաղթականները, որոնք Ղրիմի մէջ ոտքի կուտան մը ստեղծած էին, Հայաստանէն և Պուլկարիայէն գաղթած էին Ղրիմ (տես. ՊՀԳ. Ա. 337), այսինքն թէ՛ Սև ծովի Հիւսիսային եզերքէն և թէ՛ Պուլկարիայէն գիծով հոն եկած էին, մէկիկ մէկիկ կամ պղտիկ խումբերով: Գիտենք թէ Հայաստան ԺԱ. դարուն սկսաւ դատարկանալ իր բնակչութենէն, մեկնումովը մեծ թիւով գաղթականներու, որոնք պահին աւելնալ այլապէս ստուար թիւով և վաղուց դէպի Բիւզանդական կայսրութեան ասիական մասը մեկնած և հող ապրող Հայերու վրայ: Բայց ասոնցմէ հատուածներ մշտապէս չմնացին հոն, վասնզի մէկ կողմէն Յոյն մոլոխանդ կղերը կը նեղէր զիրենք և միւս կողմէն Սելջուկները հետզհետէ աւելի կ'առաջանային դէպի Արևմուտք և կը գրաւէին Փոքր Հայքը և Փոքր Ասիան:

Հայերը մասնաւորապէս սարսափած բարբարոսներու արշաւանքէն և չկարենալով գիտնալ թէ ուր կանգ պիտի առնէր անիկա, կը հեռանային Փոքր Ասիայէն ապահով կարծուած վայրեր: Այդ գաղթականներէն մաս մը Սև Մովը անցնելով կ'երթայ Ղրիմի թերակղզիին Բիւզանդական տիրապետութեան տակ գտնուած մասերը, ուր չէին կրնար մտածել թէ օր մը իրենց Լուսէն

(1) Ղրիմ, կը գրուի նաև Խրիմ:

պիտի հասնէին թաթարները, որոնց երկրւղէն իրենք կը փախչէին Փոքր Ասիայէն:

Անջատ այս փախստական Հայերէն՝ պէտք է նկատի ունենալ թէ Սեւ Մովի ասիական եղերքին և Ղրիմի նաւահանգիստներուն միջև յարաբերութիւններ միշտ կային շատ հինէն և Հայերը իբր վաճառական հոն կ'երթեկեցին, այնպէս որ 1330ի Անիի գաղթականներու մեծ խումբին Ղրիմ հասնելէն և Թէոդոսիա, (Կաֆա կամ Քէֆէ ևս կոչուած) տեղաւորուելէն առաջ՝ Հայերը Ղրիմի Թերակղզիին մէջ հաստատուած էին, երբ ասիական բարբարոսներ իրենց նախնական որորաններէն նոր կը շարժէին և Մայրապոյն Արեւելքէն մինչև Փոքր Ասիա, ազգեր ազգերու վրայ կ'իյնային, Ասիան խառնակութեան մատնելով:

ԺԱ. դարը, որ այդ համատարած շփոթութիւններու և ազգերու տեղափոխութեան շրջանն է, Ղրիմի բնակչութիւնն ալ այլափոխեց, վասնզի այդ օրերուն, հոն մտան Փէչէնէկները և Կուժմանները, որոնց տիրապետութեան շրջանին իսկ գտնուած են հայկական հետքեր Ղրիմի մէջ, ինչպէս 1027 թուականով խաչքար մը, որ կը պահուէր Թէոդոսիայի հնութեանց թանգարանին մէջ (1):

1042ին Քիփչաքները (2) մտան Ղրիմ և ձենովացիներուն, Քէֆէի մէջ որոշ առանձնաշնորհումներ տուին (3):

Յաջորդ ԺԲ. դարուն, Հայերը հաւանօրէն աւելի մեծ թիւով, գաղթած են Ղրիմ, վասնզի ոչ միայն Բագրատունի Հայ թագաւորութիւններու հողերը, այլ նաև անոնց չափ հայաշատ Բիւզանդական Փոքր Ասիան Սելջուկներէն աւերուած էր և Հայերը ո՛չ միայն Սելջուկներէն՝ այլ օրթոտոքս եկեղեցիին ևս կը հալածուէին՝ Պոլսոյ Բիւզանդական եկեղեցիին չհնազանդելու իրենց յաստատութեանը համար:

Հետեւաբար, եթէ ոչ ԺԱ. դարէն, գէթ ԺԲ. և մանաւանդ ԺԳ. դարերէն սկսեալ, Հայերը պէտք է ապաստանած ըլլան, ինչպէս զանազան այլ վայրեր, նոյնպէս նաև Ղրիմ, ուր արդէն իրենցմէ առաջ ուրիշ Հայեր հաստատուած էին: Հետեւաբար, 1330էն առաջ, Ռայնալտի (Rainaldi, Annal

(1) Անոր արձանագրութիւնն էր «Ռարեխաու է Սուրբ Նուստա Գրիգորիս եւ իւր զաւակիսն եւ խաչիս վերի կողմը քանդակուած էր ՆՁԶ (= 1027) քուակաք: (Հ. Ք. Վրդ. Բուսնեքեան, 104):

(2) Այս բառը ուղղագրուած է ճաւել Կիպչաք, Քիպչաք, Կապչակ եւ այլ ձևերով: Գործիս մէջ փափագած եմ միօրինակութիւնը պահել, բայց երբեմն միւս ձևերն ալ գործածուած են:

(3) ձենովացիներ, Ղրիմի կամ աւելի Քէճէի մէջ ոսփ կուուան ե՛րբ հաստատուած են, յայտնի չէ. սակայն թաթարներու իշխանութեան միջոցին, առաջին անգամ հոն ցամաք ելած են: Փեթրսպուլեկի (այսօր Լէճիկլաս) համալսարանին ուսուցչապետներէն հնագէտ Իւրսելիզ կ'ենթադրէ թէ յաջին խաչակիրներու 1204ին Պոլսոյ գրաւելէն ետ. անոնցմէ մաս մը եկած է Քէճէ: Գտնուած է յեռասակարան մը, որ ցոյց կու տայ թէ ԺԳ. դարուն սկիզբը Ռանանով տնուն իշխան մը, Քէճէի մէջ արտօնութիւն ընտրած է Ղրիմի բաղաճներուն մէջ անմահ վաճառականութիւն ընելու: Այդ իշխանին ինչ ազգի պատկանիւր յայտնի չէ, սակայն կ'ամ ձենովացի կ'ամ վենետիկի պէտք է ըլլայ, քանի որ անոնց նաւերն էին որ Սեւ Մովի ճաւելանցիները կ'երթեկեցէին:

Eccles. a. a. 1318) տուած տեղեկութիւնը թէ Ղրիմի Հայերը Փոքր Ասիայէն եկած էին «Սարակիսնուսերէն հալածուած իրենց թուներէն՝ Տաւրիկեան Քերսունեսի մէջ կը մնային» (Հ. Ք. Վրդ. Բուսնեքեան, Պատմ. Գաղթ. Խրիմու, 100) կատարելագոյն ճիշդ է:

Այդ Հայերը, ԺԱ. դարէն սկսեալ, երբ ձենովայի, Վենետիկի և Բիզանիոսի նաւերը երթեկեկել սկսան Ղրիմի եղերքները, անշուշտ անոնց հետ յարաբերութեան մտան, հակառակ անոր որ Ասիան մեծ խառնակութեան ենթարկուած էր և Ղրիմի մէջ հաստատուն իշխանութիւն մը գոյութիւն չունէր, և կը գտնուէր Մոնկոլ արշաւանքի սպառնալիքին տակ:

Ջուլի, Չինկիլ Խանի անդրանիկ զաւակը, տիրած էր մինչև Տնիբեր գետը, բայց Ղրիմի թերակղզին չէր կրցած մտնել, երբ 1226ին մտաւ, իր հօրը՝ Չինկիլի մահէն վեց ամիս առաջ, իր նստոցը ընելով Գաղան քաղաքին մէջ: Իր որդին, Բաթու Խան, տակաւին իր մեծ հայրը՝ Չինկիլ ողջ էր, երբ 1224ին, Վոլկա գետը անցնելով, նուաճեց Սեւ Մովի հիւսիսային կողմի ընդարձակ տարածքները: Բաթու, իր մեծ հօրը մահէն (1226) ետք, իրեն պահեց հօրը և իր նուաճած երկիրները և հիմնեց Ոսկէ Հորդա մեծ պետութիւնը, որ երկիրին բնիկներուն անունով Քիփչաք կայսրութիւն ալ կոչուած է: Բաթու (1227—1256), իր իշխանութեան միջոցին, նուաճեց՝ բացի Մոսկուայի իշխանութենէն, միւս բոլոր Ռուս իշխանութիւնները. (հմտ. վերը, 87) Լեհաստանը և Հունդարիան և նոյնիսկ հպատակեցուց Յիւնիստիան, (վերը, 96):

Մեր պատմիչները, Բաթուի իշխանութեան շրջանակը նկատի ունենալով, զայն կը կոչեն «մեծ զօրավարն. . . որ ի կողմանս հիւսիսոյ» կամ «կուսակալ հիւսիսոյ» (տես. վերը, 163) և կը հաստատէ թէ ան՝ իբրև Չինկիլի ընտանիքին երիցագոյն անդամը՝ գերազգեցիկ դիրք մը ունեցած է Մոնկոլ մեծ կայսրութեան մէջ, հրաժարելով «Մեծ Խան» իշխանութենէն և երկու անգամ թոյլ տալով որ ուրիշներ ընտրուին իր հաւանութեամբ, միջանկեալ տեղակալելով այդ պաշտօնին երկու անգամ (1241—1246 և 1248—1251) (տես. վերը, 163—166):

Այս զօրաւոր և ազգեցիկ խանը, Բաթու, որուն Մոնկոլները Սային Խան (= Լաւ Խան) տիտղոսը կու տային, (վերը, 105), 1244ին մտաւ նաև Ղրիմ և հալածեց Փէչէնէկները և Կուժմանները, և Ղրիմի մէջ հաստատեց վարչութիւն մը, որուն կեդրոնը եղաւ Թէոդոսիոյ (Քէֆէ = Կաֆա) մօտ, Սօլտայա (այժմ Սուտաղ) քաղաքը:

Ղրիմ 22 տարի (1244—1266), ամբողջութեամբ մնաց Ոսկէ Հորդայի պետութեան տիրապետութեան տակ: 1266ին ձենովացիք վերստին գրաւեցին Թէոդոսիան և մի քանի ուրիշ ծովեղերեայ վայրեր, բայց չկրցան թերակղզին վանել ո՛չ Մոնկոլները և ո՛չ ալ Քիփչաքները, որոնք կը տիրապետէին Ղրիմի հիւսիսային մասին:

Բաթու Խանի մահէն (1256) ետք, իրեն յաջորդեց որդին Սարդախ, որ շատ սակաւակեաց եղաւ. և Բաթուի միւս որդին Բերքա (1256—1265) և ապա Թուրք Մանգու-Թիմուր (1266—1280) յաջորդեցին իրարու (տես. վերը, 117—8 և 247): Մանգու Թիմուր՝ Ոսկէ Հորդայի ընդարձակ կայսրութիւնը 1266ին

բաժնեց իր որդիներուն միջև: Արիմի թերակղզին վիճակուեցաւ Օրան-Տէմիրի, որ իր մայրաքաղաքը ըրաւ Սուրխաթ քաղաքը, որուն անունը փոխեց Արիմի:

Սակայն, Ոսկէ Հորդայի կայսրութեան բաժան բաժար վիճակը և անոր կոտորակեալ մասերուն իրարու դէմ մղած կռիւները, քաջալերեցին Քիելի վէստիմիր Բ. Ռուս իշխանը՝ որ կարենայ մտնել Արիմ և առաջանալ մինչեւ Կաֆա ու գրաւել քաղաքին շրջակայքը:

Օրան-Տէմիր, Ռուսերուն դէմ, ձենովացիներու օգնութեան ապաւինեցաւ և այս առթիւ անոնց տուաւ Կաֆա կամ Քէֆէ քաղաքը իր ծովածոցովը, 1267ին յատուկ պայմանագրութեամբ մը, որուն համաձայն. Ա. ձենովացիք պէտք է մաքս վճարէին իմանին՝ Կաֆա մտած և ելած ապրանքներուն համար. Բ. իմանը պէտք է շտեմարաններ և առևներ շինելու համար, հողեր տար ձենովացիներուն, որպէսզի անոնք՝ պարխապով շրջապատելով՝ կարենային ապահովել իրենց ապրանքները. Գ. Ամէն ազգի նաւերուն առջև բաց և ազատ պիտի ըլլար Կաֆայի նաւահանգիստը, ձենովական նաւերու հեռուոր աշխարհներէն բերած ապրանքները ամէն կողմ արտածելու համար: Ուրեմն, ձենովացիք՝ իբրև բարեկամ Քիփչաքներու՝ կը հաստատուէին Արիմի մէջ և կը պաշտպանէին զայն: Այս կերպով համաձայնութիւն մը կը գոյանար Քիփչաքներու և ձենովացիներու միջև, ընդդէմ Ռուսերուն, և ձենովացիք ազատօրէն կը գործէին Արիմի մէջ, զոր շինեցնելու համար իրենք կը հրաւիրէին օտարները (Մուրզաքեւիչ, ձենովական գաղթականութիւնները Արիմի մեջ, ի Քուչներեան, 95):

Այս հրաւիրեալ գաղթականներուն մէջ ապահովաբար կային նաև Հայեր, որոնք ներդրած բարբարոսներէն, որոնք Հայաստանի մէջ սաստիկ հարկապահանջութեամբ կը նեղէին ժողովուրդը, կը հեռանային Փոքր Ասիայէն և Սեւ Մովը անցնելով, կը դիմէին հանդիպակաց եզերքը ուր կ'զբաղէին վաճառականութեամբ:

Տաւրիկեան կամ Արիմի թերակղզին Սև ծովի Հիւսիսը տարածուած ընդարձակ ներքնաշխարհի մը դուռն էր, և հետևաբար կը ներկայացնէր արտածումի և ներածումի կարևոր կայան մը, որ չէր կրնար Միջերկրականի ծովային առևտուրը իրենց սեփականող ձենովայի, վենետիկի և Բիզանի հասարակապետութիւնները անտարբեր թողուլ:

Շատ բնական էր, որ անոնց նաւերը սկսէին հանդիպիլ Սև ծովի Հիւսիսային եզերքները, ուր Հայերը արդէն զիրենք կանխած էին, Հայ վաճառականներէ կազմուած պղտիկ գաղութներով, ինչպէս յիշուեցաւ:

Այդ գաղութները առևտրական ոգևորուած շարժումի մը իրենց մասնակցութիւնը բերին, մանաւանդ իբրև հետեանք ազգերու տեղաշարժին, երբ Հարաւային Ռուսիոյ տափաստանները լեցուեցան նոր ժողովուրդներով, որոնցմէ էին Փէչէնէկները, Կուժանները, Քիփչաքները և այլն, մինչև որ անոնք Բաթու իմանին (1227—1256) մականին տակ Ոսկէ Հորդայի կայսրութիւնը կազմեցին: Այս պատճառով Ազախի ծովին շուրջ վաճառականութիւնը սկսաւ արագօրէն զարգանալ:

Հայերը, ինչպէս այլուր, հոս ևս իրենց սեփական գործը ըրին ներքնաշխարհի արտադրութիւններու դէպի ծովեզերք փոխադրութիւնը, յանձնելու համար խտալական — մանաւանդ ձենովական, վենետիկեան և Բիզանի — նաւերուն և անոնցմէ առնելու՝ այդ նաւերուն բերած Արևմտեան ապրանքները, զանոնք իրենց կարաւաններով փոխադրելու համար Ասիոյ խորերը:

Առաջին կայանները, ուր Հայերը հաստատուեցան իրաւաւորութիւնը երկիրին կամ կուճանի մէջ, ապահովաբար Քիփչաքներու երկիրին երկու գլխաւոր շահաստանները, Տահա (հին անունը Ազախի) (1) և Սուսաղ քաղաքներն էին, որոնց հետ ձենովացիք ալ այդ շրջանին յարաբերութեան մէջ մտած էին: Արդարև, Ժ. Գ. դարուն սկիզբը ձենովացիք կը տիրէին Ազախի ծովին Ազախ քաղաքին, մինչև Թաթարներուն երևումը այնտեղ: Հ. Ք. վրդ. Քուչներեան կը հաւաստէ թէ Ժ. Գ. դարուն ձենովացիք տիրակալած էին այս ծովին և շրջակայ աշխարհին և իրենց հետքերը ձգած էին գեղեցկաշէն աշտարակներով (Պատմ. Գաղթականութեան Խրիմու Հայոց, 1895 վենետիկ, 12) Հ. Ք. վրդ. Քուչներեան դժբախտաբար չէ ճշդած թէ «շրջակայ աշխարհը» մինչև ո՛ւր կը տարածուէր: Ամէն պարագայի մէջ ներքնաշխարհին դուռն էր Ազախ քաղաքը: Իսկ Սուսաղը, իբրև Արիմի իմանութեան մայրաքաղաքը, նշանաւոր էր: Հայերը հաւանօրէն հոն հրաւիրուած էին նոյնինքն երկիրին իշխողներէն, որոնք իրենց վաճառականութիւնը զարգացնելու մտահոգութիւն ունէին, մաքս և տուրք առնելու համար:

Հայերը թէ՛ Ազախի և թէ՛ Սուսաղի մէջ հաստատուած պէտք է ըլլան ամէնէն ուշ Ժ. Գ. դարուն, նոյնիսկ Անիի կործանումէն և ձենովացիներու այդ կողմերը երեւալէն առաջ:

Սուսաղի մէջ շատ Հայեր հաստատուած ըլլալը կ'ապացուցուի յունարէն ձեռագիր Յայսմաուրքի յիշատակարանով, ուր 1292ին Մուսաուրիկի առխիւ Հայերը կը մեղադրուին:

Ինչպէս Քուչներեան զիտել կուտայ, եթէ անոնք աննշան թիւ մը ունեցած ըլլային, անոնցմով Յայսմաուրքին գրիչը պիտի չզբաղէր:

Նոյնպէս Հայերը, վաղուց Կաֆա ալ բնակած պէտք է ըլլան, զի ձենովական կանոնագրութիւններ (Réglement) կը յիշեն 1316ին հին հայ եկեղեցիներ, որոնցմէ մէկը խարխուլ վիճակի մէջ, և Թեմին Արքեպիսկոպոսը, որուն աթոռանիստ կեդրոնն էր այդ հնորեայ խարխուլ եկեղեցին, արդէն կաթողիկոսութեան յարած էր (Rainaldi, ad. annum. 1318, n. 13, 1321 n. 13):

1316ին, եկեղեցիի մը շէնքը, որ սովորաբար ամրաշէն կ'ըլլայ, «հին» և «խարխուլ» նկատուելու համար, բաւական առաջ պէտք էր շինուած ըլլար: Եւ եկեղեցի մը կառուցանելու համար, ժողովուրդ մը գոյութիւն պէտք է ունեցած ըլլայ ի Կաֆա, գոնէ 60—70 տարի առաջ, եթէ ոչ մի քանի հարիւր տարի, ինչպէս կ'ենթադրէ Քուչներեան, (նոյն, 102):

(1) Ազախ կամ Ազազ եւ rus Եւրոպացիներու Azof, կր գտնուէր Տոն գետին բերանը եւ Ազախի ծովուն հիւսիս-արեւելեան անկիւնը: Հին ժամանակներուն իսկ վաճառականութեամբ ծաղկած ճեմաւոր եւ ամուր քաղաք մըն էր:

Նոյնպէս Ֆրանսայի թագաւորին կողմէ 1253ին իբրեւ դեսպան, Մոնկոլ Պանին զրկուած Ռիւպրիւք — որ եկեղեցական էր — կը յիշէ թէ զինքը հիւրընկալած է Սուտաղի մէջ եպիսկոպոս մը, զոր ինքն յոյն կը կարծէ, սակայն Հայ պիտի ըլլայ(1), քանի որ Յոյները սաստիկ կ'ատէին կաթողիկոսները և անկարելի էր որ եկեղեցի տրամադրած ըլլային (Քուչներեան, 60յն. 101), (2):

Նկատելի է նոյնպէս թէ Ռիւպրիւքը հիւրընկալող եպիսկոպոսը եթէ Հայ էր, չէր կրնար կաթողիկ եղած ըլլալ, քանի որ գիտնէք թէ Հայ կաթողիկոսներ չկային այդ թուականներուն (1253—54) Արիմի մէջ ուր կաթողիկոսութեան քարոզութիւնը 1267ի ձենովական գրաւումէն հետքն է որ աղատօրէն կատարուած և յաջողութիւն գտած կրնայ ըլլալ տիրողներու պաշտպանութեամբ, և միայն 13 տարի առաջ Անեցիներու գաղթէն (1330) հայ կաթողիկոսներ կը յիշուին Արիմի մէջ, ուր Յովհաննէս ԻԲ. պապը (1316—1334) 1316ին զրկած էր Դոմինիկեան Պէրուզցի Ֆրանցիսկոսը եպիսկոպոսը և 1318ին Ավինիոնէն զրած է նամակ մը, որուն մէջ կ'ըսէ թէ Հայերը Երեմիա եպիսկոպոսի միջոցով կաթողիկ եղած են (Ռայնալտ, 1318. 8—12 կամ Հ. Գր. վրդ. Գալեմքեարեան Հ Ա. 1911, 450):

Նոյնպէս յայտնի է, որ նոյն Պապը՝ 1328ին հաստատած էր Միաբանողներու (Ունիթըռ) միաբանութիւնը, և Պարսկաստանէն մինչև Արիմ Հայ-կաթողիկ հինգ եպիսկոպոսական աթոռներ սահմանած էր, որոնց երրորդն էր Քէֆէինը:

Նշանակելի է նաև սա իրողութիւնը թէ ձենովական տիրապետութեան տակ գտնուող Քէֆէի Լատին վիճակաւորը յաճախ Հայազգի Դոմինիկեան մը կ'ըլլար, նախընտրաբար:

Ասիկա, այլապէս կը հաստատէ սա կարևոր իրողութիւնը թէ 1330էն առաջ բաւական թիւով Հայեր արդէն կային Արիմի մէջ, և անոնցմէ մաս մը կաթողիկոսութեան յարած էր և յատուկ եպիսկոպոսութիւն մը կազմելու չափ թիւ ունէր:

Եւ եթէ բաժանեալ այդ հատուածը այդքան խոշոր թիւ ունէր, ապա հայազաւանները ո՞րքան շատ էին:

Նոյնպէս, ԺԴ. դարէն առաջ Արիմի մէջ բաւական կարևոր Հայ գաղութի մը գոյութիւն ունենալուն փաստ մը ևս կրնանք համարել Կաֆայի մերձակայ Սուրղաթ քաղաքին մօտակայ անտառին մէջ գտնուող Ս. Սաչ կամ Ս. Նշան վանքին շինութենէն (կատարուած 1338ին) առաջ նոյն անտա-

(1) 1253 թուականին օակաւին Կաթողիկոսիւնը տարածուած չէր, ուրեմն Իննովկենց Դ. Պապէն (1243—1254) նոյն թուականին Կուստանդուլ երկիրը զրկուած առաքելութեան անդամներէն մէկը կրնայ եղած ըլլալ: Կաթողիկ Բարդիլէն 1298ին միայն գործել սկսած են Արիմի Հայերուն մէջ:

(2) Հ. Ք. վրդ. Քուչներեան, իր այս ապացոյցները քաղած է Բեդեապուրկի Դիօնքեանց Ակադեմիայի անդամ Փիլիպ Բիւնի գիբէն, որ կը կոչուի Պատմական և Տեղագրական Ծանօթութիւններ Ազգաբնու աշխարհին մէջ Իտալական Քաղաքականութեանց վրայ, 1866, Բեդեապուրկ. ինչպէս նաև Բոզուե Սեաբեյի ինչ կաթողիկ Մեթոպոլիսին գրած Ցաւերոյ պատմութիւնէն և Բրոնիսկիին «Թարգարաց Պատմութեան» և Մ. Իւրեւիլի աշխատութիւնէն:

ռին խորերը ուրիշ հայկական վանքի մը գոյութիւնը: Քուչներեան կը հաստատէ այս հին վանքին հիմերուն մնացած ըլլալը մինչև մեր օրերը (նոյն 102):

Հ. Ք. վրդ. Քուչներեան, բաւական դրական փաստերով կ'ապացուցանէ թէ Քէֆէ քաղաքին կեդրոնը գտնուող Հայոց Ս. Սարգիս եկեղեցին ևս 1330 թուականէն բաւական առաջ շինուած պէտք է ըլլայ (նոյն, 103), ինչ որ զօրաւոր փաստ մըն է՝ Հայերու ԺԴ. դարէն առաջ Արիմի թերակղզիին մէջ հաստատուած ըլլալուն:

Նաև ստոյգ իրողութիւն է ԺԴ. դարուն Կաֆայի մէջ Հայերու հաստատուիլը, որ անսուտ վաւերագիրներով կ'ապացուցուի:

Այսպէս, Ա. Վենետիկի Մխիթարեանց վանքը պահուած է 1305ին գրուած Ձեռագիր Տօնական կամ Ծառընտիրի մը (տես. Յուցակ Վեներեթի Մխիթարեան Վանուց, էջ 511—512), որուն յիշատակարանին մէջ կը խօսուի այսպէս.

«... Վարդապետն զԱւետիք խոսանարակն եւ զնոգեւոր երկամբ ձեռալորդիքն իւր որ... եղեն կրօնաւորք եւ ետուն զինչս իւրեանց ի սեւ վարդապետն եւ նա Թորոս վարդապետն ձեռամբ եւ ինքն զՍուրբ Երրորդութիւնն յաստուածապան ֆաղաքն Կաֆա եւ եղ անց զՏաւական գիրս...»

Այստողբէն որոշ կ'երևի թէ բաւական թուով եկեղեցականներ կային այնտեղ: Կար եկեղեցական մը, որ հասցուցած էր աշակերտներ, որոնք կրօնաւորներ եղած էին՝ հրաժարելով իրենց ինչքերէն, որոնցմով շինուած էր Կաֆայի մէջ Ս. Երրորդութիւն անուն եկեղեցի մը:

Ասոնք ցոյց կուտան թէ Կաֆայի մէջ կ'ապրէին այս Տօնականին գրութենէն, այսինքն 1305էն բաւական առաջ Հայեր: Արդ, նոյն յիշատակարանին շարունակութեան մէջ գրուած է թէ «Աւետիք վարդապետն որ յորդորեաց զբաղումս ի բարեգործութիւն եւ զարդարեաց զեկեղեցին սուրբ, շինեաց զեկեղեցի զմբէթ եւ յանուն Ս. Աստուածածնի ի Քամնակ վանքն եւ մի եկեղեցի յաստուածապան ֆաղաքն Կաֆա, եւ ես գրել Տաւական երկու, զմինն եղ ի Քամնակն եւ զմիւսն ի Կաֆայի եկեղեցին՝ ի Սուրբ Երրորդութիւնն. եւ ես աւրհմութիւն զի խնամով պահեսցեն, եւ մի ոք ձեռնամուխ լիցի: Ձի սոքա որ ազնեցին ի զին սորս վասիլ երեցն եւ Յովհաննէս երեցն եւ Մխիթար ասացին թէ անեծք գրեցէք որ ի մեր ազգականացն որ ձեռնամուխ լիցի. նա չկամեցաւ վարդապետն, թէ աւրհմութիւն լաւ է քան զանեծք, Գրեցաւ զիրս ի Քրիստոսի մարդեղութեան Ո՞՞՞՞՞՞ (1305) ամեն» (1):

Ուրեմն՝ 1305ին Կաֆա ունէր նաև վանք մը, զոր շինած էր «Սոտանաբակ» կոչուած Աւետիք անուն վարդապետ մը, որ աշակերտութիւն հասցուցած էր ապահովաբար իր հաստատած Քամնակի վանքին մէջ, որուն, ինչպէս նաև Կաֆա քաղաքին Ս. Երրորդութիւն եկեղեցիին հիմնարկութիւնները եթէ նոյնիսկ 1305ին կատարուած ըլլային, պէտք էր բաւական տարիներ ա-

(1) Հ. Բարսեղ վրդ. Սարգիսեան, Յուցակ Ձեռագրաց Մխիթարեան Վանուց, էջ 512), կը գրէ թէ լուսանցին վրայ կայ բարդիրով, «ԶԶԳ Հայոց քիւն գրեալ»: Այս թուականը (783 + 552 = 1334), չի համապատասխանէ յիշատակարանի թուականին եւ 25 տարի ու է:

առջ որոշ թիւով Հայութիւն մը հաստատուած ըլլար հոն՝ եկեղեցիի եւ վանքի պէտք ունենալու համար:

Իսկ եթէ Ս. Երրորդութիւն եկեղեցին Ս. Սարգիսէն ետք հառուցուած է, ինչ որ գրեթէ ստոյգ իրողութիւն է(1), ուրեմն Հայերը մէկ եկեղեցին անբաւական կը համարէին եւ ուրիշ եկեղեցի մըն ալ կը կառուցանէին:

Բ) Նոյնպէս Փարիզի Ցրանս. Ազգ. Մատենադարանին մէջ կը պահուին երեք տարբեր գրիչներէ(2) ընդօրինակուած երեք հատոր Տօնականներ եւ վկայաբանութիւններ, որոնք գրուած են վերոգրեալ 1305ին գրուած ձեռագիրի մէջ յիշատակուած Աւետիք «Խոտաճարակ» վրդ.ի հրամանով, իր հիմնած վանքին մէջ գործածուելու համար: Այս երեք ձեռագիրները 1307էն 1334ի միջոցին գրուած ըլլալով, կը հաստատուի թէ 1330էն առաջ Կաֆայի մէջ բաւական ստուար թուով Հայեր կային:

Գ) Կայ նաեւ 1316ին Ղրիմ գրուած Յայսմաուրք մը, նոյնպէս Փարիզի Ազգ. Մատենադարանին մէջ պահուած (թիւ 180/86), որ ոչ-նուազ զօրատր փաստ մըն է 1330էն առաջ Հայերու գոյութեանը Ղրիմի մէջ:

Ուրեմն Հայերը՝ եթէ ոչ մեծ բայց գոնէ բաւական թուով, արդէն Ղրիմի թերակղզիին մէջ հաստատուած էին եւ ինչպէս Կ'երեւի՝ իշխանութիւններէն կը գտնէին պաշտպանութիւն եւ գոհ էին իրենց վիճակէն:

Ղրիմի այս հին Հայերը, որոնք հաստատուած էին ամէնէն ուշ ԺԲ. դարուն վերջերը եւ ԺԳ. դարուն սկիզբները, ԺԴ. դարուն ստուարացան, նորեկներով, որոնք Անեցիներէ կը բաղկանային, մինչ հին զաղութները զանազան վայրերէ եկած էին:

Տեսնաք թէ 1236ին երբ Մոնկոլ Չարմաղան Խանը (+1242) գրաւեց եւ աւերեց Անին, հսկայ բազմութիւն մը, մօտ 40,000 հոգի, լքեցին իրենց հայրենիքը եւ դիմեցին դէպի Հիւսիս եւ հաստատուեցան Ախսարայ, Աժտէրխան եւ ուրիշ քաղաքներ. բայց Մոնկոլները իրենց ետեւէն շուտով հասան այդ կողմերը, ինչպէս վերը (350) բացատրուեցաւ:

Ձուջի եւ Բաթու, որոնք տակաւին իսլամութիւնը չէին ընդունած, արհեստները եւ վաճառականութիւնը զարգացնելու համար լաւ վարուեցան Հայերուն հետ, սակայն Բաթու Խանի եղբայրը՝ Պէրէք Խան, երբ մահմետականութիւնը ընդունեց, քրիստոնեաներու նկատմամբ իր բարեացակամ տրամադրութիւնները փոխուեցան եւ այնքան գէշ վերաբերում ունեցաւ, որ Հայերը ոչոչեցին Մոնկոլներու տիրապետած երկիրներէն հեռանալ եւ երթալ հաստատուիլ ձենովացիներէն առեւտրական Շահաստանի վերածուած Ազախ (Ազօֆ) քաղաքը եւ անկէ անցնիլ Ղրիմի ձենովական իշխանութեան տակ գտնուած վայրերը:

Ախսարայ հաստատուած Հայերը իբրեւ յաջողակ վաճառականներ, հաւանական է որ մօտակայ առեւտրական այգ կարևոր կայանին հետ արդէն իսկ

(1) Տես. վերը, 1316ին՝ անոր հին եւ խաբխուլ ըլլալու փաստը:

(2) Այդ գրիչներն են՝ 1. Սիմէոն Բաբերդցի, 2. Գրիգոր որդի Սուրխաթի եւ Նազխաբուցի եւ 3. Աւագ որդի Մխիթարի:

յարաբերութիւն հաստատած էին ԺԳ. դարուն երկրորդ կիսուն, երբ Ասիա բուրդովին մոնկոլական տիրապետութեան տակ ինկած էր եւ Եւրոպացի առեւտրականներ, Ասիական ապրանքները ստանալու համար պարտաւորուած էին Մոնկոլներու տիրապետութեան ենթարկուած ընդարձակ տարածութեամբ երկիրներու ծովային ելքերը դիմել, ասիական ապրանքներ ստանալու համար: Ազախ, այդ տեսակէտով կը ներկայացնէր մեծ շահազրգուութիւն, վասնզի ծովը հոն կարծես թէ մղուած էր Թաթար աշխարհէն ներս:

Ձենովացիք հոն հանդիպած էին Հայ վաճառականներու, որոնք մօտակայ Ախսարայէն հոն եկած էին անշուշտ իբրեւ ասիական ցամաքային առեւտուրին գլխաւոր գործիչները:

Շատ հաւանական է որ Հայերը այս պատճառով իսկ հաստատուած էին Ազախ, (հին Տահան) բաւական կանուխ, թէև այդ ժամանակը ճշդող վաւերագիրներ չկան: Սակայն 1341—2 թուականներուն, հոն հայկական եկեղեցիի մը գոյութիւնը կարելի է նկատել փաստ մը, գոնէ մէկ երկու տասնեակ տարիներ առաջ հաստատուած Հայ գաղութի մը գոյութեանը համար:

Արդարեւ, 1341ին կը լիւուի թէ Աֆէնտի՝ դուստր Նասխաթունի երկու սում (somme = 5 ոսկինոց ֆլորին) զրամով կը գնէ Աւետարան մը եւ կը նուիրէ «Ս. Գրիգոր յԱզախ քաղաքին եկեղեցին...», Տէր Մանուէլի ձեռքով, ի յիշատակ իրեն եւ Սիրպէկ որդիին (Սիսական, 440):

Ախսարայի Հայերը, երբ գաղթել փափաքեցան, բնական է որ առաջին անգամ իբրեւ նոր բնակավայր՝ խորհեցան մօտակայ Ազախի եւ Ղրիմի այն մասերուն վրայ, որոնք արդէն հայաբնակ էին:

Գաղթելէ առաջ ուզեցին առնել ձենովացիներու հաւանութիւնը, ինչ որ ստացան 1299ին, վասնզի ձենովացիք գիտէին թէ Հայերը ո՛րքան կրնային օգտակար ըլլալ իրենց:

Միւս կողմէն, Թաթարները, որոնք նոյնպէս գնահատած էին Հայերու ընդունակութիւնները եւ կարողութիւնները (1), ընդդիմացան Հայերու գաղթին:

Հայերը, ստիպուեցան գէնքով ճամբայ բանալ Թաթարներու մէջէն, Ախսարայէն մինչեւ ձենովական Ազախ (Ազաֆ = Ազով) քաղաքը, ուրկէ անցան՝ 1330ին՝ թերեւս ծովի ճամբով Ղրիմ, այդ թերակղզիին մէջ ձենովական իշխանութեան տակ գտնուող Քէֆէի շրջակայքը հաստատուելու համար:

Ըստ Հ. Մինաս Վրդ. Բժշկեանի, (Ճանապարհորդութիւն, 329), անոնք նախ կանգ առած են Քէֆէի մօտ Նախաբիւս (անուանի) «վայելչադիր» եւ «աղբիւր բարեջուր եւ լճակ սակս անասնոց» ունեցող գիւղը, որուն վայրին գեղեցկութեան շատ հաւանելով, կոչած են Նախիջեւան:

(1) Այս գնահատութեան մէկ պայցոյցը կը յիշէ Ալիսան, (Սիսական, 440): Ան կը պատմէ թէ 1355—8ին Ազախ գացող Հայ վաճառականներ գեթ ինկած են վեճեթիկցիներու ձեռքը եւ խնդրած են այդ կողմերուն իբեթ Պեթի Խանէն, որ գոնէ իրենց կողպսուած ապրանքներուն մէկ մասը դարձուի իրենց: Թայտլա Խաթուն, կինը Ոսկէ Հօրայի վեհապետ Ճանի Բեկի (1340—1357, վերը էջ 248), որ անձնական գանձէն կը վճարէ անոնց վնասին մեծ մասը, ինչ որ ցոյց կու տայ թէ Հայերու առեւտրական ձեռքերը որ ասօրհան կը գնահատուէին եւ իբեթուիւնները ինչպէս հոգածու էին, որ անոնք իրենց առեւտրական յարաբերութիւնները չզարգեցնէին իրենց երկիրին հետ:

Նոյնպէս անոնք կը հաստատուին Բէֆէի մօտակայ կազարաթ գիւղաքաղաքը և Բէֆէէն 36 մղոն հարաւ ծովեզերեայ Սուտաղ կամ Սոլտայա քաղաքը: Սակայն անոնք մեծ բազմութեամբ հաստատուեցան Բէֆէ, որ ձենովական տիրապետութեան տակ էր: Լ. Մազերեանց, (Արաբս, 1889, Գիրք Ա. էջ 126-7), փաստելու համար թէ որքան խիտ կ'ապրէին Հայերը Կաֆայի մէջ, կ'ըսէ թէ Թէոդոսիայի արդի մաքսատան տեղին մէջ, այն հրապարակին վրայ որ հազիւ 150 քառակուսի սաժէն է, մինչեւ 1889 մնացած էին կանգուն հինգ փոքր եկեղեցիներ, որոնցմէ մէկը կը ներկայացնէր հին հայ քանդակագործութեան գեղեցիկ յիշատակարան մը, տասերու առաքեալներու խորաքանդակ պատկերներով կաթողիկէին վրայ: Թերևս անիկա մայր եկեղեցին եղած ըլլայ (յետոյ ուսական եկեղեցի եղած): Մնացեալ չորս եկեղեցիները կը ծառայէին իբրև մթերանոցներ:

Ասոնցմէ զատ Բէֆէի մէջ կային ուրիշ շատ հայ եկեղեցիներ (1) որոնցմէ գէթ երկուքը, Ս. Հրեշտակապետ և Ս. Սարգիս, նշանաւոր էին իրենց փառաւոր շէնքերով և հին հայկական ճարտարապետութեամբ: Այս երկու եկեղեցիները շինուած էին ԺԲ. դարուն (Տես. Արաբս, 1889, Ա. 127):

Հայերը կը յուսային ձենովական հովանիին տակ հանգիստ գտնել և ապահով ապրիլ:

Դժբախտաբար, զիրենք նեղող բարբարոսները, հոն ալ հասան: Մոնկոլները, Հայերէն ետք, իրենք ալ մտան Ղրիմի թերակղզին 1344ին և առաջացան մինչեւ Սուտաղ. և ապա պաշարեցին Բէֆէն (2), բայց չկրցան գրաւել նաւահանգիստները և բերդաքաղաքները՝ մինչև 1454:

Ձենովացիք, որոնք իրենց կողմնակից ունէին Հայերը, ամրացուցին Սուտաղը ինչպէս նաև Բէֆէն, որուն բերդէն դուրս բնակող Հայերը, իրենց ծախքով, ձենովական բերդին կից նոր բերդ մը (Ֆուէնկ Հիսար) շինեցին և ընդարձակեցին Բէֆէի բերդը (Հ. Մինաս Վրդ. Բժշկեան, Ճանապարհորդութիւն, 332—333): Հայոց ընծայած օժանդակութեանը համար, ձենովացիք երախտապարտ մնացած են, վասնզի 1455 Սեպտ. 6ին կառավարական սառոյճով արձանագրած են.

«Այս երկիրը մեծ մասամբ բռնուած է Հայերով, որոնք մեր հաւատարիմ եւ ազնիւ վաճառականներն են» (Տես. Արաբս, 1911, էջ 880): Արդարեւ Հայերը մեծ օժանդակ մը եղած են Ղրիմի ձենովական ստացուածքներուն պաշտպանութեան համար: Անոնք, Հայերը, որպէս քրիստոնեաներ, մեծ նեցուկներ կը նկատէին իրենց տեւական մաքառումին մէջ, ընդգէմ իրաներու (Լ. Մազերեանց, Արաբս, 1889, Ա. 127): ձենովացիք, Մոնկոլական վրտանգին առաջքը առնելու համար, խոհեմութիւն համարեցին տարեկան տուրք մը տալ անոնց և պահել իրենց տիրած հողերը:

(1) Ասեմ մը անոնց քիւր 30ի բարձրացած էր: Յետոյ իջած էր 4ի:
 (2) Կաճայի մէջ գրուած Աւետարանի մը յիշատակարանից գրիչը կ'ըսէ թէ «եղև գրբաւ գրչուրեան սորա ի բուարեութեան Հայոց ԶՂԴ (1344) եւ դառն ժամաճակիս, ի պատարմանն ԿԱՅԱՅԻՆ...» (ՀԱ. 1926, 237, տես. Տաւեան, էջ 680):

Հայերը, մասնաւորապէս Քիւրչաք-ձենովական բարոք յարաբերութիւնները որքան տեսցին, քիչ շատ անդորրութիւն ունեցան և ձենովական քաղաքներու, մանաւանդ Սուրխաթի, Կաֆայի, Կալարաթի մէջ ապրեցան բարօր, տարածուեցան Ղրիմի թերակղզիին ներսերը և հաստատուեցան ձենովացիներու տիրապետութենէն դուրս գտնուող Ղրիմի զանազան քաղաքներուն մէջ:

ԺԳ. դարուն Ղրիմ կը հասնի իր բարգաւաճման գագաթնակէտին, և թերակղզիին ամէն կողմերը կը տարածուին Հայերը՝ գլխաւոր կեդրոն ունենալով Բէֆէն:

Այդ շրջանին Հայերու թիւը կը հասնէր կէս միլիոնի, «իշխանք և ազնիւք և հասարակ ժողովուրդք» միասին (Քուչներեան, 82):

1330էն 1456ի շրջանի, Ղրիմի Հայերը կ'ապրէին իրենց ոսկեղարը: 1330ին Անիէն հոն գաղթողները, որ մեծ բազմութեամբ եկած էին, որոշ է որ աւելի բազմաթիւ էին քան անկէ առաջ հոն հաստատուողները:

Ասոր անժխտելի փաստը այն է, որ անոնք կրօնական դաւանութեամբ ենթարկուած էին Ախսարայի, Աժտէրխանի և Կովկասեան լեռներէն անդին գտնուող Հայերու հոգեւոր պետերուն, ինչպէս կը հաստատուի 1330էն ետքը գրուած բազմաթիւ ձեռագիրներու յիշատակարաններով, որոնց մէջ օրուան կաթողիկոսին հետ կը յիշատակուի անունը «արհի վերադիտողի ամենայն իխսիսական կողմանց» եպիսկոպոսի մը «օրհնեալ քահանայապետ» կոչումով (1):

Հայերը, Թաթարներու հետ վարուելու վարժ առևտրականներ անշուշտ նաև ձենովացիներէն քաջալերուած, մղուեցան ծովեզերքէն դէպի ներս թերակղզիին ներքին մասերը թափանցելու, և Բէֆէէն դուրս տարածուեցան մինչև Դարապազար (= Խարասու), Սուրխաթ (= Էսկի Ղրիմ), Կազարաթ և հաստատուեցան մեծ բազմութեամբ՝ ձենովացիներու Սոլտայան (= Սուլտա = Soldaja) քաղաքը և փոքր խումբերով ալ Եւպատորիա (Կէօզլաւ), Օր (1) և այլն: Նոյնպէս հայաբնակ եղան Բէֆէի մօտաւոր բազմաթիւ գիւղօրայք,

(1) Սեփանոս անուն եպիսկոպոս մը կը յիշուի այս տեղանով՝ 1347էն 1400 տարեկան գրուած 6—7 ձեռագիրներու մէջ, իրեն հետ իբրև «աթոռապահ» յիշակուելով, Պետրոս (1347—8) եւ Յովհաննէս (1550) անուն կրօնապետներ, որոնք Ղրիմի բարձրագուծ կը հովանաւորէին իբրև փոխ-առաջնորդներ կամ կաթողիկոսական նուիրակ կամ ձենովացիներու ֆով՝ կաթողիկոսի ներկայացուցիչ, ըստ Հ. Ներսէս Վրդ. Ակիմեանի (ՀԱ. 1935, 35): 1416ին իբրև «Արհի եպիսկոպոս ներկայացուցիչ, ըստ Հ. Ներսէս Վրդ. Ակիմեանի» կը յիշուի Կիւրեղ (Նօսարբ, 48—49) եւ տար արի եօֆ (1426—8), առանց այս տեղանով, իբրև եպիսկոպոս կը յիշուի Յովսէփ Անկիւրացի եւ իբրև նուիրակ եւ եպիսկոպոս Կարապետ (1428—30 եւ Մարտիրոս (1439—48): Պէտք է նկատել ունենալ թէ այս հայադաւան եպիսկոպոսներէն անշուշտ էին 1328ին Յովհաննէս ԻԲ. Պապէն հաստատուած Հայ Կաթողիկ եպիսկոպոսութիւնը, ենթակայ Նախիչեւանի Հայ Կաթողիկներու կամ Միաբանողներու Արեւադաւանութեան, որ ԺԳ. դարուն առաջին քառորդէն հաստատուած ըլլալ կը թուի, վասնզի կը յիշուին՝ 1323ին Թաղէոս Եպս. Վրացի, 1334—1357 Օգոստոս 23 +, Թաղէոս Եպս. Կաթողիկ եւ ուրիշներ:

(2) Օր. = տիւր նշանակութեամբ հայկական կոչումով վայր մըն էր՝ ըստ Քուչներեանի (107), որ հայաբնակ Ջաւրուր փոքր շրջէն մըն ալ կը յիշատակուի (Ճոյն):

ինչպէս կէօք Թէփէ, Սուլթան-Սալա, Նախիջևան (յետոյ Բախիչքա), Օրթա-
լու կամ Օրդալան, Թօփու, Ղզլու, Սովուք-Սու:

Այսպէս, Քէֆէէն դուրս շրջակայ բլուրներու վրայ և հովիտներու մէջ,
մինչև Սուրխաթ և Սուրխաթէն մինչև Ղարապազար (Խարասու) ընդարձակ
տարածութիւն մը ծաղկեցուցին:

Անոնք շինեցին 100.000 տուներ, բազմաթիւ եկեղեցիներ և վանքեր:
Եկեղեցիներու թիւը մինչև 1000ի կը հասցնէ հին յիշատակարան մը
(Քուչներեան, 83)(1): Իսկ վանքերուն թիւը(2) գոնէ տասնեակի մը կը հասնէր:

Հին Ղրիմի մէջ գրուած Յայսմաուրքին յիշատակարանին մէջ՝ անոր
գրիչը գաղութին բարգաւաճման վրայ գաղափար մը տալու համար կ'ըսէ՝ թէ
«Յայնժամ զօրացաւ մեք եւ բազմացաւ, եւ շինեցաւ զգիւղն եւ զգաւառս՝
ի յօխանգ եւ ազնուականգ, ի Ղարապազարէն սկսեալ մինչև ի Սուրխաթ եւ
ի Ֆեոդոսեայ, ի լեռինս եւ ի դաւոս լի առաքին վանօրեիւք եւ եկեղեցիւք
եւ շինեցաւ տունք 100,000 եւ զեկեղեցիս հազար, եւ ի անէ հոնականաց
պարսպեցին ի քաղաքն Ֆեօսոսիս»:

Կաֆայի (կամ Քէֆէի) հարաւակողմը, դէպի սարաւանդները կազմուեցաւ
նոր քաղաք մը՝ Սուրխաթը՝ բերաւոր Հայ բնակիչներով, գրեթէ զուտ Հայ-
կական, զոր օտարները կը կոչէին Մովային Հայաստան (Armenia Maritima):

Հոն այդ օրերուն (1338) կը վերակառուցուէր Ս. Խաչ անունով երբեմնի
Ս. Նշան վանքը, որ աւերուած էր: Յովհաննէս վրդ. Սեբաստաղի դայն կը
վերածէր ձեմաբանի, կամ ուսումնավայրի մը՝ որուն շուրջը խցիկներու մէջ
կամ ձեռագիրներուն բացատրութեամբ «ի հողատներս վերին» կրօնաւորներ կը
գրչագրէին և կ'օրինակէին ձեռագիրներ: Այդ գրչագրութիւններէն բաւական
քանակութեամբ փրկուած և մեզի հասած են:

Անիի գաղթականներուն Ղրիմ հասնելէն և Ս. Խաչ վանքին վերաշի-
նութենէն ետք, անտարակուսելի է որ հոն ուսումնական շարժում մը սկսած է
այդ և ուրիշ վանքերու մէջ: Այդ վանքերը ունէին վարդապետներ, որոնք կը
դասախօսէին քանի մը տղոց, ինքնապաշտպանութեան բնազդով, վասնզի

(1) Միայն Թեոդոսիայի կամ Քէֆէի մէջ Հայերու թիւը ասեմ մը 100.000ի բարձրացած է
բաւական: Իսկ 1475ին երբ Քէֆէն գրաւուեցաւ Քուրմեշէն, ընդհանուր բնակչութեան
թիւը 70,000ի իջած էր, որոնցմէ 30,000 միայն Հայեր: Քէֆէ, որ անբաճալ սկսած էր, այդ
երջանին ունէր 24 եկեղեցիներ. մինչ առաջ՝ մինչև 45ի բարձրացած էր անոր եկեղեցիներ-
ուն թիւը (Քուչներեան, Գոյն, 138—141):

(2) Կը յիշուի, ժ. Գ. դարուն, Ս. Յովհաննէսի կամ Պեթրոսի, Ս. Լուսաւորչի, Կամմա-
կի Ս. Աստուածածին, Խզու գիւղի Մողկան Ս. Սեփանոսի, Ս. Անտոնի, Ս. Փրկիչի, Ս. Գեորգի,
Ս. Խաչի (Ս. Նօան), Հոսիսիսի եւ այլն վանքեր:

Հայ Կաթողիկոսներն ալ Ղրիմի մէջ ունէին հայազաւանգներէն յափեսակուած վարդաբա-
նի Տիբաճօր վանքը, որ հայկական ծագում ունէր, եւ Հայ Միաբանողներ՝ երեք վանքեր —
Ս. Նիկողոս, Ս. Պետրոս-Պողոս եւ Ս. Յակոբ (Արեակ Ալպոյանեան, Պատմ. Հայ Դպրոցի,
Ա. 302):

Հոտմ և իր սպասարկուները, որոնք Ղրիմի մէջ ոտք դրած էին, ոչ միայն
վանքեր ունէին, այլ նաև ընդհանուր ուսումնարաններ, (Mortrier. ՀԱ. 1909
324) և կրնային օգնութիւն ստանալ Եւրոպայի իշխաններէն, վասնզի ժ. Գ.
դարու կէսերուն՝ Կաֆայի Պանդուխտ Եղբարց վանքը Յունաստանի գաւառա-
կան մեծաւորին կը յանձնուէր և թերեւս ասոր իբրև հետեանք՝ վոնիփակ Թ.
Պապը 1398 Յունիս 1, ինչպէս 1399 Ապրիլ 28 կոնդակներով, Ղրիմի կաթո-
լիկ վանքերը Հայաստանի գաւառահօր իշխանութենէն հանելով՝ ուղղակի
Հոտմի ընդհանուր մեծաւորութեան կ'ենթարկէր (Ազգապատմ., 2016):

Հայերը պարտաւորուած էին իրենց ոյժերը ամփոփել և զօրաւոր յար-
ձակողականի մը դիմակալել:

Ասոր համար՝ իրենց կարելին ըրած են իրենց տկար ուժերովը վանքե-
րու մէջ ուսուցման աշխատելով:

Նոյնպէս կը յիշուին վարժապետ քահանաներ, — ինչպէս Սուրխաթի մէջ
գտնուած են — որոնք եկեղեցւոյ մանկանց ուսում կու տային:

Բայց որչափ ատեն որ ձեռնովացիք զօրաւոր էին, Հայերը անզօր էին:
Երբ անոնք տկարացան և կաթոլիկները Ղրիմէն հեռանալ սկսան, այն ատեն
Հայերու մէջ ողբերգութիւն տեսնուեցաւ: Սարգիս Վրդ. անուն Կաֆայի վա-
նական մը, ժ. Ե. դարուն Ա. կէսին կը նորոգէ Ս. Անտոնի հինաւորը վանքը,
և կը հաւաքէ նոր միաբաններ, կը բանայ դասարան և կ'ուսուցանէ: Այս
դպրոցը, 1425էն 1450 և թերեւ մինչև 1475՝ Օսմանեան գրաւումը և գա-
ղութին անշքացումը, շարունակուած է:

Այսպէս, գաղութին նիւթական բարեկեցիկութեան և կաթոլիկ կրօնական
հաւատածաւալ գործունէութիւնը, խթան եղած են մտաւորական գործունէու-
թեան, երբ գաղութը կ'ապրէր ճոխութեան մէջ:

Ս. Խաչ վանքը, որուն շուրջը հաւաքուած էին Հայերը, իր անունը
տուաւ շրջակայ հայաբնակ վայրին և նոր կազմուած քաղաքին, որ Սուրխաթ
կոչուած է ձեռնովացիներէն՝ աղաւաղելով Հայերու Սուրբ Խաչ բառերը, ինչ-
պէս կը կարծէ Փրօֆ Սմիլնով (Հ. Ք. Վրդ. Քուչներեան, Պատմ. Գաղթա-
կանութեան Խրիմի Հայոց, 107), մինչ Թաթարները Նոյնիսկ 1266ին, երբ
այս քաղաքը Օրան-Տէմիրի ժառանգութիւնը կը կազմէր, Ղրիմ (= Քուրմ
= Էսկի Ղրիմ) կը կոչէին և իրենց մայրաքաղաքը ըրած էին:

Սուրխաթի մէջ, զոր հայ գրչագիրներու յիշատակարանները ժ. Գ. դա-
րու կէսերէն սկսեալ «մեծ և հոյակապ» և երբեմն նաև «հռչակաւոր քաղաք» (1)
կամ «մայրաքաղաք» կը կոչեն, Հայերը շատ բարգաւաճ և ճոխ կեանք մը
ունեցած են:

Սուրխաթի, Չարխափան Ս. Աստուածածին եկեղեցիին աւերակները,
համանուն կամուրջին մօտ, և շատ մը բաղնիքներու և մզկիթներու աւերակ-
ները և ստորերկրեայ լայն քարուկիր անցքերը, ցոյց կու տան արդարեւ քա-
ղաքին երբեմն հոյակապ ըլլալը:

Իսկ Սուտաղ, իր բազմամարդ հայութեամբ «Մեծ Հայաստան» կոչուած

1) Թաթարներն ալ նոյն անվանը կու տային՝ «Ալեւայ» կոչելով այս քաղաքը:

է օտարներէն, անշուշտ տեսակ մը անգիտութեամբ, ինչպէս կը տեսնուի» 1432 թուականով Եւզինէոս Դ. Պապին մէկ կոնդակէն, ուր կ'ըսէ թէ «In partibus Armeniae majoris, in quibus Soldajensis ecclesia sita est», (Ի կողմանքս Մեծին Հայաստանու, ուր է եկեղեցին Սոլտայեցոց)։ (տես. Բըրլեն, 58, Ի Քուչներեան, նոյն, 121)։

Քէֆէի մէջ, որ Հայերու կեդրոնավայրն էր, անոնք իրենց ճարտարութեամբ և առևտուրի ընդունակութեամբ սիրելի կը դառնան ձենովացիներուն և նախարար, պարոն և իօխան տիտղոսներով կը պատուուին, (հմտ. Հ. Մինաս Վրդ. Բժշկեան, Ճանապարհորդութիւն ի Լեհաստան, 332 և Հ. Ք. Քուչներեան, Պատմ. Գաղթականութեան Խրիմու Հայոց, 120)։

Ձենովացիք Հայերուն կը շնորհեն առանձին հայկական զինուորներ և քաղաքապահ ոստիկաններ (gendarmarie) ունենալու իրաւունք։ Այդ զինեալ խումբերը իրենց զօրագլուխով պատուար կը կանգնին Թաթարներու յարձակումներուն (Քուչներեան, նոյն, 120)։

Այս տեսակ առանձնաշնորհի մը յիշատակութեան կը հանդիպինք նաև Պալլըլավայի մէջ, որ 200 մղոն հեռու էր Քէֆէէն, և կը գտնուէր Ղրիմի արեւմտեան եզերքին վրայ։ Ձենովացիք, անոր տիրելէ ետք, ամրացուցած էին քաղաքը, շինելով բերդ մը, զոր կը կարծուի թէ տուած են Հայերուն, պաշտպանելու համար նաւահանգիստը, որ մինչև վերջը իրենց ձեռքը մնաց։

Ձենովացիք, նոյնպէս, Հայ կողմնապահ կամ կուսակալ իշխան մը նրստեցուցած են Գաղարաթ գիւղաքաղաքը, որ զուտ հայաբնակ էր երբեմն։ Այդ Հայ իշխանը՝ Մուղալեցի տոհմէն, ձենովացիներու ձեռքին տակ կը պահպանէր իր զօրքով աւանը և Սուրխաթը թաթարական յարձակումներուն դէմ, ինչպէս կը տեսնուի այն յիշատակարանէն, որ կը ներկայացնէ Հ. Մ. Վ. Բժշկեան, (Ճանապարհորդութիւն, 318)։

Այս տեսակ շնորհներ թերեւս Հայք ուրիշ տեղեր ալ կը վայելէին, բան մը որ կը քաջալերէր Հայերը Բիւիչախներու երկիրէն անցնելով, գալու Ղրիմ, և լեցնելու այս երկիրը, որ բաւական ստուար հայ բնակչութիւն մը ունեցաւ այդ շրջանին։

Անոնք այդ արգաւանդ և բարբեր երկիրին և անոր վաճառականական կայան բանուկ նաւահանգիստներուն և անոնց անմիջական մօտերը գտնուող շրջաններուն մէջ տեղաւորուեցան և վայելեցին շատ մը առաւելութիւններ և գիւրութիւններ։

Անոնք մեծ կարեւորութիւն ստացան և պատկառանք ներշնչեցին և ձենովացիք ամէն ջանք ըրին զանոնք սիրաշահելու և պաշտպանելու համար։

Ասոր իրրեւ փաստ կը բաւէ յիշել թէ ձենովացիք իրենց պաշտօնական թուղթերու մէջ կը յանձնարարեն «առ անուանեալ ՊԱՇՏՈՆԱՐԱՆ ԽԱԶՐԱՅ (Officium Gazariax) պատկառ կալ եւ շանգիսել ի Հայոց, զի մի յայլագրիս ձեռնուեալ ընկնեսցին զինեանս»։

Սակայն այս ճոխութեան և բարգաւաճման շրջանն ալ տեւական չեղաւ։

Երբ Լէնկ Թիմուրի առաջնորդութեամբ, Էօզպէք Թաթարները Ասիոյ մէջ կը զօրանան և արեւմուտք կ'արշաւեն Ասիոյ խորերէն, Ղրիմ դարձեալ տակընուվրայ կ'ըլլայ։

1391ին, Թաթարները կը հալածեն Բիւիչաքները և կը տիրեն Ղրիմի մեծագոյն մասին և հոն կը հաստատեն իրենց հպատակ և ենթակայ խանութիւն մը, սակայն ձենովացիներուն տիրած վայրերը յափշտակել չեն փորձեր, հաւանօրէն դիւանագլխութեամբ, անոնց կարեւորութիւնը զգալով, և կը բարեկամանան անոնց հետ, և թոյլ կու տան որ անոնք մինչև 1468 մնան իրենց շահաստաններուն մէջ։ Իսկ Էօզպէք Թաթարներու հիմնած Ղրիմի անկախ խանութիւնը, որուն վեհապետները «Քէրէյ» տիտղոսը կը կրէին, լաւ վարուած են Հայերու հետ, այնպէս որ Ժ.Գ. դարուն վերջերը և Ժ.Ե. դարուն սկիզբները, Լէնկ Թիմուրի արշաւանքներուն ատեն ևս, Վուկայի ափերէն ուրիշ Հայեր եկած են ստուարացնել Ղրիմի հայ գաղութը, ապաստանելով իրենց ազգակիցներուն քով։

Քերէյներու խանութիւնը շարունակուեցաւ մինչև Ժ.Ե. դարուն կէսերը։ Այս Թաթար խաները մինչև 1454 չկրցան ամբողջովին հնազանդեցնել Ղրիմի Բիւիչաքները, որոնք ձենովացիներու օգնութեամբ դիմադրեցին անոնց և չթուցանին որ անոնք տիրեն ամբողջ Ղրիմի։ Սակայն 1434ին Բիւիչաքները զօրացան և Հաճի Քէրէյ Խան (1448—1475) տիրեց հիւսիսային Ղրիմի։ Իր մահէն վերջ իր վեց գաւազները գահուն յաջորդութեան համար, իրարու դէմ կռու մղեցին և վեցերորդը՝ Մէնլիլի Քէրէյ՝ յաջորդեց իր հօրը, ձենովացիներու օգնութեամբ, 1448ին։

Բիւիչաքները, Հայտար Քէրէյն զրին խան, և Բիւիչաքներու իշխանութիւնը բաժնուեցաւ երեք խանութիւններու, որոնք էին Ղրիմ, Աժտէրխան և Ղազան։

Այս շրջանին, որ 1391էն 1468 կը տեւէ, մասնաւորապէս ձենովական տիրապետութեան ծիրէն դուրս ապրող Հայերը նեղութիւններու կ'ենթարկուին, ինչպէս նաև ձենովացիները՝ որոնց հողերը հետզհետէ կը սեղմուին և կը պզտիկանան։

Հայերը՝ ամէն կերպով զօրավիզ և նեցուկ կը հանդիսանան ձենովացիներուն։

Ասով հանդերձ՝ մեծ թիւով Հայեր, անապահով զգալով իրենք զիրենք՝ կը հեռանան Ղրիմէն։ Մէկ մասը կ'անցնի Պոլիսի ձենովական թաղը՝ Ղալաթիս և ուրիշներ, մասնաւորապէս այն Հայերը, որոնք ձենովացիներուն հաճելի ըլլալու համար, կաթողիկոսեան յարած էին՝ Ժ.Ե. դարու առաջին քառորդին իսկ, կը գաղթեն կաթողիկ երկիրներ և կաթողիկոսութիւնը կ'անհետանայ Ղրիմի մէջ (Հ. Գր. Վրդ. Գալէմբարեան, ՀԱ. 1911, 453)։

Այնպէս որ 1433ին, Ղրիմի Հայերը Հռոմի հետ որևէ կապ չունէին այլևս, (նոյն)։

Տիրող անապահովութիւնը պատճառ կ'ըլլայ որ հետզհետէ պակսի Հայերու թիւը, վասնզի 1468ին, Բիւիչաք-ձենովական յարաբերութիւնները թշուաճական երեւոյթ կ'առնեն. իրենց նախընտրած Մէնլիլի Քէրէյը, Բիւիչաքները կը հրաժարեցնեն և Հայտար Քէրէյը խան կ'ընեն։ Ասոր որդին կը փեսայա-

Նայ Շիրին Միրզայի, որ զայն խաբէութեամբ զինքը հովանաւորող ձենովա-
ցիներուն կը յանձնէ:

Ասկէ զայրացած՝ Հայտար Քէրէյն Խան կը դիմէ Ծաթհի Սուլթան Մու-
համմէտի օգնութեան:

Օսմանեան Սուլթանը կէզիկ Ահմէտ փաշա ծովակալը կը զրկէ Քէֆէ
1475ին: Թուրք ծովակալը կը պաշարէ քաղաքը և 20,000 ռսկի կ'առնէ ան-
կէ իրրեւ տուգանք և չորս ձենովացի իշխանաւորներ և Մէնկլին կը զրկէ Պոլիս:

Հայերը, որոնք Քէֆէն պաշտպանած էին մեծ եռանդով, իրենց կեանք-
քին համար ապահովութիւն ստանալէ ետք, քաղաքը յանձնեցին Թուրքերուն՝
1475ին: Թուրքերը իրենց երզումը դրժելով՝ ջարդեցին Հայերու մէկ կարեւոր
մասը և մեծ թիւով ալ Կ. Պոլիս փոխադրեցին:

Այս աղէտէն փրկուողներէն կարեւոր մաս մըն ալ անցաւ Լեհաստան:

Մէնկլի Քէրէյ յանձն առաւ որ Օսմանեան Սուլթանին հովանաւորութեան
ենթարկուի Ղրիմ և անոր հաւանութեամբ միայն գահակալին Ղրիմի խաները
եւ այս պայմանով դարձաւ Ղրիմ, ուր իր յաջորդներն ալ միեւնոյն պայման-
ներով իշխեցին մինչեւ ԺԸ. դարուն վերջերը, երբ արդէն անշքացած եւ մեծ
մասամբ ցրուած էր Հայ գաղութը:

Յիշուեցաւ որ Ղրիմի Հայ գաղթականները կամաց կամաց տարածուած
են նաև դէպի Հիւսիս-Արևմուտք, Տնիբերի հովիտը և անկէ ալ անդին:

Արդարև, ԺԱ. դարուն Հայերը թափանցած էին Կարմիր Ռուսիա, Լե-
հաստան, Թրանսիլվանիա, Հունգարիա և Խրուաթիա (տես. ՊՀԳ. Ա. 336-37)
քայց ամէնէն առաջ աշխարհագրական կարգով Բոտոլիա կամ Ուկրանիա,
մասնաւորապէս անոր գլխաւոր քաղաքը Քիւե հաստատուած են, վասնզի այս
քաղաքը մաս կը կաղմէր ԺԱ. դարուն Կարմիր Ռուսիոյ (արդի Կալինինոյ ա-
րևելեան մասը) որուն իշխանները իրենց տիրապետութիւնը տարածած էին
մինչև Սև Մովի եզերքները (ՊՀԳ. Ա. 338), ուր փոքրիկ Հայ գաղութներ
կային արդէն (նոյն), ինչպէս կը հաստատեն 967 թուականով արձանագրու-
թիւններ, որոնք գտնուած են Ա.քքերմանի (= Չէթաթէ-Ալպա) մէջ (Արազ Տա-
րեզիւք, 1933, էջ 162 Գրիգոր Կոլլաի (Gr. Gollay) Bisericlle Armeno de
prin Turile Romane. 1912. Bucaresti գործը էջ 3):

Ա.քքերման, առաջին հանգրուանն է Բոտոլիա և Լեհաստան գացող Հա-
յերուն, որոնք հոն եկած էին Փոքր Ասիայէն և Կ. Պոլիսէն և անոր դրացի
վայրերէն (Լ. Մ. Մելքիսէթ-Բէկով Աքքերմանի Հայերը: ԱՐԱՐԱՏ, 1911. 879):

Ինչպէս քանիցս յիշատակուեցաւ գիրքիս բազմաթիւ էջերուն մէջ, իրա-
րու յաջորդող աղէտներ — Սելջուկներու Հայաստան հասնելը և Բագրատուն-
եաց իշխանութիւնը ընկճելով՝ զայն իրենց տիրապետութեան ենթարկելը (1045)
Անիի գրաւումը Ալփախանի կողմէ (1065) և Մանազկերտի պարտութիւնը
(1071) — պատճառ եղան որ բազմաթիւ Հայեր հեռանան Հայաստանէն և

Վերթան ստուարացնելու նախապէս հաստատուած Հայկական գաղութները կամ
նոր գաղութներ հաստատելու: Այս արշաւանքին հետեանքով գտնուած են
Հայեր, որ Տերպենտի դուռնէն անցնելով առաջացած են մինչև Վոլկայի ստո-
րին աւազանը, Հարաւային Ռուսիոյ դաշտերը և Ղրիմ (Յ. Զաւրեան, նոյն, 79):

Նոյնպէս այդ տեղերը Հայեր երևցած են՝ Թրակիոյ և Պուլկարիոյ ճամ-
քով, վասնզի Բիւզանդիոնի կայսրերը կը շարունակէին Հայերը մղել դէպի
Հիւսիս, իրենց սահմանները պաշտպանելու համար Կեդրոնական Եւրոպայէն
Հարաւ խուժող բաբբարոսներու դէմ, որով Հայերը Հարաւէն կը մօտենա-
յին Հարաւ-Արևմտեան Ռուսիոյ և Ղրիմի: Անոնք այնտեղ այնքան բազմա-
ցած էին որ այդ վայրը կոչուիլ սկսաւ ինչպէս տեսանք՝ — Armenia Meritima
(= Մովսիսի Հայաստան):

Հարաւէն, Բիւզանդական երկիրներէն եկող այս Հայերը, գուցէ օրթո-
տոքսացած կամ Բաղքեղոնական էին:

Սելջուկ արշաւանքին յաջորդող Մոնկոլական արշաւանքները, որ ԺԲ.
դարուն սկսան, Հայաստանէն և Փոքր Ասիայէն դարձեալ մեծ թիւով Հայե-
րու հեռանալուն պատճառ եղան: Այս անգամ մեկնողներուն մէկ մասը անցաւ
Սև Մովէն և Փոքր Ասիոյ հանդիպակաց նոյն ծովին Հիւսիսային եզերքները
ապաստանեցաւ:

Այս գաղթականներուն համախմբման գլխաւոր կեդրոնները եղան Ա.ք-
քերման, Թէոդոսիա և Սուլտաղ (Լ. Մ. Մելքիսէթ-Բէկով. նոյն):

Այդ ծովեզերքները ունէին ներքնաշխարհ մը, ուր այդ ԺԱ. — ԺԳ. ե-
րեք դարերուն կը խմորուէին շարժումներ, և կը կազմակերպուէին տէրու-
թիւններ, որոնց հետ Հայերը աւելցութիւններ ունենալ սկսած էին, ինչպէս
բացատրուած է (ՊՀԳ. Ա. 335—7):

Աւելորդ է կարծեմ ըսել թէ Ռուս աղբը, ինչպէս շատ մը ազգեր, զանա-
զան ձևավոխութիւններէ անցած է մինչև որ այսօրուան դիմագիծը առած է:

Ա. դարուն Տնիբերի աւազանին մէջ հաստատուած են Սլաւներ, որոնք
ենթարկուած են Կոթերու և Հոներու գերիշխանութեան և կրած՝ Ռուս անու-
նով ճանչցուած Սքանտինաւեան ցեղախումբերու ազդեցութիւնը: Ասոնք Ա-
րևելեան Եւրոպայի անձայրածիր տափաստանները ձեղքող գետերէն և առևտը-
րական ճամբաներէն օգտուած և իրենց ազդեցութիւնը տարածած են: Սքան-
տինաւեան ծագումով այս ցեղերու պետերէն մէկն էր Բուրլք (տես. վերը
348) որ իշխանութիւն մը հաստատած էր: Անոր ազգականներէն Օլէկ
(կամ Հէլկի) իշխանութիւնը ձեռք առնելէ յետոյ տիրած էր Սմոլէնսքի և
Քիւելի ու արշաւած՝ նոյնիսկ դէպի Կ. Պոլիս և ինքզինքը պարտադրած էր
Բիւզանդական կայսրութեան և զայն ստիպած էր նկատի առնել իր ուժը մա-
նաւանդ որ յաջողած էր Սլաւ ցեղախումբերը իրեն ենթարկել: Օլէկի յաջոր-
դը՝ Իկոր (912—945) «Մեծ Իշխան» տիտղոսը կ'առնէ և երկու անգամ Բիւ-
զանդիոնի դէմ պատերազմելէ ետք՝ Սլաւ ցեղախումբի մը դէմ մղած կռիւի
մը մէջ կ'սպաննուի:

Իր կլինը՝ Օլկա, կը յաջողի դէթ փրկել Քիւելը իր շրջականերով:

Սքանտինաւեան Ռուսերը հետզհետէ կը ձուլուին Սլաւներու հետ և զօ-
քանալով կը դիմեն դէպի Սև ծով:

Օլկա, որ ինչպէս իր ամուսինին սպաննութենէն ետք փրկած էր անոր իշխանութիւնը, երկրորդ անգամ փրկեց տէրութիւնը իր որդւոյն սպաննութենէն վերջ: Սե ծով հասնելէն ետք անխուսափելի էր որ Ռուսերը յարաբերութեան պիտի մտնէին Բիւզանդիոնի հետ. որուն կղերը այդ հեթանոսներուն մէջ քրիստոնէութիւն տարածել կը փորձէր և յաջողութիւններ ձեռք կը բերէր: Օլկա իշխանուհին ինչպէս կը յիշուի (ՊՀԳ. Ա. 332) 955ին Պոլիս կ'երթայ և կը մկրտուի: Իսկ Նովկորոտի Վլատիմիր իշխանը (972—1015) որ Քիւեհաստատուած էր, այս ուղղութեամբ մեծ քայլ մը կ'աւնէ ամուսնանալով Բիւզանդիոնի Վասիլ Ա. Հայ կայսեր քրոջ հայածին Աննայի(1) հետ (988): Այս առթիւ Կ. Պոսոյ Օրթոտոք Տիեզերական Պատրիարքը, արտօնութիւն տալու համար պայման կը դնէր որ Վլատիմիր ընդունէր քրիստոնէութիւնը և մկրտուէր: Վլատիմիր համակերպած և Քերսոնի մէջ մկրտուած էր: Ասիկա պատճառ եղաւ որ Բիւզանդական պալատական բարքերը ներմուծուէին Ռուս այս իշխանին արքունիքը, որ կը փայլէր այն ատեն:

Կ. Պոլսոյ և Քիւեհաստատութիւններուն անմիջական մէկ հետեանքնալ այն եղաւ որ Յոյն վաճառականներ հաստատուեցան Սե ծովի Հիւսիսային եզերքը, նաև Քիւե և Կ. Պոլսոյ հետ առեւտրական յարաբերութիւններ մշակեցին ու նպաստեցն երկիրին զարգացման:

Անհաւանական չէ որ նոյն շրջանին Հայ վաճառականներ ալ Յոյներու հետեւած ըլլան, զիմեով այդ կողմերը, ինչպէս նաև Հայ Պաշտպաններ փորձած ըլլան՝ իրենց կարգին՝ իրենց աղանդը տարածել այդ կողմերը (տես. ՊՀԳ. Ա. 337):

Օլկա քրիստոնէութեան տարածումը քաջալերած է իր երկիրին մէջ. իսկ Վլատիմիրի մկրտութենէն յետոյ, երկիրին քրիստոնէացումը կատարուած իրողութիւն մը կը դառնար: Ասկէ քաջալերուած Յոյներ և Հայեր կը փութան հաստատուիլ անոր իշխանութեան հողերուն վրայ:

Այսպէս, յարաբերութիւնները սերտացան և զարգացան Սե ծովի Ասիական և Եւրոպական եզերքներուն վրայ հաստատուած նաւահանգիստներուն միջև և Հայերը աւելի բազմացան Եւրոպական մասին մէջ:

Հայ վաճառականները չեն գոհացած միայն ծովեզերքը հաստատուելով, այլև զէպի ներքնաշխարհն ալ թափանցած են, ինչպէս կը հաստատեն քանդակուած յիշատակարաններ և գրաւոր վաւերագրիներ (Քուչներեան, Պատմ. Գաղթ. Խրիմու Հայոց, 82 և Ո. Յովհաննիսեան, ՀԱ. 1895, 204: և ՊՀԳ. Ա. 338):

Հայերը մասնաւորապէս Սե ծովու եզերքը և անոր կռնակը գտնուող ներքնաշխարհին քրիստոնեայ տիրապետութեան տակ գտնուած մասերը աւելի ազատորէն յաճախել սկսան՝ երբ Մեծն Վլատիմիր Կ. Պոլսոյ հետ գրտեցաւ և Բիւզանդական կայսրութեան դէմ կուռեցաւ՝ թրակիոյ ճամբով Պոլսոյ վրայ արշաւանք մը կատարելով:

(1) Աննա՝ Ռոմանոս Բ. Հայ կայսեր աղջիկը և Կոստանդին Ծիրանածին կայսեր քուսուհին էր (տես. ՊՀԳ. Ա. 343):

Ռուսները, Բիւզանդիոնի դէմ դէնք վերցնելով, չանգոսնեցին սակայն բիւզանդական մշակոյթը և քրիստոնեայ կրօնքը, որոնք Ռուս ազգը կերտեցին՝ դիւրացնելով Սքանտինաւ Ռուսներու և բնակակից Սլաւ ցեղախումբերու միաձուլումը:

Մշակութային կապը որ մը պիտի առաջնորդէր նաև Ռուս ազգին քաղաքական միութեան, ինչ որ տակաւին իրագործուած չէր այդ շրջանին, վասնզի իրարմէ անկախ և իրարու մրցակից բազմաթիւ իշխանութիւններ կազմուած էին Ուրալ լեռներէն արեւմուտք, մինչև Պալթիկ ծով: Անոնք շարունակ իրարու հետ կը կռուէին և զօրաւոր ձեռք մը գանոնք չէր կրցած միացնել, թէև ձեռներէց իշխաններ փորձեր ըրած էին, ինչպէս Վլատիմիր իշխանը (975—1015), որ Քիւե հաստատուելէն ետք Լեհերը և Սլաւները իրեն հնազանդեցուց: Եարոսլաւ, իր յաջորդը, որուն «Ռմաստուն» տիտղոսը տըրուած էր, երկիրը աւելի ընդարձակեց:

Այս շրջանին Ռուս գաղութներ հաստատուեցան նաև Պալթիկի և Վոլկայի ափերուն վրայ և Ռուս ազգը տարածուիլ սկսաւ դէպի հիւսիս և արեւելք: Այս փիւեան իշխանութեան վերջին ուժեղ վեհապետը եղաւ Եարոսլաւի թոռը՝ Վլատիմիր Մոնոմախ (1113—1125) որմէ ետք այս իշխանութիւնը բաժան բաժան եղաւ և կազմալուծուեցաւ:

Քիւեի իշխանութիւնը երբ Լեհաստանէն մինչև Սե ծով տարածուեցաւ, արդէն իր սահմաններուն մէջ բաւական թիւով Հայեր ունէր, վասնզի ինչպէս տեսնուեցաւ, 1009 թուականին Ռուս ցեղապետներ, Հայեր հրաւիրած էին Քիւե, Լեհաստանի խրոխտ Բորիսլաւ թագաւորին դէմ, որ իրենց երկիրը ոտնակոխ կ'ընէր (Ն. Քարամզին և Հ. Ք. Քուչներեան, Պատմ. Գաղթ. Խրիմու Հայոց, 187):

Այս Հայ գաղթականներու առաջին խումբերը, որոնք Սե ծովի հիւսիսային եզերքները և Քիւե հաստատուած էին, սովորաբար Բիւզանդիոնի ճամբով հասած էին այդ կողմերը, զի կովկասի լեռներէն անդին միշտ պէտք է ըսել թէ Հայերուն համար խաւարակուուն աշխարհ մըն էր, որուն միայն մէկ մասը՝ Կասպից Մովուն Հիւսիսային եզերքը և Վոլկայի ափերը ծանօթ էին սակաւաթիւ Հայերու: Նշանակելի է որ այս Հայերը բնաւ յարաբերութիւններ չեն ունեցած Ղրիմի, Հարաւային Ռուսիոյ, Լեհաստանի և Մոլտավիոյ գաղթականներուն հետ, որոնք խիստ մեծ հաւանականութեամբ Բիւզանդիոնի ճամբով կը ցրուէին այդ կողմերը:

Ըստ հայ և օտար պատմագիրներու՝ 1062ին, Կարմիր Ռուսիոյ Թէոտոր կամ Ֆէոտոր իշխանը (1) (Դեմետրի որդի = Տիմթրիւիչ), Հայերու դիմած էր (ՊՀԳ. Ա. 388) Բոլովյիններու (2) (Polowzer, որ են Rumanu = Româ-

(1) Տեմետր Ծան (Demeter Dan), Ռուբէն Բահանց իր «Արևելեան Հայքի Պատմութիւն» գործին մէջ՝ այս հրաւեր Անիի Հայոց ուղղող կը ներկայացնէ Ռուսիոյ Իգալաւ (Izaslaw) իշխանը (ՀԱ. 1891, 18):

(2) Քուսնեան (118) «ընդդէմ Փոլսկի» իշխանաց կ'ըսէ, Յ. Զարեան, (Հայրենիք ք. 5, էջ 76.) «Թաքարներու դէմ» գրած է, ինչ որ սխալ է, վասնզի 1062ին Թաքարներու ցարկին Զա հեռու էին Քիւեէն և այդ կողմեր չէին հասած:

nen) դէմ կռուելու համար և ըստ Տեմեդր Տանի՝ Անիէն եկող այդ 20,000 Հայերը — որոնք ամուր թիկունք եղած էին — իրենց հայրենիքը չեն դարձած, այլ հաստատուած են ի Բիւե (ՀԱ. 1891, 18)՝ Թէոտոր իշխանի տրտօնութեամբ, վասնզի առաջուց պայման դրած էին երեք տարի ծառայելէ ետք՝ անոր երկիրին մէջ իրենց ուզած տեղը բնակելու:

Այս 20,000 Հայ զինուորները կ'ըսուի թէ՛ իրենց վրայ իբրև խորհրդանշան կը կրէին խաչ ու այս պատճառով կը կոչուէին «Կլիթակ» (Խաչակիր) (1):

Յ. Զաւրեան, այս պատմութիւնը սոսկ աւանդութիւն մը կը նկատէ և ոչ ստոյգ իրողութիւն, ինչպէս ոմանք կարծած են 1062ի կեղծ հրովարտակին վրայ հիմնուելով, վասնզի Անին՝ 1065ին միայն գրաւուած էր Ալիսալանէն և անկէ առաջ անոնք այսքան ստուար թիւով բանակ կազմած՝ չէին կրնար Բիւե գացած ըլլալ, և ուրկէ՞ անցնելով:

Անդրագոյն թուականի մը, այսինքն 1330/31ին պատահած իրադարձութեան մը հետ շփոթուած է արդեօք այդ գաղթը:

Ասով հանդերձ, կրնայ ըլլալ որ Թէոտոր կամ Իղասլաւ իշխանները, քաջալերելու համար Հայոց գաղթը դէպի իրենց երկիրը, մասնաւոր տրտօնութիւններ տուած ըլլայ անոնց (Վ. Բալաշեան, Հայ եւ Ռուս ժողովուրդների Գաւառ Բարեկամութեան Պատմութիւնից, ԱՅՍՕՐ օրաթերթ, Թ. 536, Գուշներեան, նոյն, 188 և Շ. Յարութիւնեան (2), «Ուկրաինական եւ Հայ ժողովուրդների Գաւառ Բարեկամութիւնը», Ս. Հայաստան, 6 Մայիս 1954):

1062ին, Թէոտոր իշխանին տուած հրովարտակը, որուն հայ և օտար պատմագիրներ հաւատացած են (ՊՀԳ. Ա. 338), կասկածելի է, ինչպէս իրաւամբ դիտել կու տայ Յ. Զաւրեան, (Հայրենիք ամսաթերթ, է. տարի, Թ. 5, 76), վասնզի Զախարիասելիչ եպիսկոպոսը, որ վերջին տեսնողը եղած է այժմ կորսուած այդ հրովարտակին, կը հաւատէ թէ անոր ուսերէն բնագիրին մէջ թուական չկար, իսկ լատիներէն թարգմանութեան մէջ նշանակուած 1062 թուականը, իր կարծիքով, թարգմանութեան թուականն է, հայկական տոմարով, այսինքն 1062 + 551 = 1613 (3):

Յ. Զաւրեան, աւելի առաջ երթալով՝ բոլորովին կասկածելի կը դարձնէ հրովարտակին գոյութիւնը, յայտնելով թէ ոչ Թէոտոր կամ Ֆէոտոր Դիմի դրբելիչ անունով Ռուս իշխան գոյութիւն ունեցած է և ոչ ալ հրովարտակին շնորհները հաստատուած են այժմ (Հայրենիք, նոյն, 76):

Այս հրովարտակը, որ 1641ին հաստատուած է նաև Լեհ Վլադիսլաւ Դ. Թագաւորէն, կրնայ կեղծուած ըլլալ, բայց կասկածելի չէ բնաւ ԺԱ. դարու կէսերուն, Հայերու ներկայութիւնը Կալիցիայէն մինչեւ Սեւ Մով տարածուած

Կարմիր Ռուսիոյ սահմաններուն մէջ, եթէ տարակուսելի է Թ. և Ժ. դարերէն, Հայերու հաստատութիւնը այնտեղ:

Վաւերագրեալ իրողութիւն մըն է որ այդ դարուն՝ մէկ կողմէն Հունգարիայէն և Պալքաններէն և միւս կողմէն՝ Սև ծովի Հարաւային եզերքներէն, ծովի ճամբով Տաւրիա (=Ղրիմ), Բոտոլիա, Ուկրաինա, Լեհաստան տարածուած և հաստատուած էին Հայերը (ՊՀԳ. Ա. 339):

Այդ ԺԱ. դարուն Հայերը որպէս վաճառականներ աւելի շատ կ'այցելէին Ռուս իշխաններու երկիրները, յատկապէս Բիւե, որուն համարը արդէն տարածուած էր Արեւելքի և Արեւմուտքի մէջ: Այդ ժամանակ Հայաստանէն հեռուոր Ռուսական երկիրներ կ'արտածուէին զլիսաւորապէս մետաքսայ գործուածքներ և այլազան գորգեր: Արաբ ուղևոր Իպն Գոտուն (Ժ. դար.) այցելած է Սլաւոն իշխաններէն մէկուն, որուն վրանը իր հաւաստումովը «ես մեծ եր, կրնար պարուցակել հազար հոգի եւ յասակը ծածկած եր առաւելապէս Հայկական գորգերով» (Վ. Բալաշեան, նոյն, Այսօր, օրաթերթ, Թ. 536):

Խիստ հաւանական է որ Բիւեան Ռուսիա հաստատուող Հայերուն մէջ թէ՛ զինուորականներ և թէ՛ վաճառականներ կային և այս երկու դասակարգերը խառն կը բնակէին:

Այս նկատողութիւնները մասամբ կ'որոշեն նաև այդ գաղթականներուն նախնական բնակավայրը: ԺԱ. դարու առաջին կէսին մէջ տակաւին Հայկական Թագաւորութիւնները իրենց անկախութիւնը կը պահէին: Հաւանական չէ ենթադրել թէ Բագրատունեաց զինուորական ուժերը ցրուած և Բիւե գացած ըլլան այնպիսի ատեն մը, երբ Հայրենիքը ամէնէն աւելի պէտք ունէր իր մարտական ուժերուն:

Հետեւաբար, աւելի կը միտիմ ենթադրելու թէ Բիւզանդեան կայսրութեան բանակներուն մէջ, ինչպէս նաև Պուլկարներու երկիրին մէջ ծառայող զինուորականներ անցած են Դանուբը և հաստատուած Տնիբերի եզերքները: Ռուսերը իրենց Բիւզանդիոնի հետ ունեցած յարաբերութիւններուն շնորհիւ ծանօթ Հայ զօրքերուն առաւելութիւններուն, օգտուիլ ուզած պիտի ըլլան այդ տեղափոխութենէն և հրաւիրած Հայերը իրենց բանակին մէջ ծառայելու:

Այս գաղութը բնաւ չէր կրնար ստուարանալ՝ եթէ նոր գաղթողներ չերթային այդ տեղերը:

Ալիսալանի արշաւանքներուն պատճառով Հայաստանէն հեռացող գաղթականները, մասնաւորապէս 1065ին Անիի գրաւումէն ետքը, աստ անդ խոյս տուողները՝ դէպի Արեւմուտք Բիւզանդական կայսրութեան երկիրները ապաստանած են, վասնզի տակաւին Հայերը տխմարօրէն Բիւզանդիոնէն կը յուսային իրենց փրկութիւնը:

Հետեւաբար, անոնք գունդ առ գունդ անցած են Բիւզանդական երկիրներ, ուր իրենց հտէն շուտով հասան Սելջուկ հրոսակները և տէր դարձան Փոքր Ասիոյ մեծ մասին:

Սելջուկները հոն հիմնեցին անջատ պետութիւն մը՝ Իկոնիոյ Սուլթանութիւնը (1080—1309), որ իր կարգին Մոնկոլ արշաւանքներուն բոլոր խստութեանց ենթարկուեցաւ և ոտնակոխ եղաւ:

(1) Ռուսիոյ մէջ հաստատուած առաջին գաղթականներու սերունդները 1340ին Ռուս եւ Լեհ թագաւորութեան միացալէն ետ, Լեհաստանի մէջ ալ ինքզինքնին կլիթակ կը կոչէին՝ ըստ Զաւրեանի, (Հայրենիք ամսաթերթ, նոյն 76—77) եւ վերէն կը նային եղեր այն Հայերուն վրայ, որոնք հեռագային ամէն կողմէն գաղթեցին Լեհաստան (նոյն):

(2) Շ. Յարութիւնեան, Թէոտորի անունը չէ տուած, այլ Քիւնի իբիսանը ըսելով անցած է:

(3) Սերգէ Կլինկա (Serge Glinka) Ռուս պատմագիրը կը գրէ թէ Թէոտորի հրովարտակը եղծուած էր եւ միայն թարգմանութիւնները մնացած էին:

Հայերը, որոնք ի սկզբան հոն հանգիստ գտած ըլլալ կը կարծէին, երկիրին վրդովուած կացութենէն ազատելու համար զանազան քրիստոնեայ երկիրներ ապաստանեցան: Անոնցմէ մեծ մասը անցաւ Պալքանեան թերակղզին, Մուտավիա և Ղրիմ, ինչպէս նաև Վերետիկի, Ճենովայի և Բիզայի տիրապետութեան տակ գտնուող Արևելքի (Levant) կալուածները, որոնք Հայերով լեցուեցան ԺԲ. և ԺԴ. դարերուն, ինչպէս կ'երևի վաւերական յիշատակարաններէ: Ասոնցմէ, մաս մըն ալ իբրև առևտրական կամ իբրև վարձական զինուոր պէտք է անցած ըլլայ Սև ծովը, հաստատուելու համար սնորհիւստային եզերքները և անոր կռնակը տարածուող քրիստոնեայ Ռուսերու իշխանութեան տակ գտնուող հողերուն վրայ:

Կը թուի թէ Բիււեան Ռուսիա գացող Հայ վաճառականներու և զինուորներու ընկերացած են նաև բժիշկներ, նկարիչներ, զիտուններ, արհեստաւորներ, կրօնական քարոզիչներ և այլն: Շատ մը նշաններ կան, որ Հայերը Հարաւ-Արևմտեան Ռուսիոյ ցամաքամասին մէջ ամէնէն առաջ Բիււ և իր շրջակայքը հաստատուած են (Հայրենիք, 60յն 82) և ԺԱ. դարու կէսերուն հոն ունէին նշանակելի գաղութ մը, որ կարճ կեանք մը ունեցած է և ապա կորած:

Եթէ ԺԱ. դարուն Բիււի մէջ՝ իրենց դաւանութեան ամուր փարած բաւական թիւով Հայեր գոյութիւն ունեցած չըլլային, այդ դարուն ապրող Երանելի Թէոդոսիոս Պեչորացիի վարքին մէջ յիշատակագրուած պիտի չըլլային անոր ունեցած դաւանարանական վէճերը Բիււի Հայերուն հետ:

Նոյնպէս նշանակելի է որ Բիււ Պեչորայի վանքին Հարանց վարքին(1) մէջ (Հայրենիք, 60յն, 78) տեղեկութիւններ կան Հայ բողոքականութիւնի մը վրայ, որ կ'ապրէր ԺԲ. դարուն Բիււի մէջ՝ նշանաւոր Վլատիմիր Բ. Մոնոմախ (1113—1126) իշխանի ժամանակ և պալատական բժիշկ էր: Ան բժշկական էր նոյնինքն իշխանը և փորձած էր բժշկական օգնութիւն ընծայել Երանելի Ազապետին:

Միևնոյն ատեն յիշատակելի է, որ այդ Հայերէն առաջ ոչ ոք այգպիսի հմտութիւն ցոյց տուած էր բժշկական գործին մէջ (Յ. Զաւրեան, 60յն 78):

Ինչպէս կը տեսնուի, առաջին զինուորական գաղթականներուն յաջորդած են — Բագրատունեաց կործանումէն ետք, որ կատարուած իրողութիւն մըն էր ԺԱ. դարուն վերջերը — ուրիշ բազմաթիւ գաղթականներ. վասնզի Հայերու թիւը բազմացած էր այդ կողմերը հազիւ կէս դար ետքը՝ յաջորդ դարուն մէջ:

Այնպէս որ՝ ԺԲ. դարուն սկիզբները Հայերը բաւական նշանակելի թիւ ունէին Բիււի մէջ: Անոնք ունէին քարաշէն եկեղեցի մը, որ կառուցուած էր Վլատիմիր Բ. Մոնոմախ իշխանին (1113—1126) ատեն, ինչպէս կը վկայէ «Քարամզին» իր «Ռուսական պետութեան պատմութիւնը» գործին մէջ (հմտ.

(1) Յ. Զաւրեան Հարանց վանքի քանդակագրութեան մասին, Բալաշեան Վանքի Ծարեգուրիւն, ինչ որ ցաւ պարզ է համաձայնեցնել: Վանքի վանահայրերուն կենսագրութիւնները, վանքի Ծարեգուրիւն էին անուր:

Ալիշան, Սիսական, 464): Եկեղեցիի մը գոյութիւնը համայնքի մը կազմութեան առաջին հիմնաքարն էր:

Ռուս նշանաւոր պատմաբան, Ակադեմիկոս Բ. Գրեկով, իր «Բիււեան Ռուսիա» աշխատութեան մէջ, կու տայ շարք մը տեղեկութիւններ Հայ-Ռուսական հնօրեայ յարաբերութիւններուն մասին և կը նշէ թէ հայկական ճարտարապետութիւնը և կառուցողական արուեստը իր ազդեցութիւնը ունեցած է Ռոստով-Սուզդալեան իշխանութեան մէջ շինուած Ռուս վանքերուն վրայ (Քալաշեան, 60յն):

Նոյնպէս յիշատակելի են գոյութիւնը յայտնի մշակութային կապերուն, որոնք սկիզբ առին ԺԱ. և ԺԲ. դարերուն Ռուսիոյ Հայ գաղթականներուն և Հայաստանի մերձ վայրերու, ինչպէս Կիրիլիոյ մէջ ապրող Հայերուն միջև:

Հայկական Յայտմաւուրքի մը մէջ, որ հաւանօրէն կազմուած էր Կիրիլիոյ մէջ, տրուած է Ռուս սուրբերէն Պորիսի և Գլէրի վարքերը, որոնց մէջ պահուած էին անձերու և տեղանուններու ռուսականները, անշուշտ աղաւաղուած (հմտ. վ. Քալաշեան, 60յն):

Այս Յայտմաւուրքը 1172ին Դաւիթի և Ռոմանոսի վկայարանութիւնները պատմելէ ետք, կը խօսի անոնց հրաշագործութեան վրայ, «որոց բազում ի վերում աշխարհէ սեսողք եղեալ պատմեն մեզ» կ'ըսէ (Պատմութիւն Մբոց Դաւթի եւ Ռոմանոսի տես Գիւրգ որ կոչի Յայտմաւուրք տպ. Կ. Պոլիս, 1730 էջ 2289. (=646) հմտ. Ալիշան Սիսական 464):

Ասկէ կը հասկցուի թէ Հայեր Ռուսիոյ մէջ կ'ապրէին կամ առաւելապէս կ'երթեկէին այդ կողմերը:

Այդ տողերը հաւաստիք մըն են նաև որ ԺԲ.—ԺԳ. դարերուն Հայ և Ռուս եկեղեցիներու միջև յարաբերութիւններ կային և մատենագրական որոշ երկերու թարգմանութիւնները կը կատարուէին հայերէնէ ռուսերէն և փոխադարձաբար, ինչպէս Գրիգոր Պարթեւի վարքը:

Ըստ վ. Քալաշեանի՝ զիտելի է որ այդ յարաբերութիւնները կը հաստատուէին ճիշդ այն ժամանակ, երբ Ռուսական եկեղեցին Բիւզանդական ոտընձգութիւններու դէմ, իսկ Հայ եկեղեցին կենաց և մահու պայքար կը մղէր կաթոլիկութեան դէմ:

Գրիգոր Տուտեորգին ԺԱ. դարու վերջերուն, Գրիգոր Տղայ կաթողիկոսին (1173—1193) ուղղած նամակներէն մէկուն մէջ, անոր ուշադրութեան կը յանձնէ Բրիտանիոյ պատուար մեծափառ Ռուս եկեղեցին, (վ. Քալաշեան):

Ուրեմն Ժ.—ԺԳ. դարուն, Հայ և Ռուս ժողովուրդներուն միջև տնտեսական և մշակութային շփումներ կային, թէև անձուկ և պատահական:

Դժբախտաբար Ռուս Բիււեան փոքրիկ իշխանութիւնը, որ Վլատիմիր Ա.ի (972—1015) շրջանին ընդարձակ երկիր մը եղած էր, Պալթիկէն մինչև Սև Մուր տարածուելով, ներքին պառակտումներով ջլատուած էր, ուստի Թաթար արշաւանքին դէմ տկար հանդիսացաւ և նուաճուեցաւ (Պրոֆ վ. Տոտմեանց, Հայոց դերը Համաշխարհային Մեակոյթի մեջ), և Հայ գաղութը ստիպուեցաւ աւելի ներս՝ Կալիցիա ապաստանիլ, ազատ մնալու համար մոնկոլական ճնշումէն:

Հայերու գէպի Կալիցիա և Լեհաստան, գէպի Պալիկ ծով տարածումին և Քիեւի Հայ գաղութին անչքացման պատճառը Չինկիլեան արչուանքն էր, որ ինչպէս աշխարհի ուրիշ մասերուն՝ նոյնպէս և Վոլկայի Արեւմտեան կողմը տարածուած ընդարձակ տարածութեամբ երկիրներուն ճակատագիրին վրայ մեծ ազդեցութիւն մը ունեցու, ինչպէս տեսնուեցաւ (վերը 96—97, 117, 163—4) Ոսկէ Հորդայի կայսրութեան կազմութեամբ:

Մոնկոլները առաջին անգամ Ռուսիա կը մտնեն 1224ին և կը հասնին Վոլկայի եզերքները:

Ռուսերը զանոնք կը կասեցնեն Kalka գետին եզերքը:

1236ին երկրորդ անգամ կ'արշաւեն անոնք և յաջորդաբար կ'ընկճեն Սուտուլի, Վրատիմիրի, Մոսկուայի, Pérraslaw-ի, Ceznickrowի և Քիեւի գլխաւոր իշխանապետութիւնները, գրաւելով գրեթէ ամբողջ ռուս ցեղերու ընակած շրջանը՝ բացի Նովկորոտի ճախճախուտքէն: Մոնկոլները 1238ին կը յաղթեն Վլատիմիրի իշխանին և կ'սպաննան Նովկորոտի, զոր կը յաջողին աւերել: 1241ին Թաթարները առաջին անգամ ճեղքելով Կարմիր Ռուսիան, կ'ընկճեն Sandomieszի և Գրագովիայի Պալատինեան իշխանութիւնները և կը հասնին Լեհաստան: Լեհ ասպետները՝ Սիլեզիոյ Հանրի Բ. «Բարեպաշտ» իշխանի հրամանատարութեամբ, կը կասեցնեն բարբարոսները Lignicaի մէջ, ուր և կ'սպանուի իշխանը: Բայց Թաթարները յոգնած էին ու չկրցան աւելի տաջանալով Գերմանիա մտնել և Մորաւիայէն և Հունգարիայէն ետ դարձան իրենց մեկնակէտը: Չինկիլ Խանի բանակները տեղաւորուեցան Տոնի և Վոլկայի վրայ՝ տմէն կողմ աւեր սփռելով և, ինչպէս տեսնուեցաւ, իրենց տիրապետութիւնը ամրապնդեցին այս ընդարձակ տարածութիւններուն վրայ՝ Սաբայ մայրաքաղաքով Ոսկի Հորդայի կայսրութիւնը հիմնելով ու հարկատու դարձնելով բոլոր մերձակայ նահանգները:

1243ին Մոսկուայի և 1252ին Հայիցի և Վլատիմիրի իշխաններն ալ Թաթարներու հպատակեցան:

1258ին Թաթարները յարձակում կը գործեն Լեհաստանի վրայ, երբ Լէնպէրկի տեղը դղեակ մը գոյութիւն ունէր, որուն շինութիւնը (1250) կը վերագրուի Ռուս Լէօն (Lew) Հարիցներու իշխանին, որուն անունով ալ կոչուած էր դղեակը, որ յետոյ կորիզը պիտի ըլլար Լէօփու = Լվով = Լէնպէրկ քաղաքին:

1280ին Թաթարները Գ. փորձ մըն ալ ըրին Լեհաստանը գրաւելու, սակայն չյաջողեցան:

Շուրջ 1350ին Լիթուանացիները արշաւեցին և աւերեցին Լվովը, որ ԺԴ դարուն կէսին, վերաշինուեցաւ Մեծն Գաղիմիրէն:

Անոնք տիրած էին Սև և Կասպից ծովերու եզերքներուն, բայց պահած

էին Ռուս իշխանութեան ինքնաւարութիւնը՝ քաղաքներուն մէջ զինուորներ գետեղելով, որպէսզի կարենան կանոնաւորապէս տուրք գանձել:

1295ին կը հիմնուի Մոսկուայի իշխանութիւնը Ալեքսանտր Նէվսկիի որդի Դանիէլ Ռոմանովիչ իշխանին կողմէ և շատ չանցած այդ իշխանութիւնը կարեւոր դիրք կը գրաւէ ու ԺԴ դարուն կը միանայ Քիւեւեան իշխանութեան:

Մոսկուայի իշխանութեան հիմնարկութիւնէն քիչ յետոյ, առաջին անգամ Ռուսիայի արեւմտեան նահանգները կը փորձեն թօթափել Մոնկոլ լուծը, Դանիէլ Ռոմանովիչ իշխանը ինքը նոյն նպատակով արեւմուտքէն օժանդակութիւն կը խնդրէ: Իննովկէնտ Գ. Պապը զայն թագաւոր կը հռչակէ, բայց դրական օգնութիւն չի կրնար հասցնել: Դանիէլ կ'ստիպուի կոլու մղել Թաթարներուն դէմ: Իր զաւակը՝ Լէօն Դանիէլովիչ, հիմնադիրը Լվովի (= Լէնպէրկ), շարունակեց պայքարը, բայց ընկճուեցաւ և իր երկիրը ամբողջութեամբ գրաւուեցաւ Մոնկոլներէն:

ԺԴ դարուն Նիէմէնի հովիտին մէջ նոր ուժ մը սկսաւ ծնունդ առնել: Ատիկա էր Լիթուանիան, որուն մեծ իշխանին՝ Կէտիմնասի (1315—1340) ենթարկուեցան Սպիտակ Ռուսիոյ և Ռուսիայի իշխանները և պոյարները: Կէտիմնասի իշխանութիւնը հետզհետէ դարձաւ պատկառելի: Անոր որդին Օլկիրա, աւելի տարածեց երկիրին սահմանները գէպի Արեւելք: Լիթուանիա եղաւ բարեկարգ երկիր մը, որ յարգեց իր Ռուս հպատակներուն սովորութիւնները, հաստատութիւնները և կրօնքը:

Մեծն Գաղիմիր (1340—1349) Լեհաստանի թագաւորը, Կալիցիան և արեւմտեան Բոտոլիան իրրեւ ժառանգութիւն ձեռք ձգած էր, երբ անդին Վլատիմիրի մեծ իշխան Իվան Ա. 1340ին Մոսկուա գիւղը բաւական մեծցած ըլլալով, զայն իր նոր պետութեան կեդրոն կը դարձնէր և կը կոչուէր «Մոսկուայի մեծ իշխան»: Իսկ Լիթուանիոյ մեծ իշխաններէն Լատիսլաուս Եակէլլոն (Ladislas Yayellon) կամ Վլատիսլաւ Ե. (1386—1434), որ 1377ին ժառանգած էր Լիթուանիոյ իշխանութիւնը, Լեհաստանի Հետուիկ (Hedwige) իշխանուհիին (1) հետ ամուսնանալու համար կաթոլիկութեան յարեցաւ և 1386ին ստացաւ նաև Լեհաստանի թագաւորութիւնը (2): Ան Pacta Conventaներով միացուց Լիթուանիան և Լեհաստանը և կերտեց Լեհաստանի միութիւնը:

Բայց Եակէլլոն իշխանութիւնը թողուց իր գարմիկին՝ Վիթուտի, որ 1399ին Մոնկոլներէն պարտուելով հանդերձ, ամբողջ Սպիտակ Ռուսիան և Ռուսիէնիան կը յաջողէր իր գահուն ներքեւ պահել:

1410 Յուլիս 15ին, Կրիւնվալտի մէջ, Գերման ասպետներու պարտութեան մէջ կարեւոր դեր կը կատարեն Ռուս բանակները, ինչ որ Մոսկուայի իշխանութեան դիրքը շատ կը զօրացնէ. այնպէս որ դրացի նահանգները հետըզհետէ կ'ենթարկուին Մոսկուայի, որուն Մեծն Իվան Գ. (1469—1505) իշխանը կը գրաւէր ընդարձակ տարածութիւններ, ինչպէս Թվէր, Վիաթքա, Նովկորոտ, Ռոստով և Եարոսլաւ ու իր յաղթական գնացքը կը շարունակէր մինչև Պալիկ՝ Լիթուանիա, զոր կը յաջողէր Մոնկոլ լուծէն ազատել:

(1) Ասիկա Հուսթարթոյ Լուի թագաւորից աղջիկն էր:
(2) Վլատիսլաւ Ե.ի, 1420ից եւ 1420ից երկու անգամ ընծայուած էր նաեւ Պոնտիոյ քաղք, բայց ան խղճահարութեամբ չէր ընդունած:

(1) Այս գեթը Ազախու ծովը կը թափի:

Մեծն Իվան, դարձաւ «Մեծ Իշխան համայն Ռուսիոյ» և հիմը դրաւ Ռուս մեծ կայսրութեան, որ նոր ժամանակներու աշխարհի պատմութեան մեծ դերակատարներէն մէկը պիտի հանդիսանար: Բայց այս իրադարձութեանց ընթացքին, երբ Քիւեւեան իշխանութիւնը կ'անհետանար, Տնիսերի և Տնիսութեան հովիտներուն մէջ ապրող Հայերը կ'անշքանալին և թերևս նոյնիսկ անհետացած ենթադրուելու չափ կը պակսէին, ետքը վերստին հոն բազմանալու համար Ռուսական տիրապետութեան այդ կողմերը զօրանալէն և Մոնկոլները վանելէ վերջ:

Guillbert de Lannoy, Գրանսակոն դեսպանը (1399—1450), իր յիշատակներուն մէջ (Գ. հտ. 438) կը գրէ. «Մանկասարսի կամ Բերդոտոգի (Աքքերմանի հին անունները) մէջ կ'ապրէին ձենովացիք, Վալախներ և ՀԱՅԵՐ» և 1421ին Աքքերմանի մէջ կար Հայ եկեղեցի մը, ինչ որ կը հաստատէ թէ Հայերը հին ատենէն ի վեր հոն կը բնակէին (Արարատ, 1911, 879—81) ապահովարար ունէին բարգաւաճ վիճակ, վասնզի 1459—1460 թուականին նոյն քաղաքին մէջ կը յիշատակուի Նիկողոս անուն եպիսկոպոս մը, որ ձառոց մը գրչագրած է, իրեն հետ օգնականներով, որոնցմէ կը յիշէ «զՅակոբ աբեղան» որ «զթուղթն կոկեց, զՅակոբ Երեց, որ զտղթն Բաբեց, զԱստիաննոս աբեղան, որ ծաղկելուն րնկեբեց» և այլն:

Այս ծառայող գրուած էր Կիւրեղ անուն անձի մը ցանկութեամբ Եաշի Ս. Աստուածածին եկեղեցիին համար (ԷՋՄԻԱՄԻՆ ամսաթերթ, 1948, թ. 10—12 էջ 61—62): Ասիկա ցոյց կու տայ թէ Աքքերմանի Հայ գաղութին մէջ կ'ապրէին եպիսկոպոս մը և աբեղաներ. որոնք ոչ միայն տեղւոյն համար, այլ ուրիշ վայրերու համար ձեռագիրներ գրելով կ'ըջաղէին, ինչ որ նմանապէս փաստ մըն է հոն տիրող բարեկեցութեան:

Բացի ուրիշ ապացոյցներէ, Աքքերմանի Հայ եկեղեցիին հարաւային որմին վրայ կար արձանագրութիւն մը 1446 թուականով և բազմաթիւ տապանաքարեր ժե. դարէն, որոնք ցոյց կու տային թէ Աքքերմանի մէջ բազմաթիւ Հայ վաճառականներ կային, ինչպէս ապահովարար կային նաև անոր ներքնաշխարհը, դէպի Լեհաստան տարածուող երկիրներուն, մասնաւորապէս Կալիցիոյ մէջ:

Արդարև Հայերը՝ Քիւեւի իշխանութեան անմիջական դրացի Բոտոլիա (Կալիցիոյ արևելեան մասը) ապաստանած ըլլալ կը թուին ոչ շատ սակաւ թիւով, այլ մեծ բազմութեամբ, վասնզի Տոքթ. Անտոնի Ռոլին, հեղինակը՝ «Բոտոլիոյ պատմութիւն»-ին, կը մատնանշէ որ Կամենիցի շրջակայքը բաւական ընդարձակ տարածութեան վրայ չկար ազնուական ընտանիք մը, որուն երակներուն մէջ Հայ արիւն չհոսէր (տես. Dr. Antoni «Nowe Opowiadunia Historiezne» Wartebet, էջ 153 կամ Հայրենիք, է. տարի թ. 6, էջ 127):

Եւ շատ հաւանական է որ Հայերը հոն եկած էին շատ կանուխէն, թերևս առաջ շատ աննշան թիւով, բայց ամէն պարագայի մէջ՝ շատ առաջ, քան Կալիցիոյ գրաւումը Լեհերէն, որ տեղի ունեցած է 1340ին Գաղիմիր մեծ թագաւորին օրով:

Մեծն Գաղիմիր ԺԴ. դարու կիսուն վերաշինեց Լվով = Լէնպէրկ քաղա-

քը և մեծապէս քաջալիրած է Հայերը որ իր երկիրը բնակին: Հայերը առաջ հաստատուած էին Լէնպէրկ քաղաքէն դուրս յատուկ վայր մը և ստացած էին շատ մը արտօնութիւններ և ունէին եկեղեցի մը իրենց թաղին մէջ:

Հայերը հետզհետէ հոն համախմբուեցան և իրենց թիւը բազմացաւ: Լեհ պատմագիրներ կը հաստատեն թէ Հայ զօրապետներ իրենց զօրքերով կու գային Կալիցիոյ և Քիւեւի իշխաններուն ու Լեհ թագաւորներուն քով և կ'օգնէին անոնց մղած պատերազմներուն մէջ (Լ. Մագերեանց, Արախ, 1889 Ա. 128):

Հայերը, Լէնպէրկէն դուրս, իրենց յատկացուած արուարձանին մէջ ապրեցան բաւական երկար ատեն: Հոն շինեցին երեք եկեղեցիներ, Ս. Աննա, Ս. Յակոբ Մծբնայ և Ս. Խաչ անուններով (Հ. Մինաս Վրդ. Բժշկեան, ձաճապարհորդութիւն ի Լեհաստան, 92): Այս երեք եկեղեցիներէն առաջին երկուքը հետք քանդուած, իսկ երրորդը փոխանակուած է Ս. Ատաղկը եկեղեցիին հետ (Արեւելք, 1932, Օգոստ 15): Իսկ երբ Հայերը արտօնուեցան քաղաքին մէջ ալ բնակիլ, շինեցին հոն փայտաշէն եկեղեցի մը, 1182ին (Ալիշան, Կամենից, 4), Ս. Աստուածածինը¹⁾, Հ. Բժշկեանի տեսած մէկ յիշատակարանին համաձայն:

Սակայն Ա. Յ. (Բագմավեպ, 1898, 388), «խիստ երկբայական է» ասիկա կ'ըսէ, մինչ Տոքթորուհի Քեօիբիւլեան (ծնեալ Վուլիքովա), իր «Լեհաստանու Պատմութիւնը» յօդուածին (Փայլանից Եվ Կժեկովա (= Բալիբեր Ս. Գրիգորի հանգէսին մէջ) (1931 Հոկտ.—Նոյեմ. միացեալ թիւ) կը հաստատէ թէ 1183ին Հայերը Լվովի մէջ շինած էին Ս. Աննա անունով փայտաշէն եկեղեցի մը, (Արեւելք, 15 Օգոստ. 1932), որուն տեղւոյն վրայ հետքը՝ 1363ին կառուցուած է քարաշէն եկեղեցի մը (Հ. Բժշկեան, ձաճապարհ. 104, Ալիշան, Կամենից, 4): Այս եկեղեցին շինած են Յակոբ Շոհնշահ Կաֆացի և պր. Ստեփան Փանոսեան Սրբահամենց «ի Վալսուի Բալաֆե» (Հ. Բժշկեան, նոյն, 104):

Հայերը ունեցած են Լէնպէրկի մէջ երկու մատուռներ ևս, որոնցմէ մին կը պատկանէր Պենետիկեան Հայ վաճառականներու (Արեւելք, 15 Օգոստ., 1932):

Անեցի Հայերը, Լէնպէրկի հետ միաժամանակ հաստատուած են նաև Կամենից, ուր հաւանօրէն ժԲ. դարուն, Լէնպէրկի նման պէտք է կառուցած ըլլան գէթ փայտաշէն եկեղեցի մը, որ Հ. Մինաս Վրդ. Բժշկեան Ս. Աստուածածին անունով կը ներկայացնէ: Արդարեւ, առհասարակ դիտուած երկուց թէ որ Հայերը ուր որ գացած են՝ իրենց առաջին մտահոգութիւնը եղած է աղօթարան մը ունենալ:

Կամենից—Պոտոլսկիի առաջին եկեղեցին ե'րբ կառուցուած ըլլալը չենք գիտեր, միայն 1398ին՝ բարերարութեամբ Սինան Խոթիւ Բէլի՝ կառուցուած է Ս. Նիկողոս եկեղեցին (2), որ մատուռի ձեւ ունէր (ՀԱ. 1896, 249, 316

(1) Ըստ Տոքթորուհի Քեօիբիւլեանի՝ Լէնպէրկի Ս. Կոսի Վերափոխման եկեղեցիին հիմնարկութիւնը կառուած է 1370ին (Յ. Մարթեան, Արեւելք, 15 Օգոստոս, 1932): Եկեղեցիին օրջափակին մէջ կը գտնուէին բազմաթիւ թաղամասեր, հնագոյնը ԺԴ. դարէն (Յոյն):

(2) Աստու պատկերը տես. Արախ, 1889, Ա. գիրք 128: Այս եկեղեցիին մէջ կը գրե-

և 1897, 20 և Արախ, Բեթերապուրկ, 1889, Ա. 128), հաւանօրէն առաջին աղօթաւալարը չէր Հայերուն, վասնզի 1060էն 1398, անկարելի է որ Հայերը գոնէ մատուռ մը ունեցած չըլլային:

Հ. Մինաս Բժշկեան, (Ճանապարհ., 137), կը հաւաստէ թէ ինք տեսած է հին Յայսմաուրքի մը յիշատակարանին մէջ, երեք եկեղեցիներու անունները, այսպէս գրուած՝ «Ընդ հովանեաւ Սրբուհոյ ամենաւնեալ Աստուածածնին եւ Սբ. Նիկողայոս Սփանջելագործ հայրապետին, եւ Սբ. Աւետման Աստուածածնին»:

Աստուածածինի նուիրուած երկու եկեղեցիներէն մին, ըստ Հ. Բժշկեանի, աւելի հին էր քան Ս. Նիկողոսը (Ճանապարհ., էջ 148) և միւսը՝ Կամէնիցի Հայոց հնագոյ եկեղեցին էր, որ նախապէս փայտէ կառուցուած էր «վաղուց եւ հին ժամանակիս» և յետոյ «եւ յոյժ բլբլակ, մինչ մերձ եւ բլել» (Ճանապարհ., 152): Ասոր տեղ նորը կառուցուած էր քարաշէն (ճոյն, 152): Այս երեք եկեղեցիներն ալ, — որոնց վրայ պէտք է աւելցնել չորրորդ մը՝ Ս. Լուսաւորիչը — իրարու մօտ էին:

Ս. Նիկողոս եկեղեցիին մէջ կը պահուէր Տիրամօր պատկեր մը (O. Maria, Mater Dei Christi), որ ըստ աւանդութեան, Անիէն՝ Սեաստարու և անկէ 1331ին Ուկրանիա փոխադրած էին Կամենից եկող Հայ գաղթականները:

Հրաշագործի համբաւով այս պատկերը զետեղուած էր նախ Ս. Նիկողոս և ապա Ս. Աստուածածին եկեղեցին, որ ԺԵ. դարու շինութիւն կը համարուի (Լ. Մաղերեանց, Արախ, 1889, Ա. 129): Արդ՝ եթէ այս պատկերը Անիէն՝ Սեվաստարու և անկէ Կամենից բերուած էր 1330ին, առիկա փաստ մըն է թէ 1398ին կառուցուած Ս. Նիկողոսէն աւելի հին եկեղեցի մը անպատճառ գոյութիւն պէտք է ունեցած ըլլար և հոն դրուած՝ այս հրաշագործ պատկերը:

Շատ զարմանալի պիտի ըլլար հակառակը, վասնզի աւանդապաշտ Հայերու այնքան արտօնութիւններ և առանձնաշնորհումներ տրուած ատեն՝ կարելի չէր որ զլացուած ըլլար Լէմպէրկի և Կամենիցի մէջ Հայ եկեղեցիներ ունենալու իրաւունքը:

1373ին երբ Կալիցիա և Քիււեան կարգ մը գաւառներ Լեհաստանի կըցուեցան, Լեհերը վերահաստատեցին Հայերու առանձնաշնորհումները (Փիլիպարմեան և Անտոնի՝ ի Քուչներեան, ճոյն, 188):

Այս արտօնութիւններուն ամէնէն կարեւորը՝ Հայոց համար իրենց կրօնքի ազատութիւնն էր, զոր անշուշտ տուած էին Լեհերը, եթէ ոչ Հայերը պիտի խուսափէին և հոն պիտի չզիմէին: Մինչ ընդհակառակը, պատահած է և միշտ նոր գաղթականներ դիմած են դէպի հոն: Մանաւանդ 1239ին Մոնկոլներու Անին գրաւելէն վերջ: Ասոր համար է որ Բոտոլիոյ, Կալիցիոյ և Լեհաստանի գաղութները, ամէնքն ալ ծագումով Անեցի կը նկատուին, վասնզի

նուէր Մեյիսեղեկ Գառնեցի Կաթողիկոսին (1593—1628 Ապրիլ 5 +) գերեզմանը, որուն օսականաբարի վրայ թուականը յստակ կ'երեւեր իր խորաբանդակ պատկերը, կաթողիկոսական գգեսաւորութեամբ: Մեյիսեղեկ Գառնեցի, որ շատ մեծ պատասխանատուութիւն ունի Լեհահայ գաղութին կորուստի մէջ, մեր կաթողիկոսներուն ամէնէն սեւ դէմքերէն մէկն է:

Անիի աղէտին վերջ, ինչպէս տեսանք, իրենց կեանքը մաղապուրծ ազատող Հայերը փախան դանազան երկիրներ, ի մէջ այլոց Սեւ Մովսի եղբրքները և անկէ անոր ներքնաշխարհը: Մեր պատմութեան մէջ յատկապէս կը յիշուի որ 40,000 տուն Հայեր (1) կովկասեան լեռներէն անդին կը տարուէին և կը հաստատուէին Ախսարայ և Աժտէրխան: Սակայն երբ Մոնկոլները իրենց ետեւէն կը հասնէին և Սեւ Մովսի հիւսիսային տափաստաններէն դէպի Կեղրոնական եւրոպա կը խոյանային, նուաճելով Մոսկուայի իշխանութեան գրեթէ բոլոր հողերը, ինչպէս Քիււելի դքսութիւնը և Կ'սպառնային ծովեզերքներուն իշխող ձեռնովացիներուն, Հայերը, խոյս կու տային դէպի Ղրիմ (տես. վերը 354), ինչպէս նաև Սլաւական կամ Ռուս իշխանութեանց չնուաճուած մասերը, ինչպէս էր Կալիցիան, որուն երկու գլխաւոր քաղաքներուն, Լէմպէրկի և Կամենիցի մէջ Հայեր հաստատուած էին և կազմած գաղութներ՝ հողեր վարչութիւններով:

Ասոնց վրայ աւելցան ԺԳ. դարուն, Կիլիկեան թագաւորութեան կործանումէն (1375) յետոյ, Սիւէն հեռացող ստուար գաղթականներէն մաս մը, Պոնտոսի ափերէն պարբերաբար ուղղուեցան դէպի Սարմատացոց ասպնջական երկիրը՝ Լեհաստան:

Սիւէն՝ Լեհաստան տեղափոխուած Հայերու գոյութիւնը կը հաստատէ յիշատակագիր մը, որ երբեմն Լէմպէրկի մէջ գտնուած 1500 ձեռագիրներուն կ'ահնարիէ:

«Աւետարանն ոսկւով գրած,
Արծաքապաս կողով պատած,
Անգիւս գրեանք որ Լվով կային,
Սոյ խազնիցն ելեալ էին»:

Պէտք է ըսել թէ այդքան հեռուներէն եկող այս հիւրերը կը նկատուէին որպէս «Երկիրին աղբ» և «ազնուական ազգ» մը, և իբրև վերջին ծայր բաղձալի տարր մը: Հայերը գլխաւորաբար հաստատուած են քաղաքներու մէջ և ինչպէս Փրոֆ. Վ. Տոտոմեանց կը վկայէ, շատ տեղերու մէջ անոնք Լեհական քաղքենի դասակարգին կորիզը եղած են: Լէմպէրկ մեծ մասամբ Հայ գաղթականներուն կը պարտի իր փայլը: Կամենից-Պոտոլսք, Նշանաւորագոյնը՝ լեհական հին ամրոցներուն, իր համբաւը կը պարտի Հայերուն, որոնք հոն հաստատուեցան (հմտ. Վ. Տոտոմեանց):
ԺԳ. դարուն կէսերը, Դանիէլ Ռովանովիչ և անոր որդին՝ Լեոն Դանի-

(1) J. Morgan, Histoire du peuple Arménien (1919) գործին մէջ, Լեհ ինտիմակի մը խօսքին վրայ հիմնուելով, այս 40.000ը ամրոցութեամբ Լեհաստան կը փոխադրէ. ինչ որ օտարակուսելի կը թուի: Ահա այդ տեղերը. «Հայկական քաղաքութեան (1375) Թամիր-գանի ձեռք իյնալէն շատ առաջ. Հայերը Լեհաստանի մէջ երեւցան՝ Քալիցիոյ իշխան Գալիքի կողմէ հրաւիրուելով, Հայաստանի առաջին բաժանումը յառաջ բերաւ գորաւոր գաղթականութիւն մը: Հայ գաղթականները, ափ մը իրենց հայրենի հողէն, կերպասի կտոր մը մէջ դրած, սփռուեցան հարաւային Ռուսիա, Կովկաս, Քաղաքներու երկիր եւ անոնցմէ 40.000 հոգի եկան Լեհաստան»:

էլովիչ (1) Կալիցքի, մասնաւորապէս Հայերը օգնութեան կոչած են, ընդդէմ՝ դրացի ազգերուն:

Լէոն Դանիէլովիչ իշխանը 1280ին իր երկիրը պաշտպանելու համար՝ հայ և թաթար զօրքերով գունդեր կազմած է:

Հայերը այս կոլուներուն մէջ մեծ նեցուկ մը եղած են Լէոն Դանիէլովիչի, որ պատերազմէն ետքը Հայերուն ծառայութիւնը վարձատրած է հողեր- շնորհելով անոնց (Քուչներեան, նոյն, 189):

Այս Լէոն Դանիէլովիչ իշխանն է որ Լէմպէրկի հիմնարկութեան ժամա- նակ՝ անոր հիւսիսային մասը Հայերու բնակութեան կը սահմանէ (Ա. Յ. Հայր Գուքերայ, ԲԱՉՄԱՎԷՊ, 1898, էջ 388), ինչ որ աներկբայելի և արժանա- հաւատ կը նկատուի, (նոյն):

Իբրև վարձատրութիւն հողեր շնորհք ստացող Հայերէն մաս մըն ալ հաս- տատուած է դարձեալ Կալիցիոյ մէջ՝ Կամէնից քաղաքէն 10 վեստ հեռու, եր- կու նոր գիւղերու մէջ, որոնք մինչև այսօր Արմեանէ (Ormiany) և Արմեան- կո Կորիաթովիչ իշխանն է որ Լէմպէրկի հիմնարկութեամբ) կոչուած են (Քուչներեան, Բի (Ormianki) (երկուքն ալ Հայր նշանակութեամբ) կոչուած են (Քուչներեան, նոյն): Դ. Իլովոյսկի կ'ըսէ թէ այդ օրերուն Հայեր կ'ապրէին Կալիցիոյ մէջ նոյն): Դ. Իլովոյսկի կ'ըսէ թէ այդ օրերուն Հայեր կ'ապրէին Կալիցիոյ մէջ նոյն): Դ. Իլովոյսկի կ'ըսէ թէ այդ օրերուն Հայեր կ'ապրէին Կալիցիոյ մէջ նոյն): Դ. Իլովոյսկի կ'ըսէ թէ այդ օրերուն Հայեր կ'ապրէին Կալիցիոյ մէջ նոյն):

Հայերը հոն Կորիաթովիչ իշխաններու բանակին մէջ կը մտնեն և Թա- թարներու դէմ կը կռուին և հալածելով Թաթարները, կը հաստատուին Կա- մէնիցի մէջ, և հետզհետէ զինուորականութենէ հեռանալով, վաճառականու- թեան կը նուիրուին ու մեծապէս կը նպաստեն Կամէնից քաղաքին զարգաց- ման: Կորիաթովիչ իշխաններուն ալմիայն ասիկա հարկաւոր էր, որ Թաթար- ներէն մաքրագործուած երկիրը կրկին շէնար, ուստի Հայերուն կը շնորհէին մեծ արտօնութիւններ: Գէորգ Կորիաթովիչ իշխանին Կամէնիցի Հայերուն տուած պարգևակիրին տակ ստորագրած էին նաև Հայերը, ըստ Ռուս քահա- նայ Դորասովիչ Հայր Ի Բոնոյիա գործին (Քուչներեան, նոյն, 190): Ստորա- գրող այդ Հայերը հաւանօրէն հին գաղթականներէն էին (Քուչներեան, 190):

Հայերը Կամէնիցի մէջ կը բարգաւաճին և կը բազմանան և քաղաքը կը գեղազարդեն մեծամեծ շէնքերով, կ'ամրացնեն բերդերով, կ'ունենան ասան- ձին ազգային դատարան և վաճառականական հաղորդակցութեան պողոտայ մը կ'ստեղծեն Հայաստանի և Պալթիկ ծովին միջև:

Նոյն բարգաւաճումը ունեցած են նաև Լէմպէրկ հաստատուող Հայերը, որոնք նախապէս քաղաքէն դուրս հաստատուած էին, բայց յետոյ արտօնուե- ցան նոյնիսկ քաղաքին կեդրոնը թաղ մը ունենալու իրենց համար. այնպէս

(1) Լէոն Դանիէլովիչ հիմնադիրն է Լէմպէրկի, որ ի պատի իրեն Լեորայի եւս կոչ- ուած է:

որ՝ Մեծն Գալիմիր Գ. (1330—1370), երբ 1356ին Մակոնպուրկեան իրա- տուք տուաւ Լէմպէրկ քաղաքին (Բագմալեպ, 1898, 388), Հայք արդէն հոն կը բնակէին և տուներ ունէին նոյնիսկ քաղաքին մէջ (ՀԱ 1890, 6):

Հայերը օգտուած են հաւասարապէս Գալիմիր Գ. ի (1333—1370) բար- եացակամութիւնէն, և այս թագաւորին իր Կալիցիան շէնցնելու համար բոլոր ազգերուն ուղղած հրաւերէն՝ որ հոն բնակին. վասնզի այս նահանգը 1373ին միացած էր Լեհաստանի, աւերուած վիճակին մէջ: Այս հրաւերին պատասխա- նեցին ուրիշ ազգերու հետ՝ Հայեր ևս, որոնք ինչպէս տեսնուցաւ, արդէն աւելի առաջ հաստատուած էին Կալիցիոյ, Լէմպէրկ և Կամէնից գլխաւոր քա- ղաքները և ուրիշ երկրորդական քաղաքներու մէջ: Նոյնիսկ Կամէնից, կը հաւաստուի թէ շինուած է Անեցի գաղթականաց ձեռքով, հին Պետրիգարոսի աւերակներուն վրայ (Քուչներեան, 170):

Արդարեւ, 1340ին Ռուսիոյ և Լեհաստանի միացման ատեն՝ Հայերը ար- դէն զօրաւոր գաղութներ ունէին Կալիցիոյ շարք մը քաղաքներուն մէջ ինչ- պէս Լուցկ, Կամէնից-Պոտոլսկ, Գոտիչ, Եարոսլաւ և մանաւանդ Լէմպէրկ, ուր, ինչպէս նաև Կամէնից, մեծ թիւ մը կը կառմէին և ուղքի վարնող դեր կը կատարէին (հմտ. Յ. Զարեան, Հայրեթիք. նոյն 78):

Գալիմիր Գ, մասնաւոր խնամք և հոգածութիւն ցոյց տուած է Հայե- ռուն: Ան էր որ 1344ին Կամէնից-Պոտոլսկի և 1356ին Լէմպէրկի Հայերուն շնորհեց իրաւունքը, ազգային խորհուրդ մը կազմելու որ մի միայն Հայերէ պիտի բաղկանար՝ վոյթ կոչուած ազգապետին նախագահու- թեան տակ 12 դատաւորներէ և Հայոց գատերով պիտի զբաղէր (Տոքթո- ռուհի Գէօրգիւլեան, Փալանիեց օվ Կոնկլաւա. 1931 Հոկտ.-Նոյեմբեր):

Այդ իրաւունքը ապահովաբար կիրարկուած է Կամէնիցի մէջ, գոնէ 1350ին, վասնզի նոյն թուականով ձեռագիրի մը մէջ գրուած է, թէ «Հայր Կամէնիցցիք յայսմ ամի սկսան ի ձեռն Բրիվիլիկայնց (Privilege) քաղա- տուացն Լեհաց գրաստասան առնել մինչ զի կարող եղեն եւ զմահապարսն մեռուցանել, առանց հրամանի կամ քոյսուութեան Լեհաց» (Հ. Յակոբոս վրդ. Տաշեան, Մայր ցուցակ, 680, Ալիշան Կամէնից, 131):

Այս բացառիկ իրաւունքը քանի մը տարի ետքը տրուեցաւ նաև Լէմ- պէրկի Հայերուն, ինչպէս նաև հետզհետէ Լեհաստանի ուրիշ հայաբնակ քա- ղաքներուն, որոնք ունեցան իրենց վոյթերը (ազգապետները) իրենց խորհրդ- դական 12էն 4 դատաւորներով կամ տանուտէրներով:

Գալիմիրի տուած այս արտօնութիւնները «Վէմ անկեան» դարձան, և նոյնպէս Լեհաստանի Հայերը ունեցան ինքնավար Հայ համայնքներ (Ս. Լէն- նիշինկօ, Լեհաստանի եւ Արեւմտեան Հարաւային Ռուսիոյ Հայերը. թրգ. Ս. Յովհաննէսեան ՀԱ. 1895, 204—5):

Ասիկա իրենց շնորհուած առանձնաշնորհումներուն ամէնէն կարեւորն էր: Հայերը միշտ աշխատած են իրենց առանձնաշնորհումները պահպանել և վերանորոգել կամ հաստատել տալ Գալիմիր Գ. ի յաջորդներուն:

Այսպէս, անոնք ստացան 1379ին Եղիսաբէթ թագուհիէն և 1380ին՝ Լուի

Թագաւորէն(1) (+1382) իրենց առանձնաշնորհեալ զիրքը հաստատող և վերա-
նորոգող հրամանագիրները:

Հայերը այս իրաւունքները ստացան անոր համար որ սատարեցին Լե-
հաստանի մեծութեան և փառքին, թէ՛ պատերազմելով անոր թշնամիներուն
դէմ և թէ ծառայելով երկիրին տնտեսական բարգաւաճումին:

Հայերը, որ կ'ապրէին Լեհական պետութեան մասնաւորապէս Փոտոլիոյ
կամ Ուկրանիոյ մասին մէջ, իրենց առաջին գործը ըրին 1379ին Եղիսա-
բէթ թագաւորին և 1380ին Լուի թագաւորին իրենց ստացած առանձնա-
շնորհումները վաւերացնել տալ Լեհաստանի առաջին թագաւորին՝ Լատիւաւ
կամ Վլատիւաւ Ե. Եանկէլլոյի (Քուշնէրեան. նոյն 196 և Լաւրենտ Մարչի-
նըսքի Աւստրիացիական, Տեղագրական եւ պատմական տեղեկութիւններ):

Վլատիւաւ իր թագաւորութեան երկրորդ տարին իսկ (1387ին) կը թուի
թէ սիրայօժար կերպով վերահաստատեց Հայերու համայնքային առանձնա-
շնորհումները, վանզի պէտք ունէր կուռող ուժերու, քանի որ պարտաւոր-
ուած էր տեւապէս ճակատելու իրեն դէմ մաքառող Տելտոն սասկաններուն:

Ահա այս կուրսերուն մէջ, որոնք Լեհաստանի անկախութեան և մեծու-
թեան համար կը մղուէին, Վլատիւաւ թագաւորը իրեն աջակից ունեցած է
Հայերը:

Գնդ. Ճոն Դէմըլ Կրէվս (Col. John Temple Graves), խմբագրապետ The
New York American-ի, 1910ին Armenia-ի մէջ «Հայոց դերը քաղաքակր-
թութեան մէջ» խորագրուած իր մէկ յօդուածով հաստատած է որ 1410ին
Հայ ազնուականութիւնը կուռած է Լատիւաւ Եանկէլլոյի բանակներուն մէջ և
անոր յաղթութեան ստտարած՝ Կրիւնվալտի (15 Յուլիս 1410) ճակատամար-
տին մէջ:

Եթէ ճիշդ է ասիկա՝ միայն այդ ճակատամարտին մէջ չէ, այլ ուրիշ
պատերազմներու մէջ ալ Հայերը պէտք է կուռած ըլլան Լեհաստանի բանակ-
ներու կողքին, ինչպէս կը վկայէ նոյն հեղինակը, հաւաստելով դարձեալ որ
Հայերը իրրեւ Լեհ բանակի զինուոր մասնակցած են նաեւ 1444ի Վառնայի
ճակատամարտին: (Չ. Բժշկեան, էջ 156):

1402ին և 1415ին Լեհաստանի թագաւորը երկու անգամ Հայերուն տուած
է տէրութեան բոլոր մասերուն մէջ առեւտուր ընելու արտօնութիւն, որպէսզի
կերպով մը փոխարինուի անոնց վնասները, զորս ունեցան Թաթարիստանի հետ
առեւտրական յարաբերութեանց ընդհատումով (ՀԱ. 1890. 6): Վլատիւաւ
Եանկէլլո նոյնպէս Լեմպէրի քաղաքի կեդրոնին մէջ Հայերուն տուած է յա-
տուկ թաղ մը (Ա. Յ. Հայք Գուրեայ, ԲԱՉՄԱՎԷՊ 1898. 388): Ասկէ կը
մեկնէին ռեմբ, լաւ կազմուած եւ լաւ զինուած կարաւաններ, երթալու հա-
մար Արեւելք առաջնորդութեամբ Կարաւան-բաւայի, հզօրագոյն եւ խոհեմ
մարդ մը, որ այս վստահալից վաճառականութիւնը իբրեւ արուեստ կը կա-

(1) Լուի Չուեգարիոյ եւ Լեհաստանի թագաւոր էր, որուն մահուրնէն յետոյ խառնա-
իւրթիւններ պատահեցաւ Լեհաստանի մէջ եւ Եսոբը ջանացից կորզել Լեհաստանի թագը,
մինչեւ որ գայն թուին Հերուսիկի՝ Լուի թագաւորի աղջկան (Կամէթից, 217):

թաբեր: Անի կը դառնային թուն «Արեւելից ամենայն մեծապայծառ եւ
ժեղափայլ, երփներանգ պերնութեամբք նոյսապէս բեռնաւորեալ, հոն կը
վաճառէին փերեզակութեամբ երկնակապոյտ անթաւաթ քաւիւններ, կանանչ
թամասկեան կերպասներ, բոսորագոյն ոսկեհիւս դիպակներ, մեծաքայ գե-
ղանկար մուգափմ-գօթներ, օսնկական շալեր եւ սեկեր եւ այծենի մոր-
թեր — եւ այս ամէնը նոր եւ փայլուն, արեւելեան երանգոց եւ բուրմանց
յաւուկ քաղցր հոտով: Զարմանք չէ, որ նոր հասած Հայ կարաւան մը՝ Լեմ-
պերի ազնուական թիկնայց համար, քաղաքային դէպք մը եւ գործ կը հա-
մարուէր, խնայող քաղաքացեաց համար ելեմսական Եսեմարան մը: Այս՝
պատճառ մը աւելի կրնար թլլալ Հայոց դեմ չարակամութեան, որոց վրայ
արդէն ռամիկը երկար ժամանակ ի վեր ծուռ աչքով կը նայէր: Վասնզի
Հայք քաղաւորին եւ կառավարութեան առջեւ, պատիւ եւ յարգ ունէին, զոր
գիտցան գործածել իրենց նպատակաւ արտօնութիւններ հայրայրելու, եւ Ես
խնդիրներու մէջ (զորս ունեցան Լեմպերի քաղաքացեացութեան հետ), նոյն-
իսկ ի նպատակ իրենց վնասներ կորզելու: 1505ին ձեռք բերին նաեւ լիովին
ազատութիւն ի մահուն ոչ միայն արեւելեան, այլ նաեւ Լիթուանիոյ, Քրու-
սիոյ եւ Շլէզիոյ վաճառուց համար: Այժմ կը գտնուին Հայ արուեստաւո-
րաց ժողովատեղիներու մէջ արեւելից գանձերու քով նաեւ Բրուսիական
սաք, Հունգարական դանակներու եւ գերանդիներու քով՝ Վեներիական ոս-
կերչական գործեր: Այնչափ աւելի կարեւոր անդամ մ'եղան Հայք ընկերա-
կան կազմակերպութեան մէջ, որչափ աւելի, շնորհիւ իրենց հարստ կեն-
ցաղավարութեան եւ քաջաբան լեզուագիտութեան, ունեցան գերազանց
կերպով ամենայն պահանջուած յատկութիւններ իբր քարգման, գործակա-
սար, վաճառարկու, միջնորդ եւ «գործակալ»:» (Ա. Յ. նոյն, ԲԱՉՄԱՎԷՊ,
1898 էջ 388—9):

Այսպէս, Հայերու զիրքը և ազդեցութիւնը հետզհետէ աւելի զօրացաւ:
Մասնաւորապէս անոնք ստուարացան նոր ճիւղաւորութիւնով և Լեհաստանի
ընդարձակութեան հետեւանօք՝ հայաբնակ ուրիշ վայրերու ալ Լեհաստանին
կցուելովը: Այսպէս, Սուչովա (Պուքովինա), որ Մոլդաւայի Հայ գաղութին
մաս կը կաղմէր, 1445ին կցուեցաւ Լեհաստանի (Պատմ. Պուրովինայի եւ
Մոլդաւիոյ Հայ գաղութանութեան: ՀԱ. 1891. 19 նաեւ ՀԱ. 1906 160—72)
և ստուարացուց Լեհաստանի Հայ գաղութին թիւը, որ կը հասնէր 200,000ի,
թէեւ պնդողներ շատ կան թէ 400—500 հազարէն պակաս չէր:

Այն քաղաքներնքը, զոր Լեհաստանի թագաւորները ընծայեցին զինուոր
Հայերուն, ցոյց տուած են նաեւ առեւտրական և արհեստաւոր Հայերուն, որով-
հետեւ տնտեսական մարդին մէջ ալ մեծ էր անոնց ծառայութիւնը:

Գաղիմիր Գ. Թագաւոր (1447—1492) ասոր համար 1462ին հաստատեց
և ընդարձակեց 1402ին տրուած առեւտրական հրամանը և արտօնեց Հայերուն
որ ծովէն և օտար երկիրներէն բերած իրենց ապրանքները ծախեն Լեհերուն
(ՀԱ. 1890, 7): Այս իրաւունքը 1465ին վերահաստատեց և 1486ին նոյնիսկ
զինի ծախելու իրաւունք տուաւ (նոյն):

Հայերը, շնորհիւ այս պաշտպանութեան, վաճառականական ընդարձակ

ձեռնարկները ըրին և ծառայելիցն երկրին անտեսական դարգայման և բարգաւաճութեան, իրենք ալ օգտուելով փոխադարձաբար:

Լէմպէրկի մէջ կարեւորութեան տեսակէտէն քաղաքին բնակչութիւնը այսպէս կը դասուորուէր. Լեհերը, Հայերը, Ռիթլինները և Հրեաները: Հայերը հոչակուած էին իրենց քաջութեամբ և ճարպիկութեամբ:

Հայերը Լեհաստանի մէջ իրրեւ վաճառական, իրրեւ հողագործ և իրրեւ կալուածատէր մեծ դիրք և կարեւորութիւն ստացան և անդամ մը եւս ապացուցուցին թէ յարմար միջավայրի մը մէջ՝ աշխարհաշէն ու շինարար մարդիկ են և մշակութային, կեանքի, վաճառականութեան և արուեստներու գերազանց ընդունակութիւն ունին:

Լէնկ Թիմուր ԺԴ. դարուն վերջերը՝ երբ անապատի և համատարած գերեզմանատան մը վերածեց բովանդակ Ասիան և Սեւ ծովի շիւսիսային եզերքներու ներքնաշխարհը, այս աւերէն գերծ մնացին միայն կեդրոնական եւրոպան, ուր հաստատուած Հայերը կրցան քիչ ու շատ նշանակելի դեր մը կատարել. մինչ երբեմն Հայոց միակ գաղթավայր հանդիսացող Բիւզանդիոնը օրէ օր դէպի կործանում գլմեց Թաթարական ցեղերու մէկ ճիւղին՝ Օսմանեան Թուրքերու կողմէ, որոնք մինչեւ Դանուբ, նոյնիսկ մինչեւ Արիմ տարածեցին իրենց իշխանութիւնը: Հայերը, ինչպէս տեսանք, Արիմի մէջ մեծ բարգաւաճման հասած էին. երբ Թուրքերը ձեռնովացիներու ձեռքէն կորզելին Արիմը, Հայերը սկսան կրկին գաղթել:

Արիմահայերէն մաս մը Մոլտավիա և Վալաքիա, Հունգարիա և Թրանսիլվանիա, և մաս մըն ալ Մոզլիէվ (Տնիեստեր գետին վրայ) Ժմանէց աւանը, Կամէնից-Պոտոլսկ, Կալիցիա և Լեհաստան անցան և զօրացուցին այդ վայրերու Հայ գաղութները:

Այսպէս, ԺԱ - ԺԴ դարերու ընթացքին՝ Լեհաստանի, մասնաւորապէս անոր Կալիցիա նահանգին մէջ, ստեղծուեցաւ Հայ ազգեցիկ և առանձնաշնորհեալ գաղութ մը, որ ԺԴ. դարուն, յատկապէս 1367էն ետքը, ստուարաթիւ անդամներ ունեցաւ:

Հայերը եղան շատ սիրելի թէ՛ տէրութեան աւագանիին և թէ՛ ժողովուրդին:

Գաղիմիր Գ. իր սահմանած զանազան նոր առանձնաշնորհումներու կարգին, ինչպէս տեսանք, ոչ բոլորովին անկաշկանդ և լիակատար, շնորհեց ազատութիւն անարգել պարապելու վաճառականութեամբ և արհեստներով:

Ըստ ոմանց՝ 1364ին և ըստ ուրիշներու 1367ին Գաղիմիր Գ. Հայոց սուլա նաեւ կրօնական պաշտամունքի ազատութիւն (Բազմավեպ 1898. 388 և ՀԱ. 1890, 6), ինչպէս նաեւ Գրիգոր Հայ եպիսկոպոսին արտօնեց որ իր աթոռը Լէմպէրկ հաստատէ (ՀԱ. 1896. 6 և Յ. Մարթանան, Արեւելք, 12 Օգոստոս 1932):

Հայոց առաջին արքեպիսկոպոսը՝ Գրիգոր, պաշտօնավարեց 1363էն 1388: Մեսրոպ Արտազեցի կաթողիկոսին (1359 - 1372) կողմէ իրեն տրուած կոնդակը, 1364 թուականով, Լէմպէրկի առաջնորդութեան սահմանին մէջ կ'առնէ Լաւվ. Աւլաթիմիրտ (1), Լուցկա քաղաքները: Ուրեմն այդ եպիսկոպո-

(1) Աւլաթիմիրտ՝ Վլաթիմիր Բազմեւ է:

սին իրաւասութեան ենթարկուած էր, պզտիկ շրջանակ մը որուն ետքը, 15 Յունուար 1375ին, Կոստանդին Դ. կաթողիկոսի կոնդակը նոյն սահմանը կը գծէ, բայց 1384ին Մոլտավիոյ Փէթրէ Մաշաթ (1378—1393) իշխանը կ'արտօնէ Լէմպէրկի Հայ արքեպիսկոպոսին իրաւասութեան ենթադրել նաեւ Մոլտավիոյ Հայերը, որովհետեւ անոնք զեւ բաւականաչափ թիւ մը չէին կօզմեր սեփական եպիսկոպոսութիւն ունենալու համար (Gr. Coilaw, վերոյիշեալ գործը. էջ 5):

Մոլտավիոյ իշխանին այս հրամանին վրայ Թէոդորոս կաթողիկոս (1377—1392) 1390ին Յովհաննէս Արքեպիսկոպոսին տուած է կոնդակ մը, որ շատ հետաքրքրական վաւերագիր մըն է, վասնզի իրրեւ թեմ և վիճակ՝ Լէմպէրկի եպիսկոպոսին կը յիշէ «Լով, Լուցկա, Մանքեման (= Աքքերման) Սերաթ, Չեչով (= Սուչուա), Կամենից, Աւլաթեմուր (Վլաթիմիր), Վլախաց երկիր, Պեթի և Բեկիսաւաց (?)»: Այս կոնդակը բացորոշ կերպով ցոյց կու տայ թէ Լեհաստանի Հայերուն ծագումը և անոնց այդ երկիրը մտնելու ճամբան ինչպէս կապուած է Սեւ Մովի եզերքի Հայ գաղթականներուն, ինչպէս նաեւ Մոլտավիայի և Վալաքիայի Հայ գաղութներուն, իրրեւ անոնց ճիւղաւորումները (1):

Ասիկա աւելի բացորոշ կ'երեւի 1398ին գրուած ձեւագիրի մը մէջ, ուր Յովհաննէս Արքեպիսկոպոսին տխրոս տրուած է «Արեւալիսկոպոս Ընուգաց (կարգա Ռուսաց, անշուշտ իր Բիււեական ծագումին համար) և Օլախաց ախարանի (այսինքն՝ Վալաքիոյ) և հոգեւոր առաջնորդի Լեպուլսոյ» (2):

Այս ախարոսը խիստ յատկանշական է և շատ յստակ ցոյց կու տայ թէ ինչպէս Հայերը որ Ռուս զանազան մասը իշխաններէն Բիււի իշխաններու հողերուն և անոնց մաս կազմող Իլվով մայրօքողաքով Կալիցիոյ հողամասը հաստատուած էին: Կալիցիոյ Լեհաստանի կցումով կազմուեցաւ Լեհահայ գաղութին կորիզը, որ Գաղիմիր Գ. ի շնորհուած առանձնաշնորհումներուն ամուր կառչած՝ հետզհետէ կը զօրանար և կը տարածուէր երկիրին մէջ, ինչպէս ցոյց կու տային Հայ առաջնորդներուն իրրեւ իրաւասութեան սահման նշանակուած վայրերը:

Շնորհիւ այդ իրրեւ բացառիկ շնորհ տրուած իրաւունքներուն՝ Լեհաստա-

(1) Այս կապ սկզբութիւնը կը հաստատուի 26 Յունիս 1410ին, Յակոբ Գ. Սեցի Կաթողիկոսի (1408—1411 +) Յովհաննէս եպս. ին տրուած կոնդակից մը. որ իրրեւ վիճակ կը հասնակէ «Լով և յամենայն վիճակի իւր բոլորովին, Սերաթ, Էնչով, Կամենից Լուցկա, Աւլաթեմուր, Մանքեման, Վլախաց երկիր, և Պեթի և Բեկիսաւաց և այլն ամենայն բեմ իւր առեւտուրակ, և 1457ին Արիսակէս Կաթողիկոսի (1448—1470) կոնդակը, որ իրրեւ վիճակ Լեհաստանի Առաջնորդի կը յիշէ «Աստուածապահ մայրաքաղաք Լով կ'ըսեցեալ. Սեչով, Կամենից, Սերաթ, Պարեան, Մանքեման, Պեկուս»:

(2) Կամենիցի աւագերէց Ս. Սեփիանեանի ժամանակագրութեան մէջ՝ նոյն 1398 թրուականով կը յիշատակուի Յայ եպիսկոպոս սուպեւ. շէր Յովհաննէս արեւալիսկոպոս Լեպուլսի Հայոց... սա ոչ միայն Լեհաց սպիւն Գոպոսանաց (= Մաթաթա) երկրի Հայոց առաջնորդ էր» (Ալեան, Կամենից, 189):

նի Հայ գաղութը ժՅ. և ժԶ. դարերուն ունեցաւ բարգաւաճման փայլուն շրջան մը և փառքի օրեր, նախ Պուքովինայի և Կալիցիոյ մէջ առաջնակարգ դիրք գրաւելով քաղաքական և ընկերային կեանքի, ինչպէս նաև ճարտարարուեստի և մտաւորական շարժման մէջ և ապա ամբողջ Լեհաստանի և անոր նոր մայրաքաղաքին՝ Վարշաւայի մէջ (1), ուր Հայերը նշանաւոր հանդիսացան բոլոր ասպարէզներուն մէջ:

Գ.

ԴԵՊԻ «ՀԱՐԱՆԱԿՆԵՐ ԿՈՂՄՆ ԱՇԽԱՏԱՆՍ»

Հայկական Բարձրաւանդակին հարաւային կողմը կը տարածուի գաշտային ընդարձակ տարածութիւն մը, որ անապատ մը պիտի ըլլար, արաբականին նման, եթէ Հայաստանէն ծագում առնող երկու մեծ գետեր, Տիգրիսը և Եփրատը, զայն չոռոգէին, երկու տարբեր օւղղութեամբ ղիմելով դէպի հարաւ, ուր իրարու միացած՝ կը թափին Պարսից Ծոց:

Այս երկու մեծ գետերը՝ իբրև մայր երակներ՝ Հայաստանը յարաբերութեան մէջ կը դնէին Հայկական լեռնադաշտին հարաւակողմը տարածուած երկիրներուն հետ և ասիկա՝ շատ հին ժամանակներէ սկսեալ, ինչպէս կը նկարագրէ Լեոնտոս (Ա. 194): Ան մանրամասն ցոյց կու տայ այն կերպը, որով Հայերը Տիգրիսի միջոցով Բաբելոն կը փոխադրէին Հայաստանի արտադրութիւնները, մասնաւորապէս զինին (ՊՀԳ. Ա. 47 - 48):

Հայկական Բարձրաւանդակը, որ գտնաւէժ վայրէջք մը ունի դէպի Միջագետք, ունի և շատ դիւրաւ անցանելի տեղեր, որոնք կը ղիմացնէին Հայաստանի յարաբերութիւնները Միջագետքի հետ: Այդ դիւրաւ անցանելի վայրերն էին՝ արևելեան կողմը Զարի և Պոթան Սուրի մէջտեղը, իսկ արևմտեան կողմը՝ Տիարպէքիւրի և Սարբերդի միջև գտնուող հողամասը:

Այս երկու վայրերը, որոնք կը կաղմէին նաև կերպով մը Տիգրիսի և Եփրատի ճամբան, կը ծառայէին որպէս վաճառականական ուղիներ և անցքեր:

Մասնաւորապէս Տիգրիս՝ նշանաւոր դեր մը կատարած է Միջագետքի քաղաքական կեանքին մէջ, իբրև սահման Բիւզանդական և Պարսկական պետութիւններուն:

Դարա սահմանադրութի համբաւաւոր ամբողջը, Մծբինէն քիչ անդին, շատ քիչ հեռու կը գտնուէր Տիգրիսէն:

Հետևաբար Տիգրիս՝ աւելի արիւնալի զրուագներու թատերավայր եղած է, բայց իբրև հաղորդակցութեան ուղի՝ սահմանափակ դեր մը կատարած է Հայաստանը՝ Ասորեստանի և Հնդկական Ովկիանոսի հետ յարաբերութեան դը-

(1) Վարեաւան գոյութիւն ունի 1224էն: Սիկիզմաճ Գ. 1, 66 բաղաւոր կրակովէն Վարեավա փոխադրած է իր մայրաքաղաքը:

նելով. մինչ Եփրատ՝ Սրեկէքը հաղորդակցութեան կը դբէր Սրեմուաքի հետ և աւելի ընդարձակ վաճառականութեան կը ծառայէր, հիւսիսային Սիւրիոյ մէջ շատ մօտենալով Միջերկրական Ծովին:

Եւ գիտելի է թէ Հայերը, որոնք մասնաւորապէս Արևելքի արտադրութիւնները դէպի Արևմուտք փոխադրելու աշխատած են, աւելի Եփրատէն կ'օգտուէին քան թէ Տիգրիսէն: Նաև պէտք չէ մոռնալ թէ լաստերով կարելի էր միայն հոսանքն ի վար նաւարկել և ոչ թէ դէպի վեր: Տիգրիս դէպի հարաւ աւելի արտադրող վայրեր կը տանէր զիրենք, սակայն ապրանքի փոխադրութեան չէր օգնէր:

Հայ այն գաղթականները, որոնք դէպի հարաւ ղիմած են, առ հասարակ այս երկու մայր երակներուն ուղղութեամբ շարժած են երբեմն ակամայ՝ բռնադատեալ և երբեմն կամաւոր կերպով՝ հացի և ապրուստի համար:

Անոնք որ Տիգրիսի ընթացքին հետեւած են, անոր եզերքները և անոր հարկատու հողամասին շուրջը հաստատուած են, և այդ ուղղութեամբ հասած են մինչև Պարսից Ծոցը, իսկ անոնք որ Եփրատի ընթացքին հետեւած են, անոր դէպի Միջերկրականի մօտեցող արմուկովը յարաբերած են այդ ծովուն հետ: Այս պատճառով՝ մեծ թիւով հայեր շատ հինէն հաստատուած են Եփրատի երկու կողմերը՝ Ասորիքի (= Հիւսիսային Սիւրիոյ) և հիւսիսային Միջագետքի արգաւանդ մասերուն մէջ (ՊՀԳ. Ա. 250 - 252 և 362):

Բայց այս երկիրներուն՝ քրիստոնեայ Բիւզանդիոնի տիրապետութեան տակ գտնուած ըլլալն ալ դեր մը կատարած է, վասնզի ինչպէս յայտնի է, Հայերը միշտ նախամեծար համարած են գաղթել քրիստոնեայ երկիրներ:

Տիգրիս, արաբական տիրապետութեան տեղադրութեան, մեծ մասամբ քրիստոնեայ աշխարհին հեռու մնացած էր, մանաւանդ այն թուականներէն ըսկսեալ, երբ Քուրդերը իսլամացած են և Տիգրիսի հարկատու կորդուաց լեռնային վայրերուն մէջ ամրացած և Հայերուն համար անհրապոյր միջավայր մը ստեղծած էին: Ապա նոյնքան նշանակելի է որ Տիգրիս իբրև հաղորդակցութեան ճանապարհ՝ այնքան ընդարձակ շահաստաններու հետ յարաբերութեան չէր կրնար դնել որքան Եփրատը:

Ասով հանգերձ՝ նկատի առնելով Մեծն Տիգրանի աշխարհակալութեան սահմանները, ինչպէս նաև Հայաստանի սահմաններէն դուրս հարաւակողմը, Հայաստանի տիրապետութեան ենթարկուած եօթը շրջաններու (1) գոյութիւնը դորս միայն Հայ պատմաւորները կը յիշատակեն, (տես. Փաւսոս, Գ. ծ և Ե.

(1) Այդ եօթն օրջանակներն էին 1. Նոբիթական կամ Նոբիթական. 2. Նեհուական, 3. Մանկեթոս. 4. Դասն, 5. Դասեֆ, 6. Արգնարգիս, 7. Ռէսմիս: Առնցմէ Նոբիթական, Մակիթոս. 6 (ձկնիւրի օրջակայք). Դասեֆ եւ Դասն որոնք կը գրաւէին Միջագետքի հիւսիսային աբեելեան մասը. Հոմասեցիք Միթոնիս կը կոչէին եւ որ կը պահպանէր աւելի Տիգրիսի նոյնիսն քան Եփրատի: Եւ կ'երկարէր մինչեւ արաբական ափսոս: Այս օրջանակը՝ հակառակ Հայաստանի ափսոսագրական սահմաններէ դուրս ինկած բլլալուն՝ հաւանական է որ երկար ատեն մաս կազմած է Արեւելու Հայ Քաղաւրոսեան հողերուն: Հոն էր Մծբին (Մրժոն, Մրժոն = Նիզիպիս), Միջագետքի առեւտրական նշանակաւոր կեդրոնը:

թ և Աբար սնգիդոս, էջ 628 և 650), քրիստոնէութեան առաջին դարերուն, ցոյց կու տան թէ Տիգրիսի արևելեան կողմը, երբեմն Հայերը շատ մեծ թիւ մը կը ներկայացնէին, մասնաւորապէս Մեծն Տիգրանէն ետք, որ երկիրին հարաւային սահմանադրութիւն վրայ հաստատեց իր Տիգրանակեթս (= Մուֆարգին) մայրաքաղաքը: Հետագային Տիգրանակերտ առևտրական մեծ կեդրոն մը դարձաւ:

Հայերը այդ սահմանադրութիւն անդին արդէն հաստատուած էին, ինչպէս կը տեսնուի Կրասոսի արշաւանքին պատմութենէն, քանի որ Խառանէն ոչ շատ հեռու, դէպի հիւսիս գտնուող բլրաշարքերը արդէն հայաբնակ զիւղերով և աւաններով լեցուած էին (Ն. Տիշոյեան, Կոչնակ, 1939, էջ 137): Ասիկա կը հասկցուի նաև Տիանայի Ապոզոնիտի 44ին (Բր. է հտք) Միջագետքի դաշտային մասին մէջ կատարած ճամբորդութեան նկարագրութենէն, վասնզի ան բազմաթիւ հայաբնակ զիւղեր կը գտնէր արտաքին վաչկատուն ցեղերուն միջև (Gutshmid, Kleine Schriften III, 61):

Նոյնպէս կարելի չէ անտեսել վկայութիւնը Ասողիկի (էջ 182), որ կը հաւատէ թէ Ժ. դարուն, Արարներուն նփրկերակն վանուելէն ետք՝ հոն Հայեր և Ասորիներ կը բնակէին:

Հայերը, որ զինուորականապէս մինչև Մծբինի մօտերը գրաւած էին, անկարելի է որ այդ տեղերը հաստատուած չըլլային: Պ. Վարդան Մեղքոնեան կը գրէ (Հայրենիք ամսաթիւրթ, ԻՊ. տարի, Թ. 3) որ կ'ըստի թէ նախ քան 640ական թուականները, մէկ միլիոնէն աւելի Հայեր կային Իրաքի մէջ, որոնք մեծ մասամբ Տիգրոն կը բնակէին, բայց յետոյ հարածանքներէն փախան՝ հետզհետէ գացին դէպի Պարսից Մոց և Հնդկաստան, ուր շատեր մահացան և մնացելները տեղացիներու հետ խառնուեցան:

Թերևս Հայերու թիւը չափազանցուած է այստեղ, սակայն բոլորովին ալ անհիմն չէ է. դարէն առաջ այդ շրջանակին մէջ որոշ թիւով Հայերու գոյութիւնը:

Է. դարէն ետք, երբ խլամ կրօնին միջնաբերդը կը հաստատուէր այս շրջանակին մէջ, Հայերու կեանքը հոն կը դժուարանար, վասնզի երկիրը բընակավայրը կ'ըլլար խլամ մեծ դանգուածի մը, որ աններող ասուլութեամբ հարձականքի կը մատնէր ոչ-խլամները, որով Հայերը, չէին կրնար ապահովել և նոյնիսկ պահպանել իրենց գոյութիւնը:

Այնպէս որ Ն. դարուն Պարսիկներէն հոն տարագրուած (ՊՀԳ. Ա. 290—1) և է. դարէն սկսեալ Արարներէն դէպի Սամարա և Պաղտատ գերի տարուած (ՊՀԳ. Ա. 348—9 և 352) Հայերէն — որոնցմէ ոմանք խլամանալով մեծ ծառայութիւններ մատուցած էին Արքայական Խալիֆայութեան — գրեթէ հետք չէր մնացած ԺՎ. դարուն, երբ Կեդրոնական Ասիայէն դէպի արևմուտք բարբարոսներու արշաւանքները սկսան:

Այն ատեն այնքան աննշան էր իրենց թիւը, որ իրենց հոգևոր մատակարարութիւնը դաւանակից Ասորիներու ձեռքով կը կատարուէր (ՊՀԳ. Ա. 352):

Արարական այս շրջաններուն մէջ ապրող Հայերը՝ մասնաւորապէս վաճառականներ էին, եթէ սոսկ փերեզակներ չէին: Իրենց համար ուրիշ ասպա-

րէզ չկար, վասնզի իրենց քրիստոնէայ կրօնքը արգելք էր անոնց պետութեան ծառայելու թէ՛ իբրև քաղաքային և թէ՛ իբրև զինուորական. ամիրապետներուն վստահութիւնը գրաւելու առաջին պայմանը խլամանալն էր: Առանց կրօնափոխութեան դժուար էր պաշտօն և աստիճան ստանալ: Հետեաբար, անոնք՝ որոնց մէջ ազգային զիտակցութիւն չկար կամ տկար էր և որոնք փառքի և իշխանութեան կը տենչային, կ'խլամանային և կը խառնուէին մեծ դանգուածին և կը կորսուէին հայութեան համար:

Շատ հազուագիւտ կերպով և սրտահարար անոնցմէ ոմանց յիշատակութիւնը պահուած է (ՊՀԳ. Ա. 356—358), և միւսները բոլորովին մոռցուած են:

Հետեաբար, Արքայական Խալիֆայութեան շրջանին, տարակուսելի է որ իբրև քրիստոնէայ Հայերը Միջագետքի հողին վրայ, Խալիֆաներու անմիջական տիրապետութեան շրջանակին մէջ կրցած ըլլան ապրիլ, բացի անոնցմէ՝ որոնք բանագնացի, խնդրարկուի և կալանաւորի հանգամանքով պացած են Սամարա ու Պաղտատ և մնայուն բնակութիւն չեն ունեցած:

Նոյնիսկ հոն հաստատուն բնակութիւն չեն ունեցած այն Հայ վաճառականները, որոնք Հայաստանի ցորենը մինչև Պաղտատ կը տանէին: Հայերու անջբացումը կը հաստատուի անով որ, Պաղտատի մէջ կամ Միջագետքի ուրիշ վայրերը, Հայերը կրօնական-եկեղեցական կազմակերպութիւն չունէին բնաւ, և Ասորի եկեղեցականներ կը հոգային գիրենք: Ասիկա ըսել չէ թէ բացարձակապէս Հայեր չկային Արաք երկիրներու մէջ:

Ընդհակառակն, Բիւզանդական հարածանքներէն խոյս տուող և Արաք երկիրները ապաստանող Հայեր պէտք է գտնուած ըլլան, մանաւանդ կրօնական հանգուրժողութիւն ցոյց տրուած շրջաններուն միջ, որոնք քիչ չեն եղած:

Թիւրիմացարար մեր պատմագիրները շատ գէշ ներկայացուցած են արար տիրապետութիւնը,⁽¹⁾ սակայն Արարները իրենց հպատակներու կրօնքին, նիստուկային ու մանաւանդ անտեսական մարդերու մէջ ձեռք բերած յաջողութիւններուն հակառակ չէին, միայն չէին վստահիր ոչ-խլամներուն, զինուորական և վարչական պաշտօններ, գտնոնք խլամներու մենաշնորհը նկատելով:

Այս պատճառով պատմութիւնը այնքան քիչ ունի յիշատակութիւնը տարաբնուածման տակ եղած երկիրներուն մէջ երևելի հանդիսացող Հայ դէմքերու:

Թերևս Բիւզանդական սահմանէն հեռու մնացած այս հողերը չեն կրցած նոր գաղութներ բնոյնիլ և հին գաղութները իրենք իրենց մէջ հիւժած ու սպառած են: Ասով միայն կը մեկնուի անոնց բնաւ յիշուած չըլլալը:

Բայց քանի որ Արքայական Խալիֆաները իրական և երբեմն ալ անուանական տիրապետներն էին Հայաստանի, անտարակուսելի է որ յարաբերութիւններ ունէին Հայոց աշխարհին հետ և Պաղտատի, Սամարայի և Թերևս ուրիշ քաղաքներու մէջ, Հայեր ապրած են մինչև Արքայական կործանումը: Ասիկա կը հաստատուի քանի մը յիշատակութիւններով, որոնց զխաւորն

(1) Բազմաթիւ Հայ երեւելիներ լիւծ են Բիւզանդացիներ եւ օգնած են Արաքներու (ՊՀԳ. Ա. 360—1)

է 1258ին Թաթարներու կողմէ Պաղտատի գրաւման և Խալիֆայութեան բարձրաձման առթիւ Վարդան և Կիրակոս պատմագիրներու գրածները, որոնք կը հաստատեն թէ Պաղտատի մէջ վերջին Խալիֆային տունն տակաւին կ'ապրէին քրիստոնեաներ, որոնց մէկ մասը շատ հաւանաբար Հայեր էին:

Ահա թէ ինչ կը գրեն այդ երկու պատմագիրները: Վարդան (էջ 150) Պաղտատի գրաւումը նկարագրելէ յետոյ, կ'ըսէ՝ «սպան եւ զխալիֆայն իւրով իսկ ձեռովն Հուլալու, որում անունն էր Մուսթապա» և անմիջապէս կը յարէ՝ «եւ ապրեցան քրիստոնեայք որ կային անդ, կամօք եւ բարեխօսութեամբ Տօղուզ մեծի քաղուհոյն»:

Իսկ Կիրակոս Դանձակեցի, մանրամասնօրէն, պատմելէ ետք Պաղտատի գրաւումը, կ'աւելցնէ թէ ինչպէս Հուլաղու մաս մաս անձնատուր եղող քաղաքին բնակիչները ծածուկ ջարդած է և ինչպէս ի վերջոյ սպաննած է Խալիֆան և իր երկու զաւակները, ու իր զօրքին քաղաք մտնելէն յետոյ՝ անձնատուր չեղող քաղաքացիները 40 օր մինչև վերջը անընդհատ ջարդել տուած է: Այս բոլորէն ետքը, Կիրակոս կը յարէ. «Բայց կին Հօլալին աւագ Խաթունն քրիստոնեայ էր, որ կոչէր Տօխուզ Խաթուն, և խնդրեաց զքրիստոնեայն»՝ որք էին ի Պաղտատ. նեստորական աղանդով եւ թէ յայլ ազգաց եւ եթող զնոսա ընչիւք եւ ստացուածովք, զի խնդրեաց յառեմէն իւրմէ ոչ սպանանել զնոսա» (Կիրակոս 223—4):

Այս տողերէն որոշապէս յայտնի է որ Պաղտատի քրիստոնեաները, որոնց մեծամասնութիւնը նեստորական էին, ընդհանուր կոտորածէն փրկուած են, Հուլաղուի կնոջ քրիստոնեայ Տօքուզ Խաթունի բարեխօսութեամբ:

Այդ ԱՅԼ քրիստոնեաներու մէջ որոշ թիւով կային անշուշտ Հայեր, նկատի ունենալով որ Պաղտատ՝ Հայերու համար բոլորովին անկոխ գետին մը չէր, և Հայերը, իբրև ոչ-Քաղքեղոնական, արեւելիան ուրիշ ազգերու հետ կը ներկայացնէին մէկը այն ժողովուրդներէն, որոնք Արարները իբրև ազատարարներ ընդունած էին, քանի որ անոնք կու գային փրկել գիրենք Պաղտատի Խալիֆաներէն ոմանց մուսուլմաններէն և Ռոմանոս Դ. ի մտայնութեամբ Բիւզանդիոնի կայսրերուն ատելութենէն:

Ասիկա սովորական երեւոյթ մըն է ստրուկ ժողովուրդներուն համար, որ նոր տէրերէն նպաստաւոր բան մը կը յուսան:

Հայերն ալ այս փոփոխամտութիւնը ունեցած են և սիրով համակերպած են Սելջուկ տիրապետութեան, և նոյնիսկ անոր օժանդակած են ինչ ինչ պարագաներու մէջ: Սակայն Սելջուկեանք, մանաւորապէս Տուզրիլ և Ալփասլան, անդթութեամբ վարուած են քրիստոնեաներու հետ, մանաւանդ երբ անոնք վախճալով, իրենց հին տէրերուն դէմ դաւած չեն և անոնց հետ Սելջուկներու դէմ կռուած:

Սելջուկեաններու գործած անդթութիւններու շարքին, ականատես պատմիչներ, ինչպէս Լաստիվերտցի, Ուռհայեցի, Կենդրենոս և Զոնարաս, կը վկայեն թէ անոնք Հայաստանէն առած են անհամար գերիներ, մինչև որ Մելիք Շահի (1072—1092) բարեկարգ վարչութեան տակ երկիրը խաղաղած է:

Սելջուկեանք, որոնք Պաղտատի և շրջակայից, կամ մէկ խօսքով, Ի-

րաք Արապիի և Իրաք Աճէմիի միանգամայն տիրած էին և իրենց մայրաքաղաք դարձուցած Իսպահանը, անշուշտ հոն գտած են նախապէս այդ շրջանները հաստատուած Հայեր, որոնց մասին դժբախտաբար չունինք վաւերական տեղեկութիւններ:

Կարելի է մտածել թէ այդ Հայերէն մաս մը արշաւող այս հրոսներուն առջեւէն փախչող զանգուածներուն հետ փախուստ տուած է կամ անոնց խառնուած՝ կրօնափոխութեամբ, վասնզի պէտք է ըսել թէ Սելջուկները մուսուլմանդ էին:

Ամէն պարագայի մէջ Սելջուկ տիրապետութեան շրջանին Միջագետքի Հայերուն վիճակը բնաւ փայլուն եղած չի կրնար ըլլալ:

Հայ գերիները, զորս անոնք Հայաստանէն առած են, դժբախտաբար յայտնի չէ թէ ո՛ւր տարած են (տես. վերը 286):

Մեր պատմագիրները — ինչպէս տեսնուեցաւ — շատ տարտամ բառեր կը գործածեն, ընդհանուր կերպով ըսելով՝ «վարեցան ի գերութիւն» և պատահաբար անոնց կը կցեն նաեւ «յաբարհին Պարսից» կամ «ի Պարսիկս», ոչ նուազ անորոշ և տարտամ բառերը:

Գիտնալով որ մինչև 1118 Սելջուկ մեծատարած պետութեան մայրաքաղաքն էր Սպահան, հաւանական է ենթադրել թէ Հայաստանէն առնուած մանուկ և կին գերիները (Ուռհայեցի էջ 167) մինչև այնտեղ քշուած են (տես. վերը 290):

Սակայն այդ թուականէն ետք, երբ Հայաստան Պարսկաստանի Սելջուկ Սուլթանին իշխանութեան ենթարկուած էր, Հայերէն վերցուած գերիները կը տարուէին այս պետութեան զանազան մասերը:

Թէ Հայաստանէն առնուած գերիներէն մաս մըն ալ Իրազի կողմերը տարուած են, ասիկա կը մնայ խնդրական և կասկածելի. միայն թէ Սպահանի կողմը տարուածներէն մաս մըն ալ Իրազի բաժին ինկած ըլլալը հաւանականութիւն մըն է: Ինչպէս անոնց խառն զանգուածին խառնուած ըլլալը՝ իբրև անխուսափելի հետևանք իսլամ աշխարհին մէջ տիրող մտայնութեան (տես. վերը, 283):

Հետևաբար, Սելջուկ տիրապետութեան տակ նոր գալուստներու կազմութեան դժուար է համոզուիլ, երբ Սելջուկները կը գրաւէին բոլոր Խալիֆայութեան երկիրները — որոնց մէջ էր Իրազ — և իրենք կը կառավարէին զանոնք յանուն իսլամաց խալիֆային, որուն լիազօր ներկայացուցչութիւնը ձեռք բերած էին, զրեթէ մէկուսացնելով զայն:

Մոնկոլները, որոնք ժ.Գ. Դարուն սկիզբը եկան Սելջուկներուն ձեռքէն յափշտակելու անոնց տիրակալած երկիրները, աւելի թոյլ իսլամներ էին, սակայն նուազ անգութ չէին, այնպէս որ՝ երբ 1194ին Սելջուկ Պարսկաստանը ընճուեցաւ Մոնկոլներէն, որոնք իրենց կարգին արևմուտք կ'արշաւէին, կըրկնուեցան դարձեալ այն վայրագութիւնները, որոնք Տուզրիլ և Ալփասլանի տուն գործուած էին:

Անոնք ալ, ինչպէս տեսանք (տես. վերը, 253—6), գործեցին գերառութիւններ յայտնի պատճառներով, նախապատուութիւն տալով (տես. վերը,

147) առհեսաւուներու — ինչպէս եղած էր 1281ին, Անիի գրաւման ատեն: Մոնկոլները, ինչպէս զիտուած է, որչափ ատեն որ Հայաստանը նուաճելու զբաղած են, անգութ եղած են, կարծես անուսարափ ազդելու համար: Իսկ երբ իրենց տիրապետութիւնը ամրապնդած են, այլևս մեղմութեամբ վարուած են, միշտ հարկերը և տուրքերը ծանր պահելով, ապստամբութեան վրայ խորհելու միջոց չտալու համար ժողովուրդին: Միակ առաւելութիւնը զոր ունեցած են՝ այն է որ անոնք կրօնական հալածանք գրեթէ չեն գործադրած: Ընդհակառակն քրիստոնէութեան համակիր եղած են, վասնզի՝ ինչպէս յայտնի է՝ Մոնկոլները բուսական աստի տառանած են՝ Քրիստոնէութեան և Մահմետականութեան միջեւ: Անոնք ունէին վեհապետներ, որոնք քրիստոնեայ էին կամ քրիստոնեայ կիներ ունէին:

Մոնկոլներուն քրիստոնէութեան նկատմամբ ցոյց տուած հակումը, կերպով մը քաջալերած է մասնաւորապէս Նեստորականները և Ասորիները և որոշ չափով ալ Հայերը, որ եռտնդով լծուին քրիստոնէական հաւատածաւալ գործունէութեան, որուն դէմ ոչ մէկ արդիւք կը յանուցանէին անոնք: Այսպէս, Քրիստոնէութիւնը տարածուեցաւ Մոնկոլ տիրապետութեան ենթարկուած բոլոր երկիրներուն մէջ և մինչեւ Չինաստանի սահմանները քրիստոնեայ համայնքներ կազմուեցան: Յայտնի է որ Քրիստոնեաները Մոնկոլ իշխանութեան տակ շնորհ գտած և տարածուած են և Նոյնիսկ — ինչպէս տեսուեցաւ — Մոնկոլ խաներու մօտ, անոնց արքունիքին մէջ կ'ապրէին Նեստորական քահանաներ, ինչպէս նաև Հայ, Ասորի և Յոյն եկեղեցականներ:

Անոնք աղատօրէն կը քարոզէին և նոյնիսկ կը յաջողէին որոշ թիւով հաւատացեալներ շահիլ Մոնկոլներէն:

Այսպէս, օրինակի համար, կը յիշուի թէ Քրիստոնէութիւնը շատոնց մուտք գտած էր Պասրայի մէջ, որ եպիսկոպոսանիստ քաղաք էր: 1222ին Պասրայի թեմակալն էր Հայաստանցի Սողոմոն եպիսկոպոս (Վարդան Մելքոնեանի տեղեկութիւն, քաղուած Historial Mesopotamia անուն գիրքէն, տպուած 1922ին Պասրայ):

ԺԳ. գարուն հոգևորական գրազէտներ Պասրան կը կոչէին Պէյթ Մէյդան, որ արամայերէն է և կը նշանակէ «քաղաք անտափ» և կամ «քաղաք փայտի» (Վարդան Մելքոնեան):

Միայն հետաքրքրական է գիտնալ թէ Հայաստանցի Սողոմոն եպիսկոպոսը Հաճ էր թէ Հայաստան ծնած Ասորի մը կամ Նեստորական մը, և թէ Հայոց եպիսկոպոսն էր թէ ուրիշ համայնքի մը:

Եթէ Հայ համայնքին եպիսկոպոսն էր, ուրեմն Պասրայի մէջ կար բաւական թիւով Հայ գաղութ մը, որ իր սեփական եպիսկոպոսը ունէր:

Իսկ եթէ Պասրայի մէջ իրապէս Հայ գաղութ մը կար, պէտք է ընդունել թէ Սելջուկ պետութեան այս մասերուն շատ մը քաղաքներուն մէջ հինէն հաստատուած կամ նոր տեղափոխուած քրիստոնեաներ կ'ապրէին ԺԲ. և ԺԳ. դարերուն:

Շատ հաւանական է որ Հայերն ալ օգտուած ըլլան Մոնկոլներու բարեացակամութիւնէն, մասնաւորապէս Մանգոյ Սանի ատեն (1251—1259), որ Հայե-

րուն հանդէպ յատուկ բարեացակամութիւն ունեցաւ և Աւագ իշխանի գլխաւորութեամբ՝ նոյնիսկ ինքնավարութիւն մը տուաւ: Հայերն ալ փոխադարձաբար, ցոյց տուին անձնուիրութիւն և Մոնկոլներուն կողքին կուուեցան անոնց թշնամիներուն դէմ, Աւագ իշխանին, Օրբէլեան Շահնշահին, Վահրամին և որդին Աղպուղային, Զալալի և Հասան Գրիգոր Տուփին և Սաչէնցի իշխաններու և ուրիշներու հրամանին տակ (Սիրակոս, էջ 153, և 155 և վերը 150—1) և քրիստոնեաներու օգտակար եղան գերիները գնելով, ինչպէս նաև գողցուած կամ կողոպտուած գրչագիրներ վերագնելով: Տեսնուեցաւ թէ Հուլաղու (125—1265), որ իր քրիստոնեայ կնոջ՝ Տօղուզի ազդեցութեան տակ էր, ինչպէս Պաղտատի քրիստոնեաները ազատեց կտորածէ և միշտ բարեկամ եղաւ Հայերուն:

Իր յաջորդները՝ Ապաղա (1265—1282) և Խուտապէնտէ կամ Խարբանտա (1304—1316) նոյնպէս Հայերուն բարեկամ եղած են:

Ապուսայիտ կամ Պուսայիտ (1316—1335), որ վինակիցն էր Կիլիկիոյ Լեւոն Գ. թագաւորին, նոյնպէս բարեկամ էր Հայերուն:

Մոնկոլներու տիրապետութեան շրջանին, անոնց ընդարձակ կայսրութեան մէջ — որ բովանդակ Ասիոյ վրայ կը տարածուէր — Հայերը ազատ երթեկ ունէին և առևտուր կ'ընէին, և կայսրութեան զանազան վայրերը հաստատուած էին, ինչպէս տեսանք:

Չինկիլի պետութիւնը որ արտակարգ կերպով ընդարձակ էր, Հայերը հաղորդակցութեան մէջ գրաւ այնպիսի վայրերու հետ, որոնք շատ ծանօթ չէին Հայերուն և կապ չունէին անոնց հետ այդքան սերտօրէն:

Մասնաւորապէս Հուլաղուի նուաճումներէն և Պաղտատի գրուումէն (1258) ետք, երբ Պարսկաստանի մէջ Իլխանեան հարստութիւնը տիրակալից, այս բարգաւաճ և մեծ կայսրութեան մէջ, Հայերը նպաստաւորուեցան և անոր մայրաքաղաքներուն՝ Դաւրէթի և Սուլթանիէի մէջ վայլուն զիրք ունեցան իբրև վաճառականներ և մեծ բազմութեամբ ապրեցան այդ քաղաքներուն մէջ, ինչպէս տեսնուեցաւ (վերը 310—1):

Սուլթանիէի մէջ, ինչպէս տեսնուեցաւ (վերը, 312), Հայերը ունէին եպիսկոպոս Առաջնորդ մը, որ իրեն հետ ունէր քահանաներ, նաև ուրիշ եպիսկոպոսութիւն մը, 1354 Սեպտ. 25ին «ի մայրաքաղաքս Բաղդադ», դարձեալ իրեն հետ ունենալով քահանաներ:

Ասկէ որոշ կը հասկցուի թէ, ինչպէս կառավարութեան կեդրոնին՝ Սուլթանիէի, նաև Պաղտատի մէջ Հայ եպիսկոպոս հոգևոր պետեր կային:

Ասոնք կը հաստատեն թէ ԺԳ. դարու կէսին, հակառակ անոր որ Իլխանեան պետութիւնը խառնակութիւններու հետևանք անիշխանութեան մատնուած էր Ապու Սայիտէն (1316—1335) յետոյ, տակաւին Հայեր կ'ապրէին Սուլթանիէի և Պաղտատի՝ երկիրին երկու մայրաքաղաքներուն մէջ, որոնք հայ բնակիչներ ունեցած էին այս պետութեան ծաղկման օրերուն: Հաւանական է որ այդ շրջանին Իրաքի այլ քաղաքներուն մէջ ևս Հայեր կային, ինչպէս Հայեր կային բովանդակ Մոնկոլ պետութեան մէջէն անցնող առևտրական ուղիներուն վրայ գտնուող քաղաքներուն մէջ, մինչեւ Չինաստան:

Դժբախտաբար Մոնկոլներու զէպիլ քրիստոնեաները ունեցած բարեացա- կամ տրամադրութիւնը փոխուելէն վերջ, այս գաղութները անշքացած և ջնջուած են և իրենց եկեղեցիները մզկիթի վերածուած և իրենք ալ իսլա- մացած կամ հեռացած են:

Արդարև, յիշատակութիւններ ունինք Տիգրիսի հարկատու հողամասե- րուն մէջ ապրող Հայերու, նոյնիսկ իսլամ նշանաւոր քաղաքներու մէջ: Այս- պէս, Մուսուլ, որ ըստ Արար աշխարհագիր եագութի, «Վրագի դուռը, Սորա- սանի բանալին և Ատրպատականի հաղորդակցութեան ճամբան» կը կազմէր և մեծ քաղաք մըն էր, Տիգրիսի վրայ կառուցուած, թաթարական տիրա- պետութեան շրջանին ունեցած է հայկական գաղութ մը, ինչպէս իրաքեան ուրիշ քաղաքներ:

Ասոր գլխաւոր ապացոյցն է Սամուէլ Անեցիի վրդովումը այն վճիռին (հիւքմ) մասին, որ տրուած էր 1336ին՝ Մուսուլի եկեղեցիները փլցնելու հա- մար: Այդ եկեղեցիներէն զոնէ մէկը հայկական էր, քանի որ 1352 թուակա- նէն հոն կար Քարոզգիւրք մը, «գրեալ ի քաղաք Մուսուլի, ի Մանուէլ քահա- նայի» (Ձեռագիրը պահուած է Էջմիածին, թ. 2206, կարինեան):

Ասիկա կ'ապացուցանէ թէ Ժ.Ղ. դարուն, Մուսուլի մէջ ոչ միայն Հա- յեր կային, այլ անոնք ունէին քահանայ, հոգեւոր հովիւ և հետևաբար և ե- կեղեցի, որ անհետացած էր և ժամանակ մը յետոյ, հոն նոր եկեղեցի մը շին- ուած էր:

Մուսուլի մօտ, Արբելայի մէջ՝ նոյնպէս Ժ.Ղ. դարուն կը յիշուի Հայ եկեղեցի մը (քաղաքին պարիսպէն դուրս), զոր նոյն դարուն սկիզբները քանդեցին այլազգիները, Նեստորականներու՝ երկու և Յակոբիկեան Ասորիներ- րու՝ մէկ եկեղեցիներուն հետ, 1336ի հիւլմիւս հետևանքը: Հաւանօրէն ասկէ յետոյ Հայերը ցրուած էին:

Ժ.Ղ. դարուն, Մուսուլի մօտ Քարամլէս անուն գիւղաքաղաքին մէջ կար Հայ համայնք մը, սեփական քահանաներով և տիրացուներով (տես. Աւեսիֆ 1945, էջ 55):

Նոյնպէս Ժ.Ղ. դարուն հայաբնակ էր Մերտին քաղաքը, որ վաղեմի հա- յարնակութիւն մը կրնայ ունեցած ըլլալ, ինչպէս կը կարծուի (տես. Տ. Վ. Ալեքսանդրեան, Բագմավեպ, 1907, էջ 502). սակայն չունինք վաւերագրու- թիւն, ինչպէս ունինք Ժ.Ղ. դարուն համար ուր կը հանդիպինք Մերտինի մօտ հիմնուած վանքի մը, Թաֆիւ կամ Թըվին անուն:

Վարդ անուն գրիչ մը 1356ին, «ի մայրաքաղաքս Մերսին եւ ի մե- ցասանիս Թւվից, ընդ հովանեաւ Ս. Ասուածածնիս եւ Ս. Յովհաննէիսի» գրած է ձեռագիր մը Ուլստին Առաջնորդ Աբրահամ Արքեպիսկոպոսի ատեն, երբ «Հայր վանացն» էր «Մովսէս Կրուցաւոր». թէ «ի Տէր Ղազարու ժամա- ցակի շինեցաւ Ս. Յովաննու պարիսպս Յովսէփ Սարկաւագն որ եղաւ պաթ- ան վանուց շինելուն, որ իւր մէրն եփեւ Է կերակուրն կուսին, յիւեցիք իբր Ասուած» (Յուցակ վեցեթիկի Ա. 186—7—8):

Հազիւ երկու տասնեակ տարիներ հտք, «ի քվականի» հայոց ՊիՉ (= 1372) յիշատակագիր մը կ'ըսէ՝ «ես Մուղտասի Հասան հանդիպեցայ գրոցս

որ եր գերեալ եւ բերեալ ի Մերսին քաղաք, գնեցի ի գերողէն եւ ետուն ի Ս. Ուլսն ի Ս. Ասուածածնիս եւ Ս. Յովհաննէս որ մականունն Թվից կոչի»: Յիշել կը խնդրուի «ընդամին եւ ինձ Յակոբ եպիսկոպոսի որ գլխաւակա- րանս գրեցի եւ էի սեղուոյս վերաստուչ» (նոյն Բ. հտ. 65—66):

1426ին տակաւին այս վանքը գոյութիւն ունէր, որովհետեւ այս ձեռագրի- րին մէջ տեղ մը գրիչ մը կ'ըսէ՝ «եկի Ս. Ովանէս վանքն ի քվ. Հայոց ՊԷԾ (= 1426) ի ապրելի Զ. ուրբաք աւր աւեսեաց Ասուածածնի»:

Նոյն թուականին գրուած Աւետարանի մը գրիչը կը յիշէ Մերտինի Ս. Գէորգ եկեղեցին և տեղույն Աբրահամ եպս. առաջնորդը (Նոսարֆ 81):

Ինչպէս կը տեսնուի՝ Մերտինի մէջ Հայերը կրցած չէին Ժ.Ղ. դարէն յե- տոյ անընդհատ ապրիլ:

Այնպէս որ միայն հետքեր մնացած են այս օրերէն, ոչ զուրկ նշանա- կութենէ:

Սակայն քանի իսլամութիւնը տարածուեցաւ և արմատացաւ՝ Մոնկոլնե- րու մէջ տրամադրութիւնները փոխուեցան, տագնապներ իրարու յաջորդեցին և Հայերը դժուարութիւններու մատնուեցան: Այդ օրերը լի են սաստիկ հար- կապահանջութեան և կեղեքումի յիշատակութիւններով: Արդարեւ Սարաւան- տայի (1304—1316) և Ալի փաշային վեցամսեայ (1336) իշխանութեան շրջան- ները անօրինակ դժբախտութիւններու շրջան մը բացին քրիստոնէից համար, որոնք իրենց տարագով կը նուաստանային կամ սարսափի կը մատնուէին Մու- սուլէն մինչեւ Խլաթ և Սալմաստ իրենց եկեղեցիներու քանդումը տեսնելով (տես. վերը 188—189): Զաքարիա Սէֆէնտինեան, Աղթամարի կաթողիկոսը (1293—1336), հազիւ կրցաւ ետ առնել տալ եկեղեցիները քանդելու հիւլմը (վճիռը) և խափանել հարկերը և խարաճները, որոնք գրուած էին վանքերու և կրօնաւորներու վրայ:

Ասիկա սկիզբն էր երկանց: Հալածանքը սկսած էր, թէեւ ինչպէս կ'ե- րեւի ժամանակաւոր ու պատահական և անցած՝ խնդրանքներով և դիմումնե- րով, նման փոթորիկներու, որոնք երբեմն կը պայթին: Այսպէս է որ Քրիս- տոնէութիւնը տոկացած է այս ընդարձակածաւալ կայսրութեան մէջ:

Մինչեւ Ժ.Ն. դարուն սկիզբը, այսինքն մինչեւ Լէնկթիմուրի շրջանը Քրիստոնեաներու, ընդ որս և Հայերու որոշ չափով կրօնական ազատութիւն վայելելուն փաստերը կան, սակայն ասիկա տեւական չէ եղած. ինչպէս տես- նուեցաւ, Սմրդանդի Հայերը ջարդուած են (տես. վերը, 319):

Ինչ որ կեդրոնական Ասիոյ մէջ պատահած է, հաւանօրէն եղած է նաև Միջագետքի մէջ, և Հայերը ջնջուած են: Մասնաւորապէս Պաղտատի Հայ գաղութը ջնջուած պէտք է ըլլայ, քանի որ Լէնկ Թիմուր այս քաղաքը հիմ- նոյապատակ կործանած է:

Մուսուլի եկեղեցիները, զորս անգամ մը Ալի փաշա (տես. վերը, 398), 1336ին քանդել փորձած էր, ապահովաբար Լէնկ Թիմուրէ վերջն անհետացած էին Հայ գաղութին հետ, մինչ ինչպէս տեսնուեցաւ, 1352ին հոն եկեղեցի ու- նէին Հայերը:

Այս շրջանակին մէջ Հայերու անհետացումը կատարուած իրողութիւն մը

եղաւ, երբ Մոնկոլ կայսրութիւնը ժԴ. դարուն կազմալուծուեցաւ և աւատա-
կան կազմակերպութիւն մը ստացաւ, առաւել կամ պակաս հնազանդ կեդ-
րոնական իշխանութեան:

Այդ շրջանին Միջագետք ալ բաժնուեցաւ զանազան իշխանութեանց միջև:
Մի քանի քաղաքներու մէջ կը նստէին ամիրաներ, որոնք գրեթէ ինք-
նիշխան էին: Հարաւային Հայաստանի և շիւսիսային Միջագետքի կը տիրէ-
ին Գարագոյունլուներու ընտանիքը և Ամիրթի (Տիարպէքիր) մէջ հաստատ-
ուած էր Ազգոյունլուներու իշխանութիւնը, որոնք բազմաթիւ վտարիկ իշխա-
նութիւններու համամիութիւններ էին, գերիշխան պետի մը գլխաւորութեամբ:

Իսկ Պաղտատի մէջ կ'իշխէր Հուլաղուի ընտանիքին ժառանգը:
Այս էր իրերու վիճակը, երբ ժԴ. դարու վերջին քառորդին մէջ ասպա-
րէզ եկաւ էօզպէք Թաթարներու առաջնորդը՝ Լէնկ Թիմուր, որ վայրենի
հրոսներու գլուխը անցած, Չինիկից Խանի պետութիւնը վերակազմելու ծրա-
գիրով արևմուտք արշաւեց և ինչպէս վերը (տես 194—5) բացատրուեցաւ,
Պարսկաստանը գրաւելէն ետքը, առաւ Ատրպատականը, Հայաստանը, ինչպէս
նաև Իրաքը:

1399ին Պաղտատը ինկաւ Լէնկ Թիմուրի ձեռքը և վերջ գաւաւ Հուլաղուի
հիմնած պետութիւնը:

Լէնկ Թիմուր գրաւեց նաև Պասրան, Մուսուլը, Տիարպէքիրը, Մեր-
տինը և այլն:

էօզպէք Թաթարներու առաջնորդ Լէնկ Թիմուրի ատեն ևս կրկնուեցան
ընակչութեան անդամութիւնները և Հայաստանէն կրկին շատեր գերի տար-
ուեցան:

Սակայն ո՞ւր տարուած են առնուած գերիները և Միջագետք ալ տար-
ուողներ կա՞ն, հարցումներ են, որոնց վաւերագրեալ պատասխաններ տալ զըժ-
ուար է, վասնզի այս մասին յիշատակութիւններ չունինք:

Մեծոփեցի միայն կը յիշէ Սմրզանդ տարուած գերիները (վերը, էջ 276):
Լէնկ Թիմուրի մահէն (1406 Փետր. 18) ետք, իր զօրութեան առջև
ընկճուած բոլոր իշխանութիւնները կը վերակազմուին:

Անոնց ամէնէն գլխաւորն էր Գարագոյունլուներու պետը՝ Նուսուֆ, որ
վերականգնեց իր պետութիւնը և գրաւեց նաև Իրաքի մէկ մասը:

Իսկ Պաղտատի մէջ իբրև տեղւոյն ամիրան՝ կը տիրապետէր Ահմէտ:

Դաւրէժի տիրապետութեան համար, այս երկու վեհապետները իրարու
հետ պատերազմեցան և Նուսուֆ յաղթական դուրս գալով՝ գրաւեց Պաղտատը և
տէր եղաւ ամբողջ Իրաքի:

Իր որդին՝ Իսկէնտէր, որ անընդհատ 17 տարի (1421—1437) կուած է
Լէնկ Թիմուրի յաջորդներուն դէմ, իրեն մայրաքաղաքը բրած էր Պաղտատը
և անկէ կը վարէր պատերազմը: Իսկէնտէր պահ մը Պաղտատը թողուց իր
եղբոր՝ Շահ Մահմուտի, որմէ զայն յափշտակեց միւս եղբայրը՝ Ասպահան, որ
նաև աւերեց Մուսուլը, Անջարը, Ճէզիրէն, Մերտինը:

Միւս կողմէն կուրը կը շարունակուէր Իսկէնտէրի, Օթմանի, Շահու-
խի, Ջանկայի և այլոց միջև (տես. վերը, 211) մինչև որ Միջագետքի մէջ

կը զօրանար ձիհանկիր Թուրքմէն իշխանը՝ Օթմանի թոռը, որ իրեն մայրա-
քաղաք կ'ընէր Ամիրթը:

Իր որդին՝ Ուզուն Հասան, կը միացնէր Գարագոյունլուներու և Ազգո-
յունլուներու երկու իշխանութիւնները և ամբողջ Պարսկաստանն ալ հպատա-
կեցնելով՝ կը վերակազմէր 1468ին Պարսիկ մեծ կայսրութիւնը:

Այս մօտաւորապէս հարիւրամեայ շրջանին, ուր ամբողջ Միջագետք
ռազմադաշտի վերածուած էր և անընդհատ խռովութեան մէջ, չենք գիտեր
թէ Միջագետքի զանազան վայրերուն մէջ գտնուող Հայերը ի՞նչ եղած են:

Տեսակ մը անիշխանութեան այս շրջանէն որևէ յիշատակ մեզի հասած
չէ Միջագետքի Հայոց մասին: Հայերը հաւանօրէն ցրուած են և Հայ գաղութ-
ները բոլորովին ջնջուած են, ինչպէս ինչ ինչ երեւոյթներէ կը մակարերուի,
վասնզի հաստատուն կառավարութիւն մը և առևտուր ու վաճառականութիւն
գոյութիւն ունենալէ դաղրած էին:

Հայկական լեռնաշղթային հարաւակողմը՝ երկու անցքեր են Տիգրիս և
Նփրատ գետերը և անոնց եզերքներուն հիմնուած էին, ժամանակի ընթաց-
քին, հայկական գաղութներ: Ասոնցմէ անոնք, որոնք Տիգրիսի շուրջն էին,
խլամական զանգուածին մէջտեղ մեկուսացած ըլլալով, ինչպէս տեսանք հե-
տըզհետէ նօսրացան և անչքացան. մինչ ընդհակառակն, Նփրատի եզերքները
հաստատուած գաղութները, այդ ժամանակամիջոցին, աւելի աճեցան:

Այդ շրջանակները, իրենց քրիստոնէական յիշատակարաններու առաւե-
լութեամբը, աւելի ընտանի էին Հայերուն, և նոյնիսկ՝ աւանդաբար՝ հայկա-
կան կը նկատուէին, ինչպէս Փաւստոս՝ Պապ Թագաւորի բերնով՝ կ'ուզէ
հաստատել, թէ «Ուռհա քաղաքի շինեալ է նախնեացն մերոց» (Փաւստոս
Բիւզանդացի, Ե. 1բ.):

Յովսէփոս (Հնախօսութիւն Հրէից, ԺԲ. 8) և Տակիտոս, (Տարեգրութիւն
Բ. 3, ԺԳ. 34, ԺԴ. 26, ԺԵ. 1) կը հաստատեն որ հայկական էին Նդեսիա և
ամբողջ Միջագետք և Երուսաղէթագաւորը զանոնք թողած էր Հռոմայեցիներուն:

Եթէ նոյնիսկ ասոնք առասպել ալ եղած ըլլան, անուրանալի է որ Հա-
յերը շատ վաղիմի յարաբերութիւններ ունեցած են Նփրատի արմուկին և ա-
նոր Միջագետքի դաշտերուն մէջէն անցնող մասերուն եզերքը գտնուող հո-
ղերուն հետ: Ոչ մէկ տարակոյս՝ որ Սելեւկեանց շրջանին՝ Անտիոք և շրջակայքը
(ՊՂԳ. Ա. 105), Արշակունեաց շրջանին՝ Կոմմազենէի մէջ (Յուլի, 103) Հայ
գաղութներ կային, որոնք միշտ նոր գաղթականներով ստուարացած են, ինչ-
պէս Նփրատէն արևմուտք գտնուող բոլոր երկիրներուն, նոյնպէս և այդ շրջ-
անակին, այսինքն Սիւրիոյ հիւսիսային երկրամասին մէջ: Երբ Մեծն Տիգ-
րան գրաւեց Հիւսիսային Միջագետքի երկու ծաղկեալ նահանգները՝ Միզդո-
նիա (= Մծրին = Նիզիպին) և Ուրոյենայ (Ուռհայաստան = Նդեսիա =
Ուրֆա), ինչպէս և Սիւրիան՝ մինչև Հրէաստանի սահմանները (ՊՂԳ. Ա.

107—108), Հայերը յարաբերութիւններ սկսան ունենալ այս նահանգներուն հետ: Քիչ յետոյ, առաջին դարերուն՝ Եգեսիա և Անտիոք, իրրեւ եկեղեցական երկու կարեւոր աթոռներ, յարաբերութեան մէջ եղած են Հայերու հետ (ՊՀԳ. Ա. 110—111) և իբրև Բիւզանդական քաղաքներ, ինչպէս կայսրութեան բուրդը ուրիշ վայրերը, իրենք ալ ընդունած են Հայ գաղթականներ:

Է. դարուն Սիւրիա և Միջագետք ենթարկուեցան Արաբական տիրապետութեան, և Դամասկոս եղաւ Իւստինիանոս մայրաքաղաքը և Հայերը՝ այս անգամ իբրև հպատակներ՝ կապեր և երթևեկ ունեցան իսլամականութեան կեդրոնին հետ:

Արաբները, ոչ բոլորովին անվրդով, մօտաւորապէս երեք դար տիրեցին Սիւրիոյ և Միջագետքի, ուր արդէն Հայ գաղթականներ կային և նորիւ ալ կ'աւելնային. նոր գաղթականները կը բաղկանային Հայաստանէն վերցուած գերիներէ և Բիւզանդական իշխանութենէն դժգոհ Հայերէ, որոնք կ'անցնէին Արաբ իսլամականութեան երկիրները (տես. ՊՀԳ. Ա. 345—347), զլիսաւորապէս Դամասկոս, Ուրֆա, Սաուս և այլ (ՊՀԳ. Ա. 357—8):

Յատկապէս իբրև կարեւոր և անժխտելի վաւերագիր՝ մեծ կարեւորութեամբ պէտք է նկատի ունենալ Ամիրթի Ասորի մետրոպոլիտ Մար Դիոնիսիոս Յակոբ Բար Սալիբի (+ 1176) վկայութիւնը, որ կը հաստատէ թէ Ը. դարէն սկսեալ Հայերը մտած են Սիւրիա մեծ թիւով և տիրապետած են Ասորի վանքերու և գիւղերու ու շատ բազմացած են (ՊՀԳ. Ա. 362):

Անոնք այս շրջանակին մէջ ունէին իրենց հոգեւոր հովիւները և կրօնական ուսուցման համար իրենց վանքը: Ինչպէս ըսած եմ (ՊՀԳ. Ա. 363), հաւանական է որ այս շրջանէն են Որոնդէսի երկայնքը ցարդ տեսնուած աւերակները և հայկական գիւղերը, որոնք շատ հին շրջաններու զրոյշմը կը կրեն: Մասնաւորապէս Արամօ գիւղին շրջանները, որուն մօտ կ'ընդհանրուի Հաւոզիկէն (Լաթաքիա), Անտիոք և շրջակայքը, Շուշուր, Եագուպիյէ, այս ժամանակամիջոցին հայաբնակ դարձած ըլլալ կը թուին, ինչպէս նաև հաւանաբար Ասորուոց ծովեզերքները (ՊՀԳ. Ա. 375):

Սակայն Հայերը՝ բոլորովին իսլամներով լեցուած այս երկիրներուն մէջ աննշան խրեակներ էին, մինչ զբացի Բիւզանդական հողերուն վրայ անոնք թիւ մը կը ներկայացնէին:

Ժ. դարուն՝ երբ Բիւզանդացիք առաջացան դէպի Եգեսիա և Անտիոք, մահմետական բնակչութեան մէկ մասը ինքնին հեռացաւ՝ իսլամականութեան ընկերանալով, իսկ մնացեալ մասն ալ, Նիկեփոր կայսրը (963—969)՝ Անատոլիան բանակի զօրավար Չմէլիկի խորհուրդով՝ բռնի տեղափոխեց կայսրութեան ուրիշ կողմերը, զանոնք յունացնելու համար:

Բիւզանդիոն նոր գրաւուած երկիրներուն, ինչպէս Կիլիկիոյ, Եփրատացիներու և Ասորիքի մէջ, արգելած էր մահմետականներու բնակութիւնը և Չըմըլիկի մահմետականներէն դատարկացած այս վայրերուն մէջ կը բնակեցնէր իր զօրականները, որոնց մեծամասնութիւնը Հայեր էին:

Սահմանազուխներուն վրայ կազմուեցան զինուորական գաղութներ, որոնց վարչութիւնը յանձնուեցաւ սահմանապահ իշխաններու (Ակրիս): Անոնք

ժառանգական տէրերն էին այդ երկիրներուն, որոնց բնակիչները մշտնջենական զինուորներ էին:

Այսպիսի գաղութներ ունեցան Եգեսիա, Մամբիճ, Տըլուք և Եփրատացուոց շրջանակին մէջ գտնուող այն ամրոցները, որոնք Արաբներէն առնուած էին (A. H. Sayce, Les Héteens. Histoire d'un Empire oublié, Paris, 1891, էջ 250, Բարդէն Մվրդ. Կիւլէսէրեան, Մովսի Կաթողիկոսաւանը, եւ ՊՀԳ. Ա. 250—1):

Այս նոր գաղթականները օրթոտոքս կղերէն հալածուեցան, բայց հաւատարիմ մնացին յազային եկեղեցիին եւ Սաշիկ Կաթողիկոս (971—992), Անտիոքի Հայոց համար եպիսկոպոս մը ձեռնադրեց (ՊՀԳ. Ա. 251), վասնզի հոն խիստ մեծ թիւով Հայեր կ'ապրէին, նոյնիսկ այդ դարէն սկսեալ (Schlumberger, l'Épopée Byzantin, Ա. 410—417) եւ Սքելերոսի ապստամբութեան աւտեն՝ Սամուէլ անուն հայու մը առաջնորդութեամբ, յեղափոխութիւն մը յարուցած էին (նոյն):

ԺԱ. դարուն, բարբարոսներու արշաւանքին սկզբնաւորութեան, Հայերը կը գրաւէին ոչ միայն կայսրութեան արեւելեան նահանգները, այլ կը կազմէին բնակչութեան գրեթէ ամբողջութիւնը՝ հիւսիսային Եփրատի հովիտին եւ Միջագետքի կամ հարաւային Եփրատի թեմերուն մէջ, որոնք զուտ հայ երկիրներ էին: Հայերը գրաւած էին Տարսուր, Մելիտինէն, Սեբաստիան, Կեսարիան, Տարսուր, Հիւսիսային Սիւրիոյ եւ Եգեսիոյ մէջտեղի հողերը, եւ բացարձակ աէրը դարձած էին այս երկիրին (Laurent, Byzance et les Turcs Seldjucides dans l'Asie Occidentale jusq'en 1081, Paris, 1914, 67 եւ ՊՀԳ. Ա. 251—2):

Բիւզանդիոն կազմեց Հայ «թագաւոր»ութիւններ Փոքր Ասիոյ մուտքին վրայ, Եփրատի Արեւմուտքը, իբրև իր ճորտերը. իսկ Հիւսիսային Սիւրիոյ (Ասորիք) եւ Ուուհայաստանի (Միջագետքի հիւսիսային արեւմուտք) համար նշանակած էր զինուորական կառավարիչներ եւ հաստատած հողատիրութիւններ, որոնք վերադրուած եւ մեծ մասամբ անապատ ու աւերակ դարձած երկիրները թէ՛ պիտի շինեցնէին եւ թէ՛ պիտի պաշտպանէին: Այսպէս, Արեւմտեան Տարսուսի երկու զառիթափները, Կիլիկիան, Տարսուր եւ Եգեսիան, գրեթէ բոլորովին հայացած էին: Հայ գաղթականներ թափանցած էին նոյնիսկ մինչեւ Անտիոք եւ Որոնդէսի ճամբով մինչեւ Սիւրիական Կեսարիա:

Տարսուսի, Սիւրիոյ եւ Միջերկրականի միջեւ գտնուած հողամասին վրայ երեւան եկած էին հայ բերդատէրեր, (ՊՀԳ. Ա. 286), որոնք կ'ընդհանրէին Բիւզանդիոնի հաւանութեամբ՝ կարգ մը հողերու վրայ:

Բիւզանդիոն, նոյնիսկ սիրաշահելու համար զանոնք, իր կողմէն նշանակած էր Հայ կառավարիչներ, որպէսզի՝ տեղացի հայ բնակիչներուն կողքին՝ սրտանց կուլին թշնամիին դէմ:

Այնպէս որ՝ այդ տեղերը եղան Հայերու համար նոր հայրենիք մը, ուր անոնք շարունակեցին՝ Բիւզանդիոնի կայսեր վեհապետութեան տակ, նոսե իրենց քաղաքական գոյութիւնը, որ այլեւս անհնար դարձած էր իրենց ցեղին հնադարեան բնակավայրին մէջ, (հմտ. Laurentի մէկ ուրիշ գործին մէջ,

L'Arménie entre Byzance et l'Islam depuis le Conquête Arabe jusqu'à 886, Paris, 1919, էջ 4—5):

ԺԱ. դարուն սկիզբները, երբ Ասիական բարբարոս ժողովուրդներ Հայաստան մտան, Հայերը ընկճուած այդ անարկու հրոսներէն՝ մեծ թիւերով հեռացան Հայաստանէն:

Ոչ միայն Հայ անհատներ կը գաղթէին շարունակ, այլ կը տեղափոխուէին նաև իշխանական տոհմեր, իրենց հպատակ ժողովուրդին հետ և կ'ստանային ճորտ իշխանութիւններ կամ աւատներ (fief) Բիւզանդիոնէն: Հայերը կը համախմբուէին իրենց նախկին իշխաններուն կամ յանդուգն ու յաջողակ զինուորականներուն շուրջ (հմմտ. Laurent, նոյն, էջ 6):

Բիւզանդիոն անոնցմէ օգտուելու հեռապատկերը ունէր, իբրև սահմանապահներ, և ասոր համար յաճախ կը համակերպէր որ անոնք բոլորովին ազատօրէն գործէին:

Այսպէս, Ասորիքի և Միջագետքի վերագրաւումէն յետոյ, այդ շրջանակին մէջ՝ օրինաւոր և ապօրէն եղանակով, այսինքն երբեմն Բիւզանդացիներու պարզեւատուութեամբ և երբեմն տիրող անիշխանութենէն օգտուելով, Հայ յեղուզակներու կողմէ կազմուած են պղտիկ իշխանութիւններ:

Սակայն դժբախտաբար՝ բարբարոսները ոտնակոխ ըրին նաև այդ Հայ ճորտերը: ԺԱ. դարուն վերջին քառորդին, հիւսիսային Սիւրիոյ և Տաւրոսեան լեռնազաւառներու մէջ, կայսրութեան ուժը խորտակուած էր, ոչ միայն արտաքին յարձակումներով, այլ նաև ներքին ապստամբութիւններով: Սելջուկները աժան յաղթանակներ ձեռք բերին, վասնզի Բիւզանդիոն իր կրօնական սխալ քաղաքականութեամբ ատելի եղած էր իր բնակչութեան մէկ կարևոր մասին, ինչպէս Հայերուն, որոնք իբրև ոչ-քաղքեղոնականներ կ'ատէին Յոյները, որոնք զիրենք կը հալածէին կրօնական պատճառներով:

Կային նաև տնտեսական պատճառներ — մասնաւորապէս տուրքերու ծանրութիւնը և մեծ կալուածատիրութիւններու պատճառած զրկանքները — որոնք կը մղէին կայսրութեան բնակիչները որ Սելջուկները իբրև ազատարար ընդունին:

Սելջուկները, Մանազկերտի յաղթութեամբ (19 Օգոստոս 1071), ոչ միայն տիրացան Հայաստանի և Կապադովկիոյ, որոնք իբրև գերազանցապէս զինուորական գաւառներ՝ Բիւզանդական կայսրութեան ողնասիւնը կը կազմէին, այլ անիշխանութեան մատնեցին Կիլիկիան և Եփրատի դրացի Ասորիքը, վասնզի կայսրութեան արևելեան սահմանագլուխը քաշուած էր Եփրատ և Ալլիս գետերուն միջեւ գտնուած հողամասերը և Կ. Պոլսոյ այլ շրջաններուն հետ հաղորդակցութեան ճամբան խզուած էր:

Այնպէս որ՝ Սելջուկները շատ քիչ ժամանակ ետքը՝ տիրեցին նաև Սիւրիոյ և Պաղեստինի (1078), Անտիոքի (1085) և Միջագետքի:

Բոլոր այս վայրերը, ինչպէս տեսնուեցաւ, Հայերով բնակուած էին արդէն, երբ իբրև հետևանք բարբարոսներու այս արշաւանքին, Հայաստանէն հեռացող Հայեր ապաստանեցան այս վայրերը: Նախընտրելով երթալ այն տեղերը, որոնց պետերը կամ կառավարիչները Հայեր էին:

* *

Վայրենի հրոսներու արշաւանքին յաջորդող 1079—1080ի մեծ սովը գաղթային այս հոսանքին մեծ ծաւալ տուաւ, և ինչպէս նկարագրած է Մատթէոս Ուռհայեցի երբ «ամառդ եղել բազում զաւառք եւ քակեցաւ տունն ԱրժիՆԵԼՍԱՅՑ եւ եղել աւերակ աշխարհ Հոռոմոց», ուրիշ ամէն տեղերէ աւելի, գաղթականները ապաստանեցան «յուռհայ եւ յամենայն սահմանս նորա: Եւ Անտիոք եւ ամենայն աշխարհն Կիլիկիայ եւ միջեւ ի Տաւրոն, եւ ամենայն աշխարհն Մաւրաւայ, ի Տլուք, եւ յամենայն սահմանս աշխարհաց այնոցիկ», ուր հասնողներու թիւը որոշելու համար, պատմագիրը «նազարս առ նազարս եւ բիւրս առ բիւրս» բառերը կը գործածէ և Մովսէսի Կարմիր Ծովը անցուցած բազմութեան եօթն անգամէն աւելի կը հաշուէ (Ուռհայեցի, ՀԱ-2):

Այսպէս ստուարացան Մեծ Հայքէն՝ Կապադովկիոյ և Սղծնիքի ճամբով եկած Հայերով, մասնաւորապէս Հիւսիսային Միջագետքի մէջ, ինչպէս նաև Եփրատացիներու երկիրին, Ասորիքի (հիւսիսային Սիւրիոյ), Տաւրոսի և այլ մերձակայ վայրերու մէջ:

Մասնաւորապէս Եդեսիա և անոր շրջակայքը՝ այդ գաղթականներուն գալէն յետոյ բաւական մեծ հայկական կեդրոն մը հանդիսացան իրենց ստուար թիւով Հայ բնակիչներովը և իրենց Հայ իշխաններովը:

Եդեսիոյ հայաշատ կեդրոն մը գործած ըլլալը կը հաստատուի 1081ին Պրիգոր Վկայասէրէն մեզի հասած Ծոռագատիի մասին թուղթով՝ ուղղուած Եդեսիոյ Հայերուն և անոնց քահանաներուն (Տաշեան: Մայր Յուցակ, 658): Եթէ հոն Հայ մեծ գաղութ մը գոյութիւն ունեցած չըլլար, իր հոգեւոր ուրոյն վարչութեամբ, Հայոց Կաթողիկոսը անոնց այս տեսակ թուղթ մը պիտի չգրէր:

Նոյնպէս եթէ հոն ստուար հայ գաղութ մը գոյութիւն ունեցած չըլլար՝ 1104ին Անեցի Բարսեղ կաթողիկոսը, բազմաթիւ եկեղեցականներու և աշխարհականներու հետ պիտի չերթար Եդեսիա, ուր քիչ առաջ (1100ին) հաստատուած էր Հատին դքսութիւն մը: «Վոմսն Ֆուսկիաց Պաղտիսն մեծաբեաց զնա մեծաւ պատուով որպէս վայել է հայրապետի եւ զիւզս եւ տուս պարգեւեր նմա եւ յոյժ սիրեաց զՀայրապետն Հայոց» (Ուռ. . 364):

Եթէ Եդեսիա բազմահայ քաղաք մը եղած չըլլար, հոն Եպիսկոպոսական աթոռ մը գոյութիւն պիտի չունենար. մինչ կը հաստատուի որ 1141—1144ին այնտեղ կը նստէր Անտիոք անուն եպիսկոպոս մը, որ 1144ին, քաղաքին գրաւման ատեն Հայէպ գերի տարուած և ծախուած է (Յ. Բիւրտեան, Առաջին եւ երկրորդ Խաչակրութիւններ, քս Սիւրիացի անանուն ժամանակագրի մը, էջ 27 և 36):

1179ին Հոռովկայի ժողովին մասնակցողներուն մէջ նաև Եդեսիոյ Հայոց Ստեփանոս Եպիսկոպոսին ևս (Չամ. Գ. 132 և Տաշեան, Մայր Յուցակ, 350) գտնուելը ուրիշ փաստ մըն է, որ հակառակ Սելջուկ տիրապետութեան և քաղաքին 1144ին մատնուած աղէտին, Հայերը հոն չէին դադրած բարգաւաճ գաղութ մը ունենալէ. իսկ հիւսիսային Ասորիքի մեծ և պատմական քաղաքը՝ Անտիոք, որ հնուց ի վեր մեծ կեդրոն մը եղած է (հին ատեն՝ քաղա-

քական և քաղաքակրթական, ու քրիստոնէութեան ծագումէն ետք՝ նաև կրօնական), ժ.Ա. դարուն դարձած էր քրիստոնէայ քաղաք մը, ուր «սիրող սարրը կը բազկանար Յոյներէ եւ Հայերէ: Արդարեւ մոռնալու չէ երբեք որ Անտիոք մնացած էր մինչեւ 1084, այսինքն հաշակոյթեան նախորեակին, Յոյն կղզեակ մը, որ մեծ մասամբ պահած էր այս նկարագիրը, Սելջուկեան կարն սիրապետութեան սակ եւ գայն կը պահէր սակաւին 1098ին, Ֆրանկ գրաւումէն ետք, երբ իր քաղաքացեան ալ Յոյն մըն էր» (Ռընէ Կրուէ, թրգ. տես. Արեւ, 6133, 3 Մարտ, 1939):

Բայց պէտք չէ մոռնալ թէ Անտիոք որքան որ շատ հայ բնակիչներ ունեցած էր, խորքին մէջ յոյն քաղաք մըն էր և մոլեռանդութիւն կար հոն:

Եւ այս՝ այնպիսի միջոցի մը, որ Բիւզանդական կայսրութիւնն իսկ պատկառելով հայ բնակչութեան մեծամասնութենէն՝ Հայերու վստահած էր Անտիոքի կառավարութիւնը, զայն իսլամական տիրապետութենէն փրկել յաջողութեան ետք: Հոն՝ իբրև կառավարիչ՝ կ'իշխէր 1059—1060ին Աբաս Հայ իշխանը, որ եղբայրն էր Կարսի և Թէոդուպոլիսի հրամանատար Գրիգոր Բագուրիանոսին: Աբաս՝ Անտիոքի մէջ ունէր կալուածներ և ստացած էր Մագիստրոս կամ Դուքս տիտղոսը: Հաւանորէն Անտիոքը իբրև ժառանգական ստացուածք պարագեւ տրուած էր իրեն, սակայն չի գիտցուիր թէ ինչո՞ւ ան Հայ յաջորդ մը ունեցած չէր, այլ Յոյն մը, 1061ին, նոյն պաշտօնին կոչուած: Ասոր ալ ուրիշ Յոյներ յաջորդած են մինչեւ 1068, երբ Ռոմանոսի հրամանով, Անտիոքի դուքս կարգուած է Սալաուուր Հայը (Laurent, Byz. et les Turcs Seldjoucides, 1914/19, էջ 41, ըստ Բիւզանդացի պատմագիրներու տես. վարը, 407), մին այն բաղմաթիւ Հայերէն, որոնք Տաւրոս և շրջակայ երկիրները գաղթած էին (նոյն, էջ 67):

Ինչպէս յայտնի է, Ռոմանոս Դրոսէն, այդ Հայերէն շատերը զինուորական հրամանատարներ անուանած էր այս կողմերուն համար:

Սալաուուր Անեցի այդ պատիւին արժանացաւ իր քաջութեամբ և իբրև զօրավար՝ իր տաղանդին շնորհիւ:

1069ին պարտուեցաւ Թուրքերէն, որոնք նոր աւերած էին Իկոնիոնը (Lebeau-Brosset, Hist. de Bas-Empire XIV, 483), կայսրը այն ատեն հրաման ըրաւ երթալ հաստատուիլ Մոպոնուեստիա՝ Թուրքերուն նահանջը արգիլելու համար: Թէև կրցաւ անոնց ձեռքէն ազատել յափշտակուած աւարը, բայց Թուրքերը յաջողեցան իրմէ խուսափիլ և Սարքանտիկոս (Սարաւանդիքար) (1) լերան կիրճերէն անցնելով, հասնիլ Հալէպ (Ասթալիասէս, 136—38, Սկիլիցէս, 684. Ղոնարաւս, Գ. 694):

Այս իրարու յաջորդող հայ և յոյն դուքսերուն մէջ՝ Յոյներու պաշտօնավարութեան ատեն է որ պատահած են մոլեռանդական դէպքերը, վասնզի. Կոստանդին Ժ. Դուկաս կայսրը (1059—1066), Հայերը յունադաւան դարձնելու անխորհուրդ ձեռնարկն ըրաւ և Յոյները ասկէ քաջալերուած՝ սկսան նախատել Հայերը յունաբնակ քաղաքներու մէջ և Հայերը չկրցան համարձակ շրջիլ:

(1) Այս լեռը Ամանոսի հիւսիսային մէկ մասն է, Ramzay, Asia Minor, էջ 385:

Այդ ժամանակամիջոցին պէտք է պատահած ըլլան Անտիոքի մէջ անախորժ դէպքեր, արդիւնք՝ գրգռուած այդ մոլեռանդութեան:

Այսպէս, Անտիոքի մէջ նախատուեցաւ և մօրուքը գերծուելով քաղաքէն դուրս հանուեցաւ Գէորգ Անեցի — հաւանորէն ազգեցիկ մարդ մը — որ սաստիկ դառնացած, 500 կորովի Թուրքեր վարձեց և Անտիոքի գուաւորն մէջ ասպատակութիւններ գործեց և աւերեց բազմաթիւ աւաններ և այլից Անտիոքի կառավարիչին սեփական 12 գիւղերը:

Վերջապէս, վաթսու Յոյն բռնեց, Անտիոքի դուռը եկաւ և քաղաքացիներուն ձայն աալով յայտարարեց թէ «ես եմ Անեցի Գէորգը, որուն դուք մօրուքը կտրեցիք, ահա ասէք ձեր աշխատութեան վարձքը». և հոն անոնց աչքին առջև խողխողեց այդ 60 Յոյները և մեկնեցաւ. (Չամ. Բ. 971):

Նոյնպէս կը պատմուի թէ այդ ժամանակամիջոցին, օր մը Անտիոք կու գայ կարաւան մը՝ եօթանասուն Հայերու, որոնք աղած ձուկ և կաշի կը բերէին: Այդ Հայերը՝ հրապարակի մը վրայ կանգ առնելով, ուտել-խմելու կը պատրաստուէին, որովհետև Բարեկենդանի օրեր էին:

Անտիոքցիք սաստիկ կը նախատեն զանոնք: Ասկէ առաջ կու գայ կոխ, այդ Հայերուն և քաղաքացիներուն միջև և երկու կողմէն շատեր կը մեռնին և մեծ դժուարութեամբ խաղաղութիւնը կը հաստատուի: (Չամ. Բ. 972):

Հայերը, ուրեմն գոհ չէին Յոյներէն, երբ Սիւրիա հասան Սելջուկները: Փոխադարձաբար Յոյննրն ալ շատ գոհ չէին Հայերէն, որոնք անկախութեան կը ձգտէին ու Տաւրոսի կատարներուն վրայ և Սիւրիոյ ու Միջագետքի մէջ պատկառելի մեծամասնութիւն մը ունէին: Յոյները պէտք է սիրաշահէին հայ զանգուածը, եթէ չէին ուղեր կորսնցնել Կիլիկիան, Ասորիքը և Միջագետքը: Հետևաբար Ռոմանոս Դ. Դիոպինէս կայսրը (1068—1071), տէրութեան հարաւային սահմաններուն պաշտպանութեան համար, հայ զինուորական հրամանատարութիւնները շատցուց, ինչպէս կը հաստատեն յունական ազրիւրներ: Արդարև, Ռոմանոսն էր որ Հիէրապոլսոյ (Բամպուք Գալէսի՝ Կոռիկոսի կամ Լաւոզիկէի մօտ) մէջ հաստատեց Ապուքապը, որ արդէն տէր էր Եդեսիոյ (Աստալիասէս, 116), Անտիոք զրկեց Սալաուուր Անեցին և վերջապէս ինքն էր որ Վերին Ասորիքի հրամանատարութիւնը (1) յանձնեց Փիլարտոս Հայ զօրավարին, որ նշանաւոր պիտի հանդիսանար Ռոմանոս կայսեր 19 Օգոստոս 1071ի Մանազկերտի պարտութենէն ետքը:

Փիլարտոս որ պաշտօն ստացած էր Ռոմանուրոլիսէն (= Բալու) մինչև Մելիտինէ և Անտիոք երկարող ռազմական գիծը պաշտպանելու (Սկիլիցէս, 866, Ջոնոբաս, ԺԼ. 12 և Ալեքսիաս, գ) Մանազկերտի պարտութենէն վերջ՝ աւատական կազմով անկախ հայ պետութիւն մը կազմելու մեծ ծրագիրը յղացաւ, յոյս դնելով հիւսիսային Միջագետքի, Ասորիքի, Կոմագենէի, Եփրատացոց և Տաւրոսի՝ չուրջը և Կիլիկիոյ մէջ համախմբուած և մեծամասնութիւն կազմած հայ բնակչութեան վրայ:

Իր այս ծրագիրին գործադրութեան դէմ մեծ արգելքի մը չհանդիպեցաւ:

(1) Ըստ ոմանց՝ Արեւելի կամ Կոմագենէի եւ Գ. Հայի բանակներուն հրամանատարն էր:

առաջ, վասնզի Բիւզանդիոն այդ օրերուն անկարող էր իրեն հետ մաքառելու: Փիլարտոս ալ կատարեալ ազատութիւնով գործելով հանդերձ, խորամանկութեամբ, գէթ անուանապէս ինքզինքն Բիւզանդիոնի պաշտօնատար մը ցոյց կու տար:

Ասոր համար՝ Միքայէլ Պարապինաս կայսրը (1071—1078) չհակառակեցաւ Հայու մը այդ կողմերը տիրական դիրք գրաւելուն և դէպի անկախութիւն ձգտող քայլերուն, վասնզի Յոյները շատ աղէկ գիտէին այդ շրջաններու բնակչութեան մեծամասնութիւնը կազմող Հայերուն տրամադրութիւնը, իրենց անխորհուրդ ընթացքին պատճառով: Կայսրը գոհ էր որ Փիլարտոս, Սելջուկներու դէպի Կիլիկիա և Կապադովկիա յառաջխաղացման ճամբան կը փակէր: Նոյնիսկ պատմագիր Միքայէլ Ասորի կը հաւաստէ թէ «չուսմները իբխան կարգեցի՞նք Փիլարտոսը Կիլիկիոյ վրայ, որպէսզի դիմադրէ Թուրքերուն, որովհետեւ Փիլարտոս ռազմիկի համբաւ ունէր» (Chronique de Michel le Syrien, Patriarch de Yacobit d'Antioche (1166—1199) թրգ. J. B. Chabot, Գ. հտ. 187—188)

Փիլարտոս ոչ միայն ռազմիկ մը կամ զօրավար մըն էր, այլ հեռատես կողմակերպիչ մը, որ պատեհապաշտ քաղաքականութեամբ մը, նոյնիսկ Սատանային հետ զինակցելով, իր նպատակին կը դիմէր:

Ան իր զինուորական ուժը աւելցնելու համար՝ ապաստան տուաւ Արծրունի և Բագրատունի մնացորդներուն, երբ անոնք հալածուեցան Կեղրոնական Փոքր Ասիայէն և իր շուրջ հաւաքեց նաև Անիի գրաւումէն ետք, արևելեան Հայաստանէն արտազաղթող Հայ իշխանները, որոնք իրենց զօրքով կու գային: Փիլարտոս մեծապէս օժանդակեց անոնց և զանոնք տեղաւորեց զանազան վայրեր, այսպէս ստուարացնելով Հայերու թիւը՝ իր տիրապետութեան շնթակայ հողամասերուն վրայ:

Ապա Փոքր Ասիոյ, Կիլիկիոյ և Հիւսիսային Սիւրիոյ (Ասորիք) մէջ հաստատեց Մալաթիոյ, Քեսունի, Անդրիւնի (Մարաշի մօտ), Ծովքի, Պիրի, Արեւընտանի և Կարկառի ճորտ իշխանութիւնները կամ հողատիրութիւնները, իր հովանաւորութեան տակ, կազմելով Փոքր Ասիոյ և հիւսիսային Սիւրիոյ մէջ մեծ աւատապետութիւն մը՝ բողոքաբերութիւններով:

Իսկ Կիլիկիոյ մէջ հաստատեց, ինչպէս ըսինք, արևելեան Հայաստանէն իր երկիրը ապաստանող իշխաններուն մէկ մասը, Քեսունէն դէպի արևմուտք՝ պաշտպանելու համար Կիլիկեան անցքերը:

Հայ իշխանապետին կալուածները, որոնք շրջապատուած էին հիւսիս-արևելքէն և հարաւ-արևելքէն Մեծ Սելջուկին և հիւսիս-արևմուտքէն Դանիշ-մէնտի հողերով, երկրորդական աւաններէ զատ, կը բովանդակէին իրենց մէջ նաև խիստ կարեւոր և բազմամարդ քաղաքներ, ինչպէս Սարբերդ, Մալաթիա, Մարաշ և Անտիոք, որոնք իրենց շուրջի հողերով, մեծ մասամբ հայաբնակ դարձած էին, Յոյներու և Ասորիներու չափաւոր խառնուրդով մը, իսկ Իսլամները շատ ցանցաւ էին (Կոմագենացի (1), Փիլարտոս Հայր էջ 61):

(1) Կեղծ անունը Պաօ. Ե. Քասուեթի, որ հեղինակն է այս ծաւալով շատ փոքր և արժեքով շատ բարձր ուսումնասիրութեան:

Փիլարտոս, ինչպէս ըսի, կը յենուր հայ բնակչութեան վրայ և եթէ կաքենար իր Հայ ստորադասներով դիմագրաւել Սելջուկ ընդհանուր յարձակողականին, զոր բարբարոսները ի գործ դրին Սեւ Ծովէն մինչև Միջերկրական, իր ծրագիրը յաջողած պիտի ըլլար: Փիլարտոս դժբախտաբար յաջողեցաւ միայն դիմադրել հիւսիսային Սիւրիոյ, այսինքն Հալէպի կողմէն դէպի Ասորիք, (Անտիոք), Եփրատացիք եւ մինչև Տուրք, Մարաշ եւ Տարսոն կատարուած յարձակումներուն, և կըցաւ յաջողութեամբ ևս մղել զանոնք, պահելով Անտիոքը եւ Կոմագենէն:

Բայց երբ Սելջուկները գրաւեցին Փոքր Ասիան, Փիլարտոս դժուարին դիրքի մը մէջ գտաւ ինքզինքը, քանի որ բարբարոսները անկարելի էր որ այս հայ իշխանութիւնն ալ չընկճէին:

Ուստի ան աշխատեցաւ ամրապնդել իր իշխանութիւնը, իր պետութեան դաշնակցային կազմը զօրացնելով, և թող չտալով որ պատիկ իշխանութիւններ դաշնակցութենէն բաժնուին:

Ասոր համար նախապէս այս շրջանակին մէջ գտնուող հայ կամ այլ ծագումով, Բիւզանդական պաշտօնակալները, երբ կամովին հպատակեցան ու գործակցեցան իրեն, հաստատեց և պահպանեց զանոնք իրենց իշխանութիւններուն մէջ, իսկ անոնք որ իր ծրագիրին հակառակեցան, անոնք ալ ընկճել, հնազանդեցնել կամ մէջտեղէն վերցնել աշխատեցաւ:

Այսպէս, իրեն հնազանդեցուց Եղեսիան, ուր Բիւզանդիոնի կայսրը 1031-ին հաստատած էր իշխանութիւն մը՝ Հայ կառավարչով մը, որ էր Ապուքապ, «որ յառաջ վրանապահ եր լեալ Դաւիթի Կիւրապաղասին Վրաց», (Ուռ., 65) և որ 1030-ին, Ռոմանոս Գ. կայսրը (1028—1034) բանակին մէջ էր, երբ անիկա կը մաքառէր Սիւրիան վերագրաւելու համար:

Ապուքապ ստորակարգեալն էր Գէորգ Մանիակէս (1) «պատերազմական հերոս»-ին (Ep. Byz., Գ. 194), որ 1030-ին երբ Ռոմանոս Գ., Ասորիք եկաւ, անոր բանակին մէջ էր:

Մանիակէս, փոքր կուրներու մէջ յաջողութիւններ ունենալով, ստացաւ «Ստորին Մարաստանի» հրամանատարութիւնը՝ Սամոսատ կեդրոնով և 1032-ին յանդգնօրէն մինչև Եղեսիա առաջացաւ և հոն գտնուող սրբութիւնները և նըշխարները Կ. Պոլիս դրկեց (Գեղցեր, 272):

Հալէպի պարտութեան նախօրեակին, Ապուքապ «ազդ արաբեալ քազաւորին զննգութիւն զօրացն» (Ուռն., 64) — Ռոմանոսը պիտի մատնէին թշնամիին — մեծ ծառայութիւն մատոյց անոր, և ասոր համար ի վարձատրութիւն ստացաւ Եղեսիոյ Կառավարչութիւնը (2):

(1) Cas Lonis Bréhierի Մանիակ կամ Մանիակէս բնագիրը հաւանորէն կը պատկանէր մէկուն, Կեղ. Ասիոյ Թուրքեանց ցեղերուն, որոնք իրենց օսկապատեցնելու կը մեկնէին փնտրելու համար եթէ ոչ բախու ու փառ՝ զոնէ ապրելու միջոց մը, Բիւզանդական կամ Արաբ կայսրութիւններուն մէջ, այսպէս ռուս բախոն միեւնոյն ցեղէն առաջ կու գային արկածախնդիրներ, մոլեռանդ մահմետական կամ քրիստոնէայ (Ep. Byz., Գ. 89):

(2) Կեղեցու (Բ. 512) Մանիակի յաջորդ ցոյց կու տայ Լեւոն Լեւոնդուհոսը, զոր կը չիւրէ Եսաւ Ուռհայեցի (260), Լեւոն «եղբայր Դաւաթանոսի» ձեռով: Ան կը պատէր քէ խու-

1038ին, Եղեսիոյ կառավարիչ եղած է (Չամ. Բ. 917—8), Գէորգ Վարազվազէ հօրը կողմէ Հայ և մօրը կողմէ՝ Վրացի, որ 1031ին Թէոդորա կայսրուհին, իբր թէ ընդդէմ իր քրոջը՝ Չոյէի սարքուած դաւադրութեան մը մասնակից՝ աքսորուած բազմաթիւ անձնաւորութիւններէն մէկն էր (տես. ՊՀԳ. Ա. 318):

Գէորգ Վարազվազէ (Բարազրազէ), որ հիմնադիրն էր մեծ և հռչակաւոր Աթոսի Վրացիներու վանքին (Schlumberger, Ep. Byz. Գ. 102, Կենդրեմոս, Բ. 520). յայտնի չէ թէ ի՞նչ կերպով ստացած է այս պաշտօնը:

Ապուքայի յաջորդներէն մին է նաև իր որդին պատրիկ Վասիլ Ափոքարիա (Basile Abokapis), որ Վրացի մօրմէ ծնած էր (Ուռհ., էջ 140), և Մանազկերտը, Տուղրիլէ պաշարուած ատեն (1054 Մարտ 8—6 Մարտ 1055) մեծ քաջութիւն ցոյց տուած էր (նոյն) և ասոր համար Եղեսիոյ դուքս նշանակուած էր (Ep. Byz. III. 600—610): Ուռհայեցի մեծ գովեստով կը խօսի իր մասին, իբրև «այր բարի եւ ասուածասէր, ողորմած որբոց եւ այրեաց եւ խաղաղար եւ շինող աշխարհի» (Ուռհ., 259 եւ 268): Թոմանոս Դ. (1068—1071), ղիւնուորական արժանիքներ ունեցող այս անձին յանձնած էր նաև Հիէրոպոլսոյ (Փամպուք Գալէսիի) ղիւնուորական հրամանատարութիւնը:

Իրեն դէմ ելած է Առջակ անուն իշխան մը (հաւանօրէն նոյնպէս Հայ), որ յաջողելու համար, Փիլարտոսի ղիւնած է: Փիլարտոս այս առիթը բարեպատեհ համարած է Եղեսիան իրեն ստորադասելու համար և պատժած դաւաճանը մահով: Իսկ Վասիլ սպաննուած է Յոյներէն 1083ին՝ դաւաճանութեամբ:

Իր մահէն վերջ, ինչպէս կ'երևի, Եղեսիոյ և Բիւզանդիոնի յարաբերութիւնները, ընդհատուած և Եղեսիա իր ճակատագիրին լքուած էր, վասնզի քաղաքացիք ժողովով անոր յաջորդ ընտրած են՝ իբրև դուքս Սմբատ անուն Հայը, որ քաջութիւն ցոյց տուած էր Սելջուկ արշաւանքին ատեն: Սմբատ հազիւ վեց ամիս կը պաշտօնավարէ, վասնզի քաղաքին երեւելիներէն մէկը — Առջքթօք ցեղէն իշխան մը — կը ջանայ դքսութեան աթոռը Հայերէն առնել:

Իր ծրագիրին հակառակ այս արարքը՝ Փիլարտոս պատժեց քաղաքը գրաւելով և անոր իշխան կարգեց (1083) իր Վարսամ որդին: 1084ին Վարսամ (ըստ Շլիւմպերժէի, Վահրամ), թշնամացաւ հօրը հետ եւ անկէ կորզելուց Անտիօքը եւ Իկոնիոյ Սուլթանին՝ Սիւլէյմանի հետ զինակցելով, յարձակեցաւ Անտիօքի վրայ եւ գրաւեց զայն: Վարսամ, Եղեսիոյ դուքսը 1087ին սպաննուեցաւ քաղաքին գրաւման ատեն, իր ցոյց տուած անհոգութեան համար (Չամ., Գ. 12):

Իսկ Անտիօքի իշխանութիւնը, զոր Խաչատուր Անեցի կը վարէր 1071ին, կը տրուի Գրիգոր Մագիստրոսի որդիին՝ Վասակ Պահլաւունիի (1), որ կ'սպան-

ժանք ընթացած է անոր դէմ եւ զայն հարկադրած է փախուսի, իսկ Պոսթիմոսը սպաննուած է եւ ասկէ յետոյ է որ Ապուլպայի որդին՝ Վասիլ անցած է իշխանութեան գլուխը: Այս խառնակութիւնը բերեալ կարելի ըլլալ լուծել «Սուրին Մարասան»ի հրամանատարութիւնը եւ Եղեսիոյ իշխանութիւնը իրամէ անցաւ Եղեսիոյ:

(1) Կարգ մը երեւոյթներ կան, որ ցոյց կու տան թէ Պահլաւունիի եկած հաստատուած էին Հայաստանի անկախութեան կողմը եւ Եփրատի արեւմտեան ափին վրայ: Իսկ Գրիգոր Պահ-

նուի 2 Մարտ 1078ին: Այս սպաննութիւնը գեղեցիկ պատրուակ մը կ'ըլլայ Փիլարտոսի համար, Անտիօքն ալ իրեն ստորադասելու՝ առանց կռիւի, վասնզի Վասակի մահէն վերջ՝ «ազատագրուեց Վասակայ կոչեցին զՓիլարտոսն եւ օան զԱնթիօք ի ձեռն նորա» (Ուռհ., 256):

Այսպէս, Անտիօք կը հպատակի Փիլարտոսի, որ կը պտտօէ իշխանը ըսպաննողները, 700 հոգի ջարդելով և Անտիօքը կցելով իր երկիրներուն (հմտ. Իպն էլ Աթիր, Աճճա Կոմնենոս, Դ. 360, Michel le Syrien, Դ. 173):

Փիլարտոս՝ Անտիօքի գրաւումէն յետոյ կ'սկսի գործածել «Դուսն Անթիօքի» տիտղոսը (Ուռհ., 257):

Փիլարտոս, այս իշխանութիւնները միացուցած ատեն, կազմեց նաև իրեն ճորտ նոր իշխանութիւններ, Սեբաստիոյ, Պիզոնի և Մամիզաի հայ արքունիքներուն վերջին մնացորդները և անոնց ստորադաս Հայ իշխանական տուններէն իրեն ղիմողները ընդունելով և իւրաքանչիւրին առանձին կառուածներ յատկացնելով:

Միքայէլ Ասորիի համաձայն, երբ Յոյները լսեցին որ Փիլարտոս և իր ճորտերը յաջողած էին գրաւել Կիլիկիոյ կարեւոր մասը, Մարաշը, Քեսունը, Ապլասթանը (Ալպիստան) և Մելիտինէն, նաև Ուռհան — Եփրատի միւս կողմը — և ուրիշ շատ մը տեղեր, պատիւ ըրին Փիլարտոսի և տուին Սեւասոս տիտղոսը: Այսպէս, Փիլարտոս և իր ճորտերը օգտուեցան Բիւզանդական և Սելջուկ կայսրութիւնները շրջապատող զժուարութիւններէն՝ ընդարձակելու համար իրենց ստացուածքները Յոյներէն և Իսլամներէն հողեր գրաւելով (հմտ. F. Chalandon, Jean II. Comnène, էջ 103) և հարթեցին անկախութեան ճամբան և հաւանօրէն պիտի յաջողէին իրագործել իշխանապետին առաջադրութիւնը, եթէ 1084ին, Սելջուկ Սիւլէյման Իպն Գութուլ միջ անակնկալ կերպով չգրաւէր Անտիօքը և չտիրէր Կիլիկիոյ, Փիլարտոսի դաւաճան որդին՝ Եղեսիոյ դուքս Վարսամի կամ Պարսամի մեղսակցութեամբ: Նոյն ժամանակամիջոցին, հաւանօրէն Դանիշմէնտի զօրավարներէն Պուտանի Ամիրան ալ գրաւեց Ջահան գաւառը (Ալպիստան և Կէօքսիւ):

Սիւլէյման և Դանիշմէնտ զինակցաբար, Փիլարտոսի երկիրներուն կէսը յափշտակեցին և թերևս միւս կէսն ալ պիտի գրաւէին՝ եթէ իրարու չթշնամանային: Դրուշ, Ալփասլանի որդին և Մելիք Շահի եղբայրը և Սիւլէյման իրարու դէմ ելան, վասնզի Դրուշ՝ Անտիօքը և Հալէպը կը պահանջէր: Փիլարտոս հազիւ կրցաւ ճողոպրիլ Սիւլէյմանի ձեռքէն և երթալ Մարաշ, որուն

լուռնի (+ 1058), որ տէր էր Ալարտաեան նահանգին մէջ Բզնի, Կայեմ եւ Կայմնք բերդերուն. 1045ին այդ բերդեր ինքնաբերաբար թողած էր Վասիլ Բ.ի եւ անոնց փոխարէն սացած Միջագետքի մէջ գիւղեր եւ քաղաքներ, եւ անոնց տնտեսական ժառանգական իրաւունքը հաստատող հրովարակ, միեւնոյն ասեմ նաև Մագիստրոսի աստիճան: Գրիգոր Մագիստրոս, մնալով տէր իրեն փոխարինութիւն սացած կալուածներուն, ուր եւ հաստատուած էին հուսանօրէն իր ընտանիքին անդամներ եւ զանոնք աւելի ընդարձակած, վարած է զանազան պատերազմներ, իբրև Բիւզանդական պետութեան պատերազմատէր: Իր մահէն վերջ, Պահլաւունի ունէին բազում տնտեսութիւններ, հիւսիսային Սիրիոյ եւ Միջագետքի մէջ: Ասոնց պատմութիւնը պէտք էր զգածին չափ լուսաբանուած չէ օակարին:

քնակչութեան մեծ մասը Հայ էր և օգտուելով Սելջուկներու ներքին պառակտումէն՝ ուզեց վերակազմել իր պետութիւնը:

Սիւլէյման սպաննուեցաւ (1086) և յաղթանակը մնաց Դոուչի, և Փիւլարտոսի կացութիւնը տազնապալի դարձաւ, վասնզի Դոուչ նոյնքան թշնամի էր Փիւլարտոսի և անոր իշխանութեան զոր ջնջեց, վասնզի ան մնացած էր աննեցուկ՝ կորսնցուցած ըլլալով իրեն զինակից Մարտինի և Մուֆարզինի երկու իսլամ ամիրաները:

1086ին վերջ գտաւ Փիւլարտոսի իշխանութիւնը: Հայ իշխանապետին պատմութեան ասպարէզէն անհետանալէն վերջ, իր ստորադաս Հայ ճորտ իշխաններէն շատերը, ստեղծուած կացութեան համակերպեցան, ըստ Քասուճիի՝ նոյնիսկ Փիւլարտոսի յանձնարարութեամբ (Ակօս, ԻԹ. 108), և ջանացին առանձին առանձին կառավարել իրենց երկիրները, բարի վեհապետի համբաւով և քրիստոնէից պաշտպան ու բարեկամ Մեծ Սելջուկին՝ Մելիք Շահի (1072—1092), իբրև հարկատու հողատիրութիւններ:

Բայց Մելիք Շահ մեռաւ (1092) և իր կայսրութիւնը բաժան բաժան եղաւ, Տաւրոսի կողերուն վրայ և Կիլիկիոյ, Ամանոսի ձորամէջերը, Եփրատացոց, Կոմագենէի, Հիւսիսային Սիւրիոյ և Հայկական Միջագետքի մէջ տեղաւորուած Հայ գաղթականները և իրենց Հայ իշխանները, դժուարին դիրքի մը ենթարկուեցան:

Անոնք ի զուր փորձեցին Բիւզանդական կայսեր գերիշխանութիւնը ճանշնալով իրենց հողատիրութիւնները ամրապնդել: Բիւզանդիոնի կայսրը չզնահատեց այդ Հայ իշխաններուն օգտակարութիւնը և չօգնեց որ անոնք համագործակցութեամբ կարենային կազմել արգելակ պետութիւն մը (état tampon) մը, Սելջուկ և Բիւզանդական կայսրութիւններու միջեւ:

Ասիկա մեծ նպաստ մը պիտի ըլլար, ինչպէս Փիւլարտոս եղած էր, պաշտպանելու քրիստոնեայ կայսրութիւնը արևելեան հրոմներու դէմ: Բիւզանդացիք չեն կրցած ըմբռնել կացութիւնը: Հակառակ անոր որ իրենք ԺԱ. դարուն վերջերը գրեթէ բոլորովին վանուած էին Կոմագենէէն և Ասորիքէն, չէին հրաժարած զանոնք վերագրաւելու երազէն և փոխանակ օգնելու Հայ իշխանութիւններուն, անոնց դէմ կը դաւէին:

Հետեւաբար, այդ Հայ իշխանութիւնները ստիպուած էին կռուիլ երկու ճակատի վրայ, թէ՛ Բիւզանդացիներու և թէ՛ Սելջուկներու դէմ: Մինչ եթէ Կ. Պոլսոյ կայսրը հանդուրժէր անոնց զօրութեան և զանոնք քաջալերէր, Հայերը միայն Սելջուկներու հետ գործ պիտի ունենային և մէկ ճակատի վրայ պիտի կռուէին: Եւ անհաւանական չէր որ կարելի ըլլար իրագործել Փիւլարտոսի իմաստուն ծրագիրը, քանի որ Մելիք Շահի մահէն (1092) ետք, Սելջուկները այլևս միակ վեհապետի մը, Մեծ Սելջուկին իշխանութեան տակ, մեծ պետութիւն մը չէին կազմեր, այլ բաժնուած էին զանազան մասերու, որոնք իրարու հետ կը պատերազմէին և կը տկարացնէին Սելջուկ ուժը:

Հայերը եթէ Բիւզանդիոնի գերիշխանութիւնը չճանչնային, թերևս Սելջուկները, ինչպէս Մելիք Շահ և ապա Դոուչ ըրած էին, պահէին Հայ իշխանները իբրև ճորտ (vassal) և այսպէս ստեղծուէր Հայ-Սելջուկ հասկացողութիւն

մը և տեւականային Հայ իշխանութիւնները: Դժբախտաբար Հայ իշխանութիւնները մէկիկ մէկիկ նուաճուեցան հաւասարապէս իսլամներէն և քրիստոնեաներէն, Փիւլարտոսէն յետոյ՝ քանի մը ուրիշ պիտերու իշխանութեան ներքեւ վաղանցիկ փայլ ունենալէ ետքը:

Այսպէս, ընկճուեցան բացի մէկէն — Ռուբէնի իշխանութենէն — Կիլիկիոյ, Եփրատացոց, Կոմագենէի, Հայկական Միջագետքի և Հիւսիսային Սիւրիոյ մէջ կաղմուած Հայ իշխանութիւնները, որոնք թերևս կարենային ապրելու եղանակ (modus vivendi) մը գտնել երկու ուժերու (Բիւզանդականին և Սելջուկեանին) միջեւ, եթէ երրորդ ուժ մը երեւան չգար՝ Փիւլարտոսի իշխանութեան կործանումէն (1086) հազիւ տասը տարի ետքը:

Այդ երրորդ ուժը Սաչակիրներն էին, որոնք եկան խառնուիլ այս աշխարհամասի գործերուն և Հայ ազգին ճակատաբերին վրայ ունեցան թէ՛ դրական և թէ՛ ժխտական ազդեցութիւններ:

Սաչակիրութիւնները, ինչպէս յայտնի է, համաշխարհային պատմութեան մէջ կարեւոր դրուագ մը կը կազմեն (1) և խորքին մէջ ունին այլազան շարժառիթներ, երեւութապէս Երուսաղէմը իսլամներու ձեռքէն ազատագրելու եւ Ս. Երկիրը գացող ուխտաւորներուն ազատ եւ անվտանգ երթիւկէլը ապահովելու պարզ նպատակով, որ կրօնասիրական եռանդի մը արդասիքն էր եւ որ, ինչպէս ուրիշ ժողովուրդներու, նոյնպէս եւ մեր ազգի կիսանքին վրայ ազդեցութիւն ունեցաւ եւ ճակատագրական դեր մը կատարեց Կիլիկեան Հայ թագաւորութեան եւ Հիւսիսային Սիւրիոյ եւ Միջագետքի մէջ հիմնուած Հայ իշխանութիւններու կեանքին մէջ:

Արդարեւ, Հայերը, իսլամներու պառակտումէն օգուտ քաղելով կրցած էին գէթ մասամբ Փիւլարտոսի մեծ երազը իրականացնել և իրենց կալուածհողերը ընդարձակել՝ բռնելով երկրամաս մը, զոր Սաչակիրները Արմենիա կը կոչէին: Անոնք կու գային հեռաւոր աշխարհներէ զինեալ ու անդէն և իրենց ուսին վրայ խաչ մը ունէին:

Հայերը, հազիւ սկսան կազմաւորել իրենց իշխանութիւնները՝ երբ բողոքաբար թիւով այս Սաչակիրները եկան հոն:

Հայոց հիմնած հողատիրութիւններուն գլխաւորներն էին՝ Ա. ՄԱՐԱՇԻ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻԻՆԸ, որ Փիւլարտոս ինքն իսկ հիմնած էր: 1086ին իր իշխանութիւնը կորսնցնելէ ետք: Մինչև 1098 իսլամներու տիրա-

(1) Սաչակիրութիւններու բարձրագոյնը, անոնց էութիւնը եւ հետեւանքները ցերեայացնել, մեր նպատակէն դուրս է, թէև Եփեսոսի մասնաւորապէս Արեւելի մէջ ԺԱ-ԺԳ դարերու ժամանակամիջոցին թիրոզ կացութիւնը լուսաբանելու համար: Հետաքրքիրներ պատմական այս Եսո Եփեսոսի անցիկ մասին, որ աշխարհի պատմութեան վրայ խոնոր հետք մը ձգած է, կրնան գաղափար մը կազմել Միջին Գարու պատմութեան դասագիրքով մը իսկ, ի բաց թողով այն ընդարձակ ուսումնասիրութիւնները, որոնք Սաչակիրներու մասին գրուած են նշանաւոր պատմագիրներու կողմէ, որոնք յանախ իրարմէ օտար Եսոսութիւնները յայտնած են պատմական այս մեծ անցիկ օտար ուղղութեամբ եւ Եսոսութիւններով: Հայոց համար մէկէ աւելի Եփեսոսի Եսոսութիւնը կը ներկայացնէ յայտնի պատմաբան Ռոնէ Կրուտէի գիրքը Սաչակիրներու մասին գրուած:

պետութեան տակ մնալէ յետոյ, Խաչակիրները Մարաշը գրաւեցին և տուին Ալէքս Ա. կայսեր (Ուռհ., 332), որ ըստ F. Chalandonի՝ հաւանօրէն տուաւ զայն 1098ին, Թաթուլ Հայ իշխանին: Թաթուլ իբրև յաջորդ Փիլարտոսի «գօրապետն Հոռոմոց» և «իւխանաց իւխան» կը ճանչցուի:

Թաթուլ, որ էր «այր քաջ եւ պատերազմով քրնդ ձեռամբ Յունաց քաղաքին Ալէքսիսն», (Ուռհ., 331), իր իշխանութիւնը պահեց հազիւ մինչև 1101, Սելջուկներուն դիմադրելով, երբ միևնոյն Խաչակիրներուն ձեռքով, որոնք վերանձնօրէն հիւրասիրուած էին իր քով 1098ին, վաճառեցաւ իր իշխանութենէն և Յրանկները գրաւեցին՝ հակառակ իրենց պայմանադրութեան՝ ամբողջ Զահանի գաւառը, Անաւարդայէն մինչև Ալպիսթան:

Ալէքս Կոմնեն կայսրը՝ Մարաշ ղրկեց Բուսուճիս գօրավարը, որ նըւաճեց քաղաքը և Թաթուլը վերահաստատեց իր իշխանութեան մէջ՝ իբրև Բիւզանդական կուսակալ (1103): Սակայն Յոյները հազիւ տարի մը կրցան պահել Մարաշը, վասնզի 1104ին քաղաքը գրաւուեցաւ Անտիօքի Լատին իշխանին և Թլպաշարի ճօսլին Կոմսին կողմէն, ինչպէս կը պատմէ Ուռհայեցի (332—3), գրելով թէ՛ «յարուցեալ մեծ կոմսն Ֆուանկայ Պեմուեղն եւ Ռիշարդն, Բուրդոնն նորա արար ժողով զգօրսն Ֆուանկայ եւ գային ի վերա քաղաքին Մարաշայ, եւ պատերազմեալ ի վերայ իւխանաց իւխանին, որ առեին նմա Թաթուլ եւ խնդրէր ի նման զքաղաքն Մարաշ, եւ բանակեալ բազում պատերազմաւ ի վերայ նորա: Իսկ իւխանաց իւխանն առ ոչինչ համարելով զամենայն պատերազմն նորա» ... եւ Պեմուեղն կայր բանակեալ ի դաշն Մարաշ եւ հաւանեցոյց զգաւառն իւր»:

Պոնտոնէտ կ'անուանուի Կոմս Մարաշի, որ վերջապէս «ի բաց վարեաց զմեծ իւխանն Հոռոմոց, զիւխանաց իւխանն որ բնակեալ էր ի Մարաշ քաղաք» (Ուռհ., 424):

Թաթուլ՝ Տիրամօր պատկերը, որ Մարաշի մէջ կը յարգուէր, կը ծախէ քրնդ բազում գինս ոսկւոյ, մեծ իւխանին Հայոց Թորոսի՝ որդւոյ Կոստանդեայ՝ որդւոյ Ռուբենեայ եւ ինքն զնաց ի Կոստանդինուպոլիս»: (Ուռհ., 370, Վարդան, 113, Սիսուան, 49, Ազգ. 1327, Փիլարտոս Հայր, 87—88):

Այսպէս, Թաթուլի իշխանութիւնը զո՛ր գնաց Լատին խարդաւանանքներու:

Բ. Մելիթիճիճի իՇիԱնՈՒԹԻԻՆԸ, որուն տէրն էր Գաբրիէլ Հայ-Հոռոմ, որ Թաթուլի տեղ ինքն կ'ուզէր Փիլարտոսի դերը կատարել: Գաբրիէլ իշխան, որ յիւզակուցեցէն առաջ եկած էր և իր կեանքով շատ կը յիշեցնէր Փիլարտոսը, որ զայն «կացուցեալ էր» Մալաթիոյ իշխան (Միք. Ասորի, 406): Գաբրիէլ աներն էր Եղեսիոյ Թորոս Կիւրապաղատին, (Ուռհ., 306 և 333): Գաբրիէլ «Յոյն»՝ 1086էն 1092, իրեն փեսին, Եղեսիոյ Թորոս Կիւրապաղատին հետ՝ չվարանեցաւ նոյնիսկ Դանիշմենտի հովանաւորութեան տակ մտնելու, իր գոյութիւնը պահելու համար և անոնց շնորհիւ եղաւ բոլորովին անկախ (Ա. Ալպոյաճեան, Պատմ. Եւրոպիոյ Հայոց (196—7):

Սելջուկները, Փոքր Ասիոյ մէջ ունէին արդէն երկու իշխանութիւններ, Գոնիայի Ռուճի Սուլթանութիւնը և Նիկսար մայրաքաղաքով Դանիշմենտեան էմիրութիւնը, որոնք վտանգ կ'սպառնային Մալաթիոյ և Եղեսիոյ իրարու

քարհկամ կամ ղինակից երկու հայ իշխանութիւններուն. բայց Մելիթ Շահի մահէն (1092) վերջ՝ Ռուճի Սուլթանութեան և Դանիշմենտեան միջև մըրցակցութիւն սկսած էր (Ա. Ալպոյաճեան, Պատմ. Եւրոպիոյ Հայոց, էջ 196): Դանիշմենտեանք, իրենց դաշնակից կը նկատէին Տաւրոսի և Հիւսիսային Սիւրիոյ քրիստոնեայ պղտիկ իշխանութիւնները, ինչպէս նաև իրենց զրացի Մելիտինէի Գաբրիէլ և Եղեսիոյ Թորոս իշխանները, որով կը կոթնէին այդ շրջանակներու մէջ ապրող Հայերուն, զորս սիրաշահիլ կ'աշխատէին: Երբ Մելիթ Շահ մեռաւ (1092) և իր որդին Պարկիարուխ յաջորդեց իրեն, ըստ Միքայէլ Ասորի պատմագիր Պատրիարքին, յաջողեցաւ նոյնիսկ Խալիֆայէն իշխանութիւն ստանալ: (Michel le Syrien, Գ. 179—181):

Դանիշմենտ Ահմէտ Կիւմիւշթէկլին, Խաչակիրներու այս կողմերը գաւառուտէն, այսինքն 1097էն առաջ՝ իբրև իր ճորտերը կամ հովանաւորեալները՝ կը պաշտպանէր Մալաթիոյ Գաբրիէլ և Եղեսիոյ Թորոս իշխանները, իկոնիոյ Սելջուկեան Սուլթանին պահանջներուն եւ ասպատակներուն դէմ:

1097ին Խաչակիրները Նիկիա կը հասնին եւ անկէ կ'անցնին Փոքր Ասիա: Խաչակիրներու բանակին դէմ երկու հակառակորդները, Ռուճի Սուլթանը եւ Դանիշմենտ էմիրը առանձին առանձին կը ճակատին եւ երկուքն ալ կը պարտուին: Այն ատեն իսլամ երկու վեհապետները կը միանան եւ սերտօրէն կը գործակցին՝ կոռուելու համար իսլամութեան թշնամիներուն դէմ:

1098ին Պարկիարուխ, Սելջուկ վեհապետը ևս մեծ բանակով մը իր սպարապետը՝ Կերպոզան՝ կը զրկէ արեւմուտք, Յրէնկներուն դէմ: Ան կը զրաւէ Անտիօքը, ուր իբրև Ամիրայ կը նստի Կերպոզայի որդին՝ Աղլուսիան (1):

Յրանկները, 8—9 ամիսներու պաշարումէ մը յետոյ՝ Անտիօքը կը վերադարձան՝ քաղաքին քրիստոնեայ բնակիչներուն մատնութեամբ:

Աղլուսիան ամիրայ «վիսիսեալ ի քաղաքն եւ սպանալ ի գեղացեացն մանկաղաւ հասեալ, զգլուխ նորա» (Ուռհ., 321):

Մալաթիոյ Գաբրիէլ «Յոյն իշխան» իբրև քրիստոնեայ, իսլամներու ատելութեան առարկայ եղած էր, ուստի յարեցաւ քրիստոնեաներու, նման Տաւրոսի և Հիւսիսային Սիւրիոյ քրիստոնեայ Փոքր իշխաններուն եւ Խաչակիրներուն հետ սիրով վարուեցաւ (Guillaume de Tyr = Գուլիէլմոս Տիւրացի, Թ. 21) և աշխատեցաւ իր դիրքը ապահովել: Ասիկա պատճառ եղաւ որ երկու իսլամ ղինակից պետերը գրաւելու աշխատին Մալաթիան, որ իբրև կամրջագլուխ կարեւոր դիրք մըն էր:

Գլըճ Ասլան, որ Խաչակիրներէն պարտուած Դանիշմենտ Ահմէտ Ղազի Կիւմիւշթէկլինի քով ապաստանած էր, անոր թելադրութեամբ բանակով յառաջացաւ դէպի Մալաթիա: «Ելից գօրօք առհասարակ զամենայն դաշնս եւ յարուցանէր սասիկ պատերազմ ի վերայ քաղաքին Մելիտնոյ, եւ եղեալ բաբաւս նեղ էր զքաղաքն»: Գաբրիէլ «ամենայն փառութեամբ կացեալ... ամբաջուցանէր զքաղաքն», այնպէս որ «կացեալ անդ Սուլթանին զաւուրս բա-

(1) Հստ Լաթիմաց, Բագսիսի կամ Ակաիէն, որ ըստ Միքայի Խաչակիրներու պատմութեան՝ 1097էն մինչեւ 1098 Յունիս իւխան է Անտիօքի

զուսմա եւ ոչինչ կարաց առնել, դարձաւ ամօթով եւ զնաց յաշխարհն իւր» (Ուռն. 306) կամ ինչպէս Վարդան (110), կը վկայէ, Գաբրիէլ՝ Գըլըճ Ասլանը «դարձոյց . . . անարգանօք»: (հմտ. F. Chalandon, Jean II. Comnène et Manuel Comnène, էջ 40): Գաբրիէլ ուրիշ ապաւէն չունենալով՝ բողոքովին յարեցաւ Խաչակիրներուն, և գրեթէ զինակցեցաւ անոնց, իր աղջիկը՝ Մարսիլը կամ Մորֆին կնութեան տալով Պօտուին Բ. ի (Boudouin du Burg), որ Եգիսիոյ կոմսն էր և լաւ յարաբերութիւններ պահեց իր աներոջ հետ:

Սակայն այս նախահոգութիւնները չկրցան Գաբրիէլը փրկել Դանիշմենտի հարուածներէն: Դանիշմենտ, որ զբաւած էր Խարբերքը, երեք տարի յաջորդաբար «եկն . . . ի Մելիթի եւ այրեաց ի մուսնն եւ դարձաւ» (Միք. Ասորի, էջ 406): Այնպէս որ՝ Գաբրիէլ, որ միշտ սպառնալիքի տակ էր, 1101ին Մալաթիան Խաչակիրներուն տալու խոստումով օգնութիւն խնդրեց անոնցմէ:

Ան խնդրեց նախ Անտիոքի իշխան Պոհեմունտի օգնութիւնը (Guillaume de Tyr, Թ. 21 և Ուռն. 333—5):

Պոհեմունտ, իր քեռորդիին ու զօրավարին՝ Ռիջարտի հետ «անմեաբար աբպասրասութեամբ» (Ուռն., 330), ելաւ Դանիշմենտի դէմ և չարաչար յաղթուեցաւ և և Ռիջարտի հետ գերի ինկաւ 1100 Յուլիսին (Պատմ. Եւրոպիոյ Հայոց, էջ 197):

Գաբրիէլ այն ատեն դիմեց Եգիսիոյ Պոտուին կոմսին, որ օգնութեան հասաւ իրեն և վանեց իսլամները, սակայն 1102ին, Մալաթիացիք բացին իրենց քաղաքին՝ դուռները թուրքերուն առջեւ, վասնզի Գաբրիէլ «խստագոյնս նեղեալ զֆաղաֆն քան զարթաֆոյսն» (Միք. Ասորի, 406, Վարդան, 148, Ուռն , 333—5), հաւանօրէն կրօնական ատելութեամբ (1):

Այսպէս, 1103ին, Դանիշմենտ գրուեց Մելիտինէն: Օտար աղբիւրներու համաձայն՝ Գաբրիէլ քաղաքին զբաւումէն անմիջապէս յետոյ սպաննուած է:

Երկու տարի ետք (1105), երբ Դանիշմենտ մեռաւ, իկոնիոյ Ռումի Սելջուկ Սուլթանը՝ Գըլըճ Ասլան ինքը գրաւեց Մելիտինէն:

Քասունի այնպէս կը ներկայացնէ թէ Պոհեմունտի և Ռիջարտի գերութենէն յետոյ, Գաբրիէլ ստիպուած էր Մալաթիան յանձնել Դանիշմենտի և ինք ընտանիքով Կ. Պոլիս անցնիլ:

Գ. Քեմալի ի Շիւքրէթի, Փիլարտոս տուած էր Գող Վասիլի: Ասիկա իշխանապետի զիրքին ժառանգորդ կը ներկայանայ Գաբրիէլէն ետքը: Ան ամէնէն յաջողակը կը հանդիսանար, շնորհիւ իր խոհականութեան, որով՝ կրցաւ իր երկիրը, Ռուբէնի երկիրին պէս բաւական ատեն զերծ պահել ունեւումէ:

(1) Միքայել Ասորի (406) կ'ըսէ թէ «յայտմ ամի եօ Գաբրիէլ Յոյն զՄիլիթի ի Դանիսման եւ ստեաց ճռանգի ին եւ ոչ եօ ի ճոսա բոս խոստմանն»: Եթէ այսպէս է, կ'ենթադրուի թէ Գաբրիէլ դառնացած Լասիցներէն, Դանիշմենտի տուած է քաղաքը՝ հակառակ իր խոստումին:

Ըստ Քասունիի՝ Գող Վասիլ (1) հաւանօրէն որդին էր Գաբրիկ անուն անձի մը, որուն շուրջ՝ 1065ին՝ (Անիի գրաւումէն վերջ), հաւաքուած էին 300ի չափ հայ գողեր, որոնք Մելիտինէի լեռներուն մէջ զանուող գաւառները կը կողոպտէին, վանքերը կը թալլէին, ինչպէս կը նկարագրէ Բարհերբէոս (Աբուլֆարաճ) Ասորի պատմագիրը:

Մելիտինէի կառավարիչները կ'որոշեն անոնց ձգել Գուլոսի և Կղաւտիայի անմշակ մնացած հողերը, և Բիւզանդիոնի կայսրէն հրովարտակ բերել կու տան, անոնց տալու համար չորս զիւղեր՝ այլևս աւազակութիւն չընելու պայմանով (Բարհերբէոս, անգլ. թրգ., էջ 217 և Michel le Syrien, Գ. 163—5):

Այս Անիէն փախստական երեք հարիւր Հայերուն մէջ էին, ըստ Քասունիի, Գող Վասիլ և իր եղբայրը՝ Բագրատ և այս վերջինին որդին՝ Սմբատ, Անեցի Գորգ Շիրակացի և ուրիշներ: Անոնք կայսերական շնորհի արժանացան՝ բարեխոսութեամբ Փիլարտոսի և անոր զորակիցներուն, այսինքն Հեթումի որդի՝ Թէոֆորոսի կամ Թորոսի, Թաթուլի, Գաբրիէլ Յոյնին և այլի, որոնք 7—8 տարի առաջ պաշտօնի անցեր էին նմանօրինակ վիճակէ մը (Ակոս, իթ., 105), այսինքն՝ յելուզակութենէ:

Այդ Անեցիները քիչ յետոյ Մելիտինէէն այլուր փոխադրուեցան և հետըզհետէ Ուռնա, Անտիոք, Մարաշ և ուրիշ տեղեր զինուորական բարձր պաշտօններու արժանացան (Քասունի, նոյն): Կիրակոս (53) և Սամուէլ (109) պատմիչները երբ կը խօսին Վանանդի կամ Կարսի թագաւոր՝ Գապիկի 1065ին Բիւզանդական երկիրներ փոխադրութեան վրայ, կ'ըսեն թէ իր զօրավարներէն «իկսֆ իխսսսական գնացին առ կայսրն Յունաց. . . իսկ Յոյնն գնացելոցն ետուն երկիրս եւ քաղաքս կալուածոյ»:

Ասոնցմէ մէկն ալ Գող Վասիլն էր, որ թերևս 1068ին Ռոմանոս Դիոգիւնէս կայսեր, Բիւզանդական կայսրութեան արևելեան սահմանազուլտին պաշտպանութեան գործը հիմնովին վերակազմելու համար կատարուած կարգադրութիւններէն օգտուած էր, հող մը ստանալով:

Գող Վասիլի մասին, Միքայել Ասորի որոշ կերպով կ'ըսէ թէ «Փիլարտոսի օրերէն ի վեր» կարգ մը տեղերու իշխող Հայերէն մէկն էր և «կը գրուէր Քեսունն ու Ռապանը» (Michel le Syrien, Գ. 187, հմտ. Բարհերբէոս, 236): Գող Վասիլ 1075էն 1082 Փիլարտոսի ձեռքին տակ գործած է իբրև զինուորական պետ և 1080ին Փիլարտոս զայն ղրկած է Ռուբէնի հետ, Անդիտաւրոսի երկիրը:

Իսկ 1082ին անոր տուած է Քեսունը և Ռապանը իբրև ճորտական իշ-

(1) Վեր. Եգիս Քասունի՝ ինչպէս Փիլարտոսի նոյնպէս նաեւ Գող Վասիլի մասին ունի շատ արժեքաւոր ուսումնասիրութիւն մը, իի ցանկան մանրամասնութիւններով եւ ուսագրաւ տեսութիւններով: (Յես. Ակոս, իթ., էջ 101—112. Լ. էջ 88—101. եւ Նոյն. տարի, ք. 1, էջ 114—123):

խանութիւն, իր իշխանութեան կեդրոնական մասին մէջ, ինչպէս որ ցոյց կու տայ Փիլարտոսի՝ Գող Վասիլի վրայ ունեցած մեծ վստահութիւնը:

Փիլարտոսի մահէն վերջ, Գող Վասիլի քով կը հաւաքուին իշխանական տուններ (Ուռհ., 381, 405—6) և իր հրամանին կ'ենթարկուին «ազատագուցող Հայոց», «ազատագուցող Հայոց» «ամենայն զօրքն Հայոց» (Ուռհ., 372, 380, 382, 403): Այնպէս որ՝ Փիլարտոս իշխանապետին և այդ մանր իշխանութիւններուն վարիչի դերքը կը փոխանցուի իր ամէնէն կարող աջակիցին՝ Գող Վասիլի (Ակոս, Իթ. 108): Ասիկա լաւ յարաբերութիւններ ունէր Բիւզանդիոնի հետ, որ ճանչցած էր իր իշխանութիւնը, ինչպէս որ կը հաստատուի շնորհուած Սեւասոս տիտղոսով, որ Ալեքս կոմնեն կայսրը (1081—1118) տուած էր (Ուռհ., 504):

Ասիկէ կարելի է հետեւեցնել որ Գող Վասիլ, պահ մը եղած է ներկայացուցիչը Բիւզանդական կայսրութեան, Եփրատացիներու շրջանակին մէջ և այդ կողմերուն համար գրեթէ կը կատարէր դեր մը՝ յար և նման Օշինի՝ Կիլիկիոյ մէջ կատարածին:

Այսպէս, Գող Վասիլ, Սելջուկեան Մելիք Շահի և Բիւզանդական պետութիւններու սահմանագիծի վրայ՝ երկուքն ալ սիրաշահելով կ'ամրապնդէր իր իշխանութիւնը:

Վասիլ, որ արդարեւ մեծ կարողութիւններով օժտուած անձ մըն էր, նոյն ուղղութեամբ շարունակեց Փիլարտոսի գործը երեք տասնեակ տարի ևս, անոր աւատապետութեան աւերակներուն վրայ հիմնելով իր իշխանապետութիւնը, որ անոր ընդարձակութիւնը չունէր, վասնզի կարգ մը մասերը գրաւուած էին:

Վասիլ կը տիրէր Մարաշ, Բերդուս, Հաճըն, Ռապան, Թորէզ, Ուրեմն քաղաքներուն, իրենց շրջականերով (Ուռհ., 372, 380—2, 403), Եփրատացիներու շրջանակը, մինչև Դ. Հայքի կողմերը, որուն հնօրեայ անկախ իշխանները — որոնք երբեմն Բիւզանդիոնի և երբեմն Պարսիկներուն կը հպատակէին — ճանչցած էին իր հեղինակութիւնը, ինչպէս Պիրի, Արեւընտանի, Կարկառի իշխանութիւնը (Ուռհ., 422—3), որոնք Գող Վասիլի մահէն յետոյ նուաճուեցան Անտիոքի Լատին դուքսերուն կողմէ (1116):

Գող Վասիլ, Մելիք Շահի մահէն (1092) վերջ, առիթէն օգտուելով՝ դէպի Արեւելք տարածեց իր հողերը և գրաւեց Հոռմկլան ևս (Ակոս, Իթ. 110), ինչպէս և օգնեց Ապլղարիպի և Լիկոսի, որ գրաւեն Թլպաշարը և Պիրը (Ուռհ., 422):

Գող Վասիլ, մինչև Անտիոքի գրաւումը կրցաւ խոհեմութեամբ վարուիլ և հեռու մնաց ինչպիսիքներէն (Ակոս, Լ. 89—90), սակայն յետոյ խոռոչուեցաւ ակամայ, մասնաւորապէս իր Բագրատ եղբօրը պատճառով, որ Ա. Սալադինը թեան պետերէն՝ Պալտուինը համոզած էր որ Սալադինը բանակէն անջատուելով, արչաւէ դէպի Եփրատացիք և գրաւէ Արեւընտանը և վերադարձնէ իրեն, յետոյ Թլպաշարը, Սրուճը, Եղիսիան և այլն:

Սակայն ինչպէս իր եղբայրը՝ Բագրատ, նոյնպէս և ինք տեւական կերպով չկրցաւ բարեկամ մնալ Լատիններուն հետ (1), և Կոտրֆուայի և Պոտուինի

(1) Այս մասին վեր. Ե. Քասուհի ունի հետաքրքրական ընդարձակ բացատրութիւններ, որոնք մեր ներքին հետ կապ չունին: Հետաքրքրեմք կրնան դիմել Ակոսի (Եսու. Լ., էջ 88-91):

յարձակումին դիմադրեց և ակամայ խոռոչուեցաւ Սալադինի ներքին վէճերուն, բնական դաշնակիցը ըլլալով Պոհեմոնտի, որ կը գնահատէր այն օժանդակութիւնը զոր կրնային հալթայթել իրեն երկիրին բնիկները և մանաւանդ Հայ իշխանները, որոնց վրայ կ'ուզէր որ կ'ընէր իր իշխանութիւնը:

Արդարեւ, Գող Վասիլ, օգնեց Սալադիններուն, կողմնակից դառնալով Պոհեմոնտի, իր եղբօրը՝ Բագրատին պէս: Թէև պատմական փաստեր չկան որ հաստատեն Գող Վասիլ—Պոհեմոնտ դաշնակցութիւն մը, սակայն Պոհեմոնտի և անոր քեռորդի Ռիջարտի ազատագրութեան համար տրուած փրկանքին իր կողմէն վճարուիլը, անուղղակի կը հաստատէ գոնէ սերտ բարեկամութեան մը գոյութիւնը իրենց միջեւ:

Գող Վասիլ միշտ կասկածով վերաբերուելով հանդերձ Լատիններուն հետ, ուրիշ օգնութիւններ ալ ըրած էր Սալադիններուն, որոնք սակայն գէշ վարձատրած են իր ծառայութիւնները:

Գող Վասիլ իշխանութիւնը, որ ուժ մը կը ներկայացնէր, թերևս կարենար տոկալ, եթէ Յրանկները չդաւէին իր գոյութեան դէմ և Լատիններու Արմենիան արեւմուտքէն և արևելքէն հաւասարապէս յարձակումներուն չենթարկուէր: Արդարեւ Ուռհայեցի (էջ 379—380) կը պատմէ որ 1108ին, Տաւրոս լեռներէն անցնելով իսլամ բանակ մը կը հասնի Անարզարա և կը կողոպտէ «Թուրքեհի ողի Թորոսի ամբողջ երկիրը»: Ապա կու գայ Մարաշի դաշտը և անթիւ գերիներ առնելով կը հասնի Գող Վասիլի երկիրը, Բերդուս: Վասիլ, փառաւոր յաղթանակ մը կը տանի անոնց վրայ և ուրախութեամբ կը դառնայ Բեսուն: Գող Վասիլ 1108—1109ին կը դաշնակցի Պոտուին տը Պուրկի, Ճոսլինի և Էմիր Ճասուքի հետ՝ դիմադրելու համար Tancredeին, որ չէր ուզեր տալ Եղիսիոյ Կոմսին և Ճոսլինի այն հողերը, զորս առած էր անոնց գերութեան ատեն (Ուռհ., 382—4):

Յաջորդ տարին (1109), Սալադին Սուլթան էլ Գութպին, Շահի Արմէն վեհապետը, կը յարձակի Հիւսնի Մանսուրի կողմը, և անինայ կը կոտորէ կամ կը գերէ արտերու մէջ հունձքով զբաղող մշակները և կ'իջնէ մինչև Հարթան բերդին առջև: Այն ատեն Վասիլ 500 ընտիր քաջերով միայն «գողաբար» եկաւ անոնց վրայ, ինքը, իր քեռին Պետրոս, քսանամեայ Տղայ Վասիլ, Տարոնեցի Ապլասաթ Տաճատեան և Տիգրան Քաջ, իւրաքանչիւրն 100 մարդով, հինգ կողմերէ միանգամայն Գէդէոնեան ոճով խոյացան թշնամիին վրայ: Այլազգիք այս անակնկալ յարձակումներէն շուարած, ի փախուստ դարձան, «Քաջագուցող Հայոց... յաղթեցին զօրաց այլազգեացն մեծաւ յաղթութեամբ, եւ արաբին սաստիկ կոտորածս գնոսա, եւ կալան գՍուլթանն Հայոց եւ զայլ բազում իբխանս Պարսից (իմա Սելջուկ) եւ Վասիլն ի գերութիւն վարեք գնոսա առաջի իւր»: (Ակոս, Ա. 1, էջ 117, հմտ. Ուռհ., էջ 380—2 և էջ 572, ծանօթ. 235):

Նոյն տարին (1109), ինչպէս կը պատմէ Ուռհայեցի (382—4), Յրանկ իշխաններուն իրարու դէմ մղած մէկ կռիւին՝ Վասիլ. Անտիոքի իշխանին դէմ կողմ բռնած ըլլալով՝ ասիկա վրէժխնդիր կ'ուզէր ըլլալ, բայց անոր ուժէն վախնալով, չէր համարձակեր: Գող Վասիլ 1111ին օգնեց Լատիններուն՝

Իկոնիոյ Մաքսուտ Սուլթանին դէմ և 1112ին կրկին պայքար բացաւ Անտիոքի իշխանին դէմ:

Տանկրէտ այն ատեն գրաւեց Ռապանը և քաղեց Քեսուէրի վրայ և առաջացաւ մինչեւ Թիւր: Գող Վասիլ ստիպուեցաւ թողուլ Ռապանը՝ յաղթողին:

Ֆրանկներու իրարու և իսլամներու դէմ մղած յաջորդական կռիւններէն որքան կարելի է հետու մնալով՝ մինչեւ իր մահը (12 Հոկտ. 1112) Գող Վասիլ պահեց իր իշխանութիւնը:

Վասիլ անորդի մեռաւ (Աեքսաբեր, 1913, էջ 1196 և 1218) ուստի իրեն յաջորդեց Վասիլ Տղայ, իր քեռորդին՝ (Ուոհ., 405, Վարդան, 114), որ հազիւ հինգ տարի կրցաւ իշխել Քեսուէրի, Ռապանի, Մարաշի, Հիւանի Մանսուրի և Սամոսատի վրայ:

Վասիլ Տղայ, Եղեսիոյ Կոմսին հետ լաւ յարաբերութիւններ չունէր, ինչպէս նաև Կիլիկիոյ Լեւոն իշխանապետին հետ, թերեւս իրրու մրցակից:

Վասիլ Տղայ՝ 1116ին՝ երբ Լեւոն իշխանին տուաւ իր աղջիկը, հարսնիքէն ետք, Լեւոնին եղբորը՝ Թորոսին նիւթած դաւովը ձերբակալուեցաւ և յանձնուեցաւ Եղեսիոյ Պոտուին Կոմսին:

Վասիլ Տղայ, իր ազատութիւնը ստանալու համար, ստիպուեցաւ Պոտուին տը Պուրկի թողուլ իր հողերը (1117) և քաջուիլ նախ իր փեսին՝ Լեւոնի քով և ապա անցնիլ Կ. Պոլիս, ուր կայսրը սիրով ընդունեց զինքն ու իր հաւատարիմները: (Ազգ., 1317—8, Չամ. Գ. 31):

Այսպէս վերջ գտաւ այս իշխանութիւնը, որուն սահմաններուն մէջ Ասորիները բազում էին և Հայերը՝ եկուոր յափշտակիչներ կը նկատուէին, ինչպէս կը հասկցուի բնիկ Մարաշցի Դիոնէսիոս Բար-Սալիբիի գրութիւններէն, և ինչպէս Քասուէրի կը խորհրդածէ, Ասորիները հակառակ էին Հայոց և Ֆրանկներուն համակիր (Ակոս, թ. 1, էջ 122):

Վասիլ Տղայի իշխանութիւնը ջնջուելէն քիչ ետք, Հայ իշխանին կողմնակիցներէ մեծագոյն մասը ստիպուեցաւ Եղեսիոյ Կոմսին քովէն խոյս տալ և ապաստանիլ Կ. Պոլիս:

Քանի մը տարի յետոյ, Մանուէլ Կոմնենի շրջանին (1148—1180), Kinnamos կը յիշէ երկու ձեռնարկներ Գող Վասիլի յաջորդներուն դէմ՝ Յոյն բանակին կողմէ, (Kinnamos. Գ. 24, էջ 119 և Զ. 7, էջ 2711):

Ըստ Քասուէրի՝ յայտնի չէ որ այդ իշխաններուն դարձը Յովհաննէս Կոմնենի արշաւանքներէն առաջ էր թէ ետքը:

Գող Վասիլի և Տղայ Վասիլի իշխանապետութիւնը, որ աւատապետական վարչաձեւ ունէր, իրեն իրրու ճորտ՝ իր հողերուն հարաւային և արեւելեան կողմը ունէր մեծ ու պզտիկ Հայ իշխանութիւններ, որոնք կարօտ էին Գող Վասիլի օգնութեան, որպէսզի կարենային իրենց գոյութիւնը պահել թէ՛ Սելջուկ և թէ՛ Բիւզանդական յարձակումներուն դէմ, վասնզի իր իշխանութիւնը շատ ընդարձակուած էր: Այնպէս կը տեսնուի որ Եփրատէն անդին Եղեսիա և Սեւերեկ, ինչպէս նաև Թլիսուսի, Արղնիի և Շպղթանի (= Թլկուրան) շրջանները՝ թէև մեծ մասամբ ասորաբնակ, ձեռքն էին Հայ իշխաններուն:

Եփրատի եզերքը և Հիւսիսային Սիւրիոյ մէջ ալ, քով քովի կային շարք

մը Հայ իշխանութիւններ, ինչպէս Մարաշի մօտ Տլուքի լեռնային գաւառակը, Ծով գղեակով, Պիրը՝ ուր կը տիրէր Ապլղարիպ Վասակեան, Թլպաշարը՝ որուն տէրն էր Փէր, հաւանօրէն Վրացի իշխողը:

Գ. ԵՒԵՍԻՈՅ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ. ինչպէս կը տեսնուի՝ Գող Վասիլի ենթակայ ճորտ իշխանութիւններէն անոնք որոնք Եփրատի արեւելեան կողմը կը գտնուէին, յատուկ նշանակութիւն մը ունէին, վասնզի կը կողմէին Եղեսիոյ իշխանութիւնը: Եղեսիա ամէնէն կանուխ իսլամական տիրապետութեան ենթարկուած վայրերէն մէկն էր, զոր 300 տարի վերջ Չմշկիկի հրամանին տակ զանուղ Բիւզանդական բանակները փրկած էին մահմետական լուծէն:

Ռոմանոս Գ. ի, Մանազկերտի պարտութենէն (1071) ետք, Փիլարտոս Եղեսիան գրաւեց (վերը, 409), և հոն կառավարիչ կարգեց Թորոս անուն Հայը (Միքայել Ասորի, 403), որդի Հեթումի (Ուոհ., 300), որ կ'ենթադրուի թէ նախապէս կառավարիչ էր Խարբերդի:

Թորոս, իրրու փիլարտոսի ճորտը, կը գտնուէր Բիւզանդական կայսրութեան պաշտպանութեան տակ, վասնզի Բիւզանդիոնի կայսրը՝ հակառակ անոր կասկածելի ծագումին՝ զայն ճանչցած էր և անոր Կիւրապաղատի տիտղոս տուած էր, թերեւս փիլարտոսի բարեխօսութեամբ: Ասոր համար նաև՝ Ուոհայցի զայն «իբխան Հոռոմոզ» կը կոչէ (300 և 316):

Սելջուկեան յարձակումներուն դէմ, անկարելի էր որ Բիւզանդիոն կարենար օգնութիւն հասցնել Եղեսիոյ, ուստի Թորոս մինակը չկրցաւ պաշտպանել քաղաքը, և պարտուեցաւ ու քաջուեցաւ իր զօրքով Մելիտինէի Գարրիէլ Յոյն իշխանին քով, որ իր աներն էր (Քասուէրի, Փիլարտոս Հայր, 86):

Երբ 1094ին, Հալէպի Սուլթանը Դղուշ՝ գրաւեց Եղեսիան, Թորոսը վերահաստատեց իր պաշտօնին մէջ (Ուոհ., 300) անտարակոյս հաշիւի առնելով քաղաքին Հայ բնակչութեան գերակշիռ թիւը, թերեւս նաև միաբնակ քրիստոնեաները սիրաշահելու կարեւորութիւնը:

Դղուշի սպանութենէն ետքը՝ Թորոս ապաստան տուաւ իր բարերարին տղուն՝ Ռատուանին (Ուոհ., 302) և անոր օգնեց որպէսզի «նսի Սուլթան ի Հալպ եւ ի սահմանս նորա» (Վարդան, 108):

Թորոս, այլ Երեսուցաւ եւ հնարաւոր յոյժս (Ուոհ., 302), կ'ուզէ Ռատուանը հիւրընկալած քաղաքին միջնորդողը գրաւել, վասնզի Սելջուկները զայն կը պահէին Դղուշի դրած Թորոսը և Հայ պահապան զօրքով:

Թորոս, հակառակ Սելջուկներու սպանալիքին, յաջողեցաւ գրաւել բերդը (Ուոհ., 302—323):

1095ին՝ Յունաց կողմէ պաշտպանեալ Դղուշի ցեղէն ուրիշ մէկը՝ Ալփիլակ անուն, յափշտակեց Հալէպի գահը և եկաւ Ուրֆա և տիրեց քաղաքին: Թորոս զայն թունաւորելով սպաննեց, վասնզի հակառակ անոր որ ինք քաղաքը անոր հովանաւորութեան տակ դրած էր, որպէսզի «սոցի վրեժս ի բրեւամեաց իւրոց», ան չար խորհուրդը սնոյց Թորոսը սպաննելու և քաղաքը կողոպտելու (Ուոհ., 305, Վարդան, 108):

Ալփիլակի զօրքը փախաւ և Թորոս՝ Ալփիլակի 33 օրուան իշխանութենէն վերջ, դարձեալ ձեռք առաւ երկիրին զեկը (Ուոհ., 305 և Վարդան, 108—109):

1096ին, Թորոսի վրայ յարձակեցան Թուրք ամիրաները: Թորոս յաջողեցաւ պարտութեան մատնել զանոնք. սակայն վախճալով որ ի վերջոյ պիտի ընկնուի, Նաչակիրները հրաւիրեց իր մօտ: Երբ Պալտուին կոմսը քալեց Եփրատացիներուն կողմը, Թորոս օգնեց անոր, որ Թլպաշարի տիրանայ և յետոյ Ուռհայի մէջ հիւրասիրեց զայն: Անոր հետ, իր զօրքերով գնաց Սամոսատի Պալղուիս Ամիրային վրայ 1099 Փետր. 14—28 (Ուռհ., 316): Սակայն Սելջուկները սաստիկ զիմադրութիւն ցոյց տուին և Ծուանկը փախուստի մատնեցին և Սամոսատէն մինչեւ Թիլ՝ սաստիկ ջարդ մը տուին: Պաղտին ապաստանեցաւ Ուրֆա, ուր «Նեմգաւոս և շարախոհուրդ» մարդոց հետ միանալով դաւով և ապերախտութեամբ Թորոսը սպաննեց, զրծելով իր երգումը, ինչպէս մանրամասն նկարագրած է Մատթէոս Ուռհայեցի պատմիչը (316—319):

Այսպէս, Եղեսիոյ տիրապետութիւնն ալ 1099ին անցաւ Լատիններուն ձեռքը (հմմտ. Փիլարսոս շայր, 86—87, Ուռհ., 319):

Եփրատի և Որոնդէսի հովիտներուն միջեւ և Հալէպի շուրջը այդ օրերուն գոյութիւն ունէին նաև ուրիշ մի քանի Հայ իշխանութիւններ, ինչպէս

Ա. ԱՐԵՒՐՆՏԱՆԻ կամ ՌԱՎԱՆՏԱՆԻ (Քիլիսի մօտ) իշխանութիւնը, զոր Փիլարտոս տուած է Գող Վասիլի եղբօր՝ Բագրատի (Ակոս, Լ. 89): Բայց կ'երեւի թէ Բիւզանդացիք զրաւած էին անոր հողերը և զինքը բանտարկած:

Նաչակիրները Նիկիոյ առջեւ էին, երբ Բիւզանդական բանտէն խոյս տուող այս Հայ պետին հետ յարաբերութեան մէջ մտան:

Բագրատ, որ լաւ կը ճանչնար այն հողերը ուր արշաւել կ'երթային Նաչակիրները, մեծ ծառայութիւններ մատոյց անոնց՝ Կիլիկիայէն անցած ատեն:

Բագրատ յաջողեցաւ համոզել Ա. Նաչակրութեան պետերէն Պալտուինը, որ անոնց բանակէն անջատուելով արշաւէ դէպի Եփրատացիք և զրաւէ Արեւընտանը՝ իր կալուածը և վերադարձնէ իրեն (Ակոս, Լ. 89, Ուռհ., 383, 423) և յետոյ Թլպաշարը՝ 1115—1120 թուականներուն:

Բագրատ կը թելադրէր Պալտուինը առաջանալ մինչեւ Պաղտատ և վերջ տալ Արաբ Նալիֆաներու իշխանութեան: Բագրատ չկրցաւ միշտ բարեկամ մնալ Պալտուինի, վասնզի անիկա իրեն դէմ դաւել փորձեց:

Բագրատ իր հին իշխանութեան մէջ վերահաստատուելէն ետքը, իրր թէ կարգ մը յելուզակային արարքներ գործած է, բայց հաւանօրէն այս տեսակ վերագրումներով, Կոտորժուա կ'ուզէր պատժել Պոհեմունտի կողմնակիցը, վասնզի Բագրատ անոր բարեկամացած էր, Պոտուինի հետ խզուելէն յետոյ:

1110ին Բագրատ կ'օգնէ Լատիններուն ընդդէմ Թուրքերուն, իսկ քանի մը տարի ետք՝ ան կը տիրանայ Հալէպի հիւսիսային լեռներուն մէջ Gourish մօտ կալուածներու:

Բագրատ դաշնակից իր եղբօրը՝ Գող Վասիլի, անոր պէս կողմնակից եղած է Պոհեմունտի, բայց որովհետեւ Անտիոքի իշխանը չկրցաւ զիմադրել Boudouin du Bourghի, զրկուեցաւ իր իշխանութենէն: Արեւընտան նոյնպէս զրաւուեցաւ Պաղտինէն (Ուռհ., 316, Laurent ՀԱ. 1927) և անցաւ Լատիններու ձեռքը:

Բ. ԱՆԴՐԻՒՆԻ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆԸ, Մարաշի մօտ, 1078—79ին հաստատուած էր Փիլարտոսէն:

«Այս քաղ եւ հզօր պատերազմող, ի օսնէն Շիրակայ», «իբխանն Հայոց» էպիտախ կամ Պեխտի իշխանութեան տակ (Ուռհ., 257, Վարդան, 105): Հաւանօրէն այս իշխանը Պահլաւունի մըն էր, վասնզի Անտրիունի իշխան կը յիշուի յետոյ Ներսէս Շնորհալիի մեծ հայրը՝ Ապիրատ իշխան, որ Գր. Մագիստրոսի փեսան էր և տէրը Մովքի:

Այս Շիրակացի վեստը, երբ իր քով հիւրընկալուած մուսուլման յոյն կրօնաւորի մը դաւով սպաննուեցաւ, Փիլարտոս նոյնպէս այս հակահայ շարժումը զսպեց, Անտրիունի ամրոցը զրաւելով և իր պետութեան կցելով:

Գ. ՄՈՎՔԻ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆԸ, նոյնպէս Մարաշի կամ Տլուքի մօտ, հաստատուած էր 1045ի շուրջ, երբ Գրիգոր Մագիստրոս, (որդի վասակ Հալուսի) այս կողմերը հաստատուած էր: Մովքը հաւանօրէն տրուած է Գրիգոր Ապիրատ Մագիստրոսի, ինչպէս կ'ենթադրէ Հ. Ն. Ակիսեան (Ակոս, Թ. գրք. 112): Անիկա ամուսնացած էր Գրիգոր Մագիստրոսի (+ 1058) քրոջը կամ աղջկան հետ և խառնուած Պահլաւունի ընտանիքին:

Ապլջահապի սերունդը կը պահէր Մովքը Փիլարտոսի ատեն ալ, անշուշտ անոր հովանիին տակ:

1095ին, հոն կ'իշխէր ի մօրէ Պահլաւունի և Գր. Վկայասէր Կաթողիկոսի քեռորդի Ապիրատ իշխան, որ 1111ին Մով գղեակի պաշարման ատեն, Հագարացի շինականի մը կողմէ նետով մը կ'սպաննուի:

Իր անդրանիկ որդին Վասիլ(1) կը յաջորդէ իր հօրը:

Մովքը ի վերջոյ լքուած է, վասնզի դժուար էր պաշտպանել Մով գղեակը և հոն հաստատուած Պահլաւունիք փոխադրուած են Հոռմկլայ(2):

Գ. ՊԻՐԻ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆԸ, նոյնպէս Պահլաւունիք հաստատուած էին Պիրի (= Պիրէճիկ) մէջ, ԺԱ. դարուն կէսերը: Փիլարտոսի մահէն վերջ՝ Պահլաւունիք շարունակեցին տիրել հոն նաև Գող Վասիլի ժամանակ և անկէ քիչ մը ետքն ալ, վասնզի 1117ին տակաւին հոն կ'իշխէին Ապլղարիպ և Լիկոս Հայ իշխանները, որոնք Պահլաւունի էին և Ներսէս Շնորհալիի հօրեղբայր վասակ իշխանին որդիները:

Պիրը և շրջակայքը գնած էր Անտիոքի հին դուքսին՝ Վասակի որդին՝ Ապլղարիպ: Ան քանի մը անգամ օգնած էր Եղեսիոյ կոմսին՝ մաքառելու համար մահմետականներուն դէմ: Նախանձախնդիր իր իշխանութեան, Պաղտին զայն հարուածեց և մէկ տարուան պաշարումէ յետոյ, բերդականները ընկճուած՝ զայն յանձնեցին Պաղտինի, իսկ Ապլղարիպ և Լիկոս անցան Կիլիկիա

(1) Վասիլի քրդին էր Գրիգոր Տղայ Կաթողիկոս (1173—1193):
 (2) Մովքի եւ Մով գղեակի մասին Տոք. Յ. Տէր-Ղազարեան խնամեալ ուսումնասիրութիւն մը ունի (սեւ. Քաղմավէպ, 1948, էջ 105—117), ուր կը ցանայ նշանակալի փաստերով, Մով գղեակին եւ Մով գաւառին վայրը: Մով գղեակը, բոս Տոք. Տէր-Ղազարեանի, այժմ կը կոչուի Քորոզլու Գալէսի, Մարաշի արեւելք, Տլուքի գաւառին մէջ. որ կոչուած է հին ասեմ «Երկիրն Ալեքսիա», Նաչակիրներու օրով՝ Անթոնի Երկիր. ձոյլինի Երկիր եւ ետքն հին ասեմ «Երկիրն Ալեքսիա», Նաչակիրներու օրով՝ Անթոնի Երկիր: Մինչեւ հիմա ալ այդ երաժարեալ իբխան Պալտինի, (Պաղտին) անունով Պաղտինի Երկիր: Մինչեւ հիմա ալ այդ երկրամասը, այսինքն Տլուքի գաւառը, Թուրքեր կը կոչեն «Պաղտին Երկիր», (Քաղմավէպ, 1948, էջ 110): Գարեգին Կաթողիկոս եւ Քասուհի համագումար չեն բռնի Տոք. Յ. Տէր Ղազարեանի փաստերուն:

Թորոս իշխանապետին քով և հաստատուեցան Անարգարայի մէջ:

Ե. ԹՂԱՇԱՐԻ (Թիւ Աւետեաց) ՀՈՂԱՏԻՐՈՒԹԻՒՆ, որուն իբրև տէր միայն ծանօթ է Փիր — հաւանօրէն Վրացի — անուն անձը: Ասկէ զայն 100 ձիւտորներով յափշտակեց Պաղտին: 1148ին Թլպաշարի վրայ կը յարձակի Սելջուկ Ռումի Մագսուտ Սուլթանը, զոր Եղեսիոյ ձուլին իշխան, կը վանէ Պահլաուուի Վասիլ և Շահան իշխաններուն օգնութեամբ:

Ի վերջոյ Հալէպի նուրէտտին Սուլթանը կը զրաւէ քաղաքը:

Զ. ԿԱՐԿԱՌԻ, ՔԵՍԱԿԱՅԻ ԵՒ ԲԷԹ-ԲՈՂԱՅԻ հողատիրութիւնը, Սամոսատի մօտ, Եփրատայիններու մէջ: Կարկառ առաջ ճորտութիւն էր Եղեսիոյ Թորոս Կիրապաղատին ստորադաս (Ուռհ., 316—317):

Կարկառի, Քեսոթթայի և Բէթ-Բուղայի մէջ կ'իշխէին Կոստանդին և Միքայէլ ու Յովհաննէս եղբայրները: (Michel le Syrien, Գ., 199.):

Սամոսատի մէջ կ'իշխէր Պալտուխ Թուրքը, զոր Կոստանդին իշխանը (+ 1117) Եղեսիոյ Կոմսութեան ենթարկած է: Կոստանդին օգնած է Պոտուհին որ Եղեսիան զրաւէ:

Եղեսիոյ Կոմսին՝ Պոտուին Ա. ի յաջորդներէն՝ Պոտուին Բ. 1117—8ին, Կարկառը պաշարեց և կողոպտեց:

Հատինները այսպէս դաւեցին նաև Կարկառի դէմ: Կոստանդին բանտարկուեցաւ Սամոսատի մէջ և հոն մեռաւ (Ուռհ., 423): Կոստանդինի յաջորդած է իր Միքայէլ որդին: Սիւրիացի անանուն ժամանակագիր մը, որ Ա. և Բ. Սաչակրութիւններու վրայ խօսած է, զայն կը ներկայացնէ հպարտ երիտասարդ մը որ շատ վնաս հասցուցած է պահելով աւազակներ և զողեր այս կողմերը: Մալթիոյ Պալուխ Ամիրան՝ կ'ազդարարէ Միքայէլի որ սանձէ զողերը, բայց անիկա չ'անսար: Պալուխ 1122ին կը յարձակի Կարկառի վրայ և աւարի կուտայ երկիրը (տես. Յ. Քիւրտեան, Յոյն, 13): Երբ Կարկառիք իրենց խոստումը չ'արգեցին՝ 1123ին բոլորովին պարպեց բերդը իր բնակիչներէն: Միքայէլ բերդը տուաւ Պոտուին Թագաւորին և ինք այլուր մեկնեցաւ (Michel le Syrien, Գ. 205—6, 212, Բարգէն Կաթ., Պատմութիւն Կարողիկոսաց Կիլիկիոյ, էջ, 248—9):

Տարիներ ետքը, 1148ին, Վասիլ Պահլաուուի (Գր. Սրեց, 501 - 2), դարձեալ տէր կը դառնայ Կարկառի, անշուշտ իբրև հողատէր-իշխան այդ կողմերու, մինչեւ որ իսլամները կը զօրանան և վերջնապէս կը զրաւեն Կարկառը: Է. Յիշենք նաև Եղեսիոյ հիւսիսակողմը, ՍԱՄՈՍԱՏԻ մարզին մէջ և Մար Բարսումայի վանքին զրացի լերան Կոստանդին, Դաւթուկ և Քրիստափոր, Սանբելի (ըստ Քասունիի՝ ուղղելի Հաբելի) որդիքը, որոնք հայացած Ասորիներ էին և Հայերու յարեցան երբ Կարկառի մէջ Հայերը կ'իշխէին:

Ասոնցմէ զատ կային այլ վայրեր, որոնց իշխանները պատահաբար յիշուած են անգամ մը: Կային Թերեւս ուրիշներ, որոնք չեն յիշուած իսկ:

Այնպէս որ, մեր Թուածները ամբողջը չեն, այդ շրջանակին մէջ կազմուած Հայ իշխանութիւններուն: Բայց անոնց թիւը չէ որ կը շահագրգռէ մեզ, այլ իբրև իրողութիւն սա շատ նշանակելի երևոյթը՝ որ այս իշխանութիւնները, կազմուած՝ Հայաստանէն դուրս հողերու վրայ, կը հիմնուէին այնպիսի

Հայերու ձեռքով, որոնք հազիւ քանի մը տասնեակ տարիներ առաջ հեռացած էին իրենց հայրենիքէն:

Ուրեմն Հայերը ցոյց կու տային արտասովոր կենսունակութիւն մը, թերեւ իր նմանը չունեցող՝ ուրիշ ազգերու պատմութեան մէջ: Դժբախտաբար՝ Ս. Երկիրը ազատելու Եւրոպայի քրիստոնեայ ազգերու երազային և անխորհուրդ ձեռնարկը, որ իսկութեան մէջ ցնորք մըն էր, դժբախտ հետեւանք ունեցաւ Հայ ազգին համար, որ Միջագետքի, Հիւսիսային Սիւրիոյ, Կոմագեանէի և այլնի մէջ իր կազմած մեծ ու պզտիկ Հայ իշխանութիւնները կորսընցուց, մինչ զօրաւոր ու հեղինակաւոր վարիչի մը առաջնորդութեամբ՝ թերեւս կարենային միանալ և վերկուրի:

Փրանկները, Հայ իշխանութիւններուն մեծ չարիք հասցուցին, մէկ կողմէն ընդդէմ իսլամութեան իրենց պայքարով, մահմետական զանգուածները գրգռելով և միւս կողմէն իրենք ուղղակի դաւելով այս Հայ իշխանութիւններուն դէմ, ընչաքաղցութեամբ, մանաւանդ երբ այլևս Սաչակիրները իրենց նախնական նպատակէն շեղած և ուրիշ նպատակներ հետապնդել սկսած էին:

Առաջին անգամ 1093ին անոնք ճամբայ ելան Փրանսայէն՝ կրօնական միամիտ նպատակով մը, որ զիրենք կ'օգեւորէր և անձնազոհութեան կը մըղէր: Անոնք շարունակեցին իրենց ճամբան՝ նոյնիսկ անհամար զոհեր տալէ ետքը:

Անոնք ձեռքեցին Փոքր Ասիան, եկան Հիւսիսային Սիւրիա և հասան իրենց նպատակակէտը՝ Երուսաղէմ, զոր զրաւեցի և կազմեցին Պաղեստինի մէջ Թագաւորութիւն մը:

Անոնք սակայն անշահախնդիր և սուրբ առաքելութեան մը բարձրութեան վրայ չկրցան մնալ և աշխարհակալական ծրագրերու հետամուտ եղան: Ամէնէն առաջ իրենց ճամբուն վրայ գտնուող քրիստոնեայ իշխանութիւնները յափշտակեցին և իրենց սևիականեցին՝ չզոհանալով իսլամներէն զրաւուած վայրերու մէջ իրենց հաստատած իշխանութիւններով: Տիրակալուած վայրերը աւատապետական կարգերով պիտի կառավարուէին:

Անոնք պայմանաւորուած էին Բիւզանդիոնի կայսեր հետ, որ իսլամներէն զրաւուած հողերը, որոնք երբեմն Բիւզանդական կայսրութեան կը պատկանէին, պիտի դարձուէին Կ. Պոլսոյ կայսեր:

Այս պայմանը Հայերուն նպատաւոր չէր, վասնզի հայ փոքր իշխանութիւնները՝ որոնք Սաչակիրներուն ճամբուն վրայ կը գտնուէին՝ կազմուած էին նախկին Բիւզանդական հողերուն վրայ և վերստին պիտի ենթարկուէին Պոլսոյ կայսեր:

Հայերը, բնական է ասոր պիտի չհամակերպէին, իսկ Սաչակիրներն ալ յօժար չէին իրենց խոստումը յարգելու, վասնզի ան ըլլայ տրրակալական ոգիէ առաջնորդուած, ըլլայ այն պատճառով որ Հայերը շատ մեծ նպաստ բերած էին Առաջին Սաչակիրներուն և առաջին հերթին, խոհմութիւն չէր զանոնք վշտացնել:

Ուստի՝ խաբեցին Յոյները և իրենց խօսքը չյարգեցին: Ժամառակակից

Հայ պատմագիրը՝ Մատթեոս Ուռհայեցի կ'ըսէ թէ Լատինները շուրջացել եղին եւ զոր խոստացան՝ ոչ աւարին» (Ուռհ., 332):

Սաչակիրները, իրենց գրաւած տեղերը մեծ մասամբ Լատին իշխաններու բաժնեցին և Յոյներուն չտուին (Ուռհ., 316, Լօրան, ՀԱ. 1927, 897): Ասիկա պատճառ եղաւ Յոյն և Լատին հակամարտութեան մը որ աղէտալի դեր կատարեց:

Իսկ Տաւրոսի արեւելեան կողմը կազմուած հայ փոքրիկ հողատիրութիւնները, որոնք դժբախտաբար ընդհանուր համաձայնութիւն մը չունէին՝ համակարգուած և ներդաշնակ գործունէութեամբ մը շարժելու համար, երբ Սաչակիրները եկան և իրենց օգնութեան դիմեցին, անշահախնդրօրէն և անձնուիրութեամբ օգնեցին անոնց և նոյնիսկ Սաչակիրներու բանակին զինուորագրուեցան (Ակոս, Զ. տարի, Թ. 1, էջ 116), ինչպէս Անտիոք և Եդեսիա գտնուող ազատ դասակարգէ զինուորական անձեր (Ուռհ., 339), նոյնիսկ Հայ եկեղեցականներ, ինչպէս Անտիոքի՝ Կիպրիանոս և Գերմանիկի՝ Գրիգորիս Հայ եպիսկոպոսները (Ուռհ., 334), որոնք պատերազմին մէջ սպաննուեցան:

Որոչ է որ, Հայերը կը յուսային թէ Սաչակիրներու յաղթանակը իրենց փրկութիւնը պիտի ըլլար:

Բայց յուսախաբութիւնը շատ շուտով հասաւ, վասնզի, ինչպէս ըսինք, Ֆրանկ իշխանները նենգութեամբ վարուեցան և դաւեցին Հայերուն և անոնց հիմնած Հայ իշխանութիւնները յափշտակեցին անուղիղ միջոցներով:

Հայերը չխառնուելով իսլամութեան դէմ մղուած այս պայքարին, թեւեւ աւելի նպաստաւորուէին, բայց անոնք հեռուէն եկող Սաչակիրներուն օգնեցին, առանց նկատի առնելու թէ իրենք ամէն կողմէ իսլամներով շրջապատուած էին և անոնց թշնամութիւնը գրգռելու պէտք չունէին անխորհրդաբար, մանաւանդ որ բնաւ ծանօթ չէին Սաչակիրներու մտայնութեան: Անոնք յարուժ ցոյց տուին Լատիններուն՝ զգուած Բիւզանդացիներէն, բայց շուտով տեսան թէ Լատինները ևս նուազ նենգ չէին:

Յոյներուն կրօնական մոլեռանդութիւնը, որ այնքան զգուանք պատճառած էր Հայոց, Ֆրանկներն ալ ցոյց տալ սկսան և իրենք ալ եղան ատելի: (Հմմտ. Ուռհ., 335 և 338, Օրմանեան, ՍՊԳ., 1323):

Մասնաւորապէս 1102ին և 1197ին պատահած երկու Մուզապտիկները, (ՍՊԳ., 1324 և 1531), գէշ փորձաքարեր եղան այնպէս որ Հայերը տեղ տեղ իսլամները նախընտրեցին այս քրիստոնեայ արշաւողներէն:

Կը յիշուի թէ Ալպիստանի և Ջահան գուառի Հայերը, Ֆրանկներու ճնշուած և անձրացած՝ ապստամբեցան և օգնութեան կոչեցին Իկոնիոյ Գլըճ Ասլան Սելջուկ Սուլթանը: Այս շրջանին Հայ ամէնէն զօրաւոր իշխաններէն մին՝ Գող Վասիլ, որ շատ մը պատճառներ ունեցած էր սրտմտելու, երբ Իկոնիոյ Ռումի Սելջուկ Սուլթանը, Ջահանի Հայերուն օգնութեան հասաւ, ինքն ալ գրաւեց Մարաշը (զոր Սաչակիրները թաթուլէն յափշտական էին), Հիւսնի Մանսուրը և այլ տեղեր, որոնք նախապէս Սաչակիրներուն կը պատկանէին: (Ե. Քասունի, Ակոս., Զ. տարի, Թ. 1, 116):

Մասնաւորապէս Եդեսիոյ Պոտուին Կոմսը գրաւեց Թլպաշարը, Կուրխը,

Արեւընտանը և այլն և տուաւ ճօսիւնի, ինչպէս կը հաստատէ Guillaume de Tyr (Թ. 24):

Ասոնց նման ապաշնորհ արարքներ մեծ յուսախաբութեան պատճառ եղան:

Սաչակրութիւնները, որոնք 1095ին սկսան և մինչև 1270, պարբերաբար ութ անգամ փորձուեցան, հետզհետէ այլասերեցան և շեղեցան իրենց նախնական նպատակէն, շատ հեռուները երթալով և իրենց իշխանութիւնը տարածելով դէպի Արևելք և Հարաւ-Արևելք: Պոտուին Ֆլանտուացին գրաւեց Վերին Միջագետքի Եդեսիա քաղաքը և այդ շրջանին մէջ հիմը դրաւ իշխանապետութեան մը՝ որ եղաւ Արևելքի մէջ Լատին առաջին պետութիւնը, տեսակ մը քրիստոնեայ պատնէշ կազմելով Սելջուկ արշաւանքներուն դէմ: Այս ինքնիշխան և քմածին ձեռնարկը սակայն լաւ հետեւանքներ չունեցաւ: Ուրիշներ հետեւեցան իրեն և հետամուտ եղան առանձին իշխանապետութիւններ կազմելու, ինչ որ վերջին ծայր վնասակար պիտի ըլլար:

Սիւրիոյ ղլխաւոր քաղաքը՝ Անտիոք, երբ Սաչակիրներուն ձեռքը ինկաւ, կատաղի պայքար մը սկսաւ Սաչակիր պետերու միջեւ՝ մինչև որ Պոհեմոնտ (տը Դորանդ) Անտիոքի իշխան հռչակուեցաւ: Թէ՛ Եդեսիոյ և թէ՛ Անտիոքի իշխաններուն քով մնաց Սաչակիր բանակներու մեծ մասը, պաշտպանելու համար նորակազմ Լատին տէրութիւնները, այնպէս որ 15 Յուլիս 1099ին Երուսաղէմը, — որ այդ շրջանին Սելջուկներէն անցած էր Եպիպոսի Փաթրիմիան Սալլիֆաներուն ձեռքը —, գրաւուած է 20—25 հազար յոգնած և պարտասած Սաչակիրներով, որոնք անողոքօրէն կողոպտեցին քաղաքը: Երուսաղէմի Թագաւոր հռչակուեցաւ Կոստանուտ տը Պուլյօն՝ «Ս. Գերեզմանի Պաշտպան» համեստ տիտղոսով:

Այս նոր թագաւորութիւնը կը գրաւէր Սիւրիոյ և Պաղեստինի ծովեզերքին վրայ հողաչերտ մը, իսկ Ամանոսէն մինչև Երուսաղէմ կազմուած էին կարգ մը Լատին իշխանութիւններ, որոնք անընդհատ կը կռուէին իսլամներուն դէմ, և երբեմն ալ իրարու դէմ: Այսպէս, Սրբելքի այս աշխարհամասը, այսինքն Սիւրիա և Պաղեստին մատնուած էին կատարեալ խառնակութեան:

Այլևս գոյութիւն չունէր կրօնական հարցը, որ իր տեղը տուած էր ուրիշ տեսակ շահախնդրութիւններու, որոնց յազուրդ տալու համար թէ՛ Բիւզանդիոնի կայսրերը և թէ՛ Սաչակիրները չէին վարաներ նոյնիսկ զինակցելու մահմետական իշխաններու հետ: Այնպէս որ առաջ եկաւ թոհուրոն մը, ուր այլևս կրօնական և բարոյական սկզբունքներուն յարգ չէր տրուէր և ամէնէն այլապէս իրարքները կը գործուէին:

Հայ իշխաններու ցոյց տուած անձնուիրութիւնն ալ փոխարինուեցաւ ապիւրախութեամբ և Սաչակիրները անոնց իշխանութիւնները զօրացնելու տեղ՝ յափշտակելու հետամուտ եղան: Այս խառնակութիւններուն մէջ անհետացաւ պղտիկ իշխանութիւններէ կազմուած Սաչակիրներու «Արմենիան», որուն մասերը մէկիկ մէկիկ նուաճուեցան հաւասարապէս իսլամներէն և քրիստոնեաներէն: Բիւզանդիոն գոհ էր որ Թուրքերը Փոքր Ասիոյ մէջ տկարացած էին Սաչակիրներուն դէմ կռուելով, բայց կասկածով կը դիտէր Սաչակիրներուն կողմէ Անտիոքի, Եդեսիոյ, Թրիպոլիի մէջ կազմուած Լատին իշխանութիւն-

ներուն զօրանալը և զանոնք իր գոյութեան դէմ սպառնալիք մը կը նկատէր: Այս անվատարութիւնը այն աստիճան մեծ համեմատութիւն առաւ որ ԺԲ. դարուն, Բիւզանդիոն չվարանեցաւ դաշնակցիլ Թուրքերուն հետ, որոնց զինակցեցան իրենց կարգին Ոսչակիրներն ալ, ճիշդ նոյն երկիւղով՝ որ Բիւզանդացիներու զօրանալը իրենց հոմար վտանգաւոր էր: Ալեքս Կոմնեն կայսրը առանց խզելու իր յարաբերութիւնները Ոսչակիրներուն հետ, դժգոհ ըլլալով հանդերձ անոնցմէ, շարունակեց օգնել անոնց միշտ ի զուր պահանջելով Անտիոքը՝ ըստ իրենց համաձայնութեան:

1104ին, Իսլամները Սաուանի մէջ մեծ յաղթանակ մը շահեցան Պոհեմոնտի և Միջագետքի իշխող այլ Լատին իշխաններու վրայ, որոնք կորսընցուցին իրենց բոլոր ստացուածքները, մեծ յոյսեր ներշնչելով թէ՛ Ալեքսի և թէ՛ Իսլամներուն:

Պոհեմոնտ (+1111) իր փայլուն երազներէն հրաժարեցաւ, և աւելորդ համարեց պայքարը շարունակել իր տկար ուժերով Բիւզանդիոնի և Իսլամներուն դէմ, և Անտիոքը վատահելով իր Տանգրետ զարմիկին, ինք ծովու ճամբով Եւրոպա անցաւ մտադրելով նոր բանակ մը կազմել և ուղղակի Պոլսոյ վրայ յարձակիլ:

Սակայն չյաջողեցաւ և պարտաւորուեցաւ յանձն առնել Անտիոքը դարձնել կայսեր: Բայց իր զարմիկը Տանկրետ մերժեց գործադրել Պոհեմոնտի հրամանը և ճանչնալ Պոլսոյ կայսեր իրաւունքները Անտիոքի վրայ:

Յովհաննէս Բ. Կոմնեն շարունակեց իր հօրը՝ Ալեքսի պայքարը, երկար ատենէ ի վեր կորսուած երկիրները վերստին ենթարկելու համար Բիւզանդիոնի: Ուստի աշխատեցաւ գրաւել Կիլիկիոյ և Կոմմագենէի Հայ իշխանութիւնները, որոնք Բիւզանդիոնի դէմ ինքզինքնին պաշտպանելու համար, բարեկամացան Արեւելքի Լատին իշխաններուն, որոնք սակայն չպաշտպանեցին զիրենք:

Բիւզանդիոնի կայսրը հասաւ Անտիոք և պարտադրեց անոր բնակիչները որ հաշտութիւն խնդրեն և ճանչնան իր գերիշխանութիւնը:

Յովհաննէս Բ. Կոմնեն՝ քաջալերուած այս յաղթութենէն՝ յաւակնեցաւ նոյնիսկ միջամտել Երուսաղէմի թագաւորութեան գործերուն և փորձեց զայն ևս հպատակեցնել իրեն, իրեն սեփականելու համար Ս. Քաղաքը ազատագրած ըլլալու փառքը, բայց չյաջողեցաւ:

1113ին՝ Թունաւոր նետէ մը վիրաւորուած՝ Կիլիկեան լեռներուն մէջ մեռաւ, իրեն յաջորդ նշանակելով իր կրտսեր որդին՝ Մանուէլը, որ իր ժառանգած ընդարձակ կայսրութիւնը չկրցաւ պահել իր լատինասէր քաղաքականութեան հետեւանօք, որովհետեւ Սելջուկները քրիստոնեաներու միութիւնը վտանգ մը նկատելով՝ շարունակ յարձակեցան Փոքր Ասիա, աւերելով, ջարդելով և գերելով:

Լատին իշխանութիւնները և Բիւզանդական կայսրութիւնը փոխանակ միացեալ ուժերով հասարակաց թշնամիին դէմ կռուելու, իրարու դէմ դաւեցին և կասկածով դիտել սկսան իրենցմէ ուէ մէկուն յաջողութիւնը:

Եղեսիոյ, Անտիոքի և Բիւզանդիոնի իրարու դէմ գործած արարքները աղիտաբեր եզան և իսլամները, որոնք տկարացած էին և ետ մղուած

Ոսչակիրներէն, քրիստոնեաներու զիրար տկարացնելէն օգտուելով՝ վերստին գրաւեցին Միջագետքը:

Բիւզանդական կայսրութիւնը, Սելջուկ արշաւանքներու սկիզբը, Միջագետքը կը պաշտպանէր Տրանկ վարձկան զօրքերու օժանդակութեամբ:

Ալփասլան, Սելջուկ աշխարհակալը (1063—1072), ինչպէս տեսնուեցաւ (վերը, 52—3 նաև հմտ. Ուոհ., 187—8), արդէն գրաւած էր Միջագետքը և Հիւսիսային Սիւրիան և իր զօրավարներէն Աթսիղ՝ Փաթիմեանց ձեռքէն առած՝ Պաղեստինը (վերը, 53), ինչպէս նաև Երուսաղէմը՝ 1073ին և Դամասկոսը՝ 1076ին: Իր որդին՝ Մելիք-Շահ, տեսնեք որ Սիւրիան իրրեւ ժառանգական ճորտապետութիւն տուած էր իր եղբորը՝ Դուշի, որ Դամասկոս հաստատուեցաւ 1076ին (վերը, 62) իրեն ստորադաս ունենալով, իրրեւ ճորտ, Միջագետքի և Ասորիքի մէջ Ամիրաներ:

Այս իշխանութիւնը, որ կը տիրէր 1084ին նաև Հալէպի (վերը, 63), պահեց իր գոյութիւնը մինչև 1260, երբ ընկճուեցաւ և նուաճուեցաւ Մոնկոլներէն:

Մասնաւորապէս Ոսչակիրները դէպի Երուսաղէմ իրենց արշաւանքին ճամբուն վրայ, Սիւրիոյ մէջ այս պետութեան Աթապէկներուն հետ է որ գործունեցան և շարունակ պարտաւորուեցան անոնց դէմ կոխ մղել:

Անոնցմէ, Մուսուլի Աթապէկը՝ Զէնկի, գրաւեց Եղեսիան (1144), զոր թէև ճոսլին շուտով ետ առաւ, բայց Զէնկիի որդին՝ Նուրէտտին, առանց դժուարութեան վերագրաւեց — վասնզի Եղեսիա անօգնական մնացած էր — և սահելի ջարդ, աւեր և գերութիւն սփռեց ու մեծ հարուած մը տուաւ Արեւելքի քրիստոնեաներուն:

Եւրոպա իբր թէ յուզման նշաններ ցոյց տուաւ և նոր Ոսչակիրութիւններ կազմակերպեց, սակայն անոնք ամէնն ալ ձոխող վախճան ունեցան և Իսլամները հետգհետէ զօրացան և վերջապէս յաջողեցան Տրանկները հեռացնել Սիւրիայէն և Պաղեստինէն:

1187ին, Սալահէտտին Քիւրտ (+ 1193), Նուրէտտինի Եգիպտոսի տեղակալը, յոփշտակելով անոր իշխանութիւնը՝ գրաւեց Երուսաղէմը (1187) և վերջ տուաւ Լատիններու հիմնած Երուսաղէմի թագաւորութեան:

Սալահէտտին Էյուպեանի ժառանգները զօրանալով, դէպի հիւսիս տարածած էին իրենց իշխանութիւնը և ինչպէս Կիլիկիոյ (1180ին) նոյնպէս և Մոնկոլ մեծ կայսրութեան սահմանները հասած էին: Անխուսափելի էր բախումը երկու ուժերու միջև: Հուլաղու, որ Մանգոյ Սանէն (1251—1259) հրամանատար կարգուած էր Մոնկոլ բանակին, ձեռնարկեց պետութեան արեւմտեան սահմանները ընդլայնել, և ինչպէս տեսնուեցաւ, գրաւեց Սիւրիան Էյուպեաններէն (վերը, 102 և 109—110), միահեծան տէր դառնալու համար Ասիոյ քանի որ արդէն Միջագետքը և Պաղեստինը գրաւուած էր: Հուլաղու ծրագրած էր գրաւել նաև Երուսաղէմը Հայոց Հեթում Ա. թագաւորին հետ, երբ Մանգոյ Սանին մահուան պատճառով, պարտաւորուեցաւ դառնալ Արեւելք՝ Գարագորում երթալու համար (վերը, 102):

Այդ միջոցին (1259) Սիւրիոյ մէջ շատ զօրացած էր Էյուպեան Մելիք

Նասիր Սալահէտտին Յուսուֆը, որ գրեթէ տիրացած էր ամբողջ Սիւրիոյ, որուն հարաւակողմը կ'իշխէին Եգիպտոսի Մեմլուքները (վերը, 112): Հուլազու գրաւեց Միջագետքը և առաջացաւ մինչեւ Հալէպ, իրեն հետ ունենալով Հեթում Թագաւորը, որ մեծ դեր կատարած էր այս արշաւանքին մէջ: Մոնկոլ և Հայ զօրքերը կը գրաւեն Հալէպը (1260 Յունուած 24) և Դամասկոսը (1260 Մարտ 1) և Մոնկոլ և Հայ զինակից բանակները կ'առաջանան մինչեւ Գազա (տես. վերը, 112—14)՝ Քիթ-Բուզա Նեստորական զօրավարին հրամանատարութեամբ:

Ինչ որ Սալահիւրները չկրցան ընել, ինչպէս տեսնուեցաւ (վերը, 115), Քիթ-Բուզա յաջողեցաւ ընել, Սիւրիան քրիստոնեայ երկիրի մը վերածելով (տես. վերը, 115):

Ապահովաբար, ինչպէս ծրագրուած էր, պիտի գրաւուէր նաև Երուսաղէմը, եթէ Յրանկ իշխանները իրենց յիմարութիւններով (տես. վերը, 116) Յրանկ-Մոնկոլ բարեկամութիւնը չքանդէին (տես. վերը, 116) և ասպարէզ չտային մոլեռանդ Մեմլուքներուն, որոնք Մոնկոլները վանեցին Պաղեստինէն և Սիւրիայէն:

Ինչպէս տեսնուեցաւ, Սիւրիա և Պաղեստին ԺԱ. դարէն սկսեալ կուուսխընձոր եղած էին քանի մը պետութիւններու միջեւ և անոնցմէ իւրաքանչիւրը, անոնց տիրանալու կը ձգտէին, առանց որեւէ համաձայնութեան, բոլորովին երկպառակ ու իրարու դաւող:

Եթէ իսլամները և քրիստոնեաները իրենց մէջ առանց երկպառակած ըլլալու մաքառէին, երկու կողմերէն մէկը վճռական հարուածով մը պիտի տիրանար այս աշխարհամասին, սակայն այդպէս չեղաւ:

Քրիստոնեաները՝ բնաւ սերտ միութիւն մը չկրցան կազմել:

Բիւզանդական կայսրութիւնը իր սահմանները պաշտպանող Հայ իշխանութիւնները ջնջելու կ'աշխատէր, ինչպէս նաև բնաւ փափաքող չէր որ Լատին իշխանութիւնները զօրանային, կայսրութեան համար զանոնք սպառնալիք մը նկատելով: Տեսանք թէ իսլամներն ալ Միութիւն չունէին, և Մեմլուքները ու Մոնկոլները իրարու դէմ կը կուռէին Սիւրիոյ տիրապետութեան համար. այսպէս, Սիւրիա՝ ինչպէս իրրև բնակավայր այլազան ազգերու և կրօններու խառնարան մը եղած էր, եղաւ նաև քաղաքական հնոց մը, ուր մարդիկ կ'սպաննուէին, կարծես թէ աննպատակ:

ԺԳ. դարուն, վերջապէս Եգիպտացիք, որոնք երկար ատենէ ի վեր կը մաքառէին Մոնկոլներուն դէմ, տէր դարձան այս աշխարհամասին: Ինչպէս տեսնուեցաւ (վերը, 117), Քոթուզ (էլ Մելիք էլ Մուզաֆէր) օգտուելով Քիթ-Բուզայի սակաւաթիւ զօրքով մնացած ըլլալէն, մտաւ Պաղեստին 1260ի աշնան և Յորդանանի եզերքը յաղթեց անոր և գերի բռնելով սպաննեց զայն: Եգիպտացիք Սիւրիոյ տիրեցին: Քոթուզ յաղթական Եգիպտոս կը դառնար, երբ ճամբան սպաննուեցաւ Պիպարս Յունտուխտարէն (1260—1277), թիւրքմէն գերիէ մը, որ Սուլթան հուշակուեցաւ (վերը՝ 117): Ասիկա երկրորդ Սալահէտտին մը հանդիսացաւ և ուխտեց քրիստոնեայ իշխանութիւնները ջնջել: Պիպարս բարեկամացաւ Պոլսոյ Միքայէլ Պալէոլոկ կայսեր հետ, որ Յրանկները

դուրս նետած էր Բիւզանդիոնէն և զաշնակցեցաւ կովկասի իսլամացած Թաթարներուն հետ, որոնք Հուլազուն կ'զբաղեցնէին:

Ինքն նախ Սալահիւրները տկարացուց, անոնց ձեռքը թողով միմիայն քանի մը ծովեզերեայ քաղաքներ: Հուլազուի Իլխանեան պետութիւնը, որուն կը պատկանէր Սիւրիան, ստիպուեցաւ իրեն դէմ կազմուած այս միութեան դէմ մաքառիլ երկու ճակատի վրայ, նպատակ ունենալով փրկել Սիւրիան, որ կուուսխընձոր եղաւ Մեմլուքներու և Մոնկոլներու միջեւ (վերը, 119), երբ արդէն միայն յետին իսլամները մնացած էին Սիւրիոյ և Պաղեստինի Լատին իշխանութիւններուն, անոնց մեծ մասը գրաւուած ըլլալով միառմի:

Եգիպտացիք անողոք ատելութեամբ կը հալածեն թէ՛ Մոնկոլները և թէ՛ անոնց զաշնակից և օգնական Հայերը և Լատինները: Եւ մեծ խառնակութեան մը կը մատնուէին Սիւրիա և Պաղեստին: Ապաղա (1265—1282) կը պատերազմի Մեմլուքներուն դէմ, մինչ Պիպարս կ'արշաւէ Կիլիկիոյ վրայ և 1268 Մայիսին կը գրաւէ Անտիոքը (տես. վերը, 121) և Կիլիկիոյ Հայ Թագաւորութիւնէն կը յափշտակէ Հիւսիսային Սիւրիոյ այն մասերս, որոնք այդ Թագաւորութիւնը իրեն կցած էր (վերը, 121): Ապաղա՝ Հայոց Լեւոն Գ. Թագաւորին հետ, 1281ին կը կռուի Մանսուր Սէյֆէտտին Քելաուենի (1279—1290), Եգիպտոսի Սուլթանին դէմ: Ապաղա իր 50,000նոց բանակ մը տուաւ իր եղբօրը Մանգու Թիմուրի և 25,000նոց բանակ մըն ալ Հայերը տուին: Երկու բանակները խմբուեցան Հոմա քաղաքին մօտ, ուր յաղթանակ մը տարին, սակայն Մանգու-Թիմուր դաւաճանեց և ետ քաշուեցաւ, Մեմլուքները այն ատեն յարձակեցան Հայոց և Մոնկոլներու վրայ (1281): Ապաղա գլխատել տրուաւ իր դաւաճան եղբայրը և բանակին սպաններուն կնոջ զգեստ հագցուց:

Ապաղայի յաջորդը Թագուտար (1282—1284), համակիր էր իսլամութեան: Այս պատճառով հաշտուեցաւ Մեմլուքներուն հետ (վերը՝ 125): Բայց Ղազան Մանուուտ իր (1295—1304), հակառակ անոր որ վերջնապէս մահմետականութիւնը ընդունած էր, 1299ին արշաւեց Եգիպտոս՝ Սիւրիայէն անցնելով և ամբողջ ճամբուն երկայնքը աւեր սփռեց (տես. վեր, 126):

Սակայն վերջնական յաղթանակը Մեմլուքները ունեցան, վասնզի 1289ին, Տրիպոլիսը և 1291ին Աքիան գրաւեցին և վերջնապէս Լատին իշխանութիւնները ջնջեցին: Սալահիւրներու մնացորդները անվերադարձ մեկնեցան, իրենց հետ տանելով իրենց հպատակ և իրենց հաւատարիմ մնացող հազարաւոր ընտանիքներ:

Մելիք Աշրաֆ այդ միջոցին՝ գրաւելու նպատակով յարձակեցաւ Միջագետքի մէջ իրր կղզեակ մը, տակաւին Լատիններէն՝ քրիստոնեայ Հայոց տիրապետութեան ձգուած Հոմակլայ ամրոցը, զոր Հայերը կաթողիկոսարանի վերածած էին: Հայերը և Մոնկոլները միասին պաշտպանեցին Հոմակլան որ գրաւուեցաւ 1292ին և Ստեփանոս կաթողիկոս և բազում ժողովուրդ գերի տարուեցաւ: Մեմլուքները՝ Հայերն ալ պատժելու համար արշաւեցին նաև Կիլիկիա և գուցէ յաջողէին վերջ տալ Հայոց Թագաւորութեան, եթէ Ղազան Մանուուտ իր, Մոնկոլ վեհապետը, օգնութեան չհասնէր (1298) Հեթում Բ. ի և միասին Հոմսը և Դամասկոսը չգրաւէին (22/23 Դեկտ. 1299) և յաղթական

մինչև Գազա չառաջանային, ինչպէս տեսանք (վերը, 128): [Որոնդէսի հովիտէն վտարուեցան Մեմլուքները և Սիւրիան մեծ մասով Մոնկոլներու ձեռքը ինկաւ. բայց դժբախտաբար Մուսուլի էմիրը, որուն վստահած էր Ղազան Սիւրիան, երկիրը մատնեց Նասր Սուլթանին:

Դժբախտաբար Մոնկոլ Խուժու Շահ զօրավարը 20 Ապրիլ 1303ին, Գամակոսի հարաւակողմը պարտուեցաւ Մեմլուք բանակէն և քաշուեցաւ Մուսուլ (Միջագետք), (տես. վերը, 128):

Մոնկոլները վերջնապէս կորսնցուցին Սիւրիան և Պաղեստինը, ուր երկու դարեր, անընդհատ իրարու հետ կռուած էին Յոյները, Սելջուկները, Լատինները, Հայերը, Մոնկոլները և Մեմլուքները:

1291ին, Եւրոպացի արշաւողներուն վերջին հատուածները հեռացան այս եզերքներէն և իսլամները տիրապետեցին այս երկիրներուն, ուր երկու դար, ինչպէս ըսինք, ազգեր և կրօններ իրարու դէմ մաքառած էին, ողբալի պատկեր մը ներկայացնելով ազգերու պատմութեան մէջ, քրիստոնէական կրօնքն ալ վարկաբեկելով ուրիշ ազգերու առջև (1):

Սիւրիոյ ծովեզերքներուն վրայ նւթական ու ֆիզիքական այնքան զոհողութիւններով կառուցուած Լատին բերդերուն և զղեակներուն մեծ մասը քանդուեցան, որպէսզի կրկին ոտքի կուտան չըլլային Ֆրանկներուն, եթէ անոնք փորձէին վերստին Սիւրիա արշաւել:

Մեմլուքները նախ Սայտայի ամրոցը սկսան քանդել և ապա աւերեցին Պէյրութի ամրակուռ բերդը և աւերակոյտերու վերածեցին ծովեզերեայ ծաղկեալ քաղաքները:

Երբ 1422ին, Բենիամին Դիւզէլ Հրեայ պատմիչը Եաֆա հասաւ, հոն ո՛չ մէկ բնակիչ գտաւ (Արտաւազդ Արքեպս., Սիւրիա, 989):

Խաչակիրներուն Սիւրիայէն հեռանալը, երկիրին տնտեսական կեանքին վրայ մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ, վասնզի առևտրական շարժումը մեծապէս տուժեց և Խաչակիրներու շնորհիւ, Եւրոպայի հետ մշակուած այնքան ծաղկեալ վաճառականութիւնը գրեթէ դադրեցաւ (Արտաւազդ Արքեպս., Սիւրիա, 993):

Այլևս անցած էին այն օրերը, ուր Իտալացիք կու գային Սիւրիոյ մէջ փնտոել Ասիական բոլոր վաճառքները, և ինչպէս Heyd կ'ըսէ «Արևելքի (Levant) վաճառականութիւնը, Խաչակիրներու արշաւանքին հետ կ'առնէր թռիչք մը, զոր անկարելի էր երազել անկէ քիչ առաջ: Առաջին անգամն էր որ Արևմուտքի վաճառականները, ոտք կը դնէին Ասիա»: Անոնք Սիւրիայէն մինչև Հնդկաց Ովկիանոս և Կեդրոնական Ասիա, Արաբ աշխարհին բոլոր ճամբաները կ'օգտագործէին: Այնպէս որ, Լատին Արևելքն էր որ ուղղութիւն կու տար իսլամ աշխարհին ներքին վաճառականութեան (հմտ. René Grousset, Histoire de l'Asie I. l'Orient, 1921, Paris, p. 236):

(1) Այս երկարատեւ կռիւներու, մասնաւորապէս Խաչակրաց արշաւներուն մասին կարգալ Սաւայանեանցի Պատմութիւն Երուսաղէմի գոթք (սպ. 1931, Երուսաղէմ, էջ 301—475), ուր բաւական մանրամասնութեամբ պատմուած են Խաչակրութեանց քայքայ անցքերը, համադրելով Հայ եւ օսար պատիչներու տեղեկութիւնները:

Բոլոր կարաւաններու հանգրուանները, Հալէպէն և Դամասկոսէն սկսելով, Որոնդէսի և Յորդանանի հովիտին երկայնքին կը հետեւէին Անտիոքէն մինչև Երուսաղէմ, և անկէ ալ անդին կ'անցնէին Եգիպտոս և Մադրէպ (Մարօք) և Պաղտատի և Աղեքսանդրիոյ միջև գտնուող ճամբաները և Երուսաղէմի թագաւորութեան հասոյթի աղբիւրներուն գլխաւորը մաքսերն էին, Ֆրանկ Սիւրիան կը հանդիսանար նաև նախագուռն Հնդկաստանի վաճառականութեան: Այնպէս որ Հնդկական Ովկիանոսը կեդրոն կը դառնար բանուկ առևտուրի, վասնզի Արաբ նաւեր (boutre) կ'երթային փնտոել համեմներ և մետաքսեղէններ, ոչ միայն Հնդկաց Ովկիանոսի եզերքները, այլ մինչև Քանդոնի եզերքները:

Այս վաճառականութիւնը կատարող նաւերէն մէկ մասը Պարսից Մոցէն կը բարձրանար մինչև Պասրա, ուրկէ ապրանքները կը փոխադրէին կարաւաններ դէպի Պաղտատ, Հալէպ և Անտիոք կամ դէպի Դամասկոս և Աքիա: Իսկ ուրիշ արաբ նաւեր կու գային Հնդկաստանէն դէպի Կարմիր Մով և Լորենց թանկազին բեռը կը պարպէին Եգիպտոսի եզերքը կամ Հիճազ և Ապառաժ Արաբիա:

Եգիպտոսի յատուկ ապրանքները Աղեքսանդրիա կը փոխադրուէին, և Հիճազ տարուածները կը փոխադրուէին Մեքքէ, ուրկէ կարաւաններով կը փոխադրուէին Դամասկոս և Աքիա: Իսկ այն ապրանքները, որոնք ցամաք կը հանուէին Աիլահ (Aïlah), Աքապայի ծոցին խորը, կ'ընդունէին ուղղակի Եւրոպայի վաճառականները: Երուսաղէմի թագաւորութիւնը որքան ատեն որ տնւեց. Աիլահի և Աքապայի նաւահանգիստները մնացին Ֆրանկներուն իշխանութեան տակ և անոնցմով անոնք յարաբերուեցան ուղղակի Հնդկաց Ովկիանոսին հետ (հմտ. René Grousset, նոյն, 236—237):

Աիլահէն, քրիստոնեայ կարաւանները ապրանքի հակերը կը փոխադրէին դէպի Երուսաղէմ և դէպի Աքիա, որ Երուսաղէմի թագաւորութեան մեծ շահաստանն էր:

Ցամաքային և ծովային ճամբաները գրեթէ բոլորն ալ կը յանգէին Սիւրիա: Պարսկաստանէն եկող կարաւաններ կ'երթային Մուսուլ և Պաղտատ, և Եփրատի ճամբով կը բարձրանային մինչև Եգիպտոս և Հալէպ, անկէ անցնելու համար Անտիոքի դքսութեան նաւահանգիստները, ինչպէս Լաւոզիկէ (Լաթաքիա) և այլն:

Նոյնպէս Անտիոք կը յանգէին Մայրագոյն Արևելքէն և Կեդրոնական Ասիայէն եկող կարաւաններու ճամբաները, որոնք Մեծ Հայքէն և Կիլիկիայէն կ'անցնէին: Կասպից և Սեւ Մոզերու առևտրական ճամբաները Փոքր Ասիայէն և Տաւրոսէն կը յանգէին Ալեքսանտրէտ (Իսկէնտէրուն), Լաթաքիա և այլն:

Այսպէս, Սիւրիա ունէր առանձնաշնորհեալ վիճակ մը, և կ'օգտուէր իբր աշխարհագրական դիրքէն և Խաչակիրներուն իրեն ընծայած օժանդակութենէն: Սիւրիա-Լիբանան, Խաչակիրներու շնորհիւ անգամ մըն ալ կ'ապրէր Փիւնիկեցիներու և Սելեւկեաններու օրերը: Արգարեւ երեք դարեր, Մերձ. Արևելքի (Levant) ամբողջ վաճառականութիւնը անցաւ իր նաւահանգիստներէն: Այդ

ժամանակամիջոցին անիկա եղաւ գլխաւոր կայանը աշխարհի երթեւեկին:

Արեւմտեանները ուրիշ տեղ չէին փնտոներ այլևս, արաբ աշխարհին և Մայր. Արևելքի արտադրութիւնները, այլ միայն Աքիա և Պէյրութ:

Երբեմն անձանօթ և խորհրդաւոր Ասիոյ բոլոր ճոխութիւնները, այդ ժամանակամիջոցին էր որ ընտանի դարձան Վենետիկի, Ճենովայի և Բիզայի առևտրականներուն:

Վենետիկ և Աքիա, մշտնջենական յարաբերութեան մէջ էին նաւարկութեան սպասարկութեամբ մը և անընդհատ երթեւեկ կար ընդմէջ Յրանսայի և Քատալոյ ու Պաղեստինի ուխտագնացներու, ճամբորդներու, գաղթողներու, արկածախնդիրներու և շահարկուներու:

Հին քաղաքակրթութիւններու հաղորդակցութեան արգելքները վերցած էին և Արևելք և Արեւմուտք իրարու կապուած և Յրանկ Սիւրիան անոնց միացման գիծն եղած էր (հմտ. ցոյց. 237—8):

Գրիստոնեայ աշխարհը Սիւրիան կորսնցնելէ ետք, Լատին դրամատէրներ Սիւրիոյ հետ իրենց ծովային առևտուրը կեդրոնացուցին Կիլիկիոյ նաւահանգիստներուն մէջ: Սիւրիացի խլամները ստիպուեցան իրենց հողին արտադրութիւնները Կիլիկեան նաւահանգիստները բերել, մինչեւ որ 1347ին Այաս ինկաւ Մելիք էլ Նազիրի ձեռքը (Սիւրիա, 993—4):

Բայց նկատելի է որ Միջերկրականի արեւելեան աւազանին, մասնաւորաբար ծովային առևտուրին գլխաւոր դերակատարները մնացին Եւրոպացիք, որոնք շուտով մոռնալով իրենց կրած փորձութիւնները, շահու համար վերըստին սկսան առևտրական յարաբերութիւններ մշակել Սիւրիոյ հետ, հակառակ որ անիկա ողբալի վիճակի մը մասնուած էր Մեմլուքներու տիրապետութեան տակ, բաժան բաժան ըլլալով: Դամասկոս, Հալէպ, Հոմս, Թրիբոլի, Սաֆատ և Քերքե կազմեցին իր վարչական բաժանումները՝ բոլորն ալ իրարու հանդէպ անհաշտ, երկիրը անխնայութեան վերածելու աստիճան:

Դամասկոսի էմիր Թընկզ (1312—1340), բացառութիւն մըն իր շինարար և բարեկարգ իշխանութեամբ: Ան շինարարութեան կոթողներ թողուց Պէյրութի. Դամասկոսի, Երուսաղէմի և Սաֆատի մէջ: Իր օրով ժողովուրդը ապրեցաւ խաղաղ և բարգաւաճ:

Իր և իր յաջորդներու շրջանին, ծովային յարձակումները շարունակուեցան, առանց արդիւնք մը ունենալու:

Այս յարձակումներուն գլխաւոր թիրախն էր Այաս, որ Արևելքի ամէնէն բանուկ և վաճառաչան քաղաքն էր, շատերու նաև նախանձին առարկան:

Լէնկ թիմուրի արշաւանքը Սիւրիոյ վրայ ժե. դարուն սկիզբը, անգամ մը ալ Սիւրիան տակն ու վրայ ըրաւ, վասնզի էօզպէք Թաթարներու այս վայրագ առաջնորդը գրաւեց Միջագետքը, Ասորիքը և Կիլիկիան, որուն Հայ թագաւորութիւնը քիչ առաջ 1375ին ջնջուած էր արդէն:

1400ին գրաւուեցաւ Հալէպը և Դամասկոսը և անուի կոտորածներ կատարուեցան: Լէնկ թիմուր երբ Դամասկոսը գրաւեց՝ հրամայեց իր զօրքերուն որ իւրաքանչիւրը մէյմէկ մարդ սպաննէ և անոնց գլուխներով բուրգ մը շինեց (Թովմա Մենուիեցի, 63):

Լէնկ թիմուր աւարի տուաւ Դամասկոսը և բնակչութեան արհեստաւոր մասը գերի վարեց ի Սմրղանդ: Լէնկ թիմուր Եգիպտոս ալ մտաւ և Մեմլուքներու հարստութիւնը կողոպտեց: Թաթարներուն կիսատ թողածը Պէտէվիները լրացուցին, գրեթէ մոռցնել տալով առաջիններուն պատճառած չարիքները:

Այս միջոցին ժամատախտի համաճարակ մը մեծ աւերներ գործեց, հազարաւոր կեանքեր հնձելով:

Լէնկ թիմուրի արշաւանքին ատեն, մարախներու արշաւանք մըն ալ ծայր տուաւ, և երկիրին թշուառութիւնը կատարեալ եղաւ:

Եգիպտոսի Սուլթան Ֆարաճի հօրը՝ Սուլթան Պարզուզի օրով, քաղաքական ապստամբութիւն մը ծագեցաւ Եգիպտոսի կեդրոնական կառավարութեան մէջ, և Սիւրիան կրկին ապրեցաւ անիշխանութեան շրջան մը: Ֆարաճ Սուլթան եօթը անգամ Սիւրիան առաւ-տուաւ՝ Լէնկ թիմուրի հետ իր ընդհարումներուն ատեն:

Մոնկոլներու իսլամանալէն ետք, քրիստոնեաները Արևելքի մէջ տկարացան, ինչպէս գրեթէ ամբողջ Արևելքի, Նոյնպէս և Սիւրիոյ մէջ ապրիլ սկսաւ ձուլումով կազմուած խառն ժողովուրդ մը, որուն մէջ Պարսիկ, Արաբ, Թուրք, Քիւրտ, Թաթար իրարու եղբայրացած էին կրօնքով:

Ասորիքի, Սիւրիոյ, Լիբանանի և Պաղեստինի Ասիական բարբարոսներու արշաւանքներու շրջանի պատմութեան վրայ նետուած այս ակնարկը ցոյց կու տայ թէ այս աշխարհամասը՝ ունենալով շատ մը հրապուրիչ կողմեր և առաւելութիւններ, իբրև արդիւնաբեր և վաճառականութեան յարմար վայր, Հայերուն համար նպաստաւոր գաղթավայր մը կը ներկայացնէր: Սակայն, դժբախտաբար, հակառակ սնոր որ Հայաստանի և Սիւրիոյ յարաբերութիւնները շատ վաղեմի էին և Սիւրիա արդէն շատոնց հայաբնակ վայր մըն էր (տես. վերը, 403—404) բարբարոսներու արշաւանքներու շրջանին սկիզբը՝ 1079—1080 թուականներուն է որ Մեծ Հայաստանի աղէտալի սովին պատճառով, ինչպէս Կիլիկիա, Նոյնպէս և Ասորիք և Հիւսիսային Միջագետք Հայ ստուար գաղութներ կ'ունենային (տես. վերը, 405):

Այդ գաղթականները կը շէնցնէին այդ անհարապատ հողերը, մասնաւորապէս Եփրատացոց երկիրը, Կոմագենէն և Հիւսիսային Միջագետքը, ու շատ աւելի գործօն դեր մը կը կատարէին քան երկիրին բնիկները:

Հայաստանի հարաւային կողմը, և անմիջական դրացի մեր երկիրին, կար հողամաս մը Միջագետքի հիւսիսակողմը որ խորենացի մէկ առասպելաբանութեան շնորհիւ, կարծուած է թէ Հայոց թագաւորութեան ենթակայ եղած է երբեմն և քրիստոնէութեան անդրանիկ որորանը: Հիւսիսային Միջագետքի այս մասը կը ճանչցուէր Ուռհայաստան անունով և Եփրատի արեւմտեան կողմը կը տարածուէր:

Նոն կը բնակէին Հայերը շատ վաղեմի ժամանակներէն, բայց է. դարէն յետոյ, իբրև ամէնէն կանուխ իսլամական տիրապետութեան ենթարկուած երկիրներէն մէկը, հակառակ իր քրիստոնէական յիշատակարաններով լեցուն վայր մը ըլլալուն, քրիստոնեայ տարրը կամ գէթ Հայերը շատ տկարացած էին, թերևս իբրև հետեւանք Պաղտատի մօտաւորութեան: Ժ. դարուն, ինչպէս տեսնուեցաւ, Բիւզանդացիք յաջողեցան վանել Արաբները Ուռհայաստան:

նի և անոր մերձակայ երկիրներու սահմաններէն և Մէմպլիճի, Տլուքի և մօտաւոր բերդերու ու քաղաքներու պաշտպանութեան հոգը Հայ զինուորներուն յանձնեցին: Այդ պատճառով Հայերը վերստին այդ կողմերը բազմացան և ինչպէս Կոմմագենէի, Եփրատացւոց և Ասորիքի, Նոյնպէս և Ուռհայաստանի մէջ կէս-անկախ իշխանութիւններ կազմեցին, մասնաւորապէս ՓԱ. դարուն, երբ Բիւզանդական բանակները վերջնապէս մահմետականները վանած էին այդ շրջանէն՝ Հայերու օգնութեամբ:

Այդ դարուն, երբ դեռ Ուաչակրութիւնները չէին սկսած, ինչպէս տեսնուեցաւ (վերը՝ 410), Բիւզանդիոն ինքզինքը պարտաւոր համարած էր Հայ կառավարիչներ նշանակել Եդեսիոյ:

Ասիկա նշան մըն էր, թէ մեծ էր Հայոց թիւը Եդեսիոյ մէջ, ուր Հայերը հաւանօրէն հաստատուած էին Բիւզանդացիներէն քաջալերուած:

1087ին, քաղաքը Սելջուկներու տիրապետութեան ենթարկուեցաւ Պուղան ամիրայի ձեռքով, Մելիք Շահի (1072—1092) իշխանութեան օրով:

Եդեսիոյ տէրը Վարսամ՝ Փիլարտոսի որդին՝ մեռած է այս պատերազմին ատեն ու Եդեսիա անօգնական մնալով, անձնատուր եղած է Պուղանի:

Քաղաքին գրաւման ականատես Մատթէոս Ուռհայեցի պատմիչը կը հաստատէ որ այդ պահուն հոն շատ Հայեր կային և բազմաթիւ իշխանագուններ, որոնց հետ յարգանք վարուեցաւ Պուղան: Քաղաքին յոյն իշխանները նախանձելով՝ չարախօսեցին և Հայերը դաւաճան ներկայացուցին և Պուղան հաւատք ընծայելով անոնց խօսքին՝ 12 Հայ իշխանաւորներ սպաննել տուաւ ու քաղաքին մէջ պահակազօրք ձգելով հեռացաւ Եդեսիայէն: Մելիք Շահ, ինչպէս յայտնի է, առ հասարակ քրիստոնէից, բայց մանաւանդ Հայոց բարեկամ էր, ինչպէս կը վկայեն Սամուէլ Անեցի, Շնորհալի, Մատթէոս Ուռհայեցի, Վարդան և Կիրակոս վարդապետները: Հետևաբար Հայերը այս շրջանին ալ շատցած էին:

Բարսեղ Անեցի կաթողիկոս՝ այս շրջանին է (1090) որ այցելեց Եդեսիա հովուական այցելութեամբ և շատ հաւանական է որ Հայոց կաթողիկոսը այդ միջոցին հոն հաստատած է եպիսկոպոս մը և կազմած հոգեւոր վարչութիւն մը, վասնզի իր այցելութենէն հազիւ 30—40 տարի ետքը, կը յիշուին յաջորդաբար Հայ եպիսկոպոսներ Եդեսիոյ աթոռին վրայ:

1092ին, Մելիք Շահի մահէն յետոյ, երբ իր պետութիւնը քայքայուեցաւ, շատ մը բախտախնդիրներ իրենց շուրջը հաւաքելով՝ Բագրատունեաց բանակին զօրականները և ուրիշ կռուող ուժեր՝ զանազան վայրերու տիրեցին: Թորոս անուն անձ մըն ալ, Եդեսիոյ տիրապետ դարձաւ և Սելջուկները վանելով հիմնեց կէս-անկախ իշխանութիւն մը՝ ինքզինքը Բիւզանդիոնի կայսրութեան ենթարկելով (տես վերը, 421): Բիւզանդիոն, Թորոսին տուաւ Կիւրապաղատ տիրողութիւնը: Այս Հայ իշխանութիւնը 1099ին, Հայերէն յափշտակեցին Ուաչակիրները ապերախտութեամբ:

Հայերը թէ՛ Եդեսիոյ Սելջուկ տիրապետութեան և թէ՛ Հայ իշխանութեան և Լատին կոմսութեան շրջանին, պէտք է բազմացած ըլլան, վասնզի 1081ին Գրիգոր Վկայասէր Կաթողիկոս ասոնց թուղթ մը ուղղած է Մուղապատիկի մասին (տես, վերը, 405):

Եդեսիա քաղաքը անփոփոխ պահած էր Բիւզանդական վարչաձեւը: Լատին գաղութը սակաւաթիւ ըլլալուն համար՝ Յակոբիկեան-Ասորի ժողովուրդով միայն բնակուած էր (E. Rey, Les Colonies Franques de Syrie aux XIIIe et XIIIe siècles, Paris 1883, նաև Բարգէն Կաթ., Պատմութիւն Կաթողիկոսաց Կիլիկիոյ, 247):

Քիչ յետոյ՝ հոն եկան Նոյնքան կարեւոր տեղ մը գրաւել Հայերը:

Եդեսիոյ մէջ Լատիններու աննշան և Հայերու ու Ասորիներու մեծ թիւ մը ունենալուն իբրև ապացոյց պէտք է ըսել թէ հազիւ 30—40 տարի ետք, 1138ին, Եդեսիոյ պաշարման ատեն, գլխաւորապէս Հայերը և Ասորիներն էին որ պաշտպանեցին քաղաքը, վասնզի Փրանկները կամ Յրանկները շատ քիչ էին հոն, ինչպէս կը վկայէ Աբուլֆարաճ (նոյն): Առանց Ապուլֆարաճի այս հաւաստումին, այդ թուականին Հայոց պատկառելի թիւ մը ունենալուն ապացոյցը այն է որ ճիշդ այդ թուականներուն, պատմական վաւերագիրներ կը հաստատեն Եդեսիոյ Հայոց եպիսկոպոսներու գոյութիւնը:

Այսպէս, 1138—1141—44 շրջանին, Եդեսիոյ Հայերը ունէին եպիսկոպոս մը Անանիա անուանով. որ իսլամներու ձեռքը գերի ինկած է և Հալէպի շուկային մէջ ծախուած է, (տես, վերը, էջ, 405):

Հռոմկլայի ժողովին, որ քաղաքին 1144ին, Զանկի ամիրային գրաւուածէն վերջը գումարուած է 1179ին, կը մասնակցէր Եդեսիոյ Ստեփանոս եպօսը, ինչ որ կը հաստատէ թէ գրեթէ կործանելու վիճակին հասած Եդեսիան (Ուրֆա) քաղաքը շատ շուտով վերակազմուած էր և Հայերը չէին մեկնած Նոյն քաղաքէն ու կ'ապրէին հոն՝ միշտ նշանակելի թիւ մը ունենալով:

Դիտել տալ աւելորդ չըլլայ թէ միայն Ուռհայաստանի մէջ Եդեսիա քաղաքը չէր որ հոծ թիւով Հայ բնակչութիւն ունէր, այլ նաև իր շուրջը գրաւուած վայրերը Հայեր կ'ապրէին:

Եդեսիոյ կոմսութեան ենթակայ գլխաւոր ճորտութիւնները, ինչպէս Անտէպ, Տլուքը, Կուրիս, Բաւանտալ (= Արեւընտան), Սամոսատ, Պիր (= Պիրեճիկ) և Սրուճ, Նոյնպէս հայաբնակ էին (տես. E. Rey և Բարգէն Կաթողիկոս, նոյն. 247):

Իսկ Կամուրջ գիւղ, Ճիպին, Էհնե, Սեւերեկ, Սրուճ, Պուճակ, Նզիպին, Թուլկուրան, ամէնքն ալ, բացի վերջինէն՝ Եփրատի մօտ, իբրև քաղաք կամ բերդ, երբեմն երեւելի վայրեր եղած են և կարեւոր քանակութեամբ Հայ բնակչութիւն ունեցած են, Եդեսիոյ քրիստոնեայ վարչութեան ենթարկուած շրջանին, բայց սակայն վերջէն գրեթէ աննշան քանակի մը վերածուած են:

Կային նաև ուրիշ գիւղեր և քաղաքներ, որոնց մէջ գտնուած հայերէն արձանագրութիւնները ցոյց կու տան թէ ասոնք ալ հայաբնակ վայրեր եղած են:

Այսպէս, կը յիշուին Արահ և Քիճարան գիւղերը որոնց մէջ հայերէն արձանագրութիւններ գտնուած են (տես. Արախ, 1889, Ա. 36 և Մանուէլ Քասունի, Յուսաբեր, 17 Յունուար 1953)

Երեւոյթները այնպէս ցոյց կու տան թէ Եփրատի արևելեան ընդարձակ լեռնազաւտերը, դարեր առաջ ծաղկեալ և բազմամարդ բնակչութիւն մը ունէին (նոյն), Հռոմկլայի սահմաններուն մօտ, ուր Հայերը հաստատուած են ՓԱ. դարէն սկսեալ և կազմած են բարգաւաճ գաղութներ:

Երկիրը օժտուած էր բազմաթիւ բերդերով՝ ապահովելու համար կեանքի և ստացուածքի պաշտպանութիւնը (նոյնք)։

Այդ բերդերուն գլխաւորներն էին, Կարկառ, Բապան կամ Կապան, Խորոս, Քեաղթէ, Պիր, Թլկուրան, Հոռմկլայ (= Բումգալէ), Հիւանի Մանսուր, Թէլգալատ և այլն (նոյնք)։

Այնպէս որ Հիւսիսային Միջագետքի մէջ, Եդեսիայէն զատ շատ մը հայաբնակ վայրեր գոյութիւն առած էին, ինչ որ կը հաստատուի շարք մը վաւերագիրներով և իրողութիւններով։

Օրինակի համար, նոյնիսկ 1179ին, Հոռմկլայի ժողովին մասնակցող եպիսկոպոսներուն մէջ, Եդեսիոյ Եպիսկոպոսին հետ յիշատակուած են ուրիշ երկու եպիսկոպոսներ, առանց հաշուելու Կաթողիկոսական աթոռանիստ բերդը՝ Հոռմկլան (1), Եփրատի եզերքը շինուած, ուր փոխադրուած էր՝ 1147ին՝ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութիւնը և հոն մնացած էր մինչեւ 1293 բերդին, գրաւուամբ։

Եդեսիայէն զատ, Ուռհայաստանի մէջ հաստատուած երկու եպիսկոպոսական աթոռներուն գոյութիւնը յայտարար նշան է Հայ բաւական կարեւոր գաղութներու։

Եդեսիայէն զատ, Ուռհայաստանի մէջ հաստատուած այդ երկու եպիսկոպոսութիւններն էին Եփրատացոց մէջ։

Ա. Ապամիա կամ Արամեա-Ձիւկմա, որ Պերքիսա եւ Պիր ալ կոչուած է (այժմ Պիրեհիկ) (2)։

Բ. Սամոսաս (3)։

Նկատի չունինք Ուռհայաստանի սահմաններէն հեռու վայրեր, որոնք որքան որ Հիւսիսային Միջագետքի և Փոքր Հայքի միջեւ կը գտնուէին, Հիւանի Մանսուրի կամ Ատրեամանի (4) հետ, բայց եկեղեցական վարչութեան տեսակէտէն կը պատկանէին Եդեսիոյ Արքեպիսկոպոսութեան և անոր ենթակայ երեք Բորեպիսկոպոսութիւններ կը կազմէին (տես. E. Rey, նոյն)։

Անոնք էին Մելիտինէի (5), Կապանի կամ Բապանի և Կարկառի երեք Բորեպիսկոպոսութիւնները։

Գրաւոր վաւերագիրներ թերեւս քիչ մը չափազանցութեամբ կը հաւաստեն թէ Եդեսիոյ շրջակայքը 361 հայկական եկեղեցիներ կային, որոնց մեծ մասէն հետք անգամ չէ մնացած։

(1) Հոռմկլան, Լասիճներ Հայոց Կաթողիկոսին տուած էին իբրեւ սեփական կալուած։
(2) Պիրեհիկի ինժիժանօք առաջին եպիսկոպոսը Յովհաննէս Եպս. Պիրոյ կը յիշուի 1307-ին (Չամ. Գ. 309)
(3) Սամոսասի ինժիժանօք երկու եպիսկոպոսներ են, հաւանօրէն իբրու յարողող, 1166ին՝ յիշուած Թորոս Քորեպա.ր (Չամ. Գ. 86-87, Տաւեան, Մայր Յուլիան, 406) եւ 1179ին Գրիգոր Եպս. (Չամ. Գ. 132 եւ Տաւեան, նոյն, 350)
(4) Ասոր հնագոյն եպիսկոպոսը 1307ին յիշուած է։
(5) Մելիտինէն շատ հին ժամանակներէ ի վեր հայաբնակ եղած է եւ 1179էն սկսեալ ունեցած է իր սեփական եպիսկոպոսներ եւ որոշ է որ քաղաքականապէս եւ կրօնապէս Եդեսիոյ ենթարկուած այս քաղաքը, աբխազագրականապէս Հիւսիսային Միջագետքի մաս չէր կազմեր։

Վերջին ժամանակները, այսինքն Ի. դարուն սկիզբները, քաղաքին մօտաւոր շրջանակին մէջ գտնուած է քաղաքին Մայր Եկեղեցիէն 1-2 քարընկէց հեռու, դէպի արևելք Ս. Գրիգոր Նարեկացի Եկեղեցիին աւերակները։

Արդարեւ, կ'երեւի թէ ոչ միայն Եդեսիա քաղաքը, այլ շրջակայքն ալ Հայեր հաստատուած էին և կը բնակէին. նոյնիսկ այդ երկրորդական վայրերու մէջ ունէին երբեմն Հայ իշխաններ ալ, որոնք կը տիրէին ղեկակներուն։ Ձեռագիրներու յիշատակարաններ կը հաստատեն ոչ միայն ասիկա, ուրիշ հայ բնակավայրեր մասնանշելով, այլ ցոյց կու տան թէ Եդեսիոյ և շրջանակներուն մէջ մշակութային շարժում մըն ալ կար։

Այսպէս, 1144ին գրուած էր Աւետարան մը «ի գաւառիս Միջագետաց յասուածապահ եւ ի բազմահոշակ քաղաքս Ուռհայ, ձեռամբ» Կարապետ քննի «հրամանաւ Սեփանոսի սրբազան եւ մաքրափայլ կրօնաւորի, սպասաւորի Սրբոյ Նեանիճ, որ է 'ի Ծովուց վանսն, մերձ ի սահմանս ամուղիճ, որ կոչի Հոռմկլայ» (Գարեգին Կաթիկ., Յիւստակարանի Ձեռագրաց, էջ 355-358)։

1144ին Եդեսիոյ մէջ մշակութային շարժում մը սկսած էր, քանի որ գրչագրութիւններ կը կատարուէին, և Հոռմկլայի մօտ կար նաև Ծովուց վանք մը, ուր եկեղեցականներ ուսում կ'առնէին, ինչպէս կը հասկցուի յիշատակարանին շարունակութենէն (տես. նոյն, 357)։

Նոյնպէս մեզի հասած է՝ 1161 թուականով Աւետարան մը, զոր գրած է Վասիլ Ուռհայեցի գրիչը, Գրիստափորի և կնոջը Այգոցի համար տեղւոյն Ս. Աստուածածին անուն եկեղեցիին հովանիին տակ։

Երկիրը կը գտնուէր 1161ին Յունաց տիրապետութեան տակ, վասնզի կը յիշատակէ Գրիգոր Գ. Պահլաւունի (1119-1166) Կաթողիկոսը և Հոռմներու Մանուէլ Թագաւորը։

Հայոց Թագաւորը և տեղւոյն առաջնորդը չէ յիշած։ (Գարեգին Ա. Կաթողիկոս, Յիւստակարանի Ձեռագրաց, էջ 377-379)։

Նշանակելի է որ գրուած է լայնաբեր աւրիճակէ, որ կոչի Կոստանդին Ուռհայեցոյ, ինչ որ ենթադրել կու տայ թէ Ուռհա ունէր գրչութեան դպրոց մը կամ աւելի կանուխ հոն ձեռագիրներ գրուած էին։

Բայց, դժբախտաբար Ուռհայաստան գտնուելով իսլամ և քրիստոնեայ աշխարհներու բախման գիծին վրայ, խաղաղ կեանք մը չէ ունեցած և միշտ պատերազմի և այլ աղէտներու վայր մը եղած է։

Նուրէտտինի 1144ի գրաւումէն յետոյ՝ Եդեսիան 1183ին գրաւեց Սալահատտին, և ապա երբ պետութիւնը բաժնուեցաւ Սալահատտինի ժառանգորդներուն միջեւ, Եդեսիա ինկաւ իր եղբորը՝ Մէլիք-էլ-Ատիլի (Սէյֆատտին Ատիլ), (1193-1218) բաժնին մէջ, Հոռմկլայի հետ միասին, բայց Հայերը կ'երեւի թէ չեն ցրուած և շարունակած են ապրիլ հոն, ինչպէս կը հաստատեն 1200 և 1214 թուականով Ձեռագիրներու մէջ եղած յիշատակութիւնները (տես. ՀԱ. 1905, էջ 315 և Յիւստակարանի ձեռագրաց, Ա. 763-766)։ Բայց, ինչպէս կը տեսնուի, 1200ին հոն կար «սով սասիկ» և 1231ին Թաթարները եկած և գրաւած էին Եդեսիան և Սամոսատը և ջարդած ու գերի վարած՝ բազմաթիւ Հայեր, նաև բազմաթիւ Թուրքեր, Գուրդեր և քրիստոնեայ։

եաներ, ինչպէս կը հասկցուի նոյն թուականին Հոռմկլայ գրուած Աւետարանի մը յիշատակարանէն (տես Ն. Յ. Վրդ. Մարտիան, Bulletin Arménologiques, 1947-8, էջ 218—221, Հ. Բ. Վրդ. Սարգիսեան, Վեներաբիլի Ձեռագրաց Ցուցակ, Բ. 1223, Գարեգին Կաթողիկոս, Յիւստակարանք, 877—878),

Նոյնպէս թուղարան էր Միջագետքի հայաբնակ վայրերէն մէկը, երբ Միջագետքի մէջ բարգաւաճ հայութիւն մը կար:

Թուղարան բերդ մըն էր և կը գտնուէր Եղեսիոյ հիւսիս-արևելքը: Մուսուլի Մամտուտ ամիրան 1111—12ին, պատերազմով կը գրաւէ այս բերդը, Եղեսիոյ փրանկ կոմսութենէն: Կը կարծուի թէ Մամտուտ Ամիրա թուղուրանը գրաւելէ ետք, զայն յանձնած է Առիւծ անուն շայ իշխանի մը, որուն ներսէս Շնորհալի թուղթ մը գրած է, իր եղբոր՝ Գրիգոր Կաթողիկոսի (1113—1166) հրամանով՝ «ի ինդրոյ ուրումն աստուածասիրի Առիւծ կոչեցեալ իօխանի թլկուրան աւանի»:

ԺԲ. դարու առաջին կէսին (1136ին)՝ ոչ միայն շայ բնակչութիւն մը, այլ այնտեղ շայ իշխանութիւն մըն ալ կար, որ չենք գիտեր թէ ի՞նչ վախճան ունեցած է: Սակայն գիտենք որ այս շրջանակին մէջ գտնուող շայերը շարունակած են ապրիլ հոն տակաւին երկար ատեն: Այն գաւառը, որուն աւաններէն մին էր Թուղուրան, կը գտնուէր Եղեսիոյ հարաւային կողմը և կը կոչուէր Շպղթան (1), որուն «հոյակապ եւ ականաւոր գիւղ»ին՝ Ուռիթէլի մէջ, 1214ին երկաթագիր «բահանայաբաղ Մաթոց» մը գրուած է՝ Ս. Աստուածածին Եկեղեցիին հովանիին տակ՝ Գրիգոր գրիչէն, Վասիլ քհ. ի օրինակին վրայ, «ի ժամանակի որում բոնակալիւր անաւրիմաց ազգին մեծն Սուլթանն Մելիք Աբապիին եւ հայկական ազգին մեծոյ քրիստոսապսակ քաւաւօրին Լեւոնի, որ բարեպաշտութեամբ իւրով ընդ ամենայն իրեզբս պայծառացեալ լինին եկեղեցիք եւ կարգ քրիստոնէութեան...» (տես. Տաշեան, Մայր Ցուցակ, 785):

Այս յիշատակարանին վերջին տողերը Եղեսիոյ մշակութային շարժման Կիլիկիոյ ազդեցութեան տակ ըլլալը կը հաստատեն:

Իսկ ԺԴ. դարուն՝ թուղուրանի մէջ 1373 թուականին «ի յամին մահաւորածաւի եւ ի նեղութեան շայոց ազգիս», Կարապետ քհն. գրած է Ձեռագիր մը (Երուսաղէմի Ս. Յակոբեան Մայրավանքին թ. 1292), ինչ որ ցոյց կու տայ թէ գաղութը կը պահէր իր գոյութիւնը և շարունակած է տոկալ նոյնիսկ Լէնկ Թիմուրի արշաւանքէն յետոյ, վասնզի 1388ին Ստեփանոս Երէց «Երկոսասան Գահապետաց Կսակր» գրչագրած է «ի գիւղաբաղաքն թուղուրանի, յԱստուածածին Ս. սաճարիս», (Տաշեան, Մ. Ցուցակ, 13) և շատ աւելի նոր ժամանակներուն (ԺԷ. դար), կը հանդիպինք թուղուրանցիներու:

(1) Ճիշդը Շրպղթան է: Ապուլթարան եւ ուրիշ Աբաբ պատմագիրներ կ'ըսեն թէ Շա' Պաթրան կոչուած Գաւազը կը տարածուէր Եղեսիոյ հարաւը, Մուսի պէս՝ որ հռչակաւոր էր իր պարտութեամբ: Այս Գաւազը կը տարածուէր մինչեւ Մարտիի կողմերը: Այս Գաւազին մէջ էին Պիր, Մուս, Ճոմպէն, Էլ-Մոթար կամ Մոսարա, Էլ-Քորապի, Սիմ-Իպն Օթեր (Rey. Շոյն, 301, Պատմութիւն Կարթղիկոսաց Կիլիկիոյ, 78—79): Այս Գաւազին մէջ էր Գաւ թուղուրան, (Պատմ. Կար. Կիլիկիոյ, 76—77) որ կը գտնուէր Ամալք Գահազին մէջ:

Թուղարան ոսկայն վերջը շայերէն պարպուած է և շայերը գաղթած են ԺԵ. դարու կիսուն Սեւերէկ (= Սեւ Աւերակ), ինչպէս կ'երեւի Երուսաղէմ պահուած (թ. 1198) ձեռագիրին յիշատակարանէն որ գրուած է 1452ին: Գրիչը կը պատմէ թէ ինչպէս ելլաւ Ջիհան Շահ ամիրան «Թաւրիժու սերն եւ կառ զԵրզնկայ եւ անի առաքեաց զուն զաւրագլուխ ի Միջագետքս Թրխան Աւղլի անուն եւ նա եկեալ գերեաց զԹիլիուրան եւ աւերեաց զնա եւ շարեաց զբազում քրիստոնեայս եւ նահապետեաց եւ անի եկեալ ի Ռասրլէն եւ անի եկեալ ի Տնիսար ի սահմանս Մերսիայն եւ Մարսնցիքն զարհուրեցան եւ բազում ելեալ ամրացան յամրոցն Մերսիայն»:

Այս թուղարանի մէջ, թուղուրանցիք: հաւանօրէն գաղթած են Սեւերէկ: Հոն գացած են նաև հիմա Վերան-Շէհիր (= Աւերակ քաղաք) կոչուած քաղաքին տեղը գտնուող քաղաքին շայ բնակիչները: Որով Սեւերէկ համեմատաբար նոր քաղաք է: Ինչ որ ալ ըլլայ սակայն, անժխտելի է որ Միջագետքի մէջ շայ տարագրուած գաղութ մը կար որ այդ երկիրին մէջ, ուր պատերազմները և անոր հետեւանք աղէտները պակաս չեն եղած, մեծապէս տուժած է: շայերը հետզհետէ պակասած են և նոյնիսկ շայ գիւղեր ամբողջովին անհետացած են, ինչպէս կը հաստատուի 1357ին գրուած Աւետարանի մը յիշատակարանէն, ուր Հոռմկլայի գրաւումէն 60 տարիներ յետոյ՝ նոյն տեղը նորէն եպիսկոպոսարան մը կը գտնենք՝ հաստատուած գաւառին համար, որուն Մակաղբիւր գիւղին մէջ (որ իր անունով իսկ զուտ հայկական կրնայ ըլլալ), Աւետարան մը կը գրուի (Հ. Բարսեղ Վրդ. Սարգիսեան, Մայր-Ցուցակ շայերէն Ձեռագրաց Մասենաղաւանին, Մխիթարեանց ի Վեներաբիլ, Ա. հտ. 1914, Վենետիկ, 612):

Վերջերս սակայն (1914էն առաջ) այդ գիւղը և ուրիշներ գոյութիւն չունէին: Ապգոյունըներու և Գարագոյունըներու պայքարը ԺԵ. դարուն, Եղեսիան դժբախտութեան մատնեց, ինչպէս կը տեղեկանանք ընդարձակ յիշատակարանէ մը (Երուսաղէմի վանքին թ. 1198, ձեռագիրին մէջ) ինչպէս նաև Հ. Մկրտիչ Վրդ. Պատուրեանի մէջբերած 1426, 1449, 1480 և այլ թուականներով յիշատակարաններէն (Հանրագիտակ, էջ 656) կը հասկցուի:

Եղեսիոյ հայութիւնը, պատերազմական տեւական վիճակի մը մէջ ապրած է և հետեւաբար չէ կրցած պէտք եղածին պէս բարգաւաճիլ, հակառակ բնութենէն օժտուած ըլլալու իր առաւելութեան:

..

Հիւսիսային Միջագետքէն անցնելով՝ Եփրատի արևմտեան կողմը շայ գաղութներ կը գտնենք ոչ միայն Եփրատի հովիտէն մինչեւ Ամանոս լեռնաշղթան տարածուող հողամասին, այլ Յորդանանի հովիտին և Սիւրիոյ ու Լիբանանի ծովեզերքներուն վրայ, զրեթէ Միջագետքի մէջ կազմուած շայ գաղութներուն հետ համանման բնոյթով և հանգամանքներով:

Այս գաղութներն ալ ապրած են նոյնանման պայմաններուն մէջ՝ ծոցը այդ խառնարանին, զոր կը ներկայացնէր այդ աշխարհամասը, ԺԱ. դարէն մինչեւ ԺԵ. դար:

ինչպէս արդէն տեսնուեցաւ, Կոմմագենէի և Եփրատացիներու երկիրները շատ հին ժամանակէն սկսեալ հայաբնակ եղած էին:

Նոյնպէս Հայերը շատ կանուխէն սկսած են յարաբերութիւն ունենալ Անտիոքի հետ և, ինչպէս տեսնուեցաւ, հոն Հայեր ապրած են Բիւզանդական և Արաբական տիրապետութեան շրջաններուն:

«Հոս, հինցած Ասորի մեակոյթին եւ դեպի անկում դիմող Սաբակիմոսու Բիւզանդեան քաղաքապետութեանց սահմանագլուխին վրայ եւ իր բնակչութեան մեծապէս պարպուած երկրամասի մը մէջ, Հայերը չէին խեղդուեր եւ կրնային ազգային յատկանիւթերը պահպանել եւ առանձին մեակոյթը զարգացնել:

Այսպէս, Ամանոսի եւ Արեւելեան Տաւրոսի երկու գաղութները հոծ Հայութեամբ մը լեցուեցան: Հայ վանքեր, մեղունքու փերակներուն չափ բազմաթիւ, նոյնքան ժրջան եւ կենսալիւր, բեղուն եռանդով կը շինեցնէին Ուլնիոյ, Բերդուսի, Գերմանիկիոյ, Քեսունի եւ Տլուֆի քաղաքները, զորս մեր պատմութիւնը բնդհանուր կոչումով «Սեալ լերին» կ'անուանէ եւ որ կը տարածուի Եփրատէն մինչեւ Ջահան գետ, Կարմիր Վանք, Շուղը, Բնկազուս, Արեգին, Յիսուեանց անապատ եւ ուրիշ մեծասաններ, Գրիգոր Վկայաւորի քանդակով ու Փիլարոսի պատկերով բազմաթիւ կարն միջոցի մէջ կրթական գործունէութեան մը կեդրոն դարձան», (Եղիա Կ. Քասունի, Պատմութիւն Անթիպի Հայոց, Ա. հտ. 217):

Հմուտ պատմագէտը, Քասունի, կը շեշտէ թէ «Ս. դարու սկիզբէն, գոնէ Հայ Արեւելեանց քաղաքութեան անկումէն սկսեալ, շատ ունակական արագազորի հոսանք մը եղած է բոլոր Հայաստանէն դեպի հարաւարեւմուտք եւ այս հոսանքով Եփրատացոց երկրին մէջ ալ կազմուած է հետքահետք հոծ Հայութիւն մը, որ արդէն խաչակրութեանց սկսած ատենը այդ տեղի բնակչութեան մեծամասնութիւնը կազմող ու տիրող տարրը դարձած էր» (նոյն, 187). Այս գաղթականութեան շատ հին ըլլալուն փաստերը կան, ինչպէս Դիոնեսիոս Բար Սալիբի վկայութիւնը (տես վերը, 402), և մանաւանդ անոր մէջ շատ նշանակելի դիտողութիւնը թէ՛ Ասորիք հաստատուող... Հայոց իր օրով (ԺԲ. դարուն). գործածած խօսակցական լեզուն Վերին Հայաստանի լեզուին չէր նմանէր, ՈՐՈՎԼԵՏՏԵՒ ԱՍՈՐԻՔԻ ՏԵՂԱԿԱՆ ԼԵՁՈՒՆԵՐԷՆ ԱԶԳՈՒԱԾ ԷՐ» (Անթիպ, 189):

Սակայն դժբախտաբար, տուհալներ չունինք այնքան հին ժամանակներուն կատարուած տեղափոխութիւններուն թուականը ճշդելու: Շատ հաւանական է, որ զանազան հատուածներ տարբեր տարբեր ժամանակներու մէջ մեր Մայր-Հայրենիքէն հոն փոխադրուած են: Այսպէս, օրինակի համար, Անթիպի Հայութիւնը Մարաշիին չափ հին չէ, ինչպէս կը հաստատէ Քասունի, անոնց բարբառին վրայ հիմնուած (նոյն):

Որոշ է միայն որ Ս. դարէն յետոյ՝ շարունակաբար՝ բոլոր դարերուն՝ գաղթած են Հայերը, զանգուած առ զանգուած, ինչպէս արդէն բացատրուած է՝ ԺԱ. դարէն քիչ առաջ տեսնուեցաւ որ Վասիլ Բ. Կայսրը, քրիստոնե-

ւայ տիրապետութեան տակ մնալու չհանդուրժող և մեկնող արաբներուն տեղ կը բերէր կը բնակեցնէր Հայ գաղթականներ, Սիւրիական Կեսարիա կամ Շայզար (հին Ապամէա), Որոնդես գետին վրայ (հմտ. Քասունի, նոյն, 197):

Նոյնպէս ունինք կարեւոր վկայութիւն մը թէ՛ «այդ դարուն երբ Յոյները Արաբներէն կը գրաւէին Կապադովկիոյ, Փոքր Հայքի եւ Սիւրիոյ մէջ քաղաքներ, Մեծ Հայաստանէն կը փախնէին կը բերէին ժողովրդեան բազմութիւն մը» և անոնց կու տային հողային ստացուանքներ (Michel le Syrien III. 198):

Արդ կամաւոր կամ բռնադատեալ Հայ գաղթականները ինչպէս Կապադովկիոյ և Կիլիկիոյ՝ նոյնպէս և Հիւսիսային Սիւրիոյ մէջ կը տարածուին և միջոց մը Տաւրոսի լեռնային շրջանը կը դառնայ Հայկական հոծ բնակավայր մը (Արտաւազդ Արք., Սուրիա, 938—9):

Շատ հաւանական է, որ Ալփասլանի յարձակումներէն յետոյ, Փոքր Ասիա գաղթած էին հայութեան նոր հատուածները, Հայաստանի հիւսիսային և արեւելեան կողմերէն:

Սելջուկեան այս արշաւանքներուն պատճառով և Բիւզանդական նենգ քաղաքականութեան հետեւանքով, ԺԱ. դարու առաջին քառորդէն սկսած, բուն Հայաստանի Հայ բնակչութեան մէկ ստուար մասը գաղթեց Փոքր Ասիոյ հարաւարեւելեան երկիրները:

Անոնք, հիւսիսարեւմտեան Միջագետքի, Կապադովկիոյ, Կիլիկիոյ և Հիւսիսային Ասորիքի մէջ աշխատեցան կազմել նոր հայրենիք մը:

Պաշտպանուելով Սելջուկ յարձակումներէն՝ Հայ գաղթականները այս երկիրներուն մէջ հիմնեցին կարգ մը անկախ կամ կէս-անկախ իշխանութիւններ, որոնց մէջ նշանաւոր դարձաւ Կիլիկիոյ Ռուբինեան իշխանութիւնը, որ իր գոյութիւնը պահեց մօտաւորապէս երեք հարիւր տարի, մինչեւ ԺԳ. դարուն վերջերը (հմտ. Յ. Մանանդեան, Քննական Տեսութիւն, Գ. էջ 62—73): Բայց նախ քան Կիլիկիոյ Հայ իշխանութեան հիմնադրութիւնը, այս գաղթականները աւելի արեւելք բնակած են և ինչպէս կ'ըսէ Քասունի (Պատմութիւն Անթիպի Հայոց, 198)՝ «Տաւրոսի եւ Ամանոսի ու Եփրատի եւ Միջերկրականի միջեւ տարածուող երկրամասը, Կոմմագենէ կամ Եփրատացիք, յատուկ իմաստով նոր հայրենիք մը եղած է Հայոց համար»:

Եւ իրաւ ալ՝ տեսանք թէ այդ Հայերը, այդ նոր Հայաստանին մէջ կազմեցին Հայ զանազան իշխանութիւններ, (տես վերը, էջ 407—410 և 412—425), որոնք կը կոթնէին այդ շրջանին մէջ ապրող Հայերուն վրայ:

Քասունի կ'ըսէ թէ «ԺԱ. դարը Հայոց ազգին, իր գոյութեան գալէն ի վեր, հանդիպած ամենատուր ճգնաժամը բերաւ, գրեթէ զայն բնաջնջելու աստիճան, եւ այս մահացու ճգնաժամին մէկ զլիաւոր հետեւանքն եղաւ Ազգին հայրենակալոս մէկ մասին ՆՈՐ ՀԱՅՐԵՆԻՔ մը հիմնելը Միջերկրականի ջուրերուն աւելի մօտ վայր մը» (Քասունի, նոյն, 211):

Արդարեւ, 1071ին Մանազկերտի ճակատագրական պարտութենէն ետք՝ Հայերը իրենք զիրենք անպաշտպան գտնելով, զանգուածօրէն և աւելի մեծ չափերով գաղթեցին և եկան հատաստուելու Ամանոսի և Տաւրոսի լեռնահանգոյցին խորշներուն մէջ: Փիլարոսոս սրատեսութիւնը և իմաստութիւնը ունեցաւ

թոյլ չտալու որ արտագաղթը պատահէր աննպատակ և ցիրուցան, այլ խտացուց և կեդրոնացուց գլխաւորապէս Իստի ծովածոցին բոլորտիքը, ուր այնուհետեւ Հայոց Մոց կոչուեցաւ (հմտ. Քասունի, նոյն, 217)

Այս գնահատելի ձեռնարկը, որուն վրայ արդէն խօսուած է (տես. վերը, 407-8 և այլն), պատճառ եղաւ որ հոծ հայութիւն մը հաւաքուի հոն և դժբախտ արարգաներու բերմամբ երբ Փիլարտոսի գեղեցիկ ծրագիրը վիժեցաւ այդտեղի Հայերէն մաս մը անցաւ Կիլիկիա և միւս մասն ալ՝ Լատին Ուաչակիրներու հիմնած իշխանութիւններու երկիրները:

Դժբախտաբար Հայ իշխանութիւնները չապրեցան Սելջուկ բարբարոսներու արշաւանքին հետեւանքով, սակայն Հայ բնակչութիւնը հաստատուն մնաց այդ շրջանակին մէջ, ուր այնքան մեծ թիւ ունէին Հայերը և կը նկատուէին երկիրին բնիկները. Ասորիները կը մնային փոքրամասնութեան մէջ և կարծես թէ օտարական կը նկատուէին:

Հայերը՝ ուրեմն՝ այս շրջաններուն մէջ արտասովոր կերպով աճած էին և ասոր համար էր որ կրցած՝ իշխել իրենց բնակակից և երկիրին բնիկ տարրերուն վրայ:

Հայ տարրը ոչ միայն յինարանը եղաւ Եփրատացոց, Կոմմագենէի և Հիւսիսային Սիւրիոյ և Միջագետքի Հայ իշխաններուն, այլ նաև Ուաչակիրներու հիմնած իշխանութիւններուն, վասնզի այս վերջիններուն մարդոց թիւը անբաւական էր խոշոր գաղութներ կազմելու և անոնց կոթնելու: Եւ որովհետեւ Լատին և Յոյն յարաբերութիւնները լաւ չէին՝ վստահութիւն չունենալով իրարու, Լատին իշխանները աշխատած են սիրաշահիլ Հայերը և Ասորիները, որոնք շատ կարեւոր դեր կատարեցին Ուաչակիր իշխաններու հաստատած դքսութիւններուն մէջ:

Լատինները՝ Յոյներուն դէմ կը հանէին Հայերը, վասնզի գիտէին որ ասոնք չէին սիրեր Յոյները քանի որ անոնք կրօնական հալածանք կը գործադրէին, և Կիլիկիոյ լեռնային մասերուն մէջ կազմուած Հայ իշխանութիւնները ջնջելու կ'աշխատէին:

Այսպէս, հասարակաց շահեր ունէին Լատինները եւ Հայերը այդ շրջանին մէջ:

Հաւանօրէն Լատիններէն քաջալերուած՝ Հայերը նախընտրած են այդ քրիստոնեայ տիրապետութեան ենթարկուած վայրերը հաստատուիլ մինչեւ որ Լատիններն ալ ցոյց տալ սկսած են Յոյներուն անհանդուրժողութիւնը՝ կրօնական խնդիրներ յարուցանելով:

Դժբախտաբար այնքան խառնակ է Կոմմագենէի եւ Եփրատացիներու, ինչպէս եւ Հիւսիսային Սիւրիոյ պատմութիւնը եւ այնքան քիչ են Հայոց այդ շրջանին մէջ ապրած կեանքին վրայ մեր ունեցած ծանօթութիւնները, եւ իրենց տեղափոխութիւններուն վրայ մեր տեղեկութիւնները այնքան հազուադէպօրէն յիշատակուած են, որ կարելի չէ տալ հայկական այս գաղութներուն շարայարեալ պատմութիւնը եւ ներկայացնել անոնց դերը՝ այդ քառսին մէջ, զոր այդ հողամասը կը ներկայացնէր Սելջուկ տիրապետութեան յետոյ, Ուաչակիրներու: Մոնղոլներու եւ Մեմլուքներու ժամանակաշրջանին:

Ինչ որ ակներեւ է սա է՝ որ Հայերը ապրած են այդ շրջանի բոլոր քաղաքներուն եւ գիւղերուն մէջ:

Բազմաթիւ են քաղաքներ եւ գիւղեր, զոր նոյնիսկ Հայերը հիմնած էին, ինչպէս կը հաստատուի իրենց անուններէն եւ ժողովուրդին բերանը պահուած ավանդութիւններուն մէջ (1):

Ինչ որ հոս պիտի ուզէինք շեշտել այն է՝ որ Կոմմագենէի եւ Եփրատացոց ոչ այնքան տարածուն հողաշերտին վրայ հոծ Հայութիւն մը ապրած է, նոյնիսկ պատրանքը ունենալով թէ հոն պիտի կարենար ունենալ իր հայկական անկախ իշխանութիւնը, ինչպէս նաեւ իր հոգեւոր նուիրապետութեան աթոռը, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութիւնը հոն հաստատելով:

Հոծ հայութիւն մը հոն՝ ոչ միայն կը լեցնէր քաղաքները, այլ և գիւղերը, ուր ապահովաբար անոնք իբրեւ շինական, երկրագործութեամբ կ'գրաւդէին և երկիրին հաստատուն բնակչութիւնը կը ներկայացնէին:

Այս եզրակացութեան կը բերին մեզ այն ցանուցրիւ յիշատակութիւնները, որոնք պատահաբար գրուեր են մեր պատմագիրներուն եւ յիշատակագիրներուն կողմէ:

Դժբախտաբար չունինք յատուկ վաւերագրութիւններ, որոնք իւրաքանչիւր քաղաքի եւ գիւղի մէջ Հայոց ե'րբ հաստատուած ըլլալը ցոյց տայ: Լեզուական ցուցմունքներ եւ ազգագրական հատ ու կոտոր տեղեկութիւններ ազօտ լոյս մը կը սփռեն անոնց նախնական բնակավայրին վրայ, առանց ճշգրելու անոնց տեղափոխութեան ժամանակամիջոցը:

Դժբախտաբար նաեւ շատ ճոխ չեն հնութեանց տեսակէտէն՝ եւ քիչ պրպտուած այս վայրերը եւ այսօր գրեթէ անկարելի դարձած է նոր ուսումնասիրութիւններ կատարելը արդի պայմաններուն հետեւանքով:

Անհերքելի եւ վաւերականը՝ հոծ Հայ բնակչութեան մը գոյութիւնն է այդ շրջանակին մէջ, զաղթային պարբերական ալիքներով, հոն եկած հաստատուած Հայաստանէն, եւ հոն, ինչպէս տեսնուեցաւ, կարողացած ստեղծել իր գոյութիւնը ապահովող կացութիւն մը, զոր կարելի եղած չէ տեւակահարեցնել բարբարոս ժողովուրդներու յաջորդական արշաւանքներուն պատճառով:

Սակայն անոնք հայկական տոկունութեամբ ապրած են յաջորդ դարերուն եւ պահած իրենց գոյութիւնը: Թէեւ անուրանալի է որ ժամանակի ընթացքին շատ նուազած են եւ նոյնիսկ անհետացած. իրենց բնակավայրերուն ավերակները միայն մնացած են եւ կամ անոնց անունները գրաւոր քանի մը

(1) Այս մասին Եւս արժեւատր աշխատութիւններ են վեր. Ե. Քասունիի. Գրիգոր Հ. Գալուսեսեանի Մարտո կամ Գերմանիկ եւ Հերոս Զէյթուն (օպ. Նիւ-Եարֆ 1934) հատորին մէջ Մարտոի Պատմութիւնը, 12 մասերէ բաղկացեալ (էջ 193-219) եւ Գեորգ Ա. Մարտեանի Պատմութիւն Աճքէպի Հայոց երկհատր գործին Աճքէպի եւ Երջտեանի պատմութիւնը զուխր, մասնաւորապէս անոր 187-310 էջերը, որոնք Եւս գնահատելի աշխատութիւններ են եւ հնարաւորութեան սահմանին մէջ կը լուսարբանեցն այդ Երջտեան Հայութեան ծագման հարցը:

Զերմապէս փափակելի է որ հետաքրքիր ընթացողներ կարողային այս էջերը՝ գաղափար մը կազմելով համար թէ Հայերը այդ տեղերը ի՞նչպէս հաստատուած եւ ի՞նչպէս ապրած են:

վաւերագիրներու մէջ հասած են մեզի: (1) Եւ ինչպէս «Տէրգորցի» ստորագրու-
թեամբ հետախոյզ մը կը գրէ (տես. Եփրատ, Ժ. տարի, թ. 999), Հայ գաղ-
թականները միշտ յաւելում կրած են նորեկներով, բայց միշտ ալ նուազած
են: Շտա մը Հայերու բնակած տեղերուն ներկայիս անունները կը մնան,
բայց անոնց միջոցաւ եւս չենք կրնար նշել քանակը, նամանակնոր երբ
նկատենք թէ Ասորական շատ ու շատ քաղաքներ անհետացան, աւերակներու
վերածնունդն, Սիւրիական շատ հուշակաւոր վայրեր լուսեցան, աւերուեցան
եւ այսպէս հայ գաղթականներ եւս կորսուեցան ընդհուպ:

Այսպէս կորսուեցաւ Նփրկեթ Սիւրիոյ քաղաքը, որուն մէջ ըստ պատմա-
ագիրին (Սեփանոս Ասողիկ), «Միջեւ ոչ մնայ Տանիկի ի Նփրկեթ, այլ
Հայք եւ Ասորիք բնակէին նմա»: ... Անկասկած Սիւրիան, Միջին դարուն
ներկայ հայութեանն շատ ու շատ սուտ հայութեան մը ապաստանաբան
տուած է, որոնց միայն այսօր ողբը կրնանք ունկնդրել, աւերակաց վրային
փչող ձմեռան բուքին, զարնան սիւքին եւ ամառուան հովին մեջէն... Երբ
կ'այցելենք անոնց: Ուրեմն Սիւրիան՝ սկսած հին քաղաքն՝ եղած է հայկա-
կան ամենամեծ գաղթականութիւններէն մին, որ ունեցած է փայլուն ու
փառաւոր քաղաք մը եւս, սեղծելով նոյնիսկ Միջին դարու արծաթէ վերա-
ծրնունդը՝ որ Շուրքի գոյութեամբ կ'ապացուցուի:

«Ռոնդէսի (Նահր էլ Ասի) երկայնքին կը հանդիպինք աւերակներու եւ
հայկական զիւղերու, որոնք շատ հին քաղաքներու դրոսմը կը կրեն» (Տէրգոր-
ցի, Եփրատ, թ. 999):

Կոմմազենէի եւ Եփրատացոց մէջ հաստատուած Հայերը, իրենց իշխա-
նութիւնները երբ յափշտակուեցան, եւ մնացին Իսլամ հրոսներու դէմ ան-
պաշտպան, իջան աւելի հարաւ, դէպի Որոնդէսի հովիտը, մասնաւորապէս
Անտիոքի շրջակայքը, ուր Լատին դքսութիւն մը հաստատուած էր Սալազիր-
ներու կողմէ: Հոն Հայերը կը կազմէին բնակչութեան մէկ շատ կարեւոր մասը:
Ասոր ապացոյցը կը տեսնուի նոյնիսկ Բիւզանդացիներու կողմէ Անտիոքի
վերագրաւումին ատեն, վասնզի հակառակ անոր որ Յոյները գիտէին թէ Հա-

(1) Մարտի քաղաքը գտնուած հայաբնակ գիւղերը, օրինակի համար փաս են թէ այդ
քաղաքակին մէջ Հայերը երբեմն շատ աւելի բազմամարդ էին քան յայտնի դարերուն: Այսպէս
հոն կը յիշուէր Էնկիզէկ (= Ընկուզէկ յետ կամ Ընկուզուս վանք) Պերթեկ (= Բերտու),
Տէնկ (= Վանք) եւ այլ այսպիսի անուններով վայրեր, որոնք Հայ բնակիչներ չունէին:
Նոյնպէս Այնթապի շուրջ կը գտնուէին գիւղեր, որոնք Օսմ. տիրապետութեան օրէն կամ
առաջ դասակարգած էին իրենց բնակիչներէն (տես. Պատմ. Անթապի, 74—82): Նազար, (Յոյն,
էջ 27), իր կարգին կը յիշէ Այնթապի քաղաքը հայաբնակ գիւղեր, ինչպէս Կերեկիին =
Կարեկան. Մագմախոր = Բագմախոր, Պեթերէնոս = Պետրոսի գիւղ, ինչպէս նաեւ Քի-
լիսէնիք, Ճաղուս, Վարդանըս եւ այլն: Նոյնպէս Մանուկ գետակին վերջին վանկը կրնայ
մեկնուիլ ջուրով (տես. Յոյն, էջ 27): Յիշենք նաեւ Այնթապի մօտ Խորոզ Գալաթըն (հնու-
մըն Կիւրիս բերդաւորաբար Քիլիսի մօտ, Առթին գիւղաւանակին հիւսիս-արեւմուտքը Մա-
րտա կամ Այգեկ գիւղը, ձննդավայր առակագիւղ Վարդան Այգեկցիի (Յոյն, 263—265):

յերը շատ չէին սիրեր զիրենք, իրենց իշխանութիւնը Անտիոքի մէջ ապա-
հովելու համար, Հայերուն վրայ յոյս դրին:

Այսպէս, Սալազիրներու օգնութեամբ Բիւզանդական կայսրութիւնը ամ-
բապնդելու ծրագիրը երբ վիժեցաւ եւ Լատինները Բիւզանդիոնի դէմ ալ դա-
ւեցին, յարաբերութիւնները թշնամական երեւոյթ առին:

Յովհաննէս Բ. Կոմնեն (1118—1143), նոյնիսկ զբաւեց Անտիոքը Լա-
տիններէն եւ խորհեցաւ վերահաստատել Անտիոքի հին դքսութիւնը եւ անոր
կառավարութիւնը վստահել իր Մանուէլ որդիին: Բայց որովհետեւ լատինա-
կան օգնութեան վրայ յոյս չէր կրնար դնել, նախընտրեց յենուլ Սիւրիացի-
ներու եւ ՀԱՅԵՐՈՒ վրայ, որոնք կը կազմէին բնիկ ժողովուրդին հիմը (Niké-
tas Choriates, 52 եւ 56):

Անտիոքի զիրքը՝ իրապէս անհրաժեշտ էր այն ծրագիրին համար զոր
կայսրը կ'ուզէր իրականացնել: Որքան որ կրնայ մակարեւորել, յոյն քրոնի-
կագիրներու պատմութենէն, Յովհաննէս Կոմնեն ծրագրած էր վերահաստատել
կայսերական հեղինակութիւնը Եփրատի հովիտին վրայ եւ այդ նպատակին
հասնելու համար, բնիկ ժողովուրդին — Հայերու եւ Սիւրիացիներու աջակ-
ցութեան կը վստահէր: (մատ. F. Chalandon. Jean II. Comnène (1118—1143)
et Manuel I. Comnène (1143—1180, էջ 185):

Յովհաննէս Կոմնեն կը թուի թէ հետամուտ էր օգտագործելու Սիւրիա-
ցիներու եւ Հայերու ատելութիւնը ընդդէմ Լատին եկեղեցիին (Յոյն, էջ 189):

Ինչ ինչ երեւոյթներ ցոյց կու տան թէ Կոմնենեան այս կայսրը նոյն-
իսկ կը մտածէր յաղթական յառաջանալ մինչեւ Տիգրիս (Յոյն, 185):

Բայց Բիւզանդական կայսեր այս մեծ ծրագիրը ձախողեցաւ եւ Անտիոք
վերստին Լատին տիրապետութեան ենթարկուեցաւ:

Հայերը՝ Անտիոքի Լատին իշխանութեան հետ, որ դրացի էր Կիլիկիոյ
Հայոց թագաւորութեան, շատ սերտ յարաբերութիւններ ունեցած են եւ իր-
եւ զինակից կամ նման շահեր ունեցող իշխանութիւններ՝ քաղաքական մի-
եւնոյն ուղղութեամբ գործած են: Օրինակ, ինչպէս յիշուեցաւ, Հեթում Ա. ի
հետ Անտիոքի Պեմուտ Զ. Գուքը, որ ամուսնացած էր Հեթումի Սիպիլ
աղջկան հետ, ինքն ալ իր հպատակութիւնը յայտնած է խոհականօրէն Մոն-
կոյներու եւ ինքն ալ իր բանակով Հեթում Ա. ի պէս մասնակցած է Մոնկոյ-
ներու դէպի Սիւրիա եւ Պաղեստին ըրած արշաւանքին (տես. վերը, 111):

Այս երկու հասարակաց շահերով իրարու կապուած իշխանութիւններու
վերապետական տուններուն միջեւ խնամութիւններ հաստատուած են եւ նոյն-
իսկ եղած է ժամանակ որ այս երկու իշխանութիւնները միաձուլելու ձեռ-
նարկներ եղած են (1):

Բայց ամէն ատեն բարեկամական չեն եղած այդ յարաբերութիւնները:
Կիլիկիոյ Հայ թագաւորները քանիցս գրաւած են Անտիոքի Լատին իշխանու-

(1) Ռոնէ Կուսէ իր Խաչակիրներու Պատմութեան մէջ, գրուած յազարու-
ցած է Անտիոք-Կիլիկիա յարաբերութեան: Այդ հասուածները բազմաձևուած են Ոսկան Մա-
թիկեանէն (տես. Արեւ, ք. 6127, 6133 եւ այլն):

թեան հողերը, ինչպէս օրինակի համար 1276ին Լեւոն Գ. թագաւորի (1270—1280) ատեն, երբ Ապաղա Սանին իբրեւ զինակից՝ Հայոց թագաւորը Մոնկոլներուն կը գործակցէր:

Նոյն ձեւով Հեթում Բ. (1289—1307) 1299ին, իբրեւ Ղազան Սանի զինակիցը, գրաւեց Անտիոքը ու Հայ-Մոնկոլ բանակները միասին կռուեցան Մեմլուքներու դէմ, Սիւրիան և Պաղեստինը փրկելու համար անոնց տիրապետութենէն: Սակայն դժբախտաբար 1303ին Հայ-Մոնկոլ բանակները Դամասկոսի մօտ Կապակելա լեւան մօտ պարտուեցան և Հայերը վերջնապէս կորսընցուցին Անտիոքը, որուն բնակչութեան մէջ կարեւոր թիւ մը ունէին անժըխտելիօրէն:

Մոնկոլներն ալ վանուեցան Սիւրիայէն և Մեմլուքները դէմ առ դէմ եկան Լատին իշխաններու հետ, զորս հեռացուցին հետզհետէ բովանդակ Ասորիքէն, Սիւրիայէն, Միջագետքէն և Պաղեստինէն:

Մեմլուքները չբաւականացան քրիստոնեայ իշխանութիւններու դէմ կռուելով, այլ և պատերազմեցան Սիւրիոյ մահմետական իշխողներուն դէմ:

Անոնք 1250ին Դամասկոսի և 1260ին Հալէպի Սուլթանութիւններուն վերջ տուին: Ապա 1289ին ջնջեցին Տրիպոլիսի կոմսութիւնը և Անտիոքի իշխանապետութիւնը և 1291ին գրաւեցին Երուսաղէմի թագաւորութեան վերջին ամրոցները (Աքիա, Սուր, Սայտա, Պէյրութ) և վերջ տուին Լատինական տիրապետութեան:

Այսպէս, Սիւրիա և Պաղեստին ամբողջութեամբ ենթարկուեցան Մահմետականներու տիրապետութեան:

1375ին ջնջուեցաւ նաև Կիլիկիոյ Հայ թագաւորութիւնը, որ եղաւ Արեւելքի վերջին քրիստոնեայ պետութիւնը՝ ինչպէս իրենց ժամանակէն կազմակերպուած:

ԺԵ. դարուն սկսաւ Սիւրիոյ և Միջագետքի համար Մահմետական տիրապետութեան նոր շրջան մը, Ու կրկին արիւնահեղութեանց, կոտորածներու և աւարատութեան վայր դարձան անոնք, վասնզի Մեմլուքները շարունակ կը կռուէին ոչ միայն քրիստոնեաներու, այլ և իրենց կրօնակիցներուն դէմ, Սիւրիոյ տիրապետութեան համար, զոր վերջնապէս ձեռք բերին:

Այն Հայերը, որոնք հաստատուած էին Լատին իշխանութիւններուն մէջ և օգուելով քրիստոնեայ տիրապետութենէն՝ որոշ չափով կազմած էին բարգաւաճ գաղութներ, մեծ մասամբ անչքացան և պակսեցան: Մեմլուքները իրենց պարբերական յարձակումներուն ժամանակ՝ Կիլիկիայէն կը վերցնէին մեծ թիւով գերիներ: Հակառակ անոր որ այս գերիները բոլորն ալ Եգիպտոս չեն տարուած, այլ անոնց մէկ մասը բերուած են Սիւրիա, սակայն և այնպէս Հայերը չեն կրցած բարգաւաճման հասնիլ հոս:

Ասոնցմէ մէկ կարեւոր մասը գաղթած է այլուր, հեռանալով այդ խռովեալ երկիրէն կա՛մ հարկերու ծանրութենէն, կա՛մ պատերազմներէն և կա՛մ սրածութիւններէն վախնալով, որոնք այնքան սովորական էին իշխող տարրին մոլեռանդութեան պատճառով:

Նոյն այս պատճառով Սիւրիա հաստատուած Հայերէն մաս մըն ալ կրօ-

նափոխութեամբ իր հանգիստը ապահովել կարծեց և խլամուսցաւ, ինչպէս կ'ենթադրուի ինչ ինչ տուեալներու վրայ հիմնուած, թէ և վաւերագրեալ փաստեր չունինք այս մասին:

Բայց պարագաներ կան, որոնք չեն կրնար մեկնուիլ առանց այս ենթադրութեան:

Անժխտելի իրողութիւնն էր որ՝ ինչպէս կոմմագենէ և Եփրատացոց երկիրը և Ուռհայաստան լեցուն էին Հայերով, նոյնիսկ ԺԱ. դարէն առաջ, նոյնպէս Հիւսիսային Սիւրիա ունեցած էր բազմահայ բնակչութիւն, մանաւանդ ինչպէս կ'ընկերակցուէր շրջանին, երբ այդ տեղերը քրիստոնեայ տիրապետութեան տակ էր:

Շրջանին մեծագոյն կեդրոնը, ինչպէս տեսնուեցաւ, Անտիոք պատմական քաղաքն էր, ուր կանուխէն Հայեր բնակած էին և այնքան շատ՝ որ 972ին ինչպէս Ա. Կաթողիկոս, Անտիոքի համար եպիսկոպոս մը ձեռնադրած էր:

Այս եպիսկոպոսութիւնը շարունակուած է հաւանօրէն մինչև Լատին դքսութեան վախճանը, վասնզի կը յիշուին 1103ին՝ Կիպրիանոս, 1179ին՝ Գրիգորիս և 1199ին՝ Յովսէփ և 1223—1231ին՝ Միքայէլ Անտիոքի եպիսկոպոսները և այլևս ուրիշներ չեն յիշուիր:

Վաղեմի հայաբնակութեան մը կեդրոնն էր Յեսուանց վանքը, որուն հնագոյն յիշատակութեան կը հանդիպինք 1033—1058 թուականներուն: (Տես. Յուդայի Ձեռագրաց Վեցնէիկի Մսիթուրեանց Վանքի, էջ 1013):

Անտիոքի առաջնորդներուն աթոռանիստ այս վանքը, որ նաև ուսումնաւայր մըն էր, «հռչակաւոր» և «մեծանուն» անապատ կոչուած է:

Անտիոքի մէջ Հայ ստուարաթիւ բնակչութիւն մը պէտք էր գոյութիւն ունեցած ըլլար, որպէսզի ուսումնաւայր վանք մը ստեղծուէր:

Հայերը կ'երեւի Անտիոքի մէջ Բիւզանդական տիրապետութեան տակ հանգիստ չեն գտած և հալածուած են Յոյներէն՝ կրօնական պատճառներով և հետեւաբար դժգոհ էին:

Ինչպէս իրենց, որոնք Անտիոքը գրաւելու համար, պաշարեցին քաղաքը՝ 1097 Հոկտ. 28էն մինչև 1098 Յունիս 3, պիտի չկրնային գրաւել զայն, եթէ Պիւլոս անուն հայ մը զայն չմատնէր ինչպէս իրենց (Գարեգին Ա. Կաթողիկոս, Յիւստակարանի ձեռագրաց, Ա. 262):

Ուրեմն Հայեր կային հոն և դեր կը կատարէին: Անտիոքի մէջ դքսութեան մը հաստատութենէն յետոյ Հայերը աւելի անեցան այդ կողմերը և այս պատճառով հաստատուեցան նաև Անտիոքի իշխանութեան սահմաններուն մէջ: Ուրիշ Հայ եպիսկոպոսներ ևս կային անկասկած, իբրև հետեւանք Հայոց թրակական աճումին և անոնց հոգեւոր պէտքերուն գոհացում տալու համար:

Այսպէս, բացի ԱՆՏԻՈՒԲէն, որ Ժ. դարէն սկսեալ իր յատուկ եպիսկոպոսը ունեցած էր, ԼԱԻՈՂԻԿԷ (1) և ԱՊԱՄԻԱ (2) ևս ունէին իրենց յատուկ

(1) 1179ին այս քաղաքին առաջնորդն էր Սարգիս Եպս.:
(2) Նոյնպէս 1179ին կը յիշուի Ապամիոյ Կոստանդին Եպս.: Զեփոթելու համար Միջագետքի Ապամիայի հետ, որ Եփրատի մօտ էր (այժմ Պիլեճիկ), յայտնապէս նշուած է «Ապամիա Ա. տուր»-ը, որ կը համապատասխանէ Հոմարտի:

Թախկոպոսները, առանց նկատի ունենալու 1144ին յիշուած Ասորոց Աթանաս Թախկոպոսը (Սիսուան, 52), որուն աթոռանիստ վայրը ճշդել կարելի չէ եղած, և Ռապանի կամ Կապանի Թախկոպոսը (1), որուն նստոցը որոշապէս ճշդուած չէ:

Այս շրջանակները, ինչպէս տեսնուեցաւ, վաղուց հայաբնակ եղած էին և ԺԱ. ու ԺԲ. դարերուն և աւելի ետքը հոն Հայ բնակչութիւնը շատ ստուաբացած էր, բայց չէր կրցած իր գոյութիւնը պահել և ժամանակին հետ անշքացած էր, ապա եղած էին ատեններ, ուր մինչև իսկ շատ աննշան թիւի մը վերածուած էր:

Անտիոքի դքսութեան ենթակայ վայրերու Հայերէն անոնք, որոնք լեռնային դիրքերու վրայ կը գտնուէին, և երկրագործութեամբ կ'ըբաղէին, կըրցած էին պահել իրենց գոյութիւնը Անտիոքի անշքացումէն հետքն ալ, այնպէս որ մինչև մեր օրերը իրենց գոյութիւնը պահած են Սիւէյտիոյ հինգ գիւղերը, Պիթիաս (2) (հին Պէսիթէա), Հաճի Հապիպլի, Եողուն Օլուի, Խըտըրպէկ և Քէպուսի, որոնք իրենց առանձնայատուկ գաւառաբարբառը ունէին:

Նոյնպէս Անտիոքի ձիարի Շուզուր գաւառին մէջ մինչև վերջերս կային երկու արաբախօս գիւղեր՝ 1. Կընխեա (Ղընեայ) և 2. Եագուպի և Օրտուի գաւառին մէջ՝ Քեսապ (= Կասիոս):

Ասոնք որոշ չենք գիտեր թէ ո՞ր դարուն հաստատուած են, սակայն հաւանօրէն կը պատկանին ԺԱ.—ԺԲ. դարերու ժամանակամիջոցին, կամ ըստ երեւոյթին, աւելի ԺԳ. և ԺԵ. դարերուն:

Իսկ վաւերագրեալ իրողութիւններ են ծովեզերեայ Ալեքսանտրէթ և Փայաս քաղաքներու հայաբնակ եղած ըլլալը այդ շորս դարերու ընթացքին:

Այսպէս, 1099ին գրուած է Աւետարան մը «Ահարովն կրաւնաւոր»էն «ի մայրաքաղաքն Աղեկսանդրու, բնդ հովանեաւ Յովհաննէս Աւետարանչի», որ ապահովաբար արդի իսկէնտէրունը պիտի ըլլայ:

Իր Յովհաննէս անուն եղբայրը, Արաբներէն նահատակուած, այս Ահարոնը մանրամասնօրէն կը պատմէ Անտիոքի գրաւումը ինչպէս իրենքէն (տես. Յիւստակարան Զեռագրաց, Ա. 263—266), ինչ որ հաւաստիք մը կրնայ համարուիլ որ Աղեկսանդրու քաղաքը մեզի ծանօթ Ալեքսանտրէթն է, Անտիոքի մօտ:

Գալով Փայաս կամ Պայաս քաղաքին, որ հին ձկեր գաւառին կեդրոնն էր, ապահովաբար այդ դարերուն հայաբնակ վայր մըն էր, վասնզի հոն գըրուած է Մաշթոց մը «ի թուականութեան Հայոց Ոկն (= 1216) ի կաթուղիկոսութեան Յովհաննիսի, եւ ի ժամանակս Քրիստոսապասկ թագաւորին Հայոց Լեւոնի, ի ծովեզերս Ովկիանոսի, ի գաւառս որ ձկեր անուանի, ի գեաւ-

(1) 1269էն առաջ յիշուած է Կոստանդին Եպս.ք (տես. Տրդատ Եպս. Պայեան, Յուլիանի Հայերէն Զեռագրաց ի Թուրքիա, 46):

(2) Պիթիաս կամ Բեթիաս, Նեռէս Լամբրոնցի իր Մեկնութիւն Յայտնութեան քարտանգութեան յիշատակարանին մէջ կը յիշէ իբր «Հոռոմոց վանք» «արտաքայ քաղաքին» Անտիոքի «ի սուրբ լեռանն, որ ի հիւսիսայ կողմ անդ ի մի վանօրէիցն Հոռոմոց», ուր գրած է յունարէն բնագիրը այս գործին 1179ին (Գար. Կաթ., Յիւստակարանի Զեռագրաց էջ 474): Հայերը հոն հաստատուած պէտք է ըլլան աւելի ուշ բայց չենք գիտեր թէ ե՞րբ:

դրս որ Պայաս կոչի. բնդ հովանեաւ ամենատեղեւալ մաւր Լուսոյ Աստուածածնի եւ այլ Սբրցն, յամս յորում յաղթող թագաւորն Հայոց Լեւոն Էառ զԱնտիոք զմեծ մայրաքաղաքն Ասորոց եւայլն» (տես. Բանասէր, 1905, էջ 277):

Անտիոքի իսլամ տիրապետութեան ենթարկուելէն վերջ, երբ այլեւս կորսնցուց իր երբեմնի կարեւորութիւնը, իր տեղը գրաւեց դրացի Հալէպը, որուն նաև ե՞րբ հայաբնակ եղած ըլլալուն մասին որոշ տուեալ մը չունինք:

Հալէպ իսլամական տիրապետութեան տակ էր որ ցամաքային վաճառականութեան մեծ կեդրոններէն մէկը դարձաւ և Հայերը միայն անկէ վերջն է որ հաստատուեցան հոն, թերեւս նոյնիսկ Կիլիկեան Հայ թագաւորութեան Մոնկոլներու հետ իրենց մշակած յարաբերութեանց պատճառով, վասնզի 1259ին երբ Հուլաղու խանին եղբայրը, Մանկու Սան, Հալէպ մտաւ, ինքն ալ իր հետեւորդներով հոն եկաւ և հոն մնաց բաւական երկար ատեն: Արտաւազդ Արքեպս. կը կարծէ թէ աւելի կանուխ, շատ փոքրաթիւ Հայեր զըտնուած են Հալէպ և Հեթում Ա. ի հետ, Հալէպի փոքրաթիւ Հայերն ալ մեկնած են: Ասիկա ենթադրութիւն մըն է, բայց շատ ճշմարտանման, քանի որ Անտիոքի շուրջ գտնուած բոլոր վայրերը առհասարակ Հայերով լեցուած էին և նոյնիսկ ամէնէն աննշանները հայաբնակ եղած էին:

Այսպէս, Անտիոքի և Հալէպի միջև գտնուող Հարիմի (Համաթ՝ ըստ Յ. Մանանդեանի) քաղաքը ունէր Հայ բնակիչներ, ինչպէս կը հաստատուի: Հուլաղու այս քաղաքին բնակիչներուն առաջարկեց անձնատուր ըլլալ եթէ կ'ուզեն իրենց կեանքը ազատել, սակայն պահակազօրքը մերժեց յանձնուիլ պահանջելով որ անոր խօսքին իբրև երաշխաւորութիւն իսլամ իշխան մը, այսինքն Հալէպի միջնաբերդին հին հրամանատար Փախրէտտինն ալ խոստում տայ: Հուլաղու կատղեցաւ իրեն եղած նախատինքն և անոնց անձնատուր ըլլալէն յետոյ՝ ջարդել տուաւ ամբողջ պահակազօրքը, բացի Հայ ոսկերիչն մը (René Grousset, Խաչակրաց Պատմութիւն):

Հալէպ՝ Ասորիքի մէջ Անտիոքէն յետոյ դարձաւ մեծ կեդրոն մը, ուր նախ շատ աննշան էր Հայերու թիւը, սակայն ետքը աճեցաւ: Հեթում Ա. ի յաջորդներուն ատեն՝ երբ Կիլիկիոյ Հայերը Հալէպի հետ յարաբերութիւններ ունեցան, մասնաւորապէս իբրև առևտրական կեդրոն մը: (Պատմութիւն Հալէպի Հայոց, Գ., էջ 5):

«Այս յարաբերութիւններն էին որ ի վերջոյ, ԺԳ. դարու առաջին կիսուն, Հալէպը պիտի վերածէին հայկական կեդրոնի մը, եկեղեցական եւ ազգային ներքին կազմակերպութեամբ» (նոյն, էջ 5):

Այսպիսի վաւերագիր մըն է 1329 թուականով Հալէպի մէջ գրուած այն ձեռագիրը, որ կը հաստատէ Հալէպի մէջ Հայ գաղութի մը գոյութիւնը՝ իր եկեղեցիովը (Արտաւազդ Արքեպս., Պատմ. Հալէպի Հայոց, Գ. 25—26 և Հալէպի Զեռագրաց Յուլիան, էջ 214, հմմտ. նաև Հ. Ներսէս Վրդ. Ակինեան, ՀԱ. 1935, էջ 442 և 1950, էջ 503):

Հաւանօրէն եթէ Լէնկ Թիմուրի արշաւանքը տակն ու վրայ չընէր Սիւրիան, Հայերը աւելի շուտով կազմակերպուած և բարգաւաճած պիտի ըլլային, բայց դժբախտաբար արևմտալի դէպքեր ուշացուցին այդ զարգացումը

մինչև ժ. գարուն կէսերը, վասնզի այդ թուականէն յետոյ է որ Հայերը կ'ունենան իրենց համար թէ՛ տանուտէրներ, ինչպէս 1400ին յիշուած Հալէպի Հայոց տանուտէր թաւաքալը, և կրօնական առաջնորդները, իրենց ձեռքին տակ ունենալով դասատուներ և գրչագրական դպրոց:

Իսկ Հալէպէն աւելի հարաւ, Սիւրիոյ մէջ, Հայերը տարածուած են՝ մասնաւորապէս հաստատուելով Յորդանանի հովիտին գլխաւոր քաղաքներուն՝ ինչպէս Համայի, Հոմսի և Դամասկոսի մէջ, և մանաւանդ Սիւրիական ծովեզերքներուն վրայ գտնուող վաճառաչահ կեդրոններուն մէջ, Լաթաքիայէն զատ նաև Տրիպոլիսի կամ Թրիպոլի, Պէյրութի, Սայտային, Սուրի և Աքրայի մէջ: Ինչպէս Հալէպ առևտրական մեծ կեդրոն մըն է և ցամաքային առևտուրի մթերանոց մը, նոյնպէս և Դամասկոս իսլամական մեծ քաղաք մըն էր, որ ունէր իրեն յատուկ ապրանքներու ծաւալուն առևտուր, ինչպէս նաև Ասիական կարգ մը ապրանքներու մթերման կայան էր, (Sir John Mandeville, էջ 60): Հոս ալ Հայերը պէտք է կանուխէն հարտատուած ըլլան, սակայն Դամասկոս միշտ իսլամներու տիրապետութեան տակ ըլլալուն՝ եթէ Հայեր հաստատուած ալ են, շատ աննշան թիւ ունեցած են:

1183ին, Սալահէտտին գրաւած է Դամասկոսը և 1214ին անիկա տըրուած է Մելիք Ատիլի. 1244ին թաթարները զայն գրաւած են, առաջանալով մինչև Գաղա: Այս պատերազմները յիսասած են քաղաքին վաճառականութեան:

Կլավիտոն, որ իբրև Սպանիոյ Հէնրի Կաստիլիայի թագաւորին ղեկավարը, Լէնկ Թիմուրին գացած է, 1403—1406 թուականին, կը գրէ թէ՛ ան բանմիջապէս գրաւեց ԴԱՄԱՍԿՈՍ քաղաքը գրոհով եւ քաղաքն աւարի տուաւ, որմէ յետոյ Դամասկոսի մէջ մեծ բազմութիւն ժողովեց գլխաւոր վաճառականներէն եւ պահակներու հսկողութեամբ ուղարկեց Ամբրոզանդ, (որ այն ժողովութիւն հաստատեց եւ սեղական վաճառականական գործը բարուցակեց): Անոնց հետ միասին Թիմուրն ուղարկեց Ազ-Գոյուն Թուրքերէն բաւական թիւով մարդիկ, ինչպէս նաև Սվազ քաղաքէն գերի տարուած բնակչութեան մեծ քանակութիւնը, որոնց մէջ կային նաև Հայեր՝ քրիստոնէսներ, Սվազ քաղաքէն եւ Երզրայէն...» (Clavijo; Embassy to Tamerlane, 1403—1406, 1928, էջ 134, Ֆրիկ, 47):

Մենք արդէն բացատրեցինք թէ՛ առևտրական ինչ խոշոր դեր մը կը կատարէին այդ քաղաքները, որոնք Արևելքի վաճառականութեան գլխաւոր կայանները կը ներկայացնէին:

Հայերը՝ իբրև Ասիոյ հեռաւոր կողմերը երթեկող առևտրականներ՝ մեծ դեր կատարեցին այս քաղաքներուն մէջ, ուր հաստատուած էին իբրև առևտրական և իբրև արհեստաւոր. բայց երբ Լատինները Սիւրիայէն հեռացան, Հայ գաղութները տկարացան և ցրուեցան և միայն աննշան թիւով Հայեր մնացին:

Հաստատուած իրողութիւն մըն է որ ժ. գարուն, Հայերը գործոն դեր կը կատարէին Սիւրիոյ մէջ իբրև վաճառականներ և կը վայելէին առանձնաշնորհներ:

Այսպէս, անոնք ազատ մուտք ունէին ի Տիւրքոս և այլ տեղեր: Այս ա-

զատութենէն օգտուելով՝ իշխանասպան Իսմայիլեանք կամ Հալիլիք, Հայու տարազով ծաղեալ համարձակ մտան Տիւրքոս և սպաննեցին քաղաքին իշխանը՝ Գոնրատ Մանֆէրտատոն:

Փաստերը կան որ Միջին դարուն հայերէնը և պարսկերէնը Արևելքի մէջ միջազգային լեզուներ էին, ինչպէս կը հաստատուի Ֆրանչիսկեան կրօնաւոր Օտտսիքօ Ֆոռզենոնէի (+ 1331), յուշերէն, ուր կը յայտնէ ոչ միայն իր հայերէն գիտնալը, այլ մեր լեզուն հարաւային Հնդկաստանի մէջ գործածած ըլլալը՝ իբրև յարաբերութեան միջոց: Հ. Մատրոտ, որ Օդոսիքոյի վրայ հատոր մը հրատարակած է 1932ին, կը խորհի թէ Մարքոյ Փօլոյի պէս հայերէնի և պարսկերէնի տեղեակ էր, ինչպէս Ռեմէ Կուսէ ալ կը հաստատէ:

Հայերէնը անշուշտ Կիլիկիոյ և Սիւրիոյ մէջ է որ կը գործածուէր առաւելապէս, որչափ որ կը հասկցուի գրուածներէն, վասնզի Կիլիկիոյ և Սիւրիոյ եզերքներն էին ասիական ապրանքներու դէպի արեւմուտք փոխադրութեան վայրերը, (հմտ. Գեղամ Խանամիրեան, Պայքար բացառիկ, 1954)

Դժբախտաբար չունինք այս շրջաններու մասին դասաւորուած և ընդարձակ տեղեկութիւններ:

Մեզի հասած են մասնաւորապէս օտար աղբիւրներէ, շատ ցանուցիր տեղեկութիւններ, որոնք եթէ մեզի չեն տար պատմութեան մը ատողծները, գոնէ ցոյց կու տան Հայ գաղթականներու ոտքին հետքերը: Այսպէս մենք գիտենք թէ Կիլիկիոյ Այաս նաւահանգիստը առևտուրի մեծ կեդրոն մըն էր, ուր կը բերուէին ներսերէն ամեն տեսակ համեմներ եւ մետաքս եւ ոսկի դրախտներ եւ ամեն տեսակ քանկազին ապրանքներ, եւ վեներիկցի, ձեռնվազի եւ այլ երկրներու վաճառականներ հոն կու գային եւ կը գնէին զանոնք եւ կը տարածէին աշխարհի ամեն կողմը» (Մարքո Փօլոյի վկայութիւն, ի The Travels — The Viking Press, New-York, 1931, p. 19):

Այս վերջին կայանը եղաւ Ասիա-Եւրոպական ապրանքներու փոխանակութեան, մինչ անկէ առաջ նոյն ոգևորութիւնը Սիւրիոյ և Պաղեստինի ծովեզերքներուն վրայ կը տեսնուէր, ինչպէս կը հասկցուի Դոմինիկեան կրօնաւոր Burchard of Mount Sionի 1232ի յուշագրութիւններէն:

Անիկա կը վկայէ որ Լիբանանի եզերքը, իսկէնտէրունէն շատ քիչ հեռու Տրիպոլիսի կամ Թրիպոլի նաւահանգիստը շեղուց է բնակչութեամբ, որովհետեւ հոն կը բնակին Յոյներ, Լատիններ, ՀԱՅԵՐ, Մարոնիներ, Նեստորականներ եւ շատ ուրիշներ: Հոն մետաքսի շատ գործ կ'ըլլար: Ես որոշապէս իմացած եմ, որ հոն կայ մետաքսի եւ սալգիմաղի եւ նման հիւսուածեղեցներու ոստայնանկներ»: (Հայրենիք, ժ. տարի, թ. 1 Նոյեմ. 1933, հմտ. Սիւրուան, 22): Եւ Սիոն, 1933 Յունիս: Նաև Յ. Բիւրտեան, Հում Մետաքսի վաճառականութիւնը եւ Հայերը, էջ 5—6):

Կան այսպիսի շատ տեղեկութիւններ, որոնք կը հաստատեն թէ Հայերը իբրև ցամաքային կարաւաններու վարպետներ՝ Ասիոյ խորերէն իրենց բեռցուցած ապրանքները կը բերէին՝ ինչպէս Կիլիկիա, նոյնպէս և Սիւրիոյ նաւահանգիստները, որքան ատեն որ անոնք Լատին տիրապետութեան տակ էին: Ժ. Գ. գարուն վերջերը Ֆրանկները արտաքսուեցան այս երկրներէն՝ Ե-

գիպտոսի Պիպարիս Սուլթանին և անոր յաջորդին կողմէ, որոնք երկիրը աւերեցին և քրիստոնեաները ջարդեցին:

1291 Մայիս 18ին, Սաչակիրներու վերջին ապաւէնը Աքիա (Սէն Ժան տ'Աքրը) ևս ինկաւ և Սաչակիրները Կիպրոս ապաստանեցան:

Ֆրանկ տիրապետութիւնը 192 տարի տեւած էր, ձգելով հետքեր:

Հայերէն գատ, մեծ թիւով Եւրոպական գաղութներ կը գտնուէին Սիւրիոյ ծովեզերեայ քաղաքներուն և Երուսաղէմի մէջ: Այդ գաղութները ամուսնութեամբ ձուլուեցան բնիկ տարրին հետ և մաս մըն ալ խառնուեցան Հայերուն հետ: Գլխաւոր քաղաքներու մէջ կնքուած խառն ամուսնութիւններէն ծնած լրվանքեցներ երեւան եկան, վասնզի ամուսնութեամբ Սիւրիացիք կը մտնէին Լատին ազնուականութեան մէջ:

Մանաւանդ Անտիոքի և Եգեսիոյ իշխանապետութեանց մէջ նման խառն ամուսնութիւններ յաճախագէտ էին, մասնաւորապէս շատ ազդեցիկ եղող ՀԱՅ այն աւատապետութեանց հետ՝ որոնք Ֆրանկներու քաղաքական և զինուորական կեանքին մէջ լայն մասնակցութիւն ունէին: (Արտաւազդ Արքեպս. Սիւրմէեան, Սիւրիա, էջ 971):

Դժբախտաբար մեր տեղեկութիւնները, ինչպէս դիտել կու տայ Արտաւազդ Արքեպս. (Սիւրիա, էջ 988), այս ժամանակամիջոցին Սիւրիա ապրող Հայերու և անոնց յարաբերութեանց մասին տիրող Լատին իշխաններուն հետ, շատ քիչ են:

«Բայց հաւանական է որ, բացի Անտիոքի շրջանէն, Հայեր ապրած են Հալէպէն Հիերապոլիս (= Մուսպուճ) շրջանին մէջ ալ, ինչպէս նաեւ Սիւրիական նաւահանգիստներուն մէջ, և ընդհանրապէս առևտուրով և ապրանքներու ներածութեամբ զբաղած են, գլխաւորաբար Սյաս-Լաւոզիկէ-Թրիպոլի գիծին վրայ, ուր Սաչակիրները ցոյց կու տայի իրենց զինուորական գործունէութիւնն ու կը վայելէին Հայերու օժանդակութիւնը»:

Ու երբ Սաչակիրները վերջնապէս թողուցին Սիւրիական ծովեզերքները (1291), ու Եգիպտացի Մեմլուքները գրաւեցին անոնց բերդերն ու ամրոցները, Հայերն ալ մասամբ ցրուեցան և մասամբ խառնուեցան բնիկ տարրերուն հետ ու անոնց նախկին բնակավայրերը վերատին գրաւուեցան Կիլիկիան լեռնային գաւառներէն հոն գաղթող Հայերով, որոնց մնացորդներն էին, ըստ Արտաւազդ Արքեպս.ի ենթադրութեան, Անտիոքի լեռներուն վրայ իրենց բնակութիւնը հաստատող Հայ գեղացիները, Պէլլանի կէրճէն մինչեւ Որոնդէսի հովիտը (Արտաւազդ Արքեպս., Սիւրիա, էջ 988):

Միքայէլ Նաթանեան ևս Սիւրիոյ ու Լիբանանի Հայ գաղութին վրայ իր կատարած մէկ հետազոտութեան մէջ, (Կոչնակ, 1947, էջ 150), կը գրէ.

«Մի պրայսեյու ըլլանք, պիտի տեսնուի որ Պէյրուսի, Հալէպի եւ ուրիշ քաղաքացի քրիստոնեայ հասարակութեանց պատկանողներուն մէջ, որոց քանակութեամբ. յայտնի ընթացիկներ կը յիշեն Հայերէ սերած ըլլալ: Տրիպոլիսի մօտիկ Ջգարթա գիւղաքաղաքի բնակիչներ Հայ եղած ըլլալ կը խոստովանին: Բայց այս ձուլումը միջավայրի ազդեցութեան և եւրոպացի դաւանանքի փոփոխութեան արդիւնք եղած է»:

Նաթանեան դժբախտաբար փոյթ չէ ունեցած փորձելու ճշդել թէ այդ դաւանափոխութիւնը ե՞րբ կատարուած է, և այդ դաւանափոխ Հայերը ո՞ր քան հնութիւն ունին այդ բնակավայրին մէջ. այնպէս որ իր տուած տեղեկութիւնը մեծ նպաստ չի բերեր Սիւրիոյ գաղութին անցեալ պատմութեան:

Հիւսիսային Սիւրիոյ (= Ասորիքի) ստուար գաղութը Սաչակիրներու բանակին հետ ինքն ու ղէպի հարաւ տարածուած է հաւանօրէն և այդ շրջաններու մէջ Հայոց թիւը բաւական աճած է: Այսպէս, մասնաւորապէս ԺԲ. դարուն Հայերը իջած են աւելի ղէպի հարաւ, ղէպի բուն Սիւրիա, Լիբանան և Պաղեստին: Սիւրիոյ և Լիբանանի մէկ մասը Հայերու համար բոլորովին անկոխ գետիններ չէին, քանի որ Բիւզանդացի կայսրերէն Նիկիփոր և Չմշկիկ Ժ. դարուն, այդ շրջանին մէջ Հայ գաղթականներ գետեղած էին, բայց շատ հաւանական չէ որ անոնք մինչեւ ԺԱ. դար պահած ըլլան իրենց գոյութիւնը, կամ եթէ պահած ալ են, շատ չնչին թիւ մը միայն ունէին:

Բայց Սաչակիրներու բանակներուն ղէպի հարաւ առաջանալէն և Երուսաղէմը գրաւելէն ետք, Հայերն ալ անոնց կազմած Լատին իշխանութիւններուն, մասնաւորապէս ծովեզերեայ քաղաքներու վրայ երեւացին որպէս վաճառականներ:

Ուրեմն ասոնք ամէնն ալ ԺԱ. դարուն վերջին քառորդէն յետոյ կազմուած գաղութներ են, բացի Երուսաղէմէն՝ որ ինչպէս յայտնի է (տես. ՊՀԳ. Ա. 138—143 և 377—381) քրիստոնէութեան առաջին դարերէն սկսեալ ունեցած է, մասնաւորապէս եկեղեցականներէ բաղկացեալ Հայ գաղութ:

Իսկ երբ 1097ին հաստատուեցաւ Երուսաղէմի թագաւորութիւնը և 1109ին Թրիպոլիոյ կոմսութիւնը՝ Հայերը զրեթէ ամենուրեք էին:

Երուսաղէմի թագաւորութիւնը, որ իրեն ստորադաս և ճորտ ունէր Քերեֆի (Քարաք), Մոնրեալի Շոպիֆի, Հիպպիոնի, Յոպպի, (= Նաֆա), Ասկաղոնի, և Փալիլիայի, տիրութիւնները (Seigneurie) կամ պարոնութիւնները, որոնց պետերը ուղղակի Երուսաղէմի թագաւորը կ'անուանէր:

Այս անբեր երկիրներուն մէջ Հայերը իրրեւ նիզակակիցներ և իրրեւ օգնականներ, ինչպէս նաև նոյնքան բարեպաշտ քրիստոնեաներ հաստատուած են:

Այս շրջանին Պաղեստին ունեցաւ նաև Հայերու թիւ մը, որովհետեւ ինչպէս Սիւրիոյ, նոյնպէս նաև Պաղեստինի ղքսական և կոմսական արքունիքներուն հարս գացած էին Ռուբինեան արքայական տոհմին աղջիկները և այսպէս բոլոր այդ իշխանական տոհմերուն հետ խնամիական կապերով կապուած էին, Ռուբինեանք:

Անշուշտ կային ռամիկ դասակարգէն ալ անձեր, որոնք հոն գացած էին իրրեւ առևտրական, արհեստաւոր և այլն:

Մասնաւորապէս, Ս. Երկիրին Լատին թագաւորութեան մայրաքաղաքը՝ Երուսաղէմ ունէր ապահովաբար հայ գաղութ մը, ինչպէս հին դարերուն:

Նոյնիսկ Գրիգոր Վկայասէր Կաթողիկոսի համար, Հայ պատմիչներ կը

վկային թէ Երուսաղէմի պաշարման միջոցին, քաղաքին մէջ կը գտնուէր: Օտար պատմիչներն ալ կը հաստատեն Հայերու գոյութիւնը Երուսաղէմի մէջ, երբ Լատինները հոն կը մտնէին: Ֆրանկ թագաւորութեան ամբողջ տեւողութեան միջոցին, Հայերու ստուարաթիւ ըլլալը միշտ կը յիշատակուի (Les Assises de Jerusalem):

Նոյնիսկ լատինական գրութիւններէ կը հաստատուի Հայերը ԺԲ. դարու կէսերուն Հիւրանոց մը ունէին, ինչպէս նաև յատուկ թաղ մը՝ Ruga Armenorum անուն, ծանօթ 1222 թուականէն սկսեալ (Bohmer II., էջ 142):

Սալահէտտինի Երուսաղէմ մտած ատեն (1187)՝ հոն կը գտնուէին հինգ հարիւր Հայ կրօնաւորներ և հազար տունի չափ Հայ բնակիչներ, ինչ որ բաւական պատկառելի թիւ մըն էր, նկատի ունենալով քաղաքին տարածութիւնը (Աստուածատուր Եպս. Տ. Յովհաննէսեան, Պատմ. Երուսաղէմի, 154):

Իսկ այս թագաւորութեան ստորագաս ճորտերու հողերուն վրայ թէև շատ հաւանական է ենթադրել հայ բնակչութիւն մը, սակայն մինչև հիմա գրեթէ չեն յիշատակարաններ միայն քանի մը քաղաքներու մէջ Հայերու գոյութիւնը որոշապէս կը հաստատեն:

Այսպէս, Տիւրոս և Սիդոն, որոնց տէրերը Երուսաղէմի թագաւորութեան ճորտերն էին, իբրև վաճառականական կեդրոններ շատ հաւանական է որ Հայ բնակիչներ ունեցած ըլլան:

Պատմութիւնը կը յիշատակէ միայն անոնց իշխաններուն Կիլիկիոյ Հայ թագաւորներուն փեսայանալը (Սիսուան. 482): Սակայն հոն Հայերու գոյութիւնը վաւերական կրնայ համարուի՝ նկատի առնելով սա պարագան, որ մերձակայ կարեւոր քաղաքներու մէջ Հայեր հաստատուած էին:

Այսպէս, Կեսարիա (Պաղեստինի մէջ, այժմ՝ Գազա) հաստատուած էր մեծ կամ պզտիկ Հայ գաղութ մը, որուն յիշատակութեան կը հանդիպինք ԺԲ. դարու կէսերուն (տես. Les Assises de Jerusalem. Bengnot. II. 511 և 528) և Աբիա կամ Պեղոսիս, ուր կեդրոնացած էին Ֆրանկ ուժերը Սալահէտտինին 1187ին Երուսաղէմը զրաւելէն յետոյ և որ եղած էր վաճառականական կեդրոն մը: Հոն կը գտնուէր դարձեալ Հայ գաղթականութիւն մը, որ ԺԲ. դարու կէսին ունէր հայկական հիւրանոց մը, Լուսինեան Գուխտոն թագաւորէն շնորհուած 1190ին Տեւտոնեան ասպետներուն: Հոն տակաւին, ԺԳ. դարու կէսերուն (1249ին)՝ կային բազմաթիւ Հայեր և ունէին Գիսկարգ անուն պալլ մը (Սիսուան, 482):

Այս ծովեզերեայ և վաճառաշահ քաղաքներուն մէջ Հայերու բնակութիւնը գլխաւոր հաւաստիք մը նկատելու է թէ Հայերը հաստատուած են նաև ուրիշ ծովեզերեայ քաղաքներու մէջ, բայց դժբախտաբար վաւերագիրներ չունինք (1):

Սակայն ամէնէն հետաքրքրականը և ամէնէն շահեկանը, որ միանգամայն գլխաւոր ապացոյցն է այդ Լատին երկիրներուն մէջ հայկական գաղութներու գոյութեան, Մեռեալ Մովու Արևելեան կողմը, Ս. Գիրքին

(1) Գազայի մէջ Հայերուն Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցի մը ունենալը կը հաստատեն ուսման: Հաւաստիքն այս օրոքսին պէտ է հաստատուած ըլլոյ հոն գաղութ մը:

Ամմոնացիներու երկիրին մէջ ալ Հայերու գոյութիւնն է, ինչպէս ցոյց կու տան անսուտ վկայութիւններ և վաւերական յիշատակարաններ:

Երբ Երուսաղէմի թագաւորութիւնը հաստատուեցաւ՝ իր սահմանները մինչև Արաբիոյ անապատները ու Կարմիր Մով կը տարածուէին:

Հոն, այդ երկրամասին մէջ էին Քերեֆի կամ Կրակի, Շոպէի կամ Շոփեկի և Մոնրեալի կոմսութիւնները, որոնց տէրերը Երուսաղէմի Լատին թագաւորները կ'անուանէին: Կը վկայուի թէ այդ երկիրին մէջ, որ դրացի էր Եգիպտոսի, Արաբիոյ Անապատին և Մեռեալ Մովուն, գոյութիւն ունէին եօթանասունի չափ բերդեր, որոնց գլխաւորները Ֆրանկներ էին:

Այդ շրջանակին հետ Հայերու յարաբերութիւնները ճշդիլ թէև դիւրին չէ, սակայն քանի մը կարեւոր յիշատակութիւններ բաւական կը լուսարանեն Հայ գաղութներու այս անապատներուն մերձակայ քաղաքներուն մէջ գոյութիւնը:

Այսպէս, պատմութիւնը կը յիշատակէ թէ Ռուբէն Բ. Կիլիկիոյ իշխանը 1181ին Երուսաղէմ ուխտի կ'երթայ և մեծահանդէս կ'ամուսնանայ Քերէքի Ռենալտ տը Շաթիլիօս իշխանին աղջկան հետ, հաւանօրէն նոյնիսկ այդ քաղաքին մէջ:

Ռենալտ տը Շաթիլիօս այն իշխանն է որ յղացած է յանդուզն գաղափարը, Շփեկի Լատին իշխաններուն հետ նաւատորմի մը կազմելու և հրթալ գարնելու արաբական եզերքները և մտնելու Մէքքէ ու Մարգարէին գերեզմանը վերցնելու անկէ, ուխտաւորներու երթեկը դադրեցնելու և միանգամ ընդմիշտ ապահովելու համար Լատիններու իշխանութիւնը:

Սակայն անկարելի կ'ըլլայ գործադրել այս ծրագիրը, վասնզի Սալահէտտին կը գրաւէ այդ կողմերը և կ'առաջանայ մինչև Երուսաղէմ որ 1187ին նորէն իր դուռները կը բանար իսլամներու առջև:

Երուսաղէմի թագաւորութեան միայն ծովեզերքները կը մնան Լատիններուն ձեռքը և միւսները կ'անցնէին իսլամներուն:

Սալահէտտինի մահէն վերջ իր կազմած պետութիւնը իր որդիներուն մէջ բաժնուեցաւ: Դամասկոսը առաւ Մելիք Աֆտալ, Եգիպտոսը՝ Մելիք Ազիզ, Հալէպը՝ Մելիք Զահր, նոյնպէս նաև Քերէքի և Շոպէքի տիրապետեց Մելիք Ատիլ (1191):

Յաջորդ դարուն մէջ՝ Հուլաղու Թաթար Խանը, Կիլիկիայի Հեթում Ա. թագաւորին հետ, որուն զինակիցն էր Պաղտատը առնելէ ետքը, մտաւ Միջագետք և Ասորիք, առաւ Հալէպը, Դամասկոսը և Երուսաղէմը:

Դամասկոսի և Հալէպի Սուլթանին երկիրները իրեն զինակից Հեթում Ա. թագաւորին և անոր փեսան Անտիոքի Պոհմուստ իշխանին միջև բաժնեց, (Վարդան, 151): Այն ատեն է որ Հայերը հաստատուեցան Հալէպ, ինչպէս կ'երևի իրենց եկեղեցիին հիմնադրութեան թուականէն:

Այս պատերազմներուն միջոցին, 1257ին գրաւուեցան նաև Քերէքը, Կեսպոնիոն (1), Գերասան (2), Սալթը (3) և տրուեցան Հեթումի, որ եօթը տա-

(1) Արտքերը Կիւպէ կը կոչեն եւ Ս. Գիսիօ մէջ Սաեթոն մը կոչուի: Երբմնի Ամմոնացոց Սեհոն թագաւոր հոս կը նստէր (Գործ թուոց, ԻԱ. 21-25):
2) Յոյնկոյ Յորգանանի Պալգայ լեռներուն մէջ բազմ մը: Իր մօտէն էին ձաւառոս.
Պամմովն. Ամմոնաց (Յորգանանի թագաւորութեան արդի մայրաքաղաքը):
(3) Կը մնայ մինչև հիմա:

քի գանոնք կառավարեց (1257—1264):

Վերջը Եգիպտացիք վերստին գրաւեցին և իրենց պետութեան կցեցին զայն:

Հեթում Ա. իր տիրապետութեան ենթարկուած տարին իսկ հոն կը շինէ եկեղեցի մը, որուն հետեւեալ արձանագրութիւնը 1878ին Քերէքի մէջ գըտնուեցաւ. «սա եկեղեցին Սուրբ Յակովբ անունով Հեթմոյ քաղաւորին ժամանակ շինուեցաւ Երանուհի Տիկնոջ Զապէլին Յեսպոնիօնի պատերազմէն վերջը յաղթական իյնալով ԶԶ (= 1257 (1)):

Այս եկեղեցին անշուշտ հոն գտնուող Հայերուն համար շինուած էր, բայց չի գիտցուիր թէ անոնք այդ նոր գրաւուած երկիրին մէջ յանկարծ գոյութիւն առած էին թէ արդէն գոյութիւն ունեցած էին: Որով հարկ կ'ըլլայ անոնք հաստատութեան թուականը տանիլ հասցնել մինչեւ Հատիններու տիրապետութեան շրջանը:

Մասնաւորապէս անոնց հին և հոծ գագութ մը ըլլալը կը հաստատեն ուրիշ յիշատակարաններ, որոնք գտնուած են նոյնիսկ Քերէքի մէջ կամ անոր մասին մատենագրական տեղեկութիւններ կու տան: Այսպէս, 1897ին գըտնուած է աւերակի մը մէջ՝ պատի մը վրայ մարմարոնէ սա արձանագրութիւնը. «Ոչ միայն հացիկ կեցցե մարդ, այլ ամենայն բանիւ որ ելանէ ի բերանոյ Տեառն, ծեփեցաւ... (անընթեռնելի)» ինչպէս գրուած էր, վերի արձանագրութիւնը գտնուած ատեն (1878), նոյն տեղը գտած էին սկիւր մը, որուն շրթունքին վրայ գրուած էր՝ «պահեա՛ Տեռ. զՀեթում քաղաւորն եւ զթագուհի կին նորա Երանիկն»:

Իսկ աւելի շահեկան է էջմիածինի մէջ պահուած Յայամաւուրք մը, Դրազարկ գրուած, 1316ին և Լեւոն Դ. թագաւորին կողմէ նուիրուած Քերէքի Ս. Քեոզ կեղեցիին 1330ին: (Սիսուան, 4Տ2) (2):

Ասով երեւան կու գայ հաւանականութիւնը երկրորդ եկեղեցիի մը գոյութեան, միևնոյն քաղաքին մէջ՝ մահմետականներու տիրապետութեան շրջանին, ինչ որ հոն գտնուող Հայերու բազմութեան գլխաւոր ապացոյց կրնայ համարուիլ, անհաւատալի թուելով մէկտեղ, քանի որ վերջին դարերուն մէջ Հայեր չկային այդ կողմերը:

(1) Տես Պատմ. Երուսաղէմի, էջ 187 կամ 2Ա. 1898, էջ 57: Ոճր աշխարհիկ յեզուի շատ մօտ ըլլալով, կասկածելի է որ ճիշդ ըլլայ ընթերցումը, մանաւանդ որ Ասուածասուր Եպս. Յովհաննէսեան կ'ըսէ թէ «վերծանումը եղել կարի դժուար»:

(2) Ասուածասուր Եպսկ. Յովհաննէսեան կը յիշէ Յայամաւուրքի մը գոյութիւնը, առանց ճշտակելու անոր ո՛ր պահուած ըլլալը. «չիտասուի արարեալ եկեղեցոյ Քերեկայ Լեւոն Դ. արքային Կիլիկիոյ՝ ի թուին Հայոց ԶԿԹ» (- 1ՏՉ0), ճոյնպէս եւ զիրեն կոչեցեալ Հարանց Վարք»: Իսկ Պետրոս Սրկ. Սարանեան, (յետոյ կարողիկոս Կիլիկիոյ) (2Ա 1898, էջ 58) կ'ըսէ. «Լեւոն Դ... միմիայն յիտասուի մը ունի, այն է ձեռագիր Յայամաւուրք մը, որոյ վրայ յիտասուիարան մը կայ, յայտնող թէ Լեւոն Դ. Քերէքի Ս. Քեոզ կեղեցոյն կը նուիրէ ասոյ Յայամաւուրքը (ԶԿԹ = 1320): Թուականի արքեպիսկոպիտ եւ երկու վերի յիշուած Երուսաղէմի միաբաններուն իրաւաւ ճամբայն չըլլալը կասկածելի կը դարձնեն յիտասուիարանը:

Էջմիածնի Յասուաւուրէն զատ արդեօք կա՞յ ճակ. Երուսաղէմի Յայամաւուրք մը եւ Հարանց Վարք մը:

Միջագետքէն ետք, Հայերը տարածուած են Պաղեստին, ապա աւելի հարաւ-արեւմուտք, Ափրիկեան ցամաքամասը, Եգիպտոս, նոյն ասիական բարբարոսներու արշաւանքներէն փախչելով: Եգիպտոսի մէջ կարևոր հայ գագութ մը ունեցած ենք, կերպով մը իբրեւ շարունակութիւնը Սիւրիոյ և Պաղեստինի Հայ գաղութներուն:

Ժ. դարուն (969ին), Եգիպտոսէն վերջնականապէս վանուած էին Աբբասեանները, Յաթիմեաններու կողմէն՝ քանի մը յաջորդական նուաճումներէ և ապստամբութիւններէ ետքը: Անոնք իրենց սեփականած էին նաև Իսլամներու ինքնիշխանութիւնը:

Առաջին Յաթիմեան ինքնիշխան էլ-Մօէզ լը Տին Իլլահ, որ Գահիրէն կը հիմնէ և հոն կը հաստատուի, իրեն գործակից ունէր Վարդան անուն իսլամացեալ Հայ մը, նախապէս Բիւզանդական բանակին մէջ զօրապետ և անոր համար «Հոռոմ» կոչուած, որ Եգիպտոսի հարկապետ կ'ըլլայ: Գահիրէի շինութեան ատեն (973), իր անունով կը կոչուի քաղաքին շուկաներէն մէկը (Essai sur l'histoire et sur la Topographie du Caire, d'après Makrisi, par Paul Ravaisse IV, brochure ill. tome de Memoires, publiés par les membres de la Mission Archéologique Française au Caire. 1890): Անժխտելի է որ Յաթիմեաններէն առաջ, Հայեր կային Եգիպտոսի մէջ, թէև սակաւաթիւ (տես. ՊԷԳ. 171—2, 174, 182—190, 376 և 382):

Անոնց թիւը Յաթիմեան ինքնիշխաններու ատեն շատցաւ, երբ Պաղեստին և Սիւրիա գրեթէ ամբողջութեամբ ենթարկուեցան Եգիպտոսի ինքնիշխաններու:

ԺԱ. և ԺԲ. դարերուն մէջ Յաթիմեաններու ներքեւ, Երուսաղէմ հաստատուած բազմաթիւ Հայերու գոյութիւնը ապացուցուած ըլլալով, իրաւունք ունենալ կը կարծենք ենթադրելու թէ Հայերը Սիւրիոյ հիւսիսային կողմերէն, Եփրատի եզերքներէն, տեղահանութեամբ բերուած են՝ պատերազմներու պատճառով, կամ ինքնաբերաբար զաղթած են Յաթիմեանց պետութեան կեդրոնը աւելի հանգիստ գտնելու յոյսով:

Այս ենթադրութիւնները կ'արդարանան մասնաւորապէս սա իրողութեամբ որ Եփրատի մօտակայ հողերը և Սիւրիոյ հիւսիսային կողմերը ամէնէն աւելի պատերազմի և փոխադարձ յարձակման վայրեր դարձած էին և այդ տեղերուն խաղաղութիւնը վրդովուած էր:

Հայերը, ուրեմն կ'ապաստանէին Եգիպտոս, ուր Յաթիմեանք Ժ. դարէն սկսեալ անսովոր փայլով մը կ'իշխէին:

ԺԱ. դարուն մէջ, երբ Սելջուկները կ'արշաւեն դէպի Արեւմուտք և կը տիրապետեն նաև Սիւրիոյ և Պաղեստինի, Յաթիմեան ինքնիշխանները թէև կը պայքարին անոնց դէմ, սակայն յաջողութիւնը աւելի յաճախ Սելջուկներուն քով կը մնայ, մասնաւորապէս ներքին խռովութիւններու պատճառով, զորս կը յարուցանէին ինքնիշխաններու անձնապահ գունդերը, որոնք Ասիական գանազան ցեղերէ կը բաղկանային: Ասոնց մէջ Հայեր ալ կային — ինչպէս տեսնուեցաւ — որոնք մինչեւ վէզիրութեան աստիճան բարձրացած էին: Սակայն երկիրին ներքին վարչութիւնը քայքայուած էր զինուորական ապստամբու-

թիւններով, որոնց ամէնէն նշանաւորն էր 1070ինը և որուն զոհ գնաց Գահիրէն՝ հրոյ ճարակ դառնալով:

Մօսթանդէր Սալիֆան (1036—1094), երկիրին գահավէժ անկման ղէմ միջոցներ ձեռք առաւ և Դամասկոսի կուսակաւ Պատր էլ Ճամալի կամ էլ Կամալի հրամայեց Գահիրէ գալ և մայրաքաղաքին ապստամբ զինուորակա- նութիւնը հնազանդեցնել:

Ճէմալի կ'ընդունի Սալիֆային առաջարկը, պայմանով որ իր զինուոր- ները ինք ընտրէ և հետը բերէ և Եգիպտոսի զինուորներէն մէկը չձգէ: Իրաւ ալ Պատր էլ Ճէմալի երբ եկաւ՝ սպաննեց պետութեան աւագանին, իրեն հա- մար բանակներ և զօրախումբեր կազմեց ՀԱՅԵՐԷՆ: Մագրիզի կ'ըսէ թէ այդ ատենէն ի վեր բանակին մեծ մասը Հայերէ բողկացած էր: Ուրիշ պատմա- գիրներ կը հաստատեն թէ Հայ զինուորներու թիւը 7000ը կ'անցնէր (Ա. Օրագ- կան, Հայ ձարթարապետներ Եգիպտոսի մեջ, ԿԵԱՆՔ ԵՒ ԳԻՐ Տարեգիրք, 1948, էջ, 155):

Պատր էլ Կամալի ապստամբութիւնը զսպեց Գահիրէի մէջ և պատժեց քաղաքը կողոպտողները: Ան կարգուեցաւ Վէզիր և միանգամայն էմիր էլ ձիւղչ, (բանակներու իշխան, սպարապետ): Սալիֆան իրեն տուաւ շատ լայն իրաւասութիւններ (1070), (Ալիշան, Աբուսահլ շայ, Վենետիկ, 1895, էջ 16): Իր ազդեցութիւնը այնքան մեծ էր որ գահուն յաջորդութեան կարգը յաջողեցաւ փոխել և ապահովել Ահմէտին, որ էլ՝Մօսթալի Պիլլահ անունով յաջորդեց իր հօրը՝ 1094ին, երբ Պատր էլ Կամալի՝ իր վեհապետին հետ մեռած էր:

Այս վէզիրը Հայ գերի մըն էր, հիւսիսային Սիւրիայէն բերուած և «կը կառավարէր Եգիպտոսը, շնորհիւ Սուլթանին և բարեկամ եր ամեն ֆրիսո- ցեից, թե՛ մեծամեծաց, թե՛ ուսմկաց» (Աբուսահլ, 16): Պատր էլ Կամալի, 1070ին կը նորոգէ Գահիրէն և նոր ու մեծ Տար-էլ-վէգարան մը կը շինէ:

Տեսնելով որ Գահիրէն «խարխլած երդիքներով աւերակոյտ մը դարձած էր» և որպէսզի Գահիրէն Սալիֆայութեան վայել քաղաքի մը նմանէր, և շուտով քաղաքը կարելի ըլլալ վերաշինել, կ'արտօնէ Ասքարիներուն, Մէլ- լեհիներուն, ՀԱՅԵՐՈՒՆ, և շէնք շինելու կարողութիւն ունեցողներուն, որ Գահիրէի մէջ իրենց ուզած շէնքը կառուցանեն, օգտագործելով Մըսրի Ֆուս- թաթիւն մէջ պարսպ մնացած այն տունները, որոնք անտէր էին (Ա. Օրագեան, նոյն, 155):

Բազմաթիւ այլ շինութիւններու կարգին, ամրացուց Գահիրէն, շրջա- պատելով երկրորդ պարիսպով մը և շինել տուաւ երեք հոյակապ դուռներ. Պապ էլ Նասր, Պապ էլ Ֆութահ և Պապ էլ Զուէլա, որոնք ցարդ կը մնան: Ըստ Մագրիզիի, երեք Եգիպտացի (1) եղբայրներ յատկապէս Գահիրէ գալով շինած են այս դուռները, իրենցմէ ամէն մէկը այդ դուռներէն մէկը շինելով, ա- ուանձին առանձին յղացումով (Ա. Օրագեան, նոյն, 156):

(1) Այս եղեսիացի Հայ երեք եղբայրներ փաստ մը եւս կ'ընծայեն մեզի թէ Ֆարսի- նաց արքանին Եգիպտոս եկող Հայեր Սիւրիայէն և Միջագետքէն բերուած են:

Պատր էլ Կամալիի պաշտօնավարութեան շրջանին, 1074—5ին, Գրիգոր Վկայասէր Կաթողիկոս (1065—1105), որ ճգնաւորական կեանքի մեծ սէր և հակում ունէր, Պոլիս և Երուսաղէմ այցելելէ յետոյ, Եգիպտոսի անապատա- կաններուն կեանքը ուսումնասիրելու համար՝ բազմաթիւ հետեւորդներով — զորս իրմէ առաջ զրկած էր — Եգիպտոս կու գայ և հոն երկար ատեն կը մնայ: «Եկեալ յԵգիպտոս Երջեալ բնդ ամենայն անապատոն առաջին Մբոց Հարցն եւ կատարեաց զամենայն փափաքս մն սրտին իւրոյ եւ հաստատեաց ան- դին զաթոռ իւր հայրապետութեան եւ կանգնեալ նորոգեաց անդէն զամենայն կարգ Ս. Եկեղեցոյ եւ բազում փառք եւ մեծութիւն բնկալաւ Տէր Գրիգո- րես, ի թագաւորէն Եգիպտացոց առաւել քան ի թագաւորէն Հռոմոց: Եւ բազումք ժողովեցան Հայոց յԵգիպտոս իրբու երեսուն հազարաց եւ Տէր Գրի- գորես զկնի ժամանակաց ձեռնադրեաց կաթողիկոս զՏէր Գրիգոր զՌուոր- դին իւր, եւ ինքն ելեալ գայր յաւթարհն Հայոց» (Ուռն., 253—4) (1): Պա- տր էլ Կամալի իր ամբողջ ազդեցութիւնը ի գործ դրած է Վկայասէրը Ե- գիպտոս պահելու համար (Սուփերֆ, ԺԳ.), վասնզի Եգիպտոսի Հայ գաղութը կարեւոր թիւ մը ունէր, ինչ որ շատ տարօրինակ պիտի ըլլար եթէ նախապէս Հայեր չգտնուէին, սակայն Հայեր կային: Արդարեւ ԺԱ. դարու վերջին քա- ոորդին մէջ 30,000 Հայեր, ինչպէս կը վկայէ Ուռնայիցի և 10,000 տուն գո- նէ, ինչպէս Շնորհալի կենսագիրը կը հաշուէ, Պատր էլ Կամալի կը բերէ Ե- գիպտոս (Սուփերֆ, ԺԳ. և Ալիշան, Շնորհալի եւ պարագայ իւր, 162—3): Բայց Վկայասէր չէ ուզած մնալ Եգիպտոս և բաւականացած է հոս հաւաք- ուած Հայերուն համար եպիսկոպոս կամ պատրիարք մը ձեռնադրել և մեկնիլ:

Կաթողիկոսին այս կարգադրութիւնը և այլ ինչ ինչ իրողութիւններ կը հաստատեն որ Ֆաթիմեանք ոչ իսլամ տարրերու հանդէպ ազատախոհ եղած են և ցոյց տուած են մեծ բարեացակամութիւն և անոնց մէջէն իրական ար- ժանիք ունեցողները բարձրացուցած են մեծ պաշտօններու:

Այդ բարձր պաշտօնատարներու շարքին կը յիշուին նաև Հայեր: Մասնաւո- րապէս շրջան մը, ԺԱ. դարու վերջին կէսէն սկսեալ, եղաւ բաւական երկար ժամանակամիջոց մը, ուր Հայերը յաջորդաբար վարեցին երկիրը: Այնպէս որ՝ Կասթոն Վիթ (Gaston Viet) Եգիպտոսի պատմութեան այդ շրջանը կոչած է հայկական Երջան (2):

(1) Վարդան (102) գրեթէ նոյնը կը պատմէ ըսելով «գնաց ի Կ. Պոլիս, ի թագաւորու- րիւն եւ առեալ զգրեանն՝ կամեցաւ գնալ յԵրուսաղէմ եւ նախն առեալ գնաւ առնի ի Մարտ եւ մեծաւոյցաւ յայժ ի Սուլթանէն և Երջեաց վան Հայոց, եւ ձեռ- նադրեալ զԵգիպտոսի իւր 'Երիզարես' եպիսկոպոս»:

Աւելի մանրամասն կը պատմէ նոյն իրողութիւնը ուրիշ գրիչ մը, դարձեալ առանց նշելու Սուլթանին կամ թագաւորին անվ ըլլալը. (Սուփերֆ, ԺԳ. 16):

(2) Տես. Մանուսական Եգիպտոս, արաբական օրագրութեան միջեւ Օսմանեան արաբականութիւն խորագիրով այն մասը, որ տեղ կը գրուէ այն շտա մեծ հա- տարեբաւ մէջ, որոնք 1942ին Փարիզ հրատարակեցան Ֆրանսայի Երբեմնի արաբից գործոց

Հատ Կասթոն Վիթի, ոչ միայն այս շրջանին՝ այլ Մանմետական Եգիպտոսի պետական ամենամեծ դէմքերէն մին կը նկատէ Հայ նշանաւոր վէզիր Պատր Էլ Կամալին, մինչ Եգիպտոսի պատմութիւնը ուսումնասիրած ուրիշ պատմագիր մը զայն կը կոչէ «մեծագոյնը Ֆարիմեան բոլոր վէզիրներուն»։ (Renouf's General History, 201)։

Պատր Էլ Կամալի և իր անմիջական յաջորդ Հայ վէզիրներու մասին ընդարձակ տեղեկութիւններ տուած են արաբ և օտար պատմիչներ, որոնց հեղինակաւոր վկայութիւններուն համաձայն, Եգիպտոսը կառավարած են՝ իբրև վէզիր և իրրեւ լիազօր փոխանորդ Պալիֆային՝ կարգով հետեւեալները։

1. Պատր Էլ Կամալի՝ 1070էն 1094։

1. Շահնեահ Էլ Աֆսալ՝ 1094էն 1121, առաջինին որդին, որ զահուն խնամակալ ալ եղած է, Պալիֆան անչափահաս ըլլալով։ Իր օգնականն էր եղբայրը Ճաֆար Ալ Մուզաֆֆար կամ Ճա'աֆար էս Սատրպ կամ Ապու Մուհամմէտ Ճա'աֆար, որ սպաննուած է 1120ին։ Եգիպտոսի փառքին աշխատած և անոր համար կուտած են նաև Շապան և Ավհատ անուն եղբայրները։

3. Ապուլ Ալի Ահմէս Իպն Էմիր Ալ ձիուէի կամ Քուբայֆաթ, Աֆտալի որդին, որ 1130էն 1131 բացարձակ վեհապետական իրաւասութիւններով կառավարած է երկիրը և նոյնիսկ իր անունով դրամ հատանել տուած է։

4. Եանիս՝ Հայ գաղթականի մը սերունդէն, որ 1132էն 1134 կառավարեց Եգիպտոսը։ Ունէր Լայոն կամ Լեոն անուն եղբայր մը։

5. Պեհրամ Էլ Էրմեհի (Վահրամ Պահլաւունի)՝ զինուորական մը, որ առանց կրօնափոխ ըլլալու 1135ին վէզիրութեան կոչուեցաւ «Թակ Էլ Տուլէ» (տէրութեան թագ) տիտղոսով։ Կը հրաժարի 1137ին, բայց 1139ին Պալիֆայի խորհրդական կ'ըլլայ պալատին մէջ։ Վահրամ կը մեռնի 1141ին։

Իր եղբայրը Նասիֆ (Վասակ) կը վարէր Գուսի կուսակալութիւնը։ Իսկ Պասիլ (Վասիլ) և Ջարդան (Շահան) իր եղբորորդիները Եգիպտական բանակին մէջ ծառայած են իր ատենը։

6. Թալայը Պիմ Բուզգիմֆ՝ զաւակը Հայաստանէն գաղթած աղքատ Հայու մը, Աշմունիյէի (Մինիա) կուսակալութենէն 1154ին վէզիրութեան կոչուեցաւ, տազնապալի պահու մը, և իմաստութեամբ ու քաջութեամբ կառավարեց երկիրը, մինչև 1161, երբ զաւազրութեան մը զոհ եղաւ։ Իր եղբայրն էր Պերի, որ Ֆարիս Իլ Միւսլիմիմ (Հաւատացեալներու Ասպետ) պատուանունը առաւ։

7. Իպն Բուզգիմֆ Ասիլ (Արդար)՝ իր զաւակը յաջորդեց հօրը 1161ին և մինչև 1163 կառավարեց։ Ասիկա եղաւ Ֆարիմեանց շրջանին Հայ վերջին վէզիրը։ Ֆարիմեանց իշխանութեան շրջանին, որ Եգիպտոսի բարգաւաճման և ծաղկման շրջաններէն մին է, Հայերու թիւը այսպէս կ'աճի Եգիպտոս մէջ

Տախարու և Ակադեմիական Կապիէլ Հանքոյի հսկողութեան օակ, պատմագետներու եւ հնախօսներու աշխատակցութեամբ։ Ասոնցմէ մէկն էր Կ. Վիթ. որ եղած է Գահիրէի արաբական քանդակագիտական ճեմարանի և արաբական գեղարուեստի բարձրագոյն հեղինակութիւնը կը ճամարուի։

և անոնք մեծ ու կարեւոր դեր կը կատարեն, ինչ որ կը հաստատեն թէ՛ Հայ և թէ՛ օտար պատմիչներ։

Gaston Vietի հայկական շրջան կոչած ժամանակամիջոցին, Եգիպտոս ունէր օրինակելի կարգ և կանոն ու հասած էր չլսուած ու չտեսնուած բարգաւաճումի։ Արհեստները, ճարտարարուեստը, գեղարուեստները, երկրագործութիւնը զարգացած էին. կարեւոր շէնքեր, մզկիթներ և այլն կառուցուած էին (Gaston Viet)։

Եգիպտոսի Հայ գաղութին, ինչպէս նաև Հայ զինուորներուն թիւը բազմացած և Հայերը իրենց ոսկեղարը ապրած են Եգիպտոսը մէջ։ Բայց ոմանց նախանձը գրգռած և այս պատճառով ալ զրպարտուած են և կողոպուտներու ենթարկուած։

Վկայասէրի այցելութենէն հազիւ հարիւր տարի ետք Հայ Ապու Սալէհ պատմագիրը կը թուէ երեսունի չափ Հայ եկեղեցիներ և վանքեր, որոնց մէկ կարեւոր մասը Ֆարիմեանց շրջանին շինուած էին։

Այդ շրջանէն կանգուն կը մնայ միայն Սոհակի «Սպիտակ վանքը» (Տէլ-Էլ-Ապիաս), որ խպտիականացած է և նուիրուած Ս. Շնուտայի անուան, և որ նկարագորդուած է հայկական ոճով և ունի երեք հայերէն արձանագրութիւններ, որոնց մէջ կը յիշուի նկարիչին անունը և Գրիգոր Վկայասէր կաթողիկոսին և անոր ձեռնադրած Եգիպտոսի Հայոց առաջին առաջնորդին անունները։

Շատ նշանակելի է որ Հայ նկարիչը՝ Թէոդորոս՝ Քեսունցի մըն է, ինչ որ փաստ մըն է թէ Եգիպտոսի Հայերը եկած էին Կոմմագենէնէն կամ Եփրատացոց, Ասորիքի և Սիւրիոյ շրջանէն։

Այդ արձանագրութիւնը կը վկայէ թէ, այդ շրջանակին Հայերը կ'աշխատէին քարահանքերու մէջ։

Մագրիդի կը հաստատէ որ ԺԲ. դարուն մեծ թիւով Հայեր կային Գահիրէի մէջ, մասնաւորապէս Պաստիներու (հին Գահիրէի հարաւակողմը), Հարէթ Զուէլայի (Պէյն Էլ Սուրէնի կողմը), Հարէթ Հիւսէնիէի և Գասարիէ Գուրաշայի մէջ։

Միայն Հարէթ Հիւսէնիէի Հայերուն թիւը 7000էն աւելի էր։ Բնական է որ այսքան բազմամարդ և ճոխ գաղութի մը մէջ վաճառականներ և արհեստաւորներ ալ կային։

Այս Հայերուն բազմութիւնը Եգիպտոս լեցուած էր ապահովաբար Սելջուկեան արշաւանքներուն հետեանքով։ Հաւանօրէն երբ Ֆարիմեանք խոյս տուած են՝ թերեւս պարպած են Սիւրիան և բնակիչները տարած են Եգիպտոս՝ զայն շէնցնելու համար։

Պատրի Ասորիքէն ըլլալն իսկ բաւական է համոզուելու՝ թէ Հայերը Ասորիքի և Սիւրիոյ ճանապարհով միշտ Եգիպտոս մտած են և հաւանական է որ Պատր Էլ Կամալին և իր որդին Էլ Մելիք Էլ Աֆտալ, որոնք Եգիպտոսի Ֆարիմեաններու անկումը յապաղեցուցին, (Գատրըմէր, Յիւստակուփիւնի վերա Եգիպտոսի), Սիւրիոյ մէջ պատերազմած ատենին՝ զանոնք փոխադրած են Եգիպտոս։ Այդ պատերազմներուն յիշատակութիւնը կը պահէ միայն

Սիւրբիական և Միջագետքի իրերուն քաջատեղեակ Հայոց պատմագիրը՝ Մատթէոս Ուռհայեցի, որ Ամիր էլ ձիւլիւշ» զօրապետական տիտղոսը՝ Հայազգի վէզիրին՝ «Ամր ձօջ» կը կարգայ (Ուռհ., 280) և յայտնապէս կը վկայէ թէ Ասորոց երկիրէն է ան և Հայոց ազգէն:

Թէև ոչ շատ ճշգրտութեամբ, սակայն վերի վերոյ՝ Ուռհայեցի կը բացատրէ թէ ինչպէս Դամասկոսի Ամիրան Ախսիս = Ազիզ կ'ապստամբի և Պատրը էլ Կամալի զայն նեղը կը ձգէ: Ազիզ օգնութիւն կը խնդրէ Դոուլէն — Սելջուկ Սուլթանէն և Սելջուկեան Մելիք Շահի եղբորմէն —, որ թէև եզիպտական զօրքը կը վանէ, սակայն դաւով Ազիզը սպաննելով՝ անոր երկիրներուն կը տիրանայ (Տրկենքը, Պատմ. Հոնաց, Գ. 215):

Ուռհայեցի ասոնք կը պատմէ անուններու շփոթութեամբ կամ դէպքերու ետ առաջ շրջումով: Այսպէս կ'ըսէ: «Ախսիս Թուրք եր եր այր քաջ եւ պատերազմող, ու յաղթեաց Մսրայ եւ ձերացեալ զքազաւորն եզիպտոսի զԱզիզն (1) եւ եհան զնա յայնմ զաւառնն եւ սա էառ ի Մսրայ զսուրբ քազաւորն Երուսաղեմ» ու կ'աւելցնէ «սա զարհուրեցոյց զամենայն թունն Մսրայ, մինչեւ յարեաւ բնդդեմ նորա ծառայն Ազիզն (2), թագաւորին Մսրայ, զորս բերին նմա զնա ծառայ ի Հայոց ազգէն եւ նա անուանեաց զնա Ամր ձօջ (= Ամիր Ալ ձիւլիւշ): Սորա վառեալ զուեդ զօրաց բնդդեմ Ախսիսին Ի ՀԱՅՑՈՅ ԶՕՐԱԿԱՆՆԱՅՆ, եւ եկաց պատերազմաւ բնդդեմ նորա եւ ապա եղև խաղաղութիւն սանն Մսրայ» (Ուռհ., 280): Այս տողերէն կարելի է հետեցնել թէ Սիւրբիան էր հաւանօրէն այն վայրը, ուրկէ կ'առնէր այդ զօրքերը Ամիրապետին Հայ զօրապետը:

Իր որդին նոյնպէս 1096ին յաջողած է վերստին արշաւել Պաղեստին և գրաւել Երուսաղէմը նէճմէտտինի ձեռքէն և այս առթիւ հաւանական է կարծել թէ Հայեր կրկին փոխադրուած են Եզիպտոս, որուն Սիւրբիոյ վրայ գերիշխանութեան վերջ կու տային Սալադինները 1099ին, երբ այլևս ստուար հայութիւն մը արդէն գոյութիւն առած էր Եզիպտոսի մէջ և կը ծառայէր երկրին բարգաւաճման և բարւոք կառավարութեան:

Փաթիմեաններու ատեն Հայ պաշտօնատարներու թիւը այնքան մեծ էր, որ Հայ վէզիրներ կ'ամբաստանուէին թէ շնորհուկ կ'ընեն Հայերուն:

Դժբախտաբար շատ քիչերուն անունները մեզի հասած են, ան ալ իբրև Հայ վէզիրներու ազգականներ: Պիտի չյիշեմ անոնցմէ ծանօթներուն անունը (3) և պիտի բաւականանամ ըսելով թէ խիստ շատ էին հայկական ծագում ունեցող մեմլուքներ կամ իշխաններ և բարձրաստիճան անձեր:

Առանց ասոր, Վահրամ Պահլաւունի պիտի չմեղադրուէր թէ բոլոր պաշտօնները Հայոց սեփականել կ'ուզէ: Անժխտելի է որ Եզիպտոս այդ շրջանին ունէր պատկառելի Հայ գաղութ մը որ Եզիպտոսի մէկ ծայրէն միւսը տարած-

(1) Մանգանքը պէտք է բլլայ:

(2) Նայնպէս սխալ:

(3) Այս տողեր գրողը պատահաւ ունի Եզիպտոսի Հայ գաղութին պատմութիւնը, որմէ միայն փաղուած մը բրած եմ սյուսեդ, այդ գործին հրատարակութեան վերապահելով աս կարելու մանրամասնութիւններ:

ուած էր, ինչպէս կը մակարեբրուի բազմաթիւ Հայ եկեղեցիներու և Պապ էլ Արմէններու (1) (Հայկական դուռ) գոյութենէն և այլ զանազան յիշատակութիւններէ: Դժբախտաբար Հայերու նպաստաւոր այս կացութիւնը տեւական չեղաւ: Նախ Եզիպտոսի միութիւնը կը քայքայուէր, վանզի Պաղեստինի Հատին թագաւորութիւնը Սիւրբիան կը բաժնէր Եզիպտոսէն և հոն Նուրէտտին առիթ կը գտնէր ամբանալու և անկախ Սուլթանութիւն մը կազմելու:

Երբ Փաթիմեանք օրէ օր կը տկարանան և Երուսաղէմի թագաւորութիւնը վերջ կը գտնէ, Նուրէտտին առիթէն օգուտ կը քաղէ և Սալահէտտին զօրավարը Եզիպտոս կը զրկէ, ուր էմիր Իւլ ձիւլիւշ կը դառնայ և քաղաքական իշխանութիւնը ամբողջովին ձեռք կ'առնէ:

Փաթիմեան վերջին Սուլթանը՝ Ատտէտ Իպն Եուսուֆի (1160—1171) վըրայ կը մնայ միայն կրօնական հեղինակութիւն մը, զոր իր մահէն յետոյ Նուրէտտին կը ջնջէ և Եզիպտոսն ալ Աբբասեանց ամիրապետներուն ազդեցութեան կ'ենթարկէ:

Սալահէտտին՝ Նուրէտտինի մահէն յետոյ, Եզիպտոսի մէջ ինքնագլուխ կ'ըլլայ (1171) և կը հիմնէ իր հօրը անունով կոչուած էյուպեան հարստութիւնը, որ իրեն միացնելով նաև Սիւրբիոյ Սուլթանութիւնը, կը կազմէ ընդարձակ պետութիւն, որ մինչև Հայաստան կը տարածուի:

Իշխող տան այս փոփոխութիւնէն յետոյ՝ Հայերը սկսան ապրիլ անապահովութեան մէջ և վրդովուեցաւ իրենց հանգիստը, մասնաւորապէս անոնց զէպի Փաթիմեանները ցոյց տուած անձնուիրութեան պատճառով:

Սուլթան Սալահէտտինի առաջին գործը եղաւ ցրուել Հայկական բանակը, որ կարևոր տարր մը կը կազմէր երկիրին զինուորական ուժին մէջ:

Մագրիզի կը գրէ թէ «Էլսուսթ Պոն Մեմաթիի ձեռագիրին մէջ կարդացի, թէ Բուզըքի Պին Սալեհի (2) օրով Փաթիմեաններու իբխանութեան անկման օրջանին եզիպտական բանակին թիւն էր 40,000 ձիաւոր եւ 30,000 հեծեալ: Ուրի մը այս թիւին վրայ կ'աւելցնէ 10,000 ռազմիկ պարունակող 10 ցեղանաւեր: Երբ որ յիշեալ իբխանութիւնը անհեծացաւ Սուլթան Սալահէտտինի ձեռով. այս վերջինը հեռացուց սեւամորթ գերիներէ, եզիպտացի եմիրներէ, պեթեվիներէ, ՀԱՅՑԻԷ եւ ուրի օտարերէ բազկացած եզիպտական բանակը եւ նոր բանակը կազմեց մասնաւորաբար Քուրդերէ եւ Քուրերէ» (Մագրիզի, Ա. հտ., էջ 152):

Սալահէտտին, ծագումով Քիւրտ, Հայաստանի Դուին քաղաքէն, բնապատճառ մը չունէր հակահայ ոգի ցոյց տալու՝ եթէ Հայերը դէմ գործած չըլլային, իբրև Փաթիմեաններէն երախտաւորեալներ, մասնակցելով Եզիպտացիներու յաջորդական ապստամբութիւններուն: (Տես. Սիոն, 1928, 336—341 կամ Ապու Շամաթի Քիթապ էլ Ռոսաթիյն): Մագրիզի կը պատմէ թէ Սալա-

(1) Վերին Եզիպտոս, Ասիայ քաղաքն իսկ ունէր այս անունով դուռ մը:

(2) Փաթիմեանց վերջին Հայ վէզիրը (տես. վերը, էջ 462):

հէտոինի զինուորները երբ Գահիրէ կը մտնէին՝ մեծ ապարանքի մը մէջ գտնուող Հայ զինուորներ բուռն կերպով կը դիմադրեն, սակայն պարտուելով ապստամբներէն, որոնք շատ աւելի բազմաթիւ էին, հրոյ ճարակ կ'ըլլան:

Նոյնպէս 1192ին մեծ ապստամբութեան մը Հայերը մասնակցած են (Ապու Շամաթ Քիթապ էլ Ռոսարէյէ), ինչ որ Սալահէտտինի բուռն ատելութիւնը գրգռած է և Հայերը ենթարկուած են ջարդերու, և իրենց վանքերը ու կալուածները գրաւուած են և հարստութիւնը կողոպտուած: Սալահէտտին, Հայերու տրամադրութիւնը և Ֆաթիմեանց կողմը ըլլալը գիտնալով հանդերձ, մնաց Հայերու բարեկամ, վասնզի Նրուսաղէմը գրաւած ատեն (1187 Նոյեմբեր 2) բացառիկ շնորհներ ըրաւ Հայերուն, անոնց Ս. Տեղեաց մէջ ունեցած իրաւունքները անվթար և անաղարտ պահելով և հրովարտակներով զօրացնելով, ինչպէս կը հաստատէ իր կենսագիրը Պէհաէտտին (The Life of Saladin, by Beha-ed-Dine, C. W. Wilsonէն անգլիերէնի թարգմանուած տպ. 1897, London):

Սալահէտտին այս շնորհները ըրած է անոր համար որ Հայոց Կաթողիկոսը Գրիգոր Տղայ (1173—1193), իրեն ծառայած էր՝ հաղորդելով տեղեկութիւններ Ռաչակիրներու ուժին, Գերմանիոյ Ֆրիտերիկ Կայսեր մահուան պարսպաներուն և Ռաչակիր արշաւող բանակին նիւթական ու բարոյական վիճակին վրայ:

Նոյնպէս եթէ Եգիպտոսի Հայերուն ընթացքին համար զսնոնք շնորհագուրդ ըրաւ և հալածեց, սակայն իր ծառայութեան մէջ ունեցաւ Հայեր, որոնք իրենց անձնական արժանիքով և հաւատարմութեամբ կրցան գիրքի հասնիլ իր օրով ալ: Այսպէս, կը յիշուի Պէհաէտտին Գարագուշ մեծագործ ճարտարագետը, որ շինած էր Կիզիի փակոցը և այլ շէնքեր և բերդեր: Ասիկա Սալահէտտին Սուլթանին շինութիւններուն պետն էր, այսօրուան բացատրութեամբ հանրօգուտ շինութեանց նախարարը:

Իրեն ժամանակակից նշանաւոր Հայ մըն էր նաև Հիսամէտտին Լուլու էլ Հաճիպ կամ Հակէպ, որ Ֆաթիմեան բանակի զինուորականներէն էր և անոնց անկումէն յետոյ քաջուած կեանք մը կ'անցնէր. բայց երբ Սալահէտտին իրեն դիմում ըրաւ՝ սիրով ընդունեց եղած առաջարկը և 1174ին եղաւ Եգիպտական նաւատորմի ղեկավար, և նշանաւոր յաղթանակներ տարաւ Ռաչակիրներուն դէմ, Կարմիր Ծովին վրայ նաւատորմի ղ մը սպառազինելով:

Երբ տարիքը յառաջացաւ՝ քաջուեցաւ գործօն կեանքէ և գթութեան գործերու նուիրուեց ինքզինքը: Մեռաւ 1200ին (Մագրիզի, Գ. հտ., էջ 138):

Սալահէտտինի ծառայութեան մէջ էր նաև Հայ մը, որ իբրև գերի Եգիպտոս բերուած էր և բարձրանալով մինչև զօրավարութեան հասած էր: Այս արիասիրտ անձը՝ Եէրէֆէտտին Գորգարը Հիմէնի իւլ Ասլ, Սալահէտտին զըրկած է գրաւելու Ափրիկեան Տրիպոլսոյ ընդարձակ երկիրը, որուն անհանգարտ բնակիչները ապստամբած էին:

Բայց անխոհեմ Հայերու ֆաթիմեաններու կուսակից ըլլալը պատճառ եղաւ որ Հայերը, ինչպէս տեսանք հալածուին, և ցիրուցան ըլլան մեծ մասամբ և իրենց թիւը ջարդով, կրօնափոխութեամբ և փախուստով պակսի Եգիպտոսի մէջ:

Այս շրջանին կը գրաւուին Հայերու շատ մը եկեղեցիները, և այլևս չեն յիշուիր հայ եկեղեցիներ և վանքեր, Գահիրէէն դուրս, վասնզի Հայեր չէին մնացած:

1183—1184 Կիլիկիոյ Հայ իշխանագետը՝ Ռուբէն Բ. (1175—1190) և Կաթողիկոսը՝ Գրիգոր Տղայ (1173—1193) բանակցութիւններ կը կատարեն գոնէ Գահիրէի Հայ եկեղեցիները վերկելու, սակայն մասամբ միայն կը յաջողին:

Ասոնք ցոյց կուտան թէ գաղութը անշքացած և իր գոյութիւնը վտանգուած էր, և Հայերը կը կրէին նախորդ փայլուն օրերուն հակահարուածը, կորսնցնելով շատ բան, առէնէն առաջ իրենց թիւը, որ շատ կը պակսէր:

Էյուպեանք ալ չկրցան միութիւնը պահել և ստորաբաժանուեցան անջատ ճիւղերու: Դամասկոսի (1174—1250) և Հալէպի (1193—1260) մէջ կազմուեցան երկու Սուլթանութիւններ, որոնք իրենց անկախութիւնը պաշտպանելու համար շարունակ պատերազմի մէջ էին ընդդէմ Մոնկոլներուն և չկրցան չարիք հասցնել Հայերուն, մանաւանդ որ նախ Մոնկոլները Ռուբինեաններու հետ զինակից էին և հետեւաբար պատկառելի, և երկրորդ՝ երեքի բաժնուած ըլլալով՝ առանձին առանձին մեծ ուժ մը չէին ներկայացնել: Սակայն երբ նորագարձ քրիստոնեաներէ կազմուած Մեմլուք զօրքը, որոնք էյուպեան Եգիպտոսի Սուլթաններուն անձնապահ բանակը կը ներկայացնէին — Թուրք Եէնիչերիներու պէս — այնքան զօրացաւ որ խորտակեց էյուպեան իշխանութիւնը և այս տան վերջին Սուլթանը խեղդամահ ընելով անոր տեղը իշխանութեան գլուխ անցուց Մեմլուք էս-Սալահի գերուհիներէն Շաճարէթ-էլ-Տորըը (1250): Այս թուականէն սկսեալ Եգիպտոս ենթարկուեցաւ Մեմլուքներու տիրապետութեան, որ տևեց մինչև 1517, Օսմ. տիրապետութիւն: Հազիւ իշխանութիւնը գրաւած Մեմլուքները մտան Սիւրիա և վերջ տուին նախ Դամասկոսի (1250) և ապա Հալէպի (1260) Սուլթանութեանց և հասան Կիլիկիոյ սահմանները, բայց երբ լսեցին թէ Հուլաղու, Հայերու Մոնկոլ զաշնակիցը, մեռած է, առաջին անգամ 1265ին մտան Կիլիկիա և մինչեւ Սիս մայրաքաղաքը առաջացան: Կոստանդինի որդին՝ Լեւոն գերի ինկաւ Եգիպտացիներուն ձեռքը, որոնք զանազան տեղեր ասպատակներ սփռելով բազմաթիւ գերիներ ևս հաւաքեցին — 40,000ի կը բարձրացնեն անոնց թիւը Հայ պատմագիրները — և մեկնեցան երկիրէն:

Այս առաջին հարուածը վերջինը չեղաւ դժբախտաբար և 1274ին (Լեւոն Գ.ի ատեն՝ 1270-1289) նորէն միևնոյն տեսարանները կրկնուեցան Կիլիկիոյ մէջ:

Եգիպտացիք 1293ին Հոռոմկլան գրաւեցին և Ստեփանոս Կաթողիկոսը, ինչպէս նաև բազմաթիւ գերիներ առին նոյն քաղաքէն, յետոյ մտան Կիլիկիա և հոն ալ բազմաթիւ աւերումներ ի գործ դրին, ինչպէս կը վկայեն Յոյն պատմագիրները:

Յովհաննէս Վիլլանոս Լատին՝ 1322ին և Հայ գրչագիրի մը յիշատակարանը՝ 1323ին նոյն աղէտներուն կրկնուիլը կը յիշատակեն (1) (Չամ. Գ. 321—

(1) Չամիչեան այս երկու քուակագներուն մէջ զոս զոս յարձակումներ պատահած կը համարէ, բայց այնպէս կը թուի թէ Լատին պատմագիրին եւ Հայ գրչագիրին պատճառները կը պատկանին միակ յարձակումի մը:

323): Նոյնիսկ Լատին գրիչը տարուած գերիներուն թիւը կը սահմանէ Ատա- նայի գրաւումէն յետոյ՝ նշանակելով յայտնապէս թէ 20,000ը կ'անցնէր: Հուսկ ուրեմն 1375ին՝ Լեոն Ե.ի իշխանութեան վերջ կը տրուի: Ամբողջ տարի մը Կի- լիկիան սուրի և գերութեան մատնուելէ յետոյ, ինչպէս կը վկայեն միահամուռն Մարտիրոս վրդ., Կիլիկիան անանուն պատմիչը և Ռինալտ Լատինը (Չամ. Գ. 360):

Լեոն Ե. իր ընտանիքով գերի կ'իյնայ Եգիպտացիներուն ձեռքը, որոնք զինքը Եգիպտոս կը փոխադրեն և կը բնակեցնեն ըստ ոմանց Մանսուրայի մօտ տեղ մը բայց աւելի հաւանօրէ Գահրիէ:

Ասով վերջ կը գտնէ Հայոց թագաւորութիւնը, որ ուղղակի զոհը եղած է լատինական խարդաւանանքներու:

Խաչակիրներուն ձախողութիւններէն յետոյ, Հռոմի Պապերուն զլիսաւոր մտահոգութիւններէն մէկը եղաւ Երուսաղէմի և Արևելքի քրիստոնէաներուն փրկութիւնը, որ իրենց համար սքանչելի պատրուակ մըն էր Արևելքի քրիս- տոնէաները Հռոմի պապերուն հնազանդեցնելու համար: Սակայն ինչպէս Յոյ- ները՝ Հայերը միայն կրօնական միութեան ստիպած էին, առանց իրական օգնութիւն մը ընծայելու. Հռոմի պապերը, Նոյնպէս, միշտ ու հանապազ ի- րենց հնազանդութեան հրաւերներուն մէջ խոստումներով բաւականացած էին և ինչպէս Հայոց թագաւորութեան նոյնպէս և Բիւզանդական Կայսրութեան ջնջումին պատճառ եղած էին, իրենց այդ խոստումներովը գրգռելով Մահմե- տականները, մանաւանդ Մեմլուքները, որոնց դէմ միայն կրնար կազմակեր- պուիլ ծրագրուած Խաչակրութիւնները:

Կիլիկիոյ Հայոց թագաւորութիւնը, որ Իսլամական աշխարհին մէջ իր գոյութիւնը կը պահէր, իր յուսահատ դրութեան մէջ միշտ աչքը Արևմուտք դարձուցած էր, ուրկէ կ'սպասէր իր փրկութիւնը:

Պապերը միշտ խոստումներ միայն կու տային դժբախտաբար, խոստում- ներ, որոնք Իսլամները Հայոց դէմ զինելէ զատ ուրիշ օգուտ մը չունէին: Ա- սոր ապացոյցն ալ սա է որ Լեոն Գ. երբ խոհեմութիւն ունեցաւ 1337ին հաշտութիւն խնդրելու Եգիպտացիներէն, անոնք միակ պայման մը դրին՝ որ էր խոստում երգամբ բնալ յարաբերութիւն չմտայելու. Հռոմայ պապերուն հետ (Չամ. Գ. 337), ինչ որ խոստացաւ Հայ թագաւորը, սակայն յետոյ դրժեց, պարզապէս անոր համար որ Հռոմ յոյս կը ներշնչէր անգամ մը ևս և միշտ ընդունայն:

Եւ վերջապէս՝ այնպէս եղաւ որ Կիլիկիոյ թագաւորութիւնը կործանեցաւ առանց այդ օգնութեան երեսը տեսնելու:

Մեմլուքներու իշխանութիւնը անսովոր փայլէ մը ետք, նուազեցաւ: Այդ իշխանութիւնը En Nasir Mohammedի ատեն (1293—1341) իր տիրա- պետութեան տակ ունէր թունուզէն Պաղատ տարածուող ընդարձակ երկիր- ները: Բայց ներքին պառակտումներ, որոնց զլիսաւոր պատճառը Մեմլուքնե- րու կազմակերպութիւնն էր, տկարացուցին այս պետութիւնը և պատճառ ե- ղան իր կործանումին:

Մեմլուքներուն մէջ կային Թուրքեր, Գուրտեր, Թաթարներ, Չերքէզ-

ներ, ՀԱՅԵՐ, Յոյներ, Վրացիներ և այլ կովկասեան տարրեր, մեծ մասամբ բախտախնդիրներ, որոնք զինուորագրուած էին Եգիպտական բանակին: Հա- յերը այս խառնուրդին մէջ ոչ արհամարհելի թիւ մը ունէին, բայց դժբախ- տաբար այն իշխատակ մնացած են, վասնզի անոնք ծածկած են իրենց ծագումը և ինքզինքնին ի ծնէ մահմետական ցոյց տալ ուղած են:

Հստ Մագրիզիի՝ 1290ին, Մեմլուք էչրէֆ Խալիլի իշխանութեան սկիզ- բը, 10,000 սուլթանական Մեմլուքներէն 3700ը ՀԱՅԵՐ և Չերքէզներէ կը բաղկանար: Հաւանօրէն անոնց թիւը աճած է, վասնզի նախ Հայաստանի և Կիլիկիոյ մէջ տիրող դժբախտ կացութեան պատճառով, գերեզմանները պա- տեհութիւն ունեցած են գերիներ հաւաքելու այդ շրջաններէն և երկրորդ՝ Կի- լիկիայէն Եգիպտական բանակները բազմաթիւ գերիներ վերցուցած են:

Դժբախտաբար շատ քիչ բան գիտենք Հայ Մեմլուքներու մասին, բայց այդ քիչը բաւական յատկանշական է:

Նոյնիսկ, Մեմլուքներու շրջանին բացումը — ինչպէս տեսնուեցաւ — 1250ին կը կատարէ թագուհի մը, որ հայուհի մը ըլլալ կը կարծուի (1): Զայն գնած է Մելիք Սալէհ իբրև գերի 1223ին՝ Սիւրիոյ մէջ, Եգիպտոսի գահը բարձրանալէ առաջ և յետոյ զայն կին առած էր: Իր ամուսինին մահէն (1249 Նոյեմ. 21) ետք, Շահարէթ-Էլ-Տորր երեք ամիս կը կառավարէ երկիրը, երբ Լուի Թ.ի զլիսաւորութեամբ Խաչակիրները 1249 Յունիս 6ին Տամիէթ մտած էին և գերի բռնած Եգիպտոսի սպարապետը, որուն տեղ թագուհին կը նշանակէ Բիբարս (2) Մեմլուք զօրավարը, ծագումով Բիփչաք, և գերազան- ցապէս ռազմիկ, որ պարտութեան կը մատնէ Խաչակիրները և Լուի Թ.ը գե- րի կը բռնէ (6 Ապրիլ 1250):

Շահարէթ-Էլ-Տորր երբ կը զգայ թէ անհնար պիտի ըլլար իր իշխանո- թիւնը շարունակել, ամուսնացաւ Իզդէտտին Սլքեք կամ Իբէք Աթաբեկին հետ և անոր փոխանցեց վեհապետութիւնը, և այսպէս էյուպեաներէն իշխա- նութիւնը Մեմլուքներուն անցաւ:

Շահարէթ-Էլ-Տորր երբ տեսաւ որ Իբէք կ'ուզէ ձերբագրուուիլ իրմէն, զայն բաղնիքին մէջ սպաննել տուաւ:

Ասիկա պատճառ եղաւ անսանձ ըմբոստութիւններու, որոնց մէջ սպան- նուեցաւ նաև ինքն (1250 Հոկտ. 7ին):

Անգամ մը որ Մեմլուքները տիրացան Եգիպտոսի, ծայրահեղութիւննե- րու դիմեցին և հակառակորդ եղան քրիստոնէաներուն, ինչպէս Հայերուն, որոնց համար այս շրջանը չեղաւ բարօրութեան ժամանակ մը:

Այս շրջանին Կիլիկիայէն և Սիւրիայէն բերուած Հայ հազարաւոր գերի- ներուն թիւը ճշգրիտ կարելի չէ, ինչպէս կարելի չէ գանոնք նկատել գաղթա-

(1) Alain de Méronec եւ Stanley Lasse Poet Եգիպտոսի Պատմութիւնը Մի- ցիմ Գառնի գիրքն մէջ, անոր Հայ ըլլալը կը հաստատեն: Նոյնպէս Կասթրոն Չանգիբի եւ Nouveau Larousse համաձայն են: Արաբ պատմիչներ զայն Թուրք կը ներկայա- ցրեն, միայն Էլ-Սէխաուի պատմիչն է՝ որ կ'ըսէ թէ ոմուֆ կը կարծեն թէ ան Հայ էր:

(2) Բիբարս կամ Պիպարս էլ Պոնտոսացի Մեմլուք որ մեր պատմութեան մէջ Փնտու- սար անունով յիշուած է եւ Կիլիկիոյ մեր թագաւորութեան մեծ շարիքներ հասուցած է:

կաններ, վասնզի անոնց մեծ մասը իբրև Հայեր չեն ապրած եգիպտոսի մէջ:

Մանուկները՝ իսլամանալով Մեմլուքներու շարքերը և կիները՝ մեծամեծներու հարէնները լեցուցած են, իսկ շախահանները ստրկութեան մասնուած են, եթէ կրօնափոխ ըլլալու չեն ստիպուած:

Այս դառն պայմաններուն մէջ Հայը՝ ինչպէս այլուր՝ նոյնպէս եգիպտոսի մէջ կրցած է տոկալ և ապրիլ և մասամբ ալ մշակութային աշխտասնքներ կատարել, անապատականի վիճակին մէջ գրչապրութիւններ կատարելով: Այնպէս որ Մեմլուքներու շրջանին Հայ անապատականներ կ'ապրին Սկիտէյի (Sceté) վանքերուն մէջ և նոյնիսկ հայ դպրութեան կը ծառայեն:

Երուսաղէմի Հայոց վանքին մէջ ցարդ կը պահուի Սկիտէ գրուած ձեռագիր մը 1353 թուականով (Մկրտիչ Արքեպս. Աղաւնունի, Տարբե տակնոյց 1929, էջ 39—50):

Նոյն ժ. դարուն Սկիտէ գրուած հինգ լեզուեայ (Հայերէն, Ասորերէն, Պարսերէն, Արաբերէն և Հայերէն) ձեռագրերի մը մասերն ալ կը գտնուին Վատիկանի, Միլանի Ամբրոսիոսեան մատենադարաններուն և Լոնտոնի Բրիտանական Թանգարանին մէջ (Revue Biblique, 1914, էջ 265—286):

Յովհաննէս Դարգելի Լատին կրօնաւորը, որ Լեոն Ե.ի խոստովանահայրն էր և անոր հետ գտնուած է Գահիրէ, կը հաւատէ որ այդ շրջանին եգիպտոսի բնակիւն մէջ բազմաթիւ իսլամացած Հայեր կային իբրև խորհրդական: Անիկա կը յիշէ Հայոց Կոստանդին Ե. Թագաւորին կնոջ եղբայրը՝ Աշոտը՝ որդի Պարոն Օշին Նըրեցիի, որ փախած էր Գահիրէ և հաւատաւորս եղած:

Դարգելի կուտայ նաև փաստ մը թէ Գահիրէի մէջ այն ատեն տակաւին իր գոյութիւնը կը պահէր Հայ գաղութը, վասնզի երբ Լեոն Ե. 9 Յուլիս 1375ին Գահիրէ կը հասնի և կը խնդրէ ազատ բնակութիւն քաղաքին մէջ, Սուլթանը կը կանչէ ամեծամեծները և պատուաւորները Հայոց, որոնք հետոյ ի վեր կը բնակէին ի Գահիրէ եւ Սուլթանին հպատակներն էին և անոնց երաշխաւորութիւնը կը պահանջէ (էջ 153), ինչ որ Հայերը կու տան և Լեոն Ե.ի բնակութեան տուն մը կը յատկացնեն (հոյն, 153):

Նոյն պատմիչը (155) դարձեալ Գահիրէի մէջ գտնուող Հայ քահանաներու և Հայ բնակիչներու յիշատակութիւնը կ'ընէ, ինչ որ որոշապէս ցոյց կու տայ թէ Հայերը իրենց գոյութիւնը կը պահէին և նոր բերուած գերիներէն անոնք որոնք կը հանդուրժէին գրկանքներու և հալածանքի և չէին իսլամանար, գաղութին թիւը կը շատցնէին: Կիլիկիայէն եգիպտոս փոխադրուած Հայ գերիները հաւանօրէն կը բնակեցուէին մասնաւոր վայրերու մէջ: Անոնցմէ մէկը ըլլալ կը թուի Մարմինայի գերեզմանատան բարձրագիր մասը, որ կը ճանչցուէր Գոմ էլ Արմեն (Հայոց Բլուր) անունով:

Շատ հաւանական է որ Պատիւները արգահատելով իրենց դաւանակից այդ Հայերուն տրամադրած են իրենց Ս. Մինաս անուամբ եկեղեցիին մէկ թեւը և անոր պարտեղէն մաս մը իբրև գերեզմանատուն ծառայած է:

Մագրիզի, որ ժ. դարուն (1441—2) գրած է իր Գահիրէի Տեղագրութիւնը, կը յիշէ այս Ս. Մինաս եկեղեցին՝ Գահիրէի ճամբուն վրայ, ընդ

մէջ ջրմուղին և հողակոյտերուն», որ երեք եկեղեցի էր իրարու կից, մէկը Յակոբիկանց, միւսը Ասորիներու և երրորդը Հայերուն յատկացուած: Յակոբիկանները և Ասորիները իրարմէ զանազանելը սխալ մըն է, ուստի պէտք է անոնցմէ մէկը նկատել Պատիւներու սեփական:

Ասորիները՝ նոյնպէս դաւանակից Պատիւներու և վիճակակից Հայերու և հաւանօրէն անոնց պէս Կիլիկիայէն և Սյուրիայէն տեղափոխուած, պարզ է որ իրենք ալ ստացած պիտի ըլլան այս եկեղեցիին երեք տաճարներէն մին:

Եգիպտոսի Հայ գաղութին գոյութիւնը պահուած ըլլալուն մէկ փաստը 1402ին Մեսրոպ Եպս.ի մը «բազմութեամբ ժողովրդոց» Մելիք Էշրէֆի Սէյֆի Սուլթանին ներկայանալն է (Աստուածատուր Եպսկ. Տ. Յովհաննէսեան, Պատմութիւն Երուսաղէմի):

1441 թուականով խաչքար մը որ ցարդ կը մնայ, ցոյց կու տայ թէ ժ. դարուն սկիզբը Հայեր կային եգիպտոս, հաւանօրէն Կիլիկիայէն բերուած գերիներով ստուարացած:

Մագրիզի կը յիշատակէ (Գ. հտ. էջ 103—5) հայ ծագումով Մուֆրզէտոսին Ապուլ Ֆարաճը, որ վեցերը եղած է էլ Մելիք էլ Չահեր Պարզուզի, որ 1393—4ին իսլամացի տեսուչ կարգուեցաւ և 1390ին պաշտօնակ եղաւ, բայց քիչ յետոյ վերահաստատուեցաւ իր պաշտօնին մէջ: Ասոր որդին՝ Թանճէտոսին Ապուլ Բողզազ եղած է Էմիր, Վեզիր և Ութմատար, իսկ անոր որդին էր Ֆախրէտոսին Ապուլ Դանի, որ Էմիր, Վեզիր, Մուշիր և Ութմատար տիրողոնները կը կրէր: (Մագրիզի Գ. հտ., էջ 138): Մեռած է 1419ին:

Ասոր եղբայրն էր Գատի Եահեա Չէյնէտոսին կամ էլ-Չէյնի Էմիր, որ ժ. դարուն դիրք գրաւած էր: Ասիկա Ութմատարն (պայտատական կառավարիչ) էր Սուլթան էր-Չահէր Չագմաքի և անոր խորհրդականը և մտերիմը:

1453էն ետք, Օսման երբ կը յաջորդէ իր հօրը Չագմաքի, կողպուտի և անլուր չորջարանքներու կ'ենթարկուի և ի վերջոյ ծածկուած կը մեռնի:

Այս իսլամացած Հայը կանգնած էր բազմաթիւ մզկիթներ, ուսումնարաններ և այլն:

Մեմլուքներու շրջանին, քրիստոնեաներուն կեանքը այս մեծ Հայուն կեանքին նման ելեէջներու առարկայ եղած և աննշան դէպքեր մեծ համեմատութիւններ առած և ջարդերու պատճառ եղած են:

Բազմաթիւ այս տեսակ դէպքերէն ամէնէն նշանակելիներն են 1342ի եգիպտոսի զանազան կողմերը կարգ մը եկեղեցիներու քանդումը և շատ մը քրիստոնեաներու ջարդը (Մագրիզի, 425—428) և 1389ին պատահած ջարդը, որ Գահիրէի մզկիթներէն մէկուն հրկիզումին հեղինակը Ղպտի քահանաները կարծուելուն հետեանքով կատարուած է:

Քրիստոնեաները անխտիր ջարդուած են և քանի մը ամիսներու անսովոր հալածանքէն յետոյ՝ Սուլթանը հրաման հանած է որ Քրիստոնեայք ձի և ջորի չնստին և իսլամներու զլխանոցին նման զլխարկ չդնեն:

Ասոնք ցոյց կու տան թէ ինչ դառն օրեր ապրած են Հայերը այդ շրջանին:

2.

Եգիպտոսէն աւելի հարաւ, Եթովպիա կամ Հապէշիստան, Հայաստանի հետ յարաբերութիւն ունեցած է Զ. դարէն սկսեալ, եթէ ոչ աւելի կանուխ (տես. ՊՀԳ., Ա. 386): Նոյնպէս Հայ և Եթովպական եկեղեցիներու միջեւ յարաբերութիւնը պահուած է միշտ և Եթովպացի կրօնաւորներ Հայաստան և Հայ եկեղեցականներ Հապէշիստան գացած են: Եւ ինչպէս յիշուած է այս այցելութիւններուն յիշատակը պատահօրէն պահուած է տարեգրութիւններու մէջ, (տես. ՊՀԳ. Ա., էջ 386—7):

ԺԱ. դարէն յետոյ ալ այս յարաբերութիւնները պահուած ըլլալ կը թըուին: Մասնաւորապէս Երուսաղէմի մէջ Հայերու հովանիին ապաստանած են Հապէշները, հաւանօրէն իբրև դաւանակից Հայերու, հալածուած ըլլալով Խաչակիրներէն որպէս ոչ-Քաղքեղոնական: Այս յարաբերութիւնները ԺԱ.—ԺԵ. դարերուն ալ շարունակուած են:

Այսպէս, ԺԲ. դարուն կը յիշուին Եւտոփիոս անուն Հայ Եպիսկոպոս մը, որ իր աշակերտներուն հետ այցելած է Եթովպիա՝ կրօնական առաքելութեամբ (Յ. Նալպանտեան, Արեւ, 15 Փետր. 1935) և 1421ին Հապէշ երկու քահանաներ, որոնք Խիզանի մէջ կը նահատակուին և կը թաղուին Խիզանի Բարեձորոյ վանքը որ է Եօթնխորան Ս. Աստուածածին վանքը (Հ. Աճառեան և Յ. Մանանդեան, Հայոց Եօթն Կրկններ, 244, Օրմանեան, Ազգապատմ., 2056):

Հապէշները իրենք կը հաւաստեն թէ 1410ին, Հապէշիստանի մէջ կ'ապրէր Հայ ծագումով Արքա Գէորգ անուն կրօնաւոր մը, որ շարադրած էր Ս. Կոյսի Երգեհոն անուն շարական մը, որ պատուոյ տեղ կը գրաւէր Հապէշ եկեղեցին մէջ (Թորգոմ Եպս. Գուշակեան, Արեւ, Թ. 1269, 23 Ապրիլ 1923 և Յ. Նալպանտեան, Արեւ, 16 Փետր. 1935):

Այս Հայ ծագումով եկեղեցականին ժամանակակից կը յիշուի Եթովպիոյ Տէսէն քաղաքին մօտ Հայկական ճարտարապետական ոճով կառուցուած վանք մը «Հայք» կոչուած տեղացիներէն: Թերևս այդ աղէտալի թուականներուն, քրիստոնեայ Հապէշիստան հաստատուած Հայերէն կազմուած էր ան: Հայերը կը թուի թէ փորձած են օգտուիլ այս քրիստոնեայ ազգէն՝ զայն ալ մասնակից ընելով Խաչակրութիւններու:

Հեթում Պատմիչ Թաթարաց, որ Կոռիկոսի տէրն էր, Հոռմի Պապին ԺԳ. դարուն վերջերը կամ ԺԴ. դարուն սկիզբները յանձնարարած է յորդորական գիր մը գրել Եթովպացիներու թագաւորին՝ Խաչակրութեան մը ձեռնարկելու մահմետականներուն դէմ, և միանգամայն յանձնարարած է այդ թուղթը զըրկել Հայոց թագաւորին, որ թարգմանել տալով Եթովպացիներու լեզուին՝ այնպէս զրկէ կամ տանի թագաւորին:

Ասկէ դիւրին է մակարերել թէ Կիլիկիա և Հապէշիստան յարաբերութիւններ ունէին իրարու հետ և Հայոց թագաւորին արքունիքին մէջ Հապէշ լեզուին ծանօթ մարդիկ կային:

Այս յարաբերութեան պատճառը կը կարծուի ըլլալ փոսկրը զոր Հայ վաճառականներ կը տանէին մինչև Հնդկաստան և Զինաստան, Եգիպտոսի

ճամբով, Կիլիկիա և անկէ ցամաքի կարաւաններով՝ Ասիոյ ներսերը տանելով: Այսպէս, Ասիական բարբարոսներու շրջանին, որ չորս դար տևած է, Հայ և Հապէշ յարաբերութիւնները՝ որոնք շատ կանուխէն կ'սկսէին՝ շարունակուած են քիչ շատ:

Յ. Նալպանտեան (Արեւ, 16 Փետր. 1935), կ'ենթադրէ թէ Սիւրիոյ և Կիլիկիոյ վերջնական գրաւումէն յետոյ, երբ քրիստոնեաներու վիճակը տաղանապալի եղած է Եգիպտոսի մէջ, բազմաթիւ Խաչակիրներ Հապէշիստան գաղթած են իբրև քրիստոնեայ երկիր: Այս Խաչակիրներուն հետ ԺԴ. դարուն սկիզբները կը կարծուի թէ Հայեր ալ անցած են Հապէշիստան:

Այսպէս, այդ երկիրին մէջ, որ աշխարհի վերջին ծայրը կը նկատուէր այդ դարուն, երբ տակաւին Ամերիկան գտնուած չէր և Հնդկաստանի ծովային ճանապարհը ծանօթ չէր մարդոց, Հայեր գացած են և գործած, ինչ որ կը յատկանշէ Հայերուն նախաձեռնութեան ոգին և յանդգնութիւնը:

Դ.

ԴԷՊԵ ԱՐԵՎԵՏՅԱՆ ԿՈՂՄԸ ԱՇԽԱՐՀԻՍ

Հայերը, հնագոյն ժամանակներէն սկսեալ, մասնաւոր քրիստոնէութեան Հայաստան մուտքէն ետք, երբ որ երկիրը խառնակութեան մատնուած կամ արշաւանքի մը ենթարկուած է, ապաստանած են մասնաւոր Հայաստանի արևմտեան կողմը գտնուող հողերը, ուր՝ ինչպէս գիտենք՝ արդէն բազմաթիւ էին Հայերը, մասնաւորապէս Բիւզանդական տիրապետութեան շրջանին, և լեցուցած էին ընդարձակ տարածութեամբ երկիրներ, ինչպէս շատ գեղեցիկօրէն բացատրած է J. Laurent (տես. L'Arménie entre Byzance et l'Islam depuis la conquête Arabe jusq'en 886, 1919 Paris, էջ 4—6 կամ ՊՀԳ. Ա., 252—254):

Բոլոր այն պատճառները, որոնք Հայերը ԺԱ. դարէն առաջ մղած են դէպի օտար երկիրներ, գոյութիւն ունէին ԺԱ. դարէն յետոյ ևս, առաւելապէս և իբրև հետևանք այդ դժոխային պայմաններուն, որոնց մէջ կ'ապրէր Հայաստան, դարձեալ անընդհատ Հայաստան կը դատարկանար գաղթերով, Ասիական բարբարոսներու յաջորդական արշաւանքներու շրջանին, որոնք շորս Ասիական բարբարոսներու յաջորդական արշաւանքներու շրջանին, որոնք շորս դարեր տևած են, ԺԱ. դարէն մինչև ԺԵ. դար, Հայաստանի վիճակը չէր բարելաւուած և իբրև հետևանք այդ դժբախտ կացութեան՝ Հայերու դէպի արևմուտք տեղափոխութիւնը չէր դադրած: Ընդհակառակն պէտք է ըսել թէ Հայաստանի վիճակը շատ աւելի վատթարացած էր, վասնզի Հայ երկիրին մէջ ասպատակող ուժերը կարգաւորեալ պետութիւններ չէին, այլ անշնորհք հրոսակներ: Բարբարոսներու հեղեղանման հոսանքը և վայրենի խուժանքը, գազանային վայրագութեամբ և ընչաքաղցութեամբ, արհաւիրքի կը մատնէր

ժողովուրդը, որ քրիստոնեայ Բիւզանդիոնի երկիրները ապաստանելով, կը յուսար աւլող փոթորիկի մը ճամբուն վրայէն խուսափելու և ազատիլ:

Հետեւաբար, հակառակ Բիւզանդացիներու օրէ օր սաստկացած կրօնական միութեան ջանքերուն և մոլեռանդական արարքներուն, գունդագունդ Հայ ժողովուրդը դարձեալ կը դիմէր Հայաստանի արևմտեան կողմը գտնուող անմիջական դրացի երկիրները:

Սակայն, դժբախտաբար Բիւզանդական կայսրութիւնը այլևս չունէր նախկին զօրութիւնը: Պետութեան արեւելեան սահմանները վտանգուած էին և կայսրութիւնը ապահովութիւն չունէր:

Ներքին և արտաքին թշնամիները հիւժած ու տկարացուցած էին Արևմտեան քաղաքակրթութեան ախոյեան և Արևելքի զաղանակաւ յարձակումներուն դէմ կանգնող այն հսկան, որուն զինուորական մշտավառ և ստեղծագործ ոգիին տեղ՝ հիմա կը տիրապետէր պարստական խարդաւանանքներու, թոյն-դաշնաբոյր դաւերու և նենգութիւններու, ճոռոմ հոետրութեան, մակարոյժ սղնուկանութեան, գիտական և աստուածարանական ճեմարանական և մեղկացուցիչ վէճերու, զիւրատար կեանքի մեղկութիւններով և հեշտութիւններով լեցուն մթնոլորտը, որ Յուստինիանոսի և Հերակլի կայսրութեան օրերուն փառաւորութիւնը և մեծութիւնը կորսուած անցեալի մը վերածած էր:

Ըսինք նախապէս որ Սելջուկներու Հայաստանի մէջ երևումը փոխանակ սթափեցնելու Յոյները, որոնք պէտք էր Արևելքի սահմանները ամրացնէին տեղական ուժերու գործակցութեամբ, կարծես աւելի մղեց զիրենք ընդգրկելու այնպիսի քաղաքականութիւն մը, որ իրականութեան մէջ անուղակի օժանդակութիւն էր իրենց թշնամիներուն և հակառակ իրենց շահերուն: Այսպէս, երբ Սելջուկեանները կը յարձակին Հայաստանի վրայ՝ Բիւզանդացիք փոխանակ իրենց սահմանազուլութիւն պաշտպանութեան այս առաջին գիծը ամրապնդելու և հասարակաց թշնամիին դէմ կռուելու, զայն վատաբար անպաշտպան թողուցին: Ապա անոնք քաջալերեցին Հայերու գաղթը և անոնց իրենց երկիրին մէջ տեղեր յատկացուցին և Օրթոտոքացնելով և Բիւզանդացի դարձնելով, զանոնք իրենց մէջ ձուլելու յարմար առիթը գտած ըլլալ կարծեցին: Ասիկա ինքնասպանութեան մը սկզբնաւորութիւնն էր. Հայերէ Հայաստանը գատարկեցնելը՝ Բիւզանդացիներուն համար քաղաքականութիւն մըն էր, զոր Վասիլ Բ. էն (+ 1025) մինչեւ Ռոմանոս Դիոգինէս (+ 1071) սահող յիսնամեայ ժամանակամիջոցին գործադրեցին անոնք, երբ հետզհետէ աւելի սպառնալից կը դառնային ասիական բարբարոսները:

Հայերը որքան կամաւորապէս, նոյնքան ալ ակամայ, գաղթեցին շարունակ, չորս դար անընդհատ:

Դարձեալ, անոնք իբրև քրիստոնեայ երկիր, նախընտրեցին դիմել արևմուտք, դէպի Պոնտոս, Փոքր Հայք, Կապադովկիա, Կոմմագենէ և փոքր մաս մըն ալ Ասորիք, հիւսիսային Միջագետք, ուր տեղերը արդէն շատ հին ատեններէն հաստատուած էին Հայեր և այդ երկիրներուն մէջ կարեւոր դեր դեր մը կը կատարէին:

Այդ անմիջական դրացի երկիրները, որոնք այնքան հոծ Հայ բնակչու-

թեան մը ապաստանավայր եղած էին, զլիսաւորաբար Եփրատի արեւմտեան եզերքին վրայ հաստատուած, գրեթէ իրարու վիճակակից երկիրներ եղած են, քաղաքական միեւնոյն պայմաններուն տակ ապրելով, վասնզի ասիական բարբարոսները Եփրատի արեւմուտքը անցնող Հայերուն ետեւէն հասած են և այդ վայրերը իրենց տիրապետութեան ենթարկած են, անդրեփրատեան այս երկիրները բաժնելով Բիւզանդական Կայսրութենէն: Արշաւանքներու դարեր տեսող չըջանի մեծ մասի ընթացքին, Սեւ Մովսէս մինչեւ Միջերկրական, Փոքր Ասիոյ թերակղզիին պարանոցին երկու ծայրերը միայն կըրցած են՝ գերծ մնալ բարբարոսներուն ոտնակոխ ըլլալէ. մինչ այդ պարանոցին կեդրոնէն՝ վայրենիները կրցած են խուժել ներս և մինչեւ Պոստոյ պարիսպներուն առջև կանգնել: Երբ անուսած և մասամբ անկոխ երկիրները կը ներկայացնէին Փոքր Ասիոյ հարաւակողմը՝ Կիլիկիան, որ շնորհիւ Հոյերու և Հիւսիսային կողմը՝ Պոնտոս, չ'որհիւ օրթոտոքացած կամ Հոռոմ դարձած Եփրացիներու կամ Լազերու, տոկացիին և մեծ ճիգերով կրցան պահել քրիստոնեայ երկիրի մը հանգամանքը, մինչ միւս վայրերը կը դառնային իսլամ երկիրներ:

Իր քրիստոնեայ դրոշմը պահող այս երկիրներէն հիւսիսայինը՝ Պոնտոս, սահմանակից էր Հայաստանի և Փոքր Հայքի և սահմանուած էր անոնց ծովային հաղորդակցութեան ուղին ըլլալու: Պոնտոս նուե իբրև հայաբնակ գաւառ, երբեմն վարչականօրէն խառնուած է Բիւզանդական Հայաստանի հետ, վասնզի 536ին Փոքր Հայքի մէջ մասը, Հոռոմէական Բարձր Հայքը և ծովեզերքը՝ Կիրասոն և Տրապիզոն միացեալ կազմած էին Առաջին Հայք կամ Նեբէիին Հայք նահանգը, որ Մօրիկ Կայսեր (582—602) նոր բաժանման աւտեն, նոյն ծաւալը ունէր՝ միայն անունի փոփոխութեամբ «Մեծ Հայք» կոչուելով (Չ. Յակոբոս Վրդ Տաշեան, Հայ բնակչութիւնը Սեւ Մովսէս միջեւ Կարին 1921, Վիեննա, 15 և Ա. Ալպօյաճեան, Հայաստանի Սահմանները, 20):

Այս շրջանը շատ հին դարերէ ի վեր եղած է հայաբնակ (տես. ՊՉԳ. Ա. 103 և 107) և ինչպէս Չ. Տաշեան կը գրէ՝ «Հայ ցեղն հնուց իսկ անհրաժեշտօր աղեւս ունեւնալու եր Հայաստանի սահմաններէն էր մը հեռու Սեւ Մովսէս ափանց հետ: Արդ ճշգիւ այն ծովափը ուր կը գտնուի Հայ Համոսէն, կը վերաբերէր Հայաստանի. հոյնիսկ երբ ասի պատմութեան մեջ կ'երեւայ ստաշին անգամ Armenia ձեւով», (հոյն, էջ 9): Պոնտոս ժամանակ մը եղած է որորանը թագաւորութեան մը, որ իւրացուցած է նոյնիսկ Փոքր Հայքը, (ՊՉԳ. Ա., 106) և գրեթէ անոր խառնուած և եղած է ստուար Հայ բնակչութեամբ երկիր մը (ՊՉԳ. Ա., 249):

Մասնաւորապէս Տրապիզոն, այս երկիրին զլիսաւոր քաղաքը, է. դարէն նշանաւոր էր որպէս Բիւզանդական Կայսրութեան Արևելքի տնտեսական, ռազմական ու մշակութային նշանաւոր կեդրոնը՝ առեւտրական հանգուցակէտ հանդիսանալով մէկ կողմէն Պարսկաստանի, Հայաստանի, Վրաստանի և Կողքիսի, միւս կողմէն Եւրոպական երկիրներու միջեւ: Պատմագիրներու վկա-

յութեամբ, Տրապիզոն վաղուց ճանչցուած էր իբրեւ «աբխաբի ամենաթանկագին մարգարիտ» (հմտ. Գիսական Նիւթերու ժողովածու, թիւ 1, Երեւան 1941, էջ 11—12):

Հայաստան ապահովարար սերտ յարաբերութեան մէջ էր Արաբական տիրապետութեան շրջանին ալ միշտ, քրիստոնեայ Բիւզանդիոնի տիրապետութեան տակ պահուած Պոնտոսի և անոր զլխաւոր քաղաքին՝ Տրապիզոնի հետ, ուր ապաստանած են նաև Հայեր՝ որոնք արաբ հարկապահանջութիւններէն կը նեղուէին: Արդարեւ, ինչպէս տեսնուեցաւ Ը. դարուն, նոյն պատճառով Պոնտոս ապաստանած են Շապուհ Ամատունի և իր որդին Համամ՝ 12,000 հետեւորդներով և Եգերացոց երկիրին մէջ հիմնած են Համամաշէնը (այսօր Համաշէն), որուն բնակիչները ետքը պիտի տարածուէին ամբողջ Սեւ Մովի Ասիական եզերքները:

Հայերու թիւը Պոնտոսի մէջ այնքան շատ էր, որ Յոյն պատմագիրը Կենդրենոս — ինչպէս յիշեցի (ՊՀԳ. Ա., 249) — «Հայաստան» (Armenia) բառը գործածած է Պոնտոսի համար, վասնզի իրապէս Պոնտոս և Կողոնիա բոլորովին հայացած էին Ժ. դարուն (տես. ՊՀԳ. Ա., 249): Այդ դարուն Պոնտոս ոչ միայն ունէր Հայ կառավարիչ, այլ հոն ապրող Հայերը փորձած են ապստամբութիւն մը՝ զոր Յովհաննէս Գուրգէն ղօրավարը ընկճած է (Յով):

Այսպէս, վաղեմի ժամանակներէն սկսեալ Պոնտոս հաստատուած ստուար Հայերը հայացուցած էին երկիրը, որ իբրեւ Հայաստանի ծովային ելքերէն մին, Հայ վաճառականներու անընդհատ երթեւեկի վայրերէն էր, (ՊՀԳ. Ա., էջ 375):

Է. դարէն մինչեւ ԺԱ. դար, Հայեր գաղթած էին Պոնտոս և ինչպէս կ'երևի՝ կրցած էին պահել իրենց դաւանութիւնը, վասնզի 1022ին ունէին յատուկ աղօթատեղի (ՊՀԳ. Ա., 375)՝ երբ Պետրոս Գետադարձ Կաթողիկոս հոն կ'այցելէր: Այս երկիրին մէկ մասը Փոքր Հայքի պէս բուն իսկ հայկական երկիրին մէկ մասը նկատողներ գտնուած են, զայն Տայքի հետ նոյնացնելով, բայց աւելի բանաւոր է Կողքիսը համարել Պոնտոսի այն մասը՝ որ անոր ամէնէն արեւելեան մասը կը գրաւէ և այսօր Լաղիստան կը կոչուի:

Այս երկիրին մէջ, ուր Հայերը երբեմն այնքան շատցած են, զարմանալի կերպով տեղականացած են և երկիրին բնիկներուն նկարագիրը ստացած են, ինչպէս Համաշէնիք, որոնք այնքան նմանիլ սկսած են երկիրին բնիկներուն — Եգերացիներուն և Կողքիսացիներուն — որ կարծես Հայ մշակոյթին ազդեցութեամբ հայացած են: Արդարեւ, եթէ իրենց ընտիր լեզուն և պատմական որոշ տեղեկութիւններ չհաստատէին անոնց Հայաստանէն գաղթած Հայերու սերունդը, անոնք Լազ պիտի նկատուէին:

Աւելի արեւմուտքը՝ բուն Պոնտոսը, նոյնպէս Հայաստանի սահմաններուն մօտ և միշտ հաղորդակցութեան մէջ եղած է Հայ երկիրին հետ և անյիշատակ ժամանակներէ սկսեալ ունեցած է Հայ բնակիչներ, մանաւանդ իր կեդրոնը՝ Տրապիզոն, որ Հելլենական մշակոյթին ազդեցութեամբ յունացած քաղաք մըն էր և ուր Հայերը հաւանօրէն լրակատար ազատութիւն չէին վայելր կրօնապէս:

Այս լեռնային և ծովեզերայ նպաստաւոր դիրքով երկիրը մասամբ զերծ մնացած է բարբարոս ժողովուրդներու արշաւանքներէն, առանց սակայն երկարատեւ խաղաղութիւն մը վայելելու:

Մասնաւորապէս Լազերը անջատողական տրամադրութիւններ ցոյց տուած են և նոյնիսկ 1053ին Տրապիզոնի մէջ կազմած են առանձին թագաւորութիւն մը՝ Իսահակ և Էմմանուէլ Կոմնեններով, անուանապէս կապուած Բիւզանդիոնի, ուր կը տիրակալէր Դուկաս (Հայերու Տուքիժք) կամ Կոմնենեան ընտանիքը, 1057էն ի վեր, Իսահակ Ա. Կոմնենոսի գահակալութեամբ:

Այդ օրերուն էր որ կը պատահէր Անիի գրաւումը Ալփաւանէ (1065) և անոր բնակիչները կամ կը կոտորուէին և կամ կը ցրուէին: Անոնցմէ մաս մը թերեւս գաղթած ըլլան Տրապիզոն, թէև այս մասին ոչ մէկ վաւերագրութիւն ունինք: Եւ շատ ալ հաւանական չէ, քանի որ Ալփաւանի զօրքերը հասած էին մինչև Պոնտոս և կողոպտած երկիրը: Ռոմանոս Գ. 1068ին հազիւ կրցած էր բարբարոսները հեռացնել Պոնտոսէն (Հ. Գեղեցի, 30): Ասով հանդերձ բոլորովին անհաւանական չէ որ Անեցիներէն Տրապիզոն գացողներ եղած ըլլան, քանի որ արդէն հոն Հայ հին և հոծ գաղութ մը կար, ինչպէս բովանդակ Փոքր Ասիան, որուն բնակչութեան մեծամասնութիւնը ծագումով Հայ էր, թէև կրօնքով Հռոմ դարձած: ԺԱ. դարուն, Պոնտոսի մէջ Հայերը նշանակելի թիւ մը ունէին, ասիկա անժխտելի է նաև անոր համար որ, կը հաւաստուի թէ խումբ մը վանականներ այդ դարուն Հայաստանէն Պոնտոս ապաստանած են և հոն վանքիւր հաստատած են:

Տրդատ Եպս. Պալեան (Հայ վանօրայի, էջ 179—198) կը յիշատակէ որ Տրապիզոնի մէջ և շուրջը կային տասնէ աւելի վանքեր, որոնցմէ դուրս ուրիշ վանքեր ալ յիշուած են, զժբախտաբար առանց պատմական տեղեկութիւններու, բայց գոնէ մէկը՝ Ամենափրկչեանը զիտենք թէ գոյութիւն ունէր ԺԱ. դարէն սկսեալ, ստուար գաղթականութեամբ (տես. Հ. Մինաս Վրդ. Իժչկեան, Պատմ. Պոնտոսի, 79—80 և Բազմավեպ, 1901, էջ 273):

Իբրեւ ուրիշ փաստ մը՝ թէ Տրապիզոն լի էր կայսրութեան հաւատարիմ Հայերով, կարելի է յիշել որ Ալեքս Ա. Կոմնեն կայսրը (1081—1118) նոյն դարուն «Տրապիզոնի Դուքս» կարգած է Գրիգոր Տարօնեցին, կրտսեր եղբայրը Կայսեր յոյժ ազդեցիկ մէկ պաշտօնատարին՝ Եպարքոս և Դատաւոր Յովհաննէս Տարօնեցիի:

Գրիգոր Տարօնեցի քիչ յետոյ ապստամբեցաւ և շատ զբաղեցուց Բիւզանդացիները (F. Chalandon, Jean II. Comnène et Manuel I. Comnène. էջ 20 կամ Alexiade XII, է. հտ., II 162): Կարելի է ենթադրել թէ այս ապստամբութիւնը Գրիգոր Տարօնեցի Պոնտոս բնակող ստուար Հայերու օգնութեամբ յարուցած է:

Ալեքս Ա. Կայսրը անոր վրայ զրկեց իր իսկ քեռայրին՝ Միքայէլ Տարօնեցիի միւս որդին՝ Յովհաննէս Տարօնեցին, որ ձերբակալեց Գրիգորը և բանտարկեց Անիմասի բերդին մէջ (F. Chalandon, Alexis I. Comnène, 241—2):

Իբրեւ «Տրապիզոնի դուքս» Գրիգորին յաջորդեց Կոստանդին Կապրաս, 1119ին: Զայն Տրապիզոն ղրկած էր Ալեքս Ա. ի յաջորդող Յովհաննէս Բ. Միրանաձին (Պէրփիւռուժէն) Կոմնենեան կայսրը (1118—1143):

Կապրաս ևս 1120ին ապստամբեցաւ և Տրապիզոնը ոտնակոխ ըրաւ մինչև որ Կոնստանտինոպոլսի թագաւոր Եղաւ Լադիստանի, մինչ միւս կողմէն Յովհաննէս Տարօնեցի միջնորդեց և բանտէն հանեց Գրիգոր Տարօնեցին և վերահաստատեց զայն իր նախկին աստիճանին մէջ: Թէոփիլակտոս Եպիսկոպոս՝ իր Թուղթերուն մէջ (Ի. ԻԶ. և ԼԷ.) մեծ գովեստով կը յիշատակէ Միքայէլի որդի Յովհաննէս Տարօնեցին և կ'ըսէ թէ քաջութեան մեծամեծ և երեւելի գործեր ըրած է Եգերացիներու և Պոնտոսի կողմերը (Չամ. Գ. 11):

Այսպէս, ԺԱ. դարուն եկեղեցական հաստատութիւններու և Հայ պաշտօնատարներու գոյութիւնը և այլ անցուդարձեր բաւական են ցոյց տալու համար որ Պոնտոս թէև Եոն կամ Հոռոմ շրջան մըն էր, բայց Հայերը հոն դիմած էին այն յոյսով որ հոն անդորրութիւն և բարօրութիւն պիտի գտնէին և հոն հաստատուելով հիմնած էին եկեղեցիներ և ուսումնական վարձար-վանքեր (հմտ. Արշակ Ալպոյաճեան, Պատմ. Հայ Իպոցի, 357—9):

ԺԲ. դարուն, Պոնտոս կ'ունենայ իր սեփական իշխանութիւնը, իբրև մէկ մասը Բիւզանդական Կայսրութեան:

Ասիկա ծագում կ'առնէր Անդրոնիկոս Ա. Կոմնեն (1183—1185) Պոլսոյ Կայսեր դժբախտ վախճանէն ետքը, երբ իր ամբողջ տունը ջնջուեցաւ, բացի Մանուէլ իշխանին շատ դեռատի որդիներէն, զորս մի քանի հաւատարիմներ յաջողած էին փախցնել Վրաստան, իրենց մօրաքրոջ Թամարա մեծ թագույն (1184—1212) քով, որ դէմ ըլլալով Ալէքսիս Գ. Կայսեր (1195—1203) հիին (1184—1212) քով, որ դէմ ըլլալով Ալէքսիս Գ. Կայսեր (1195—1203) օգնեց իր քեռորդիներու որ Բիւզանդական Կայսրութեան արեւելեան մասերուն մէջ և Վրաստանի արեւմտեան կողմը անկախ պետութիւն մը ստեղծեն:

Երկու Կոմնեններէն անդրանիկը՝ Ալէքսիոս Ա. իր զինուորներէն կայսր հռչակուեցան և 1204ին մտաւ Տրապիզոն, ուր հաստատեց իր աթոռը. մինչ Լատինները կը մտնէին Կ. Պոլիս և Լատին կայսրութիւն մը կը հիմնէին: Ալէք-Լատինները կը մտնէին Կ. Պոլիս և Լատին կայսրութիւն մը կը հիմնէին: Ալէք-սիոս առաւ «Մեծ Կոմնեն» անունը, մինչ իր եղբայրը՝ Դաւիթ յաղթական առաջացաւ մինչև Պապլագոնիա: Երկու եղբայրները գրաւեցին ժողովուրդին սիրտը: Միայն Ամիսոսի, (Սամսոնի) Սարբա իշխանն էր, որ իրենց դէմ ելաւ, բայց զսպուեցաւ:

Երկու եղբայրները չկրցան աւելի ընդարձակել իրենց հողերը, վասնզի Նիկիոյ Կայսրը՝ Թէոդորոս Լասկարիս միացաւ Սելջուկներուն՝ ընդդէմ իրենց, այնպէս որ Դաւիթ սեղմուեցաւ Սինոպի շրջանակին մէջ, որ սակայն չկրցաւ պաշտպանել, վասնզի 1214ին գրաւուեցաւ Սինոպը, ուր Դաւիթ քաջաբար կոռուելով մեռաւ:

Եղբայրը Ալէքսիոս (1204—1222) Վրաց օգնութեամբ կրցաւ պահել Տրապիզոնը, հարկ տալով Գոնիայի Ռուսի Սուլթանին:

Այսպէս, իր ձեռքը մնաց ծովեզերքին վրայ փոքր տարածութիւն մը (Վ. Հէնդի, Բազմավեպ, 1919, 182), որ իր մէջ կը պարունակէր Պոլեմոնեան Պոնտոսը և կը հասնէր դէպի արեւելք մինչև Փազիս (Հ. Գեյցեր):

Թաթարներու արշաւանքը փրկեց այս փոքր մասը Իկոնիոյ Սուլթաններուն ձեռքէն, սակայն Տրապիզոն հարկատու եղաւ Թաթարներուն (Բազմավեպ, 1919, 182): Թաթարներու շրջանին Տրապիզոնի առեւտուրը աւելի զար-

գացաւ, իբրև արեւելքի և արեւմուտքի յարաբերութեան ուղի, մանաւանդ Դաւրէժի Թաթարներու մայրաքաղաքը դառնալէն ետքը (նոյն):

Այս շրջանին հոն կը հաստատուի ճենովական գաղութ մը (նոյն., 183), որուն կը յաջորդէ Վենետիկեան գաղութ մը՝ միեւնոյն առանձնաշնորհումներով (նոյն, 253):

ԺԳ. դարուն սկիզբը (1300) Վենետիկցիք և ճենովացիք առանձին Թաղեր ունէին և իրարու հետ կը մրցէին: Երկու ծովային հասարակապետութիւններէն ճենովա թէ՛ Վենետիկի և թէ՛ Տրապիզոնի կայսրերուն դէմ կռուեցաւ (Բազմավեպ, 1919, էջ 253 և 287). մինչ Վենետիկցիք աւելի քաղաքագիտութեամբ վարուեցան (նոյն, 287) և բարեկամ մնացին: Սակայն 1453ին երբ Պոլիսը գրաւուեցաւ՝ իրենց յարաբերութիւնները դժուարացան, վասնզի Տրապիզոնի ճամբան փակուեցաւ:

Ալէքսիոս Ա. ի (1204 - 1222) իշխանութիւնը կը ներկայացնէ Պոնտոսի կայսրութեան ամէնէն փայլուն շրջանը: Իր մահէն վերջ կ'սկսի անկումը (1). Աւատականութիւնը իր կոխերով անկարելի կը դարձնէր կարգաւորեալ պետութեան մը հաստատութիւնը (Հ. Գեյցեր, 423): Հոն ալ կային Բիւզանդական ներքին կռիւները, մինչ Սելջուկները, Մոնկոլները և Պալէոլոկները շարունակ կը հարուածէին տէրութիւնը:

1282ին Յովհաննէս Բ. Կոմնեն խաղաղութիւն հաստատեց Պալէոլոկներու հետ և լքեց «Հառմայեցի սոյս» տիտղոսը և ինքզինքը կոչեց «Արեւելի, Վրաստանի եւ յայնկոս ծովի կայսր»:

Երեւութապէս երկիրը խաղաղեցաւ: Ալէքսիոս Բ. (1297—1330), Կոմնեններու մէջ լաւագոյններէն մէկը, զէնքի ուժով կրցաւ ճենովական դաւերու և պահանջներու դիմակալել:

Ահա Թաթարական վայրագ յարձակումներու միջոցին է որ Հայերը կը խտանան Տրապիզոնի շուրջը: Այսպէս որ 1239ի գրաւումէն եւ 1219ի երկրաշարժէն կործանումէն վերջ՝ երբ Անիէն մեծ գաղթականութիւններ տարածուեցան զանազան երկիրներ, յայտնի է թէ անոնցմէ մաս մըն ալ գաղթեց Խաղտիք, Համշէն և Տրապիզոն, ուր անոնք բնակութեան վայր, եկեղեցիներ ու վանքեր ստացած են (Հ. Մինաս Վրդ. Բժշկեան, Պատմ Պոնտոսի, էջ 70) — 81 և 96 և Աբէլ Վրդ. Մխիթարեանց, Վեպ Գաղթականութեան Հայոց Տրապիզոնու, 1857, էջ 23—24):

Այսպէս, Տրապիզոն, ուր արդէն նախապէս ապաստանող բազմաթիւ Հայեր կային — որոնք գուցէ արդէն մասամբ Հոռոմ դարձած էին — կ'ընդունէր նոր բազմութիւն մը Հայերու, որոնք հոն կ'ունենային բարգաւաճ կեանք, շնորհիւ իրենց վաճառականական ընդունակութիւններուն և ճենովայի ու Վենետիկի նաւերուն երթեւեկին:

Բայց դժբախտաբար՝ Ալէքսիոս Բ. ի (1297—1330) մահէն վերջ, երկիրը

(1) Տրապիզոնի Կայսրութեան համառօտ պատմութիւնը տեսնել Հ. Գեյցերի գործին մէջ (էջ 420—426):

անտանելի խռովութիւններու և սոսկալի ապականութիւններու ենթարկուեցաւ և ներքին դժբախտ կռիւներով բնակիչները զիրար ջարդեցին:

Տիրապէքի թաթարները կ'ասպատակեն մինչև քաղաքին դուռները և կ'այրեն արուարձանները և կը կողոպտեն օտար վաճառականներու գրասենեակները: Հետեւաբար առևտուրը և վաճառականութիւնը կը փճանան:

Այս խառնակ վիճակը բնաւ քաջալերական չէր Հայ գաղթականներուն համար, բայց զարմանալի է որ անոնք կը կազմակերպուին և կ'ունենան իրենց յատուկ հոգեւոր իշխանութիւն մը, որ ի սկզբան կը թուի կապուած ըլլալ կամախի՝ ինչ որ նշանակելի է և ցոյց կու տայ թէ Տրապիզոնի Հայերը մաս կը համարուէին Հայկական թեմի մը:

1342ին առաջին անգամ կը յիշուի Տրապիզոնի յատուկ Հայ Եպիսկոպոս մը: Նոյնպէս ԺԴ. դարէն, օրինակի համար՝ 1388 թուականով գտնուած են տապանաքարեր, (Աբէլ Վրդ., նոյն, 27) անսուտ վաւերագիրներ, ձեռագիրներու յիշատակարաններ և վիմագրական արձանագրութիւններ (1), նախ քան Օսմանցիներու կողմէն Տրապիզոնի գրաւումը (1461):

Այս անկախ երկիրին մէջ, Հայերը առաւելապէս իրրեւ վաճառական կարեւոր դեր կատարած են այդ շրջանին:

1363ին՝ Տրապիզոնի մէջ ծագած ժանտախտ մը մեծ վնաս կը հասցնէ Տրապիզոն քաղաքին. շատեր կը փախչին անկէ: Անոնց մէջ ապահովաբար Հայեր ալ կային:

Այդ թուականին (1363) Սեւ Մովսէս Հայ Եպիսկոպոսներէն մին (հաւանօրէն՝ Տրապիզոնի Եպիսկոպոսը) անձամբ վենետիկ երթալով՝ 1 Յուլիս 1363 թուականով խնդրագիր մը կը ներկայացնէ վենետիկի Տօփին, Կրետէի Դուքսին և իր խորհրդականներուն, յանձնարարական նամակներով, ու կը յայտնէ թէ 2000 Հայեր կը փափաքին Կրետէ գաղթել, եթէ հաստատուելու համար վայր մը և վենետիկեան հպատակութիւն տրուի իրենց. (տես. La Réforme Ազգայնաբան 1932 Հոկտ 3 կամ Հայկ Պէրպէրեան, Կրետէ գաղթի հայկական ծրագիր մը ԺԴ. դարու, ԱՊԱԿԱՅ, ԺԴ. տարի թ. 23 Նոյեմ. 1932):

Այս Հայերը յայտնի չէ թէ ինչո՞ւ կ'ուզէին և ուրկե՞ւ կ'ուզէին հեռանալ և Կրետէ երթալ:

Արդեօք ժանտախտի՞ն թէ Փոքր Ասիոյ Հայերուն կրած հարստահարութիւններուն պատճառով է որ կ'ուզէին հեռանալ:

Աւելի հաւանական է երկրորդը, վասնզի անշուշտ այս որոշումը և դիմումը հապճէպ արարք մը չէր կրնար ըլլալ և բաւական ժամանակ պէտք էր առած ըլլար մինչև ձեւաւորուիլը:

Հետեւաբար բնաւ հաւանական չէ որ այդ դիմումին պատճառը ժանտախտը եղած ըլլայ, այլ թրքական հարստահարութիւնները:

Եւ գաղթողները հաւանօրէն Հայաստանէն պիտի գային և Տրապիզոնէն պիտի անցնէին, և Տրապիզոնի բնակիչներ չէին, քանի որ հոն իշխող կոմնենները չէին հարստարարեր երկիրը:

(1) 1414, 1422, 1431 բուականներով (տես. Պատմ. Պոնտոսի, 79—81):

Հայերը 1363էն վերջ ալ հոն մնացին և ինչպէս կը հաստատուի 1369—1373ին կը յիշուին Տրապիզոն բնակող Պարսկաստանցի վաճառականներ, որոնք պէտք է Հայ եղած ըլլան և որոնք վենետիկեան նաւերու վաճառքները Դավրէժ կը փոխադրէին (Ալիշան, Հայ Վեներ., 66)

Քաղաքը այդ միջոցին ունէր բազմահայ բնակչութիւն մը, վասնզի 1404-ին, երբ Գաթիլիոյ Հէնրի Դ. թագաւորին դեսպանը Clavijo Տրապիզոնէն կ'անցնէր, հոն գտաւ Հայ գաղութ մը որ ունէր իր եկեղեցին և իր Եպիսկոպոսը, որ իր լեզուով ժամերգութիւն կը կատարէր:

Կլավիխոյ, իրրեւ մոլեռանդ կաթողիկ, հաստատելէ ետք թէ հայ արարողութիւնները շատ չեն տարբերիր Կաթողիկականներէն, չարախօսութիւն մըն ալ սպրդեցնելու համար, կ'ըսէ թէ Հայերը շատ սիրուած չեն այս կողմերը, առանց ինչո՞ւն և ի՞նչպէս բացատրելու: (Տես. Արեւ 13 Մարտ 1944):

Իսկ այս թուականէն տասը տասի ետքը՝ 1414ին, որ Տրապիզոնի Հայ գաղութին բարգաւաճման և նրբական ճոխութեան լաւագոյն ժամանակամիջոցներէն մէկը ըլլալ կը թուի, (վասնզի անհատներ հայ եկեղեցիները կը նորոգեն այդ և յաջորդ տարիներուն), հոն կ'ապրէր Եւսոնց Վեներեթի Բաղաբայի համարուած Տրապիզոնի վենետիկցիներու ամբողջ բնակող Աբրահամ Աներուն (Abraynus Aneron) անուն Հայը, որ վենետիկի Մերակոյտին կը մատուցանէ խնդրագիր մը, որով կ'առաջարկէր Հայ գաղթականութիւն մը հաստատել՝ վենետիկի տիրապետութեան տակ գտնուող Կրետէ և Նեկրոպոնտ (էյրիպօզ) կղզիներուն մէջ, աւելի քան 80 հայ ընտանիքով, Տրապիզոնի և Սեբաստիոյ կողմերէն: Այս գաղթականները կ'ուզէին երթալ այդ կղզիները և կը խնդրէին պաշտպանութիւն, դիւրութիւն և մաքսի թեթեւութիւն:

Մերակոյտը այս խնդրանքը կ'ընդունի 1414 Փետրուար 10ին (տես. Ալիշան, Հայ Վեներ., էջ 176—177) և հաւանօրէն այդ կղզիները կը տեղափոխուին Հայեր:

Թերևս Հայերու այս տեղափոխման մէջ դեր ունի թրքական տիրապետութեան մը վերահաս վտանգին նախատեսութիւնը, որ իրականացաւ 1453 Մայիս 29ին Կ. Պոլսոյ գրաւումէն ետքը, վասնզի Տրապիզոնի Յոյն Կայսրութիւնը չկրցաւ պահպանել իր գոյութիւնը:

Ան կը դիմէր իր վախճանին:

Յովհաննէս Դ. ստիպուեցաւ սկսիլ Բ. Դրան հարկ տալ և իր աղջիկը Կատարինան (Dozpina Katon) Ագգոյունլու Ուզուն Հասանին կնութեան տալով իր գոյութիւնը ապահովել աշխատեցաւ:

1458ին երբ մեռաւ, եղբայրը՝ Դաւիթ գահը յափշտակեց:

1461ին, Թուրքերը վերջ տուին այս կայսրութեան, գրաւելով Տրապիզոնը 32 օրուան պաշարումէ մը յետոյ և Դաւիթը տարին Պոլիս, ուր սպաննեցին:

Այսպէս, վերջ գտաւ Տրապիզոնի Կայսրութիւնը և Տրապիզոն դարձաւ չուտով թրքական քաղաք ու բոլորովին անշքացաւ: Սուլթանը քաղաքին ազ-

նուականութիւնը և երևելիները Պոլիս տարուս: Անոնց տունները և ինչքերը իր զինուորները իրենց միջև բաժնեցին:

Ասիական բարբարոսներու հրոսակային արշաւանքներու (1065—1468) շրջանին, Տրապիզոն տեւականապէս մնացած է Բիւզանդական տիրապետութեան տակ և շնորհիւ իր ծովեզերեայ հանգամանքին և ներքնաշխարհ կողմէն Պարսար լեռներու պատուարին, զերծ մնացած է ասպատակութիւններէ և համեմատաբար անդորր կեանք մը ունեցած է, և իբրև ասիական վաճառականութեան դուռներէն մէկը, միշտ Հայերու բնակավայր եղած է: Սակայն թուրք տիրապետութենէն վերջ՝ շատեր պէտք է հեռացած ըլլան

Նշանակելի է որ Հայերը կեդրոնացած էին, ինչպէս կը թուի, մասնաւորապէս Տրապիզոն քաղաքին մէջ ուր Հայաստանի ամէն կողմերէն գաղթականներ եկած էին. քաղաքէն դուրս գիւղերու մէջ հայեր չէին հաստատուած, վասնզի ըստ Թումայեանց քհ. տեղեկագիրին (Պոնոսի Հայերը ԼՈՒՄԱՅ 1899, Բ. Դիրք. 144—192) «նոյն դարերուն մեջ Տրապիզոնի Եուրջը Եփնական հայ գնուելուն վրայ, ցարդ բնաւ յիւսակութիւն մը պատահած» չէ:

Թումայեանց քհ. անմիջապէս կը յարէ թէ «եթէ կային ալ նե՛ Գեթիքի ժամանակ իբրև լեռնցի պատերազմիկ ժողովուրդ պատսամբ համարուելով կամ բոլորովին ջնջուեր եւ կամ կրօնափոխութեան ստիպուեր ու իսլամութիւնը ընդունելով անյայտացեր են» (ԼՈՒՄԱՅ, նոյն, 174):

Սակայն ճիշդ չեն այս մտածումները քանի որ Համշէնցիք, որ Պոնոսի միւս կողմերն տարածուած էին, շինականներ էին և հիմնած՝ պղտիկ դիւղեր, որոնք հաւանօրէն Օսմանեան տիրապետութեան շրջանին թիւով շատցան և ստուարացան նոր գաղթականութիւններով: Հետեւաբար Պոնոսի գիւղերը հայաբնակ եղած են հաւանօրէն Օսմանեան տիրապետութենէն վերջը:

Հայերը՝ առաւելապէս Տրապիզոնը ծառայեցուցած են իբրև ելքի դուռ մը և շատ Հայեր անկէ անցած են ուրիշ տեղեր երթալու համար:

Տրապիզոն միջազգային առևտրական շարժման կարևոր հանգրուաններէն մին էր ԺԱ.—ԺԴ. դարերուն և ըստ արաբ պատմիչ Մասուտիի՝ հոն ամէն տարի կը կազմակերպուէր տօնավաճառ, ուր կու գային Մահմետական, Յոյն, և Հայ վաճառականներ:

Տրապիզոնի միջազգային կեդրոն և առևտրական քաղաք ըլլալուն մասին, բաւական կարևոր տեղեկութիւններ կու տայ նաև արաբ աշխարհագիր Իստախտին, որ կը հաւաստէ թէ Բիւզանդական ապրանքներ Տիապիզոնէն կը փոխադրէին Հայաստանի ճամբով դէպի արեւելեան երկիրները (հմտ. Վ. Աբփոխադրէին Հայաստանի ճամբով դէպի արեւելեան երկիրները (հմտ. Վ. Աբրահամեան, Արհեստները եւ համարական կազմակերպութիւնները Հայաստանում IX — XIII դարերուն, էջ 10): Տրապիզոնի այդ հանգամանքը պատճառ եղած է որ միշտ Հայեր հոն բնակին, նոյնիսկ դժնդակ պայմաններու մէջ:

Ինչպէս բացատրուեցաւ (վերը, 475), Փոքր Ասիոյ թեւակղզիին դէմ կատարուած ասիական բարբարոսներու արշաւանքներէն մասամբ զերծ մնացած են Պոնոսու և Կիլիկիա, առաջինը պաշտպանուած ըլլալով Պարսար և երկրորդը՝ Ամանոսի և Տաւրոսի լեռներով, թէև ի վերջոյ այս երկու երկրամասերն ալ բարբարոսներու խուժումին ենթարկուած են՝ բաւական երկարատև և սոկուն զիմադրութենէ կտք:

Ինչպէս Պոնոսի, նոյնպէս Կիլիկիոյ ծովեզերքներուն վրայ Հայերու բնակութիւնը անյիշատակ ժամանակներէն կ'սկսի: Նոյնիսկ մեծ հաւանակաւ նութեամբ Դարեհ Վշտասպեանի օրերուն Հայեր ապրած են Կիլիկիոյ մէջ, (ՊՀԳ. Ա., 105), իսկ Արշակունեաց կործանումէն (428) ետք՝ երբ Հայերը սկսան գունդագունդ հեռանալ իրենց հայրենիքէն և լեցնել մասնաւորապէս Փոքր Հայքը, Կապադովկիան, Պոնոսը, Ասորիքը և Փոքր Ասիան մինչև Բիւզանդիոն, Հայեր հաստատուած են նաև Կիլիկիա (ՊՀԳ. Ա., 251):

Արդարեւ, նոյնիսկ Ե. դարուն Յովհաննէս Ոսկերբեան, որուն ուսուցիչն էր Անտիոքի հայազգի Մելիտոս Մելիտինեցի Եպիսկոպոսը, իր Կիլիկիոյ կուրսոն աքսորավայրէն կը գրէր թէ «Հայեր և ուրիշ ազգեր վրաս գթալով մեծ մարդասիրութիւն կը ցուցնեն ինձ»: (Բակուրան, (= Վահան Բիւրքեան) Մի սեսուրիւն Կիլիկիոյ Հայկական Իշխանութեան վրայ», Նիկոսիա, 1904, էջ 154):

Իսկ 404ին առ Ողիմպիադա Սարկաւագունիին գրած նամակին մէջ կը յիշատակէ «Սոպատրոս Հայ իշխանը, հայաբնակ Կոկիսոնի մէջ» (նոյն):

Դէպի Բիւզանդական երկիրներ գաղթային հոսանքը երբ արաբական շրջանին աւելի սաստկացաւ, Կիլիկիոյ մէջ Հայերու թիւը աւելի շատցաւ: Կը յիշուի թէ 809ին առաջին անգամ Հայերը հաստատուած են Սիսի մէջ (ՊՀԳ. Ա., 375), ուր տեղափոխուած էին «իրենց զեղակերտ ինչալ քաղաքէն» (Ալիշան, Սիսուան, 213, Բակուրան, նոյն, 154 և Մ. Քէլէշեան, Սիս-Մասեան, 1949, Պէյրութ, էջ 122): Այդ շրջանին, Բիւզանդական կայսրերը բանակին վեթերան Հայ իշխանները Կիլիկիա կը հաստատէին, ինչպէս նաև հոն հող ու կալուած կու տային և հաստատուն կերպով կը բնակեցնէին այն սահմանապահ զինուորները՝ որոնք ընտանիքով կու գային (հմտ. Դոկտ. Յ. Աստուրեան, Պատմութիւն Հայոց, 1947, Պուէնոս-Այրէս 235): Կարգ մը կայսրեր, ինչպէս յայտնի է, բազմաթիւ Հայեր բերած և նստեցուցած էին ինչպէս Բիւզանդական Կայսրութեան զանազան մասերը, նոյնպէս նաև Կիլիկիա, (նոյն):

Մասնաւորապէս Ժ. դարուն, վաղուց հայաբնակ Կիլիկիան նորէն կ'ընդունէր ստուար թիւով Հայեր (տես. ՊՀԳ. Ա., 251—3):

ԺԱ. դարուն նոր զանգուածներ Հայերու, ռամիկ և տոհմական, ժողովուրդ և իշխան, նոյնիսկ դէպի արևմուտք կը տեղափոխուէին, և Կիլիկիոյ Հայերուն թիւը կը բազմանար զինուորականութենէ դուրս հասարակ ժողովուրդի անհատներով, որոնք այս կողմերը ապաստանած էին, 1079—1080ին պատահած Մեծ Հայքի աղէտալի և մեծ սովին հետեւանքով, վասնզի այդ

ժամանակամիջոցին շատ Հայեր իրենց հայրենիքը լքելով հեռացած էին: Եւ ինչպէս կ'երևի, անոնց թիւը աննշան չէր, քանի որ անոնք նախ Հայաստանէն դուրս Տաւրոսի և Ամանոսի հիւսիսային կողմը և ապա այդ լեռներուն հարաւային և արևմտեան կողմը Հայ աշխրան ստուար բնակչութիւն մը կը կազմէին որ Արմենիա անունը կը տրուէր անոնց այն օտարներէն, որոնք այդ շրջաններուն հետ շփման մէջ կը մտնէին:

Մատթէոս Ուռհայեցի իրական գոյներով կը նկարագրէ այս նշանաւոր գաղթականութիւնը, որ բուն իսկ Ռուբինեանց հարստութեան ներքին ուժը եղած է:

«Ոչ մնաց գաւառ ի խաղաղութեան, այլ կայր մասնեալ ամենայն տունն քիստոնէից ի սուր եւ ի գերութիւն, եւ արգելաւ վաստակ հողագործութեան յերկրէ, եւ հասաւ կերակուր հացի, եւ սրով եւ գերութեամբ հասան մեակի եւ վաստակաւորք, եւ սարածեցաւ սով առհասարակ ընդ ամենայն աշխարհ: Եւ անմարդ եղեն բազում գաւառք եւ քաղաքս ամեն արևելեայց եւ եղեն աւերակ աշխարհն Հոռոմոց եւ ոչ ուրեք գտանքին կերակուր հացի եւ կամ դարաւ հանգստեան մարդոյ, բայց ՚ի յՈւռհայ և յամենայն սահմանս նորա: Եւ Անտիոք և ամենայն աշխարհն կիլիկիոյ և մինչեւ ի Տարսոն և ամենայն աշխարհն Մարաշայ, ի Տլուք և յամենայն սահմանս աշխարհաց այսոցիկ ոչ գտանքին հանգիստ դադարման մարդոյ, եւ փախեալ ելանքին միահամուռ ամենայն արարածք եւ զային յաշխարս այսորիկ անքիւ բազմութեամբ, հազարս առ հազարս եւ բիրս առ բիրս, ծփայր մարդ ի վերայ երկրի եւ ծածկեցաւ աշխարհս այս, եւ որպէս զմարախ ի բազմութեանն նոցա ծածկեւ երկիր, առաւել ունիմ ասել քան զԵրեսնայսիկ զժողովուրդն զոր Մովսէս ընդ ծովն անցուցանէր, նա եւ քան զՈրամարգն յանապատին Սինայ: Եւ այնպիսի ահագին բազմութեամբ լցաւ երկիր, եւ արք մեծամեծք եւ փառաւորք, ազատք եւ իօխանք եւ կանայք մեծաբոլք քոջեալ մուրանային: Եւ զայս ամենայն աչ մեր ծեսանքին, եւ յերեսաց սովոյն եւ ի պանսխութեանն կենացն մահ անկանք ի նոսա ընդ ամենայն երկիր եւ յագեցան առ ի թաղել զնոսա» (Ուռհայեցի, 261):

Աղէտալի սովի մը հետեւանքով, Հայաստանէն հեռացող այս Հայերու մեծազանգուած բազմութիւնը, որ առաջինները չէին այն Հայերուն, որոնք անյիշատակ ժամանակներէ սկսեալ շարունակ հեռացած են Հայաստանէն, չեղան նաև վերջինները, նոյնիսկ նկատի ունենալով սոսկ կեդրոնական Ասիոց հրտաներու ասպատակութիւններուն շրջանը (1040—1468), քանի որ այս մեծ գաղթականութիւնը կանխող և անոր յաջորդող ժամանակամիջոցներուն բնաւ չէ դադարած Հայերու մեկնումը իրենց հայրենիքէն:

Անոնցմէ զինուորական և զանուական զասակարգը կազմեց փոքրիկ հողատէր-տանուտիրութիւններ, որոնք ինչպէս իրենքն օգտուելով, ընդարձակ յարաբերութիւններ մշակեցին անոնց հետ:

Ու թէև եղան ատեններ որ Յոյներէն ընկճուեցան, սակայն ի վերջոյ մէկ մականի տակ միանալով և Տաւրոսի ստորոտը Ճահանի (= Ճիհան = Պիրամիս) և Սեհունի (= Սարոս) գետահովիտներուն մէջ տարածուելով կազմեցին պատկառելի իշխանութիւն մը, որուն վեհապետները քիչ ետքը թագա-

ւոր պիտի ճանչցուէին թէ Եւրոպական պետութիւններէն և թէ՛ Բիւզանդական կայսրերու կողմէն (1185) (1):

Տեսնուեցաւ թէ (վերը, 402-3) Բիւզանդիոն ինչ նկատումներով աշխատած էր Հայերը հաստատել իր հարաւորակեցան սահմանագլուխին վրայ և ինչպէս Եփրատացուց կամ կոմմազենէի, և հիւսիսային Սիւրիոյ, նոյնպէս և կիլիկիոյ շրջանին մէջ կազմած էր հայ ճորտ իշխանութիւններ, Ռուբինեաններէն մօտաւորապէս երկու դար առաջ:

Ժ. դարուն սկիզբը (900—901), մինչ Սասունցի յիսուն իշխաններ կը գաղթէին կիլիկիա, հոն կ'իջևէր իբրև կայսերական ճորտ (vassal) Գէորգ Մլեհ, որ ապոռոսութեամբ եւ սեսուչ Մամեսիոյ, Անարգաբայ եւ Մամանգայի տիրողսը կը կրէր (Ալիշան, Սիսուսի և Բակուրան, նոյն, 154 և Միսաք Քէլէշեան, Սիս-Մասեան, 1949 Պէյրութ, էջ 120):

ԺԱ. դարուն, Ասիական բարբարոսներու արշաւանքներուն սկիզբը, երբ Սելջուկները Անին և Վանը առին, Հայեր, մասնաւորապէս նախարարական ընտանիքներ զանգուածային կերպով գաղթեցին ի մէջ այլոց կիլիկիա (համա. Դոկտ Յ. Աստուրեան, Պ.ս.մ. Հայոց, 235), որ այդ միջոցին կը տարուբերէր զանազան ուժերու միջև և զրեթէ անիշխանութեան մատնուած էր, այնպէս որ բազմաթիւ Հայ և օտար բախտախնդիրներ մէկ մէկ բերդի տիրանալով, իշխանութիւններ կազմած էին: Բոլոր այս Հայ իշխանները աւելի կամ նուազ անկախ Բիւզանդական կայսրութենէն և յաճախ անուանապէս միայն անոր հպատակ, կը կռթնէին իրենց հողերուն վրայ ապրող հոծ հայութեան վրայ, որ թէև գաղթական՝ սակայն բնակչութեան ամէնէն զօրաւոր տարրը կազմած էր, ոչ միայն իբրև բնակչութեան մեծամասնութիւնը, այլ կարծես իբրև բնիկ հարազատ ժողովուրդը երկիրին: Ասոնց մէջ էին նաև Հայ արքայական տունները, որոնք եկած հաստատուած էին Բիւզանդական հողերու վրայ, Փոքր Ասիոյ արեւելեան կողմը, Եփրատի արևմուտքը և ճորտ դարձած էին Բիւզանդական կայսր:

Այս իշխանութիւնները համազանցակցութեամբ կամ աւատական դրութեամբ միացնելով հայկական անկախութիւն մը ստեղծագործելու հանճարեղ գաղափարը յղացաւ, Փիլարտոս, որ ինչպէս տեսնուեցաւ, Ռոմանոս Դ. Դիոգինէսի (1068—1071), Ասիական բանակին հրամանատարն էր և 1071ին՝ Մանազկերտի պարտութենէն վերջ՝ ըրաւ փորձ մը կազմակերպելու Հայկական աւատական իշխա-

(1) Կիլիկեան Հայ թագաւորութեան պատմութիւնը կ'ենթադրեմ ծանօթ եզր մը, ուստի ամոր պիտի չսնդրազանգամ: Մեր պատմութեան ամէնէն շատ եւ ամէնէն լաւ ուսումնասիրուած քրտանն է ասիկա: Հետաքրքրեմ կրնամ կարգալ Ալիսանի Սիսուսեցի Վահան Քիւրթեանի (Բակուրան) Մի սեսուքիւն Կիլիկիոյ Հայկական իօխանութեան վրայ երկր, Չամիշեանի Հայոց պատմութեանն սկսեալ բոլոր Հայ պատմութեան գիրքեր, (անոնց մէջ ուսագրաւ է Գոկո. Յ. Աստուրեանի «Պատմութիւն Հայոց»-ը իր նոր սեսուքիւններով) եւ վերջապէս Կոմմազենցիի (Վեր. Ե. Քատուցիի) Փիլարտոս Հայոց շատ արժեքաւոր ուսումնասիրութիւնը, որ մեծապէս կը լուսարարէ Կիլիկիոյ Ռուբինեան հարստութեան հիմնարկութեան պարագաները, եւ այլն եւ այլն:

նապետութիւն մը Հայաստանի արեւմտեան սահմանին վրայ, գլխաւորապէս Եփրատի հովիտին մէջ:

Այս իշխանապետութիւնը՝ միայն անուանական կերպով Բիւզանդական գերիշխանութիւնը կը ճանչնար, քանի որ Փիլարտոս ինքզինքն Բիւզանդական պաշտօնատար մը կը համարէր, և ինչպէս յիշուեցաւ, Միքայէլ Պարապիտոս Կայսրը (1071—1078), չէր հակառակեր անոր, վասնզի այլապէս վարուելու համար պէտք եղած ուժը չունէր:

Հետեւաբար, Փիլարտոս ճիշդ յարմար պահը, ինչպէս նաեւ տեղը, ընտրած էր Հայ իշխանութիւն մը հիմնելու համար, և յաջողեցաւ իր ծրագրիւն մէջ, եթէ ոչ ամբողջովին իր նախատեսութեան համաձայն, գէթ անոր շատ մօտ արդիւնքով մը:

Իրագործուեցաւ Հայ անկախ իշխանութեան մը գաղափարը եթէ ոչ իր ծրագրածին պէս Փոքր Ասիոյ արեւելեան մուտքին վրայ՝ Եփրատէն մինչեւ Ալիսի հովիտը տարածուած հողերուն վրայ, գէթ Ամանոսէն արեւմուտք՝ Կիլիկիոյ բարձունքներուն վրայ:

Շատ իրաւամբ իր շատ արժէքաւոր ուսումնասիրութեան իբրեւ եզրակացութիւն. վեր. Ե. Քասունի կը յայտարարէր թէ «ՓԻԼԱՐՏՈՍԻ ԷՐ ԿԻԼԻԿԻՈՅ ՀԱՐՍՏՈՒԹԵԱՆ ԲՈՒՆ ՀԻՄՆԱԴԻՒՐ, վասնզի Ա. «անկա 15—20 օտի կասեցուց Սելջուկեան հեղեղը եւ ժամանակ շահեցուց որ Հայութեան մնացորդը գայ կեդրոնացաւ Կոմագենեի եւ Կիլիկիոյ մէջ, Բ. Հայոց դիպի այս երկիրները ներգաղթին մէջ, Փիլարտոս մեծ դեր ունեցած է՝ կրկնակ եղանակներով. նախ՝ անուղղակի դեր մը, այսինքն Սելջուկեան հարսահարու թիւններէն համեմատաբար զերծ, ապա՝ ուղղակի դեր մը՝ որն է այդ ներգաղթը փառայեցելու անոնց եւ երկրորդ՝ ուղղակի դեր մը՝ որն է այդ ներգաղթը փառայեցելու կազմակերպել: Եթէ Փիլարտոսի միջոցով գեթիք պատրաստուած եւ Տարսուսի այդ կողմերը արդէն կարեւոր հայութիւն մը ապահովուած չլլար. անկարելի էր որ Ռուբինեան իշխանութիւնը այնքան շատ ծաւալէր ու զօրանար: Սամուէլ Անեցի իսկ (էջ 115), այս իրողութիւնը կը մասնաճեկ՝ աւանդելով թէ Ռուբինեան իշխանութիւնը Կոռոմոզով, Բարձրբերդ եւ Կոպիսառ ամրոցներուն գրաւումէն առաջ, այդ կողմերն «էին բնակեալ բազում յազգէն Հայոց», Ք) Փիլարտոս իր ձեռնով հաստատեց եւ ասեմ մըն ալ պատշապանեց Ռուբինեան իշխանութիւնը (տես. Կոմագենացի, Փիլարտոս Հայր, էջ 81—82):

Եթէ Փիլարտոս իշխանապետը չկրցաւ լրիւ իրագործել իր ծրագիրը՝ անոր համար էր որ անիկա սեղմուած էր երկու ուժերու միջեւ: Արեւելքէն Սելջուկները և Արեւմուտքէն Յոյները կը նեղէին զինքը, Սելջուկներու դէմ, ինչպէս տեսնուեցաւ, ան պաշտպանութեան գիծ մը կազմեց, իր իշխանապետութեան արեւելեան սահմանին վրայ հիւսիսէն հարաւ, Հայաստանէն նոր գաղթած արքայական և իշխանական տուներու ճորտական իշխանութիւններով, բայց դժբախտաբար չկրցաւ պաշտպանել Փոքր Հայքի Հայ «թաղաւոր»ութիւնները, որոնք աւուրեցան 1080ին Սելջուկեան գրոհով մը:

Իսկ Փիլարտոսի ծրագրած հայկական մեծ աւատապետութեան կամ դաշ-

նակցային անկախ իշխանապետութեան մաս կազմելու սահմանուած միաւորները, որոնք Կիլիկիոյ մէջ ծնունդ առած էին, շարունակեցին ապրիլ:

Տեսանք արդէն թէ ժԱ. դարուն Կիլիկիոյ մէջ գոյութիւն ունէին Հայ տանուտէրներ (Seigneur), որոնք որոշ շրջաններու մէջ հաստատուած էին, իբրեւ հողատէր իշխաններ, նման փոքր Հայքի, Կապադովկիոյ, Կոմագենի և հիւսիսային Սիւրիոյ մէջ հաստատուածներուն:

Այսպէս, կը յիշատակուին Կիլիկիոյ մէջ հաստատուած հայ իշխանութիւններ կամ ճորտական հողատիրութիւններ, առաւել կամ նուազ երկարատեւ կեանքով և նշանակելի գործունէութեամբ:

Ասոնց երկու գլխաւորները, որոնք իբրեւ իշխանապետութիւններ կարեւոր դեր կատարեցին, են.

1) ՕՇԻՆԵԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆԸ.— ժԱ. դարուն, Գաղիկ Բագրատունիի Փոքր Ասիոյ մէջ ճորտական իշխանութիւն մը ունեցած ասեմ (1045—1079) Կ. Պոլսոյ հպատակ հայ իշխան մը՝ Ապրիլարիպ Արծրունի «ի օսնե վասպուրականի» և բնիկ Անեցի վեստ Սուլ Սաչիկի թողը և Հասանի որդին, Կիլիկիոյ Կարսոնի (Ուռհ., 263 և Սամուէլ Անեցի, 453). ան իր իշխանութեան տակ ունէր նաև Մամեստիա (= Մսիս) և Ատանա քաղաքները և Լամբրոն և Պապեոն բերդերը (Վարդան, 106):

Ապրիլարիպ իշխան, Բիւզանդիոնի Կայսեր բարեացակամութեամբ կը հաստատուի Տարսուսի ստորոտը և Տարսոն քաղաքին վերեւ կը գտնէ շէրկու անմատոյց զղեակներ»՝ Լամբրոն և Պապեոն, գեղերով և աւաններով: Ասոնցմէ Պապեոնը «գանձուց շտեմարանը» կ'ըլլայ իշխանին, որ մեծ եկեղեցի մը կը շինէ հոն, իբրև «դամբարան հանգստեան... իւր և իւրոցն»:

Անհաւանական չէ որ 1071ին, Մանազկերտի ձախողութենէն վերջ, Ապրիլարիպն ալ ինքնակոչ (1) կերպով տիրացած ըլլայ այս շրջանակին և Բիւզանդացիք աչք գոցած և զայն իրենց պաշտօնատարը նկատելու խոհեմութիւնը ունեցած ըլլան, ինչպէս ըրած էին Փիլարտոսի համար:

Ապրիլարիպ կը նորոգէ Լամբրոնի ամրոցը և Պապեոնի բերդաքաղաքը, ուր կը բնակի:

1073ին կը հաստատուի նաև Լամբրոնի և Պապեոնի իշխանութիւն, զոր Յոյն Կայսրէն կ'ստանար Արցախի մէկ մասին իշխող Օշին ասպետ, որ տէրն էր Գանձակի Մայրեաց Զուրք բերդին և 1087—88ի Պուղանի Գանձակի դէմ ըրած յարձակման հետևանքով (Ուռհ., 286) գաղթած էր իր Հալկամ երբօրը հետ (Սամուէլ, 117) և ամբողջ տունով ու ազատագունդ իշխաններով եկած էր Կիլիկիա, ուր ան «գրաւեց Սարակիսոսներէն Լամբրոնի ամուր բերդը» կամ ուրիշ պատմութեան մը համաձայն — որ աւելի հաւանական է (2) —

(1) Թէև բնուած է որ Ապրիլարիպ Պոլիս գացած եւ Կայսրէն սացած է Տարսոն քաղաքին եւ զաւառին իշխանութիւնը: Կարելի է ենթադրել թէ Պոլիսէն իշխանութիւնը առնել յետոյ, օգտուած ըլլայ անկէ անկախ ըլլալու, երբ Բիւզանդական Կայսրութիւնը փայտուած էր Ռոմանոս Գ.ի պատերազմէն:

(2) Վասնզի Օշին եւ Հալկամ, Կիլիկիոյ մէջ Արաբներուն դէմ չէին կրցար կռուիլ, քանի որ Կիլիկիա Բիւզանդացիներու կամ Փիլարտոսի ձեռքն էր:

փեսայացաւ Տարսոնի Ապղարիպ իշխանին և իր եղբոր հետ ստացաւ անկէ
Համբրոն և Պապեռոն բերդերը (1)՝ շրջակայ գիւղերով: Թէև ըսուած է որ
Փիլարտոսի ժամանակ և թերեւս իր իսկ քաջաշիրութեամբ 1073ին հաստատուած է այս իշխանութիւնը (2), սակայն ասիկա հաստատող որեւէ նշան չկայ:

Բ. ՌՈՒԲԻՆԵԱՆԾ ԻՇՆԱՆՈՒԹԻՆԸ, որ 1080ին հաստատուած է Ռուբէն
իշխանի կողմէ, որ «արիւնառու Գագկայ» Աշոտեանի, (Սամուէլ, 116),
կամ «յազգականութեան Գագկայ» (Կիրակոս, 62) կամ «ի զաւակացն Գագ-
կայ» (Ուռն, 400) էր (3):

Ռուբէն, Գագկի սպանութենէն վերջ գլուխ կը կանգնի անոր մարտիկ-
ներուն և զօրքերուն և այլեւս չվստահելով Պիղոսի իշխանութիւնը պահել,
կը քաշուի Տաւրոսի լեռնաշղթային հիւսիսահայեաց կողմերը, ուր կը գտնուէին
Կոպխտառ և Բարձրբերդ և Կոռմոզով (այժմ Կէօրիպօճէ գիւղ) ամուր բերդերը
և ուր առաջուց ալ «եի՛ն բնակեալ բազումք յազգեմ Հայոց» և «զՀոռոմսն
անցի ի բաց մերձեալ, եւ զնոցա սեղիսն առեալ» (Սամուէլ, 116), նոր իշ-
խանութեան մը հիմնադիրը կ'ըլլայ (Ազգ. 1317): Թէեւ շատ հաստատ աղ-
բիւրներ չկան, վեր. Ե. Քասունի կը կարծէ թէ Փիլարտոս ինքը 1080ին զըր-
կած ըլլայ Ռուբէն իշխանը հաստատուելու համար Տաւրոսեան լեռներու արև-
մուտքը, անոր ընկերացնելով Գող Վասիլը, ինչպէս յիշուեցաւ (Փիլարտոս Հա-
յը էջ 57):

Թէեւ բոլորովին անհաւանական չէ որ Ռուբէն Փիլարտոսէն օգնութիւն
ստացած ըլլայ գրաւելու համար հող մը հոն հաստատուելու համար, բայց
որեւէ վաւերական ապացոյց չունինք:

Այսպէս կամ այնպէս՝ Տաւրոսեան լեռնաշղթային կատարներուն վրայ
Ռուբէն կրցաւ հաստատել իր իշխանութիւնը, Կորմոզովը, Բարձրբերդը և
Կոպխտառը ունենալով իր տիրակալութեան տակ:

Ռուբէնի իշխանութիւնը՝ շնորհիւ իր աշխարհագրական դիրքին և ժա-
մանակին ու պարագաներուն (4) աւելի տեւական կեանք ունեցած է քան

(1) Ուրիս պատմութեան մը համաձայն՝ Օշի՛ն իշխան թեմալիներուն ձեռքէն ազատելու
համար բնագետք եւ հետեւորդներով Պոլիս գացած է եւ անկէ առանձին Տարսոն՝ իր բարե-
կամի՛ն Ապղարիպի ֆով: Բիւզանդիոնի Կալսր կը հրամայէ Համբրոնի դղեակը անո՛ւ յանձ-
նել իբրեւ բնակավայր: Օշի՛ն հոն կը փոխադրուի: Օշի՛ն կը շինէ Համբրոնի Ս. Պետրոս եկե-
ղեցի: Ըստ հայկական աղբիւրներու՝ Համբրոնը նուիրած է Ապղարիպը:

(2) Իբրեւ թէ Փիլարտոս որպէս Բիւզանդացի պատճառաւ, ինքն կարգադրած ըլլայ
անոնց բնակութիւնը ի Կիլիկիա եւ թերեւս նաեւ անոնց իբրեւ օժիս (պարգև) Համբրոնի եւ
Պապեռոնի ստացութիւնը թուրքի, սակայն զօրաւոր փաստեր չկան:

(3) Իր ինքնութիւնը կը մնայ անձանօք եւ ֆօրարկեալ: Կարծիքներ կը տարբերին:
Մասնաւորապէս Ն. Աղոնց զայն կը նշանակէ Բիւզանդական պատճառաւ մը հետ, որուն
վրայ պիտի խօսուի ի ստուի: Ռոբէն Կոռմէ այս նշանակման համար դժուարութիւններ կը
տեսնէ: Ե. Քասունի զայն կը նկատէ Կիլիկիա գաղթող արքայազուներէն մին (Փիլարտոս
Հայր, 56) եւ Յ. Աստուրեան՝ Արժուոնի Սենեֆերիմի ազգական Սասունցի իշխան մը
(Պատմութիւն Հայոց, 241):

(4) Այս ժամանակին եւ պարագաներուն մտնական ոգիով մտեցած են վաղան Գիւր-
նեան = Բակուրան, Քասունի եւ Տօֆ. Յ. Աստուրեան, որոնց գործերուն բնութեամբ կը
լուսաբանէ շատ բան:

Գող Վասիլի իշխանութիւնը, որ արեւելքէն և արեւմուտքէն կատարուած յար-
ձակումներէն ճնշուեցաւ և ընկճուեցաւ:

Եթէ Փիլարտոսի ծրագիրը յաջողէր, Կիլիկիան ալ մէջը ըլլալով, պիտի
հիմնուէր Հայկական մեծ պետութիւն մը, որ արգելակ տէրութեան մը դերը
պիտի կատարէր ընդմէջ Բիւզանդական և Սելջուկեան Կայսրութիւններուն,
և թերեւս պիտի փրկէր Արեւելեան Հոռմէական Կայսրութիւնը:

Դժբախտաբար Փիլարտոսի հեռատեսութիւնը չգնահատուեցաւ Բիւզան-
դացիներէն, որոնք դրական օգնութիւն մը չընծայեցին իրեն և իրեն յաջոր-
դել յաւակնող Մարաշի՛ Թորոս և Քեսունի՛ Գող Վասիլ իշխաններուն, այն-
պէս որ Մելիք Շահի մահէն և Ուաչակիրներու գալուստէն ոչ շատ յետոյ, Եփ-
րատացոց և հիւսիսային Ասորիքի ու Միջագետքի մէջ կազմուած բոլոր իշխա-
նութիւնները նուաճուեցան: Սակայն մինչ այն Մելիք Շահի տիրապետութենէն
ետքը երբ Սելջուկները ծանր հարկապահանջութեամբ նեղեցին և կեղեքեցին
Հայերը, անոնք թողուցին երկիրը և ապաստանեցան Կիլիկեան սահմանները,
այն իշխանութիւններուն երկիրները, որոնք տակաւին նոր կազմակերպուած
էին Սելջուկեան Տուղրիլ Պէկի արչաւանքներէն քիչ յետոյ, օգտուելով այն
ընդհանուր վատութենէն և թուլութենէն, որ Բիւզանդացիներուն վրայ այն-
քան յանկարծական կերպով տիրապետած էր:

Բիւզանդիոն այնքան ընկճուած ու նուաստացած էր, որ սահմանները իս-
լամներուն դէմ պաշտպանելու համար Արեւմուտքի առջեւ կը խոնարհէր եւ
անցք կու տար այն բանակներուն, որ Երուսաղէմը — Ս. Քաղաքը — փրկե-
լու կ'երթային անհաւատներու ձեռքէն:

Քրիստոսի վերաբերեալ իրերու նախանձախնդրութեամբ լեցուած այս
բանակը Արեւելքի իսլամական լուծին ներքեւ ճնշուած քրիստոնեաները չէր
կրնար աննկատ թողուլ:

Արեւելքը ոգեւորող այս ուժը կը խրախուսէ նաեւ Հայերը, որոնք օգ-
տուելով Ուաչակիրներու արչաւանքէն՝ միացան եւ կազմեցին միակ պետու-
թիւն մը, որ քաղաքական յարաբերութիւններու շնորհիւ կրցաւ ինքզինքն
պատկառելի ընծայել եւ իբրեւ զօրաւոր իշխանութիւն մը՝ զաղթական Հա-
յիրու ապաւենի եւ յոյսի վայրը ըլլալ:

Այսպէս, Մելիք Շահի մահէն (1092) յետոյ ծագած երկպառակութիւննե-
րու միջոցին երբ Մահմետական ապստամբ կուսակալներ իրարու դէմ կը
կռուէին եւ խեղճ ժողովուրդը անլուր տառապանքներու կ'ենթարկէին, Հայե-
րը ճարհատ դարձեալ կը լքէին իրենց հայրենի երկիրները, կ'երթային ան-
դորր կեանք փնտռելու ինչպէս Ասորիք, Եփրատացիներու երկիրը, Կոմմազե-
նէ, նոյնպէս նաև Կիլիկիա, որուն ընակչութիւնը հետզհետէ կը շատնար:

Այս գաղթի շարժումը հետզհետէ սկսաւ աւելի մեծ համեմատութիւն առնել,
Ռուբէնի որդւոյն Կոստանդինի ժամանակ (1095—1100) եւ Քեսունի իշխան
Գող Վասիլի ատեն (1082—1112), երբ բաւական զօրաւոր էին Կիլիկեան այս
երկու Հայ իշխանութիւնները:

Մանաւանդ երբ Գող Վասիլ 1107ին Սելջուկներուն կը յաղթէ Բերդուսի
մօտ (Ուռն, 379—380), այն ատեն աւելի պատկառելի կ'ըլլայ իր իշխա-

նութիւնը եւ բազմաթիւ Հայեր, մանաւանդ Բագրատունիներու Սպարապետական Տան՝ Պահլաւունիներու վերջին մնացորդները, ինչպէս նաև իրենց հրամաններուն ներքեւ գտնուող հին զինուորականները կու գան կը խտանան քաջանուն Գող Վասիլի երկիրներուն մէջ (Ռուհ , 370—371) և Կիլիկիան իշխանութեանց զինուորական վերակազմութեան գործին կը նպաստեն:

Այդ միւսնոյն շարժառիթներով բազմաթիւ թափառական կրօնականներ և վանականներ ևս եկան ու Վասիլի երկիրները ապաստանեցան և Հայ եկեղեցական յիշատակարաններով — եկեղեցիներով, վանքերով և ապաստանարաններով — լեցուեցաւ Կիլիկիա աշխարհը:

Ուռհայեցի (464), Գող Վասիլի մահուան վրայ խօսելով կը ներկայացնէ անոր տէրութեան վիճակը, գրելով թէ շեղ եւ սուգ սասիկ ամենայն ջան Հայոց, վասն առ ճա եին ժողովեալ մեացեալ զօրքն Հայոց եւ ամենայն զօրքն Բագրատունեաց եւ Պահլաւունեացն, եւ որդիք թագաւորացն Հայոց հանդերձ ազատագուցող զօրքն առ ճա կային հանգուցեալ մեծաւ փառաւորութեամբ, եւ արոռ հայրապետութեան Հայոց աշխարհին աստ եղաւ, վասնզի տիրեալ էր բազում գաւառաց իւրով զօրութեամբն եւ ամենայն երամք կրօնաւորաց, եպիսկոպոսաց, հարց եւ վարդապետաց առ սա ժողովեցան եւ առ հասարակ կային մեծաւ ուրախութեամբս:

Հայ բնակչութեան Կիլիկիա և անոր շուրջը հաւաքումը և խտացումը կը հաստատեն նաև եկեղեցական վիճակներու բաժանումները, որոնք կը բազմանան և կը շատնան, բնական է ժողովուրդին թիւին անման համեմատութեամբ:

Ժ. դարուն ինչիկ Արշարունի Կաթողիկոսէն (972—992) հաստատուած 1—2 եպիսկոպոսական աթոռներուն (ՊՆԳ. Ա. 251), թիւը ԺԲ. դարուն մօտաւորապէս քսանի հասած էր Կիլիկիոյ մէջ:

Ինչպէս Փիլարտոսի և Գող Վասիլի շուրջ հաւաքուած էին բազմաթիւ հայ իշխաններ, որոնք իրենց զօրքով և հետեւորդներով եկած հաստատուած էին Եփրատացիներու և Հիւսիսային Սիւրիոյ հողմերը ու Միջագետք, այնպէս ալ Ռուբէնէն և Օշինէն տիրակալուած հողերը և կալուածները հիւրընկալեցին և պատասպարեցին կարգ մը Հայ իշխաններ, որոնք կու գային Մեծ Հայքէն կամ Փիլարտոսի և Գող Վասիլի երկիրներէն, երբ անոնք Սելջուկ տիրապետութեան կ'երթարկուէին:

Այսպէս, այս երկու մեծ իշխանութիւնները, համաձայն ժամանակին սովորութեան և այդ դարերուն ընդունուած կարգերուն. ունեցան աւատապետական կազմակերպութիւն և իրենց իշխանապետութեան ենթակայ հողատէր-իշխաններ, որոնք իբրև ճորտ կ'իշխէին այս երկու մեծ իշխանապետութիւններուն զանազան մասերուն:

Գծախտարար, անոնցմէ շատ քիչերուն յիշատակութեանը կը հանդիպինք պատմութեան մէջ: Մանօթ են միայն իբրև Օշինեանց ճորտ՝

1. ԼԱՄԲՐՈՆԻ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆԸ, (տես, ասոր պատմութիւնը Հ. Ներսէս Ակիւնեան, ՀԱ. 1954, 48—54):
2. ՊԱՊԵՌՈՆԻ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆԸ, (տես. Բոյն, 54—79): Օշինեանք բա-

ւական ատեն Կիլիկիան պահած են փեռեկտուած և անբաղձալի դեր մը կատարած են, վասնզի միշտ Կիլիկիոյ մէջ իբր յունասէրներ և անոնց յարում ունեցողներ ճանչցուած են: Այսպէս հիմնադիր Օշին Ա. ի գաւազն էր Հեթում Ա. (1072—1143) որ Սեւաստոս տիտղոսը ունէր: Իրեն յաջորդեց իր որդին՝ Օշին Բ. (1143—1173 +) հայրը՝ Ներսէս Լամբրոնացիի որ նոյնպէս Սեւաստոս էր: Օշին Բ. օգնեց Անդրոնիկոսի, ընդդէմ Թորոս Բ. Իշխանապետին, որ Մամեստիոյ ճակատամարտին մէջ զինքն զերի բռնեց և փրկանքով ու անդրաճիկ որդին պատանդ առնելով, ազատ արձակեց:

1164ին Ռուբինեան և Օշինեան տուները հաշտուեցան, սակայն 1169ին Հեթում Բ. թշնամացաւ Թորոսի հետ: Մինչ պաշարեց Լամբրոնը որ 1177ին կրկին պաշարուեցաւ Ռուբէն Բ. էն: Լամբրոն կ'ազատի Անտիօքի Լատին իշխանին օգնութեամբ: Երբ Կոստանդին Մոզոն (որդի Վասակի), Պապեոնի տէրը, Կիլիկիոյ Զապէլ թագուհիին խնամակալ եղաւ և պայլ կոչուեցաւ, ասիկա իր որդին Հեթումը ամուսնացուց Զապէլի հետ և ինքն դարձաւ Վասակաւորահայր: Այսպէս, երկու տուները միացան և երկու իշխանութիւնները միաձուլուեցան:

Օշինեան տան այս ճորտերուն ժամանակակից կը յիշուին նաև Ռուբինեանց ճորտերը, որոնցմէ թուենք՝

1. ԲԱՐՁՐԲԵՐԻ ԻՇԽԱՆ ՎԱՍԻԼ և իր եղբայրը Տիգրան:
2. ՄԻՍԻՍԻ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ, զոր ստացած է Սասունի Վասիլ-Հեթում իշխանը, որ իր եղբայրը՝ Թոռնիկի հետ անցած էր Կիլիկիա և փեսայացած էր Ռուբինեանց, և ստացած Միսիսը և իր շրջակայքը:

Վասիլ-Հեթում մեռած է 1193ին:

3. ՍԵԼԵՒԿԻՈՅ ՎԻՃԱԿ, որ տրուած էր Ռուբինեանց կողմէ վերոշիշեալ Վասիլ-Հեթումի եղբոր և անոր հետ Կիլիկիա գաղթող Թոռնիկ-Շահնշահի, որ նոյնպէս Ռուբինեան իշխանուհիի մը հետ ամուսնացած էր:

Թոռնիկ-Շահնշահ եւս իր եղբորը հետ նոյն տարին մեռած է (1193):

Այս ճորտ հողատէր-իշխաններէն զատ՝ կը թուի թէ ԺԱ. դարուն վերջին քառորդին Օշինի և Ռուբէնի իշխանութիւններուն շուրջ հաստատուած կային Հայ ծաղումով բազմաթիւ ուրիշ իշխաններ, Բիւզանդացիներու ճորտ կամ Ռուբէնի պէս բոլորովին անկախ և ապստամբ:

Այսպէս, Ուաչակիրներու պատմիչներէն ըստ Գուիքետոս, Albert d'Aixի Taphouz և ըստ Գուլէլմոս Տիւրացիի (Guillaume de Tyr) Tafroc անուն իշխան մը և իր եղբայրը Կոստանդին, Ուաչակիրներու Տաւրոսեան լեռները հասած ատեն, ամուր տեղեր ունէին Տաւրոսի մէջ: Taphouz, Tafroc կամ Տափնոս — ինչպէս տառադարձած է Սաւալանեանց, (Պատմ. Յուսադէմի, էջ 1193) — իր աղջիկը կնութեան տուած էր Կոստըրֆուայի եղբորը՝ Պոտուիւնի, որուն կինը մեռած էր Ուաչակիրներու Մարաշի առջեւ գտնուած ատեն: Ըստ այդ Լատին պատմիչներուն՝ Տափնոս հայ իշխանը հալածուեցաւ իր անզուր փեսայէն և վախնալով իր կեանքին և ինչքին համար՝ գնաց լեռներու մէջ իր զղեակներէն մին ապաստանիլ: Սաւալանեանց, որ այս դէպքը կը պատմէ, Լատին պատմիչներէն օգտուելով, նոյնութիւն մը կը տեսնէ Տափնոսի և Ռու-

բէնի որդւոյն Կոստանդինի միջեւ, ինչ որ բոլորովին անհաւանական չէ, քանի որ Տափնոսի եղբօրը անունը Կոստանդին կը նշանակուի F. Chalandon:

Գուցէ երկու եղբայրները իրարու հետ չփոթուած են: Եթէ վայրերու ճշգրիտ նոյնութիւն մըն ալ տեսնուած ըլլար, անվարան սլիտի նոյնացնէինք, սակայն քանի որ ատիկա չկայ, կը վարանինք և կը միտինք ընդունելու թէ ասիկա ուրիշ իշխան մըն էր:

Վահան Քիւրքճեան (Յոյն, 154), կը յիշէ մի քանի ուրիշ իշխանութիւններ եւս, ինչպէս Նաթանիլեանք՝ Ասկուոս բերդին մէջ: Սիմէոնի՝ հիւսիսային Կիլիկիոյ մէջ, Ճնճղուկի՝ Լաոդիկէի մէջ և Շմաւոնի՝ Ալփէի մէջ:

Հետեւաբար, կարելի է մտածել որ թերեւս Ամանոսէն արեւմուտք, Տաւրոսի ստորոտը գտնուող Լամբրոնի, Պապեոնի, Բարձրբերդի և այլ բազմաթիւ բերդերու մէջ հաստատուած էին Հայ իշխաններ, որոնք եթէ Փիլարտոսէն չէին ստացած իրենց բերդերը, գոնէ անոր հակառակութեան չէին հանդիպած: Փիլարտոս թոյլ տուած էր որ անոնք յօրանան: Բայց Գող Վասիլ, որ անկէ յետոյ կոչուած էր իր դերը կատարելու իբրև իշխանապետ, նոյն ոգին չպահեց և ինչ ինչ ցուցումներու համաձայն՝ նոյնիսկ նախանձ և ատելութիւն ցոյց տուաւ և չկրցաւ համերաշխ գործել Ռուբէնի և անոր յաջորդներուն հետ: Երեւոյթը հասարակաց էր և ընդհանուր համաձայնութիւն մը գոյութիւն չունէր և բոլոր Հայ իշխանները նոյնիսկ իրենց Կիլիկիա հաստատուած օրէն ինքնագլուխ գործել սկսած են: Այսպէս, Գազիկ Բագրատունի, որ մոլեռանդ հայադաւան մըն էր և ասոր համար գուցէ համակիր չէր յունադաւան Փիլարտոսի, ինքն ալ իր կարգին փորձած է կազմել Հայկական իշխանապետութիւն մը Կիլիկիոյ մէջ: անշուշտ նախատեսելով իր ճորտ թագաւորութեան անխուսափելի վախճանը: Ասոր համար կ'երեւի թէ ինքն ալ ուշադրութիւն դարձուցած էր Ամանոսէն արեւմուտք, Փոքր Հայքի հարաւակողմը բնական պատուարով մը — Տաւրոսեան լեռներով — անջատուած այն շրջանին վրայ, որ Կիլիկիան էր և որ ամէն կերպով աւելի յարմար վայր մըն էր քան Եփրատի արեւմուտքը տարածուած բաց և անպատուար այն դաշտերը, ուր զետեղուած էին Յոյներուն կողմէ Հայաստանէն փոխադրուած Հայ թագաւորները: Արդարեւ, Գազիկ ինքն ալ կը փորձէ օգտագործել Տաւրոսեան լեռները, անոնց արեւելեան կողմը թողլով Փիլարտոսի և ինքն գրաւելով այդ լեռներուն արեւմուտքը, Ռոմանոս Դ-ի ձախողութենէն օգտուելով: Ան կ'աշխատի Ապլղարիպի հետ գործակցիլ, ուստի խնամութիւն հաստատելու համար անոր հետ 1079ին կու գայ Տաւրոն՝ կնութեան առնելու համար Ապլղարիպի աղջիկը, իր Դաւիթ որդիին: Սակայն ինչպէս կ'երեւի՝ Ապլղարիպ չի համակերպի Գազիկի ծրագրերին:

Ուռհայեցի (263), կ'ըսէ թէ »վառեալ զգուևդն զօրաց իւրոց» և իջնելով «ի Տաւրոսն քաղաք, առ Ապլղարիպ իսխանն Հայոց՝ ... առն քաջի, ի Վասպուրական գաւառէ: Սա (Գազիկ) գնացեալ առ Ապլղարիպն սիրոյ աղագաւ, զոր վասն խնամութեան կոչեալ եր ԳԳազիկ՝ Ապլղարիպայ եւ յաղագս պատճառի ինչ ոչ եղեւ զորձ խնամութեանն»:

Այս խնամութեան գործը զինակցութենէն կամ գործակցութենէն տարբեր

բանով կարելի չէ մեկնել, մանաւանդ նկատի ունենալով Գազիկի իր երկիրը դառնալէն յետոյ Յունաց վրայ ըրած յարձակումը, որուն ինք ալ զոհ գնաց (1079ին):

Ապլղարիպ սրոշ է որ Գազիկի առաջարկը չէ ընդունած, իբրև հաւատարիմ ճորտ Բիւզանդական Կայսրութեան և մերժած է ապստամբիլ: Ըստ Վարդանի (103)՝ Դաւիթ իր աներոջմէն թունաւորուելով սպանուեցաւ Գազիկի դիմումէն ետք: Թերեւս վախնալով որ Գազիկի թելադրութեամբ, անոր որդին կը դաւէ իրեն, իր ծրագրերին համահերպած չըլլալուն համար:

Գազիկի մահէն (1079) մինչեւ Փիլարտոսի ձախողութիւնը և իր իշխանապետութեան կործանումը (1086), անցնող եօթը տարիներու համեմատաբար կարճ ժամանակին մէջ՝ Հայ իշխանապետը չկրցաւ տիրել Կիլիկիոյ, վասնզի Բիւզանդիոն կասկածով կը դիտէր իր գործունէութիւնը և ամէն ջանք կ'ընէր սիրաշահելու համար Կիլիկիոյ Հայ տաճարները, որպէսզի Փիլարտոս հոն ալ չտիրակալէր:

Այսպէս, Հայերը անհեռատեսութեամբ չմիացան իրարու և միակամ պետութիւն մը չկրցան կազմել, իսկ Յոյները յաջողեցան Գազիկի ձախողած փորձէն ետք, Կիլիկիոյ հայ իշխանութիւնները Բիւզանդական Կայսրութեան հաւատարիմ պահել, ինչպէս կը մակարբրուի մասնաւորապէս Օշինի Բիւզանդիոնի հետ ունեցած յարաբերութիւններէն:

Կիլիկիոյ մէջ կազմուած բոլոր Հայ իշխանութիւնները դժբախտաբար չեն կրցած հաստատուն ուղեգիծ մը ունենալ և պատեհապաշտ եղած են: Անոնց ամէնէն բարեբախտը եղած է Ռուբէնի տունը, որուն զօրանալուն նպաստած է Փիլարտոս: Ռուբէն կրցած է ոտքի կուռան ունենալ Կիլիկիոյ մէջ, վասնզի Ալեքս Ա. Կայսրը նորմաններուն դէմ ծանր պատերազմի բռնուած էր և Սելջուկները ներքին վէճերով և Բիւզանդական Կայսրութեան ճոխ գաւառները գրաւելու զբաղած էին: Կայսրը չուզեց այդ փափուկ շրջանին Ռուբէնի անընշան իշխանութեամբը զբաղիլ, եթէ ոչ անկարելի էր որ Ռուբէն կարենար տուկալ Բիւզանդական ուժին դէմ: Չմոռնալ որ Ռուբէնի իշխանութիւնը կարգաւորեալ տէրութիւն մը չէր. Ռուբէն կը գործէր անձրագիր:

Ասով հանդերձ կարելի չէ F. Chalandonի, (տես. Jean II. Comnène et Manuel II. Comnène, էջ 102—104) հետ համաձայն ըլլալ, թէ Ռաչակիրները հաստատուն կարգեր հաստատած են աշխարհի այդ մասին մէջ. իրականութեան մէջ անոնք եկան քրիստոնէութեան անունով յափշտակութիւններ և անիրաւութիւններ գործելու հոն՝ տեղական իշխանութիւններուն դէմ, յաճախ նոյնիսկ ջնջելով զանոնք:

F. Chalandon, (Յոյն) կը սխալի Ռուբինեան իշխանական տունը օժտուած տեսնելով քաղաքական հասունութեամբ, այն պատճառով որ ան հակացողութեան եկած էր Լատիններուն հետ:

Ընդհակառակն, անոնց ուժը իրենց դիմադրական կարողութեան մէջ էր և Փոքր Ասիան ճեղքելով, Ռաչակիրներու Կիլիկիա հասնիլը՝ Հայերուն համար փնասակար եղած է, ինչպէս տեսնուեցաւ:

Ռուբէն, որ շուրջ 1080ին հաստատուած էր Կորոմոզու, Բարձրբերդ, Կո-

պիտառ, Տաւրոսեան լեռնաշղթային մէջ, Mopsuestreի արեւմուտքը, Տաւրոսի մէկ մասին վրայ, Չէյթունի մօտ, ձգեց տղայ մը՝ Կոստանդին անուն, որ տարածեց իր իշխանութիւնը՝ գրաւելով Տաւրոսի մեծ մասը՝ Թուրքերէն և Վահկան՝ Յոյներէն:

Կոստանդին բռնած էր Տաւրոսի անցքերը և մասնաւորապէս տէրն էր Անարզաբա-Կեսարիա ճամբուն: Խաչակիրները անոր օգնութեան պէտք ունէին կարենալ անցնելու համար Տաւրոսը: Կոստանդին աննախանձաբար և քրիստոնէական խանդավառութեամբ անոնց ազատ անցք տուաւ և պաշար հայթայթեց Անտիոքի պաշարման ատեն:

Հատինները իրեն տուին «Պարոն» տիտղոսը՝ ի փոխարէն իր մատուցած ծառայութիւններուն (հմմտ. F. Chalandon, Jean II. Comnène et Manuel I. Comnène, 107):

Հատինները ուրեմն սիրաշահիլ կը փորձէին Հայերը, մինչ դժբախտաբար Յոյները կը պահէին դեռ իրենց կրօնական ծթուած մոլեռանդութիւնը: Այնպէս որ ԺԱ. դարուն վերջերը և ԺԲ. դարուն առաջին կէսին, պահ մը Հայերուն դէմ կրօնական հալածանքը դադրեցնելէ ետք, վերստին սկսած են նեղել Հայերը, կրօնական պատճառներով, փոխանակ լայնախոհութեամբ զանոնք սիրաշահելու: Հակառակ անոր որ Յովհաննէս Բ. Կոմնենոս Կայսրը (մականուանեալն Կալօթան կամ Քալէովհան Պերփիլոսովէն (1118—1143) որ բարեբարոյ անձ մըն էր և կրօնամոլութիւն չունէր, Յոյները նեղել սկսան Հայերը (հմմտ. Մ. Առնհայեցի, Սամուէլ Անեցի, Վարդան Քանձակեցի) և բռնադատեցին ընդունիլ իրենց ծէսերը:

Շատերը տկարացան և յարեցան Յունադաւանութեան: Ժամանակ մը ետքը սակայն, երբ Հայերէն ոմանք աղաչեցին Կայսեր և նուէրներով զայն ողորդեցին, ան հրամայեց այլեւս չնեղել Հայերը և թողուլ իրենց կամքին:

Ասով կը խորհէր անոնց հաւատարիմ հպատակութիւնը շահիլ և հնարքով մը կ'ուզէր Ռուբէնի որդին Թորոսը (1099—1129) և անոր իշխանութեան ներքեւ գտնուող Հայերն ալ հպատակեցնել (Չամ. Գ., 92):

Ան կը փափաքէր Կայսրութեան հին ուժը և սահմանը վերահաստատել, և ասոր համար Արեւելքի միաբնակ ժողովուրդներու համակրանքը շահիլ կ'ուզէր: Եւ թերեւս հաւատարիմ որ կրցած էր շահիլ, Յովհ. Բ. Կոմնենոս դէպի Արեւելք արշաւանք մը ըրաւ և յաղթեց Գոնիայի Ռումի Սուլթանին: Ապա յարձակեցաւ Հատիններուն վրայ, որոնք երուսաղէմի թագաւորին զուխաւորութեամբ Պողոստինի և Սիւրիոյ մէջ կազմած էին աւատապետութիւն խաւորութեամբ Պողոստինի և Սիւրիոյ մէջ կազմած էին աւատապետութիւն մը, որուն մէկ միաւորը կը նկատուէր Կիլիկիոյ Լեւոն Ա. իշխանը, (1129—1137 — 1141 +) որ իբրեւ լատիններու դաշնակից կոռւած էր Յոյներուն դէմ և Իսաւրիոյ մէջ բազմաթիւ քաղաքներ գրաւած էր (1137), ինչ որ նորէն գրգռած էր Յոյները Հայերուն դէմ: Ասոր վրայ Յովհ. Բ. Կայսրը յատկապէս Հայոց դէմ արշաւանք մը կազմակերպեց, Կիլիկիոյ Հայ իշխանապետութիւնը բոլորովին ջնջելու համար և մտաւ Կիլիկիա և աւերեց Մամեստիան, Տարսոնը, Ատանան և վերջապէս անառիկ Անարզաբան:

Լեւոն նոյնիսկ գերի ինկաւ (1137): Հալածանքը Հայոց դէմ շարունակ-

ուեցաւ և Կայսրութեան ամէն մասերուն մէջ հայածին և հայածէս տարրերը գրեթէ իրենց նշանակութիւնը կորուսին, Յոյն զանգուածին մէջ ձուլուելով:

Փոքր Ասիոյ, Թրակիոյ, Կ. Պոլսոյ Հայ հոծ և բարգաւաճ զաղութները այլեւս չեն յիշուիր, Արմենիաքներու յիշատակութիւնն իսկ կը դադրի: Հայ-Հոռոմներ ամէն կողմ գոյութիւն կ'առնեն Նաթանիլեան անունին տակ:

Անոնք կը տարածուին նոյնիսկ Կիլիկիոյ մէջ: Այնպէս որ երբ Կիւ Մանուէլ Կայսրը (1143—1180) 1152ին Կիլիկիոյ Թորոս Բ. իշխանապետին (1145—1169) հետ պատերազմի բռնուեցաւ և Անդրիոնիկոս զօրավարին հրահանգ տուաւ Թորոսը պատժելու, օգնութեան կոչեց Նաեւ Լամբրոնի տէր Օշին Բ. իշխանը (հայրը Ներսէս Լամբրոնացիի և թոռը Օշին Քանձակեցիի) որ Ռուբինեան տան ոսոխ էր, ինչպէս և Նաթանիլեանները, որոնք կը բնակէին Ասկուոս:

Այս Նաթանիլեանները ազգութեամբ Հայ էին, սակայն Յոյն ծէսերով կը վարէին իրենց կրօնական պաշտամունքը և ասոր համար թշնամացած էին Հայոց հետ և Յոյն կայսեր կը ծառայէին իբրեւ զինուոր:

Մանուէլ Կոմնենոս (1143—1180) եւս 1159ին աշխատեցաւ Թորոսի երկիրները խլել, բայց երբ տեսաւ իր զօրավարներուն անյաջողութիւնը, անձամբ եկաւ Կիլիկիա: Թորոս այն ատեն տկարացաւ և Հատին իշխաններու միջամտութեամբ Կայսեր հետ հաշտութիւն կնքեց, Անարզաբան և Մամեստիան Յոյներուն դարձնելով: Եւ Կիլիկիոյ միւս մասերուն վրայ պահելով իր իշխանութիւնը՝ ընդունեց Յունական՝ գերիշխանութիւնը:

Կիլիկիոյ իշխանապետներուն զերազանութիւնը ուրիշ Հայ պետերու վերայ, որոնք մինչեւ այն ատեն հաւատարիմ մնացած էին Յոյներուն, նուիրագործեց Թորոս իշխանին յաղթանակը Mopsuestreի առջեւ, Կիւ Մանուէլ Կայսեր ներկայացուցիչ Սրսոյ և Միսիսի իշխան Անդրոնիկէի դէմ (Ուռհ. 507): Կարգ մը Հայ աւատապետներ, որոնք կը ծառայէին Բիւզանդական բանակին շարքերուն մէջ, մեռան պատերազմի դաշտին վրայ: Անոնցմէ կը յիշուին Սմբատ՝ Պապեռոնի տէրը, Վասիլ՝ Բարձրբերդի տէրը, և իր եղբայրը Տիգրան և Տէրին (Dérin):

Իսկ իշխաններէն մէկ մասը ինկան իշխանութենէ յաղթականին կողմէ: Անոնց մէջ ամէնէն կարեւորն էր Օշին՝ Լամբրոնի տէրը, նոյն տեղւոյն համանուն առաջին տիրոջ թոռը, որ նման դեր մը խաղաց առաջին Խաչակիրներուն Անտիոքը պաշարած ատեն (F. Chalandon, *op. cit.*, 428):

Երբ Բիւզանդիոն զիջաւ ճանչնալ Թորոսի հանգամանքը իբրեւ իշխանապետ Կիլիկիոյ, գոյացած հաշտութեան հետեւանքով, երկու Հայ իշխանութիւններ ստեղծուեցան Կիլիկիոյ մէջ, իրարու դրացի, իրարմէ անկախ, երկուքն ալ յունական գերիշխանութեան տակ և իբրեւ կայսերական ներկայացուցիչ Յոյներէն: Սեւաստոս ճանչցուած իշխաններու վարչութեան տակ, ներքին ինքնավարութեամբ:

Այս երկուքէն մին Կիլիկիոյ իշխանապետը՝ Թորոսն էր, իսկ միւսը Լամբրոնի իշխան՝ Օշինը: Լամբրոնի իշխաններուն քաղաքականութիւնը եղած էր՝ կապակցութիւն յունական շահերուն և հաւատարմութիւն Յունական քաղաքա-

կանութեան, այնպէս որ մինչեւ իսկ պատերազմած են Յունաց հետ Թորոսի դէմ: Օչին գերի ինկած է Թորոսի ձեռքը, սակայն ան վեհանձնութեամբ արձակած է:

Մամեստիա կամ Մսիս կը նստէր Կայսերական Դուքսը, որ ամէն տարի կը փոխուէր: Այս Հայ ճորտ երկու իշխանապետութեանց մէջ, որոնք Յունական ազդեցութեան ենթարկուած էին, թափանցած էր օրթոտոքսութիւնը և նոյնիսկ ԺԲ. դարուն այնքան մտատանջութիւն կը պատճառէր Հայ եկեղեցիին, որ ի՛ր վարիչները, միութեան ձեռնարկներով կարծես վտանգը սահմանափակել և Օրթոտոքս կղերին ուժգին ճնշումը նուազեցնել կ'ուզէին:

Այսպէս, Ներսէս Շնորհալի 1165ին հարկ կը դատէ Մանուէլ Կայսեր (1143—1180) ներկայացնելու Մամեստիա նստող այդ տարուան Կայսերական Դուքս Ալեքս թագազարմ իշխանին և Կայսերական փեսին (1) միջոցաւ գերմը՝ փաստող Հայերու ուղղափառութիւնը:

Մանուէլ, ինչպէս տեսնուեցաւ, Շնորհալին Պոլիս կը հրաւիրէ և Շնորհալին՝ Կայսրը Արեւելք: Երկուքն ալ չեն կրնար, սակայն բանակցութիւնները կը շարունակուին, որոնց իրենց մասնակցութիւնը կը բերեն արդէն իսկ յունածէս դարձած Հայ համայնքներու վարիչները և հոգեւոր առաջնորդները:

Այսպէս բանակցութիւններ կատարուեցան առոնց զրական արդիւնքի:

Հայերը՝ իրենք զիրենք Տիեզերական եկեղեցիէն անբաժան և կատարեալ Ուղղափառ ցոյց տալով՝ վարպետ միջոցի մը կը զիմէին, որպէսզի հալածանքը դադրէր, մանաւանդ Կիլիկիայէն դուրս, Բիւզանդական Կայսրութեան սահմաններուն մէջ ապրող Հայերուն դէմ: Մասնաւորապէս հալածանքը ռաստկացաւ 1175—1179 թուականներուն: Ժամանակին Կաթողիկոսը՝ Գրիգոր Տղայ, ծանր դրութեան մէջ էր, որովհետև իրեն վիճակուած էր պատասխանել Կայսեր միութեան պահանջներուն: Հետևաբար բանակցութիւններով ժամանակ կը շահի: Արեւելեանները, ինչպէս կը թուի կը վրդովուին:

Գրիգոր Տղայ, միութենական այս ձեռնարկներու մասին ընդգիմադիր Արեւելեաններուն գրած ատեն, (1178ին) կ'ըսէ թէ «զոն յոլով բնդ թեխանութեամբ նոցա ի մեային տագնէն քիսոնեայ», որոնք նեղութիւն կը կրեն այս անհամաձայնութեան երեսէն, որ «թեւ փոք ինչ թեթեւացաւ այժմ» Մանուէլի մշակած միութեան առաջարկով, «բայց կասարեալ ոչ է բարձեալ» և լաւ գործ մը ըրած կ'ըլլանք, եթէ անոնց օգնեմք» (տես. Անդրանիկեան Ներսէս Շնորհալիի, Երուս., 1871, 329): Իսկ Սանահին ապրող ժամանակին գլխաւոր դէմքերէն Գրիգոր Տուտէորդիին ուղղած նամակին մէջ կը գրէ. «Հրաժարեցաք, ի բաց լքաք զամենայն խնդիր, որ ի նոցանէ և վասն այսօրիկ սաստկացաւ մարտ պատերազմի ի վերայ մերոցն...», որով կ'ուզէ հասկըցնել թէ բացարձակ մերժում մը աղէտալի պիտի ըլլայ:

Գրիգոր Տղայ միևնոյն ատեն հալածուած Հայերու մասին ալ կը խօսի և կ'ըսէ թէ «նոքա յարժամ բոյոբն» օգնել նոցա», այսինքն կը խնդրեն փրկել զիրենք դժուար կացութենէ: Գրիգոր Տղայ կը խնդրէ որ իրեն ըսեն

(1) Ալեքս ունէր պառօղոսոսի աստիճան, այսինքն հեծելագորաց սպարապետի:

թէ ի՞նչ ընելու և ի՞նչպէս վարուելու է: Գրիգոր Տուտէորդին, խորհրդակցելով արեւելեան կղերին գլխաւոր դէմքերուն՝ Մխիթար Գոշի և ուրիշներու հետ, երկար նամակներով, խորհուրդներ կու տայ և կը պահանջէ որ որևէ կերպով չզիջիլ Յոյներուն և բողոքել անոնց բռնութիւններուն դէմ, դիմելով «առ... քրիստոնէութեամբ պատուեալ մեծափառ եկեղեցիս բուզաց. խրնդրեալ զպատեանս ի նոցանէ»: Չեռ. թիւ 2966, Երեւանի Մատենադարանին, հմմտ. նաև Արարատ, 1893, և Աս. Մնացականեան, Հնագոյն վկայութիւններ Հայ եւ Ռուս ժողովուրդները բարեկամական յարաբերութիւնների մասին, ԼՐԱԲԵՐ լրագիր, Ժ: տարի, թ. 143, 29 Յունիս 1948):

Ասիկա ցոյց կու տայ թէ որքան սաստիկ էր հալածանքը, որ Հայերը այնքան հեռուները կը պտտցնեն իրենց աչքերը:

Հակառակ այս հալածանքներուն, որոնց նմանները Փրանկ ժողովուրդներն ալ կը գործէին, ինչպէս նաև հակառակ իսլամական յաջորդական գրոհներուն՝ որոնց ենթարկուեցաւ Կիլիկիոյ Հայ թագաւորութիւնը, անիկա երեք ուժերու մէջ տարուբեր, կրցաւ իրեն համար տեսակ մը հաւասարակշռութիւն ստեղծել և տոկալ, ապացոյցը տալով Հայկական ձեռներիցութեան:

Թորոսի յաջորդները աւելի ամրապնդեցին իրենց իշխանութիւնը և հիմնեցին պետութիւն մը, որ երեք հարիւր տարիներու կեանք մը ունեցաւ (1080—1375) և իր վեհապետները դար մը յետոյ (1196ին) ճանչցուեցան իբրև թագաւոր թէ՛ Եւրոպական պետութիւններէն և թէ՛ Բիւզանդական Կայսրերուն կողմէ (1198):

Կիլիկիա թագաւորութեան վերածուելէ ետք՝ անոր շրջանակը աւելի ընդարձակուեցաւ: Բացի Կիլիկիայէն, Իսաւրիա, Լիկայոնիա և Եփրատացիք, ինչպէս նաև Դ. Հայոց մէկ մասը հնազանդեցան Լեւոնի, և անոր պետութեան մաս կազմեցին:

Երկիրին զարգացումը և յառաջդիմութիւնը, մանաւանդ ապահով սահմանները պատճառ եղան գաղթական Հայոց դէպի Կիլիկիա յամր տեղափոխութեան: Մանաւանդ 1220—1240 շրջանին՝ նոյնիսկ հեռաւոր տեղեր բնակող Հայերէն, Թաթարներու արշաւանքներէն հալածուածներէն շատերը, եկան Կիլիկիա և հոն հաստատուեցան, հայկական պետութեան մը սահմաններուն մէջ իրենք զիրենք ապահով ըլլալ կարծելով: Մասնաւորապէս Թաթարական արշաւանքին հետեւանքով շատեր ապաստանած են Կիլիկիա, ինչպէս կը վկայէ Կիրակոս պատմիչ (95), «լցաւ երկիրը բազմութեամբ մարդկան՝ անարուեստից եւ արուեսաւորաց», որոնք Հայաստանի ներքին գաւառներէն կը խուժէին դէպի Արեւմուտք՝ «փախուցեալ յաւերմանէ Թաթարին»: Սակայն դժբախտաբար, Խաչակիրներու հիմնած իշխանութիւնները, Եգիպտոսի Փաթիմեան Սուլթաններուն կողմէ հետզհետէ ջնջուեցան: Եգիպտացիք իրենց իշխանութեան ենթարկեցին Սիւրիան և հասան Կիլիկիոյ սահմանները:

Այդ օրէն Կիլիկիոյ բախտը վճռուած էր: Ամէն կողմէ իսլամ իշխանութիւններէ շրջապատուած այս քրիստոնեայ պետութիւնը, որ իսլամ աշխար-

հին դէմ բացուած պատերազմի մը՝ Պաշակրաց արշաւանքներուն օգնած ըլլալու մեղքի՝ ալ գործած էր, չէր կրնար կեանք ունենալ:

Չուր տեղը Հայերը արևմտեան երկիրներու օգնութեան վրայ յոյս դրին, զուր տեղը թախանձազին օգնութիւն հայցեցին: Անդառնալի վճիռը գործադրուեցաւ և Հայ անկախութեան այս վերջին որորանն ալ Հայերէ կառավարուելէ դադրեցաւ:

Դէպի անկում դիմող այդ շրջանին մէջ, որ 100—150 տարի տեւած է, բնաւ չի յիշուիր որ գաղթականներ հաստատուած ըլլան Կիլիկիոյ սահմաններուն մէջ, որոնք բնաւ ապահովութիւն մը չէին ներշնչեր նոր գաղթականներ ընդունելու համար:

Ընդհակառակն, Հայերը գունդագունդ կը մեկնին այն երկիրներէն զորս չէնցուցած և ծաղկեցուցած էին:

Այսպէս, Կիլիկեան թագաւորութեան սահմաններէն՝ այս թագաւորութեան վերջալոյսին՝ բազմաթիւ Հայեր հեռացած են, ոչ միայն շրջակայ երկիրներ, այլ ծովերէն անդին տեղափոխուելով:

Օրմանեան, (Ազգապատմ, 1825) Հատիններու հետ յարաբերութիւններու և բարեկամութիւններու հետեւանք կը նկատէ Կիլիկիայէն աշխարհականներու ժ'ի. դարուն սկիզբները վաճառականութեան և եկեղեցականներուն՝ Հայ եկեղեցիներ և վանքեր հիմնելու համար Իտալիա երթալը, թէև ասոնք զանգուածային գաղթի հանգամանք չունէին:

Լեւոն Ե. թագաւորին 1375ին գերի իյնալէն ետքը, թէև Եգիպտացիք Կիլիկիոյ վրայ կուսակալ մը դրին, սակայն երկիրը չկրցան բոլորովին նուաճել, վասնզի Հայերը չհամակերպեցան և չհնազանդեցան Եգիպտացիներուն մէկ անգամէն: Կարգ մը իշխաններ Տաւրոսի և Ամանոսի լեռներուն կատարները, ամուր վայրերու մէջ ազատ իշխանութիւններ հիմնեցին, որոնք առաւել կամ նուազ տեւականութիւն մը ունեցան:

Նոյնիսկ Սիսի մէջ կամ անոր մօտերը երեւան եկաւ Կոստանդին անուն անձ մը, որ թագաւոր տիտղոսը առաւ և 1376էն մինչեւ 1424, քառասունը ութը տարի իշխանութիւն վարեց (Սամուել Աճեցի, 170):

Ասոր իշխանութեան շրջանին՝ 1403ին կամ 1404ին Սիսեցիները ձանձրանալով այն նեղութիւններէն, զորս կը պատճառէին Ռամազանեանք՝ Լէնկ թիմուրի դէպի Արեւելք մեկնելէն ետք, իրենք զիրենք անկարող զգալով դիմադրելու, կ'որոշեն քաղաքը լքել և մեկնիլ:

Գաղթականութեան առաջին խումբը կը մեկնի գլխաւորութեամբ Պարոն Կարապետի, որ թու էր Կոստանդին թագաւորին և երկրորդ խումբը առաջնորդութեամբ Պարոն Ասրլալի և Յովհաննէս, Վահան, Գրիգոր և Ստեփանոս քահանաներուն: Սիս կը մնան միայն աղքատները, որոնք քաղաքը 1404 Յունիս 6ին յանձնեցին Եգիպտացոց:

Մեկնողները, ըստ ժամանակագիրի մը, 30,000 տուն էին, սակայն այս թիւը հաւանօրէն չափազանցութիւն էր (Ազգապատմ, 2007):

Գաղթականները կը հեռանան ծովու ճամբով, և հաւանօրէն անոնց կարեւոր մէկ մասը Կիպրոս կ'անցնի, ուր քրիստոնեայ իշխան մը՝ Յովհաննէս Բ. թագաւորը կը տիրէր:

Անոնցմէ կարեւոր մաս մըն ալ պէտք է աւելի հեռուն գացած ըլլայ, շատ հաւանաբար Իտալիա, կամ վենետիկեան և ձիւնովական գաղութներ, որոնք «յայնկոյս ծովուն» կը գտնուէին: Այս թուականէն վերջ տեղ մը կը կարդանք թէ «յիս բառնալոյ թագաւորութեան Հայոց ի Ստոյ ի ՊԿԲ (= 1413) քուի՛ն. ժողովեցան թագաւորագունցն եւ իբխանցն Հայոց. եւ բազում ի ժողովրդոյ, մտեալ ի ցաւ գնացին ի Ֆռանգս 30.000 տուն քրիստոնեայ Հայ ազգաւ» (1): Իսկ 1424ին ուրիշ յիշատակագիր մը կը գրէ թէ՛ «թագաւորն ի Կիպրոս անցաւ, եւ քնդ նմին բազում իբխանց. իւրաքանչիւր տոնականօք հանդիսէր: Գաղթականներուն թիւը կրկին 30,000 նշանակուած է (Ազգ. 2049), ինչ որ կասկած կը ներշնչէ թէ՛ 1404ի, 1414ի և 1424ի այս գաղթականներէն գոնէ մէկը աւելագրութիւն մըն է, և տարեթիւի սխալի հետեւանք: Հաստատուն իրողութիւն է սակայն՝ Կոստանդինի քառասունը ութը տարի (1376—1426) «թագաւոր» տիտղոսով Կիլիկիոյ մէջ տոկալը, և ապահովաբար իր իշխանութեան շրջանին 1404 կամ 1414 թուականով խոշոր թիւով գաղթականներու Կիլիկիայէն հեռանալը և քսան կամ տասը տարիներ ևս իր իշխանութիւնը շարունակելէ ետք՝ ի՛ր ալ 1424ին կամ 1426ին վերջնապէս Կիլիկիան լքելն ու Կիպրոս անցնելը, իր աւագանիով: Ամէն տարակոյսէ վեր է ունեմն որ Կիլիկեան թագաւորութեան վախճանին՝ մեծ թիւով Հայեր, ծովերէն անդին հեռաւոր երկիրներ գաղթած՝ և ապահով վայրերու մէջ ցոյց տուած են իրենց կարողութիւնը, ձեռք բերելով որոշ յաջողութիւններ:

Այսպէս իրապէս 1424ին է որ վերջ գտած է Կիլիկիոյ Հայ թագաւորութիւնը, որուն ինչպէս տեսնուեցաւ՝ ծնունդ տուին Լեւոնային Կիլիկիոյ բարձունքները ապաստանող քանի մը Հայ իշխաններ և զինուորականներ: Կիլիկիոյ Ռուբինեան թագաւորութիւնը փաստը տուած է աշխարհի պատմութեան հայկական անօրինակ ձեռներիցութեան և քաղաքակրթական մեծ ընդունակութեան, վասնզի շատ դժուար է համոզուիլ թէ՛ ազգ մը կրնայ գաղթել իր բնագաւառէն դուրս ուրիշ երկիր մը և իր կենսունակութեամբն ու ուժովը տիրել այդ երկիրին՝ թէ՛ զէնքով և թէ՛ հոգեպէս, և հոն ունենալ քաղաքակրթական գեղեցիկ գործունէութիւն մը:

Իրենց հայրենի հողէն դուրս, օտար միջավայրի մէջ և օտար երկինքի տակ, պարագաներէն օգտուելով, անկախ իշխանութիւն մը կազմակերպելու չափ ընդունակ գաղթական ժողովուրդ մը, բացառութիւն մը միայն կրնայ համարուիլ:

Եւ Հայերը այդ բացառութիւնը կրցան ըլլալ Հայաստանի բնական սահմաններէն դուրս, տարբեր երկիրի մը մէջ կազմակերպելով թագաւորութիւն մը, որ նոյնիսկ միջազգային դեր մը կատարած է աշխարհի պատմութեան մէջ, զինակից դառնալով Եւրոպական քրիստոնեայ պետութիւններու, որոնց-

(1) Մաղաբիա Գպիր ձեկվահրեանց կը կրկնէ բառ առ բառ այս տողերը, 1413ի տեղ 1402 նշանակելով թուականը եւ զանց կ'անէ գաղթականներու թիւը, եւ կ'աւելցնէ անմիջապէս՝ «ի Անգուլիս գո՛ն բազումք գեղեցիկամարտի հայ զրով խորագրեցեալք. որք երեւի՛ն մի՛նչևս ցայսօր, օր եւս ՌձԾ» (= 1701):

մէ Հայերը կրցան դոյզն օգուտ քաղել, զի կարճ միջոց մը միայն հեռու մնացին ուղղակի միւսլիմաններու հետ սահմանակից կամ անոնց դէմ բոլորովին անպաշտպան գտնուելէ:

Հետեւաբար, մինչեւ շրջակայ Հատին իշխանութեանց անկումը, Կիլիկիա բոլորեց խաղաղ բարգաւաճման հիանալի շրջան մը, ուր այս անդրերկրեայ Հայոց թագաւորութիւնը հասաւ քաղաքակրթական այնպիսի աստիճանի մը, որ կրնար իրեն ժամանակակից ամէնէն կարգաւորեալ և ընտիր պետութեանց հետ, առանց որեւէ վարանման բաղդատուիլ և համեմատուիլ:

Կիլիկեան Հայ պետութիւնը իր վարչական, զինուորական, դատական կազմակերպութեամբ կը ներկայացնէր կանոնաւոր վիճակ մը, ինչպէս նաև վաճառականութիւնը, արուեստները և երկրագործութիւնը հասած էին տյնպիսի բարձրութեան մը, որուն Հայերը մինչեւ այն ատեն տակաւին չէին հասած իրենց բնիկ երկիրին մէջ:

Մասնաւորապէս դիրքի այն մեծ առաւելութիւնը, որ Կիլիկիա ունէր իբրև արգաւանդ և բարեբեր երկիր, իբրև ծովեզերեայ — այն ալ ազատ ծովու վրայ իշխող — շահաստան, իբրև ներքին հաղորդակցութեան ընտիր ուղի՝ զինքը կը դարձնէին վաճառականութեան ատակ երկիր մը:

Այս մեծ յարմարութիւնը պատճառ եղաւ որ ընդարձակ յարաբերութիւններ մշակուին Արեւմուտքի հետ: Նաւագնացութեամբ, վաճառքներու փոխանակութեամբ և յարատեւ երթեւեկութիւններով, որոնք մէկ կողմէն Հայ միտքը յարաբերութեան մէջ դրին Արեւմուտքի քաղաքակրթութեան հետ, միւս կողմէն Հայոց վաճառականական ձեռներիցութեան առջեւ բացին նոր ասպարէզներ և շահաստաններ, որոնք ուղղակի նպաստեցին Կիլիկեան Հայ թագաւորութեան քաղաքական բարգաւաճման և խաղաղ զարգացման:

Դժբախտաբար բարբարոս ուժեր հոս ալ եկան հասան և յաջորդական հարուածներով վերջապէս կործանեցին Կիլիկիոյ Հայոց թագաւորութիւնը, 1375ին: (Հմմտ. Ա. Ալպոյաճեան, Պատմական Հայաստանի արձագանքն եւ ներքին սահմաններ, էջ 106):

Այս բարգաւաճ երկիրին մէջ Հայերուն թիւը շատցաւ ինքն իր մէջ բազմածնութեամբ, իբրև բնական հետեւանք երկիրին բարօրութեան և դուրսէն՝ Մեծ Հայաստանէն, Փոքր Հայքէն և Կոմագենէնէն ասիական հրոսներու արշաւանքներէն իրենց հանգիստը կորսնցնող բազմաթիւ գաղթական Հայերով:

Այսպէս, բարբարոսներու արշաւանքին չորս դարերուն, դարձեալ Հայերը շարունակեցին գէպի Արեւմուտք տեղափոխուիլ, և կարեւոր թիւի մը հասնել մինչեւ ԺԴ. դար և իրենց քանակով, ինչպէս նաև իրենց որակով կարեւոր դիրք մը ունենալ Կիլիկիոյ և անոր շուրջ գտնուող Հատին գրաման ենթակայ Ասորիքի, Սիւրիոյ, հիւսիսային Միջագետքի և նոյնիսկ Պանփիլիոյ, Կապադովկիոյ և Քամրաց մէջ:

Պոստոսի և Կիլիկիոյ բնական պատուարներով պատսպարուած երկու երկրամասերուն միջեւ կը գտնուէր հողաշերտ մը, որ գրեթէ անպաշտպանելի

էր, առանց Հայաստանի լեռնադաշտին տիրապետութեան:

Ասոր համար էր որ Բիւզանդացիք Փոքր Ասիոյ և Միջագետքի և նոյնիսկ Սիւրիոյ պաշտպանութեան համար պէտք ունէին Հայաստանը իրենց ձեռքին տակ ունենալու, կամ գրաւելով զայն և կամ հոն իրենց բարեկամ կամ զինակից իշխանութեան մը գոյութեան օժանդակելով:

Դժբախտաբար Բիւզանդիոն իր անխորհուրդ քաղաքականութեամբ չկըրցաւ այդ բաղձալի վիճակը ստեղծել, կրօնական ատելութիւն գրգռելով և դառնացնելով ոչ-Քաղքեղոնական քրիստոնեաները, որոնք կ'ապրէին պետութեան ասիական մասին մէջ:

Մասնաւորելով մեր խօսքը Հայերու մասին՝ ըսենք որ ԺԱ. դարուն ըսկիզբը, երբ ասիական բարբարոսները իրենց գոյութիւնը զգալի կ'ընէին Հայաստանի արևելեան սահմանագլուխին վրայ, Բիւզանդական Կայսրութեան ասիական մասին մէջ բազմահազար Հայեր կային, հին ժամանակներէն հաստատուած և դարերու ընթացքին հետզհետէ ստուարացած, Հայերու գէպի արևմուտք շարունակական տեղափոխութիւններով:

ԺԱ. դարուն սկիզբը, Հայերը բնակչութեան մեծամասնութիւնը կը կազմէին ոչ միայն դրացի Փոքր Հայքի և Կապադովկիոյ մէջ, այլ նաև տարածուած էին բովանդակ Փոքր Ասիոյ, Պոնտոսի և Կիլիկիոյ մէջ, նոյն իսկ Կ. Պոլիս, ուր հաւաքուած էին բաւական մեծ թիւով Հայեր:

Այդ մեծ թիւով հայացեղ բնակչութեան մէկ մասը, դարերու ընթացքին օրթոտոքսանալով, Բիւզանդացի դարձած և նոյն իսկ մոռցած էր իր ծագումը՝ դաւանական և մշակութային ճամբով միաձուլուած ըլլալով բնիկ տարբերու հետ: Սակայն Բագրատունեաց թագաւորութեան ընկճուելէն ետք՝ այդ վայրերը տեղափոխուող Հայերը, որոնք այնքան կարեւոր դեր մը կը կատարէին Բիւզանդական պետութեան ասիական բաժինին մէջ, ամուր կը պահէին իրենց դաւանանքը և բազմաթիւ քաղաքներու մէջ, որոնք ստուարաթիւ Հայ բնակիչներ ունէին, հաստատուած էին հայադաւան եպիսկոպոսներ: Բայց ասոնք առանց դժուարութիւններու չէ որ կ'ապրէին ու կը գործէին, վասնզի Բիւզանդացիք չէին դադրած ոչ-Օրթոտոքսները հալածելէ, բիւզանդական զանգուածին մէջ ձուլելու համար գանոնք: (Հմմտ. ՊՀԳ. Ա., 251—254):

Բիւզանդական Կայսրութեան ներքին քաղաքականութեան հիմնական ուղղութիւնը, զոր քաղաքացիները և կրօնական իշխանութիւնները հաւասարապէս և միաժամանակ կը հետապնդէին, բնական է վնասակար եղաւ պետութեան համար, վասնզի հալածուող ոչ-Քաղքեղոնական ժողովուրդները թշնամի դարձան և յաճախ Կայսրութեան թշնամիներուն հետ գործակցեցան՝ իրենց կրած դառնութեանց պատճառով և անոնցմէ ազատուելու յոյսով:

Բիւզանդացիք որևէ ատեն չկրցան օգտուիլ անցեալի փորձառութենէն և գործեցին նոյն սխալը՝ զոր նախապէս ալ գործած էին:

Այսպէս, Միքայէլ Դ. Պափլագոնացի (1034—1041) կայսրը՝ առանց նրկատի առնելու բարբարոսներէն իր Կայսրութեան սպառնացող վտանգը և Հայերու օժանդակութեան կարևորութիւնը, ուզեց վերջնապէս իւրացնել Հայաստանը: Բիւզանդական զօրքը պաշարեց Անին, սակայն կայսեր դէմ ծագած ապստամբութիւն մը ստիպեց զինքը ետ դառնալ 1041ին:

Բիւզանդացիներու այս ձեռնարկը սրեց Հայ և Յոյն ատելութիւնը: Իր յաջորդը՝ Կոստանդին Թ. Մոնոմախոս (1042—1053), շարունակեց նոյն անմիտ քաղաքականութիւնը՝ ձգտելով վերջ տալ Հայաստանի բնիկ իշխանութիւններուն: Ան, ինչպէս յայտնի է, օգտուեցաւ Յովհաննէս Սմբատի մահէն ետք գահուն շուրջը ծագած սովորական կռիւններէն և նենգութիւնով վերջ տալ ուզեց Հայ թագաւորութեան:

Հայերէն անոնք՝ որ Յոյն քաղաքականութեան գործիք եղած էին, և անոնք՝ որ անոնց կը հակառակէին, իրարու դէմ պայքարեցան տեսակ մը քաղաքային պատերազմ մղելով:

Հայրենասէրներ կը մաքառէին Անիի պաշտպանութեան և քաղաքական անկախութեան համար, մինչ կային ուրիշներ՝ որոնք երկիրին Բիւզանդական տիրապետութեան ենթարկուելը կը ցանկային:

Հայ մեծամեծները միացան և թագաւոր կարգեցին 18 տարեկան Գագիկը, որ ազգային կուսակցութեան պետերէն՝ Գրիգոր Մազիստրոս զօրավարին հետ՝ յաջողութեամբ կռուեցաւ Սելջուկներուն դէմ: Սակայն Մազիստրոս՝ Վեստ Սարգիսի քսութեանց պատճառով գժտուեցաւ Գագիկի հետ և գնաց Տարօն՝ Բիւզանդական հովանաւորութեան տակ գտնուող հողաբաժինը: Կոստանդին երբ ամրացաւ գահուն վրայ, Կայսրութեան կցեց բոլոր Հայ մանր իշխանութիւնները: 1044ին նենգութեամբ Գագիկ Բագրատունին հրաւիրուեցաւ Կ. Պոլիս և տարի մը յետոյ Յոյները Անին առին:

Եթէ Հայաստանի մէջ կային մարդիկ, սրոնք կը կարծէին թէ Յունական կառավարութիւնը զօրեղ պաշտպանութիւն ցոյց կու տայ Հայերու քրիստոնէական կրօնին, հիմնովից զգացին իրենց սխալը՝ երբ խումբ մը Յոյն սովալուկ հոգեւորականներ, Հայոց հարուստ վիճակներուն եւ վանահայրութիւններուն գլուխը անցան: Ուղղափառ միաբնակներու կրօնական հալածանքներուն վերջը չկար: Պետրոս Կարողիկոսը (+ 1056), կանչեցին մայրաքաղաքն երբ ասոր յաջորդը մեռաւ, արգելք դարձան նոր կաթողիկոսին րեօթութեան: Է. դարուն բոլոր ծանր փորձերը անհետեւանք մնացեր էին Յոյն եպիսկոպոսներու համար, որոնք ոչինչ չէին սորվեր եւ ոչինչ չէին ներս: Նստակցելի է որ դեռ Ռուսոսնոս Գիողիսեոս ձայնողութեան կայսրը որ իր արեւանքին ժամանակ երդում քրտեք վերագարձին ջնջել Հայ դաւանութիւնը: Հայ վարդապետները կ'աղերսէին առ Աստուած որ անիկա բոլորովին խորսակուի» (Հ. Գեյցեր, 285—286):

Հայաստանի լեռնային փոքրիկ պետութիւնները անխոհեմաբար ջնջելէ անմիջապէս յետոյ, Բիւզանդիոն այլևս ստիպուած էր ուղղակի գիմարելու Սելջուկեանց որոնք Տուղրիլ Բէկի առաջնորդութեամբ պատկառելի ուժ մը դարձած էին Ասիոյ մէջ, մինչ Յոյները սխալ ըմբռնումով մը, բոլորովին քանդած էին Հայկական Բարձրաւանդակի գեղեցիկ պատուարը, կրօնական հաւածանքներով և ծանր հարկերով Հայ ժողովուրդին ատելութիւնը զրգռելէ զատ, խնայողութեան անունով արձակելով 50,000 Հայ և Վրացի զինուորներ (Հ. Գեյցեր, էջ 287):

Գագիկ Բագրատունի վերջին թագաւորը, երբ Մոնոմախոսի կարգադրու-

թիւնով, Պիղուի ճորտ դարձաւ, Հայկական ուժերը շլատուեցան և բնիկ Հայ իշխաններն ալ հետզհետէ հեռացան:

Գրիգոր Մազիստրոս, Գագիկի երբեմնի աջակիցը, Հայոց թագաւորէն հեռանալէն ետք՝ 1045ին՝ Արարատեան նահանգին մէջ գտնուող իր Բջնի, Կայեան և Կարծօն բերդերը ինքնաբերաբար տուաւ Կայսեր և փոխարէն ունեցաւ Միջագետքի մէջ քաղաքներ և գիւղեր և անոնց տոհմական ժառանգական իրաւունքը հաստատող հրովարտակ, միևնոյն ատեն նաև Մազիստրոսի (Մաժիսոսան) աստիճանին արժանանալով:

Յետոյ նոյն պաշտօնով փոխադրուեցաւ Տարօն և 1049ին մասնակցեցաւ այն պատերազմին, զոր Մոնոմախոս Կայսեր ատեն Կոմնենոս Անիի և Արարատի, Ահարոն Բուլղար՝ Վասպուրականի կուսակալները և Լիպարիտ Օրբէլեան՝ Վրաց գունդերուն զօրավարը, մղեցին Տուղրիլի դէմ:

Եթէ Հայ իշխանաւորներ ուժ գտնէի Բիւզանդական Կայսրութենէն, թերեւ յաջողէին տոկալ և հեռացնել վտանգը, սակայն Բիւզանդացիք չըմբռնեցին ասիկա: Անոնք, ընդհակառակը, նախ Հայաստանը և ապա Փոքր Հայքը և Փոքր Ասիան դատարկացուցին իրենց քրիստոնէայ բնակիչներէն և տեղ պատրաստեցին վաչկատուն ժողովուրդներուն, որոնք եկան անոնց դատարկ ձգած բնակավայրերը գրաւել:

Այս անխորհուրդ քաղաքականութեան աղէտալի հետեանքները նախատեսող հեռատես մարդիկ գտնուած են, ինչպէս նաև կարճամիտներ, որոնք պարսաւի և դատապարտութեան արժանի այս արարքը իբրև զովեստի արժանի գործ մը յիշատակած են: Միքայէլ Ասորի (395—6), խօսելով Միքայէլ Զ. Ստրատոնիկոս Կայսեր (1056) մասին, զայն կը գովէ իբրև «այր սուրբ եւ պահող», որ «ոչ ուժեք գայլոց վաստակ, այլ ձեռք իւրով առնէր սրգալն եւ վանառէր եւ անդէն ուժեք», ինչ որ արդարեւ առաքինի արարք մըն էր մանաւանդ Բիւզանդացի վեհապետի մը համար: Սակայն երբ կարգը կու գայ անոր Սելջուկներու դէմ վարած քաղաքականութեան՝ իր գնահատութիւնը բոլորովին կը դառնայ անհեթեթ: Կ'ըսէ թէ «սա յոժամ ետես թէ զօրանայ թուրքն, եհան զքրիստոնէայսն՝ որ յայսմ կողմէ ծովուն եւ անցոյց յայնկոյս, եւ եկեալ թուրքն եզիս զերկիրն անմարդ եւ բնակեցան զսեղին»: Ինչպէս կ'երեւի, կը փորձէ պաշտպանել իրաւամբ զայն դատապարտողներուն դէմ, ըսելով թէ «բազում մեղս դրին նմա, բայց նա մարդասիրութիւն արար»:

Այս սխալ ըմբռնուած մարդասիրութիւնը, կը քանդէր կայսրութեան սահմանազուխներուն ամրութիւնները, ինչպէս անուղիղ կրօնական եռանդը խորշանք և ատելութիւն կը սերմանէր Հայաստանի քրիստոնէայ բնակչութեան մէջ:

Բիւզանդացիք մէկիկ մէկիկ կ'անհետացնեն մնացեալ Հայկական փոքր իշխանութիւնները: Ոչ միայն զանոնք իրենց հպատակեցնել կը ջանային, այլ Հայոց նեղ դրութիւնը կ'օգտագործէին, դաւելու համար Հայոց կրօնական անկախութեան դէմ, որ իրենց համար մղջաւանջ մը եղած էր:

Անոնք Սելջուկեան արշաւանքէն օգտուեցան, Հայերը և մանաւանդ Հայ

իշխանութիւնները տեղափոխելով Փոքր Հայք և Փոքր Ասիա և զանոնք իրենց հովանաւորութեան տակ առին, ըստ կամա անոնց հետ վարուելու համար։ Սակայն՝ ասով Բիւզանդացիք Հայաստանի Սելջուկ տիրապետութեան արագ ենթարկումին նպաստեցին և իրենք Հայաստանին վրայ իրենց տիրապետութեան կարճատեւ փառքը միայն վայելելէ ետք, իրենք զիրենք ուղղակի դէմ առ դէմ գտան զօրաւոր թշնամիի մը դէմ, որ անարգել խուժեց Բիւզանդական երկիրներէն ներս և ամէն ինչ «ի հուր և ի սուր» մատնեց և տուաւ վճռական ու անդարմանելի հարուած մը։ Իրենց նենգութիւնով զրուած Հայաստանին մէկ կարևոր մասը կորսնցնելէ յետոյ իսկ՝ անոնք դեռ չկրցան զընահատել Հայերու դերը և կարեւորութիւնը։

Ռոմանոս Դ-ի փոխինչէս, որ մտադրած էր բարբարոսները Բիւզանդական հողերէն վանել, քաջալերած է Հայ իշխաններու տեղափոխութիւնը։ Յոյները, ինչպէս նոյնինքը կայսրը, ինչպէս ըսինք, կրօնական մոլեռանդութիւնով, կասկածով և ատելութիւնով կը վարուէին Հայերու հետ և կը ջանային քաջալերել տեղափոխութիւնները պարզեւատուութիւններով։

Հաստիվերտցի (171), Ռոմանոսի վրայ խօսելով կ'ըսէ թէ «սէր անդէպս ցուցանեք եւ պարգեւս անձեռնարկելիս խոստանայր» . ինչ որ կը նշանակէ թէ ան Հայոց տուած էր «անձեռնմխելի պարգեւներ» կամ «կալուածներ», իբրեւ «նորական ստացուածք։ Բայց դժբախտաբար չի ճշդեր թէ որոնք էին այդ պարգեւառուները։ Միայն կարգ մը յիշատակութիւններէն կը հասկցուի թէ անոնք բազմաթիւ էին։

Այս ողբալի վիճակը շատ լաւ կը ներկայացնէ Մատթէոս Ուռհայեցի պատմիչը գրելով թէ.—

«Ը՞վ կարացէ մի քս մի ողբէ պատմել զկորուստ բարկութեանն եւ զլաց ապաւանանաց օհնս Հայոց, զորս յանպարտութեան զօրացն թուրքաց կրեաց, յանթիւրութեանն, ի սուտ պահապանացն, ի տկար և ի թուլամորթ վատ ազգին Յունաց, վասնզի մի առ մի քակեալ հանին զօրականսն ի օհնէն Հայոց, զորս հանին յարկաց եւ ի գաւառաց, եւ բարձեալ խափանեցին զարող քագաւորութեանն Հայոց, քակեցին զցանկ պահպանութեանն զօրացն եւ զօրավարացն, եւ ազգն Հոռոմոց իւրեանց անուն քաջութեան զանդարձ փախչելն արարին պարճանքք. նմանեցան վաս նովուացն, զի յորժամ զգայլն օհնանէ՝ փախչի։ Սակայն Հոռոմք ոչ առին հանգիստ մինչև զպարթսպ ամբութեանն օհնս Հայոց քակեալ կործանեցին զլանջս արիական ողբոց իւրոց (1) եւ զը-Պարսիկք ի վերայ դարձեալ յարձակեցին սրով եւ զամենայն յաղթութիւն՝ իւրեանց համարեցին եւ ինքեանք անպահակաւ ի երեսոք կուրս զօրավարոք եւ ներքին զօրոք զՀայք պահել ջանային, մինչև Պարսիկք անհեռ օհնս անեցան արեւելք, եւ յայնժամ մեծաւ զօրութեամբ զօրացան այլազգիքն, որ ի մէկ օհուրոյ հասին մինչև ի դուռն Կոստանդինուպոլսի, եւ առին զամենայն աօխարհն Հոռոմոց, զբազմաւ ծովեզերեաց եւ զկղզիս նոցա, եւ արարին

զազգն Յունաց որպէս զբանահեղալք ի ներս ի Կոստանդինուպոլիս։ Եւ յորժամ առաւ Հայք ի Յունաց, արդեւաւ ամենայն չարութիւնն Հոռոմոց, յազգէն Հայոց, եւ զկնի յայտրիկ հնարեցան այլ կերպիւ պատերազմ յարուցանել ընդ ազգն Հայոց, և նստան ի քրնութիւն Հայոց և այսու ատեալ անարգեցին զընահողէս պատերազմի և զօր մարտի, և զկուրս և զաղմուկս յեկեղեցի Աստուծոյ կարգեալ հաստատեցին։

Ի Պարսից պատերազմէն յօժարութեամբ փախչին եւ զամենայն նմարիս հաւատարմալքս Քրիստոսի ի հաւատոյն ջանան խափանել եւ խախտել։ Վասնզի յորժամ այր քաջ եւ զօրաւոր գեանքէն զաչուն խաւարեցուցանէին եւ կամ ի ծով ձգեալ խեղդամահ ստեղծեցին. և այն էր փոյթ յօժարութեանց եւ կամ ի ծով ձգեալ խեղդամահ ստեղծեցին. և այն էր փոյթ յօժարութեանց նոցա, որպէս զամենայն իշխանսն Հայոց և զքաջ զօրականսն հանին յարեւելից և բերին բնակեցուցին ի Յոյնք և յայնժամ ինքեանք զմանկութիւնս արութեանն ի կուրսս փոխարկեցին և փոխանակ լեկուր զընհացն զոր քաջք զգեցուին, նոքա զձոց հանդերձիցն լայն եւ երկայն արարին, եւ փոխանակ զպողոպտ սաղաւաքին, պէլեւառ եղին, եւ փոխանակ երկաթապատ քիւկանցն՝ զվողպատն ի վերայ ուսոցն լայն արարին եւ որպէս զկանայս հեզ եւ ծածուկ խօսին, քաջ եւ մանուկ, հանապազ կորուստ խորհին, որ եւ ի ձեռնաց սոցա ամենայն հաւատարմալք մասնեցան ի գերութիւն յափարհն Պարսիցք», (տպ. Երուսաղէմի, էջ 162—164)։

Բիւզանդիոն, արդէն անգամ մը օգտագործած էր Հայերը՝ Արաբ արշաւանքներուն ժամանակ, Ժ. դարուն, պետութեան ասիական բաժնին սահմանազուլտին երկայնքին՝ Պոնտոսէն մինչև Կիլիկիա կազմելով Ակրիտեան թեմեր կամ զինուորական գաղութներ, որոնց կարևորներուն իշխանները Հայեր էին, ինչպէս Տայքի, Ճահանի կամ Լիւկանդիոյ, Լոգանիոյ, Միջագետքի և Կապադովկիայ իշխանները (տես. ՊՀԳ. Ա. 239 և 286—7)։

Այսպէս, Բիւզանդիոն տկարացուցած էր Հայերը իրենց բնիկ երկիրին մէջ, բան մը զոր կրկնեց բարբարոսներու արշաւանքը սկսելէն ետքն ալ։

Մանազկերտի ահաւոր պարտութիւնը (1071 Օգոստոս 19), Բիւզանդական Կայսրութեան մահով՝ էր։ Այլևս Կայսրութիւնը դատապարտուած էր քայքայուելու, վասնզի Արեւելք կը մատնուէր իրական անիշխանութեան, Սելջուկ Սուլթանութեան և Բիւզանդական Կայսրութեան խառնակ կացութեան պատճառով։

Սելջուկեան տիրապետութեան շրջանին (1064—1220) սկիզբն իսկ, Հայերը այնքան տկարացած և Հայաստան այնքան բաժան բաժան եղած էր մանր ու տկար իշխանութիւններու միջեւ, որ կարելի չէր այս կացութենէն օգուտ քաղել և Հայաստանի անկախութիւնը վերականգնել։

Կային Բազրատունի և Սիւնեաց թագաւորութիւններուն բեկորները, Տաւրքի, Կախէթի կամ Ձորագետքի, Տաւուշի, Մածնաբերդի և Մանարաց, Չիրքի, Կախէթի կամ Ձորագետքի, Տաւուշի, Մածնաբերդի և Մանարաց, Բաղաց կամ Կապանի մէջ, որոնց պետերը «թագաւոր» տիտղոսը կը կրէին (1) և Արծրունեաց, Մամիկոնեանց և Աղուանից աննշան մնացորդները և Պահլաւունի հողատիրութիւնները, որոնք սակայն բնաւ մեծ ուժ մը չէին ներկայա-

(1) Այս նախադասութիւնը Յրանելէն քարգմանութեան բնագիրին համաձայն առնուած է, իմաստի աւելի բացօթեութիւն ունենալուն համար։

(1) Լէօ զանգն «գեղական թագաւորներ» կը կոչէ։

ցընէր (1): Ասոնցմէ մի քանին իրենց նպաստաւոր դիրքին շնորհիւ, արժէք մը կը ներկայացնէին, ինչպէս Սասունի Մամիկոնեան իշխանութիւնը, որուն տէրն էր Թոռնիկ Մուշեղեան, Գր. Վկայասէր կաթողիկոսին քեռայրը: Ան ունէր բաւական ընդարձակ և զօրաւոր իշխանութիւն մը: 1058ին ան քաջութեամբ և խիզախ յանդգնութեամբ կռուեցաւ Սելջուկներու դէմ, Սասունցի լեռնականներու գլուխը անցած և յաջողեցաւ զանոնք փախուստի մատնել և անոնց ձեռքէն տղատել այն ամէն գերիները, զորս անոնք առած էին զանազան տեղերէ, մանաւանդ Մէլիտինէն, և դարձնել զանոնք իրենց տեղերը: Իսկ մեռեալներուն կապուտը առած դարձաւ իր նստոցը՝ Աշմուշատ:

Թոռնիկ սակայն չկրցաւ ըմբռնել համագործակցութեան պէտքը, իր երկիրին արևմտեան կողմը կազմուած Հայ իշխանութիւններու հետ և զոհուեցաւ:

Հաւանօրէն միւս իշխաններն ալ, իրեն պէս, միակամ չէին իրարու հետ գործակցելու համար, կամ կ'զգային, իրենց տկարութիւնը հանդէպ դիրքն քրջապատող մահմետական զօրաւոր իշխանութիւններուն, որոնցմէ ոմանք նոյնիսկ արաբական շրջանէն կազմուած և ոմանք ալ՝ նոր ստեղծուած էին:

Այսպէս, Արարական շրջանէն կազմուած էին՝ Գանձակի, Անիի և Դուբիների Փատուեանք (2) և նոր կազմուած էին՝ Սելջուկեան փոխարքայութիւնը (3) և մի քանի կէս անկախ Սելջուկ-Թուրքմէն էմիրութիւնները (4):

Հետեւաբար Հայաստանի մէջ մնացող Հայ իշխաններու դիրքը խիստ անկայուն էր: Անոնք բնական է շուտ պիտի ընկճուէին, վասնզի զժուար էր տուկալ Բիւզանդական բանակներու իսպառ հեռանալէն և Ասելջուկներու Հայաստանի մէջ ամբանալէն ետքը, երբ Բիւզանդիոն, անոնցմով զօրաւոր միութիւն մը կազմելու տեղ՝ կը քանդէր Հայերու քաղաքական իշխանութիւնները, զանոնք արմատախիլ այլուր փոխադրելով:

ԺԱ. դարուն սկիզբն իսկ, երբ որ կ'սկսէին Սելջուկ արշաւանքները, օգտուելով բարբարոսներու Հայաստանի վրայ գործադրած ճնշումէն, Բիւզանդիոն հրապուրեց և քաջալերեց Հայերը, իրենց բնագաւառէն տեղափոխուիլ դէպի Փոքր Ասիոյ արեւելեան մուտքին վրայ գտնուող երկիրները, որոնք Փոքր Հայքը կը ներկայացնէին (տես, ՊՉԳ. Ա. 243 - 245):

Այս տեղափոխութիւններուն միջոցին՝ թագաւորներու հետեւած են՝ զանգուածային կերպով ազատներ և ժողովուրդ:

Բիւզանդիոն՝ Հայաստանէն գաղթած Հայ տանուտէրներուն և իշխաններուն, ինչպէս նաև անոնց հետեւորդներուն տուաւ ընդարձակ հողեր, որոնց վրայ պիտի իշխէին Հայ իշխաններ և նախկին թագաւորներ, իրրեւ ճորտեր կայսրութեան, կրելով նոյնիսկ «թագաւոր»ի տիտղոսը:

Այսպէս, կազմուեցան Հայ երեք թագաւորութիւններ Փոքր Հայքի մէջ:

(1) Ընդհանուր գաղափար մը կազմելու համար՝ դիմել Ա. Ալպոյանեանի Պատմական Հայաստանի Արաբիք եւ Ներքին Սահմանները գործին (էջ 257—277), ուր բացատրուած է այս իշխանութիւններէն ամէն մէկուն կեանքի համառոտ կերպով:
 (2) Տես, Պատմական Հայաստանի Սահմանները (էջ 296—299):
 (3) » » » » (էջ 302—305):
 (4) » » » » (էջ 308—324)

Ա. ՍԵՐԱՍՏԻՈՅ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆ. առաջին ճորտ իշխանութիւնն էր, որ կազմուած է Սենեքերիմ Արծրունի Վասպուրականի թագաւորին (1003—1026 +) տեղափոխութեամբ (1016—1020): Սենեքերիմ փոխադրուած էր 400,000 հպատակներով, Վասիլ Բ.ի թողլով 10 քաղաք, 73 բերդ՝ ըսա կենդրենոսի, կամ 8 քաղաք, 72 բերդ և 4000 զիւղ կամ 12 բերդ և 4400 զիւղ՝ ըստ Հայ պատմիչներու (Ազգապատմ, 1198): Սերաստիայէն զատ իր սահմաններուն մէջ ունէր Լաոխան, Աւարան և ուրիշ քաղաքներ:

Իր արեւելեան սահմանը հաւանօրէն մինչեւ Եփրատ կը հասնէր և Տիվրիկ, Ակն և Արաբկիր քաղաքներն ալ իր մէջ կը պարունակէր. արեւմուտքէն՝ մինչեւ Սերաստիոյ հարաւարեւմուտքը՝ Ուզուն Եայլա կը տարածուէր. իսկ դէպի հիւսիս՝ մինչեւ Պոնտական լեռները:

Բիւզանդական ծրագիրն էր, ինչպէս կը տեսնուի, ստեղծել Փոքր Ասիոյ բերանը, Սենեքերիմի աւատապետութեան տակ Հայ ուժ մը, որպէսզի ան միութիւն մը կազմէր թէ՛ Միջագետքի և Հայաստանի հեռաւոր ճորտերուն հետ և թէ՛ իր մէջ ընդունէր Հայաստանէն գաղթող նորանոր տանուտէրները և դառնար զօրաւոր պատուար մը բարբարոսներուն դէմ, քանի որ անոնք հետզհետէ կը յառաջանային:

Յոյներէն իրեն տրուած «Պատրիկ եւ զօրավար Կապադովկիոյ» կամ «Դուբա Միջագետքի եւ Ասրադիկոս Կապադովկիոյ» տիտղոսները, հակառակ Հայերու կողմէ «Հայոց Թագաւոր» ճանչցուելուն, յատկանշական են և կերպով մը ցոյց կու տան Բիւզանդացիներուն իսկական նպատակը:

Աւատապետութեան սահմաններուն մէջ իրրեւ ճորտեր հաստատուած ըլլալ կը թուին 1045ին Անիի Գագիկ Բագրատունի և 1065ին Կարսի Գագիկ Աբասեան թագաւորները:

Սենեքերիմի մահէն վերջ, իրեն յաջորդեց Դաւիթ (1026—1035), որ աւելի ընդարձակեց իր կալուածները, և 1025ին՝ ի վարձ իր յոյժ կարեւոր մէկ ծառայութեան՝ իրրեւ օժիտ կամ բացառիկ նուէր ստացաւ որոշ կալուածներ, որոնք ետքը՝ 1065ին, Կարսի թագաւորին շնորհուեցան:

Դաւիթի յաջորդեցին իր երկու եղբայրները՝ Ատոմ և Աբուսահլ (1035—1079), որոնք գործակցաբար և միասին վարեցին իրենց իշխանութիւնը՝ Սերաստիա և շրջակայքը և պատմութենէն անհետացան հաւանօրէն 1080ին գործադրուած Սելջուկ գրոհին մէջ (հմտ. Ա. Ալպոյանեան, Պատմական Հայաստանի Սահմանները, 1950, Գահիրէ, էջ 97):

Բ. ՊԻՉՈՒԻ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆ. Սենեքերիմի տեղափոխութենէն ետք, երբ Բիւզանդիոն նենգութեամբ տիրեց Անիի (1045), Գագիկ Բագրատունի թագաւորին — որուն նախապէս Մէլիտինէն խոստացուած էր Անիի փոխարէն և ինքը մեքսած էր — տրուեցաւ Մագիստրոսի տիտղոս և թոշակ, Պոլսոյ մէջ պալատ մը և հողեր՝ Կապադովկիոյ, Լարսիանի, Լիկանոնի, Կալոնպաղատի և Պիզուի մէջ (1): Այնպէս որ կը կարծուի թէ Կիւրին, Աշոտի, Տարէնտէ քա-

(1) Կեդրեան Յայն պատմագիրը միայն Խորանի եւ Լիկանոնի (Խարբրդի շուրջը) գաւառներուն խոսք կ'ընէ:

դաքնեքը Գագիկի սահմաններուն մէջ էին, արեւելեան կողմէն, իսկ Պիզուէր Գագիկի մնայուն ոստանը մերձակայ Կաղոնպաղատ գղեակով (հմմտ. նոյն, 97): Գագիկ Յոյներէն դաւաճանուած ըլլալով, իրեն համար որոշեալ սահմաններուն մէջ չարաչար հալածեց Յոյները, միշտ ասպատակային կռիւներով և ճորտի մը դիրքը պրակելէ աւելի ասպատակի մը դերը կատարեց: Կեսարիոյ Մետրոպոլիտին նկատմամբ իր բռնած դիրքը ասոր զլխաւոր ասպացոյցն է:

Գագիկ Բագրատունի, այս ճորտ իշխանութիւնը շարունակուած է դարձեալ մինչեւ 1079՝ իր եղբրական վախճանը:

Գ. ԾԱՄՆԴԱԻԻ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ. Գագիկ Բագրատունի տեղափոխութենէն ետք, Յոյները ջլատուեցան և բնիկ Հայ իշխաններէն շատեր հետըզհետէ հեռացան:

Այսպէս, Կարսի թագաւորը՝ Գագիկ Արասեան զգալով իր տկարութիւնը Ալփասլանի բարբարոս անեղ արշաւանքին առջեւ, ինքն ալ իր տէրութիւնը տուաւ Յոյներուն և փոխարէնը առաւ Մամնգաւ (= Զամանթի) և Լաոխա (1) քաղաքները (1065) և շարունակեց իր իշխանութիւնը դարձեալ մինչեւ 1079—1080 (հմմտ. նոյն, 97):

Բիւզանդական երկիրներ դիմող Հայ տանուտէրներու և մեծ թիւով ազատ Հայերու հետ, որոնք բնակութեան տեղեր կ'ստանային Սարամանիոյ կողմերը. գաղթեցին նաև մեծ թիւով վանականներ իրենց վանքերուն գոյքերով: Ասոնք 1020—1028ին խտացան մասնաւորապէս Սեւ կամ Ամանոս լեռան (այսօր Կեալուր Տաղ) կողմերը, և ամուր վայրերու մէջ բոյն դրին (Լասսիվ երցի, է., Ը., Ժ.), այսպէս Սեւ Ծովէն մինչեւ Հայոց (Իսկէնտէրունի) Ծոց լեցուեցաւ Հայերու մեծ բազմութիւնով մը, որ ունէր իր «թագաւոր» իշխողները և իր քաղաքային ու եկեղեցական իշխանաւորները:

Յոյները, Սալիկ Բ. Կաթողիկոսն (1058—1065) ալ փոխադրեցին Զահան գաւառին մէջ Թաւրուր աւանը՝ Կոկիսոնի մօտ, ուր անոր բնակութեան տեղեր տուին և սեփական վանքեր:

Տեղափոխուած երեք Հայ թագաւորներուն մէջ ամէնէն մեծ բարոյական հեղինակութիւնը կը վայելէր Գագիկ Բագրատունի, որ կեղրոնական ընդդիմադիր ուժ մը և տեսակ մը գերիշխան վարիչը հանդիսացաւ միւս երկու թագաւորներուն մէջ (Ունհ., 263)՝ Յոյներու կրօնական ձուլման փորձերուն դէմ:

Գագիկ Բագրատունի ատելութիւնով լեցուած, կ'ուզէր Յոյներէն վրէժ լուծել և եթէ պարագաները օգնէին՝ թերևս յաջողէր միւս Հայ թագաւորներուն և իշխաններուն հետ գործակցարար վերականգնել Հայ անկախ թագաւորութիւն մը Տաւրոսի լեռնաշղթային վրայ, որուն ասպակով վայրերը կուգային ասպատակիլ հետզհետէ Մայր Հայրենիքէն փախստական գաղթականներ, զորս Սոյները սիրայօժար կ'ընդունէին, զանոնք իրենց մէջ ձուլելու ժամը հասած կարծելով:

Այս երեք Հայ թագաւորութիւնները, որոնք Բիւզանդական աստիճանաւորներու տիտղոսներ ստացած էին, ինչպէս կարգ մը երևոյթներ ցոյց կու-

տան, իրարու հետ կապակցութիւն մը ունէին և դաշնակցութիւն մը կը կազմէին, Բիւզանդական կայսեր հովանաւորութեան տակ, և կը ներկայացնէին աւատապետութիւններ, որովհետեւ անոնք Բիւզանդական հողերու վրայ հաստատուած էին ոչ թէ առանձին, այլ բազմաթիւ Հայ իշխաններով, որոնք իբրև անոնց ստորադաս ճորտեր՝ այդ թագաւորներուն կապուած էին:

Դժբախտաբար ասոնցմէ շատ քիչերը յիշուած են: Մանօթ է Սենեքե-րիմի ստորադաս իրեն ազգական Գագիկ Մուտառասունի (Կէմէրէկի մօտ) իշխանը՝ որդի Գուրգէնի (Ուն. 217), որ իր տեսակին մէջ միակը չէր և կային ուրիշներ, որոնք Հայաստանէն դէպի Արեւմուտք Փոքր Ասիա, Միջագետք, Ասորիք փոխադրուած և Պոլսոյ կառավարութեան կարգադրութեամբ հողեր ստացած էին և իբրև ճորտեր Բիւզանդիոնի, իշխած կամ արդէն գոյութիւն ունեցող ճորտի մը ստորադասուած էին:

Այս տեղափոխուած հողատէր իշխաններուն մէջ էին Պահլաւունի մեծ և ազդեցիկ ընտանիքին պատկանող կարգ մը իշխաններ, որոնց ամէնէն ազդեցիկ և Բիւզանդական կայսրութենէն սիրուած մէկ անդամը՝ Գրիգոր Մագիստրոս, ինչպէս տեսնուեցաւ, Մոնոմարխօսէն կալուածներ ստացած էր՝ Սեբաստիայէն Արեւելք և Եփրատի Արեւմուտքը:

Գրիգոր Մագիստրոս իր ընտանիքին անդամները իր ստացած այս կալուածներուն մէջ հաստատեց և յետոյ զանոնք աւելի ընդարձակեց: Իսկ ինք իբրև Բիւզանդական կայսրութեան պետական պաշտօնեայ վարից Հայաստանի մէկ մասին կառավարութիւնը կամ կուսակալութիւնը, ստանալով Դուքս կամ Բիզանտի տիտղոսը, իր իսկ բառերով՝ «Վասպուրականի եւ Տարօնոյ եւ Մանազկերթի, Արնիթոյ, Բերկրի. Միջագետքի, Մոնոմարխի Մագիստրոս, վեսս եւ տուկ»: Մագիստրոս մեռաւ 1058ին, սակայն իր ճորտ իշխանութիւնը շարունակուեցաւ: Իր առաջին յաջորդը եղաւ իր որդին՝ Վահրամ, որ 1063ին կաթողիկոս եղաւ Գրիգոր անունով և «Վկայասէր» կոչուեցաւ:

Իսկ ընտանիքին միւս անդամները մնացին իրենց կալուածներուն վրայ, մինչեւ որ Սելջուկները եկան աւերել այդ հողերը և պարտաւորել Պահլաւունիները ցրուելու ուրիշ վայրեր: Ուրեմն այդ շրջանին մէջ իրենց ունեցած կալուածներէն անոնք ալ զրկուեցան 1080 թուականներուն, Հայ ճորտ թագաւորներուն պէս:

Պահլաւունիներուն նման ուրիշ շատ մը իշխանական տուներ ալ հեռացան Հայաստանէն, երբ Բագրատունի, Արծրունի և Սիւնեաց թագաւորութիւններու քայքայումէն յետոյ (ճիշդ ինչպէս պատահած էր Արշակունեաց կործանումէն վերջ) Հայաստանէն սկսաւ արտագաղթ մը, որ շարունակուեցաւ մինչեւ Սելջուկներու Փոքր Ասիա տեղաւորելը և Բիւզանդական պետութեան քայքայումը՝ հետեւանք մասնաւորապէս Կ. Պոլսոյ վարիչներուն կրօնական քաղաքականութեան, որմէ չհրաժարեցան նոյնիսկ պետութեան անկումը տեսնելէ վերջ:

Այս պատճառով Փոքր Ասիոյ արեւելքը հաստատուած Հայերը, մանաւանդ Հայ ճորտ «թագաւոր»ութիւնները, հակառակ անոր որ կը գտնուէին Սելջուկեան արշաւանքին անմիջական վտանգին տակ, նախընտրելի վայրեր

(1) Սմբատ Գուճազապը Կեսարիան եւ այս իբխանութեան մաս ցոյց կու տայ, սակայն կ'երեւի թէ Գագիկ Բագրատունի իբխանութեան ներքեւ էր այս բազաբ:

եղան Հայ գաղթականներուն համար, վասնզի հոն կրնային մասամբ զերծ մնալ կրօնական հալածանքներէ, մինչ կայսրութեան ուրիշ մասերուն մէջ անկարելի էր կրօնական ազատութիւն վայելել,

Դժբախտաբար այդ հայ իշխանութիւնները այնքան տկար էին, որ օրբ-օրու խնդիր էր անոնց Սելջուկ հրոսներու առջեւ ընկճուիլը, ինչ որ իբրեւ անխուսափելի կատարուեցաւ, շուրջ 1080ին, երբ միանգամընդմիջտ Սելջուկ գրոհին զոհ գացին անոնք՝ հազիւ 50—60 տարիներու կեանք մը ունենալէ վերջ: Ասիկա պատահեցաւ մասնաւորաբար անոր համար որ Ալփասլան՝ Մանազկերտի ճակատամարտէն անմիջապէս յետոյ՝ ըրած էր կորզ մը կարգադրութիւններ, որոնք սպառնալիքի տակ կը դնէին, Փոքր Ասիոյ մուտքին յատկապէս Փոքր Հայքի մէջ կազմուած Հայ ճորտ թագաւորութիւնները և իշխանութիւնները:

Ալփասլան Հայաստանի փոխարքայ նշանակած էր Սիւլէյման Իպն Գութուլիշ իր քեռորդին, էրզրումը տուած էր Սուլտուկ անունով Թուրքմէն ամիրայի մը և Երզնկան՝ Մանկուճակի: Իսկ Երզնկայէն մինչեւ Ալիսի բերանը տարածուող հողերն ալ — որոնք դեռ նուաճուած չէին Թուրքերէն — շնորհեց Դանիշմենտ անուն մէկու մը, արտօնելով զանոնք, որ իրենց նուաճած երկիրներուն վրայ ապահարկ իշխեն, պայմանով որ միաբան զործեն և ջանան հետզհետէ տկարացնել քրիստոնեայ իշխանութիւնները և ժողովուրդը ընտելացնեն իսլամներու տիրապետութեան:

Դանիշմենտ, որ դեռ նոր պիտի նուաճէր իրեն սահմանուած երկիրը, 1071ին գործի ձեռնարկեց, և նախ գրաւեց Նիկասարը, ապա առաւ Ամասիան, Թոգատը, Մարզուանը և Զորումը և անխուսափելիօրէն նաեւ մերձակայ երկիրներե, մասնաւորապէս Սեբաստիան, Կեսարիան և այլն:

Այսպէս, Գազիկ Բագրատունիի սպանութենէն (1079) վերջ, կամ նոյն օրերուն իսկ, կը գրաւուէին Հայ փոքր թագաւորութիւններուն հողերը՝ Դանիշմենտի կողմէ: Ուռհայեցի (261) իրաւամբ կ'ըսէ թէ «ազգն Թուրքաց օտարածեցաւ ընդ ամենայն երկիր», հաւանօրէն 1079—1080 թուականներուն կատարուած ընդհանուր յարձակողականով մը: Յարձակման նախաձեռնարկն էր ապահովաբար Դանիշմենտ, որ մինչեւ Ալիս առաջացած էր արդէն և Ալփասլանի պատուէրին համաձայն՝ բարեկամ և զինակից մնացած էր գրացի մահմետական ամիրաներուն, մանաւանդ Երզնկայի, Կամախի և Կողոնիայի (= Շապին Գարահիսար) տէր Մանկուճակի և կը թուի թէ ասոր գործակցութեամբ գրաւած էր Սեբաստիոյ և Ծամնդաւի Հայ թագաւորութիւններուն երկիրները և աւլած զանոնք 1080ին:

«Աստանոր դադարեալ եղել թագաւորութիւնն ի օսնէն Հայոց» (Ուռհայեցի. 265):

Արդարեւ, Հայ գէթ անուանապէս անկախ իշխանութիւնները, վերջ կը գտնէին և վերստին Հայերը այս շրջանակներուն մէջ, այսինքն Փոքր Հայքի և անոր դրացի գաւառներուն, ինչպէս Կապադովկիոյ, Պոնտոսի, այսինքն Բիւզանդացիներէն իբրեւ Արմենիակոն բանակաթեմ հռչակուած շրջանակին մէջ, կ'ազատէին Բիւզանդական պետութեան վարիչներուն հալածանքէն:

Բիւզանդիոն, որ այնքան ճիգեր գործադրած էր օրթոտոքացնելու համար Հայ տարրը, առանց իր նպատակին լիովին հասնելու, Հայերը կը թողուր իսլամ տիրապետութեան տակ: Հայերը, Բիւզանդական երկարատեւ տիրապետութեան շրջանին, տուկացած էին բաւական յաջողութեամբ և միշտ հայադաւան տարրը հանդէպ Հայ-Նոռոմիճ կամ Արմենիակոնի՝ պահած էր իր գոյութիւնը, հակառակ բացորոշ հալածանքներուն, զոր Օրթոտոք-Բիւզանդական կղերը և պետութիւնը շարունակ ի գործ կը դնէին աւելի կամ նուազ յաջողութեամբ:

Այսպէս, Տաւրոսի լեռները, Ջահանի շրջակայքը. Մալաթիա և մանաւանդ Սեբաստիա՝ իբրեւ Հայ բնակիչներով լի վայրեր, յաճախ յիշուած են թէ՛ Յոյն և թէ՛ Հայ պատմագիրներէ:

Նոյնիսի Բիւզանդական տիրապետութեան տակ ժ. դարէն Սեբաստիա և Լարիսա՝ Հայ եպիսկոպոսական թեմեր էին, անշուշտ բազմահայ թեմականներով, որոնց դէմ ժ. դարուն սկիզբը Սեբաստիոյ Յոյն մետրոպոլիտը այնքան սաստիկ հալածանք բացաւ (տես. ՊՀԳ. Ա. 250): Ասոնց վրայ, ինչպէս տեսնուեցաւ, 1018-21 թուականին աւելցան վասպուրականէն զաղթող ստուարաթիւ Հայերը, որոնք ոչ միայն Սեբաստիոյ՝ այլ նաեւ շրջակայից մէջ հաստատուեցան և զիւղեր ու քաղաքներ շինեցին: Ակն և Արարկիլը պարզապէս վասպուրականի Հայ գաղթականներուն հիմնած կամ զարգացուցած քաղաքներն են:

Կարսի թագաւորը և իրեն հետեւորդներն ալ Ամասիոյ, Կոմանայի և մերձաւոր շրջանակներու մէջ Հայերու բնակչութիւնը աճեցուցին, ինչպէս նաեւ քիչ յետոյ՝ Տաւրոսի լեռնային մասերուն մէջ Հայեր գոյութիւն առին, երբ այս երկրամասը ենթարկուեցաւ նախ Դանիշմենտներու և ապա Սելջուկեան Ռումի Սուլթանութեան:

Փոքր Հայքի և Եփրատի արեւմտեան եզերքներէն մինչեւ Ալիս տարածուած երկիրներուն Բիւզանդական տիրապետութեան օրերէն մնացած Հայերը, բարբարոսական արշաւանքներու միջոցին չարաչար կոտորածներով և վայրենական արարքներով սրակոտոր և սովամահ կորսուած և բոլորովին նուազած էին: Ռումիներու պետութեան կազմակերպիչ Սիւլէյման Իպն Գութուլիշի (1072-1086) կարգադրութիւններէն ետք թէ՛ Հայաստանէն և թէ՛ Բիւզանդական պետութեան զանազան մասերէն փախստական Հայերով վերստին Եփրատի և Ալիսի շրջանը ծաղկեալ և բարգաւաճ Հայութեան մը բնակավայրը դարձաւ:

Թուական այդ աճումին անմիջական հետեւանքը զգալի է նաեւ եկեղեցական յիշատակներով, վասնզի թեմերու թիւը կը հաստատէ բնակչութեան աճումը: Բիւզանդական տիրապետութեան ատեն բովանդակ Փոքր Հայքի մէջ միայն երկու եպիսկոպոսական Աթոռներ գոյութիւն ունէին:

Ա. Սեբաստիա

Բ. Լարիսա,

Մինչ այս շրջանին այդ երկու աթոռներէն զատ կը յիշուին նաեւ Չմեկածագ առաջին անգամ 1179ին
Մալաթիա » » 1179ին

Նեոկեսարիա	առաջին անգամ	1179ին
Կեսարիա	»	» 1179ին
Տիվրիկ	»	» ԺԴ. դարուն
Սելդուկիա	»	» 1307ին
Ամասիա	»	» 1307ին
Ծամնդալ	»	» 1307ին
Հիւսնի Մանուր	»	» 1307ին
Նիկոպոլիս-Կողոնիա	»	» 1316ին

Այս խտացման և անձան գլխաւոր պատճառներէն մէկը կրնայ համարուել կրօնական այն ազատութիւնը, զոր Հայերը կը վայելէին Սելջուկ իսլամ տիրապետութեան տակ, մինչ Յոյները, բոլորովին հակառակ էին Հայերու կրօնական ազատութեան և կ'ուզէին զանոնք ձուլել՝ կրօնապէս իրենց միացնելով: Դրութիւն մը որ շատ յաջողութեամբ կիրարկած էին Փոքր Հայքի խահայերը Հայեր եղած էին: Նոյնիսկ իրենց տիրապետութեան վերջին ժաւանակներու բռնութեանց հետքերն են Հայ-Հոռոմները, որոնք մինչեւ 1915 բաւական ստուար թիւ մը կը կազմէին, մասնաւորապէս Ակնայ շրջակայ գիւղերուն մէջ, որոնց հայկական անունները մանաւանդ խիստ նշանակելի են (Քորոս Աղբար, Ա. հտ., էջ 251, Ակն եւ Ակնցիք, Մ. Պարսամբան, 121—127):

••

Բիւզանդական տիրապետութիւնը մինչեւ Ալիս վանող իսլամ, սակայն ծագումով հաւանորէն Հայ, առաջին իշխանութիւնը եղած է Դոնիւմենտեան էմիրութիւնը (1) (1071.—1175), որ գիտակ այն դժգոհութեանց զորս Հայերը ունէին Բիւզանդական մոլեռանդութենէն, զոնէ իր տիրակալութեան սկիզբը լաւ վարուած է Հայերու հետ, և նոյնիսկ Հայերու չարիք չէ հասցուցած երբ անոնք միամտարար Դանիւմենտի երկիրը մտնող Առաջին Խացուցած են անոնց որ 1102ին Մալաթիոյ անոնց յանձնած են, վասնզի քաղաքին Հայ-Հոռոմ իշխանը՝ Գարրիէլ զիրենք կը նեղէր (նոյն, 220): Որոշ է որ Հայերը Դանիւմենտ իշխանութեան տակ, ինչպէս նաև անոր յաջորդող Սելջուկ Ռումի Սուլթաններու տիրապետութեան (2) շրջանին (1069—1300) քիչ շատ վայելած են անդորրութիւն և բարօրութիւն Փոքր Հայքի մէջ, իսլամ տիրապետութեան տակ, մինչ տակաւին Փոքր Ասիա չէր ենթարկուած Սելջուկ-իսլամ պետութիւններու իշխանութեան և կը շարունակէր Բիւզանդական նուազելու մօտ Կայսրութեան տիրակալութիւնը այդ հողամասին վրայ, ուր նաև Հայեր կը բնակէին մեծ թիւով:

(1) Դանիւմենտեան իշխանութեան ընդարձակ եւ վաւերագրեալ պատմութիւնը տեսնել Արեակ Ալպոյանեան, Պատմութիւն Եւրոպիոյ Հայոց, 188—224:
 (2) Այս Սալթանութեան պատմութիւնը տեսնել Պատմութիւն Հայ Կեսարիոյ, էջ 503—522:

Արդարեւ, մինչեւ Սելջուկեաններու պատմութեան ասպարէզ գալը՝ Բիւզանդական Կայսրութեան թէ՛ Ասիական և թէ՛ Եւրոպական բաժինները լեցուն էին Հայերով, բայց մանաւանդ Հայ ծագումով Օրթոտոքս բիւզանդացիներով, որոնց կողքին կ'ապրէին նաև իրենց եկեղեցիին հաւատարիմ մնացող Հայեր կամ Հայաստանէն նոր եկած գաղթականներ, որոնք բնական է — զոնէ ժամանակի մը համար — կը պահէին իրենց ազգային կրօնքը:

Այդ նոր գաղթականներէն մէկ մասը Սելջուկեան արշաւանքներու և մէկ ուրիշ մասն ալ Բագրատունիներու վերջին օրերուն Հայ ազգային և յուսնասէր կուսակցութիւններու պայքարին հետեւանօք իրենց երկիրը ձգելով մեկնած անձերէն կը բաղկանային:

Ասոնք առ հասարակ, ինչպէս տեսնուեցաւ, Եփրատի Արեւմտեան կողմը հաստատուած էին՝ Հայ ճորտ իշխանութիւններու հողերուն վրայ, կամ Միջագետք. սակայն կալին նաև մինչեւ Բիւզանդիոն՝ պետութեան կեդրոնը գաղտնիք:

Ասոնց գլխաւորներէն մէկն էր Գրիգոր Մագիստրոս, որ Կոստանդին Թ. Մոնոմախոս Կայսեր (1042—1055) ատեն փոխադրուած էր Միջագետք կամ հիւսիսային Սիւրիա: Իրեն նման ապահովաբար կային ուրիշ իշխաններ ալ, որ իրենց հողերը ձգելով մեկնած և Բիւզանդական ծառայութեան մէջ մտած են: Այս դասակարգին պատկանող Հայ իշխաններէն կը յիշուին Թոռեանի Անեցի Վեստ Խաչիկ իշխանին երկու զաւակները Հասան և Ծնճղուկ, որոնք 1042ին իրենց զօրքերով գացած էին Պոլիս և Կայսեր ծառայութեան մտած: Ասոնք ժամանակ մը ետքը դարձան իրենց երկիրը և հաւատարմութեամբ ծառայեցին Բիւզանդական Կայսրութեան:

Ինչպէս ԺԱ. դարէն առաջ, նոյնպէս և անկէ ետքը, Հասանի և Ծնճղուկի պէս շատեր կային, որոնք միշտ Բիւզանդական Կայսրութեան երկիրները ապաստան գտած ու հոն ալ ապրած են, եթէ ոչ նոյն քանակութեամբ, որ է., Ը. և Թ. դարերուն գացած են, այլ թերեւս անկէ քիչ մը նուազ, բայց միշտ Հայեր կային հոն և դեր մը կը կատարէին, ինչպէս կը հասկցուի ինչ ինչ յիշատակութիւններէ: Այսպէս, ԺԱ. դարուն կէսերը, 1044 Մարտ 9ին, կը յիշատակուի որ ժողովրդային յեղափոխութիւն մը կը ծագի Պոլսոյ մէջ և այս պատճառով ազդու միջոցներ ձեռք կ'առնուին և օտարներ չէրեաներ, Իսլամներ եւ ՀԱՅԹԸԸԸ Կ. Պոլիսէն դուրս կը հանուին (Abbé Albert Vogt C. M. Hist. Դ., 109): Այդ Հայերը օրթոտոքսացած չէին կրնար ըլլալ, քանի որ Հրեաներուն և Իսլամներուն հետ կը յիշուին իրրեւ օտար կամ աւելի ճիշդ այլակրօններ:

Ասիկա նշան մըն էր թէ Բիւզանդական Կայսրութեան մայրաքաղաղին մէջ Հայերու կարեւոր գաղութ մը կար:

Նոյնպէս, եթէ այդ դարուն հոն հայ գաղութ գոյութիւն ունեցած չըլլար, Սենեքերիմ Արծրունիի գաղթէն (1018—20) ետք, Սեբաստիա հաստատուած Գրիգոր Քհ. Ակոռեցիի հայրը՝ Անանիա Քհ., մինչեւ իր մահը, հինգ

տարի (1066—1071) պիտի չմնար Կ. Պոլիս (Գարեգին Կաթ., Յիօսակաւարանք Զեռագրաց, էջ 249—255, և Արարատ, 1910, էջ 77—87, 245—260):

1095—1099ին, Պոլսոյ մէջ կ'ապրէր Ժաւոժ անուն քահանայ մը, որս Նիկեական հաւատոցն, այսինքն ոչ-Քաղքեղոնական, որ կը թարգմանէր Գրքերգոր վանակակին խնդրանքով, Ստեփանոս Ունեցիի վկայաբանութիւնները Յիօս. Զեռագրաց, 257—8):

Այսպէս, հակառակ կրօնական հալածանքներուն, Հայերը կ'ապրէին Բիւզանդական Կայսրութեան մէջ, մայրաքաղաքը և գաւառները:

Անհաւանական չէ մտածել թէ երբ Սելջուկեանց յարձակումները սկսան Հայաստանի վրայ, Հայերը մեծ թիւով դարձեալ Բիւզանդական Կայսրութեան հողերը ապաստանեցան, մանաւանդ որ Հայ թագաւորներ կը նախընտրէին Եփրատի արեւմտեան կողմը անցնիլ և ճորտ դառնալ Բիւզանդական Կայսրութեան:

Դժբախտաբար Սելջուկ հրոսները շուտով անցան Եփրատը և այդ տկար իշխանութիւններուն վերջ տուին 1080ին, ինչպէս տեսանք:

Բիւզանդական Կայսրութիւնը այդ թուականէն սկսեալ դիմել սկսաւ դէպի անկում՝ հսկայական քայլերով, և շատ կծկուեցան իր սահմանները Արեւելքի կողմէն, վասնզի իսպառ կորսուեցաւ Կայսրութեան երկիրներուն մէկ կարեւոր մասը, մասնաւորապէս հայկական (Արմենական) թեմը, որ անցաւ Սելջուկ, Թաթար և այլ յեղուզակային ցեղերու տիրապետութեան և Կայսրութեան որքան Արեւմուտքի, նոյնքան և Արեւելքի ստացուածքները վերածուեցան աննշան բեկորներու, որոնք ստուերներն էին նախկին փառաւոր և ընդարձակ Կայսրութեան: Այնպէս որ Հայերու ամէնէն շատ խտացած վայրերը Կայսրութենէն բաժուած էին:

Բիւզանդական Կայսրութիւնը այլեւս սեղմուած էր անձուկ և անապահով շրջանակին մը, մէջ, իսկ այն վայրերը՝ որոնք Սելջուկ տիրապետութեան անցած էին, կը պահէին իրենց Հայ բնակչութիւնը, զի Սելջուկեանք զիտնալով այն դժգոհութիւնները, որոնք տուրքերու ծանրութենէն և ստրկութենէն ծագում կ'առնէին՝ բարձան և միայն գլխահարկ վանձելով ազատ կացուցին իրենց հպատակները: Այս իսկ պատճառով ոչ-օրթոտոքս քրիստոնեաները, որոնք Բիւզանդական պետութեան սահմաններուն մէջ կը գտնուէին, հետզհետէ իսլամ տիրապետութեան տակ գտնուող երկիրներ տեղափոխուելը նախամեծար համարեցին:

Երկիրը ներքին ապստամբութիւններով և Սաչակրաց դաւերով ընկճուած, պատրաստ որս մըն էր — ինչպէս Կիլիկիոյ Հայ թագաւորութիւնը — իռլամ պետութիւններու համար: Այսպիսի տխուր դրութեան ենթարկուած երկիրի մը մէջ, բնական թէ Հայերը չէին կրնար ապահովութիւն գտնել, մանաւանդ որ ուղղակի Հայոց երկիրներու սահմանակից ըլլալէ դադրած էին Բիւզանդական երկիրները և մահմետական կարգ մը իշխանութիւններու երկիրներէն անցնիլ հարկ էր՝ հասնելու համար այդ խռովեալ կայսրութեան երկիրները, ուր կղերական մոլեռանդութիւնը վերջին ճիգերը կ'ընէր ազնուականութեան ուժերուն վրայ յեցած՝ ոչ-օրթոտոքս տարրերը ձուլելու համար:

Ինչ որ բոլորովին կ'ուճացնէր Արեւելքը Բիւզանդիոնէն, մասնաւորապէս

Հայերը կը հեռացնէր Բիւզանդեան Կայսրութենէն՝ ուր արարական շրջանին քունդազունդ դիմած էին, կրօնական հալածանքներն էին միայն:

Բիւզանդական Կայսրութեան վարիչները շատ վաղուց ընդգրկած էին ձուլումի քաղաքականութիւնը՝ մէկ կրօնքով և մէկ ազգութեամբ պետութիւն մը կազմելու համար:

Անոնք թէեւ բաւական դժուարութեամբ, սակայն գէթ նշանակելի յաջողութեամբ կրցած էին կարգ մը ազգեր — որոնք Փոքր Ասիոյ մէջ կ'ապրէին — Բիւզանդականութեան մէջ ընկղմել և այսպէս բազմաթիւ ազգեր ի մի ձուլել:

Սակայն պետութեան ամէն մասերուն մէջ միեւնոյն յաջողութիւնը չէին ունեցած:

Մասնաւորապէս ծայրագաւառներու մէջ դժուար եղած էր ձուլումը: Հայաստան որ Բիւզանդական Կայսրութեան մէկ ծայրագաւառն էր, հակառակ թափուած այնքան ջանքերուն, չէր հնազանդած բնաւ Կ. Պոլսոյ տիեզերական պատրիարքներուն:

Հայերը իրենց եկեղեցիին անկախութեան չափազանց, նախանձախնդիր բնաւ չէին համակերպած յունադաւանութեան և միշտ մաքառած էին Բիւզանդիոնի դէմ, որ անզգաստ, բնաւ չըմբռնեց իր կրօնական միաբարութեան աղէտալի հետեւանքները և Արեւելքի մէջ Կայսրութեան ոտքին կուռանը կորսընցնելը:

Բիւզանդացիք փոխանակ կրօնական հալածանքէ հրաժարելու, հետզհետէ աւելի խստացուցին իրենց հալածանքները և նոր կերպերով Հայերը որսալ աշխատեցան: Բիւզանդիոն կարծես աւելի մտահոգուած էր Հայերը կրօնափոխ ընելու, քան թէ Կայսրութեան տեւականութիւնը ապահովելու գործով:

Պետրոս Գետադարձ (1019—1054) և իր յաջորդին՝ Սաչիկ Կաթողիկոսներու նկատմամբ Բիւզանդացիներու ընթացքը ակներև ցոյց կու տայ թէ Բիւզանդացիք ինչպէս թշնամական ոգիով լեցուած էին Հայ եկեղեցիին և Հայադաւաններուն հանդէպ: Այս պատճառով Բիւզանդացուց ատելութիւնը, ինչպէս նաև Հայերու ընդդիմութիւնը և միանալու չհամակերպելու համար կատարած ջանքերը ուշագրաւ են:

Սակայն ինչ որ ալ ըլլար՝ կարելի չէր շատ երկար ատեն տոկալ և հակառակ այն մեծ ջանքերուն, զորս Հայերը ըրած են, մեծ թիւով Հայեր ձուլուած են Բիւզանդականութեան մէջ:

Եւ ասիկա բնական էր, քանի որ Հայ գաղթականներ ցրուած էին իրենցմէ շատ աւելի ստուարաթիւ և մշակոյթով բարձր ժողովուրդի մը մէջ, որ տիրող ցեղ ըլլալու առաւելութիւնն ալ ունէր: Ուրեմն մեծ թիւով Հայեր կորսուած են Հայ ազգութեան համար:

Այսպէս, Է. դարէն մինչև Ժ. դար, Փոքր Ասիոյ Հայ գաղութները ուժացած են և ընկղուցուած Բիւզանդական մեծ զանգուածին մէջ:

Մասնաւորապէս Փոքր Ասիոյ Արեւմտեան մասերուն Հայ գաղութները ԺԱ. դարուն՝ ողորմելի վիճակի մը ենթարկուած էին, վասնզի Մահմետական ուժին առաջ ընկճուած Բիւզանդական պետութիւնը, որ պերճանքի,

չքեղութեան և ազնուապետութեան շռայլութիւններուն մէջ, մեղկութեան, ցոփութեան, զեխութեան և հեշտանքի մեծածախս շրջան մը կը բոլորէր, այդ ամենուն համեմուտ համար գիւղացի դասակարգը կ'ընկճէր տուրքերու ծանրութեան, ստրկութեան և պատերազմական աւարառութեան ներքեւ, որոնք բոլորովին կը նսեմացնէին հայ գաղութները Փոքր Ասիոյ մէջ:

Ոչ նուազ չարիք պատճառած են կրօնական հալածանքները, որոնք Բագրատունի թագաւորութեան կործանումէն վերջ գործադրուեցան Հայերու դէմ:

Ասոնք միեւնոյն ատեն ցոյց կուտան թէ Բիւզանդական սահմանափակումը և անչքացած կայսրութեան մէջ Հայերը տակաւին թիւ մը կը ներկայացնէին և բոլորովին արհամարհելի տարր մը չէին:

Այսպէս, կը յիշուի թէ 1162ին, երբ Գրիգոր Վկայասէրի ատեն (1065—1105) Ծոպազատիկ պատահեցաւ, Հայերը հալածելու բացառիկ առիթ մը նկատուեցաւ ատիկա:

Մատթէոս Ուռհայեցի կ'ըսէ թէ «Վասն այս պատճառի մեծ մաքառումն եղեւ ընդ Յոյնք եւ ընդ Հայք, սակայն ազգն Ֆուանկաց ոչ ինչ ունէին հոգս Եփորանալ ընդ Հայք, բայց միայն Յոյնք ունէին մեծ վեճ եւ մաքառումն ընդ Հայք վասն Ս. Զատիկի: Եւ Անթոնիք եւ ամենայն Կիւլիկիք եւ Ուռհայ ունէին սաստիկ պատերազմ ընդ Յոյնք վասն հաւատոյ, զի ջանային դարձուցանել յիւրեանց անհաստատ Եւստիանոս ԳՀայք, եւ այսպիսի ջանքիք եւ առաջադրութեամբ վիճս հասուցանէին ազգին Հայոց եւ ոչ կարացին Եւստիանոս» (Ուռհայեցի 354)

Այս առթիւ, ինչպէս կը հասկցուի Համբրոնացիի առ Ոսկան Ճգնաւոր և Ներսէս Շնորհալիի առ Պողոս Տարօնացի գրած թուղթերէն, շատերը յունազաւանութեան յարելու ստիպուած էին՝ չկրնալով տոկալ հալածանքներու:

Ասով հանդերձ շատ դիւրին չէ եղած պետութեան զանազան մասերուն մէջ միեւնոյն յաջողութիւնը ունենալ: Շատ տեղեր Հայերը յայտնապէս ընդդիմութիւն ցոյց տուած են, և նոյնիսկ վրէժխնդիր դառնալով՝ Բիւզանդացիներու թշնամիներուն նպաստած են: Օրինակի համար 1190ին Բ. Խաչակրութեան միջոցին երբ Լատինները Ֆրեստերիք Շիկամօրուս կայսեր առաջնորդութեամբ Թրակիա և Մակեդոնիա մտան՝ Բիւզանդացիք ուզեցին նենգութեամբ արգելք հանդիսանալ այս արշաւանքին, որով հարկ եղաւ պատերազմիլ անոնց դէմ և գրաւել քանի մը քաղաքներ:

Այդ պատերազմներուն մէջ Հայերը Լատիններուն աջակցեցան և Յոյներուն պարտութիւնով մասամբ իրենց վրդովուած դրութիւնը դարմանեցին (Վարդան, 135, Զ. Գեյցեր, 385) Սակայն Իսահակ Անգելոս (1185—1195) կայսրը կ'երեւի այս պատահարէն գրգռուած՝ իրեն համար նպատակ ըրաւ իր տէրութեան մէջ բնակող Հայերը աւելի հալածել (Վարդան, 135) իսկ իր յաջորդը Ալեքսիոս Գ. Անգելոս (1195—1207) իր նախորդին ընթացքը շարունակեց, մասնաւոր 1197ին պատահած Ծոպազատիկը առիթ բռնելով, և ստիպեց Հայերը ընդունելու օրթոտոքս եկեղեցիին ծէսերը, տօները և արարողութիւնները, ինչպէս նաեւ բռնացաւ կրկին մկրտութեան, դրոշմուելու և կրկին ձեռնադրուելու:

Այս առթիւ ծանր հալածանքներ գործադրուեցաւ, Բիւզանդական կայսրութեան վերջին բեկորներուն, Պոլսոյ, Թրակիոյ, Մակեդոնիոյ և Արեւմտեան Փոքր Ասիոյ մէջ մնացած սահմանափակ թուով Հայերու վրայ: Ասոր համար Գրիգոր Ապիրատ (1194—1203) Ներսէս Համբրոնացին կը շրջէ Պոլիս՝ խնդրելով կայսրէն որ չնեղէ Հայերը: Սակայն այդ պատգամաւորութիւնը արդիւնք մը չունենար և Յոյնները կը շարունակեն իրենց հալածանքները և կը յաջողին բռնի յունադաւան ընել մաս մը Հայեր եւս, և չհամակերպողները արտաքսել երկիրէն իրրեւ անկնունք և անհաւատ:

Հետեւաբար, ԺԹ. և յաջորդ դարերու ընթացքին, մասնաւորապէս Բիւզանդական կայսրութեան արեւմտեան սահմաններուն մէջ, ուր Հայերը մեկուսացած էին և ամէն յարաբերութենէ զրկուած, հետզհետէ պակսեցան Հայ գաղթականները՝ այլուր փոխադրուելով և կամ յունադաւանութեան յարելու ընդհարտուելով:

Ոչ նուազ նշանակելի իրողութիւն մըն է թէ իրրեւ հետեւանք Բիւզանդական մոլեռանդութեան՝ ԺԲ. և ԺԳ. դարերու ընթացքին մասնաւորապէս գէպի Բիւզանդական երկիրներ հայկական նոր գաղթեր շատ քիչ յիշուած են:

Մեծ թիւով Հայերու յունադաւանութեան յարելը և այսպէս այլեւս Բիւզանդացի նկատուելը կը հաստատուի նաեւ սա իրողութեամբ որ Բիւզանդական երկիրներու, մասնաւորապէս արեւմտեան գաւառներուն մէջ Հայոց գործունէութեան յիշատակութեան շատ քիչ կը հանդիպինք, մինչ Հայերը նախապէս ամբողջ պետութիւնը իրենց ձեռքերուն մէջ ունէին թէ իրենց որակով և թէ իրենց քանակով, մինչ Պալէոլոկներու իշխանութեան զլուխ անցած ատեն Հայերը բոլորովին անչքացած էին, և Բիւզանդական պետութեան անձուկ սահմաններուն մէջ — գրեթէ Կ. Պոլիսը և իր անմիջական շրջապատը — շատ քիչ թիւով Հայեր կը գտնուէին:

Այլեւս Հայ զինուորականութիւնը — որ երբեմն այս պետութեան ուժը կը ներկայացնէր — տկարացած էր և հայկական տարրին յաջորդած էին Սլաւները:

Այնպէս որ, այս չորս դարերուն՝ այլեւս Բիւզանդական կայսրութեան պատմութեան չեն խառնուիր անունները նշանաւոր հայ զօրավարներու, որոնք մինչեւ կայսրութեան բարձրացան, ինչպէս նաեւ ուրիշ նշանաւոր անձերու, եկեղեցական և աշխարհական, որոնք Բիւզանդական կայսրութեան քնտրանքին կը ներկայացնէին:

ԺԱ. դարու սկիզբէն մինչեւ կայսրութեան կործանումը՝ Կ. Պոլսոյ զրուումով (1453) շատ քիչ կը հանդիպինք հայ անուններու, որոնք Բիւզանդական կայսրութեան մէջ դեր մը կատարած ըլլան կամ յիշատակելի անուն մը թողած: Բայց միշտ կը յիշուին Հայեր, ոչ այնքան մեծ թիւով:

Այսպէս, կը յիշուին Վասիլ Բ. Պուլկարասպան, երբ 1018ին Աթէնք երթալու համար կ'անցնի այն պատերազմի դաշտէն, ուր 995ին Նիկոփորոս Ուրանոս Մագիստրոս այնքան անողոք եղած էր Սամուէլ Զարի բանակին հանդէպ՝ զայն անխնայ ջարդելով, կայսրը տեսնելով Պուլկարաներու սկզբնական տերը՝ կը հպարտանայ Հոռոմ զինուորներու քաջութեանը համար, «բայց, կը

չարունակէ ժամանակագիրը՝ Սկիլիտէս շինչ որ իրեն հիացում պատճառեց իրաւամբ եղաւ տեսաբանը այն պատիւն որ կառուցուած էր Ռուբէն Հայկէն, որ մեկն էր ապահովաբար իր տեղակալներէն: Այս պատր քարձարացած էր Թեր-մոփիլիէի ճեանաւոր կիրճին լայնքին՝ փակելու համար Պուլկարներու անցքը եւ արգիլելու համար որ անոնք ամէն ասեմ կրկնեն իրենց աւերող արեա-ւանքները բուն Յունաստանի թեմերուն մէջ: Ռուբէն, հաւանորէն ԺԱ. դա-րուն, Stratigosն էր Հելլադայի թեմին, երբ աւարտեց այդ հսկայական գոր-ծը, որուն յիշատակութիւնը ուրիշ տեղ չկայ՝ Բիւզանդական աղբիւրներուն մէջ եւ որ այնքան մեծ հիացում և հպարտանք պատճառեց կայսեր (Was- siliewsky. Conseils et Reccits. 116):

Սքիլիտէս և Կենդրեոս, Ռուբէն բառը տեղի անուն կարծած են (Յոյն) և կ'ըսեն թէ այդ պատը կը կոչուէր Skélos (= երկար պատ) (Ep. Byz. Բ. 398—399), տես Ն. Ադոնց, Հայ Բիւզանդական Յուշագիր, Տ. Ա. Ե, Հայրենիք, ամսաթերթ, ԺԵ. տարի, Թ. 5):

Այն կարծիքը թէ այս Ռուբէնը հաւանորէն նոյն այն հռչակաւոր ըն-տանիքէն է, որ եղաւ հիմնադիրը Կիլիկիոյ թագաւորութեան, շատ թէական է, բայց չահագրգռական է սա պարագան որ Ռուբէն անուն Հայ մը Ժ. դարուն վերջերը վիճակորական հրամանատարն էր Հելլադայի պէս կարեւոր թեմի մը:

Ասիկա կ'ապացուցանէ թէ այդ դարուն դեռ Հայերը Կայսրութեան մէջ պաշտօններ կը վարէին, սակայն ոչ նոյն ծաւալով ու հեղինակութեամբ զոր ունէին երբեմն:

Այլևս անոնց անունը շատ քիչ կը յիշուի գահակալական պայքարներուն մէջ, որոնք սակայն կը շարունակուէին:

Ռոմանոս Գ. ի պարտութենէն (1071) վերջ՝ Բիւզանդական կայսր հռչակ-ուած Միքայէլ Պարապինոս (1072—1078) երբ կամովին հրաժարեցաւ և վանք քաշուեցաւ, Պոթոնիատ (= Վարոնիատ = Botaniat) զօրավարը Նիկիփոր Գ. անունով Կայսր հռչակուեցաւ (1078—1081)՝ թագուհին հետ ամուսնանալով, բայց ճիշդ միևնոյն պահուն Լիւրիկէի մէջ Կայսր հռչակուեցաւ Բրիէնոս, նոյն-պէս Նիկիփոր Գ. անունով: Պոթոնիատ, շնորհիւ Ալեքս Կոմնենոսի, յաջողե-ցաւ նուաճել և կուրցնել Բիրէնոսը, սակայն Ալեքս Կոմնենոս՝ յետոյ իր դէմ դարձաւ և զայն արդելափակեց վանքի մը մէջ և ինք Կայսր եղաւ:

Այնպէս որ Հայեր շատ քիչ կը յիշուին Բիւզանդիոնի մէջ: Սյդ քիչե-րէն մէկն է Բակուրան Հայը,

Այս գահընկեցութեան կը մասնակցին Բակուրան Հայը, որ նշանաւոր արկածախնդիր Humbgrtopoulos, քեռորդին Robert Gius Carlի, Գէորգ Պա- լեոլոգի և այլի (IB. 212):

Բակուրան, որ Հայ նախարարական ցեղէ էր (1): Ալեքս Կայսեր (1081— 1118) Արքունիքին մէջ կարեւոր դեր մը կատարած է: Բակուրան ճարտար-անձ մըն էր և օգնած Ալեքսի՝ անոր Կայսր ըլլալէն առաջ և սիրելի եղած էր:

(1) Շլուսպեթէ իր *Sigilographie de l'Empire Byzantine, Paris*, կը յիշուակէ ԺԲ—ԺԳ դարուն մէջ Բակուրանոս Վլասոս անուն Հայ մը: Մանօք է նաև ԺՈ. դարուն Թէոպոյսոյ հրամանատար Գրիգոր Բակուրանիոս մը որոնք կրճաւ Յոյն ընտանիքին անդամ-ները ըլլալ:

Ալեքս անոր խոստացած էր մեծ պատիւի հասցնել զինքը՝ եթէ Կայսր դառ- նար և արդարեւ Կայսր դառնալէ ետք զայն վարձատրած էր:

Երբ Սելջուկեանք կը յարձակին Բիւզանդական կայսրութեան վրայ, Ա- լեքս Կայսրը Բակուրանի քաջութիւնը և խոհականութիւնը նկատի ունենալով, անոր կուտայ բանակ մը և զինակից ուրիշ Հայ իշխան մը՝ Վարազ, որ կո- ռովի երիտասարդ մըն էր:

Եւ որովհետեւ թշնամիին թիւը մեծ էր, Բակուրան խոհեմութիւն չի համարեր ուղղակի յարձակիլ, այլ կ'ուզէ հնարքով մը յաղթել, բայց Վարազ իր եռանդով անհամբեր, իր գունդը առաջ կը մղէ, որով Բակուրանն ալ կ'ըն- տիպէ պատերազմի մտնելու իր զօրքերով: Թէև երկուքն ալ մեծ քաջու- թեամբ կը կռուին և ծանր հարուածներ կուտան թշնամիին, սակայն ի վեր- ջոյ երկուքն ալ կ'իյնան կռիւին մէջ (Ալեքսիաս. գիրք Բ. և Զ.):

Ալեքս Ա. ի գործակիցներուն մէջ է նաև Կիլիկիոյ Լամբրոնի տէրը՝ Օշին- զոր Ասրիէտէս կը կոչէ Աննա Կոմնեն իր Ալեքսիասին մէջ:

Ասիկա 1081ին Ալեքսի բանակին մէջ էր երբ ան Լոնգոյթարաիոյ Ռորերդ- Գիսկարտի դէմ կ'արշաւէր Իլլէրիա: Օշին կը հրամայէր Հայ հեծելազօրքի այն- գունդին, որ մաս կը կազմէր անշուշտ այն զօրքերուն, զորս կայսրութեան մէջ հաստատուած Հայերը պարտաւոր էին հայթայթել (տես. F. Chalandon՝ Jean II Comnène et Manuel I Comnène 107):

Ալեքսիաս «Ասպետ» կը կոչէ Օշինը, որ մեծ քաջութիւն և անձնու- ռութիւն ցոյց կուտայ ըստ Աննա Կոմնենի, որ պարծանօք կը խօսի անոր վրայ: Ի վարձատրութիւն՝ ան կ'անուանուի Ստրոպետարքոս (Stropétarque) և կը կարգուի ճորտ իշխան Տարսոնի և շրջակայ գաւառներու, կայսեր մե- ոած փեսին(1) տեղ: Կայսրը անոր կուտայ անկախ իշխանութիւն՝ զայն կոչե- լով Սեբաստա կամ Սեւաստոս: Կայսրը կը պատուէր նաև Օշինի Հալկամ եղբայրը:

Օշինի նստոցն էր Լամբրոն (հիմա նէմրուն Գալէսի կամ Պէլգէսի = Հո- վոց), որ կը գտնուէր Տաւրոսի մէկ ժայռոտ գահաւանդին վրայ, չորս կողմէն մէկուտացած քարաբլուրի մը վրայ, Պապեոնի հիւսիս-արևելքը: Այս բերդը վերաշինած էր Օշին:

Սաչակրութեան ատեն, Լամբրոնի տէրը Օշին, կը հրամայէր Տաւրոսի անցքերէն մէկուն և խիստ հաւանորէն նոյնը ըլլալով Raoul de Cænt և Al- bert d'Aixէն յիշուած Հայ Ursinusի հետ, (Chalndon, Les Comnènes II. 105): կ'աշխատի առնել Mamistraն, Ալեքսի և Տանգրետի (Tancrede) մին- չեւ պատերազմին ատեն: Օշին Ալեքսէն պաշտօն առաւ Մոնաստրասի (Mo- nastras) մեկնումէն յետոյ, 1095ին պաշտպանել Կիլիկիան, Պոհմոնտի (Bo- hémond) քեռորդիին դէմ:

(1) Չամչեան (Բ. 1005, Գ. 10), այս փեսան կը կոչէ Սահակ, երեսակայական անունով մը: Ալիբան, Սիսուան, 71 եւ Անառեան. Անճնճանճանճներու Բառարան, Գ, 363, 100)՝ Չամչեանէն առնելով իրենք ալ այս անունը կու տան. 2. ներսու վրդ. Ալիբեան այս ան- ճունը «իմնաստեղծ» կ'որակէ (ՀԱ. 1964, էջ 51): Միւս կողմէն կայ նաև ուրիշ լուծելի հարց- մը: Ըստ Հայ աղբիւրներու՝ Ալիպարիպի, որ անգաւակ մեռած էր, յաջորդած էր այդ ենթա- դրեալ Սահակը, որ կայսրութեան մեծամեծներուն մէկն էր, եւ փեսան էր ոչ թէ կայսեր, այլ Օշինեան օտմիճ նախահայր Օշինի:

Օշին ձախողեցաւ իր պաշտօնին մէջ և Կայսեր վստահութիւնը կորոյս (ԱճՆա Կոմնեն): Կը թուի թէ ամբաստանուած է վատութեամբ, քան թէ մատնութեամբ: Թերևս իրաւացի է ենթադրել թէ Օշին, ինչինքն անպաշտպան մնացած կարծելով Բիւզանդական գունդերէն, վախցաւ իր դիրքերը ցոյց տալ Տանգրետի և մերժեց բոլոր ուժովը կռիւի մտնել: Անոր համար Կիլիկիան առնուեցաւ իրմէ:

Ալեքս Կայսեր ժամանակակից կը յիշատակուի նաև Արեւ անուն զօրավար մը, որ Աքրիտոսի զոհակը պաշտպանեց ընդդէմ Լատիններու և 1091ին Ալեքս Կայսեր դէմ դաւադրութիւն մը սարքած ըլլալով, աքսորուեցաւ (Շլիւմպերթէի Sigillographie de l'Empire Byzantin, 622):

Նոյնպէս 1093ին կը յիշուի Հայ զօրավար մը՝ Յովհաննէս Տարօնեցի Կիրապաղատ (նոյն, էջ 706) և նոյն դարուն մէջ վեստ և զօրավար տիտղոսներով Դեմետր Վահրամ անուն Հայ մը (նոյն, 714), տարբեր ուրիշ Վահրամ իշխանէ մը, որ նոյնպէս ԺԱ. դարուն ապրած է, ինչպէս իր կնիքէն կը հասկըցուի (նոյն, 714):

Նոյնպէս ԺԱ. դարուն ապրած է Թովմաս Արտաւան Պատրիկ, որուն գործունէութիւնը անծանօթ կը մնայ (նոյն, 622), ինչպէս Կոմնեններու ժամանակակից ուրիշ Հայու մը Եպիփան Արտաւազդեանի, որ վեստ տիտղոսը կը կրէ, (նոյն, 623):

Ալեքս Ա. Կայսեր ծառայութեան մէջ էր նաև Միքայէլ Տարօնեցի իշխանը, որդի Գրիգոր Տարօնեցիի, որ այնքան հաճոյացաւ Կայսեր, որ զայն փեսայացուց իրեն՝ իր Մարիամ Կոմնենոս քոյրը կնութեան տալով անոր և մեծ պատիւներու արժանանացնելով (Du Cunge, Familles d'Outre-Mer, 1807, Paris, 172):

Կայսրը զայն անուանեց Պոսոսպասոս և Պոսոսպասիարոս (Protives-tiaire = հանդերձապետ) և ապա նաև պանփիպերսիպասոս (panuphypersibest) (Թ., էջ 221):

Միքայէլ Տարօնեցի ունէր երկու զաւակներ՝ Յովհան և Գրիգոր, որ Ալեքսի յաջորդներուն ժամանակ փայլեցան և կարևոր դեր կատարեցին Կայսրութեան մէջ:

Յովհան հօրը մահէն յետոյ կարգուեցաւ պոսոսպասոս և Գրիգոր ետքը եղաւ պոսոսպասիարոս և Ալեքս Ա. Կայսեր որդւոյն Յովհաննէս Պերփիւուսի Կայսրէն կարգուեցաւ արքունի հազարապետ, ինչպէս կը վկայեն Նոյնիսկ Յոյն պատմիչները (Ալեքսիաս Ժ., ԺԲ. և ԺԳ., Սկիդիցէս, 747, Նիկիթաս, Յովհաննէս Կոմնեն և այլ. տես նաև Չամ., Գ. 10 և Ferdinand Chalandon, Jean II. Comnène (1118—1143 (et Manuel I. Comnène (1143—1180), էջ 20):

Այս երկու եղբայրներուն ժամանակակից և քիչ մը աւելի առաջ են՝ իրենց ազգական, համանուն ուրիշ զոյգ մը, նոյնպէս Տարօնեցի, Յովհան և Գրիգոր անուններով:

Այս երկորդ զոյգէն, Յովհան Տարօնեցի կարգուած է Սեբասոս (1) և

(1) Այս տեղեւոր հիմ ժամանակ կը տուէր միայն կայսերակոմ բնօճիի անդամներուն, սակայն յաջորդ դարերուն, մասնաւորապէս Ալեքս Կոմնենուէն ետ՝ կը ճօճակէր պաղտականներու բարձրագոյն կարգը Siklographie, 587):

1145ին Մանուէլ Ա. Կոմնենոս (1143—1180) Կայսեր նախագահութեան տակ գումարուած ժողովի մը մէջ կայսեր քով նստած է իբրև նախապատիւ պաշտօնատար:

Մանուէլ կայսրը իբրև իր եղբօր կուսակից ամբաստանելով՝ Կոմնէ Պատրիարքը դատարանի ենթարկեց: 1147 Փետրուար 20ին Պաքսերեան պալատի սրահներէն մէկուն մէջ գումարուեցաւ այն ժողովը, որ պիտի դատէր Կոմնէն: Կայսրը անձամբ կը նախագահէր:

Այս ժողովին կը մասնակցէր նաև Եպարքոս (eparque) և դատաւոր Յովհաննէս Տարօնեցի, թերևս սերունդէն Միքայէլ Տարօնեցիի, որ ամուսնացած էր Ալեքս Ա. ի քոյրը՝ Մարիայի հետ (F. Chalandon, Jean II. Comnène (1118—1143) et Manuel I. Comnène (1143—1180) էջ 638):

Ասիկա ցոյց կուտայ թէ Յովհան ինչ կարևոր դիրք մը ունէր կառավարութեան մէջ: Հոս կրկին պիտի չյիշեմ Պոնտոսի մէջ գործող Գրիգոր Տարօնեցիին և անոր դէմ զրկուած Յովհաննէս (որդի Միքայէլի) Տարօնեցիին (ասոնց մասին տես. վերը՝ 477—8):

Նոյն ժամանակներուն կը յիշատակուին նաև արքունեաց Հայ պաշտօնատարներ: Այսպէս, կը յիշուի որ երբ 1166ին Ալեքս դուքսը Շնորհալիի նամակը կը տանի Մանուէլ Ա. Կոմնենոս կայսեր (Կիրմանուէլ ալ կոչուած, (1143—1180) և Միքայէլ Պատրիարքին, կայսրը շուտով կը զրկէ իր ներքինիներէն Սմբատ Հայը և ծառայ մը Արուխ անուն, յանձնարարելու համար որ ներսէս Շնորհալի Կ. Պոլիս զրկուի կրօնական միութեան շուրջ բանակցելու համար:

Սմբատ կ'երթայ մինչև Հոմակլայ, սակայն մինչև իր հոն հասնելը՝ Գրիգոր Գ. Պահլաւունի (1113—1116) կաթողիկոս կը մեռնի և Շնորհալի կը յաջորդէ. ինչ որ պատճառ կ'ըլլայ որ կայսեր փափաքը կարելի չըլլայ գործադրել:

Նոյն շրջանին՝ Հայ ազնուական տուներ հաւանօրէն շատ մը նահանգներու մէջ իրենց հարստութեամբ և հողային կալուածներով ճոխացած ազնուական հողատէրներու դասակարգին մաս կը կազմէին, սակայն անոնց յիշատակութիւնը կը պակսի մեզի: Այսուհանգիւրձ երեւոյթներ կան, որոնք ոյժ տակութիւնը կը պակսի մեզի: Այսուհանգիւրձ երեւոյթներ կան, որոնք ոյժ կուտան այս ենթադրութեան: Այսպէս, Ալեքսիոս Գ. Անկելոսի (1195—1205) թոյլ իշխանութեան ժամանակ, երբ բազմաթիւ նահանգներու մէջ ծնունդ առած էին բռնակալներ, որոնք իբրև սեպոթ, ինքնիշխան կը կառավարէին զանազան նահանգներ, կը յիշատակուի նաև հայկական տուն մը Գաբիսաս անունով և ծագումով Տարօնի հին իշխաններէն, որ իբրև Սալդիացի հերձողներ կէս անկախ կերպով կը կառավարէին Հելլադայի մէկ կարևոր հողամասը (Հ. Գելցեր, 382):

Փայլուն անցեալի այս մնացորդը անշուշտ միակը չէր և ուրիշ Հայ տուներ ալ, իրենց հարստութեամբ և ստացուածքներով երբեմն այնքան ճոխ այդ շրջանին կը դառնային ճորտեր, երբ պետութիւնը կ'ստանար աւատական կազմ: Սակայն դժբախտաբար անոնց ծագումը կը մնար անյայտ և անոնց հայութեանէն նշոյլ չէր մնացած:

Երբեմնի ստուած մեծամասնութիւնը աննշան փոքրամասնութեան մը

վերածուած էր և Բիւզանդացի զանգուածին մէջ Հայ տարրը իր նախկին գե-
րակշուութիւնը կորուսած էր, վասնզի Բիւզանդացի կոչումով Օրթոտոքս բը-
նակչութիւնն ալ, որ իսկական խառնածին մըն էր, ծնունդ բազմաթիւ ցեղե-
րու միախառնումին՝ կրօնական միութեամբ, այս դարերու ընթացքին իր
վրայ կրած էր զանազան տարբեր ցեղերու պատուաստը:

Այնպէս որ, Բիւզանդական Կայսրութիւնը, որ ճիւղնուած էր Ասիոյ
եւ Եւրոպայո՞ սահմաններուն վրայ եւ ենթարկուած պարսկական եւ արա-
բական Արեւելքին ու բոլոր հիւսիսային դրացիներու քափանցումին կամ
ներխուժումին (infiltration), առաւելապէս աբխազաբալթական (cosmopo-
lite) միջավայր մըն էր: Հոն Սլաւներ, Քրակիացիներ, Հայեր, Կովկասցի-
ներ, Իտալացիներ, Արաբներ իրարու կը հանդիպէին եւ իրարու կը խառ-
նուէին: Կարգ մը ցեղեր, ինչպէս Սլաւները եւ Հայերը, որո՞ւ օրջաններ գե-
րազանց ազդեցութիւն մը ունեցան (СМН т. IV գլ. ԻԳ. Բիւզանդական
Կայսրութեան կառավարութիւնը եւ վարչութիւնը, Շառլ Տիւ, 773—4): Ար-
դարեւ վասիլ Բ. Պուլկարասպանի Պուլկարներու դէմ տարած վճռական յաղ-
թանակներէն ետք՝ մասնաւորապէս մայրաքաղաքի ազնուականութեան Հայ-Ա-
նատոլեան ծագումով մեծամասնութեան քով գոյութիւն առաւ Սլաւ-Պուլկար
ծագումով նոր ազնուականութիւն մը, որ օրէ օր աւելի ստուարացաւ նոր փո-
խադրութիւններով, մինչդեռ առաջինը կ'անշքանար իր մայր երկիրէն ան-
ջատուած ըլլալով:

Բիւզանդական այս խառնարանին մէջ եկան ձուլուիլ նաև բազմաթիւ
Գերման, Ռումէն, Սլաւ, Ֆրանք և այլ Եւրոպական ցեղերու պատկանող ան-
հատներ:

Կ. Պոլիս իրեն կը քաշէր նաև Թաթար ծագումով բազմաթիւ անձեր,
որոնք քրիստոնեայ կրօնքին յարելով կը խառնուէին Բիւզանդացիներուն:

Պատմութիւնը կը յիշէ Յովհաննէս Բ. Կոմնենի (1118—1143) երիտա-
սարդութեան ընկերը և իր շրջանին ամէնէն գործունեայ նախարարը եղող Աք-
սուխոս Թաթարը, որ անշուշտ իր տեսակին մէջ միակը չէր և իրեն պէս
ուրիշ շատեր կային, որոնք Թաթար ծագում ունէին, սակայն իրրև Բիւզան-
դացի կ'ապրէին մայրաքաղաքին և գաւառներուն մէջ: Ասոնցմէ ամէնքն ալ
քրիստոնեայ չէին դարձած և իսլամ մնացողներ ալ կային:

Այնպէս որ, ի զուր չէր որ երբ Իսահակ Անգելոս Կայսրը (1185—1195)
Բիւզանդական նենգամտութեամբ իր շահուն համապատասխան գտաւ բարե-
կամութեան ձեռք երկարել Իկոնիոյ Սելձուկ Սուլթանին, այդ բարեկամու-
թեան իրրև նշան Պոլսոյ մէջ թոյլ տուաւ մզկիթ մը կառուցանել:

Կ. Պոլիս իսկապէս համաշխարհային քաղաք մը դարձած էր այն չորս
դարերու շրջանին (1040—1468), զորս Կեդրոնական Ասիոյ հրոսներու ասպա-
տակութեանց շրջան կոչեցի, վասնզի այդ շրջանին Ասիական բարբարոս ժողո-
վուրդներ՝ իրարու յաջորդող ալիքներով դէպի Արևմուտք արշաւեցին և չորս
դար շարունակ կուռեցան Հոռոմ Կայսրութեան դէմ, մանաւանդ Մահմետա-
կանութիւնը ընդունելէ յետոյ՝ կրօնական ատելութեամբ ալ լեցուած:

Բիւզանդական Կայսրութիւնը, որ շրջանին սկիզբը՝ ՓԱ: դարուն՝ վե-

րբատին տիրապետելով Հայաստանի՝ պահ մը նախ քան Արարական տիրապե-
տութիւնը ունեցած փայլը վերստանալու պատրանքը տուած էր Արևելքի
քրիստոնեաներուն, յաջորդող չորս դարերու ընթացքին, հետզհետէ անկումէ
անկում գլորելով, վերջապէս ջնջուեցաւ Օսմանեան Թուրք Իսլամ պետու-
թեան կողմէ 1453ին:

Բայց մինչև այս վերջնական ջախջախումը, աւանդօրէն կարծես Հայ
գաղթականներ, ինչպէս նախընթաց շրջաններուն, դարձեալ ասպատանեցան
անոր հողերը:

Դէպի արևմուտք այս տեղաշարժը, որ նոյնիսկ Դ. և Ե. դարերէն սկսած
էր, և որ Հայ գաղթականութեան պատմութեան ամէնէն նշանակելի ձգտումը
եղած էր, շարունակուած է նաև այս շրջանին, մինչև այն ատեն, ուր պե-
տութիւնը դէպի անկում հսկայական քայլերով դիմել սկսած է և շատ մը
հողամասեր, որոնց մէջ Հայերը ամէնէն շատ խտացած էին, Բիւզանդական
ստացուածք ըլլալէ դադրած են: Այն պատիկ տարածութեան մէջ որ այս շըր-
ջանին վերջերը ունէր Բիւզանդիոն, կարելի չէր ունենալ մեծ թիւ մը Հայե-
րու, հետևաբար իրենց կարևորութիւնը կը կորսնցնէին:

Մասնաւորապէս այս չորս դարերու ընթացքին, զինուորական դասա-
կարգին տեղ, ազնուականութեան և պալատական դիւանագէտներու ազդե-
ցութիւնը յաջորդելը, բոլորովին կ'անշքանէր Հայերու դիրք Բիւզանդիոնի մէջ,
որ առաջուց ի վեր աւելի զինուորական եղած է:

Երկիրին անապահով դրութիւնը և տնտեսական շատ անկեալ կացութիւ-
ն և աւելցնելով այս խեղճ վիճակին վրայ, պիտի կարենանք լիուրի համոզում
գոյացնել թէ Հայերը՝ ինչպէս նախընթաց շրջաններուն՝ նոյնպէս և այս շըր-
ջանի սկիզբը, որչափ որ ոգևորութեամբ Բիւզանդական երկիրներ ասպատանած
են, այնքան ալ այս շրջանի վերջերը, անկէ հեռացած և հեռաւոր աշխարհներ
գաղթած են:

Ասոր պատճառը մասնաւորապէս այն հալածանքներն էին, զորս Բիւզան-
դացիք ընդհանուր կերպով կը գործադրէին ոչ-Բաղքեղոնականներու կամ
միաբնակներու դէմ, ինչպէս մանրամասնօրէն բացատրեցինք նախորդ գլու-
խին մէջ:

Այս ընդհանուր հալածանքէն, որ Փոքր Ասիոյ հնօրեայ գաղութը կ'սպա-
ռէր, միայն գերծ մնաց Կիլիկիոյ Հայ գաղթականութիւնը, որ Թ. դարուն
Չմշկիկի յաղթութիւններէն յետոյ, նշանակելի դիրք մը առած էր, շարունակ
Բիւզանդական պետութեան հովանաւորութեան ներքեւ աւատական պատուար
իշխանութիւններու կազմութեամբ:

Ասոնք, միանալով Ա. Սալայկութեանէն քիչ յետոյ, ծնունդ տուին, ինչ-
պէս տեսանք, Կիլիկիոյ Ռուբրիկեան Թագաւորութեան, որ թէ՛ Փոքր Ասիոյ հին
գաղութներուն և թէ՛ Մեծ և Փոքր Հայքի Հայ բնակչութեան ասպատանի
վայր մը հանդիսասացաւ և պահեց հին գաղթականութեան յաջորդութիւնը:

Հետևաբար, Փոքր Ասիոյ մէջ, Կիլիկիա՝ իրրև Բիւզանդական պետու-
թեան շրջանէն կամ անյիշատակ դարերէ սկսեալ Հայ գաղութներ ընդունող
և մինչև 1920 անընդհատ Հայ բնակչութեամբ լի երկիր մը, որ միանգամ

մայն անկախ Հայ Թագաւորութեան մը վայր եղած է, բացառիկ տեղ մը կը գրաւէ:

Կրօնական հալածանքէն փրկուած են նաև այն Հայերը, որոնք թէպէտև նախկին Բիւզանդական երկիրներու մէջ կ'ապրէին, սակայն օտար տիրապետութեան ներքև կը գտնուէին:

∴

Այսպէս, իրենց գոյութիւնը պահեցին կամ թերևս ուրիշ տեղերէ հաւաքուելով նոր գաղութներ կազմեցին Հայերը՝ Պոլսոյ և Թեսաղոնիկէի մէջ, երբ այդ քաղաքները Լատին տիրապետութեան ենթարկուեցան 1204ին:

Այդ թուականին արդէն Բիւզանդական Կայսրութիւնը հասած էր մահուան դուռը և բաժան բաժան եղած էր, թէև բոլովին ընկճուած չէր:

Լատինները որոնք բռնատիրեցին Կ. Պոլսոյ, հոն հիմնեցին Կայսրութիւն մը, որ հազիւ կէս դար (1204—1261) տևեց, վասնզի իրենց հիմնած Կայսրութիւնը աւատական պետութիւններու կազմը ունէր, որուն անխուսափելիօրէն միացած էր բազմիշխանութիւնը և զինուորական ուժերու բաժան բաժան ըլլալը: Այնպէս որ՝ միացեալ գործունէութիւն չունէին և կեդրոնանալ չէին կրնար: Հետևաբար տկարացան Յոյներուն առջև, որ անվհատ կը մաքառէին իրենց դէմ:

Յոյները Բիւզանդական Կայսրութեան բեկորներէն նոր պետութիւններ կազմեցին, ինչպէս՝

1. Միքայէլ Անգելոս Կոմնեն, Անգելներու անհարազատ հօրեղբորդին, 1204ին Եպիրոսի մէջ կազմեց տէրութիւն մը, որ Ադրիականի բոլոր արևելեան ծովափը իր իշխանութեան տակ առած էր:
2. Թէոդորոս Լասկարիս, Ալեքսիոս Գ. ի փեսան անցած էր Բիւթանիա և փորձած էր ազատել Ասիան:
3. Թէոտոր Մանկափաս Փիլատելֆիոյ (= Ալաշէհիր):
4. Լևոն Գաբալաս՝ Հոռոսի,
5. Մանուէլ Մանարոզոմէոս՝ Մէանդրի հովիտին մէջ:
6. Դաւիթ Կոմնեն՝ Կոմնեններու հայրենիքին՝ Պափլագոնիոյ մէջ:
7. Վերջապէս Ալեքսիս Ա. Կոմնեն՝ Պոնտոսի մէջ:

Ասոնք իրենք զիրենք Կայսր հռչակած էին: 1204ին միայն Փոքր Ասիան բաժնուած էր չորս տարբեր ազգութեանց պատկանող տասը զանազան իշխանաւորներու միջև (Cambridge Medieval History IV. էջ 479, Նիկոյ Կայսրութիւնը եւ Կ. Պոլսոյ վերագրաւումը, William Miller (1):

Փոքր Ասիոյ մեծագոյն մասը կը պատկանէր Իկոնիոյ Սուլթաններուն: Հարաւային մասը գրաւած էր Կիլիկիոյ Հայ Թագաւորութիւնը և միւս մասերուն կը տիրէին Յոյն եօթը Կայսրեր և Լատին իշխաններ:

(1) William Miller, Ofudarsի Հարձօրս Գոլէնի դասախօս եւ պատուակալ անդամ Յաւաստանի Ազգային Համալսարանին:

Այս խառնակ դրութեան մէջ, բնական է որ Յոյներու ատելութիւնը հանդէպ Հայերու, կրօնական պատճառներով, չէր դադարած, սակայն կացութիւնը նպաստաւոր չէր մեթոտաւոր կերպով գործելու:

1197ի Մազաթիկի առթիւ գործադրուած հալածանքներուն յիշատակը տակաւին շատ նոր ըլլալով, բնաւ զարմանալի պէտք չէ թուի որ Հայերը նախընտրած են Կ. Պոլսոյ Լատին Կայսրութեան հողերը: Լատինները՝ Սալակրութիւններու ատեն Հայերէն օպտուած ըլլալով՝ բարեկամական տրամադրութիւններ ունէին հանդէպ Հայերու, որոնք Կ. Պոլսոյ Լատին Կայսրութեան հողերը, մասնաւորապէս Կ. Պոլիս, ազատ հիւժմուտք ունէին: Արդէն՝ Լատինական Կայսրութեան Ասիական բաժինը հազիւ երկը մըն էր Մարմարայի եզերքը, և միակ կարևոր վայրը Կ. Պոլիսն էր, որ ամէնէն աւելի վաճառականութեան յարմարութիւններ ընծայող քաղաքն էր:

Կ. Պոլիսէն զատ, կը յիշուի նաև Տրովադա և չրջակայքը (ՇՄԻ. IV. 479), այսինքն արդի Պիղայի սանճագը, Տարտանելի նեղուցէն ոչ շատ հեռու, որ ունէր Հայերու ստուար գաղութ մը:

Ասոնք անշուշտ ի հեճուկս Յունաց՝ Կ. Պոլսոյ Օրթոտքս դաւանանքը չընդունելու համար, հաւանօրէն Կաթոլիկ կրօնին յարած էին, վասնզի երբ 1204ին Սալակիւրները Պաղեստինէն դարձող 10,000 ուխտաւորներով զօրացած, մեծ պատրաստութիւններ կը տեսնէին Փոքր Ասիոյ ալ տիրելու, կը յիշուի թէ Կ. Պոլսոյ Լատին Կայսեր եղբորը՝ Հենրիկոսի հրամանին տակ զտնուող զօրամաս մը հրաւէր կ'ստանայ Տրովադա բնակող Հայերէն, որոնք ըստ William Millerի «հաւանաբար կը պատկանէին Լասթին հաւասթին» (ՇՄԻ. IV., 481):

Այս Կաթոլիկութեան յարող Հայերու գոյութիւնը կը պարտինք հաւանօրէն Յոյներու և Հայերու փոխադարձ ատելութեան, որ իր սաստկութիւնը կը պահէր դեռ այդ ժամանակ, որովհետև տակաւին քիչ առաջ, 1197ին, Հայերը ենթարկուած էին կրօնական ծանր հալածանքներու, որոնց առաջըր առնելու համար նոյնիսկ Գրիգոր Ապիրատ Կաթողիկոսը (1203) դիմած էր Պոլսոյ Կառավարութեան, Ներսէս Լամբրոնացին ղրկելով, ռակայն և այնպէս անօգուտ եղած էր:

Երբ Յոյները վանեցին Լատինները Պոլիսէն, ինչպէս տեսանք, Բիւզանդացիք կազմեցին Նիկիոյ Կայսրութիւնը, որ ամէնէն աւելի պէտք ունէր հրապատակներու սիրտը շահելու: Յոյները արդէն ընկճուած՝ առիթ չունեցան կրօնական խնդիրներով զբաղելու: Լատինները փորձեցին Փոքր Ասիոյ տիրող Նիկիոյ Կայսրութեան ալ տիրակալել, և անոր վրայ յարձակեցան:

Թէոտոր Լասկարիս անոնց ղիմադրելու համար, միացաւ Իկոնիոյ Սելջուկ Սուլթանին և Թէոտոր Մանկափաս Փիլատելֆիոյ Կայսեր: Լատինները յաղթեցին և նոյնիսկ Մանկափասը գերի առին: Կացութիւնը յուսահատական էր, և կարծես Բիւզանդական Կայսրութեան վախճանը հասած էր, եթէ Լատիններու զրգըռուած ատելութիւնը իրենց դէմ չհանէր Պուլկարները, Ռումէլները, Կումանները:

Մասնաւորապէս Պուլկարներու յարձակումը ստիպեց Լատին Կայսրը, իր եղբայրը և Լատին ասպետները ետ քաշել Փոքր Ասիայէն, Պուլկարներուն դի-

մադրելու համար: Պուլկարները, մասնաւորապէս Պալտուին Կայսրը (1204—1205) գերի առնելով, միջոց տուին Բիւզանդական Փոքր Ասիոյ վերակազմութեան: Թէոտոր Լասկարիս Կայսր ընտրուեցաւ Նիկիոյ մէջ, որ Յոյն ազնուականութեան և հոգևորականութեան հաւաքավայրն էր և 1206ին հանդիսաւորապէս օծուեցաւ:

Լասկարիս յաջորդաբար զինակցելով Սելջուկներուն հետ՝ ընկճեց Դաւիթ Կոմնենի ըմբոստութիւնը՝ Սիւնպի շուրջ և Պուլկարներու հետ դաշնակցելով Լատինները հարկադրեց խաղաղութիւն կնքելու:

Լատին ամբողջ գրաւումներէն միայն Պիղան (Pegæ) պահուեցաւ, որպէս զինուորական և ծովային խարխիս Հելլեսպոնտոսի (Տարտանէլ) վրայ:

Բայց Լատիններու հետ, Տրովադայի Հայ գաղութը Եւրոպայի կողմը անցաւ, Յունական վրէժխնդրութենէն վախնալով (CMH. IV. 481):

Թէոտոր Լասկարիսի զօրաւոր օգնական մը եղաւ Յովհաննէտ Դուկաս Վատացէսը, որ իրեն սննեկապետը և փեսան էր միանգամայն:

Յովհաննէտ Վատացէս (Vatazes) այնքան առաջացաւ որ գրաւեց հիմակուան Կէպզէն և Թուղան, որ Կ. Պոլսոյ հանդիպակաց ասիական եզերքին վրայ գտնուող Քաղքեղոնի (Քատրգիւղ) արուարձաններն էին: Յոյն սահմանագլուխը այսպէս Կայսերական քաղաքէն քսան մղոնէն քիչ մը աւելի հեռու էր:

Բայց պարտութիւնը Յոյն նաւատորմին, որուն նաւազները նորեկներ էին և կը գտնուէին անփորձ ՀԱՅՈՒ մը — որուն անունը դժբախտաբար չի տրուիր — հրամանատարութեան տակ, արգելք եղաւ աւելի յառաջանալու: (Byzantinische Zeitschrift XIV. 220 և Cambridge Medieval History, Դ. հտ., էջ 490), William Millerի Նիկիոյ Կայսրութիւնը եւ Կ. Պոլսոյ վերագրաւումը):

Թէոտոր Լասկարիս, երբ 1222ին մեռաւ, արդէն յաջողած էր իր մականին տակ առնել ամբողջ արևմտեան Փոքր Ասիան, բացի Բիւթանիոյ մէկ փոքր մասէն, որ Փրանքներու ձեռքն էր:

Իր մահէն յետոյ գահ բարձրացաւ Յովհաննէտ Դուկաս Վատացէսը (1222—1254), որ թէ՛ ընտիր զօրապետ էր և թէ՛ հմուտ վարիչ:

Ասոր ժամանակ Յունական Փոքր Ասիան հիմնովին վերակենդանացաւ Անգելներու անարգ կառավարութենէն վերջ: Յոյն ժողովուրդին ազգային նշաւատացումը և Լատին լուծին ամօթը նորէն ի յայտ բերաւ իր թաքուն կամ կորսուած կարծուած շարք մը գեղեցիկ ձիրքերը, որոնք մինչև այն ատեն կաշկանդուած էին:

Ժողովուրդը ցոյց տուաւ թէ զեռ ինչպիսի ընտիր տաղանդներ ունէր իր մէջ: Յոյները կրցան միացնել Կայսրութեան բեկորները և վերագրաւել 1261 Յուլիս 25ին Կ. Պոլիսը, ուրկէ Պալտուին Բ. Կայսրը (1228—1261) գրեթէ առանց կռիւի վենետիկեան նաւով մը խոյս տուաւ դէպի Եւբէա կղզին:

Լատիններու Կ. Պոլսոյ Կայսրութեան շրջանին (1204—1261), Հայերը խտացան մասնաւորապէս Կ. Պոլսոյ մէջ, մինչդեռ Բիւզանդական Կայսրութեան բեկորներուն, ի մասնաւորի Նիկիական Կայսրութեան մէջ, Հայ գաղութները կը հիւձէին և իրենցմէ միայն աննշան հետքեր կը մնային:

Նիկիոյ Կայսրութեան մայրաքաղաքը Նիկիա էր, սակայն վաճառականա-

կան կեդրոնը Չմիւռնիա էր, ուր Հայերը այդ շրջանին կը հաստատուին: Հոն Կ'զբաղին վաճառականութեամբ, ինչպէս որոշապէս կը յիշուի ձենովացիներու և Միքայէլ Պալէոլոկ Կայսեր միջև 1261 Մարտ 13ին կնքուած առևտրական դաշնագրին մէջ (Bonaventure F. Slears, Etudé sur Smyrne 1868): Այս վաճառական գաղթականները հաւանօրէն ուղղակի արևելեան նշանաւոր վաճառականներու երկիրներէն, Ջուդայէն, Նախիջեւանէն և Սգուլիսէն եկած էին և իրենց ազգակիցներու Ասիոյ խորերէն կարաւաններով Չմիւռնիա ուղարկած ապրանքները ձենովայի և Վենետիկի նաւերը բեռնելու պաշտօնը ունէին:

1261ին Պալէոլոկները, Լատինները Արևելեան Կայսրութեան մայրաքաղաքէն վանելէ ետք, այլևս հալածանքը կը դադրեցնեն և Հայերը այս պատճառով վերստին Բիւզանդական մայրաքաղաքին մէջ ստուարնալ կ'սկսին, քանի որ արդէն Լատիններու շրջանին, շատ տեղերէ Կ. Պոլիս Հայեր ապաստանած էին, Յունական մոլեռանդութենէն ազատ մնալու համար:

Ասիկա կը հաստատուի William de Rubriqueի կողմէ, որ 1253ին, երբ զեռ Կ. Պոլիս Լատին տիրապետութեան տակ էր, Պոլիս այցելած է: Անոր Ուգեգրութենէն կը հասկցուի որ ան Պոլսոյ մէջ հանդիպած է Հայերու, որոնք իր վկայութեամբ հոն կը մնային, այսինքն հոն կը բնակէին (տես. Հոյբեցի ամսագիր ԺԲ. տարի, թ. 2):

Յայտնի չէ թէ այդ Հայերը 1261ի Բիւզանդական գրաւումէն վերջը հոն մնացած են թէ հեռացած են: Միայն ծանօթ է որ 1261ին՝ երբ Պալէոլոկները վերահաստատուեցան Կ. Պոլսոյ մէջ, չնորոգեցին այն հալանանքները զորս Կոմնենեանք և Անգելոսեանք գործադրած էին երբեմն:

Պալէոլոկները ինչպէս տեսնուեցաւ, այնքան զբաղած էին արտաքին թշնամիներու դէմ երկիրը պաշտպանելու, որ ալ չչարունակեցին ներքին կրօնական հալածանքը ընդդէմ ոչ-օրթոտոքս տարրերու, որոնցմէ մէկն ալ Հայն էր:

Միայն անցողակի հալածանքներ եղած են. ինչպէս Յովհաննէտ Դուկաս Վատացես Կայսրը (1253), ժամանակակից Յոյն պատրիարքին հետ համախորհուրդ, իր իշխանութեան տակ գտնուող Հայերը նեղած է իբրև Եւտիքեան: Կոստանդին Կաթողիկոս և Հեթում թագաւոր՝ Յակոբ Վրդ. Կլայեցին Նիկիա զրկեցին (1254ին), որպէսզի Յոյները լուսաբանէ և հալածանքը դադարի: Կ'ըսուի թէ յաջողած են:

Նոյնպէս կը յիշուի, որ Անտիոքի Յոյն պատրիարքը՝ Եւդիմէոս պահ մը (1276) չարաչար նեղած է այդ քաղաքին Հայերը, և յաւակնած է իր իշխանութեան ենթարկել Հայոց Կաթողիկոսը: Լեւոն թագաւոր սաստիկ զայրացած, կ'աքսորէ զայն անմարդաբնակ կղզի մը, ուրկէ ան խոյս տալով կ'երթայ Պոլիս և Միքայէլ Պալէոլոկ Կայսեր կը դիմէ, սակայն Կայսրը շատ չի քաջալերեր զինքը և ասոր համար խնդիր չ'ըներ. (տես. Կէորդ Պախումբրոս Յոյն պատմիչ, Չաւ. Գ. 270):

Միքայէլի յաջորդին՝ Անդրոնիկոսի ատեն ալ, Նոյն պատմիչը կը յիշէ Անտիոքի Արսինիոս Պատրիարքը, որ կը միաբանի Հայոց հետ եկեղեցականապէս. Յոյները ասկէ սաստիկ զայրանալով զինքը կը ձերբակալեն և կ'աքսորեն:

Հետևաբար, Հայերը վերստին բազմանալ սկսած են Կ. Պոլսոյ մէջ, ինչպէս Անգիոսի օւրջ:

Բայց այն հին ժամանակներու Հայերը, որոնք ամէն կողմ զգալի կը դարձնէին իրենց գոյութիւնը, որոնք Կայսրութեան գահը, պալատը, զինուորականութիւնը և պաշտօնակալութիւնը կը գրաւէին, որոնք գիտութեան և արուեստներու մէջ գերազանց կը հանդիսանային, և որոնք առևտուրի ու վաճառականութեան մէջ գերազանց էին միշտ, այլևս մատի վրայ կը համրուէին:

Պալէոլոգներու շրջանին Բիւզանդական արքունիքը խնամութիւն կը հաստատէ Կիլիկիոյ Ռուբինեան արքայական տան հետ:

Միքայէլ Թ. (1295—1320) կ'ամուսնանայ 1296ին Հեթում Թագաւորին քրոջ՝ Ռիթայի հետ (+ 1333) (Սմբատ, 120) կամ ըստ ոմանց Մարիամի հետ: Ասոնց զաւակն էր Անդրոնիկոս Գ. (1328—1341), որով այս շրջանին ալ հայածին Կայսր մը կը բազմէր Բիւզանդական Կայսրութեան գահը:

Ռիթայի Պոլիս գացած պահուն՝ անոր կ'ընկերանայ իր քոյրը՝ Մարիամ, որ ճամբան կը մեռնի:

Ռիթայի քրոջը՝ Չապէլի զաւակն էր Գուխտոն կամ Գիւտոն, որ Կիպրոսի Թագաւորին եղբորորդին էր, որ Կ. Պոլիս կը բերուի նոյնիսկ իր մօրաքրոջ կողմէ: Գուխտոն, երիտասարդ և առոյգ, Անդրոնիկոս Գ.ի (1328—1341) կարգադրութեամբ կ'ամուսնանայ 1329ին Պատրիկի մը աղջկան հետ, որ շուտով կը մեռնի: Բ. անգամ կ'ամուսնանայ Սիւրբիանոս անուն երեւելիի մը աղջկան հետ և անկէ կ'առնէ Գուխտոն Սիւրբէս անունը: Անդրոնիկոս Կայսրը զայն ապա կը կարգէ իշխան և վերակացու Աքայիոյ, Պիրէոնէն մինչև Քրիստոսպոլիս գտնուող երկրամասին: Գուխտոն հոն կը տիրէ զօրութեամբ և իմաստութեամբ, իր ձեռքին տակ ունենալով Յոյն և Հայ զօրագուններ. (Կանդակուզէն, Պատմ. Գ. 31, Նիկեփորոս, Գրիգոր ԺԲ. 15, Չամիչեան Գ. հտ., էջ 325):

1341ին երբ Յովհաննէս Դ. իր հօրը Անդրոնիկոսի կը յաջորդէ, անչափահաս ըլլալով, իրեն խնամակալ կը կարգուի Յովհաննէս Կանդակուզէն իշխան: 1342ին Յովհաննէս Կանդակուզէն երբ կը վանուի չարախօսութեամբ, Յովհաննէս ինքզինքը Կայսր կը հռչակէ և Թեսալիոյ, Թեսաղոնիկէի և Աքայիոյ իշխաններու դեսպան կը զրկէ որ իրեն հնազանդին: Գուխտոն Սիւրբէս, որուն աղջիկը նշանուած էր Կանդակուզէնի տղուն, հակառակ անոր դէմ ելաւ անոր, վասնզի անիկա զինքը արհամարհած էր և յաղթեց անոր (Չամ. Գ. 347):

Ասկէ կը հասկցուի՝ որ ԺԴ. դարուն սկիզբները դեռ Հայ գիւնուորականութեան մը տկար բեկորները կը մնային:

Ռիթայի իբրև Կայսրուհի՝ Բիւզանդական Արքունիքի մէջ գտնուած պահուն է որ Կ. Պոլսոյ մէջ առաջին անգամ կը տեսնուի Հայ գաղթականութիւն մը, որ կրօնական պաշտամունքի մէջ լիակատար ազատութիւն կը վայելէ, քանի որ իր գլուխն ունէր եպիսկոպոս հովիւ մը, Յուսիկ «եպիսկոպոս Սեիմպոլոյ Հայոց», ինչպէս կը հասկցուի Սիսի Ս. Սոփիա Եկեղեցիին մէջ 1307 Մարտ 19ին գումարուած ժողովին արձանագրութիւններէն (Հ. Աղեքասանդր Պալճեան, Պատմութիւն Կաթողիկէ Վարդապետութեան ի Հայս, 281):

Նոյնքան նշանակելի է որ Ռիթայի և իր ամուսինին՝ Միքայէլ Թ. Կայսեր (1295—1320) սովորական բնակավայրը՝ Թեսաղոնիկէ եւս, Հայ հաւաքավայր մը եղած էր այդ օրերուն, և հաւանօրէն լատինական վաղանցուկ տիրապետութեան շրջանին մասնաւորապէս ստուարացած, Հայ գաղութ մը գոյութիւն ունեցած է այնտեղ:

Միայն ասով կրնայ մեկնուիլ Թեսաղոնիկէի Նասայի եպս.ին, Սիսի յիշեալ ժողովին մասնակցութիւնը՝ որ նոյնպէս անժխտելի փաստ մըն է թէ այդ քաղաքին մէջ ալ, ԺԴ. դարուն սկիզբը, կը գտնուէր Հայ գաղութ մը, որ ունէր՝ ուրեմն՝ իր սեփական եպիսկոպոսը և կրօնական ազատ պաշտամունք կը կատարէր ազգային ծէսով և սովորութիւններով:

Թէ՛ Կ. Պոլսոյ և թէ՛ Թեսաղոնիկէի Հայերը որոշ է որ նոր գաղթականներէ կը բաղկանային, վասնզի հիները արդէն վաղուց կորած էին Օրթոտօքսութեան մէջ և շատեց զարգած էին Հայ եկեղեցիին հպատակելէ:

Մասնաւորապէս ԺԴ. դարուն սկիզբէն Կ. Պոլսոյ Հայ գաղութը ստուարացած և ունեցած էր իր եկեղեցիները և հոգեւոր մասնաւոր վարչութիւնը և նոյնիսկ՝ թերևս շատ համեստ պայմաններով, ուսուցողական ձեռնարկ մը, Ղալաթիոյ Ճենովական թաղին մէջ հաստատուած Ս. Սարգիս անուն եկեղեցիի մը շուրջը, վասնզի 1360—61 տարիներուն հոն կը գրուին երկու ձեռագիրներ, երկուքն ալ Գլաձորի դպրոցին մեծ ուսուցիչին և դարուն ամէնէն համբաւուր վարդապետին՝ Նասայի վրդ. Նչեցիի Քերականութիւն եւ Մեկնութիւն Քերականի գործերը (հմտ. Ալպոյաճեան, Պատմ. Հայ Դպրոցի, 372):

Բիւզանդական այս ուստանին մէջ հաստատուած Հայերէն կը յիշուի գիտական միտք մը, ականաւոր մաթեմատիկոս մը, ԺԴ. դարուն (Ն. Ադոնց, Հայրենիք, Թ. տարի, Թ. 3, 75), Նիկողոս Արտաւազդ Ռաբդաս կամ Ռաւտաս (նոր արտասանութեամբ) Չմիւռնիացի, որ կ'ապրէր Անդրոնիկ Գ. Պալէոլոգ Կայսեր (1328—1341) ժամանակ և ողջ էր 1341ին: Փարիզի Ազգ. Մատենադարանին մէջ կը պահուի իր մէկ ձեռագիրը (Թ. 2428), որ գրուած է պալատական պաշտօնեայ Գէորգ Սաչիկի և Կլազոմենցի Թէոտոր Չաւուշի խնդրանքով:

Շատ հետաքրքրական է սա իրողութիւնը. հակառակ անոր որ քառակուսի արմատ հանելու եղանակը Գերման Գիւնթեր գիտնականը կը վերագրէ նոր ժամանակուան մաթեմատիկոսներուն՝ Օպպէրմանին և Ալեքսիեին, իրականութեան մէջ անիկա կը պատկանի Արտաւազդին (P. Tannery. Manuel Moshopoulos et Nicolas Rhabdas, Bulletin des Sciences Mathematiques, 2 serie, 8, 1884):

Արտաւազդ ունեցած է նաև երկրաչափական աշխատութիւն մը, Փարիզ պահուած, ուրիշ Յոյն ձեռագիրի մը մէջ (Cod. Suppl Grec, 628):

Առաջին ձեռագիրին մէջ յիշուած Գէորգ Սաչիկը և Թէոտոր Չաւուշը, ինչպէս Արտաւազդ Ռաբդասը, Ադոնց կը հարցնէ թէ արդե՞ք այն անձերը չէին, որոնք ուղեկցած էին Հայ արքայադստեր դէպի Կայսերական մայրաքաղաք: Ասոնք նոր գաղութին կը պատկանին, վասնզի իրենց անունները տա-

կաւին չէին կորսնցուցած, ինչ որ նշան էր որ Արևելքէն նոր եկած էին: (Ն. Ադոնց, նոյն):

Ն. Ադոնց կը կարծէ թէ ասոնք պալատականներ էին: Հայերը այն ատեն Բիւզանդիոնը առաւելապէս զբաղեցնող կրօնական հարցերուն ալ կը խառնուէին:

Ըստ հոչակաւոր բիւզանդագէտ Հ. Գեյցերի (433), ԺԴ. դարուն՝ մինչդեռ ներքին պատերազմը կ'սպառէր Բիւզանդական հինաւուրց զառամեալ պետութեան վերջին ոյժերը, միննոյն ժամանակ տէրութեան մտածող դասակարգին մէջ առաջ կու գայ կրօնական բանավէճ մը, որ կը նկատուի ամէն ժամանակներու ամենազարմանալի և քաղաքակրթութեան պատմութեան ամենահետաքրքրական և արտասովոր երևոյթներէն մին, որ զուցէ պէտք եղածին պէս չէ ուսումնասիրուած և միայն իբրև ծաղրանքի առարկայ դիտուած է, մինչ այդ կրօնական վէճերը արդիւնքն էին վանական կեանքի և մենակեացներու խոցեցումն մէջ մտածողութեան նուիրուած մարդոց ստեղծած տեսակ մը աստուածային իմաստութեան ուսումին (Théosophie), որ իր միսթիքական նութեամբը շատ կը յիշեցնէր պարսկական սուֆիական փիլիսոփայութիւնը: Ասոնց գլխաւոր կեդրոնը հանդիսացաւ Աթոսի լեռը, ուր Ժ. դարէն սկսեալ Օրթոտոքս ամէն ազգի հաւատացեալներ կը համախմբուէին, իրենք զիրենք ճշգրտութեան և հայեցողութեան նուիրուելով:

Աթոսի այդ վանքերուն մէջ Հայ վանականներ ալ գտնուած են, ինչպէս յիշուեցան Սքլերոսի ապստամբութեան ատեն, երբ Յովհաննէս և Թոռնիկ, որոնք Աթոսը ձգելով եկան իրենց ծառայութիւնը իսպաս դրին Վասիլ Կայսեր: (Տես ՊՀԳ. Ա., էջ 322):

Ասոնք քաջաբար կուուեցան Բանկալիոյ մէջ 979ին և այն աւարով. զոր Թոռնիկ ձեռք բերաւ, Աթոս լեռան վրայ շինեց Ivironի համալուսար վանքը, զոր Վասիլ Բ. 980ին իր ոսկեայ հրովարտակով բաւականէն աւելի ճոխացուց: (Տես. Abbé Albert Vogt. CMH Դ. հտ., 90):

Նշանակելի է որ Հայ ծագումով Բիւզանդացի եկեղեցականներ, ինչպէս Դ. դարէն մինչև Ժ. դար, Յովհաննէս Ոսկեբերանի Կ. Պոլսոյ պատրիարքական աթոռը զբաւած էին պարբերաբար. ԺԲ. դարուն ալ երկու Հայ-Հոռոմ եկեղեցականներ բարձրացած են այդ աթոռը և միտքերը յուզող կրօնական խնդիրներու մէջ դիրք բռնած են: Այս երկու եկեղեցականներն էին Միքայէլ Բ. Գուրգուաս (Օքիստէս), Գուրգէնեան Հայ ընտանիքի շառուիղ անձը, որ 1143—1146ին պաշտօնավարած է, և Թէոդոսիոս կամ Թէոտոս Ա. Հայ կամ Borodiotz, որ 1178—1183 գահակալած է իբրև Տիեզերական Պատրիարք Կ. Պոլսոյ:

Ասոնք բոլորը ցոյց կու տան որ ԺԱ. էն ԺԵ. դար՝ ամէն կողմէն մկրատուած Բիւզանդական Կայսրութեան մէջ — մասնաւորապէս անոր մայրաքաղաքին՝ Կ. Պոլսոյ մէջ — կ'ապրէին դարձեալ Հայեր, որոնք դեռ ամէն ասպարէզի մէջ կը գործէին, միայն երկրորդական դերերով:

Գաղութը իր առջի նկարագիրը կը փոխէր, վասնզի այս դարերուն մէջ Բիւզանդական երկիրները ապաստանողները ընդհանրապէս ոչ զինուորականներ են և ոչ ալ երկրագործներ, ոչ պետական պաշտօնեայ և ոչ ալ կալուածատէր-ազնուական, ինչպէս երբեմն էին:

Այս նոր գաղթականները սոսկ առևտրականներ են: Կայսրութեան այդ անապահով և չփոթ երկիրներուն մէջ իրենց հաստատուելուն զխաւոր պատճառը այն առևտրական շարժումն է, որուն Արևելք ակնատես կ'ըլլայ շնորհիւ Վենիտիկի և Ճենովայի ծովային վաճառականութեան:

Հայերը, Արևելքի ցամաքային վաճառականութեան գրեթէ մենաշնորհը ունէին հինէն ի վեր. իրենց կարաւանները, ինչպէս տեսանք, մինչև Հընդկաստան և Չինաստան կ'երթային և անկէ կ'առնէին Ասիական ապրանքներ, զորս կը փոխադրէին ծովեզերեայ քաղաքներ՝ բեռնելու համար Վենիտիկի, Ճենովայի և Բիզայի նաւերը:

Բիւզանդական Կայսրութեան երկիրներու Հայերը, ինչպէս տեսնուեցաւ, դժբախտ չըջան մը կը բոլորեն արշաւող ժողովուրդներու ասպատակութեանց միջոցին, կորսնցնելով իրենց նախկին փայլը և կարևոր դերը: Եւ ասիկա իբրև ուղղակի և անմիջական հետևանք զիրենք հովանաւորող քրիստոնեայ Բիւզանդեան պետութեան հետզհետէ քայքայման և ի վերջոյ կործանման:

Բնական է, աւերումի, կոտորածներու և շարունակական արշաւանքներու ենթակայ երկիր մը, որպիսին էր Բիւզանդական Կայսրութիւնը, բնաւ ապաստաւոր չէր կատարելու որևէ նշանակելի դեր և դիւրութիւն ընծայելու անոնց, որոնք օտար երկիրներէ հոն կ'ապաստանին:

Ինչ որ նախապէս Հայաստանի ճակատագիրն էր, ի վերջոյ եղաւ նաև Բիւզանդական Կայսրութեան ճակատագիրը, զի Հայոց երկիրը այլևս այդ բարբարոսներուն իբրև ոտքի հաստատուն կուուան ծառայեց և իրենց բաց ասպարէզ եղաւ Բիւզանդական Կայսրութիւնը:

Այն ուժը որ Բիւզանդական հողերը կը զբաւէր հետզհետէ, Ասիական բարբարոս ժողովուրդներն էին, որոնք, ինչպէս տեսանք, ԺԱ. դարէն սկսեալ հետզհետէ յառաջացան դէպի Արևմուտք և զբաւեցին Բիւզանդական Կայսրութեան Անատոլեան հողերը — որոնք լի էին Հայերով — և անոնց վրայ հաստատեցին՝ նոյնիսկ ԺԱ. դարուն՝ Դանիշմենտեան էմիրութիւնը և Սելջուկներու Իկոնիոյ Ռումի Սուլթանութիւնը:

Բարբարոսներէն կերտուած այս երկու իսլամ պետութիւնները՝ Փոքր Ասիոյ մէջ կը տիրակալէին այնպիսի հողամասերու, որոնց վրայ Հայեր կ'ապրէին անյիշատակ ժամանակներէ ի վեր, ինչպէս ծանօթ է արդէն (տես. ՊՀԳ. Ա. 105—6, 125—6, 128—9, 173, 242—3, 250, 261):

Արաբական շրջանին՝ այլակրօն ազգի մը տիրապետութիւնը չափազանց սուղ արժած էր և սարսափ պատճառած հաւատացեալ Հայերուն, որոնք չափազանց փնասուած էին Հայաստանի և Փոքր Ասիոյ մէջ Մահմետականներու տիրապետած հողերուն վրայ. այս սարսափէն մղուած՝ անոնք դէպի Արևմուտք դիմած էին, և այսպէս անընդհատ Հայ ազգը տեղափոխուած էր Արևմուտք, քրիստոնեայ երկիրներ:

Սելջուկները, զիտենք որ բաւական մոլեռանդ էին և իրենց նոր տիրապետած երկիրներու բնակիչները կ'ահաբեկէին անողոք խստութեամբ՝ երբ ա-

նոնք կը դիմադրէին, ինչ որ անխուսափելիօրէն պատճառ պիտի ըլլար նոր տեղադրութի մը, որ գուցէ մեծ թափով պիտի շարունակուէր, եթէ Սելջուկները — Տուղրիլի և Ալփասլանի հրոսները — չփոխէին իրենց վայրագ ու արիւնարբու վերաբերմունքը, զոր Հայաստանի հանդէպ ցոյց տուին:

Արեւելքի պատմութեան դարձակէտերէն մին հանդիսացող Մանազկերտի ճակատամարտէն (1071) ետքը, Սելջուկները Աւստապետական կարգերով մեծ պետութեան մը վերածուեցան ժամանակի ընթացքին:

Ալփասլան, էրզրումը տուաւ Սուլթուկ թուրքմէն Ամիրային, Երզնկան Մունկուճակին և անկէ դէպի Արևմուտք մինչեւ Ալիսի բերանը, շնորհեց Դանիշմենտի և արտօնեց որ անոնք իրենց նուաճած երկիրներուն վրայ ապահարկ իշխեն, միայն յանձնարարեց որ միարան գործեն և ջանան տկարացնել քրիստոնեայ իշխանութիւնները և ժողովուրդը ընտելացնել իսլամական տիրապետութեան (հմտ. Կոմմագենացի, Փիլաթոս Հայր, 20—21):

Սուլթուկի և Մանկուճակի տրուած հողերը արդէն նուաճուած էին, բայց Դանիշմենտ, նոր պիտի նուաճէր իրեն սահմանուած երկիրները: Ուրեմն 1071-ին կը հիմնուէր տեսականապէս Դանիշմենտի իշխանութիւնը, որ 1071էն մինչեւ 1175 տիրած է, երբեմն Բիւզանդական տիրապետութեան տակ գտնուող Անատոլուի մէկ մասին (1), և իր մէջ ունէր Սեբաստիա, Ամասիա, Մարսիվան, Թոգատ, Նիքսար, Չորում, Ալպիստան և Մալաթիա քաղաքները, որոնց վրայ ժամանակաւորապէս աւելցած էին ետքը Կեսարիա, Չանկըրը, Գասթէմունի և այլ քաղաքները (հմտ. Պասմ. Սելջուկիոյ Հայոց, 191—192):

Դանիշմենտ Ահմէտ Տայլուի այս իշխանութիւնը հիմնարկած օրերուն (1074ին) Ալփասլանի որդին և յաջորդը Մելիք Շահ, Արևմուտքի ընդհանուր հրամանատար կը կարգէր իր եղբորորդին՝ Սիւլէյման Իպն Գութուլմիշը (+ 1086) և անոր արտօնութիւն կու տար աշխարհակալութիւններ ընելու և ժառանգական իշխանութիւն մը հիմնելու Ալիսէն մինչեւ Կ. Պոլիս և անկէ բոլոր ծանօթ և անծանօթ երկիրներու վրայ (Gibbon, VI., 258 Finlay, «Byzantine Empire», 521, հտ, 1 Nicéphore, Bryenn, 25, Կոմմագենացի, նոյն, 42 և 33, Հայ Կեսարիա, 483 և Պասմ. Սելջուկիոյ, 193) Սիւլէյման իր շուրջը կը հաւաքէ, ըստ աւանդութեան, 100,000 թուրքմէններ, որոնք իր բանակին պիտի հետեւէին, որպէսզի նուաճուած վայրերը բնակութիւն հաստատէին. (Պասմ. Սելջուկիոյ, 193):

Մելիք Շահի հրամանով, Դանիշմենտ, Սիւլէյման Իպն Գութուլմիշի և իր թուրքմէններուն թոյլ տուաւ որ իր հողերէն անցնին և Ալիս գետին արևմտեան կողմը հաստատուին (Պասմ. Հայ Կեսարիոյ, 484), քովը Դանիշմենտ էմիրութեան: Այսպէս, Փոքր Ասիոյ մէջ հիմնուեցան ուրիշ իսլամ իշխանութիւններ — ինչպէս Իզմիրի, Նիկիոյ, Պոնտոսի և այլ էմիրութիւնները:

Ասոնցմէ Դանիշմենտեանը այսպէս ամէնէն եղբրական դերը կատարեց Փոքր

Ասիոյ պատմութեան մէջ, նպաստելով Սելջուկներու ներխուժումին դէպի Փոքր Ասիա: Անոնք էին որ վերջ տուին նաև քրիստոնեայ տիրապետութեան վերջին ստուերներուն, Կապադովկիոյ մէջ և հոն հիմնեցին պետութիւն մը, որ ո՛չ միայն աւելի հին էր քան Ռումի Սուլթանութիւնը, այլ թէ՛ առաջ և թէ՛ վերջն ալ երկար ատեն անկէ շատ զօրաւոր և կարևոր եղած է: «Սելջուկեան պետութիւնը փոքր եւ աննշան էր եւ չհասաւ կարեւորութեան մինչեւ որ... Գլըն Ասլան Բ. (1176) նուաճեց Դանիշմենտը եւ իւրացուց անոնց սացուածքները» (Prof. M. T. Housma, Encycl. Britanica, 9th ed. Vol, XXI. 636, Կոմմագենացի, Փիլաթոս, 52):

Եթէ Դանիշմենտեան իշխանութիւնը նախապէս կազմուած չըլլար և ժամանակ մը ձեռնտու և պաշտպան չկանգնէր Ռումի Սուլթանութեան, ասիկա երբեք պիտի չկարենար ոչ հաստատուիլ և ոչ ալ պաշտպանել իր գոյութիւնը (Պասմ. Սելջուկիոյ, 194):

Արդարև Դանիշմենտ Ահմէտ Տայլու ոչ միայն անցք տուաւ Սիւլէյմանի և անոր թուրքմէններուն, այլ իր յաջորդը՝ Մուհամմէտ Իպն Իսմայիլ Կիւմիշլիէկին (1084—1106) — երբ ան սպաննուած էր 1086ին Դոուշին դէմ կռուած ատեն — ապաստան տուաւ անոր որդւոյն՝ Գլըն Ասլանի (1092—1107) և նպաստեց որ ան իր հօրը պետութիւնը վերահաստատէ:

Փոքր Ասիոյ մէջ այս ձեւով կազմուեցան իրարու դրացի և ի սկզբան բարեկամ, երկու իսլամ պետութիւններ, որոնք կը թուի թէ իրենց տիրապետութեան ենթարկուած քրիստոնեաները սիրաշահող քաղաքականութեան մը հետեւած են: Մատթէոս Ուռհայեցի (568—9) և Վարդան Պատմիչ (112—3), գրեթէ նոյն բառերով կ'ողբան Դանիշմենտի մահը. «մեռաւ Դանիշմենտ մեծ Ամիրայն Հոռուոնց աբխարհիք որ լեալ (էր) յազգէն Հայոց. այր բարի եւ շինող աբխարհիք եւ էր յոյժ ողորմած ի վերայ հաւատացելոց Քրիստոսի, եւ եղեւ սուգ մեծ ի վերայ քրիստոնէից որք էին ընդ ձեռամբ նորա»: Երկու Հայ պատմագիրներուն այս արտայայտութիւնը ցոյց կու տայ թէ Հայերը գոհ էին անոր իշխանութենէն:

Գալով Սիւլէյմանին, որ յաջողած էր Գոնիան մայրաքաղաք դարձնելով բաւական կանոնաւոր պետութիւն մը հիմնել Փոքր Ասիոյ սիրտին վրայ, կըրցաւ սիրաշահիլ իր տիրապետած երկիրներուն մեծ մասամբ քրիստոնեայ — Յոյն, Հայ և Ասորի — բնակչութիւնը և չամայացնել Փոքր Ասիան:

Արդէն բացատրուեցաւ (վերը, էջ 61) թէ այս պետութեան հիմնադիրը՝ Սիւլէյման Իպն Գութուլմիշ, ինչ վարպետ քաղաքականութիւն մը ընդգրկեց՝ կրօնական ազատութիւն տալով ամէնուն և վերջ դրաւ Օրթոտոքաներու բացած հալածանքներուն: Ան ընտրեց նաև տնտեսական նոր ուղղութիւն մը, որովհետև ապահարկ ըրաւ երկրագործները և ջնջեց ստրկութիւնը ու միայն գլխահարկ առաւ:

Այսպէս, շահեցաւ բնակչութեան համակրութիւնը և նպաստեց տէրութեան նիւթական բարօրութեան, ինչպէս նաև բարգաւաճումին: Այս պատճառով՝ Ռումիներու պետութեան բնիկները իսլամական լուծին համակերպեցան և շէն ու ծաղկեալ Փոքր Ասիան իր վիճակին մէջ գրեթէ անցաւ Դանիշմենտ էմիրներու և Սուլթաններու տիրապետութեան:

(1) Այս իբխանութեան պատմութիւնը՝ որքան կրցած եմ՝ մանրամասն տուած եմ այլուր (տես. Պատմութիւն Սելջուկիոյ Հայոց, Գահիրէ 1952, էջ 188—217) Հայ եւ օտար թագաւորաւորներու համեմատութեամբ:

Որչափ ատեն որ այս երկու իսլամ պետութիւնները իրարու բարեկամ էին և նոյն եղանակով կը վարուէին իրենց Հայ հպատակներուն հետ՝ Հայերը չէին կրնար որևէ դժգոհութիւն ունեցած ըլլալ: Բայց երբ այս երկու իշխանութիւններուն հասարակաց թշնամի դարձան Սաշակիրները, — որոնց դէմ անոնք մաքառեցան և մեծ շարիք հասցուցին (մանրամասնութիւնք տես. Պատմ. Սելջուկիոյ, էջ 196—8). գանգատելու պատճառ մը չունէին քրիստոնեաները, հակառակ անոր որ քրիստոնեայ Սաշակիրները կը կոուէին իսլամներուն հետ և Հայերը միամտաբար անոնց կը գործակցէին, նոյնիսկ իրենց կրօնական պետերով. այս երկու իսլամ իշխանութիւնները Հայոց շարիք չհասցուցին (Պատմ. Հայ Կեսարիոյ, 497):

Այս երկու պետութիւնները սակայն, մինչեւ վերջը չկրցան համաձայն գործել և եկաւ ատեն մը որ իրարու թշնամացան և իրարու դէմ մաքառեցան, նոյնիսկ քրիստոնեաներու հետ զինակցելով: Այս պայքարը պատճառ եղաւ որ Դանիշմենտեանք բաժան բաժան ըլլան և տկարանան (Պատմ. Սելջուկիոյ, 202—217): և ի վերջոյ Սելջուկ Ռումի կայսրութեան ենթարկուին 1175ին:

Այդ թուականէն յետոյ Փոքր Ասիոյ միակ տիրապետները եղան Իկոնիոյ Ռումի Սուլթանները(1), որոնք շարունակեցին մինչև 1307 տեւել և դիմակալել Մոնկոլ հարուածները և որևէ կերպով պահել իրենց գոյութիւնը թաթար զերիշխանութեան տակ, մինչև որ Օսմանեան պետութեան ենթարկուեցան:

Մինչեւ ժ.Դ. դարուն սկիզբը իր գոյութիւնը պահող Սուլթանութեան ջնջումը՝ Հայերը չլքեցին անոր հողերը և աւելի հեռու վայրեր չգացին: Ընդհակառակն, նոյնիսկ նոր գաղթականներ եկան հաստատուել Ռումի Սուլթանին հողերուն վրայ, որովհետեւ Սիւլէյմանի յաջորդները տեղացիներուն համակրութիւնը շահելու քաղաքականութիւնը շարունակեցին և իրենց իշխանութիւնը ամրապնդեցին, մինչ Բիւզանդական կայսրութիւնը օրէ օր աւելի կը քայքայուէր, և նոյնիսկ բաժան բաժան ըլլալու վտանգին տակ էր: Օրինակի համար 1090ին կազմուած էր ուրիշ Հոռոմ կայսրութիւն մը Յոնիականի ափերուն վրայ, Զմիւռնիա մայրաքաղաքով, որ թերեւս տեւականաւոր եթէ երեք տարուան կարճ միջոցին մէջ զոհ չերթար Բիւզանդական նենգութեան:

Հակառակ Բիւզանդական կայսրերու ճիգերուն՝ Իկոնիոյ Սուլթանութեան ալ դաւելու և այս յարատեւ պայքարին, որուն կ'աջակցէին երբեմն Սաշակիրներն ալ, ան իր գոյութիւնը պահեց մինչև 1308:

Ռումի Սուլթանները իբրեւ յաջորդ Հոռոմ կայսրերուն, որոնց տիրադատը կը կրէին, իրենց պետութեան կազմակերպութիւնը ընդօրինակեցին Բիւզանդական կայսրութեան և շինութիւններով օժտեցին երկիրը: Անոնք իրենց երկիրը զարգացնելու համար կը կարօտէին քաղաքակրթութեան աւելի ընդունակ ազգերու օժանդակութեանը, հետեւաբար հողագործութիւնը կազմակերպելու և վաճառականութեան ու արուեստներու զարկ տալու համար շարունակ քրիստոնեայ ազգեր հրաւիրեցին իրենց երկիրները:

(1) Ասոնց պատմութիւնը (տես. Պատմութիւն Հայ Կեսարիոյ, էջ 503—522):

ԺԳ. դարուն սկիզբը Ղայասէտին Կայ Սոսրով Սուլթանը 1204—1210) Բիւզանդական կայսրութեան հպատակները գանազան խոստովանելով հրապուրած և իր երկիրը շէնցուցած է (Գեղեցի, 381):

Մասնաւորապէս Ալաէտտինի (1220—1235) իշխանութեան շրջանը՝ այս պետութեան փառքի շրջանն է, ուր Սելջուկեանց կարծես թէ միայն կոտորելու, փճացնելու և քանդելու սահմանուած ցեղը կ'արտադրէ Բիւզանդացիներու և Պարսիկներու նմանութիւնով հրաշակերտներ, զորս բնական է կը յղանար ոչ թէ Սելջուկ, այլ Յոյն, Հայ և ասորի միտքը: Իկոնիոյ Սուլթանները քրիստոնեայ տաղանդը գնահատելու ուշիմութիւնը ունեցած են:

Արդէն իրենց պետութեան սահմանները լի էին Հայերով, զի Փոքր Հայքի մեծ մասը: մանաւանդ Սեբաստիան իր հայաշատ բնակչութեամբ և հայաբնակ շրջականերովը, ինչպէս նաեւ Բիւզանդական կայսրութեան Արմենիական թեմին մեծագոյն մասը, այս երկիրին սահմաններուն մէջ էին:

Տրուած արտօնութիւնները, ընծայուած պատիւը իբրեւ ճարտար ձեռքերու և ճարպիկ վաճառականներու, աւելի բազմացուցին Հայերու թիւը այդ շրջանակներուն մէջ:

Այս նոր գաղթականներուն մէջ ոչ նուազ կտրեւոր թիւ մը կը կազմէին Հայերը, որոնք Տաւրոսի կիրճերէն անցնելով մերձակայ երկիրներուն մէջ կը հաստատուէին: Այսպէս, Կեսարիոյ, Տիւրքանի (Նիկիտէ և Պոնի կողմերը, Լարանայի (Գարամանի). Իկոնիոյ (Գոնիայի) և այլ մերձաւոր շրջանակներու մէջ Հայեր կը հաստատուին և ապրելու ու գործելու դիւրութիւններ կը գտնեն:

Ինչպէս ըսինք՝ Սելջուկ պետութիւնը պէտք ունէր գործող ձեռքերու, ճարտար և հնարամիտ ժարդոց և մանաւանդ ժրաջան երկրագործներու, որոնք կը պակսէին այդ վաչկատուն ժողովրդեան:

Հայերու քաղաքացիական և երկրագործական աշխատութեանց միտումը և յարմարութիւնը՝ արդէն ուրիշ վայրերու մէջ փորձուած՝ անուշադիր չմնաց Սելջուկ Ռումի Սուլթաններէն, որոնք մեծ յարգ և լաւ ասպնջականութիւն ընծայեցին Հայոց: Անոնք մասնաւոր ջանքեր ալ ըրին Հայոց թիւը շատցնելու իրենց երկիրին մէջ: Այնպէս որ բաւական ստուարութիւ Հայ բնակչութիւն մը Փոքր Հայքի և Փոքր Ասիոյ Կիլիկիոյ մերձակայ վայրերուն մէջ գոյութիւն առաւ՝ Իկոնիոյ Սուլթանութեան հիմնարկութենէն քիչ ետք:

ԺԲ. դարուն վերջերը կը տեսնենք որ Սելջուկ Սուլթաններու և Դանիշմենտ էմիրներու տիրապետած Հայկական գաւառներու մօտ վայրերը լեցուած են Հայերով, որոնք երկիրին տնտեսական կեանքին վերելքին մէջ կտրեւոր դեր մը կը կատարեն:

Այս երկիրներուն մէջ, ուր կրօնական մոլեռանգութեան երեսէն նոյնիսկ եկեղեցիին ժամաձայնը արգիլելու փորձեր ըրած էին Բիւզանդացիները — ինչպէս Վասիլ Բ.ի ատեն (տես ՊՀԳ. Ա. 250) — Սելջուկ տիրապետութեան ժամանակ Հայ եպիսկոպոսական աթոռներ գոյութիւն կ'առնէին: Սենեքերիմի օրերէն հաստատուել Սեբաստիոյ առաջնորդական տիտղոսն անջատ, նոյնիսկ Սեբաստիոյ աթոռակալները իրենց հնուութեան և նախապատուութեան իրաւունքովը կը նկրտէին Ռումի Սուլթանին

երկիրներուն կաթողիկոսը դառնալ, ինչպէս Անանիա Սեբաստացի (+1208), որ 1197էն սկսեալ Առաջնորդութիւն կ'ընէր ու 1202/ին ինքզինքը կաթողիկոս հռչակեց (Կիրակոս, 70), անշուշտ օգտագործելով Սելջուկ Սուլթանին Հայերու նկատմամբ ունեցած բարիացակամութիւնը: Ասով միայն կրնայ մեկնուիլ, Սելջուկ Ռումի Սուլթանութեան ընդարձակ հողերուն վրայ — որոնք կը հասնէին Եփրատէն դէպի արեւմուտք, մինչեւ Յոնիական և Վոսփոր, Միջերկրական Ատալիոյ կողմէն և մօտեցան՝ Մարմարայի եզերքներուն նիկիոյ կողմէն՝ Սաքարիայի հովիտին տիրապետութեամբ, ինչպէս նաև Սև ծովի, Գասթեմուռնի և Սամսոնի կողմէն՝ տոնքան շատ թիւով քրիստոնեաներու գոյութիւնը: Արդարև, «անոնց երկիրին մէջ քաւր մարդերէն մեկը Սաբակիկոս (իմա մահմետական) է, գրեթէ ամբողջութեամբ Հայեր են եւ Յոյներ», ինչպէս ԺԳ. դարուն (1253—1259) անկէ իբրև պատուիրակ անցնող Ուլիբամ Ռուբրուք կը վկայէ (Յովհ. Յակոբեան, Ուղեգրութիւն, Ա. 30): Բնակչութեան բաղկացուցիչ տարրերու այս համեմատութիւնը եթէ մէկ կողմէ արդիւնքն էր այս մահմետական իշխանութեան հանդուրժողութեան, միւս կողմէն անիկա կարեւոր ազդակ մըն էր հարկադրելու համար զանոնք՝ որ ընդգրկէին սիրաշահող քաղաքականութիւն մը հանդէպ քրիստոնէից, որոնց մէջ Հայերը մեծամասնութիւն կը կազմէին, քանի որ ոչ միայն անցուկ միտքով առնուած Փոքր Հայքը և Կապադովկիան Հայերով լեցուն էին, այլ նաև իր լաւագոյն սահմաններով Հայկական բանակաթիւնին բովանդակ տարածութիւնը, ուր հայկական ծագումով բնակչութեան մը գոյութիւնը կը կանխէր դարերով Սելջուկ տիրապետութիւնը:

Բնական է՝ Հայերը մեծապէս օգտուած են այս առաւելութիւններէն, զորս այս պետութեան Սուլթանները կ'ընծայէին իրենց հպատակներուն: Անոնք մեծ յարում և անձնուիրութիւն ունեցած են հանդէպ այս պետութեան, որ փոխադարձաբար մեծ վստահութիւն ցոյց տուած է Հայոց, որոնք եկուոր էին և Յոյներու պէս երկիրին տէրերը ըլլալու յաւակնութիւնը չունէին: Ուստի, Հայերը գրեթէ առանձնաշնորհեալ դիրք մը ունէին (տես. Պատմ. Հայ Կեսաբիոյ, 523—524): Նոյնիսկ Հայերուն մասնաւոր շնորհներ եղած են և յունական եկեղեցիներ ու վանքեր անոնց տրամադրուած են (տես. Պատմ. Հայ Կեսաբիոյ, 526 և Պատմ. Ս. դոկիոյ Հայոց, 241):

Նոյնպէս, բոլորովին բացառիկ երեւոյթ մը ըլլալով, այս մահմետական երկիրին մէջ քրիստոնեաները զինուորական ծառայութիւն ըրած են: Սմբատ (112) և (Հեթում 38 - 39) կը վկայեն թէ «յամբնայի ազգաց քրիստոնէից» — լատիններն ալ մէջը ըլլալով — վարձկան զինուորներ առնուած են: Ասոնց մեծ մասը Հալեր էին ապահովաբար, քանի որ այս պետութեան համար, որ Բիւզանդական կայսրութեան դէմ կը մաքառէր ընդհանրապէս Հռոմէները վստահելի չէին կրնար ըլլալ:

Կիրակոս Գանձակեցի (120) կը հաստատէ Մուհամմէտ Ճելալէտտինի դէմ երեք իսլամ վեհապետներու մղած պատերազմին մէջ Հայ և Լատին զինուորներու գոյութիւնը, և միամտութեամբ կ'ըսէ թէ «Սուլթանն զի ալ քաւր պատե էին, ոչ ապետայս ինէին գօրուն քրիստոնէից զի գիսացին քի ի ձեռս նոցա եւ քաւր զյազբուքիւն» (նոյն):

Նալիլ Էտհէմ, թուրք պատմիչը (Գայսէրի շեհրի 79) կը հաստատէ Կայ Պոսրովի 1243ին Մոնկոլներու դէմ մղած պատերազմին Հայերու և Փրանկներու բերած աջակցութիւնը. իսկ Բրիտանական համայնագիտարանը՝ կ'արձանագրէ Սուլթաններուն վստահութիւնը իրենց քրիստոնեայ գունդերուն վրայ առաւել քան թուրք զինուորներուն, որոնք շատ օգտակար չէին կանոնաւոր պատերազմի մը մէջ (տես. Պատմ. Հայ Կեսաբիոյ. 526): Նոյնպէս բացորոշ է որ քրիստոնեաները կարեւոր պաշտօններ կը վարէին: Յիշենք Քրիստափոր «դպրապետ» կոչուած պաշտօնատարը (Միխայիլ Ասուրի 444), որ 1162ին գնաց Բիւզանդիոն, զինակցութեան առաջարկ ներկայացնելու Կայսեր և յաջողեցաւ Մանուէլ Կայսեր ու Գլըճ Ասլանի միջև տեսակցութիւն մը կարգադրել:

Այս տեսակ բազմաթիւ փաստեր կան, որոնք կը հաստատեն թէ քրիստոնեաները ստրուկ և անարգուած տարր մը չէին նկատուած, այլ կը վայելէին որոշ չափով և ժամանակին ըմբռնումներովը բոլոր թոյլատրելի իրաւունքները և ազատութիւնները իբրև քաղաքացի, մանաւանդ տնտեսական և կրօնական մարազատութիւնները իբրև քաղաքացի, մանաւանդ տնտեսական և կրօնական մարազերուն մէջ: Իրողութիւններ կան, որոնք ցոյց կու տան Ռումի Սուլթաններուն լայնախոհութիւնը (տես. Հայ Կեսաբիոյ, 526—527), ոչ միայն իրենց քրիստոնեայ բնիկ հպատակներուն, այլ նաև եկուոր Եւրոպացի վաճառականներու և Լատին կրօնաւորներու հանդէպ: Այս մասին դեր մը կատարած կըընան ըլլալ Յոյն, Հայ և Վրացի սուլթաններին (Պատմ. Հայ Կեսաբիոյ, 527), որոնք անշուշտ իբրև ամուսին և մայր Սուլթաններու, ազդեցութիւն ունեցած են: Որոշ տուեալներ կան, որոնք կը հաստատեն թէ քրիստոնեաները նպաստաւորուած էին այս պետութեան մէջ և աներկբայ կարելի է ըսել թէ Հայերը ապահով կեանք կը վարէին, իբրև ժրջան և աշխատասէր երկրագործ, յաջողակ արհեստաւոր և գործունեայ ու ճարպիկ առեւտրական: Ասոր համար՝ Հայերը չեն շարժած իրենց տեղերէն և նոյնիսկ ուրիշ վայրերէ Համար՝ Հայերը չեն շարժած իրենց տեղերէն և նոյնիսկ ուրիշ վայրերէ Հայեր զացած հաստատուած են այս պետութեան սահմաններուն մէջ, աստ անդ, վասնզի տեսած են Սուլթաններու քրիստոնէից հանդէպ ունեցած համակրութիւնը — որոնց փաստերը շատ են, ինչպէս ըսինք — բացի քանի մը վեհապետներու (1) պատահական թշնամութենէն (Պատմութիւն Ս. Յովհ. Հայոց 220):

Սուլթաններու այս բարեացակամութիւնը խայծ մը եղած է հրապուրելու ուրիշ Հայեր որ աշխատութեան, վաճառականութեան և շահու համար Դանիշմենտ էմիրներու և Ռումի Սուլթաններուն երկիրները զաղթեն, մանաւանդ որ հակառակ անոր որ քրիստոնեաներու թիւը չափազանց շատ էր — բնակչութեան 10էն 9ը — Սուլթանները սիրով ընդունած են դրացի երկիրներու քրիստոնեաները: Սուլթանները զանոնք կը հրաւիրէին մեղմութեամբ և երբեմն ալ բռնական միջոցներով:

Այսպէս, ԺԲ. դարու ամբողջ տեւողութեան, բոլոր Ռումի Սուլթանները և Դանիշմենտ էմիրները աշխատած են իրենց երկիրին մէջ քրիստոնեաներու թիւը շատցնել, նոյնիսկ իրարմէ կորզելով Հայերը:

(1) Ինչպէս Դանիշմենտ Մելիք Մուհամմէտ Իպս Կիւմիւքէֆն (1136—1143) որ հակառակ էր քրիստոնեաներուն (Պատմ. 463):

Այն մրցակցական պայքարին մէջ, զոր Սելջուկ Ռոււմի Սուլթաններ մղեցին Դանիշմէնտ էմիրներու դէմ և որ ի վերջոյ յանգեցաւ Դանիշմէնտեան իշխանութեան հողերուն Իկոնիոյ Սուլթաններուն կողմէ զրաւման և այս իշխանութեան ջնջումին, Հայերու կարողութեանց հանդէպ գնահատանքը բացորոշ կը տեսնուի:

Փոքր Ասիոյ մէջ հաստատուած այս երկու իսլամ իշխանութիւնները, ինչպէս կը տեսնուի, միշտ աշխատած են իրենց Հայ հպատակները պահել և նոյնիսկ աւելցնել, և ասոր համար, ինչպէս վերը յիշեցինք, անոնց տուած են առանձնաշնորհումներ, որոնցմէ մէկը և գլխաւորն էր կրօնքի ազատութիւնը և եկեղեցական նուիրապետութեան մը հաստատումը Դանիշմէնտ իշխանութեան մայրաքաղաքին՝ Նիքսարի մէջ՝ կազմութեամբ Հայ եպիսկոպոսութեան մը (Պատ. Ստոփիոյ Հայոց 225 և 622), հաւանօրէն իրրեւ ներկայացուցիչ Հայ համայնքին և առաջնորդ (նոյն) և Իկոնիոյ Սելջուկ պետութեան մէջ շատ մը Հայ եպիսկոպոսութիւններու ստեղծումովը (Հայ Կեսարիան, 535—541):

Ասոնք բոլորը կը հաստատեն որ Դանիշմէնտ էմիրութեան և Սելջուկ Ռոււմի կայսրութեան մէջ Հայերը որոշ չափով վայելած են անդորրութիւն և բարօրութիւն: Սակայն Դանիշմէնտի իշխանութիւնը հազիւ դար մը (1071—1175) տեւած է, որովհետեւ Եաղուպ Ասլանի մահէն (+1165) ետք անիկա մատնուած է անապահովութեան և ներքին խռովութիւններու, երկուքի բաժնուած ըլլալով: Հետեւաբար թէ՛ ներքին և թէ՛ արտաքին պատերազմներու հետեւանօք՝ վերջ գտաւ անիկա Հալէպի Նուրէտտին Սուլթանին մահէն ետք, երբ շրջապատ գործակալք յարեան ի վերայ իրերաց եւ կոստանքից զմիմեանս եւ եղեւ յոյով վնասս եւ պակասութիւնս քրիստոնէսացիս վասն Եփոթոյ իրացն այնոցիկ» (Միֆ. Ասորի 468):

Այս փոխանցման խառնակ շրջանը բարեբախտաբար հազիւ տասը տարի տեւած է և Դանիշմէնտներու երկիրը կցուած է Սելջուկ Ռոււմի կայսրութեան, որ քրիստոնէսաներու նկատմամբ, ինչպէս արդէն բացատրուեցաւ, նոյն բարեացակամ տրամադրութիւնը ունէր:

Եւ այս ոչ բոլորովին աննպատակ և պատահական կերպով: Սելջուկ իշխողները համոզուած էին որ իրենց ցեղակիցները անբարեյոյս էին և անընդունակ, երկրին երկրագործութիւնը, արհեստները և վաճառականութիւնը վարելու: Այս վիճակը շատ լաւ բացատրած են Հեթում պատմիչ (19) և Մարքոյ Փոլոյ (Պատ. Ստոփիոյ Հայոց, 246):

Հետեւաբար, ինչ որ ըրին Դանիշմէնտները, նոյնը ըրին Ռոււմի Սելջուկները և Հայերուն թիւը ստուարացուցին Անատոլուի մէջ, զանոնք հոն բերելով իբրեւ գերի կամ իբրեւ գաղթական:

Այսպէս, պատմութենէն գիտենք որ Իկոնիոյ Մագսուտ (1116—1156), Ասէտտին Գլըճ Ասլան Բ. (1156—1197), Ղայասէրտին Կայ Խոսրով Ա. (1191—1193 և 1204—1211), Ասէտտին Կայ Բաւուս Ա. (1211—1220) և Ալաէտտին Կայ Խոպաթ Ա. (1220—1246) Սուլթանները յաջորդաբար մասնաւոր ջանք ու ճիգ թափած են իրենց երկիրին մէջ քրիստոնէսաներու — յատկապէս Հայերու — թիւը բազմացնելու: Առաջինը՝ Մագսուտ, չէ վարանած բռնական մի-

ջոցներու ալ դիմելու, այնպէս որ՝ երբ Մարաշի վրայ յարձակեցաւ, ձուլին Լատին իշխանը ապաստանեցաւ ամրոց մը, երկիրը անպաշտպան ձգելով: Մագսուտ ուրիշ կերպով վնաս չկարենալով հասցնել՝ ճիշտն արարեալ զորս եզիս յաբարհիս եւ բազում այն եր, որ խաբէութեամբ երդնուին յանուն Մեծին Ասուծոյ եւ իջուցանէին յամրոցաց զՔրիստոնէսայսն ԳԵՐԻ ՎԱՐԵԱԼ ԶԱՄԵՆՆՍԵԱՆ» դարձուց «անդրէն գերեսս իւր քանելով զառեալ գերեայսն յաբարհիս իւր» (Քրիզոստ. Երեց 501): ձուլին զայն հետապնդելու պաշտօն տուաւ Հայոց Գրիգոր Տղայ կաթողիկոսին (1113—1166) եղբորը և կարկառի տէր (ձորտ-Իշխան) Վասիլ Պահլաւունիի, սակայն Սուլթանին զօրապետը՝ Խարա-Արսլան, որ Խարբերդի կողմերուն կուսակալն էր՝ «ի վերայ անկեալ զօրացն քրիստոնէսից եւ ձերբակալս արարեալ զամենեսեան իբրեւ ողիս չորս հարիւր, ըմբռնեալ եւ զՎասիլն... եւ օտրեալ առաջի մեծի դղեկին Կառկառայ — քանգի անդ էին կինն եւ որդիք Վասիլն — եւ առեալ երդումն հաւատարիմ յամիրայէն վասն կալեալ քրիստոնէսից զօրաց զոր քմբռնեցին, ԶԻ ՏԱՐՏԵՆ ԶՆՈՍԱ ԽԱՂԱՂՈՒԹԵԱՄԲ ՅԵՐԿԻՐՆ ԻԻՐԵԱՆՑ ԱՌԱՆՑ ԴԱԻ ԻՆՉ ԳՈՐԾԵԼՈՑ ՆՈՑԱ: Զոր բռնաւորն յաղագս սիրոյ մեծի աւանին ոչինչ յապաղեաց նմա, եւ երդմամբ զամենեսեան ի ձեռն հաւատարիմ զօրաց իւրոց առաքեաց մինչեւ ի Սամուսոս: Եւ ԶԻՇԵԱՆ ԶՎԱՍԻԼ ԸՆԴ ԻԻՐ ՏԱՐԵԱԼ ՅԵՐԿԻՐ ԻԻՐ ՄԵՍԻԼԻ ՓԱՌԱԻՈՐՈՒԹԵԱՄԲ ԵՒ ՏՈՒԵԱԼ ԵՐԿԻՐ ՈՐՊԵՍ ՍԻՐԵԼԻ ԵՂԲՕՐ ԻԻՐ» (նոյն):

Մագսուտի յաջորդը և իր որդին Ասէտտին Գլըճ Ասլան Բ. (1156—1193) իր հօրը ուղղութիւնը շարունակեց և մեղմութեամբ և բարեացակամութեամբ վարուեցաւ Հայերու հետ, հակառակ անոր որ ինքը արիւնկալի ջարդարար մըն էր, վասնզի հազիւ գահակալած, սպաննեց իր երկու եղբայրներէն մին և միւսը Անկիւրիոյ և Չանկըրի կողմերը փախչելով կրցաւ իր անձը ազատել: Գլըճ Ասլան, յաջորդաբար սպաննեց նաև երկիրին միջամեծները և ամիրաները, կամ կուսակալները, ինչպէս նաև իր հօրը գլխաւոր պաշտօնատարը (մեծ Ամիրան = Վէզիրը) և Գատըն (գառաւորը): Ասիկա տեսնելով Եաղուպ Ասլան «մեծ ամիրան, որ քեր եր Սեբասթոյ եւ Գամրաց աբարհիսն» «ոչ հաւանեալ նմա, զօրածողով արարեալ զբազմութիւնս հեծելոց, եկն յերկիրն Լիկանդոնին եւ օտրեալ զքրիստոնէսայս յերկիր իւր եւ զամուրն Լառիս եւ զայն եւս կառ»:

Գլըճ Ասլան պատերազմի պատրաստուեցաւ, սակայն առանց ճակատելու երկու ոստիները խաղաղութիւն կնքեցին: Սակայն Եաղուպ-Ասլան երկու ամիս յետոյ «եկն գաղթագողի յերկիրն Զահնայ ի մայրաքաղաքն Ապլասքա եւ որպէս միսք մարդոյ հաստատեալ է ի խնամս շարեաց ի մանկութենէ, մուռացեալ եր զգուր հայրենի սիրութեան Սուլթանին»:

Ասիկա լսելով Սուլթանը փութաց Եաղուպ Ասլանի դէմ երթալ վրէժ լուծելու համար: «Եաղուպ Ասլան իմացեալ զգալուս նորա, առեալ գերկիրն ամենայն ողիս իբրեւ եօթնասուն հազար, օտրեալ յերկիր ՈՉ ԳԵՐՈՒԹԵԱՄԲ: Եւ Սուլթանն ոչ ժամանեալ նմա յերկիր իւր, քանգի ընդ մուրա նանապարհ գնաց, քանելով ԶՔՐԻՍՏՈՆԵԱՅՍՆ եւ Սուլթանն մեծալ յերկիրն Լիկանդոնին եւ նոճա ձանձրացեալ յահաւոր եւ ի մեծ դժարէն նորա, ելի

յօժարութեամբ զհետ Սուլթանին՝ երդամբ բնկալեալ զնոսա ոչ ցանելով յեսս զոր զնացին զհետ նորա: Եւ Յաղուպ Ասլան ամբացուցեալ զօտրեալսն յերկիր իւր, եկն բանակեցաւ ընդդէմ Սուլթանին նակաս առ նակաս» (տես. Գրիգոր Երէց 519) կրկին միջնորդութիւններ եղան և երկու անգամ ևս արգիլուեցաւ Սուլթանը իր ապստամբ պաշտօնեան պատժելէ և համաձայնեցան իրարու հետ. «սէր առնելով զլուխ առ զլուխ» և «ոչ դարձուցանելով զօտրեալ քրիստոնեայ սրն» (Գր. Երէց, 520):

Այս քրիստոնեաներուն մէջ անտարակուսելի է որ Հայերը փոքրամասնութիւն չէին կազմեր, վասնզի մասնաւորապէս Ճահան գաւառը վաղուց հայաբնակ էր:

Այս տողերը ամբողջ դրութեան մը պատկերացումն է, զի այդ ոչ-գերութեամբ տանիլը, կամ քրիստոնեաները իրենց ստացուածքներուն վրայ բնակեցնելը Ռուսի Սելջուկներուն ուղղութիւնը և մեթոտը եղած է: Ապա ուրեմն, բնաւ կասկած չկայ որ Հայերը այդ երկիրներուն մէջ, Բիւզանդիոնի տիրապետութեան ժամանակ վայելած բարօրութեան չափ հանգիստ և ապահովութիւն գտած և աճած ու նշանակելի դեր կատարած են:

Ասոր զլխաւոր փաստն է Գրիգոր Երէցի վկայութիւնը (522)՝ թէ Գըլըճ Ասլան Բ. ամէն կողմ իր պաշտօնատարներուն հրամայած էր «եաղցր կամօք» վարուիլ քրիստոնէից հետ:

Գըլըճ Ասլան Բ. ինչպէս կ'երեւի՝ առանց արհամարհելու բռնական միջոցները, սիրաշահող կերպեր ալ գործադրած է քրիստոնեաները իրեն կապելու համար:

Գրիգոր Երէց կը վկայէ որ Մագսուտ և Գըլըճ Ասլան Բ. Սուլթանները իրենց յանձնուած քրիստոնեաներուն վնաս չեն հասուցած: Գըլըճ Ասլան երբ 1157ին Պեհնանիի անարժան տէրը լինելով ի խրատուէ Սուլթանին իւրոյ, որ վասն քաղցր կամօք նայելոյ ի Քրիստոնեայս, նա առաւել եղել ի պատուհաս արկանել նախ զպատուական քանակայս եւ սարկաւազուցս եւ զպիտանի ցանուսեարս եւ զալլ հասարակաց քրտոնեայս միապէս չարչարէր եւ ծանուցուցանէր զհարկակից բնակչաց անուանի Պեհնանոյ» (Գրիգոր Երէց, 522): Պեհնանեցիք զգանձինս ի մահ եղեալ» օգնութիւն խնդրեցին Ստեփանէէն՝ յուսալով որ «քերեւս կարասցեն դաւ գործել չարայուս բռնաւորին», սակայն քրիստոնեայ մատնիչի մը սխալ տեղեկատուութիւնը աւելի անտանելի դարձուց իրենց վիճակը և դիմեցին թշնամի բանակին, որ եկած էր բերդին դէմ:

Զօրավարը լաւեալ ... զամենեսեան զարս եւ զկանայս, զծերս եւ զըօղայս, թողով իւրեանց յօժարութեամբ զիցչս եւ զսացուածս հայրենի ժառանգութեանս յոր ի հին եւ յերկար ժամանակաց ծնեալ եւ սնեալ էին եւ ի բարեպաօս իօխանաց պահեալ իբեւ որդի սիրելի, օտրեալ զհովասնունդ եւ զփափկասէր արս յանախորժ եւ յանհանգիստ երկրի բնակեցուցանէր, մինչեւ զմտաւ անեալ Սուլթանին զաւերումն ասուածապահ բերդին Պեհնանոյ, զօտրապանս քրտոնեայս, բոս իմաստութեան իւրոյ հնարիւք զաւերումն ի յաւանէն» (Գր. Երէց, 523—524), արգահատանք ցոյց տուած է և արտօնութիւն՝ դառնալու իրենց տեղերը, այնպէս որ «սկսան մի բոս միողք զալ բնակիչք օեղւոյն ի քաղցրութեան Սուլթանին եւ լցաւ քաղաքն ամենայն՝ բափուր եւ ունայն ի գոյից իւրոց» (նոյն, 524):

Յաջորդ պատերազմներուն ընթացքին, հաւանօրէն այս տեղահանութիւնները շարունակուած են և քրիստոնեայ բնակիչները իբրև ցանկալի և շահաբեր որսեր՝ իրարու ձեռքէ յափշտակած են նոյնիսկ ճորտ էմիրները: Ինչպէս «Խարաւալան սերն Խարբերոյոյ, առնէր բազում ընտուցելութիւն փախսականացն ի գաւառէն Մելիսնոյ» (Միխ. Ասորի, 444), մինչ Եաղուպ Ասլան կը կը վերցնէ իր երկիրը տանելու համար Չմշկածագի կողմերէն 100,000 անձեր, մեծ մասը հաւանօրէն Ասորի և երկու եպիսկոպոսներ (Միխ. Ասորի, 448), Իզնատիոս և Դիոնեսիոս, որոնք «յեսոյ զերծան կենդանի» (նոյն, 448):

Ասոնց նման բարեացակամութեան ուրիշ ապացոյցներ կը տեսնուին Գըլըճ Ասլան Բ.ի (1156—1193) կողմէ, ինչպէս կը յիշէ Գրիգոր Երէց (տես. 524—525 կամ Հայ Կեսարիա, 532—3), և Սելջուկ Սուլթաններուն ամէնէն երկրաշէնը՝ Ալայէտտին չափազանց մեծ կարեւորութիւն տուած է քրիստոնեաներուն, հակառակ մուսուլմաններու ընդդիմութեան (Հայ-Կեսարիա, 533): Յատկապէս վաճառականներու և մշակներու մասին բոլոր իսլամ վեհապետներու հոգածութիւնը կը հաստատուի 7 Մայիս 1285ին Կիլիկիոյ Լեւոն Գ. թագաւորին (1270—1289) և Մեմլուք Գալաուն Էլ Մելիք Մանսուրի (1279—1290) միջեւ կրնաքուած դաշնագիրով (տես. թարգմանութիւնը՝ Բանասէր, 1902, 69—79): Լեւոն Գ. յանձն կ'առնէր ազատ անցք տալ իսլամ երկիրներ երթեկող վաճառականներուն և «իւր երկրին մէջ» զտնուող «Ռուսի երկրին եւ Սուլթանին պետութեան պատկանող մօակները ... դրկել ... Սուլթանին երկիրը» (նոյն, 77): Լեւոն թէև շատ դժկամակամ է բայց ի վերջոյ համակերպած պէտք է ըլլայ (Պատմ. Հայ Կեսարիոյ, 534) այս պահանջը գործադրելու:

Սելջուկները տնտեսական նկատումներով էր որ Հայերը կը հովանաւորէին և անոնց նախապատուութիւն տուած էին:

Դանիշմենները և Սելջուկները, որոնք առաջիններն եղած են դէպի Արևմուտք շարժող ասիական բարբարոսներուն, կը գտնուէին զարգացման նախնական աստիճանին վրայ և գրեթէ վրանարնակի կեանք ունէին և նոր կը վարժուէին նստակեաց կեանքի: Հետեւաբար պէտք ունէին երկրագործներու, առևտրականներու, շինութեանց գործաւորներուն, զորս իրենք չունէին: Բնիկներէն Հոռոմները անշուշտ ամէնէն ընդունակն էին այս գործերուն համար, սակայն կասկածելի էին, քանի որ չէին հանդուրժեր իսլամ տիրապետութեան: Հայերը և Ասորիները, զոնէ այն ապահովութիւնը կ'ընծայէին, որ հակառակորդներ էին Հոռոմներուն, որոնցմէ կը հալածուէին յանուն «ուղիղ» հաւատքին և այսպէս զգուած էին Հոռոմ տիրապետութենէն:

Ասոր համար, երբ հանդուրժողութիւն գտան, իրենց ծառայութիւնը սիրով տրամադրեցին այս կիսամայրենի ժողովուրդներուն, որ փոխանցման շրջանի մը մէջ էին, վաչկատուն և թափառիկ վիճակէն՝ հաստատուն բնակութիւն ունենալու մակարդակին հասնելով:

Հայերը գաղթած են անոնց երկիրները (Պատմ. Սելջուկիոյ, 247) և կազմած՝ քաղաքներու բնակչութիւնը, ինչպէս կը հաստատէ Մարքոյ Փոլոյ և զբաղած են արհեստներով և առևտուրով (նոյն), և երկիրին բարգաւաճման ծառայած են: Ասոր համար է որ իբրև իրենց պետութեան ազը՝ Դանիշմենս և Սելջուկ

վեհապետներ գնահատած են զիրենք, երբ մանաւանդ Հոռմէական կայսրերու — որոնց տիրողսը կը կրէին — նմանութեամբ ուզեցին իրենց երկիրը մեծագործութիւններով ճոխացնել: Այս տեսակէտէն համբաււոր ելաւ Ալայէտտին Կայ Սոպաթ Ա. (1220 -1236) «ար իմաստուի եւ ասդաբաւի» (Ամբաս Գունդսդապլ, 118), որուն իշխանութեան շրջանը, այս կայսրութեան փառահեղութեան շրջանն է: Անոր իշխանութեան շրջանին կը կառուցուին հրաշակերտներ, որոնք բնական է թէ Սելջուկը չէր որ կը յղանար, այլ Յոյն, Հայ և Ասորի միտքը: Ղայասէտտին Կայ Սոսրով Ա. (1191 - 1193 և 1204—1211) որ Պոլիս՝ ապրած էր տասը տարի, իր երկիրը զարդարելու համար, Բիւզանդական կայսրութեան հպատակները կը հրապուրէ զանազան խոստումներով և իր երկիրը կը հրաւիրէ. (Գեղեցի, 381): Իր երկու զաւակները, Ասէտտին Կայ Քայուս Ա. (1211 - 1220) և Ալայէտտին Կայ Սոպաթ Ա. կը շարունակեն իրենց հօրը ուղղութիւնը:

Ալայէտտին շինած է Ալայա և Ալաճա քաղաքները, շինած է Քերվանսարայնի, հիւանդանոցներ, մզկիթներ և մէտրէսներ, աղբիւրներ և ազուգաներ (տես. Հայ Կեսարիա էջ 549): Գեղեցի (295) կը հաստատէ որ այս շինութիւնները ինքնուրոյն ոճ չունին, այլ փոխառութիւններ են: Նոյնը կը հաստատէ A. Saladin (Manuel d'Art Musulman. էջ 438 - 441), մասնաւորապէս չեչտելով Հայ ճարտարապետութեան ազդեցութիւնը, զոր վեր կ'առնէ նաեւ Թորամանեան (Անահիթ, 1911), որ նմանութեան եզրեր կը գտնէ Ախլաթի, Արճէշի և այլ վայրերու և Սելջուկեան ճարտարապետական յիշատակարաններուն միջեւ(1):

A. Saladin (446) կ'ըսէ թէ «Այն օրէն որ Գոնիա հաստատուեցան Սելջուկեանք, իրենց քաղաւորութեան բարգաւաճումը ապահովաբար իրենց քաղաք ուստիւրուիւնը Սիւրիոյ եւ Հայաստանի արուեստագէտներուն, որոնք եկան խառնուեցան Միջագետքի եւ Պարսկաստանի արուեստագէտներուն», որ զիրենք կը կանխէին հոն: Այսպէս Հայ արհեստաւորներ կը ծառայէին ամէն կողմ: Հայ ճարտարապետական ոճով կառուցուած են՝ 1228ին Տիվրիկի մեծ մզկիթը, 1251ին Գոնիայի Ինճէ Մինարէլի մետրէսէն և Լարանտայի մզկիթը, երկուքն ալ գործը՝ Քելուք կամ Գալուստ (2) անուն դաւանափոխ Հայ ճարտարապետի մը (Mak Van Berchan, Սալիլ էտհէմ և A. Saladin. 456):

Հայեր էին անկասկած՝ կառուցողները Սեբաստիոյ Կէօք Մէտրէսէին և Պուրճլիյէ-Մէտրէսէի, որոնք շինուած էին 1270ին և 1271ին (տես. Հայ Կեսարիա 555—556):

(1) G. Higeon, Manuel d'Art Muslman հօ. Բ., 120 եւ Թ. Թորամանեան (Անահիթ, 1911, 21) կը կարծեմ թէ Գոնիայի Ալայէտի ճարտարապետ մզկիթին ճարտարապետ էր Ախլաթցի դաւանափոխ Հայ մը. (ըստ A. Saladinի, Zizani անուն), որ 1155 կամ 1158ին Մէքէէն վերադարձին թիւած է այս հոյակապ յիշատակարանը:
 (2) Ան ինքզինք կ'անուանէ «Գալուստ օրդի Ապսալլահի», (A. Saladin, 456): «Որդի Ապսալլահի» բացատրուիւնը մղած է M. M. Huartը, որ Տիվրիկի եւ Սեբաստիոյ մզկիթները ուսումնասիրած է, հետեւեցնելու թէ հաւանօրէն այս Հայ օրդի է Իսլամօղդի մը, վասնզի ընդհանրապէս իսլամութիւնը ընդունողներուն կը տրուէր Ապսալլահ անունը: Թէեւ պատմութեան մէջ, Ապսալլահ անունով բխտանեաներու ալ կը հանդիպինք:

Ասոնք բոլորը կը մեկնեն Ռումի Սուլթաններու բարեացակամ տրամադրութիւնները և Հայերու ասկէ քաջալերուած՝ հաստատուիլը Ռումի Սուլթաններու երկիրները, Փոքր Ասիոյ ներքնաշխարհը, հոն զբաղելու համար երկրագործութեամբ, արհեստներով, արուեստներով ու մանր առեւտուրով, մինչ ուրիշներ կը բնակէին Փոքր Ասիոյ ծովային գլխաւոր ելքերը, ինչպէս Այաշ, Պոլիս, Զմիւռնիա և Տրապիզոն, ծովեզերեայ վաճառաշահ քաղաքները և ներքնաշխարհին բերքերը կ'արտածէին դէպի օտար երկիրներ:

Հայ գաղթականներ հաստատուած են պետութեան զանազան մասերուն մէջ, բայց մասնաւորապէս անոր կեդրոնը և երկու գլխաւոր քաղաքները՝ Գոնիա և Կեսարիա ու անոնց շրջակայքը: Արդարեւ Ռումի Սուլթանութեան տիրապետութեան տակ է որ բաւական թիւով Հայեր կը հաստատուին Կեսարիա, Տիւանա (Նիկիտէի և Պոլի կողմերը) (Սիսուան, 174—176), Լարանտա (= Գարամանի) (նոյն, 292—296), Գոնիա (Արեւելք, Թ. 4219 և 4274, Մանգուսթ Թ. 1722, Բնաւարտիկ բաւարան 523) և այլ մերձաւոր շրջաններ:

Ռուբինեան թագաւորութեան սահմանակից այս հողերուն մէջ հաստատուած Հայերէն մէկ մասը ինքնաբերաբար Տաւրոսի կիրճերէն անցնելով եկած է Կիլիկիայէն, մասնաւորապէս այն շրջանին՝ երբ Լեւոն իր իշխանութեան ենթարկած էր Լարանտայի, Տիւանայի, Պամփիլիայ և Իսաւրիայի շրջանները: Բայց այդ Հայերուն մեծագոյն մասը «ոչ-գերութեամբ», այլ սակայն բռնի, Մարաշէն, Սամոսատէն, Ալպիստանէն, Ճահանէն և այլ տեղերէ փոխադրուած Հայերն էին:

Այս տեսութեան ուժ կուտայ մասնաւորապէս Գոնիայի Հայոց մէջ ապրող աւանդութիւն մը, որուն համաձայն անոնք գաղթած էին ԺԲ. դարուն Մարաշի և Սամոսատի կողմերէն:

Նոյնպէս աւանդութիւններ՝ Կիլիկեան ծագում կու տան Արգէտի հարաւային ստորտը հաստատուած Հայ գիւղերուն, ինչպէս Էվէրէլի, Ֆէնէսէի և այլն. Թերեւս խաղաղութեան երկարատեւ շրջան մը մահմետական այս քիչ շատ քաղաքակրթուած տէրութեան հովանաւորութեան ապաստանող աւելի մեծ թիւով Հայեր պիտի գտնուէին և աւելի բարձր զարգացման պիտի հասնէին, գոնէ տնտեսապէս և պիտի նպաստէին այդ երկիրին բարգաւաճման:

Դժբախտաբար Մոնկոլ հեղեղը կուզար անծանօթ Ասիոյ խորերէն՝ տակնուվրայ ընելու աշխարհը, ինչպէս նաեւ Սելջուկ պետութիւնը և Կիլիկեան Հայ թագաւորութիւնը, որոնք պիտի ենթարկուէին այս ուժին:

Մասնաւորապէս Կեսարիա, Սեբաստիա, Երզնկա, Տիվրիկ, Սարբերդ, Հայաշատ քաղաքները կը գրաւուէին և բազմաթիւ գերիներ կը տարուէին Հայաստան, ուր կը ծախուէին (Կիրակոս. 164—167):

Մոնկոլ արշաւանքները, ինչպէս իր նախորդները, իբրեւ անխուսափելի հետեւանք ունեցան դարձեալ Հայ զանգուածներու դէպի Արեւմուտք տեղաշարժը և խուճապներ:

Մոնկոլները երբ Մեծ Հայքի կը տիրէին, այս խառնակութեան և տակն ու վրայութեան մէջ, անոնց գազանային արարքներէն անբեկ շատեր հետա-

ցան, մոնաւանդ հիւսիս-արեւելեան Հայաստանէն, որ աւելի ոտնակոխ եղած էր: Այսպէս, բազմաթիւ Հայեր՝ կարծելով թէ Ռուսի Սուլթաններու երկիրը աւելի ապահով էր, ապաստանած էին այնտեղ, ինչպէս Վարդան պատմագիրը կը հաստատէ, գրելով որ 1258ին «եկն Հուլաւոյն եղբայր Մանկու Ղանին անթիւ զօրօք, եւ մեծասաս իւխանութեամբ ի վերայ Պարսից, Ասորեստան-եաց, Հայոց, Վրաց եւ Աղուանից, եւ հրաման ետ նախ եկեալ զօրուն՝ ամենայն ախիւն իւրեանց զնալ յաւառհն Հոռոմոց: Յոսմէ անէ թողին զվերին աւառհն(1) եւ զնացին ի հարկէ, եւ կալան զամենայն միջերկրեայս մինչեւ ի ծովն, սիրելով աւառհնացն՝ որ ընդ իւխանութեամբ սուլթանացն Հոռոմոց կոչեցեալ» (Վարդան, 149):

Այս գաղթականներէն հաւանական է որ մաս մը, խուճապահար փախուստի ընթացքին, առաջացած է մինչև Փոքր Ասիոյ արևմտեան ծայրը, Յոնիականի եզերքը Չմիւռնիա, որուն Հայ գաղութին հաստատութիւնը կը կարծուի ժամանակակից է Չարմազան Թաթար զօրապետին Հայաստանի նուաճման թուականին, այսինքն 1236ին:

Մոնկոլներու պատճառած առաջին խուճապէն յետոյ, ինչպէս տեսնուեցաւ, Հայերը քիչ շատ ապահովուեցան, երբ անոնք սիրաշահիլ սկսան՝ տեսնելով որ Հայերը իրենց պահանջածին պէս անձնատուր եղան և հնազանդեցան իրենց և նոյնիսկ Հայ իշխաններ գործակցեցան Մոնկոլներու հետ, անոնց արշաւանքներուն մասնակցելով, իրենց Հայ զօրքերով (տես. վերը, 154):

Նոյնպէս Հիթուս Ա. ի անոնց հնազանդիլը և իր բանակովը մասնակցիլը Հուլաղու խանի դէպի Սիրիա, Միջագետք և Պաղեստին արշաւանքներուն՝ բարերար արդիւնք ունեցաւ, վասնզի կիլիկիոյ Հայ Թագաւորութեան կեանքը երկարաձգեց: Բայց Թաթարներու 1270—80ի միջոցներուն մինչև Փոքր Ասիա առաջանալը վրդովեց այդ տեղերը հաստատուած, ինչպէս նաեւ կիլիկեան պետութեան հովանաւորութեան ներքեւ գտնուող Հայերու կեանքը: Ասոր անմիջական հետեւանքը եղաւ, Հայերու կրկին փախուստը այդ բարբառոսներուն առջեւէն:

Իրենց նախասիրած վայրերը սովորաբար Լատինական երկիրներն էին, վասնզի Հայոց ուշադրութիւնը — ինչպէս կիլիկեան ամբողջ շրջանին յատկանիշը եղած է — Լատիններու կողմը դարձած էր Սաչակրութիւններէն սկսեալ:

Իկոնիոյ Սուլթանութեան մէջ հաստատուած Հայերը, երբ այս տէրութիւնը սկսաւ քայքայուիլ ներքին պառակտումներու և արտաքին յարձակումներու պատճառով, դարձեալ սկսան գաղթել և ապաստանիլ քրիստոնեայ տիրապետութեան տակ մնացած երկիրներ:

Ասոնցմէ մէկն էր Գաղատիա կամ Էնկիւրիւ, զոր Սաչակրոսները կորզած են Սիլիւկներէն:

Հոն տասնութը տարի իշխած է Անտիոքի Պոհմոնդ Գ. իշխանը (1163 1187), Ֆրիտերիկ Գերման Կայսրը (+ 1190), Անգլիոյ Ռիչարդ և Ֆրանսայի Փիլիպպոս Բ. Օգոստոս թակաւորներուն հետ Սաչակրութեան ձեռնարկած էր:

(1) Մեծ Հայեր բով կ'աւգէ:

Պոհմոնդ կը նորոգէ Անկիւրիոյ Միջնաբերդը և կը շինէ Ս. Կղեմէսի եկեղեցին այդ միջնաբերդին մէջ և շատ մը եկեղեցիներ քաղաքին մէջ և շուրջը, երբ Թաթարները Փոքր Հայքը և կիլիկիան կ'ապաստակէին: Հաւանօրէն այդ շրջանէն սկսեալ, Հայերը հոն հաստատուիլ սկսած են, մասնաւորապէս կիլիկիայէն հոն անցնելով:

ԺԳ. դարու վերջին քառորդին, Էնկիւրիւ (Գաղատիա) և մերձակայ Սթանոզ, Գալեհիկ, Պօլու և այլ քաղաքները կիլիկեան շրջանակէն գաղութներ ընդունած ըլլալը վաւերագրեալ իրողութիւն մըն է, որուն ապացոյցները կը հայթայթեն Գաղատիոյ (Էնկիւրիւ) վիճակին մէջ գտնուած 80էն աւելի ձեռագիրները, որոնք մեծ մասամբ կիլիկեան վանքերու մէջ գրիլ առնուած էին (տես. Բիւրակն 1900 էջ 101):

Նոյնը կը հաստատէ նաեւ Գալեհիկի մէջ պահուած Աւետարանը՝ 1277 թուականով, որ կը նկարագրէ Եգիպտացոց 1277 և 1282ի արշաւանքները ի կիլիկիա (տես. Հայ Կեսարիա, էջ 1844—1845):

Կեդրոնական և Արեւմտեան Փոքր Ասիոյ մէջ՝ ժԳ. դարուն վերջերը Հայերու բաւական նշանակելի թիւի մը հասած ըլլալը կը հաստատուի նաեւ 1316 թուականէն սկսեալ Անկիւրիոյ մէջ Հայ եպիսկոպոսութեան մը հաստատութեամբ: Այս նոր եպիսկոպոսութեան հաստատութեամբ Ռուսի Սուլթանութեան սահմաններուն մէջ Հայ եպիսկոպոսական աթոռներու թիւը կը բարձրանար չորսի, Կեսարիա, Տիւանա, Իկոնիա և Անկիւրիա, ինչ որ աշխարհագրապէս ալ Հայ գաղթականութիւններու յառաջացման ուղին ցոյց կու տայ՝ դէպի Արեւմուտք:

Յաջորդ դարուն, դէպքերը ալ աւելի գահավէժ ընթացք առին և կիլիկիոյ թագաւորութիւնը կորսնցուց իր ապահովութիւնը: Ուստի նոր գաղթականութիւններ մեկնեցան կիլիկիայէն և ապաստանեցան Փոքր Ասիա, վասնզի այս անգամ ալ Մեմլուքները կը նեղէին զիրենք:

Կիլիկիա, Արեւելքի մէջ միակ քրիստոնեայ պետութիւնը մնացած էր, որ իր յոյսը Արեւմուտքի վրայ դրած էր:

Արեւմուտքի միջամտութիւններուն վերջ տալու համար պէտք էր ջնջել Արեւելքի մէջ Արեւմուտքի միջամտութիւնը հրաւիրող այս պետութիւնը, ինչ որ բոլոր իսլամ իշխանութիւններուն ձգտումը եղաւ:

Հետեւաբար, ժԳ. դարուն մէջ շարունակ հարուածներ կրեց կիլիկիոյ Հայ թագաւորութիւնը և երկիրը՝ քանիցս մատնուեցաւ սոսկալի աւերներու. կոտորածներու և գերառութիւններու: Բնակիչները այս սոսկալի խժոժութիւններէն ազատելու համար՝ թողուցին իրենց երկիրները և հեռաւոր տեղեր ապաստանեցան (տես. վերը, 498—500):

Ասոնցմէ շատեր քրիստոնեայ Արեւմուտքի ճամբան բռնեցին և ոմանք ապաստանեցան Լատին ապստամբութեան տիրապետութեան ներքեւ գտնուող քաղաքները:

Շատ հին ժամանակներէն սկսեալ՝ ամէնէն շատ Հայ գաղթականներ ընդունած աշխարհամասը եղած է Փոքր Ասիոյ թերակղզին և բարբարոսներու արշաւներու շրջանին ալ, ինչպէս տեսնուեցաւ, անոր վրայ, միշտ ապաւէնի տեղ մը եղած է Հայերուն համար:

ԺԵ. դարուն սկիզբը, Կիլիկիոյ Հայ թագաւորութիւնը (կործանած 1375ին կամ աւելի ճիշդը 1424ին), Տրապիզոնի Յոյն կայսրութիւնը (1461ին ջնջուած), Բիւզանդական կայսրութիւնը վերջացած 1453ին) ինչպէս Ռուսի Սելջուկներու Սուլթանութիւնը (վերջ գտած 1309ին), ամէնքն ալ կը պահէին իրենց գոյութիւնը, բայց ամէնքն ալ տկարացած և հոգեվարքի մէջ էին:

Փոքր Ասիա — մանաւանդ անոր կեդրոնական մասը — ինչպէս տեսնուեցաւ, — ասիական բարբարոսներու շրջանին, քանի մը անգամ տէր փոխած է: Այդ փոփոխութիւններէն վերջինը և ամէնէն նշանակելին, Օսմանեանն էր, որուն հետեւանքով Փոքր Ասիոյ մէջ պիտի հաստատուէր ԺԳ. դարուն սկիզբը, տեւական իշխանութիւն մը, որուն նմանը մինչեւ այն ատեն չէր ունեցած այս աշխարհամասը:

Այս փոփոխութիւնը որքան կարեւոր Փոքր Ասիոյ պատմութեան համար, նոյնքան կարեւոր էր Հայ գաղթականութեան պատմութեան տեսակէտէն:

Մենք տեսանք (վերը էջ 223—224) թէ Սիւլէյման Շահի գլխաւորութեամբ ստուարաթիւ ցեղախումբ մը եկած էր Հայաստան և հաստատուած Եկեղեցաց գաւառէն մինչեւ Ախլաթ տարածուող երկրամասին մէջ: Սիւլէյման 1231ին Եփրատէն անցած ատեն խնդրուած էր և իր որդիներէն Տունտար և Էրթողրուլ մտած էին Գոնիայի Սելջուկեան Ալաէտտին Ա. Սուլթանի (1297—1327) հովանաւորութեան տակ: Ասոնցմէ Էրթողրուլ անցած էր Հայաստանէն Փոքր Ասիա, Իկոնիոյ Սուլթանութեան արեւմտեան սահմաններուն վրայ, և ինչպէս տեսնուեցաւ (վերը էջ 224) Բիւզանդական երկիրներէն մաս մը գրաւելով, Պիլէհիկի կողմերը հիմնած աւատ (feif) մը, զոր Էրթողրուլի մահէն (1288) ետք իր որդին Օսման — որ ծնած է 1258ին — աւելի զօրացուց: Օսման 1299ին եղաւ բոլորովին անկախ: 1324ին գրաւեց Պրուսան և զայն իր մայրաքաղաքը ըրաւ ու Բիւզանդական պետութիւնը սահմանափակեց՝ Կ. Պոլսոյ շուրջը շրջապատելով:

Օսման՝ նկատելով որ կրօնական համոզումներով իրարմէ տարանջատուած Թուրք ցեղախումբերէն կարելի պիտի չըլլար զօրաւոր ազգ մը և բանակ մը կազմել և միւս կողմէն տեսնելով որ Էսկիշէհի լի մօտ Իթպուրունի բնակող Շէյխ Էտէպալին կը մերժէ իրեն իբրեւ «անհաւատի», կնութեան տալ իր Մալ-Նաթուն աղջիկը, կ'որոշէ իսլամութիւնը ընդունիլ իր ժողովուրդին հետ և իր կրօնքը պարտադրել Սելջուկ, Թուրքմէն և այլ բազմաթիւ ցեղախումբերու: Այսպէս՝ իսլամ կրօնքով միաձուլուած ցեղերէն բանակներ կազմակերպեց և սկսաւ իր յարձակումները Նաչակիրներու կողմէ քայքայուած Բիւզանդական կայսրութեան և իսլամութիւններու բեկորներուն դէմ: Իսլամութեամբ իրարու միացած այդ մարդկային զանգուածը, որ արուեստական ազգ

մըն էր, իր անունով կոչուեցաւ Օսմանլը (Մ. Սերոբեան, «Մեր Պայխար» 5—6):

Օսման իրականին մէջ պարզ գիւղապետ մըն էր՝ 400 պատերազմիկներով Սէօկիւտի մէջ: Մինչ իր մահուան օրը (1326)՝ նոյն Սէօկիւտի Նանութիւնը կը տարածուէր Մարմարայէն մինչեւ Սիւ Մով և արդէն իսկ ունէր 400-նոց բանակ մը (նոյն):

Օսմանի հիմնած այս տէրութեան պետերը իրենց համար նպաստաւոր համարած էին օգտագործել քրիստոնեաները: Օսման իրմէ առաջուան վեհապետներուն ուղղութիւնը ընդգրկած էր և կը քաջալերէր քրիստոնեաները, հակառակ անոր որ ինքը նոր իսլամացած, բուն թափով նուիրուած էր հաւատածաւալման գործին: Ան իր բանակը ստուարացուց քրիստոնեաները բռնի կամ կամաւոր իսլամացնելով: Թուրքերը հետզհետէ նախընտրեցին ամուսնանալ իսլամացած ամենազգի քրիստոնեաներու հետ, զորս ձեռք կը ձգէին առեւանգուելով կամ գնելով: Այս արիւնխառնութիւնը խորապէս այլափոխեց Օսմանի ցեղախումբին մոնկոլական նկարագիրը: Սիւլէյմանի կիներէն մին էր Ռուս Ռոկանան և Սուլթան Մուրատ Գ.ի կինը և Մուհամմէտ Գ.ի մայրը, Սոֆիա անուն վենետիկահի մըն էր: Փոքր Ասիոյ և Պալքանեան բոլոր ցեղերու արիւնը խառնուած էր Թուրք պալատականներուն ու գիւղացիներուն և ասոր հետեւանքով Թուրքերուն մէջէն գրեթէ անյայտացած էր Մոնկոլ-Թաթարական դիմագիծը:

1480ին Իտալացի նկարիչ Պիլինին նկարեց Սուլթան Մուրատ Բ.ի դիմանկարը: Այդ նկարէն օրինակուած մեծալ մը, որ կը գտնուի Բրիտանական Թանգարանին մէջ, ցոյց կու տայ Սուլթանին հայկական արծուեռունգն քիթը, որ բնաւ նմանութիւնը չունի մոնկոլեան տափակ քիթին հետ և ցոյց կու տայ հայկական արիւնխառնում մը Սուլթանական գերդաստանին մէջ, և արդէն գիտենք, թէ Սուլթան Մուրատ Բ.ի մայրը գերի մըն էր, հաւանաբար հայուհի:

Օսմանի նշանաւոր զօրավարներէն մէկը եղաւ Քէօսէ Միխալ անունով իսլամացած Յոյնը, որուն սերունդին յանձնուեցաւ միշտ Օսմ. անկանոն բանակին հրամանատարութիւն:

Առաջին եկեղեցին, որ Օսմանի ձեռքով մզկիթի վերածուեցաւ Գարաճա Հիսարի եկեղեցին էր, ուր Օսման, Սելջուկեան Սուլթանէն ստացաւ դրօշակ մը, մեծ թմբուկ մը և ձիու պոչ մը: (Մ. Սերոբեան, նոյն, 7):

Առանց Օսմանեան պետութեան այս նախնական շրջանի պատմութեան ծալքերուն մէջ մտնելու՝ ըսեմ թէ Օսմանեան Թուրքերու տիրապետութիւնը իր բոլոր մանրամասնութիւններուն մէջ, մեծ տարբերութիւն մը չէր ներկայացներ Փոքր Ասիոյ Դանիշմենտի և Սիւլէյման Իպն Գութուլմիշի հիմնած երկու իշխանութիւններէն: Ինչպէս անոնք օգտուած էին տեղական հանգամանքներէն, նոյնպէս նաև Օսմանեան Սուլթանները օգտուեցան այդ պայմաններէն և ինչպէս Սելջուկեան շրջանին արևելեան միարնակ ազգերը Ռուս միներու Սուլթաններուն շնորհիւ Բիւզանդական կրօնական հալածանքներէն ազատած էին, այս անգամ ալ Յոյները ապաստանեցան Օսմանացիներու եր-

կիրները, Հռոմի կրօնական հալածանքներէն փրկուելու համար: Այսպէս, Պոլսոյ գրաւումէն առաջ, թրքասէրներու կուսակցութիւն մը արդէն գոյութիւն առած էր այդ հոյակապ քաղաքին մոլիտանդ ամբոխին մէջ, երբ կոստանդին կայսրը անխոհեմութիւն ունեցաւ հսկայ կայսրութեան վերջին բեկորները պաշտպանելու համար, կրօնական հնազանդութիւն խոստանալ Հռոմի Պապերուն, որոնք աւելի փոյթ ունեցած էին Ս. Սոփիայի եկեղեցիին մէջ լատին ծէսով պատարագ մատուցանելու, քան թէ իրապէս քրիստոնեայ աշխարհի պահակը հանդիսացող այդ պետութիւնը փրկելու: Օսմանցիք տիրեցին Պոլսոյ (1453) և անկէ յետոյ միայն հասկցան թրքասէրները թէ ինչ դառն յուսախաբութիւն մը կ'սպասէր իրենց:

Եթէ մայրաքաղաքը մեղկութեան, ցոփութեան և թուլամորթութեան կեղորոնավայր մը հանդիսացած էր, սակայն լեռնային վայրերու մէջ, պալքանեան լեռնցի ժողովուրդներ, ինչպէս Սլաւոներ և այլ ցեղեր կը պահէին անկախութեան ոգին և միշտ յոյս ունէին այն փրկութեան որ Արևմուտքէն պիտի գար ազատութիւն տալու Արևելեան ազգերուն: Օսմանցիք գիտակ Յոյներու այս տրամադրութեան՝ շատ կասկածով կը վարուէին անոնց հետ, մինչ իրապէս պէտք ունէին վաճառական և գործունեայ տարրերու, քանի որ իրենք իբրև նուաճող և զինուորական, ընդունակ չէին ոչ վաճառականութեան և ոչ ալ արուեստներու: Հետեւաբար Հայերը — որոնք երկիրին բնիկները չէին և օժտուած էին այդ յատկութիւններով — պետութեան հիմնադրութենէն մինչեւ Պոլսոյ առումը, մեծ առանձնաշնորհումներ վայելեցին և զրեթէ Յոյներէն նախապատիւ զիրք ստացան իբրև բարեյոյս տարր մը, և սիրով հրաւիրուեցան ու զիւրութիւններ վայելեցին: Ասոր անմիջական հետեւանքը եղաւ 1299էն 1453 մէկուկէս դարու տեւողութեան՝ Հայերու աճումը Օսմանեան երկիրներու մէջ:

Մասնաւորապէս Կիլիկեցի Հայեր, իրենց գտած ընդունելութենէն քաջալիբրուած, ինչպէս Արևմտեան զանազան երկիրներ, նոյնպէս և Օսմ. երկիրներ ապաստանեցան:

Պրուսա, Քեօքահիթա, Քաւեսնլը, Աստրլըզ և Պիլեհիկ և այլ քանի մը քաղաքներ և գիւղեր Հայ բնակիչներ հաստատուեցան և մզկիթներու և պալատներու շինութեան գործին մէջ իբրև վարպետ (գալֆա) և բանուոր մասնակցեցան և արուեստներու ու վաճառականութեան հետամուտ եղան:

Կիլիկեան հին և նոր գաղութները մինչև 1375 Ռուբինեան թագաւորութեան կործանումը և անոր յաջորդող շրջանին կը ճոխանան և կը բազմանան նորանոր գաղութներով, որոնք մասնաւորապէս Կիլիկիայէն կու գային:

Հազիւ թէ Մեմլուքները Կիլիկիոյ Հայ թագաւորութիւնը ջնջած էին (1375), երբ 1387ին Լէնկ թիմուր Հայաստան մտաւ և անլուր կոտորածներ ու սոսկալի խժոժութիւններ գործադրեց և առաջացաւ մինչեւ Փոքր Ասիոյ սիրտը՝ Էնկիւրիւ (1404):

Թէ՛ իր ահարկու ասպատակութիւններու շրջանին և թէ՛ իր մահէն (1405) ետքը — երբ իր պետութիւնը քայքայուեցաւ ներքին պատերազմներով — Հայաստան անտանելի դրութեան ենթարկուեցաւ: Մասնաւորապէս Ասորպատական և Սիւնիք ենթարկուեցան մեծ աղէտներու:

Բնակչութիւնը շարունակ թողուց երկիրը և փախաւ: Այդ փախստականներու մէկ մասը եկաւ և հաստատուեցաւ Օսմ. երկիրներ, ուր Կիլիկեան գաղթականներ լաւ ընդունելութիւն գտած էին:

ԺԴ. դարուն վերջին քառորդէն մինչեւ ԺԵ. դարուն առաջին քառորդին վերջերը, (1375 - 1425), Արևելեան Հայաստանէն գաղթականներ, մասնաւորապէս Ագուլիսցի, Յղնացի, Երևանցի, Նախիջևանցի, Ջուղացի կու գան և կը հաստատուին նախապէս հայաբնակ Անկիւրիա, Սթանօզ, Պրուսա և այլ քաղաքներ և բոլորովին նոր հայաբնակ կ'ըլլան Սիվրի Հիսար, Մուրատչայ, Քայապազար, Աք-Շէհիր և շրջակայ քաղաքները, որոնք Օսմանեան տիրապետութեան տակ էին արդէն:

Թովմա Մեծոքցի, որ իր պատմութիւնը կը հասցնէ մինչեւ 1450 թուականը, իր վերջաբանին մէջ կ'ըսէ թէ Հայերը, «ի Մօր եւ ի Խորասան, ի Պաղսաս եւ ի Տաճալիսան եւ յամեօայն երկիր ցրուեալ ցնդեցան» (էջ 121) Լէնկ թիմուրի արշաւանքներուն և անոր յաջորդող անխիշտանութեան և խառնակութեան որերուն:

Այդ բոլոր երկիրներու շարքին էր անշուշտ, նաև Հայոց վաղածանօթ Անատոլուն, ուր հաստատուած էր Օսմ. նոր պետութիւնը, որ բարեացակամ վերաբերում ցոյց կու տար Հայերուն նկատմամբ:

Հետեւաբար, շատ բնական է որ Հայեր հաստատուած են այս պետութեան նախնական որորանը հանդիսացող շրջանակին մէջ, որուն մաս կը կազմէին Կուտինա (= Քէօթահա), Աք-Շէհիր, Պուրտուր, Ասարլըզ, Քաւշանլը, Պրուսա, Էնկիւրիւ. Սթանօզ և Սիվրի-Հիսար և ուր ԺԴ. և ԺԵ. դարերու ընթացքին, ստուարացան նախնական կորիզները: Այս գաղթականութիւններէն ոմանց ծագումը Արևելեան Հայաստանէն էր և ոմանցը՝ Կիլիկիայէն, մասնաւորաբար Սիս քաղաքէն, վասնզի ինչպէս տեսնուեցաւ, 1404ին անոնք Ռամազանեանց անձնատուր ըլլալէն ետք՝ իբր թէ 30,000 տուն գաղթած էին (տես. վերը, էջ 498), այլեւայլ տեղեր:

Օսմանի հիմնած պետութեան մէջ հազիւ հարիւր տարուան ընթացքին Հայերուն թուական արագ աճումը և բաւական ստուար թիւով Հայերու գոյութիւնը կը հաստատուի սա իրողութեամբ, որ Բիւզանդական կայսրութեան վերջին բեկորին Պոլսոյ մէջ առնուազն 1307էն ի վեր, — կամ հաւանօրէն աւելի կանուխէն — գոյութիւն ունեցող Հայ եպիսկոպոսներ՝ անշուշտ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսներու կարգադրութեամբ, եթէ ոչ աւելի կանուխ, ապահովաբար գէթ ԺԵ. դարէն սկսեալ կը հովուէին նաև Արևմտեան Փոքր Ասիոյ, ինչպէս Պրուսայի և Կուտինայի մէջ և շուրջը հաստատուած Հայերը (1) և 1316էն ի վեր Էնկիւրիւի մէջ հաստատուած Հայոց Առաջնորդութիւնը իր գոյութիւնը կը պահէր:

Սակայն Հայերու բարբարոսներէն կրած ծանր շարչարանքները և հարստահարութիւնները այնքան խորունկ կերպով տպաւորուած էր ժողովուր-

(1) Այս մասին տես. Արեակ Ալոյսյանեանի Սեանդոյի եւ Երջակամերու Հայոց հագեւոր վարչութիւնի սկզբնաւորութիւնը յօդուածը. Եղակար, 1952, բ. 11 - 12, էջ 270 - 277:

դին մէջ, որ հակառակ իրենց Օսմ. Պետութեան մէջ վայելած քիչ շատ առաւելութիւններուն՝ իրենց ամբողջ ուշադրութիւնը կեդրոնացուցած էին դէպի Արեւմուտք, Եւրոպական քրիստոնեայ երկիրներ կամ անոնց Արեւելքի մէջ գրաւած շահաստան-կայանները, ինչպէս էին Փոքր Ասիոյ չորս դուռները, Տրապիզոն, Ղալաթիս, (Պոլսոյ մէկ թաղամասը), Չմիւռնիս և Այաշ, որոնք ԺԳ. և ԺԴ. դարերուն ենթարկուած էին Ճենովայի և Վենետիկի հասարակապետութիւններու իշխանութեան և առևտրական մեծ կայաններ կը ներկայացընէի, ուր Հայերը — իբր Արեւելքի վաճառականութեան մեծ վարպետները — կը խառնուէին առևտրական շարժման:

Այս շարժումը արդէն ծնունդ կ'առնէր արշաւող ժողովուրդներու շրջանին սկզբնաւորութեանը, երբ իրարու հետ հաղորդակցութեան կը մտնէին Արեւելք և Արեւմուտք, այն խիզախ ծրագիրով, զոր Հոռոմ կը յղանար և քրիստոնեայ Արեւմուտք ութը Սաշակրական արշաւանքներով գործադրել կը ջանար, առանց սակայն կարենալ իրագործելու:

Կ. Պոլսոյ գրաւումէն (1453) ետքը Օսմանեան պետութիւնը ա'լ աւելի մեծ քաջալերութիւն ընծայեց Հայերուն, իր մայրաքաղաքը հայ գաղթականներ հրաւիրելով, պարպուած գործունեայ Յոյն բնակչութեան տեղը լեցնելու մտք, և զանոնք սիրաշահելու համար՝ 1461ին հաստատեց յատուկ Պատրըրիարքութիւն անոնց և արեւելեան ոչ-քաղքեղոնական ազգերու համար:

Այդ թուականէն յետոյ երբ Օսմ. Կայսրութիւնը Հայաստանի ալ կը տիրանայ, երկիրին ամէն կողմերը, ինչպէս և Փոքր Ասիա կամ Թուրքերու Անատոլուն, ամէն կողմ Հայեր կը հաստատուին, ճիշդ Բիւզանդական Կայսրութեան ժամանակին պէս, և Օսմ, Կայսրութեան ամէնէն օգտակար աարերէն մէկը կը հանդիսանան:

Ինչպէս տեսնուեցաւ (վերը, էջ 498—499) Կիլիկիոյ Հայ թագաւորութեան կործանումէն ետք (1375) 1404ին և 1424ին Կիլիկիայէն անգամ մը 30,000 տուն և ուրիշ անգամ մը դարձեալ 30.000 անձ.1) հեռացած են և անցած են հանդիպակաց Կիպրոս կղզին, որ կը գտնուէր քրիստոնեաներու տիրապետութեան տակ:

Կիպրոս, արդէն անբաժան էր Կիլիկիայէն և կարծես արուեստականօրէն բաժնուած էր անկէ ծովով: Ուստի Հայերը երբ խուճապով կը հեռանային Կիլիկիայէն, նախ կ'ապաստանէին Կիպրոս՝ որ մասնաւորապէս Կիլիկիոյ և անոր մերձակայ Փոքր Ասիական աշխարհամասերուն ապաստանի վայրը եղած էր ինչպէս Ղրիմ — որ շատ հեռու էր բաղդատամբ Կիպրոսի — Պոնտոսի և Փոքր Ասիոյ Սեւ ծովի եզերքը գտնուող մասերուն, ինչպէս տեսնուեցաւ (վերը 355):

Կիպրոս պատսպարեալ էր ծովով և իբրև կղզի՝ ունէր զժուար մատչելի

(1) Այս թիւերը չափազանցեալ կրճատ րլլալ ինչպէս կ'ենթադրէ Օրմանեան (Ազգապատում, 2007) եւ ինչպէս ես ալ դիտել տուի (վերը՝ 498):

դիրք, և այս պատճառով մասամբ Ասիական բարբարոս հրոսներու յարձակումէն զերծ մնացած էր:

Հայերը հոն շատ հին ժամանակներէն սկսեալ ունեցած են գաղութ մը՝ բաղկացած մեծ մասամբ Բիւզանդացիներէն աքսորուած Հայերէ:

Արդէն գիտենք, որ Մօրիկ կայսրը (582—502) Պարսից Խոսրով Ա. պուրուէզ (579—628) արքային հետ երբ որոշեց Հայաստանը Հայերէն դատարկացնել, շատ մը Հայեր Խրակիա փոխադրելէ զատ՝ 577ին Կիպրոս ալ Հայեր տարաւ և բռնի կողոպտեց գիւղերը, (Աեբիոս, Զ., Յովհաննէս Սփետացի Դ. ԺԵ. 34 հմմտ. նաեւ Դր. Արշակ Տէր Միքայէլեան. Հայաստանեայց եկեղեցիքի եւ Բիւզանդական ժողովոց պատգալի. Մոսկուա, 1892 111):

Ասկէ զատ կը յիշուին Հայեր, որոնք Կիպրոսի համար պատմական դերեր կատարած են: Ինչպէս կղզին արարական գրաւումէ փրկած էր 868ին, Վասիլ Արշակունիի իշխանութեան ատեն, Ալեքսիս զօրավարը և եօթը տարի սարսափի մատնած թշնամիները, որոնք սակայն չէին հրաժարած Կիպրոսէն, և յաջողած էին կրկին գրաւել կղզին, զոր 958ին կրկին Հայ մը, Վասիլ Հայկազն զօրավարը խլած է Արարներէն:

965ին հոն իբրև կառավարիչ «դուքս» տիտղոսով կը գտնենք Վրախամիոս կամ Վահրամ Հայը:

Կիլիկեան իշխանապետութեան հաստատութենէն (1080) ետք, Կիպրոսի հետ Հայերու յարաբերութիւնները աւելի սերտացած են:

Թորոս Բ. իր Մլին եղբոր և Անտիօքի Պայլ Ռենալտի հետ, իրենց եղբոր Ստեփանէի սպանութեան վրէժը լուծելու համար Կիպրոսի դէմ 1157ին արշաւանք մը կատարած են:

Փիլարտոս Հայուն թողը և անոր Վահրամ անարժան տղուն զաւակը, Ելիփտիոս Վասխամիս (=Վահրամ) իբրև «կիւրապաղատ և դուքս Կիպրոսի» կղզին կառավարած է ԺԱ. դարուն վերջերը կամ ԺԲ.ի սկիզբները (Շըլիմպէրժէ. Sigillographie de l'Empire Byzantin. 714):

Հոն ապահովաբար Բիւզանդական տիրապետութեան այս ժամանակամիջոցին կը գտնուէին բաւական մեծ թիւով Հայեր, որոնք ունէին գոնէ 1179ին Թաղէոս անուն եպիսկոպոս մը, որ մասնակցած էր Հոռոմիլայի ժողովին: (Արշակ Ալպոյանեան Կիպրոսի գաղութը, 1927ի Թէոդիկի Ամենուն օտեցոյցը էջ 242): Այնպէս որ նոյնիսկ Լուսինեան թագաւորութեան հաստատութենէն (1192—1193) առաջ՝ Կիպրոսի մէջ Հայերու բազմութիւն մը կը գտնուէր, ցրուած կղզիին զանազան քաղաքներուն և գիւղերուն մէջ (հմմտ. Mas Latrie. Histoire de l'île de Chypre etc. II. 75 և III. 592):

Բազմաթիւ են փաստերը Հայերու նշանակելի թիւ մը ունենալուն՝ կղզիին մէջ:

1191ին՝ երբ Առիւծասիրտ Բիքարտոս Ա. Անգլիոյ թագաւորը կը յարձակի Կիպրոսի վրայ, Բիւզանդացի կառավարիչը Կոմնենոս կը հրամայէ քակել Լիմասոլի Հայ և Յոյն տուններուն դուռները, պատնէջ կանգնելու համար անոնցմով: Բիքարտոս կը հալածէ Կոմնենոս կուսակալը կղզիին ներսերը: Ան Լիմասոլ դարձին կը տեսնէ թէ Յոյները և Հայերը փախեր էին և քաղաքը դատարկացեր էր, ինչ որ ցոյց կուտայ թէ Հայերն ալ Յոյներու հետ մէկ

գիծի վրայ կը նկատուէին, ինչ որ կարեւոր պարագայ մըն է (տես. Cestu Regis Henrici II & Recardi I. հեղինակ Benedict of Peterborough արքայ):

Նոյն կուրսին, Կոմենենոսի ձերբակալումէն ետք՝ երբ անգլ, զինուորներ կղզիին ներսերը կ'արշաւեն, «բաղաճեցու, դղեակներու եւ մքբեճեցու պահապան Յոյներ եւ Հայեր լեռները կը քաշուին» (Յոյն):

Ժամանակագիրը կը վկայէ դարձեալ թէ երբ Րիքարտոս կղզիէն կը հեռանայ, իրարու հետ դեռ եւս անհաշտ Յոյներ և Հայեր, Կոմենենոսի ազգականներէն կրօնաւոր մը կ'ընտրեն «Կիպրոսի կայսր», որ սահայն կը բռնուի անգլ. դատաւորէն և կը կախուի:

Լուսինեան տիրապետութեան սկիզբները՝ հակառակ իրենց բազմութեան Հայերը նախանձելի վիճակ մը չունէին: Տիրող տարրը Փրանկներն էին միայն և «Յոյներ ու Հայեր անոնց կը հնազանդէին իբրեւ հողագործ մեակ, ամէնճն ալ ստեղծութեան ենթարկուած՝ հարկ կը վճարէին», ինչպէս կը վկայէ Վիւպուան տ'Օլտէնպուու: Բայց շատ չանցած՝ երբ Կիլիկիոյ Հայ արքունիքին հետ Կիպրոսի խնամութիւնը և քաղաքական յարաբերութիւնները սերտացան, Հայերու վիճակն ալ բարւոքեցաւ: Եկաւ ատեն մը, ուր Հայերը «բնիկներու և ամէնճն աւելի յարգուած ու նուազուորուած մասը եղան, ինչ որ արդար փոխարինութիւնն էր այն դաժնակցութեան, զոր Փրանկաց հետ կազմեք էին՝ անդրձովեայ պատերազմերու սկիզբէն ի վեր կնեւելով զայն իրենց արեւմաբ», ըստ վկայութեան Մաս Լատրիի:

Հայերը այդ շրջանին յաջողած են նիւթապէս բարգաւաճիլ և բարձր պաշտօններ ձեռք բերել, հաւատարմութեան ու անձնուիրութեան ամենամեծ ապացոյցները տալով:

Անոնք կը յիշատակուին իբրեւ թիկնապահ և դռնապան (Macheras-Chronique 143), և բոլոր գլխաւոր քաղաքներուն մէջ ունին վանքեր և եկեղեցիներ, և երկու Հայ եպիսկոպոսներ, որոնցմէ մին Նիկոսիա կը նստէր. միւսն ալ Յամազուստա (Յոյն, 245—6): Հայերու ձեռքն էր կղզիի վաճառականութիւնը. անոնք Լիմասոլի, Պափոսի և Յամազուստայի մէջ ընդարձակ ամբարանոցներ ունէին, իսկ մշակութեամբ պարապողները աւելի բարձրաւանդակներու վրայ և Կերիենեան լեռներու ստորոտը կը բնակէին:

Այդ շրջանէն կը յիշուին բազմաթիւ հայաբնակ գիւղեր և թաղեր և պատմութիւնը կ'արձանագրէ Հայ զինուորականներ և զինուորներ (տես. մանրամասնութիւն Քէոզիկ: Աւեցուն Տարեցոյցը, 1927, էջ 214—215): Այդ շրջանին անոնք կ'ունենան նաեւ մշակութային շարժում: ԺԳ. դարուն սկիզբը կը տեսնենք որ Կիպրոսի Հայ գաղութը այնքան հիմնաւորուած է, որ հոն Յամազուստայի Մաղուսայի Հայ վանքին մէջ ձեռագիրներ կը գրչագրուին Լամբրոնի Սկեւոյ վանքէն հոն փոխադրուած գրիչներու ձեռքով: Այսպէս, 1305-ին, մասամբ Մաղուսա, մասամբ Լամբրոն եւ 1308ին հոն՝ գրուած են երկու Աստուածաշունչեր. (առաջինը Յովհաննէս գրիչէ տես Վենետիկի Մխիթարեանց Ձեռագրաց Ցուցակը, Բ., էջ 1181 եւ թ. 1926 ձեռագիր Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց վանքի) եւ Ստեփանոս Գոյն Երիցանց, «իբր թէ ի բախառն հողմոց փախուցեալ» Կիպրոս, հոն խնամք կը գտնէ Ստեփանոս Գորգոնց ա-

նուն Այսսցիէն եւ անոր ընտանիքէն եւ Յակոբ անուն առաքինի անձէ մը եւ կը գրէ 1310ին Գէորգ Սկեւոյցի մէկ գործը եւ 1314ին Սաղմոս մը, որ գրած է, հրամանաւ Հայոց Տամալիճ Կիպրոսի Սենեկալին, որ Լամբրոնի տէր պարոն Հեթումի աղջիկը եւ Հայոց Օշին թագաւորին մօրաքօյրն էր. (թ. 265 ձեռագիրն նոյն վանքին) եւ ուրիշ ձեռագիրներ 1318ին (տես. Կարինեան Ցուցակ, էջ 328) եւ 1341ին (1337 թ. Երուսաղէմի) և այլն: Իսկ Ռուբինեանց կործանումէն վերջ՝ Կիպրոսի Լուսինեան թագաւորները իրենք կ'առնեն «Հայոց թագաւոր» տիտղոսը մեծ իրաւամբ, վասնզի բազմաթիւ Հայ հպատակներ ունէին, եւ Հայոց թագաւորին ազգականներն էին (Ա. Ալպոյաճեան, Յոյն, 212):

Ռուբինեանց շրջանին՝ Հայոց եւ Կիպրոսի Լուսինեան արքունիքը սերտ յարաբերութիւններ ունեցած են իրարու հետ շարունակ եւ Կիլիկիոյ հանդիպակաց այս կղզին գաղթած են մեծ թիւով Հայեր, Եգիպտական արշաւանքներու պատճառով, ինչպէս 1277ի եւ 1335ին եւ 1346ին և այլն:

Իսկ Ռուբինեանց կործանումէն (1375) ետք, այդ գաղթը առած է մեծ համեմատութիւն, ինչպէս տեսնուեցաւ (վերջ էջ 498), վասնզի Սիսուանը բոլորովին դատարկացաւ:

Այս մեծազանգուած գաղթականներէն շատեր յետոյ անցած են ուրիշ տեղեր և կարեւոր մաս մըն ալ տեղացիներու հետ ձուլուած են: Լուսինեաներու իշխանութեան յաջորդող Վենետիկեան տիրապետութեան վախճանին՝ Հայերը անշքացած և իրենց թիւը պակասած էր, թէև պահած էին իրենց գոյութիւնը:

Կիպրոսը առաջին կայանն էր խուճապահար Հայերու, որոնք Կիլիկիայէն կը հեռանային յայնկոյս ծովու ապաստանելու և բարբարոսներու ձեռքէն ազատելու համար:

Քրիստոնեայ Արևմուտք անցնելու համար — որ ի վերջոյ իրենց նպատակէտը պիտի ըլլար — իբրև գետերու հունին վրայ ձգուած քարերու, Հայերը, Միջերկրականի արեւելեան ծայրը և իրենց երկիրին ամէնէն մօտը գտնուող Կիպրոսը ըրած են առաջին քարը, և անկէ ուրիշ կղզիներ ուստոստած են:

Այսպէս, ասիական բարբարոսներու այս արշաւանքներու միջոցին, Հայեր կը հաստատուին Կրետէ, ինչպէս նաև Նեվրոկոս, Հոռոս, Միտիլինէ և ուրիշ Միջերկրականեան կղզիներ, որոնք Լատին Ասպետական կարգերու կամ Վենետիկեան ու Ճենովական հասարակապետութիւններու կողմէ գրաւուած էին:

Տեսնուեցաւ արդէն թէ Կիլիկիոյ Հայերը, Ռուբինեաններու անկման շրջանին, երբ Եգիպտացիները, Սիւրիան նուաճելէն ետք, կը հարուածէին յաճախակի, Լատիններու կրօնակից և դաշնակից Հայ թագաւորութիւնը իրենց աւերիչ անարկու արշաւանքներով, սկսած էին գաղթելու և հեռանալու, միշտ իբրև առաջին գլխաւոր կայան ունենալով Կիպրոսը, և յարակցաբար Արշիպեղազոսի այն կղզիները՝ որոնք Կիպրոսի պէս քրիստոնեայ տիրապետութեան տակ կը գտնուէին:

Դժբախտաբար լիակատար տեղեկութիւններ չունինք, բայց կան դոյզն յիշատակներ, որոնք ցոյց կուտան թէ Կիլիկիայէն ինչպէս նաեւ Փոքր Ասիայէն Հայեր ապաստանած են Կիպրոսէն զատ ուրիշ կղզիներ՝ Արշիպեղազոսի մէջ:

Այսպէս, կը յիշուի որ 1366ին Հայեր Մետիլինէ (= Միտիլի) կղզին զալով խնդրած և ընդունուած են Հոռոսի Ասպետներէն՝ Լանկոյ (= Կոյ) կղզիին մէջ իրենց բնակավայր, եկեղեցի և մշակութեան հող ու եզներ եւ այլն (Ալիշան, Հայ Վեցեց, 178):

Մինչեւ հոն առաջացող Հայերը բնական է որ չէին կրնար աննշմար թողուլ Կրետէի պէս բարեբեր կղզի մը և նշանաւոր շահաստան մը, որ 1206էն սկսեալ Վենետիկցիներու տիրապետութեան տակ կը գտնուէր:

Կրետէն, զոր երբեմն (825 - 961) արար ծովահէններ գրաւած էին և բուրոովին իսլամացուցած 961ին Նիկեփոր Փոկաս կայսրը, մասնաւորապէս Հայ զօրքերով, վերագրաւած էր (ՊՀԳ. Ա. 292) և Նիկոն Պոնտացի Հայը (+998) որ Օրթոտոքս եկեղեցիին սուրբերէն մին դարձած է, Բիւզանդական այդ բանակին հետ Կրետէ գացած և աշխատած էր կրկին քրիստոնէացնել այս կղզին (ՊՀԳ. Ա. 321):

Այդ պատերազմին հնձուած էին կղզիին երկրագործները ու աշխատող դասակարգը, և հետեւաբար կը պակսէին ջղուտ բազուկներ: Ահա այս պակասը լրացնելու համար՝ հոն ստուարաթիւ գաղութ մը կը բերուի և կը բնակեցուի:

Հայերը քիչ ատենի մէջ կղզին կը ծաղկեցնեն վերստին: Կը կարծուի թէ այս մեծ գաղթականութեան մնացորդներն էին Արմէնիս և Արմէնիանա անուն երկու աւերակ գիւղեր, քանի մը խաչքարեր և քանի մը սիւներ և խոցակներ, իսկ գաղթական Հայերը ձուլուած են (Փիւնիկ, Ա. տարի թ. 8 15 Յուլիս 1899):

Ճշգիւ թէ այս ձուլումը ո՞ր դարուն և ո՞րչափ ժամանակի մէջ տեղի ունեցած է՝ դժուար է, վասնզի փաստեր կը պակսին. չունինք նաեւ վաւերագրութիւններ, ցոյց տուող թէ ասիական բարբարոսներու արշաւանքները սկսելէն մինչեւ ժ.Դ. դարուն վերջերը վերոյիշեալ հին գաղութը իր գոյութիւնը պահած է կամ այդ ժամանակամիջոցին հոն նոր գաղթականներ գացած են: Սակայն Վենետիկի Մերակոյտին մէկ որոշմագիրէն կը հասկցուի որ ժ.Դ. դարուն՝ 1363ին՝ Գանտիա տակաւին ունէր հին եկեղեցի մը, որ «Հայոց եկեղեցի» անունով ծանօթ էր: Մերակոյտը կ'որոշէր այդ եկեղեցին և մօտակայ դաշտը տալ այդ գաղթականներուն և զանոնք ճանչնալ որպէս Վենետիկցի, չորս տարիէն, ինչպէս բոլոր այն Հայերը, որոնք Կրետէ կամ Վենետիկեան տիրակալութեան (Domlnation) ենթակայ այլ վայրեր պիտի գաղթէին:

Իբրեւ դիւրութիւն՝ Մերակոյտը կ'որոշէ որ Հայերը ճամբորդեն իրենց ապրանքներով, Վենետիկեան նաւերով, վճարելով ինչ որ կը վճարեն Վենետիկցիները:

Այս կարեւոր վաւերագիրը կը հաստատէ թէ ժ.Դ. դարէն առաջ Հերակ-

լիոնի (Գանտիա) մէջ գոյութիւն ունէր արդէն Հայ գաղութ մը իր եկեղեցիով և ապա անհետացած էր գուցէ ձուլուելով տեղացիներու հետ:

Այս իրողութեան կը տեղեկանանք այն գաղթի ձեռնարկով, զոր կատարած է Սեւ ծովու Հայ եպիսկոպոսներէն մին (հաւանօրէն Տրապիզոնի եպիսկոպոսը), որ Վենետիկ երթալով՝ 1 Յուլիս 1363ին՝ ի պատասխան իր խնդրանքին՝ որոշմագիր մը կ'ստանայ Վենետիկի Տօթէն, ուղղուած Կրետէի Դուքոնին և իր խորհրդականներուն, յանձնարարական նամակներով: Հայ եպիսկոպոսը յայտնած էր որ 2000 Հայեր՝ առանց հաշուելու ծառաները կը փափաքին Կրետէ գաղթել, (տես. վերը էջ 480):

Գաղթաւորման այս ձեռնարկը յաջողած է թէ ծրագրային վիճակի մէջ մնացած է, ճշդուած չէ, սակայն 1414ին կրկին կը հանդիպինք նման ձեռնարկի մը: Նոյն թուականին Վենետիկի քաղաքացի Տրապիզոնաբնակ Աբրահամ Անտերուն՝ Վենետիկի Մերակոյտին կը ներկայացնէ խնդրագիր մը, որով կ'առաջարկէ Հայ գաղթականութիւն մը հաստատել Կրետէ և Նեկրոքոնտ (=Յւրէա=էյրիպօզ) կղզիներուն մէջ, աւելի քան ութսուն Հայ ընտանիքներով, Տրապիզոնի և Սեբաստիոյ կողմերէն գալիք և կը խնդրէ Մերակոյտէն պաշտպանութիւնը, դիւրութիւններ և մաքսային թոյլտուութիւններ:

Մերակոյտը այս խնդրանքը կ'ընդունի 1414 Փետրուար 10ին և կ'որոշէ տալ ամէն դիւրութիւն և կը հրամայէ այդ կղզիներու կառավարիչին գործադրել Մերակոյտին որոշումը: (Ալիշան, Հայ Վեցեց., 176—177): Հաւանօրէն այդ գաղթականութիւնը կատարուած է (տես. վերը էջ 481), վասնզի ժէ. դարուն երբ Օսմանցիք կը գրաւեն Կրետէն Վենետիկցիներէն՝ հոն կը գտնեն Հայ բնակիչներ, որոնք միայն Վենետիկեան շրջանին, մասնաւորապէս ակնարկուած ժամանակամիջոցներուն հոն հաստատուած կրնան ըլլալ:

Նոյնիսկ կարելի է ենթադրել թէ Եւբէա կամ Նեկրոքոնտ կղզին աւելի կանուխ հայաբնակ եղած է, վասնզի Կիլիկիոյ Սմբատ թագաւորը հոն մեռած է 6 Մարտ 1311ին (Հայապատում 543 և Ազգապատում 1815): Սմբատ գահազուրկ ըլլալէ ետք՝ 1309ին Կիլիկիա կուգայ թագաւորութիւնը վերստին ձեռք բերելու համար, սակայն ժողովուրդէն և աւագանիէն որեւէ աջակցութիւն չգտնելով շուտով ետ կը դառնայ և կը հաստատուի Եւբէա կղզին, ուր և կը մեռնի երկու տարի յետոյ:

Հայ նախկին թագաւոր մը անշուշտ հոն գացած էր հետեւորդներով, որոնք որքան ալ քիչ եղած ըլլային՝ վերջապէս հայերու խումբ մը կը կազմէին: Միջերկրականեան կղզիներէն մեծագոյնին՝ Սիկիլիոյ հետ ևս կապուած յիշատակներ ունին Հայերը, որոնք որպէս Արաբներու հետ մաքառող Բիւզանդական բանակներու ընտրելագոյն զինուորները, Բիւզանդիոնի և Արաբներու միջև կուռախնձոր դարձած Կիպրոսի, Կրետէի և Հարաւային Իտալիոյ մէջ իրենց բերած նպաստը նոյնանման պայմաններու մէջ գտնուող Սիկիլիոյ տիրապետութեան պահպանութեան համար ևս ընծայեցին, ինչպէս բացատրուած է արդէն (տես. ՊՀԳ. Ա., 331—333), հոն արիւն թափելով: Տեսնուեցաւ (նոյն) նաև որ Պաւլիկեաններէն, հատուածներ Սիկիլիա աքսորուած են՝ հոն Օրթոտոքսացնելու միտքով, բայց որովհետև Արաբները շուտով տիրած են կղզիին, այդ ձուլումը շատ դիւրաւ չէ կատարուած:

Հաւանօրէն մինչև ժԱ. դար և անկէ ետքն ալ, ասոնցմէ գոնէ աննշան հետքեր մնացած ըլլան, անյիշատակ և որևէ նշանակութենէ զուրկ:

..

Ասիոյ խորերէն դէպի արեւմուտք արշաւող բարբարոսները իրենց ասպատակութիւնները տարածեցին մինչև Փոքր Ասիոյ արեւմտեան ծայրը, միշտ դէպի արեւմուտք վանելով զանազան ժողովուրդներ, որոնք Բիւզանդական մշակոյթին ազդեցութեան տակ կազմած էին արուեստական այն ազգը, որ կոչուած է Բիւզանդացի և կատարած է Մերձաւոր Արեւելքի մէջ պատմական և քաղաքակրթական հոյակապ դեր մը, հանդիսանալով քրիստոնեայ աշխարհին առաջնորդը և առաջապահը, ինչպէս նաեւ բարբարոսներու հեղեղին դէմ ամէնէն կարեւոր թուժը:

Բիւզանդիոնի վարիչները թէ՛ ներքին և թէ՛ արտաքին ճակատներու վրայ մեծ ճիգեր ըրած են մէկ կողմէն՝ պետութեան սահմաններուն մէջ՝ ներքը՝ իրարու խառնելու և միաձուլելու համար բազմաթիւ ժողովուրդներ, որպէսզի Բիւզանդացին կերտուի, և միւս կողմէն՝ սահմաններէն դուրս դիմակալելու համար Արեւելքէն՝ եփրատը և Հիւսիսէն Դանուբը անցնելով փորձող բարբարոսներուն, որպէսզի չվտանգուի կայսրութեան գոյութիւնը: Եւ այս երկու ճակատի վրայ պայքարը՝ Բիւզանդիոն շարունակած է տասը դարեր, որովհետեւ անկարելի էր մէկ անգամէն և կարճ ժամանակամիջոցի մը մէջ ազգերը միախառնել, մանաւանդ որ շարունակ երկիրը կ'ընդունէր նոր տարրեր, զորս ձուլել աշխատած է ան. աւելի կամ նուազ յաջողութեամբ:

Այս եկուորներէն ոմանք — ինչպէս Հայերը — շատ տոկուն եղած են և շատ դժուար խառնուած Բիւզանդացի զանգուածին մէջ, իսկ ուրիշներ — մասնաւորապէս անոնք որ սեփական մշակոյթ, զիր ու գրականութիւն չէին ունեցած, շատ դիւրաւ Բիւզանդական հալոցին մէջ անհետացած են:

Ազգերը և ժողովուրդները կրօնքով և լեզուով Բիւզանդականացնելու ծրագիրը իրագործելու համար գործադրուած միջոցներէն մէկն ալ ժողովուրդներու տեղափոխութիւնն էր՝ ոչ-օրթոտոքսները Օրթոտոքս զանգուածներու մէջ անհետացնելու միտքով:

Գիտենք թէ այս տեսակ զանգուածային տեղափոխութիւններու ենթարկուած էին Հայերը, քանի քանի անգամներ մասնաւորապէս Պաղարկեանութեան աճման շրջանին: Այսպէս, Ասիայէն պետութեան Եւրոպական բաժինը փոխադրուած էին ժԱ. դարէն շատ առաջ, երբ տակաւին Ասիական բարբարոսներու դէպի Արեւմուտք տեղաշարժը չէր սկսած և Բիւզանդիոն տակաւին կռիւր կորովով կը շարունակէր Արաբներու դէմ:

Նկատելի է որ ժԱ. դարէն յետոյ կամաւորապէս Բիւզանդական երկիրներ տեղափոխուող Հայերու թիւը ստուարացած է, քանի բարբարոսներու տիրապետութեան սահմանազիծը դէպի արեւմուտք առաջացած է: Տեսանք արդէն թէ Փոքր Ասիոյ Հայերը (տես. վերը 370—378), որոնք Սեւ ծովի հարաւային ափերուն վրայ հաստատուած էին, անցան նոյն ծովին հիւսիսային եզերքը և հաստատուեցան Տաւրիկեան թերակղզին (Սրիմ):

Իսկ Փոքր Ասիոյ միւս մասերուն մէջ հաստատուած Հայերու այն մասը, որ կը բնակէր Փոքր Ասիոյ Արեւմուտքը, մինչև Մարմարայի և Յոնիականի մօտերը, անցաւ այս ծովերը և կանգ առաւ գէթ մասամբ Բիւզանդական կայսրութեան Եւրոպական բաժնին մէջ, որ մինչև Դանուբ կը տարածուէր, և այն մասը՝ որ կիլիկիա կ'ապրէր, ինչպէս տեսանք, Կիլիկիոյ Հայ թագաւորութեան կործանումէն ետքը, յայնկոյս ծովու Միջերկրականի զանազան կղզիները և ափերը ապաստանեցաւ:

Բիւզանդական պետութեան Եւրոպական մասը, Հայերու համար, անկոխ գետին մը չէր, Հայերը հոն փառաւոր անցեալ մը ունէին, իրրեւ զինուոր և զօրավար Բիւզանդական բանակներու, պաշտպանելով Դանուբի անցքը, սկսեալ Յուստինիանոսի (527—565) և իր յաջորդներուն օրերէն:

Հայ գաղթականներ Դանուբի եզերքները հաստատուած են նոյնիսկ Միջին դարուն սկիզբը երբ Բիւզանդիոն կ'ենթարկուէր բարբարոսներու, մասնաւորապէս Աւարներու և Սլաւներու ճնշումին, վասնզի անոնք Դանուբէն հարաւ արշաւել կը փորձէին:

Ասոնց դէմ ճակատելու, ինչպէս նաեւ կրօնական ձուլում կատարելու կրկնակ պատժաւներով, Բիւզանդիոն Զ. դարէն սկսեալ մեծ թիւով Հայեր տեղափոխած է Պալքանեան թերակղզին, ինչպէս բացատրուած է բաւական մանրամասն (տես. ՊՀԳ. Ա. 180. 228—236, 280—299, 306—309):

Այս տեղափոխութիւններով Բիւզանդիոն կ'ակնկալէր զինուորական գաղութներ կազմել և պաշտպանել Դանուբի սահմանագլուխը, որ ինչպէս եփրատինը, երկար ատեն տոկալէ ետք տեղի տուաւ, և Պուլկարները անցան Դանուբը և եկան տեղաւորուեցան Պալքանեան թերակղզին մէջ, Դանուբի և Պալքանեան լեռնաշղթային միջև տարածուած երկիրներուն մէջ և անկախութիւն ձեռք բերին Բիւզանդական հովանաւորութեան տակ 628ին (Ա. Ալպոյաճեան, Պուլկարաց Պատմութիւն, 1910 Վառնա. էջ 5):

Բիւզանդիոն անկէ յետոյ, է. և Ը. դարերէն սկսեալ, իր սովորական ուղղութեան համաձայն, իր ասիական գաւառներէն շարունակ Հայեր տեղափոխեց Պուլկարներու մէջ, երբեմն կամայ և երբեմն ակամայ:

Այսպէս, կը յիշուի թէ 686ին 8000 տուն Հայ Հայաստանէն գերի վարած է Յուստինիանոս Բ. կայսրը և 693ին նոյն կայսրը, Արաբներու պահանջով անոնց գրաւած հողերուն վրայ բնակող քրիստոնեաները — մեծ մասը Հայ — Փոքր Ասիա և Թրակիա բնակեցուցած է, ինչպէս կը հաստատեն Հայ Յոյն և Արաբ պատմիչներ (տես. A. Muller, Պէլաստոսի, Եագուպի, Իպնէլ-Աթիր և Թէոփանէս):

Կոստանդին Կոպրոնիմոս (741—775) նոյնպէս Հայ և Ասորի գաղթականներ կարինէն և Մելիտինէն փոխադրած է Թրակիա, ուր ինչպէս տեսնուեցաւ արդէն Հայեր հաստատուած էին: Այս գաղթականները Պաղարկեանութիւնը տարածեցին Թրակիոյ մէջ, (Թեոփանէս Ա. 6247, Նիկեփոս 60):

Փրոնֆ. Կոնիպէր կը կարծէ թէ այս գաղթը կատարուած է այս աղանդը Հայաստանէն արմատախիլ ընելու շարժառիթով և զանոնք պատնէշ գործածելու համար հազու ընկճուած Պուլկարներու և Սլաւ ժողովուրդներու դէմ:

Փրոֆ. Բացարժի կարծիքով է. և Ը. դարերուն Պուլկարիոյ մէջ մեծ թիւով Հայեր կային, որոնք թագաւորին հրաւերով եկած ճարտարապետներ կամ սահմանազուխներուն վրայ գետեղուած կամաւորներ էին (տես. ՊՀԳ. Ա. 230): Այդ դարերուն հիմնուած Բիրուշթիցա գիւղաքաղաքին մօտ Պուլկար եկեղեցին կը կրէ Հայ ճարտարապետութեան ուժեղ դրոշմը, ինչ որ ուրիշ Պուլկար եկեղեցիներու ճարտարապետութեան վրայ ալ ակնհայտ է. վասնզի շինողները Հայեր էին և շարունակ Հայեր, հաւանօրէն Պաղիկեան ազանդաւորներ, կը տեղափոխուէին Արար-Բիւզանդական պայքարին հետեւանօք՝ Անատոլուէն Թրակիա և Պուլկարիա (Փրոֆ. Նորտան Իվանով): Ասիկա կը հաստատուի այն յեղափոխութեամբ, որ Պաղիկեանները յարուցին Օրթոտոքս Յոյն կղերին դէմ 813ին՝ երբ Բրիւմ Պուլկար իշխանը կ'արշաւէր Թրակիա և կ'առաջանար դէպի Պոլիս:

Լեւոն Ե. Հայ կայսրը (813—820) 817ին՝ ընկճելէ ետք Բրիւմը, ինքն ալ Պաղիկեանները տեղափոխեց Թրակիա (Փրոֆ. Նորտան Իվանով կամ ՊՀԳ. Ա. 234):

Թէոտոր կայսրուհին (842—857), գլխաւոր հալածիչը Հայ Պաղիկեաններու, 853—858 հալածելէ ետք գանոնք՝ ինքն ալ այդ աղանդաւորները Պուլկարիա տեղափոխեց (Le Museon et la Revue des Religions No. 1, 2, 3, 1897. Les Armeniens Pauliciens et les Modernes Bulgares Catholiques de la Philippopoliten): Այս աղանդաւորները, ինչպէս յայտնի է (ՊՀԳ. Ա. 236), Բրիտանուէութիւնը նորօք ընդունած Պուլկարիոյ մէջ մեծ դեր կատարեցին, Օրթոտոքս և Կաթոլիկ եկեղեցիներու դէմ ճակատելով, վասնզի Պորիս Ա. Պուլկար թագաւորին (852—888) 864ին Բրիտանուէութիւնը ընդունելէն ետքը, քրիստոնեայ քարոզիչներու կրկեսի մը վերածուած էր Պուլկարիան, ուր Յոյն, ՀԱՅ և ուրիշ քարոզիչներ ողողած էին (Wileam Miller և իրենց կողմը շահիլ կը ջանային Պուլկարները: Պոլիսի և Հոռոմի այս պայքարին կը խառնուէին Պաղիկեանները և իրենք ալ քարոզիչներ կը զրկէին, որպէսզի Պուլկարները իրենց կապեն (Աթանաս Կրայէֆ) և իրապէս մեծ դեր կատարեցին (Հ. Կէրէն Սոնժոն, Histoire de la Bulgarie 133, և Վասիլ Իվանով տես. ՊՀԳ. Ա. 280—1):

Այսպէս, Հայաստան պահեց իր յարաբերութիւնները Պուլկարիոյ հետ, ուր շարունակ Բիւզանդացիներու կողմէ տեղափոխուած Պաղիկեաններէն զատ՝ կամաւոր կերպով գաղթած են Հայերը: Նոյնիսկ Թ. և Ժ. դարերուն Սեւ ծովի եզերքը՝ Պուրկազի շրջակայքը կար Հայ տանուտէր իշխանապետութիւն մը՝ Բիւզանդիոնի հարկատու և Նովի Թրնովոյի մէջ Հայերը ունէին Հայ եկեղեցի մը, որուն աւերակները գտնուեցան անցեալ դարուն:

Հայերը Ժ. դարուն ինչպէս Բիւզանդական նոյնպէս Պուլկար արքունիքին մէջ դէմքեր կ'ունենան: Չար Բեթէր (927—928), որ որդին էր Չար Սիւմէոնի (ՊՀԳ. 285) և ծնած անոր երկրորդ կնոջմէն՝ Ռարնայէն, որ Հայ էր և քոյրը՝ Գէորգ Սուրուբալի Հայ իշխանին, որ Գոլոքիտէ անունով Հայ վանականի մը հետ Պուլկար Չարին կողմէ զրկուած է Պոլիս՝ Ռոմանոս կայսեր, որպէսզի Մարի իշխանուհիին ձեռքը խնդրեն և յաջողած իր առաքելութեան մէջ:

Յովհաննէս Չմշկիկ (969—976) 969ին Անտիոքի Թէոդորոս Կողոնիացի Հայ Պատրիարքին թելադրութեամբ, ընկնուած Կարնոյ և Մելիտինէի շրջաններու Պաղիկեաններու մնացորդները տարագրեց Ֆիլիպուպոլսոյ շուրջը՝ ամայի հողամասեր, որպէսզի չկարենան ապրիլ (Կեցիցեցոս, Սփիլիսես, Փ. ՌՖ. Յոսսան Իվանով և Dr. E. Tachella. Le Museon et la Revue des Religions. Թ. 1—3, 1897. 104): Պուլկարիա բերուած այս Հայերը Չմշկիկ կը խորհէր թէ աւելի օգտակար կրնային ըլլալ Պաղքանեան լեռներուն կիրճերը պաշտպանելու համար քան Ասիոյ մէջ, ուր այլևս կը խորհէր թէ մեծ վտանգ մը չէին ներկայացնէր Արարները, իր հարուածներէն տկարացած ըլլալով (Հ. Գեցեցի. Բիւզանդական Պատմութիւն, 234): Չմշկիկ, որ 971ին վերջ տուած էր Պուլկար թագաւորութեան (ՊՀԳ. Ա. 376)՝ Պորիս Բ. թագաւորը գերի տանելով Պոլիս, կը կարծէր թէ ասով պիտի ընկճէր Պուլկարները, մինչ անոնց մէջ անկախութեան ոգին կը տեւէր:

Բեթէր Չարին (927—968) իշխանութեան վերջերը՝ 963ին Պուլկարիա երկուքի բաժնուած էր, որոնցմէ մէկը, այն որուն Շիշման Չարը կը տիրէր՝ պահեց իր անկախութիւնը Չմշկիկէն ալ յետոյ:

Շիշման ըստ աւանդութեան ունէր չորս որդիներ, Դաւիթ, Մովսէս, Ահարոն և Սամուէլ (Գրաֆի որդիներ) (Գեցեցի 254 և Ասողիկ, Գ. իր., 236) կոչուած, որոնք իբր թէ յաջորդած են իրեն, միւս ուրիշ պատմութեան մը համաձայն՝ առանց Շիշմանի որդիներն ըլլալու, անոնք չորս ազնուական եղբայրներ էին և նախապէս Վասիլի բանակին մէջ հրամանատարներ, բայց Մակեդոնիոյ մէջ, կոիւններու ընթացքին անցած էին Պուլկարներու կողմը (Քացարով) և իրենց մէջ բաժնած էին Պուլկարիան: Ասոնցմէ երեքը կը մեռնին և կը մնայ միայն Սամուէլ, որ ամենակարճ ժամանակի մէջ կը վերակազմէ՝ աւատական կազմով՝ նախկին Պուլկար միապետութիւնը, որուն զըլխաւոր պահապանը զօրեղ և պատերազմասէր Պորեարներու դասակարգն էր:

Չմշկիկի մահը և Սքլիբրոսի ապստամբութիւնը ազդանշան մը կ'ըլլայ Պուլկարներու ընդհանուր ապստամբութեան և անոնք կ'արշաւեն Թրակիա, Մակեդոնիա, Թեսալիա և նոյնիսկ Պելոպոնէս:

Այս ժամանակներն է որ Պորիս Բ. Չարին երկու զաւակները՝ Ռոմանոս և Պորիս, որոնք իրենց հօրը հետ Կ. Պոլիս գերի տարուած էին, ծպտեալ կը փախին Պուլկարիա: Պուլկար արձակագէտներ չճանչնալով կ'սպաննեն Պորիսը, իսկ Ռոմանոս, որ ներքինի էր, հազիւ կ'ազատուի (Կեցիցեցոս Բ. 435), սակայն իբրև օրինաւոր ժառանգ Պուլկար զահին՝ չ'ուզեր դժուարութիւն հանել Սամուէլի դէմ, որ անհակառակ կ'իշխէ Պուլկարիոյ (975—1016):

Սամուէլ Դերջանցի Հայ էր (Ասողիկ. Գ. իր. և իգ.): Սամուէլի Հայ ծագումը անտարակուսելի է. 1898ին Բրէսթայի շրջանին պատկանող Մակեդոնիոյ Կէրման գիւղին մէջ գտնուած 993 թուականով տապանագիրէ մը կը հասկցուի որ հօրը անունը Նիկողոս, մօրը անունը Հոփիսիմէ և եղբօրը՝ Դաւիթ է:

Վասիլ և Սամուէլ երկուքն ալ Հայ, մին՝ Բիւզանդական և միւսը՝ Պուլկար Չարերու զահերուն վրայ ճակատեցան իրարու դէմ: Վասիլ՝ 961ին Սեր-

գրկայի (Սոփիայի) մօտ ծանր պարտութիւն մը կրեց (Կեդրեցոս Բ., 437, Լեոն Սարկաւագ և Սիլիցեա և ՊՂԳ. Ա. 307):

Սամուէլ ընդարձակեց Պուլկարիան և հասաւ Ադրիական ծով և հպատակեցուց Սերպերը:

Վասիլ 999ին երկրորդ անգամ մըն ալ պարտուեցաւ (Ասողիկ Գ., իբ. և իգ. և ՊՂԳ. Ա., 307) և ստիպուեցաւ հաշտութիւն խնդրել:

Այս նպատակով, Վասիլ Սերաստիոյ մետրապոլիտը կը զրկէ Պուլկարիա: Եւ որովհետեւ Սամուէլ, Վասիլի քոյրը կնութեան կ'ուզէր, Կայսրը իրեն ծառայողներէն մէկուն կինը կը զրկէ այդ կղերականին հետ: Երբ խաղը կը հասկըցուի, մետրապոլիտը խարոյկի կը դատապարտուի (Ասողիկ, նոյն, և Բրօֆ. Քացարով, Ազդարար, 1921, Մայիս 21):

Սամուէլ զայրացած, Պուլկար և Հայ զօրքով, յարձակեցաւ Մակեդոնիոյ և Թրակիոյ վրայ և 1002ին գրաւեց Ադրիանուպոլիսը, սակայն քիչ ետքը տեղի տուաւ:

Վասիլ վերջապէս 1014ին տուաւ վճռական հարուած մը, անհամար թիւով Պուլկար ջարդելով և 15,000 գերի առնելով, որոնց բոլորն ալ կուրցուց և դարձուց Պուլկարիա՝ հարիւր կոյրի մէկ միականի առաջնորդ տալով:

Սամուէլ Ձար ասկէ խորապէս ազդուած՝ սիրտին ցաւէն կաթուածահար մեռաւ (1014 Սեպտ. 15):

Սամուէլի յաջորդեց իր որդին Ռատովիր, որ 1015ին սպանուեցաւ Սամուէլ Ձարին՝ Ահարոն անուն եղբօրը որդին՝ Յովհաննէս Վլատիւլաւէն, որ յափշտակեց պուլկար գահը և հակառակ անոր որ Յունաց կողմնակից էր, պոյնեարներու ճնշման տակ շարունակեց պատերազմը և 1016—1017ին կուրեցաւ Տուրացոյի առջև — որ Պուլկարները պաշարած էին: Այս կռիւին մէջ ինկաւ Օխրիտայի վերջին Ձարը՝ Յովհաննէս Վլատիւլաւ: (Ալպոյաճեան, նոյն, 28): Պուլկարիա վերջնապէս նուաճուած էր (ՊՂԳ. Ա., 318): Սամուէլ Ձարի գրեթէ ամբողջ ընտանիքը, սպայակոյտը և զինուորները բաղկացած էին մեծ մասամբ Հայերէ:

Պաւլիկեանները՝ Բոկոմիլեան նոր կերպարանափոխութեան տակ հսկայական յառաջդիմութիւն ունեցան Պուլկարիոյ մէջ և քաղաքականութեան ծառայեցին, Ձար Սիմէոնի (893—927) օրերէն սկսեալ, վասնզի այս Ձարը երբ Բլովտիւ (= Ֆիլիպէ) նահանգը գրաւեց, Պաւլիկեան քարոզիչներուն մուտքը արտօնեց և մեծ դիւրութիւններ տուաւ անոնց Մակեդոնիոյ և Պուլկարիոյ մէջ, ի հեճուկս Բիւզանդիոնի (Աթանաս Գրայլֆ և Հ. Կէրէն Սոնտոն): Ձար Բեթէրի (927—968) ատեն Երեմիա կամ Պոկոմիլ անուն Պուլկար քահանայի մը բարեփոխութիւններով, Պաւլիկեանք արտակարգ յաջողութիւններ ունեցան Պուլկարներու մէջ, (Հ. Գեյցեր), և այնքան տարածուեցան, որ ճակատագրական դեր կատարեցին Պուլկար պատմութեան մէջ (Փրօֆ. Կոնիպէր):

Բիւզանդացիք, շարունակ այս Հայ աղանդաւորները փոխադրելով Պուլկարիա՝ կ'ստուարացնէին Հայ գաղութը, բայց կը յուսային զայն ընկճել, նոյն ատեն չէին դադարը աշխատելէ ջնջելու իրենց Պուլկարներու ակամայ տուած անկախութիւնը:

Նկատելի է որ Հայերը, ըլլան Միաբնակ, Պաւլիկեան, Միսալեան կամ

Պատկերամարտ, համաձայն էին Պուլկարներու հետ, զոնէ սա տեսակէտէն որ դէմ էին Յոյն Եկեղեցիին և ասոր համար սիրով կ'ընդունուէին Պուլկարիոյ մէջ:

Ասոր համար բազմացան Հայերը Պուլկարիոյ մէջ և հիմնեցին բազմաթիւ գիւղեր՝ միջնադարեան յիշատակարաններու և գրութիւններու համաձայն:

- Այսպէս կը յիշուին.
- 1. Արմենոֆոր գիւղը Պիթոլիայի մէջ:
- 2. Արմէնիցա՝ Բիւլայի մէջ և այլն:

- Իսկ ցարդ գոյութիւն ունին.
- 1. Էրմենովա՝ Հայկական:
- 2. Էրմենոքո » Լիբիւնայի մէջ:
- 3. Էրմենուլի՝ Հայեր, Նիկօրոլիայի մէջ:
- 4. Արմէնիթէ՝ Հայեր Կապրովայի շրջանը:
- 5. Էրմենլի՝ Տոպրիչի շրջան:

Նոյնպէս Սոփիայի գիւղերուն մէջ կան Էրմենքա և Էրմենքո անունով անձեր, ինչպէս Լոմ գաւառի Մէտքովից գիւղին մէջ կ'ապրէր Էրմէնքովցի անունով ծանօթ բազմանդամ և հարուստ ընտանիք մը:

Ասոնց բոլորին Պաւլիկեաններէ հիմնուած ըլլալը որոշ չէ, սակայն կանոմանք որ յայտնապէս Պաւլիկեան ծագում ունին, ինչպէս Փաւլիքիսի (Թըրնովայի նահանգին մէջ), Կորնօ-Փաւլիքիսի (= Վերին Պաւլիկեանք), Տոլնօ Պաւլիքիսի (= Ստորին Պաւլիկեանք) Լովէզի շրջանին մէջ (Փրօֆ. Նորտան Իվանով) և Պոդոլցի (= Պոդոսաշէն), Թորոս և Գալիսիկ գիւղերը:

Այս վերջիններէն Կորնօ-Փաւլիքիսիի շրջականները գտնուած առանց խաչի հին գերեզմանները փաստեր են թէ հոն ապրած են երբեմն Պոկոմիլներ կամ Պաւլիկեաններ (Փրօֆ. Ե. Իվանով):

Պուլկարիա տեղափոխուած Հայերը, որոնց մէկ մասը Պուլկարներու մէջ մնացած է և ուրիշ մէկ մասը ցրուած զանազան կողմեր, չեն ծառայած յունական շահերու, ո՛չ զինուորապէս օգտակար ըլլալով և ո՛չ ալ կրօնապէս միանալով Օրթոտոքս եկեղեցիին, այլ աւելի քաջալերած են Պուլկարներու անշատողական միտումները:

ԺԱ. դարուն սկիզբը, երբ Սելջուկեան արշաւանքները սկսան, Վասիլ Բ. Պուլկարսպան 1018ին արդէն ընկճած էր Պուլկար թագաւորութիւնը:

Վասիլ Բ. որքան որ անպոթ եղած էր Պուլկարներու հանդէպ, անոնց դէմ կուռած ատեն, նոյնքան անյիշաչար եղաւ և մեղմութեամբ վարուեցաւ անոնց հետ՝ զանոնք նուաճելէն ետքը: Անվթար պահեց Պուլկարիոյ քաղաքական և եկեղեցական վարչութիւնները: Կարծես թէ Օխրիտայի Ձարերուն տէրութիւնը, Վասիլ Բ. ի անձին վրայ միացած էր Արևելեան Կայսրութեան:

Պուլկարիա գրեթէ կը պահէր իր անկոխութիւնը, վասնզի բոլոր զինուորական ու տուրքերու կազմակերպութիւնները և ազնուականութեան առանձնաշնորհումները կը մնային: Նոյնիսկ պահուած էր Օխրիտայի Պատրիարքութիւնը, որուն թեմերը ընդարձակուած էին (Պաթ. Պուլկարաց էջ 28): Միայն Պուլկար

արքունիքին անդամները և Պուլկար ազնուականներէն մաս մը Պուլիս տեղափոխուեցան և դասուեցան Բիւզանդական ազնուականներու շարքը և անոնց փառնուելով՝ իրենք ալ դարձան Բիւզանդացի: Դուկաները և կոմսները, որոնք այնքան նշանաւոր հանդիսացած են Բիւզանդական պատմութեան մէջ, պարծանք կը համարէին իրենց Շիշման Ջարին սերունդէն ըլլալը: Պուլկարները նուաճող Վասիլ Բ. ի բանակներուն մէջ գտնուող և Պուլկարներուն դէմ կռուող Հայ զինուորները Պուլկարիոյ մէջ հաստատուեցան ըստ Բիւզանդական կայսրութեան մեթոտներուն, երկրագործական գաղութներ կազմելով, ինչպէս նաև զինուորական վարչութեան մէջ դեր կատարելով:

Անոնք հաստատեցին զուտ հայաբնակ գիւղեր: Staven Runstman իր Civilisation Byzantine անգլերէն և Ֆրանսերէն երկլեզուեան գործին մէջ կ'ըսէ թէ «Հայերը իրենց արուեստը տարին մինչև Պուլկարիա Վասիլ Բ. ի ատեն, երբ Պուլկարիա դարձաւ Բիւզանդական նահանգ մը», և կը յայտարարէ թէ «պուլկար քաղաքակրթութիւնը ամեն բան, արուեստ եւ գրականութիւն, կը պարօթի միայն Բիւզանդիոնի կամ Հայերուն»:

Այսպէս, Բիւզանդական տիրապետութեան ենթարկուած այս երկիրին մէջ, Պալքանեան լեռնաշղթային երկու կողմերը, Հայերը շարունակեցին ապրիլ մեծ թիւով: Գալով Պուլկարներուն, գիւրաւ չհամակերպեցան կրելու Բիւզանդական լուծը, որքան որ անիկա մեղմութեամբ կը տեղաւորուէր: Եւ քանի մը անգամներ ապստամբեցան:

Այս ապստամբութիւններուն ամէնէն ահարկուն տեղի ունեցաւ 1040ին, տուրքի խնդրի մը պատճառով (Ա. Ալպոյանեան, Պուլկարաց Պատմ., էջ 29), առաջնորդութեամբ Սամուէլ Հայ Ջարին թռան՝ Բետրօ Տելիանոսի: Եարժումը տարածուեցաւ բովանդակ Պուլկարիոյ և Մակեդոնիոյ մէջ: Շիշմանի Ահարոն որդիին սերունդէն Ալուզիանոս իշխան ևս միացաւ ապստամբներուն, բայց սկզբնական յաջողութենէ մը ետք, պառակտումի մը հետևանք, ընկճուեցաւ ապստամբութիւնը (տես. Պուլկարաց Պատմ., 30):

Միքայէլ Դ. Պապլագոնիացի (1033—1043) կայսեր ձուլման անխորհուրդ ձեռնարկները արժարձեց ցեղային ատելութիւնը, ուստի Միքայէլ է. Տուկիծ Պարապինակէս կայսեր (1071—1078) օրով, Պուլկարները վերստին ապստամբեցան և միացան Սերպերու Միքայէլ իշխանին (1050—1084), որ Հոռմի Պապէն ստացած էր «թագաւոր» տիտղոսը:

Պուլկարները անոր որդին՝ Վոտինը, Բեթէր (Պետրոս) անունով Ջար հռչակեցին: Բեթէր Ջար փառաւոր յաղթութիւն մը չահելէ ետք, գերի ինկաւ և աքտորուեցաւ Անտիօք, ուրկէ փախելով եկաւ Շքտորա իր հօրը քով:

Պուլկարները նորէն ընկճուեցան և անպթութիւններու երթարկուեցան:

Ալէքս Կոմնենոս կայսրը (1081—1118) Հայեր կը հաստատէ Ռոտորի բարձունքները և Պալքանեան լեռներու մէջ և ամէն ջանք կ'ընէ զանոնք Յոյներու հետ ձուլելու, բայց Հայերը կ'անցնին Պուլկարիոյ սահմանը և կը հիւրասիրուին և կ'ապաստանին Պալքաններու անմերձենալի բարձունքները և Պուլկարներու հետ այնպիսի դիրքեր կը գրաւեն, ուր Բիւզանդացիք չէին համարձակեր յարձակում գործել:

Այսպէս, թէև հայածուած և կրօնափոխութեամբ իր թիւը նուազած, կ'աղբի Հայ գաղութը գոնէ այն տեղերը՝ ուր Բիւզանդացիք չէին կրնար թափանցել: Իսկ այն տեղերը, ուր Բիւզանդացիք տիրակալած էին, Հայերը եղան կրօնափոխ և իրենց ծագումն իսկ մոռցուեցաւ:

Այս աննպաստ պայմաններուն տակ իսկ, Հայերը կենսունակութիւն ցոյց տուած են:

Անոնք ունէին վանք մը, որ կառուցուած էր 1084ին, Հայու մը կամ կամ աւելի ճիշդ Գրիգոր Բակուրանեան անուն վրահայու մը կողմէ, Ֆիլիպէէն 30 քրիտէթր հարաւ-արևելք (տես. այս վանքին մասին ՊՀԳ. Ա. 323-4):

Գրիգոր Բակուրան՝ ըստ կարգ մը աղբիւրներու՝ իր 50 ռազմիկ հետևորդներով, հոգևորական կոչում ընդունած էր նոյն վանքին մէջ (հմմտ. Ներսէս Գասապիան, Մասիս Տարեգիրք, 1935, 250):

Բակուրան հուանօրէն Մատթէոս Ուռհայեցիի (էջ 177) յիշատակած «Գրիգոր իշխան որդի Բակուրան»-ին էր, սակայն չենք գիտեր թէ 1085ին Սկիւթացոց դէմ մղուած պատերազմին մէջ սպաննուած Բակուրան անուն Հայ իշխանը զոր Աննա Կոմնեն Ալեքսիասի մէջ կը յիշէ, կապ ունի՞ ասոր հետ: Այս վանքը, որուն Հայկական և Վրական ծագումը որոշ կը տեսնուէր (տես. ՊՀԳ. Ա. 324) ունէր Հայ միաբաններ, որոնք սակայն յունադաւան էին և նշանակելի է որ հակառակ կանոնադրութեան, որ այդ իրաւունքը յիսուն վրացիներու (իմա քաղկեդոնական) կը վերապահէր՝ պարզապէս վանքը ազատ պահելու համար կրօնական վէճերէ, միաբաններուն խստիւ արգելուած էր պատարագի ատեն յիշել ոեւէ կրօնական պետի անուն և արտօնուած բաւականա՜նալ աղօթել միայն «վասն ուղղափառ եպիսկոպոսաց» (Ներսէս Գասապեան Մասիս Տարեգիրք, 1934, էջ 249):

Յիշատակելի և խորհրդածութեան արժանի երեւոյթ մը որ պերճախօս վկայութիւն մըն է միանգամայն:

Յաջորդ ԺԲ. դարուն՝ երբ Օրթօտքս եկեղեցիին հալածանքները աւելի խստացած էր, կը տեսնուի որ Հայերը համայնքային և մշակութային կեանք ունէին:

Այսպէս, անոնք ունէին ապահովարար կրօնական նուիրապետութիւն և 1169ին Ֆիլիպէի մէջ վանք մը, որ անշուշտ մշակութային կեդրոնավայր մըն էր:

Թերեւս անիկա այդ թուականէն շատ առաջ շինուած էր, սակայն անոր գոյութեան կը տեղեկանանք միայն 1169 թուականին, երբ կը խօսուի Ֆիլիպէի Հայոց վանքին մասին (Չամ, Գ. 166, Օրմանեան Ազգապատմ 1420 զոր կը յիշատակէ Ներսէս Շնորհալի:

Հայազգի Յովհաննէս Ութման(1) (տես. Ընդհանրակազմ. տպ. Երուսա-

(1) Ութման երբեմն Վախանց ալ կոչուած է: F. Chalandon, Յովհաննէս եւ Մանուէլ Կոմնեններու նուիրած հասորից մէջ զայն կը յիշէ Jean Atmanos անունով, իբրեւ «Abbe du monastere Armenien de Philippopolie (էջ 654) եւ իբրեւ ազգիւր ցոյց կու տայ Theodorianos, Migne Patrologia Graeca, № CXXXIII, էջ 120 եւ 213 եւ Cappelletti մէջ էջ 231: Յովհաննէս Ութման երեք օտի կեցած է Հռոմկալի Հայրապետանոց եւ ապա դարձած Կ. Պուլիս, բերելով միաբան առաջաւակին Հայերու պատօխանը (1173):

դէմ. 1871 էջ 144, Չամ. Գ. էջ 105 և 166, Օրմանեան, Ազգապատում 1420) որ 1170ին Մանուէլ Կոմնենոս կայսեր հրահանգով յոյն Աստուածարան Թէոքրիանոսի(1) ընկերացաւ, հաւանօրէն վանահայրն էր(2) այս վանքին, ուր յաջորդ դարերուն ալ գտնուած են ուրիշ Հայ վանահայրեր (նոյն):

Ֆիլիպուպոլսոյ մէջ Հայ վանքի մը գոյութիւնը և անոր վանահօր Հայ լեզուին ծանօթ ըլլալը — թերեւս միակ պատճառը անոր դէպի Կիլիկիա իրեւ թարգման ղրկուելուն — ցոյց կուտան թէ գոնէ տակաւին Պալքաննե-րու ստորոտը ապրող Հայ համայնքը՝ եթէ երբեք կրօնապէս ահամայ օրթո-տոքացած խկ եղած ըլլար, տակաւին կը պահէր իր հայկական նկարագրի-րէն շատ բան:

Բիւզանդական կայսրութեան պատմաբանը Գերման Գեյցեր (373) կը հա-ւաստէ նոյնիսկ թէ Հայերը կը պահէին իրենց նշանակելի թիւը ԺԲ. դարուն վերջերը և անկէ յետոյ ալ:

Վանքը կը գտնուէր ապահովաբար շրջապատուած Հայ բնակիչներու հատուածներով, որոնք հաւանօրէն երկրագործական գաղութներ կը կազմէին:

Այդ գիւղերէն ոմանք բաւական երկար ատեն կրցած են պահել իրենց Հայ նկարագիրը, վասնզի Թունովոցի մատենագիր Կիկորի Յամպլախ, որ կ'ապրէր ԺԴ. դարուն վերջերը, կը հաստատէ գոյութիւնը Պաշքովոյի շրջա-կայքը զուտ հայաբնակ գիւղի մը (Ներսէս Գասապեան, Հայրենի Տարեցոյց, 1938 էջ 58). Նոյնպէս ցորդ անծանօթ մնացած Հայկական եկեղեցիներ և համայնքներ գտնուած են ուրիշ շրջաններու մէջ ևս: Այսպէս, համաձայն Թէ-ովիլիակտի գրութեան՝ ԺԱ.—ԺԲ. դարերու ընթացքին՝ Սոֆիոյի և Տիվոլիա-յի շրջանին մէջ, հայկական եկեղեցիներ և կղեր գոյութիւն ունեցած են՝ ըստ պուլկար աղբիւրի մը (Ներսէս Գասապեան, Մասիս Տարեգիրք, 1934, էջ 251):

Հայերու, այդ տեղերուն մէջ ունեցած նշանակելի թիւը կը հաստատուի յիշատակութեամբ ԺԲ. դարուն, շուրջ 1184—85 թուականներուն, Փիլիպու-պոլսոյ քաղաքին (3), Գրիգոր անուն Հայ Եպիսկոպոսին (Չամ. Գ. 142—145), վասնզի միշտ առաջնորդութեան մը գոյութիւնը հետեանքը կրնայ ըլլալ բա-ւական ստուարութիւ գաղութի մը: Հետեաբար, բացարձակ և որոշ իրողու-թիւն մըն է Հայոց խիտ բնակութիւնը է. դարէն մինչեւ ԺԱ. դար, Բիւ-զանդական կայսրութեան Եւրոպական բաժինին մէջ և մասնաւորապէս Պուլ-կարներու տեղաւորուած և տիրապետած շրջանակին մէջ:

ԺԲ. դարուն Հայ Եպիսկոպոսի մը գոյութիւնը ի Ֆիլիպէ, կը հաստատէ

թէ գէթ Բիւզանդական իշխանութեան տակ մնացած Պուլկարիոյ մէջ, եկեղե-ցիներ և եկեղեցական վարչութիւն մը պէտք էր ունեցած ըլլային Հայերը:

Պուլկարիա դժբախտաբար միշտ յուզումի մէջ էր և միշտ կ'ապստամ-բէր: Արդարեւ Իսահակ Անկեղոս կայսեր (1185—1195) ժամանակ՝ տուրքերու ծանրութենէն զրգուած, դարձեալ ըմբոստացան, Բեթէր և Յովհաննէս Ասէն, երկու Պուլկար հողատէր ազնուականներ, Պալքանի մէջ հաստատուած, Վլախ-ներու հետ միացած: Անոնք կը յաւակնէին ըլլալ Պուլկար հին թագաւորնե-րու սերունդէն, երբ գլուխ կանգնեցան ապստամբութեան: Բեթէր Թրնովոյի մէջ 1186ին օծուեցաւ Պուլկարիոյ և Յունաստանի Չար և Ժողովուրդէն կոչ-ուեցաւ Գալթ Բեթէր (Բարի Պետրոս):

Պուլկարները, կուճոններու հետ յամառօրէն շարունակեցին կռիւը և մին-չեւ Ադրիանուպոլիս և Մակեդոնիա առաջանալով շարունակ կը թալանէին և սոսկալի անգթութիւններ կը գործադրէին: Ասէնեանք՝ Պուլկարիոյ մէջ հաս-տատուած բոլոր Յոյները կոտորեցին: Հագիւ քանի մը ծովեզերեայ քաղաք-ներու և մասնաւոր կղզիացեալ վայրերու մէջ սակաւաթիւ Յոյներ մնացին:

Այս ընդհանուր կոտորածին մէջ Օրթոտոքս Հայերն ալ ջարդուեցան հա-ւանաբար և նախկին Հայ բնակչութեան թիւը գուցէ պակսեցաւ:

Պուլկարները և Վլախները Պուլկարիան միայն Պուլկարներու բնակա-վայրը դարձնելէ ետք, վերահաստատեցին հին Պուլկարիան, որ վերստին սպանալիք մը եղաւ Բիւզանդիոնի դէմ, որ Եւրոպայի կողմէն իր պաշտ-պանութեան բնական և ապահով գիծը Դանուբը կորոյս:

Պուլկարները շատ աւելի աղիտաբեր պիտի ըլլային Բիւզանդիոնի, եթէ Պուլկարներու թագուհին գերի ինկած չըլլար:

Այս պարագան պատճառ եղաւ որ 1188ին զինագաղար կնքուի և թըշ-նամութիւնները դադրին, հաւանօրէն հարաւային Պուլկարիան Բիւզանդիոնի ձեռքը թողլով:

Այս մասին մէջ էր նաեւ Ֆիլիպէն, ուր 1189ին բաւական նշանակելի թիւով Հայ գաղութի մը գոյութիւնը կը հաստատէ Niketas Choniates (Ա.քո-միանաթ 7) (De Isaacio Angelo II. § 13. էջ 526), պատմելով որ Գ. Խա-չակրութեան ատեն ան միակը եղաւ որ քաղաքէն խոյս չտուաւ:

Հ. Գեյցեր (385) իր կարգին կը հաստատէ թէ այդ Խաչակրութեան պե-տը Ֆրետերիկ կայսրը, երբ 1189 Օգոստոս 26ին Ֆիլիպուպոլիս հասաւ, Բիւ-զանդական տէրութեան քայքայեալ վիճակին մասին մանրամասն տեղեկու-թիւններ առաւ այդ տեղ բնակող Հայ վաճառակաւներէն:

Հայերը, որոնք դառնացած էին Բիւզանդացիներէն, օգնելով Ֆրետերիկ Երկամօրուս կայսեր, վրէժ կը լուծէին անոնցմէ:

Այդ գաղութը անկարելի է որ իր եկեղեցին ունեցած չըլլար, քանի որ իր գլուխը ունէր բարձրաստիճան և լատինազէտ եպիսկոպոս մը իրեւ ա-ռաջնորդ:

1190ին Պուլկարները վերսկսան պատերազմը և յաղթեցին Իսահակ Ան-գեղոս կայսեր ու գրաւեցին Վառնա, Անխիւրոս, Նիշ ու ուրիշ քանի մը քաղաքներ (Չամ. Պուլկարաց, 33), և ամրապնդեցին իրենց իշխանութիւնը

(1) Լիզնոն Մայնոգր = Մագիստրոս էր:
 (2) Ըստ Ներսէս Գասապեանի, Մօթթէվիոյէն Գափուչիճեան Հ. Գասապն Սեիմօժի սեղեկութիւններուն համաձայն, Իսաիական Սանքա Մարիա Տէլ Սօրէնթօ վանասան մէջ գրե-ցուող հին ժամանակակազարթիւն մը (Sofi Nordt Fort) կու տայ անունը Պաւլոպոյի ուրիշ մէկ Հայ վանահայրի՝ Մելիսեղեկ վրդ.ին, որուն հետ՝ վանքին մէջ՝ ինչպէս եւ անք սպա-նագէտ եղբօր՝ Յակօթի հետ, տեսակցած է գրութեան հեղինակ ժամանակագիր ուղեւորը: (Ներ-սէս Գասապեան, նոյն, 58).
 (3) Գրիգոր Եպս. Գրիգոր Տղայ Կաթողիկոսին կողմէ Հոսմի պապին ղրկուած է- (Չամ. Գ., 142—3):

օժանդակութեամբ Հռոմի Պապին: (Պուլկարաց Պատմ. էջ 35):

1197ին Ծռագատիկի պատճառով՝ Կ. Պոլիս, Թրակիա, Մակեդոնիա և արեւմտեան Փոքր Ասիա, ուր տեղերը կ'ապրէին դեռ Հայեր, հալածանքներ կատարուեցան:

Այս պատճառով Գր. Ապիրատ կաթողիկոս (1194—1203) ներսէս Համբարձնացին կը ղրկէ Կ. Պոլիս, խնդրելով որ կայսրը Հայերը չնեղէ:

Երբ Հատին կայսրութիւնը հաստատուեցաւ 1201ին Կ. Պոլսոյ մէջ Պուլկարները անոր հետ ալ մաքառեցան և ինչպէս տեսնուեցաւ (վերջ, 525—6) նոյնիսկ Պաղտին կայսրը գերի առին: 1205ին՝ Regnier de Trit Հատին իշխանապետութեան Ֆիլիպէի շրջանի կառավարիչը հրդեհի տուաւ Պաւղիկեաններու թաղամասը, իսկ յաջորդ 1206ի տարին՝ Յոյներու և Պաւղիկեանց անհաւատարմութեան պատճառով:

Գալտան Պուլկարաց Ձարը (1204—1207) կրակի տուաւ Ֆիլիպէն ամբողջ և իր անդթութեանց համար առաւ Հռոմէկցոնոս (= Հոռոմ-սպան) տիտղոսը Վասիլ Բ.ի Պուլկարոկցոնոս (Պուլկարսպան) տիտղոսին իրբու հազարութիւն:

Ասէն (Մեր) Ձարին (1207—1218) տիրապետութեան ժամանակ, որ կը զուգահիւսէր Բիւզանդական կայսրութեան բազմաթիւ մասերու կոտորակման (տես. վերջ էջ 524), Թէոթորոս Դուկաս Անգեղոս կայսր, որ Եպիրոսի կը տիրէր, Պուլկարիայէն կորզեց շատ մը քաղաքներ և 1222ին Թեսաղոնիկէի տիրելով իր աթոռն հոն փոխադրեց և Պալքանեան թերակղզիին մէջ կազմեց պատկառելի ոյժ մը, նման Ասիոյ մէջ կազմուած Նիկիոյ կայսրութեան: Սակայն Յովհաննէս Ասէն (1218—1241) Պուլկար Ձարը Թեսաղոնիկէի կայսեր ապաշնորհ մէկ արարքէն զայրացած՝ զայն գերի բռնեց և անոր հողերը գրաւեց, կազմելով պետութիւն մը որ Ազրիանուպոլիսէն մինչեւ Ազրիականի եզերքը՝ Տրաչ (Տիւրացոց), կը տարածուէր:

Ան երկիրին խառն բնակչութիւնը մեղմութեամբ սիրաշահիլ աշխատեցաւ և նոյնիսկ Թեսաղոնիկէի և Եպիրոսի մէկ մասը շնորհեց Թէոթորոս կայսեր եղբորը՝ Մանուէլի, որ իր փեսան էր:

Յովհաննէս Ասէն զինակցեցաւ Նիկիոյ կայսեր հետ և Պոլսոյ վրայ յարձակեցաւ և 1235ին գրաւեց և կործանեց Կալլիպոլիսը (Կէլիպոլու), ուր հաստատուած էին վենետիկցիք:

Սակայն այս զինակցութիւնը երկար չտևեց և Յոյներն ու Պուլկարները թշնամացան, և Սերպերը, որ իրբու նոր ուժ երևան եկած էին, իրենք ալ գեր կատարել սկսան: Բովանդակ Պալքաններու մէջ Յոյները, Պուլկարները և Սերպերը իրարու դէմ մաքառիլ սկսան: Օսմանեան Թուրքերը առիթէն օգուտ քաղելով անցան Եւրոպա և նախ 1389ին Գոսովայի ճակատամարտով ընկճեցին Սերպերը և 1396ին ալ՝ Պուլկարները, և անոնց անկախութեան վերջ տուին:

Այս երկարատև պատերազմներու միջոցին Պուլկարիոյ Հայ գաղութին թիւը մեծապէս պակասած է, սակայն անիկա իր գոյութիւնը պահած է:

Նոյնիսկ կը հաստատուի թէ 1436էն առաջ՝ Վառնայի մէջ (այժմ Սթա-

ին) գոյութիւն ունէր Հայ կարեւոր գաղթականութիւն մը, զոր շենովացիք Գէֆէէն (= Թէոդոսիա) բերելով հոն հաստատած էին:

Նոյն ատեն անոնք վաճառականական կայաններ կը հաստատեն, նաև Պուրկազ և Ռուսնուզ, Սուլթան Սիւլէյմանի ատեն Նախիջևեանէն և յատկապէս Շոռթէն, Հայ գաղթականներ եկած են և հաստատուած նաև Սոֆիա, Շուսէն և Պուրկազ:

1453ին Պոլսոյ գրաւման պահուն՝ Ֆիլիպէի մէջ Հայ կարեւոր գաղութ մը կար տակաւին, որ ունէր իր եպիսկոպոսը:

∴

Դանուբի հարուակողմը բնակող Հայերը, որոնք ազատելու համար Բիւզանդացիներէն և ԺԴ. դարուն Օսմանեան բանակներու առջեւէն միշտ դէպի Հիւսիս կը մղուէին, բնական է պիտի փորձուէին անցնիլ Դանուբը, ուր պիտի հանդիպէին Սեւ ծովու հիւսիսային եզերքէն արդէն հոն հասած և հաստատուած Հայերու:

Արարական շրջանին իսկ Հայերը թափանցած էին Պոռնայի և Տալմացիոյ ճամբով՝ մէկ կողմէն Իտալիոյ և Ֆրանսայի նաւահանգիստները և միւս կողմէն՝ աւելի հիւսիս, դէպի Խրուաթիա, Թրանսիլվանիա և Հունգարիա (տես. ՊՀԳ. Ա. 336):

Նոյնպէս այդ ժամանակամիջոցին, այսինքն է—ԺԱ. դարերու շրջանին, և մասնաւորապէս անոր վերջերը, Հայեր հաստատուած էին Ռուսերու և Բուլղարացիներու իշխանութեան տակ գտնուող երկիրներուն մէջ (տես. ՊՀԳ. Ա. 337):

Այս մանր գաղութներուն մէջ, ԺԱ. դարէն ետք, ինչպէս տեսնուեցաւ (ՊՀԳ. Ա. 338, ամէնէն ուշագրաւներէն մէկը եղաւ Խրիմը, ուր մինչեւ ԺԱ. դար, հաստատուած կային Հայեր: Հոն հետզհետէ իրենց թիւը կ'ստուարանար և իրենց առևտրական գործառնութիւնները, որոնց շնորհիւ յարաբերութիւններ հաստատած էին շատ մը երկիրներու հետ և կը ճոխանային: Մուսուա մէկն էր այն երկիրներէն, որոնց հետ երթեակ և յարաբերութիւն ունէին Հայերը:

Մուսուա (1) կ'իյնայ Խրիմէն Հեհաստան երթեակող Հայ վաճառականնե-

(1) Այսօրուան Ռուսմանիան երբեմն կը բաղկանար երկու մասերէ, Մոլդաւա եւ Վալախիա: Թուրքեր այս երկու երկիրներ կը կոչէին Ուլան եւ Պուլցան եւ կը կառավարէին ինչ ատնակալ պետերով

Մոլդաւան, որուն մայրաքաղաքն էր Եւե (որ այսօր ալ կը ճկատուի երկտեղ մայրաքաղաք Ռուսմանոյ), կը տարբեր իր մեակոյթով, իր բարբերով ու բարբառով Վալախայէն (տես. Յ. Ճ. Սիրուցի, Ծագակէ-Ծագոյիկ. — Ն.Օրբեր Անգղոյանու: Բէն, ԱԶԴԱՐԱՐ, թիւ 396. 16 Մարտ 1928) Վալախիա, որուն մայրաքաղաքն է Պուլցե: կը կոչուէր նաև Մուսուլիս: Հիմ ատեն Թրանսիլվանիան ալ Ռուսմանացիներու սեփական էր, ինչպէս Պեսարապիան եւ Պուլցիմիան:

Ռուսմանիա, իր աշխարհագրական դիրքին բերումով, միշտ ատն մը ժողովուրդներու անցաւորակ համրան եղած է: 1200 տարի առաջ Հռոմ գրաւեց Թրանսիլվանիան իր սպի համ-

բու կարաւաններու ճամբուն վրայ և դրացի էր Թրանսիլվանիոյ, ինչպէս նաեւ Բուլղարիոյ և Քրիւսի ուս իշխանութիւններուն:

Մոլտաւա եղած է առաջին որորոցը այսօրուան Ռումանիոյ գաղութին: Թէեւ շատ որոշ և վաւերական տեղեկութիւններ չկան, սակայն ակնարկութիւններ կան շատ կանուխ ժամանակներէն Հայ տարրի մը գոյութեան մասին:

Այսպէս, յիշատակուած է Հայերու գոյութիւնը Արտէալի մէջ Ժ. դարուն՝ Կէյզա դուքսին (972—995) և Ս. Ստեփաննոս (997—1038) Հունգար Թագաւորներու օրով (ՊՀԳ. Ա., 336):

Անհաւանական չէ որ Հայեր գտնուած ըլլան այդ շրջաններուն, ինչպէս Պալքանեան երկիրներու մէջ, մինչեւ Դանուբի ափերը և անոնց յարակից երկիրները, որոնք ծանօթ էին Հայերուն, Բիւզանդական շրջանէն, ինչպէս բացատրուած է արդէն:

Դանուբի անցքը պաշտպանելու համար Հայաստանէն Պալքանները յաճախ ակամայ և բռնի փոխադրուած Հայերէն մաս մը տարագրուած էր Պուլկարիա, Սերպիա և անկէ ալ Արտէալ (տես. ՊՀԳ. Ա., 337):

ԺԱ. դարու կէսէն սկսեալ Հայաստանէն փախչող խուճապահար բազմութիւններէն գաղթականներու կարաւաններ նաեւ դէպի Կիւսիս կ'ուղղուին, և Խրիմը ընելով իրենց առաջին կայանը՝ կ'առաջանան դէպի Արեւմուտք:

Շօշափելի աղբիւրներ չկան այդ գաղթին ճամբուն ու ասարդութեանը մասին, որքան ալ հաւանական թուի թէ կարաւաններ եկած հասած են մինչեւ Մոլտաւա, ուր Հայ տարրը անծանօթ չէր:

Հայերը Մոլտաւա և Վալաքիա դիմած են ԺԱ. դարուն, հաւանօրէն 1046ին՝ Կոստանդին Մոնոմախոս կայսեր դէպի Արեւելք արշաւանքին և 1064ին՝ Սելջուկներու Անիի տիրելուն հետեւանքով. (Դեմետր Տան, Արեւելեան Հայքի Պոլիտիկա, ՀԱ 1891, էջ 18) (1):

Արդարեւ, 1060—1065ին Մոլտաւայի մէջ կը յիշուին Հայեր, որոնք Անիէն եկած էին:

Ուրեմն ԺԱ. դարուն՝ Հայերը մտած էին հոն, ուր կայք հաստատած էին առեւտրականներ, (Neugebauer. Beschreibung der Moldau und Walachei II. Bd. Լեւոն Բարայեան Հայերը Մոլտաւայում եւ Բուլգարիայում, 1911 Թիֆլիս, էջ 37—38):

Յետոյ՝ երկրորդ զանգուած մը՝ կուգայ դարձեալ Անիէն, երբ 1239ին Մոնկոլները կը գրաւեն Բագրատունեաց երբեմնի մայրաքաղաքը:

Հետք չկայ սակայն այս երեք գաղթականութիւններէն ալ: Նոյնիսկ կը

Ինքով եւ Դանուբի ընդարձակ ու բարեբե հովիտով:
Ի բոլոր առաւոյր բարբարոս ցեղեր կ'անցնին Դանուբի հովիտէն: Ռումէն ժողովուրդին կենցարցը եղած է յաւիտեական պատերազմ, որով Ռումանացի գաղգացուցած են իրենց կենսակուրծիքը եւ դոմագրակն ոգին ընդդէմ գրեթէ անյարթելի դուռաբարիներու (Փրոք. Նիկոլա Սերպան Պալքաւ, 2 հունիս 1927)

(1) Կր յիշուին սակայն արեւմտեայ ինչպէս 1342ին — երբ Պարսիկներ Անի քաղաքը վերստին առին. 1475ին եւ վերջապէս 1600ին (Դ. Տան, Արեւելեան Հայքի Պոլիտիկա, Երևան):

պակսին պատմական ծանօթութիւններ՝ անոնց մասին (Յ. Ճ. Սիրունի):

Մեր ունեցած տեղեկութիւնները մինչեւ ԺԳ. դար շատ հատուկօրէն են: Իրապէս Հայ գաղութի մը կազմութեան ամէնէն հաւանական թուականը այս երկիրներուն մէջ պէտք է ընդունել 1239ը:

Այդ թուականին է որ կրկին Անին կը գրաւուի և իր բնակչութիւնը վը տարտղնի, և Հայ նոր զանգուածներ կը քշուին դէպի Լեհաստան և Մոլտաւա, միշտ Խրիմի ճամբով, սակայն դարձեալ հետքեր չկան այդ թուականին Մոլտաւայի մէջ գոյութիւն ունեցող Հայ գաղութի մը մասին: Միայն գիտենք՝ որ 1243ին Հունգարիոյ Պէլա Թագաւորին օրով արդէն նշանակալից թիւ մը չունէին Հայերը Արտէալի մէջ:

Ուրեմն խիստ հաւանօրէն Ռումանահայ գաղութի բուն կորիզը Խրիմէն եկած հատուած մըն էր, որ ԺԳ. դարուն կէսերուն Մոլտաւա անցած էր:

Այդ կորիզը կ'ամրանայ երբ Խրիմը կ'անցնի Թաթարներուն ձեռքը 1299ին, ձենովացիներէն խլուելով:

Ձենովացիներու իշխանութեան տակ իբրև առեւտրական մարդուած Հայ տարրը կը ցրուի Լեհաստան և Մոլտաւա, ինչպէս նաեւ հաւանաբար Պուլխա՝ ստեղծելով Հայերու առեւտրական ձիրքերուն առաջին համաբար:

Մոլտաւա եւս կը վայելէ այդ ձիրքերուն բարիքը, նոյնիսկ իշխանապետութեան կազմուելէն (1353) շատ առաջ, որովհետեւ Մոլտաւա իշխանութեան հիմնադիր Տրակոչ Վոտայի (1352—1353) օրով իսկ կը յիշուի թէ բազմաթիւ Հայեր կային Մոլտաւայի մէջ և լաւ քաղաքացիներ դարձած էին՝ պատկանելով հանդերձ իրենց կրօնքը ու լեզուն, ինչպէս կը հաւաստէ Հաշտու Ռումէն պատմագիրը (Istoria Tolerantei Religioase, 1868, 62—64, Յ. Ճ. Սիրունի. Հայրեմիտի ամսագիր, է. տարի, Թ. 7, էջ 119)

Հայերը եկած էին Մոլտաւա հաստատուելու ոչ միայն անոր համար որ խիստ ածան էին հոն հողերը և երկիրը ամէն հնարաւորութիւն ունէր միջազգային առևտուրի համար, այլ նաև, որովհետեւ լաւ հիւրընկալութիւն կը գրանցէին Մոլտաւայի իշխաններուն կողմէ:

Այնպէս որ՝ Տրակոչ Վոտայի որով այնքան անած էր Հայերուն թիւը, որ անոնք արդէն իրենց եկեղեցիները ունէին Նաշի, Պոթուշանի և Սուչովայի մէջ, թէև դեռ փայտաշէն (նոյն):

Իշխանապետութեան կազմուելէն (1) ետքը, Հայ տարրը աւելի ևս յարգելի կը դառնար և կարեւոր տեղ մը կը գրաւէր Ռումանիոյ մէջ:

Իշխանապետութեան կազմութեան միջոցին, Մոլտաւա հաստատուած Հայերու թիւը բաւական չէր, որպէսզի անոնք կարենային լիապէս աշակցել իշխանապետութեան տնտեսական վերելքին: Ասոր համար Ռումէն իշխանները հանրաժողով տեսչից իրենց երկիրը հրաւիրելու ուրիշ վայրերէ ալ Հայեր, որոնք սեկան հաստատուելու Ռումէն զանազան քաղաքներու մէջ, անժխտելիօրէն ԺԳ. — ԺԴ. դարերուն:

(1) Վեր 1353 բուլղարացի ճեղքակցիցներ, բայց աւանդութեան մը համաձայն, այդ ճեղքակցութեան հիմնադիր կը համարուի Վոլպաս Դրագոբ (1342—1344):

Ասոր փաստն է Հայ Եկեղեցիներու գոյութիւնը՝
 1350ին Պոթուշանի:
 1380ին Չէթաթէ Ալպայի (= Ա.ք.քերման)
 1395ին Եաշի մէջ:

Որպէսզի այդ թուականին եկեղեցիներ գոյութիւն ունենային Մուտաւայի մէջ, պէտք էր որ բաւականաչափ ըլլար Հայոց թիւը հոն, ինչ որ ի յայտ կուգայ այլապէս ալ, երբ Լեհաստանի Հայ եպիսկոպոսին իրաւասութեան կ'ենթարկուին Մուտաւայի Հայ եկեղեցիները ևս՝ Թէոտորոս, Կոստանդին և այլ կաթողիկոսներու յաջորդական կոնդակներով, և Հայեր կը յիշատակուին ուրիշ քաղաքներու մէջ ևս, ինչպէս 1371ին Սերէթ, 1388ին Սուչաւա և 1399ին Պրաշով:

Մասնաւորապէս Ալեքսանդրու Չէլ Պուն կամ Ամենաբարի (1401—1422) կ'ըլլայ, որ տեսնելով ծաղկեալ վիճակը լեհ քաղաքներու, ուր Հայեր աւելի բազմաթիւ էին քան Մուտաւական քաղաքներու մէջ, դիւրացուց Հայ վաճառականութեան գործունէութիւնը իր երկիրին մէջ, 1407ին Լեհաստանէն Հայ և գերման առևտրականներ հրաւիրելով իր երկիրը և տուրքերէ և անարդար մաքսերէն զերծ կացուցանելով զանոնք, եթէ հաստատուէին Սուչաւայի, Սերէթի և Չէրնուցի մէջ:

Այն ատեն է որ Սուչաւայի մէջ կը հաստատուին 700 Հայ ընտանիքներ, որոնք քաղաքին տուին շուտով տնտեսական աւելի մեծ կարեւորութիւն մը, ինչպէս կը շեշտէ Փրոֆ. Վլաստ Պընըցիանու:

Արդարև 1407 Հոկտեմբեր 8 թուակիր իշխանական հրովարտակով մը Ալէքսանտր Չէլ Պուն կը կարգաւորէ Կալիցիոյ և Փոտոլիոյ առևտրականներուն արտածման և ներածման վաճառականութիւնը Մուտաւայի հետ, և այս առթիւ թիթեւացումներ կը նախատեսէ Հայկական կառքերու համար ալ: (Պ. Փ. Համտէու, Արհիվա Խսրոբիբ Ա., էջ 131):

Իր օրով արդէն 3000 տունի չափ Հայեր հաստատուած էին Մուտաւայի եօթը գլխաւոր քաղաքներուն մէջ - Սուչաւա, Չէթաթէ-Ալպա (Ա.ք.քերման), Կալաց, Վասլիու, Պոթաշան, Տօրոնոյ և Հոթին:

Այս քաղաքներուն մէջ Սուչաւան էր սակայն առևտրական մեծագոյն կեդրոնը, ուր սկսան համախմբուիլ Հայերը: (Յ. Միրունի, նոյն):

Ինչպէս կը հաստատուի Մուտաւայի Փէթրէ (= Պետրոս) Մուշաթ Վոյվոտը (1378—1393) 1384ին իրեն հպատակ Հայերը կ'ենթարկէ Լէմպէրկի եպիսկոպոսութեան, որուն իրաւասութեան տակ կը գտնուէին ոչ միայն Լեհաստանի՝ այլև Փոտոլիոյ, Մուտաւայի և Պուքովինայի Հայ եկեղեցիները (Հայրեճիք ամսաթերթ. է. տարի, թ. 8 և 9) և այսպէս կը շարունակուի մինչև ԺՁ. դար, երբ Սուչաւա կ'ըլլայ թեմին կեդրոնը (Նոյն), առանձին եպիսկոպոսով մը, որովհետև այս քաղաքը եղած էր Մուտաւայի Վոյվոտին մայրաքաղաքը (Պետրոս ք. Մամիկոնեան. նոյն. 40) (1):

(1) 1565ին երբ Մուտաւայի Վոյվոտը իր արաւու Սուչաւայէն Եսե փոխադրեց, Հայ եպիսկոպոսական արաւու այ հոն հաստատուեցաւ (Պետրոս ք. Մամիկոնեան, նոյն, 40):

Փրոֆ. Փ. Փ. Փանայիթէսքուի յայտնաբերած վաւերագրերուն համաձայն՝ Ալեքսանդր Չէլ Պուն սլաւ լեզուով գրուած հրովարտակ մը տուած է 1401ին, որով առաջնորդական իրաւասութիւններ կը տրուէր Յովհաննէս անուն եպիս.ի մը, յանձնարարութեանը վրայ Լիթուանիոյ մեծ դուքս Վիթոշտի—որ հետագային պիտի խնամխանար Ալեքսանդր Չէլ Պունի հետ — որ Մուտաւայի իշխանէն թոյլտուութիւն կ'ուզէր Սուչաւայի մէջ Հայ եպիսկոպոսութիւն հաստատելու:

Միեւնոյն Ալեքսանդր Չէլ Պուն իշխանը 1407 Հոկտ. 8 թուականով հրովարտակով մը ինչ ինչ արտօնութիւններ կուտայ Հայերու, մասնաւորաբար զերծ կացուցանելով զանոնք անարդար մաքսերէ:

Յակոբ Գ. Կաթողիկոս 1410 Յունիս 26 թուական կոնդակով Լէմպէրկի առաջնորդ կը կարգէ Յովհաննէս եպիսկոպոսը, անոր իրաւասութեան ենթարկելով Սուչաւան և Մուտաւայի միւս հայաբնակ վայրերը: (Հայրեճիք ամսաթերթ. է. տարի թ. 9 և Արագ, Մայիս 10):

Ալեքսանդրու Չէլ Պունի յաջորդը Ստեփան Մեծ (1467—1504) կը շարունակէ անոր գործը, Հայերը հրաւիրելով Մուտաւա՝ երկիրը շէնցնելու համար, և զանոնք հրապուրելու համար կ'ընծայէ ոչ միայն առևտրական մենաշնորհներ և կրօնական ազատութիւն, այլև համայնքային ինքնավարութիւն, նման անոր զորս Հայերը ունէին Լէմպէրկի և Կամենիցի մէջ, ի Լեհաստան:

Հայերուն համայնքային սեփական վարչութիւն ունենալու իրաւունք տուող իշխանն էր Ալեքսանդր Ամենաբարի իշխանը,

Այս իրողութիւնը կը հաստատէ թէ Մուտաւայի մէջ Հայ գաղթականներու թիւը անքան պատկառելի էր՝ որ երկիրին իշխանները անոնց բացառիկ իրաւունք մը կու տային, ըստ Ռումէն նշանաւոր պատմաբան Հաժարուի, իրենց սեփական գործերը միայն Հայերէ ընտրուած պաշտօնեաներով տնօրինելու:

Հայերը իրաւունք ստացած էին նաև Մուտաւայի հայաշատ քաղաքներուն մէջ ունենալու իրենց սեփական դատարանները, թաղապետութիւնը ևլն. (Լ. Բարայեան, նոյն, էջ 57—58 և Պետրոս ք. Մամիկոնեան, նոյն, 42) (1):

Այսպէս, Հայ տարրը Մուտաւի մէջ շէնցնողի և ծաղկեցնողի դեր կը կատարէ, երբ երկիրը տակաւին իր սաղմնաւորման մէջ էր:

Գլխաւոր նպաստը, զոր անոնք կը բերէին երկիրին, իրենց վաճառականական գործառնութիւններն էին, որոնք մասնաւորապէս կը յատկանշուէին իրենց առևտրական կարաւաններով և երկիրին զանազան վայրերուն մէջ հաստատութեամբը հայ առևտրականներու մշտական կորիզներու, որոնք կարաւաններու անցքին ատեն, անհրաժեշտ աջակցութիւնը կ'ընծայէին անոնց: Այս կորիզները մեծ դեր կատարած են՝ հիմնելով Մուտաւայի մէջ, մասնաւորապէս եօթը քաղաքներ, ուր Հայերը աւելի հոծ թիւով էին, ինչպէս Սուչաւա,

(1) 1469ին Ողբօսեղոյ Վոյվոտայի ասեճ, Սուչաւայի Հայերու բազմապետ կամ քաղապետական նախագահն էր Սարգիս անուն մէկը (Պետրոս ք. Մամիկոնեան, նոյն, 42):

Պոթուշան, Եաշ, Վասլայ (Վասիլու), Սերէթ, Հոթին և Կալաց (1):

Ասոնցմէ ոմանք տօնավաճառի հասարակ կայքեր էին, զորս Հայերը քաղաքի վերածեցին:

Այդ թուականներուն կը յիշատակուին նաև հայկական խաներ զանազան քաղաքներու մէջ:

Ուրեմն ամէնէն նշանակելի դերը, զոր Հայերը կատարած են իրենց դարաւոր բնակակցութեան ընթացքին բնիկ ժողովուրդին հետ, իրենց առևտրական գործունէութիւնն է, որ մեծապէս նպաստած է երկիրին տնտեսական վերելքին:

Մուտաւայէն կ'անցնէր Արեւելքը՝ Արևմուտքին միացնող առևտրական ճամբան և Հայերը՝ որոնք այդ երկու աշխարհներուն միջև իբրև առևտրական միջնորդ կը ծառայէին, Մուտաւան ըրած են խարխիս իրենց յարաբերութիւններուն: Արդարև Մուտաւա առևտրական տեսակէտէն, այն առաւելութիւնը կը ներկայացնէր, որ կը գտնուէր վաճառականութեան մեծ ճամբուն վրայ, ուր Հայ առևտրականները կրնային իրենց ապրանքները սպառել և վաճառականական ու տնտեսական կապեր հաստատել դրացի երկիրներուն հետ: Այս պատճառով ժ. Ե. դարուն՝ Հայերու թիւը Մուտաւայի մէջ մէկ անգամէն զգալի կերպով շատցաւ: Աղեքսանդր Չէլ Պուն իշխանի ժամանակ, 1418ին, մօտաւորապէս 3,000 (ըստ ոմանց 4,000) Հայ ընտանիքներ բնակութիւն հաստատեցին Մուտաւայի վերոյիշեալ եօթը քաղաքներուն մէջ (տես. Պետրոս ք. Մամիկոնեան, Ռուսմանհայոց ներկայիս և ապագայիս, Կալաց, 1895, էջ 38): Իսկ 1473ին, Ստեփան Մեծի ատեն, Հայ գաղթականներու մեծ հատուած մը աւելի կ'ստուարացնէր Մուտաւայի հին գաղթականներու թիւը (Լեւոն Բարայեան, նոյն, էջ 41—42):

Ժ. Ե. դարուն ծաղկած էին մանաւանդ Սուչաւա, Սերէթ, Չերնովից, Եաշ և Պոթուշան քաղաքները, որովհետև այդ տեղերը կեդրոնացած էին մասնաւորապէս Հայ առևտրական գաղթականները:

Հայերու առևտրական յարաբերութեանց գլխաւոր կեդրոնը Սուչաւա քաղաքն էր, իբրև ապրանքներու մաքսատեղի և մթերանոց: Ժ. Ե. դարուն վերջը, ըստ պատմաբան Լուկաչիի (Lukacsi), Սուչաւա ունէր մօտաւորապէս 700 տուն Հայ բնակիչ. (Լ. Բարայեան, էջ 42):

Հայերու ժ. Ե. դարուն սկիզբն իսկ բաւական ստուարաթիւ գաղթականութիւն մը ունեւալուն ապացոյց կրնայ համարուիլ 1415—1445ի միջոցին Աւետիք Եպս.ի մը գոյութիւնը իբրև հոգևոր պետ Մուտաւայի Կամէնիցի, Ռուզաց և Օլախաց աշխարհի (տես. Չ. Ա. 1891, էջ 19, Հայրեբիք ամս. է. տարի, թ. 9, Պետրոս ք. Մամիկոնեան, նոյն, էջ 39):

Յատկապէս վեր առնելով Հայոց այդ դերը, Փրոֆ. Եօհ. Անճէլէսքու կ'ըսէ իր «Իսթիմէններու» ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ» (Փարիզ, 1919, էջ

238) գիրքին մէջ. «Եթէ Ռուսները յաջողեցան իրենց հին առևտրական ծաղկման պահուն հասնիլ հեռաւոր օրջաններ, նախցան Սեւ Մովու բոլոր եզերքները եւ նոյնիսկ Միջերկրական թափանցել նեղուցներու նամբով, պիտի չէ Խալապիներու վերագրել այդ բանը, այլ Արեւելք լաւ նախցող ուրիշ առևտրականներու՝ Հայերու: Անոնք մեծ դեր խաղացին Ռուսներ առևտուրի սկզբնաւորութեան եւ բաղաձեւերու բնակչութեան կազմութեան մէջ»:

Նոյն ատենուան վաճառականութիւնը կը կատարուէր կարաւաններու միջոցաւ, և ուսմէն առևտուրի պատմութեան մէջ, իրենց նշանակութիւնը ունեցած են «Հայկական կառներ», (Փրոֆ. Փ. Փանայիթէսքու, Լեւոնուրներ Ռուսներ երկիրներու մէջ. 6), որոնցմէ կը բաղկանային առևտրական կարաւանները, Արևմուտքի և Արեւելքի միջև իրենց ճամբորդութեան ընթացքին: Կարաւանները կը կազմուէին բազմաթիւ կառքերէ, որպէսզի կարելի եղածին չափ ստուար թիւ ունենան ճամբու ընթացքին, իրենց ապահովութեան համար: Լեհաստանը մեկնակէտ էր կարաւաններուն: Հոնկէ ճամբայ կ'ըլլէին Արեւելք գացող կարաւանները, յաճախ գալով Եւրոպայի ամէնէն հեռաւոր շրջաններէն, Սիլէզիայէն, Գերմանիայէն և այլն: Կարաւանապետը Հայ կ'ըլլար միշտ, ինչպէս կը գրէ Լեհ պատմագիրը (Վլադիսլաւ Լոնիսլի), որ կ'աւելցնէ թէ «Հայոց յանգրուսիւնն եւ դիւանագիտական բնածին ընդհանր չէին կրնար այնքան լաւ ի յայտ գալ, որքան իրենց նամբորդութեան բնթացքին դէպի Արեւելք, ուրկէ յաջողապէս կը դառնային ապրանքներով բեռցած»:

Այսպէս, Հայեր, առևտրական կեանք և ոգևորութիւն կ'ստեղծէին նախնական երկիրի մը մէջ և քաղաքներ կ'ստեղծէին հասարակ տօնավաճառի կայաններէն:

Հայերը բերած են նաև իրենց աջակցութիւնը երկրին երկրագործական ճարտարարուեստին: Անոնք առաջինները եղան, որ սխաթէմաթիք հողագործութիւն ըրին՝ հողի լայն տարածութիւններու վրայ:

Մուտաւայի Հայերն էին որ տեղական լաւագոյն ձիերը արտադրեցին յետոյ վաճառելու համար զանոնք Աւստրիոյ և Իրուսիոյ մէջ:

Վերջապէս յիշատակութեան արժանի է Հայոց դերը երկիրին փոքր առևտուրին մէջ ալ: Չէր բաւեր իրենց միջնորդի դերը, անհրաժեշտ էր նաև բերուած ապրանքները ղետեղել: Ատկէ է որ Հայերը անթիւ խանութներ բացին երկիրին մէջ:

Հայ առևտուրին ամէնէն փայլուն շրջանը ժ. Ե., ժ. Ե., ժ. Զ. և ժ. Է. դարերն էին, երբ աչքառու միակ միջնորդներն էին Հայերը, բոլոր Մերձաւոր Արեւելքի և Արեւելեան Եւրոպայի միջև:

Հայ առևտուրի գերակայութիւնը կը տեսէ մինչև 1600, ուսմանականութեան փառքի շրջանը, (Պ. Փ. Հաժտու, Պինելի Փուպլիք, 1885, Ունիւրեա, լրագիր, Պուքրէշ, Հայեր Ռուսմանիոյ առևտուրին մէջ յօդուածը):

Այսպէս, դարերու ընթացքին, Հայերու թիւը շատցած է Ռուսմանիոյ մէջ և օրուան իշխանները անոնց առևտրական շատ մը մեծաշնորհներ տուած են (Յ. Ճ. Սիլուսի, Ազգաբար թ. 396), ինչպէս տեսնուեցաւ:

Հայոց վայելած ասպնջականութիւնը անսահման եղած է յատկապէս Մուլ-

(1) Ուրիշ եօթնաւոր զանգի մը մէջ Եաշ և Սերէթ կը պակսին եւ անոնց տեղը կը գրաւեն Աբխազի և Տոսոնոյ անուները: Իսկ Լեւոն Բարայեան կը յիշէ նաև Չերնովիցը:

տաւայր մէջ, և պէտք է գիտնալ թէ Հայերն ալ այդ ասպնջականութեան համապատասխան հաւատարմութեամբ և նուիրումով ծառայած են երկիրին:

Պարզ հաճոյակատարութիւն մը չէր երբ Ալեքսանդր Չէլ Պուն, 1401 թուականով, հրովարտակով մը Հայ Եպիսկոպոսութիւն մը կը հիմնէր Սուչաւայի մէջ, (Յ. Ճ. Սիրունի, 60յն):

Հայերը հոծ էին արդէն վաղուց՝ իրենց թիւովը Ալեքսանդր Չէլ Պունի ատեն և անկէ շատ առաջ իսկ և երբ 1352ին Տրակոչ Վոտա հիմը կը դնէր Մոլտաւայի իշխանութեան, Հայ տարր մը կար արդէն իր նշանակալից դիրքով, ինչպէս տեսնուեցաւ:

Յ. Ճ. Սիրունի, 1939ին, յօդուածի մը մէջ կ'ըսէր թէ «Սխալ կ'ըլլայ ըսել թէ Հայ գաղութին սկզբնական կորիզը առեւտրական տարր մը կազմեց, ինչպէս կը յեղյեղուի այնքան թիւրիմացութեամբ:

Առեւտուրը այն դարերուն արկածախնդրութիւն էր լոկ, եւ արկածախնդրութեան չէին կազմուած միայն Հայաստանէն մեկնող կարաւանները:

Այո՛, վաճառականներ ալ կային, որոնք կը թափառէին երկրէ երկիր, ապրանքներու փոխանակութեան համար: Ճենովացիք, Խրիմի մեջ, մարգած էին Հայ տարր մը եւս, եւ առեւտրական ընդունակութիւններ փոխանցած ժողովուրդի մը, որ իր հայրենի երկրին մեջ հողով ու արհեստով զբաղած էր միայն մինչեւ այն դարերուն:

Ու առեւտրական այդ տարրն էր որ իբր միջնորդ ծառայեց Խրիմէն մինչեւ Լեհաստան ու աւելի հեռուները, ու անկէ ալ դեպի Պոլսովիցա եւ Մոլտաւա, նոյն իսկ երբ Քուրմերն ու Քարաբները Խրիմը խլեցին Ճենովացիներէն:

Ամեն պատճառ ունինք ենթադրելու որ Անիէն եկող զանգուածը քաղաքներէ դաս մըն էր աւելի ու քաղաքակրթապէս իր նոր օրջայտէն աւելի բարձր: Ասկէ է որ Պոլսովիցայի եւ Մոլտաւայի Հայերը հպարտ եղած են միտք իրենց ծագումով, ու գուրգուրանով պահած միտք Անիի յիշատակը: Աւելին. վերէն նայած են միտք իրենց օրջայտին վրայ՝ ազնուականութեան հով մը տալով իրենք իրենց, իբրեւ շուքաւորները հազար եւ մեկ եկեղեցիներով այն մեծ քաղաքին: Մոլտաւայի Հայերը նոյնիսկ խեղճով պիտի դիտէին յետոյ Մուսթէնիոյ Հայութիւնը, որ յաջորդ դարերուն Պալքանի նամբով Քուրմիայէն պիտի գար:

Դարերով ցուրտ եղան Մոլտաւայի եւ Մուսթէնիոյ Հայերը իբրու հանդեպ, որովհետեւ Մոլտաւան ինքզինքը աւելի ազնուական կը սեպէր, հպարտ իր ծագումովը ու հաւատարիմ իր հայրենի աւանդութիւններուն, զորս կը պահէր այնքան գոռովով՝ դարեւ յետոյ ալ: Ասկէ է որ Մոլտաւայի Հայերը այնքան երկար պահեցին իրենց հայրենի բարեբեր, մինչ Մուսթէնիան աւելի շուքաւոր այլասերեցաւ, ու վաղուց պիտի չի դառնար իբրեւ գաղութ, եթէ նոր վտակներ չգային անընդհատ ամեն հալածանքէ ու ջարդէ յետոյ:

Պուլկարիոյ և Ռումանիոյ Հայերը չեն սահմանափակուած այդ երկիրներուն մէջ՝ նոյն իսկ արար տիրապետութեան շրջանին, և Պուլկարիայէն անցած են Տալմացիոյ և Պոսնայի ճամբով՝ Իտալիա և հարաւային Ֆրանսա, և Ռումանիայէն՝ աւելի հիւսիս Թրանսիլվանիա և Հունգարիա, (տես. ՊՀԳ. Ա., 336), Մաճառ և ուրիշ օտար ազգի հողինակներու տուած տեղեկութիւններուն վրայ հիմնուած: Անոնք նոյնիսկ կը հաւաստէին գոյութիւնը Հայկական Հողի (Terra Armenorum) մը (տես. ՊՀԳ. Ա., 337):

Առաջին անգամ Հայերը հունգարական տիրապետութեան տակ գտնուած են Մաճառ Արփար արքայական ընտանիքին իշխանութեան շրջանին (997—1307): Անոնք նախ շատ աննշան թիւ մը ունեցած պէտք է ըլլան, բայց յետոյ, ԺԱ. դարուն թերևս 1065ի Անիի գրաւումէն ետք և աւելի ուշ՝ ԺԳ. դարուն, (1239ին) Հայաստանէն՝ Լեհաստան և Պալքանները՝ ստուար թիւով գաղթող Հայերէն մաս մը հաւանօրէն առաջացած է մինչեւ Հունգարիա և ստուարացուցած՝ գաղութը:

Քեզացի Շիմոն (= Սիմոն) որ ԺԳ. դարուն ապրած Մաճառ պատմագիր է, և Թրոյցքի քրոնիկագիրը, կը հաստատեն թէ Կէյզա Դուքս (972—995) և Ս. Ստեփանոս (997—1038) և ուրիշ Մաճառ թագաւորներու ատեն, այսինքն Ժ. դարուն վերջերը, և ԺԱ. դարուն սկիզբները, Հայեր բնակած են Հունգարիոյ մէջ, մասնաւորապէս Էսթերկոմ (Esztergom) քաղաքը (1), որ հին ատեն Հունգարիոյ մայրաքաղաքն էր:

Թերևս այս գաղութին հաստատումը կապ ունէր այն ծանօթութեան հետ, որ Հայերը և Մաճառները ունեցան իրարու հետ՝ Հունգարիոյ Անդրէաս Թ. թագաւորին 1217ին կատարած ինչպիսիքեան ձախող ձեռնարկին պատճառով, վասնզի Հունգարիոյ թագաւորին բանակը երկար ամիսներ կանգ առած էր Կիլիկիոյ մէջ: Այս առթիւ Անդրէաս թագաւորին և տնոր ժողովուրդին անունը պէտք է ծանօթացած ըլլոյ Հայերուն, քանի որ Հունգար թագաւորը լաւ յարաբերութիւններ մշակած էր Հայոց Լեոն Ա. թագաւորին հետ և իր որդին նշանած էր Հայոց թագաւորին աղջկան հետ: Մուրիոս Գ. Պապը (1216—1227) օրհնած էր այս նշանախօսութիւնը, պայման դնելով որ Լեոն թագաւորին մահէն ետք. Հունգար իշխանը թագաւոր դառնայ Կիլիկիոյ, սակայն Լեոն Ա. ի մահէն ետք, անոր աղջիկը՝ Զապէլ ամուսնացաւ Անտիոքի Փիլիպ իշխանին հետ, որ ինչպէս ծանօթ է, իր ապաշնորհ ընթացքով չկրցաւ Հայերը սիրաշահիլ և Հայոց գահը կորսնցուց (1225):

Այս միջադէպը պատճառ եղաւ որ Հայերը Հունգարիոյ մէջ չնորհ և լաւ ընդունելութիւն չգտնէին, երբ 1239ի, Հայաստանի Մոնկոլական գրաւումէն և 1313ի զարհուրելի երկրաշարժէն ետք, Անիէն և Հայաստանի զանազան մասերէն հողմացրիւ հայ գաղթականներու խումբեր հեռաւոր վայրեր կ'ապաստանէին:

(1) Էսթերկոմ կը գտնուէր արդի մայրաքաղաքին՝ Պուստիքի մօտ: Լաթինները զայն կը կոչէին Սերիգոնիա (Strigonia) եւ Գերմանները՝ Կռիւն (Grun):

Հաստատելու համար թէ Հայերը Հունգարիոյ մէջ սիրով ընդունուած են, կ'արժէ յիշել թէ Պելա Դ. (1235—1270) թագաւորը 1243ին ամէն ազատութիւն տուած էր Հայ գաղթականներուն: Նոյնպէս կը յիշուի թէ այս թագաւորին օրով էսթէրկոմ քաղաքին մէջ կ'ապրէր բաւական հարուստ հայ գաղութ մը (Հրանտ Սարգիս Ռչտունի, Ակնարկ մը Հունգարիոյ Հայոց անցեալին վրայ, Քրանսիլվանիոյ Հայ գաղութը, ԱՐԵԻՄՈՒՏՔ, Ա. տարի, թ. 18, 23 Մարտ, 1947): Այս գաղութէն զատ եղած են ուրիշ բաւական թիւով հայ գաղութներ ալ, ինչպէս կը հետեւի կարգ մը վայրերու անուններէն: Այսպէս, կան Էօրմինեէշ (1) (Հայնոց), Սասէօրմինեէշ (Սաքսոնական Հայնոց), Էօրմինեէշիք (Հայաթոռ), (հմմտ. Ռչտունի, նոյն):

Բայց դժբախտաբար ԺԳ. դարուն երկրորդ կէսին «հայ հիւրերը» հեռացած են Հունգարիայէն, վասնզի 1281ին Լաւիւլա Դ. թագաւորը Հայերու կալուածներուն մէկ մէկ մասը գրաւած և Օգոստինոսեան կրօնաւորներու նըւիրած էր (Հ. Ս. Ռչտունի և ՀԱ. 1906, 161—170): Իսկ եթէ մնացողներ ալ եղած են, զուցէ անոնք ալ խառն ամուսնութիւններով կորսուած են:

Այսպէս հայ գաղութը եթէ ոչ բոլորովին՝ գէթ մեծ մասով անչքացած և անհետացած է:

Հայերու, Հունգարիայէն հեռանալէն յետոյ, կը հաստատուի Լվովի (Լեմպերկ) Հայ գաղութը, որ Գալիմիր Գ.ի (1333—1370) ատեն արդէն Եպիսկոպոս մը ունէր և ետքը այնպիսի ազատութիւններ և արտօնութիւններ ստացած էր, որ մեծ հարստութեան և ճոխութեան տիրացած էր:

Հայերու, Լեհաստան հաստատութեան հետ, Հունգարիա ալ կարելի է նոր գաղթականներ ընդունած է, վասնզի նոյն ԺԴ. դարուն Քալմաշ (2) գաւառին մէջ կը գտնենք Հայ Կաթոլիկ Եպիսկոպոս մը, որ իրեն հետևող բազմաթիւ հաւատացեալներ ունէր: Նոյնպէս փաստեր կան, որ այդ ժամանակները Քալմաշի Պրաշով (հունգ. Brassó, ռում. Brasov, գերմաներէն՝ Kronstadt) ու Սիպիու (հունգ. Nagyszeben, ռում. Sibiu, գերմ. Hermanstadt) քաղաքներուն մէջ ալ Հայեր կ'ապրէին (Քալմաշի, 1947, էջ 235, Տոքթ. Ֆելիքս Աւետիք, Հայերը Հունգարիոյ մէջ):

(1) Էօրմին հունգարերէն կը նշանակէ Հայ եւ ըստ Ռեուենի, բուրբերէն Էրմիւնի բառէն է (նոյն):

(2) Թալմասո (Talmács) պատմական Հունգարիոյ արեւելեան մասին, այսինքն Քրանսիլվանիոյ (հունգ. Erdély, լատ. Transylvania) մէջ կը գտնուէր: Սիբուի իր Արագ քարեգիբին մէջ (Ա. քարի, 1933, էջ 163) 1345 բուականով կը յիշատակէ Հայ Եպիսկոպոս մը Քլմաշի մէջ, ի Քրանսիլվանիա (Episcopus Armenorum de Tulmáchy), ինչ որ Համդեու կը նկատէ փաստը Հայ գաղթականութեան մը գոյութեան, նոյն օրոքին մէջ (Revista Nouă, 15 Մարտ 1888):

Քրանսիլվանիա, որ այժմ մաս կը կազմէ Ռումանիոյ, երբեմն, այսինքն Ս. Սեփանոս քաղաւորէն (1001—1028) մինչեւ 1526, մաս կը կազմէր Հունգարիոյ եւ 1526էն մինչեւ 1848 ինքնավար պետութիւն մը եղաւ: 1848ին, նորէն Հունգարիոյ կցուած է:

Առաջին Համաբարեհային պատերազմէն յետոյ, Քրիստոսի Խաղաղութեան Դաշինակ (1921) Ռումանիոյ տրուեցաւ, իսկ Բ. համաբարեհային պատերազմին, Հունգարացիք նորէն տիրապետեցին, բայց ետք նորէն Ռումանիոյ զիջիլ ստիպուեցան:

ԺԴ. դարուն կը յիշուի նաև Իշգլան «Ստեփան», իսկ ԺԵ. դարուն թումայէ անուն Հայ վարդապետը՝ էսթէրկոմ քաղաքին մէջ (Հ. Ս. Ռչտունի նոյն): Իսկ էսթէրկոմ քաղաքին Միքլոշ անուն կաթոլիկ եպիսկոպոսը, իր մէկ կոնդակին մէջ, 1453ին, կը յիշէ Հայ եպիսկոպոս մը, որուն հայատառ կնիքը Հունգարական Թանգարանին ձեռագրատան մէջ պահուած կը մնայ ցարդ (թ. 2242. ըստ Ռչտունի, նոյն):

Հստ վաւերագիրներու, կը յիշուին նաև երեւելի Հայեր իբրև Ամեմուս Սկեսուս, այսինքն Փեշթա քաղաքին թաղապետական երգուեալ առաջնորդ: Իսկ Հունյասի Մաթրաշ (1458—1490) թագաւորին պալատական դատաւորը էրմենի Ստեփան (Էրմենի ՍալՖանոս) Հայ մըն էր (ըստ Ռչտունի ի Շալամոն Ֆետենցի Պուսափեթի Պասմութիւն, 1885 հտ. Գ.):

Այս գաղութներուն և անհատներուն մասին ձեռք բերուած տեղեկութիւնները սոսկ պատահական են, վասնզի ընթերցումներու դիպուածին և կամ քանի մը Հայասէր Հունգարացիներու պրպտումին կը պարտինք (Ռչտունի, նոյն), մինչ մասնաւոր կերպով Հայկական տեսակէտէն՝ Հունգարական պատմութիւնը ուսումնասիրուելով թերեւս ուրիշ յայտնութիւններ երևան պիտի գային:

Ինչ որ ամէնէն նշանակելին է՝ որոշ տուեալներ չկան թէ անոնք ինչ ճամբով և ինչ բանէ մլուած թրանսիլվանիա եկած են և հոն տեղաւորուած:

Անոնք շատ ուշ, ԺԷ. դարուն վերջերը միայն խառնուած են երկիրին պատմութեան կամ անոր մէջ յիշատակուած են. հետևաբար Միջին դարուն տեղադրութեան իրենց կեանքին մասին լիակատար տեղեկութիւններ չունինք, թերեւս անոր համար որ մեծ թիւ մը չունէին անոնք:

..

Պալքանեան թերակղզին հաստատուած Հայերը՝ տեսնուեցաւ որ Պուլկարիայէն դէպի Արեւմուտք դիմելով՝ Պոսնայի և Տալմացիոյ ճամբով տարածուած էին մինչև Լոտալիա և Ֆրանսա, իսկ միւս կողմէն տեսանք թէ Կիլիկիոյ թագաւորութեան կործանումէն (1375) ետք՝ Հայ մեծ զանգուածներ ծովերէն անդին փախուստ տուած և Միջերկրականի կղզիներէն անցնելով անցած են Եւրոպա, ուր իրենց առաջին կայանը եղած է Իտալական թերակղզին, որուն հետ Գր.է առաջ 190 թուականէն սկսեալ Հայերը ունեցած էին բազմատեսակ յարաբերութիւններ (ՊՀԳ. Ա. 128), որոնք շատ աւելի զարգացած էին Մեծն Տիգրանէն ետքը, երբ Հոսմ Հայաստանի գերիշխանութեան համար պայքար կը մղէր Պարթեւներու և Սասանեաններու հետ. (ՊՀԳ. Ա. 126—127):

Սակայն Հոսմէական ընդարձակածաւալ պետութեան մասնաւորապէս Ասիական բաժինին՝ Յունաստանի մէջ է որ Հայեր հաստատուած էին Բրիտանոստան:

նէութեան առաջին դարերուն (ՊՀԳ. 128—9) և շատ սակաւաթիւ Հայեր միայն մինչեւ Իտալիա գացած էին, ինչպէս Հայագրի Սուրբ Արշակ, որ Միլանի արքեպիսկոպոս եղած էր Դ. դարուն ըստ Liber Notifiæ Sanctorum Mediolanif (Գիրք ծանօթութեանց Միլանի Սրբոց վրայ) և էրօվանդ (=Նրուանդ) անուն Հայը, որ 469ին Կալլիոյ (արդի Ֆրանսայի) կուսակալ նշանակուած էր Հոռմէն ըստ Փրոֆ. Ադոնցի: Կան նաև կարգ մը արքայազուն պատանդներ և պատահական Հայ մարդիկ, որոնք Իտալիա գացած են մեծ մասամբ իբրև պաշտօնակալ, ինչպէս Չ. և Է. դարուն Բիւզանդացի այն զօրավարները, որոնք իբրև Իտալիոյ էքսարք Ռավէնա նստելով՝ գրեթէ երկու դար կառավարած են Իտալիան, չըջապատուած Հայ զօրքերով և զօրականներով (ՊՀԳ. Ա. 172—174):

Նոյնպէս կը յիշուէին Սիկիլիա տեղաւորուած Արեւելքցի փախստականներ (Գեյցեր, 130, և ՊՀԳ. Ա., 258 և 331), ի մէջ այլոց Հայեր: Է. դարուն կէսերը, Իտալիոյ մէջ կը գտնուէին Հայ զինուորներ, հրամանին տակ Հայ զօրավարի մը՝ Մժէժի, զոր Կոստանդ Կայսրը 648ին, Իտալիա տարած էր:

Մժէժ քսան տարի այս պաշտօնը վարելէ ետք՝ զինուորներուն պահանջով 668ին՝ Սիկիլիոյ մէջ Կայսր հռչակուած և եղբրական մահ մը ունեցած է (ՊՀԳ. Ա., 258—9):

Իտալիա, մասնաւորապէս Սիկիլիա կղզին, եղած էր տեսակ մը աքսորավայր: Կոստանդին Կայսրը հոն զրկած էր հազարաւոր գերիներ՝ 786 Յունիս 4ի ապստամբներէ (Թեովանէս, 725 և ՊՀԳ. Ա., 331): Թ. դարուն, Իտալիոյ մէջ գտնուած են Պաւլիկեան լեգէոններ ևս, որոնք Ասիայէն փոխադրուած էին հոն (ՊՀԳ. Ա., 332):

Հայերը և Պաւլիկեանք շատ կանուխէն տարածուած էին, իբրև վաճառականներ Միջերկրականի եզերքները, մասնաւորապէս Իտալիոյ և Ֆրանսայի նաւահանգիստները:

Դժբախտաբար Սիկիլիան, զոր երկար ատեն իրարու ձեռքէ յափշտակելու համար մաքառեցան Արաբները և Բիւզանդացիները (ՊՀԳ. Ա., 333), ինչպէս և բովանդակ Իտալիան, որ — Ն. դարէն սկսեալ ոտնակոխ եղած է բարբարոսներէն, — նպաստաւոր միջավայրեր չէին Հայ գաղթականներուն համար, որոնց թիւը շատ պակսեցաւ Բիւզանդական տիրապետութեան վերջ գտնելէն յետոյ, այնպէս որ՝ Թ. էն մինչեւ ԺԱ. դար, սակաւաթիւ Հայ դէմքեր կը յիշուին Իտալիոյ մէջ, (ՊՀԳ. Ա., 336—343), և գրեթէ Հայ գաղութները կ'անհետանան, հաւանօրէն տեղացիներու հետ խառնուելով կամ այլուր փոխադրուելով (ՊՀԳ. Ա., 335):

Բարբարոսներու տիրապետութիւնը Իտալիոյ վրայ, Հայերու համար հեռաւոր աշխարհ մը դարձուց հին Հոռմը, որուն յաջորդած էր Հայ աշխարհին հետ այնքան սերտ յարաբերութիւններ ունեցող Նոր Հոռմը կամ Կ. Պոլիսը: Կ. Պոլսոյ (Բիւզանդիոն) գործադրած կրօնական հալածանքներուն պատճառով, ինչպէս յիշուեցաւ (ՊՀԳ. Ա. 336), Հայեր, Իտալիոյ նաւահանգիստներուն մէջ հաստատուած էին: Անանք ուղղափառ կամ աղանդաւոր Հայեր էին և հոն գացած էին Պուլկարիայէն՝ Պոսնայի ու Տալմացիայի ճամբով:

Կասկած չկայ թէ Միջին Դարուն շատ մը արհեստաւոր և վաճառական Հայեր կային Իտալիոյ մէջ (Գ. Խանամիրեան, Պայքարի բացառիկ 1951, էջ 9), որոնք սակայն կ'երևի կարևոր դեր մը չեն կատարած, վասնզի շատ հազուագիւտ կերպով կը հանդիպինք Հայերու յիշատակութեան մինչև ԺԱ. դար Իտալիոյ մէջ, Խաչակրութիւններու շարժման սկզբնաւորութեանը:

Խաչակիրները կերպով մը վերահաստատեցին իրարմէ հեռացած արեւմտեան և արեւելեան երկիրները և ծանօթացուցին Եւրոպան, Արեւելքի քըրիստոնեայ ժողովուրդներուն, որոնք ճնշուած Ասիական բարբարոսներէն՝ իբրև ազատարարներ ընդունեցին Հոռմի Պապերուն թելադրութեամբ դէպի Եւրոսաղէմ դիմող այլազան ժողովուրդներէ բաղկացեալ այդ խայտաբղէտ խաժամուժը, որ կ'երթար կուռիլ մահմետականներու դէմ՝ փրկելու համար Ս. Երկիրը:

Արեւելքի քրիստոնեաները, որքան նեղուած մահմետականներէն, նոյնքան ալ զգուած էին Բիւզանդական մոլեռանդութենէն և անոր գործադրած հալածանքներէն, հետեւաբար սիրով փարեցան Խաչակիրներուն և աշխատեցան ի նպաստ անոնց յաջողութեան, յուսալով որ ինչ որ Բիւզանդիոն չէր կրցած, Եւրոպացի այս ժողովուրդները պիտի կարենային, և պիտի ընկճէին մահմետական ազգերու և ասիական բարբարոսներու ուժը, որ կ'սպառնար Արեւելքի քրիստոնեաներու գոյութեան: Հայը մէկն էր այն արեւելեան քրիստոնեայ ժողովուրդներէն, որոնք հաւատացին արեւմուտքէն հասնող այս «փրկուութեան» և ամէն անձնուիրութիւն ցոյց տուին հանդէպ Խաչակիրներու: Ուստի Ա. Խաչակրութենէն (1097) ետքը, Հայ և Ֆրանկ յարաբերութիւնները սերտացան, մանաւանդ երբ Եւրոպացի այդ արշաւողներուն շնորհիւ ամրապնդուեցաւ Ռուբէնի նոր հիմնած իշխանապետութեան դիրքը, միջազգային տեսակէտէն ճանչցուելով անոր իշխանութիւնը, հակառակ Բիւզանդիոնի ժխտական կեցուածքին: Եղան ժամանակներ, որ Կիլիկիան Հայ իշխանութիւնը այնքան կախում ունեցաւ արեւմտեան Լատին երկիրներէն, որքան ունէին Անտիօքի և Նիզսիոյ Լատին դքսութիւնները:

Հետեւաբար Ֆրանկները Կիլիկիոյ մէջ վայելեցին բացառիկ առանձնաշնորհումներ, որոնցմէ մասնաւորապէս օգտուեցան Արեւելքի ծովային վաճառականութեան ռահվիրայ իտալական երեք քաղաքներու — Վենետիկի, Ճենովայի և Ռիդայի — քաղաքացիները, որոնք տնտեսական գետնի վրայ Արեւելքի մէջ յեղաշրջումի մը առաջնորդ հանդիսացան, օգտուելով այն ծանօթութիւններէն զորս Խաչակիրները կ'ստանային Արեւելքէն, ուսումնասիրելով երկիրը և իր արտադրութիւնները, ինչպէս այն հնարաւորութիւնները, որոնք տնտեսական շահարկութեանց և իրենց ծովային առեւտուրին կրնային նպաստել: Այսպէս, Խաչակրութիւնները մեծ փոփոխութիւնները մտցուցին Մերձաւոր Արեւելքի և Եւրոպայի կեանքին մէջ, բոլորովին անջատօրէն զարգացած քաղաքակրթութիւններու միջեւ շփում ստեղծելով: Ասիկա ծնունդ տրուած մեծ յեղաշրջումներու իմացական, առեւտրական և ճարտարաբանական մարզերու մէջ և սկսաւ ոգեւորեալ գործունէութիւն մը Արեւելքի և Արեւմուտքի միջեւ:

Աշխարհի առեւտրական շարժումը աւելի ընդարձակ սահմաններ ընդ-

զբրկեց և զանազան երկիրներու բերքեր տեղէ տեղ փոխադրուիլ սկսան: Այս մարզին մէջ ամէնէն յառաջընթացները հանդիսացան, ինչպէս ըսինք, Վենետիկցիք, Բիզանցիք և Ճենովացիք, որոնց կազմած ծովային հասարակապետութիւնները Արեւելքի վաճառականութիւնը իրենց ձեռքերուն մէջ առին և այնքան ընդարձակ յարաբերութիւններ մշակեցին, որ գրեթէ բոլոր ծովերու տիրապետութիւնը իրենց սեփական առանձնաշնորհը դարձուցին:

Կիլիկիա, իբրև նախադուռ Արեւելքի, անոնց ուշադրութենէն չէր կըրնար վրիպիլ, որով ընդարձակ յարաբերութիւններ մշակեցին Կիլիկիոյ Հայ իշխանութիւններուն հետ, մանաւանդ ԺԲ. դարէն սկսեալ: 1199ին երբ Լևոն Բ. իշխանապետ թագաւոր տիտղոսը և թագ ստացաւ, ցոյց տուաւ անոնց նկատմամբ աւելի բարեացակամութիւն և 1201ին ձենովացիներու և Վենետիկցիներուն հետ դաշինքներ կնքեց և անոնց արտօնութիւններ տուաւ (Հայ Վեներ. 26—27), զորս միշտ նորոգեցին իր յաջորդները:

Վենետիկցիք և ձենովացիք ներքին Ասիոյ արտադրութիւնները և մասնաւորապէս Հնդկական համեմները և Զինական մետաքսը ստանալու համար առաւելապէս օգտուեցան Հայերէն: Այդ դարուն՝ Արեւելքի մէջ Հայը իր առեւտրական ձեռնահասութեամբ միակ ժողովուրդն էր, որ Ասիոյ ցամաքային վաճառականութիւնը իրեն մենաշնորհը ըրած էր և իր կարաւաններով մինչև Կեդրոնական Ասիա, Զինաստան և Հնդկաստան կ'երթեւեկէր: Հայերը այդ վայրերէն կ'առնէին այդ թանկագին ապրանքները և կը փոխադրէին Միջերկրականի եզերքը և մասնաւորապէս Հայկական Այաս, որպէսզի բեռցնեն Վենետիկի, ձենովայի և Բիզանի նաւերը և զրկեն Եւրոպա: Այս ձեւով ստեղծուեցան Հայերու և Վենետիկցիներու ու ձենովացիներու միջև առեւտրական սերտ յարաբերութիւններ՝ սկսեալ այն օրերէն, երբ տակաւին Բիզանդիոն բոլորովին ընկճուած չէր ասիական բարբարոսներու գրոհին առջեւ, և անոր նաւահանգիստներուն — ինչպէս Տրապիզոնի, Կ. Պոլսոյ և Զմիւռնիոյ և այլ նաւահանգիստներու մէջ — հաստատուած Հայ վաճառականներ արդէն սկսած էին յարաբերիլ Վենետիկեան և ձենովական հասարակապետութիւններու հրապարակներուն հետ, անոնց նաւերուն բեռցնելով իրենց ասիական ապրանքները:

Բիզանդական պետութեան այդ նաւահանգիստներէն զատ՝ Հայերը մասնաւորապէս Կիլիկիոյ Հայ թագաւորութեան ծովային առեւտուրի գլխաւոր գուռը եղող Այասի նաւահանգիստէն կ'արտածէին այն ապրանքները, զորս Ասիոյ խորերէն կը բերէին:

Այս շահաբեր առեւտուրը մղեց Վենետիկը և ձենովան որ փորձեն օգտագործել Հայերը՝ թափանցելու համար Ասիոյ խորերը: Անոնք ԺԳ. դարուն մինչև Հայաստան ձեռք երկարեցին, դեսպաններ ղրկելով Պարսկաստանի իշխող տուններուն, մանաւանդ Ատրպատականի Ամիրաններուն, որոնց մայրաքաղաքին՝ Դաւրէթի մէջ իրենց կողմէ ներկայացուցիչներ կարգեցին և հաստատուն դաշինքներ կնքեցին:

Այս դաշինքներուն կնքումին մէջ հաւանօրէն մեծ դեր կատարած են

Հայերը (1), որոնք նաեւ առաջին օգտուողները պիտի ըլլային, քանի որ այդ դաշինքներով Պարսիկ Շահերը կ'ապահովէին Դաւրէթէն դէպի Տրապիզոն բերուած ապրանքներու անվտանգ փոխադրութիւնը (Ալիշան, Հայ Վեներ. 66):

Հայ վաճառականները, որոնք ասիական ցամաքին ապրանքները Եւրոպա կը ղրկէին, երբեմն կ'ընկերանային իրենց վաճառքներուն և այսպէս կը ծանօթային Եւրոպայի, ուր սակաւաթիւ Հայեր կային հաստատուած, իբրև ներկայացուցիչները Ասիոյ մէջ գործող Հայ վաճառականներուն: Ուրեմն Հայ վաճառականներ կ'երևային անձամբ եւս Վենետիկի և ձենովայի շուկաներուն մէջ, ԺԱ. դարէն սկսեալ:

Առանց անդրադառնալու այն հաւատաքննութեան սարսափներուն, զորս Պապիւրը գործադրեցին, Արեւմուտքի մէջ Հայերը ամենամեծ պաշտպանութիւնը վայելեցին Վենետիկի և ձենովայի հասարակապետութիւններէն, որոնք առեւտրական մարդու խորագիտութեամբ բնաւ չեն հարուստացած Հայերու կրօնական համոզումները, մինչ յաջորդ շրջանին, Արեւմտեան Լատին երկիրներու մէջ Բրիտանոսի ընդդէմ աւելի մեծ թշնամի մը կ'ըլլայ Հայ եկեղեցիին քան մահմետական մահիկը: Հետեւաբար Հայերու համար Իտալիոյ պայծառ երկինքը գեղեցիկ միջավայր մը եղաւ զարգացման և յառաջդիմութեան, ուր ազատ շունչ կ'առնէին Սելջուկեան, Մոնկոլական և Թրքական աւերումներէն խուսափող Հայ վաճառականները:

Իտալիի է որ մեր պատմագիրները գրեթէ բնաւ չեն յիշատակեր Հայ գաղթականներու գոյութիւնը Միջերկրականի եզերքները գտնուող վայրերուն և նոյն ծովուն կղզիներուն մէջ, թերեւս անոր համար որ անոնց թիւը շատ քիչ էր մինչև Կիլիկիոյ Հայ թագաւորութեան կործանումը, որմէ յետոյ խիստ ստուարացան անոնք, ինչպէս տեսնուեցաւ, Կիլիկիայէն՝ ծովու ճամբով այդ տեղերը տեղափոխուած 30.000 Հայ ընտանիքներով:

Այդ «Յունանգստան» գաղթողներուն կարելոր մէկ մասը ապահովաբար ապաստանած էր Իտալիա, ուր արդէն զանազան քաղաքներու մէջ Հայ գաղութներ հաստատուած էին, Պաշակրութիւններու և Սելջուկ-Բիզանդական պատերազմներու պատճառով, որոնք Հայաստանը և Փոքր Ասիան տակնուվրայ ըրին շատ երկարատեան, գրեթէ 1080—1469 շրջանին ամբողջ տեւութեանը:

Հայերը, որոնք Արեւելքէն Արեւմուտք վանուած էին միշտ, բարբարոսներու արշաւանքներու հետեւանքով և անոնց դէպի Արեւմուտք յառաջաման հետ համընթաց, ապաստանեցան Բիզանդական կայսրութեան մայրաքաղաքը և տակաւին քրիստոնեայ իշխանութեան տակ մնացած ծովեզերեայ այն հողաշերտերը, որոնք կը կառավարուէին Կ. Պոլիսէն կամ Ֆրանկներէ, — մասնաւորապէս ձենովացիներէ և Վենետիկցիներէ:

Այս Հայ փախստականներուն ուշադրութիւնը գրաւող երկիրները եղած են սովորաբար ծովային առեւտրական կեդրոնները և այն շահաստանները

(1) Օրթոքսի համար, կր տեսնուի որ Ուզուն Հասան Հայ մը դեսպան զրկած է Վեներ. 66-ից:

(factory) որոնք վենետիկցիք և ձենովացիք հաստատած և իրենց հեղինակութեան ենթարկած էին:

Հայերը, որ ժ.Գ. դարուն սկիզբը Փոքր Ասիոյ ծովեզերեայ վաճառաչահ կեդրոններուն մէջ՝ առեւտրականներէ, և ցամաքային մասերուն մէջ երկրագործներէ և արհեստաւորներէ բաղկացեալ զաղութներ ունէին, երբ Թաթարները Արեւելքէն և Մէմլուքները Հարաւէն սպառնացին Կիլիկիան Հայ թագաւորութեան և նոյնիսկ յաջողեցան վերջապէս զայն կործանել, ապա՝ Փոքր Ասիա արշաւել և զայն խռովել, դարձեալ փախուստ տալ սկսան և տեղափոխուեցան ապահով վայրեր, ինչպէս Սրիմ, Տրապիզոն և Սեւ ծովի ուրիշ նաւահանգիստները, Կ. Պոլիս, Զմիւռնիա և նոյնիսկ Եգէականի կղզիները, Կրետէ, Նիկրոքոնտ և այլ, որոնք կամ Բիւզանդական կամ ձենովայի և վենետիկի հասարակապետութիւններուն տիրապետութեան տակ էին:

Այդ արտածման կայան նաւահանգիստներէն մէկը և Հայոց համար ամենէն գլխաւորը, Կիլիկիոյ Հայ թագաւորութեան նշանաւոր նաւահանգիստը՝ Այասն էր, ուր կը փութային վենետիկեան և ձենովական նաւերը Ասիոյ խորերէն Հայ վաճառականներու կարաւաններով մթերած ապրանքները Եւրոպա փոխադրելու համար: Սակայն դժբախտարար երբ Սիւրիոյ և Պաղեստինի մէջ հաստատուած Լատին իշխանութիւնները ընկճուեցան և Կիլիկիոյ Հայ թագաւորութիւնը տկարանալ սկսաւ: Եգիպտացիները 1323ին մտան Կիլիկիա և 20000 մարդ գերի տարին և զբազումս սպանին եւ յոլով սեղիս այրեցին» (Սամուէլ Անեցի, 167) ի մէջ այլոց «զԱյաս իսպառս ջնջեցին եւ զմիմիւրան եւ զբերդն քակեցին» (նոյն):

Նոյն պատմագիրը 1336 թուականով կրկին կ'արձանագրէ թէ «Մարցին եկն ի Կիլիկիայ եւ Էառ զԱյաս», (Սամուէլ, էջ 168):

Այսպէս դադրեցաւ Այասի վաճառականութիւնը և Հայերը ցրուեցան և քաղաքը անչքացաւ և իր կարեւորութիւնը կորսնցուց:

Սակայն Հայերը, չդադրեցան առեւտուր ընելէ ձենովացիներու և վենետիկցիներու հետ, Փոքր Ասիոյ այդ ժամանակամիջոցի միւս երեք դուռներուն, Տրապիզոնի, Պոլսոյ և Զմիւռնիոյ մէջ, ուր տեղերը Հայերը առեւտրական ընդարձակ գործառնութիւններ կը կատարէին եւրոպական նաւազնացներու հետ ապրանքներու փոխանակութեամբ:

Այս երեք քաղաքները, ինչպէս նաեւ Եգէականի կարգ մը կղզիները և նաւահանգիստները — ինչպէս Սելանիկ և Եգէականի եւրոպական եզերքի կարգ մը քաղաքները — տակաւին ատեն մը մնացին քրիստոնեայ տիրապետութեան տակ: Հայերը այդ վայրերուն մէջ իրենց յարաբերութիւնները շարունակեցին Եւրոպացիներուն հետ — մեծ մասամբ Իտալացի — և իբր յաջողակ գործակալներ և ճարտար վաճառականներ, խրախուսուեցան և քաջալերուեցան անոնց կողմէ:

Անոնք նոյնիսկ կը քաջալերէին Հայերը իրենց Արեւելքի կալուածներուն և շահաստաններուն մէջ հաստատուելու և իրենց առեւտուրը շարունակելու:

Այս տեսակէտէն, օրինակի համար, շահեկան վաւերագիր մըն է Կ. Պոլ-

սոյ Լատին կայսրութեան վերջ տրուելէն հաղի քանի մը ամիս առաջ, 1261 Մարտ 13 թուականով Միքայէլ Պալէոլոկ կայսեր և ձենովացիներու միջեւ կնքուած այն դաշինքը, ուր Զմիւռնիոյ «բնական նաւահանգիստով» «հարուս եւ վաճառաւահ փաղաք» ընկող «վաճառականութեան եւ ԳԱՂՔԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ մէջ յաջողակ Հայեր»ը կը յիշուին (Bonaventur F. Slears, Etude sur Smyrne. 1868): (1)

Նշանակելի է նաեւ սա իրողութիւնը որ ժ.Գ. դարուն վերջին քառորդին, մասնաւորապէս 1369—1373 թուականներուն Տրապիզոն կը գտնուէին Պարսկաստանցի վաճառականներ — խիստ մեծ հաւանականութեամբ Հայեր — որոնք վենետիկեան նաւերու վաճառքները Դարէժ կը փոխադրէին (Ալիշան, Հայ վեցեք. 66 և վերը, 481): Իրապէս Հայ վաճառականներու կանուխ այս քաղաքը հաստատուած և վենետիկցիներու հետ յարաբերութիւններ ունեցած ըլլալը և Հայերը՝ իբրեւ բազմալի տարր մը իր ստացուածքներուն վրայ տեղաւորելու փափաքը տեսնուեցաւ Տրապիզոնէն էղած խնդրանքներուն Մերակոյտին տուած պատասխաններով (տես. վերը, 480—1):

Տեսանք նաեւ ժ.Գ. դարուն կամ աւելի առաջ Հայերու գոյութիւնը Թեսաղոնիկէի (Սելանիկ) մէջ, և 1307ի տեղւոյն Եսայի Եպիսկոպոսին Սիսի ժողովին մասնակցութիւնը, ինչ որ կարելոր փաստ մըն էր՝ որ հոն գոյութիւն ունէր բաւական կարեւոր Հայ զաղութ մը, որ ապահովաբար քաղաքին Լատին տիրապետութեան ենթարկուած ժամանակամիջոցին, պէտք է հաստատուած ըլլար (2):

Երբ 1246ին Պուլէոլոկները տիրեցին Սելանիկի, այլեւս չհաւածեցին՝ ինչպէս այլուր՝ հոս ալ, ոչ-Օրթոտքս Քրիստոնեաները հետեւաբար, հոն հաստատուած Հայերը կրցան հանգիստ ապրիլ հոն և բազմանալ և ունենալ համայնքային վարչութիւն, եպիսկոպոսով մը գլխաւորուած և սեփական եկեղեցիով օժտուած:

1346էն վերջ Սուլթան Պայազիտ (1308—1398) պահ մը գրաւեց Սելանիկը, բայց երբ գերի ինկաւ Լէնկ Թիմուրի ձեռքը, Մանուէլ կայսրը 1403ին, վենետիկցիներու և ձենովացիներու օգնութեամբ Սելանիկը ետ առաւ Թուրքերէն:

(1) Յայտնի է որ Զմիւռնիա, Բիւզանդական կայսրութենէն պահ մը անցած էր Լատին Ասպետներուց. որոնցմէ ժ.Գ. դարուն սկիզբը միայն կրցան գրաւել Օսմանցիք:

(2) 1182ին, երբ Լատիններու դէմ ասելոսիքներ սեղի տուաւ Կ. Պոլսոյ աղէտալի ջարդերուն, Խալապիք Գաւրը ապստամբեցան եւ ձովասպառապետութեամբ գաճազան սեղեր կողոպտեցին, ի մէջ այլոց նաեւ Թեսաղոնիկէն: Սիկիլիոյ Վիլիելմ Բ. թագաւորը (1166—1189), աւելի եռանդով Յոյներուն դէմ զինուեցաւ եւ այնքան յաջողութիւն գտաւ, որ 1185 Օգոստոս 15ին, Թեսաղոնիկէն ձովէն ու ցամաքէն պաշարեց եւ 18 Օգոստոսին փաղաք մտաւ եւ սարսափելի կոտորած մը տուաւ 1182ին Յոյներուն գործադրած կոտորածին իբրեւ փոխդէմ: Այդ բուսկանէն փաղաքն անցաւ լատինական տիրապետութեան տակ եւ եղաւ անջատ թագաւորութեան մը կեդրոնը, ինչպէս նոյն պահուն Պոլսոյ եղած էր ուրիշ Լատին կայսրութեան մը մայրաքաղաքը՝ (1204—1261) Խաչակրներէն գրաւուած:

Թեսաղոնիկէի թագաւորութիւնը հազիւ կէս դար տեւեց, վասնզի 1246ին, Դեմետրիոս, Թեսաղոնիկէի Լատին թագաւորը, Նիկիոյ կայսր՝ Յովհաննէս Դուկաս վաստգէտին անձնատուր եղաւ, եւ երբ Պոլսոյ վերսին 1261ին Բիւզանդական կայսրութեան մայրաքաղաքը եղաւ, սովորութիւն եղաւ միշտ կայսերական Արհուներէն մէկը հաճ իբրեւ կարգել:

1423ին Վենետիկցիք Յոյներէն ծախու առին Թեսաղոնիկէն, և 1423—1430ին իրենք կառավարեցին քաղաքը, 1430ին Օսմանցիք տիրեցին քաղաքին և հինգ դարեր իրենք կառավարեցին: Բիւզանդացիներու, Վենետիկցիներու և Օսմանցիներու քաղաքը իրարու ձեռքէ կորզած ժամանակամիջոցին, պէտք է հին գաղութը անհետացած ըլլայ:

Սիսի ժողովին (1307) ներկաներէն մէկն էր նաև Կիպրոսի Հայոց Նիկողոս եպիսկոպոսը (Կալանոս, 458—9, Ազգապատմութիւն, 1784—86 և Չամ. Գ. 309), հովիւր դարձեալ Լատինական տիրապետութեան ենթակայ այդ կղզիին — որ Խաչակիրներէն Ռիքարտոս Առիւծասիրտ Անգլիոյ թագաւորը գրաւած և Երուսաղէմի թագաւորը արքային՝ Գուրտոն Լուսինեանի տուած էր 1192ին (1):

Յիշուեցաւ արդէն թէ Հայերը Կիլիկեան իշխանութեան հիմնադրութենէն (1080) ետքը: կղզիին դրացնութեան պատճառով, հոն հաստատուած էին և Խաչակրութիւններու շրջանին այնքան թիւի մը հասած էին որ 1179ին ունէին առաջնորդ մը (Թաղէոս եպս. Կիպրոսի) որ մասնակցած էր Հռոմկլայի ժողովին: Այս գաղութը, որ արդէն պատկանելի թիւ մը ունէր Լուսինեանց շրջանին, աւելի ստուարացաւ, և օրէ օր աւելի բարգաւաճեցաւ:

Այդ շրջանին յիշուած առաջին Հայ եպիսկոպոսն է Նիկողայոս եպս. ը (1307), որուն յաջորդած են գրեթէ անընդմիջաբար ուրիշներ, մինչ կղզիին 1191էն 1291 միացուած էր Երուսաղէմի թագաւորութեան, 1291էն 1396ին անկախ էր, 1396էն 1489 ձեռնովական ազդեցութեան և անկէ վերջ 1489էն 1571 Վենետիկեանին ենթարկուած էր: Ինչպէս կը տեսնուի, իրարու յաջորդող այս իշխանութիւններն ալ Լատինական էին:

Լատին ստացուածքներու կարգին յիշեցինք նաև Կ. Պոլսոյ քաղաքին հանդիպակաց Ոսկեղջիւրի բերանը գտնուող Կալաթա բերդը, որ նաևահանգիստ չահաստան մըն էր և 1303էն սկսեալ կը գտնուէր ձեռնովացիներու իշխանութեան տակ և Բիւզանդական կայսրութենէն չէր կառավարուեր (Գր. Ապաճեան, Շողակաթ, Բ. 125):

Հայերը, որ այնքան հին ժամանակներէ սկսեալ հաստատուած էին Բիւզանդիոնի մէջ և այնքան գործօն դեր մը կատարած՝ կայսրութեան կեանքին մէջ, 1303էն ետքը խտացած են ձեռնովական այս թաղին մէջ, հաւանօրէն նոյնիսկ ձեռնովացիներու բաղձանքովը: Հոն անոնք կրօնական ազատութիւն ունեցած են, ինչ որ բուն Պոլիս քաղաքին մէջ չունէին:

Շնորհիւ այդ առաւելութեան, որ Կալաթայի մէջ անոնք վայելեցին, ունեցան եկեղեցական Կազմակերպութիւն և յատուկ եպիսկոպոսութիւն, ինչ որ կը հաստատուի յիշատակութեամբը Ստինպոլայ Յուսիկ(2) եպիսկոպոսին, որ ուրիշ Լատինական ստացուածք վայրերու — ինչպէս Թեսաղոնիկէի և Կիպրոսի — եպիսկոպոսներուն հետ, մասնակցած է 1307ին Սիսի Ս. Սոփիայի մէջ գումարուած ժողովին:

1352ին երբ ձեռնովացիք յաղթեցին Յովհաննէս Կանտակուզեանս կայսեր,

(1) Լուսինեաններու քաղաքաւարութիւնը մինչեւ 1489 շարունակուած է:

(2) Հ. Անառեան, Անճամուտների Ռաւաբանի, մէջ (Գ. 592—3) կ'ըստ քէ պէտք է ըլլայ Սուրիաս, վասնզի բնագիրը *Hesychios* է որ պէտք է հասկնալ Սուրիաս եւ ոչ քէ Յուսիկ:

(1341—1355) կայսեր Կալաթան կամ Դալաթիան ամբողջ մինչև Բերա իրենք գրաւեցին: Հայերու դիրքը ասով աւելի ապահովուեցաւ և աւելի կանոնաւորուեցաւ իրենց կրօնական-եկեղեցական գործերը:

Տեսանք արդէն (տես. վերը, 529) թէ ինչպէս անոնք իրենց Ս. Սարգիս եկեղեցիին շուրջը ուսուցողական ձեռնարկ իսկ ըրած էին (1360—1361 թուականներուն):

Հայերու թիւը այնքան ստուարացած էր, որ 1389ին «եղեւ սկիզբն շինութեան սրբոյ Լուսաւորչից ի Դալաթիա, որ յանուն Սուրբ Գիորգոս Հայոց մեծաց Հայրապետի», ձեռնտուութեամբ և օժանդակութեամբ Կաֆայի և այլ քաղաքներու Հաց վաճառականներուն (ՀԱ. 1946. 112—8):

Անոնց զլիաւորը կը թուի ըլլալ Կոմս անուն Բէֆէցի վաճառականը:

1391ին երբ Թաթարները տիրեցին Խրիմի, կ'երեւի թէ Հայերէն մաս մը հեռացան «Մովային Հայաստան» կոչուելու չափ ստուար Հայ բնակչութիւն ունեցող Տաւրիկեան թերակղզիէն և Կալաթա տեղափոխուեցան ու ստուարացուցին հոն հաստատուած Հայերու թիւը:

Թուրքերու Պոլիսը գրաւելէն քիչ առաջ, 1436ին Կալաթայի Հայերը կը վերաշինեն իրենց եկեղեցին և ինչպէս յիշատակագիրներ ցոյց կուտան 1433—1438 թուականներուն Յովհաննէս անուն եպիսկոպոս մը ունին «ի կողմանս Կոստանդինուպոլսի» և «ի հոգաբարձութեան եկեղեցւոյ Հայոց» «եղեւալ» Կոստանդինուպոլսի և «ի հոգաբարձութեան եկեղեցւոյ Հայոց» «եղեւալ» Երուսաղէմի Եսայի եպիսկոպոսը: Ասոնք ցոյց կուտան ձեռնովական այս գաղութ-չահաստանին մէջ Հայոց թիւը և գրաւած դիրքը և կարեւորութիւնը: 1438ին կը յիշուի իբրև «Արհի եպիսկոպոս Կոստանդինուպոլսի» Յովակիմը և 1438ին կը յիշուի իբրև «Արհի եպիսկոպոս Կոստանդինուպոլսի» Յովակիմը և ձեռնովացիներու օգնութեամբ 1453ին Փաթիհի Պոլիսը գրաւելէն գրեթէ անմիջապէս ետքը, 1459—1461 թուականներուն Մարտիրոս եպիսկոպոս՝ «Կոստանդինուպոլսի վիճակից» կը յիշուի: Ասոր ալ աթոռն Կալաթա պէտք է եղած ըլլայ, վասնզի յաղթական Սուլթանը ձեռնովացիներու շնորհ ըրած և ճանչցած էր ինչ ինչ սեղմութիւններով անոնց ներքին վարչութիւնը, որ գրեթէ երկու դար ևս շարունակուած է (Գր. Ապաճեան, Շողակաթ Բ. տարի, 276):

Այդ շրջանին Հայերու Կալաթայի մէջ ունեցած գերազանց ազդեցութեան և հեղինակութեան ապացոյց է իրենց ունեցած դերը նոյնիսկ քաղաքին կառավարութեան մէջ, որ կը հաստատուի 1451ին Կալաթայի ձեռնովական իշխանութեան և Փաթիհ Սուլթան Մուհամմէտ Բ. ի միջև կնքուած դաշնադրութեամբ, ուր կը յիշուին իբրև «ի խաճիս Եւ պատգամաւորս Կալաթա քաղաքի» Պրիշոյ, Գարա, Այոց, Ագորտէս և Արջազ՝ անունները (հմտ. Belin, 154), որոնցմէ ոմանք Հայկական կը թուին:

Այս ազդեցիկ գաղութը ընդունած է ինչպէս կ'երեւի այցելութիւնը շատ մը եկեղեցականներու, ինչպէս 1433ին Տիարպէթիւրի առաջնորդ Մկրտիչ Նաղաշ եպիսկոպոսին, նկարիչ և քերթող, որ իր ժամանակին ամէնէն կարկառուն դէմքերէն մին էր և որ Պոլիս եկած էր և ապա գացած էր Խրիմ:

Նոյնպէս Աբրահամ Անկիւրացի և Առաքել Բաղիշեցի վարդապետները 1453ին Պոլիս էին և ականատես եղան քաղաքին Թուրքերէն գրաւման և ողբեր գրեցին:

Ինչպէս կը տեսնուի, Վենետիկի և Ճենովայի հասարակապետութիւններուն ստացուածք, Սեւ ծովի և Միջերկրականի եղերքները գտնուող բազմաթիւ քաղաքներ և եգէականի կղզիներէն ոմանք, կը կազմէին կայանները այս առեւտրական-ծովային ճանապարհներուն, որոնց վրայ կ'երթեկէին այս հասարակապետութիւններուն նաւերը և կը կազմէին հանգրուանները այն ճամբաներուն, որոնք կը յանգէին երկու հասարակապետութիւններուն կեդրոնները՝ Վենետիկ և Ճենովա, երկու առեւտրական մեծ քաղաքները, որոնք արեւելեան ապրանքներու Եւրոպա ներածման դուռը կը հանդիսանային ասիական բարբարոսներու արշաւանքի շրջանին:

Այս հանգրուանները, որոնք Խրիմէն կ'սկսէին և մինչեւ Վենետիկ ու Ճենովա շղթայ մը կը կազմէին, և մեծ մասը՝ ստացուածքներն էին այդ երկու հասարակապետութիւններուն, գրեթէ ամէնքն ալ կը հիւրընկալէին Հայ գաղութներ աւելի կամ նուազ ստուար, որոնք գլխաւորաբար կ'գրադէին վաճառականութեամբ և արհեստներով, և այսպէս յարաբերութեան մէջ կը զբաղուէին այս ծովային Հասարակապետութիւններուն հետ, որոնց Արեւելքի ստացուածքներուն գլխաւոր շէնցնողներ էին: Ասոնք քանի արեւելքէն արշաւողներու ճնշումը աւելի զօրանար, հետզհետէ պիտի մղուէին աւելի դէպի արեւմուտք, և պիտի հաստատուէին Եւրոպական հողի վրայ, սկսելով Վենետիկէն և Ճենովայէն:

Մինչ այն արդէն Հայ եկեղեցականներ, Ժ. և ԺԱ. դարերէն սկսեալ, յաճախել սկսան, Քրիստոնեայ Եւրոպայի զանազան կողմերը: Խաչակրութիւնները նոր հորիզոն կը բանային Հայերու առջեւ, մասնաւորապէս Հայ եկեղեցականներու, որոնք մինչեւ այն ատեն միայն Բիւզանդիոնի հետ յարաբերութիւններ ունէին:

Կաթոլիկ կղերը կեղծաւոր ձեւերով մօտեցան Արեւելքի քրիստոնեաներուն, որոնք Օրթոտոքս կղերին բռնակալութենէն զզուած այս արեւմուտքէն եկող եկեղեցականներուն կեղծապարիշտ ձեւերէն խաբուեցան և աւելի սերտ յարաբերութիւններ մշակել սկսան:

Եւ այսպէս Իտալիա, Հռոմ, ուխտագնաց կամ նպաստահաւաք եկեղեցականներ երեւան եկան և նոր յարաբերութիւններ սկսան Հռոմի հետ:

Այս կրօնաւորներէն ոմանք Արեւելքի յատուկ ճգնաւորական կենցաղով սրբութեան համբաւ շահեցան, և երեւելի եղան, ինչպէս Հայ կրօնաւոր Սիմէոն, (+ 26 Յուլիս 1016), որ Մանտովա քաղաքը հաստատուած էր (տես. ՊՀԳ. Ա. 340) և Դաւիթ (+ 1050) (1) Հայ սուրբը, որ Լուկա քաղաքին պաշտպանը կը նկատուէս:

(1) Տես. ՊՀԳ. 340, քննարձակ տեղեկութեանց համար տեսնել Ա. Օխարեազարութիւն Յարից Մասանց, մասն Բ., հս. Բ., էջ 522—528, ինչպէս նաեւ Ազգապատում, էջ 1138, Մետուկ Վրդ. Ուղարկեան՝ Պատմ. Հայոց Գաղթականութեան ի Լիվոնոյ, 231—8): Գեղամ Խանամիրեան, կը գրէ թէ Յրաճիսկեան կարգին հիմնադիր, Ս. Յրաճիսկո Առսի-գացիի (1182—1226 Հոկոս 6 +) Հայերէ սերած ըլլալը շատ հաւանական է, վասնզի իր ծննդ-

նոյնպէս ԺԱ. դարէն մինչեւ ԺԵ. դար պատահաբար կը յիշատակուին ուրիշ Հայ եկեղեցականներ, որոնք Իտալիա կամ առաւելապէս Հռոմ հաստատուած են:

Մասնաւորապէս Խաչակրութիւններէն սկսեալ՝ Եւրոպայի բազմաթիւ քաղաքներուն մէջ յիշատակուի կ'սկսին Հայ վանքեր, զորս հաստատուած էին Կիլիկիցի վանականներ, որոնք Եւրոպա եկած էին ապաստան վնտուելու:

Ընդհանրապէս անոնք լաւ ընդունելութիւն գտած են՝ շատ դիւրահասակնալի պատճառներով:

Երկիրին ջերմեանդ կաթողիկէ բնակչութիւնը անոնց չէ զլացած իր նպաստը և պաշտօնատարներ ու եպիսկոպոսներ անոնց համակրութիւն և հոգածութիւն ցոյց տուած են: Իրաւ է որ երբեմն ձգտումներ ունեցած են այդ Հայ վանականները կաթոլիկ կղերին հետ կամ արդէն հոն հաստատուած ուրիշ կրօնական հիմնարկութիւններու հետ:

Բայց պէտք է ընդունիլ թէ Պապերը միշտ ջանացած են կարգադրութիւններ ընել և զօրաւոր կերպով պաշտպանել նորեկները և օգնել որ պահպանեն իրենց գրաւած դիրքերը:

Այս Իտալիա դիմող Հայ վանականները շատ յաճախ յիշուած են Պապական աթոռի վաւերագրներուն, մասնաւորապէս Աւինեոնէն գրուածներուն մէջ:

Պապական դիւանը զանոնք կը նկատէ միշտ Ս. Բարսեղի կարգին մէջ և կարելի է որ իրապէս ալ այսպէս էին Կիլիկիոյ Հայ վանականները, որոնք կը կիրարկէին հաւանօրէն Ս. Բարսեղի կանոնները (տես. Մայր ցուցակ Վեցեթիկի Միսիթարեանց, Բ. հտ. 1263—4):

Հայ միանձունք գրեթէ ընաւ չունէին սովորութիւնը կրօնական միաբանութեան մը կարգին ենթարկուելու, և մաս կազմելու կրօնական ընկերակցութեան մը, որ բազմաթիւ վանքեր ունենար՝ միակ պետի մը հեղինակութեան տակ միացած:

Հայերը կրօնական կեդրոնացման օտար եղած են: Հայկական իւրաքանչիւր վանք կամ կրօնական հիմնարկ, մեծ և պզտիկ, կը պահէր իր առանձին ինքնավարութիւնը՝ իրեն յատուկ առաջնորդին իշխանութեան տակ:

Հակառակ Հայ վաղեմի աւանդութեան՝ Իննովկենտ Չ. Պապը (1352—1362), որուն նստոցը Աւինեոն էր, 1356ին որոշեց միակ միաբանութեան մը յանձնել (այսպէս ծովու) Հայ վանքերը, վերին հեղինակութեան տակ ընդհանրական վանահօր մը, և պարտադրեց որ Հայ վանականները Օգոստինոսեան արեւմտեան կանոնադրով ղեկավարուին, փոխան Ս. Բարսեղի արեւելեան կանոններուն, և ընդգրկեն Ս. Դոմինիկոսի կարգին Սահմանադրութիւնը:

Եւ որպէսզի անոնք մարզուին այս նոր կանոններուն համաձայն շարժիլ, անոնց ընդհանուր վանահայր նշանակեց Ֆիօրէնցացի Դոմինիկեան եղ-

դեան պարագաներ բաւական մութ են և Միլանոյի մէջ իր արձանը՝ կատարելապէս հայկական տիպար մը կը ներկայացնէ զինքը. (տես. Պալլադ, 1951ի բացառիկ, էջ 1):

Չ. Յ. Աւգեր, Ս. Ֆրանչիսկո Առսիգացիի վաւերագրերէն Բաղնիկ կը հաւաստէ թէ, անոր պապը Մօրիկ (Moricone) Հայ գաղթական մըն էր, ամբողջ ընթացքով և կերպասեղծներու վաճառականութիւն կը կատարէր Իտալիոյ և Ֆրանսայի միջև (Քաղաքագիտ, 1919, 148):

բայր մը (Piene de Strozzi): Այս առթիւ 1356—7ին հայերէնի թարգմանուեցաւ նոր Միաբանութեան Սահմանադրութիւնները, որոնք Յրիպուրկի (Չուիցերիա) համալսարանին Փրոֆ. Marc-Antoine Van Den Oudenrijn-Յիտրենցայի մէջ գտած, և հրատարակած է 1940ին ի Հոոմ (տես. Այսօր, թ. 312, 16 Յունուար 1952): Այս վաւերագիրներէն կը հասկցուի որ այս կանոնները նոյն են Դոմենիկեան և Գարողիչներու կարգին կանոններուն հետ, պղտիկ սրբագրութիւններով, աննշան քանի մը ազատութիւններ տրուած ըլլալով:

Յայտնի չէ թէ Եւրոպա գտնուող Հայ վանականները այս նորութիւնը ինչպէս ընդունած են, բայց կը թուի թէ անոնք պահած են իրենց աւանդական անկախութիւնը: Օրինակի համար Վենետիկ երբեք չէ միացած Իննովկենտ Ջ.է հիմնուած միաբանութեան, և ինչպէս Van Den Oudenrijn կը հաւաստէ, Եւրոպայէն դուրս ոչ մէկ վանք ձուլուած է այս միաբանութեան մէջ (հիմտ. Այսօր, թ. 312):

Մինչեւ ԺԴ. դարուն վերջը կը յիշուին Հայ վանականներ Իտալիոյ, մասնաւորապէս Բիզանի Ս. Անտոն վանքին մէջ, որոնք կը մերժէին ենթարկուիլ Հոոմէն նշանակուած Ընդհանրական Մեծաւորին: Այս դժուարութիւնները հետզհետէ հարթուած են. Հայ վանքերը այս ձուլումին զոհուած են (հմմ. ճոյն, Այսօր, թ. 313):

ԺԵ. դարուն Բ. կէսէն յետոյ՝ Բարսեղեան կոչումով իբրեւ Հայ վանականներ յիշուած միանձուց իտալացիներ էին մեծամասնաբար:

Հայ լեզուի գործածութիւնը արարողութեան և պաշտամունքի մէջ հետըզհետէ դադրած էր, բայց իրենց Հայ հիմնադիրներուն համար, միաբանութեան անդամները ժողովուրդէն դեռ կը ճանչցուէին «Հայ եղբայրներ» կամ «Ս. Բարսեղեան Հայ եղբայրներ»:

ԺԶ. դարուն անոնք կը կոչուէին նաեւ «Բարթողիմէոսեան», առնելով այս անունը իրենց ձեռնովայի Multedoի մայրավանքին անունէն:

ԺԷ. դարու կէսերուն՝ այս անունով ծանօթ բոլոր կրօնաւորներուն թիւը 40էն աւելի չէր, չորս վանքերու (ձեռնովա, Pontecurone, Միլան և Բախա) վրայ բաժնուած, և ամբողջ Իտալացի էին, և միաբանութիւնը ունէ կերպով չէր ծառայեր իր բուն նպատակին, այնպէս որ՝ 1650ին Իննովկենտ Ժ. Պապը (1644—1655) ջնջեց, իր գոյութիւնը երեք դար պահած՝ ծագումով Հայ այս միաբանութիւնը, որուն պատմութիւնը հրատարակած էր ջնջումէն քիչ առաջ, Բաւիոյ մէջ, 1640ին, Լ. Գրիգոր Պիտիօ, հիմա խիստ հազուագիւտ գրքոյկով մը (տես. Այսօր, թ. 313) որ հեռու է կատարելութենէ, վասնզի Հայկական վաւերագիրները չէ տեսած, հակառակ անոր որ այն ատեն զիւրութիւն ունէր զանոնք գտնելու միաբանութեան զիւանին մէջ: Այնպէս որ, խիստ պակասաւոր են միաբանութեան առաջին տարիներուն վրայ տրուած տեղեկութիւնները. բայց բարեբախտաբար ուրիշ աղբիւրներէ կարելի է լրացնել վանական այդ փոքրիկ գաղութներուն պատմութիւնը:

Վանականներու այս բեկորներուն և իրենց հիմնած վանքերուն պատմութիւնը բնաւ գաղութներու պատմութիւն կարելի չէ նկատել, սակայն

պէտք է նկատի ունենալ թէ այդ վանականներուն ոտքի հետքերուն վրայ՝ Հայ անհատներ ալ անցած են Իտալիա, և այդ վանքերուն շուրջը — որոնք աւելի կանուխ հիմնուած էին — Հայ գաղթականներու կորիզներ գոյացած են: Հետեւաբար անբաժան է անոնց պատմութիւնը իրարմէ և մէկը միւսին կապուած:

Ըստ բանասէրներէ ոմանց կարծիքին՝ առաջին Հայ վանքին հիմնադիրները եղած են Սեւ լեւան վանքերէն երկու Հայ կրօնաւորներ, որոնք ԺԳ. դարուն երբ Մելիք էչրէֆ Կիլիկիա արշաւեց և քանդեց ու աւերեց եկեղեցիները, վանքերը և ճգնարանները, ուրիշ միանձանց հետ անցան Եգիպտոս, ուր ապաստանած էին մեծագոյն մասը Հայ վանականներուն, ըստ Եւրոպացի պատմադիրներու (Ազոնց Ստ., Աւիս. Չորից մասանց, Եւրոպա հտ. Բ. էջ 510—511):

Ըստ Յրիպուրկի համալսարանին Փրոֆ. Marc Antoine Van Den Oudenrijnի՝ այս վանքին հիմնարկութիւնը կապուած է «Բարսեղեան» Կիլիկիան վանքին մը, հիմնուած Սեւ լեւան մէջ:

Այս Ռուբինեան թագաւորութեան մէջ հռչակուած վանքին առաջին յիշատակութեան կը հանդիպինք 1114ին՝ հրք վանքին եկեղեցին կ'աւերուի երկրաշարժէ մը, որ 30ի չափ ալ անձի կորուստ կը պատճառէ (Ալիչան, Սյուսուան, 487—8):

ԺԳ. դարուն վերջերը քանի մը վանականներ այս վանքէն կ'անցնին Եւրոպա (տես. Այսօր, թիւ 345) և այլեւայլ տեղեր կը հաստատուին:

Ըստ Van Den Oudenrijn (Այսօր, թ. 345) վանականներու խումբ մը, որոնց պետն էր Մարտիրոս Սեւ Լեոնցի(1) վարդապետ մը, ուղղակի Եւրոպա անցած է Կիլիկիայէն՝ ընկերակցութեամբ Սեւ լեւան ուրիշ վանականներուն, և ցամաք ելած ձեռնովա՝ 1307ին: Կղիմէս Ե. Պապը (1305—1314) իրենցմով կը շահագրգռուի: Վատիկանի զիւաններուն մէջ (Reg, Vat. հտ. 54, 27a) պահուած է Պապական նամակէ քաղուած մը՝ Բուատիյէ գրուած, 10 Յունիս 1307ին, որով ձեռնովայի և թեմին հաւատացեալներուն կը յանձնարարուի ողորմութիւններ տալ Մարտիրոս վարդապետին և ընկերակիցներուն, որոնք արտօնութիւն ստացած են կառուցանելու Հայկական եկեղեցի մը ձեռնովա քաղաքին մէջ իսկ:

Այս վանականները 1303ին բախտաւորութիւնը կ'ունենան ծանօթանալու հարուստ վաճառականի մը՝ Օպէրտոյ անուն, որ իրենց կը թելադրէ լքել քաղաքին մէջ եկեղեցի մը շինելու գաղափարը և անոնց կը նուիրէ՝ այդ վանականներուն առաքինի կենցաղէն հրապուրուած, քաղաքին պարիսպէն դուրս Մուլդեո (Multedo)(2) գիւղին մէջ ունեցած իր կալուածներէն մաս մը, պայ-

(1) Պապական զիւանի լատիներէն վաւերագրերուն համաձայն կը կոչուի «Fr. Martinus de Sagarito». (Այսօր, Թ. 345): Իր Կիլիկիացի ընկերներէն մէկն ալ կը կոչուի Fr. Guillaume (ճոյն):

(2) Յետոյ կոչուած է Մօսէկ Սաթօ, — լեռ առողջարար: Հիմա ձեռնովա բազմիճ մաս կը կազմէ:

մանով որ հոն շինեն եկեղեցի մը ի պատիւ Ս. Բարթողիմէոս Առաքեալին: Հայերը կ'ընդունին այս առաջարկը, և Կղեմէս Ե. Պապը 2 Ապրիլ 1309ին կու տայ իր հաւանութիւնը և ձենովացիներու օգնութեամբ կը կառուցուի եկեղեցին, (Օրմանեան, Ազգապատմ 1815, նաեւ Այսօր, Թ. 345) (1): Կրօնական պաշտամունքները կը կատարուէին հայերէն: Յովհաննէս Ի. Բ. Պապը (1316—1334) նպաստած է այս վանքին: Ան տուած է Ներողութիւններ 23 Սեպտ. 1317ին բոլոր անոնց, որ պիտի այցելէին այս սրբավայրը և 13 Ապրիլ 1318ին տուած է եկեղեցական նոր առանձնաշնորհումներ՝ Կիլիկիայէն եկած վանականներուն:

Ձենովացիներու համար այս եկեղեցին և վանքը դարձած են ուխտատեղի 1368էն ի վեր (Այսօր, Թ. 345) և հոն կը յարգուի Դաստառակը որ Ս. Ամենափրկիչ կը կոչուէր (Յոյն): Իտալացիք վանքը կը կոչէին Սան Պարթոլոմէոյ Եւրմենիա (+ Ս. Բարթողիմէոս Հայոց) (Հայրենիք օրաթերթ, Կ. Պոլիս, Թ. 636 և 643):

Աւելի քան դար մը ետքը, 1430ին, ձենովայի առաջնորդն էր Մարտիրոս եպս. (Սիսուան, էջ 410—411): Ասիկա ցոյց կուտայ թէ հոն բաւական ստուար գաղութ մը կար: Այս եպիսկոպոսին պաշտօնավարութեան ատենն էր որ 1430ին՝ ազնուական մը՝ Մարկոս Սպինոզա, Ս. Բարթողիմէոսի ձախ ոտքը իբրեւ մասունք տուաւ այս եկեղեցիին:

Բազմաթիւ ձենովացիներ, հետեւելով երկու Հայ վանականներուն, այս մենաստանին մէջ կրօնաւորած են Ս. Բարսեղի կանոններով, թէպէտ ազգով Իտալացի: (Ազոնց, Աւիսարհ. Չորից մասանց Աւիսարհի, հտ. Բ. 511):

Երկու ձեռագիրներ, որոնք կը վերաբերէին Ս. Բարթողիմէոսի վանքին ծանօթ են: Մին Բաւիայի համալսարանին մատենադարանին Թ. 346 ձեռագիրն է, փոքրադիր աղօթագիրք մը Հայ-Դոմինիկեան, թարգմանուած 1343ին Կաֆայի Թաղէոս եպս. էն և օրինակուած Եղբայր Յակոբ Prevstէն նոյն զառաքին մէջ 1351ին կամ 1352ին: Միւս ձեռագիրը՝ Բարոզգիրք մըն է, որ կը վերագրուի Դոմինիկեան Եղբայր Բարթողիմէոս Փոքր Բոլոնիացիի, որ Մարաղայի եպիսկոպոս եղած է 1318—1333: Այս ձեռագիրը հիմա կը պատկանի Միլանի Ամբրոսիոսեան Մատենադարանին (Van den Ondenrijn Couvents Arméniens en Italie au Moyen Age. Այսօր, Թ. 345):

Մարտիրոս Սեւլեանցիի օրինակին կը հետեւի Դաւիթ Կիլիկեցի վարդապետը, որ 1308ին կը հիմնէ Բատուայի մէջ՝ Հայ վանք մը (Ազգապատմ, 1815), ուր նաեւ Իտալացիք կը միաբանէին, բայց միշտ կը կոչուէին «Միսոնուսի Հայոց» կամ «Հայ միսոնուսի Բարսեղեանց», որովհետեւ Հայերը հիմնած էին վանքը:

J. Pergoire (Dictionnaire d'Archéologie et Liturgie Chrétienne B. գիրը և G. Maron (Digionaria di erudijine) ձենովա հաստատուած Արեւելքէն եկած կրօնաւորներու պէս 1307ին Բատուա եկած կ'ենթադրեն կրօնաւորներ, որոնք Բարսեղեան կոչուած են:

(1) Ըստ մտանց՝ Օպէրոյ նպաստած է երկու վանականներուն, որոնք 1308 Մարտ 16ին կամ Մայիս 6ին հիմնած են Ս. Բարթողիմէոս եկեղեցին:

Այս վանքերուն միաբանները օրէ օր շատցան և շինեցին ուրիշ վանքեր Իտալիոյ զանազան քաղաքներուն մէջ, և փոքրիկ ժողովրդապետական եկեղեցիներ, զորս կը հովուէին Բարսեղեան Հայ կրօնաւորները, որոնց կեդրոնը ձենովայի Ս. Բարթողիմէոս Հայոց մենաստանն էր (Ազոնց Աւիս. Բ. 511):

Այս կրօնաւորները, որոնք նախապէս Հայեր էին, ունէին զգեստի յատուկ ձեւ մը, որ 1350ին փոխուեցաւ և Դոմինիկեանց զգեստը կրել սկսան: Միաժամակ փոխուեցան նաեւ իրենց Հայկական ծիսակատարութիւնները (1) որոնք մեծ մասամբ պահուած էին մինչեւ Ժ. Դարու կէսը և ընդգրկեցին Լատինական ծէսը: Իննովկենտ Զ. Պապը 25 Օգոստոս 1377ին՝ կոնդակով մը կը հրամայէ որ այլեւս Հայ Եղբայրները հագնին Ս, Օգոստինոսի կարգին տարազը և պահեն անոնց կանոնները և ընտրեն Դոմինիկեան միաբանութենէն Աբբահայր մը: Անոնք ահա այսպէս կորուսին իրենց հայկական նկարագիրը երբ մանաւանդ Լատին ծէսը ընդունեցին:

Ասոնք գործեցին և զարգացան մօտաւորապէս 300 տարի, միշտ Բարսեղեան Հայ միսոնուսի անունին տակ, թէպէտ ամէնն ալ ազգով, լեզուով և ծիսակատարութեամբ Լատիններ էին, և միայն իրենց հիմնադիրները Հայեր ըլլալուն համար «Հայ» անունով կը յիշուէին (Ազոնց, Յոյն 512):

Բարսեղեան Միաբանութիւնը շարունակուած է մինչեւ 1650, միաբանական կանոններու զանցառու, կրօնական կարգերու անուշադիր, և ուսմանց ու գիտութեանց ոչ-հետամուտ և խռովութիւններու, պառակտումներու և տեսակ տեսակ անկարգութիւններու ենթարկուած, միայն քառասուն հոգի մնացած ըլլալով: Ուստի Ինովկենտ Ժ. պապը ջնջեց Բարսեղեան Հայ Եղբայր կարգը և հրամայեց որ այդ կարգին անդամները մտնեն ուրիշ միաբանութիւններու մէջ կամ աշխարհիկ քահանաներ դառնան, ստանալով որոշեալ թոշակ մը (Աւիսարհ. Չորից Մասանց, Բ., 511—2): Ժ. Դարուն, 1462ին գրուած վաւերագիրէ մը, կը հասկցուի թէ ջանք եղած է միացնել և միաբանութեան վերածել Հայ Եղբայրները — գէթ Թոսքանայի պետութեան մէջ դառնուածները — որոնք կը հնազանդէին միակ մեծաւորի մը (Diario Senese, Parti prima 144 կամ Ուղուրլեան Վրդ., Յոյն, էջ 249):

Ասոնք ցոյց կու տան թէ շատ ճիշդ չէ այն տեսութիւնը, որ հայկական կը համարէ, Իտալական բազմաթիւ քաղաքներու մէջ երեւան եկած Բարսեղեան միաբանութիւններու սեփական վանքերը, որոնք միայն անունով հայկական էին:

Սակայն այս վանականները Միջին Դարուն իսլամականացան իբրև հետեւանք, Իտալիտ տեղափոխուելով, ռազմիրաններ եղան Հայ առեւտրականներու և արհեստաւորներու, որոնք Արեւելքի վիճակը քանի ծանրացաւ, իրենք ալ հեռացան, մասնաւորապէս Կիլիկիայէն, և Միջերկրական ծովու ապահով ե-

(1) Կ'ըսուի թէ Բարսեղեանց՝ ըստ Հայաստանեայց եկեղեցիի կարգերուն՝ երկայն արարողութիւններ կը կատարէին: Աստ համար Ֆիորենցացի իբրեւ առակ «հայկական հնչումներ» կ'ըսեն եղբ իրենց հիսակցած խօսքերուն: Burchiello գաւեթաբաժնի ֆերոզը կը լսէ հպուռածայն եղանակը Հայ երգերու (la zolfina degli Arminin = առանց խօսքի երգ) եւ աւելի ուշ Վալբի պատմիչին (+ 1565), մայրը կը խօսի եղբը անոր հայ լեզուով պատեմունքի մասին. Բանգի միջեւ 1491, Հայ վանականներ եւ Բանաններ կ'ապրին ի Ֆիորենցա:

զերքները, քրիստոնեայ տիրապետութեան ներքե գտնուող վայրերը ապաստանեցան, կարծես հետեւելով Բարսեղեան Հայ կրօնաւորներուն, և գացին ԺԳ. և ԺԴ դարերու ընթացքին հաստատուեցան գլխաւորապէս Վենետիկ և Ճենովա և երկրորդաբար բազմաթիւ ուրիշ քաղաքներ, ինչպէս Հոռմի, Բիզայի, Անքոնայի, Ռիմինի, Պոլոնիայի, Ֆէրրարայի, Բատուայի, Ռավէննայի: Սրինայի, Սալեռնոյի, Օրվիէտոյի, Վիտերպոյի, Օզանայի, Ֆապրիանայի, Բարմայի, Միլանի, Նափոլիի, Ֆուէնցայի և Ֆիրենցայի մէջ:

Այս Հայ գաղթականները, որոնք Մոնկոլական արշաւանքներու տխուր հետեւանքներէն ազատ մնալու համար, ապաստանած էին Իտալիա, բարգաւաճ կեանք մը ունեցած են և Արեւմուտքի մտաւորական շարժումէն հաղորդուած՝ մեծ դեր մը կատարած են Հայ ազգին մտաւորական զարթումին մէջ, և մասնաւորապէս Վերածնունդի շարժման մեծ ազդեցութեանը ենթարկած են Հայերը: Եթէ անոնք ազատ ձգուած ըլլային իրենց զարգացման ուղին՝ իրենք ընտրելու, փոխանակ հաւատաքննական խաւարամտութեան հալածանքներուն ենթարկուելու, բնական է աւելի բարեբար պիտի ըլլար այդ ազդեցութիւնը, որ դժբախտաբար չէ եղած այն ինչ որ կ'ակնկալուէր: Ասով հանդերձ՝ տիրող պայմաններուն պատշաճեցնելով իրենց կեանքը՝ աշխատած են որքան կարելի է իրենց ազգային եկեղեցիին կապուած մնալ և իրենց առանձնայատուկ գոյութիւնը պահել որոշ կազմակերպութիւններով:

Բոլոր այն քաղաքներուն մէջ, ուր անոնք հաստատուած են, կարծես թէ անոնց առաջին մտածութիւնը եղած է հիմնարկել ազգային կեդրոն մը, որ կը կոչուէր «Հիւրանոց», «Հանգստարան Հայոց» և «Հայոց Տուն» (1) Casa deyli Armeni անունով: «Հայոց Տունը» կը կառավարուէր վերատեսուչով մը կամ կառավարիչով մը և ունէր վարչութիւն ու պաշտօնէութիւն: Սովորաբար «Հայոց Տուն»ին մէջ կամ քովը հիմնուած կ'ըլլար աղօթարան մը կամ եկեղեցի մը, գաղութին հոգևոր մխիթարութեան համար: Հոգևոր հովիւներ և այցելու եկեղեցականներ կը պատասպարուէին «Հայոց Տուն»ին կամ «Հիւրանոց»ին մէջ, ուր կը հիւրընկալուէին նաև ճամբորդ Հայեր, որոնք այդ քաղաքներ կ'այցելէին:

Այսպէս, Իտալիոյ գրեթէ քառասունէ աւելի քաղաքներուն մէջ Հայերը ունեցած են Հիւրանոցներ, եկեղեցիներ և վանքեր, հետզհետէ ճիւղաւորուելով, համեմատաբար Հայ վաճառականներու գործունէութեան սահմանին ընդարձակման:

Հնագոյն շրջանի Հայ զինուորական գաղութներու անշքացումէն և նոյնիսկ անհետացումէն վերջ, դարձեալ ՂԻՈՄՆ է որ կեդրոնը կ'ըլլայ, — իբր Պապերու աթոռանիստ վայրը — և հոն է որ կը պատահինք, գոնէ անուղղակի, յիշատակութեանը երկու հայկական վանքերու, որոնց վանահայրերը, Դարասիոս և Գէորգ, առաջինը իբրև վանահայր Հայոց և երկրորդը՝ Կիլիկիոյ մեծապատմութեան, մասնակցած էին Լատերանեան ժողովին, 649ին:

(1) «Հառմայ Ոսպերայս» ձեւով ալ յիշուած է 1226 թուին, (Յիօսասկարանք Ձեռագրաց, 846):

Այս վանքերէն՝ Կիլիկեանը, կը գտնուէր Պօղոս Առաքեալի զլխատման տեղւոյն մօտ և իր գոյութիւնը պահած էր մինչև ԺԴ. դար, վասնզի հոն գտնուած են այդ դարուն՝ պատկանող հայկական գերեզմանաքարեր:

Երբ ԺԱ. դարուն սկիզբն իսկ՝ Ասիական բարբարոսները դէպի արևմուտք կը խուժեն և Հայ գաղթականներ Անդր-Միջերկրականեան երկիրներ կ'ապաստանին, Հայերը Հոռմի մէջ կը հաստատեն «Հայոց տուն» մը և Ս. Աստուածածինի (կոչուած «Ս. Աստուածածին Հայոց») (1) և Ս. Լուսաւորիչի նուիրուած եկեղեցի մը՝ Տէյլի Արմէնի կոչուած փողոցի մը մէջ:

Այս եկեղեցին կղեմէս Բ. Պապը (1040—1047) կը նորոգէ յետոյ: 1240ին վատիկանի պալատին և Ս. Պետրոսի եկեղեցիին հրապարակին վրայ Հայերը կը շինէին փոքր եկեղեցի մը և վանք մը, ուր կը բնակէին 12 վանականներ: Այս վանքը 1356էն յետոյ կը պահպանէր «Յայսկոյս Մովսէս» Հայկական միաբանութեան, զոր հիմնած էր Իննովկենտ Զ. Պապը: Այս վանքը բաւական կարեւոր հիմնարկ մըն էր, վասնզի 1392ին Քարոզիչ Եղբայրներու ընդհանրական պետին նստոցն էր և կարտինալ Nicolas Caracciolo հոն կը բնակէր (Van den Oudenrijn, ցոյց, Այսօր Թ. 371): Վանքը ունէր մատուռ մը, որ կը յիշուի իբրև «Մասուռ Ս. Յակոբայ Հայոց» (Ալիշան, Սիսուան 312):

Այս վանքին և աղօթարանին քովէ էր «Հայոց Տունը» կամ «Հիւրանոցը» (հաւանօրէն ԺԴ. դարուն) զոր եկեղեցիին հետ վերցնել հարկ եղաւ՝ Ս. Պետրոսի եկեղեցիին առջեւ հրապարակ մը բանալու համար(2):

Հոն գրուած և մեզի հասած բաւական թուով ձեռագիրներ ցոյց կու տան թէ Հոռմի Հայերը բաւական ոգեւորեալ կեանք մը ունեցած են Կիլիկեան շրջանին, իբրև բեկորները ազգի մը որ միամտօրէն յոյս դրած էր Պապերու օգնութեան վրայ: Կը յիշուին պատգամաւորներ, որոնք Հոռմ կը դիմեն Հայոց թագաւորներու կողմէ օգնութիւն խնդրելու համար:

Այսպէս, 1210ին Լեւոն Թագաւոր՝ Հեղի կամ Հեթում անուն անձ մը Օթոն կայսեր և Ինովկենտ Գ. Պապին պատգամաւոր դրկած է: Հեղի կը մնայ Հոռմ մէկ տարի և երեք ամիս, կը դառնայ նուէրներով և թագով առ Հայոց թագաւորը: Իր ուղևորութեան միջոցին, ծովին վրայ, կը թարգմանէ Լատիանականէն՝ «Շարագրութիւն ինքնակալացն Հոռովմայ և Շարագրութիւն Հայրապետացն Հոռովմայ» գործերը (տես. Գարեգին Ա. կաթողիկոս, Յիւստակարանք Ձեռագրաց):

ԺԳ. դարուն երեւան կուզան Հոռմի մէջ Արեւելքի մէջ տիրող անտանելի կացութենէն ճողպորդ Հայեր: Ասոնցմէ է Թագէոս քհն. որ իր աշխարհին աղէտը կը նկարագրէ ըսելով թէ «ե հաս աթխարհին սուր անպատեմի, զոր տեսաք աչաւք մերով, զի զհամարն Ասուած միայն զիսե զկոսորելոցն

(1) Հս Van Den Oudenrijnի (Այսօր, Թ. 371), մեր կոչուած է նաև «Ս. Մարիամ անդր կամուրջ»:

(2) Պիոս Գ. 1563ին. ասօր փոխարէն տուած է Ս. Մարիամ եղիպացիի եկեղեցի, որ 1230է մինչև 1682 կը յիշուի. (Յարիւ Յարեցոյց, 1927, էջ 184, նաև հմմտ. Van den Oudenrijn, Այսօր, Թ. 371):

օրով եւ զգերելոցն ի ձեռս անաւրինաց եւ յեւ այն մահ եւ սով սասիկ» : Նարեկ մը նուիրած է 1226ին «Հռոմայ Ոսպիրալ»ին, որ «աղօթից թուն» ալ ունի, ինչպէս կ'երեւի յիշատակարանէն : (Յիւստակարանք Զեռագրաց էջ 846, ՀԱ. 1892 էջ 273—4. Վատիկանի Հայերէն ձեռագիր Թ. 4) :

Պատգամաւոր կամ դեպքան Հայերէն և փոթորկալից Արեւելքէն հոն ապաստանողներէն զատ Հայերը շահագրգռուած են Հռոմի կարծեցեալ կրօնական հեղինակութեամբ և իրրեւ քրիստոնէական նուիրական աթոռ և սրբավայր, հոն երթեւեկած են :

Այսպէս, 1239ին գրուած է Աւետարան մը ինչնեցի Վարդան Արեղայի ձեռամբ, «Ի Հանգստարանիս Հայոց» «Ի դրան սրբոյ մաւրս լուսոյ Սանքա Մարե» որ է Ս. Աստուածածին եկեղեցին, ուր կը բնակէին հաւանօրէն վերոյիշեալ 12 վանականները, որոնց համար յիշատակագիրը տոբ վասն սիրոյն Քրիստոսի եւ սրբոց առաքելոց եւ վասն լուսոյն արհայութեան յանձին ունին զկամաւոր աղբասութիւն» :

Հայոց տան և միաբանութեան առաջնորդն էր, այդ թուականին, Սարգիս Մարմաշինեցին, (տես. Յիւստակարանք Զեռագրաց էջ 935—938, Զարպհանալեան Պատմ. Հայերէն դպրութեան հտ. Բ. էջ 309—310 և Հայք Քարգ. էջ 163, ՀԱ. 1897 էջ 109 Ծան. 3 և Բազմավեպ 1930, էջ 346) : Այս կամաւոր աղքատութիւնը յանձն առնող միաբաններուն կ'ակնարկէ նաեւ 1240ին ի Հռոմ «Ի Հանգստարանի Տանս Հայոց ի դրան Ս. Ասուածածնի գրուած Աւետարանի մը գրիչը՝ Վանական, որ այս Աւետարանը գրած է Ստեփանոս քհնյ. Համշինեցիի համար :

Այս գիրքին յիշատակարանէն կը հասկցուի որ այդ թուականին Հռոմ կ'ապրէր Յակոբ անուն այր մը, «Ասուածասեք եւ բարեպաշտան», որ իր բարեպաշտ եւ հոգեւոր կնոջ հետ կը անուցանէին Վանականը, որ կը յիշէ «կամաւոր աղբասները, «որ կան աս բազում օտապանօք այր և կին⁽¹⁾ :

Առաջնորդն էր Նղարաբութեան (այսինքն միաբանութեան) Սարգիս : Վանական ձեռագիրին օրինակը առած է Աւետիս «Փիլիսոփայէն», որ անշուշտ Հռոմ բնակող Հայ մըն էր : (Տես. Յիւստակարանք Զեռագրաց Ա. էջ 941—42) Բազմավեպ 1930, էջ 340) :

1242ին հոն գրուած Աւետարանի մը գրիչը՝ Թորոս, կը յիշատակէ անունները չորս քահանաներու (Յովհաննէս, Վարդան, Խաչատուր և Յովհաննէս), որոնք գրիչը ընդունած են և հանգուցեալներէն Պետուկ Մշեցին, և Գրիգոր Կարսեցին, (Զարպհանալեան, Պատմ. Հայերէն դպրութեան Բ. հտ. 308 և Թորոս Աղբար, Բ. էջ 440—1, Բազմավեպ 1930, էջ 346) :

Հռոմի մէջ, ինչպէս կ'երեւի, կամաւոր աղքատ միանձանց վանքին կամ «Հայոց տան» կամ «Հանգստարան»ին մէջ շարժում մը կար գրչագրական գործունէութեան, որ կը հովանաւորուէր Հռոմ ապրող Հայերէն, վասնզի 1240ին Վանական գրիչը կերակրող Յակոբ և իր կինը 1254ին նօրէն ձեռքնատու կ'ըլլան Յովհաննէս անուն գրիչի մը, որ կը գրէ Աւետարան մը : Յիշատակարանին մէջ կը յիշուին Մատթէոս, Յակոբ, Մարկոս, Ստեփանոս, Ղազար անուն անձեր, որոնք Հռոմ կը բնակէին (Զարպհանալ. Պատմ. Հայերէն դպրութեան Բ. 308) :

(1) Ուրեմն կուտանք ալ կային :

ԺԴ. դարուն սկիզբը, 1312ին, այս շարժումը տակաւին կը շարունակուի, զի Տիմոթէոս գրիչ «ի հռչակաւոր մայրաքաղաքն Հռոմ, ի Հանգստարան Հայոց» կը գրէ Աւետարան մը (Յոյն) :

Հռոմի Հայերը կ'երեւի Հայաստանի մտաւոր կեդրոններուն հետ կապ կը պահէին, վասնզի Խաչատուր Կէշառուցի ինքնագիր յիշատակարանի մը մէջ կ'ըսէ թէ «զայս պատմութիւն աւելարհակալին Ալեքսանդրու գրեցի իմով ձեռամբ ի մեծ քաղաքն Հռոմ քերտալ ի Հայս պարգեւս մեծ վարդապետին իմ Յայեայ» : (Յուցակ Վեներեկի Ա. 406) :

1 Մարտ 1401ին Բոնիֆակ Թ. Պապը (1389—1401) Հ. Պետրոս Ստեփանոսեան վարդապետին (որ վանահայր էր) կուտայ իշխանութիւն՝ ցկեանս պահելու Մեծաւորի իր գիրքը (Այսօր, 371) :

1565ին Հայոց հին տունը («անդրկամուրջեան») փլաւ և անոր փոխարէն Հայերը ստացան Ս. Մարիամ Եգիպտացի պղտիկ եկեղեցին, որ իրեն կից ունէր հիւրանոց մը (Նոյն) : Ասիկա եղած է Հռոմի Հայ գաղութին կեդրոնը մինչեւ 1832, երբ ունեցան Via Juliaի մէջ Ս. Վլասի վանքը՝ եկեղեցիով (նոյն) :

Հռոմէն յետոյ, անոր չափ և թերեւս անկէ աւելի Հայոց ուշադրութիւնը գրաւող քաղաքը եղած է Վենեցիոյ, ուր կ'երթար Հայը վաճառականութեամբ, վասնզի Վենետիկ առեւտրական մեծ կեդրոն մըն էր : Ռուբինեանց ժամանակ Վենետիկից իրրեւ զլիսաւոր նաւազնացներ Միջերկրականի, Կիլիկիոյ հետ առեւտրական յարաբերութիւններ և երթեւեկ ունեցած էին :

«Այս երթեւեկութիւնը այնքան սեռ յարաբերութիւններ եր սեղծել երկու ազգերի մէջ, որ Վենետիկում կառուցվեց «Հայոց տուն» անուցով մի օրնութիւն, այն էլ մի Վենետիկցու կտակած գումարով : Այդ բարեբար Մարկոս Ծիանին եր, որ Եւս անգամ եր եղեր Կիլիկիայում ու հարսացել եր այնտեղ : Կամենալով լաւութիւն անել իր բարեկամ Հայերին, նա կարգադրեց որ իրանից յետոյ մնացած կայքերը գործադրվեն յօգուտ այն Հայ պանդուխտների, որոնք գնում են Վենետիկ : (Հ. Ալիշան, Հայ Վեներ. 1896, 144—147) : Նրա առաջածեղծութեամբ շինված «Հայոց տունը» շէն ու կանգուն եր դարերի ընթացում : Օտարութեան մէջ քափառող Հայր գիտեք որ Տոմբերի գեղեցիկ մայրաքաղաքում պատրաստ կայ իր համար օթեան եւ նոյնիսկ ապրուսթ միջոց : Այդքան բաւական եր, որ այդ բարեգործական հիւրանոցում միմեանց հանդիպէին վաճառականը, կրօնաւորը, աղբար եւ առհասարակ զանազան կողմերից եկած եւ զանազան կողմեր գնացող մարդիկ» (Լեօ, Հայկական Տպագրութիւն, 1904, Ա. հտ. 17—18) :

Վենետիկի հասարակապետութեան նաւերը, որոնք Արեւելք կ'երթային Ասիական ապրանքներով բեռնաւորուելու համար առաւելապէս Հայերու հետ գործ կ'ունենային : Այսպէս կ'ստեղծուէր բարեկամութիւն մը Հայոց և Վենետիկի հասարակապետութեան միջեւ, շատ հին ժամանակներէ սկսեալ (Ալիշան Հայ Վեներ. և շատ կը զարգանար Կիլիկեան թագաւորութեան շրջանին : Դեկտ. 1201ին կը տեսնենք որ Լեւոն մեծագործ Վենետիկի կուտայ առեւտրական առանձաշնորհումներ, որոնք յաջորդ տարիներուն աւելի կ'ընդարձակուին (Հայ Վեներ. 255) :

Դժբախտաբար հասարակապետութեան դիւանները չեն պահած Հայերու Վենետիկ հաստատութեան թուականը, որուն հնութիւնը առնուազն մինչեւ ԺԱ. դար կը բարձրանայ: Ստոյգ կրնանք համարել թէ ԺԲ. — ԺԳ. դարերուն հոն հաստատուած Հայ գաղութ մը կար իր «Հայոց տուն»ով և անոր քովը կամ մէջը գտնուող եկեղեցիով, որ հաւանօրէն Ս. Յովհաննէս Մկրտիչ կը կոչուէր:

Անհետ կորսուած հին «Հայոց տան» 1235ին, կը յաջորդէ ուրիշ տուն մը, զոր նուիրած էր Սեբաստիանոս Տօժին Մարկոս Միանի որդին, և 1253ին ալ անոր կտակած էր կալուածներ, անոնց եկամուտով նորոգելու այդ տունը, որ մասնաւորապէս Հայ եկեղեցականներու բնակութեան յատկացուած էր:

1434ին Հայերը կ'ունենային Ս. Խաչ անուն ուրիշ եկեղեցի մը, որուն հիմնադիրն էր Կատարինոյ Մէնոյ Վենետիկցի ազնուականը, որ՝ առ ի երախտագիտութիւն՝ Հայերուն նուիրած էր այս եկեղեցին: «Հայոց Տան» կից էր Հայերու գերեզմանատունը: (Վենետիկի Հայոց մասին երկարօրէն գրած է Հ. Ալիշան՝ Հայ Վեհեթի մէջ):

Վենետիկէն քիչ նուազ նշանակութիւն ունեցած է մեզի համար Իտալիոյ միւս ծովային Հասարակապետութեան՝ կեղրոնը՝ ձենովա և ս, որ նոյնպէս ընդարձակ յարաբերութիւններ մշակած է Կիլիկիոյ ու Արեւելքի ուրիշ նաւահանգիստներու հետ: 1201ին ձենովա եւս Լեւոն Մեծագործէն ստացած է առանձնաշնորհում:

Այս պատճառով ինչպէս Վենետիկ, նոյնպէս նաեւ ձենովա հաստատուած պէտք է ըլլայ Հայ գաղութ մը:

Այս վաճառական գաղթականներուն քով տեսնուեցաւ թէ ինչպէս հոն եկած էին ԺԴ. դարուն սկիզբը՝ Հայ վաճառականներ և 1308ին հիմնած էին Ս. Բարթոլոմէոս Առաքելի վանքը (վերը, 589-590): Այս վանքը, ինչպէս տեսանք, նշանաւոր եղած է Ս. Դաստառակով, զոր յիշատակ թողուց 1376ին կամ 1380ին Լէոնարտոս Մոնթոլոս ձենովացի դուքսը: Այս թանկագին սրբութիւնը մինչեւ հիմա հոն կը մնայ: Այս եկեղեցական հիմնարկին կազմակերպութիւնը կատարուած շրջանին կը տեսնենք թէ Հայ աշխարհիկ անհատներ ալ կան քաղաքին մէջ, ինչպէս էին Մանուէլ Ասպետ և ընտանիքը, որոնք վաղուց հաստատուած էին ձենովա և հոն ծնած էր Մանուէլ, որ Կիլիկիոյ Լեւոն Ե. Թազաւորին գերի իյնալէ (1375) յետոյ զայն ազատագրելու համար ճիգեր գործադրած էր (Հայ Վեհեթ. 135):

Հոռմի, ձենովայի և Վենետիկի չափ հին հայաբնակ վայր մըն էր նաեւ ԲԱՏՈՒԱ. ուր շատ հին ատենէ ի վեր Արեւելցի գաղթականներ եկած հաստատուած էին: 601ին երբ Աճիլուֆա կործանեց Բատուան, բնական է այս հնօրեայ գաղութը անհետացաւ:

Սակայն ինչպէս (վերը, էջ 590) տեսնուեցաւ, ձենովայի Բարսեղեան կրօնաւորներուն պէս՝ ուղղակի Հայաստանէն Դաւիթ վրդ. Կիլիկեցի՝ թերեւս Վենետիկի ճամբով գալով, հաստատած է 1308ին վանք մը՝ Ս. Հե-

ղինէ անունով(1) Բատուայի մէջ, որ մէկ դարէ աւելի հոն մնացած է: (Y. Maroni Degionario di erudizione) կը կարծէ թէ ձենովան եղած է Հայերուն Իտալիոյ ամէն կողմ տարածուելուն կեղրոնը և Վենետիկի հասարակապետութեան՝ Արեւելքի հետ վաճառականական յարաբերութիւններ նպաստած պէտք է ըլլան Բարսեղեաններու Բատուա իջնելուն: Անոնց առաջին յիշատակութիւնը Բատուայի մէջ 1348ին կ'ըլլայ, ոչ թէ իբրև նոր եկուորներ, այլ իբրև վաղուց եկած և արդէն անկման շրջանի մէջ մտած, այն աստիճան՝ որ իրենց Ognisanti արուարձանին մէջ գտնուող Saneta Maria Armeniorum կամ Ս. Մարիամ Նազարէթայ եկեղեցիին իբրև հիմնաքար կը գործածուի՝ վրան նոր վանք մը կառուցանելու համար: (2)

1308ին հաստատուած էր Բարսեղեանց Ս. Մարիամ Նազարէթայ Հայ եկեղեցին և 1376—80ին կը յիշուի նաեւ Հայերու գոյութիւնը աղօթարանով մը որ Ս. Մարիամ եկեղեցին պէտք է ըլլայ:

Հայերու թիւին կարեւորութիւնը կը հաստատուի նաեւ 1406ին իրենց յատուկ առաջնորդի մը գոյութեամբը (Gennari. Codice. Padova. հտ. Ա. 440. Raccolta Comin. 71, Biblioteca Grinzano. և Բազմավեպ 1929. 336):

1420ին իրենց եկեղեցին այլեւս Ս. Մարիամ (S. Marie) չէր կոչուէր, այլ Ս. Բարսեղ (S. Basillo) (Libro Estimi, detto Croce գլ. Բ. Բատուայի Առաջնորդարանին հին դիւան. Բազմավեպ 1929, 60յն):

«Հայերու Ս. Բարսեղի ուխտին վանքը» — ինչպէս կը տեսնուէր կալուածատնամարէն — սենէր մի քանի կալուածներ, լսկ Ս. Բարսեղի միաբանութիւնը միայն չօրս հօգի էր և կ'ապրէր այդ կալուածներուն ջնջին հասոյթովը:

Հայերու հետ շատ վաղեմի յարաբերութիւններ ունեցող իտալական քաղաք մըն էր նաեւ ՌԱՎԵՆՆԱ կամ ՌՐՄԵՆՒԱ, որուն Դ. դարուն հիմնադրութիւնը նոյնիսկ իտալացի պատմաբանի մը կարծիքով Հայերը կատարած են, ինչ որ կրնայ տարակուսելի ըլլալ. սակայն ինչպէս յիշուեցաւ այս քաղաքը լի էր Հայկական հին յիշատակներով և նստոցն էր Իտալիոյ Բիւզանդական բանակին, որուն զօրավարները և զինուորները մեծ մասամբ Հայեր էին և առաւելապէս գրաւած էին Քլասսէ Առմէնիա կոչուած — թերեւս Հայերը հոն բնակելուն համար — ծովեզերեայ քաղաքը կամ նաւահանգիստը Ժ. դարուն:

Ռավեննայի մէջ ամբողջ Միջին Դարուն տեւողութեան Հայեր բնակած են, ուստի հոն վանքեր ու եկեղեցիներ պէտք է ունեցած ըլլան: Երկու վանքեր կային Կամալտուլեաններու ձեռքը, որոնք կը կոչուէին Արմենիոյ վանքեր (Աթխարհ. Գ. 129) ինչ որ փաստ մըն է թէ Հայկական ծագում ունէին անոնք: ԺԱ. դարուն 1029ին հոն հաստատուած են հաւանօրէն Բարսեղեան կրօնաւորներ մենաստանի մը մէջ, որուն եկեղեցին կը կոչուէր Ս. Յովհաննէս:

(1) Բարսեղեան Հայ կրօնաւորներու, Երանի Զեղիճի վանք, յետոյ անցած է Օրիվեթեան կրօնաւորներու եւ 1520ին կուսաստանի վերածուած է, (Ազոց, Աթխարհ. Բ. 584):
(2) Ognissanti՝ արուարձանի (այժմ Via Belgoni կոչուած) վանք անցած է յետոյ Յաւանցիկեաններու:

Գեա Հայոց (Ուղ. 248), կառուցուած Առմէնիա կոչուած տեղւոյն վրայ:

Ռափեննայի պէս հին ժամանակներէ սկսեալ Հայերու կայան մը եղած վայր մըն էր Անֆոնա, որ Ազրիականի եզերքը կը գտնուէր: ոչ հեռու Ռափեննայէն և Ռիմինէն:

Հայերը շատ կանուխ հոն հաստատուած են (Սսական 452), և քաղաքին պաշտպան սուրբը Ս. Լիբերիանոս (= Ազատ) Հայ մըն էր՝ ըստ աւանդութեան: Հայ վաղեմի թագաւորի մը որդին, որ ծածուկ այս կողմերը պտըտած ատեն մեռած է, Ե. դարուն վերջերը կամ Ջ.ի սկիզբները: Հայերը հոս ունեցած են վանք մը և Հայ համայնք մը, որոնց Իննովկենս Գ. Պապը (1198—1216) շնորհած է արտօնութիւններ (Oudenrijn, Այսօր, թ. 313), ինչպէս կը հաստատուի 30 Մայիս 1304ին՝ Բենեդիկտոս ԺԱ. Պապին (1303—1304) Անքոնացի Հայ վանականներու տուած մէկ վկայականէն (Ch. Grandjean, Registre de Benoit XI թ. 958 կամ Այսօր, 313), որ նախորդներուն վրայ նոր առանձնաշնորհումներ կ'աւելցնէ:

Ապահովաբար Հայերու թիւը Անքոնայի մէջ աւելցած է հետզհետէ հաւանօրէն Հեթում Ա. (1224—1269) թագաւորին ատեն Կիլիկիայէն եկող Հայ գաղթականներով, որոնք եկած հաստատած են քաղաքին պարիսպին Dalamo անուն դրան մօտ իրենց Հոգետունը(1) որ Իննովկենս Գ. Պապին 1248 Սեպտեմբեր 22ի կոնդակին մէջ Ս. Հոգի (S. Spritus) կը կոչուի(2): Պապը 1206ին արտօնեց նաեւ շինել անոր մէջ կամ քովը եկեղեցի մը՝ Ս. Հոգի և Ս. Անաստասիա անունով, և 1262ին՝ ընդարձակեց Հոգետունը (Սիսուան, 372):

Ուրբանոս Գ. Պապը (1261—1264) 40օրեայ Հոգեւոր ներողութիւն շնորհեց չինութեան նպաստողներուն: Հայերը կոչելով աղբասներ կամ պանիուխսներ (Pauperes Hermein), ինչ որ կ'ապացուցանէ թէ Հայ աշխարհականներ ալ կային քաղաքին մէջ:

Հայերը Անքոնայի մէջ ԺԳ. դարուն 150 ընտանիք էին: (Ալիւան, Սիսական, 220—221):

1356ին կամ քիչ յետոյ, Անքոնայի Հայոց տունը կապուած է Իննովկենս Զ. Պապին հիմնած միաբանութեան (Այսօր, թ. 313):

Անքոնայի մէջ ԺԵ. դարուն սկիզբը Հայերու թիւը կը պակսի: «Ս. Բարսեղեան Հայ Եղբայրներու ընդհանուր վանահայրը Հ. Անտոն Բիզացի, կը նշանակուի վանահայր Անքոնայի Դոմինիկեանց, և միեւնոյն ատեն կը մատակարարէ Հայոց հին վանքին ստացուածքները:

Վերջապէս 16 Սեպտեմբեր 1464ին, Պօղոս Բ. Պապը, (1464—1471) այս վանքը տրամադրեց Ս. Ֆրանսուայի երկց կարգաց Եղբայրներուն (Bullarium Franciscanum հտ. II թ. 1248 կամ Oudenrijn, Այսօր, թ. 313):

Իբրեւ վաճառականական կեդրոն Հայ գաղթականներ հիւրընկալելու յար-

(1) Ըստ Van Den Oudenrijnի (Այսօր, թ. 313) Անֆոնայի մէջ Ս. Հոգի անուանով վանք մը ունէին Հայերը, որ հիմնուած էր, քս Ն. Bitioի, ձեռնովայի Ս. Բարսեղիմէոս վանքին վանականներէն «Հ. Մարթրոսի ասեմ», այսինքն 1307ի եւ 1356ի միջեւ, ինչ որ ճիշդ չէ, քանի որ աս աւելի կանուխ կը յիշուի անիկա:

(2) Ալիւան, (Սիսական) 1246ին կը յիշէ, ուրեմն երկու օտրի կը կանխէ:

մարութիւններ ունեցող ուրիշ վայր մըն էր նաեւ Բիզու (Pise), երբեմն հասարակապետութեան մը կեդրոնը որ ձեռնովայի և Վենետիկի պէս Կիլիկիոյ Հայ թագաւորութեան հետ առեւտրական յարաբերութիւններ ունեցած է, իբրեւ մրցակից անոնց: Նոյնիսկ ԺԳ. դարուն Բիզացի վաճառականներ հաստատուած էին Այաս (Սիսական, 450) և ԺԳ. դարուն սկիզբը անոնց գունձն (consul) էր Բինճամե (Bindone Saccamarende):

1216ին Բիզացիք ալ Կիլիկիոյ թագաւորութենէն ստացած էին արտօնութիւններ, որոնք մինչեւ Կիլիկիոյ թագաւորութեան վախճանը ի զօրու էին:

1115ին Բիզայի մէջ կը յիշատակուին այլալիք արեւելցիներ, որոնց գոնէ մէկ մասը Հայեր պէտք է ըլլան (Սիսական, 450): Անժխտելի իրողութիւն է, որ յատկապէս 1282էն սկսեալ կը յիշուին քաղաքին դիւանին մէջ Հայեր, ինչպէս Միհրան Ուզօլինայի որդին Պետրոս (+ 1366) զոր Բիզացիք կը կոչէին Տելլա Վերճինէ, որ մաս կը կազմէր պետութեան աւագանիին:

Պետրոս իր կնոջ՝ Վալթէի հետ կտակ մը ըրած է 1367ին, Բիզայէն 12 քիլոմէթր հեռու բլրակի մը վրայ Քալզի կոչուած գիւղին մօտ կառուցանելու համար կարտուսարան (Castosa) Լատինական վանքը, Vol di Calce ձորակին մէջ (Սսական, 450):

Ասոնք քաղաքի միակ Հայերը չէին, քանի որ 1320ին Հայերը հոն Spus-savanto թաղին մէջ ունէին «Հայոց Տուն» և Ս. Անտոն անուն եկեղեցի մը (Սիսուան, 234):

Բիզայի մէջ Հայերը ունէին Ս. Անտոնի նուիրուած Հայոց տուն մը, ԺԳ. դարու առաջին կէսին հիմնուած (1):

Այս տան մէջ 1350էն 1360, կարճ շրջանին գրուած են ձեռագիրներ:

Անոնցմէ մէկը կը պահուի Վիեննայի կայսերական Մատենադարանին մէջ, պատարագի մեկնութիւն մըն է՝ «արարեալ Իննովկենթիոս երրորդ Պապին, ի թուին Փրկչին Ռ8ՄԳ. (= 1354) բարգմանեալ ի Լասին լեզուէ ի Հայ բարբառ ի Քարթոս Կաւային(2) եպիսկոպոսէ ի կարգէ Քարեղոպաց (3) եւ օրինակեալ ի Տոյնում թուին ի Քորոս աբեղայէ Ալվրցոյ ի ֆաղաֆն Պիզընդ հովանեալ սրբոյն Անտոնի Հայսան, ի հայրապետութեան Իննովկենթիոսի վեցերորդի»

Հոն Գրիգոր անուն Արքեպիսկոպոս մը, հաւանօրէն կաթողիկէ, որ կը կրէր «Վեռիոյ (Veria) Արքեպիսկոպոս» տիտղոսը և զոր Սիսէն Հայոց կաթողիկոսը զրկած էր Իտալիա իբրեւ նուիրակ, ապրած է 1353էն 1362: Այս եպիսկոպոսը, հակառակ իր աչքերուն տկարութեան և հիւանդութեան, ընդօրինակած է գիրքեր: 6 Նոյեմբեր 1353ին աւարտած է ընդօրինակութիւնը

(1) Van Den Oudenrijn (Այսօր, թ. 376), իբրեւ վանք կը ներկայացնէ Ս. Անտոնի նուիրուած այս հաստատութիւնը, ինչ որ կապակած է:

(2) Կաճա կամ Քեճէ:

(3) Oudenrijn (Այսօր, թ. 376), այս եկեղեցականը կոռիկաւէն Նիքի գագած ցոյց կու տայ: 1354ի Ապրիլին եկած էր Բիզայի վանքը (իմա Հայ Տունը) եւ հոն աւարտած էր բարգմանութիւնը: Նիքի դառնալով մեռած է Քեճէ, 23 Սեպտեմբեր 1357ին:

Պատարագամատոյցի մը, որ թարգմանուած է Աւինիոնի մէջ Ֆրանչիսկեան Հ. Ponceէն, կաթողիկոսեան յարած Կիլիկիոյ Հայոց համար (Յիշատակարանը տես. F. Maclerի Notes des manuscrits Armeniens vus dans quelques bibliothèques de l'Europe Centrale. Paris 1913 էջ 4517) Յաջորդ տարուան Օգոստոսին Բիլգա գտնուող Հայ վանական մը, որ կը կոչուէր Թորոս, ընդօրինակած է թարգմանութիւնը Իննովկենտ Գ. Պապի մէկ գործին, որ կատարուած էր Կոստանուպոլիս Թաղէոս կրօնաւորին կողմէ, որ Խրիմ գացած և Բէֆէի եպիսկոպոս եղած էր:

1354 Ապրիլին ան անցած էր Բիլգայէն և հոն աւարտած էր թարգմանութիւնը, և դարձին Խրիմի մէջ մեռած էր՝ 23 Օգոստոս 1357ին:

8 Յունուար 1358ին վերոյիշեալ Վեոիոյ Գրիգոր արքեպիսկոպոսը աւարտած է մէկ ուրիշ ընդօրինակութիւնը Պատարագամատոյցի մը, «ի խնդրոյ Գրիստոսասէր եղբորն անուն Աւետիս կոչեցեալ(1) ի քաղաքէն Արզրում, որ է Թէոդուպոլիս(2), որ հիմա կը գտնուի Միլանի Ամբրոսիոսեան Մատենադարանը (Այսօր թ. 375 և ՀԱ. 1948 էջ 596):

Մ. Ա. Վան տեն Ուտենրիյն կը հաւաստէ թէ կը յիշուի նաև Բիլգայի վանքին միաբան Հ. Անտոն Պետրոսեանը (Antonius Petri). որ քառասուն տարիներ մեծաւորը եղած է Իտալիոյ Հայ եղբայրներու միաբանութեան (Այսօր, թ. 375):

Նոյնպէս հին ու վաղեմի յարաբերութիւններով Հայերու ծանօթ վայր մըն էր ՖիՕՐԷՆՅԱ (նաև ուղղագրուած Ֆիորենցիա կամ Ֆլորենցիա), Թոսքանայի հասարակապետութեան մայրաքաղաքը, ուր Հայերը կանուխ հաստատուած պէտք է ըլլան: Հոս բարձրագիր գեղեցիկ բլուրի մը վրայ Հայերը կառուցած էին Ս. Մինասի կամ Սան Մինիաթոյի մեծակառոյց վանքը որ իր ընդարձակ տաճարով մինչև ԺԱ. դար սեփական էր Հայ Բարսեղեան կրօնաւորներու ըստ Հ. Րիչա Pedre Richa), Մանի և Վարքի պատմիչներուն: Ս. Մինաս որ կ'ենթադրուի ըլլալ Հայաստանի թագաւոր մը կամ արքայորդի մը, Ֆիորենցայի առաքեալն էր: Այս եկեղեցին կը թուի ըլլալ ԺԱ.էն ԺԳ. դարերու գործ և բաւական Բիլգանդական, գուցէ նաև Հայկական հետքերով: Հոն կը տեսնուի Ս. Մինասի խճանկարը շինուած 1279ին Հայ արքայական հանդերձանքով և արձանագրութեամբ մը, սր գայն կը կոչէ Rex Armenia (= Թագաւոր Հայաստանի): Ս. Մինասը, որ ոմանց կողմէ կոչուած է Հռոմայեցի զինուոր, մարտիրոսացած է Դեկտսի (249—251) ատեն: (Գ. Խանամիրեան, Պայմար բացատրիկ, 1951, էջ 9 և Ուղբ., էջ 244):

Ս. Մինասի վանքը, Բարսեղեանք, ԺԳ. դարուն վերջերը Հատիններուն թողուցին և քաղաքին մէջ հիմնեցին ուրիշ վանք մը Ս. Բարսեղի (Սան Պա-

(1) Աւետիս, Բիլգայի միաբանութիւնը ձգելով՝ Քարոզիչ Եղբայրներու կարգ մտած է եւ առած յօսին Օգոստինոս անունը եւ յօսեցաւ: 1374ին Պոլիս գացած է եւ 1380ին դարձած Իտալիա՝ Վենեցիկ, եւ գիրքեր գրած է: (Այսօր, թ. 376):

(2) Այս Աւետիւր Ֆր. Աւետիւր Օգոստինոս Կարենցի Հայ Գոմիսիկեանն է, որուն ձեռագիրներուն նուիրուած գերմաներէն յօդուած սր քննի Մ. Ա. Վան Տեմ Ուղբերիյն, ՀԱ.թ մէջ՝ 1948, էջ 588—596):

զիլիկոն) նուիրուած տաճարով մը (1): Այս նոր վանքը, որ շինուած էր Սան Կալլօ ճանապարհին վրայ, կը պատկանէր նոյնպէս Բարսեղեաններու, որոնք Էռմիլի կը կոչուէին ժողովուրդէն, իբր թէ Հայաստանէն եկած ըլլալով (Աօխ. Գ. 16), թէև հին ատեն յոյն ալ կոչուած էին: 1321ին և 1324ին, երկու անգամ, Յովհաննէս ԻԲ. պապը, պաշտպանած է Ֆիորենցայի Հայ վանականները, ընդդէմ քաղաքին աշխարհիկ կղերին, մասնաւորապէս Ս. Լորան Եկեղեցիին Կանոնիկոսներուն, որոնք դժգոհ էին օտարներու հաստատուիլը տեսնելով իրենց թեմին մէջ:

Քաղաքին մէջ և շրջակայքը, Հայերը ունէին ազդեցիկ բարեկամներ: Ուժգին պաշտպանած է զանոնք նաև Fiésole եպիսկոպոսը և Santa Maria Novella մեծ վանքին վանահայրը: 7 Հոկտ. 1321ին, Յովհաննէս ԻԲ. պապը Հայերը պաշտպանողներուն իրաւունք տուաւ և արտօնեց, որ անոնք Եկեղեցի մը շինեն և գերեզմանատուն մը ունենան, ենթակայ Յովհաննէս անուն Հացի մը շինեն և գերեզմանատուն մը ունենան, ենթակայ Յովհաննէս անուն Հացի մը և ընկերներուն, որոնք Ս. Բարսեղի կարգին կը պատկանէին (G. Mollat Jean XXII. Lettres Communes հտ. Գ. Թ. 14531, տես. Այսօր, Թ. 320): Եկեղեցին կը շինուի, սակայն հակառակորդներ չեն դադարի մաքառելէ անոնց դէմ:

Յովհաննէս ԻԲ. պապին, 29 Յուլիս 1324 թուականով մէկ գիրէն (Mollat, նոյն, հտ. Ե., Թ. 19989). կը հասկցուի թէ Ս. Լորանի Կանոնիկոսները՝ նոյն իսկ բռնի ուժի դիմած են, զինեալ յարձակելով Հայ Եկեղեցիին վրայ և վանականները ձեռնարկ և Եկեղեցին տակն ու վրայ ընելով, սակայն պապին պաշտպանութեամբ, Հայերը շարունակած են իրենց գոյութիւնը պահել:

1341ին, Աւինիոնի մէջ կը տեսնուին Ֆլորանսէն քանի մը Հայ Եղբայրներ, որոնք մեզի անծանօթ գործով մը հոն գացած են (Այսօր, Թ. 320): Պապական արքունիքին մէջ, Հայոց մեծ պաշտպանը Եղ. Դանիէլ Մընուր, Արճէշէն, կը հաւաքէ վկայութիւններ, «Պատասխան Մոլուքիւններու որոնք կը վերագրուին Հայոց» կոչուած իր ծանօթ գործին համար (տես. Recueil des Historiens des Croiades, Documents Arméniens, հրատ. Kohler էջ 617 կամ Այսօր, Թ. 320):

Ալիշան, (Հայ Վեցեհ. 149), կը յայտնէ թէ ԺԳ. դարուն Հայ գաշուք մը կար Ֆիորենցա և կ'ըսէ թէ Ս. Բարսեղ վանքը յիշուած է 1250էն 1491, իբրև Հայերու սեփական:

Անիկա ԺԵ. դարուն «Ս. Բարսեղեան Հայ Եղբայրներու» Միաբանութեան ամէնէն կարևոր տուններէն մին էր:

1403էն 1472, միաբանութեան ընդհանրական մեծաւորն էր Հ. Անտոն, որ կը պատկանէր Ֆլորանցի Magalotti ազնուական ընտանիքին:

1425ին Ֆիորենցայի վանքին և եկեղեցիին Հայ Եղբայրները կը յիշուին ձեռագիրի մը մէջ, որ կը պատկանէր Castelloի Կղերանոցի մատենադարանին (հիմա քաղաքին Լորէնեան Մատենադարանը) (Այսօր, Թ. 320):

(1) Հտ. Հ. Գրիգոր Պիթոյի, հիմնուած էր ձեռագրի Ս. Բարսեղիմէոս վանքին կրօնաւորներէն՝ 1307էն 1356 թուականներու մէջերը: 1321ին, յիշատակութիւն մը կ'ստիպէ մեզի գտնել այդ թուականին հիմնուած ընդունելու:

Ս. Բարսեղեան Հայ Երբայրները Ֆիորենցայի հասարակապետութեան որոշումով 1407էն սկսեալ ամէն տարի մոզրամոմ ընծայ կ'ստանային: 1491ին Բարսեղեան միաբանները հետզհետէ վախճանելով սպառեցան և իրենց վանքը տրուեցաւ Հոգւոյն Սրբոյ միաբանութեան (Ուղուրլեան, Գոյն, 244—5 և Ալիշան Սաական, 450):

Հայ վանականներ նաեւ Ֆիորենցայի մօտակայ անտառին մէջ Մուսիլլօ կոչուած տեղը ունին եղբր վանք մը, որուն Ֆրանչիսկեանք տիրացած են: Բազմաթիւ վաւերագիրներ ցոյց կու տան թէ բաւական թիւով Հայ վանականներ կային Ֆիորենցայի մէջ (Գ. Խանամիրեան, Պայլաւ բացատրիկ 1951):

Նոյնպէս բաւական հին ատենէ ի վեր հայաբնակ քաղաք մը եղած է Ռաւիմնայի մօտակայ Ադրիականի ծովեզերքի Արիմինի կամ Ռիմինի (Rimini) քաղաքը, զոր Ռիմ կը գրէ Հայ գրիչ մը: Հայերը հոն ունէին Հոգետուն՝ յանուն Ս. Աւետարանիչներու Յովհաննէսի և Մատթէոսի եկեղեցիով, որ հաւանորէն ժ.Գ. դարուն սկիզբը հիմնուած պիտի ըլլայ, վասնզի 1215ին քաղաքին հոգետուններուն կամ հիւրանոցներուն (Ospitali) մէջ կը յիշուի Ս. Յովհաննէսը, որուն Հայերուն պատկանիլը կ'ենթադրէ Tonini — քաղաքին պատմիչը — հիմնուելով ուրիշ պատմիչի մը սա վկայութեան վրայ՝ որ Երուսաղէմէն եկող Հայեր բերած էին Սուրբերու նշխարներ և կը պահէին խնամով:

Կ'ենթադրուի թէ այդ Հայերը Սալահէտոսի Երուսաղէմը գրաւելէն (1188) ետք փախած էին: 25 Նոյեմբեր 1265ին Հայերը, Կղեմէս Գ. Պապին հաւանութեամբ կը փոխադրուին քաղաքին ուրիշ մէկ կողմը, Ս. Վլաս եկեղեցին և Նիկողոս Գ. Պապին ատեն, 1291ին կը նորոգեն կամ կը վերաշինեն այդ եկեղեցին, որուն վէմերը կը պահուին երկու իրարու նման արծանագրութեամբ, 1296 թուականներով մին հաւանորէն «Հայոց տան» և միւսը՝ եկեղեցիին համար (աես. L. Tonini, Storia Civile a Sacra Riminese հտ. Գ. էջ 342 և Այսօր, թ. 313):

Իթվ Չեճ. ես Թովմա վարդապետ Երեմեայի գտուց:

Իթվ Չեճ. օրեցաւ տուց Ասուծոյ Թովմա վարդապետ:

Րիմինիի մէջ ալ Բարսեղեանք պէտք է հաստատուած ըլլան, վասնզի քաղաքին դիւանին մէջ 1311ին կը յիշուին Հայ Սղբարբ, որ յայտնի չէ թէ մինչեւ ե՛րբ գոյութիւն ունեցած են: 1442ին Ս. Վլասը տրուած է Հերոնիմեան վանականներուն:

Րիմինիի մէջ Հայերու բաւական ստուարաթիւ բազմութեան մը գոյութիւնը կը հաստատէ այդ քաղաքը 1254ին ընդօրինակուած Յանախապատուի մը գրիչը՝ Վարդան, որ ընդօրինակած է այս ձեռագիրը «Ի Հայոց տուն, հիմնեալ յանուն Ս, Յովհաննու եւ Ս. Մատթէոսի» և կը յիշէ «զառաքելաօճորհ եպիսկոպոսն Յովաննէս» (F. Macler. Բարիզ Ազգ. Մատենադարան: Թ. 112/1 և Այսօր, թ. 313) և Դանիէլ և Սիմոն երէցները:

Գանի մը տարի յետոյ Հայ գաղութը կ'անջքանայ կամ կը ցրուի:

ԺՅ. դարուն սկիզբը, միաբանութեան անդամ մը՝ Եղբայր Սարգիս, կ'օրինակէ Հայ-Հռոմէական Միսալ մը, որ ցարդ կը պահուի Րիմինի հասարակաց մատենադարանը:

Հաւանորէն Հայ վաճառականներ. ինչպէս Անքոնա, հոս ալ եկած են, ինչպէս երկու քաղաքներուն միջեւ գտնուող Պիզարա և Սինիգալիա քաղաքները:

ԺՅ. դարու կէսերուն՝ Հայ միաբանները նորէն անհետացան Րիմինէէն այս անգամ վերջնականապէս: 5 Հոկտեմբեր 1442ին Եւգինէոս Գ. Պապը շէնքը նուիրեց տեղացի Ս. Ժեռոմի եղբայրակիցներուն (Այսօր, թ. 313):

Թոսքանայի մէջ էր նաեւ Սիեննա (Siena կամ Sienne) քաղաքը, ուր հաստատուած էին Բարսեղեան Հայ կրօնաւորները և ունէին փոքրիկ եկեղեցի մը, քաղաքին Կամոլեան դրան մօտ, Ս. Խաչի և Ս. Գերեզմանի անունով, որ լքուած էր յետոյ, (Ուղ. Գոյն, 247): Քաղաքապետութիւնը իրենց ոռճիկ սահմանած էր 1263էն մինչեւ 1277:

1270ին Հայերը ունէին քաղաքին մէջ Ս. Աստուածածին, Ս. Սիմոն և Ս. Թաղէոս երեք խորան միակ եկեղեցին կամ երեք եկեղեցիներ (Սիսուան, 372 և Van den Oudenrijn, Այսօր թ. 371):

1356էն յետոյ վանքը մաս կազմած է «Յայսկոյս Մովուն» Հայ Եղբայրներու միաբանութեան որ հոն հուշակեց իր ընդհանուր կանոնիկոսը՝ 1371ին: Այդ ժամանակամիջոցին ոմն Եղբայր Միսիթար, Երնջակի գաւառին Շահապոն գիւղէն, հոն գրած է Պատարագամատոյց մը, (Ալիշան, Սիսական, էջ 182):

Իտալիոյ հայաբնակ հին քաղաքներէն մին էր նաեւ ԲերՈՒՃԻԱ կամ ՊերՈՒՃԻԱ = Փէրուժ = Perugia) Ուրբիոյ մէջ: Այս քաղաքին և Կիլիկիոյ միջեւ յարաբերութիւններ գոյութիւն ունէին, վասնզի Լեոն Գ. Թագաւոր ժամագիրք մը նուիրած է Հայոց Ս. Մատթէոս եկեղեցիին՝ Յովհաննէս քհն.ի մը խնդրանքով, 1273ին, ինչ որ կը հաստատէ թէ Հայերը անկէ առաջ արդէն հոն հաստատուած էին: (Ուղուրլեան, Գոյն, 243, և Պատմ. Հայերէն դպրութեան Բ. 310):

1273ին այնտեղ Հայերու կարեւոր թիւ մը պէտք է գտնուած ըլլայ (Այսօր, թ. 346) վասնզի վերոյիշեալ Յովհաննէս քհն.էն զատ հոն կը գտնուէին Ղուկաս անուն քահանայ մը ու Հեթում և Օշին Սարկաւազները (Գոյն): Հայ գաղութին եկեղեցին կ'օժուի նոյն տարին (1273) յանուն Ս. Կոյսին և Ս. Մատթէոս ավետարանիչին և քաղաքացիները կուտան դրամական նուէր մը (Այսօր թ. 346):

1301ին՝ «բնդ հովանեաւ սուրբ Առաքելոցն Մատթէոսի եւ Բառնաբայ», — թերեւս գաղութը երկու եկեղեցիներ ունենալուն համար —, Դաւիթ անունով գրիչ մը կը գրէ Գործք Առաքելոց և Կաթողիկեայ թուղթք, «Հայոց Տան» մէջ որուն առաջնորդներն էին Յակոբ քհն. և Գրիգոր «միայնակեաց Պիտոն կոչեցեալ»: Յիշատակարանին մէջ իբրեւ եկեղեցւոյ պաշտօնեայ կը յիշուին Յակոբ և Մատթէոս քահանաները, Յովհաննէս Սարկաւազը և Պարոնիկ միակեացը և Ներսէս Սարկաւազը (ՀԱ. 1892 էջ 341—2):

Յաջորդ տարին (1302) Տիմոթէոս անուն քահանայ մը Խազգիրք մը կը գրէ «Ի Փերուժ Իսալիոյ» (Երուսաղէմի թ. 2436 ձեռագիրը):

Նոյն տարին, 1302ին, նոյն Տիմոթէոս քահանան Փերուճիոյ Ս. Մատթէոս եկեղեցիին նուիրուած Տօնամակի մը մէջ կը յիշատակէ ձերուճի

Յակոբ քհ.ն (վերոյիշեալը) և անոր հոգեւոր որդին Բասիլ քհ.ն, որոնք Հայոց տան վերատեսուչներն էին և Ս. Մատթէոս եկեղեցիին քահանաները (տես Գարեգին կաթ. Յովսէփեանց, Յիւստակուրանց Զիւռագրաց 872):

1309ին Փէրուսի մէջ քրմի հովանեաւ եկեղեցոյն սրբոյ Աւեսարան չից Մասթոսի, ձեռամբ Յրեմիայի գրուած է Աստուածաշունչ մը (Երուսաղէմի թ. 427 ձեռագիր):

Նոյն թուականներուն գրուած ուրիշ հայերէն ձեռագիր մը կը պահուի Բերուսի մայր-եկեղեցիին մատենադարանը (նկարագրուած հայագէտ Փրոֆ. Almo Zanolli-էն, Այսօր թ. 346):

Պաւլոսի Թղթոց գրչագիրի մը մէջ, որ դարձեալ Բէրուսի մէջ գրուած է Յովհաննէս գրիչէն, թի յառաջնորդութեան Տանգ Հայոց Տեսան Սուխասայ կը յիշատակուի իրրեւ հոգեւոր հայր գրիչին՝ Ստեփանոս Փիլիսոփայ և Յովհաննէս Շամքորեցիին և անոր աշակերտ Յովհաննէս քահանան (Պատմ. Հայ դպրութեան, Բ. 311 դժբախտաբար թուականը չէ յիշուած):

Նոյնպէս անթուական կը յիշուի Զարպհանէլեանէ Յայսմաուուրի մը (Պատմ. Հայ Դպր. Բ, 310), որ Փէրուս գրուած է:

1341ին Մառի անուն Հայուհի մը, Վենետիկ հաստատուած, իր կտակին մէջ կը յիշէ Ս. Կոյսի և Ս. Մատթէոս Աւետարանիչի եկեղեցիները:

Փէրուս հոծ Հայութեան մը կեդրոնը եղած է: Հոն մեռած է 1349ին՝ Թովմաս եպս. «Իսալիոյ Հայոց» (Հայապատմ., 485), որ նոյնն է ապահովաբար, Van den Oudenrijnի սխալմամբ 1375ին յիշած Թովմաս եպս.ին հետ, որ Սիւէն իրրեւ կաթողիկոսական նուիրակ եկած էր Փէրուս և հոն վախճանելով թաղուած էր Հայոց եկեղեցին:

Բէրուսի Հայ վանականները միացած են Իննովկենտ Զ. Պապին հիմնած միաբանութեան:

1450ին տակաւին իրենց գոյութիւնը կը պահէին, երբ նոր նպաստ մը ստացան կառավարութենէն:

1528ին միաբանութիւնը կը դադրի գոյութենէ և իրենց հին տունը կը վերածուի հիւանդանոցի (Այսօր, թ. 346):

ՊՈՂՈՆԻԱ կամ ԲՈՂՈՆԻԱ (Bologne), նոյնպէս ծանօթ քաղաք, պէտք է որ ԺԳ. դարուն իսկ հիւրընկալած ըլլայ Հայ գաղթականներ բաւական թիւով մը, վասնզի 1303ին, ԺԳ. դարուն սկիզբը, հոն կը յիշուին երեք եկեղեցիներ, Ս. Աստուածածին, Ս. Յովհաննէս Մկրտիչ և Ս. Հոգի անուետ (Սխառուան): Հոն գրուած է նաև 1381ին Միսալ (Հռոմէական պատարագամատոյց), «ձեռամբ փծուց եւ անարհեստ գրչի, Պողոս անուց աբեղայի Առաքելուց ի գաւառիս Իսալացոց. ի մայրաքաղաքիս որ կոչի Պոլոն, ընդ հովանեաւ Ս. Հոգուց եւ ի պատիւ Ս. Աստուածածնի. . .»: (Պատմ. Հայ Դպրութեան, Բ. 312 և Փարիզ, Ազգ. Մատենադարան, Հայ Գրչագիրներ, Թ. 107/22, Macler):

Հ. Pitio, իր Իտալիոյ Հայ Եղբայրներու պատմութեան մէջ, կը յիշէ Բոլոնիոյ մէջ հայկական վանք մը՝ «Սանթա Մառի Գառպէլատա» անունով (Այսօր, Թ. 314): Այս տունը հիմնած էին ձենովայէն իրր թէ 1356էն ետք եկած կրօնաւորներ, բայց հաւանօրէն սխալ է վանքին անունը և վստահօրէն թուականը (Այսօր, Թ. 314):

8 Հոկտ. 1321ին, Յովհաննէս ԻԲ պապը Ներողութիւններ կը շնորհէ անոնց՝ որոնք Բոլոնիոյ Ս. Բարսեղի կարգին Հայ կրօնաւորներուն եկեղեցին կ'այցելեն, և կը խօսի անոնց մեծ աղքատութեան վրայ և կը յանձնարարէ վեհանձնութիւն ցոյց տալ, նպաստելով այս Եղբայրներուն:

4 Յուլիս 1426ի Պապին գրութեանը համաձայն՝ Հայ Եղբայրներու տունը Ս. Հոգուց հովանիին տակ, կը գտնուէր քաղաքին պարիսպէն դուրս և կը պատկանէր Իննովկենտ Զ. պապէն հիմնուած միաբանութեան: Այս շրջանին վանահայրն էր Պողոս Յովհաննէսեան (Paul de Jean), որ որոշ արժանիքներով օժտուած անձ մը ըլլալու էր, վասնզի Մարտինոս Ե. պապը (1413—1431) կ'արտօնէր պահել, հակառակ ընկալեալ սովորութեան, իր Մեծաւորի պաշտօնը ցկեանս կամ մինչև ցնոր տնօրինութիւն (Այսօր, Թ. 314):

ՄիլԱնի «Հայոց Տունը» ունէր եկեղեցի մը Կոզմայի և Դամիանոսի նուիրուած, ԺԳ. դարուն:

1356էն ետք, այս վանքին կրօնաւորները մաս կը կազմէին այն հայկ. միաբանութեան, զոր հիմնած էր Իննովկենտ Զ. պապը, և որուն Ընդհանրական Մեծաւորները ընտրուած են 1486ին, 1492ին, 1501ին, 1507ին և 1518ին (Այսօր, 346):

Բայց կը տեսնուի որոշապէս թէ այս միաբանութիւնը կորուսած էր իր հայկական նկարագիրը ԺԵ. դարուն: Վենետիկի Միսթարեանց քով կը պահուի 1410 թուականով ձեռագիր մը՝ գրուած Ապարանցի Միսթարիչէն, ուր կը խօսուի Միլան հաստատուած Հայ կրօնաւորներու վրայ, որոնք չէին կիրարկեր Հայ պատարագամատոյցը, այլ կը գործածէին տեղական լատին կղերին նման «Ամբրոսիոսեան»ը, (տես. Ալիշան, Հայապատմ., էջ 552) (1): Ս. Կոզմայի և Դամիանոսի այս վանքը կը մնար մինչև ջնջումը «Հայ Եղբայր» միաբանութեան, որ տեղի ունեցած է 1650ին, երբ իրենց վանքը փոխանցուած է վերակազմեալ Օգոստինոսեանց:

ՆԱԲՈՂԻԻ Հայոց Տունը հիմնուած է, ըստ Հ. Pitioի, 1356էն յետոյ՝ ձենովայի Ս. Բարթողիմէոսեան միաբանութեան կրօնաւորներէ, սակայն իրականութեան մէջ, աւելի հին է անիկա, վասնզի Օգոստոս 1328ին Յովհաննէս ԻԲ. պապը, իրաւունք կու տայ այս տան Հայ վանականներուն՝ հրնչեցնել զանգակ և հաստատել գերեզմանատուն (G. Mollat. Jean XXII, Lettres Communes է. հտ, թ. 42059, Այսօր, Թ. 346): 1328էն 1448, 120 տարի կը յիշուի այս եկեղեցին, (Սալկան, 455), որ թերևս աւելի կանուխ շինուած էր, վասնզի Նարոլին իրրեւ վաճառաշահ նաւահանգիստ՝ պէտք է աւելի կանուխ բնակուած ըլլայ Հայերէ: Նարոլի ունի այս եկեղեցիին մօտ «Հայոց փողոց» մը և քաղաքին կեդրոնը Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչի նուիրուած եկեղեցի մը, ուր կը պահուին Լուսաւորիչին գլուխին մէկ մասը և չարչարանքի գործիները: Աւանդութեան մը համաձայն՝ Կ. Պոլիսէն կամ Արեւելէն Նաբոլի փոխադրած են այս մասունքները, Կոստանդին Ե. Կոպրոնիմոս (741—745)

(1) Cas Van Der Ooderijni, Ալիսան կը սխալի այս ցօր վերագրելով եղ. Միսթարիչի, գիրքից հեղինակից: Ան յետամուտ կը կարծէ անհուն գրչի մը:

պատկերամարտ կայսեր ատեն, կոյսեր՝ որոնք Ս. Բարսեղի կարգին կը պատկանէին (Ագոնց, Աւսարհ., Գ. 164)

1356ին, Նաբոլիի միաբանները մաս կազմեցին Իննովկենտ Չ. պապէն հաստատուած Հայ միաբանութեան որ Գարողոց եղբայրներու կարգին պատկանող ուրիշ շատ մը Հայ վանքերուն պէս, Ս. Հոգւոյ անունով կոչուած էր:

1448ին, միաբանութիւնը նուազած է, Հայ եղբարց Ընդհանրական Վանահայրը՝ Հ. Պօղոս Անտոն Bentivoglis, տրամադրեց եկեղեցին և վանական շէնքը, Դոմինիկեան կարգէն Հ. Անտոն Ռոքքայի: (Antoine della Rocca): Իր նուէրը հաստատեց Նիկողոս Ե. պապը: (Այսօր, Թ. 346):

Հայաբնակ էր նաև հարաւային Իտալիոյ ՍԱԼԵՌՆՈՅ (Salerno) քաղաքը, ուր Հայերը, կ'երևի հաստատուած են ԺԳ. դարուն: 1283էն 1328 Հայեր կը յիշուին հոն, թէև կարելի է որ ատկէ առաջ կամ ետքն ալ Հայեր կ'ապրէին այնտեղ:

1283ին կը տեսնենք թէ հոն գրուած է աղօթագիրք մը, Գրիգորէ, «ընդ հովանեաւ Ս. Մասթիոս առաքելոյն», որ թերևս հայ եկեղեցի մը չէ, այլ քաղաքին նոյն անունով Մայր եկեղեցին, բայց նոյն թուականին անվրէպ է Հայոց Տան գոյութիւնը, վասնզի գրիչը կ'ըսէ թէ գրուած է «ի սուսն Հայոց առ դրան Մբոց Կլմնի (1), որ թերևս Նիւրանոցին եկեղեցիին անունն է (Հ. Գ. Վրդ. Գալէմքեարեան, Յուցակ Հայ Ձեռագրաց Արժուոյնի Մասեմադարանի ի Միւնիսեմ, 1892, էջ 11):

1287ին կը յիշուի նաև Ս. Կարապետ անուն եկեղեցի մը (Սիսուան, 372), որ ԺԳ. դարուն՝ 1327ին, անկասկած գոյութիւն ունեցած է, վասնզի հոն գրուած է Նարեկ մը՝ «գրեալ ի մագաղաթի, յաւսարհս Ֆուանկաց, ի քաղաքս Սայլեռ. ընդ հովանեաւ Սուրբ Կարապետի, յԱնդրոնիկոս քահանայի, ի թիւիս Հայոց ՉՀՉ (= 1327) (Կարինեան, Թ. 1517 Պատմ. Հայ Դպրոցեան Բ., 310): Օգոստոս 1328ին, հոն դեռ կային Հայ վանականներ, երբ Յովհաննէս ԻԲ. պապը հրատարակեց Ներողութիւն՝ ի նպաստ իրենց (G. Mollat, Jean XXII. Lettres Communes, հտ. VII Թ. 42061, նաև Այսօր, Թ. 371):

Այս եկեղեցին, «Անապատ» որակուած, ապահովաբար վանք մըն էր, որուն յիշատակով Անապատ Հայոց Ս. Խաչ կոչուած ըլլալը կը կարծուի Կաւայ գիւղաքաղաքի մօտակայ լեռան վրայ շինուած նորագոյն եկեղեցին, հազիւ քանի մը մղոն հեռու Սալեռնոյէն (Սուական, 455):

Հայոց ծանօթ էր շատ կանուխ՝ Սիկիլիա կղզին, ինչպէս տեսնուեցաւ (ՊՀԳ. Ա. 331-333), որ Բիւզանդական կայսրութեան տիրապետութեան շրջանին նուաճուած էր, և աքսորավայր մը եղած էր: Պահ մը արաբներու իշխանութեան ենթարկուելէ ետք՝ անկախ թագաւորութիւն մը եղաւ, ՄԵՍԻՆԱ մայրաքաղաքով:

Միջերկրականնան այս կղզին ալ բաժին մը ունեցած է Արևելքի ծովային վաճառականութեան մէջ: Այս առթիւ Սիկիլիոյ թագաւորութիւնը յարաբերութիւններ ունեցած է մեր Կիլիկեան թագաւորութեան հետ: Այսպէս,

(1) Թերևս Կղմնեո կամ Կղմէս:

1226—7ին, կը յիշուի որ Լեոն Բ. Թագաւոր, Վասակ և Վահրամ եղբայրները դեսպան ղրկած է Կարոլոս Ա. Անժուի:

Նոյնպէս Օշին թագաւոր (1304—1320) ամուսնացաւ Տարենտացի արքայազուն Փիլիպպոս իշխանին աղջկան հետ և անոր որդին Լեոնի Գ. (1320—1342) ամուսնացաւ Էլէոնարա Կոստանդիոյի հետ, որ աղջիկն էր Ֆրեստերիկ թագաւորին, որ առեւտրական արտօնութիւններու գաշինք կնքած էր, իր Սիկիլեան հպատակներուն համար Այասի մէջ առանձնաշնորհումներ ստանալով, Վենետիկի և Ճենովայի պէս (Սիսուան, 363):

Այս յարաբերութիւններուն իբրեւ հետեւանք՝ Հայեր հաստատուած էին Մեսինա և հոն ունէին «Հայոց տուն» մը (Յոյն):

Այս Հայ գաղութը բաւական երկար ատեն պահած է իր գոյութիւնը այս կղզիին մէջ:

Այս գլխաւոր և յայտնի վայրերէն զատ՝ Իտալիոյ զանազան քաղաքներուն մէջ ալ Հայ պղտիկ գաղութներ յիշուած են և թերևս կան շատ ուրիշներ ալ, որոնք չեն յիշուած՝ իրենց շատ պղտիկ թիւին կամ առիթ մը ներհայացած չըլլալուն համար:

Այս երկրորդական քաղաքներէն յիշենք ՖԱՊՐԻԱՆՈՅ քաղաքը, ուր Հայերը ունեցած են Հայոց տուն մը՝ Ս. Հոգի եկեղեցիով: Այս տան մէջ 1319ին Վարդան քահանայ Ճառոց գիրք մը գրած է (յիշատակարանը տես. Պատմ. Հայ Դպրոցեան Բ. 312):

ՉիվիթԱ. ՎէթֆիԱ. կամ ՈՍՏիԱ. նաւահանգիստ Հոմի, որ կը գտնուէր Բիզայի և Լիվոռնոյի հարաւը: Ասպնջական եղած է Հայ վաճառականներու և ուխտաւորներու: Հայերը 1340ին հոն ունէին Ս. Հոգի եկեղեցին հաւանօրէն Հոգետունով կամ Հայոց Տունով միասին:

ՕՐՎիէՏՕ (Orvieto), ուր Հայերը 1288ին կը յիշուին և ունէին տուն մը, զոր կը յիշէ Վենետիկցի Մառի անունով Հայուհին, 1341ին, իր կտակին մէջ (Սիսական 482):

13 Նոյեմբեր 1349ին Կղեմէս Չ. Պապը Եպիսկոպոս կը նշանակէ Հ. Թօմաս մը, որ այդ միջոցին կը գտնուէր Օրվիէտոյի Հայ միաբանութեան գլուխը: Ուրիշ տեղեկութիւններ կը պակսին այս վանքին վրայ, միայն գիտենք որ տեսուագրեալ էր յանուն Ս. Հոգւոյն:

ՄԱՆՏՈՎԱ Լոմպարտիայի մէջ, որուն եկեղեցին 1335ին կը յիշուի (տես Լալայեանցի Վասպուրականի Ձեռագիրներու Յուցակը, էջ 252—4) Կտուց Անապատ պահուած Աւետարանի մը յիշատակարանին մէջ, որ, եթէ, ինչպէս կ'ենթադրէ Լալայեան, ԺԳ. դարուն գրուած է, 1335ին միայն կրնայ գրուած ըլլալ: Գրիչը կ'ըսէ թէ գրած է Լոմպարտիոյ Ս. Պենետիկտոս վանքը, որ հանգստարանն էր Սուրբ և Սքանչելագործ ճգնաւորին Քրիստոսի Սիմէոնի (+ 16 Յուլիս 1016), որ ինչպէս յայտնի է՝ Մոնտովա թաղուած էր (ՊՀԳ. Ա. 340): Ձեռագիրը ստացած է Մակար կրօնաւորը: Յիշատակարանը կը յիշէ ուրիշ Հայեր, ինչ որ կը հաստատէ հոն Հայ գաղութի մը գոյութիւնը, որչափ կարելի է հասկնալ չափազանց վնասուած և ցեցակեր այդ Աւետարանին յիշատակարանէն:

ՖԱԼԻՈԼԻ աւանը, որ կը գտնուէր Անդրիականի վրայ, հարաւը Գարգանոյ (Gargano) հրուանդանին, ծոցի մը մէջ, հին Սեպանտրոն և այժմ Մանֆրիտտոնիա կոչուած քաղաքին մօտ: Լոն Հայերը կանգնած և ետքն ալ վերանորոգած էին եկեղեցի մը՝ 1313—14 թուականներուն (Ստական 452),

ԼՈՒԿԿԱ՝ Սմիլիա նահանգին մէջ, որ ինչպէս յիշուեցաւ, իբրև պաշտպան սուրբ ունէր Հայ Ս. Դաւիթը (տես. ՊԶԳ. Ա. 340 և վերը 586) ԺԳ. դարուն Կիլիկիայէն գաղթող Հայեր հաստատուեցան հոն: Հայ եկեղեցիին անունն էր Ս. Պօղոս (Սիսուան, 372), յիշուած 1319էն սկսեալ:

Այս կարեւոր և քիչ շատ գործօն գաղութներուն ժամանակակից Իտալիոյ մէջ կը յիշուին գաղութներ, որոնք ունին իրենց Հայ եկեղեցիները, ինչպէս ԺԳ. դարու, 1290ին ՎԵՏԵՐՊՈՅԻ(1)

ԺԳ. դարու սկիզբը ՕՏԼԱՆՈՅ(2):

1304ին ՖԵՐՐԱՐԱ(3)

1318ին՝ ԿՈՒՊՈԼԻՈՅ(4):

1319ին՝ ԲԱՐՄԱ(5):

1340ին՝ ԲԻՍՏՈՅԱ (Թոսքանայի մէջ) (6):

1372ին՝ ՖԱԷՆՑԱ (7):

Հայ Բարսեղեանք երկար բնակութիւն ունեցած են նաև հարաւային Իտալիոյ ԲՈՒԼԻԷՆ (La Puglia) քաղաքը (8) և մենաստան մը և անդաստաններ, ունեցած են Սիեննայի իշխանութեան մէջ գտնուող ՍԱՆ-ՃԵՄԻՆԻԱՆՈՅ աւանը (9):

Կը յիշուին նաև քանի մը վայրեր, ինչպէս՝

ԲՈՆԹԷՔՈՐՈՆԱ՝ Ս. Պետրոս Առաքեալ, ԿՈՒԱ՝ Ս. Խաչ եկեղեցիներով, սակայն առանց որոշ թուականի:

Ինչպէս նաև յիշատակուած են քաղաքներ, որոնց եկեղեցիներուն ո՛չ անունները և ո՛չ ալ թուականները գիտենք, սակայն գիտենք որ հայաբնակ եղած են, ինչպէս ԲԵՆԻԻԵՆՏ (10), ՊՈՒԼԻԱ (11), ՖՈՐԼԻ, ԻՄՈԼԱ, ԲԵՉԱՐՈՅ

(1) Եկեղեցիին անուն էր Ս. Սիմոն (= Շմաոն) և Ս. Յուդա, (Ալիան, Սիսուան, 372):
(2) Պալոնիայի մօտ էր այս քաղաք, և Հայ եկեղեցւոյ անունն էր Ս. Բարսեղ և Ս. Մարիամ Կարմեղայ, (Սիսուան, 372):
(3) Եկեղեցին տեղագրեալ էր Ս. Աննա անունով (Յոյն)
(4) Անունն էր Ս. Լեոնարդ, Ս. Աննա (Յոյն):
(5) Ս. Բասեղ (Յոյն):
(6) Ս. Բարսեղ և Ս. Ռոմիոնոս (Սիսուան, 372):
(7) Ս. Քովմա կամ Ս. Մարթա:
(8) Միջին հիմա հոն Բարսեղեանք «Իտալական Թէբայիթ» (Tebaide Italiana) հետք մը, ձգած են, որ Մանաֆրիցիոյ Vincenza Gallo (Վինկենցիոս Կալլո) մեծ խնամքով հրատարակած է (La Tebaide in Italia, Napoli-Aldina, 1925. Բազմավեպ, 1928, էջ 336):
(9) Այս մենաստանը և իր աստուածները, տուած են Ուիլվենցանի կոչուած կրօնաւարներուն, (Ուղուրլեան Վրդ., Այն, 249):
(10) Հայերու հոս բնակութիւնը կը հաստատուէր կանալ (Canal), որ քաղաքին վանառականութեան պատմութիւնը գրած է (Ստական, 455):
(11) Կալուրիոն որ Հայ և Յոյն մենաստաններ ունեցած է այս քաղաքը (Ստական, 455):

(Բելգարա), (պապական երկիրներ), ՊԱՏԱԻՆՈՆ, (Վենետիկի դքսութեան մէջ), ՖԱՐՈՐԻԱՆՈՅ, ՖՂՐԻՑԱ, ԳԱՐԲԻՕ, ԱՄԱԼՖԻ (1), ՎԻԵՏՐԻ (2), բայց որևէ պատմական տեղեկութիւն չունինք ասոնց մասին:

Իտալական այսքան բազմաթիւ քաղաքներուն մէջ հաստատուած Հայերը, թիրևս նիւթական որոշ բարգաւաճումի մը հասած են, բայց դժբախտաբար շատ շուտով կորուսած են իրենց ազգութիւնը՝ Լոտմի եկեղեցիին սաղարաններուն և ընդգրկած՝ ապազգայնացնող միթոտներուն ենթարկուած: Լայ գաղթականները չունէին միջոցները անոր դէմ մաքաւելու, մանաւանդ որ իրենց ազգային կրօնքն իսկ ազատ կիրարկութեան թոյլտուութիւնը չունէին: Մեծ դժբախտութիւն մըն էր նաև սա իրողութիւնը. անոնք միակամօրէն բնաւ ազգապահպանութեան համար չեն մաքառած և գոնէ համախմբեալ և մէկ վայրի մէջ կեդրոնանալու հեռատեսութիւնը չեն ունեցած և իբրև աննշան միութիւններ, Կաթոլիկ քրիստոնեայ մեծ զանգուածին հետ անխտրականութեամբ վարուելով, շատ դիւրաւ հալած են, ցաւազին յիշատակ մը թողով իրենց ետին:

..

Իրենց հայրենիքէն հեռացող Հայերու վերջին կայանը չէր Իտալիան: Անոնք յաճախ շատ հեռուները գացած են, զարմանալի յանդգնութեամբ, մը, մտնելով անծանօթ աշխարհներ, ինչպէս Ֆրանսա, ուր նոյնիսկ Ս. դարուն պատահաբար այցելու Հայերէն յետոյ,՝ Չ. և Է. դարերուն Հայ վաճառականներ մուտք գործած էին (ՊԶԳ. Ա., 176) և Թ. և Ժ. դարերուն Հայեր, մասնաւորապէս Պաղիկեան աղանդաւորներ, Պուլկարիայէն՝ Տալմացիոյ և հիւսիսային Իտալիոյ ճամբով՝ մինչև Ֆրանսայի հարաւային նաւահանգիստները առաջացած էին (ՊԶԳ. Ա. 339—341):

Դժբախտաբար Ֆրանսա հաստատուած առևտրական և արհեստաւոր Հայերու մասին առարկայական տուեալներով տեղեկութիւններ գրեթէ չունինք. միայն կը հանդիպինք յիշատակութեանը շրջիկ կրօնաւորներու, որոնք Ֆրանսա հասած են, ինչպէս տեսնուեցաւ (ՊԶԳ. Ա.: 339—341) (3): Եթէ ման-

(1) Նախոյի մեծակալ վայր մը, զոր նուանած էր 891 պրոնոսպոսոս Ուրասիկ և չորս օտրի հոն իջած էր: Իրեն յաջորդած են Գեորգ և Վարեակ (Ստական, 454): Կը կարծուի թէ հոն Թ. դարէն սկսեալ Հայեր բնակած են Թեբեա ասոր համար քաղաքի եպիսկոպոս՝ Անտոն Արիանոս, 1343ին դեպքով դիմած է Հայոց Կոստանդին Գ. քաղաքին:
(2) Աղբիւրի կղզեք, ուր Հայ վաճառականներ երբեք կամ են (Մատական, էջ 452):
(3) Մեր յիշած Հայ եկեղեցականներէն աւելի կամուխ քուականի մը Ֆրանսա այցելած Գրիգոր՝ Հայաստանի Ամնից քաղաքի (Եփրատի վրայ, իբր թէ) Եպիսկոպոսի մը յիշատակութիւնը, 1952ին գրած է Թալուր Թալուրեան (Այսօր. Թ. 553—4): Caph եպիսկոպոս St. Remi կամ St. Remède, այս Հայ եպիսկոպոսը նշանակած է հովիւ Tallardի (Hautes Alpes), ուր ան մեռած է 21 Սեպտ. 404ին: Անոր կենսագրութիւնը հրատարակուած է 1837ին, La Vie du Bienheureux Grégoire, évêque d'Amnice en Arménie et Patron Tutelaire de Tallard, par l'Abbé Nicolle, Cap, 1837. Թ. Թալուրեան ասկէ քաղաք մը հրատարակած է (տես. Այսօր. Թ. 556—9):

բաման տեղեկութիւններ կը պակսին մեզի Ե. դարէն մինչև ԺԱ. դար՝ Յը-
րանսա այցելած բաղմաթիւ Հայ եկեղեցականները (որոնք որբացած են) և ու-
րիշ Հայեր, որոնք Յրանսա հաստատուած են առևտուրի գործով կամ այլ
պատճառներով, անժխտելի է որ որոշ ազգեցութիւն մը ունեցած են իրենց
բնակած շրջանակներուն մէջ:

Գ. Խանամիրեան, (Պայտաբ բացառիկ, 1951, էջ 9), դիտել կու տայ
թէ Նիկոպոլսոյ Ս. Գրիգոր Արքեպս. ի նուիրուած եկեղեցիին մօտ կը գտնուին
Ժեովիմի տը Փուէի և էթամփի շէնքերը, «որոնց մէջ հայկական նա-
տարապետութեան յօրհնուածքի ցաւ մը անսխալելի կերպերը գործածուած են»:

Ժողէֆ Սարչիկովսկի (1862—1941 +), իր շէֆա Լա Շաբլի Մայր եկեղեցին
եւ իր այլափոխութիւնը գրուածքին մէջ կը պնդէ որ «Իմամնիոյ Ա՛խարնի
Մայր եկեղեցին (796—504), նաեւ Ֆրանսայի Օւլէան քաղաքին մօտ գրօ-
նուող Ժեովիմիի և Փոսէի եկեղեցին կառուցուած են հայկական ոճով .
այդ ոճը յառաջ եկած է Արեւելէն — հայկականէն, եւ ոչ թէ Բիզանդա-
կան—Հռոմեականէն, ինչպէս մինչեւ հիմա առհասարակ կը կարծուէր: Այս
երկու եկեղեցիներուն եւ Կարոյիցեան ոճով շինուածներու յասակագիծի
նախադասական յօրհնուածքը՝ Հայաստանի հին եկեղեցիներուն եւ մակա-
ւանդ Զուարթնոցի (654) ու Ս. Գրիգոր եկեղեցիներու յասակագիծներուն
հետ զերթէ հոյն են» (Գ. Խանամիրեան, 60):

Ինչպէս կարելի է մեկնել ասիկա:

Խանամիրեան կը խորհի թէ, ինչպէս որ Արաբները Հայ ողմադիրներ գոր-
ծածած էին ոչ միայն Նիկոպոլսի, այլև Սպանիոյ մէջ, նոյնպէս 806ին Յը-
րանսայի մէջ շինուած Ժեովիմիի տը Փուէի եկեղեցիին համար ալ Հայեր
գործածուած են, և սա յատկանշական տեսութիւնը կը պարզէ, յարելով՝ որ
այս եկեղեցին քիչ մը մահմետական յատկանիշներ ունէր: Եւ որովհետև մահ-
մետականներ օգտուած ինչ Հայ ողմադիրներու հմտութիւնն, Խանամիրեան,
Մատթիւ Ս. Պուրկոյի Լուի Ռէոյի և Կ. Գոհնի ուսումնասիրութիւններուն
վրայ (տես. 60) հիմնուած, կը հետեցնէ թէ անոնք կրած են Հայ և Արաբ
ճարտարապետութիւններուն ազդեցութիւնը, ինչ որ՝ թէև անհաւատալի՝ սա-
կայն հաստատուած իրողութիւն մը կարելի է համարել:

Նախ քան Խաչակրութիւնները գոյութիւն ունեցող այս կապերը սակայն՝
աննշան են, բաղդատմամբ այն շատ սերտ յարաբերութիւններուն, զորս Հա-
յերը ունեցան Խաչակրութիւններէ ետքը, ինչպէս և Արևմուտքի զանա-
զան երկիրներու, նոյնպէս և Յրանսայի հետ: Յրանսացի Խաչակիր ասպիտ-
ներուն համար, Հայերը մեծ զոհողութիւններ ըրին:

Ըստ Գեղամ Խանամիրեանի (Պայտաբ, բացառիկ, 1951, էջ 9)՝ Թ. դարու վերջերէն
սկսեալ Ֆրանսա գացած էին Հայերու կառելու խումբ մը: Ս. Սողոմոն, Հայ սուրբ, որ մին-
չեւ այսօր պաշտօնաւորներու առարկայ է Ֆրանսացիներէն, եւ կը հանգչի կեդրոնական Փիթիվիէ
քաղաքին մօտեր. Յիսուս եւ (ՊՇԳ. Ա., 339) Ժ. դարուն Նիկոպոլսոյ Ս. Գրիգոր եպս. ք. որ
առանձնացած է Փիթիվիէի մօտեր, եւ մինչեւ իր մահը ապրած է իբրեւ ճգնաւոր: Քաղուած
է իրեն նախուած տեղումն բնակարան եկեղեցիին մէջ, որուն առաջին քարը դրուած է Ռէնի-
է օր Յուլիոս, Օւլէանի եպիսկոպոսին կողմէ՝ 1080ին (Գ. Խանամիրեան, 60):

Henri Riondel իր մէկ ուսումնասիրութեան մէջ, (ՅՐԱՆՍԱ ԵՒ ՀԱՅԵ-
ՐԸ, ճակատագր. Թ. 373—379) թուելէ յետոյ Հայերու մատուցած ծառա-
յութիւնները Յրանսացի Խաչակիրներուն, կը յարէ թէ այսօր սրագին յա-
տարերութիւններ պիտի առաջացնէին զինակցութիւններ, որոնք Ռուբէնի յա-
ջողները արքայական արիւնք պիտի խառնէին Ֆրանսական ամենաբարձ-
ուր բնօճակներու արիւնքին: Անդրժողեան շառախղներու հիմնաւորց պատ-
միչը անոնցմէ կը հառուէ ոչ նուազ քան աստեղծութիւնը, Քորոսի քաղաքու-
թեան, 1141ին, մինչեւ Լեոն Ե. 1321ին: Ուրի Ֆրանս եւ Հայ արեւակ-
ցութիւններ եղած են այս քուականներէն թէ՛ առաջ եւ թէ՛ յետոյ, մանա-
ւանդ երբ Հայաստանի քաղք անցաւ Կիպրոսի Լուսինեաններուն: Եւ ամ-
բողջ երկիրին ազնուական ուրի բնօճակները արքայական օճակներ կը
հետեւէին: Ֆրանսացի ազնուականներ յաճախ կը սօսնանէին քաղք պատճո-
ներ, արքայական դասաւորութեան, Ռուբէնեան քաղաքներու մօտ:

Հ. Ալիշան կը հաստատէ թէ Ֆրանսական սովորութիւններ և օրէնքներ
ընդօրինակուած էին Կիլիկեան Հայ արքունիքէն և ազգէն ու փոխադարձա-
բար Հայկական շատ մը սովորութիւններ Արևմուտք մտած էին: Henri
Riondet կը պնդէ թէ Արևմուտքի մէջ Հայ մայրերէն ծնած զաւակներուն
Հայ անուններ, Լեոն, Հեթում, Քորոս և այլ դրուած է, և յաճախ կը պա-
տահէր որ Յրանսայի Հայերը զեռատի իշխանազունները՝ իրենց զաւակները
կը դրկէին Հայ մօրեղբայրներուն արքունիքը, հոն դաստիարակուելու և յե-
տոյ քարձր պաշտօններ և աստիճաններ ստանալու համար:

Կիլիկիոյ մէջ միայն ազնուականներ չէ որ հաստատուեցան, այլ երկի-
րին նաւահանգիստները լեցուեցան Փրովանսէն եկած վաճառականներով, վա-
սնդի Հարաւային Յրանսայի մի քանի ծովագիւղայ քաղաքներն ալ, — տկար
մրցակիցներ Ճենովայի, Վենետիկի, Բիզանի, եւ այլնի—, իրենք ալ հետա-
մուտ էին վաճառականական յարաբերութիւններ ունենալու Կիլիկիոյ և Կիպ-
րոսի հետ, ինչպէս ունէին Սիւրիոյ հետ, և այսպէս շահաստաններ կը հաս-
տատէին:

Այսպէս գացող առաջին Ֆրանսացիները եղած են Մարսիլիացիները, ո-
րոնց հետքերը կը գտնուին 1228էն ի վեր, ըստ Տիրան Թէքէեանի հետազօ-
տութիւններուն:

Եւ ինչպէս ծովային վաճառականութեան փոխան Իտալական քաղաք-
ներու մէջ Հայ վաճառականներ՝ առեւտրական յարաբերութիւններու հետե-
ւանքով հաստատուեցան, նոյնը պատահեցաւ Յրանսայի վաճառաչան նաւա-
հանգիստներուն համար: Հայ գաղութներ երեւան եկան այդ վայրերը: Կը
կարծուի թէ հին ժամանակներու մէջ Հայերը ոտք դրած էին Մարսիլիա, և
Կիլիկեան շրջանին հոն գաղութներ եղած էին: ԺԱ. դարուն, յայտնի է թէ Ա-
նիի կործանումէն վերջ, զանգուածային գաղթի տեղի ունեցած էին և Եւ-

(1) Տես. ՊՇԳ. Ա., էջ 343, ուր բացատրուած է թէ ինչպէս Պուրպոնեաններու արեւան
խառնուած է Հայ արիւնք:

րոպական զանազան քաղաքներու կարգին՝ ԺԲ. դարուն Հայ վաճառականներ ընդունած էին Մարսէլը և շրջականները՝ (Նոր Լուր թ. 1132) զխաւորապէս Մոնփելիէ, Նարպոն, Նիմ և այլ քաղաքները:

Այսպէս, Տարասկո՛րի (Հարաւային Ֆրանսա) Սէնթ Մարթ եկեղեցիին մէջ գտնուած է Հայկական արձանագրութիւն մը՝ 1226 թուականով, Լատիններէն նախադասութեան մը վրայ:

Այդ արձանագրութիւնը կը ներկայացնէ Հայերէն այբուբենը, բայց նշանակելի է որ Օ և Ֆ տառերը կը պակսին, ինչ որ կը հաստատէ թէ անիկա գրուած է ԺԳ. դարէն առաջ, քանի որ այդ տառերը այդ դարէն յետոյ գործածուած են մեր մէջ: Գիրերը տեղ տեղ անջատուած են իրարմէ՝ զանգի մը պատկերով: Պարզ տապանաքար մըն է, որ կը կրէ այս արձանագրութիւնը: Հստ երեւոյթին մարմինը թաղուած է եկեղեցիին պատնագամբարանին մէջ, որուն մուտքը գաւթէն է: Այս տապանաքարին վրայ կայ ուրիշ մը եւս, որ կը կրէ թուոնի մը պատկերը, անթերի գծագրութեամբ:

Կարելի է բաւական վստահութեամբ ըսել թէ Հարաւային Ֆրանսա հաստատուած Հայ գաղութը աննշան չէր:

H. Riondel կ'ըսէ թէ «անոնց Եկեղեցի բաւական կարեւոր եղած պիտի ըլլան որ Ռոն գետի մէկ ճիւղը, այսօր ցամքած, կ'անուանուէր Հայերու անուանով, անհարկոյս այն պատճառով, որ այս վերջինները այս Լգերֆին վրայ բազմաթիւ վաճառանքիներ ունեին»:

Հաստատուած է որ Հայերը առետուր կ'ընէին Կամպանիոյ և Փոլովանս նահանգներուն — մասնաւորապէս Մոնփելիէ, Նիմ և Մարսիլիա շահաստան նաւահանգիստներուն հետ — ուր Կլիկիոյն Հայեր եկած էին. (Ալիշան, Սիսական, էջ 456):

Այսպէս, ԺԲ. դարէն սկսեալ, Հայերը գաղթած են Հարաւային Ֆրանսա, Փոլովանս և Լանկոնք նահանգները և մասնաւորապէս Մարսիլիա, Մոնփելիէ, Նարպոն և Նիմ, ուր հասած են Արեւելքէն հայածուած (J. Mathorez «Հայերը ի Ֆրանսա ԺԲ.էն մինչեւ ԺԸ. դար» Revues Historiques 1918 Mai—Juin թրգ. Հ. Յ. վրդ. Աւգերէ, Բազմավեպ 1919 էջ 144—149):

«Միջին դարուն, Հայերը այնքան բազմաթիւ էին Մոնփելիէի մէջ, որ համալսարանի դրան վրայ փակցուած էր Հայկական դրամի եւ Ֆրանսայի քաղաւորին դրամի փոխանակութեան ցուցակ: Էսոյի Յ. Բ. Գ. Գ. մէջ խիստ յստիս կը գտնուէր Հայկական տրոպար իր Ֆիգիական երկու զխաւոր յատկանքներով — կարճ գանկ եւ ուռուցիկ, ցունց էր...» (Տոմ. Ռոնէ Մարսիլիա. Français qui es-tu? էջ 96 կամ Հայկաեկն գիրք, 1943, Փարիզ, 74):

Կլիկիոյ Օշին թագաւորը 1314 Յունուար 7ին հրովարտակով մը արտօնած էր որ Այասի նաւահանգիստին մէջ Մոնփելիէցիներէն պահանջուի 20/0 մաքսային զեղչեալ տուրք (Ed. Dulaurier, Recherches sur la chronologie Armenienne. էջ 189, Հրանտ Սամուէլ. Հայերը Ֆրանսայի մէջ սկիզբէն ի վեր, Ֆրանսական Տարեգրք. 1927 էջ 52—53) եւ 1321 Մարտ 16ի Օշինի որդին և յաջորդը Լեոն Գ. լա Մուսբուրգի վաճառականքն՝ շնորհած է նոյն առանձնաշնորհումները յիշելով իր հորը տուած համանքը (= հրովար-

տակը): (J. Mathorez նոյն. Dulaurier, Chartes Arménienne dans Historiens des Croisades Documents Arméniens. հտ. I. էջ 754—756, Սիսական 359, Հայ Վեհեք. 74. 78. 111):

Մինչեւ հիմա կը մնան Օշինի և Լեոն Գ.ի այս երկու հրովարտակները Մոնփելիէի զիւանաթուղթերուն մէջ (H. Riondel, նոյն):

Նոյնպէս Կիպրոսի Հուգոն Ա. թագաւորին որդին, Հենրի Ա., 1226էն ի վեր զիւրութիւններ տուած էր Փրովանսի բնակիչներուն և Մոնփելիէի վաճառականներուն: Մոնփելիցիք, օգտուելով այս արտօնութիւններէն, Կիպրոսի Ֆամակուսթա քաղաքին մէջ հաստատած էին հիւպատոս մը և Factory մը:

Հետաքրքրական պարագայ մըն է այն՝ որ Կլիկիոյ և Կիպրոսի թագաւորները այս շնորհները ընելով կ'ուզէին Եւրոպայի քրիստոնեայ իշխանութիւնները շահագրգոել և անոնց պաշտպանութիւնը ապահովել իրենց իշխանութիւններուն համար:

Այդ կարգի շնորհներ, նոյնիսկ հողային զիջումներ պէտք է կատարուած ըլլան, բայց զժրխտարար բոլորին անդհակ չենք մենք, և փաստեր չունինք, թէ և անոնցմէ ոմանց վրայ պատահօրէն ստացուած զաղափար ունինք:

Այսպէս, կը յիշուի Կլիկիոյ ծովագիրքը Փրովանսալ կղզին (այսօր Տանա Ատասը), որ Կլիկիոյ Հայ թագաւորութեան կը պատկանէր և անվիճելիօրէն «հայկական կղզի» մը եղած էր, հովանաւորուած Կլիկիոյ Հայ թագաւորներէ: ԺԳ. դարուն սկիզբը, Կլիկիոյ թագաւորները կ'արտօնեն Երուսաղէմի Ս. Յովհաննու Ասպետները, ոյպէսզի հոն հաստատեն ապաստան մը՝ ազատագրուած քրիստոնեայ գերիներուն համար:

Այս կղզիին շատ մօտը գտնուող Սիլիֆէ քաղաքը Լեոն Ա. թագաւոր 1209ին կը ձգէ նոյն Ասպետներուն դէպի հիւսիս գտնուող Նոր բերդ և Կամարտիան կոչուած երկու ամրոցներու հետ, իբրև նշան շնորհապարտութեան Երուսաղէմի Ս. Յովհաննու Ասպետներուն, որոնք իրեն օգնած էին վտարելու համար Իկոնիոյ Սիլուկ գօրքերը, Կլիկիոյ սահմաններէն:

Այս Ֆրանսացի Ասպետներէն շատեր Փրովանսացիներ էին, որոնք ԺԳ. դարուն հաստատուած էին Փրովանսալ կղզիին մէջ, ինչպէս նաև ծովեզերայ այն շրջանին մէջ, որոնք կղզիին հանդիպակաց Սիլիֆէի ցամաքամասը կը կազմէին:

ԺԳ. դարուն այս կղզին Փրովանսացիներուն համար եղաւ առետրական գործունէութեան կարևոր խարխիս մը, այդ շրջանակին մէջ:

1321ին, երբ Այասի դէմ նոր յարձակումներ գործուեցան, Փրովանսի վաճառականները իրենք զիրենք ապահով չզգալով Փրովանսալ կղզիին մէջ, Լեոն Գ. թագաւորէն կը խնդրեն կղզին իրենց յանձնել, հոն աւելի ազատօրէն և աւելի շահաւէտ կերպով առետուր ընելու համար: Այս վաճառականութիւնը կը կատարուէր Սիլիֆիէի նաւահանգիստէն:

Լատիններու Փորթուս Փինուս կոչած Այա լիման նաւահանգիստը՝ Սիլիֆիէ քաղաքը՝ կը գտնուէր այն մեծ ձամբուն վրայ, որ կու գար Փոքր Ասիայի կեդրոնէն, անցնելով Ատանա և Տարսոն քաղաքներէն, որոնք մինչև 1359 Հայերու ձեռքն էին և այդ թուականին անցած՝ Մահմետականներուն:

Հայերը ժ. Դ. դարու առաջին կեսին տակաւին տէր էին ներքնաշխարհի կարաւանի ճամբաներուն:

Ժ. Դ. դարու երկրորդ կեսին՝ Կիլիկիոյ թագաւորը, Կոռիկոս նաւահանգիստը ձգեց Կիպրոսի թագաւորին, որ կրցաւ զայն պաշտպանել մինչև ժ. Ե. դար, բայց չենք գիտեր թէ Ս. Յովաննու Ասպետները Փրովանսալ կղզին և անոր նաւահանգիստը որքա՞ն ատեն կրցան պահել: Ըստ Տիրան Թէքէեանի՝ կղզին երկու անգամներ լիովին թաւանուած է, և դադրած է անոր կարեորութիւնը՝ ժ. Ե. դարուն վերջերը:

Այսպէս, Հարաւային Ֆրանսայի, մասնաւորապէս Մոնփելիէի և Կիլիկիոյ միջև յարաբերութիւններ կային, և Ֆրանսացիք ալ, Իտալացիներէն քիչ մը ուշ կը մասնակցէին Արևելքի ծովային առևտուրին և երթեկ ունէին Կիլիկիոյ, մասնաւորապէս Այասի հետ: Հաւանօրէն Հանկտոքի բնակիչները կ'երթային Կիլիկիոյ Հայ թագաւորութեան սահմաններուն մէջ, և փոխադարձաբար՝ Հայ ճարպիկ և նախածեռնարկ վաճառականներ կ'երթային Ֆրանսա, հոն գործելու համար:

Կիլիկիոյ և Նիմի վաճառականական յարաբերութիւններն այնքան բանուկ էին, որ բաղադատական ցուցակներ չինուած էին Այասի և Ֆրանսայի չափերուն և կշիռներու համար (J. Mathorez, ցոյց) (1):

Դժբախտաբար առարկայական տուեալներ կը պակսին, հաստատելու համար որ Հայերը որքան կարևոր թիւ մը կը ներկայացնէին ժ. Ա. դարէն յետոյ՝ Ֆրանսայի մէջ, թէև հայկական ազգեցութեան մը որոշ հետքերը կը տեսնուի Ֆրանսայի մէջ:

Բենիամին տը Դուտիլ, որ Հանկտոքի նահանգները կը շրջէր ժ. Բ. դարուն երկրորդ կէսին ատենները, կը հաւաստէ որ Ֆրանսայի հարաւային քաղաքները այլազան ազգերէ բաղկացած բնակիչներ ունէին: Ան կը գրէ թէ «ի Մոնփելիէ, կը լսուի խօսուիլը լեզուներուն, աբխազի ամեն ազգերուն, որոնք հոն կը դիմեն ձեռնակցութեան եւ Բիզանցիներու հետ» (J. Mathorez, ցոյց):

Հոն պէտք է լսուած ըլլայ նաև հայերէնը, վասնզի ընդարձակ յարաբերութիւններ կը մշակուէին Կիլիկիոյ և հարաւային Ֆրանսայի մի քանի քաղաքներուն միջև, որոնցմէ նշանաւորներէն էր Մոնփելիէ:

Ժ. Գ. և ժ. Դ. դարերուն, Կիլիկիա միջազգային առևտուրի կեդրոն դարձած էր և Այաս նաւահանգիստը, արևելեան Միջերկրականի ծովային վաճառականութեան ամենակարևոր կեդրոնն էր: Այս պատճառով Ֆրանսական նաւերը հոն կը դիմէին:

Ժ. Դ. դարուն, 1228(ն սկսեալ, Այասի հետ առևտրական յարաբերութիւն մշակող Եւրոպական բազմաթիւ քաղաքներու բնակիչներէն մասնաւոր կիրպով յիշուած են Մարսիլիացիք և աւելի ուշ՝ 1321 Մարտ 16ին, Լեոն Դ. ի տուած պարզեցումներէն մէջ, Փրովանսի բնակիչները և Նիմի, Նարբոնի և Մոնփելիէի քաղաքացիները (Սիսուան, 359 և Հայ Վեցեա., 74—78 և 111):

(1) Այս հանեփոսական զուգուր 1335ին պատաստած է Ֆրանչիսկո Պալուչչի Փէկոլոթի (F. B. Pegolotti, *Pratica della Mercatura*, էջ 46), որ Ֆորտեցայի Պարի Դրամասան կողմէ, Կիլիկիա զացած էր եւ 10 Յունուար 1335ին իր հայրենակիցներուն համար ստացած էր առանձնաւորութեան:

Թէև ուրիշ քաղաքներու արտոնագիրները չեն գտնուած, սակայն վրաստորէն կրնանք ըսել թէ պէտք է ուրիշ քաղաքներ ալ ստացած ըլլան այդ տեսակ առանձնաշնորհումներ:

Ամէն պարագայի մէջ՝ Ֆրանսական նաւեր Այաս կ'երթեկէին, ինչպէս 2 Սեպտ. 1295 թուականով վաւերաթուղթ մը, Վենետիկ քաղաքի դիւաններուն մէջ գտնուած, կը հաստատէ ասիկա Մարսիլիացիներու նաւերուն համար (Victor Langlois, *Le Trésor des Chartes de l'Arménie*, 164—165, Հրանտ Սամուէլ, ցոյց, 53):

Ֆրանսացիք Կիլիկիա կը բերէին չհիւսուած դերձան, անելի, փարիզեան գօտիներ, դանակ, հայելի, օճառ, մեղրամոմ և այլն:

Երբ Ֆրանսայի Աւինոն քաղաքը Պապերուն նստոցը եղաւ պահ մը, Ֆրանսայի և Կիլիկիոյ միջև յարաբերութիւններ ստեղծուեցան՝ Հոռմիւն տեղը, Ֆրանսայի այդ քաղաքը գրաւած ըլլալով: Աւինոնի հակաթու Պապերը Արևելք ղրկեցին Ֆրանչիսկեան կրօնաւորներ, որոնք հայիւն կ'ուսուէին Պապերու պալատին մէջ, ուր արևելեան լեզուներու յատուկ դասընթացք մը բացուած էր: Հայերէնի ուսուցիչները, Կիլիկիոյ Հայ թագաւորները կը ղրկէին: Լեոն Դ. այս նպատակով 1322ին ղրկած է երկու կրօնաւորներ, Ռընիէ տը Բոնսթան և Աղեքսանդր Պետրոս, որոնք ամսական 24 ֆիօրին և 12 մեծ թուռուա կ'ստանային, (M. Faucon. *La Librairie des Papes d'Avignon*, հտ. II. 31—32, Հրանտ Սամուէլ, ցոյց, 58)

Ֆրանսական արքունիքը, ինչպէս Աւինոնի Պապական աթոռը, երկուքն ալ հաւասարապէս կը շահագրգռուէին կամ շահագրգռուիլ կը կեղծէին Արևելքի քրիստոնեաներով և իրք թէ անոնց ի նպաստ ձեռնարկներ կ'ընէին: Այսպէս, ըստ Vaisetteին՝ Լուկիոֆի պատմութեան հեղինակին՝ առևտրական յարաբերութիւններու հետեանքով էր որ Ֆրանսայի Ֆիլիպ Վալուա թագաւորը 1335ին, ծրագրեց Ռաչակրութիւն մը կազմակերպել, Հայերու օգնութեան հասնելու համար, սակայն ի մեծ ցաւ Հայերուն, չկրցաւ իրականացնել և ձախողեցաւ գործը, ինչպէս պատահած էր Սրակոնի Յակոբ Բ. թագաւորին (1291—1327), որ 1293 Նոյեմբերին Մոնկոլներու Բեղաթուն կամ Ռայխաթուն (1291—1325) վեհապետին և 1300ին, Ղազան Մահմուտ Խանի (1295—1304) պատգամաւորներ ղրկած էր՝ միասին Ռաչակրութիւն մը կազմակերպելու համար: Սպանական բանակները Այաս ցամաք պիտի ելլէին, Մոնկոլներուն գործակցելու համար, սակայն այս ծրագիրն ալ ձախողեցաւ (Charles Kohler, «Mélanges pour servir à l'Histoire de l'Orient Latin», Paris, 1906, հտ. II. 596 և շար. կամ Հրանտ Սամուէլ, ցոյց, 55):

Աննշան գումարներով նպաստներ Գրիստոնեայ Ռեւմուտքի միակ շնորհը եղած են Արևելքի քրիստոնեաներուն, որոնք թշուառութեան մէջ կը տուաւյտէին և իրենց աչքերը Արևմուտք դարձուցած էին:

Ասոնց մէջ նմոյշը կարելի է նկատել Ֆրանսայի Կարոլոս Ե. թագաւորին իշխանութեան ատեն, Ատանայի Եպիսկոպոսին ղրկուած ողորմութեան գումարները: 1364ին թագաւորը կը յայտնէր թէ ստացած էր «Ճեհան Jehan l'Ulssierէն, 100 Ֆրանսի օսկի, զանոնք իբրև ողորմութիւն տալու համար Եղբայր

Մանուէլի, Ատանայի Եպիսկոպոսին, Հայաստանի մէջ, աղքատ և կողոպտուած անհաւատներէ» (Léopold Delisle — Mandements de Charte V. N. 123. Collection des Documents Inédits J. Mathorezի յօդուածին, տես նաև Բազմալէպ, 1919, 148):

Ողորմութեան կամ գթութեան գործ մըն էր նաև այն հիւրընկալութիւնը զոր Փարիզ ընծայած է մեր Լեոն վերջին թագաւորին: Ան 1384ին, Կարոլոս Զ.էն սիրով ընդունուեցաւ և ստացաւ կենսաթոշակ և զղեակ մը՝ բնակութեան համար: Լեոն ուղեց օգտակար ըլլալ զինքը հիւրընկալող երկիրին՝ երկու անգամ Անգլիա երթալով, Ֆրանսայի և Անգլիոյ թագաւորներուն միջև հաշտութիւն գոյացնելու համար: Զախողած իր առաքելութեան մէջ՝ 1393 Նոյեմ. 29ին մտաւ ի Փարիզ:

Նշանակելի է և ամենահաւանական՝ որ Լեոն Լուսինեան վերջին, մինակը չէր որ Փարիզ հաստատուեցաւ. հաւանօրէն իրեն հետ ունէր հետևորդներ: Յովհաննէս Տարտէլ, իր խոստովանահայրը, որ իրեն հետեւած էր գերութեան միջոցին, և Գահիրէէն անցած էր Եւրոպա, ողորմութիւն մուրալու, Եւրոպական արքունիքներէն, գերի թագաւորին փրկանքը տալու համար և յաջողած՝ իր առաքելութեան մէջ, ունի Լեոնի կհանքին նուիրուած աշխատութիւն մը՝ Chronique d'Arménieի, (Ժամանակագրութիւն Հայաստանի) ուր, շատ մը շահեկան մանրամասնութիւններ կու տայ (1): Ան կը հաստատէ թէ Լեոն մինակը չէր մեկնած զէպի Ֆրանսա, վասնզի կը գրէ թէ «roy s'estoit parti luy et ses gens» և կը հաւաստէ թէ Ֆրանսայի թագաւորը Կարոլոս Զ. հիւրընկալելով զայն, բարեսիրտ գտնուեցաւ հանդէպ անոր և հանդէպ անոնց, որ անոր հետ էին (et tous ceulx qui en sa compagnie estoient):

Ֆրանսայի թագաւորներուն և Աւինիոնի Պապերուն՝ Հայոց նկատմամբ ցոյց տուած շահագրգռութիւնը, տեսակ մը քաջալերութիւն էր, որ Հայերը դիմէին Ֆրանսա և հոն հաստատուէին:

Բայց զլիսաւորապէս դարձրէ ի վեր տեղը վաճառականական յարաբերութիւնները Ֆրանսայի և Կիլիկիոյ միջև, մղած են Արևելքի մէջ արկածեալ Հայերը՝ ապաստանելու «Փոանկներու երկիրը» (Pays de Francs) (J. Mathorez, նոյն), ուր կարգ մը Հայեր ալ այցելած էին քաղաքական և կրօնական շարժառիթներով և լաւ ընդունելութիւն գտած էին:

Այսպէս, կը յիշատակուի արքայազուն մը՝ Հեթում Կիլիկիցի, Կողկոսի իշխանը, որ յետոյ կրօնաւոր դարձաւ:

Հեթում, բաւական արկածալից կեանք մը ունենալէ ետք, անցաւ Եւրոպա, այցելեց Հռոմ և Աւինիոն, ուր լաւ ընդունելութիւն գտաւ Կղեմէս Ե. պապէն (1305—1314) և անկէ իր Փրէմոնսդրազեան միաբանութեան համար ստացաւ վանք մը, Փուատիէի մէջ, ուր իր ձերութեան օրերուն, գիրի առնել տուաւ իր քարտուղարին՝ Նիկողոս Ֆալգոնիի, իր մՄալիկ Արեւելքի

(1) Ոյս գործը հրատարակուած է ճախ ճրագներէն Documents Arméniens արքիմ Բ. ճ. (41. XXXVI եւ CXLIV ԼԶ. եւ ճԵԴ. Jean Dardel, Chronique d'Arménie. իսկ հայերէն քարտուղարին կոստած է Խորէն Եպս. Նարպէյ (յաճճաբարտրեան Կ. Եղեանցի), որ աճեք կցած է հմտագր ընդ-սրձակ (81 էջ) յառաջարան մը: Գիբը հրատարակուած է Ս. Պեղեբալը, Թիբլիսի Հրատարակչական Ընկերութեան ծախսով:

Պատմութեան (Flos Historiarum Terræ Orientis) գործը (1), որ Ասիոյ ազգագրութեան և պատմութեան համար կարեւոր տեղեկութիւններ կը պարունակէ: Հեթում 1314ին Կիլիկիա դարձած է, մասնակցելու համար Ատանայի ժողովին (1314—1316) և անոր առաջին նիստերուն մասնակցելէ ետք, մեռած է:

Կրօնական հռանդով Ֆրանսա գացած Հեթումի նման ուրիշներ ալ գրտնուած են թերևս, երբեմն չարաչա՛ն խաչագողներ և՛ երբեմն ճշմարիտ անձնուէրներ, որոնք Արևելքի քրիստոնեայ հաստատութիւններուն համար նպաստահաւաքութեան ելած են Ֆրանսայի մէջ՝ արևելեան ուրիշ ազգերու կրօնաւորներուն պէս:

Հաւանօրէն, Կիլիկիոյ Լուսինեան վերջին Լեոն Ե. թագաւորի հետևորդներէն մին էր նաև Սեբաստիոյ Սիմէոն Հայ Եպիսկոպոսը, որ 1388ի Զատիկի օրը պատարագած է Լանկտքի՝ Լուկրաս սրբայարանին մէջ (J. Mathorez, նոյն):

Բայց այս անցորդ եկեղեցականներուն և պատահական քանի մը անձներուն Ֆրանսա շրջիլը անբաւական էր Հայ դաղթականութեան մը գոյութեան փաստը նկատելու՝ եթէ ուրիշ ապացոյցներ չըլլային:

Տեսնուեցաւ թէ զլիսաւոր շարժառիթը, որ Հայերը կը տանէր հաստատուելու Ֆրանսայի հարաւային նաւահանգիստը, վաճառականութիւնն էր, որ դժբախտաբար խաղաղ զարգացումով մը չէ բարգաւաճած և անկման ու բարձրացման ժամանակաշրջաններ ունեցած է՝ Մահմետականներու՝ քրիստոնեաներուն դէմ ունեցած ատելութեան պատճառով:

Այդ հակասութեան իբրև հետեանք՝ ԺԳ. դարուն, երբ Եգիպտոսիք տիրեցին Պաղեստինի և Սիւրիոյ, այդ երկիրներէն վանեցին և արտաքսեցին բոլոր Լատինները, ինչ որ ամենամանր հարուած էր «Փուանկներուն համար»:

Այնպէս որ, ինչպէս ուրիշ ազգերու, Ֆրանսայի առևտրականներն ալ իրենք կարեւոր շահաստան չուկաներէն մէկէն զրկուեցան:

Բայց քիչ ետքը՝ Մեմլուք Սուլթաններու հաւանութեամբ, յաջողեցան դարձեալ շարունակել երթեկել Սիւրիա և Պաղեստին, մասնաւորապէս Աքիայի նաւահանգիստը իբրև կայան և դուռ գործածելով:

Այս պատճառով ԺԳ. դարուն և յաջորդին, Արևելքի բոլոր վաճառականները կը յիշուին «Սիւրիացի» ընդհանուր անունին տակ, այնպէս որ Հայերն ալ Սիւրիացի կը ճանչցուին, և հաւանօրէն այդ անունին տակ կը գործեն ժամանակ մը Մերձաւոր Արևելքի մէջ, ուր Գրիստոնեաներու կացութիւնը շատ դժբախտ էր, վասնզի Մահմետականներու դէմ անպաշտպան մնացած էին և ծանր տազնապներու ենթարկուած:

Արևելքի գաղթականները, ի մէջ այլոց Հայերը, կարծես թէ այլևս չեն ուզեր նայիլ իրենց ետին, և յոյս չունին օր մը հոն դառնալու, և հետևաբար նոր կայաններ կը կազմեն:

(1) Հեթումի եւ իր գործին վրայ գրած են զաճազան հեղինակներ, ինչպէս Ch. Kohler, Omont, Paulin Paris, ևս. Բազմալէպ, 1919, էջ 148):

Այդ դարը կը հանդիսանայ ամէնէն տարածուն ժամանակամիջոցը Հայ գաղթականութեան և ինչպէս ցոյց կու տան բազմաթիւ արձանագրութիւններ և վաւերագրութիւններ, Հայերը այդ շրջանին կը բնակին Իտալիոյ 30էն աւելի քաղաքներուն, Հարաւային Ֆրանսայի 6-7 քաղաքներուն, ինչպէս նաև Ֆլանտրայի Պրիւս, Տամ և Էքլիւզ քաղաքներուն մէջ:

ԺԴ. դարուն գաղթող Հայերը մեծ մասամբ հարկադրուած կը հեռանալին, հանգիստ և ապրուստ փնտռելու համար: Հետեալքար սոսկ առևտրականներ չէին և իրենց մէջ արհեստաւորներ ալ կային:

Ասոնցմէ մաս մը Ֆրանսա պէտք է հաստատուած ըլլայ, վասնզի կը հաստատուի որ Ֆրանսայի Փիլիպպոս Գ. Յանդուզն (Philippe Le Hardi) (1342-1401) թագաւորը, Հայ որմնադիրներ բերել տուած է, շինելու համար իր դղեակը և եկեղեցիները:

Տիժոնի (Պուրկոններ) մէջ — որ հին քաղաք մըն է — բուն հայկական գոթական կամարը տիրական էր, հաւանօրէն կառուցուած Հայ գործաւորներէ: Հայերը, հոն կը թուի թէ գրադած են զինիի պատրաստութեամբ, վասնզի քաղաքը ունի գինիի թանգարան մը, ուր ցոյց կը տրուի թէ ինչպէս կը պատրաստէին զինին շայաստանի մէջ: Հոն կայ արձանագրութիւն մը, ուր կը կարդացուի: Այգիին 35 տեսակներուն մէջ միայն վիթիս վինիֆէրան խմորակն է, որ կ'արտադրէ զինի, մասնաւորաբար Եկովկասեան վիթիսը, որուն բաշխումի աւազանը կը գտնուի Պեսարապիոյ, Հայաստանի, Կովկասի, Անատոլի, Իրանի, Թուրքիստանի և Քաշմիրի մէջ:

Լեոն Քէշիչեան, որ այցելած է Տիժոն, կը հաւաստէ թէ՛ իր կատարած քննութեան համաձայն, Փիլիպպոս Գ. Յանդուզն, ԺԴ. դարուն, Հայաստանէն բերած է Հայ գինեգործներ, որոնց գործածած հնձանները կը պահուին ցարդ Տիժոնի գինիի թանգարանին մէջ:

Կ. Պոլսոյ գրաւումը (1453) կը փակէր Միջին Դարը և նոր վարագոյր մը կը բանար Արևելքի ժողովուրդներուն համար: Այս ժողովուրդներէն մէկն էր Հայը, որ թուրք և Պարսիկ պատերազմներուն հետևանքով պիտի խարբալուէր և չարաչար պիտի տուժէին իր վաճառականները, վասնզի Թուրքիա այլամերժ քաղաքականութեամբ մը պիտի մեծէր իր նաւահանգիստները բանալ Եւրոպական նաւերու առջև: Այսպէս, մօտաւորապէս դար մը մոռացութեան մէջ պիտի մնար Ֆրանսան, ուր Հայերը պիտի առջընային՝ ԺԴ. դարուն վերջերէն մինչև ԺԶ.—ԺԷ. դարերը, վերստին հոն տեղ և դիրք գրաւելու համար:

..

Ֆրանսա մեկնած Հայ գաղթականներէն ոմանք աւելի հիւսիս, Հիւսիսային Մովուն եզիրքը հաստատուած են, և այսօր Պելճիական ու Հոլանտական թագաւորութիւնները կազմող երկիրները անցած են, երբ անոնք կը ներկայացնէին միութիւն մը, որ ԺԴ. և ԺԵ. դարերուն «Ստորին Նահանգներ» (Pays-Bas = Nederland) կամ «Միացեալ գաւառներ» (Provinces Unies) կը կոչուէր և մինչև ԺԶ. դար Սպանիացիներու տիրապետութեան տակ էր:

1588ին, Սպանիացիներու դէմ միացեալ ուժերով մարտնչելով՝ իրենց անկախութիւնը ձեռք բերին և կազմեցին Միացեալ Հոլանտայի Հասարակապետութիւնը:

Ֆրանսայի մեծ յեղափոխութենէն և Նափուէոնի պատերազմներէն ետք՝ 1815ին կազմուած է Մեծ Հոլանտան, որմէ Պելճիքացիք անջատուեցան 1830ին և Ֆրանսայի պաշտպանութեամբ կազմեցին առանձին թագաւորութիւն մը:

Հետեալքար Պելճիքաւ և Հոլանտա Միջին Դարուն մէկ երկիր կը կազմէին և նոյն ճակատագիրը կը բաժնէին, երբ Հայ գաղթականներ հոն ալ մուտք գործեցին Ֆրանսայի ճամբով, մասնաւորապէս հաստատուելով սահմանակից և յաճախ ֆրանսական իշխանութեան ենթարկուած Ֆլանտրիոյ մէջ, ուր Հայ եկեղեցական մը՝ Անտիոքի Ս. Մակար պատրիարքը երեցած էր: Ան Պաւարիա և Մոզուսիոյ շրջագայութենէ մը յետոյ՝ Կանտ (Gand) գացած և հոն ժանտախտէ վարակուելով 1012 Ապրիլ 10ին վախճանած էր: (Տես. ՊԶԳ. Ա., 339 և Առաքել Սարուխան՝ Բելգիա եւ Հայերը, Վիեննա, 1937, էջ 2): Բայց հայածին եկեղեցականի մը պատահական այցը, կարելի չէ Հայ գաղթականութեան պատմութեան լծորդել ուղղակի, որքան ալ կարեւոր եղած ըլլայ ան:

Իրապէս շատ նշանակելի յարաբերութիւններ գոյութիւն ունեցած չեն Հայերու և այս երկիրին միջև, նոյնիսկ Կիլիկիան թագաւորութեան շրջանին, երբ միայն մանր գործառնութիւններ կը յիշուին Փլամանական և հայկական վաճառականական աշխարհին միջև:

Հայերը, ինչպէս Ֆրանսայի, նոյնպէս այս երկիրին կը ծանօթանան խաչակրութիւններուն առթիւ, որոնց Փլամանները լայնօրէն մասնակցած են:

Այս ծանօթութիւնները, զորս անոնք ունեցած են, կը թուին պատճառ եղած ըլլալ որ Ֆլաման վաճառականները շահագրգռուին ընդհանրապէս Արևելքով և մասնաւորապէս Կիլիկիոյ նշանաւոր առևտրական նաւահանգիստ՝ Այասով, ուր կ'երթէին իրենց ալ նաւերը և վաճառականները (V. Langlois. Trésor des Chartes d'Arménie) որոնք ևս խնդրամատոյց եղած են առանձնաշնորհումներ ունենալու համար:

Փոխադարձաբար՝ Հայերն ալ՝ այս պատճառով լուկ կ'երևին Ֆլանտրիոյ մէջ: Հայերը կը բնակէին գլխաւորապէս Պրիւս (Bruges) քաղաքը, որուն բնակիչներուն մեծ մասը օտարերկրացիներ էին, և կու գային այն երկիրներէն, որոնց ապրանքները կը բերուէին հոն ծախուելու կամ փոխանակուելու համար (Ա. Սարուխան, Եոյն, 116):

Անոնք՝ ԺԴ. դարու սկիզբէն հոն գալ սկսած պէտք է ըլլան. վասնզի քաղաքին դիւանին մէջ պահուած հաշիւներէն կը հասկցուի որ 1322ին «առևելցիներ» սկսած են գալ Պրիւս:

1340ին առաջին անգամ Հայ վաճառականներ կու գան հոն, երբ արևմտեան Եւրոպայի ամէնէն կարեւոր նաւահանգիստն էր Պրիւս, որ ԺԱ.—ԺԵ. դարուն, առևտրական և արդիւնաբերական գործունէութեան կեդրոն համարուած Ֆլանտրիոյ նահանգին նաւահանգիստն էր և ԺԴ. դարուն «Ոսկի Փեթակ» կը կոչուէր պատմագիրներէն (Ս. Սարուխան, Եոյն, 4 և 115): Ենթա-

հիւ իր գրաւած դիրքին՝ Ֆրանսայի, Անգլիոյ և Գերմանիոյ միջև, Պրիւսի-
 ջազգային գրամական հրապարակ էր (Ա. Սարուխան, 60յն, 116): Հոն հաս-
 տատուելով Հայ առևտրականներ, սկսան ներածել արևելեան ապրանքներ,
 ներկեր, համեմներ, գորգեր և կապիտոններ (Սարուխան, 61յն, 117): Այդ
 Հայ վաճառականները իրենց ներածած արևելեան ապրանքներուն փոխարէն,
 Փոքր Ասիա կ'արտածէին Պելժիական չուխայ և ասուեղլն, ինչպէս նաև ան-
 գըլլիական բուրգ, սպանական իւղեր, ուսական մորթեղէն և այլն, այսինքն
 թէ՛ տեղական և թէ՛ Եւրոպական ուրիշ երկիրներէն Պրիւսի բերուած և մթեր-
 ուած զանազան գործուածքներ, զորս կը գնէին և կը տանէին Այսս կամ Մի-
 ջիւրիականեան այն նաւահանգիստները, ուր իրենք մասնաձեւեր կամ ըն-
 կերներ ունէին (Ա. Սարուխան, 60յն, 117—118):

Պրիւսի Ժ.Գ., Ժ.Գ. և Ժ.Ե. դարերու ներածութեան և արտածութեան
 մասին տեղեկութիւններ տուող վաւերագիրի մը մէջ գրուած է որ «Հայաստանի
 թագաւորութիւնէն կ'ստացուի բամպակ և զանազան համեմներ» (Ա. Սարու-
 խան, 60յն, 119):

Նոյնպէս ուրիշ վաւերագիրներ կը հաստատեն որ Ֆլամանները՝ Հայերէն
 կ'առնէին բամպակ. համեմներ և պղպեղ, որդան կարմիր և այլն:

Իսկ Հայերու ժամանակաւոր կամ մշտնջինական բնակութեան միակ
 հետքը կը գտնուի Պրիւսի Սէնտ Օպէր (S. Obert) վանքին հին հաշուեզրի-
 րուն մէջ, ուր նշանակուած է թէ 1369 թուականին, նիկողայոս անուն Հա-
 յը՝ իրեն ընկերացող բարձրաստիճան եկեղեցականին կտոր մը գործուածք նը-
 ուիրած է, իսկ անոնց, որոնք անոր հետ Ս. Սաչի դուռը անցան՝ 12 լիբա
 տուած (La Flandre, Bruges, 1880, էջ 17), ինչ որ կը հաստատէ անուղ-
 զակի կերպով՝ Հայերու յարաբերութիւնները և երթևեկը Ֆլաման քաղաքներուն
 հետ: Հայ լեզուով որմնագիր մը (graffito-graffitto), ոմն Սարգիսի համար,
 Պրիւսի Մայր Եկեղեցիին որմերէն մէկուն վրայ գրուած, կը հաստատէ Հայե-
 րու բնակութիւնը Ֆլամանի մէջ (J. Mathorez, 60յն): Fr. Macler (Mosaïque
 Orientale, 29 և ՀԱ. 1908, 156—7), կը կարծէ թէ այս Սարգիսը պէտք
 է ըլլայ Լեոն վերջինին ընկերացողներէն մէկը, որ իր տիրոջ մահէն ետք՝
 կարողոս է. ի հետեւած է այս քաղաքը երթալու համար:

Ժ.Գ. դարուն Ֆլաման վաճառականութեան կեդրոններն էին Պրիւսի և Ան-
 վերս, ուր Հայ վաճառականներ հաւանական է որ երթևեկած ըլլան, ինչպէս
 կը վկայէ Էմիլ Վանդէն Պիւսքէ (Emile Vanden Busche), որ հին արձանա-
 գրութիւններէ քաղելով կը հաւաստէ թէ Ֆլաման վաճառականներու երթևե-
 կած արեւելեան քահաստաններն էին Հայաստան (իմա՝ Կիլիկիա), Կիպրոս և
 Երուսաղէմ (Սիսուան, էջ 359 և La Flandre ամսաթերթ, 1880, թ. 12 և է-
 միլ Վանտէի, Une Question d'Orient au Moyen Age, 1878 և Ա. Սարու-
 խան, 60յն, 120):

Ժ.Գ. դարուն սկիզբը, Ֆլամանները Մերձաւոր Արեւելքի հետ իրենց ա-
 ուտուորը կը կատարէին արեւելցիներու միջոցով, որոնք մէջ էին նաև Հա-
 յերը (Ա. Սարուխան 60յն 120՝ հիմնուելով փաստաբան A. Bultyn-ի 1589ին
 պատրաստած մէկ զեկուցագրին վրայ), որոնք Կիլիկիայէն ու Փոքր Ասիայէն

կու գային ու սեփական գրասենեակներ կը հաստատէին Պրիւսի մէջ (Սարու-
 խան, 60յն, 120):

Ասկէ յետոյ է որ Ֆլամանները անոնց օրինակին հետեւելով գացած են
 Մերձաւոր Արեւելք և այնտեղ առևտրական գրասենեակներ հաստատած (60յն,
 120—1): Բայց այնպէս կը թուի թէ Ֆլամանները չեն յաջողած, որովհետև
 շուտով հեռացած են Մերձաւոր Արեւելքէն և իրենց ապրանքները ծախած են
 Պրիւսի մէջ Հայերուն և ուրիշ արեւելեան ժողովուրդներուն (60յն):

Մինչդեռ Հայ գաղթականները, որոնք Ֆլամանիա գացած էին, յաջո-
 ղած էին դիրք մը գրաւել և կարևոր դեր կատարել, հակառակ անոր որ երբ
 հոն կը հասնէին չունէին փայլուն վիճակ մը և կարօտ էին, վանդի կը յիշուի
 որ Ֆլամանիա հասնող առաջին Հայ գաղթականները, կարօտ եղած են կա-
 թուիկ կղերականներուն որոնք մեծ ծառայութիւններ մատուցած են: Սակայն
 այդ գաղթականները մեծ թիւ մը չունէին և գրեթէ միայն Պրիւսի և անոր
 մօտակայ Տամ և Էքլիւզ քաղաքներուն մէջ կը բնակէին: Թէև թիւով քիչ,
 բայց որակ ունենալ կը թուին. վանդի Ժ.Ե. դարուն Յակոբ Բէօր (Jacques
 Cœur), Ֆրանսայի ամենամեծ վաճառականը, երբ առևտրական սենեակ կը
 հիմնէ Պրիւսի մէջ՝ ուրիշ արեւելցիներու հետ կը հանդիպի Հայերու, որոնք
 հոն հաստատուած էին (Ալիշան, Սիսուկան):

Կ'երեւի թէ Ժ.Գ. դարուն, Արեւելքի խոռվիայ վիճակին հետեւանքով
 Եւրոպա անցած են շատ մը գաղթականներ, որոնցմէ մաս մը գացած է Պելժիգա:

Պելժիգացիք 1346ին այդ գաղթականներուն համար շինած են ապաստա-
 նարան մը Պրիւսի շրջակայքը, «բազուզի անտուն և տեղ չունեցող ճամբորդ-
 ներ հոն պատսպարուին»: Այդ հաստատութիւնը կը պատկանէր Պրիւսի Saint
 Bavon Մայր Եկեղեցիին, որուն մատենան մէջ 1386ին արձանագրուած է թէ
 այդ ժամանակ կային բազմաթիւ աղքատ ասպետներ, ինչպէս նաև թափա-
 ռականներ, նոյնպէս նաև Եգիպտացիներ և օտարականներ, որոնք կու գային
 Հայաստանէն (իմա՝ Կիլիկիա) և Ասիայէն: Անոնք կը փախչէին Սարակինոս-
 ներէն և մեծ թիւով կու գային Պելժիգա (Սարուխան, 60յն, 126):

Այս վկայութեան մէջ յայտնի է թէ Հայերը արևելեան ուրիշ ազգերու
 հետ խառնուած են, վանդի Հայ ասպետներ չկային և Եգիպտացիներ բնաւ
 Հայոց հետ գաղթած չէին կրնար ըլլալ: Իսկ Ասիացի գաղթականներու Կի-
 լիկիոյ (Այսս) ճամբով Եւրոպա անցած ըլլալը շատ հաւանական է:

Որոշ տուեալներ կան, թէ Պրիւսի հաստատուած Հայ առևտրականները
 երկար չեն մնացած հոն, վանդի անհամաձայնութիւն ծագած է ի-
 րենց և Պրիւսի քաղաքացիներուն միջև 1354ին և արեւելցիք ստիպուած են
 ձգել ու հեռանալ: Այդ պատճառով Հայեր չեն յիշուիր 1354ի արձանագրու-
 թիւններուն մէջ: Հայերը կ'երթան Դորդրէխտ (Հոլանտա), ուր մի քանի տա-
 րի կը մնան: Այս միջոցին իրենց անհամաձայնութեան առթ տուող խճիբը
 կը հարթուի և անոնք կը վերադառնան Պրիւսի և 1358ին վերջնապէս կը հաս-
 տատուին հոն և իրենց գրասենեակը կը հաստատեն (Սարուխան, 60յն, 121):

Այս անգամ, այդ արեւելցիները, (1358—1360) երբ հոն կը դառնան,
 կու գան աւելի մեծ թիւով ու կը ձեռնարկեն առևտրական աւելի ընդարձակ

գործունէութեան: (Ա. Սարուխան, 60յն, 117): Այս նոր գաղթականներուն մէջ կային բանաբէք անձեր, թափառականներ, որոնք բեռ կը դառնային դղեակներու և ասպետներու (Սարուխան, 60յն, էջ 122): Դժբախտաբար Հայեր ալ կը յիշուին 1417—1418ին՝ այս դասակարգին պատկանող:

Այսպէս, 1417ին՝ արձանագրութեան մը մէջ ըստուած է թէ նպատակ տրուած է Հայաստանցի քահանաներու, (Սարուխան, 60յն): Ուրեմն Հայ քահանաներ կամ Հայաստանէն, կամ Ֆրանսայի Բարսեղեան կրօնաւորներէն Պելճիգա գացած են, բայց հաւանական է որ անոնք շատ սակաւ եղած ըլլան և շփոթուած արեւելիան ուրիշ ազգերու պատկանող եկեղեցականներու հետ:

Ֆլանտրի մէջ հաստատուած Հայերը առհասարակ առեւտրական էին և համախարհային այդ կարեւոր կեդրոնին մէջ գործող ուրիշ ազգէ առեւտրականներէն ոչինչով նուազ:

Արդարեւ, Պրիւժի մէջ միջազգային առեւտուրով զբաղող բոլոր ցեղերը, Միջերկրականէն մինչեւ Պալդիկի եզերքները բնակողները, ամէնքն ալ իրենց յատուկ լեզուներով ճանաչուած ունէին հոն, որ լոճա (loge) կը կոչուէր: Հայերը այս միջազգային կեդրոնին մէջ ուրիշ ազգերէն ետ չմնացին և իրենք ալ շինեցին իրենց լոճան կամ «Հայ Տուն»ը:

1478ին՝ ժան տը Վալուա թագաւորին ատեն՝ գոթական ռճով շինուած փառաւոր Հայ Տուն մը կանգնեցին, որուն չորս անկիւնին վրայ, չորս աշտարակներ կը բտրձրանային (Ա. Սարուխան, 121):

Անոնք իրենց եկեղեցական պաշտամունքները կը կատարէին կարմեւեան կրօնաւորներու մատուռին մէջ (60յն. 121):

Անոնք կիրիկիայէն Ֆլանտրիա կը ներածէին բամպակ և ամէն տեսակ համեմներ, և կ'զբաղէին մասնաւորապէս գորգի վաճառականութեամբ:

Սակայն ժան տը Վալուայի որդոյն՝ Ֆրանսայի Փիլիպպոս Գեղեցիկ թագաւորի ատեն (1482—1506), արդէն Հայեր և ուրիշ արեւելցիներ չէին մնացեր (Սարուխան, 60յն. 122—3):

ԺԵ. դարուն, երբ Պրիւժ քաղաքը, իբրև նաւահանգիստ կորսնցուցեր էր իր կարեւորութիւնը աւագ լեցուելուն համար, Հայ առեւտրականներ լքեցին Պրիւժը և գացին հաստատուիլ Անվիբս, որ ժՁ. դարուն եղած է Եւրոպայի ամէնէն բանուկ նաւահանգիստներէն մին:

Սակայն Հոլանտացիք ամէն միջոցի դիմեցին նուազեցնելու համար Անվիբսի կարեւորութիւնը և առաջին տեղը տալու Ամսթերտամին — երբեմն ձկնորսներու գիւղաքաղաքին — որ ժԷ. դարուն եղաւ Եւրոպայի ամէնէն բարգաւաճ և ծաղկեալ նաւահանգիստը, ուր Հայերը գացին հաստատուիլ և կազմել գործունեայ գաղութ մը, որուն կեանքը ժԷ. դարու Հայոց պատմութեան մէկ փառաւոր և անմոռանալի էջը կը կազմէ:

Ֆրանսայէն դէպի հիւսիս՝ Պելճիգա և Հոլանտա առեւտրական նպատակներով առաջացած Հայ գաղթականներու նման, կը կարծուի որ գտնուած են նաև դէպի արևմուտք՝ Գերմանիա գաղթողներ:

Սակայն Գերմանիոյ մէջ Հայերու բնակութեան յիշատակութիւն բնաւ չէ եղած կամ այդ տեսակ արձանագրութիւն մը չէ գտնուած Հայ և օտար մատենագիրներու մօտ: Հաւանական է այսուհանդերձ՝ որ երբեմն, պատահաբար, քանի մը Հայեր գտնուած ըլլան Գերմանիա:

Սաչակրութիւններուն պատճառով, Հայերը՝ Գերմանիոյ հետ ևս յարաբերութիւն ունեցած են և ինչպէս տեսնուեցաւ՝ Ֆրիտերիկ Շիկամօրուս կայսրը, իբրև Սաչակիր, կիրիկիա եկած է և հոն գետամոյն մեռած է:

Իր յաջորդը՝ Հենրի Զ., իր հօրը խոստումը գործադրելով, Լեւոն Ա. թագ զրկած է (1197):

Կարելի է խորհիլ թէ Հայ վաճառականներ, ինչպէս արեւմտեան բազմաթիւ քաղաքներ, նոյնպէս և Գերմանիոյ զանազան վայրերը երթեկեկ ըլլան, սակայն որոշ տեղեկութիւններ կը պակսին: Միայն Պաթիկի ծովեզերեայ քաղաքներուն մէջ գտնուած բազմաթիւ արեւելեան դրամներ, արեւելեան վաճառականներու այդ կողմերը երթեկեկ ունենալուն նշան կը համարուի ոմանց կողմէ, անշուշտ ոչ բացարձակ վստահութեամբ: ԺԷ. դարու կէսէն վերջն է որ Հայ վաճառականներ Գերմանիա գացած են, ինչպէս պիտի տեսնուի:

Բարբարոսներու արշաւանքին հետեանքով, Եւրոպա ապաստանող Հայերէն մի քանի անձեր անցած են Մանչըր և մտած են Բրիտանական կղզիները, ուր ծառայեցին յիշուած այցելու Հայր ժԱ. դարուն սկիզբը՝ եղած է Սիմէոն Եպիսկոպոսը (+ 1016), որ շրջած է Անգլիա և անկէ գացած է այլուր:

Հաւանօրէն ժԳ. դարուն, երբ Մոնկոլները Արևելքը տակն ու վրայ կ'ընէին և Հայ գաղթականներ զանազան վայրեր կը ցրուէին, թերևս շատ քիչ թիւով Հայեր ալ Բրիտանական կղզիները անցած ըլլան զոնէ իբրև ուղիորդներ և առեւտրականներ, թև և չունինք որևէ վաւերագիր այս մասին, և քիչ հաւանական կը համարենք:

Հայերը, Անգլիան ճանչցած են մասնաւորապէս կիրիկիա երթեկեկող անգլիական նաւերով և Սաչակիրներու բանակին մէջ գտնուող Անգլիացիներով:

Այսպէս, 1228ի կը յիշուի Հայ եպիսկոպոս մը, որ Անգլիա գացած է, ապահովաբար Մոնկոլներու արշաւանքին պատճառով, խոյս տալով Հայաստանէն:

Գիչ ետքը, 1252ին, Ենրիկ Գ. Անգլիոյ թագաւորը, առաջին անգամ յարաբերութեան մէջ կը մտնէ մեր Հիթուա թագաւորին հետ՝ կանոնաւոր կերպով թղթակցելով:

1364ին, Ներսէս Եպիսկոպոս (առաջնորդ կամ վանահայր կիրիկիոյ մէջ գտնուող Ս. Գէորգ անուն վանքի մը), ասպատակներէն աւերուած և կողոպտուած վանքերու և եկեղեցիներու վերաշինութեան ձեռնարկով, իր հետ առնելով Յակոբ անուն վանական մը, ժողովարարութեան համար կը զիմէ Եւրոպա և կը հասնի Լոնտոն:

Անոնք կը ներկայանան Անգլիոյ Եղուարդ Գ. թագաւորին, որ կ'արտօ-

նէ ներսէս Եպս.ը ամբողջ տարի մը շրջելու Անգլիոյ մէջ և իր հպատակներէն դրամ հաւաքելու (Արտօնագիրին լատիներէն պատճէնը տես. Սիսուան, 410):

Ինչպէս արդէն յիշուեցաւ, Լեւոն Հայոց վերջին թագաւորը գերութենէ ազատելէ ետք, երբ Եւրոպա գնաց և վերջապէս Փարիզ հաստատուեցաւ, Անգլիոյ ֆրանսական պատերազմներուն վերջ տալու համար՝ իրրև միջնորդ 1385ին Լոնտոն այցելեց և ապարդիւն ճիգեր բրաւ խաղաղութեան համար:

Այդ թուականին կը կատարուի առաջին Լորտ Բաղաքապետին (Lord Mayor) ընտրութիւնը, և անոր տուաջին անգամ թագաւորին ներկայանալու արարողութեան կը հրաւիրուին Լոնտոն գտնուող բոլոր օտար բարձրաստիճան իշխանները, որոնք կարգին նաև մեր Լեւոն վերջին թագաւորը:

Այդ թուականէն ի վեր, ամէն տարի Նոյեմ. 4ին նոր ընտրուած քաղաքապետը, աւանդական սովորութիւն մը եղած է որ ներկայանայ թագաւորին, շքիղ թափորով մը դիմելով պալատ:

Այդ թափորին կը մասնակցին Անգլիոյ վաճառականներուն, արհեստաւորներուն և գործաւորներուն ներկայացուցիչները՝ ԺԴ. դարու տարազներով, ինչպէս նաև Բաղաքապետին պատմական կառքին կը հետևին առաջին քաղաքապետին թափորին մասնակից օտար իշխաններուն տարազով անձեր: Անոնցմէ մին, կը ներկայացնէ ցարդ Լեւոն Ե.ը՝ անոր հազած հազուատովը, ինչպէս կը հաւաստէ նկարիչ Արչակ Ֆէթվաճեան:

Ինչպէս կը տեսնուի, այս տուեալները բնաւ բաւական չեն մտածելու թէ Հայ գաղութ մը գոյութիւն ունեցած է ասիական բարբարոսներու ատեն՝ Բրիտանական կղզիներուն մէջ, ուր Հայերը պիտի հաստատուէին աւելի ուշ՝ իրրև առևտրականներ, երբ արդէն Անգլիա կազմակերպուած էր իբրև ծովային վաճառականութեան մէջ յառաջընթաց երկիր մը և զբաւել սկսած էր Վենետիկի, Ճենովայի, Բիզանի և այլնի տեղը:

..

Իուլանտա, մին Բրիտանական կղզիներէն. ինչ ինչ տուեալներու վրայ հիմնուած, կը կարծուի որ Հայ գաղթականներ ընդունած է: Գ. Խանամիրեան, (Պայլաբ բացառիկ. 1951, էջ 10), անշուշտ հիմնուած վաւերագրութեան մը վրայ, կը գրէ թէ Միջին Դարուն, կրօնաւորներ և գործաւոր Հայեր մինչև Իուլանտա գացած են:

Է. և Ը. դարերուն, Հայեր յիշուած են Իուլանտական աղօթքի մը մէջ, ինչ որ կ'ենթադրէ զոնէ ծանօթութիւն մը՝ երկու ազգերուն միջեւ:

Է. դարուն Իուլանտայի մէջ հաստատուած էր հայկական վանք մը՝ Սել Աշիտ, որ երկիրին երբորդ ամենակարևոր մենաստանը կը դառնայ (Գ. Խանամիրեան, Պայլաբ, ճովի, 10):

Օր. Ֆրանսուազ Հանրի հնագէտը, Իուլանտական եկեղեցիներու և Անիի շէնքերուն միջև ազգականական կապի գտած է և Իուլանտական և հայկական քանդակագործութեան մէջ զարմանալի նկատուելու աստիճան հանգիստութիւններ տեսած է (նոյն):

Անիկա կը հաւաստէ որ Իուլանտայի մէջ հինէն յիշուած խաչքարի տեսակ մը կար, յարենման հայկական խաչքարերուն, ինչ որ ապացոյց մըն է հայկական ազդեցութեան: Օր. Ֆրանսուազ Հանրի կը շեշտէ այս ազդեցութիւնը Իուլանտայի զարդարութեան վրայ (F. Henry, La Sculpture Irlandaise pendant les douze premiers siècles chretienne, Paris, 1933). Ինչ որ կարելի է նկատել արդիւնքը Հայ գաղթական արհեստաւորներու գոյութեան այս կղզիին մէջ, ուր աւելի ուշ ժամանակներու մէջ, հայկական ո՛չ մէկ յիշատակ գտնուած է:

..

Բրիտանական կղզիներէն աւելի հիւսիս, գրեթէ բեւեռային երկիր մը նկատուած Իսլանտայի մէջ՝ գիտենք թէ ԺԱ, դարուն իբրև կրօնական քարոզիչներ գործած են երեք Հայ եպիսկոպոսներ, Պետրոս, Աբրահամ և Ստեփանոս անունով, որոնք թերեւս Պաղիկեան աղանդին կը պատկանէին (F. Macler, Arménie et Islande, 1923, և ՊՀԳ. Ա., 340):

Դժբախտաբար յաջորդ դարերուն համար տեղեկութիւններ կը պակսին և շատ հաւանական չի թուիր, Հայերու կողմէ մինչև Իսլանտա թափանցում մը վասնզի այս հեռուոր և նաոնապատ կղզիին մէջ, ուր երեք քարոզիչ եպիսկոպոսներ, գուցէ հալածական ինկած էին հաւատածաւալ գործունէութեամբ, յաջորդ դարերուն դժուար էր որ Հայ գաղթականներ երթային վաստակ ու հանգիստ որոնելու:

..

Մինչև սաոնապատ հիւսիսը առաջացող Հայ բեկորները հասած են նաև ծայրագոյն արևմուտքը և աշխարհի սահմանը համարուած Իպերիներ, թերակղզին, որուն բնակչութեան հետ ցեղազրական վաղեմի յարաբերութիւններու հետքերը շատ անգամ խնդրոյ առարկայ եղած են, վասնզի Պասքերու և Հայերու միջև կապերու գոյութիւն նկատուած է(1):

Անյիշատակ ժամանակներէն հասած մասամբ աւանդական և մասամբ ցեղագրական առնչութիւնները թողով մէկ կողմ, Միջին Դարուն Հայեր կը գտնենք Սպանիոյ մէջ: Այս Հայերը՝ հոն երթալու հրապուրուած են հաւանօրէն շահէ և ապահովութենէ, Սպանիոյ ծովային վաճառականութեան կեդրոսներէն:

(1) Տե՛ս Գ. Օ. Գալուսեան այս ցիւրք բաւական յոյսուած մը ունի Սիսի մէջ (1953, 85) և Ս. Ս. Ս. 601-2) «Սպանիոյ եւ Ֆրանսայի սահմաններու վրայ, Պիրենեան լեռներու ստորոք Հայ հիմ գաղութի մը հետքերը» խորագրով, ուր կը խօսի գիրքի մը վրայ որ հետեւալ խորագրով ունի — El Valle del Roncal (= Ռոնկալի ձովիս): Լեղիմակն է Bernardo Ssiornés Lasa, ստուած 1927ին:

Ռոնկալի հովիտը կը գտնուի Սպանիոյ եւ Ֆրանսայի սահմանի վրայ գտնուող Պիրենեան լեռներու մէջ, ճախիկն Նաւիոյ բազառութեան եւ այժմու Նաւիոյ ճահագն, Բամբոնայի գաւառին վաստոցտայի արհեստի մէջ, ուր կը բնակին վաստոցներ, որոնք աւանդաբար կը կառնուի թէ Հայերէ սերած են:

նաժայր, Միջերկրականեան մեծ նաւահանգիստին՝ Պարչելոնայի Կիրիկիոյ հետ մշակած յարաբերութիւններուն հետեւանօք ծանօթանալով այս երկիրին:

Այսպէս, կը յիշուի թէ Ժ.Ա. դարուն, հոն ալ շրջած է, Եւրոպայի շատ մը երկիրները իբրև այցելու պատող այն Ս. Սիմէոն «Սքանչեւագործ» Եպիսկոբ, որ Երուսաղէմի Արսէն Պատրիարքին յանձնարարականով (1) գնաց շոտմ, ապա որ Երուսաղէմի Արսէն Պատրիարքին յանձնարարականով (1) գնաց շոտմ, ապա ման եկաւ Թոսքանա, Բիզա, Լուկկա, Միլան, Բաւիա, Սպանիա, Բրիտանիա, Ֆրանսա և ի վերջոյ գնաց հաստատուեցաւ Իտալիոյ՝ Մանտովա քաղաքին Բենեդիկտեանց վանքը, Polirone գիւղը, ուր վախճանեցաւ 1016 Յուլիս 26ին (ՊՀԳ. Ա., 340):

Սպանացիք ևս ինչպէրութեանց ժամանակ է որ Հայերու հետ յարաբերութեան մէջ կը մտնեն, ուրիշ արեւմտեան ազգերու հետ:

Ինչպէրութեան մասնակցող ազգերու շարքին, Սպանացիք կարեւոր թիւ մը կը կազմէին իբրև մուսուլման քրիստոնեաներ և մենք գիտենք թէ ինչպէր երկիրները ինչ յարաբերութիւններ ունեցած են Կիրիկիոյ Հայ թագաւորութեան հետ:

Այդ թուականէն ետք Սպանացիք միշտ երթեւեկ ունեցած են գէպի Արևելք և յարաբերութիւններ՝ Կիրիկիոյ հետ, անգամ մը ծանօթացած ըլլալով անոր:

Այս առթիւ շատ հաւանական է որ Հայերն ալ գացած ըլլան Սպանիա: Մասնաւորապէս Հայ կրօնաւորներ աւելի շահագրգռուած ըլլալ կը թուին այս ջերմեանդ կրօնասէր երկիրով, ուր պէտք է գացած և հաստատուած ըլլան:

Հստ Ատուր Եաղուպեանի, (Հայաստանեայց Եկեղեցի, 1941, էջ 373): Թուլէտոյ քաղաքի Վալանի մը մեզ քափոր» կոչուած պատկերին մէջ նկարուած էին վեղարով և ռուբառով Հայ վարդապետներ որոնք թափոր կը դառնային: Ուրեմն Հայ կրօնաւորներ Սպանիա հաստատուած էին, նման Իտալիա հաստատուած Բարսեղեան Հայ կրօնաւորներու, որոնք հաւանօրէն հարաւային Ֆրանսայի և Սպանիոյ մէջ ալ տարածուած էին: Անոնք անշուշտ լատին ծէսով կը վարուէին, վասնզի 1208ին Ֆրանսայի և Սպանիոյ մէջ հալածանք սկսած էր ընդդէմ այլադաւան եկեղեցիներու: Քսան տարուան միլիոն (1208 - 1228), քանդուած են 500է աւելի բերդեր, միայն Հարաւային Ֆրանսայի մէջ, ուր Ալբիգեանք, որոնք Հայաստանէն տարագրուած Պաղիկեան աղանդաւորներու յաջորդները կը կարծուին, հալածուեցան անխնայ Դոմինիկեան Միաբանութեան ձեռամբ թէ՛ Հարաւային Ֆրանսայի և թէ՛ Սպանիոյ մէջ (տես Համայնագիտարան Կոնցի, Albigenes բառ. Ատուր Եաղուպեան, Հայաստանեայց Եկեղեցի, 1941, էջ 373):

Մինչև հարիւր տարի առաջ, Պապը հազիւ թոյլ տուած էր, Թուլէտոյ քաղաքին մէջ, միայն վանքէ մը ներս պարփակուելու, Սպանիոյ հին քրիստոնէութեան արդի ներկայացուցիչներուն:

Յիշուած պատկերը այդ վանքը կը ներկայացնէր: Հարաւային Սպանիոյ

մէջ, Մարադաքներ (մենաստաններ) կային, ինչպէս որ ունէինք Կիրիկիոյ և շրջակայքին մէջ, նոյն անուններով:

Ինչպէս կը տեսնուի, Սպանիացի կրօնաւորներ Մեծ Հայք և Կիրիկիա եկած են (տես. Ազատ Միսթ, Թ. 36), և վոխադարձարար Հայ Եկեղեցականներ Սպանիա գացած են:

Այսպէս, կը յիշուի Յովհաննէս անուն վարդապետ մը, որ ԺԳ. դարուն գացած է Սպանիա Կոմպոստելլայի Ս. Յակոբ վանքը և թարգմանել տուած է հոն «Պատմութիւն գլխաւոր Ս. Յակոբ Առաքելոյն» անուն գործը (Ալիշան, Սիսուկան, 457): Այս Յովհաննէս վրդ.ը կը խորհիմ որ Կիրիկիա հաստատուած Լատին կրօնաւորներէն մէկն էր հաւանօրէն, որ հայերէն սորված էր, ուսումնասիրելու համար Ս. Յակոբ Առաքելի վկայաբանութիւնը, որ կը շահագրգռէր Սպանացիները որոնք Կոմպոստելլայի մէջ Առաքելին անունին նուիրուած նշանաւոր ուխտավայր մը ունէին, ուր շատ Հայեր ուխտի կ'երթային:

Կը տեսնուի ուրեմն, որ Հայ և Սպանացի կրօնաւորներ՝ երկու երկիրներուն միջև երթեւեկած են և այսպէս կրօնական գեանի վրայ յարաբերութիւն մշակած են մինչև Հայոց անկախութեան կորուստը:

Այս կրօնաւորներուն երթեւեկէն անշատ՝ Սպանացի նաւեր եկած են Կիրիկիոյ նաւահանգիստները՝ Միջերկրականի շատ մը քաղաքները հանդիպող նաւերու կարգին:

Անոնց խորիսխներն էին Պարչելոնա, Մայորքա և Սեւիլիա նաւահանգիստները, ինչպէս կը յիշուի Մովային Օրինաց (Consolato del Mare) մէջ: Մասնաւորապէս նշանակելի է, որ Քաթալոնացիք 1293 թուականին ստացած էին առեւտրական առանձին առանձնաշնորհումներ, կամ արդի բացատրութեամբ՝ կնքած էին առեւտրական դաշինք, Կիրիկիոյ հայկական թագաւորութեան հետ, որուն Այաս նաւահանգիստը այդ թուականին Արեւելքի ամէնէն բանուկ ու ճոխ նաւահանգիստներէն մին էր — ինչպէս ըսած ենք քանիցս —, ուր վենետիկ և ձեռնով ունէին իրենց պայլը և գունցը, որոնք արդի հիւպատոսներու գերը կը կատարէին:

Մինչև այդ թուականը ուր Արագոնի թագաւորը վենետիկցիներու և ձեռնովացիներու հաւասար իրաւունքներ պահանջած և ստացած էր, Սպանացիք արդէն երթեւեկ ունէին Կիրիկիա, սակայն կ'երեւայ թէ առանձին պայլ չունէին, ինչպէս ունեցան 1293էն ետքը՝ երբ դաշինք կնքուեցաւ Արագոնի Յակոբ Բ. թագաւորին (1291—1327) և Հայոց Հեթում Բ. թագաւորին (1289—1297) միջև:

Ատոր փաստ կը համարէ Հ. Ալիշան (Սիսուկան, 363), 1274 թուականով այն դիւանական վաւերագիրը, որ ձեռնովացիներու գունցին ապարանքը ստորագրած է Սպանացի Պետրոս Յովհան Քհն., որ Այաս հաստատուած մէկը կը թուի և ոչ թէ պատահական անցորդ մը:

1293ի դաշինքին կնքուելէն յետոյ, ինչպէս կը թուի, Արագոնի Յակոբ Բ. թագաւորը, առեւտրական յարաբերութիւնները պահպանելու և ընդարձակելու նախատրուութեամբ, շարունակած է բարուք յարաբերութիւններ պահել

(1) Կր հաւաստուի թէ այս յանձնարարակամը եւ հայերէն Աւետարանն ու Սաղմոսը գրա իր հետ ունէր, մինչև հիմա պահուած են. (Հրաչեայ Աճառեան, Հայոց Աճառեան-Յուլիանի Բառարան, Գ. հո. 498):

Հեթում Բ.ի յաջորդներուն հետ, և ունեցած է շատ բարեկամական յարաբե-
րութիւններ մեր Օշին թագաւորին (1308—1320 Յունիս 20 +) հետ:

Յակոբ Բ., նախ 1319ին, մասնաւոր դեսպանով, Օշինի փափաքին վրայ,
կը զրկէ վեց արու և չորս մատակ ձիեր, և 1320ին կրկին երկու արու ձի-
եր, որոնց արտածումը կ'երեւայ թէ բացառաբար արտօնած էր Յակոբ թա-
գաւոր, ինչպէս կը տեսնուի Պարչելունայի քաղաքին մատենագրաւոր պահ-
ուած կրկու վաւերագիրներէ (Բանասեր, 1905, 67 և 73—74):

Նոյնպէս պահուած կը մնան ուրիշ գիրեր, նոյն թագաւորին, որոնցմէ
կը հասկցուի թէ, երկու թագակիրներուն միջև գոյութիւն ունէր մտերմու-
թիւն և բարեկամութիւն (նոյն, 71) և դեսպանական յարաբերութիւն:

Իկոնիայի Թեկզի Կոյսը, քրիստոնէական առաջին մարտիրոսներէն է, նա-
հատակուած Խասրիոյ՝ Սիւնիկի քաղաքը: Աճոր մարմինը կը գտնուէր Օշի-
նի տէրութեան մէջ կամ մօտերը: Յակոբ Բ. իր շինած մէկ եկեղեցիին հա-
մար, կը խնդրէ Օշին թագաւորէն՝ որ ասոր մարմինէն մասունք մը զրկէ Ի-
րեն: Այս նպատակով՝ ան Օշինի կը զրկէ դեսպան մը՝ Simon Zalzetin, ո-
րուն կ'ընկերացնէ մասունքներու փոխադրութեան համար երկու քահանաներ:

Յակոբ Բ.ի և Օշինի բարեկամութիւնը աւելի հասկնալի կը դառնայ, երբ
նկատի առնենք թէ Օշին եղած է մէկը մեր Հայոց այն թագաւորներէն, որոնք
Արեւմուտքէն օգնութեան մը ակնկալութեամբ՝ լատինամիտ հակամարտ ցոյց
տուած են: Օշին իր առաջին կնոջ՝ Զապէլի մահէն յետոյ, ամուսնացած է
Տարինտոյի իշխանին՝ Փիլիպպոսի աղջկան՝ Յովհաննա Իռինէի հետ:

Այս բարեկամական յարաբերութիւններով, — մանաւանդ այնպիսի շրջանի
մը, ուր Հայոց թագաւորները միամտութեամբ իրենց իշխանութեան պահպա-
նութիւնը Հռոմի Պապէն և քրիստոնեայ Արեւմուտքէն կ'ակնկալէին — անոնք
պահպանուած ըլլալ կը կարծէին ընդդէմ բարբարոս ոտնձգութիւններու: Սպա-
նիա ևս կը գտնուէր այն երկիրներու կարգին, որոնց վրայ յոյս դրած էին մեր
կլիկիոյ թագաւորները:

Սակայն, տակաւին այն ատեն Սպանիա չէր ներկայացներ մեծ ուժ մը,
վասնզի երկիրը՝ զոր մենք Սպանիա անունով կը ճանչնանք՝ բաժնուած էր մի
քանի թագաւորութիւններու, ինչպէս Արագոնի, Կաստիլիոյ և Նաւարայի
և այլն, որոնք յաճախ իրարու հետ կռուելով, զիրար կը տկարացնէին:

Ասով հանդերձ՝ այս խորհրդապաշտ երկիրին մէջ, ուր կրօնքը այնքան
կարեւոր տեղ բռնած էր, և միշտ Արեւելքի այլակրօն ազգերուն դէմ կռուե-
լու գաղտնիքը մտազբաղութիւն մը եղած էր, Հայ թագաւորութեան օգնու-
թեան ճիշդը հասած են հաւանօրէն Հռոմի խողովակով, և թերեւս արձագանգ
ալ գտած:

Այսպէս, 1375 Ապրիլ 15ին, երբ մեր Լեւոն Ե. վերջին Լուսինեան թա-
գաւորը գերի ինկաւ Եգիպտացիներուն ձեռքը և փոխադրուեցաւ Գահիրէ, և
անկէ դիմումներ կատարեց քրիստոնեայ երկիրներու, որպէսզի իր արձակման
համար միջամտեն, ի մէջ այլոց զիմեց նաև Սպանիոյ թագաւորներուն, ո-
րոնցմէ Արագոնի Պետրոս Դ. թագաւորը (1336 - 1387) մի քանի անգամներ
զիմած էր Եգիպտոսի Սուլթանին, առանց յաջողութեան:

Լեւոն, ասկէ քաջալերուած, իր խոստովանալը՝ Յովհաննէս Դարդել
քահանան իրիւ լիազօր զրկեց Եւրոպա:

Յովհաննէս Դարդել, իր ընկերակից՝ Անտոն քհ.ի հետ ճամբայ ելաւ Գա-
հիրէէն 11 Սեպտ. 1379ին, և վեց ամիս թափառելէ ետքը, հասաւ Պարչելու-
նա (1 Մարտ 1380), ուր ներկայացաւ Արագոնի թագաւորին: Պետրոս Դ.
դժուարութիւններ հանեց և միայն Յոդրուլի անունը կրող ցուկանաւ մը
Դարդելի տրամադրութեան տակ դրաւ՝ այլևայլ ծախքերէ և նուէրներէ խու-
ստփելու համար: Երբ Դարդել կռահեց Պետրոսի մերժելուն պատճառները, ա-
ռաջարկեց Արագոնի պետութեան մէջ գտնուող բոլոր եկեղեցիներուն եկա-
մուտը յատկացնել Լեւոնի փրկութեան գործին, Պապին առջեւ պատասխանա-
տուութիւնը իր վրայ առնելով (1): Այն ատեն թագաւորը տեղի տուաւ և ոչ
միայն յանձնարարական թուղթերով Դարդելը զրկեց իր իշխանութեան տակ
գտնուող առաջնորդներուն և մեծամեծներուն, որպէսզի անոնք ալ իրենց
աջակցութիւնը տան Լեւոնի ազատութեան համար, այլ Յրանկիսկոս Սակո-
զա անունով վաճառականի մը և Պարչելունացի նաւատէրի մը հետ — որ ա-
ռուտրական գործերու կարգադրութեան համար Եգիպտոս կ'երթար Պետրոս Դ.ի
կողմէ — գիր մը յղեց Եգիպտոսի Սուլթանին (Կ. Յ. Բասմաջեան, Նոյն, 65)
և ամիս մը հետքն ալ նուէրներով և նոր նամակներով Եգիպտոս զրկեց իր դես-
պանը՝ Բոնանատ Սապէրան, որուն առաքելութիւնը դրական արդիւնք մը
չունեցաւ:

Դարդել ասոր վրայ զիմեց կասթիլիոյ Յովհաննէս Ա. թագաւորին
(1379—1390), որուն ներկայացաւ 1380 Նոյեմ. 29ին և անկէ խոստում
ստացաւ թէ իր շեղբայրակցին փրկութեան համար, ձեռքէն եկածը պիտի ը-
նէր, բայց զանազան արգելքներ կային: Մասնաւորապէս Փորթուկայի հետ
պատերազմի բռնուած ըլլալով, չկրցաւ անմիջակա ձեռնարկ մը ընել: Սա-
կայն երկու տարի ետքը, ծանրազին նուէրներով դէպի Եգիպտոս ճամբայ հա-
նեց դեսպանութիւն մը, որ կը բաղկանար իր երեք զինակիցներէն, Մանուէլ
անունով Հայ ասպետէ մը (2), որ առաւ-փախաւ խաչագող մըն էր և Սրագո-
նի թագաւորին հօրեղբայր Պետրոս Սեղովիացիէն, որ կ'իպրոսի Պետրոս Ա.
թագաւորին աներն էր և Յրանկիսկեան կրօնաւորներու կարգը ընդունած էր և
Դարէլ քհն.էն: Պատգամաւորները երբ Պարչելունա հասան՝ Մանուէլ փախաւ
զարձեալ շրջելու երկիրէ երկիր և Լեւոնի փրկութեան անունով դրամ հաւա-
քելու և շորթելու համար:

Արագոնի թագաւորը հոն իրենց ընկերացուց նաև Բոնանատ Սապէրա

(1) Կղեմէ Է. Պապին մէկ գիրը, ուղղուած Տորագոնայի Արքեպիսկոպոսին, 1381
Յուլիս 4 թուականով (Կ. Յ. Բասմաջեան, Լեւոն և Մ. Լուսինեան, 1908, էջ 63—64), կը
հաստատէ թէ Պապը ասուած պիտէ էր այլ իր հաւանութիւնը:

(2) Մանուէլ ասպետ հաւանօրէն այն է. զոր Կաստանդին թագաւորին (1363—1372) կի-
նը Մարիամ՝ Տարեհիոյ իշխանական տոհմէն, Տարոնի Արքեպիսկոպոսին հետ դրամ էր
1371ին, յորդորելու համար իր մօրը՝ Յովհաննա թագուհիին ազգականները, որ օգնութեան
հասնին Կիլիկիոյ: Մանուէլ ասպետ. ռոս Ոլիբանի (Հայ Ա. Լեւոն, 135), թեւս ազգով Հայ,
ձեռն է ձեռնով ևս իր բնակութիւնը հաստատած էր Նաբոլի:

դեսպանը, անոր կրկին տալով նամակ մը, ուղղուած Սուլթանին: Այս անգամ Բոնանատ Սապերա յանձն առած էր իր պատգամաւորութեան ծախքը իր գրպանին ընել, մեղքնալով Լեւոն Ե.ը:

Կաստիլիոյ և Արագոնի երկու թագաւորներուն միացեալ դեսպանութիւնը 1382 Մայիս 21ին Պարչելոնայէն ճամբայ ելաւ և երեք ամսուան տաժանելի ճամբորդութենէ մը ետք, ժամանեց Աղեքսանդրիա (14 Օգոստ.) և անկէ իր ճամբան շարունակեց դէպի Գահիրէ, ուր ներկայացաւ խնամակալ Բարկուկի և յանձնեց երկու թագաւորներէն բերած թուղթերը և նուէրները (նոյն, էջ 71—72):

Բարկուկ, 1382 Սեպտ. 30ին, վերջապէս հաւանեցաւ արձակելու Լեւոն Ե.ը որ եօթր տարի մնացած էր գերի՝ Գահիրէ:

Լեւոն Ե., Հոկտ. 7ին Աղեքսանդրիայէն հեռացաւ Սպանացի երկու թագաւորներուն դեսպաններուն հետ, և Հոտոս հանդիպումէ մը ետքը՝ գնաց Վենետիկ, ուրկէ անցաւ Աւինտոն, այցելելու համար իր ազատութեան աշխատող Կղեմէս է. պապին, որ անոր տուաւ Ոսկեղէն Վարդ պատուանշանը (1 Մարտ 1383):

Լեւոն Ե., ետքը անցաւ Սպանիա, Արագոնի և Կաստիլիոյ թագաւորներուն յայտնելու համար իր երախտագիտութիւնը և շնորհակալութիւնը:

Լեւոն Ե. երբ հասաւ Արագոն (1383 Ապրիլ) Պետրոս Դ. և իր թագուհին, Լեւոնայի դուքսն ու զքսուհին և իրենց որդին, Նոյնպէս նաև պետական պաշտօնատարներ և ժողովրդեան մեծ բազմութիւն մը թափօր կազմելով դիմաւորեցին Հայոց գահադուրկ թագաւորը և հետեւորդները, անոր ընծայելով շատ մը պարգևներ, իսկ Պետրոս Դ., տարեկան թոշակ մը յատկացուց Լեւոնի, զոր կ'ստանար մինչեւ իր մահը (նոյն, 78):

Լեւոն Ե., Արագոնէն անցաւ Կաստիլիա, որուն Յովհաննէս Ա. թագաւորը այդ միջոցին Փորթուգալի թագաւորին աղջկան հետ ամուսնանալու համար, Բագախոզ կը գտնուէր: Յովհաննէս Ա. երբ իմացաւ Լեւոնին իր երկիրը գալը, զայն յատուկ պատգամաւորութեամբ առաջնորդել տուաւ իր մօտ և հարսնիքը յետաձգեց, որպէսզի Լեւոն ևս անոր ներկայ ըլլայ: Լեւոն թագաւոր գտաւ փառաշուք ընդունելութիւն մը (նոյն, 74) և իր ժամանումին երկրորդ օրը (Մայիս 17), կատարուեցաւ Յովհաննէսի հարսանիքը մեծ խրախճանութիւնով և Հայ թագաւորին կնքահայրութեամբ:

Հարսնիքէն ետք երկու թագաւորները գացին Լեւոն քաղաքը, ուրկէ Հայոց թագաւորը պահ մը բաժնուելով ուխտի գնաց Գալիսիայի Ս. Յակոբ վանքը: Յետոյ կրկին միանալով Լեւոնի մէջ՝ Վալլադոլիդի ճամբով գացին Սեզովիա (Օգոստ. 14) ուր ժողովի հրաւիրուած էին Կաստիլիոյ եկեղեցական և աշխարհական աստիճանաւորները և բոլոր իշխանները:

Այդ ժողովին ներկայ եղաւ նաև Լեւոն, որ ներկայացուց իր վիճակը սրտառուչ կերպով:

Յովհաննէս, ի գուժ շարժած՝ Հայոց թագաւորին նուիրեց Մատրիա, Վիլլաուէալ և Անտուխար քաղաքները, որպէսզի Լեւոն անոնց եկամուտներով և իր դիրքին համաձայն ճոխութիւնով, իբրև թագաւոր Հայոց և իբրև տա-

նուէր կաժ ըստ ոմանց նոյնիով թագաւոր, այդ երեք քաղաքներուն՝ ապրի մինչեւ իր կեանքին վերջը:

Ասոնցմէ զատ նուիրեց նաև շատ մը դարձառ սկեղորամ, ոսկեղէն զարդեր, արծաթեղէն ամաններ, մետաքսէ և ոսկիթել զլպակներ: Լեւոնի տրամադրութեան տակ զրուեցաւ նաև վեց ցոկանաւ և վեց նաւ, իրենց բոլոր կազմածներով, որպէսզի զործածէ զանոնք երբ որ փոփոքի երթալ ձեռք բերել իր թագաւորութիւնը: Իսկ Յրանսա երթալու համար ալ, իբրև ճամբու ծախք վճարեց 15,000 Ֆլորին:

Այս պարգեւատուութեամբ Լեւոն կ'ստանար Սպանիոյ մէջ տանուտիրական իշխանութիւն մը Մատրիտի վրայ — այսօր մայրաքաղաք Սպանիոյ — որ ամէնէն կարեւոր քաղաքներէն մին էր և ունէր մասնաւոր առանձնաշնորհումներ, զորս վտանգուած կարծեցին Մատրիտի բնակիչները, լրենց թագաւորին կողմէ «տարականի մը» եղած այս առատաձեռնութեան հետեւածօք (նոյն, 86) և շատ յուզուեցան երբ Յովհաննէս Ա. ի Մատրիտի Բաղաքային Վարչութեան ղրկուած շնորհաթուղթը (Privilegio) հասաւ: 1383 Հոկտ. 2ին, քաղաքին և շրջակայից երեւելիները ժողով գումայեցին: Բայց բոլոր այս իրարանցումները աւելորդ էին: Լեւոն անոնց իրաւունքները ջնջելու կողմնակից չէր: Արդէն հողիւ չորս ամիս մնաց Մատրիտ և Հայաստանի գահը վերադառնալու առաջադրութեամբ դիմումներ ընելու համար՝ 1381 Փետր. 28ին հեռացաւ Կաստիլիայէն և դիմեց Նաւարայի Կարոլոս Բ. թագաւորին (1349—1387), որ զինքը ընդունեց մեծ պատիւով և հրամայեց տալ հարիւր զօրական և հարիւր աղեղնաւոր, որպէսզի ան կարենայ Հայաստան երթալ և փրկել իր երկիրը, ինչպէս նաև նուիրեց ոսկեզօծ արծաթէ զեղաքանդակ նաւ մը, մէջը դնելով 2000 արագոնեան Ֆլորին:

Սպանիոյ չորս իշխանութիւններուն պետերը, Հայոց դժբախտ թագաւորին նկատմամբ մարդասէր եղած են և զայն պատուած ու անոր իշխանութիւնը վերահաստատելու համար ձեռնառութիւն խոստացած են, սակայն զըժբախտաբար ապարդիւն անցած են իրենց ջանքերը:

ԺԴ. դարուն, Եգիպտոս տիրած էր արդէն Սիւրիոյ և Լատին բոլոր իշխանութիւնները վտարած էր:

Սպանիա իր կարգին, կ'աշխատէր վաճել Մատրիտանայիները և փրկել Սպանիոյ իսլամական տիրապետութեան ենթարկուած մասերը: Այլևս իր նաւերը Միջերկրականի մէջ չէին կրնար ապահով երթել եկել, ծովահններու վախով: Հետեւաբար իր նաւերը Կիլիկիա չկրցան երթալ և յարաբերութիւնները խզուեցան ինքնաբերաբար:

ՆԿԱՏՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Կեդրոնական Ասիոյ հրոսներու արշաւանքներուն ժամանակամիջոցը, որ կը գրաւէ մարդկային ազգին պատմութեան չորս դարերը, կը տեւէ 1040էն 1468: Այս չորս դարերը, Հայ ազգին պատմութեան ամէնէն տազնապալից մէկ շրջանը կը կազմեն:

Այս ժամանակամիջոցը խառնակութեան և փլուզումի շրջան մըն է, ուր ազգեր ազգերու վրայ կ'իյնան, և ինչպէս շատ մը երկիրներ՝ նոյնպէս և Հայաստան կ'ենթարկուի պէսպէս աղէտներու որոնք երկիրը կը վերածին քաոսի: Հայերը, այս խառնարանէն խոյս տալու համար՝ իրենց հայրենիքէն հեռանալէ զատ ուրիշ միջոց չունէին: Իւ ասիկա՝ եթէ ոչ ամբողջովին, գլխ մեծ հատուածներով ցրուելով այն ատենուան ծանօթ աշխարհը բողկացնող բոլոր երկիրները, ինչպէս տեսանք:

Արդարեւ, տեսնուեցաւ որ Հայերը դիմած էին դէպի հիւսիս մինչև Լուանտա կղզին, քիւնոսային սառնապատ շրջանակին մէջ, ինչպէս և մինչև խաւարակուռն Ափրիկի հասարակածային սահմանները՝ Եթովպիա, բայց ոչ աւելի հիւսիսը և ոչ աւելի հարաւը կը ճանչնային, և կարծես հետաքրքրութիւնը չէին ունեցած աւելիին, շատ հասկնալի երկիւղով մը, այսինքն նախապաշարուած ըլլալով տոասպիւններով, ինչ որ կը սանձէր իրենց մարդկային յանդգնութիւնը և բնածին հետաքրքրութիւնը:

Միջին Դարուն, աշխարհի վերջին սահմանը դէպի Արեւելք՝ Եմազոդ Արեւուն երկիրը՝ ճարճը կը կարծուէր, որ անծանօթ աշխարհ մըն էր, Մերձաւոր Ասիա կամ Արեւելք (Levant) կոչուած երկիրներուն մէջ ապրող Հելլէն-Հռոմէական մշակութիւնով սնած ժողովուրդներուն համար: Անոնք դէպի Արեւմուտք շարժուած անոնք անաշարժ Իպերիանեան թերակղզին ափերէն հեռու դիտած էին Ասլանտեանի ալիքները՝ այդ Ովկիանոսը նկատելով աշխարհի սահմանը զոր չէին գիտեր թէ ո՞ւր կը վերջանար և ի՞նչ կերպով: Անոնք հոն, երկիրին թէ՛ Արեւելքի և թէ՛ Արեւմուտքի կողմը, հեռուն՝ ծովէն անդին կ'երեւակայէին անդունդ մը, ուր երթալ յանդգնողները կը կորսուէին:

ԺՆ. դարուն էր որ մարդկային միտքը կը թօթափէր հնօրեայ նախապաշարութիւնները, գիտական որոշ հասունութեամբ մը, բմբռնելով թէ երկիրը գունդ մըն էր որ Արեւին շուրջը կը դառնար և ոչ թէ Միջոցին մէջ տափակ տարածութիւն մը, անշարժ, որուն շուրջը կը դառնար Արեւը:

Հետեւաբար, մինչև այդ թուականը, աշխարհի բաւական սահմանափակ մէկ մասն էր որ ծանօթ էր մեր կիսագունդի մարդերուն. Սրբեւելեան կիսագունդի հին ազգերուն և անոնց ամէնէն յառաջադէմներուն որորանը եղող Արեւմտեան Ասիոյ, հիւսիսային Ափրիկէի, և Եւրոպայի ժողովուրդները, որոնք առաւել կամ նուազ չափով ժառանգորդներն էին մարդկային վաղեմի քաղաքակրթութեան, դեռ իրարու ծանօթացած չէին:

Ազգերու այս շարքին մէջ իր տեղը ունէր Հայը, որ իր երկիրին աշխարհագրական շատ աննպաստ դիրքին պատճառով, այսինքն գտնուելով խուժողուժ ազգերու արշաւուղիին վրայ, անյիշատակ ժամանակներէ սկսեալ հարուածուած էր հիւսիսէն և հարաւէն, արեւմուտքէն և արեւելքէն:

Կեդրոնական Ասիոյ հրոսներու արշաւանքներուն չորս դարերու շրջանը, մասնաւորապէս նշանաւոր հանդիսացած է այն զանգուածային հսկայական շարժումներով, զորս Մարագոյր և Կեդրոնական Ասիոյ վայրենի ժողովուրդները կատարեցին, դիմելով դէպի Արեւմուտք, յաճախ իրար հրելով, չի գիտցուիր որոշապէս ինչ շարժառիթներէ մղուած:

Մինչև այս շրջանը, այսինքն ԺԱ. դար, ոչ այս ուժգնութեամբ և ոչ ալ այս ծաւալով ոտնակոխ եղած էր Հայաստան:

Մեծ թիւով Հայեր խոյս տուած էին, Հայոց Քրիստոնէացումէն ետք, դէպի դրացի Քրիստոնեայ մեծ Կայսրութեան՝ Բիւզանդիոնի հողերը, ուր շատ հին ատեններէ սկսեալ Հայեր բնակած էին:

ԺԱ. դարուն, այս փոխուստը քաջալերուեցաւ Բիւզանդական Կայսրութեան անհեռատես քաղաքականութեան հետեւանօք: Եւ Հայաստան դատարկացաւ իր Հայ բնակչութենէն՝ տեղ տալու համար Ասիական բարբարոսներու, որոնք ինչպէս գիտել տրուած է, Մարագոյն Արեւելքէն և Կեդրոնական Ասիայէն դէպի Արեւմուտք կը խուժէին ոչ միայն ասպատակութեան և տիրապետութեան համար, այլ և հոն հաստատուելու: Անոնք զանգուածային մեծ խումբերով կը տեղափոխուէին դէպի Հայաստանի լիոնադաշտը, և անկէ հարաւ՝ դէպի արեւմուտք՝ Միջերկրականեան երկիրներ, ուր կու գային հաստատուիլ այս վայրենի հրոսներուն կուռող ուժերուն հետեւող և իրենց տունկառքերուն մէջ բնակող իրենց կիներն ու պզտիկները, վաչկատուն ցեղերու յատուկ շատ նախնական և սակաւ կահ-կարասիներով:

Այսպէս, նուաճուած երկիրներու — ընդ որս Հայաստանի — բնակչութեան ցեղային նկարագիրը կը խաթարուէր և կ'այլափոխուէր:

Արեւելքի մէջ Քրիստոնէութիւնը մեծ հարուած մը կ'ընդունէր և հաստատուած կարգերը տակն ու վրայ կ'ըլլային և նոր աշխարհ մը երեւան կու գար, մանաւանդ երբ Հելլէն-Հռոմէական և Քրիստոնեայ քաղաքակրթութեան պաշտպան Բիւզանդիոն՝ տասը երկար դարերու պայքարէ մը յետոյ, ասիական բարբարոսներու բիրտ ու վայրենի զանգուածին քարուքանդ առնող ուժին առջև կը տկարանար, և չէր կրնար իրեն վերապահուած դիրք կատարել: Քրիստոնեայ Եւրոպան փորձեց ինքը նախաձեռնութիւնն ստանձնել, քրիստոնէութեան վարկը փրկելու՝ ինչպէս թիւններով: Դժբախտաբար ինչպէս որ Թիւնները շատ զէչ կազմակերպուած էին, և մանաւանդ շատ հեռու՝ բուն նպատակին ծառայելէ, վասնզի անոր պետերէն շատ քիչերը նակեղծ էին և անշահախնդիր:

Հետեւաբար անոնք բնաւ չժառայեցին իրենց նպատակին, քանի որ Արեւելքի քրիստոնեայ բոլոր իշխանութիւնները ջնջուեցան:

Հայերը, Արեւելքէն դէպի Արեւմուտք խուժող զազանարարոյ ժողովուրդներու տեղափոխութեան ճամբուն վրայ գտնուելով, առաջին հարուածները ի-

բննք պիտի կրէին շատ բնականաբար, և ինչպէս աւելի կանուխ ժամանակներուն, նոյնպէս այս շրջանին, վայրագութիւններուն առաջին գոհերը Լուան Հայերը: Անգթութիւնները անհանդուրժելի էին երբեմն, այնքան որ Հայերը նախամեծար կը համարէին հեռանալ իրենց բնակավայրէն, ամէն ինչ լքելով և գաղթականի մասաղը և ցուպը ձեռք առնելով:

Եւ ինչպէ՛ս զանգուածային էր խուժումը այս ասիական բարբարոսներուն, նոյնպէս զանգուածային եղաւ անոնց առջեւէն խոյս տուող Հայերուն փախուստը, որ դէպի արեւմուտք Հայոց ազգին ամբողջական տեղափոխութեան պիտի վերստուէր կարծես, եթէ չգտնուէին մարդիկ, որոնք հասկացողութեան ձեւ մը գտնելով շմնային իրենց պապենական հողերուն վրայ:

Իսկ անոնք որ տեղշարժի ենթարկուած էին, կարծես թէ տեղքայլ ըրին և անոնցմէ ոմանք կառչելով, երբեմն հաստատուն և երբեմն ազազուն ապաւեններու, դէպի Արեւմուտք իրենց տեղափոխութեան ընթացքին կրցան կանգ առնել տեղ տեղ, կազմելու համար իշխանութիւններ և նոյնիսկ թագաւորութիւն մը՝ Կիլիկիոյ մէջ և սոկալ երեք հարիւր տարիներ եւս Արեւելքի մէջ ու կատարել իրենց սահմանափակ և համեստ ուժերով, արեւմտեան — քրիստոնեայ քաղաքակրթութեան պաշտպանի դերը, մինչեւ որ իրենց ալ ղիմադրութիւնը ընկճուեցաւ և բարբարոսները ազատ ասպարէզ գտան ողողելու բովանդակ Արեւելքը եւ քանդիցին անոր դարաւոր քաղաքակրթութիւնը:

Մենք տեսնենք թէ Արեւելքի քրիստոնեայ բոլոր իշխանութիւնները ի՛նչ զժնդակ փորձութիւններու ենթարկուեցան եւ ինչքան տառապանքներու բովանդակ անցան, մի՛չեւ որ քայլառքայլ տեղի տուին եւ ապա՝ 29 Մայիս 1453-ին ստիպուեցան թոյլ տալ որ մահիկը ծածանի Արեւմտեան քրիստոնէութեան վերջին ամբոյցին՝ Բիզանդական մայրաքաղաք Կ. Պոլսոյ պարիսպներուն կատարը եւ Այա-Սոֆիայի քրիստոնէական հոյակերտ տաճարին գմբէթին վրայ:

Քրիստոնէութեան մեծ կեղրոնը քիչ յետոյ պիտի վերածուէր իսլամական մեծ կեղրոնի մը, իբրեւ Սալլիֆային բնակավայրը: Արեւելք այլեւս պիտի ենթարկուէր արաբական եւ իսլամական քաղաքակրթութեան ազդեցութեան եւ քրիստոնէութիւնը պիտի նսեմանար հոն եւ նուաստ վիճակի մէջ պիտի շարունակէր հազիւ թէ շնչել, ենթակայ իսլամներու գթութեան եւ բարեացակամութեան: Այս չորս դարերու վերջաւորութեան՝ Հայը անապաւէն եւ անպաշտպան զանգուածի մը պիտի վերածուէր Արեւելքի մէջ, եւ շատ պարզ էր որ կրկին պիտի ցրուէր աշխարհի չորս կողմը, ուր որ կարենար: Իրապէս, տեսնենք որ Հայը կարծես խուճապահար կը փախչէր ամէն կողմ, իր զուխը փրկելու եւ խաղաղ վայր մը գտնելու համար, ուր կարենար հաց եւ փորձ գտնել եւ ապահովութեան մէջ ապրիլ:

Միջին Դարու այդ շփոթ ու խառնակ ժամանակամիջոցին վախճանը նըկատուած են՝

Ա. Կ. Պոլսոյ գրաւումը (1453 Մայիս 29), որ Արեւելեան բարբարոս ժողովուրդներու, Մերձաւոր Արեւելքի մէջ վճռական և բացարձակ յաղթանակը կը խորհրդանշանէ:

Բ. Նոր հողամասերու գիւտը, անոնց կարեւորագոյնը ըլլալով 1492ին՝

Քրիստափոր Գոլումպոսի՝ Ամերիկայի գիւտը, որ ինչպէս կը թուի, յանկարծական երևույթ մը չէր, այլ մարդկութեան մէկ նոր պահանջը, վասնզի Գոլումպոս միակը չէր, որ Հնդկաստանի համար նոր ճամբայ մը կ'որոնէր կամ Աշխարհի շրջանն ընել կը փորձէր:

Իրմէ առաջ եւ իրմէ հետք ուրիշներ, յայտնի եւ անյայտ նաւագնացներ, ժե. դարուն Ատլանտեան Ովկիանոս ելած են, նոր աշխարհներ որոնելու համար: Այս երկու մեծ պատահարները, Պոլսոյ գրաւումը, եւ Ամերիկայի գիւտը, քաղաքակրթութեան համար դարձակէտներ հանդիսացան. վասնզի առաջինը՝ Արեւելքի նուաճման դարաւոր պայքարին հարկադրական լքումը եղաւ, իսկ երկրորդը՝ մարդկութեան առջեւ բացաւ գործունէութեան նոր ասպարէզ, նոր հորիզոն, կերտելու համար բոլորովին ի նորոյ նոր Աշխարհ մը Արեւելքի մէջ պարտուած Քրիստոնեայ քաղաքակրթութեան ատաղձներովը եւ անոր սկզբունքներուն վրայ հիմնուած:

Ասիկա պիտի ըլլար խոշոր յեղաշրջումի մը առիթը, որուն նախակարապետները պիտի հանդիսանային քանի մը յանդուգն նաւագնացներ, որոնք Հնդկաստանի ծովային ճամբան որոնելու ընչաքաղցութեամբ խանդավառուած էին եւ չէին կրնար նախատեսել բարեբար այն հսկայ հետեւանքները, որոնց անգիտակցաբար պատճառ պիտի ըլլային իրենց հետաքրքիր եւ միանգամայն յանդուգն որոնումներովը: Մեծապէս զարմանալի է այն, որ Հայն ալ, ոչ ծովային՝ այլ լիոնային ժողովուրդ մը ըլլալով մէկտեղ՝ իր մասնակցութիւնը կը բերէ այս երկրախուզութիւններուն, Գոլումպոսի Ա. ճամբորդութեան հագիւ 19 ամիս հետքը, այսինքն անոր հետ ժամանակակից նկատուելու աստիճան մօտ ժամանակի մը մէջ:

Այդ յանդուգն ձեռնարկին հերոսն է Հայ եպիսկոպոս մը, Մարտիրոս Երզնկացի, Ս. Կիրակոսի Անապատէն, Նոր գիւղ գիւղէն, սր Հոռոմ Ս. Պետրոս եւ Ս. Պողոս Առաքեալներու գերեզմանին ուխտի հիթալու համար՝ 1489 Հոկտեմբեր 29ին ճամբայ կ'ելլէ եւ Կ. Պոլիս ու Վենետիկ ուղեգիծով կ'երթայ Հոռոմ, իր ուխտը կը կատարէ: Հոն Պապին կը ներկայանայ եւ անկէ յանձնարարականներ առնելով. առիթէն կ'օգտուի Քրիստոնեայ աշխարհին մէջ հանգանակութեան մը ձեռնարկելու եւ զանազան եկեղեցիներ շրջելով՝ հետիոտն կը հասնի Սպանիա, կ'այցելէ Կոմպոստելլայի Ս. Յակոբ կամ Կալիսիոյ Ս. Յակոբ (Սան Տիակո) ուխտավայրը, ուր բաւական թիւով Հայ ուխտաւորներ ալ գացած են դարերու ընթացքին:

Մարտիրոս եպոս. ապա կը ղիմէ Ատլանտեանի ծովափը, ծանօթ աշխարհին եզերքը, Սպանիոյ արեւմտեան ծառքը, ուր Սանթա Մարիա անուն աւան մը տակաւին այսօր գոյութիւն ունի, Ֆինէսթերրէ հրուանդանին մօտ: Հոն, Հայ եպիսկոպոսը հասած այնք աւերաբեկից — ժամանակին ըմբռնումովը — միշտ հեծրոսն ուղեւորութեամբ, կը շրջագայի Պասքեան նահանգները, որոնց բնակիչները կ'երեւի թէ իրենք ալ շահագրգռուած էին Ատլանտեանէն — իր բացատրութեամբ «Համատարած ծովէն» — անդին փնտտուքներ կատարելու: Մարտիրոս եպոս. ինքն ալ կը խառնուի այդ Պասք երկրախոյզներուն:

Հայ եպիսկոպոսին երկրախուզական նպատակով ձեռնարկի մը մասնակ-

ցութիւնը թերեւս առասպել մը համարուի, սակայն այս եպիսկոպոսին իր համբարողութեան ինքնագիր նկարագրութիւնը, որ մեզի հասած է, ոչ մէկ տարակոյս կը թողու թէ ան սոսկ գաղափարական առաջադրութեամբ մը մասնակցած է այդ գործին, ինչպէս կ'ըսէ M. J. Saint Martin, այս հայերէն փոքր ձեռագիրին՝ եւ անոր ֆրանսերէն թարգմանութեան ծանօթագրութիւններով հրատարակիչը(1): Ան կը պատմէ թէ այժմեայ մեծ նաւ մի, որ ասացին թէ 2.1 (70,000) դանսառ(2) բեռն ունիմ եւ աղաչեցի զիրիցանին, թէ ասե՛ք որ զիս այլ ի նաւն առնուն, այլ չեմ կարել քալել. անձինս օտարքն հասաւ: Եւ նո՛րա կու զարմանային թէ զայսչափ աւխարհս դուն ոնց կացիր հեծեալ քալել: Եւ զնացին զնաւն ետն աղաչեցին մեզ (համար թէ) այս Հայ կ'ուզուրու ի նաւդ առե՛ք, (որ) հեռաւ աւխարհէ եկեալ է, եւ չի կարել ցամաքով ի յե տառնայ:

Կարգացին զՊապին թուխօ՛, որ լսեց եւ ասաց՝ թէ կտո՛նում ի նաւս, եւ ապա ասացե՛ք դորա որ զիսեցայ որ ես համասարած ծովով կ'երթամ, իմ նաւս պարկերկան չե՛(3) մտնեմ, այս կասար մարդս որ կայ. նախ ծառուք վորք(4) եմ. մեկ զմեք արեւուն քարկն որ սվեք եմք, եւ Ասուած ապաւինեք, թէ նասիպս(5) բերեք որ Ասուած ազատե՛ք զմեզ որ բոյորեմք զաւխարհսն, այլաւ, եւ թէ չե՛ հայ զայն Ասուած զիսե, այլ ի հով նար չուցինք զնալու, թէ դու այլ կամք ունիս, խիս բարի, արեկ ՚ի նաւս, զհաց դու զկեր դու զխում մի հոգալ. քո վարձն այլ եղ, այլ կարգաւորքն թէ մեք այլ հոգի ունինք զորա պատմեմքսն, եւ զինչ որ Ասուած պատաստեալ է մեք կու հոգանք: Դարձեալ ՚ի քաղաքն, եւ ժամուն ասեց նաս կացուցին ժողովրդեանն՝ թէ այս Հայ կարգաւորս ի նաւ կու մտնե, ձեր օղայոց արեւու համար եւ Ձեր հոգուդ իրեւս ազիխ(6) ժողովեցե՛ք: Անչափ բարի բերին՝ որ քանի աս ուսեին՝ չեք հասցեր» (տես. նոյն, 76—77):

Եւ Հայ եպիսկոպոսը նաւ կը մտնէ անձանօթ աշխարհներու ի խնդիր եւ շնորհակցած ծովու մէջ կ'առաջանայ Պասքիրուն հետ:

Իրենց նաւը ճամբայ կ'ելլէ 8 Ապրիլ 1494ին եւ 68 օրեր անձանօթ ջուրերու վրայ շրջապայելէ յետոյ, 15 Յունիս 1494ին ցամաք կ'ելլեն Վեր աւխարհին քաղաքը, որ ըստ Սէն-Մարթէնի պէտք է ըլլայ Sainte Marie de Finistère, ուրկէ կ'անցնի ան Անտալուզիոյ այն քաղաքը, որ ծովու մէջ է

(1) Հայերէն ձեռագիրը կը կրէ «Ճամբագրութիւն Տեառն Մարտիրոսի եպիսկոպոսի Կղզիայոց խորագիր: Հրատարակուած Տրուսերէն քարգմանութեամբ եւ լուսարձակալ 1827ին M. J. Saint Martin, է սա երթաւորագրով»

Relation d'un voyage fait en Europe et dans l'Océan Atlantique, à la fin du XVe. siècle, sous le règne du Charles VIII, par Martyr, évêque d'Arzendjan, traduite de l'Arménien et accompagnée du texte original.

(2) Ուրեմն 70,000 զանբար օտարութիւն ունեցող նաւ մըն էր Մարտիրոս եպոստոսի մտած նաւը:

(3) Վաճառականական նաւ չէ բեւի կ'ուզէ, այլ նպատակ ունի:
 (4) Պատեցեալ = ծառայ = նաւագործել կ'ուզէ:
 (5) Նասիպ, բերե՛ք բառ, բախս կը նշանակէ:
 (6) Պարէն:

եւ որ ըստ Սէն Մարթէնի, ուրիշ քաղաք մը չի կրնար ըլլալ՝ եթէ ոչ Քատիքսը, որ հաստատուած էր շատ նեղ երկար հողամասի մը վրայ եւ իրապէս շրջապատուած էր գրեթէ ամէն կողմէ ծովով:

Հայ եպիսկոպոսը, որ հինգ տարի (1489—1495) անընդհատ հետիոտն քաղաքէ քաղաք գացած էր նպատակի մը հետապնդութեան համար, այսինքն ուխտաւորութեամբ, եւ ապա յանդգօրէն անձանօթ ծովու մը ալիքներուն յանձնած է ինքիւնքն՝ իրեն անձանօթ ժողովուրդի մը զաւակներուն հետ, որոնց լիզուն ալ չէր գիտեր, կարծես խորհրդանշական նմոյշն է այն հազարաւոր եւ տասնեակ հազարաւոր Հայ գաղթականներուն, որոնք, դարերու ընթացքին, աներեւակայիլի դժուարութիւններու յաղթահարելով, կը վերսկսին իրենց կեանքը, կը վերակերտեն իրենց ճակատագրը, լծուելու համար նախ իրենց, ապա իրենց նոր միջավայրին կամ որդեգրած նոր հայրենիքին ի նպաստ՝ յառաջդիմական աշխատանքներու, շինարարութիւններու ու ամէն կարգի վերելքի:

Միջին Դարու այս շրջանին Հայ Գաղթականութեան Պատմութիւնը փակելու ժամանակ եւ սկսելէ առաջ յաջորդ շատ աւելի շահեկան շրջանին պատմութեան, աւելորդ չըլլայ ուշադրութեան ստնել Մարտիրոս Երզնկացի եպիսկոպոսին պարագան: Ան պարզ կրօնաւոր մըն էր, որ ուխտի կ'երթար Ս. Պետրոսի եւ Ս. Պողոսի գերեզմաններուն, ատոր միացնելով ճամբու ընթացքին, ի նպաստ իր հայրածեալ ազգակիցներուն եւ անոնց եկեղեցիներուն՝ հանգանակութեան մը աշխատանքը: Սպանիոյ մէջ, ուր մնա, նոր աշխարհներ գտնելու ընդհանուր եւ զինովցնող խանդավառութեանց մէջտեղ, Հայ եպիսկոպոսն ալ կը վարակուի մարդկային զանգուածներուն համար աշխատելու մեծ երազներէն, ու կը ձեռնարկէ յանդուգն ճամբորդութիւններու: Պատմութեան փրկիստիպային կը մնայ, այլեւս, ճշդիլ տեղը այս Մարտիրոս եպիսկոպոսին եւ հազարաւոր Մարտիրոսներուն, որոնք իրենց ցեղին պարտադրուած դժխեմ ճակատագիրէն ետք, տակաւին սիրտն ու տրամադրութիւնը կ'ունենան նոր նուաճումներ կատարելու:

Ազգային սին հպարտութիւն եւ մեծամտութիւն թող չհամարուի, եթէ մենք մեզի վերագրենք ստեղծագործական եւ շինարար ոգի: Բայց այդ ոգին իրականութիւն մըն է, որ կը հաստատուի եւ կը դուրստուի ամբողջ աշխարհէն: Եւ ասիկա է փառքը Հայ բազմաշաղչար ազգին, որ այսօր պատմութեան բեմին վրայ կը կենայ որպէս քաղաքակրթիչ եւ յառաջդիմական սալը:

Այս իրականութիւնը ցարդ խանդավառեր եւ աշխատանքի է մղեր բոլոր անկեղծ ու արդարասէր մարդիկը՝ ի նպաստ մեր ցեղին: Այս սրտապլշղիչ իրականութիւնը — այսինքն՝ Հայուն ողիկան զօրութեանականութեան իրականութիւնը — պիտի խանդավառէ եւ աշխատանքի մղէ բոլոր անոնք, որոնք որիւէ կերպով կրնան նպաստել այս առաքինի ցեղին վերելքին, ընդմէջ քաղաքակրթ ու խաղաղասէր միւս ազգերուն անոնց կողքին:

Գահիրէ, 6 Մայիս 1955

ՎԵՐՋ

ՀԱՄԱՌՕՏԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Այս գիրքին իբրև աղբիւր ծառայող բազմաթիւ հրատարակութիւններէն յաճախակի յիշուածներուն համար գործածուած են հետեւեալ համառօտագրութիւնները. —

- Ազգ.** = Ազգապատում Հայ Ուղղափառ Եկեղեցւոյն անցքերը սկիզբէն մինչեւ մեր օրերը յարակից ազգային պարագաներով պատմուած: Մաղաքիա Արքեպ. Օրմանեան, տպ. Կ. Պոլիս և Երուսաղէմ. 1912—1927: Երեք հատոր:
- ԲԶՄՊ.** = ԲԱԶՄԱՎԷՊ հանդիսարան, բանասիրական, գրական, գիտական, բարոյական: Վենետիկի Մխիթարեանց հրատարակութեամբ: 1843—1954, 112 տարի:
- Գեղեցիք** = Համառօտութիւն Բիւզանդական կայսրերի պատմութեան. Հ. Գեղեցիք. Գերմաներէնից թարգմանեց Մեսրոպ Վրդ. Տէր Մովսէսեան, Վաղարշապատ. տպ. Ս. Էջմիածնի. 1901:
- ՀԱ** = ՀԱՆԴԷՍ ԱՄՍՕՐԵԱԹ. Հայագիտական Ուսումնաթերթ. Վիեննայի Մխիթարեանց հրատարակութեամբ. 1887—1954. 68 տարի:
- Չամ.** = Պատմութիւն Հայոց ի սկզբանէ աշխարհի մինչեւ յամի Տեառն 1784, ըստ աւանդելոյ այլևայլ մատենագրաց. յօրինեալ ի Հայր Միքայէլ Վրդ. Է Չամչեանց Կոստանդնուպոլսեցւոյ, յաշակերտէ ամենապատիւ Տն. Մխիթարայ Մեծի Աբբայի: Վենետիկ. 1784—85. երեք ստուար հատորներ:
- ՊՀԳ.Ա.** = Պատմութիւն Հայ Գաղթականութեան Ա. հտ. Արշակ Աւագյանեան. 1941. Գահիրէ:
- Ֆրիկ** = Ֆրիկ Գիւան. Տիրայր Արքեպիսկոպոս. Հրատարակութիւն Հայկ. Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան Մեղգոնեան հիմնադրամի. Նիւ Եորք. 1952.
- Bussel** = The Roman Empire from 81 to 1081. by F. W. Bussell. London. 1910.
- CMH.** = The Cambridge Mediaeval History, New-York. The Macmillan Company 1923. չորս ստուար հատորներ:

- EB. = L'Épopée Byzantine à la fin du dixième siècle. Gustave Schlumberger. *Երեք ստուար հատորներ. հրատարակուած Բարիզ 1896—1905 տասնամեակի ընթացքին:*
- Gibbon = History of the decline and fall of the Roman Empire, by Edward Gibbon - Ed. J. B. Bury. London 1912:
- IB = Les Iles des Princes. Le Palais et l'Eglise des Blachernes. la grande Muraille de Byzance. par Gustave Schlumberger. 1925. Paris:
- Lamouche = Histoire de la Turquie depuis les Origines jusqu'à nos jours. 1934. Paris:
- Laurent = L'Arménie entre Byzance et l'Islam depuis la conquête Arabe jusqu'en 886. J. Laurent. 1919 Paris:
- Michel le Syrien = Chronique de Michel le Syrien. Patriarche Yacoubit d'Antioche (1166—1199). Editée pour la première fois et traduite en français par J. B. Chabot. 1890—1906. Paris. *չորս հատոր:*
- Morgan = Histoire du peuple Arménien. Jacques de Morgan. 1919. Paris:

ԾԱՆՈՔ. — Դիտել կու տանք որ աղբիւրները յիշատակուած ատեն յաճախ օարի, հասոր, մաս, դպրութիւն, գլուխ, սպագրութիւն, եջ և այլն բառերը չեն գործածուած, տեղի խնայողութեան համար:

ՅԱՏՈՒԿ ԱՆՈՒԱՆՑ ԲԱՌԱՐԱՆ

Ա. ԵՒ Բ. ՀԱՏՈՐՆԵՐՈՒՄ ՄԻԱՑԵԱԼ

ԾԱՆՈՔ.— Բ. տառից յաջորդող թիւերը Բ. հատորին են:

Ա.

- Ա՛տիւրն (Գերմանիա) ք. 610
- Աբաս թագ. (931—955) 223, 38, 90
- » (Եղբայր Բակուրեան Գրիգորի) 323
- » կաթ. Աղուանից 187-8
- » իշխան Անտիոքի (1059—1060) [ք. 406
- Աբրահանք 216, 357-8, 76, 78-9, 383-4, 401 ք. 9, 11, 5, 6, 8-9, 41, 59, 62, 5, 101, 5, 392-3,
- Աբրահան = Ալպանէս 139 [459, 65
- Աբեղեան Մանուկ 120
- Աբէլ Երէց կամ վրդ. 202-3
- Աբխազիա ք Աբխազիա
- Աբլուար ք. 335
- Աբու Իսհագ էլ Մուտահիմի 354
- Աբուլէթ իշխան ք. 334
- Աբուսահլ = Ապու Սալեհ (Հայ պատմագիր) 383-5, ք. 460, 3, 507
- Աբուսէթ ոստիկան (847—850) 217, 348
- Աբրահամ եպս. Մամիկոնէից 158
- » » քարոզ. Իսլանտայի 340, ք. 625
- » » (Մերտինի) ք. 398-99
- » Երէց 200-1
- » նահապետ ք. 5
- » վրդ. Անկիւրացի ք. 585
- Ագաթանգեղոս 100, 16-7, 25, 393, ք.
- Ագապետ (Երանեկի) ք. 376 [392
- Ագգոյունլու = Պայատրեանք ք. 132
- 3, 8, 203-4, 11-7, 26, 400-1, 41
- Ագգոյունլու Ուզուն Հասան ք. 481, 7
- » Օսման = Օթման, ք. 277
- Ագէնտի դուստր Նասիաթունի (1341)
- Ագշէհր ք. 212, [ք. 363
- Ազոնց Գիւվէտ Ստեփանոս Աբրայ, 139, ք. 326
- Ազուլիս (վերին) ք. 190-1, 527, 49
- Ազորտէս իշխան և պատգամաւոր Ղալաթիա քաղաքին ք. 585
- Ազտին ք. 200
- Ադիաբենէ = Ադիաբենիա 107, 10
- Ադուլիոս 168
- Ադոնց Նիկողոս (Բթօֆ.) 147, 51, 61-2
- 9, 234-5, 63, 5-6, 8-9, 70-1, 3-4, 81-2, 310, 2, 22 55-6, ք. 20, 488, 518, 529-30, 578, 89-91,
- Ադրիանոս Սալտիացի 249 [597, 606
- Ադրիանուպոլիս 161-2, 267-8, 86, 300, 8, 10, 48, ք. 560, 5-6
- Ադախ = Ազով = Տահա ք. 201, 69, 354, 58-9, 62-3, 78
- Ազատ (գետ), 49, ք. 30
- Ազգէտի Ջինան Թիմուր (1336—1340) կամ 1339—1340) ք. 131
- Ազիզիէ 250
- Ազիզ Էյուպեան ք. 152
- » Իպն էլ Սուարեզմ (Ջոր. Մեկիք Շահի) ք. 62-3
- » Սալիֆա (975—996), 379-80 4,
- » = Ախսիս Ամիրա Դամասկոսի
- Ազհար (էլ ...) 384 [ք. 464
- Աթալմիշ Թաթար իշխան ք. 201, 76
- Աթանաս (Ս.) Հայրապետ 190, 322
- » Գ. պատրիարք Ասորոց [79

(1144) 362, ր. 450
 Աթէնք 129-30, ր. 517
 Աթթախ բերդ 237
 Աթշիրագուան գաւառ. 399
 Աթոս լեռ 392 ր. 410, 530
 » վանք (Այնօրոս), 309, 22, 92
 Աթսիզ ր. 53, 84, 429
 Աժտէրխան = Հաճի Տարխան = Աս-
 տրրախան, 201, 70, 346, 50,
 54-5, 62, 5, 9, 83-4
 Աիլահ (= Ailah) ր. 433
 Ալազան, 137
 Ալաճա ր. 542
 Ալաճարտու տես. Խուտապենտէ
 Ալամուտ ր. 108, 39
 Ալայա ր. 542
 Ալայէտտին տես. Ալատին
 » Կայ Խոպոթ Ա. (1220-1246)
 ր. 538, 40-2
 » Ա. Սելջուկ Սուլթան (1297-
 1327) ր. 546
 Ալանաց դուռ 400-2
 » Երկիր (Ալանք) 399 ր. 136, 269,
 Ալան Գ. ր. 303 [349
 » Կօա (Լոյս Եղնիկ) ր. 5
 Ալաշկերտ 28, 38, 71, ր. 273-74, 304
 Ալբիգեանք (Albigencies) ր. 620
 Ալա-Ուտ-Տին Մահմուտ Շահ (1172-
 1220 +) Խուարէզմի Սուլթան ր. 295
 Ալատաղ = Ծաղկոց = Ծաղկեայ լեռ,
 32, 4, 57, ր. 123, 306, 7, 10-2
 Ալատին Սուլթան (1219-1235 ր. 105,
 41, 224, 43, 535
 Ալաշէհիր ր. 524
 Ալբերդ 235
 Ալբորճի Ա Միքայէլ Բուրդէս
 Ալեքսանդրապոլ 43
 Ալեքսիոս Բ. (1297-1330) ր. 479
 » Կոմնեն կայսր Տրապիզոնի ր.
 204-5, 477
 » Գ. կայսր (1195-1203) 478,
 516, 21, 24

Ալեքսիս զօրավար ր. 551
 Ալեքսանդրեան Անդրէաս վրդ. ր. 398
 Ալեքսանդրիա Ալեքսանդրիա
 Ալեքսանդր Նեվսկի ր. 379
 » Չէլ Պան Ամենարարի (1401-
 1422) ր. 570-2, 4
 Ալեքսանտրէթ ր. 450, 3
 Ալեքսիեւ (Մատեմատիկոս) ր. 529
 Ալեքսիաս ր. 563
 » ր. 407, 519-20
 » Հայ 284
 Ալէքս Ա. Կոմնեն կայսր (1204-1222)
 323, ր. 414-18, 28, 78-9,
 93, 518-21, 24
 » Մուշեղ (Մոսխէս) Թագապահանջ
 255, 61, 72, 90, 322
 » կայսերական դուքս ր. 496, 521
 Ալթա լեռ ր. 2, 5, 79, 114
 Ալընջ (քերդ) ր. 282
 Ալթը Շէհիր Ան-Լու
 Ալթունեան Գ. ր. 68, 70-1, 4-8-
 83-4, 7, 92-3, 8, 118, 34, 6,
 Ալի Խալիֆա 212 [42-3, 5
 Ալի Իպն Եահրա էլ-Արմանի = Ալի
 Արմնի = Ալի որդի Յուհէ = Ալի
 որդի Վահէի = Ալի Պէնի Եահրա Ա-
 պուլ Հասան էլ Արմանի 278, 350,
 Ալի ճաֆար 354 [4-5, 83
 » Պուխտեան (Imadeldaula) ր. 18-9
 » Պէկ ր. 216
 » Փաշա Նոյին (քեռի Ապու Սայի-
 տի) ր. 131, 89-90
 » » (1336) ր. 398
 Ալիքսան (Թագ. Վրաստանի) ր. 213
 Ալճերիա Ա ճէզայիր
 Ալիշան Հ. Ղեւոնդ 8, 20, 104, 26,
 31, 9, 40, 6-7, 74, 89, 323, 34-9,
 ր. 18, 27, 63, 8, 80, 129, 58,
 70, 5-6, 208, 13, 61, 306, 9,
 22, 4-7, 39, 63, 77, 81, 5,
 9, 460-1, 81, 5, 519, 54-5, 81,
 3, 9, 95-6, 8, 601, 3, 5, 8,

11-2, 621, 9
 Ալիս = Հալիս գետ = Գըզըլ Ըրմագ,
 71, 103, 5, 32, 3, 209, 49, ր.
 44, 65, 404, 86, 510-12, 522
 Ալմուշատ (Ալմուշա) 235
 Ալուսիան = Աղլուսիան = Աղլուանոս
 311, ր. 415, 562
 Ալպանէս Արբան
 Ալպեան լեռներ 28, 30, 49, 57, 342
 Ալպիկեանք (աղանդ) 332
 Ալպիստան ր. 122, 411-4, 26, 532, 43
 Ալպոյաճեան Արշակ 230, 4, ր. 20, 64,
 6, 160, 241, 366, 414-5, 75,
 8, 500-7, 12, 29, 49, 51, 3, 9-
 Ալտուն = Ալթուն դաշտ 28, 37 [60, 2
 Ալիասլան = Արասլան = Քաջ Ա-
 ուլ = Մուհամէտ = Իսրայէլ ր.
 46, 8, 9, 50-3, 5-6, 8-9, 60-
 2, 5, 222-8, 38-9, 89, 330-1 49,
 70-5, 94-5, 429, 43, 77, 508-
 Ալիէ ր. 492 [10, 32
 Ալիթէզին ր. 23-4
 Ալիբիլակ ր. 421
 Ալիսադրիս ր. 344
 Ալիսալքալէ ր. 49, 237-8
 Ալիւաթ 58-9, ր. 223, 84, 542, 6
 Ակակիրոս 147
 Ականան ր. 157
 Ականից դաշտ 152
 Ակինեան Հ. Ներսէս վրդ. 120, 2, 6,
 30, 45-9, 53, 65, 85-6, 93,
 5, 202, 5, 57, 367, ր. 7, 76,
 190, 365, 423, 51, 90, 519
 Ակն ր. 507, 11-2
 Ակնէս = Աննա Իշխանուհի, 343
 Ակոռի, 31
 Ակսիէն ր. 415
 Ահար 369
 Ահարոն կրօնաւոր ր. 450
 » կուսակալ Վասպուրականի ր. 33,
 6, 232, 503
 Ահարոն, որդի Շիշման Ջարի 306, 8,

11, ր. 559-60, 2
 Ահմէտ Ամիրա ր. 195, 210, 400
 » Իպն Թուլուն 376, 8-9, 83
 » Ղազի Կիւմիւշէկին ր. 415
 » Չաղաթա Շէյխ, ր. 202
 » Պուխտեան ((Moizz eddaula) ր. 19
 » Սուլթան Ոստանի ր. 212
 Ահուազ (Ahwaz) ր. 18
 Ահմէտ Սամանեան ր. 16
 Աղանունի Մկրտիչ Արքեպոս. 126,
 39, 41-2, 83-90, 206, 57, 381-2,
 Աղբակ, 349, ր. 267, 82, 5 [ր. 470
 Աղբիղու Թուէլ (Իշխան Հոնաց) 397
 Աղեքսանդր կայսր Բիւզանդիոնի (886-
 912) 255
 » Մեծ Մակեդոնացի 102, 4, 6, 9
 » Պետրոս, ր. 615
 » Սեւերոս 126
 Աղեքսանդրիա 12, 70, 4, 90, 257,
 379, 86, ր. 433, 630
 Աղթամար ր. 51, 189-90, 211-3, 6
 -7, 35-8, 52, 60, 82
 Աղի գիւղ. ր. 201, 76
 Աղձնիք 19, 52, 110, 19-20, 55-6,
 64, 360, ր. 216, 70, 405
 Աղոյ հովիտ 121
 Աղուանք = Աղուանից աշխարհ =
 Առան 137-8, 155, 228, 394-5, 7,
 400 ր. 49, 66, 75, 118-9 131.
 35-6, 42-3, 53, 67, 87, 200,
 37, 42, 4, 53, 80, 91, 9, 321,
 Աղուրի, 14 [8-9, 31, 44, 505
 Աղպուղա որդի Վահրամ Գաղեցիի ր.
 145-6, 51, 6, 256, 397
 Աղրիտաղ = Էյրի Տաղ, 37
 Աճառեան Հրաչեայ 137, ր. 168, 215,
 83, 325, 472, 519, 84, 626
 Աճարա ր. 147
 Աճիլուֆա ր. 596
 Ամադ 198
 Ամալֆի ր. 609
 Ամայք (Նահանգ) ր. 440

Ամանոս = Սեւ Լեւոս ք. 239, 406, 12, 27, 41-3, 83-4, 6, 92, 8, 508, 89
 Ամասիա 510-12, 32
 Ամատունի Կոտեհ 150, 96
 » Շապուհ 235
 Ամբրոսիոսեան մատեն. ք. 600-5 [477
 Ամենափրկչեան վանք (Տրապիզոն) ք.
 Ամերիկա (Հիւսիսային) 2, 4, 39, ք. 293,
 Ամիսոս = Սամսոն ք. 478 [473, 635
 Ամիտ = Ամիթ = Տիարպէքիր 14,
 120, 53, 63, 93, 206, 27, 90,
 301, 62, 9, ք. 11, 21, 46-7, 55,
 89, 133, 42, 52, 200, 10, 37, 9,
 50, 70, 2, 6, 82, 400-2
 Ամիր Սայիտ Ամիրայ Ամթայ ք. 47
 Ամիրզա Սքանաար (յազգէն Նետողաց)
 ք. 212, 82
 Ամիր Հասան ք. 265
 » Շարաֆ Բաղէշի ք. 133
 Ամիրանոս Մարկելինոս 119-21, 61
 Ամորիա = Ամորիւմ, 269, 72, ք. 10
 Ամման ք. 457
 Ամմոնացիք ք. 457
 Ամմոյն ք. 457
 Ամուկ ք. 31, 212, 35, 8, 78
 Ամու-Տարիա ք. 108, 19
 Ամպրիտտիկ ամրոց 399
 Ամջատու Խուտապէնտէ
 Ամսթէրամ ք. 622
 Ամր Իպն էլ Ասի (զօր.) 382-3
 Ամրու (878-900) ք. 10, 6
 Ամիրպուլիս, 104
 Այաս ք. 303-4, 6, 434, 53-4, 543,
 50, 80, 99, 607, 11-5, 19-21, 27
 Այա-Սօֆիա 175, 9, ք. 548, 634
 Այգոց (կին Բրիտտափորի) ք. 439
 Այնթապ 240, ք. 52, 443, 5-6
 Այոց ք. 585 [111
 Այվան Սարայ = Պլախերեան պալատ
 Այրարատ 19, 38, 46, 123, 56, 236,
 52, 345 ք. 196, 201, 8, 14, 25,
 61, 64, 70, 5, 8, 80, 5, 332, 88, 411

Այ-Ցունկ ք. 99
 Անագուղլի ք. 33
 Անանունի Ժամանակագրութիւն, 118-
 20, ք. 305
 Անանիա եպս. Եղեարտ (1141-1144,
 ք. 405, 37
 » » Սեբաստիոյ (1195-
 1208 +) ք. 339, 536
 » Շիրակացի 183, ք. 344
 Անանիա քհ. Ակոսեցի, ք. 513
 Անապատ ք. 256
 Անաստաս գրապետ 167
 » Կայսր (491-518) 146, 53, 85
 » » (713-717) 262
 » պատմիչ 258, 360
 » Սինացի 190
 » (Վահան) վանական 257-8
 » վրդ. 141, 84, 7-9, 90, 381
 Անաստասիա Ս. (եկեղեցի) ք. 598
 Անատոլիոս 152
 Անատոլու 13, 157, 9, 171, 8, ք. 218,
 533, 8, 49-50, 8, 618
 Անատոլեան բանակաթեմ 263, 294, 6,
 301-2, ք. 402
 Անարզարա ք. 65, 419, 24, 85, 94-5
 Անաւարդա ք. 414
 Անբերդ ք. 338
 Անգարա Էնկիւրիւ
 Անգելներ ք. 526-7
 Անգել տուն 119, 30, 52
 Անգլիա 2, 4, 40, 341, ք. 79, 123,
 7, 296, 544, 616, 20, 23-4
 Անգոնա ((Ancône) 339, ք. 592, 98,
 Անդր-Դանուբ ք. 345 [603
 Անդէպ ք. 437
 Անդրէաս 142
 » (եղբայր), ք. 297
 » Բ. Թագ. Հունգարիոյ ք. 575
 » Պէրուճիացի ք. 323
 Անդրկասպեան երկիր ք. 84
 Անդրոքսոս (Transoxiana = Խուա-
 րէզմ) ք. 6, 10, 3, 6-7, 23, 5-

Անդրոնիկոս քհ. ք. 606 [6, 64
 » Դուկաս ք. 55
 Անդրոնիկոս զօրավար ք. 495, 527
 » Ա. Կոմնեն (1183-85) ք. 478, 91
 » Կ. Պալէոլոկ (1328-1341) ք.
 528-9
 Անդրկովկաս = Դաշտի Կաչաք = Ոսկէ
 Հորդան 14, ք. 191, 205, 347, 52
 Անդրյորդանան 2, ք. 114
 Անդրիւն ք. 408, 22-3
 Անդրաւարտ = Անդիտուարտ 36, ք.
 Անէմաս բերդ ք. 477
 Անթէրիու 322
 Անի քաղ. 23-5, 43, 74, 223, 5,
 43-4 367, 70, 5, 87, ք. 20, 8,
 30, 2-3, 6, 41, 5, 9-51, 3, 9,
 91, 140, 7, 55, 74-5, 232, 4, 8,
 42, 4, 53, 5, 8, 66, 91, 304, 5,
 11, 7, 31-6, 8, 49-50, 4-6, 9-60,
 2, 5, 70, 3-5, 81-83, 5, 96, 408,
 17, 77, 9, 85, 7, 501-2, 6-7, 68,
 9, 74-5, 611, 24, 7
 Անիրա 191
 Անխիւալուս ք. 565
 Անկիւրիա Էնկիւրիւ
 Անկուրինէ (Լեփաստրեայ փետայ) 286
 Անճէլէսքո Եօհ. (բրօժ.) ք. 572
 Անյուշ բերդ 167
 Ան-Նովէտի 170
 Աննա = Ակնէս 343
 » (դուստր Լեոն Գ. կայսեր) 265
 » Իշխանունի (աղջիկ Ռոմանոս Բ.ի
 342-3 ք. 348
 » Կոմնեն ք. 563
 » քոյր Վասիլ Ա.ի (988) ք. 372
 » (Ս.) եկեղ. Լվովի ք. 381
 » » Օթլանոյի ք. 608
 Աննամ ք. 96
 Անուշթուկին = Անուշտիկին ք. 63, 84
 Անուշիրուան Նուիրուան
 Անջար ք. 400
 Անվատ ք. 462

Անվերս ք. 620, 2
 Անտալուզիա ք. 636
 Անտերուն Աբրահամ (Abraynus An-
 teron) ք. 481, 555 [417
 Անտիզոնոս 271-8
 Անտիոք 105, 29-30, 2, 9, 53, 156,
 202, 8-9, 50-1, 70, 93, 6-7, 301,
 20, 5, ք. 52, 7, 62, 108, 10-1,
 13-5, 21, 82, 241, 401-11, 14-
 23, 8, 31-3, 49-50, 4, 83-84, 91,
 4-5, 516, 27-8, 44, 51, 9, 62,
 75, 79, 619
 Անտիքոս Մեծ (227-187) 105
 » Գ. Եպիփան (175-164) ք. 3
 Անտոն Բիզացի վրդ. ք. 598, 601
 » (Ս.) եկեղ. ք. 599
 » Երէց ընկերակից Դարդելի ք. 629
 » (Ս.) Հայ Տուն ք. 599
 Անտոնի հնազէտ 338
 » (Փիտի Կարմեւան) ք. 382
 » Ռուլիս (տոքթ.) ք. 380
 » տը Յորդիկիլինոն Արքեպո. (1381
 -1459) ք. 128
 » վանք 185, ք. 366-7
 » » (Բիզայի) ք. 588
 Անտուխար քղ. ք. 630
 Աշխատար = Արտաշէս 133,
 Աշմուշատ ք. 506
 Աշմունիէ (Սինիա) ք. 462
 Աշոտ եղբայր Յովհ. Սմբատի 243
 » Իշխան, 401
 » Մսակեր 389
 » ոմն 156
 » (որդի Բագարատի) 348
 » Իշխան Վրացի 323
 » որդի Օշին Նշեցիի ք. 470
 » Տարօնեցի 309 [ք. 507
 Աշոտիյէ = Աշոտ գիւղաքաղաք 286,
 Ապազայի դաշտ 28, 370
 Ապահունի Արտաւազդ 199
 » Հմայեակ »

Ապահունի Մանուէլ »
 » վստամ »
 Ապահունիք 314, 69
 Ապաղա (1265—1282 Ապրիլ 1 +)
 108, 11, 20-3, 25, 70, 2, 7-8,
 247-51, 8, 306, 52, 7, 431, 48
 Ապահեան Գր. բ. 584-5
 Ապամէա = Հոմա = Արամիա Ձիկ-
 մա, 156, բ. 438, 49
 Ապիրատ իշխան բ. 423
 Ապլասար Տանատեան բ. 419
 Ապլասթա բ. 539
 Ապլարիայ բ. 418, 21-3, 92-3, 519
 » Արծրունի բ. 487-88
 Ապլջահայ բ. 423
 Ապոզինարիոս, 126
 Ապոզոնիոս Տիանացի 110
 Ապոզինա (Ս) 167
 Ապու Ապտալլահ 384
 Ապու Ալի Ահմէտ Իպն էմիր Ալի
 Ճիւշի կամ Բաթայֆատ բ. 462
 Ապու Իպրահիմ Սամանի (+ 907) բ. 16
 Ապու Աբաս (752—754) 216, 29
 » Եօմն էլ Օլէյմի 377
 » Ֆարաճ = Ber Hebræus, 239,
 93, 301, 18, 61, բ. 107, 78,
 Ապուլիա 334 [244, 417, 37, 40
 Ապու Շամաթի բ. 465-6
 » Պէքիր 379, բ. 210
 » Նասր էլ Մանազի 357
 » » Ահմէտ Պին Մարվան էլ
 Բիւրտի 357
 » Սալբ Աբուսալ
 » Սալիտ (1316—1335) Պահատուր
 = Պուսայիտ (1316—1335) բ.
 130-3, 75-6, 88-9, 91-2, 217,
 48, 301, 52, 97
 Ապուքայ բ. 407, 9-10
 Ապուսուար (= Ապուլ Ուսուար) բ. 80-
 1, 4, 41, 235
 Ապպիանոս 104, 107-8, 111
 Ապսիմարոս Տիբերիոս 259

Ապտիւլ Ազիզ (709—724) 214, 29
 » Մելիք Ա. Ամիրապետ (954-959)
 213-4, բ. 17
 » Բահիմ (զօր.) 210, 395 [270
 » Բահման ամիրապետ (815-50),
 Ապտուլլահ Ոստիկ. (700—703) 346
 » Ապուլ Ճավէր էլ Մանսուր
 (750—752) 216, 29, 402
 » որդի Մուհամմէտի (Թայր-
 եան) բ. 12
 Ապրակունիք բ. 196
 Ապու Ապտալլա Իսա Պին Մալիք Պին
 Ջիմր էլ-էրմէնի 356
 Առան Աղուանից երկիր
 Առաջին Հայք = Ա. Հայք 130, 172,
 Առաքելոց վանք բ. 243 [365
 Առաքել վրդ. Բաղիշեցի բ. 585
 Առաւանին (387—400) 117, 20
 Առաւան հազարապետ (387—400), 134
 » (= Ձիկ) 134
 Առեստն (աւան) 149, բ. 285
 Առիւծ (հայ իշխան մը) բ. 440
 Առմէնիա բ. 597-8
 Առջակ իշխան բ. 410
 Առջքթոք (ցեղէն իշխան մը) բ. 410
 Ասաղին (= Պաղին), 235
 Ասարլըզ բ. 548-9
 Ասեալան բ. 242
 Ասիլինոս = Ascelinos բ. 100
 Ասենովկրատ (հին Սթանիմաքա) 323
 Ասէնեանք բ. 565
 Ասէտտին Կայ Բուս Ա. (1211--1220)
 բ. 538, 42
 » Գըլըճ Ասլան Բ. (1156 - 1197)
 բ. 538—9
 Ասըլպէկ (պարոն) բ. 498
 Ասթոն (զօրավար) 335
 Ասիա 9-11, 3-4, 32, 4, 6, 57, 67, 71,
 6, 88, 104, 7-8, 51, 7, 87, 225,
 38, 65, 90-2, 7, 43, 300, 11, 20,
 6, 36, 44, 63, 6, 8, 76, 404, բ.
 1, 14, 24, 7, 51, 80, 4, 95-7, 108.

18-20, 95, 206, 16, 20, 2-3, 5,
 63, 93-5, 306, 8, 10, 3, 7, 14, 21,
 39, 56-7, 9, 63, 8, 88, 97, 429
 32, 4, 52-3, 73, 502, 22, 4, 43,
 56, 9, 66, 78, 80, 617, 21, 32
 Ասիլայա (= Ասիլէոն) 282
 Ասիտ (= Իսսիտէս) բ. 30
 Ասիութ, բ. 465
 Ասլան Նոյին բ. 148, 58
 Ասխապատ բ. 354
 Ասխարթան բ. 53, 146
 Ասկազոն բ. 455
 Ասկուս (բերդ) բ. 492-5
 Ասողիկ Ստեփանոս 24, 48, 77-8, 96,
 202, 22, 6, 8-9, 35-7, 46, 50-1,
 300-1, 6-9, 11, 4 20, 46-7, 521
 -7, 70-1, 89, 93, 7, բ. 316, 26.
 Ասորեան կղզիք 27 [92, 559-60
 Ասորեստան 14, 47. 72, 102, 21, 35,
 95-6, 200-2, 21, 3, 345, 58, 66,
 բ. 280, 94. 390
 Ասորիք 67. 73, 102, 9, 39, 54, 7, 21,
 35, 9, 40-1 3, 51, 3, 95, 301, 11,
 25, 7, 39, 45-6, 8 86, բ. 51, 9, 62,
 5-6, 109, 52, 95, 211-5 222-3
 28, 56, 312, 15-18, 20, 91-3,
 6, 8, 404-5, 7, 9, 12, 29, 34-6, 43,
 8, 51, 5, 7, 63, 74, 83-9, 500, 9
 Ասպահան 121, բ. 210-11, 400
 Ասսեմանի 163
 Աստուրեան Տոքթ. (Հ.) Թ. 106, 16-
 20, 3-4, 6-7, 9, 481, 85, 8
 Աստուածածին (Ս) եկ. Երուսաղէմի 185
 Աստուածածին (Ս.) վանք (Կ. Պոլիս)
 = Փանայիս Մուտղիսթիսա = Մանկու
 Աստուածածին = Կանլը Բիլիսէ բ. 111
 Աստուածածին Ս. վանք Կամճակի բ. 366
 » » եկ. Սուլթանիյէ բ. 311
 » » » Լէմպէրկի բ. 381
 » » (Աւետման) Կամէնիցի
 [382
 » » եկ. Մերտինի բ. 398-9
 Աստուածածին Ս. եկ. Մուլուց վանքի բ.
 [439-40
 » » » Հայոց (Հոռմ) բ.
 » Ռայիս բ. 243 [593, 603-4
 Ասքարիներ բ. 460
 Ատալղէտ (Ս.) եկ. Լէնպէրկի բ. 381
 Ատալիա բ. 536
 Ատանա բ. 104, 46, 8, 87, 99, 613, 5-7
 Ատա ալ Մովանա (ազանդաւոր) 234
 Ատէլայիտ 342
 Ատրեաման բ. 438
 Ատրանտեան ովկիանոս, բ. 632, 5
 Ատոմ (Աբուսահլի եղբայրը) բ. 507
 » քնն. (զրիւ) բ. 123
 Ատրաբենիա 107, 10
 Ատտալիատէս 241, բ. 406-7
 Ատտէտ Իպն Եուսուֆ (1160—1171) բ.
 Ատտիկէս եպս. 131 [465
 Ատտիկոս (պատրիարք) 130
 Ատրիական ծով 307, բ. 96, 524, 60,
 6, 98, 602, 8-9
 Ատրնեբսի թգ. վրաց 390
 Ատրպատական 1, 2, 29, 57, 111, 55,
 7, 71, 96, 217, 21-2, 34, 345, 50-
 1, 69, 76, 94, 7, 400-1, բ. 20, 7,
 64, 6, 89, 112, 8, 21, 30, 2, 4,
 6, 8-9, 40-3, 94-5, 202, 9, 12
 -4, 41, 6-8, 58, 68-9, 73, 5, 7,
 80, 90-1, 9, 308-10, 12-5, 25, 32,
 40, 52-3, 98, 400, 548 80, 2
 Ատրպէճան Ատրպատական
 Արաբիա 139, 42, 73, 208, 339, բ. 59,
 84, 182, 454
 » Ապուսաթ բ. 433
 Արաբիոս 173
 Արաբիլը 275, բ. 507, 11
 Արաբչահ (Իպն) բ. 200, 4, 6, 11
 Արազած (= Ալակէօզ) 56
 Արազածոտն 28, բ. 338
 Արազոն Արակոն
 Արալ լիճ 204, բ. 288 [201, 11
 Արալի եղբայր Գարա Եուսուֆի, բ.

Արախա 103 [201, 11
 Արածանի 20, 8, 34, 46, բ. 41, 235
 Արակոն = Արագոն, բ. 615, 27-30
 Արահ գիւղ բ. 437
 Արամանեակ բերդ 389
 Արամօ գիւղ 363, բ. 402
 Արան = Արցախ 137, 396
 Արատիս, բ. 180
 Արարատ 19, 29, 32, 4, 6-7, 46, 54, 6-8, 71-2, 89, 149, 204, 372 բ. 215, 503
 Արարատեան գաւառ բ. 148
 » գաւառ 56-7, 9
 Արաքս 18, 34, 6-8, 41, 3, 50, 71-2, 112, 225, 373, 400, բ. 106, 20, Արբանէս 139 [95, 308
 Արբեւիա 102, 7, 9, բ. 398
 Արգէոս 244, 75 բ. 482
 Արգինա 152, 96
 Արդուին 47, բ. 214
 Արդուարդ 104,
 Արեգին բ. 442
 Արեւնտան բ. 408, 18, 23, 7, 37
 Արե զօր. բ. 520
 Արևորդիք բ. 201, 76
 Արզիւան (Արձան) 186
 Արզնարդիւն բ. 391
 Արթաքսաթ Վաղարշապատ
 Արիարաթ թգ. 107
 Արիարաթէ քղ. 173
 Արիբանտ Անտոն եպս. նաբոյիի բ. Արիշ (էլ) բ. 114 [609
 Արիտադէս Լաստիվերոցի 226, 365, 70
 » կաթ. (1448-70) բ. 389
 Արիտոտէլ 92, 106
 Արլիս ցեղ բ. 81
 Արիանգիւսի = Արիանկիւսի = Ար-ձենսկի բ. 348, 58
 Արծակ բ. 29
 Արծկէ բ. 40, 199, 211, 34, 57, 78, 81-2, 319
 Արծին բ. 43, 231-2

Արծն բ. 35-6, 235, 7
 Արծնի 24-5, 74, 370
 Արծրունի Աղան 158
 » Աշոտ 349-50
 » Գուրգէն 350, 89
 » Գրիգոր 347-50
 » — Դերենիկ 349, 58
 » ք. 349
 » Թովմա թովմա
 » Կորիւն 347
 » Լասան 353
 » Մերուժան 119-21
 » Մուշեղ 349
 » Սենեքերիմ (1003-1026) բ.
 » Վարդան 150 [28, 488
 » Վահան 349
 » Վահրամ (Վէա) 324
 » Վասակ 349, 53
 Արծրունիք բ. 20-1, 58, 66, 199, 235, 329, 408, 505, 9
 Արկա 173
 Արկատիուպոլիս 268
 Արկուին բ. 66
 Արղընի Մատէն 71, բ. 142, 210, 33
 Արղն = Արկն = Թլխում 155, բ. 46, 55, 239, 72, 480.
 Արղուն (1284-1291) Մեծ Խան բ. 79, 125, 30, 2, 80-1, 4-5, 245, 7, 300, 22
 Արղուն, հարկահան (+1276), բ. 153, 61, 3-4, 7-8, 170, 2-3, 7-8
 Արճէշ 223, 369, 89, 94, բ. 28, 38, 51, 133, 42, 99-201, 10-1, 61, 4, 76, 80-2, 5, 304, 509, 42, 601
 Արճիւան 357
 Արմատիկա 70
 Արմեանի (Ormiany) բ. 384
 Արմեանքի (Ormianki) բ. 384
 Արմենակ = Արմանեակ = Հայ-Հոռոմ (Armeniac) 163, 231, 3, 5, 49-50, 2, 63, 6-7, 9-70, 311-2, 60
 Արմէնիա 20-1

Արճէշ բ. 278
 Արմենիական թեմ բ. 61, 309, 514, 35
 Արմենագոր գիւղ 299
 Արմենիթէ 299, բ. 561
 Արմենիակոն բ. 510-1
 Արմենիաս, բ. 554
 Արմենիաքներ բ. 495
 Արմենիս բ. 554
 Արմենիցա 299, բ. 561
 Արմենիուբուլոս 316
 Արմենուս եկէտաս բ. 557
 Արմենոֆոր բ. 561
 Արշակ Բ. (340-363) 110, 6-20, 20-3
 » Գ. (380-385) 110, 25, 9
 » ազգական Արտաւանի 168
 » Ա. 161
 » (Մուրր) (= Sant Arsacio Ar-
 meno 129, բ. 578
 » Թագ. Պարթևաց (34-35) 133
 Արշակաւան 119
 Արշակունի Արտաւան 147, 54, 60-2, 8-9, 74
 Արշակունիք 15, 68-70, 3-4, 85, 10v, 17, 36, բ. 6, 231, 94, 391, 401, 42, 83, 509
 Արշամունիք բ. 43
 Արշամուշատ 105, 230, 6
 Արշարունիք 340, բ. 34
 Արշաւիր զանձապահ (Թագապահանջ) 255, 61, 5-6
 » պատրիկ 275, 9
 Արշիպեղագոսի կղզք. 233
 Արովբենտ 162
 Արուանդանոս բ. 53
 Արուաստան 110
 Արուխ (Միքայէլ Կոմնենի ծառան) բ. Արուճ, 212 [521
 Արջաղ բ. 585
 Արջովիտ բ. 232
 Արսէն եպս. 340
 Արսէն պատ. Երուսաղէմի բ. 625

Արսէնիոս պատրք. Անտիոքի բ. 527
 Արսլանխուլ = Լասան Թոռ Տաղրիլի
 Արտագերէց բերդ 120, 214 [բ. 33
 Արտազ (= Մակու) 29, 343 բ. 185, 261
 Արտահան բ. 149
 Արտաշատ 22, 43, 69-70, 105, 8, 20-2, 7, 39, 339, 45, 63, 5, 73, 5, 9, 11, բ. 294, 327
 Արտաշէս (421-428) 117
 » Թգ. արեւելեան Հայաստանի 105, 36 բ. 320
 » (= Artaxerxes) 168
 Արտաշիր (Սասանեան) 113, 5-6
 Արտապիլ 234, 69, 400, բ. 136, 338
 Արտանոյշ 369, 71, 89, 90
 Արտաւազ 174
 Արտաւազեան Եպիփան բ. 520
 » Գովհաննէս 309
 Արտաւազ Հետերարք 283 [61, 3
 » յափշտակիչ (742-4) 255,
 » Թգ. (254-270) 115-6, 34
 » (55-33) 73, 109, 24
 » Ի տուն 336
 Արտուան Գ. Պարթև 133
 » նախարար 119
 » հրամանատար 382
 Արտաւէտ 399
 Արտաքսերքսէս Երկայնաբազուկ
 Արտէալ բ. 568-9
 Արտինա ամիրա (Թաթար) բ. 203
 Արցախ (= Մեծ Կուենից) 137, 396 բ. 351, 487 [260
 Արփախան (1335-1336) բ. 131, 89,
 Աւագ որդի Միսիթարի բ. 362
 » Զաքարեան, որդի Իւանէի (Աթա-
 բեկ) (1250 +) բ. 143, 7-9, 51-
 60, 225, 40, 56, 305-1, 97, 429
 Աւազներու երկիր բ. 3
 Աւան 149, 96
 » (= Թէսզորոս որդի Ահարոնի) բ. 41
 Աւարա բ. 507

Աւարայր 145, 59
 Աւար ցեղ բ. 344, 557
 Ազգերեան Ն. Մկրտիչ 131, 340 բ. 557
 Ազգեր Յ. վրդ. բ. 612
 Աւետում (վանք) 142
 Աւերակ = Վերան Շէհիր բ. 441
 Աւետիս (փրկիտփայ) բ. 594
 » քարոզիչ եղբայր բ. 600 [բ. 571
 Աւետիք եպս. Մոլտավայր (1415—1445)
 » վրդ. Խոտանարակ բ. 361-2
 Աւինիոն = Ավինիոն բ. 360, 587,
 600-1, 15-6, 30
 Աւնիկ բ. 39, 201 10, 70, 3, 6, 81,
 Աւչէն Ամիրա բ. 52 [335
 Աւստրալիա, 4
 Աւստրիա 96, բ. 96, 573
 Աւրելիանոս 115-6
 Աւրիէտէս բ. 519
 Ափիսաղք 371, բ. 38, 45
 Ափիսաղիա 391, բ. 140, 71, 205, 33, 71
 Ափշին = Աֆշին 221, 351 բ. 11
 Ափրիկէ 5, 150. 68-73, 6. 80-2 91,
 8. 330-1, 3, 85-6, 404, 6, բ. 1,
 96, 632
 Աքամենեանք 20, 3, 102-4, 38
 Աքայիա 321, բ. 528
 Աքապա բ. 433
 Աք-Գուժ բ. 3
 Աքիա կամ Աքքիա բ. 106, 16, 28,
 82, 242, 97, 431, 3-4, 48, 52,
 Աքշեչտեանք 379 [4, 6, 617
 Աքսարտէս բ. 63
 Աքտա (Ամիր) 355
 Աքսուհինոս Թաթար բ. 522
 Աքրիպոս (դղեակ) բ. 520
 Աքքերման = Չէթաթէ-Ալպա բ. 370
 -1, 80, 9, 570, 2
 Աֆթին (գիւղաք.) բ. 446
 Աֆղանիստան 4, 135, 209 բ. 17, 23,
 Աֆշին Ափշին [85, 239, 320
 Բարսիս վեհապետ Չաղատայր բ. 121-2
 Բարսիսանեան Առաքել ԱՅ

Բարայեան Լեոն բ. 568, 71-2
 Բարան կամ Բարիկ Պարսիկ 217, 34-5
 Բարեւոն 47-8, 84, 101-3 38, 382, բ.
 38, 211, 80, 390
 Բարերդ 18, 42, 249, բ. 39-40, 243,
 » -ի դաշտ 29 [67
 Բազախոզ բ. 630
 Բազարատ իշխան Տարօնի 353
 » Սպարապետ 263
 Բազաւան = Տիւտին 20, 70, բ. 304, 6
 Բազաւոս = Բազուաս, 107
 Բազեսիոն բ. 415
 Բագրատ հայր Սմբատի բ. 50, 3
 » * (եղբայր Գող Վասիլի) բ. 417
 -9, 22
 » Դ. (1027—72) թգ. Վրաց 331
 » Ե. (կամ Բազարատ) (1360—
 1395) թգ. Վրաց 196-7, 203,
 15, 70, 342
 » Սկիաստէս 274
 Բագրատունի Աշոտ Ա. թգ. (885—890
 +) 24, 220-1, 355, 70-2
 » Աշոտ (745) նախարար 352
 » » որդի Շապուհի 389
 » » Թոռ Վասակի 389-90
 » » (702) որդի Վասակի
 214-5, 228
 » » (+ 892) փեսայ Ան-
 կուրինէս Լեքսո-
 դրեայ 286
 » » «Երկաթ» (915—928)
 221, 403 [41
 » Աշոտ Դ. (1020-1042) բ.
 » Բագրատ Գ. թգ. Վրաց 391
 » Բիւրատեան Սմբատ 213
 » Գագիկ Արասեան թգ. Կար-
 սի 244, բ. 38, 40, 5, 51,
 9, 234, 8, 417, 507-8
 » Գագիկ Բ. թգ. (1043-1045)
 » 244, 317, բ. 30, 2, 59,
 487-8, 92-3, 502-3, 7-8, 10
 Բագրատունի Իշխանիկ 389

Բագրատունի Պապ 150
 » Սմբատ Ա. թգ. (890—913)
 24, 221, 351, 71-2
 » Սմբատ Բ. (977—989) 224
 » զօր. Խոսրովչում =
 Բազմայաղթ 151, 6, 80 98-9, 200,
 » Սմբատ Խոսրովանոզ [366
 349-50, 8
 » » պատրիկ 346,
 Բագրատունիք 17. 23-4, 70, 4, 81,
 5, 236, 43, 317, 44, 50, 9. 67,
 70, 4-5. 88-90, բ. 19-21, 8, 45,
 58, 66-7 143, 92, 242, 327, 9-30
 2, 49, 56, 70, 6, 408, 36, 90,
 501, 5, 9. 13, 6, 68
 Բագրեանդ 121, 216-7, 32, 369, բ. 210
 Բագրաս (= Վարդ.) Սքլերոս = Սիկ-
 լարոս (= Խիստ) Ա Սքլերոս
 Բաղուձոր 345
 Բաթու Խան = Սային Խան կամ Շահ
 բ. 87, 99—100, 115, 7, 42, 56-7,
 163-7, 77, 205, 349-51, 7-8, 62
 Բալախա Թաթար = Բալախէ բ. 177
 Բալաղին 108
 Բալիս = Պալի = Բահլ 191, 9, 367,
 բ. 16-7, 24, 6, 8, 75, 86, 101
 Բալմիրա 115
 Բալու 34, 58, 71, 237
 Բալուժիտէս քղ. 139
 Բակուր (160—164), 125
 » Բ. Պարթև 133
 » իշխան (եղբայր Պերդի (148-
 190), 133
 Բակուրան Հայ զօր. բ. 518-9
 Բակուրանեան կամ Բակուրանի Գրի-
 գոր 323-4, բ. 50
 Բակուրանոս Գրիգոր բ. 518
 » Վաստոս բ. 518
 Բակտրիա = Խորասան 191, 6, բ. 3,
 6, 75, 294, 321
 Բաղէչ 29, 42, 9, 71 369, բ. 43,
 199, 201-2, 9-12, 16, 35, 72, 6,
 82, 4, 325

Բաղաց (= Կապան) բ. 505
 Բամբրոնա գաւառ բ. 252
 Բամպուկ Գալէսի բ. 407
 Բայիտուն = Պայիտուն = Պայտոն =
 Պակտու (1295 Ապրիլ-Հոկտ.) բ. 125-
 6, 31, 81, 4-5, 264
 Բայլական քղ. բ. 253-4
 Բայլեցիւլ Ուրսել Ֆրանսացի. բ. 55
 Բանկալիա 322, բ. 530
 Բանդրատուգա Հայ 268
 Բանդրատուկաս 286
 Բաչու, բ. 100, 4-5, 9, 50-2, 62-
 4, 76, 83, 253
 » Թիմուր բ. 103
 Բասն = Բասեան նահանգ 18, 156,
 235, 311, 3-4, 90-1, բ. 34, 36-
 7, 9, 42, 201, 10-1, 31-2, 5, 60,
 6, 76, 81
 Բասնի դաշտ 28, 37
 Բասիլիկոս եպս. բ. 339
 Բասիլիսկոս 145
 Բասուբա զօր. 213
 Բասիլ քհ. բ. 604
 Բասմաջեան Կ. Յ. 198, բ. 629
 Բատ Ամիրա 352
 Բատուա բ. 590, 2, 6-7
 Բարդեղանէս 110-1
 Բարդող լեռ = Թակալթու բ. 196
 Բարթուղիմէոս Առաքեալ 139
 » եանք, բ. 588, 605
 » Կրեմոնացի բ. 166
 » (Ս.) եկ. (Ճենովա) բ. 590
 » (Ս.) վանք բ. 596, 8, 601
 » Փոքր Բոլոնիացի (Մա-
 րաղայի եպս) բ. 590
 Բարեձորյ վանք բ. 472
 Բարեյուսոյ գլուխ, 5
 Բարիզ = Փարիզ 145, 52, 61, 207,
 17, 27, 33, 40-2 8, 52, 86, 92,
 4, 321, 6, 36, 9, 40, 56, բ. 79,
 362, 461, 529
 Բարձուճա 202

Բարկա = Բերքա = Պերքէ, բ. 117-8, 21, 247, 307, 51-2, 7
 Բարկուկ բ. 630
 Բարձր Բերդ, բ. 486, 8, 91-3, 5
 » Հայք 225, 53, բ. 57, 131,
 Բարմա, բ. 592, 608 [201, 50
 Բարսեղ (Ս.) Կեսարացի Մեծ. 128-31, 320, 58, բ. 57
 » ի (Ս.) կարգ բ. 587, 07, 600-1, 8
 » (Ս.) եկեղեցի (Բարմա) 608,
 Բարսեղեան Հայ Միանձունք բ. 588-92 6-7, 600-3, 5-6, 8, 22
 » Հ. Սարգիս վրդ. 126, բ. 311
 Բարսեղ Գրիչ բ. 260
 » Կաթող. Անեցի (1105—1113) բ. 240, 405, 36
 » քն. (հետևորդ Հեթում Ա. ի) բ. 166
 Բարսիս, 234
 Բարտաս = Վարդան, 178
 Բաւիա, բ. 626
 Բաւոն (Ս.) Աբբայարան, 339
 Բաւրազան, բ. 177
 Բեդիրսպուրկ = Բեթերսպուրկ = Փեթրրսպուրկ, բ. 356, 60, 82
 Բեզարոյ քղ. բ. 608
 Բեթեր Ձար Պուլկարաց (927—968) 285, 98, 306, բ. 558-60
 » = Գալս Բեթեր բ. 565
 Բելգիա Պելճիգա
 Բելիսարիոս 153, 9, 66, 8, 329
 Բելուկումա = Պայլիզան բ. 135-6
 Բելու-Ասլան-Իսրայէլ (նաև Եօնուզ) բ. 25-6 [բ. 626
 Բենեդիկտեանց վանք Մանտովանի 340,
 Բենեդիկտոս Հ. Պապ (1012—1024) 340
 » ԺԱ. » (1303—4) բ. 598
 Բենեկնդ քղ. 334, բ. 608
 Բերա (Պուլսոյ) բ. 585
 Բերդի Պէկ (որդի Ջանի Բէկի) (1357—1359) բ. 248-9, 352
 Բերդակ բ. 129

Բերկրի 73, 123, 369, բ. 28-9, 38, 142, 210-1, 34, 50, 509
 Բերդուս, բ. 418-9, 44, 6, 89
 Բերուճիա (= Պերուժ = Porugie) բ. Բերուչիցա, 230 [603
 Բերդոտոգի Ա. ք. քերման
 Բեքին Փեքին
 Բզնունիք, 152
 Բէթ-Բուզա, բ. 424
 Բէլ. 203
 Բժշկեան Հ. Մինաս վրդ 205, 68, 86, 338, բ. 329, 43, 9, 54, 63-4, 8, 81-2, 6, 477, 9
 Բիզա, բ. 300, 57-9, 76, 434, 531, 79-80, 88, 92, 99-500, 7, 11, 24, 6,
 Բիկուլտաի, բ. 303
 Բինտանէ, բ. 599
 Բիստոյա, բ. 608
 Բիրաղթիցա, բ. 558
 Բիւզանդիոն = Բիւզանդական Կայսրութիւն = Արևելեան Հոռմէական Կայսրութիւն 4, 16, 69, 74, 92, 123-4, 8-9, 131, 5-8, 43, 51, 3, 8-60, 2-8, 70, 2, 5-6, 8, 80-2, 91-2, 4, 5-7, 200, 3, 8-11, 3, 5-6, 8, 19-21, 4-5, 7-8, 227-8, 32, 4, 8, 40-9, 51-2 6-9, 60-4, 8-9, 70, 2, 3, 5, 80-2 4-6, 92-6, 8, 300, 2, 9-10, 2, 4-8, 8-9, 23-6, 8-9, 30-7, 40, 3, 5, 50, 2, 9-60, 2-4, 8, 72, 5-6, 85, 9, 404-5, բ. 4-8 12-4, 20-1 8-30, 6-7, 40, 4, 51-2, 6-9, 61, 4-5, 98, 111, 21, 94, 219-22, 4, 7, 30-1, 7, 328, 33, 41, 4, 9, 55-8, 71-3, 5, 88, 91, 4, 402-4, 6, 8-11, 3, 17-8, 21, 5 7-31, 6, 42-3, 7, 9, 73, 82-3, 5-9, 93, 5-7, 501-3, 5-7, 9-15, 7-9 22-6, 8, 30-2, 4-7, 40, 2, 6, 9-51, 5-7, 60, 2, 4-6, 79-80, 3-4, 6, 606, 33-4

Բիւթանիա, բ. 524, 6
 Բիւրական 35 1, 67
 Բլու Ջաքարէ, բ. 145, 339
 Բլովտիւ = Փլովտիւ = Ֆիլիպէ 161, 74, 281, 5, 98, 307, 9-10, 20, 3
 Բլուր գիւղ բ. 43, 235 [բ. 560
 Բողոյքակի Անտրէ բ. 219
 Բոլիսլաւ Նիստ կամ Նրոխոտ, 338, բ. Բոլոնիա Լեհաստան [373
 Բոլովցիք բ. 373
 Բոլորապահակ բ. 304
 Բոկոմիլեանք 298, բ. 560
 Բոնթէքորոնա բ. 608
 Բոնիֆազ Թ. պապ (1389—1401) բ. 595
 Բոսդրա, 208
 Բորչալու, 1
 Բուա = Պուա = Bouiah Գապա
 Բուատիլէ, բ. 589 [Բալիշ
 Բուդանցար բ. 187
 Բուզ = Վուշ, 147
 Բուլիէն (La Puglie) բ. 608
 Բուլղար քղ. բ. 351
 Բուկկեւարեան բանակաթեմ 263
 Բուզա (արաբ ոստիկան) (851—855), 218, 36, 348-9, 89 բ. 11-3, 153, 6
 Բուզա Չինքուն (Մոնկոլ հարկահան) բ. 153, 6, 61, 7, 247
 Բուսայիտ բ. 256
 Բուտոմիտ զօր բ. 200
 Բուրալ Հալիբ բ. 87-8
 Բուրթել բ. 118, 96, 208, 65
 Բուրխամ = Bnrkham բ. 68
 Բջնի բ. 162, 96, 258, 70, 5, 338, 411, 503
 Բոճչինվալէ կամ Բոնիինվալէ (= Փայլուն) բ. 342
 Բոթի կզզ. 266, 91, 321
 Բրէսբա 307 բ., 569
 Բրիէնոս բ. 518
 Բրինգաս Ենքինի, 302
 Բրիտանական Թանգ. (Լոնտոն) բ. 264
 Բրիտանիա (Մեծն) = Բրիտանական կղզիներ 340 բ. 625-6

Բրիւն բ. 368
 Բրոնիսկի բ. 360
 Բրուսեան (ազգական Սամուէլ Ջարի) 311
 Բրուսիա բ. 387, 573
 Բօթի քղ. 361
 Բօլլատեանք 240, 339
 Բօտոլիա 339, բ. 370, 5, 9-80, 2, 6
 Գաբրիօ բ. 609
 Գաբեղեան Յովհաննէս կաթ. 148, 79, 82, 7
 » Վաչտակ 289
 Գաբրիկեան Նորէն բ. 321
 Գաբիտաս (իշխան Տարոնի) 521
 Գաբրիէլ Երէց, 250
 » իշխան Մալաթիոյ (Հայ-Հոռոմ (բ. 414-7, 21, 512
 Գազ բ. 140, 5-6, 339
 Գազիկ Ապրումրուան, 349
 Գազիկ Թագ. Կախեթի, բ. 53
 Գազիկ իշխան Մուտառասունի բ. 509
 Գազա 142 բ. 11-5, 28, 430, 2, 52, 6
 Գազան բ. 99, 290, 357
 Գազաւոն 119, 41
 Գաչաք բ. 4-5 [7-9, 576
 Գաղիմիր Գ. (1330—1370) բ. 385,
 Գաղիմիր Մեծ (1340—1349) բ. 379
 Գաղրիկ (եղբայր Արտաւանի) 161
 » (որդի Գող Վասիլի) բ. 417
 Գաղեգմայի վանք 184
 Գաթրբճեան Հ. Յովսէփ վրդ. 110, 86
 Գալանճար ամրոց բ. 25
 Գալապրիա 333
 Գալաւուն Մելիք Մանսուր (1279—90) Գալէճիկ բ. 545 [բ. 541
 Գալէճարեան Հ. Գրիգորիս վրդ. բ. Գալիլիա բ. 182, 455 [360, 9, 606
 Գալինիկ գիւղ բ. 561
 Գալիսիա բ. 630
 Գալուստեան Գրիգոր բ. 445
 » Տաթ. Գ. Օ. բ. 625 [բ. 542
 Գալուստ որդի Ապտալլահի = Գիլաք Գալօժան Պուլկար Ձար (1204—7) բ. 566

Գահիրէ 356, 84, բ. 62, 251, 459-60, 2-3 6-8, 70-1, 616, 28-30
 Գաղատիա Կէ Էնկիրիւ
 Գաղղիա Կէ Ֆրանսա
 Գամիրք, բ. 500
 Գամնակ բ. 361
 Գայլ Խան բ. 224
 Գայիանէ (Ս.) 141, 386
 Գայիանոս 142
 Գայիմ Խալիֆայ (1031—1075) բ. 41
 Գայլտա (= Gaeta) 336
 Գայլ գետ = Լիւկոս = Գարա-Սու 33, 105, 10, 249
 Գանձակ 157, 399, բ. 41, 53, 66, 87, 9, 137-9, 42-3, 5, 325, 53, 91, 310, 3-4, 7, 487, 506
 Գանձասար բ. 148, 307
 Գանձի իշխան Հայ, բ. 29
 Գանձիաթու Կէ Բեղաթուն
 Գանտահար, բ. 86
 Գանտիա, բ. 554-5
 Գապա-Քալիլ = Բույա = Պուա = Բո-վայի = Boufeh, բ. 18
 Գապճաղ = Խփչաղ բ. 137
 Գառնի 149, բ. 139, 48, 96, 270, 5,
 Գասապեան Ներսէս 174, 307, 10-1, 23-4, բ. 563-4 [բ. 463
 Գասարիէ Գուրաշիա (Գահիրէի թաղ)
 Գասարճեան Պետրոս քն. բ. 70-1, 8,
 Կասթէմունի, բ. 582, 6 [9, 80-2, 98
 Գասթիլի, բ. 481
 Գասըզիւղ բ. 526
 Գասը Եախա Չէյնէտտին բ. 471
 Գասրըմբ, բ. 463
 Գարա Ահմէտ իշխող Արճէշի բ. 133
 Գարազոյուլու Գարա Ահմէտ կամ Մէհ-մէտ, բ. 198-200, 11, 14-7, 225, 342, 400-1 [3-5, 401
 Գարազոյուլուք բ. 132, 98, 200-1,
 Գարազորում = Ղարազորում բ. 69, 75, 82, 5, 6, 8, 91, 6, 8, 102, 5-10, 20-42, 50, 3-4

Գարազում բ. 3,
 Գարա Եուսուֆ (1388-1420) բ. 132-3 98-201, 4-5, 9-10, 26, 70, 6-7, 80, 320
 Գարախիթա = Սեւ Չինաստան, 69, 82,
 Գարաճա-Հիսար բ. 547 [295, 325
 Գարանֆիլեան Հ. Գարեգին վրդ. 173
 Գարա, պատգ. Ղալաթիոյ բ. 585
 » Սու տես Գայլ գետ
 » Օսման կամ Գարա Սուլուզ Ազ-գոյուլու բ. 132, 203-5, 212, 6
 Գարգանօ (Gargano) բ. 608
 Գարդման բ. 146 [սէփեան
 Գարեգին կաթ. Յովսէփեան Կէ Յով-Գաւալա = Գավալա 161
 Գաֆուր 379
 Գեզարմէն = Գեղարմէն, 311
 Գելցեր Հ. 152-7, 60, 7, 73, 8, 213, 35, 40-1, 3, 56-8, 62-3, 76-7, 9, 83, 5, 7-9, 90, 2, 4, 7-8, 303, 6-7, 9, 17, 22, 61, 6. 95, 404' բ. 31, 6, 45, 8-9, 54-7, 61-2, 228, 32, 409, 77-9, 502, 16, 21, 30, 5, 42, 59-60, 4-5, 78
 Գեղամայ գաւառ = Անգեղայ? 235
 » ծով = Գեղարքունեաց ծով = Կէօքէ տէնիզ = Տերիայի Շիրին = Սեւան, 37
 Գեղամէջ, բ. 135
 Գեղարդի վանք բ. 307
 Գեղմա Կէ Գիլան
 Գեղարքունեաց ծով Կէ Գեղամայ ծով
 Գեղարքունիք բ. 157, 257, 61
 Գեմինիանոս (Ս) եկ. (Վենետիկ) 336
 Գեննելիոս որդի Կոստանդին Պատրիկի 288
 Գեննսիոս (պատմիչ) 268-71, 4, 84
 Գետարեկ, բ. 146
 Գետիկ վանք բ. 305
 Գերասան քղ. բ. 457
 Գերեզման (Ս) եկ. (Սիէննա) բ. 603
 Գերէթի վանք բ. 178
 Գերմանիա 2, 336, 9, 42-3 բ. 96, 296 300, 28, 466, 573, 610, 20, 2-3

Գերմանիկէ = Մարաշ, 216-7, 32, բ. Գզերան, 110 [426, 42, 5
 Գէորդ Աբբայ, բ. 472
 » Անեցի բ. 407
 » Գրիչ (Երզնկա) բ. 198
 » (Ս.) եկեղ (Վենետիկ) բ. 458
 » (Ս.) » (Մերտին) բ. 399
 Գէորդի Ա. Թագ. Վրաց 243, բ. 28, 330-1 [բ. 381-4
 » Բ. » » (1074-89) 323,
 » Գ. » » (1158-1184) բ. 336, 40
 » Ե. » » (Փայլուն) (1330-1340) բ. 342
 » (Լաշա) » » (1213-1243) բ. 136-8, 54, 7, 60, 92
 » Թէոտորական (1028) Սպարա-պետ Սամոսի 310, 40-1
 Գէորդ Լակապիոս 322
 » Խաչիկ (պալատական) բ. 529
 » կառավարիչ Բենեկնտի 334
 » Կորիաթովիչ իշխան բ. 384
 » Մանիակէս բ. 409
 » Մենակեաց բ. 8
 » Մեսրոպ 232
 » Մլեհ Դեմեստրիկոս 290, բ. 485
 » (լաշորդ Սմբատիկի) բ. 609
 » Պալէոլոկ բ. 518
 » Պախումբրոս (պատմիչ) բ. 527
 » Սկեռացի բ. 553
 » Սուբուբալ 285. բ. 558
 » Սարազելատ, 282
 » Վանական (պատմիչ) 270, 5, 82, 93, 301, 62
 » Վանանայր Կիլիկեան մենաս-տանաց բ. 592
 » (Ս) վանք (Կիլիկիա) բ. 603
 » (Ս) » (Խրիմ) բ. 366
 » Վարազ-Վազէ = Բարազբազէ

(Protospathos) 316, 23, բ. 410
 Գըզըլ-Գոււմ բ. 3
 » Չայ (= Կարմիր գետ) բ. 304
 Գիլան 267, բ. 18, 75. 86
 Գիլաթուտին Սիւլէյման Շահ բ. 84
 Գիրման բ. 87
 Գիսկարգ (պայլ) բ. 456
 Գիւնթէր (Գերման գիտնական) բ. 529
 Գիւտ Կաթ. 146, 60, 201
 Գիւկայ Ս. Կարապետ վանք բ. 199
 Գիւճորի վանք բ. 174, 265, 307, 529
 Գլէր (Ս.) (Ռուս) բ. 377
 Գլըճ Առլան, բ. 415-6, 26, 533, 7, 40
 » Բ. (1186-1193) բ. 514
 Գլիկաս բ. 318
 Գլովիս 283
 Գլոտիա 360
 Գլոտիա կամ Գլոտիապոլիս (Claudi-Գղակ = Gylaces, 161, 74 [as] 230
 Գնաստիկեանք (Աղանդ), 110
 Գնունիք բ. 58
 Գնդք Կէ Գոթեր
 Գոգովից 345-6
 Գոթեր 160, 9, բ. 31, 55
 Գոլնպոս Գրիստափոր Բ. 635
 Գոդթն 19, 395, բ. 190
 Գոդ Վասիլ բ. 416-20, 2-3, 88-90, 2
 Գոմաճոր 235
 Գոմ էլ Աբմէն բ. 470
 Գոմէշ Տիկին = Գոմշտիկան = Գիւ-միւշ Տիկին բ. 53, 239
 Գոնթարիս 168
 Գոնիա = Իկոնիա բ. 104, 6, 224, 307, 414, 78, 533, 5, 8, 42-3, 6
 Գոնճա (Կին Աւագ իշխանի) բ. 158
 Գուրատ Մոնֆէրատտոն (իշխան Տիւ-Գոշավանք բ. 305 [րոսի] բ. 453
 Գոշին 140 բ. 327
 Գոսովա բ. 566
 Գոսետ Արժրունի 158
 Գոսիդ բ. 385
 Գորդ Շիրակացի բ. 417

Գորի բ. 344
 Գորչ Գայլ Պիլըթե Չէնե
 Գորտովա 270
 Գուգարին Պուգարք
 Գուգարք 136-7, 216-48, 370, 88, 91, բ. 45, 9, 135, 213 328-9
 Գութուլիչ Սիւլէյման բ. 25, 33-4, 40, 51, 62-3
 Գութպէտին Մուհամմէտ բ. 63
 Գուիբետոս բ. 491
 Գուիտոն բ. 528
 Գուլամ քղ. բ. 327
 Գուլիէլմոս Տիւրացի (= Guillaume de Tyr) 380-1, բ. 415, 91
 Գուլոս բ. 417
 Գուկանք, 214
 Գուչախեան Թորգոմ Արքեպս. 126, 39 -40, 2, 384, բ. 472
 Գուս (Եգիպտոս) բ. 462
 Գուսերբք Կ. 68-9, 165, 94, բ. 8
 Գուր (Թագաւորութիւն) բ. 83
 Գուրգան Ճուրճան = Վրկանք
 Գուրգէն կամ Գուրգուաս ընտանիք 284, զօր. Նիկոփորի 292 [բ. 530
 Վիւրապաղատ Գարթալինայի 391
 իշխան բ. 509
 Գուրեան Ս. Ս. 185, 234
 Գուրիա բ. 342
 Գուրուլթայ = Կուրուլթայ բ. 9, 8, Գտակ = Գղակ, 168 [101, 31, 42
 Գրագովիա բ. 378
 Գրամատիկոս, 271
 Գրայէֆ Աթանաս 280, 8, 332
 Գրանակոր 39, 140 [ւանի] 168
 Գրիգոր (Gregorius) (եղբորորդի Արտա-
 յ Աղա (պարոն Անիի) բ. 175,
 Ապիրատ Կաթ. (1194-1203), 270, 5, 82, 93, 301, 69, բ. 517, 25, 66
 Արծրունի 347
 Արք. (Veria) բ. 599-600
 Գրիչ բ. 260, 81, 440, 606

Գրիգոր Բագուրիանոս հրամանատար Թէոդոպոլսոյ բ. 406, 518
 Բակուրեան բ. 563
 Դուփին Սաչէնցի բ. 109, 51,
 Դպիր բ. 243 [256, 397
 Ս.) եկ. (Արուճ = Թալին) 212
 Ս. Ս. (Ֆրանսա) բ. 610
 Եպ. բ. 351
 Ս. (Հայ) (1363-1388) բ. 388
 Ս. Արծրունեանց, 186
 Ս. Amnice քղ. ի բ. 609 [188
 Ս. Կարնեցի (1306-7) բ. 129,
 Ս. Կ. Պոլսոյ Հայոց (600 Բբ.) 182
 Ս. Նիկոպոլսոյ բ. 610
 Ս. Սամոսատի (1177) բ. 438
 Ս. Սուլթանիյէի բ. 312
 Ս. Ֆիլիպոպոլսոյ բ. 295
 Ս. Երէց բ. 424, 539-41
 Գրիգորիկ իշխան Լարիսայի, 286 [254
 Գրիգորիս գահակից կայսր (646-652)
 Աղթամարցի կաթ. բ. 325
 Եպս. Անտիոքի (1179) բ. 449
 Գեբրմանիկէի բ. 426
 Գրիգոր Լուսաւորիչ 121, 41, 366, 86
 Եկ. բ. 605
 Խլաթեցի բ. 198, 200, 93-4 7, 75, 83
 Կաթողիկոս քուրորդի Վկայա- սէրի բ. 461
 Կարսեցի բ. 594
 Կոլլա (Gr. Gollaw) բ. 370
 Մաքիստրոս 244, 309, բ. 410-1, 23, 502-3, 9, 18
 Մամուր Ֆաթիմի 354
 Նազրիանզացի 320
 Նարեկացի եկեղ. (Ուրֆա) բ. 439
 Ս.) Նիկոպոլսեցի 339
 Որդի Սուքիասի բ. 362
 Պահլաւունի բ. 410, 39-40, 521
 Պարթև բ. 377
 Ս. (Հ) Պիտիո բ. 588, 601
 Պկոտ Միայնակեաց բ. 603

Գրիգոր Սարկաւազ (Հայ) բ. 327
 Սարկաւազապետ 186
 Վանական բ. 514
 Որդի Լեոն Ե. Բիւզ. Կայսեր, 321
 Վկայասէր (1066-1105) 381, բ. 405, 23, 36, 42, 55, 61, 3,
 Տաթևացի, 284 [506, 9, 16
 Տարօնեցի, 316 բ. 477-8, 520-1
 Ս. բ. 520
 Որդի Միքայէլի բ. 520
 Տղայ կաթ. (1173-93) բ. 351, 77, 423, 66-7, 96, 539, 64
 Տուտէորդի բ. 377, 496-7
 Ք. բ. 266
 Ս. 498
 Ս. Ակոռեցի բ. 513
 Գրեկով Բ. Ակադեմիկոս բ. 377
 Դալանոս Մագիստրոս 311
 Դալասի (Թուրքեստան) 106
 Դամասկոս = Շամ 23, 80, 92, 157, 208, 12-5, 57, 9, 346, 51, 3, 7-8, 62, 72, 6, բ. 9, 62-3, 91, 101, 110, 2, 4-5, 27-8, 32-3, 82, 205, 9, 71, 301, 3, 402, 29-35, 48, 52, 7 60, 4, 9
 Դամիանոս (Ս) եկ. բ. 605
 Դամդան բ. 88 [27-8, 220
 Դայլամեանք (Deilemite) բ. 15, 8,
 Դանիէլ Աղթամարցի բ. 190
 Երէց բ. 602
 Մարգարէ 172, 358
 Ռոմանովիչ Բ. 379, 83
 Դանիէլ (իշխ.) Մընուր բ. 601
 Դանիշմէնտ Ահմէտ Տայլու բ. 532-3
 Դանիշմէնտեանք բ. 211, 40, 408, 11, 4-6, 510-2, 31-3, 5, 7-8, 41, 7,
 Դանուբ գետ 126-7, 62, 80, 240, 306, բ. 3, 5, 52, 345, 55, 375, 88, 556-7, 65, 7-8
 Դաշտի Կաչաք = Դաշտ-ի-Ղիչաք = Ոսկէ Հորդա բ. 248, 96, 99

Դառան կամ Դանն (դաշտ) բ. 306
 Դանն բ. 391
 Դատարչէս հայ զօր. 102
 Դատուան 369
 Դարա 153-6, 68, բ. 390
 Դարանդաշտ Մուղան
 Դարանաղցի կամ Կամախեցի Գրիգոր վրդ. (պատմիչ) բ. 260
 Դարասիոս (Հայ վանահայր) բ. 592
 Դարբանտ Տերպէնտ
 Դարեալի (Վրաստան) բ. 186
 Դարեհ Վշտասպեան (521-486) 102-3 11, բ. 3, 488
 Դարիէլ ք. բ. 629
 Դարխրատ իշխան Երզնկայի բ. 210
 Դաւատանոս = Տալառ Եղեսիոյ դուքս
 Դաւթակ բ. 424 [բ. 47-8, 409
 Դաւիթ Անհողին 49
 Անյաղթ 186
 Արծրունի 242
 Բագաւանցի Վիլիսոփայ» 259
 Գրիչ բ. 257, 64
 Գ. բ. 603
 (Եղբայր Սիւքսիոս Ա.ի) բ. 478
 Եղբայր Գէորգի Է. Վրաց Թագաւորի) բ. 204
 (Եղբայր Յովհաննէս Դ.ի) բ. 481
 (1026-1035) (Եղբայր Արուստանի) [բ. 507
 (Եղբայր Սամուէլ Չարի) բ. 559
 Զօրավար (ապա վանական) 322
 Թագաւոր Վրաց բ. 110
 Որդի Հաշայի (1247) բ. 154, 60-2
 Որդի Ռուստանի (Սվանէթի) (1247) բ. 154, 8-60, 86, 341
 Շինող բ. 243, 333-6
 Գ. Թագ. Վրաց (1154) բ. 336
 Դ. Թագ. Վրաց Նարին բ. 341
 իշխան Գալիցիոյ բ. 383
 իշխան Սիւնեաց բ. 331 [բ. 409
 Կիւրապաղատ Տայոց 224, 314, 52,

Դաւիթ Հիւսպատոս 262
 » Մարգարէ 257
 » (որդի Բագարատ Տարոնի իշխանի) ր. 348 [ր. 196
 » (տորդի Բագարատ Թգ.ի Վրաց) (որդի Գագիկ Թգ.ի) ր. 492-3
 » (որդի Շիշման Չարի) 306 -7,
 » Պատրիարք 308 [ր. 559
 » Տարոնեցի (Թարգման) 358
 » Տիբերիոսի գահակից (641—642)
 » Հայ (Սուրբ) ր. 377, 586, [254
 » (Ս) եկեղեցի) ր. 608
 » Վրդ. Կիլիկեցի ր. 590, 6
 Դաւին եպս. (Daviv = Սան Տափնս Արմէնոյ) 340
 Դարէժ = Դավրէժ = Թաւրիզ 56, 9, ր. 87, 118, 21, 7-8, 35, 9-40, 60, 95, 209-11, 14-5, 41, 8-9, 55, 8, 67-8, 70, 3, 5, 81 -2, 5, 90, 8, 300-13, 5, 9, 40, 52, 3, 97, 400, 41, 79, 81, 580-1, 3
 Դաւրիժեցի Առաքել (պատմիչ) ր. 260-1
 Դղուշ (Ալփասլանի որդի) ր. 62-3, 412,
 Դեդ ր. 153, 6 [21, 9, 64, 583
 Դելիմա գաւառ ր. 18
 Դելիմաց » ր. 18
 Դելհաստան 195, 207, 366, ր. 316
 Դելմանք ր. 27, 89
 Դելմիկ = Դելմուկ = Տիլէմ ր. 18,
 Դելուք ր. 7, 27 [33, 89
 Դեհոս կայսր (24) -253), 126, ր.
 Դեղին ծով ր. 102 [189, 600
 Դեմիտրէ Թգ. Վրաց ր. 122, 336
 Դիմիտրի որդի Տիմիթրիէիչի ր. 373
 Դիմետրիոս (Լատին Թգ. Թեսողոնիկէի) Դիմետրիոս զուքս 338 [ր. 583
 Դիմետր Վահրամ ր. 520
 Դեմնա ր. 336-7
 Դեսուժ իշխան ր. 351
 Դերենիկ իշխան 370
 Դերջան 130, 307, ր. 32, 9
 Դիլման ր. 134
 Դիմաքսեան Միհրան 200

Դիմաքսեան Սարգիս 199
 Դինար = Դինեար ր. 43 [189
 Դիսկոնտրանոս կս. (284—305) 111, ր.
 Դիոնիս Թելմանրէ (Յակոբիկ Պատրիարք, 812—815) 234
 Դիոնէսիոս Ասորի եպս. ր. 541
 » Արիսպագացի 262
 Դիոնէսիոս Բար Սալիբ ր. 420, 42
 » Հայրապետ 190
 Դիոնէսիոս Թրակացի 106
 Դիոսկորիլ (բժիշկ) 23
 Դիոտորոս 106
 Դիոտոր Սիկիլիացի 104
 Դ. Հայք [Տ. Չորրորդ Հայք [432, 614
 Դիւտել Բենիամին. Հրեայ պատմ. ր.
 Դիւռախիոն = Դեռիա = Տրաշ = Դոլէնս 2, 107 [Տիւրացցո 308-9
 Դոմինիկեանք ր. 360, 588, 91, 8, 587, 606, 626
 Դոնաուր (Վրաստան) ր. 330
 Դորատովիչ (ռուս քն.) ր. 384
 Դորտրէխտ ր 621
 Դու ր. 39
 Դուբալա 103
 Դուին (= Տապիլ) 27, 58, 68-9, 71, 127, 39, 47-9, 51, 5, 6, 77-8, 87, 96, 206, 11, 3, 4, 20-1, 5, 36-7, 335, 45, 7, 69-75, ր. 30-2 4, 41, 139-40, 53, 235, 46, 58, 94, 304, 27, 34, 36-7, 465, 506
 Դուկաս ր. 61, 477, 562
 Դումանիս ր. 147 [31, 41-2
 Դուրեան Եղիշէ Պատր. 105, 18, 20,
 Դուրնէտլէլի (Էտուարդ Կրասի) անգ- Դուփի ր. 257 [լիացի ր. 346
 Դոփեան Աղբուղա ր. 198
 » Գրիգոր ր. 198
 » Խոնձա ր. 198
 » Հասան իշխան ր. 198
 » Շանչին ր. 198
 » Ջհանչին ր. 198
 » Սարգիս ր. 198

Դոփեանք ր. 157
 Դրագոշ (Վոյվոտ) ր. 569
 Դրագարկ (Վանք) ր. 265, 458 [310, 12
 Դրանն Պարսից եպիսկոպոսութիւն ր. Դրաշպետ գիւղ 214, 28, 347
 Եագութ (արաբ աշխարհագիր) (1179— 1229), 240, 356, 70, 95, ր. 398
 Եագուպի (պատմիչ) 335, 54, 400-2,
 Եագուպիէ 363, ր. 402 [ր. 450, 557
 Եագուպ Իպն Լէիս ր. 15-6
 Եահիա ալ Ղաղալ 270
 Եաղուպ Ասլան ր. 538-41
 » -եան Ասուր ր. 626
 » Պէկ (կուսակալ Երեւանի) ր. 214
 » (1479-1485) ր. 319
 Եանգինկ (Yen-King) ր. 83
 Եանգուցէ գետ ր. 102
 Եանիս (1132—1134) ր. 462
 Եաշ ր. 380, 567, 69-70, 72
 Եասսիս (Թաթար օրինագիրք) ր. 97-8
 Եարմուզ (ճակատամարտ) 257
 Եարոսլաւ զուքս, 343
 Եարոսլաւ (իմաստուն) ր. 373, 79
 » քլ. ր. 385
 Եաֆա 142 ր. 432, 55 [63, 390
 Եգերացուց երկիր 136, 8, 229, 32-3,
 Եգիպտոս = Մսր 2, 4. 80, 102-3, 115, 25, 41, 57, 64, 70-2, 4, 81 3, 90, 208-9, 57, 325, 31, 44, 54, 6, 76-7, 9, 82-6, ր. 10, 22, 79, 108-9, 112, 4, 7, 9, 21-2, 6-9, 78, 82-3, 91, 5, 201-2, 3, 39, 48, 51, 339, 427, 9-31, 3, 5, 48, 57, 9-73, 97, 549, 85, 610, 28-9, 31
 Եգէական ծով 14, 290, ր. 582-6
 Եգեսիա = Ուրֆա = Ուռնա = Ուրոյե- նա = Ուռնայաստան = Osroene 107, 9-11, 56, 250, 2-3, 00, 301 23, 45, ր. 11, 47, 52-3, 5, 57, 112, 52, 200, 37-9, 41-2 50, 9, 70 401-3, 5, 7-11, 14, 24, 6-9, 33,

35-9, 40-1, 9, 54-5, 79, 84, 516
 Եգուարդ Գ, Թագ. Անգլիոյ ր. 623
 Եզդ ր. 301, 3
 Եզդին Գուրդ Ամիրա Ոստանի ր. 201-2
 » Ամիրա Վանի ր. 199, 209,
 Եզեանց Կարապետ ր. 616 [11, 76, 82
 Եզիտ Իպն Ապտէլ Մէլէք (720-724) 398
 Եէզիտ Իպն Ուսէյտ առ Սալամի (Ոստի-) 216. 31 [կան) 402
 » Ապու Իւսէյիտ 401
 Եզնիկ Կողբացի, 72
 Եէմէն=Եմէն, 367 ր. 62. 75, 239 [81
 Եըլտըրալմ Պայագիտ Սուլթան ր. 271.
 Եթովպիա = Հապէշիստան 2, 141, 386, 406, ր. 96, 472-3 632
 Ելամացիք ր. 75, 228
 Ելեթերիոս, 172
 Ելթինա Սաթուն ր. 152, 315
 Ելպիտիոս (= Յուսիկ), 131
 Ելտուզեան տոհմ ր. 139, 244
 Եկբատան, 111 [35, 44. 60, 546
 Եկեղեաց գաւառ 130, ր. 36, 9, 43. 223,
 Եղիա Գ. Պատրիարք (378—907) 378
 Եղիազար կաթողիկոս 396-7
 Եղեգիս ր. 148 [5, 200, 2-3, 5
 Եղիշէ 72, 135, 45, 52. 65, 86, 92-3.
 Եղիսարէթ Թագուհի (1379) ր. 385-6
 Եղիվարդ, 152, 212
 Եմեսա = Հոմս 156, 257
 Եմրաս 102
 Ենիսիոս 386
 Եօղուն Օլուխ ր. 450
 Եուսուֆ ամիրապետ 18 558-9, 61
 » Ոստիկան 237, 351, 72, 4, ր.
 » Պարզուժի կամ Գոթնալ ր. 59
 » Գարագոյունլունեբու պետք ր.
 Եպիսթէնէս 104 [400
 Եպիրոս ր. 524. 66
 Եպիւռոս 321
 Եսայի եպս. Երուսաղէմի ր. 585
 Եսայի եպս. Թեսողոնիկէի ր. 529, 82
 Եսայի վրդ. Նշեցի ր. 307, 529

Եսիբոս 185
 Եսուգայ (Yassugai) ք. 79
 Երանիկ (Կին Հեթումի.) ք. 458
 Երասխ = Արաքս 19, 32, 46-7, 105, 345, 70, 3, 95-6, 9,
 Երզնկանք ք. 146
 Երեմիա 181
 » եպս. ք. 360
 » -ի վանք 184
 » կամ Պոկոմիլ Պուլկար ք. 298
 Երերան ք. 148 [ք. 560
 Երեցեան Ալեքսանդր ք. 348-9
 Երեւան 18, 31, 43, 56-9 72, ք. 135, 88, 97, 214, 248, 57, 9, 66, 70, 80, 6. 549
 Երզնկա = Երիզա 9, 29, 33, 8, 42, 58-9, 71, 4, ք. 43, 91, 100, 41, 51 4, 78, 98, 201, 3, 5, 10, 35, 43-4 6, 50, 3, 60-1, 6-7, 70-3, 6, 84, 303, 8, 441, 510, 32, 43,
 Երիբով 142
 Երկրորդ Հայք (= Բ. Հայք) 130, 73
 Երնջակ ք. 195-6, 203, 11-2, 70, 5,
 Երուանդադաշտ, 68, 120 [603
 Երուանդ թագ. ք. 401
 Երուսաղէմ 125, 36, 9, 41-3, 57, 83 -9, 220, 51, 7, 301, 25, 39-41, 77-82, 91, ք. 62 79, 101, 10, 4-7, 9, 65-6, 82, 242, 59-60, 5-6, 80-1, 4-5, 96, 311, 9, 413, 25, 27-30, 3-4, 40-1, 8, 54-7, 9, 61, 4-6, 8, 70, 2, 89, 94, 579, 84-5, 602, 13, 20, 2)
 Երրորդ Հայք (= Գ. Հայք), 173
 Երրորդութիւն (Ս.) եկ. (Քէֆէ) ք. 361-2
 Եւբէա, ք. 526
 Եւզինէոս Դ. պապ (1431-1447) ք. 368, 603
 Եւզիմէոս, ք. 627 [368, 603
 Եւթաթիոս (Հապէշ) 386
 Եւթիմէոս (Մեծ) 142, 83
 » -ի վանք 183
 Եւթիթիոս 131

Եւլալիոս 131
 Եւսեբիոս 126, 90
 Եւպատորիա = Կէօզլաւ ք. 363
 Եւստագէս 139
 Եւստաթէոս 23, 131
 Եւստիքիոս պատրիարք 257
 Եւստոքիոս եպս. 387
 Եւստիքեանք ք. 527
 Եւզոպիա 316 կայսեր) 281
 Եւստոկիա Ինգել (տարփուհի Միքայէլ Եւստոքսիա (կայսրուհի) 132, 255, ք. 54
 Եւստոքիոս եպս (հայ) ք. 472
 Եւրոպա 4, 22, 31, 46, 76, 85, 306, 11, 21, 32, 3, 9, 40, 3-4. 78, 404, ք. 1, 69, 76, 9, 89, 91, 6, 100, 18, 22, 5, 30, 4, 82-3, 204, 19, 96-99, 303, 32, 47, 52, 71, 83, 8, 428-9, 33, 522, 6, 77, 9-80, 2, 7-9, 613, 6, 9, 21-4. 6, 29, 32-3
 Եւքսարտես = Սիւնոն = Սիրտարիա ք. 9, 85, 206
 Եփեսոս, 284, 321
 Եփրատ 14, 9, 27-8, 33, 5-6, 46-8, 50, 71, 84, 92. 103-6. 9. 12, 26. 8-9, 31-2. 5, 9, 53, 5-6, 8, 82. 202, 9, 220, 4-5, 31. 9-40, 7-9, 51-2 75, 90, 301, 6, 360, 4, 76-83. ք. 34 6-7, 43-5, 7, 53-4, 65, 7, 112, 7, 28, 218, 23, 35, 41, 88, 90, 390-1, 401, 3-4, 10-1, 20-2, 33, 5, 7-8, 41-6, 7, 9, 59, 75, 85-6, 507, 9. 11. 13-4. 36, 46, 56-7
 Եփրատացիք 250, ք. 402-3. 5. 7, 9, 12-3, 8, 22, 4, 35-6, 8, 43-6. 9, 63, 85, 9-90, 7
 Եօթն գետից նահանգ ք. 317
 Եօլլապու իման լեռնապէնտէ Եօնուս լեռնա Ասլան Իսմայիլ Չար գետ 9, ք. 390
 Չարտան = Գէզարտան 110
 Չախարիասելի եպս. ք. 374
 Չահէր Մելիք Օրթոտոքեան ք. 200

Չայթոն լեռնա Գանթոն
 Չանանիրի Կասթոն ք. 469
 Չանգիպար ք. 96
 Չապերտա 236
 Չապէլ թագուհի (1219-1252) (աղջիկ Լեոն Ա. Ի և Կին Հեթում Ա. Ի) ք. 458, 91, 57)
 » թագուհի (Կին Օշին Գ. Ի) ք. 628
 » (քոյր Ռիթա կայսրուհի) (+ 1333 ք. 528
 Չարբանէլեան Հ. Գարեգին վրդ. 262,
 Չարեհ (198-158) 105, 36 [ք. 594, 604
 » եղբայր Վաղարշի 193
 Չարեանդ (գառ.) 399, ք. 172, 99, 210,
 Չարեւան 68, 121 [85, 310
 Չարիշատ 68, 121
 Չարմանդուխտ 125, 34 [3-4, 6, 85
 Չաւրեան Թ. 390-1 ք. 329, 31, 6, 71,
 Չաքարեան Ալբուղա որդի Իւանէի ք. 174
 » Արտաշիր Ծահնչահի ք. 205
 » Աւագ լեռնա Աւագ
 » Իւանէ լեռնա Իւանէ
 » Շահնչահ ք. 174, 8, 258, 306
 » Սարգիս ք. 336-7
 Չաքարեանք ք. 148, 51, 5, 7-8, 225, 42, 307, 38
 Չաքարէ Ամիր Սպասալար (+ 1212) ք. 155, 243, 337-9
 Չաքարէ որդի Շահնչահի ք. 109, 51, 78
 Չաքարիա Արծկեցի Տանուտէր ք. 283
 » Ա. Չապեցի կաթ. (855-876) 179, 320
 » կաթ. Սէֆէնտինեան (1296 -1330) ք. 189-90, 216, 400
 » Հոնտոր 153, 205-6, 34, 306, 13, 64, 94, ք. 75
 » Մելիտինեցի (= Zacharia of Mitylene) 205, 393-4
 » Մխարթանի ք. 339
 Չգայթա (գիւղաքաղաք) ք. 454
 Չենոբ Գլուկ 188
 Չենոբիա 115, 26

Չենոն կայսր (474-491) 145, 59, 326
 Չէնկի (Աթաբէկ Մուսուլի) ք. 429, 37
 Չէյթոն 129, ք. 445, 94
 Չէյնէտտին (պատմիչ) ք. 268-9
 Չիայաթ-Ուտ-Տին ք. 88
 Չիլէ 173
 Չիկ-իշխան 120
 Չիկանա դաշտ. 19, 49
 Չինջան ք. 300
 Չիւսամ 109
 Չմմառի վանք ք. 261 [256, ք. 410
 Չոյէ (քոյր Թէոդորայի) (1054-1056), » դուստր Կոստանդինի 316-8
 » տարփուհի Լեոն կայսեր (886-912) 285, 9 [80, 2-3
 Չմիւռնիա ք. 527, 9, 32, 4, 43-4, 50,
 Չոնարատ 242, 58, 71, 308, 18, 64, ք. 231, 394, 407
 Չոսիմոս 119, 27
 Չովմերի գիւղ 184
 Չուարթնոց եկ. ք. 610
 Չուիթա 122
 Չուիցերիա 39, ք. 588
 Չունկարի (Dzoungarie) ք. 4, 99
 Էթամի ք. 610
 Էթիլ Վուկա
 Էլթինա Սաթոն (Չարմազանի Կին) ք. Էլիկում ք. 118 [104, 52, 9-60
 Էննէշ ք. 52, 437
 Էման, 215
 Էմիլ Լոռան Ռ. 176
 Էյրի տաղ Ազրի Տաղ
 Էյուպեան Էլ-Աշրաֆ Մուսա ք. 113, 28, 40-1, 52, 440
 » - ք. ք. 109-10, 2-3, 339, 429, 67
 Էնկիւրիւ = Անգարա = Անկիւրիա = Գաղատիա 71, 157, ք. 106, 205, 71, 7, 92, 539, 44-5, 8-9
 Էննա (= Castrogiovanni) 333
 Էշրէֆ Սալիլ ք. 469
 Էջմիածին 72, 111, 87, 202, 12, ք. 214-7, 58, 398, 458

Էոս (նահանգ) բ. 612
 Էպիսոփ = Պեխտ բ. 423
 Էսթերկոմ (Esztergom) = Ստրիգո-
 նիա (Strgonia) = Կոխն (= Grun)
 Էսկի Շէհր բ. 224, 546 [բ. 100, 575-7
 Էտաթ Պօն Մէմաթի բ. 465
 Էվէրէկ = Աւիրակ բ. 543
 Էտէպալին Շէյխ բ. 546
 Էտիլ ամիրա Սուլթանիէի բ. 195
 Էտուարա Ա. Թգ. Անգլիոյ բ. 79, 103,
 էր 104 [27, 87
 Էրզրում ք. Կարին
 Էրթողրուլ 218, 24, 546
 Էրմենի Ստեփան(ոս) (դատաւոր) բ. 577
 Էրմենի 299
 Էրմէնու 299, բ. 561
 Էրմենէքո բ. 561
 Էրմենովա » »
 Էրմէնքովցի 299
 Էրմոնքո »
 Էրմէնքա »
 Էրմէնքո »
 Էրմէնօվո »
 Էրնչի-Թուրունչի = Եփտաք զկորու-
 եալ = ք. Բեզաթուն
 Էրովանդ = Երուանդ բ. 578
 Էրքէնէ Գուն բ. 5
 Էրքուարք բ. 578
 Էքլիւզ բ. 618, 21
 Էքս լա Շարէլ 342, բ. 610
 Էքպէր Շահ բ. 327
 Էօզպէք-Թաթար 1, 193-4, 201, 7, 14,
 26, 9, 31, 67-8, 71, 3-5, 7, 9,
 83-4, 6, 8, 90-2, 218, 342, 52, 4,
 68-9, 400, 34
 Էօլլապաուն ք. Սուտապենտէ
 Էօմէր Իպն Օպէյիտալլահ 355
 » Սալիֆա 210, 395
 » » 278, 347
 » Պին Ապտուլլահ 356
 Էօրմինեէկ = Հայնոց բ. 576
 Էօրմինեէյք = Հայաթոս բ. 576

Ընծաքիսար 149
 Ընկիսալա բ. 389
 Ընկուղուտ բ. 442
 » վանք բ. 446
 Ընկուղիկ = Էնկիղէկ լեռ բ. 446
 Ըրաաֆա ք. Ուոճափ
 Թագուտար = Տանգուտար = Նիկո-
 դա = Անմէտ = Մուհամմէտ (1182
 —1284) բ. 122-3, 71-2, 258
 Թագուրեան Թագուր բ. 609
 Թաղէոս Առաքեալի վանք բ. 261
 » (Ս) Եկեղ. բ. 603 [365, 90, 8
 » Կպս. Կաֆացի (1334—1357) բ.
 » Կիպրոսի բ. 551, 84
 » Վրացի (1323) բ. 365
 » Կոռիկոսցի բ. 600
 » ք. (ԺԳ. դար) բ. 593
 Թաթար բ. 5-3, 5, 135, 210, 25-6,
 51, 4-6, 69, 76, 9, 96, 304, 15-
 6, 9-20, 2, 4, 6, 41-2, 5, 7, 9-
 51, 4-6, 9, 65, 7-9, 73, 7-9, 84,
 8, 94, 431, 5, 9, 52, 68, 78-80,
 97, 514, 34, 44-5 69, 74, 82, 5
 Թաթարիտան 39, բ. 99, 194, 316-7
 20, 3, 6, 86
 Թաթուլ (յաջորդ Փիլարտոսի) բ. 414,
 Թալմազ բ. 576 [7, 26
 Թալայլ Պին Րուզզինկ բ. 462
 Թալաս բ. 16
 Թալին 212, 347
 Թախթամիշ (Հիւսիսի Սան) բ. 197,
 200-1, 68-70, 3, 5, 352-3
 Թախրաթան բ. 201
 Թակալթու լեռ ք. Բարթող լեռ
 Թակաշ բ. 63
 Թահէր Սալիֆա (1021—1036) 380-1
 (Taher) (Պարսիկ) բ. 15
 » Բ. (844—862) բ. 15-6
 Թահէրթ, 383
 Թահիրեան բ. 12, 15-6
 Թաղա = Տողա Թիմուր (1338—1341—
 Թաղիատին բ. 109 [1353 +) բ. 131

Թամար Գոհար Մոկացի բ. 283
 » Թազուհի (1184—1212) բ. 138,
 57, 260, 9, 319, 36-40, 478
 Թամթա դուտար Իւանէի բ. 141, 52
 Թամիրդան (1375) բ. 383
 Թամուր Շար բ. 284
 Թայտուա Սաթուն (կին Ճանի Բէկի)
 Թանգ = Teng բ. 68 [բ. 363
 Թանգար (Տիկին) բ. 323
 Թանտըրէկ = Թոնտրակ = Թանդու-
 Թանդրի-Գուր բ. 5 [բ. 34, 57
 Թանճէր, 170
 Թանճէտտին Ապտ էլ Րազզազ բ. 471
 Թապարի (էթ) 355, 94-5, 402-3, բ.
 Թապարիտան 374 [9, 346
 Թապիպ Մէհրանի (զօր.) 398
 Թարզու = Թարխու ք. 398, 401
 Թարթառ գետ բ. 148
 Թարիմ » բ. 320
 Թարմազ (զօր.) 399
 Թաւաքալ (Հալէպի Հայոց տանուաէր)
 Թաւ-Բլուր բ. 508 [բ. 452
 Թաւթուկաս (Հայ) 286
 Թաւշանլը բ. 548-9
 Թաւրիզ ք. Դաւրէժ
 Թաֆին = Թըվին վանք (Մերտին) բ. 398
 Թեկլա 255, 81
 Թեկլի (Ս.) կոյս Իկոնիացի բ. 628
 Թելաւ բ. 314
 Թեղինեաց անապատ վանք բ. 257, 64
 Թեմուշին = Թեմուժէն բ. 80-5
 Թեսալիա 307, 9, բ. 528-9
 Թեսաղոնիկէ = Սելանիկ 23, 238, 309,
 21, բ. 8, 524, 8-9, 66, 83-4
 Թերեք = Տիրեք գետ բ. 201, 70, 352
 Թերմոփիլէ բ. 518
 Թէլգալատ բերդ բ. 438
 Թէհրան բ. 17, 88, 312
 Թէմեստիոս 127
 Թէոդերիս, 283
 Թէոդիկ բ. 551-2
 Թէոդոս Աբրա 184 [25, 30
 » Ա. (Մեծ) (379—395) 14, 117,

» բ. (408—450) 68, 152, 368
 » Բարուցիկ 273, 9 [322
 » (Եղբայր Ալեքս - Մուշեղի) 272,
 » Ա. կամ Թէոդոսիա (Հայ կամ
 Borodiotz) պատր. Կ. Պոլսոյ բ. 530
 » (որդի Մօրիկի) 152
 Թէոդոսիա կայսրուհի (դուտար Արշաւիր
 Գանձապահի և կին Լևոն Ե. Հայ-
 կազնի) 255
 Թէոդուպոլիս ք. Կարին = Էրզրում
 Թէոդոսիոս Պեգօրացի (Երանելի) բ. 376
 Թէոդոս վանք 183-4
 Թէոդորա (կին Յովհ. Չմշկիկի, դուտար
 Կոստանդին Միրանաժինի) 256, 96
 Թէոկրիտա Լոգոթեր 273-4, 6, 9-80
 Թէոդորա Մամիկոնեան կայսրուհի (842
 —857—867+) 235-6, 55, 70-80, 3,
 321-2, 69, բ. 358 [բ. 402, 10
 Թէոդորա կայսրուհի (1054—1056) 256,
 Թէոդոր զօր. Հայ 171, 256
 Թէոդորիս (կին Յուստինիանոսի) 168
 » (դուտար Կոստանդին Ը. Ի) 516-8
 Թէոդոր Մանկատաս բ. 524-5
 » կամ Յէոտոր իշխան (որդի Դե-
 » [մետրիոսի) 338 բ. 373-4
 Թէոդորոս Դուկաս Անկեղոս բ. 566
 » Կողոնիացի 297, 320, բ. 550
 » Լուկարիս (կայսր Նիկիոյ) բ.
 478, 524-6
 » զօր. 211 [389, 570
 » կաթողիկոս (1377—1392) բ.
 » Մոպսուեստացի 130
 » (որդի Վիքարիոսի) 320
 » (Ս) Եկ. Վենետիկ 336 [285
 » որդի Ահարոնի (Աւան) բ. 41,
 » Ռչտունի 210, 346, 52, 8, 60.
 » Բեսունցի (Նկարիչ) բ. 403
 Թէոդոր Չաուուշ բ. 529
 » Սև = Յովհան Անցիւպոթէոդորոս
 = Jean Anzpothéodoros 296
 Թէոպոլիս բ. 518
 Թէորիանոս (Աստուածաբան) բ. 564

Թէոփանէ (կին Ռոմանոս Բ. Ի) 322
 Թէոփանէս Շարայարեալ (պատմիչ) 121, 228, 30, 5, 57-60, 6, 8-70, 3-5, 84, 322, 51, ր. 10, 557-8
 Թէոփանո (կին Լեոնի) (886-912) 285
 » (նախապէս Անաստասիա) (կին Ռոմանոս Բ. Ի) 291-2, 6, 303
 » (զուստր Ռոմանոս Բ. Ի և կին Գերմանիոյ Օթոն Բ. կայսեր) 334, 42-3
 Թէոփիլ կամ Թէոփիլոս կայսր (829-842) 235-6, 71-2, 4, 9, 388-9, 92, ր. 8
 Թէոփիլակառի ր. 564
 Թէոփիլակոտոս (933-995) 320
 » Ավաստուկոս = Theophalacte Ahastactus = Վաշտակ Գարեղեան 289
 » եպս. ր. 478
 Թէոփիլակոտոս 289
 Թէոփիլիէ Գուրգէն (= Կուրկուս) 219,
 Թէոփիլոս որդի Կոստանդին է Ի 269 [90
 » Հայրապետ 190
 Թէոփոր 234-5
 Թէփէ 425
 Թէքէեան Տիրան ր. 611, 4
 Թընկզ էմիր Դամասկոսի (1312-1340)
 Թիլ ր. 420, 2 [434
 Թիմուր Թաշ զօր. ր. 188
 » Պաղիղ թօքմաք = Տէգաս
 Թիպետ ր. 6, 9, 88, 99, 103, 302
 Թու Քիու ր. 4
 Թիֆլիս = Տիֆլիս 137, 205, 7, 360, 91, ր. 139-40, 54, 60, 2, 96-7, 214, 58, 70, 5-6, 81, 325, 9, 31-2, 4-5, 9, 616
 Թլէթուխ բերդ (= Թլիէ ?) ր. 53
 Թլիսուժ = Արկն ր. 46-8, 52-3, 5, 237-9, 420
 Թլպաշար ր. 414, 8, 21-2, 4, 6
 Թոգատ ր. 122, 32, 512, 310, 512, 32
 Թոգմազ ր. 16
 Թոլէդոյ ր. 626
 Թոմա վրդ. (ժե. դար) ր. 577, 602, 7

Թոնդրակ թոնդրէկ
 Թոնքին ր. 102
 Թոռեան ր. 29, 513
 Թոռնիկ եղբայրներ 291
 » (Ս) 309
 » 322, 3
 » (եղբայր Վասիլ Հեթումի) ր. 491
 » Շահնշահ ր. 491
 » որդի Մուշեղի ր. 44, 236, 506
 » վանական Աթոսի ր. 530
 Թոսքանա 340, ր. 591, 600, 3, 8, 26
 Թովմա Արծրունի 51-2, 121, 47, 58, 202, 26, 37, 43, 6, 348-9, 58, 70-3, 93, ր. 9, 37, 50, 190, 237-8
 » Մեծփեցի ր. 194-211, 3-5, 69, 71-2, 5-80, 4-6, 90-1, 309, 18-9, 42-3, 53, 400, 31, 549
 » Մինասենց ր. 209, 12-3
 Թոմայեան Յովհան 169
 Թովմաս (Ս) Առաքեալ 139-40, ր. 325
 » եկ. ր. 608
 » Գանակ 140, 387
 » Թազապահանջ (820-824) 255
 » զօրապետ 270-1 [186
 » խաղախորդ 206
 » Մեծ Հայաստանցի 202
 » Արտաւան պուտրիկ ր. 520
 » Պատրիկ 288
 » վրդ. Պուտրիկցի ր. 283
 Թովմա եպս Իտալիոյ ր. 604
 Թորամանեան Թորոս ր. 542
 Թորգոմանիա ր. 307
 Թորէզ ր. 418
 Թորթում 38, ր. 273
 Թորինօ 322
 Թորոս Աբեղայ, Ալվրցի ր. 599
 » զիւղ 299, ր. 561-5
 » զրիչ (1242) ր. 594
 » Բ. եղբայր Մլեհի ր. 551
 » Բ. (1145-1169) ր. 495-6
 » Իշխան Հաշտենից 311 [417
 » (որդի Հեթումի) ր. 121,

Թորոս Իշխանապետ (որդի Կոստանդինի) (1099-1029) ր. 414-5, 89
 » » (1141) ր. 611
 » Կիւրաղապաղատ (եղեսիոյ) ր. 414, 24, 36
 » Իշխանապետ որդի Թուրէնի ր. 419-24, 91, 4, 7
 » վաճառական Բիզացի ր. 600
 » վրդ. ր. 361
 » Բորեպիսկոպոս Սամոսատի ր. 438
 Թուղլա ր. 526
 Թուէլ (Աղբիղու) (Իշխան Հոնաց) 397
 Թութուն զօր. ր. 143
 Թուլէ (= Tulé = Tuoloui = Zelel)
 Թուլուզ 332 [(1227-1250) ր. 99-100
 Թուլկուրան ր. 263, 437-8, 40-1
 Թուլուն ր. 22
 Թուխտուլ ր. 81
 Թումա զրիչ ր. 282
 Թումայեանց քն. ր. 482
 Թունկուզ ր. 5
 Թունուզ 384, ր. 107, 468
 Թուչի ր. 350
 Թուս քղ. ր. 239
 Թուր (Tours) 339
 Թուրա աղա ր. 167
 Թուրան, ր. 3, 5-8, 16, 287-8, 94
 Թուրանեանք 225, 38, ր. 409
 Թուրան Շահ (էլ Մոռայզամ) ր. 113
 Թուրիթի Ոսթուն ր. 107
 Թուրխան Ոսթուն ր. 86
 » Օղլու = Թրխան Աւլլի ր. 212 [284, 441
 Թուրքաստան 135, 95, 203-4, 7, 209, 366-7, 93, ր. 2-5, 7-10, 22-3, 7, 34, 41, 59, 75, 99, 102, 8-9, 164, 287, 94, 99, 316, 20, 4
 Թուրքիա, 2, 14, 96, ր. 618
 Թուրքմէնք ր. 59, 88, 267-8, 73
 Թու-Քիու ր. 4-5
 Թոքմաք = Տէգատ թիմուր Պուլիզ (հայր Սելջուկի)

Թսեղք ր. 149
 Թվէր ր. 379
 Թրակիա 149-51, 63, 4, 8-9, 80, 91-2, 8, 228, 30, 2-3, 80, 97, 9, 307-8, 12, 4, 23-4 60, 5, 73-4, ր. 371-2, 495, 516-7, 51, 8-60, 6, Թրակեսեան բանակաթեմ 263, 82
 Թրանսիլվանիա 336, ր. 370, 88, 567-
 Թրիպօլի Ափրիկեան 170, [-8, 75-7,
 » Սուրիական Տրիպօլի
 Թրնովօ = Թրնովա 299, 306, ր. 561, 4
 Թրոցքի (քրոնիկակիր ր. 575
 Թոմէ = Thomé (Ս) 140
 Թօփու ր. 366
 Թօփեան Յ. Տոքթ. 369, 73-4
 Ժամուկա ր. 80
 Ժանտ (Yund) ր. 63, 86
 Ժան Տը Վալուա թգ. ր. 622
 Ժաւոժ քն. (Պոլիս) ր. 514
 Ժեոմինէ ր. 610
 Ժեոմ (Ս) ր. 603
 Ժմանէց (աւան) ր. 338
 Ժօլիւս = Զօլուս ? ր. 300
 Ժապալահա կաթ. (Զին.) ր. 322
 Իբերեան վանք 309
 Իբերիա = Իպերիա 153, 251, 371
 Իբնդոկէ, (Յոյն ուրացեալ) 232
 Իզնատիոս պատ. (847-858 և 867-878)
 » վրդ. ր. 265 [279-80 3, 21
 » (Ասորի) եպս. ր. 541
 Իզասլաւ (Isaslav) Իշխան ր. 373-4
 Իզդվան = Ստեփան (ժ.Դ.) ր. 577
 Իզդէտտին Այրիք Իբէք Աթապէկ ր. 469
 Իթպուրունի ր. 546
 Իլթարմիչ ր. 88
 Իլիկ որդի Աթսիդի ր. 84
 Իլիք Սան Բաշկարի տէր ր. 17
 Իլլէրիա ր. 519
 Իլիսանեան Իշխանութիւն ր. 119-20, 2, 7, 30-2, 4, 53, 67-8, 70, 2, 80, 3-5, 7, 91-2, 200, 5, 45-9, 54-5, 7, 67-8, 90, 300, 5-7, 13, 22, 41, 51-3, 97, 431

Իլեռիա 329
 Իլիաս Տանտալիտէս, 285
 Իլովոյսկի Դ. Բ. 384
 Իլլիկատա Խան Բ. 297
 Իլվով և Լէնպէրկ = Լև
 Իլտուզին թովմաս (գեսպան Խուտա-
 Իլքիլիկ Բ. 63 [պէնտէի] Բ. 187
 Իկոնիա = Գոնիա Բ. 54, 8, 100, 5-6,
 9, 41, 50-2, 249-50, 406, 10, 5,
 6, 20, 545, 613
 Իկոնիոյ Սուլթանութիւն (և Թուրքի
 Սելջուկ Սուլթանութիւն
 Իկոր Մեծ իշխան (912-945) Բ. 371
 Իմէրէթի Բ. 331, 42
 Իմուլա Բ. 606
 Ինդոս Գ. 204. Բ. 86
 Ինճիճեան Հ. Ղուկաս վրդ. 8, 178, 268,
 Իննովկենտիոս քհ. 142 [86, 322-3,
 Գ. պապ (1198-1216)
 Բ. 379, 593, 8-9, 600
 Գ. (1243-1254)
 Բ. 297, 321, 60, 598
 Զ. (1352-1362) Բ. 587-
 8, 91, 3, 8-9, 604-6
 Ժ. պապ (1614-1655) Բ.
 Ինչքենտ Բ. 86, 288, 90 [588, 91
 Իշխանաց կղզիք, 321
 Իշխան (որդի Խաչիկ Առիւծի) Բ. 29
 Իշխան վանք 391
 Իպերինեան թերակղզի Բ. 625, 32
 Իպն Ալադիր (Ibn el Athir) 228, Բ. 36
 Կ. Այլուէ էլ Գալի, Կարնեցի կամ
 Մեծկերտցի, 357
 Կ. Էլ-Ասիր Բ. 135, 233, 7-8
 Կ. Իյաս, 354 [11, 557
 Կ. Իւ Աթիր 372-3, 34, 7-9, 400,
 Կ. Խալիլքան 356-7, 80, Բ. 10, 11
 Կ. Խալտուն, 394-8
 Կ. Խորտակա 391
 Կ. Հաւգալ 371-5
 Կ. Պաթութա Բ. 302
 Կ. Սայիտ Բ. 302

Իպն Վատեհէլ Էնպանանի, 370
 Կ. Իպն Բուզգիք Ատիլ (= Արդար)
 Կ. Տագիհ 370, 2-3 [Բ. 462
 Կ. Տոտուն (Ժ. դար) արաք ուղե-
 Իպսոս 104 [ղևոր] Բ. 375
 Իպրահիմ Նիյալ Բ. 33-4, 7, 44, 8,
 230-1, 3-4 [76, 84
 Կ. ամիրա Բաղէշի Բ. 201-2, 9,
 Կ. իշխան Շիրուանի Բ. 205
 Իսահակ Անգելոս (1185-1195) Բ. 516
 22, 65 [318
 Կ. իշխան (Վահրամի որդի) 289,
 Կ. Կոմնենոս (1057-1059) 242,
 Կ. Հայկազն 172 [Բ. 42, 477
 Իսաւրիա 132, 62, 251, Բ. 109, 514,
 Իսթախրի (Էլ) 371-2, 4-5 [7, 543, 628
 Իսլանտա 340-1, 406, Բ. 625, 32
 Իսխոր Կարաքսացի, 111
 Իսկէնտէր Բ. 208-12, 4-5, 26, 71, 7
 -9, 80-1, 309-400,
 Իսկէնտէրուն 37, 209
 Իսկէնտէրունի կամ Հայոց Մոց Բ. 444
 Իսնոգունի 206, [Բ. 508
 Իամայէլ Հայ 286
 Կ. 235, Բ. 66, 265
 Իամայիլ Էլ Սամանի Բ. 16
 Իամայիլեանք = Հաշիշի = Մլինեան =
 Մելահետեանք = Ասասէն Բ. 108,
 26, 259-60, 4, 7, 453
 Իամուր Բ. 108-10, 21
 Իսպանան և Ասպանան
 Իսսիկուլ կամ Սայկէօլ լիճ Բ. 324
 Իսուլէ և Եսուգալ
 Իսոս, 102
 Իսուլվ Բ. 46
 Իստախտին (արաք աշխարհագիր) Բ. 482
 Իսրայէլացիք Բ. 213, 306
 Իսրայէլ եպս. Արցախի, լուսաւորիչ Հո-
 նաց 206, 397
 Կ. -ի իշխանութիւն 399, 401
 Կ. որդի Սելջուկի Բ. 25, 46

Իսրաբ զօր. Բ. 143
 Իվանով Եօրտան Բրոք. 232, 4, 81,
 97-9, 307, 31, 6, Բ. 558-9, 61
 Իվերոն վրաց վանք = Iveron 322,
 Իվան Ա. (1340) Բ. 379 [Բ. 530
 Կ. Մեծ Գ. (1462-1505) Բ. 355, 74,
 Իվանէ (որդի Աբուլէթի) Բ. 334 [80
 Իտալիա 2, 27, 39, 96, 165-8, 71,
 234-6, 258, 82-3, 91, 301, 6, 17,
 30-6, 40-2, 60, Բ. 299, 434, 98-9,
 555, 67, 75, 77-9, 81, 6-9, 91-2,
 6-7, 9, 600, 3-9, 18, 26
 Իրաք = Իրաք 2, 369, 72-3, Բ. 60,
 3, 114, 9, 200, 2, 77, 325,
 92, 5, 8, 400, 26
 Կ. Աճէմի Բ. 13, 7, 9, 23, 37, 132,
 Կ. Արապի Բ. 395 [87, 395
 Իրան = Պարսկաստան 9, 369, Բ. 3,
 5-6, 8, 10, 15-8, 25-6, 86, 219,
 28, 94, 618
 Իրինէ Կայսրուհի (780-797) 161, 233,
 55, 63-5, 827, 31
 Կ. Քոյր Վարդ Մամիկոնեանի, 279
 Կ. Թէոտորա Կայսրուհի 235,
 Իրլանտա, Բ. 624-5 [79
 Իւանէ Աթարէկ Զաքարեան 136-9, 44,
 52, 4-5, 7, 243, 337-41
 Կ. Ուպլէիան և Օրպլէիան
 Իւթիւճեան Կարապետ, 395
 Իւթրար = Օթրար, Բ. 85, 206, 95
 Իւմեանց հարստութիւն (660-750), 212,
 357, 79-7, Բ. 9, 114, 402
 Իւվան = Yuan Բ. 103
 Իւրիլ Բ. 337
 Իւրտէվիչ (հնագէտ) Բ. 356, 60
 Լազիստան, 154, 233, Բ. 476, 8
 Լազք Բ. 477
 Լաթաքիա և Լաւորիկէ
 Լալայեան Երուանդ Բ. 125, 9, 33, 86,
 90-1, 214, 64, 74, 82, 4, 607
 Լահու Բ. 327 [52-3
 Լամբրոն Բ. 104, 487-8, 90-2, 5, 519,

Լանգելեցի Բ. 304
 Լանկոյ = Կով կղզի Բ. 554
 Լանկտոկ Բ. 612, 4-5, 7
 Լապուր Ժ. Բ. 322
 Լաւրա, 250-1, 309, Բ. 507-8, 11, 39
 Լաստիվերտցի Արիստակէս 32, 242-3,
 Բ. 27, 9-30, 4-44, 50, 5-7, 231-
 5, 7, 365, 70 94, 504, 8
 Լաւրենտ Մարլինըսքի. Բ. 386
 Լաւիսլաւ Դ. Թագ. Բ. 576 [20, 4-5, 7
 Լատիկ Բ. 241, 7, 455, 65, 98, 500,
 Լատերանեան ժողով (649) Բ. 592
 Լատիսլաւոս Եակէլոն = Ladislas Ya-
 gellon Բ. 379, 86
 Լարանտա = Գարաման Բ. 535, 42-3
 Լաւորիկէ = Լաթաքիա 363, 81, Բ.
 402, 7, 33, 49, 52, 4, 92
 Լիզկիներու երկիր, 400-1
 Լեհաստան = Բոլոնիա, 2, 96, 205, 68,
 338-9, 92, Բ. 87, 100, 256, 329,
 43, 6, 9, 53-4, 7, 68, 70, 3, 5,
 8-90, 568-76, 604-5, 8
 Լերոնա Բ. 630
 Լեոն ազնուական Հայ մը, 161
 Կ. Ա. Կայսր Բիւզանդիոնի (457-
 474) 158, 60-2, 5
 Կ. Ա. իշխանապետ Կիլիկիոյ (1129-
 1137-1144) Բ. 420, 94, 575
 Կ. Ա. Մեծագործ Թգ. Կիլիկիոյ (1186
 -1196 իշխանապետ և 1196 -
 1219 Թագ.) Բ. 105, 243, 450,
 95-6, 543, 80, 607, 13, 23
 Կ. Բ. Թագ. Հայոց (1270-1280) Բ.
 121-2, 431, 48, 67, 527, 41, 603
 Կ. Գ. Թագ. Հայոց (1301-1307) Բ. 128
 Կ. Գ. Իսաւրացի Կոնան Կայսր Բիւ-
 զանդիոնի (717-741) 255, 61-3,
 327, 63, 404, Բ. 54
 Կ. Դ. Խաղեր Կայսր Բիւզ. (775-
 780) 217, 32, 263-4
 Կ. Դ. Թգ. Հայոց (1320-1342) Բ.
 397, 458, 68, 607, 11-2, 5-6

Անն Ե. Լուսինեան թղ. Հայոց (1374—1375) ք. 468, 70, 98, 593, 616—7, 20, 4, 8—9, 30—1
 » **Ե. Հայկազն կայսր Բիւզ.** (813—20) 234, 55, 61, 3, 7—9, 70—1, 5, 88, 321, 364, 8, ք. 558
 » **= Աեւոնդ կայսր Բիւզ.** (695—698) յափշտակիչ (նախապէս զօրավար Անատոլեան բանակի) 228, 59
 » **Զ. Իմաստասէր կայսր Բիւզանդ.** (886—912) 221, 55, 85—7, 320, 24
 » **Լեւոն Արկիրոս** 335
 » **Գաբալաս,** ք. 524
 » **Գիտնական.** 278, 321
 » **Թոռնիկ,** 317—8
 » **Թոռնիկոս** 335
 » **Լալահան** 279, 311
 » **= Լայն (եղբայր Եանիսի)** ք. 462
 » **Լեփանտոլոս** ք. 409,
 » **Կիւրապաղատ** 302,
 » **Ղրամատիկոս** 250, 88, 93
 » **Ներքինի,** 304
 » **Որդի Կոստանդինի** ք. 467
 » **որդի Վարդ Արծրունիի,** 266—7
 » **Պետրասիմոս,** 294
 » **Սարկաւազ** 307, 13—4, ք. 560
 » **Սմբատ (Պրոդովետար = հանդեր- [ձապահ] 272**
 » **Վալանդէս (Balantès = Vahan)**
 » **Փոկաս** 289, 291—2, 5—6, 365, [296
Լեփսիոս (Տոքթ.), 44—5
Լէիս ք. Եագուպ իպն Լէիս
Լէնկ Թիմուր = Թիմուր Լէնկ 18, ք. 134, 94—210, 3, 26, 45, 6, 52, 67, 70—85, 8—90, 301—2, 9, 12—3, 17—20, 41—2, 54, 68—9, 88, 99, 400, 34—5, 40, 51—2, 98, 548—9, 83
Լէնպէրկ = Լվով — Լէորուի = Լուվ = Լով = Լէոպոլտ 388, ք. 378—89, 570—1, 76
Լենինական = Ալեքսանդրապոլ 43, 59
Լենինկրատ ք. Փետրապուրկ
Լեննիչինկո Խ. ք. 385

Լէորուի ք. Լէնպէրկ [505, 95
Լէօ = Առաքել Բարախանեան, 375, ք. Լէոնարտոս Մոնթոլտոյ, դուքս (1576—Լէոն քղ. ք. 630 [1580) ք. 596
Լէոն = Lew ոուս Հարիցներու իշխան
 » **Դանիէլովիչ,** ք. 379, 83—4, [ք. 378
Լէոպոլիս ք. Լէնպէրկ
Լէոփօլ ք. 378
Լիբանան, 301, ք. 433, 5, 41, 53—5
Լիբանիոս, 129—30
Լիբերիանոս (Ս.) (Ազատ) ք. 588
Լիբիա, 169, 74, ք. 116
Լիբինա 299, ք. 561
Լիթուանիա ք. 379, 87, 571
Լիկայոնիա ք. 497,
Լիկանտոն ք. 507, 39
Լիկանտոս 249
Լիկոս ք. 418, 23
Լիմ կղզ. ք. 278
Լիմասոլ ք. 551—2
Լինչ 8—9
Լիպարիտ զօր. Վրաց, ք. 36, 232
Լիվոնո, 340 ք. 607
Լիւտիա, 287
Լիւկանտա, 286
Լիւկանտիա ք. Ճահան
Լիակոս = Գայլ գետ, 105, 249
Լիարիկէ ք. 518
Լոգանիա 239 ք. 505
Լոլմաղան զօր. ք. 199
Լոմ ք. 561
Լոմպարտիա 310 ք. 300, 607
Լադինոս, 167
Լոնգոյթարտիա ք. 519
Լոնտոն 140, 59, 68, 82, 245, 387, 93, ք. 79, 264, 308, 25, 470, 623—4
Լով ք. Լէնպէրկ
Լովէզ 299, ք. 561
Լորենս Փորթուկալցի ք. 297
Լորան (Ս.) եկ. ք. 601
Լուի թղ. (Հուսգարիոյ) ք. 379, 86
 » **Թէոյ** ք. 610

Լուի Թ. 166, 297, 469
 » **Ա.** 281
 » **ԺԱ.** ք. 100
 » **Բարեպաշտ** 272
Լուիթբրոնտ եպս. Կրմանայ 289
Լուկուլլոս 106, 9—10
Լուանալիբինք, 56
Լուկա քղ. (Lucquos կամ Lucca) 340, ք. 586, 608, 26
Լուկաչի (Lukacsi) պատմիչ ք. 572
Լուկրաս (արքայարան) ք. 617
Լուսաւորիչ (Ս.) եկ. Կամէնիցի ք. 382
 » **« Տէյլի Արմենի** 593
Լուսաւորիչ (Ս.) վանք Ղրիմի, ք. 366
Լուսինեան Գուխոն ք. 456—584
 » **-ք.** 551—3, 84, 611, 7
Լուվ ք. Լէնպէրկ
Լուտեր 332—3
Լուցկա ք. 388—9
Լուցք ք. 385
Լոքանա Ամրոց, 284
Լփնիք 137 ք. 347
Լփնաց երկիր, 397
Լօմ գաւառ 299
Լօռի ք. 49, 146—7 62, 208, 91, 330
Լօօֆս (Բրոֆ.) 131 [7-8
Սազան Մահմուտ Սան ք. Ղազան...
Սազան քղ. 337
Սազլիք = Սազարք 398, 401, ք. 3,
Սաղնա ք. 63 [7-8, 347, 59
Սաթայ = Չինաստան ք. 302, 18
Սաթուն (կին Եզլիտ իպն. Ուէյտա Սա- լամի ոստիկանին) 402
Սալալ քղ. ք. 483
Սալիթ աղա. 131, 89
Սալիլ Էտէմ (Թուրք պատմագիր) ք. Սալիլուլլահ ք. 211 [539
Սալիտ զօր. 354
Սալքի, 285
Սախանարերդ. ք. 148, 56 [9-40
Սախանօֆ Ալեքսանդր (բրոֆ) 329, 35,
Սաղաղական Ովկիանոս ք. 69, 91, 182,

Սաղամախիք 155 [288—9, 93
Սաղբակեան Ամիր Հասան (+ 1292) ք.
 » **Գրիգոր իշխան** ք. 137 [186
 » **Էաչին** ք. 186
 » **Հասան Պոս** ք. 109—10, 37
 » **Մկրտէմ** ք. 137
 » **Պապաք** ք. 137
 » **Վասակ** ք. 109, 37, 40
 » **« Պոս (+1284)** ք. 140 86
 » **-ք.** ք. 157, 208, 57—8
Սաղտիք = Սաղտեաց երկիր 106,
 233, 5—6, 49, 70, 399, ք. 34, 9,
Սաղտոյառիճ, 314 [231, 479
Սայխաթուն ք. Քեղաթուն
Սանամիրեան Գեղամ ք. 320, 453,
 579, 86, 600, 2, 10, 24
Սաշնոց գիւղ ք. 267
Սաշ (Ս.) Անապատ Հայոց ք. 606
 » **« եկ. (1434)** ք. 596, 603
 » **« «** ք. 381
 » **« = Ս. Նշան վանք Սուրխա-**
« -ի դուռ ք. 620 [թի ք. 350, 6-7
Սաչատուր Անեցի (Պետր = Վեստ.)
Դուքս Անտիոքի ք. 52, 406
 » **Կեչառեցի** ք. 595
 » **ք.** (1242) ք. 594
Սաչատուրեան Աստուածատուր Բրոֆ.
 (= Khatch. A.) 9, 18, 107, 23. 39
Սաչեն 223, ք. 137, 45, 7—8, 52, 4,
 6—8, 77, 351, 97
Սաչիկ Առիժ իշխան ք. 29
 » **Ա. Արշարունի կաթ.** (978—992)
 207, ք. 403, 49, 90, 595
 » **Բ. Անեցի կաթ.** (1058—1065) ք.
 32, 508 [248, 59, 66
Սաչիկեան Լ. Ս. ք. 127, 91, 6—7,
Սառաբաստ ք. 203
Սառան 110, 347, ք. 392, 402, 28
Սասոս ք. 471
Սարա Թաթար ք. 264
 » **Արսլան** ք. 539, 41—2 [Խթայ, ք. 325
Սարախալտա = Սաթայ = Խթայ =

Խարամանիա բ. 508
 Խարաբանտա Խ Խուտապէնտէ
 Խարբերդ, 9, 18, 34, 43, 71. բ. 151,
 78, 212, 50, 72, 8, 390,
 408, 16, 21, 507, 39, 41, 3
 » -ի դաշտ 29, 34
 Խաւատանէք, 243
 Խաքան (Մհծ) 199, 207-8, 398-9, 400,
 Խեկեանդ, 198 [2, 4, բ. 247, 324
 Խզու բ. 366
 Խըարդպէկ բ. 450
 Խթայեցի Աստուածատուր բ. 325
 Խիզան բ. 283, 472
 Խիտանթ բ. 68
 Խիվա Խ Խուարէզմ
 Խլաթ 14, 223, 352, 69, բ. 28, 41,
 54-5, 140-1, 52, 5, 90, 211, 6,
 46, 53-4, 61, 304, 38-9, 40, 80, 419
 Խլիճ Ասլան բ., բ. 138
 Խնուս 18, 38. բ. 304
 » ի լեռնադաշտ 28
 Խոզան 238
 Խոյ 70, 369, բ. 140-1, 273-4, 304, 9
 Խոյախանա բ. 153, 6
 Խոյթ 52, 348, բ. 199
 Խոշաք (Աւագ իշխանի աղլիկը) բ. 305
 Խտխտուենի Ատար 150 [Կանի 171
 Խուռիս Որմիզդ մարզպան Ատրպատա-
 Խոսրով — Անտիոքիա քղ. 202
 » Ա. թգ. Հայոց (279—288) 116,
 25-6, 91, 3, բ. 309
 » Ա. Անուշիրվան Սասանեան (531
 —579) 147, 53-5
 » Բ. Կոտակ կամ Փոքր թգ. Հա-
 յոց (271—288 +) 116, 8
 » Բ. Ապրուէզ Սասանեան (590—
 627) 148—52, 6-7 79-80, 90,
 3-4, 6-9, 201, 7, բ. 7, 55
 » Գ. թգ. Հայոց (385-387) 117, 34
 » Բ. Պարթևաց թագ. (108-121)
 » Թարգմանիչ 186 [133
 Խոսրովչում Խ Բագրատունի Սմբատ
 Բազմայաղթ

Խոսրով, հայր Վահան Գողթնացիի, 353
 Խոսրովչան, կառավարիչ Համայի բ. 114
 Խոսրով, որդի Որմիզդի բ. 7
 Խորագոյն Ասիա բ. 23
 Խորազմ = Խորազմիա բ. 99, 117
 Խորանաշատ բ. 307
 Խորասան, բ. 6, 9-10 15-7, 23-4,
 26-7, 46, 8, 60, 74, 84, 6-7,
 92, 122, 35, 43, 63, 86, 8, 91,
 5, 8-9, 206, 10-1, 24, 34-5, 9,
 72, 4, 7, 86, 90-1, 301, 15-6,
 8-20, 5, 98, 549
 Խորենացի Մովսէս պատմահայր 18, 84,
 119-23, 6, 33, 6-8. 97, 246, 392-
 3, բ. 344, 435
 Խորէն Երէց, 200-1
 Խորին Ասորի 141
 Խորձն 30, 58, 130, 6, 237, բ. 34,
 6, 43, 231, 5, 507,
 Խորոս բերդ բ. 438, 46
 Խուչախ = Խազաղ Խ Բիչախ =
 Գապճաղ բ. 157
 Խուարէզմ = Անդրոքսոս = Խիվա, բ.
 25-6, 8, 48, 59, 62-3, 82-8, 90,
 7-9, 134, 8, 40-1, 9, 52, 5, 223,
 Խուզիմա ոստիկան, 233 [95, 9, 340
 Խուիլու Շահ, բ. 128, 86, 432
 Խուզիստան = Kohistan բ. 101
 Խուժիկ, 203
 Խուժաստան = Պարսկական Արա-
 պիստան, 112, 21, 35, 95, 200-2,
 366, բ. 49, 55, 139, 294, 315
 Խուլ = Ղուլ կամ Ղուլիս բ. 177-8
 Խունանի դաշտ բ. 136
 Խուում, 234
 Խուումիանք 234
 Խուտապէնտէ Մուհամմէտ = Ուլայ-
 տու = Եօլչապու Խան = Էօլչապա-
 նան = Ղարպենտա = Խարբանտա
 = Ալաճարու = Որճայթու = Al-
 jatto կամ Օրճայթու (1304—1316)
 129-30, 74, 87-8, 300, 11, 97, 99

Խլուսոն բ. 317
 Խտրիկ ամիրա Բերկըի (1036 -7) բ. 29
 Խրամ գետ 214, բ. 136
 Խրիմ = Տաւրիա Խ Ղրիմ
 Խրիսթոպոլիս = Ֆիլիբի քղ. 161
 Խրղըզ բ. 3-5, 24, 87
 Խրուսթիա, 332, 6, բ. 370, 587
 Խրուսուպոլիս = Սկիւտար, 334
 Խոզաթ, 173
 Խօքանդ բ. 86
 Ծաղկաց լեռներ = Ալատաղ 57
 Ծակաղբիւր գիւղ բ. 441
 Ծաղկոսն բ. 208
 Ծամանդայ բ. 485 [10, 2
 Ծամնդաւ 244, բ. 51, 238, 411, 508,
 Ծայթ 250, 4
 Ծայրագոյն Արեւելք բ. 69, 73-4, 101,
 3, 17, 9, 34, 55, 87, 93, 244, 56-
 87, 93, 6, 326, 56, 433-4
 Ծայրագոյն Ասիա բ. 225, 633
 Ծան = ձան = ձանիս = ձանիկ, 169
 Ծանարք 505
 Ծար գիւղ բ. 196, 8
 Ծաւտէք բ. 391
 Ծերանց = Dispoton վանք, 268
 Ծերուն բ. 264
 Ծիլենց Սարգիս Բամբարի բ. 175
 Ծիտտաս = Սիտտաս 146
 Ծիրանաքար բ. 153, 6
 Ծիրանիս բ. 42
 Ծխնկերտ 152
 Ծմաբերդ 235
 Ծով դղեակ բ. 421
 Ծովային Հայաստան = Armenia Mari-
 մովդէացիք 137 [tlima բ. 366, 71, 585
 Ծովուց վանք բ. 439
 Ծովք բ. 403, 8, 23
 Ծործորեցի Յովաննէս վրդ. 139
 Ծոփք = Ծոփաց աշխարհ 21, 58, 105,
 11, 9, 29 30, 63, 237
 Ծպա Անապատ բ. 284
 Կաբիրք բ. 33

Կաղաքաթ (գիւղաքաղաք) բ. 364-5, 8
 Կաթուղիկէ եկ. (Թիֆլիս) 205
 Կալաքաթ բ. 365
 Կալաց բ. 570, 2
 Կալանտո Կղեմէս վրդ. 166, 321, 534
 Կալիցիա 338. բ. 370, 3, 7-85, 8-9 90,
 Կալիպոլիս = Կէլիպոլու բ. 566 [570
 Կալկա 136, 58, 349
 Կալկաթա 139, բ. 326
 Կալո Մարիա 279
 Կալոնապաղատ բ. 507-8
 Կաժարէթ բ. 146 [26, 394-6
 Կաղանկայտուացի Մովսէս 137, 89, 206,
 Կաղէթ = Կախէթ 388, 401, բ. 53,
 [329-31, 505
 Կաճաքար գիւղ (Վանանդ) 235
 Կամատուլեանք բ. 597
 Կամարտիան բերդ բ. 613
 Կամախ = Գէմախ 364, բ. 43, 141,
 281, 480, 510
 Կամբալա Խ Փեքին բ. 16
 Կամբուլա Խ Փեքին
 Կամբուլիկ = Kambulic Խ Փեքին
 Կամենաս բ. 36, 232
 Կամէնից բ. 380-6, 9, 571-2
 Կամուլիան դուռ բ. 603
 Կամուրջ գիւղ բ. 437
 Կամպանիա բ. 612
 Կամսարական Շուշան (տիկին) 347
 Կայան բերդ բ. 155, 503
 Կայեն » բ. 147, 411
 Կայծօն » բ. 411, 503
 Կանալ = Canal բ. 608
 Կանայեան Ստեփան բ. 281
 Կանդ = Gsnd, 339, բ. 619
 Կանեալըք (Kanyalik) բ. 98
 Կանիկլիոն 288
 Կանչի 130
 Կապադովկիա = Գամիրք 9, 84, 92,
 103, 5-7, 9, 28, 30-1, 45, 54, 63,
 239, 41, 8-9, 51-3, 75, 91, 4,
 6, 304-5, 29, բ. 54, 6, 132, 228,

404-5, 8, 43, 74, 83, 7, 500-1, 5, 7, 10, 33, 6
 Կապան = Բապան ք. 438, 505
 Կապակիր (լեռ Դամասկոսի մերձ) ք. 448
 Կապաղակ ք. 137
 Կապուա 166
 Կապուլ = Kabul ք. 79
 Կապուտան Մով = Ուրմիրյ Մով = Մով Հայոց = Մով Դավրէժու = Սպաւտա լիճ = Ուրմիրէ = Ուրմիրա աէնիզ, 37
 Կապուտուս բերդ ք. 232-3
 Կապրովօ 299, ք. 561
 Կասիա (Միանձնուհի) 312
 Կասմ = Կաշմ = Գասըմ 214
 Կասպեան երկիրներ ք. 62, 99, 303
 Կասպիական ցեղ 437
 Կասպից Մով 18, 28, 37, 41. 6, 69, 34-5, 137-8, 61, 206, 337, 69, 451, 81, 93, ք. 2-3, 18, 22, 84, 6-7, 99, 117. 35, 8, 64, 247, 94, 321, 34, 44, 9, 73, 8, 433
 Կաստիլիա ք. 623-31
 Կատալոկեան (Ատլաս) ք. 317
 Կատակալուն ք. 232
 Կատարինա (աղջիկը Տրապիզոնի կայսր Յովհ. Դ.ի = Despina Katon ք. 481
 Կատարինէ (Ս.) վանք 189
 Կատարինոյ Մէնոյ (Վիննտիկցի ազնուական) ք. 596
 Կարակալա 125
 Կարապետ Արեղայ Զուղայեցի ք. 319
 » Եպս. (Տ. Մկրտիչեան) ք. 198
 » » (1428-1430) ք. 365
 » ք. (գրիչ) ք. 263, 5, 311
 » » Ուհայեցի ք. 4 39-40
 » (պարոն) ք. 498
 » Վանեցի ք. 2-3
 » (Ս) եկեղ. (Սալիոնո) ք. 606
 » » Վանք (Մուշ) 47
 Կարաւան Բաշա ք. 386
 Կարբէաս = Կարպէաս 278, 355

Կարբի ք. 196, 270, 5, 338
 Կարթագինէ 168
 Կարէն 120
 Կարին = Թէոդուպոլիս = Էրզրում, 14, 8, 29-30, 8, 42, 58-9, 68, 71, 4, 130, 48, 51, 3, 6, 93. 6, 209, 16-7, 30, 97, 311, 4, 47, 50, 69-71, 5, 402, ք. 34-5, 9, 43, 8, 66, 91, 100, 31, 8, 40-1, 50-1, 5, 8, 88, 98, 203. 12, 24, 31, 3, 5, 50, 9, 67, 73, 81, 303-5, 27, 34, 8, 406, 510, 32, 57, 9, 600
 Կարինեան Յակոբ ք. 398, 606
 Կարկառ ք. 47, 408, 18, 24, 38, 539
 Կարմեղեանք ք. 622
 Կարմիր Մով ք. 301, 405, 33, 57 66
 » Ռուհա, 338
 » Վանք ք. 442
 Կարնոյ դաշտ, 28, 37
 Կարոլինգեան ք. 610
 Կարոլուս Ա. Անժու ք. 607
 » Ե. Թագ. Ֆրանսոյի ք. 615
 » Բ. » Նաւարայի (1349-1377) ք. 631
 » Զ. » » ք. 616
 » Է. » » ք. 620
 » Մեծ (Շառլմայն) 336, 378
 Կարպէաս 355
 Կարտահար = Քարտուշտ 206 [ք. 599
 Կարտուսարան (Câstosa) (Բիզայի մօտ)
 Կարս = Խարս 34, 8, 41, 224, 44, 323, 69-70 ք. 38, 40, 5, 51, 9, 66, 105, 40, 7, 94, 201, 33-4, 8, 53-5, 70, 91, 304-5, 31, 4, 7-8, 406, 17, Կարքեղոն 166, 70, 2 [507
 Կաւայ (գիւղաքաղաք) ք. 606
 Կաւասիլաս ք. 29
 Կաւատ Ա. արքայ (488-581) 145, 53,
 » Բ. Շէրօ 157 [65, 205, ք. 75
 » ք. 206
 Կեղրենոս 161-2, 241, 3, 9, 66, 71, 85, 97, 307, 9, 11, 8, 35, 64, 70, ք.

30, 3, 6, 231-2, 394, 409-10, 76, 507, 18, 59-60
 Կեղրենական Ասիա 127, 207-8, 42, 406, ք. 1-2, 5, 7, 9, 14, 21, 3, 7-9, 32, 43, 64, 8, 73, 82-3, 134, 42, 87, 94. 219, 21, 3, 5-6, 9-30, 45-6, 56, 70, 3-5, 88-90, 3-5, 316, 8, 24, 92, 9, 409, 32-3, 84, 522,
 Կեղրենական Ափրիկէ, 385 [80, 632-3
 Կեննսոս (Կիրճ) 28
 Կեննսիոս (պատմիչ) 235, 73, 82, ք. 10
 Կեռան Թագուհի ք. 258
 Կեսարիա Կապադովկեան, 71, 119, 26, 9, 31, 56, 243-4, 8-50, 2-4, 314, ք. 59-60, 91, 100, 4, 22, 51, 4, 203, 50, 403, 43, 94, 508, 12, 32. 5, 43. 5 [ք. նաև Գազա
 Կեսարիա (Պաղեստինեան) 139, 87-9
 » (Սիւրիական) = Chaizar 241, 53
 Կեսպոնիոն = Յիսպէ = Եսերոն ք. 457
 Կերարտոս = Gerardus = Ժերար Ար-
 Կերինեան Լեռինք, ք. 552 [քիւ. ք. 323
 Կերման գիւղ (Մակեդոնիա) 307, ք. Կերուլան (գետ) ք. 68 [559
 Կերպողա (զօր.) ք. 415
 Կէլֆեանք ք. 301
 Կէմէրէկ ք. 509
 Կէյզա դուքս (972-995) 336, ք. 568, 75
 Կէյպինգ = Kaiping = Շանգ-Տու ք. Կէպզէ ք. ք. 526 [102
 Կէտիկ Անմէտ փաշա ք. 370
 Կէտրմիաս իշխան Լիթուանիոյ (1315-1340) ք. 379
 Կէրաիտ խան = Keraite ք. 90
 Կէօրէկէն ցեղախումբ ք. 194
 Կէօրիւպճէ = Կոռոմոզու ք. 488
 Կէօքթէփէ ք. 366
 Կէօքսու = Կոկիսոն 129 ք. 303, 411
 Կըյաժին Գաւրիօ, 13
 Կընխեա = Ղընխայ, ք. 450
 Կթառիճ 156
 Կիզէ ք. 466

Կիլիկիա 12, 103, 7-8, 31-2, 209, 21, 31, 8-40, 3, 50, 3, 93, 5, 355, 76, ք. 63, 5, 91, 104-7, 110, 3, 20-3, 8-9, 41, 51, 64-5, 80, 5-6, 225, 38, 40-2, 50-1, 9, 61, 5, 7, 99, 303, 22, 32, 41, 77 97, 402-8, 11-3, 8, 20, 2-3, 8-9 31, 3-5, 40, 3-4, 7-8, 51, 3, 8, 67-73, 5, 83-501, 5, 14, 6, 8-20, 3, 8, 35, 41, 3, 6, 8-50, 2-5, 7, 64, 75, 7, 9-82, 7, 9, 90-4 5-6, 8-603, 11-23, 26-8, 31, 4
 Կիլիկեան լեռներ, ք. 428, 54
 Կիլիֆեոնիկ, 307
 Կիկերոն 106, 8
 Կիկորի Յամպլախ ք. 564
 Կիպէլեանք ք. 301
 Կիպիւրհերոտէս 309
 Կիպչաք ք. Քիփչաք
 Կիպպըն (Gibbon Edward) 139-40, 295, 326, 387, ք. 65, 532
 Կիպրիանոս եպս. Անաիոքի ք. 426, 49
 Կիպրոս 2, 132, 64, 80, 3, 203, 81, 330-1, 60, 81, ք. 116, 242, 97, 454, 98-9, 528, 50-4, 84, 611, 3, 20, 9
 Կիր Աննա (Կին Վրաց Բագրատ Թգ.ի)
 Կիրակոսի (Ս) Անապատ ք. 635 [ք. 196
 » գրիչ ք. 264
 » երէց ք. 309
 » (Ս) վանք ք. 244 [ք. 214
 » վրդ. (Կենազիր Մեծփեցիի)
 » վրդ. Գանձակեցի 203, 43, 320, 345, 7, 50, 64, 7, ք. 50-1, 6, 68, 73-4, 87, 9, 91, 4, 100-1, 4-8, 34-9, 41-57, 59-60 162-9, 70, 3, 7-9, 237, 50, 2, 4-8, 62-3, 91, 8, 305-6, 14-7, 24-6, 38, 50-1, 94-5, 7, 417, 36, 88, 97, 536, 43
 Կիրասոն 173, ք. 475
 Կիււակէս 119-20 [24, 37
 Կիււէսէրեան Բարզէն կաթ. 386, ք. 403,

Կիւլլիւ = Բարա Եազըի դաշտ, 28
 Կիւմիւշխանէ 38
 Կիւրամարզ (Քսենոփոնի) ր. 320
 Կիւրեղ Ա. քրքերմանցի ր. 380
 » զրիչ ր. 265
 » Կայս. Ստտաղի 131
 » » Հիւսիսայնոց ր. 365
 » Հայրապետ Աղեքոանդրիոյ 190.
 » Սկիւթապոլսեցի 183-4
 Կիւրիոն կաթ. Վրաց 149, 204 [262
 Կիւրիկեան թագաւորութիւն ր. 145-6
 » Վասակ ր. 146
 Կիւրիկէ ր. 146, 331
 Կիւրին ր. 275, 507
 Կիւրխան ր. 63
 Կիւրճիկէ = Կարճկան ր. 446
 Կիւրոս 102, ր. 320
 » «Մաքաւքաս» Պատրիարք Խըպ-
 Կլազոմէն ր. 529 [տինեբու, 383
 Կլավիխո ր. 208, 73-4, 302, 18,
 Կլիէն (Kleinos) 161-2 [452, 81
 Կլիկաս 242
 Կղակ = Glachios 161
 Կղարջք = Կաղորջք 136, 139, 92, ր.
 Կղաւտիա ր. 417 [149, 331, 3
 Կղեմէս Բ. Պապ (1046-1047) ր. 593
 » Դ. » (1265-1268) ր. 121, 602
 » Ե. » (1305-1314), ր. 77,
 166, 87, 323, 589-90, 616
 » Զ. » (1342-1352). ր. 607
 » Է. » (1381) ր. 323, 629-30
 » (Ս) Եհեզ. Էնկիւրիւ Ճիջնաբեր-
 դին ր. 545
 » (Ս) = Կղիմենտ Եկ. ր. 606
 Կղէոպատրա, 109
 Կող գաւառ = Կողբափոր = Ղազախ
 Կողովիտ 223 ր. 201, 8 [233
 Կոսրֆուա տը Պուլյոն ր. 418, 22, 7, 91
 Կողմա Պատրիարք (1147) ր. 521
 Կողմա վանական Սինայի 190
 Կողմա (Ս) Եկեղեցի (Միլան) ր. 605
 Կողմոս Հնդկաչու (547-549) ր. 75

Կոկիտոն 129, 31, 73, ր. 483, 508
 Կոռա ր. 149
 Կողբ գաւառ 347, ր. 173, 96, 201,
 Կողբափոր Կողբ [52, 70, 5-6
 Կողոնիա 130, 73, 249, 75, ր. 43,
 235, 476, 510, 2
 Կողքիս 153, 248, ր. 475-6
 Կոմանա Կապադովեան 121, 31, 73,
 Կոմիանոս, 42 [ր. 511
 Կոմմազենացի Կեր. Նդիա Քասունի
 Կոմմազինէ 103, 28, ր. 228. 401, 7-
 9, 12-3, 25, 8, 35-6, 42-6, 9,
 63, 74, 85-7. 9, 500
 Կոմնենեանք, 245, 330, ր. 204, 527, 62
 Կոմնեն Ալեքսիոս Ա. (1081-1118) ր.
 » Աննա ր. 411, 519 [61-2, 503, 62
 » Դաւիթ կայսր Տրապիզոնի ր. 524, 6
 » Իստակ կայսր (1057-1059) ր. 55
 » » զօր. ր. 61 [62
 » Մանուէլ կայսր (1143 — 1180)
 ր. 55, 563 [ր. 563
 » Յովհաննէս Բ. կայսր (1118-1143)
 Կոմնենոս (կառավարիչ Կիպրոսի) ր.
 Կոմշ Կոշմ [561-2
 Կոմպոստելա քղ. 340. ր. 621, 35
 (Ս) Կոյս (Եկեղ.) ր. 503, 603-4
 Կոնիպէր Փրոֆ. 230, 67, 98-9, ր.
 Կոնձառ Տրապիզոնցի ր. 478 [557, 60
 Կոնորոս ր. 51
 Կոնտիաս Զինկիզ
 Կոշմ = Կոմշ (Սորաասանի նահանգ) 198.
 Կոմս Քէֆէցի վաճառական ր. 585 [207
 Կոպի անապատ ր. 79, 81, 5, 96
 Կոպիտառ ր. 486, 88, 93
 Կոռիկոս ր. 122, 407, 15, 72, 599
 Կոռոմոզուլ ր. 486, 88, 93
 Կոստանդ = Կոստաս = Կոստանդին Բ.
 կայսր (337-360), 118, 9, 27
 Կոստանդիա = Քէօսթէնճէ, 168
 Կոստանդիանոս (Մեծն) (306-337) 118,
 162, ր. 58 [331, 61, 96

Կոստանդ Բ. (641-668) 211, 54-8,
 Կոստանեանց Կարապետ 58, ր. 158, 75,
 260-1, 307, 25, 34
 Կոստանդին քղ. 155
 » Ա. իշխանապետ (1095-
 1099) ր. 414, 24, 67, 89, 92, 4
 Կոստանդին Գ. Թագ. Հայոց (1344-
 1313) ր. 609 [1373) ր. 470, 629
 Կոստանդին Դ. Թագ. Հայոց (1363-
 » (Ե.) Թագ. Հայոց վերջին
 (1376-1425) 498-9, ր. 502, 48, 78
 Կոստանդին Բ. Հերակլեան կայսր (+
 641 Մայիս 26) 172, 254, 7
 Կոստանդին Դ. Պոպոնատոս (Pagonat
 = Մօրուեղ) (668-685) 213, 55, 9
 Կոստանդին Ե. Կոպրոնիմոս (741-775),
 209, 15-6, 29, 30-1, 3-4, 7, 54-5
 61-2, 73, 97, 404, ր. 557, 605
 Կոստանդին Զ., (780-797), 217, 33,
 55-6, 61, 4, 331, 3
 » Է. Միրանաժին (Porphyre-
 genète) (912-959) 161-2, 249, 55-
 6, 68-9, 84-9, 91, 4, 313, 342,
 ր. 8, 372, [71-2, 4,
 Կոստանդին Ը. (976-1028) 256, 96,
 315-6, 22
 » Թ. Մոնումախոս (1042-
 1054) 341-2, 4, 56, 317-8, 81, ր. 30
 2, 40, 502-3, 9, 13, 68
 Կոստանդին Ժ. Տուկիժ (Դուկաս) (1059-
 1066), 381, ր. 41-8, 51-2, 4. 406
 Կոստանդին գահակից Կ Սմբատ գա-
 հակից [879), 255, 309
 » գահակից Վասիլ Ա ի (868-
 » գահակից (927), 256
 » (ամուսին Լեոն Գ. կայսեր
 » դուստր Աննայի) 263
 » Արտաշիր հրամանատար Թրու-
 կեան զօրքերու 264 [272, 9
 » Եղբայր Թէոփոս Բարուցիկի
 » Նղբայր Գէորգի Է. Վրաց
 Թգ. ի, ր. 203

Կոստանդին իշխան Համբրոնի ր. 104
 » Սպաթար կամ Պրոտոստրոտոր
 » Կապրաս ր. 477-8 [264
 » Մանիակ Պատրիկ 278, 82, 8
 » որդի Բատրաս Փոկասի 291
 » Մոզոն որդի Վասակի ր. 491
 » Պայլ թագաւորահայր ր. 104
 » Աքլերոս 300, 11
 » Ուուայեցի ր. 439
 » Ա. Բարձրաբերդցի կաթ.
 (1221-1267) ր. 113, 527, 70
 Կոստանդին Ե. Սանցի կաթ. (1372-
 1374) ր. 389
 » Կայս. Ապամիոյ ր. 449-50
 Կոստանդիա Էլլիոնարա ր. 607
 Կոստանդիոս Կոստանդ
 Կոստանդնուպոլիս = Կ. Պոլիս = Պո-
 լիս = Սթամպուլ 2, 23, 71, 80,
 121, 5, 30, 2-3, 51, 5, 157-8,
 61, 3, 70, 2, 4-5, 7-80, 2-3, 5,
 7-8, 98, 211, 21-3, 32-3. 42-6.
 9-54, 8-62, 70, 4-5, 8, 80-1. 5,
 90, 2-3, 6-7, 300-2, 6-10, 7-8,
 20-3, 31, 4-5, 7, 40-1, 3, 7, 61
 5, 72, 7, 89, 92, 5, 404, ր. 30-2
 44, 8 54, 7-8, 65, 111, 218, 22,
 33, 96, 347, 55-6, 69-72, 7, 404,
 9, 12, 4, 6, 20, 5, 8, 30, 61,
 75, 8-9. 81-2, 7-8, 95-6, 501-2,
 4-5. 7, 9, 13-7, 21-2, 4-30, 2,
 43, 6, 8-50, 8-9, 82-3, 6-7, 9, 78,
 80-5, 605, 18, 34-5
 Կովկաս 2, 4, 10, 27. 68-9, 153, 69
 205, 25, 61, 332-3 93-5, 400, 2,
 ր. 38. 66, 118, 136, 95, 239, 42,
 95, 332-3, 7, 40-1, 5, 8-9, 53, 83, 431
 Կովկասեան լեռինք 3-7, 38, 49, 137-
 8, 200, 20, 2, 48-9, 70, 90, 326,
 34, 44-5, 87-8, 90, 2-3, 7, 403
 Կովկասեան Վիթիս ր. 617 [780, 2-5
 Կոտար ր. 108, 275
 Կոտման գետ ր. 136

Կորբուզոն 112
 Կորիաթովիչ իշ. բ. 384
 Կորիկէլ = Կիւրիկէ Բագրատունի բ. 49, 109, 109, 146
 Կորիպպոս Կրեակոնիոս 169
 Կորիւն 144, 185
 Կորճէք բ. 214
 Կորնո-Փաւլիքիներ (Վերին Պաւլիկեանք) 299, բ. 561 [բ. 391
 Կորդուաց լեռներ 35, 52, 151, 296.
 Կորդուիք 9, 107. 10. բ. 272
 Կուա բ. 608
 Կուինտիոս Կուրտիոս 104
 Կուլին բ. 108
 Կումայրի 216. 390
 Կումանիա բ. 359
 Կումանք բ. 5. 52. 356-7. 60. 5. 73.
 Կումգան բ. 75 [83. 525. 65
 Կումտան Նեստոր Երէջ 367
 Կուշուհ = Kushlu բ. 81
 Կուպուլիօ, բ. 608
 Կուր գ. 9, 13. 27-8, 32, 6, 44, 7, 50, 85, 136-7, 50, 373, 95, 8, 402, բ. 121, 30, 5, 200, 48, 94,
 Կուրիս բ. 426, 37. 46 [331, 52
 Կուրկիա = Կիւրակէ = Կիրակնօրեայ Կուրկուռ 47 [չուկայ Պարտաւի 371
 Կուրկուաս Վուրգէն Յովհաննէս
 Կուրճիստան Վրաստան
 Կուրտ թագ. 307
 Կուրն (Groun) Էսթէրկոմ
 Կրակով, բ. 390
 Կրայէֆ Աթանաս բ. 558, 60
 Կրասոս 73, 110, բ. 392
 Կրէկուար եպոս. (538—594) 339
 Կրէոլանտա, 31
 Կրէվս (ձօն Դէմրլ...) բ. 386
 Կրէտէ 221, 92, 321, 31, բ. 480-1,
 Կրիւնվալտ բ. 379, 86 [553-5, 82
 Կրուսէ Ռընէ = Grousset Rene 6, 7, 10-3, 7-8 25, 102, 7-13, 5-7 20, 81, 406, 13, 32-3, 47, 51-3, 88

Կօա (Հնդկաստան) բ. 327
 Հագար բ. 243, 67
 Հալդիտա, 103
 Հալէպ 292, 376, բ. 52-4, 63, 91, 101, 10, 2-3, 5, 7, 23, 32-3, 82, 205, 42, 71, 405-6, 9, 21-2, 4, 9, 30. 3-4, 7, 48, 51-2, 4, 7, 67. 538
 Հալկամ (Եղբայր Օշինի) բ. 487, 519
 Հաղբատ (վանք) բ. 213, 307
 Հանըն 129, բ. 418
 Հանի Հապիպլի բ. 450
 » Տարխան Աժտէրխան
 » Քէրէյ Խան (1448—1475) բ. 369
 Համա բ. 113, 5, 63, 452
 Համազասպ Կամսարական, 189
 » որդի Սիմէոնի Կառավարիչ Հայաստանի 147
 Համամ Ամատունի, 233, բ. 476
 Համամաչէն = Համչէն 233, բ. 476, 9
 Համատան 70, 196, բ. 9, 28, 37, 60, 6, 123, 36. 202
 Համտալլա հայր Ջէյնէտտին պատմի- Համգա բ. 211, 6 [չին. բ. 268
 Համմէր բ. 5
 Համչէն Վ Համամաչէն
 Համբուլտ բ. 325
 Համտէու Պ. Փ. բ. 470, 3
 Համտուլլան Ղազուրիի բ. 174, 6, 304
 Համտունեանք բ. 19
 Հայաստան = Մեծ Հայք 1-3, 5-31, 3-8, 40-52, 4-7, 9-89, 91-3, 7, 9, 101-28, 30-1, 3-4, 6-9, 41, 3-60, 3-5, 9-73, 6, 9-80, 2-3, 6-7, 90, 2-9, 203-4, 7-36, 8, 40-4, 6-53, 9, 61, 3, 70, 4-5, 85, 9-90, 4-9, 301, 9, 11, 7, 9, 25, 8, 9, 32-3, 5, 8-40, 4-5, 8, 50-6, 8, 61-2, 5-75, 83, 6-91, 5-403, բ. 1, 2, 5-6, 9, 11, 4, 9-24, 7-38, 40-6, 48-9, 51-2, 6-9, 62, 4-8, 87, 9, 99-100, 3-9, 15-6, 9-22 130-43, 8-55, 7-62, 4-70, 2-8, 80, 5-6, 8, 92-5, 8, 200-6, 9-58, 60-1, 3,

7-8, 70-7, 9-81, 7-8, 9, 91-9, 304-9, 15-6, 20, 2, 6-35, 8-40, 4-7, 9-55, 8, 67-8, 70-1, 5, 7, 83-4, 90-1, 3-6, 400, 2, 4-5, 8-10, 24, 33, 5, 42-3, 5, 65, 9, 72-7, 82-4, 6, 90, 7, 9, 500-7, 9-14, 23, 31-2, 42-4, 6, 8-51, 7-8, 68, 74, 7, 80-1, 95-6, 601, 31-3, 9-11, 8.
 Հայից բ. 378 [20-3, 6
 Հայկական Բարձրաւանդակ 44, 6, 61-6, 123, 53, բ. 21-2, 221-2, 5, 35, 55
 Հայկական Հող բ. 575 [63, 90, 502
 Հայկական Պար կամ Ալպեանք 26
 Հայկական Տաւրոս 36 [6, 9, 603-7
 Հայնի լեռ, 43 [տէրունի Մոց
 Հայոց Մոց = Իսոսի Մոց Վ Իսկէն-՝ Տուն, = Հիւրանոց = Հանգրստարան (Casa deyli Armeni բ. 592
 Հայտար Քէրէյ բ. 369-70
 Հայուն Իպն ան Նազմ 402
 Հան = Han բ. 320
 Հանճիթ 236, բ. 43, 235
 Հանթթօ Գապրիէլ բ. 462
 Հանսի Ֆրանսուազ (Օր.) բ. 625
 Հանրի Ա. = Հէնրի, 343
 » = Հէնրի Պաւերացի, 312
 » = » Ջ. բ. 623
 » Բ. Բարեպաշտ բ. 378 [բ. 278
 » = Հէնրի Դ. (Թագ. Սպանիոյ
 » = » Թագ. Կաստիլիոյ բ. 452, 81
 » = » Գ. » Սպանիոյ բ. 208
 » = » Ա. » Կիպրոսի բ. 613
 Հանրիկ = Հէնրիկ Գ. Թագ. բ. 623
 Հաչտեանք 58, 237, բ. 34, 6, 43, 231
 Հաչտէու (Ռուսէն պատմագիր) բ. 569-71
 Հապէչեան Հայկազն 181
 Հապէչիստան = Եթովպիա, 386
 Հապիպ Սիւրիացի 345, 95
 Հապոզեան Հ. Մեսրոպ վրդ. 389
 Հասան Մուղտասի բ. 388
 » Ոստիկան 216, 31, 390

Հասան Ալի (որդի Ջիհան Շահի) բ. 214
 » (Թոռ Տուղրիլի) Արաւան Խուլ բ. 33
 » (որդի Խաչիկ իշխանի) բ. 29, 513
 » -Մարոյ (Մոււր) = Հիւանի Մանսուր բ. 47, 53, 65, 259, 419-20, 6, 438, 512
 » Ջալալ Խաչեանքի բ. 104, 48, 51-4, 6-8, 77, 351, 97
 » Ճէլայիրեան վէզիր բ. 131
 » որդի Ապու Սայիտի բ. 131
 » Սեպուհ բ. 139 [պահ] բ. 9
 » որդի Կահաթբա (Իպն Բաթա-՝ Պուխտեան (Roka-Eddaula) բ. 18-9
 Հարաչի (Սեթ = Սայիտ Իպն Ամր Հարաւ = Հատու բ. 43, 235 [բաչի] 399
 Հարալտ = Խիստ Harald le Severe, 340
 Հարե Վ Հերաթ
 Հարէթ Հիւսէնիէ բ. 463
 » Ջուէլա բ. »
 Հարթան (բերդ) բ. 469
 Հարթ Իպն էմր էլթայ (724—5) 399
 Հարիթ Իպն էօմէր 400
 Հարիմի Համաթ բ. 451
 Հարուն էլ Բաչիտ (Խալիֆա) 217, 336, 78, 402, բ. 10
 » Պէն Սատալլա 354
 Հարք 314, բ. 41
 Հարուտ Լէմ բ. 303 12-3, 8
 Հասուն Կուկուճացի 246
 Հաւքախաղաց բ. 148 [380, 5
 Հաքիմ (էլ. . .) Պիւմրիլլան (936—1021)
 Հեթում Պատմիչ բ. 9, 46, 8, 62, 8-70, 3, 81, 92, 121-3, 5, 7-9, 64-6, 87, 259, 324-5, 536, 8
 Հեթում Ա. (1220—1269) բ. 74, 91, 103-13, 5-6, 8, 20-1, 3, 6, 52, 6 63-6, 81-2, 5, 225, 50-1, 63, 90, 7, 317, 23-4, 417, 21, 9-30, 47, 51, 7-8, 91, 527-8, 44, 98
 Հեթում Թագ. բ. 623
 » Բ. (1285—1305) բ. 126, 8,

85-7, 252, 9, 63, 431, 48, 96, 627-8
 » (Պարոն) ք. 553 (թգ.ի) ք. 593
 » = Հեղի պատգամաւոր Լեօն
 » Սարկաւազ ք. 603
 » Կիլիկիցի ք. 616-7
Հելենա 235
Հելլադա 4, 103-4, ք. 518
Հելլենապոնտոս ք. 205
Հեծն-Պար (Պէշիր ?) ք. 47
Հեղինէ (կին Կոստանդին է.ի) 255-6,
 » կայսրուհի 309 [89-91
 » (Ս) վանք (1308) ք. 596-7
Հեմուս (Պալքաննեան լեռներ) 162, 297
Հենրիկոս (եղբ. Պոլտոյ Լատին կայսեր)
Հեպրոն 378 [ք. 525
Հեղուք Գրիգոր Տղայ 147
Հեր = Հերաթ = Հրեւ = Հարեւ ք. 29,
 145, 172, 99, 210, 85, 310
Հերակլ Գրիգոր 170, 2, ք. 17, 26
 [62, 76, 86, 331
 » զօր. 150-1 70-2, ք. 474
 » Ա. կայսր (610-641) 150, 6-
 7, 61, 72, 89, 319, 38, 54,
 » Բ. (641) 254 [6-8, 394
 » Գ. գահակից (668-682) 255
Հերակլէս 254 [3, 390
Հերոդոտոս, 21, 47-8, 84, 101-2, ք.
Հերոնիմեանք ք. 602
Հերոնիմոս (Ս) 336 [ք. 386
Հերուիկ (աղջիկ Հունգար Լուի Թագ.ի)
Հեփթաղք 3, 6-7, 347
Հէնտի Վ. ք. 478
Հիայ, ք. 88-9 [ք. 407, 10, 54
Հիերոպոլիս = Փամպուք Գալէսի 295,
Հիճազ ք. 403
Հիմալայա լեռ ք. 2
Հիշամ Իպն Ապտ էլ Մեւիք Խալիֆա
 (724-743), 398, 400-1
Հիպպին ք. 455 [4-5
Հիպպոլիտ 111 [30, 6
Հիսունկ-Նու = Ապստամբ գերիներ ք.
Հիւպշման (Häbschmann) 11, 105, 10,

Հիւսամէտտին Լալա էլ Հաճիպ ք. 466
Հիւսէյին Ճէլայիր ք. 130
Հիւսնի Մանսուր ☞ **Հասան Մըսր**
Հիւսիսային Գլուխ 31
 » **Մով** ք. 618
Հիւրկանոս Բանանայապետ 73
Հիւրմիւզ ք. 303
Հնդկական Ուկիհանոս ք. 239, 89-90,
Հնդկաշին ք. 96 [432-3
Հնգկաստան = **Հնդիկք** 2, 4-5, 22,
 68-9, 75, 85, 99, 101-2, 127, 38-41
 3, 204, 9, 367, 71, 5, 86-7, ք.
 22, 4-6, 75, 83-5, 8, 96-7, 119
 39, 48, 95, 202, 5, 71, 94-5, 300
 2, 12, 25, 7-8, 92, 433, 72-3,
 531, 67, 80, 634
Հնդիկք ք. 56
Հոգի (Ս.) եկ. Ֆապրիանոյի ք. 607
Հոգի (Ս.) Հայոց տուն Անքոնայի ք.
 598, 604
Հոգւոյն Սրբոյ Միաբանութիւն ք. 602
Հոթին ք. 570-2
Հոյնտա = **Ստորին Նահանգներ** =
Միացեալ գաւառներ 4, ք. 618, 19,
 21-2
Հոմս = **Համս** = **Եմեսիս** ք. 113, 28,
Հոնաց դուռ ք. 75 [63, 431, 49-50
Հոնք 18, 136, 338, 401, ք. 6, 73, 5,
 137, 280, 9, 320, 45, 7
Հոռոմ դուռ ք. 47
Հոռոմք = **Յունաստան** = **Բիւզանդա-**
կան կայսրութիւն 257, ք. 33, 44,
 7-8, 50-1, 61, 141, 63, 227
Հովս ք. 305
Հուգոն Ա. Թագ. Կիպրոսի ք. 613
Հուէյֆա 396
Հուլադու = **Հուլաու** = **Հուլակու** =
 Hulagu, 82, ք. 101-2, 6-21, 130-2,
 50, 63, 6, 8, 70-1, 7-9, 85, 8,
 200, 6, 47, 50, 70, 306-7, 11,
 51-2, 94, 7, 400, 29, 30-1, 51,
 7, 67, 544
Հունգարիա 2, 96, 336, 8-9, ք. 87,

100, 296, 321, 54, 7, 70, 5, 8,
Հունկ-Հոյ ք. 88 [87-8, 567
Հունյատի Մաթթաշ Թագ. (1458-1490)
Հուգամիլդո=**Հուամիլդո** 136 [ք. 577
Հոիփսիմէ (Ս.) Կոյս 141, 386
 » **մայր Սամուէլ Զարի** 307, ք.
 » **Տիկին** 350, 8 [559
 » **ի (Ս.) վանք** ք. 366
Հոդոս 101, ք. 524, 53-4, 630
Հոռոմ = **Հոռոմէական կայսրութիւն** 4,
 14-5, 104-6, 8, 10-8, 23-6, 8-9,
 33-4, 6, 43, 66-7, 72, 5, 280-1, 3,
 92, 321, 30, 40, 2, 59, ք. 10, 2,
 37, 76, 9, 120, 3, 5, 80, 220, 7,
 96, 301, 3, 9-23, 15-6, 91, 401,
 67, 9, 68, 72, 548, 58, 62, 4, 77-
 9, 86-8, 92-6 607, 9, 26, 8, 35,
Հոռոմէկոնոս (= **Հոռոմսպան**) ք. 566
Հոռոմկայ ք. 128, 243, 64, 310, 39,
 405, 18, 23, 31, 7-41, 67, 521,
Հսի.Ուէյ=Hsi Wei ք. 68 [51, 63, 84
Հսուան Յունկ = Hsuan-Tsung ք. 83
Հրահատ Ա. (176-171) ք. 3
 » **Կամսարական** 169
Հրանոյշ (կին Մուշեղ Արժրուհիի) 349
Հրանտ Սամուէլ 336, ք. 615
Հրաշկա բերդ ք. 148
Հրեշտակապետ (Ս.) եկ. (Քէֆէ) ք. 364
 » » » (Գազա) ք. 456
Հրեշտակք » » **Կուպոլիոյ** ք.
Հրեւ ☞ **Հերաթ** [608
Հրէաստան 73, 108, ք. 401
Հօանկ-Հօ գետ ք. 4
Ձիթենեաց լեռ 141-2
Ձղնայ ք. 549
Ձորագետք ք. 505
Ղազան 207 ք. 345-6, 8, 50
Ղազան = **Խազան Մահմուտ Խան**
 (1295-1304) ք. 125-9, 72-3, 81,
 4-7, 247-8, 58-9, 64, 99-300, 10,
 52, 4, 69, 431, 48, 615
Ղազանիյէ ք. 300

Ղազար 233
Ղաղնա = Ghasna ք. 17, 24, 7, 83
Ղազնէվի ք. 17, 23-4, 7-8, 230, 95
Ղազուին ք. 86, 108, 18 247, 300, 52
Ղալաթիա ք. 309, 529, 50, 84-5
Ղայասէտտին Ահմէտ Պահատուր (1382-
 1385 է 1404-1409) ք. 132
Ղայասէտտին Գ. (1267-1283) ք. 122-3
Սուլթան ք. 151 [535, 7, 9, 42
 » **Քայ Խոսրով Ա.** (1204-1210) ք.
 » » » ք. (1233-1247) ք. 152
Ղատաղա Նոյին ք. 146, 77
Ղատացիք ք. 74. 325. 31
Ղարա Թաթար ք. 148, 277
Ղարաղրում = **Գարագորում** ք. 69, 117
Ղարապազար = **Ղարասու Պազար** ք.
Ղարա Պահատուր ք. 142 [365-6
Ղարապաղ 1 ք. 269, 74
Ղարաքիտ ք. 304
Ղազար Բաղիշեցի ք. 283
 » **Եպս. Զարեանդայ** ք. 310
 » **Հոռոմ բնակող** (1254) ք. 594
Ղազար (Ս) կղզի (Վենետիկ) 243, 52
Ղարաջա իշխան ք. 88
Ղարպենտա ☞ **Խուտապէնտէ**
Ղարսեան ք. 507
Ղեւնդ երէց (պատմիչ) 210, 3-9, 26,
 8-38, 58, 61, 8, 74, 88, 90, 3, 7-
 8, 401-2 ք. 28
Ղեւնդիոս Հայկազն, 130
Ղզլու ք. 366
Ղըլղայինք, ք. 320
Ղոնարաս ք. 406
Ղոնտրաթա ք. 123
Ղուզ = **Ուզ** ք. 5, 24, 6, 34
Ղուզիպա 183
Ղութուն զօր. ք. 143
Ղուլ = **Ղալի** ☞ **Խուլ**
Ղուկաս քհ. ք. 603
Ղում ք. 325
Ղուշ-Թիմուր ք. 87
Ղուպիլա ☞ **Բուրլա**

Ղուուուձլի բ. 257
 Ղպչախ բ. 247
 Ղրիմ = Խրիմ = Տաւրիա = Տաւրիկեան թերակղզի, 355-6 8, 75, 85, բ. 269, 338-9, 346, 54-62, 4-71, 5, 84, 8, 403, 550, 67-9, 74, 82, 5-6, 99-600 [632
 Ճարոն = Ճարոնական կղզիք բ. 96,
 Ճալալ-էտ-Տին ք Մեկիք Շահ
 » » » Շահ կամ Սուլթան Խուարեզմի (որդի Մուհամմէտի) բ. 63, 86-9, 97, 99, 223, 5, 49, 53-4, 8, 62
 Ճալալէտտին Հիւսէյին Ա. (1374—1382) բ. 132
 » Մանկորուրնի (1220—1231) բ. 86, 138-42, 52, 176
 » Շահ Շոջա (1357—1384) բ. 132
 Ճահան = Ճիհան = Ջահան (Իսկէնտէրի եղբայր) բ. 202
 » = » Պիրամիս գետ 286, բ. 484, 505, 39-40, 3
 » գաւառ = Լիւկանտիա 239, բ. Ճահուկ, 150 [505
 Ճաղուտ բ. 446
 Ճամալէտտին Աբէլ Մէհատին Եուսուֆ Պէն Տաղրիպէրտի էլ Աթարեկ 355
 Ճան ք Ման
 Ճանեթ բ. 38
 Ճանի Բէկ (1340—1357) բ. 363
 Ճապաղջուր 237, բ. 140, 99, 254
 Ճասուք էմիր բ. 419
 Ճավա = Ճաւա 5. բ. 96
 Ճավար զօր. 384-5
 Ճարս բ. 305
 Ճարաչ բ. 457
 Ճաֆար էլ Մուզաֆֆար բ. 462
 Ճեաֆար ք Շուլի = Չաղր
 Ճեզայիր = Ալէքրիա 384
 Ճելալինեբ 18
 Ճեհան = Jehan l'Ulssier բ. 615
 Ճեղք = Ճեղպք = Ճեղփք = Ճիղբք, 137, 397, բ. 347

Ճենաստան 208
 Ճենովա 4, բ. 302, 3, 56-65, 76, 434, 79, 99, 527, 31, 50, 79-81, 6, 8-92, 6-7, 9, 601, 4-5, 7, 11, 24, 7, 8
 Ճեպէտխոյ 208
 Ճեուան էլ-Հաքիմի (արաբ ոստիկան) 398
 Ճիւանէլ Հաքիմի ոստիկան 400 [400
 Ճէզիրէ 110. բ. 400
 Ճէլալէտտին ք Ճալալէտտին
 Ճէմալէտտին ք Ճամալէտտին
 Ճէնդ բ. 25
 Ճէվահիրճեան Մաղաքիա դպիր բ. 499
 Ճիպին գիւղ բ. 437
 Ճիորի Շուղուր բ. 450
 Ճկեբ = Բայաս գաւառ բ. 450
 Ճնճղուկ (որդի Խաչիկ Առիւծ իշխանի) 29, բ. 492, 513
 Ճորայ Պահակ = Տէմիր Խան Շուրա = Տէրպէնտ = Տէմիր Բարու 205-6, 8, 396-7
 Ճուրճան = Գուրգանք = Վրկանք բ. 19, 28
 Ճուֆ Ֆէրկանացի (+ 1681) բ. 10
 Ճոմպէն բ. 440
 Ճոսլին կոմս բ. 414, 9, 23-4, 7, 9, 539
 Ճորոխ = Մորոխ գետ 33, 46-7, 50, Ճորոխի դաշտ 28 [388, բ. 39
 Մազնաւրայի համալսարան, 278
 Մազնեանտիոս 126-7
 Մազնեսիա 105
 Մազսուտ Ռումի Սուլթան Իկոնիոյ (1116- 1156) բ. 420, 4, 538-40
 Մազրին բ. 74
 Մաղանդարան 135, 45, 95, բ. 13, 8
 Մաղղեղականութիւն 234 [86, 315
 Մաղզարա = Mazzara, 333
 Մասխորչանեանք (Կամսարական), 275
 Մաղիրեանց Լ. բ. 364, 81-2
 Մաղուրթ բ. 289, 347
 Մաղկութք = Մասկութք 392, 400,
 Մազմախոռ = Բազմախոռ. բ. 446

Մաթանա կուռք, բ. 24
 Մաթավֆի, բ. 302
 Մաժակ = Կեսարիա, 103
 Մալաթիա = Մեկրտինէ (Գ. Հայք 35, 43, 71, 126, 8, 30-1, 42, 54-5, 63-4, 73, 216, 25, 9-31, 40, 8-9, 52-4, 75, 8, 90, 3, 7, 301, 4, 55, 60-1, 5, 70, 6, բ. 43-4, 203 -5, 35-6, 65, 71, 403, 7, 8, 11, 4-7, 21, 4, 38, 506-7, 11-2, 32,
 Մալայեան կղզիք բ. 96 [41, 53, 7, 9
 Մալապար = Malabar = Meliapour, 139-40, բ. 327
 Մալեցիոնոս Եւստաթէոս 305
 Մալթէփէ, 285
 Մալխասեան Ստեփան, 301
 Մալխաթուն (աղջիկ էտէպալի) բ. 546
 Մամնաբերդ բ. 148, 505 [Macaire, 339
 Մակար (Ս.) = S. Macarius = Saint Մակար = Մարկոն = Մարկոս եպ. 205
 » կրօնաւոր բ. 607 [բ. 619
 » Պատրիարք Անտիոքի 250-1, 339
 Մակեդոնիա, 161, 3, 281, 98, 306-8
 Մակեդոնիա, 161, 3, 281, 98, 306-8
 10, 2, 4, 24, 32, 4, բ. 516-7, 59-50, 2, 5-6
 Մակու բ. 208-9, 73, 308
 Մակտենպուրկեան իրաւունք բ. 385
 Մահա-Տէվա-Բաստամ (Մեծի Աստուծոյ Մահան = Վահան, 257, բ. 223 [քղ. 139
 Մահկերտուն = Ճեզիրէ 110, բ. 391
 Մահմէտ կամ Մուհամմէտ իսլամոյց մարգարէն բ. 24, 72, 262, 83
 » զօրավար 216 [1220) բ. 5-6, 134, 8
 Մահմուտ Շահ Ալա-Ուտ-Տին (1172— » Շահ Ղազնէվի (907-1028) բ. 17, 23-7, 83
 Մահտի Խալիֆա Ճաֆար Իպն էլ Մաքթաղիր (908-933, 368, 84 [բ. 365
 Մաղաքիա եպոս. Ղրիմի (1439-1448)
 » վրդ. կարծեցեալ հեղինակ Պասմ. Թաքաւացի բ. 69
 Մողուսայի վանք (Կիպրոս) բ. 552

Մաղրէպ ք Մարոք
 Մաճառ Արփիար բ. 575
 Մամայ բ. 268, 352
 Մամաս հօրեղբայր Սոփրոնիոսի 185
 Մամբըճ ամրոց 240, 50
 Մամեստիա բ. 485, 7, 91, 4, 5, 6
 Մամիկոնեան Ալէքս Մուշեղ (792) 264
 » » » 272
 » Արտաւազդ 774), 216, 32, 63, 347, 90
 » Բարտաս = Վարդ, 273
 » Գաղիկ 150, 96
 » Գրիգոր-Մուշեղիկ զօր. Որսիկեան
 » (484) 193 [բանակի, 263-6
 » (850-860) 350
 » իշխան (661-684) 212-3 5-6,
 » (745) 352 [9, 397
 » որդի Մուշեղիկի (804) 266
 » Դաւիթ 215-6
 » Թէոդոս 272 [270, 2-3, 404
 » Թէոտորա կայսրուհի (843-857),
 » Համադասպ, 151, 60, 212, 346,
 » Մանուէլ (374-380), 117, 34, [58
 » (571) 148
 » (813) զօր. Հայկական բանակաթեմի 267, 9, 71-3, 321
 » Մամակ 150, 96
 » Մարիամ (կին Ալէքս Մուշեղի) 272
 » Մարինոս 267, 9
 » Մուշեղ (750) 216-7, 32, 347, 52
 » (Ե. դար) 161
 » (580-590) 148, 51, 61, 97
 » Պետրոս ք, բ. 570-2
 » Սահակ 151, 180
 » Վահան (364 Ուրացոյ) 119-20
 » (491), 146, 53-4, 93-4, 7
 » Վաչէ 116
 » Վասակ (364) 119
 » (543) 154 [194, 7
 » Վարդ (եղբայր Վահանի (Ե. դար)
 » (» Թէոտորայի) 276, 81, 3
 » Վարդան 144, 58, 92 [321, 70

Մամիկոնեան Վարդան (572) 148, 177
 -9 [265-6
 , , «Թուրք» կամ «Կուրա»
 Մամիկոնեանք, 66, 236, 330, 505-6
 Մամուն (էլ) Նալիֆա (813-833), 234-
 5, 354, ր. 10, 5-6
 Մամտուտ ամիրա (1111-1112) ր. 440
 Մայանս 342
 Մայմաղ = Մէյմէտ (Ատրպատական)
 Մայրբա կղ. ր. 627 [400
 Մայրազոմ, ր. 41
 Ման ր. 600
 Մանազկերտ, 223, 362, 9, ր. 28, 31,
 8, 40, 54-7, 65, 140, 99, 222,
 33-4, 9, 304-5, 30-2, 9, 41, 70,
 404, 7, 10, 21, 43, 75, 85, 7,
 505, 9-10, 32
 Մանազկերտի դաշտ, 29 [231-2
 Մանանաղի ր. 32, 35, 41, 3, 53, 7, 9,
 Մանանդեան Յակոբ, 13, 5, 20, 2,
 68-9, 70, 3, 4, ր. 105, 18, 21-2
 25, 7, 9-30, 2-3, 5-6, 8-9, 43,
 50-1, 4, 7-8, 60, 3, 8-70, 2,
 4, 5-6, 91, 4, 7, 200, 3-4, 8, 231
 -3, 7-8, 41, 3, 6, 8, 53, 7, 67,
 9, 74, 83, 95, 9-300, 4, 5-7, 25,
 34-5, 443, 51, 72
 Մանանէ 258, ր. 338
 Մանաֆրա, ր. 608
 Մանգոյ = Մանգու = Mengu = Mang-
 Ku (1251-1259). 82, ր. 100-1, 5-
 6, 8, 15-6, 58, 63-7 77. 252, 97,
 9, 314, 21-2, 51, 428, 81, 544
 Մանգու — Թիմուր (1266-1280) ր.
 121-2, 7, 247, 99, 352, 7, 431
 Մանիակ = Մանիակէս զօր. 317, ր. 409
 Մանիքեան = Մանիքէական աղանդ,
 299, 325, 332 ի նաև Մեսալեանք
 Մանկանզոմ ր. 41, 235
 Մանկառարս ի Աքքերման
 Մանկուճակ, ր. 510, 32
 Մանչի Մով ր. 623

Մանուէլ եպս. Ազրիանուպոլսոյ 268
 , քն. Ազոխի, ր. 363
 , -ի վանք = Մանիլկերտ =
 Քէֆէլի Մէաջիտ, 322
 , Ասպետ ր. 596, 629, 37, 61, 83
 , Արչակունի, 171
 , (Կիւ) Կոմնեն կայսր (1143-
 1180) ր. 439, 95-6, 521 [566
 , եղբայր Թէոդորոս կայսեր ր.
 , (եղբայր) եպս. Ատանայի ր. 616
 , Կրամանատար 382
 , Մանարողոմէոս կայսր ր. 524
 , որդի Յովհաննէս Կոմնենի ր.
 428, 47, 78, 564
 , քն. Մուսուլի ր. 398
 Մանուկեան Սիոն եպս. 371
 Մանուչէ ր. 175, 335
 Մանչու ր. 68
 Մանչուրիա 2, ր. 2
 Մանսուր Ա. (961-976) ր. 17, 26
 , Շահ ի Մուզաֆէտտին Շահ
 Մանսուր [1290] ր. 431
 , Սէյֆէտտին Քէլաուն (1279-
 Մանսուր ր. 468
 Մանտովտ = Mandowe = Mandova
 340, ր. 586, 607, 26
 Մանֆրեստոնիա, ր. 608
 Մաչկեոր վանք ր. 242 [391
 Մաչտոց-Մեսրոպ (Ս) 72, 130, 44, 85,
 Մաուէրաուն Նէր = Մավարէլ Նահրի
 Մաութին Ս. Պուրկոյ ր. 610 [ր. 16
 Մառ Նիկողոս Բրոֆ 136-7, 388, ր.
 306, 17 [Արարատ
 Մասիս (Մեծ) 31, 46, 56, ի նաև
 Մաս Լատրի, ր. 551-2
 Մասուտ Սուլթան Սելջուկի 123 [24, 6
 , ր. Ղազնէլի (1028-1042) ր.
 Մասսուտի (էլ) = Messoudi 374, 55,
 ր. 10-1, 3, 482 [16
 Մավար էլ Նահրի = Մաուէրաուն ր.
 Մատակասկար ր. 96
 Մատապա 142

Մատթէոս Աւետարանիչ 139, ր. 324
 , (Ս) եկ. ր. 603-4
 , (Ս) վանք ր. 317
 , (1254ի Հոտմ) ր. 594
 , Ուուայեցի ի Ուուայեցի
 , քն. ր. 603
 Մատրաս 139-40
 Մատրիտ ր. 630-1
 Մար Աթանաս պատրիարք 362
 , Բարսումա ր. 424
 , Դիոնեսիոս Յակոբ Բար Սալիբի
 (+ 1176) 362, ր. 402
 , Թովմա Կանա 139
 , Յեզտիրուղտ 367
 , Սարա 183-4
 Մարաթա = Այգիկ, ր. 446
 Մարաղա 369, 75, ր. 101, 34, 6, 85
 Մարանդ 369, ր. 140, 268, 75, 309,
 Մարաչ 216, 32, 51, 63, 360. ր. 11,
 276, 405, 9, 11, 3-4, 7-23, 6, 42,
 5-6, 84, 9, 91, 539, 43
 Մարաստան = Մարք 23, 107-9, 11,
 57, 228, 68, 75, 309-13, ր. 142,
 Մարզուան ր. 510, 32 [308, 409-10
 Մարտաղի 314
 Մարտուցա 345
 Մարթա (Ս) եկ. ր. 608
 Մարթայեան Յակոբ 281, ր. 90, 381, 8
 Մարի (Իշխանուհի) ր. 558
 Մարիս կամ Մաւրիա 281 [121, 521
 , — Տեսփինա Պալէոլոկ ր. 111,
 , կին Վասիլ Ա.ի 255
 Մարիան որդի Պետրոնասի 283
 Մարիամ Թագուհի 285
 , Արծրունի 331
 , Արկերոս 343
 Մարիամ (կին Ազիզ Նալիֆայի) 379, 81
 , Թագուհի Կոստանդինի (1363-1372)
 , Կոմնենոս ր. 520 [ր. 629
 , = Ռիթա (քոյր Հեթումի) ր. 528
 , (Ս) եկ. Անդրկամուրջ ր. 593
 , (Ս) , Եզիզտացի ր. 593-5

Մարիամ (Ս) , Կարմեղաց ր. 608
 , (Ս) , Նազարէթայ ր. 597
 Մարիանէ Իշխան 285
 Մարիանոս կաղ. 283
 Մարինա կոյսրուհի, 255-6
 Մարկիանոս (650-657) 152, 8
 Մարկեղիմիա Ամմիանոս 119
 Մարկոս Աւրելիոս 126, ր. 45
 , Միան ր. 595-6
 , (1254ին Հոտմ) ր. 594
 , վրդ. ր. 351
 , քն. ր. 179
 Մարկուարդ Բրոֆ. (Marquart) 110, 36,
 236, 367, 89, ր. 8, 75-6
 Մարդրոտ շ. ր. 453
 Մարմաչինեցի Սարգիս ր. 394
 Մարմարա ծով 322, ր. 525, 36, 47, 57
 Մարմենտ . ր. 285
 Մարմինա ր. 470
 Մարոնիք ր. 453
 Մարուզիցէ Էրիսթավա (Իշխան) 390
 Մարք = Մաղրէպ ր. 383-4, 406, 433
 Մարսիլ = Մորֆին Գարրիէլ Մելիտինէի
 Իշխանին աղջիկը ր. 416
 Մարսիլիա ր. 611
 Մարվիտոս 192
 Մարտիկեան Ոսկան, ր. 447
 Մարտինա (կին Հերակլի) 254, 7-8
 Մարտիրոս Գրիչ ր. 284
 , եպս. Երզնկացի ր. 635-7
 , շենովայի ր. 590
 , Պուլսայ ր. 585
 , Կողբացի տանուաէր ր. 196
 , Սպինոզա ր. 590 [ր. 598
 , վրդ. (1307-1356ի շուրջ)
 , Կիլիկեան ր. 468
 , Սեւեկունցի ր. 589
 Մարտիրոս Ե. Պապ (1413-31) ր. 605
 Մարտիրոպոլիս = Նփրկերտ 155
 Մարտուցես 210, 360
 Մարք ի Մարաստան ր. 142, 308
 Մուսալարնահարա, 99 [409-10

Մաւրիանոս զօր. 211
 Մաք եպս. 205-6, բ. 75
 Մաքսիմինոս 126
 Մաքսուտեան Մեարոպ վրդ. բ. 133, 91
 Մաքրիզի 382, բ. 128, 459-60, 3, 5, 9-71
 Մարքո Քօլօ (Marco Polo) 142, բ. 92, 102-3, 18, 23, 54, 301-2, 4, 7, 12, 21, 4, 453, 538, 41
 Մեթոտիոս եպս. 274-5
 Մելասի ճակատամարտ (760), 231
 Մելիաս, 286
 Մելէս 335
 Մելիտինէ \llcorner Մալաթիա
 Մելիտոս եպս. Մելիտինացի բ. 483
 Մելիք Ազիզ բ. 457
 » Ատիւ բ. 452, 7
 » Աֆղաւ բ. 457, 63
 » Զահր բ. 457
 » Մելիք էր-Րահիմ 41
 » Աշրաֆ բ. 128, 241, 72 589
 » Շահ, Սելջուկ Սուլթան 1072-1092) = Միւզէտտին Վատտին, 382, բ. 48, 58, 60-3, 65-6, 84, 222, 6, 39-41, 331-2 4, 94, 8, 412 5, 8, 29, 36, 64, 89, 532
 Մելիք էս Սալեհ բ. 467, 9
 » (որդի եզտինի) բ. 209, 11
 » Աստը = էսատ բ. 211
 » Մուհամմէտ Իպն Կիւմիւլթէքին (1136-1143) բ. 537
 » էլ Նազիր բ. 434
 » » Զահէր Պարզուզ (1393-1394) բ. 435, 71
 Մելլեզիներ բ. 460
 Մելլիսէթ Բէկ բ. 146, 57, 335
 » Բէկով Լ. Ս., բ. 370-1
 » Վանեցի բ. 383
 » կաթ. Գառնեցի բ. 382
 Մելլիսեզեկ վրդ. (Վանահայր Պաշքու-վոյի) բ. 564
 Մելքոնեան Վարդան բ. 382, 6
 Մեծկերտ 235

» Հայք \llcorner Հայաստան 105, 11-22, 31, 141, 82, 242, բ. 627
 Մեզ-Մեղուայ = Մեղրագէտ, 20
 Մեմուքներ բ. 109, 12, 5-7, 9, 21-2, 8, 248, 51, 9, 67, 22, 430-2, 4-5, 44, 8, 51, 9, 67-70, 545, 8
 Մեմուն, 107 [82, 617
 Մենանդր 69, 127, բ. 524
 Մեչով, 201
 Մեռեալ Մով, բ. 456-7
 Մեռսէպուրկ, 342
 Մեսալեան = Մանիքեան = Պայա-կէնեան = Մձղնէ 299, 325, բ. 560
 Մեսիէթ 389
 Մեսինա բ. 606-7 [բ. 388
 Մեսլէմէ 395, 7
 Մեարոպ կաթ. Արտազեցի (1359-1372)
 » եպս. Մելիք էլզէֆի ներկայա-Մեարոպ (Ս) \llcorner Մաշթոց [ցուցիչ բ. 471
 » Գէորգ 11
 » Սեթ բ. 326 [380
 » Արքեպս. Երուսաղէմի (1015)
 Մետրիինէ = Միտրիլի կղզի. բ. 554
 Մետաքսի Ճանապարհ բ. 321, 51
 Մերանշահ (որդի Լէնկ Թիմուրի) բ. 202, 9-10, 70-1, 84, 342
 Մերկիտ ցեղը բ. 81
 Մերձաւոր Ասիա = Արևելք = Le- vant 26, 128, 30, 43, 368, բ. 68, 74, 83, 104, 9, 12, 4, 9, 34, 53, 5, 61, 76, 94, 202-3, 6, 218-21, 5, 42, 5-7, 92, 304, 433, 617, 20-1,
 Մերձան Տաղը = Մնձուր, 9 [32, 4
 Մերոպիոս Տիւրացի, 386
 Մերտին = Գզերան = Ղաբտան = Պրդաբտան 110, 54, բ. 132-3, 200, 6, 10-1, 41, 70-1, 6, 84, 398
 Մէհմէտ Ոստիկան 229
 Մէմպիւն բ. 112 403, 36
 Մէյմէտ \llcorner Մալմազ
 Մէյմուն, 383-4
 Մէնիլի Բէրէյ (1448) բ. 369, 79

Մէշէտ = Մաշէտ բ. 88
 Մէսլամա Իպն Ապտ-Իււ Մէլէք 400-1
 Մէտքովից գիւղ 299, բ. 561
 Մէրվ բ. 17, 26, 8, 75, 84, 6, 301
 Մէքքէ բ. 303, 433, 51, 542 [բ. 469
 Մըսրի Տոսթաթի (Գահիրէի Միջնաբերդ)
 Մըսրիան Գէորգ 240, 356-7, 70, 7-80, Մըրզիսըն . բ. 325 [4
 Մժէժ Գնունի 157
 » = Միժիժ = Միժիժիտո = Mazizius 255, 8-9, 331. 60, բ. 578
 Միաբանողք (Ունիթոն) բ. 360, 5
 Միաբնակներ (Monophysite) 312, 25,
 Միգգոնիա \llcorner Մձրին [65
 Միգտոնիա = Միքտոնիա \llcorner Մձրին Միլան 129, 167, բ. 470, 578, 87-8, 90, 2, 600-5, 26
 Միխալ Քէտէ (Օսմանի զօր.) բ. 547
 Միխայէլ Պէկ \llcorner Միքայէլ
 Միխալն Երէց բ. 361
 Միհրաս = Միհրան 167
 Միհրդաս Եւպատոր (Մեծ) Պոնտացի, 106-9, 11, 5, 36
 Միջագետք 9, 13, 33, 6, 41, 4, 50, 67, 70, 107, 9-10, 41, 53-6, 202, 7-9, 20, 30, 9, 50, 68, 86, 92, 301, 44-7, 62, 6, 8-9, 72, 83, բ. 5, 18, 34, 45, 52-3, 5, 8-9, 62, 4, 6, 109-10, 12, 9, 28, 32, 9, 52, 63, 87, 95, 200-1, 3, 5, 16, 28, 34, 7-40, 4-5, 50, 62-3, 70, 6-7, 92, 7, 303, 21, 90-5, 400-5, 7, 11-3, 25, 7, 9-30, 2, 4-5, 8-41, 3-4, 48, 57, 9-60, 4, 74, 89-90, 500-1 3, 5, 7, 9, 13, 42, 4
 Միջերկրական 4-5, 14, 36, 44, 60, 8, 71, 84, 127, 204, 53, 332, բ. 52, 96, 109, 19, 82, 95, 22, 39-40, 289, 95, 9, 358, 91, 403, 9, 34, 43, 536, 53, 5, 7, 73, 7, 80-1, 6, 91, 3, 5, 606. 14. 20, 2, 7. 31

Միջին Ասիա բ. 299, 318
 Միջնաձորի վանք 392 [նորդ Վրաց 136
 Միհրան Բղեշի Գուգարացուց և առաջ-» Ուղու Լինա բ. 599
 Միհրեանտակ Միհրան 148
 Միհրնեբսեհ 145-6
 Միյանտապ 369
 Մինաս (Ս) վկայի (Մատուռ 142
 » (Ս) եկ. բ. 470
 » (Ս) կամ Սան Մինիաթոս բ. 600
 Մինկ-Թի բ. 5
 Միսիս = Մսիս 240, բ. 491, 5-6
 Միրաք = Միրատ Դաւրիժեցի բ. 319
 Միրզա Մուհնէտտին Շահ Ռուխ բ. 210
 Միւսամէտ Իպն Միւթէվէքիլ էլ Մոն-թաս (868-869) բ. 12
 Միւլ-էտ Տին Վատտին \llcorner Մելիք Շահ Միւթէվէքիլ ամիրապետ (847-861) 349, 55-6, բ. 11-2
 Միւլլեր Էտուին բ. 80-2, 99-1, 6
 Միւհամմէդ Ահմէտ Իպն Միւթէվէքիլ էլ..) Նալիֆա (870-892) բ. 12, 6
 Միւսլիմ զօրավար 598-9
 Միւրալտի 301
 Միքայէլ Անգելոս Կոննեն բ. 524
 Միքայէլ Ատորի 111, 53, 79-80, 259, 861, 95, բ. 7, 9, 43, 6, 55, 139-40, 244, 408, 11, 4-7, 21, 503, 37-8, 41 [66, 75, 364
 » Ա. Ռաքարէ (811-813) 256,
 » Բ. Թլուատ (Le Bégue) (820-829) 255, 68-71, 84, 8
 » Գ. (842-867) 255, 73, 6, 9, 81-2, 4, 7-8, բ. 8
 » Դ. Պափլագոնացի (1034-1041) 256, 316, բ. 29, 501, 62
 » Իշխան Սերպերու (1050-1084) բ. 562 [316, բ. 29, 31
 » Ե. Կալափատէ (1041-1042)
 » Զ. Ստրատիոպիկոս (1256-1257) 318, բ. 42, 503
 » Է. Պարապլինակէս (1071-

1078) Բ. 54, 6, 61, 408, 86, 518, 62
Միքայել Գ. Պալէոլոկ (1261—1282) Բ. 111, 430, 527, 83
 » **Բ. Պալէոլոկ** (1295—1320) Բ. 528-9
 » **Պէկ** (+ 1016) Բ. 26-7
 » **Կպս. Անտիոքի** (1223—1231)
 » **պատրիարք** Բ. 521 [Բ. 449
 » **Բ. Գուրգուս** Բ. 530
 » **Տարօնեցի** Բ. 477-8, 520
 » = **Ալբրոճի** = **Բուրգէս** = **Բուրցես** = **Պուրցես** 293, 6, 302, 4
 » **Քուրտիկ Հայ ծովակալ** 304
Միքիոզ Կպս. Էսթերկոմի Բ. 577
Մլեհ Դեմեստրիոս 301
 » Բ. 491, 551
Մլինեք = **Մելահիտէ** = **Հաշիշի** = **Ասասէն** Բ. 108, 89
Մխարիթիս Բ. 337
Մխիթար Այրվանսի Բ. 134, 72, 335
 » **Անեցի** Բ. 34
 » **Ապարանցի** Բ. 605
 » = **Քարտուշտ Կպս.** 205
 » **Բաղիշեցի** Բ. 325
 » **Գոշ** Բ. 244, 339, 497
 » **Կղր.** Բ. 602 [605
Մխիթարեանք 309, Բ. 264, 80, 361,
Մխիթարեանք Աբէլ վրդ. Բ. 479-80
Մճճ Բ. 46
Մծբին = **Մրծուին** = **Նիզիպին** = **Միգտոնիա** 107, 9-10, 49, 51, 6, 96, Բ. 112, 52, 200-1, 50, 70, 390 -1, 401
Մծնէ (աղանդ) Մխալեանք
Մկրտիչ ձեռնաւոր Բ. 283 [585
 » **Նաղազ Կպս. Տիարպէքիբի** Բ.
Մնացականեան Ա. Բ. 417
Մնձուր 9, 275
Մշղիհ Բ. 325
Մշղեհէ Թագ. 139

Մոզերու այր 184
Մոզունտիա 339, Բ. 619
Մոզաֆֆերեանք Բ. 132
Մոզիլէվ Բ. 388
Մօթասին (= **Ամէտ Իպն Մոնթասր** էդ..) (862—866) **Խալիֆա** Բ. 12
Մոթասլէմ Խալիֆա 348
Մուար Նոյին Բ. 145-6
Մուլաւիա Բ. 349, 53, 73, 6, 87-9,
Մուկաց նահանգ 210 [567-74
Մուկք Բ. 235
Մոզկան Ս. Ստեփանոսի վանք Բ. 366
Մոնաստրաս = **Monastras** Բ. 519
Մոնտրիքսովինօ Յովհաննէս տր... Կպս. Բ. 77, 323
Մոնթանսէր Սուլթան Եգիպտոսի Բ. 464
Մոնրէալ Բ. 455,
Մոնկուլ Խան Բ. 298-9, 322, 60
Մոնկուլ = **Մուղալ** 10, Բ. 1-5, 7, 69, 81, 207, 23-6, 9, 31, 46-6, 8-55, 8-60, 72-3, 5, 9-80, 3, 8, 90-2, 5-301, 4-5, 7, 9-16, 21-6, 40-1, 9-51, 3-4, 7, 62-3, 75, 7-80, 2-4, 95-400, 29-32, 5, 44, 7-8, 51, 67, 79, 534, 7, 43-4, 68, 81, 92, 615, 23,
Մոնկուլիա Բ. 25, 70, 5, 81. 6, 91. 101-2, 7, 32, 4, 5, 223, 90, 7-8,
Մոն-Կորվէն (Փան տր...) 108 [321, 3
Մոնփելիէ = **Մոնբուգէլ** Բ. 612-4
Մոպունուեստիա Բ. 406
Մոսկուա 149, 309, 11, 45, Բ. 96, 100, 200, 5, 68, 70, 317, 29, 48, 50, 2-5, 7, 78-9, 83
Մովսէս Թարգմանիչ 186
 » **Բ. Եղիվարդեցի կաթ.** (574-604)
 » **Կպ. Տաշիրքցի** 204 [149, 204
 » **Կրօնաւոր** Բ. 398
 » **որդի Շիշման Չարի** 306, Բ. 559
Մովսիսականութիւն Բ. 74
Մորավիա Բ. 378
Մորթման 258, 373, 95-6, 9, 400-1, 3
Մորտագոն Պուլկար Թագ. 271

Մուավիյէ Խալիֆա (661-681), 211-3 59, 346, 61, 83, 95
Մուզաֆֆերտին Շահ Մանսուր Ման-
Մութալի (էլ) Պիլլահ, Բ. 460 [տւր
Մութէնիա Բ. 567, 74
Մութէվէքիլ, 236
Մուսիկ Ներքինի, 285
Մուհնէտտին Փարվանա Բ. 122
 » **Նարանգի** Բ. 248 [Բ. 589
Մուլտեո = **Multedo** = **Մոնթէ Սանօ**
Մուհամմէտ Շահ Խուարէզմի, Բ. 63, 82, 91, 7 [ւան Բ. 305
Մուհամմէտ Շէմսէտտին Սահիպ Դի-
 » **բնակալ** (1336-1338) Բ. 1, 131
 » **Գ. Օսմ. Սուլթան** Բ. 547
 » **էլ Ռատի** Բ. 14 [1106] Բ. 583
 » **Իպն Իսմայիլ Կիլմիշթէկին** (1084-
 » **Իպն էլ-Վաքիք էլ Մահթատի** (869-
 » **Ճէլալէտտին** Բ. 536 [870] Բ. 12
 » **Պին Մրուան** 213-5
 » **Ոգրայ** 214
Մուղան Բ. 89, 99, 109, 20, 5, 35, 8, 41, 3, 9, 51-3, 97, 201, 6, 11, 55, 70, 5, 90, 1, 308, 40
Մուղանի դաշտ = **Դարանդաշտ** 29, 32
Մուղու Բ. 261
Մուղալինք Բ. 368
Մուճիլլօ Բ. 603
Մուհթաղէ Մահմատ, Բ. 24
Մունթաղիմ Խալիֆա (833-842) Բ. 10-1
Մունտասիր Խալիֆա 354
 » **Սամանեան** (991-1005) Բ. 12
Մուշ, 18, 42, 6, 71, 348, 52, Բ. 146, 99, 216, 243, 54, 72
Մուշի դաշտ 29
Մուշեղիկ զօր. 284
Մուսա (1380) Բ. 131, 189
Մուսէֆիր Արճիշեցի Բ. 283
Մուսին (1336-1338) 131, 189
Մուսուլ = **Մուսլա** 31 107, 35, 357 Բ. 19, 38, 190, 200, 10-1, 41, 70, 300, 432

Միւսթանսէր Խալիֆա (1036-1094) Բ. 460
Մուսթասր » **սպաննուած Հուլալուէ** Բ. 354 [394
Մուրատ Բ. Սուլթան Բ. 547,
 » **Գ Սուլթան** Բ. 547
Մուրատ Սուլ = **Մուրատ չայ** = **Ա-**
րաճանի 33, 44, 71,
Մուրատչայ քղ. Բ. 549
Մուրզաքելիչ Բ. 358
Մուքատաի, 373
Մուքթայիր Խալիֆա, 374
Մուքրատի Պի Ամրիլլահ 357
Մուֆարզին = **Մարտիրոսպոլիս** = **Տիգրանակերտ** 301, 52, 5-7, 69, Բ. 91, 110, 2, 42, 236, 414
Մուֆրգէտտին Ապուլ Ֆարաճ (չայ ծա-
գումով) Բ. 741
Մոքտոտիր Խալիֆա Բ. 18
Մսեր իշխան 201
Մսր Ս Եգիպտոս
Մսրեան Յովհ. վրդ. Բ. 440
Մրեն = **Արեն** 347 Բ. 306
Մրուան Ոստիկան 346, 57, 373
 » (որդի Մրուան Իպն Մուհամմէտ)
 « **Բ. Խալիֆա** 388 [373
 » **Իպն Մուհամմէտ** (728-734) 400-1
Մցխեթա 137, 205, Բ. 329
Մօէզըր = **Մոսարա** Բ. 440
Մօէս (էլ) Լը տին Ալլահ կամ Իլլահ
 (973-975) 384, Բ. 459
Մօնթէվիտօ Բ. 564
Մօն Պլան 57
Մօսթալի (էլ) Պիլլահ Բ. 460
Մօրիկ Հայկազն կայսր (582-602) 148-51, 55-6, 64, 9-70, 9, 80, 2-3, 93-8, 200, 27, 46, 54, 331, Բ.
Մօրիկ Կրամանատար 155 [475, 551
 » **պապ Ֆրանչեսքոյի** Բ. 587
Յազկերտ Բ. (433—456) 144-5, 52, 91, 2-5, 200, 5, Բ. 6
 » **Գ. (637-652)** 210, 345, 92, Բ. 8
Յակոբ արեղայ Բ. 380

Յակոբ գրիչ ք. 195, 2-8
 » եղբայր Պաշտոնյանի վանահայր
 Մելքիսեդեկ վրդ.ի ք. 564
 » եպս. Մերտինի ք. 399
 » երէց ք. 380
 » կաթող. Սսեցի (1408—1411) ք.
 389, 571
 » Բ. Թագաւոր Արագոնի (1291—
 1327) ք. 427-8 615
 » (Ս) Առաքեալ (= Սան Տիակօ)
 վանքի կոպուստիլայի ք. 627, 35
 » » վանք կալիսիոյ ք. 630, 63
 » » » 142, 89, ք. 366
 » -եանց (Ս) վանք ք. 265-6
 » կապուսի » » ք. 267
 » (Ս) Մծրնայ (եկ.) ք. 391
 » (Ս) եկ. Քերեքի ք. 458
 » (Ս) Մատուռ ք. 593 [536
 Յակոբեան Յովհաննէս ք. 296, 321, 50,
 Յակոբիկեանք (= Յակոբկաց Ուխտ) ք.
 302, 12, 58, 98, 437, 71
 Յակոբ Խնամածու Ստեփ. Գոյն Երից-
 անցի ք. 558
 » Շահնշահ կաֆայի ք. 381
 » Վանական ք. 623
 » վրդ. Կլայեցի ք. 527
 » » Ովսաննացի ղ, 283 [594
 » 1240ին Հոռոմ ապրող Հայ մը ք.
 քհ. ք. 603-4
 » Քէօր (Jacques Cœur) ք. 621
 Յամնիա, 142
 Յաստատք = Պաւղիկեանք, 276
 Յարաթնա ք. 267
 Յարութիւն (Ս.) տաճար Երուսաղէմի
 Յարութիւնեան Շ. ք. 374 [379-81
 Յեղտիբուղտ (Մար) ք. 75
 Յեսպոնիոս ք, 458
 Յերոնիմոս, 140-1
 Յիմար Վանեցի, ք. 283
 Յիսուսեանց Անապատ = Յիսուանց
 վանք ք. 442, 9
 Յիսուսեանք ք. 327

Յոնիական Մով, ք. 536, 44, 57
 Յովակիմ պատրիարք Պոլսոյ ք. 585
 Յովիանոս (363—364) 117, 19
 Յովհան եպս. = Վահան եպս, 320
 » պատրիկ 156, 70, 304 [520-1
 » որդի Միքայէլ Տարօնեցիի ք.
 » Տարօնեցի (զարմիկ առաջինին)
 ք. 520
 Յովհաննա Իռնէ (աղջիկ Տարնեւէի
 Փիլիպպոս իշխանին) ք. 628
 Յովհաննու (Ս.) Ասպետներ ք. 613-4
 » (Ս.) վանք ք. 366
 Յովհաննէս Ամմերոփուլոս 335 [565
 » Աաէն (Պուլկար հողատէր) ք.
 » » (» Չար) (1207
 —1218) ք. 566
 » Արշակունի 168 [սի 168
 » » որդի Յովհաննէ-
 » իշխ. Բէթ-Բուզայի ք. 424
 » գրիչ (1254) ք. 594, 604
 » » ք. 227, 552
 » Գուրգէն կամ Գուրգուաս
 223, 49, 84, 8, 90, 3,
 300-1, 13, 35, ք. 476
 » Դարտելի ք. 470, 616, 29
 » Դուկաս Վասացէս ք. 527, 83
 » Դ. ք. 481, 528
 Յովհաննէսեան Աստուածատուր եպս. 187
 -8, 377, 8, 80, ք. 456, 8, 71
 » Պօղոս ք. 605
 Յովհաննէս եպս. 250
 » » Անիի ք. 176
 » » Արծրունեաց 349 [9
 » » Թաթարխատանի ք. 317,
 » » Թիֆլիզի ք. 339
 » » (1550) ք. 365
 » » Լիթուանիոյ ք. 571
 » » Պիրի (1307) ք. 438
 » » Ռուսաց (1390) ք. 389
 » » Ստիմպուլայ ք. 585
 » » Երէց ք. 361
 » » Եփեսացի 161, 78-80, ք. 551

Յովհաննէս իշխան Երզնկայի (որդի Սար-
 գիւս Արքեպս.ի) ք. 178
 » » Լուկեաց 183
 » » Ե. կաթ. Դրասխոնակերացի
 (898—920 պատմիչ 186,
 56, 63, 71-2, 87, 96, 202,
 14, 7, 26, 33, 6-8, 46,
 346-55, 8, 67-8, 70-2, 4,
 90, 3, ք. 316
 » » կաթ. Բագարանցի (590—
 611) 149, 246 [450
 » » Չ. » Սսեցի (1203—1221)
 » » Օձնեցի (717—728)
 225, 326, 47, 52, 62
 » » Կանդակուզէն ք. 528, 84
 » » Ա. Կասթիլիոյ Թագ. (1370
 —1390) ք. 629-31
 » » Կարապետ (Ս) 141-2
 » » (Ս) եկ. ք. 597
 » » » (Դուրէժ) 313
 » » » (Մերտին) ք. 398-9
 » » Բ. կոմսն Միրանաձին (1118
 —1143) ք. 477, 9, 94, 8, 520
 » » կոմսնն (որդի Ալէքս. կոմ-
 » ննի) ք. 428 47. 520-1
 » » կոմսննոս 322-3
 » » Կրօնաւոր ք. 342
 » » կոր (Jean de Cor) ք. 313
 » » ձեռնաւոր Ասպիոնակցի ք. 283
 » » միանձն Աթոսի ք. 530
 » » -Մկրտիչ (Ս) եկ. Հայոց Տան
 » » Վենետիկի ք. 596
 » » » (Ս) եկ. Պոլսնիոյ ք. 604
 » » Մոսքա 189
 » » Շամքորեցի ք. 604
 » » Ոսկերեան (Ս) 30, 130, ք.
 » » Ութման ք. 563 [483, 530
 » » որդի Ուլտէսլոյ Տօթի, 343
 » » Չմշկիկ կայսր (Jean Tymis-
 » cis) (969—975) 200, 23, 39
 » » -40. 9. 50, 6, 87, 92-7
 » » 300-7, 14-5, 20. 2, 30-1,

65, 76, 9, ք. 402, 21, 55,
 523, 59
 Յովհաննէս ԻԲ. պապ (1316=1339) ք.
 360, 5, 590, 601, 5-6
 » » Գ. պատրիարք 187-8
 » » » 218
 » » » Գերականա-
 » » գէտ 831—843) 274-5, 7, 9,
 320-1
 » » Է. պատրիարք Յունաց (964
 —966) 379
 » » Պոստուպաթար = Պոստու-
 » » պաթարիոս, 310
 » » Պոսթսիմոս, 310
 » » Ռեսինացի 206
 » » Սարկաւազ ք. 603
 » » Սկիւիցէս ք. 237
 » » — Սմբատ Բագրատունի
 » » Թագ. 243, ք. 28, 502
 » » Վասացէս 318
 » » վրդ. Բշնեցի 190
 » » » Լատին ք. 627 [208
 » » » Որոտնեցի ք. 195-6,
 » » » Սերաստացի ք. 366
 » » » Քոնեցի ք. 313
 » » Վիլլանոս (գեղապիտ) ք. 467
 » » Վլատիսլաւ 308, 11, ք. 560
 » » Տանուաէր Անիի ք. 176
 » » տը Պիանօ Կարպիօ ք. 297
 » » Տրոգլիտոս 169
 » » քհ. (1242) ք. 594
 » » » ք. 498
 » » » Չմշկածագցի ք. 283
 Յովհաննիսեանց Ս. 338, ք. 372, 85
 Յովսէփ Բրիգաս (Bringas), 292
 » » Գենեզիոս. 288-9
 » » Ասորոց կաթ. ք. 75
 » » -եան Դարեգին կաթ. ք. 133,
 242-3, 57-8, 60, 311, 424,
 39-40, 49-50, 514, 93, 604
 » » եպս. Անկիւրացի ք. 365
 » » » Անտիոքի (1199) ք. 449

Յովսէփ Սարկաւազ (Մերտին) ք. 398
 Յովսէփոս ք. 401
 Յորդանան 142, ք. 117, 430, 2, 41,
 Յուդա (Ս) եկ. ք. 608 [52, 7
 Յուլիան Սեղանաւոր 167
 Յուլիանոս 118-9, 25, 7
 » Կապադովկիացի 129
 « Ուրացող 129, 42, ք. 57, 189
 Յունաստան 2, 27, 104, 7, 19, 43,
 83, 295, ք. 340, 67, 518, 24, 65, 77
 Յուսիկ (= Սուքիաս եպս. Ստինպոլայ
 ք. 328, 84
 Յուսուֆ = Ուսուփ ամիրա ք. 48, 237
 Յուստինիանոս Ա. (527—565) 146, 54,
 9, 63-70, 2-7, 9, 81, 7-
 9, 90, 287, 315, ք. 474, 557
 » Բ. Պոզոնատոս (685—695
 և 705—711) 164, 178, 212
 -4, 28-9, 55, 9-60, 346, 404
 Յուստինոս Ա. (518—527) 187, ք. 7
 » Բ. (14 Օգոստ. 565—578
 Հոկտ. 5) 154-5, 64, 7,
 70, 8, 94
 Նափոլէոն Ա. 283, ք. 619 [629
 Նափոլի 167, 336, ք. 592, 605-6, 9,
 Նաբուգոդոնոսոր 103
 Նազար ք. 446
 Նազրիանզացի Գրիգոր (Ս) 129-31
 Նազխաթուն ք. 362-3
 Նազմ Իպն Հաշիմ 402
 Նաթանեան Միքայէլ ք. 454-5, 65
 Նաթանիլեանք ք. 492, 5 [472
 Նալբանդեան Յակոբ 354, 6-7, 82, 6,
 Նախապետ, 147
 Նախիջևան = Նախճաւան 121, 50, 2,
 11, 4, 345-6, 69, 94, ք. 27, 87,
 132, 6, 9-40, 60, 85, 95, 214, 58,
 268-9, 75, 98, 313, 5, 63, 5-6,
 527, 49 67
 Նախիջևանի դաշտ 29
 Նահապետեան Հ. Գ. վրդ. 129
 Նահր էլ Ասի Յորոնդէս

Նայման ցեղ ք. 81-2, 98, 114
 Նանիկ հայր Սմբատի ք. 196, 208
 Նանալու = Հարաւի ճամբայ = Ալթը
 Նաշոխաշեան Հայ 338 [Շէհիր ք. 4, 5,
 Նապոլուզ ք. 114-5
 Նասիկ = Վասակ ք. 462
 Նասպ իպն Ահմէտ ք. 16
 Նասր = Նըսր ոստիկան 234, 7, 351.
 » Բ. (914-943) ք. 17 [67
 « Սուլթան ք. 432 [1225, ք. 85
 » (էլ) = Նասիր Սալիֆայ (1180-
 » էտ-տին աստղապէտ (Nasir-ed
 Նարպէյ Սորէն եպս. ք. 616 [Din] ք. 101
 Նարպոն ք. 612, 4
 Նարսիս 234
 Նաւարիա Նահանգ ք. 625, 8, 31
 Նեկրոպոնտ = էյրիպոզ ք. 481, 505, 82
 Նեկորական ք. 391
 Նեղոս 376
 Նեմանէս 107
 Նեմրուտ = Ներքով 44, 56
 Նեստոր ք. 7.
 » ահանք ք. 3, 76-9, 228, 92, 302,
 12, 20-4, 6-7, 94, 6, 8, 430, 53
 Նեվրոկոբ ք. 553
 Ներոն ք. 11
 Ներսէս 118, 22
 » եղբայր Շապուհ Բ. ի 134
 » Կամսարական 119, 67-8, 74, 213, 63
 » Բասնցի 174
 Ներսէս Շինոզ Վենետիկի Ս. Գեմեն-
 եանա եկեղեցիի, 336
 Ներսէս զօր. 118, 54
 » եպս. Անգլիոյ այցելու. ք. 623-4
 » Համբրոնացի ք. 454, 91, 5, 516
 7, 25, 66 [125 32, ք. 215
 » Պարթեւ Հայրապետ (353-373)
 » Գ. Իշխանցի Շինոզ կաթ. (641-
 664) 211-2, 389
 » Գ. Շնորհալի կաթ. (1166-1173),
 ք. 423, 36, 40, 96, 516,
 » կաթ. Աղուանից ք. 160 [21, 61, 3

Ներսէս Կամսարական 168
 » Կրտսեր զօր. (+605), 156, 64, 80
 » Կրակցի (գրիչ) ք. 266
 » Պատրիկ զօր. 156, 65-7, 74
 » Սարկաւազ ք. 603
 Նեվրոզ (վէզիր) ք. 185-6
 Ներքին բերդ (Անի) ք. 50
 Նզրպին = Նիզրպին Նիսիպ
 Նէճմէտտին ք. 464
 Նէոկեսարիս Նիկսար
 Նիգ ք. 27, 338
 Նիզամ-Իւլ-Միւլէ վէզիր ք. 60, 239
 Նիէմէն գետ ք. 379
 Նիկեփոր Ա. Հողթէտ Սելեւկիացի
 կայսր (802-811) 261 5-7, 9
 Նիկեփոր Բ. Փոկաս կայսր (963-969),
 209, 23, 39-40, 9
 56, 87, 91-6, 321, 30-1, 352.
 64, 76, 9, ք. 402, 55, 554
 » Գ. կայսր (1078-1081) ք. 618
 » գահակից հօրը՝ Արտաւազդի (742)
 » Մալինոս զօր. 282 [255
 » Ուրանոս Մագիստրոս (905) ք. 517
 » պատմիչ 230, ք. 528
 » Պատրիարք (806-815), 268
 » Պատրիկ հայր Վարդան Փիլիպպի-
 կոսի 178, 260
 » Փոկաս Պատրիկ կոյր զօրավար
 (988). 334 [363, 5
 » » «Մուսլիմ» որդի Վարդ Փոկասի
 » » որդի Լեոն Փոկասի (970), 300
 » Բսիֆիաս (զօր.) 365
 Նիկիա 130, 61, 320, ք. 62, 415, 22
 78, 525-7, 32, 6, 66, 83
 Նիկիոն Պոնտացի Միտանոյիտէս (= Ա-
 պաշխարեցէք) (+998) 321, ք. 554
 Նիկիտաս Պափլագոնացի 170-1, 321,
 ք. 520
 Նիկոլա = Նիկողոս = Ահմէտ = Մու-
 համմէտ (Ապագայի եղբայր) Յ
 » Սէրպան ք. 568 [Թագուտար
 Նիկողոս Արտաւազդ Ռաբիաս = Իպա-
 տաս ք. 529

Նիկողոս Ա. պապ (858-867) 281
 » Գ. Պապ (1277-1280) ք. 602
 » Ե. » (1447-1455) ք. 606 [ք. 381. 7
 » (Ս.) Սքանչելագործ եկ. (Կամինից)
 » եպս. Աքքերմանի (1459-1460) ք.
 » » Կիպրոսի ք. 584 [380
 » (Ս.) վանք Հայ կաթողիկ Քէֆէ ք.
 » Ֆալգոնի ք. 616 [366
 » ոմն Հայ ք. 620
 » (հայր Սամուէլ Զարի) 307, ք. 559
 Նիկոմիդիա 284
 Նիկոպոլիս 130, 56, 73, 83, 299, ք.
 Նիկոսիա ք. 483, 552 [561, 410
 Նիկսար = Նէոկեսարիա ք. 414, 510,
 Նիկտէ ք. 535, 43, [2, 32, 8
 Նիմ ք. 612, 4
 Նիմեսիոս 262
 Նիմէն, 343
 Նինուէ 84, 107, 57
 Նիչ ք. 565
 Նիշաբուր 15, 7, 26-7, 86, ք. 301
 Նիսիպ = Նիզրպ = Նսիպին = Նսիպն
 14, 301, ք. 7, 11, 62-3, 238, 437
 Նիւ-Ինկլընտ, 299
 Նիքոն Անապատական, 251
 Նոզայ զօր. ք. 118, 121, 247, 352
 Նոյի ք. 247
 Նոշիրական 110
 Նորավանք ք. 148, 80
 Նոր բերդ ք. 146, 613
 Նոր Գետիկ ք. 87
 Նոր գիւղ (Երզնկա) ք. 635
 Նորմանտիա 341
 Նորմանք ք. 61, 493
 Նորչիրական 110, ք. 391
 Նորվեկիա, 340
 Նորտիկ = Նորման դուքսեր, 349
 Նովի Թրնովոյ ք. 558
 Նովկորոտ 337 ք. 348, 72, 8-9
 Նուհ Ա. Սամանեան վեհապետ (943-
 » Բ. (976-997) ք. 17 [954, ք. 17
 Նուշիրվան = Անուշիրուան (1344-50
 [կամ 1344) ք. 131

Նուպիա 376, ր. 116
 Նուրէտտին Սուլթան Հալէպի ր. 424, 9
 39, 65, 528
 Նաւրիոյ = Նաւարիոյ թղ. ր. 625
 Նշան (Ս.) վանք (Սուրխաթ) ր. 366
 Նպատ Լիւ. 30, 4. ր. 306
 Նսրրտու ամիրա ր. 236
 Նփրկերտ 156. 376, ր. 392, 446
 Շարուլ 200
 Շակարէթ էր Տօրր- (1250) ր. 467
 Շակմոնիա ր. 74
 Շահ Աբաս ր. 343
 Շահապ 220
 Շահապան ր. 603
 Շահապօնք ամրոց ր. 197, 206-7, 270, 5
 Շահ-Մահմուտ (եղբայր Ասպահանի ր.
 210. 400 [ր. 18. 27. 278
 Շահնազարեան Կարապետ վրդ. 401,
 Շահնշահ Աթաբէկ ր. 175 [462 (442)
 » էլ Աֆտալ (1094-1121) ր.
 » Ջաքարեան ր. 109. 43, 6-
 Շահունի վարազ, 169 [9, 56, 256
 Շահուբաթ (որդի Իսկէնտէրի) ր. 212
 Շահուզ դաւառ, 200-1
 Շահ Ռուհ կամ Ռուխ ր. 208, 11-15,
 7, 26, 77-9, 81. 319, 400
 Շահր Վահրիճ 198
 Շամ քղ. = Շամատուն 353, ր. 127,
 52, 63' 281 ք. Դամասկոս
 Շամախի 59, ր. 118, 36 211-2, 47,
 Շամանիզմ ր. 74 [69, 337, 49, 57
 Շաման Ռապպան ր. 79 [ր. 250
 Շամբին (հուանօրէն Շամի պիտի ըլլայ)
 Շամշատտին ամիրա (որդի էմիր Շա-
 րաֆի և փեսայ Իսկէնտէրի ր. 202
 Շամշոյլտէ ր. 147, 332 [-9, 11, 84
 Շամուշտիկին ք. Չմշկիկ
 Շաւք ր. 149
 Շամքոր ր. 135, 45-6, 291
 Շամօան ր. 213 [Հոմա ր. 443
 Շայգար = Սիւրիական Կեսարիա =

Շանթահարաց կամ Շանթաձիգ գունդ
 Շանդ-Տու ք. Կէյպինգ [126, 36
 Շանտունդ ր. 83
 Շապան ր. 462
 Շապաթթան (նահանգ) ք. Շալթան =
 Շապիրան 401, [Թուրքուրան
 Շապուհ Աթարատիկան 258-9, 360-1
 » Ամատունի 233, ր. 476
 » Բազրատունի 389
 » Ա. (241-272) 115-6
 » Բ. Երկարակեաց (309-378) 118-
 23, 33-4, 6, 91, 366, ր. 6-7
 » Պարսիկ (415-419) 117
 Շաուլ Շիհլ 159, 70, 6, 268, 81-2,
 312, 63, 5, ր. 522
 Շատրերդ (վանք) 391
 Շարտէն (ուղեգիր) ր. 302
 Շաւարշ Կամսարական 119
 Շէմսէտտին = Խօճա Մուհամմէտ «Սա-
 հիպ Դիւան» ր. 123
 » Սուլթան Բաղէշի ր. 212
 Շէյխ Ահմէտ ր, 226
 » Հասան (1335-1356) ր. 132
 » Շէրիֆ Ամիր Խոյթի ր. 133, 99
 » Օվէյս Պահատուր (1356-1387 ր. 132
 Շէր ք. Կաւատ ր. 157
 Շէրէֆէտտին Գորգարիշ էրմէնի Իւլ Ա-
 սըլ ր. 466-9 [2. 9, 84
 Շէրիֆ Ամիր = Շարաֆ էմիր ր. 201-
 » էլ Մուլք Վէլիբ ր. 140
 Շըղպըթան = Շալթան = Թուրքուրան
 = Շապաթթան ր. 420, 40
 Շըմթախ ր. 276
 Շիի տղանդ 384 [62
 Շիշման Ջար Պուլկարաց ր. 306-7, 559,
 Շիրազ ր. 15. 8-9, 301
 Շիրակ 43. 216, 364, 90, ր. 151, 214,
 58, 334-5, 8, 423
 Շիրակացի Անանիա ր. 417
 Շիրակի դաշտ 29
 Շիրին կին Խոսրովի 152
 » Միրզա ր. 370

Շիրուան = Շիրվան 387, 400, ր. 130,
 6-7, 97-8, 201, 5, 68, 303, 34,
 Շլէզիա ր. 387 40, 9, 52
 Շլումպերթէ Կ. = Schlumberger G.
 239, 41, 60, 5-6, 80, 6, 94, 301,
 4, 7, 9, 11, 3.4, 22-3, 64, 72, ր.
 Շնորհաւոր ր. 179 [403, 10. 518, 20, 51
 Շնուտայ ր. 463
 Շողակաթ ք. Բաթր էլ Նատա
 Շոպէք = Շափէք ր. 457
 Շոռթ ր. 567
 Շուլթէր ր. 301
 Շուլէն ր. 567
 Շուլը ր. 442, 6 [Ֆար ր. 26, 42
 Շուլրի = Չալը = Չազըր = Ճեւ-
 Շուլրուր 363, ր. 402
 Շուշան Հայկազն 172
 Շուշանիկ 205
 Շքոտրա 562
 Շօլ ր. 275
 Շօշ 135, ր. 18, 315 [Elami 135
 Շօշաստան = Susinna = Cessia =
 Որսիկեան պատրիկ = Կիւրապաղատ =
 » բանակաթեմ 263, 82 [Կոմս 263
 Որդեգրականներ, 325
 Ուիլկէնտանի ր. 608
 Ուլիմպիադա Սարկաւազուհի, ր. 483
 Ոնորիոս, 68
 » Գ. պապ (1216-1227) ր. 575
 Ոնտիրիոս (Ս.) եկ. (Բիտոյայի) ր. 608
 Ոսկեբերան Յովհան ք. Յովհաննէս
 Ոսկան Ճգնաւոր ր. 516
 Ոսկեղջուր ր. 584
 Ոսկէ Հորդայ = Հիւսիսի Խան ր. 105,
 18, 30, 57, 66, 246, 8-9, 54, 8,
 68-70, 5, 90, 7, 9, 307, 51-4, 7-
 8, 63, 78
 Ոսկէ Հորդայ = Դաշտի Կպչաք, 191,
 Ոսկէքար վանք 321, [200-1, 5, 350 2
 Ոսկի Ջնկար ր. 350
 Ոսկի Փէթակ ր. 619 [69, 76, 82
 Ոստան քղ. 369, ր. 201, 9,, 12-3,

Ոստան Հայոց = Գուին ր. 139, 96
 Ոստիա ք. Չիլիթա Վիքքիա
 Ոստիացիք 136-7
 Ոսրոյնա = Ուհայաստան Osroene
 Ոտնատոս, 115 ք. Եդեսիա
 Որատիոս, 20
 Որեստէս 379-80
 Որճայթու ք. Խուտապէնտէ
 Որմի ք. Ուրմիա
 Որմիզդ ր. 7
 » Պերոզ = Փերոզ, 399
 » Գ. (579-590), 155, 98
 Որոգինէս վրդ. 188
 Որոնտ Հիւտառնեան, 105
 Որոնդէս = Նահր էլ Ասի 241, 53, 363
 ր. 402-3, 22, 32-3, 43, 6, 54
 Որոտան բերդ ր. 195, 208
 Ուաթըզ (Ալ) = Վաթըզ (էլ) 354
 Ուզ ք. Ղուզ [9. 248, 352
 Ուզբեկ Խան (1317-1340) ր. 130-1,
 Ուզեր = Ղուզեր ր. 5, 52, 5, 238
 Ուզուն Սայլա, ր. 567
 » Հասան որդի Ջիհանկիրի ր.
 217-8, 319, 401, 581
 Ուլնեցի Սանփանոս 131
 Ուլնիա ր. 442
 Ուլուխ Բէկ ր. 319-20
 Ուլպիանոս 129
 Ուլուս ր. 290, 307, 52
 Ուլջայտու ք. Խուտապէնտէ
 Ուլտէպոյ Տօթ 343
 Ուխաթա Խան (1229-1241) ր. 85, 7,
 98-100, 5, 56, 291, 314
 Ուխտանէս (պատմիչ) 199, 204, 26
 Ուխտեաց շրջան, 323
 Ուխտիք ր. 178
 Ուկրանիա 339, ր. 370, 5, 82, 6
 Ուլուրլեան Մեսրոպ վրդ. 340, ր. 586,
 91, 602-3, 8
 Ուլուր ցեղ (Uighur) ր. 81, 99
 Ումեկ ր. 305-6
 Ույուր = Ույկուր ք. Օյուր

Ունիթոս բ. 313
 Ունճեան Յարութիւն 121
 Ուշքիլիսէ բ. 304
 Ուռիթէլ բ. 440
 Ուռնա Եւգեսիա
 Ուռնայեցի Մատթէոս 301-2, 18, 23, 75, 9-81, 7, 243-4 բ. 27, 9-31, 3, 6-8, 41-4, 6-55, 9-60, 2, 6, 232, 4, 6-40, 44, 92, 335, 94-5, 405, 9-10, 4-6, 8-20, 22-4, 6, 36, 61, 4, 84, 7-90, 2, 4-5, 504-8-10, 6, 33, 7, 63
 Ուռսել բ. 61
 Ուսեան Արի քհ. (1067—1148) 340
 Ուտէլիտ Աս Սալէմ 216
 Ուտուի Եւսուսի
 Ուտի 19, 137, 349, 70, բ. 145-6, 338
 Ուտիլմիշ Գութուլմիշ
 Ուրալ 392, բ. 2, 5, 24, 79, 84, 345,
 Ուրանց գիւղ բ. 282 [53, 73
 Ուրարտու 14
 Ուրբանոս Դ. պապ (1261—1264) բ. 598
 Ուրբելի քղ. 235-6
 Ուրբիա բ. 603 [բ. 123, 211 309
 Ուրմի = Ուրմիա = Որմի 225, 369,
 Ուրմիոյ լիճ 37, 71, բ. 134, 308
 Ուրսուք Խաթուն (մայր Խուտապէնտէի)
 Ուրֆա Եւգեսիա [բ. 187
 Ուքսոս 85, բ. 3, 9, 25, 8, 48, 86, 294-5
 Չազըր Պէկ = Չազըր = Շուզըրի = Ճեֆար բ. 26-7, 37, 48, 233
 Չազմազ (Սուլթան էլ Չաճէր) բ. 471
 Չաղատա (երկիր) բ. 87, 97, 9, 119, 21-2, 43, 91-5, 206, 80, 90
 » (զօր.) բ. 16, 87, 91 146-7 59, 94, 205, 77
 » Եէյի Ահմէտ բ. 271
 Չաղը Եւ Չազըր Պէկ
 Չամիչեան Հ. Միքայէլ վրդ. 146, 53, 61, 4, 78, 98, 228, 38, 40, 83, 309, 15, 20, 31, 40, 7, 60-1, բ.

27, 30-1, 3, 7, 42-3, 9, 51, 128-9, 87, 237, 310, 79, 403, 7, 38, 67-8, 85, 94, 519, 84
 Չանկըրը բ. 532, 9
 Չանցեան, բ. 321
 Չարաբերդ բ. 157
 Չարեք բ. 146
 Չարմաղան Նու բ. 89, 99-100, 4, 41-3, 5, 7-50, 5, 9-60, 71, 6, 253, 5, 91, 8, 315, 50, 367, 544
 Չարխափան Ս. Աստուածածին (եկ. Սուրխաթ) բ. 367
 Չէթարէ Ալպա Եւ Աքքերման
 Չէթէ բ. 4
 Չէն-Նու = Թանդրի Գութ բ. 5
 Չէպէ Նու բ. 134, 6, 8
 Չերնովիշ բ. 570, 2
 Չէրքէզներ, բ. 469
 Չինական Թուրքեստան բ. 4. 325
 » լեռներ բ. 2
 » Մեծ Պարխապ բ. 5
 Չինաստան = Չինուճաշին 4, 22, 68, 75, 85, 367, բ. 2-4, 7, 74-6, 81-3, 7, 9, 95, 9, 228, 39, 81, 90, 4-5, 9, 301-2, 17, 20-6, 96-7, 472, 531, 80
 Չինայիք բ. 4-5, 298, 321, 4
 Չինկիզ Խան = Չինկուզ = Չինկիս = (Ganghis) = Չանկղ = Կոնտրոս բ. 5, 16, 68, 72-4, 81-100, 4, 8, 10, 5-7, 19, 34-5, 8-9, 42, 50, 63, 84, 94, 205, 23, 5, 46, 70, 88-90, 5-6, 98, 314, 6, 41, 9-50, 7, 78, 97, 400
 Չիվիթա Վիքքիա = Ոստիա բ. 607
 Չման Կատուկ = Չիմին գիւղ բ. 151
 Չմէկածազ բ. 272, 511, 41
 Չմէկիկ Եւ Յովհաննէս Չմէկիկ
 Չորդուանէլի (իշխ) բ. 235
 Չոր Մայրի բ. 314
 Չորուս բ. 510, 32
 Չորպան-Թարխան (Խազեր զօր) 395

Չորրորդ Հայք = Դ. Հայք 163, 73, 220, 31, 5-7, 52, 86, 361, 91
 Չուզուր Հիսար 131
 Չօպան (զօր.) բ. 128, 30-1
 Չօպանեանց իշխանութիւն բ. 192
 » Մելիք Աշրաֆ բ. 352
 » Բիւշիւք Հասան բ. 131
 Պարլագոնիա = Պապլագոնիա 131, 269,
 Պազու 147 [318, 21, բ. 478, 524
 Պաթում 47, 209
 Պաթլաս ընկ. բ. 194
 Պալասանեան Ստեփանոս, 207
 Պալատա 333
 Պալատինեան իշխան բ. 378
 Պալատորի (Ալ) Եւ Պէլատորի
 Պալդայ լեռ բ. 457
 Պալեան Տրդատ եպս. բ. 450, 71
 Պալէոլոգեանք 245, բ. 479, 517, 27-8, 83
 Պալըգ-Կէօլ = Գայլատուայ լիճ 36
 Պալըզլավա բ. 368 [622-3
 Պալթիկ բ. 96, 299, 373, 7-9, 84,
 Պալիա բ. 608
 Պալլարեան 142
 Պալիս Եւ Բալիս
 Պաճեան Աղեքսանդր վրդ. բ. 578
 Պալտախ Ամիրա բ. 422, 4
 Պալտուին (Ա. Խաչկերտեան պետե-
 բն) բ. 418, 22, 4
 » Բ. կայսր (1228—61) բ. 526
 Պալքանեան Թերակղզին 191, 403, բ. 376 [562
 » լեռներ 162, բ. 96, 375,
 Պահլաուներ Գրիգոր բ. 30 [232
 » Մազխտրոս բ. 36,
 » Շահան բ. 424
 » Վահրամ (Պէհրամ էլ էր-
 մէնի) բ. 30, 462, 4
 Պահլաուներք բ. 66, 236, 410-1, 23,
 Պաղին 58 բ. 46, 237 [90, 505, 9
 Պաղնատուն 237
 Պաղեստին 2, 84, 120, 41, 70, 83, 7, 9,
 28, 301, 41, 76-81, 5-6, բ. 53, 62,

112, 7, 20, 83, 239, 71, 95-7,
 404, 25, 7, 9-32, 4-5, 7-8, 53,
 5, 9, 64-5 94, 525, 44, 82, 617,
 Պաղտատ = Բաբելոն բ. 9, 11-4, 6,
 8-24, 8, 37, 40-1, 5, 65-6, 83-8,
 91, 101, 9, 11-2, 28, 53, 5, 63,
 5-6, 77, 82, 5, 9-90, 5, 200, 2,
 5-6, 210, 10, 20, 51, 5, 69-71.
 81, 6, 90, 300-4, 12, 22, 42, 92-
 4, 7, 9, 400, 22, 33, 5, 57, 68, 549
 Պաղտին (կոմս Յրոանկաց) բ. 405
 » (կայսր) բ. 422-4, 566
 Պամփիւլիա = Պանփիւլիա 104, բ.
 Պայազլիտի դաշտ 28 [500, 43
 » քղ. 42, 9, 57, 71, բ. 273
 » Ա. Երլտըրըմ Սուլթան բ.
 203-5, 8, 76, 583
 » որդի Գարա Օսմանի բ. 212
 Պայաս = Փայաս բ. 450-1
 Պայատրեան = Ազգոյունլու բ. 232, 203
 Պայետուն Եւ Բայիտուն
 Պայգակինեան, 925
 Պայլական (Աղուանից աշխարհ) բ. 342
 Պայլիգան Եւ Բելուկումա
 Պայոըն, 55
 Պայսօն Չօր. բ. 166
 Պայքալ լիճ, բ. 24, 68, 70, 81, 317, 24
 Պանարեր Միքայէլ բ. 196
 Պանաքիաթ բ. 86
 Պանդուխտ Եղբարց վանք (Քէֆէ) բ. 367
 Պանթէոս, 139
 Պանոնիա 329
 Պանտա (վանք) 141, 186
 Պաշտօնատուն Խազրաց (Officium Ga-
 Պաշքովիա 323 [zariax) բ. 368
 Պաշքով Վանքա բ. 30
 Պաշքովայ բ. 564 [բ. 401
 Պապ Բգ. (370—373) 117, 70, 223, 5, 61,
 » քհ. (հօրեղբայր Գրիգոր եպս.ի) բ. 188
 » էլ Արմէն բ. 465
 » » Ջուէլա բ. 460
 » » Նասր բ. 460

Պապ թգ. Ծուփահ բ. 460
 Պապեոն բ. 487-8, 90-2, 5, 519
 Պապէք բ. 11
 Պապ Իւլ Ապվապ Տերպէնա
 Պապոս (Հայ պապ) 169
 Պասասիրի Իսֆանուլար 41, 4
 Պասարիններ բ. 402
 Պասիլ = Վասիլ, բ. 462
 Պասպատի (Տոքթ.) 322 [400, 33
 Պասրա 135, բ. 200, 70, 315, 96,
 Պասքեր = Պասքեան նահանգներ բ.
 625, 35-6
 Պավարիա = Պաւարիա 339, բ. 619
 Պատանիններ (աղանդ) 332
 Պատաւիոն բ. 609
 Պատաքճեան բ. 303
 Պատկերամարտք բ. 561
 Պատր էլ Ճամալի կամ Կամալի բ. 460-3
 Պատրիկեան Կոստանդին 333
 » Կրեկորա 333
 Պատրիկ Թէոդորական 310
 » Վաստանգ (Բագտանգիոս) 263
 » Տրդատ 263
 Պարզուգ Սուլթան Եգիպտոսի բ. 435
 Պարթամասիրի (113—114) 133
 Պարթեք բ. 3, 227, 66, 321, 577
 Պարի 334-5
 Պարիադր 136
 Պարխար լեռ 38, 44, 482-3
 Պարկիարուխ (1092—1104) բ. 62-3,
 5-6, 240, 415
 Պարեհնպարաիուս 346, 95
 Պարոյր Հայկազն = Պրոյրիսիոս =
 Proserios, 129
 Պարոնիկ Միակեաց բ. 603
 Պարչելոնա բ. 625, 7-30
 Պարպոզա Փորթուկալցի բ. 327
 Պարսամեան Մ. բ. 512
 Պարսից Մոց 14, 36, 68, 112, 372 բ.
 22, 288, 95, 300-3, 90-2, 433
 Պարսկահայաստան 206, 46
 Պարսկահայք բ. 33. 214, 308

Պարսկաստան = Իրան 2, 4, 14, 6,
 23, 60, 9, 72, 4, 85, 96, 114, 7, 20,
 2, 7, 34, 5, 41, 3, 5-6, 8, 55, 7-
 8, 63, 5, 91, 2, 4-9, 200, 2-3, 6-7,
 9-10, 7, 270, 344, 66-9, 71, բ. 5-
 8, 13, 5-6, 8-9, 22-5, 7, 9, 41, 7-
 8, 62-4, 7, 75, 82-5, 8-9, 97, 9-
 102, 6, 8, 14, 6, 8-20, 3, 34, 9-
 41, 9, 67, 74, 94-6, 202, 16-9, 28,
 34, 6-7, 40-1, 56, 63, 70, 80, 7-
 8, 90, 4-5, 97, 400-1, 33, 75, 81,
 542, 80
 Պարտաւ 71, 309, 71, 94 401, բ. 135
 Պաւարիա Պապերա
 Պաւղոս Սամոստացի 325
 Պաւղլիկեանք (Al-Baylakouri) 234. 75-
 6, 8; 80-1, 4, 97-9, 312, 20, 5-
 6, 31-3, 5-7 55, 63-5, 87, բ. 372, 555-
 Պափոս բ. 552 [61, 6, 78, 609, 25-6
 Պրինգտոնի Արքայութիւն, 341
 Պեդերբուրգ = Պետերսպուրկ = Pe-
 tersbourg = Բեդրոկրատ = Լէնին-
 կըրատ բ. 235, 41, 65, 301, 88,
 356, 616, [21-2
 Պելճիգա = Բելգիա 2, 339, բ. 619,
 Պելոպոնէս 307, բ. 559
 Պելուճիստան 209
 Պեղգիս (իշխան) բ. 213
 Պենետիկեանք բ. 381
 Պենետիկոս (Ս) վանք բ. 607
 Պեչ-Պալիք = Փէս-լու 4
 Պեչորայի վանք բ. 376
 Պեսարապիա բ. 567, 618
 Պետնիներ բ. 435
 Պետուկ Մշեցի բ. 594
 Պետրիտաւրոս բ. 385
 Պետրոնաս 278, 83
 Պետրոս (Ս.) Առաքեալ բ. 635, 7
 » Դ. Թգ. Արագոնի (1336—1387)
 բ. 628-30
 » Ա. » Կիպրոսի բ. 629
 » Մբ. Մար Սաբայի 184

Պետրոսեան Հ. Անտոն բ. 600 [բ. 625
 Պետրոս եպս. քարոզիչ Խելանտայի 340,
 » Գետադարձ կաթ. (+1056) 375,
 բ. 32, 476, 502, 15
 » Յովհ. քհ. Սպանացի բ. 627
 » (որդի Ռոզովինոյի Միհրանի) բ. 599
 » Սիկիլիացի 276, 8
 » Սեդովիացի բ. 629
 » Փոկաս 293
 » Տորբաս Փոկաս 300, 4
 » քհ. Խիզանի բ. 283
 » (Վասիլի քեռին) բ. 419
 » եպս. (1347—1348) բ. 365
 Պետրոս-Պօղոս (Ս.) վանք բ. 366
 » (Մ.) Ղրիմի » բ. 366
 Պէրթէզ բ. 446
 Պերլին 228
 Պերկամա = Պերգամոն, 178, 260
 Պերոզ Պարթեւ 133
 » (457—484) 145-6, 60, 91, 3,
 » -Վասամ բ. 7 [200, 7, բ. 6-7
 Պետինգերեան Տախտակներ = Tabla
 Poutingeniane, 70
 Պետուտտի Բալտուշի բ. 303-4
 Պերսեպոլիս 102, 321
 Պերտիքնա = Պետրոսի գիւղ բ. 446
 Պերսիլերոժէն Միրանածին Կոս-
 Պէզահ 282 [տանդին
 Պէզապտան 110
 Պէլա թգ. Հունգարիոյ բ. 569, 76
 Պէլատոռի (Beladhori) 228, 355 73, 94,
 Պէլկա բ. 114 [99-402, բ. 557
 Պէլպէք բ. 317 [բ. 466
 Պէհաէտտին (Սալահէտտինի կենսագիրը
 » Գարագաշ (ճարտարագետ)
 Պէհնանի բ. 540-3 [բ. 466
 Պէհեստուն 102 [լաւունի
 Պէհրամ էլ էրմէնի Վահրամ Գահ-
 Պէլլան բ. 454
 Պէյն-էլ-Սուրէն բ. 463
 Պէյտա քղ. 400
 Պէյրութ բ. 432, 4, 48, 52, 4, 83, 5

Պէշիր (Պշար ?) ոստիկան 237, բ. 47
 Պէրէք Խան (Բաթուի եղբայրը) բ. 362
 Պէրի, բ. 462
 Պէրպէրեան Հայկ բ. 480
 Պէրտի Խան (իշխան Աղախի) բ. 363
 Պէքիր (Թուրք) բ. 12
 » ոստիկան 390
 Պիերեան Սելեւկիա 109
 Պիզ Բիզա
 Պիզարա բ. 603
 Պիզու քղ. 244
 Պիթիաս = Բեդիաս բ. 450
 Պիթլիա Սու, 50
 Պիթոլիա 299, բ. 561
 Պիլէճիք բ. 224, 546, 8
 Պիլինի (Խաւալացի նկարիչ) բ. 547
 Պիկտաւիա բ. 165
 Պիլա բ. 411, 88, 503, 7-8, 525-6
 Պին բ. 99
 Պիոնեան Կարապետ բ. 300
 Պիոս Դ. պապ (1563) բ. 593
 Պիպարս Ֆնտուխտար Սուլթան Եգիպ-
 տոսի (1260—1277) բ. 117, 21-2
 430-1, 54, 69 [37-8, 40, 9
 Պիր = Պիրէճիկ բ. 112, 408, 18, 21, 3,
 Պիրենեան լեռներ 49, բ. 625
 Պիրէոն բ. 528
 Պիւրթէ-Չէնէ = Գորշ Գայլ բ. 5
 Պիւրի (Bury J. B.) Բրոֆ. 272, 326, բ.
 8, 11, 65
 Պիւտոս (Անտիոքը Խաչակիրներուն յան-
 ճընող Հայը բ. 449
 » պատրիարք (638—641 և 655) 259
 Պիւքէ (Էմիլ Վանտէն = Emile Van-
 den Busche բ. 620
 Պլախերեան Պալատ = Այվան Սարայ
 բ. 111, 521
 Պլինիոս (պատմիչ) 22, 105, 9, բ. 294
 Պլուտարքոս 109-10
 Պղատոն (430—348) 92, 104, բ. 45
 Պոզտան զօր. 308 [բ. 390
 Պոթան-Սու = Պոտան-Սու 9, 110,

Պոթոնիատ = Վարոնիատ = Botaniat
Պոթուշան ք. 569-70, 2 [բ. 518
Պոլեմոնեան Պոնտոս 173 [604
Պոլոնիա = Բոլոնիա = Bologne ք. 592
Պոլտաճի Ամիրա (զօր. Իանիշմլնտի
Պոկոմիլեան եկ. 332 [բ. 411
Պոկոմիլեանք 312
Պոկոմիլնթովոն 332
Պոհեմիա ք. 96, 379
Պոհեմոնդ Չ. իշխան Անաիոքի ք. 108
 10-1, 3, 5-6, 416, 9, 422, 7-8,
 47, 57, 544-5
Պոհեմոնտ կոմս Մարաչի ք. 414, 519
Պոզարիան Նորայր եպս. ք. 263
Պոդիկտոս Ս. 126, 41
 » **Պատրիարք** 297
Պոդիւբիոս 123
Պոդոլցի (Պոդոսաչէն) 299 ք. 561
Պոմպէոս 15, 32, 106-7, 124-9
Պոնտական լեռներ ք. 507
 » **կոմանա** 138
Պոնտոս 31, 84, 103, 6-9, 31, 6-7,
 41, 63, 249, 51-2, 60, 75, 90, 329
 74, ք. 54, 228, 383, 474-9, 82-3,
 500-1, 5, 10, 21, 4, 32, 50
Պոնտոսեան երկիրներ 173
Պոննա 332, 6, ք. 567, 75, 77-8
Պոսոն (= Պոսոնտոս) 278
Պոտուին Բ. (= Boudouin du Berg ք.
 416, 8-20, 4, 6-7, 91
Պորեարներ ք. 559
Պորիա Չար (852-888) 268, 80-1 6, ք.
Պորիա Բ. 300, 6-7, ք. 559, [558
Պորիա (որդի Պորիա Բ.ի 307, ք. 559
 » **(Ռուս Սուրբ)** ք. 377
Պորկար Ֆիրդ (քղ.) 341
Պորտոն վանք Հայոց = Bordon =
Պուզան Ամիրա ք. 436, 87 [Bordovos 322
Պուխտեանք (ֆր. Bouides = անգլ.
 Buwaihids) ք. 13, 5, 7-9, 27-8
Պուլկարիա 2, 230, 6, 80-1 98-9, 306-
 8, 311, 31, 6-8, 98, ք. 50, 345-6

50, 4, 5, 71, 558-62, 5-6, 75, 7-
Պուլկարներ (իրր աղանդ) 332 [8, 609
Պուլկերեան զօրաբանակ 361
Պուխարա քղ. ք. 16-7, 23, 5, 7, 76,
 84-6, 99, 321, 4, 5
Պուխարա գաւառ (Boukharie) ք. 23
Պուկի ք. 33
Պուշի ք. 33
Պուճակ գիւղ ք. 437
Պուտոսյականութիւն ք. 74, 6
Պուտափեշտ ք. 575
Պուրկազ ք. 558, 67
Պուրկոնեք ք. 618
Պուրհանէտտին Ամէտ (Ղազի) 203
Պուրպոնեանք 343 ք. 611
Պուրտուք ք. 549
Պուքովինա 336, ք. 390, 567-8, 70, 4
Պուքրէշ ք. 567
Պոտկոպ զօր. 345
Պոտոեբաստոս ք. 550
Պոտովեստիարոս ք. 520
Պոքսիմոս Իուկիս Թոթորակրիս. 310
 » ք. 410
Պոշեան Հասան Պոշ ք. 101
Պոշեանք ք. 307
Պտին ք. 389
Պտղոմէոս 392
Պտղունք 347
Պուաչով = հունգարերէն Bresso = ռու-
մաներէն Brasov = գերմ. Kronstadt
Պրետորեան Գունդ 292 [ք. 570
Պրէժէքթա = Պրիեկդա 168
Պրիշոզ (իշխան և պատգամաւոր Ղա-
լաթիա քաղաքի) ք. 585
Պրիսկոս 151
Պրիւժ ք. 618-22
Պրիւքսէլ 340
Պրոկոպիոս 69, 127, 39, 46-7, 59,
 64, 8, 79, 371, ք. 294, 326
 » **Քրենիտիկէս,** 285
Պրոյերիսիոս Վ Պարոյր Հայկազն
Պրոպատիկէ, 189

Պրոպիոս Թագ. 206
Պրուսա ք. 224, 546, 8-9
Պօլու ք. 545
Պօլոն Վ Պոլոնիա
Պօղոս (Ս.) Առաքեալ 161
 » **Բ. (1464-1471) Պապ** ք. 319, 598
 » **աշակերտ Երեմիայի** 184
 » **արեղայ** ք. 604
 » **Անտոն վրդ.** ք. 606
 » **(Ս.) եկ. Լուկկա** ք. 608
 » **Ստրոգետ Արմենիակի** 231
Պօղոսեան Յ. 281, 98-9
Պօղոս Տարօնացի ք. 516
Պօղրա Խան (= Boghra) ք. 17
Պօյաճեան Չապէլ 341
Պօն 228
Պօնիյէ ք. 324
Պօռ ք. 535
Պօտուրեան Հ. Մկրտիչ վրդ. ք. 441
Ջահան (գաւառ) ք. 411, 426, 508, 11
 » **(գետ)** ք. 442
Ջամասպ 146
Ջանի Բէկ Խան ք. 248-9, 58, 69, 352
Ջանկայ որդի Շահ Ռուխի ք. 211, 400
Ջորտան = Շահան ք. 462
Ջառա զօր. Վ Ճիրան
Ջաւախ = Ջաւաղք 1 ք. 49, 149, 237
Ջաւիտեան Խոսրով 197
Ջափր ք. 153
Ջելայիր ք. 130
Ջելայիրեանք ք. 132, 92, 247
Ջելայիրեան Ամէտ Սուլթան ք. 202-3,
 » **Թահիր** » ք. 203 [69
 » **Հասան Վէլիբ** ք. 131
 » **Ղարասէտտին Ամէտ Պահատուր**
Վէրի Ամիրա (1382-1385 և
1404-1409) ք. 268, 80, 353
 » **Ուվէյս Սուլթան** ք. 258, 69
 » **» = Օվէյս Պահատուր**
Ջըհանշին ք. 280 [(1356-1382) ք. 268
Ջիհանկիր Ազգոյունլու ք. 216-7, 84, 401
Ջիհանշահ (եղբայր Շահ Ռուխի) ք.

212-4, 6, 79, 84, 342, 441
Ջոնդա որդի Շահ Ռուխի ք. 212
Ջուանշէր Թգ. Աղուանից 396
Ջուանշիր (պատմիչ) ք. 53, 335
Ջուտի իշխան (հնգիկ) ք. 88
Ջուլամերկ ք. 211
Ջուղա 345 ք. 527, 49
Ջուղբուղա ք. 148, 54
Ջուջեան ք. 248-9, 307
Ջուջի Խան ք. 87, 98, 142, 357, 62
Ջուրջուր (Ջրվէժ) ք. 365
Ջուրք բերդ ք. 487
Ջրէճան = Շրէճան 198
Ռարան Աթա Վ Սիմոն Ասորի վրդ.
Ռարնա (քոյր Գէորգ Սարուբալի) ք.
Ռաժիկ Միհրան տոմ ք. 7 [558
Ռաինա (կին Սիմէոն Չարի) 285
Ռանանով իշխան ք. 356
Ռամազանեանք ք. 498, 549
Ռայնալտի (Rainaldi) ք. 356, 9-60
Ռաշիտ-էլ-Տին ք. 143, 172-4
Ռապան ք. 417-8, 20, 50
Ռասըլէն ք. 441
Ռափէնա 159, 66-7, 72, 4, 330-4 ք.
 578, 92, 7-8, 602
Ռատոմիր (որդի Սամուէլ Չարի) ք. 308
Ռատուան ք. 421 [560
Ռեադան (քղ.) ք. 100
Ռէեմինա ք. 391
Ռէզայիտ Վ Քեղաթուն
Ռէկիւ Էլիզէ 26-8, 31, 69
Ռէյ = Ռայ 199, 373, 5, ք. 17, 9,
Ռէնալտ Լատին ք. 468 [28, 87, 313
Ռէնալտի Պայլ (Անտիոքի) ք. 551
Ռընէ Մարսիալ ք. 612
Ռընիէ տը Բօնսթանս ք. 615
 » **տը Ֆրանտաս** ք. 610
Ռընալտ տը Շաթրիյոն ք. 457
Ռիթա (քոյր Հեթումի) ք. 528-9
Ռիւոյի վանք 323
Ռիմին ք. 592, 8, 603
Ռիջարտ ք. 414, 6, 9, 544

Ռիւպրիւք (Ուիլեամ = Գուլիէլմոս
Ռուբրուկեցի բ. 76-7, 100, 66, 81,
260, 97-8, 321-2, 4-5. 50, 60, 536
Ռիւսթէմ Պին Պէհրամ = Ռոստոմ որդի
Վահրամի, 383-4
Ռշտունի Հրանդ Սարգիս բ. 576-7
Ռշտունի Բարզափրան 121
Ռշտունիք բ. 235
Ռշտունեաց Ս. Յակոբ վանք բ. 212
Ռոբերտ Գիսկարս բ. 519
Ռոլէն 186
Ռոնրպահ 13, 45, 71-2
Ռոմանորդիս = Բալու բ. 407
Ռոմանոս Դիոգինէս 254
Ռոմանոս Ա. Լեկաբենոս (920-944) 209,
49, 55-6, 89, 90-1, 4, 302, 13, 64
բ. 558
Ռոմանոս Բ. (959-963) 256, 85, 91-
2, 6, 302, 5, 20-2, 42 բ. 61, 372
Ռոմանոս Գ. (Արկիբրոպոլիս) (1028-
1034) 256, 316, 365, բ. 409
Ռոմանոս Դ. Դիոգինէս = Տիօթէն (1067-
1071) բ. 52, 4-9, 228, 330, 94, 406-
7, 10, 7, 21, 74, 7, 85, 7, 92, 504, 18
Ռոմանոս Գուրգէն 295-6, 300
» (որդի Պորիս Բ. Պուլկար
Զարի) 307, բ. 559
» Սուրբ բ. 377
» վրդ. (դրի) բ. 120
Ռոյեան 198
Ռոն գետ բ. 612
Ռոնքալի (Roncal) բ. 625
Ռոստոմ 171
Ռոստով բ. 379
Ռոստր լեռներ 323, բ. 562
Ռոքա R(occa) Հ. Անտոն բ. 606
Ռօկանան (Սիւլէյմանի կին) բ. 547
Ռուբէն Բ. (իշխան Կիլիկիոյ) բ. 457,
67, 86, 8-94, 518
Ռուբէնի իշխանութիւն բ. 412, 6-7,
9, 93, 5, 548, 79
Ռուբինեանք բ. 238, 324, 443, 55, 67

84-6, 8, 91, 9, 523, 8, 43, 53, 89
Ռութէնիա բ. 379 [95, 611
Ռութենք բ. 321, 88
Ռուխ = Ռուհէտտին Կուրշահ բ. (Rohk-
ed-Din Gurshah II) բ. 101
» » » բ. 108
Ռուծափ = Ուոծափ = Ըոսաֆա 353
Ռումանիա 2, բ. 567-9, 73, 5-6
Ռումէնք բ. 522, 5
Ռումի Սելջուկ Սուլթանութիւն բ. 63,
104, 9, 11, 22, 32, 52, 5, 94, 224
40, 3, 54, 6, 375, 414-5, 78, 94
532, 4, 31, 3-8, 40-1, 3-6
Ռուսիա = Ռուսաստան = Ռուզայ Եր-
կիր. 343, բ. 6, 72, 87, 100, 8, 37
49, 95, 256, 69, 346, 8, 54, 70-1
4-6, 8, 80, 3, 5, 572
Ռուսնուք բ. 567
Ռուսուտան (1243-1247) բ. 138, 42,
52, 4, 8-9, 64, 9, 290, 6-7, 9 [341
Ռուտովֆ եպս Ռուէնցի (Նորմանտացի)
Սարայի Զոր 184
Սաքատամ Պահասուր բ. 134, 6, 8
Սաքա իշխան Ամիրսուի բ. 478
Սազամ բ. 146
Սազաստան 49, 294, 315-7
Սատուն իշխան «Թագազարմ» բ. 198
Սաթի Բէկ (1338-1340) բ. 131
Սալահէտտին Էյուպեան (+ 1193) բ.
87, 109-10, 4, 141, 52, 242, 429,
31, 56-7, 65-66, 602
Սալեռնօ բ. 592, 606
Սալթ բ. 157
Սալթի տէր Արծկէի բ. 211
Սալկոն Նիկողոս բ. 163
Սալմաթօմարուք 322
Սալմաստ = Սալմաստ բ. 29, 190,
309-10, 99
Սակոնա Յրանկիսկոս վաճառ. բ. 629
Սահաթ էլ Ջէմատ (Մղկիթ) բ. 313
Սահակ (Ս.) 72, 186,
» Բազրատունի 216, 8

Սահակ Եղբայր Արովիոսի 168
» Կամարական 168
» որդի Իսմայէլի, 235
» Հանձիթոյ 309
» Զորափորեցի կաթ. (677-703)
214, 346, 52
» Նախահայր Օշինի բ. 519
» Սիւնի 196
Սահանդ իշխան Արծկէի բ. 199, 201,
Սահիպ էս Սերբիի 370 [76
Սահմատին բ. 305-6
Սաճուր գետակ բ. 446
Սամանեանք բ. 13, 6-9, 23, 5
Սամարա = Սամառա 348-9, 52, բ.
11-2, 114, 392-3
Սամոս 310, 35 [9, 543
Սամոսատ բ. 11, 409, 20, 2, 4, 37-
Սամուէլ Անեցի 243, 354, 81. բ.
27, 43-4, 6, 50, 6, 60, 121, 6, 31
89, 95-7, 9-200, 3-4, 37-8, 70,
80, 335, 53, 98, 417, 582 [բ. 403
Սամուէլ Հայ ապստամբ Անտիոքի մէջ
» որդի Շիշման Զարի 306-9, 11
» Զար (+ 1014 Սեպտ. 15) բ.
Սամուր գետ 401, բ. 197 [517, 60, 2
Սամսոն բ. 536
Սամցիսէ բ. 149, 57, 62, 342
Սային Խան բ. 350, 7
Սայիտ Իպն Ամր Ասվատ Ալ Հարաշի
= Սեթ Հարաշի 399-400
Սայիտ Իպն էլ Պատրիկ = Եւստի-
քիոս Պատր. 257
Սայիտ Իպն Սալիմի, Ոստիկան 402
» որդի Նորտովի (Ամիր) բ. 46, 237
Սայտա բ. 432, 48, 52
Սանահին բ. 496
Սանթելի (Հարէլի ?) բ. 424
Սանթա Մարիա Գառապէլատա բ. 604
» » Տէլ Սոտէնթօ բ. 564
» » Աւան (Սպանիա) բ. 635
Սան Կալլօ (ճանապարհ) բ. 601
Սանճար = Սինճար (1117-1156) 63-

Սան Ճիմենիանօ բ. 608 [4, 240, բ. 11
Սան Վիտալէ եկ. 167, 72
Սապետտին Մօռիֆաթ Դաւիթ բ. 297
Սապէրան Բոնանատ բ. 629-30
Սառուցեալ Ովկիանսս բ. 96
Սասանեան Արտաշէր 113-5, բ. 24
Սասանեանք 133-5, բ. 6-8, 16, 577
Սաստօրմինեէլ բ. 576
Սասուն 51-2, 267, 372, բ. 43-4, 132-
3, 99, 216, 25, 35-6, 72, 485, 91
Սավա = Սաւա կրօնաւոր 266
Սատաղ (քղ. Փոքր Հայքի) 70, 129-
31, 56, 73
Սարակինոսներ բ. 357, 442, 87, 621
Սարայ բ. 200-1 69-70; 90. 350-1,
Սարաճեան Պետրոս Կաթ. բ. 458
Սարաֆեան Գէորդ բ. 445 [4-5, 67, 78
Սարգիս (մարտիրոս) 202
» եղբայր բ. 602
» զոր. 334
» Առաջ. Միաբանութեան Հոռմի
Հայոց տան բ. 594
Սարգիսեան Հ. Բարսեղ վրդ. 276, 97,
310, 25, բ. 361, 440-1
Սարգիս (Ս) եկ. Սուլթանիէի բ. 311
» (Ս) » Գէֆէի բ. 361-2
» (Ս) » Ղալաթիոյ բ. 529, 85
» եպս. Երզնկացի բ. 178
» » Լաւողիկէի բ. 449
Սարգիս Թոթովէլի բ. 340
» իշխան Ուխտեքի բ. 178
» կեղծ կրօնաւոր բ. 217-8
» Շնորհալի բ. 270
» Որմնագիր բ. 620
» Ջաղելի բ. 157
» Ատրատելատ 259
» վրդ. Կաֆայի բ. 367
» Տայեցի 199
» քաղաքացեալ Սուչովայի բ. 521
» Գորեպլիսկապոս Սուլթանիէի բ.
311-2 [Պաճի 107
Սարկակ Բանսի Խաթուն = Սարքուլոնի

Սարմատացիք = Հիւսիսայնոց աշխարհ 138, բ. 3, 345, 83
 Սարմատիա 392 բ. 99 [406
 Սարուանտի քար = Սարբանտիկոս բ.
 Սարուխան Առաքել 197, 340, 88-9,
 92 բ. 619-622
 Սարտախ 117, 57, 63, 297, 350-1, 57
 Սարտենիա, 172
 Սարտիկէ 102 [Սաթուն
 Սարքուլունի Պաճի Սարկակ Բանսի
 Սաւալան Հ. 57, 186, 9, 377-81 բ.
 266, 432, 91
 Սաքաստան = Սակաստան 135, 91-2
 Սաքարիա բ. 536 [5, 200, 3, 366-7
 Սաքսիմ բ. 98
 Սաֆար քղ. բ. 434
 Սաֆարի գիւղ Արեւորդեաց բ. 276
 Սաֆֆարեանք բ. 15-6
 Սբիլիսօ, 184
 Սեբաստիա = Սեւաստ = Սըվազ 42,
 71, 130-1, 43, 54, 84, 240, 3, 9-
 54, 308, 65, բ. 28, 31, 44, 91,
 132-3, 51, 203-6, 12, 30, 5, 7,
 40, 50, 67, 71, 6, 8, 81, 303, 7,
 31, 403, 11, 52, 81, 507, 9-13,
 32, 5, 9, 42, 55, 60, 67
 Սեբաստիանոս Տօժ բ. 596,
 Սեւաստաբօլ, բ. 382
 Սեւաստոպոլիս = Փոթի, 70, 173
 Սեբաստոպոլիս (Կիլիկիա) 213
 Սեբէկ Թէգին = Սբէքթանա = Sevek
 Tekin (976-997), բ. 17, 24, 83
 Սեբէոս, 110, 8-20, 148-52, 5-6, 65,
 71, 80, 92-3, 5-203, 7, 10, 2, 26
 -7, 46, 345-6, 58, 60, 89, 93-4,
 բ. 9, 316, 551
 Սեզնա բ. 344
 Սեզովիա բ. 630
 Սեթ Հարաշի Սայիտ Իպն Ամր
 Մեարոպ, 140 [Հարաշի
 Սելանիկ = Թեսաղոնիկէ 311, բ. 582-3
 Սելեւկեանք 104, 7, 10, 28, բ. 401, 33

Սելեւկիա 132, բ. 491, 628
 Սելջուկ (1020 †) բ. 24
 ՝ բ. 1, 25, 8, 33, 207, 22, 4,
 6, 8-32, 4, 6, 9-41, 5-6, 9-50, 3-
 5, 72-3, 9, 83, 8, 90-2, 5-6, 309-
 10, 14-6, 26, 30-2, 4, 6, 8, 47-9
 55-6, 70, 1, 5, 94-5, 404-15, 20,
 2. 407-9, 32, 6, 42-4, 59, 63, 74,
 78-9, 85-6, 9-90, 3, 502, 4-7, 9-
 10, 2-4, 8, 26, 31-3, 5-6, 41-2,
 6-7, 68, 81
 Սելջուկեան Սուլթանութիւն բ. 333
 Սենոն թգ. Ամմոնացւոց, բ. 457
 Սենուն = Եռքարտէս = Սերտարիա
 = Սիրտարիա գետ, բ. 16, 24-5,
 85, 206
 Սենուն = Սարոս գետ 4 բ. 484
 Սենթ Օպեր վանք բ. 620
 Սենեքերիմ = Արծրունի (1003-1026)
 230,42-4, բ. 28
 Սենեքերիմեան = Արծրունի բ. 199
 Սեպանտիոն բ. 608
 Սեաարեւիչ Բողուչ Մետրոպոլիտ բ. 360
 Սերաթ բ. 389 [320, 2
 Սերգիոս պատրիարք (993-1018) 172,
 Սերոբեան Մուշեղ բ. 3-4, 73, 7, 80-
 1, 9, 224, 547
 Սերպիա 332, բ. 566-8
 Սերտիկա Սօֆիա
 Սերտարիա Սենուն
 Սեւաստ Պարսիկ 217, 43, բ. 109
 Սեւանայ դաշտ 28 [բ. 147, 338
 Սեւանայ լիճ 28, 37-8, 56, 369, 73,
 Սեւանայ կղզի 346, 53
 Սեւ ծով 10, 22, 7-8, 36, 41, 6, 69-
 70, 2, 85, 128, 38, 209, 33, 337, 9
 69, 74, 87, 403. բ. 34, 84, 109,
 230, 9, 94, 9, 303, 34, 41, 4, 7-8,
 51, 4-8, 70-6, 63, 8-9, 409, 33,
 75-6, 80, 508, 36, 47, 50, 5-6, 8,
 67, 73, 82, 6 [1. 37, 41
 Սեւաստ Սեբաստիա = Սըվազ

Սեւեր 126
 Սեւերեկ = Սեւերակ բ. 52, 238, 420-
 Սեւիլիա բ. 627
 Սեւ Նեո Ամանոս 391, բ. 52
 Սեուկ բերդ 314,
 Սեւտին բ. 211
 Սէիստան բ. 15-6, 23,
 Սէլ Աշիտ վանք բ. 624
 Սէխաւի (պատմիչ) բ. 469
 Սէյմփոլլում, 286
 Սէյֆէտարին Ատիլ Մելիք (եղբայր Սա-
 լահէտտինի) բ. 439
 Սէն Մարթ եկ. Տարասկոն բ. 612
 ՝ Մարթէն = Saint Martin M. J.
 ՝ Պէռնար 30 [բ. 636-7
 Սէրէզ, 323
 Սէրէթ բ. 570, 2
 Սէրկէ Կլինքա = Serge Glinka (Ռուս
 պատմագիր) բ. 374
 Սէօկլուս բ. 547
 Սէֆէնտինեան Գուռչի Պէկ (հայր Սըմ-
 բատի) բ. 217
 ՝ Չաքարիա կաթ. (1296
 1336) բ. 189, 217, 52, 399
 Սթանիմաքա Ասենովկրաս
 Սթանոզ բ. 545, 9
 Սթիլիանոս = Ստիլիանոս 281
 ՝ Ճանցես 285
 Սթրատիսքա 311
 Սիենա բ. 603, 8
 Սիլեզիա բ. 378, 573
 Սիլինունտիա Սուլլնտայ
 Սիլինտի, 251
 Սիլիֆքէ բ. 613
 Սիլլա 107, 283
 Սիկիդմունդ Գ. Լեհ թագ. բ. 390
 Սիկիլիա 166, 9, 221, 58-9, 67, 72,
 87, 332, 3, 5, 42, 60, բ. 555, 78,
 83, 606-7
 Սիմ լեռ բ. 38, 239
 Սիմբլոն 28
 Սիմէոն Այրիվանցի բ. 283

Սիմէոն Ասորի վրդ. = Ռարան Աթա
 բ. 160, 298, 314, 5, 7, 26
 ՝ Բարբրոզի, 362
 ՝ գրիչ բ. 264
 ՝ Երէց բ. 602
 ՝ Եպս. 591ին այցելու Տրանսա 339
 ՝ ՝ Սքանչելագործ († 1016)
 այցելու Անգլիա բ. 607, 23, 6
 ՝ ՝ Սեբաստիոյ (1388) բ. 617
 ՝ Լողոթէտ 265
 ՝ Կաթողիկոս Երեւանցի (1763-
 1780) 205, բ. 343
 ՝ Կրօնաւոր բ. 586
 ՝ (հայր Կամազասպի կառավարի-
 չին Հայոց) (535) 147
 ՝ Մագիստրոս 282
 ՝ Նախարարազուն 340
 ՝ (Ս) եկ. Սիենայի բ. 603-8
 ՝ Սքանչելագործի վանք, 251
 ՝ Վիլիքի Ջար Պուկարաց (893-
 927) 283, 98, բ. 558-60
 Սինա Թերակղզին 257, 395, բ. 484
 ՝ լեռ 190
 ՝ վանք 189-9, 391
 Սինան Խութու պէյ բ. 381
 Սի-Նգան-Տու բ. 75
 Սինդ բ. 88
 Սինինգ բ. 324
 Սին-Իպն-Օթէր բ. 440
 Սինքալիա բ. 603
 Սինկ (Չին կայսր) բ. 83
 Սինկար Սինճար = Սանճար
 Սինոպ 139, 235, բ. 476, 526
 Սինճար բ. 84, 211
 Սիոն (Թաղ Երուսաղէմի) 189
 ՝ Եպս. Սեբաստիոյ 250
 Սիպերիա բ. 77, 99, 164, 250, 89
 Սիպիլ (աղջիկ Հեթում Ա.ի և կին Պո-
 հեմոնտ Ջ.ի) բ. 111, 5, 447
 Սիպիու = Nagyszeben (հունգ.) =
 Sibin (ուսմանբէրէն) = Hermanstadt
 (գերմանբէրէն) բ. 576

Միս 355, 75, բ. 105, 21, 80, 214, 383, 467, 83, 95, 8-9, 528-9, 49, 81, 4, 09, 604

Միսական Միւնիք
Միսուան = Կիլիկիա, բ. 317, 353
Միւրբի Հիսար բ. 549
Միդոն բ. 116, 456

Միտոնիոս 142
Միտոտաս = Միդդաս 146-7
Միրամոն բ. 171

Միրակուզա քղ. 258-9, 338
Միրուհի Յ. Ճ. բ. 567, 9-70, 8-4, 6
Միրպէկ, որդի Մանուէլ քհ. բ. 363

Միրտարիա Մերտարիա
Միւէյտիա բ. 450 [232-3
Միւէյման Արաբ Ոստիկան (780-787)

» Կղբորորդի Սինճարի բ. 63 [232-3
» Իպն Գութուլմիշ (1075-1086) բ. 61, 5-6, 231, 40, 409, 11-2, 510-1, 32-4, 47, նաև Գութուլմիշ [267

» Խան (1339-1344) բ. 132,
Միւէյման Շահ, նախահայր Օսմանեան Թուրքերու բ. 223-5, 246, 546-7
Միւէյման Ա. Սուլթան Օսմանեան (1220-1568) 567

Սուլթանիյէ բ. 129, 95, 211-2, 55, 66, 90, 300, 3-4, 9-13, 97
Միւնզանզոն, 367

Միւնիք = Միսական 19, 29, 58-9, 137, 55, 223-4, 349, բ. 9, 18, 208, 14, 338, բ. 121, 66, 47-8, 57, 80, 5, 94-5, 7-8, 213, 30, 68, 74-5, 8, 308-9, 13, 29, 63, 305, 9, 48

Սուրբիանա բ. 528
Միւրիա = Սուրիա 2, 107, 12, 32, 70, 208, 38, 41, 50, 2-3, 87, 307, 15, 25, 31, 44, 55, 61-3, 72, 5, 76, 9, 83, 5, բ. 3, 10-1, 22, 146, 52-3, 60, 2-4, 89, 102, 9-

10, 2-7, 9-21, 3, 6, 8, 83, 202, 4-5, 9, 238-9, 41-2, 96-7, 9, 391, 401-2, 4, 7-9, 11-3, 5, 20, 5, 7, 9-30-5, 41, 3-4, 6-9, 51-5, 9-60, 3-5, 7, 9, 71, 3, 85, 7, 90, 4, 7, 500-1, 13, 42, 4, 53, 82, 611, 7, 31

Միւրմէեան Արտաւազդ Արք. բ. 265-Միփան, 44, 56 [6, 432, 43, 51, 4
Մլար-Նորասան Ալփասլան
Մլաւք 401, բ. 371, 3, 83, 517, 22, 57
Մլաւոնք բ. 548
Մլուցկի (Ռուս գիտնական) բ. 317
Մկեռայ վանք բ. 552
Մկիղիցէս = Սքիղիցէս Յովհաննէս Կիւրապաղատ (պատմիչ) 297, 307, 9, բ. 50, 2, 406-7, 518, 20, 59-60
Մկիտէ բ. 470
Մկիւթացիք 135, բ. 3, 7, 99, 228, 563
Մկիւտար = Քրսիոպոլիս = ԽրիստաՍտանբուլ 29, 43 [պոլիս 322
Մմբատաբերդ բ. 34, 231
Մմբատ Բագրատունի, որդի Վարազտիրոսի, սենեկապան Հերակլ կայսեր 171
Մմբատ Բագրատունի Բազմայաղթ, մարզպան Վրկանքի 11, 93, 5-9, 200 -2, 28
» Բագրատունի 214, 6, 28-9
» Գահակից (813-820) 255
» Գունտատապլ 380, բ. 27, 9-31, 3, 5, 9, 43-4, 6, 50-1, 4, 6, 9, 104-5, 120, 64, 208, 37, 37, 60-3, 9, 324, 508, 42

Մմբատ Լողոթէտ (փեսայ Վարդ Մամիկոնեանի) 276, 81-2
» Բագրատունի Սպարապետ, «Սոստովանող» 349-50
Մմբատեան Սահլ, 234 [527
Մմբատ Ներքինի Մանուէլ Կոմնենի բ.
» = Սարբատիոս (ապստամբ ընդդէմ Յուստինիանոս Բ.ի) 259
» (Կղբայր Մարիանոս Կաղի) 283

Մմբատիոս (պատուիրակ Իտալիա) 317
Մմբատ Սուսերակիր (Protospatharus Sympatus) 287
» որդի Գող Վասիլի Կղբոր Բագրատի բ. 50, 417-9 [208
» (պարոն) որդի Նանիկին բ. 196,
» Սպարապետ, Կղբայր Հեթում Բ.ի (1277) բ. 122, 8
» Թագաւոր (1293-1298-1311 Մարտ 6 †) բ. 187, 255
» Թագ. Կղբորորդի Աղթամարի Ստեփանոս Կաթողիկոսի (1465-1485) բ. 217
» Հայ Դուքս Եղեսիոյ բ. 409
» տէր Պապիլոնի բ. 495
Մմբատիկ բ. 609
Մմիլիա բ. 608
Մմիրնով Բրոֆ. բ. 367
Մմրանդ, 3, 16-7, 63, 75, 86, 101, 94-5, 202, 6, 270-1, 3-4, 90-1, 301-3, 17-9, 24-5, 36, 42, 99, 435, 52
Մմուէնսքի բ. 371
Մորբոնիոս Պատր. 377
Մոգտիանիա բ. 3, 84
Մոկոբարա կիրճ 28
Մոկրատ 10, 31
Մոհակ բ. 463
Մոզմիոնս 131
Մոզմոն 367
Մոզմոն Հայ Սուրբ բ. 610
Մոզմոն Կաթ. Հայաստանցի բ. 395
Մոզմոն Բայնախ բ. 321
Մոմիւթի 389, 91, բ. 339-41
Մոմցիւէ գաւառ 216
Մոյեմ 125
Մոնժէն Կերէն Հ. բ. 281, 97-8, 558, 60
Մոպատրոս Հայ իշխան բ. 483
Մոսթենէս քհ. բ. 179
Մովուճ Պուղազ բ. 308
Մովուք Սու բ. 366
Մուբու-Պաքսո = Երկնքի գաւակ Մուգման էլ Գութպի 419 [Զինկիզ

Սուխտաս 106 [Նուպոլիս 251
Սուլբայ = Միրինանտիս = Տրայես-Սուլթոք Թուրքմէն ամիրա բ. 532
Սուլտուզ բ. 130, 313, 510
Սուլթան Սալա գիւղ բ. 366
Սուլտան Սուլտայա Սուլթան բ. 96
Սուլէ, 52
Սուսիան բ. 18
Սուտան 2, 386, բ. 107
Սույկ Կոլ բ. 317
Սունգս = Sungս բ. 99
Սունտա բ. 108
Սուչովա բ. 387, 9, 569-72, 4
Սուր քղ. բ. 418, 52
Սուրէն Պարսիկ Մարզպան 134, 148, 78
Սուրխաթ բ. 358, 60, 5-8
Սուրմառի = Սուրմալի = Սուրբ Մարի բ. 138, 47, 81, 96, 201, 84, 70, 3-6
Սուրուճ բ. 112, 418, 37, 40
Սուքիաս Կա Ստինպոլայ, բ. 584
Սուֆութալա, 172
Սոփիա (Ս) Կկ. 178, 293, 316
» » (Սիսի) բ. 528, 48, 84
Սոփրոնիոս 184 [բ. 560, 61, 4, 7
Սոֆիա = Սերտիկա 232, 297, 9, 307
» (քոյր Թէոտորայի) 272
» (մայր Մոհամմէտ Գ.ի բ. 547
Սպահան 80, 193, 6, 9, 207, բ. 18-9 28, 62, 87-8, 142, 140, 90, 301, 94
Սպանիա 4, 27, 172, 6, 209, 330, 5, 40, 57, 406, բ. 263, 73, 96, 302, 18, 452, 610, 25-8, 30-1, 5, 7
Սպանտիար, Կղբայր Շահ Ռուխի, բ. 281
Սպասալար Շահնշահ բ. 225, 58
Սպեր, 19, 235, 48, 389, 91, բ. 34, 6, 231, 73
Սպիտակ վանք բ. 463
Սվանէթ բ. 154, 8, 60, 342 [51
Ստեփանէ, Կղբայր Թորոս Բ.ի բ. 540,
Ստեփանոս Արեղայ բ. 380 [բ. 283
» [ոս] Ամիւկցի, Առաջ. Արճէշի

Ստեփանոս Գոյն Երիցանց բ. 552
 » Գորգանց բ. 652
 Ստեփաննան Պետրոս վրդ. բ. 595
 Ստեփանոս Երէց բ. 440
 » Երկայն բ. 265
 » Եպս. Ատրպատականի բ. 310
 » » Ուռհայի Ս. Նշան
 Ծովուց վանքին (1144) բ. 439
 » Եպս. Եղեւիտոյ (1179) բ. 405, 37
 » » Յամիւրայի, 142
 » » (1347—1400) վերադիտող Հիւսիսական կողմանց [բ. 365
 » Եպս. քարոզիչ Իսլանտայի 340, բ. 625
 » Կաթողիկոս Աղթամարի (1465—1485) բ. 217
 » Կաթ. Հռոմկլացի (1290—1293) բ. 431, 57
 » Ուլնեցի բ. 514
 Ստեփան կատապան բ. 33
 » Մեծ իշխան Մուսափայի (1467—1504) բ. 571-2
 Ստեփանոս ոմն 1254ին ի Հռոմ բ. 594
 » Պապ, 281
 » Պատրիարք (886-889) (եղբայր Լեւոն իմաստասէր կայսեր) 285, 320 [316
 » Պոյիթսլաւ (Սերպ ապստամբ) Սևորդի Կոն, (իշխան Ուտիի) 349
 » Սիւնեցի 50, 96, 262
 » Սորբեցի բ. 283
 » Սուրբ Թագաւոր Հունգարիոյ (997—1038) 336, բ. 568, 75-6
 » Ստեփաննան (Կամէնիցի Աւագերէց) բ. 389
 » Վանական 189
 » Վն. Գերբի վանքին բ. 178
 » վրդ. Յեկուայ վանքէն բ. 283

Ստեփանոս » Փիր բ. 197
 » Տարօնեցի Ասողիկ
 Ստեփան Փանոսեան Աբրահամենց բ. 381
 Ստեփանոս Փիլիսոփայ բ. 604
 » քն. Համշինեցի բ. 584
 » քն. բ. 498
 Ստեփանսոն Բրօֆ բ. 341
 Ստիսբենտ Երակուտական, 174 [618
 Ստորին Նահանգներ = Հոլանտա բ. Ստրարոն 30, 3, 49, 84, 105-6, 9, Ստրադելտ 147 [110, 136, 8, բ. 294
 Ստրիգոնիա = Strigonia իսթերկոմ Ստրիգոնիայի ժողով (J. Strzygowsky) Ստրոպետարքոս բ. 519 [185, բ. 610
 Սրահանգ 50, 66, 332
 Սրինայ բ. 592
 Սքանտար, բ. 209, 13
 Սքանտինաւեանք բ. 371, 3
 Սքլերօս = Սիկլարոս Վարդ = Բատրաս 300, 4, 65, բ. 403, 530, 59
 Սքաւարիոս = Սկուարիոս 159, 62
 Սօլտայան = Սուլտա = Soldaja բ. 351, 7, 9-60, 3, 7-8, 78
 Սօքրօֆ 323
 Սօֆի Կայսրուհի 167
 Սօֆտիզայ 134
 Վաթըք (էլ) = Ալ-Ուաթըք 354,
 Վալախներ բ. 380, 565
 Վալաքիա բ. 388-9, 567-8
 Վալբէ (կին Պետրոսի, կտակարար 1367
 Վալիտ իսալիֆա 215 [ին) բ. 599
 Վալլատոլիտ բ. 630 [44
 Վախթանկ Զ. Թագաւոր Վրաց, բ. 339,
 Վակուկի Կիրճ 49
 Վահան Անգորէս 279
 » = Վահայ Գողթնացի 353
 » կամ Յովհան Եպս. 320
 » Եօթնաթև (= Էփթաւիմոն) 361
 » Խոտխոտուհի 171 [ղրբիոյ 257
 » (զօր.) կառավարիչ Աղեքսանդր (Baanes) Մամիկոնեան 259
 Վահևուհի Խոսրով 150

Վահևուհի Սամուէլ 150, 96
 Վահկա բ. 494
 Վահրամ (Կայր Իսահակ Բիւզանդական » Արծրունի 285 [իշխանի) 296
 » Գագեցի բ. 136, 8, 43, 5-6, 9, 51, 6, 256, 397
 » Գոռ (421—448). բ. 6, 18
 » զեսպան Լեւոն Բ. Թագաւորի ի Սիկիլիա բ. 607
 » Չաքարեան բ. 136, 338, 40
 » Մեհրանդակ Չորբին 156, 80, [բ. 7, 16
 » որդի Գր. Մագիստրոսի բ. 509
 » Սարկաւաք բ. 264-5
 » = Վրախամիոս բ. 551
 » Բարբունի 381, բ. 165
 Վաղարշ (484=488) 146, 91, 3. բ. 7
 Վաղարշակ (390—385) 117, 25, 36, 393
 Վաղարշակերտ բ. 210 [120-1, 3, 1
 Վաղարշապատ = Արթաշատ 72,
 Վաղարշ Պարթև (217—139) 126, 34
 Վաղարշաւան բ. 34, 231
 Վաղէս Կայսր 304—378) 123
 Վաղենտինոս Արշակունի 171, 54, 7, 8, 257-8
 » Ա. Կայսր (364—375) 125
 Վաղենտին Պատրիկ Վաղենտինոս Արշակունի
 Վաղերիանոս = Վալերիանոս 115, 47
 Վայոց Ձոր 58, 223, բ. 148, 57, 74
 Վայսար քղ. բ. 381
 Վան 14, 37, 43, 58-9, 72, 121, 230, 304, 69, բ. 51, 194, 9, 206, 11-4, 34, 5, 71, 5, 8, 80, 4, 338, 485
 Վանի լիճ կամ ծով 27, 36-7, 43-4, 55-7, 71, 149, 223, 31, 354, 69, 72-3, բ. 28, 40, 54, 202, 36, 46
 Վանի Դաշտ 28
 Վանական վրդ, բ. 179, 255-6, 75,
 » (գրիչ) բ. 594 [91, 307
 Վանանդ 214, 35, 270, բ. 39, 201, 34, 338, 417

Վանանդ դաշտ 28
 Վան Դի (Wu-Ti) բ. 320
 Վան-Խան բ. 107
 Վաչէ Մուրատշահ Արծկեցի բ. 283
 Վառնա բ. 345, 86, 565-6
 Վասակ Արկիրոս Բրդոսպաթէր = Մի- » Արծրունի 158 [sardonites 335
 » Բագրատունի, որդի Աշոտի և եղբայր Սմբատ Սպարապետի (974) Կիմնադիր Արտանուշի Բագրատունիներուն, 388-90
 Վասակեան Աշոտ 215 [բ. 607
 Վասակ զեսպան Լեւոն Բ. ի Սիկիլիա » Հայուս բ. 423
 » Հայ 286
 » յաջորդ Սմբատիկի բ. 609
 » Պահլաւունի բ. 410-1, 24
 » Պատրիկ (զօրավար) 258-9, 360-1
 » Սիւնի 144, 58, 93-4, 7
 Վասաֆ = Վասրֆ (պատմագիր) բ. 12,
 Վասգոնի բ. 625 [299, 307, 52
 Վասգոնտա բ. 625
 Վասիլ Ա. Արշակունի Մակեդոնացի (867—886) 161, 2, 220-1, 58, 55, 88-9, 91, 6, 364, 370, բ. 372, 551
 Վասիլ Բ. Պուլկարասպան (976—1025) 240-2, 50, 6, 96, 302-3 51, 4, 6-11, 4-6, 22-3, 30, 4-5, 42, 52, 65, բ. 19, 28, 30, 2, 7, 61, 305, 31, 22, 411-2, 74, 507, 17, 22, 30, 5, 61, 2, 6, 530
 » Ափոքարիս որդի Ապուլքապի = Basile Abokapris բ. 410
 Վասիլեքի, 311
 Վասիլ Թէոտոբական, 310
 « «Թոնչիկ» կամ «Ճնճուկ» 291
 » իշխան Բարձրբերդի բ. 491, 5
 » , կառավարիչ Մանակկերտի բ. 234, 64
 » Իվանօֆ-261, բ. 558-60
 « Հայկական (զօր. վերադարձիչ Կիւլ-իւստի) բ. 551

Վասիլ Հեթում (իշխան Սասունի) բ. 491
 » Ներքինի (որդի Լեոն Ե.ի) 291, 4-5, 300, 2-5, 2, 321
 » որդի Ռոմանոս Բ.ի 292
 » » Ապիրատի բ. 423-4
 » Ուռնայեցի (զրիչ) բ. 439
 » Պահլավունի (տէր Կարկառի) բ. 539
 » (սպաննիչ Վարդ Մամիկոնեանի) 281-5, 7-8 [419-20
 » Տղայ, յաջորդ Գող Վասիլի բ. քհ. բ. 440
 » » բ. 361
 Վասլայ = Վասլիու, բ. 570, 2
 Վասխամիս Ելփիտիոս բ. 551
 Վասպուրական 14, 58, 213, 5, 21, 3-4, 42-3, 52, 346, 9, 58, 70, 3, 89, 90-1, բ. 20, 7-9, 31-4, 6, 8, 51, 131, 52, 99, 211, 4, 77, 82, 234, 50, 9-60, 2-4, 77, 82, 4-6, 308-9, 31, 487, 92, 503-7,
 Վասք Տը Կամա, 140 [9, 11
 Վատիկան բ. 470, 589, 93
 Վարազ 56
 Վարազի Ս. Նշան բ. 142
 Վարազ, Իտալիոյ մէջ գործող զինուորական 168
 » = Վարազան, Կրամանատար Բիւզանդիոնի, կովկասեան բանակի 169, 397
 » (Հայ իշխան մը) բ. 519
 Վարազ Բակուր 259
 » Գրիգոր 396
 » իշխան Դիմաքսնց 169
 » Շահունի 159
 Վարազ Շապուհ Արծրունի 199
 Վարազտիկոս Բագրատունի 263
 Վարազ Տրդատ 396-7
 Վարազդատ (371-380) 117, 25, 34, 44
 Վարազտիրոց Բագրատունի 171, 97
 Վարանդեներ 340
 Վարանդեան Միքայէլ 60, 2, 72, 6-7

Վարդ գրիչ (1356) բ. 398
 » եղբայր Սմբատ Լոգոթետի 281
 » Հայկազն Յ Բարտաս Մամիկոնեան
 » Մամիկոնեան (զահակից Միքայէլ Գ.ի (856-866) 255, 283
 » Մամիկոնեան, եղբորորդի Մուշեղի 271
 » Արծրունի Պատրիկ (զօր. Արմենեակ Թեմին և հայր Լեոն Ե. կայսեր) 263-4, 6
 » (Bardas) Պատրիկ (+ 791) 263
 » Ռչտունի 228
 » Սքլերոս 209, 314-5, 22
 » Փոկաս (Բարդաս) եղբայր Նիկեփոր կայսեր 304-5, 14
 » » (970) 209, 300, 22, 34
 Վարդան Արեղայ Խաչէնցի բ. 591
 Վարդանակերտ 214, 347, 400
 Վարդանաշատ բ. 136 8, 46
 Վարդանանք բ. 3
 Վարդան Այգեցի (առակախօս) բ. 446
 » Բաղիշեցի բ. 283
 » գրիչ բ. 602
 » Էլ Ռումի (= Հոռոմ) 382-3
 » Բ. Թուրք (Թագապահանջ) 255, 61
 » (խլամացած Հայ մը) բ. 459
 » Հայկազն 381
 » Կրամանատար 263
 » պատմիչ 156, 63, 243, 76, 320, 49-50, 4, 64, 389, բ. 19, 24, 6-7, 37, 48, 50-1, 5-6, 60, 72, 4, 107, 10-1, 21, 3, 35-7, 42, 5-7, 9-53, 62-3, 5, 7, 77-8, 80, 237, 42, 4, 58, 305, 17, 34-5, 8-9, 50, 94, 414, 6, 20-1, 3, 36, 57, 61, 87, 93-4, 516, 33, 44
 Վարդան Պատրիկ 264
 » Վուշ = Վարդ Բոյլ 249
 » Փիլիպպիկոս 178, 255 381
 Վարդան քհ. 1242ին ի Հոռոմ բ. 584
 » » 1319ին ի Ֆապրիանօ բ. 607

Վարդար քեն բ. 8
 Վարդարանի Տիրամօր վանք բ. 366
 Վարդենիկ = Վարդենիք գիւղ բ. 105, 283 [446
 Վարդենիս = Վարդանըս » բ. 166,
 Վարդնշեն գիւղ բ. 267
 Վարզաւան բ. 390
 Վարչակ կառավարիչ 334
 Վարսամ որդի Փիլարտոսի բ. 410-1, 36
 Վենետիկ 4, 116, 25, 44, 35, 9, 254, 93, 309-10, 25, 36, 8, 40, 3, 58, 92, բ. 611, 15, 24, 30, 5 բ. 215, 80, 300-3, 18-9, 49, 56-9 61, 76, 87, 98, 434, 41, 79-81, 99, 531, 50. 4-5, 79-81, 4, 6, 8, 92, 5-7, 9-600, 4, 5, 7, 637,
 Վենտափրա, 103
 Վեոխա 309, բ. 599-600
 Վեսուլ 57
 Վեստ Խուշ Խաչիկ բ. 487, 513
 Վեստ Սարգիս 243, բ. 502
 Վերափոխում Ս. Կոյսին (եկ) 386
 Վերին Ագուլիս բ. 133
 Վերնատակէյ, 72
 Վերոնա 174, 332
 Վէյ-Հայ-Վէյ (Wei-Hai-Wei) բ. 83
 Վէպէր բ. 48
 Վլատ Պընըջիանու (Բրօֆ.) բ. 570
 Վիաթքա բ. 379
 Վիզլա գունտ 272
 Վիէննա 149, 73, 210, 336, 40, 89, Վիետրի բ. 609 [բ. 599
 Վիթ (Կասթոն) = Gaston Viet բ. 461-3
 Վիթոլտ մեծ դուքս Լիթուանիոյ (1399) բ. 379, 571,
 Վիլամի դատաւոր 309
 Վիլլարէալ բ. 630
 Վիլպոան տ'Օլտէնպառ բ. 552
 Վիլհելմ Բ. Թգ. Սիկիլիոյ (1166-1189) Վենկենգիոս բ. 608 [բ. 583
 Վիտերբոկ բ. 592, 608
 Վերահայք = Գուգարք 391

Վիրանշէհիր Աւերակ Վիրգիլիոս, 47
 Վիրոյ կաթ. Աղուանից, 395
 Վիրք = Վրացիք 389-90, բ. 7, 213, 25, 242, 67, 76, 80, 91, 99, 302 12, 21, 8, 30, 33, 6, 43
 Վլախայ երկիր բ. 339
 Վլաս (Ս.) եկ. (Րիմինի)բ. 602
 » (Ս.) վանք (Via Juila) (Հոռոմ) բ. 593
 Վլատիմիր = Աւատիմիրոս բ. 378-9, 88-9
 Վլատիմիր Ա. մեծ դուքս (972-1015), 338, 343, բ. 348-9, 72-8, 7
 Վլատիմիր Բ., բ. 358
 » Դ. Թագ. 337
 » Մոնոմախ (1113-1125) բ. 373, 7
 Վլատիսլաւ Դ. Թգ. Լեհաստանի բ. 374
 » Ե. » (1386-1434) բ. 379
 » Լոտինսքի (Լեհ պատմիչ) բ. 573
 Վոլկա = էթիլ գետ, 4, 10, 337, 92, 403, բ. 5, 99, 105, 64, 290, 345 6-51, 3-4, 7, 69, 71, 3, 8
 Վոնիփակ Ը. Պապ (1294-1305) բ. 127
 » Բ. » (1393) բ. 367
 Վոնոն Պարթեւ 133
 Վասիոր 128, բ. 194, 239, 536
 Վասին = Բեթէր = Պետրոս Չար (որդի Միքայէլ իշխանի) բ. 562
 Վուզ = Բուզ կառավարիչ Հայաստանի Վուլգալօ Ֆէտոն 286 [147
 Վոամ Գողթնացի, 199
 Վոամշապուհ (400-409) 117
 Վոամ — Շապուհ բ. 7
 Վստամ 192, 3, 8, 207
 Վրաստան = Կուրճիստան, 1-2, 27, 69, 127, 36-8, 55, 97, 204, 13, 24, 8, 304, 23, 88-9, 90-5, 400, բ. 49, 51, 3, 66-7, 87, 9, 119-23, 35-40, 2-3, 6-7- 9, 150, 2-5, 7, 9-62, 7, 9, 72, 4-5, 9, 88, 92, 5-7, 200, 2-5 13, 25, 37, 42 -3, 7, 55-6, 8-9, 70-1, 75-8, 81, 5, 99, 329-44, 75, 8-9

Վրէն Վանանդեցի 193
 Վրկանք 135, 45, 93, 5, 8-9, 200,
 2-3, 366, բ. 19, 143, 293, 315-7
 Տարարի (արար պատմիչ) 234
 Տաթև բ. 180, 5
 Տալա-Լամա, բ. 103
 Տալմացիա 332, 6, բ. 567, 75, 7-8,
 Տակաչ Շահ, բ. 84 [609
 Տակիստոս 16, 30, բ. 401
 Տահա Ազախ = Ազով
 Տաղիստան 387
 Տանատ Արծրունի 158
 » Անձեւացի 263, 361
 » «Ճանճ» 249
 Տանիկ = Մոնկոլ = Թաթար բ. 135-
 Տանկաստան բ. 286 [6, 267-8
 Տամ բ. 618, 21
 Տամալի բ. 553
 Տամիէթ բ. 469
 Տամխոսրով 155
 Տայգաւար բ. 304
 Տայք 19, 136, 56, 209, 5, 6, 24, 8
 -9, 322, 52, 88-90, 2, բ. 34, 6,
 9-40, 231, 5, 67, 331, 33, 476,
 Տայք-Կղարջք 323 [505
 Տանգուտար Ա Քաղուտար բ. 123
 Տանիմարքա, 4
 Տանգրեա = Տանկրեա = Tancrete
 (գարմիկ Պոնտոսի) բ. 420,
 8, 519-20
 Տաշեան Հ. Յակոբոս վրդ. 137, 89,
 375, բ. 260-1, 364, 85, 405, 38, 40
 Տաշիրք 204, բ. 66, 505 [75
 Տապարաստան 198-9 բ. 15-6, 9, 28
 Տապիլ Ա Դուին
 Տափառ Ա Գաւատանոս
 Տափուշ բ. 145-6, 505
 Տարաթի 11, 31-2
 Տարանդակ բ. 303, 380-6
 Տարանկոն բ. 612-3, 609, 7-8, 80
 Տարնաթ 286, բ. 507, 607, 28-9
 Տարնտոն 334-5, 44-6, 66, 100, 2

Տարուտար բ. 108
 Տարոն 52, 7, 153, 223, 346, 8-9,
 52-3, 358, բ. 34, 6, 41, 3, 199,
 231, 5, 44, 52, 330, 502, 3, 9
 Տարսոն 84, 101, 240, 51-3, 78, 356,
 75, բ. 104, 22, 403, 5, 9, 84, 7-
 8, 92, 4, 519, 613, 29
 Տարտանէլի նեղուց բ. 194, 239, 525-6
 Տարրագոնա բ. 629
 Տա-Տու Ա Փեքին
 Տաւրիա Ա Խրիմ
 Տաւրիկեան թերակղզի Ա Խրիմ
 Տաւրոս 9, 13-4, 34, 6, 44, 71, 105,
 239, 44, 8, 52-4, 96, 315, 48,
 64, բ. 238, 332, 403, 5-7, 12, 5, 9,
 26, 33, 42-3, 83-4, 6-8, 91-2, 4,
 8, 508, 11, 9, 35, 543
 Տաւրոսեան լեռնաշղթայ 362, բ. 404
 Տաւրոսեան Հայաստան 253
 Տափար (Մուհամմէտ Սուլթան (1105-
 1118) բ. 65-7, 241
 Տափնոս բ. 491-2
 Տաքսիլ, 507
 Տելիրար Ա Տելիարխ
 Տելիբուս 20
 Տելիանոս (Տելեան) Բեդրո = Բեդրի
 Պետրոս (Թոռ Պուլկար Սամուէլ
 Չարին) 311, 32, բ. 562
 Տելիի բ. 88, 202
 Տեմետ Տան (Demeter Dan) բ. 373-4
 Տեսպինա, ղուտար Ա լեքսիոս Կոմնենի, 204
 Տեսպինա-Մարի Պալէոլոկ 111
 Տերեկ = Թերեք գետ, 201
 Տերսիմ 9, 30, 173, 275
 Տերտուղիանոս 126
 Տեւոննեանք բ. 456
 Տէգազ Ա Թոքմաք
 Տէլիարխ = Տելիար, 30
 Տէմիր Գարու Ա Տերպէնտ
 » Խան Շուրա Ա Ճորայ Պահակ
 Տէլլա Վերճինի բ. 599
 Տէլլի Արմէնի (փողոց) բ. 593

Տէյր Տօղի = Թէոդոսի վանք, Երու-
 սաղէմի, 183
 Տէպ (հաւանօրէն Այնթապ) բ. 52
 Տեսէն (Եթովպական քաղաք) բ. 472
 Տէվէ-Պոյուն, 49
 Տէրգօրցի (հետախոյզ) բ. 446
 Տէրին = Derin բ. 495
 Տէր-Ղազարեան Տոքթ. Յ. բ. 420 [202
 » Մինասեան Երուանդ վրդ. 111, 79,
 » Միքայէլեան Արշակ 149, բ. 551
 » Մկրտիչեան Կարապետ վրդ. 139,
 88, 220, 30 325-6
 » Մովսէսեան Սահակ վրդ. 6-7
 » Յովհաննէսեան Աստուածատուր եպո.
 Տէրունական բ. 146 [250, բ. 200
 Տէրպէնտ = Պապ Էլ-Ապվալ = Տէմիր
 Գարու = Ճորայ Պահակ, 205, 369,
 75, 87, 95, 7-8, 400-3, բ. 105,
 18, 22-5, 30, 63, 97, 201-2, 5, 47-
 8, 54, 68-70, 90, 340, 46-7, 52-3, 71
 Տէր Սահակեան Հ. Կարապետ վրդ. 254,
 93, 7, 314, 34, 43
 Տըլուք = Տիւլիւք 240, 50, բ. 403,
 5, 9, 21, 3, 36-7, 42, 84
 Տըզիներ = Տըկեներ բ. 62, 464
 Տիանա բ. 535, 43, 5
 Տիանացի Ապոդոնիոս 110, բ. 392
 Տիատին = Բագաւան 20 բ. 306
 Տիար Մոտաէր բ. 19
 Տիարպէքիր = Ամիր 9, 29, 36, 43,
 153, 357, 69, բ. 19, 270, 390-2,
 400, բ. 132, 200, 16, 585
 Տիարպէքիրի դաշտ, 29
 Տիբեր Կայսր (698-705), 361
 Տիբերիոս (578-582) 155, 64, 70
 » Գ. գահակից) 668-682) 255
 » Ե. » (705-771) 255
 Տիբերոս, որդի Յուստինիանոս Բ.ի, 260
 Տիգրիս գետ, 14, 8, 28, 33, 5-6, 47-
 8, 50, 71, 84, 112-3, 6, 26, 55,
 209, 33, բ. 48, 390-2, 8, 401, 7

Տիգրանակերտ = Փարդին 14, 70-1,
 3, 108, 20
 Տիգրան Բ. Մեծն (95-55) 21, 67-8,
 73, 102, 6-11, 5, 20-1, 4-8, 38,
 41, բ. 272, 94, 391-2, 401, 577
 Տիգրան, եղբայր Բարձրբերդի Վասիլ
 Իշխանին բ. 491-5
 » Կրտսեր, 124
 » Քաջ բ. 419
 Տիգրոն 92, 127, 33-4, 45, 9-50, 92-
 4, 6, 207, բ. 7, 220, 392,
 Տիժոն բ. 618
 Տիլման 369
 Տիմոթէոս գրիչ (1372) բ. 596
 » Հայրապետ 198-9
 » Ա. Պատ. (780-823) 75, 366
 » ք. բ. 603
 Տիմուրթաշ բ. 131
 Տիշոյեան Ե. (Վեր. Ե. Քասունի) 105,
 Տիվլիոյ բ. 564 [10, բ. 392
 Տիվրիկ = Տիփրիկիս 275, 80, 1, 4,
 բ. 91, 151, 212, 50, 78, 507, 12,
 42, 8 [255-6
 Տիրայր Արքեպոս. բ. 68, 72-3, 183,
 Տիրան, Փոքր Հայքէն, 106
 » ք. (328-339) 116-8, 25, 34
 Տիրացու Նպս. Արտազի բ. 185
 Տիրիթ (53-60 և 62-75) 125, 33
 Տիւրոս 84, 101, բ. 116, 452, 6
 Տիվրիս Ա Քիֆլիս, նաև 31, 3, 53,
 87, 135, 9-40, 7, 9, 394, 5
 Տիփրիկիս Ա Տիվրիկ
 Տնիքեր 337, բ. 347-8, 57, 70, 5, 80
 Տնիկաթեր բ. 380, 8
 Տնիսար բ. 441
 Տօլնօ Փաւլիքիի (Ստորին Պաւլիկ-
 եանք, 299, բ. 561 [247, 52, 99
 Տոխտա Խան (1290-1312) բ. 127,
 Տողա = Թողա (1337-41-1358 +)
 Տողատափ բ. 140, 254 [բ. 131
 Տոյնք բ. 74
 Տոպրիչ 299 բ. 561

Տոսք, 121
 Տոսրիւա, 166
 Տոտոմեանց Վ. Բրօֆ. 338. ք. 377, 83
 Տորոնոյ ք. 570, 2
 Տուարածոյտափ ք. 39
 Տութար = Տուահար ք. 177
 Տուլի ք. 87
 Տուղատա Նոյին ք. 147, 55
 Տուղլա Պայ ք, 248
 Տուղրիլ Պէկ = Էրթողրուլ 19, ք. 26-7, 33-4, 7-8, 4)-1, 4, 6, 8, 51, 8, 81, 228, 31, 3-4, 7-9, 89, 94-5, 410, 89, 502-3, 32
 Տուղրիլ Բ. Իրազի Սուլթան ք. 63
 » Սուլթան (1175—1194) Սելջուկ վերջին վեհապետ ք. 84
 Տուղրուլ Շահ ք, 138
 Տուհար (որդի Սիւլէյման Շահի) ք. Տուպա Չինգ ք. 324 [224, 546
 Տուրալինէ (կին Ուխաթա Խանի) ք, 156
 Տուրացցո = Տրաշ ք. 560, 6
 Տուրուբերան 19, 156, ք. 131, 52, 98, 216, 34, 50
 Տոքուզ Խաթուն ք. 107-9, 12, 394, 7
 Տուրայէվ Բրոֆ. 386-7
 Տրակոշ Վոտայ (1352—1353) ք. 569, 74
 Տրակովիչտեան եկ. 232
 Տրամա 323
 Տրայիանապոլիս, 251
 Տրապիզոն 19, 31, 173, 83, 275, 369, 71, ք. 34, 204, 73, 99, 301, 3-4, 6, 475-82, 543, 6, 50, 5, 80-3
 Տրաշ ք Տուրացցո
 Տրդատ Բ. (218—253) 115, 23
 » Գ. 116-7, 21, 5
 » (Տիրանի զաւակը) 125
 Տրիթուքիա, 257 [48, 52-5, 466
 Տրիպոլիս ք. 110, 5, 28, 427, 31, 4,
 Տրովադա ք. 525-6
 Տրպատունի Թէոտորա 150
 « Սարգիս 199
 Տօն գետ ք. 200, 70, 359, 78

Րան գետ, 398
 Րաշիտէտին (Պարսիկ պատմաբան) ք. Րէյնախ Թէոտոր 105-6 [302
 Րիլա, 299, ք. 561
 Րիքա (Pedre Richa) պատմիչ ք. 600
 Րիքարտոս Առիւծասիրտ Ա., ք. 551-52
 Րուզլիք Պին Սալէհ ք. 465 [84
 Րուսուտան Թագուհի (Գրգ Մելիք) (1223-1245) ք. 340-41
 Րուրիք Ա. (862-879) ք. 348-371
 Ճաղացքար, ք. 180
 Ճամաք-կամուրջ, 235
 Ճանցես զօրավար 285
 Ճլիկ Ամրամ 221
 Ճուրտաւ, 204
 Փազիս ք. 478
 Փազունի = Բազունի 286
 Փայտակարան, 13, 9, 137, 369, 94, 9, ք. 18, 308
 Փանայիթէսքու Փ. Փ. Բրոֆ. ք. 571, 3
 Փան-Չա (զօր.) ք. 5
 Փառանձեմ 120, 34
 Փատունեանք ք. 331, 506
 Փատուն Ամիրա ք. 58
 Փարիզ ք Բարիդ
 Փարպեցի Ղազար 21, 144-5, 52, 8, 60
 Փարսբիթ 399 [93, 200-1, 3, 393
 Փարսման 136
 Փաւլիքլինի 299, ք. 561
 Փաւստոս Բիւզանդացի 68, 73, 110, 7-21, 3, 33, 61, 91, 201, 392, ք. 344, 91, 401
 Փեթիսպուր ք Բեդեսպուրկ
 Փիշթա ք. 577
 Փեչենէկներ ք. 5, 356-8
 Փիրոզ, 399
 Փեքին = Կամբալա = Կամբոլիկա ք. 76, 9, 102-3, 6, 64, 290, 323
 Փէ-Լու = Հիւսիսի ճամբայ = Պէշ-Փէրուժ ք. 604 [Պալիք ք. 4-5, 99
 Փէտրէ Մուղաթ Վոյվոս (1378-1393)
 Փիթի Կարմեղաս ք. 382 [389, ք. 570

Փիթիվիէր (Pithiviero) Լուառ 339, ք. Փիլիպ Բրիւնի ք. 360 [610
 Փիլոն Երրայեցի ք. 264
 Փիր (Վրացի) ք. 424
 Փիր Ալի ք. 278
 Փիր Բէկ ք. 213, 82
 Փիւարտոս ք. 54, 407-13, 6-8, 21-3 36, 42-4, 89-90, 2-3
 Փիլիպիկոս = Փիլիկ Վարդան կամ Վարդանէս (711-713) 127, 255, 60, 2, 404 [575, 607
 Փիլիպ իշխան (ամուսին Ջապէլի) ք. Փիլիպպոս իշխան Տարենտէի ք. 628
 Փիլիպպոս Դ. Գեղեցիկ (1492-1566) ք. 79, 187, 622
 Փիլիպպոս Գ. Յանդուզն (1342-1404)
 Փիլիպպոս Բ. Օզոստոս ք. 544 [ք. 618
 Փիլիպպոս Սիւնեցի 155, 97
 Փիլիպպոս (քչ.) 161
 Փիրմիլիանոս 126
 Փիրուճալ 139
 Փիր Օմար ք. 210
 Փիւնիկէ 4, 84, 108, 301
 Փիւնիկեցի ք. 433
 Փլաւիոս 124
 Փլորենց Ասորի 152
 Փոլովցի = Բոլովցի = Polowzer ք. 373
 Փոկաս 156, 70, 96, 311
 » Բարդաս = Վարդ 291
 » Լեոն, որդի Վարդի (852) 291, 365
 » Սքելերոս 314, 52, 65
 » Ընտանիք 291
 Փոլթ = Փոթի քչ. 229
 Փոտ պատրիարք (858-867 և 878-886) 179, 270, 9-83, 5, 320, 2
 Փօտոլիա ք. 570
 Փորթուկալ 4, ք. 327, 629-30
 Փոքր Ասիա 9, 36, 50, 71, 103, 9, 15, 29-30, 2, 56-7, 72-3, 80, 2-3, 208, 13, 21, 8, 32, 6, 8, 46, 8-9, 52, 4, 61-3, 6, 70, 84, 95, 314, 8, 20, 5, 7, 9, 31, 405, ք.

5, 21, 34, 51-2 6-8, 60-5, 100, 4, 8-9, 19, 22, 30, 4, 51, 5, 63, 94-5, 202-5, 21-2, 4, 8, 37-40, 77, 91, 5-9, 303, 32, 9, 41, 7, 51-2, 5-8, 70-1, 5, 403, 8-9, 14-5, 7-8, 43, 75, 7, 83, 5-7, 93, 5, 501, 3-4, 6-7, 9-10, 2, 5-7, 23-6, 31-5, 8, 43-50, 4, 6-7, 66. 81-2, 613, 20
 Փուքրիկաս 286
 Փոքր Հայք 12, 21, 70, 104-7, 111, 26, 8, 9-30, 2, 63, 241, 6, 8-9, 50-2, 9, 75, 84-6, 304, 12, 20, 9, 39, ք. 131, 228, 355, 438, 43, 74-6, 83, 6-7, 92, 500-1, 3-4, 6, 10-2, 23, 35-6, 45
 Փոքր Ռուսիա, 338
 Փսիլլոս, 242
 Փրէմնոդրագեան ք. 616
 Փրկիչ (Ս.) վանք (Ղրիմ) ք. 366
 Փրինքիփոյի վանք. 255
 Փրամանտիսա 386
 Փրօվանս ք. 611-4 [613-4
 Փրօվանսալ կղզի = Տանա Ատասը ք. Փորթուս Փինամ (Այա Լիման) ք. 613
 Բաղաքներ ք. 383
 Բազվինի (էլ) 370, 3, 5
 Բաթարներ (աղանդ) 332
 Բաթաթալոն զօր. 311
 Բաթէփանոս 235
 Բաթրէլ Նատա = Շողակաթ 357
 Բալաշ ք. 3
 Բալաշեան Վ. ք. 374-7
 Բալդի ք. 599
 Բալմուք ք. 3, 17
 Բալոն Փետրոն 292
 Բալոքիտէ Հայ կրօնաւոր, 285
 Բալքա = Kalka գետ ք. 378
 Բաղքեղոն, 144, 57-8, 77, 86-7, 209, 11, 50, 386, ք. 6, 47
 Բաղիթ գաւառ 347
 Բամ գետ 337, 403, ք. 345

Բամել (Մէլիք էլ...) էյուպեան բ. 110, 41
 Բայապազար բ. 549 [357
 Բայիմ (էլ) Պի Ամրիլլահ (1036—1075)
 Բանթոն = արաբ. Ջայթուն = Zay-
 tun, լատ. Saiton = Cayton, չին.
 Tsuen-Tcheou-Fou, ի հնում Tsé-
 Thog բ. 323, 433
 Բանքլի բ. 3-4 [62, 621
 Բաշկար 135, 201, բ. 3-4, 17, 23,
 Բաշիր բ. 88, 302, 618
 Բաջրերունի Արիստակէս բ. 283
 » Ռ. 9
 Բաջրերունիք բ. 199, 211, 85
 Բառասուն Մարտիրոսներու եկ. (Ամիթ)
 Բասիան Սէլիմֆ բ. 564 [153
 Բասունի Եղիա Վեր. = Կոմմաքենացի
 բ. 65, 408, 12, 6-7, 20-2, 4, 6,
 42-5, 85-6, 8, 532-3
 Բասունի Մանուէլ բ. 437
 Բասթիլիա բ. 302
 Բարանազրի = Կիւլի դաշտ 28
 Բարամեան Ն. 302, բ. 311
 Բարամզին = Karamzine (Ռուս պատ-
 միչ) 337-8, բ. 340, 8, 73-6
 Բատիքս բ. 637 [բ. 398
 Բարամէլէս (զիւղաքաղաք Մուսուլի մօտ
 Բարարզ (= Գարա Ազմ) բ. 35
 Բարաքիթա բ. 63
 Բարթալինիա բ. 329, , 31
 Բարթալիս 391
 Բարթիլի բ. 149
 Բարիմատին բ. 305-6
 Բարլիւք 3
 Բարպահ բ. 282
 Բաւազին բ. 146 [բ. 60
 Բաւուրդ (Qawurd) Ալփասլանի եղբայր
 Բարտուշտ եպս. 205-6 [60
 Բացարօֆ (Բրօֆ.) 230, 366-8, բ. 558-
 Բելլուն (Մանսուր Սէյֆէտտին) =
 = Ալփի = Ալֆի (1279—1290) բ. 122
 Բեղաթուն = Kaikhato = Խայխաթուն

(1291-1293) բ. 125, 81, 4, 264, 615
 Բերսոն = Բերսոնէս Տաւրիկեան 260,
 5, 343, 404, բ. 357, 72
 Բեսուն բ. 52, 411, 6-7, 9-20, 42,
 Բերայիկ բ. 107 63, 89
 Բէօր Օղլու Գալէսի բ. 423
 Բէօփրիւ Բէօյ բ. 34. 304
 Բէօփրիւեան (ծնեալ Վույլիքոյնա)
 Տոքթորուհի բ. 381, 5
 Բիախթայ բ. 424, 38
 Բէզանցի Շիմոն = Սիմոն (մահառ.
 պատմագիր) բ. 575
 Բէթաիթ բ. 81
 Բէլէշեան Միսաք, բ. 483, 5
 Բէմպրիճ 318, բ. 24
 Բէյ Բաուս Սուլթան Իկոնիոյ բ. 152
 Բէշ Վ Բիշ
 Բէշանի բ. 303
 Բէշիշեան Լևոն բ. 618
 Բէպուսի բ. 450
 Բէսապ = Կասիոս բ. 450
 Բէրէք բ. 434, 55, 7-8
 Բէրսոն 260, 5, 343, 72, 404
 Բէփրիքէ բ. 304
 Բէօթահիա բ. 548-9
 Բէօթէնճէ Վ Կոստանդիա
 Բէֆալիա 335
 Բէֆալանիա, 260, 84
 Բէֆէ = Կաֆա = Թէոդոսիա, 338, բ.
 201, 346, 54, 6-68, 70-1, 567,
 85, 90, 9-600
 Բէֆէլի Մէսլիտ, 322
 Բիէվ = Բիււ 338, բ. 100, 348, 50,
 4, 8, 70-8, 80-4
 Բիթ-Բուղան = Kitubuka = Բիթու-
 Բուղա բ. 101, 12, 4-7, 430
 Բիլիս բ. 422, 46
 Բիլիսէճիք բ. 446
 Բինկ (Չին կայսր) բ. 83
 Բինտի (Ալ) 354
 Բիշ = Բէշ բ. 101, 94
 Բիււք Սան = Բայու = Խայուլս =

Կուլուկ = Գիուկ (1242—1248 +)
 100, 5, 53, 6, 61, 3-4, 7, 314, 41
 Բիրրոսի, 104
 Բիրման բ. 15, 60, 87-8, 303
 Բիւրտեան Յարութիւն 236, 85, 99,
 բ. 178, 235, 44, 60-1, 94-6, 320-
 1, 9, 47, 405, 24, 53
 Բիւրտ իշխան Վարդենիքի բ. 105
 Բիւրտիստան, բ. 63, 213, բ. 112
 Բիւրքճեան Վահան բ. 492
 Բիփչաք = Կիպչաք բ. 3, 5, 87, 99,
 135-6, 254, 70, 90, 5, 342, 9-51,
 3, 6-9, 65, 8-9, 469
 Բիֆարան բ. 437
 Բլասսէ Առմենիա բ. 597
 Բղի 35, 43
 » Սու 35, 50
 Բոզիբայի վանք 185
 Բուլքիդէ (Հայ վանական մը) բ. 558
 Բոհեն քղ. բ. 610
 Բոուայ = Բոուանայ բ. 335
 Բորէա բ. 99
 Բորտովա (Սպանիա) 357
 Բուրլա = Բուպիլայ = Kuplat = Ղու-
 պիլա բ. 96, 101-3, 17, 9-20, 84,
 Բութայիս բ. 146, 331, 40 [322
 Բուշանք, 135, բ. 3, 24, 143
 Բուշներեան Ն. Բերովէ վրդ. 338, բ.
 357-61, 5-8, 72-4, 82, 4-6
 Բուրդ իշխան բ. 166
 Բուրտիկ = Բուրտիկոս, 284-5, 91
 Բուրդուշար = Միլիթար բ. 75
 Բուինիշքա բ. 366
 Բսնուփոն 20-1, 30, 65, 101-2, 4,
 Բսերքոս 102 [բ. 294, 320
 Բրիստիւրոս 284
 Բրիստպոլի 322
 Բրիստափոր «Իպրապետ» բ. 537
 » Կաթող. 202, 366
 » գահակից (920) 256
 » զօր. 284
 » որդի Ռոմանոս Լիկաքէնո-

Բրիստափոր բ. 439 [տի 289
 Բրիստապոլիս, 528
 Բրիւմ, Պուլկար իշխան, 232-4, բ. 558
 Բրոմուէլ 327
 Բոմին (Commines) 339
 Բորսիքա, 172
 Բոթուզ (Սուլթան) էլ Միլիք էլ Սօղա-
 ֆէք բ. 117, 420
 Բորասի (էլ) բ. 440
 Օգաթա Վ Ուխթա Սան
 Օգանայ բ. 592
 Օգելու = Ogelou բ. 80
 Օգոստինոսեանք բ. 576, 87, 91, 605
 Օգոստոս Կայսր 106 [212, 383, 95,
 Օթման = Օսման Սալիֆա (644—656)
 Օթման տէր Ամիթի բ. 210, 82, 400-1
 Օթոն Կայսր 289, բ. 593
 » Բ. » 334, 42,
 » Գ. » 342-3
 Օթրար Վ Իւթրար
 Օլախ = Ուլախ = Ռուման բ. 572
 Օլթի 314
 Օլկա իշխանուհի 337
 » (կին Իկորի) բ. 371-2
 Օլկիրա (որդի Կէդիմինասի) բ. 379
 Օլիկ = Հելքի բ. 371
 Օլուն Սաթուն Վ Օգելու
 Օխրիտա 308, բ. 560-1
 Օկոմի = Աւկոմ = Ոկոմ = Հասան
 Բալէ բ. 42, 225
 Օձուն դիւզ 223, բ. 178
 Օղու Սան բ. 5
 Օղուն Սաթուն Վ Օգելու
 Օղուլ բ. 5, 25
 » Կըսթմիշ 100, 297
 Օմար = Ոմար 347, 53, 77-9, բ. 207
 Օյկուր = Ույկուր = Ույկուր բ. 3-5,
 Օնոն բ. 68 [302
 Օշին բերդ բ. 53
 » Ա. Գանձակեցի բ. 418, 87-8, 90,
 5, 3, 6, 519-20
 » (իշխան Գապիոնի) 491 [բ. 491, 5

Օշին Բ. (1143-1173) (որդի Հեթում Ա.ի)
 » Գ. (1308-1320) ք. 628
 » Թգ. Կիլիկիոյ (1308-1320) ք. 552, 607, 12-3
 » եղբայր Հեթում Թգ.ի և հայր Հեթում Պատմիչի ք. 165
 » Նղրեցի ք. 410
 » Սարկաւազ, ք. 603
 Օշինեանք ք. 490-1, 519
 Օշնի ք. 295
 Օպէյտոյ (վաճառական) ք. 589-90
 Օպպէրման (մաթեմատիկոս) ք. 529
 Օսման ք. Օթման
 » որդի Չահէտ Չազմազի ք. 471
 Օսման որդի Էրթողրուլի ք. 218, 23-4 546-7, 9
 Օսմանեան կայսրութիւն = Թուրքիա 64, ք. 203-4, 18, 24, 71, 367, 88, 482, 534, 46-7
 Օվիք = Մոտում ք. 346
 Օտեսա, 337
 Օտլանօ ք. 608 [կրօնաւոր] ք. 453
 Օտոսիքօ Յոռզենոնէ (Յրանչիսկեան Օր (վայրանուն) ք. 368
 Օրազեան Արտաշէս ք. 460
 Օրան-Տէմիր ք. 358, 67
 Օրբէլեան = Ուոպէլեան Ելիկում իշխան ք. 148, 58
 » » Իւանէ Աթաբէկ ք. 42-3, 157, 336
 Օրբէլեան = Ուոպէլեան Լիպարիտ ք. 43, 157-8, 86, 331, 6, 503
 » Շահնշահ ք. 397 [305]
 » Սմբատ (1253-1273) ք. 158,
 » Ստեփանոս 214, 349, ք. 36-7, 68, 73, 84, 9, 94, 100, 7, 18, 23, 42, 7, 8, 53, 7-8, 63, 8-70, 2, 80-1, 5-7, 9, 262-3
 Օրբէլեան Տարսայիճ ք. 163, 186, 208
 Օրբէլեանք ք. 157-8, 208, 213, 305, 24, 36, 4, 6-8
 Օրթալու = Օրտալան ք. 366

Օրիվերեաններ ք. 597
 Օրլէան 332, ք. 610
 Օրդան ք. 139
 Օրճայթու ք. Խուտապէնտէ
 Օրմանեան Մաղաքիա Արքեպ. 111, 20, 31, 77-9, 202, 29, 33, 321, 354, 6 ք. 27, 35, 42, 165-6, 184, 208, 269, 83, 325, 426, 72, 98, 550, 63-4, 590
 Օրվիետօ = Orvieto ք. 592, 607
 Օրտու ք. 312, 21, 50, 450
 Օրտու Բազար ք. 311
 Օրտու-Բուղա իշխան Հեր և Հարեւանդի Օփսիկիոն, 259 [ք. 199
 Օքսոս = Oxos ք. 101
 Օքսֆորտ ք. 524
 Յարորիանօ ք. 609
 Յաէնցա ք. 592, 608 [482, 595
 Յաթիւ Սուլթան Մուհամմէտ ք. 370,
 Յաթիմեանք, 376-7, 9-81, 4-5, ք. 53, 62, 427, 9, 59, 61-6, 97
 Յալիուլի ք. 608
 Յախրէտտին (հրամանատար Հալէպի Միջնաբերդին) ք. 451
 » Ապտ էլ Դանի ք. 471
 Յամակուստա ք. 552, 613
 Յապրիանա ք. 592
 Յարաճ Սուլթան Եգիպտոսի ք. 435
 Յարիս Իւլ Միւսլիմէ (Պէրի) ք. 462
 Յարս ք. 87
 Յարսիտան ք. 15-6, 8-9, 132, 9, 200
 Յէլիքս Աւետիք (Տոքթ.) ք. 576
 Յէնէսէ ք. 543
 Յէնէր Թաղ (Պալտոյ) ք. 111
 Յէնկ = Վանք ք. 446
 Յերինց Շալամոն ք. 577
 Յէրրարա ք. 592, 608
 Յէրկանոս ք. 810, 6, 26, 321
 Յէրտինանտ Հիրշ 288
 Յէրտուսի 197
 Յընտրգլեան Գառնիկ 112, 59-60, 7, 9, 74, 82, 233, 47, 57, 9-60, 5, 87,
 Յըռնուզ 131 [328, 80

Յիլատէլֆիա ք. 525
 Յիլիբի = Խրիսթոպոլիս. 161 [տիւ
 Յիլիպէ ք. 563, 5-7, նաև ք. Բլոկ-
 Յիլիպուպոլիս 297, 310, ք. 559, 64, 8,
 Յէնէսթէրրէ հրուանդան ք. 635
 Յիլիփ Վալուա Թազ. ք. 615
 Յինլանտիա ք. 96, 357
 Յիորէնցա ք. 587-8, 91-2, 600-2, 14
 Յիսքի (ձոն) Բրոֆ. 298
 Յիրզինկան գետ ք. 83
 Յիրտուսի ք. 23-4
 Յլամաններ ք. 619-21
 Յլանտր = Յրանգրիա ք. 300, 618, 22
 Յլորանս ք. 601
 Յորիցա ք. 609
 Յուէնցա ք. Յաէնցա
 Յրանգապօլ ք. 47-8
 Յրանչիսկեանք ք. 323, 597, 600, 2, 15
 Յրանչիսքօ Աստիզացի ք. 586-7

Յրանչիսքօ Պալտաչչի Փէկուրթթի ք. 614
 Յրանսա = Գաղղիա 176, 293 830, 2, 5-6, 9-40, 3, ք. 76, 9, 100, 66, 296-7, 301, 60. 425, 34, 61, 544, 67, 75, 77-8, 81, 609-12, 4-22, 5-6, 31
 Յրանսուազ Հանրի (հնագիտուհի) ք. 624
 Յրանսուայի (Ս), Երից Կարգաց եղբայրներ, ք. 598
 Յրանքներու երկիր = Եւրոպա ք. 616
 Յրա Օգէրից ք. 302
 » -Յրանքօ եպս (Պէտոզցի), ք. 360
 Յրետերիկ Շիկամօրուս Կայսր Գերմանիոյ ք. 466, 516, 44, 65, 607, 23
 Յրիպուրկ ք. 588-9
 Յրէտէրիկ Քօրնվալիս ք. 265
 Յրէնկ Հիսար բերդ ք. 364
 Յրիկ ք. 170, 4, 255, 300, 452
 Յօսթաթ 382, 4
 Յօրլի ք. 608

Բ.

ԼԱՏԻՆԱՏԱՌ ՅԱՏՈՒԿ ԱՆՈՒՆՆԵՐ

Aboul Féda 373
 » -el-Kassim 371
 » Ghasi ք. 91-2
 Adhod-eddoula որդի Հասան Պուրտանի (949-982) ք. 19
 Albigenies ք. Ալբիգեանք [270
 Aljalto ք. Խուտապէնտէ
 Ahmed Ibn Mohammed Al Mokkaari
 Abekapis Basile ք. Ապուքապի որդի
 Argauon ամրոց 275 [Վասիլ
 Armeniac բանակ 328
 Armenia Maritima ք. Մովային Հաստան ք. 366, 71, 585
 Amnice (Եփրատի վրայ քղ.) ք. 609
 Allard Paul 126
 Anselin = Ascelm ք. 297
 Anville (D') 140, ք. 326
 Arrân = Հայաստան 153

Aslan Kevork 145, 7, 52-3, 63, 98-9
 Aubrey Steward ք. 308
 Axios = Վարտար գետ ք. 8
 Aix (Albert d') 491, 519
 Bagnes Norman 164
 Baïdu = Պայտու = Պակտու ք. 125
 Benglella քղ. ք. 327
 Baur 110
 Bavon (St.) Մայր եկեղեցի Պրիւսի ք. 621
 Baylakani (Al) Պաղղիկեանք 364
 Baylakouri (Al) =
 Becher C. H. 257
 Beladhori ք. Պէլատուհի
 Bentivoglise (Պօղոս Անտոն վրդ.) ք. (606
 Berger Philippe ք. 3
 Bitio Հ. ք. 598
 Bit-Lapat ք. 6
 Bohmer H. ք. 456

- Bouvat L. p. 300
 Braun O. 367, p. 75
 Brasov Գրազով
 Bress
 Bréhier Lonis p. 409
 Brooks E. W. 132, 71 205, 30, 5,
 7-9, 60, 87, 322-3, 33, 61, 93
 Brosset 136, p. 91, 337, 406
 Bryenne p. 532
 Bultyn A. (փաստարան) p. 620
 Burchard of Mt. Sion p. 308
 Burchiello զաւելտարան քերթող p. 591
 Burt Fudjin իշխանուհի p. 97
 Bussel F. W. 159, 68-9, 82, 244,
 52, 60-2, 73, 5, 9, 71-2, 8-9,
 83-4, 7, 327-9
 Cahun Léon H. 119, 207, p. 3
 Carpini (Jon de Piano) p. 92, 100
 Caracciolo Nicolas (կարտինալ) p. 593
 Castello կղերանոց, p. 601
 Castorius, 70
 Catania, 333
 Cayton Բանթօն
 Ceznickrow p. 378
 Chabot I. B. 179-80, p. 408
 Chalandon F. p. 411, 4, 6, 47, 77,
 Christ 130 [92-5, 119-21, 63
 Clavijo p. 452, 81
 Condro քղ. p. 304
 Corneille 126
 Croze (La) 140, p. 326
 Dalamo դուռ պարիսպի p. 598
 Daulphinoir (Nicolas Nichalay) p. 308
 Davis 257
 Delishe F. 616
 Demeter Dan 336-7
 Diehl Ch. 239, 70
 Dindakan p. 26
 Dolens M. 9, 18, 123, 39
 Du Cange 322, p. 520
 Dulaurier Ed. p. 612
 Dzoungarie Զունկարի
- Euphemius Տուժարք 333
 Euprepie 318
 Ezztergon p. 100
 Faucon M. p. 615
 Feyer John p. 308
 Fiésole եպս. p. 601
 Finlay G. 234, 61, 306, p. 582
 Flavius Heraclius 170-1
 Furey Raymaud T. p. 301
 Gœzé (De) 228
 Génier F. Raymond 142, 84
 Gfrorer Aug. F. 227
 Gibbon E. 139-40, 387, p. 326
 Gieseacht պատմագիր 342
 Glinka Serge 207
 Goilaw Gr. p. 389
 Grandjean Ch. p. 598
 Grousset René = Կրուսէ (Ռընէ)
 Guillaume Fr. 589
 ' de Tyr p. 416, 27
 Guterbock 130, 53-5, 65
 Gutshmid p. 392
 Gylacas (= Գլակ) 161
 Hakeluyt p. 346
 Hamilton F. J. 205
 Hellade (թեմ) 309
 Henri Riondel p. 611-3
 Herblot D', p. 89
 Heyd W. p. 301, 3-4, 6, 11, 432
 Higeon G. p. 542
 Hoffmann 145
 Houtsma M. T. Prof p. 533
 Huart M. M. p. 542
 Hobschmann Հիւպըման
 Huet 85
 Humbgrtopoulos (արկածախնդիր) p. 518
 Ibn Khordadbeh 368
 Itakh p. 11
 Jaubert 94
 Jean Tzimiscès Զմէկիկ Յովհաննէս
 Jonquière (Vte de le...) p. 8, 14-5, 24
 Kalceyr Delphinus, 334

- Kaous p. 11
 Karamzine 207
 Kékaumenos 241-2, 309
 Kerait p. 25
 Khaïdar Afchin p. 11
 Kinnamos p. 420
 Kohler Charles p. 615, 7
 Kromers p. 187
 Kronstadt Գրաշով
 Kurt Georg, 102
 Labourt 122, 45
 Lamouche p. 92, 224
 Langley (Ceoffrey de...) p. 127
 Langlois Victor p. 615, 9 [p. 380
 Lannoy (Guillbert de) (1399-1450)
 Lasa (Bernardo Ssiornés) p. 625
 Laurent J. 105, 28, 225, 7, 30, 4,
 42, 6-7, 51-2, 7, 312-3, 23, 44,
 60-1, 4, 72, 4, 91, p. 9, 403-4,
 6, 22, 73
 Le Bas (M. Ph. Le Bas 233, 90
 Lavisse p. 92
 Lebeau 381, p. 10, 406
 Leith Եազուպ Իպն Լէիս
 Le Strange 369, 73
 Lignica p. 378
 Littré T. 23
 Ludovico di Narthema p. 327
 Lukacsı Christoforus 336, 8
 Lupas Protospathaire 335 [2, 20, 5
 Macler Frédéric 336-7, 40-1, p. 600,
 Mazas (Alexandre) p. 89
 Maïktés 161
 Mak Van Berchan p. 542
 Mamistra p. 519
 Mandeville (Sir John...) p. 452
 Mangabotti p. 601
 Mackmart J. 235
 Marignola (ճանապարհորդ) p. 78
 Maron G. p. 590
 Mertin P. 146
 Masoudi 374
- Mathorez J. p. 612-4, 6-7, 20
 Mérionec Alain p. 469
 Michaud 189, 339, 79
 Michel le Syrien 234-5, 41-2, 364,
 p. 9, 11, 411, 5, 7, 24, 43
 Mollat G. p. 601, 5-6
 Monsi 270 [8, 307, p. 383
 Morgan J. 8, 14, 166, 70, 2, 255,
 Mopsuestre p. 494-5
 Mortrier p. 367
 Müller A. 228, p. 9-11, 557
 Muralt 311
 Naïmanes (ցեղ) p. 25
 Nancen Fridjof, 8
 Nasir Mohammed (1293-1341) p. 468
 Neugebauer p. 568
 Nicollet (Abbé) p. 609
 Nikétas Choriates p. 447
 Noël de Vergers 231, 3, 348, 56,
 Ochronschana p. 10-1 [402, p. 48
 Ognissanti (այժմ Via Belgoni) p. 597
 Osborn T. p. 308 [p. 588-9 93, 8
 Oudenrijn (Marc Antoine Van Den)
 Paparigopoulos 295, 326
 Pauliciens = Գաւղիկեանք 364
 Peeters P. 122
 Pego քղ. p. 327
 Pergoire J. p. 590
 Pérsaslaw p. 378
 Petin (Abbé) 339
 Petit de la Croix p. 89 տն վրդ.
 Petri Antonius Պետրոսեան Հ. Ան-
 Piana di Falconiri = Տայ Զաւար p.
 ' dei Fiume Rosso p. 304 [304
 Pitto P. p. 604-5
 Plini C. 23
 Polorbecch = Բուլորպախակ p. 304
 Poloves p. 340
 Poncé P. p. 600
 Protospatharius Manuel 290
 Rambaud 292
 Rambend p. 92, 226

Ramsay W. M. Prof. p. 406
 Raoul de Caen p. 519
 Raschid eldin p. 91
 Rewandi p. 25
 Ravaisse Paul p. 459
 Reynier de Trit p. 566 [609
 Remi (St.) եպս. = Remède (St.) p.
 Renouf p. 462
 Rey E. p. 437-8
 Ritter Carl 62-3
 Robert Gius Carl p. 518
 Robiaye p. 11 [189
 Ruge Armeniorum փողոց Երուսաղէմի
 Rumaneu=Româen Polowzer p. 373-4
 Runciman Steven Բրօֆ. 319
 Saccamarende Bindone = Բինտա-
 նէ գունձն (Կիւպատոս) p. 509
 Sainte Marie de Finistère քղ. p. 636
 Santa Maria Nevella (վանք Ֆիորեն-
 ցա) p. 601
 Saint Martin M. J. 174-4, 257, 636
 Saladin A. p. 542
 Sandomlesz p. 378
 San Lorenzo եկ. ի Միլան 167
 Sayce A. H. 240, p. 403
 Scaracanti = Ղարաքիտի p. 304
 Schlumborger Վ. Շուլումպերժէ
 Sievers 127
 Spechi p. 6
 Spussavanto (Բիզանի թաղ) p. 559
 Sreznevski 265
 Strymon (Թիմ) p. 8
 Stanley Lasso Poel p. 469
 Strzygowsky J. Վ. Ստրիզկովսքի
 Tabari 372 [Ժողէֆ

Tachella E. Dr. 297, p. 559
 Tafel p. 8
 Tallard p. 609
 Tannery P. p. 529
 Tafroc = Taphous = Տափնա p. 491
 Tao-Klardjéthé = Տալք-Կղարջէ p.
 Tayagé p. 11 [333
 Théophylacte Simocatta 198, p. 7
 Thietmar եպս. քրօնիկագիր 342
 Tonini, 4, p. 602
 Touem-Tchcoufou, 273
 Tre-Chiese = Ուչքիլիսէ p. 304
 Tsé-Thoug p. 323
 Vaisette p. 615
 Villaé S. p. 8
 Vasilev A. A. 301, 3, p. 10-1
 Via Julia Վ. Վլասի վանք
 Vol di Calce p. 599
 Vogt (Abbé Albert) 285, 9, 92, 4-
 6. 304-5, 17, 22-3, p. 513, 30
 Wassiliewsky p. 518
 Weil p. 10-1
 Wekhought 371
 Wells H. G. p. 320
 Welson C. W. p. 466
 William de Rubrique p. 527
 , Miller 280, p. 524-6, 58
 Willigis արքեպս Մայանսի 342
 Yacoubi 228, 36
 Yosné le Stylite 146
 Yuetchi p. 6
 Zachariah of Mityleni p. 245, 393-6
 Zalzeti Simon դեպպան p. 628
 Zanolli Almo p. 604

Մ Ա Ն Օ Ք Ո Ւ Ք Ի Ի Ն

Հնթեցողներէն կը խնդրենք նկատի ունենալ յատուկ անուններու բառա-
 րանին դիմելու ատեն, որ,

Ա. Անփոփոխ ասանաւոր եւ հարիւրաւոր թիւերը կը նախատուած եւ փոփո-
 խելի վերջաւորութիւնները միայն նշանակուած են: Այսպէս, օրինակի հա-
 մար, եթէ անուն մը յիշուած է 10, 17, 25, 28, 102, 113, 128 եւ այլ կը ն-
 բուն մէջ, նշանակուած է, 10, 7, 25, 8, 102, 13, 28, տեղ օտարիւր համար:

Բ. Անձերու մականունները հիմ առնուած է, բայց երբ մականունը
 ծանօթ չէ, այն ատեն պզտիկ անունը յիշուած:

Գ. Անձերու անուններուն հով, անոնց ձեւերն ու մահուան կամ ա-
 լելի նախընտրաբար՝ պատճառաւորութեան բուսականներն դրուած են փակա-
 գիծի մէջ. որչափ կարելի է, ժամանակագրութեան նպատակ մը բերելու համար:

Դ. Բոլոր մէկէ աւելի անուններ ունեցող վայրերու եւ անձերու զա-
 նազան անունները = նշանով խմբուած են, հոն ուր նշանակուած են կը ն-
 բուն թիւերը, իսկ իւրաքանչիւրը յիշուած է իր կարգին Վ ով յղելով այն
 անունին, ուր նշանակուած են բոլոր համագործները եւ կը ները:

Ե. Տարբեր ուղղագրութեամբ անուններու միայն մէկ ձեւը առնուած է
 սովորաբար, սակայն աօխատուած է միւս ձեւերն ալ նշանակելու՝ որքան
 կարելի է, ինչպէս Երիմ եւ Ղրիմ, երկուքն ալ նշանակուած են:

15 Սեպտ. 1955

ՑԱՆԿ

Զեկոյց
Յառաջարան

Գ
Ե—Ը

Ա.

Կեդրոնական ԱՍԻՈՑ ՀՐՈՍՆԵՐՈՒ ԱՐՇԱԻԱՆՔՆԵՐԸ ԵՒ ՇՐՋԱՆԻՆ		
ՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ	(1040-1468)	1—44
Անլիզուկ տիրապետութիւն Հայաստանի	(1064-1220)	45—67
Հայաստան Մոնկոլական տիրապետութեան տակ	(1220-1382)	68—193
Հայաստան Էօզպէք-Թաթարներու տիրապետութեան տակ	(1382-1468)	193-218

Բ.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԷՆ ՀԵՌԱՑՈՂ ՀԱՅԵՐ ԱՍԻԱԿԱՆ ՀՐՈՍՆԵՐՈՒ ԱՐՇԱԻԱՆՔՆԵՐՈՒ ՇՐՋԱՆԻՆ (1040-1468)		219—226
--	--	---------

Ա.

ՀԱՅԵՐՈՒ ՏՐՈՒՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԷՆ		227—229
Ա. Սեղուկեան շրջան (1048-1064-1220)		230—244
Բ. Մոնկոլական շրջան (1220-1385)		245—267
Գ. Էօզպէք-Թաթարներու շրջան (1385-1468)		268—286

Բ.

ՀԱՅԵՐՈՒ ԳԱՂԹԱՅ ՎԱՅՐԵՐԸ		287
Ա. Դէպի «Արեւելեան կողմ աշխարհիս»		287—328
Բ. Դէպի «Հիւսիսային կողմ աշխարհիս»		328—390
Գ. Դէպի «Հարաւային կողմ աշխարհիս»		390—473
Դ. Դէպի «Արեւմտեան կողմ աշխարհիս»		473—631
ԵԿԱՑՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ		632—687
Յատուկ անուանց բառարան Ա. և Բ. հատորներու միացեալ		641—7

ՀԵՂԻՆԱԿԻՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿԱԾ ԳՈՐԾԵՐԸ

1. ՍՐԲՈՒՀԻ ՏԻՒՍԱՔ, Վենետիկ, 1901
2. Ս. ՓՐԿՉԵԱՆ ԱԶԳ. ՀԻՒԱՆԴԱՆՈՑԻ ԸՆԴԱՐՁԱԿ ՕՐԱՑՈՑՑ
յաջորդաբար երեք տարի Կ. Պոլիս 1908, 1909, 1910
3. ՊՈՒԼԿԱՐԱՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ, Վառնա, 1912
4. ԳՐԻԳՈՐ ՉՕՀՐԱՊ, Իր կեանքը և իր գործը, Կ. Պոլիս 1919
5. ՄԻՆԱՍ ՉԵՐԱԶ, » » » » Գահիրէ, 1927
6. ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅ ԿԵՅԱՐԻՈՑ, 2. հատոր » 1937
7. ԳՐԻԳՈՐ ԿԵՍԱՐԱՑԻ ՊԱՏՐԻԱՐՔ ԵՒ ԻՐ ԺԱՄԱՆԱԿԸ, Երուսաղէմ, 1936
8. ԹՈՐԳՈՄ ՊԱՏՈՒԱՐՔ ԳՈՒՇԱԿԵԱՆ, Գահիրէ 1940
9. ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ, 2 հատոր Գահիրէ 1941 և 1956
10. ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՈՑ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՐՑԸ » 1945
11. ՅԱԻՏԵՆԱԿԱՆ ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԸ » 1945
12. ԱՌԱՔԵԼՈՒԹԻՒՆ Ի ՀԱՊԷՇԻՍՏԱՆ » 1946
13. ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅ ԴՊՐՈՑԻՆ » 1947
14. ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ԵՒ ՆԵՐՔԻՆ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ
Գահիրէ, 1950
15. ՔՆՆԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿՆԵՐ, Գահիրէ, 1950
16. ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԵՒԴՈԿԻՈՑ ՀԱՅՈՑ, Գահիրէ, 1952
17. ԱԶԱՏ ՄԻՏՔ, շաբաթաթերթ » 1937

ՀՐԱՏԱՐԱԿԵԼԻ ԵՐԿԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. Հայերը Ռուսելիի մեջ (Իզմիրեանց Գրական Մրցանակով վարձատրուած)
2. Հայերը Բիւզանդական երկիրներու մեջ
3. Հայերը Դիւանի մեջ
4. Հայերը Իրաքի մեջ
5. Հայերը Եգիպտոսի մեջ
6. Հայերը Պրուսայի մեջ
7. Հայերը Քոթանիայի մեջ
8. Հայերը Տրապիզոնի մեջ
9. Հայերը Մալաթիոյ մեջ
10. Տպագրութեան արուեստը եւ Հայք
11. Կարապետ Փանոսեանի կեանքը եւ գործը
12. Կարապետ Իւրիւնեանի կեանքը եւ գործը
13. Արմենակ Հայկունիի կեանքը եւ գործը
14. Բիւզանդ Քէչեանի կեանքը եւ գործը
15. Վահան Քեփեանի հանրային գործունեութիւնը
16. Աննեսացոյ դեմքեր
17. Հայ եւ Թուրք յարաբերութիւններ
18. Հայոց Պատմութիւն (բարձրագոյն դասընթացք)
19. Պատմութիւն Հայ Ազատագրութեան
20. Սպանիա եւ Հայաստան
21. Ֆրանսա եւ Հայաստան
22. Ամերիկա եւ Հայերը
23. Հարիւրամեայ պատմութիւն Ս. Փրկչեան Ազգ. Հիւանդանոցի Հայոց
Կ. Պոլսոյ
24. Պատմութիւն Հայ Քաղաքակրթութեան
25. Պատմութիւն Հայ Իմացական Շարժման
Էսայն

